CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंचस्यादिति। नहिसंज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव
त्तंकार्यंसंभवतिपरत्वंतावदवधिविशेष
त्वंयुज्यतेविरोधात्। उपपदस्यापिसम
केप्रयोगेनियमाभावात् स्थितस्यैवचप
त्वात्तस्यचपरत्वासंभवात्परत्वाभावः। अ
ज्ञाचविधानप्रतिबद्धा। नचप्रकृत्याद
योः पर्यायेणपरस्परापेक्षंपरत्वंस्यात्।
तद्राजपुरुषादिष्वसावकाशंबाधित

किंचस्यात् यद्येतेषामपिप्र
प्रत्ययाधिकारेप्रकृत्युपपदे
तिषेधः। अनर्थकः प्रतिषे
न्यत्रापि। निमित्तानिहिनि

योगानियमेप्राप्तेपरश्चेतिनियमः
रोति। ननुविधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा
त् परत्वेनचपूर्वस्यावधेराक्षेपात्
स्येति। प्रकृत्यादीनांभूतविभक्त्या
त्यर्थः। तत्रवाक्यभेदेनापिविधीय
त्तासंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्ति
वेतिसत्यामपिसंज्ञायाआकाङ्क्ष

विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥ १॥

अथतृतीयाध्यायप्रारम्भः

सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेणेति।यदितुप्रकारान्तरेणसंज्ञिस्वरूपनिर्देशादिनासंज्ञाक्रियते ततोनस्यादतिप्रस
धिकारेणक्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तत्रयदिसर्वेसंज्ञिनः स्वरूपेणनिर्दिश्येरन्
तिसनः सकारादारभ्यकपः पकारेणप्रत्याहाराश्रयणेनसंज्ञाविधीयेततदानेकस्यप
तियोगमुपस्थानेपिवाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनांप्रत्ययसंज्ञानभविष्यति।तथाहि।
पपदयोः पष्ठीकर्तरीप्रत्ययोभवतीत्येकंवाक्यम्। तेचहरतिहतिनाथपशवः पत्य
वाक्यतायांसंभवन्त्यांवाक्यभेदोयुक्तः। नैतदस्ति। सनादीनामपिवाक्यभेदेनैवसं
धानमुपपद्यते। तत्रैकेनवाक्येनसनादीनांविधिः। अपरेणतेषामेवसंज्ञाविधिः। तत

धिकारेणेयंप्रत्ययसंज्ञाक्रियते। साप्रकृत्युपपदोपाधीनामपिप्राप्नोतितस्याः
प्तिर्ज्झितः उपपदं स्तम्बकर्णयोः। उपाधि। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ। एतेषांप्रति

ाविधिः एवंप्रकृत्यादीनामपिप्रतिसंज्ञिप्रत्ययसंज्ञोपस्थापनसामर्थ्यात्संज्ञासंज्ञिसंब
णप्राप्नोति। सनाद्युत्पत्तिवाक्य एवप्रथममेतेषांपारार्थ्यमवगतम्। द्वितीयेतु
ज्ञासंबन्धप्रतिपत्तौस्वार्थतास्यात्। यथाचसप्तमीनिर्दिष्टस्यवाक्यभेदेनोपपद
प्राप्नोति। उपाधिशब्देनचेहतुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तुतयो
रूपाधिर्भवति विशेषणस्यवाविशेषणमिति। अर्थविशेषउपाधिस्तदन्त
न्यः स्याच्छ्लाघादिविशेषणंयद्वदिति ॥

तामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंचस्यादिति। नहिसंज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेवदोषोभवति। किंतुतन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात्। नचप्रकृत्यादीनांकिंचित्तन्निमि
त्तंकार्यंसंभवतिपरत्वंतावदवधिविशेषोपादानेनसनादिभिरेवप्रतिपन्नम्। नचगुपादीनांसनादीनांचपरस्परापेक्षंपर
त्वंयुज्यतेविरोधात्। उपपदस्यापिसमासेसतिपूर्वनिपातेनभवितव्यमितिपरत्वाभावः। उपाधेरपिपौर्वापर्यस्यलौकि
केप्रयोगेनियमाभावात् स्थितस्यैवचपरत्वस्यशास्त्रेणानुवादाच्छास्त्रस्यविधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्यचोपाधि
त्वात्तस्यचपरत्वासंभवात्परत्वाभावः। आद्युदात्तत्वमपिनभविष्यति। यथासंख्यलक्षणेनतेषांस्वरस्यविहितत्वात्। अङ्गसं।
ज्ञाचविधानप्रतिबद्धा। नचप्रकृत्यादयःकुतश्चिद्विहिताइतितेषुपरतस्तानान्यस्यभविष्यतीतिप्रश्नः। परत्वमिति। प्रकृतिप्रत्यय
योःपर्यायेणपरस्परापेक्षंपरत्वंस्यात्। शब्दान्तरापेक्षंवाप्रकृतेःप्रकृत्यपेक्षंतुप्रत्ययस्य। उपपदस्यापिपरत्वादुपसर्जनंपूर्वमित्ये
तद्राजपुरुषादिष्वसावकाशंबाधित्वापरत्वंस्यात्। भोक्तुंव्रजतीत्येवंचनित्यंस्यात्। नतुव्रजतिभोक्तुमिति। उपाधिवाचिनोपिप्र
किंचस्यात् यद्येतेषामपिप्रत्ययसंज्ञास्यात्। परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येतेविधयःप्रसज्येरन्। अतउत्तरंपठति
प्रत्ययाधिकारेप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः। अधिकारेणापिप्रत्ययसंज्ञायांसत्यांप्रकृत्युपपदोपाधीनामप्र
तिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। प्रत्ययसंज्ञाकस्मान्नभवति। निमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वाद
न्यत्रापि। निमित्तानिहिनिमित्तिकार्यार्थानिभवन्ति ॥
योगानियमेप्राप्तेपरश्चेतिनियमःस्यात्। यःप्रत्ययस्सपरइतिपरिभाषणात्। आद्युदात्तत्वमपिस्वरान्तरंबाधित्वास्यात्। अङ्गसं
ज्ञेति। ननुविधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा नचेहप्रकृत्यादयोविधीयन्ते। नैषदोषः। सिद्धशब्दान्वाख्यानायतेषामपिशास्त्रेणविधाना
त् परत्वेनचपूर्वस्यावधेराक्षेपात्। ननुपूर्वापेक्षेपिपरत्वेतस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञानभविष्यतीतिचिन्त्यमेतत्। निमित्त।
त्यर्थः। तत्रवाक्यभेदेनापिविधीयमानाप्रत्ययसंज्ञासनादिभिरेवसंबध्यते। तेषामेवनिमित्तत्वात्तांप्रतिप्रयोजकत्वाभावादि
ज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशाद् द्वयोश्चपरस्पराकाङ्क्षायांसंबन्धः। नत्वन्यतराकाङ्क्षायांसीतारावणयोरि
वेतिसत्यामपिसंज्ञायाआकाङ्क्षायांप्रकृत्यादीनांविशेषणत्वादनाकाङ्क्षत्वात्संज्ञासंबन्धाभावइत्युक्तंभवति ॥

व्या. ३४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनरितीतिनित्यत्वाच्छब्दानांनिमित्तनिमित्तिभावोनोपपद्यतइतिप्रश्नः।प्रकृतीति।प्रतिपादकानांशब्दानामुपायभावेनशास्त्रे
णव्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्तिनिमित्तनिमित्तिभावः।कतरइति।किंयत्तदोनिर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्
वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमजितिसूत्रद्वयउपाधिप्रत्याख्यानाद् बहूनामप्येकस्यनिर्धारणेकतरशब्दःप्रयुक्तः।प्रधानइ
ति।प्रत्ययसंज्ञास्वविषयप्रक्लृप्तयेप्रधानमपेक्षते नतुपारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः।किंकृतमिति।भवतुराज्ञःप्राधान्यंतदधी

किंपुनर्निमित्तम्।कोवानिमित्ती।प्रकृत्युपपदोपाधयोनिमित्तंप्रत्ययोनिमित्ती।अन्यत्रापिचैषन्यायोदृष्टः।नावश्य
मिहैव।क्वान्यत्र।लोके।तद्यथा।बहुष्वासीनेषुकश्चित्कंचित्पृच्छतिकतरोदेवदत्तःकतमोयज्ञदत्तइति।सआ
हयोऽश्वेयःपीठइति।योऽश्वेयःपीठइत्युक्तेनिमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यति।अयंदेवदत्तअयंयज्ञदत्तइ
ति।नेदानींअश्वस्यपीठस्यवादेवदत्तइतिसंज्ञाभवति।किंपुनर्निमित्तंकोवानिमित्ती।निर्ज्ञातोऽर्थोनिमित्तम्।अनि
र्ज्ञातोऽर्थोनिमित्ती।इहचप्रत्ययःअनिर्ज्ञातःप्रकृत्युपपदोपाधयोनिर्ज्ञाताः।क्व।धातूपदेशेप्रातिपदिकोपदेशेच।ते
निर्ज्ञातानिमित्तत्वेनाश्रीयन्ते।प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्वासिद्धम्।अथवाप्रधानेकार्यसंप्रत्ययोभवति।किंचप्रधानम्।
प्रत्ययः।तद्यथा।बहुषुयात्सुकश्चित्कंचित्पृच्छति।कोयातीति।सआह।राजेति।राजेत्युक्तेप्रधानेकार्यसंप्रत्यया
द्यः पृच्छतियश्चकथयति उभयोःसंप्रत्ययोभवति।किंकृतंपुनःप्राधान्यम्।अर्थकृतम्।यथापुनर्लोकेऽर्थकृतंप्राधा
न्यम्।शब्दस्येदानींकिंकृतंप्राधान्यम्।शब्दस्यापूर्वोपदेशःप्राधान्यम्।यस्यापूर्वोपदेशःसप्रधानम्।प्रकृत्युपपदोपाध
यश्चनिर्दिष्टाः।क्व।धातूपदेशेप्रातिपदिकोपदेशेच।यद्येवंनिमित्तस्यनिमित्तिकार्यार्थत्वात्।यद्वा।प्रधानेकार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपप
दोपाधीनांनभवति।विकारागमानांतुप्राप्नोति।हनस्तच।त्रपुजतुनोःषुक्।एतेषांह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यंनिमित्तिनश्चैवैते॥

नस्थितित्वादन्येषामिहतुकथमितिप्रश्नः।अर्थकृतमिति।प्रयोजनकृतमित्यर्थः।यस्यापूर्वइति।तदर्थत्वादन्येषांतस्यैवप्राधा
न्यमित्यर्थः।यद्येवेति।ननुयेतावत्प्रकृतेर्विकारागमास्तेप्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञयानसंभन्त्स्यन्ते।येतुप्रत्ययस्यतेनतद्ग्र
हणेनगृह्यन्तएवेतिनास्त्यनिष्टप्रसङ्गः।नैतदस्ति।प्रकृतिविकारागमानांतत्संबन्धित्वेपिप्रयोजकत्वात्प्राधान्यत्वाच्चस्यादे रामः
वप्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंबन्धिनामपितदवयवत्वेसिद्धेपृथक्प्रत्ययसंज्ञास्यादेवयोग्यतासंभवात् ॥ २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकारागमेष्विति।यःपरःसप्रत्ययः नचविकारागमाःपरे।तेनतेप्रत्ययसंज्ञानभविष्यन्तीत्येवंनव्याख्येयम्।नहिपरत्वनि
मित्ताप्रत्ययसंज्ञाअपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तंपरत्वम्।तथाचपरत्वाभावेपिश्नम् बहुजकचांप्रत्ययसंज्ञाभवति।तस्मादेवं
माख्यायते।प्रयोजनाभावाद्विकारागमानांप्रत्ययसंज्ञानभवति।तथाहि।परविज्ञानंप्रत्ययसंज्ञाफलम्।तत्तेषांनसंभ
वति।षष्ठ्यास्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्यचप्रतिपादनादागमानांचानुदात्तत्वेनभवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः।वि
काराअपियेऽनक्कास्तेनस्वरभाजः।येतुसाक्कास्तेप्रवृत्तिकालएवान्तरङ्गत्वात्तत्स्थानिस्वरयुक्ताः।अङ्गसंज्ञापितन्निमित्तान्य
स्यनप्राप्नोति।साहिप्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा।प्रयोजनभावेतुश्नमआगमत्वेपिशकारस्येत्संज्ञार्थंप्रत्ययसंज्ञाप्रवर्ततएव।प
रविज्ञानादिति।विभाषागुणइतिहेतौपञ्चमी फलमपिप्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते।यथाध्ययनेनवसतीति।ततश्चायमर्थः।प्र

विकारागमेषुचपरविज्ञानात्।विकारागमेषुचपरविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञानभविष्यति । प्रत्ययःपरोभवतीत्युच्यते।
नचविकारागमाः परेसंभवन्ति।किंपुनःकारणंसमानेअपूर्वोपदेशेप्रत्ययः परोनविकारागमाः परे।षष्ठीनिर्दिष्टस्यत
द्युक्तत्वात्।षष्ठीनिर्दिष्टंविकारागमयुक्तंभवति।पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चप्रत्ययोविधीयते।प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु।
प्रत्ययविधिस्तुनोपपद्यते।क्व।यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते।हनस्तच।त्रपुजतुनोःषुक्इति।किंपुनः कारणंन
सिध्यति।विकारागमयुक्तत्वात्।अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च।तस्मात्तत्रपञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्।तस्मात्तत्रपञ्च
मीनिर्देशः कर्तव्यः।नकर्तव्यः।इहतावद्धनस्तचेतिधातोरितिवर्तते।त्रपुजनोःषुक्इति।प्रातिपदिकादितिवर्तते।

त्ययसंज्ञायांपरत्वंफलम्। तच्चात्रनसंभवतीतिप्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनाभावान्नभविष्यति । किंपुनरिति।परत्वमेवभवतुप्र
त्ययसंज्ञाप्रयोजनमितिभावः।षष्ठीनिर्दिष्टस्येति।षष्ठ्याचपूर्वोदितस्यसंबन्धस्यप्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभावइत्यर्थः।
पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति।पञ्चमीनिर्देशेपर्यायेणपूर्वपरत्वयोःप्राप्तयोः परश्चेत्यनेनपरत्वंनियम्यतइतिनास्तिकश्चिद्विरोध
इत्यर्थः। प्रत्ययेति।षष्ठीनिर्देशेष्वितिभावः।क्वेति।गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धेषष्ठीविज्ञानादुपपद्यतएवप्रत्ययविधि
रितिप्रश्नः।हनस्तचेति।श्रुतयोरेवस्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्चसंबन्धप्रतिपादनेवाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्चप्रत्य
यविधिर्नप्रकल्पतइत्यर्थः।इहतावदिति।प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययोपिविधास्यते।विकारागमाअपीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्येवमिति। हन्तेरादेशविधावुपयोगाद्विविभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वादितिभावः। अथवेति। पूर्वलिङ्गे नधातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता। इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसंबन्धं च प्रतिपद्यते धातुं च विशिनष्टीत्युच्यते। अर्थाश्रयत्वादिति। अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानां चानर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। महतीति। महत्त्वात्प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते। तेन यः प्रत्यायकस्स प्रत्ययः। महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवतित

यद्येवं हनस्त च धातोः क्यप् भवतीति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न धातुमात्रात् क्यप् भवतीति। यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति परिगणनं करोति। अथवा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंबन्त्स्यते। हन्तेस्तो भवति धातोः क्यप् भवतीति कस्माद्धन्तेरिति। अर्थाश्रयत्वाद्वा। अथवा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यः स्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। प्रत्याययतीति प्रत्ययः। यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति। न हि ते किंचित्प्रत्याययन्ति, एवं तर्हि प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः। एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयसाधनोयम्। कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च॥

त्सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम्। नहि तदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योर्थो नावधार्यते। तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात्। नापितरत्रादिवत्कश्चिद्द्योत्योर्थ इति भावः। यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति। तदपि कल्पनामात्रम्। सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात्। प्रत्याय्यत इति। अभिधेयधर्मस्याभिधान उपचार एवमुक्तम्। अयमत्रार्थः। यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भावः। योगुपादिसन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छासने वात्राभिप्रेतः। एवं तर्हीति। एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोधिक्रियते। तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते। एयन्तस्य निपातनादचिणोर्लुक्। एवमपीति। आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः। अन्यत्रापीति। प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः। आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यत इत्यर्थः॥ परश्च॥ किमर्थमिति। पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात्परत्वं सिद्धम्। षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादिति भावः। परइति। पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम्। तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात्षष्ठीनि

एवमपि कुत एतत् समानेऽपूर्वोपदेशे। त्रापुषं जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं प्रत्याययति। न पुनः षकार इति। अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनान्मन्यामहे। अकारस्तमर्थं प्रत्याययति। न पुनः षकार इति। क्वान्यत्र। बिल्वादिभ्योण्। बैल्वः॥ परश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। परो यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छति पूर्वं माहतं विभाषासुपो बहुच् पुरस्तादिति। मध्ये तर्हि मा भूदिति। मध्येऽपि यमिच्छति आहत मव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरिति। यद्इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते॥

र्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः। यमिच्छतीति। बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः। मध्ये तर्हीति। षष्ठीनिर्देशे तु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः। मध्येपीति। अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच्प्राक्टेः सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थम्। अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति। मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते न त्वकजेव प्राक्टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण। अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात्। मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः। एवमपीति। बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम्। पुरस्तादेव बहुच्। प्राक्टेरेवाकजित्येवमिति भावः। देशो नियम्यत इति। प्रत्ययानियमेप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातुर्वत्सइति।अनेनप्रकृतेःकार्यशब्ददर्शनेमातस्यानीयत्वमुच्यते। परवचनमिति।तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवनियमस्यसि
द्धत्वादितिभावः।सतस्तत्रेति।यत्रविद्यमानस्यैवकार्यान्तरविधानार्थंकार्यित्वेननिर्दिश्यतेतत्रतस्मादितिपरिभाषानियमा
र्थावतिष्ठते।अत्रतुसनादयोऽपूर्वाएवोत्पद्यन्तइतिनतस्याःपरिभाषायाःप्रवृत्तिरितिभावः।कस्यसतइति।असन्नेवसनादिर्भा
व्यतइतिभावः।इहापीति।नित्याःशब्दाःप्रयोगस्यास्तत्रस्वभावतएवगुपादिभ्यःपरस्यसनादेःसाधुत्वमात्रंप्रतिपाद्यत
इत्यर्थः।एतद्धीति।तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्यप्रदेशेषुअर्थाभिव्यक्तिर्भवति।ततश्चयत्रसदेवकार्यित्वेनोपादीयतेतत्रोत्तर
स्यकार्यंभवतीतिकार्यापेक्षासंबन्धेषष्ठी।यत्रत्वसतएवोत्पत्तिःक्रियतेतत्रोत्तरस्यभावोभवतीतिभावापेक्षयाकर्तृषष्ठीवि

तएवनियतदेशाःस्युः।यदिदानीमनियतदेशःसकदाचित्परःकदाचित्पूर्वःकदाचिन्मध्येस्यात्।तद्यथा।मातु
र्वत्सःकदाचिदग्रतःकदाचित्पृष्ठतःकदाचित्पार्श्वतोभवतिपरएवयथास्यादित्येवमर्थंपरवचनम्।परव
चनमनर्थकंपञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य।परग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्यकार्य
मुच्यते।तद्यथा।द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदिति।विषमउपन्यासः।सतस्तत्रपरस्यकार्यमुच्यते।इहेदानींकस्य
सतःपरस्यकार्यंभवितुमर्हति।इहापिसतएव।कथम्।स्वाभाविकंपरत्वम्।अथवाचनिकेपरत्वेसतिपरग्र
हणेनार्थःस्यात्।वाचनिकेचनार्थः।एतद्धिपरस्यकार्यम्।यदसौपरःस्यात्।अथवायदस्यपरस्यसतःसंज्ञास्यात्।

ज्ञायतइत्यर्थः।परस्यकार्यमिति।उत्पत्तिरेवकार्यमित्यर्थः।नन्वेवंसतिसन्नित्यादिप्रथमानिर्देशःषष्ठीप्रकल्पनेसतिनि
रर्थकोकृतार्थत्वात्स्यात्।नैषदोषः।निर्देशमात्रार्थाप्रथमास्यात्।उत्तरकालंतुषष्ठीप्रकल्पते।यत्त्वन्यत्रोच्यते।नचप्रत्यय
विधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाइतितदस्मिन्सूत्रेस्थितइतिद्रष्टव्यम्।अथवेति।अयमर्थः।उत्पत्तिःसनादेरनियतदेशाभवतु।
पश्चात्तुसतएवपरस्ययत्कृत कृत्प्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकार्यंविधीयतेतन्नान्यदेशस्य।यद्देशस्यचशास्त्रीयंकार्यं
तद्देशस्यैवसाधुत्वात्प्रयोगोभविष्यतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकारागमेष्विति। तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः। गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद्धातोः परष्टक्भवति। गापोस्त्वनन्तर इति स्या
त्स्थेयम्। अत्यन्तापरदृष्टानां वेति। वाशब्दस्त्वर्थे परेणप्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न कश्चिद्दृश्यते क्विबादयः तेषां नित्यशब्ददर्श
ने कार्यदर्शने वा सत्ता या अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम्।
अस्मिन्हि सति क्विबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते। तत्राग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगा
दयः सिद्ध्यन्ति न तु पूर्वभूतक्विबादिलोपे इति भावः। ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भावइत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः क्विबादयो भ
विष्यन्ति। नैतदस्ति। नहि तेष्वभावबुद्धिरस्ति। लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात्। स्वरूपलाभो हि भावः नैते कदाचित्स्वरू
पत्वं लभन्ते शशविषाणतुल्यत्वात्। अत एवात्यन्तापरदृष्टानामित्युक्तम्। केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषाम

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति। तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च पञ्चमी नास्ति। यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते। क्व च विकारा
गमाः शिष्यन्ते। हनस्त च त्र पुजतुनोः षुक् इति। विकारागमेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र प
ञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति। अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम्। अत्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं प
रग्रहणं कर्तव्यम्। य एतेऽत्यन्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात्। अपरभूतानां मा
भूदिति। किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम्। किति णिनीति कार्याणि यथा स्युरिति। एतदपि नास्ति
प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अत्यन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्त इति। यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति।

त्यन्तासत्त्वेपि विधीयते। यदयमिति। यदि पूर्वभूता लुप्येरन् तदानुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात्। सर्वस्यानुबन्धकार्य
स्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात्। नन्वनियतदेशत्वेपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्व
मिति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। एवं पक्षेऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्। स्पृशोनुदके इत्यादौ च सकृदङ्गी
भूता स्यात्। किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थ
क्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ प्रयोगनियमार्थं वेति। पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वा शब्दः पठितः। भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वं प्रयोज ३११
५ नस्य निराकरणात्तर्ह्यर्थे व्याख्यातः। कसदेवदत्त इति। देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्त्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासा
धुत्वं प्रतिपाद्यते। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति। ननु सोयमित्यभिसंबन्धादभेदोप
चारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम्। नैतदस्ति। भृत्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्तभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो निय
मेन न प्रतीयेत। तदुक्तं हरिणा। सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि। बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेदिति।
तस्मादभेदोपचाराद्द्विनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बभ्र्वादयो मा प्रयुक्षतेति नियमार्थं व

कथं कृत्वा तापकम्। अनुबन्धासञ्जनमेतत्प्रयोजनम्। कित्ति णितीति कार्याणि यथा स्युरिति। यदि चासन्ताप
रदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोनुबन्धासञ्जनमर्थवद्भवति। प्रयोगनियमार्थं वा। प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रह
णं कर्तव्यम्। परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात्। अपरभूतानां मा भूदिति। अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नि
यमः स्यात्। अस्तीत्याह। प्रकृतेरर्थाभिधानेऽप्रत्ययदर्शनात्। प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिका दृश्यते। कसदेव
दत्तः कसयज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुः लमक इति। बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इ
ति प्रयुज्यते। द्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात्। द्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते। किमस्य द्वयसं किमस्य
मात्रं कद्यतिथीति। द्वयसादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा॥

चनम्। कसदेवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः। कस इति यथासुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते तथा ब
भ्र्वादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः। किमस्य द्वयसमिति। किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽसंप्रयोगो दृश्यते। तत्र गाव्यादिवदेवमादी
नामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते। कद्यतिथीति। कायद्यादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः। बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रा
न्त्या केवलमपि प्रयुञ्जते यस्तु तिथिशब्दान्ङीपि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव। द्वयसजादय इति। अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या के
वला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः। यथा बहुरिति। ईषदसमाप्तौ यो बहुच् प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दः संख्यावैपुल्य
वाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोपीति केचिदाचक्षते। अन्ये त्वाहुः। केवल एवेषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके राम॰
प्रयुज्यते स दृष्टान्तो साधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः॥ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वावचनेचेति।तस्मादित्युत्तरस्येत्येवप्रत्ययस्यसिद्धेपरत्वेपुनः परवचनंवावचनेनप्रत्ययस्यपक्षेऽनुत्पत्तिंप्रतिपादयति।वापरः सन्भवतिपरत्वोपलक्षितस्सन् पक्षेभवति।पक्षेतुनैवोत्पद्यतइत्यर्थः।नत्वत्रपरत्वंविकल्प्यते।पक्षेपूर्वोभवतीति।परत्वस्यप्रयोगेनियतत्वात् तस्मादितिवचनाद्वानियतत्वात्।अक्रियमाणइति।प्रतियोगंप्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्त।

वाचवनेचानुत्पत्त्यर्थम्।वावचनेचानुत्पत्त्यर्थंपरग्रहणंकर्त्तव्यम्।वाचवनेचानुत्पत्तिर्यथास्यात्।अथक्रियमाणेपिवै परग्रहणेकथमिववावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या।क्रियमाणेपरग्रहणेवावचने वापरइत्येतदभिसंबध्यते।अक्रियमाणेपरग्रहणेवावचनेनकिमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतःसंज्ञायाः।नचसंज्ञायाभावाभावविष्येते।वावचनेचोक्तम्।किमुक्तम्।वावचनानर्थक्यंच।तत्रनित्यत्वात्सनइति।प्रयोगनियमार्थमेवतर्हिपरग्रहणंकर्त्तव्यम्।अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थेकिमयंप्रत्ययनियमः प्रकृतिपरएवप्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरोनेति।आहोस्वित्प्रकृतिनियमःप्रत्ययपरैवप्रकृतिः प्रयोक्तव्याअप्रत्ययपरानेति।कश्चात्रविशेषः तत्रप्रत्ययनियमेप्रकृतिनियमाभावः तत्रप्रत्ययनियमेसतिप्रकृतेर्नियमोनप्राप्नोति।अप्रत्ययिकायाःप्रकृतेःप्रयोगः प्राप्नोति।कुसदेवदत्तः कुसयज्ञदत्तः बभ्रुःमण्डुर्लमकइति।अस्तुतर्हिप्रकृतिनियमःप्रकृतिनियमेप्रत्ययानियमः।प्रकृतिनियमेसतिप्रत्ययनियमोनप्राप्नोति।किमस्यद्वयसंकिमस्यमात्रं काद्यतिथीति।अप्रकृतिकस्यप्रत्ययस्यप्रयोगःप्राप्नोति।सिद्धंतूभयनियमात्।सिद्धमेतत्।कथम्।उभयनियमात्।उभयनियमोयंप्रकृतिपरएवप्रत्ययःप्रयोक्तव्यःप्रत्ययपरैवचप्रकृतिरिति।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापिपरग्रहणंस्यादेवायंपरः। परएवस्यादित्येवमर्थंपरग्रहणम् ॥

स्यादेवविकल्पः स्यात्।कृतेत्वस्मिन्नप्यधिकारेप्रतियोगमुपस्थितेपरोवाभवतिपरत्वोपलक्षितःपक्षेभवतिपक्षेनैवभवतीत्यर्थः संपद्यते।नित्यत्वात्सनइति।वृत्तिपक्षेनित्यएवसन्निष्यते कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षेनैवसनउत्पत्तिः प्राप्नोतीति।प्रत्याख्यातेवावचनेप्रयोगनियमार्थमिदम्।सिद्धेतस्मादितिवचनात्परत्वेनित्यंपरः प्रत्ययोयथास्याद् माकदाचित्परोनप्रयोजि इत्येवंसामर्थ्यादुभयनियमलाभः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आद्युदात्तश्च॥ अस्वरकस्य च उच्चारणाभावात्स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेष्वनियतत्वात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति
मत्वा प्रश्नः। किमर्थमिति। येषामेवेति। चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं

आद्युदात्तश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। आद्युदात्तो यथा स्यात्। अन्तोदात्तो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छ
त्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धम्। आह च चितोन्तोदात्तइति। मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति। मध्योदात्तम
पि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोति। आह चोपोत्तमं रितीति। अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति। अनुदात्तमपि यमिच्छ
ति तत्र पकारमनुबन्धं करोति। आह च अनुदात्तौ सुप्पिताविति। स्वरितस्तर्हि मा भूदिति। स्वरितमपि यमिच्छति
करोति तत्र तकारमनुबन्धम्। आह च तित्स्वरितमिति। यदिदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त
एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः यदि
दानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्व
रितः स्यात्। आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते। अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदा
त्तत्वं चोच्यते। न यत्रैवान्यः स्वरः तत्रैवायमप्युच्येत ञ्नित्यादिर्नित्यम्। प्रत्ययस्य च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनु
दात्तम्। सुप्पितौ चेति। तत्रायमप्यर्थः। द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते।
अत उत्तरं पठति। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम्। आद्युदात्तस्य
प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत् प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। असन्नियोगे हि यस्मात्स
विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रह
णे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अथ क्रियमाणे
पि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। उत्पन्नः
प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति। नोत्पद्यमानः। तद्यथा। कृतो घटो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः

स्यात्। अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रत्ययाश्रयाणामिति। तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः। आद्युदात्तश्चेत्यस्य त्वप्रतियोगमुपस्था
ने सत्युत्पद्यमान एव तत्यादिराद्युदात्तो भवत्येवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः। घटाश्रयाणामिति। उदकाहरणादीनामित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदयमिति।प्रत्ययस्यचेत्यनेनाद्युदात्तत्वेसिद्धेञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनारम्भणीयंस्यात् यदितदादेर्ग्रहणंस्यादित्यर्थः।यत्रहीति।यातीत्यादौपितिप्रत्ययेधातोरुदात्तत्वंभवति।यातोयान्तीत्यादौतुप्रत्ययाद्युदात्तत्वेनसतिशिष्टत्वाद्बाध्यते।कृत्सतरइत्यादौचप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वंश्रूयते।यदिचप्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वंस्यात् निर्विषयंधातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वंस्यादित्यर्थः।आस्तेशेतइत्यादौलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरस्यसविषयत्वादज्ञापकत्वमितिचेत्।तत्रापितदन्तविधिप्रसङ्गात् ज्ञापकत्वमेव।आगमानुदात्तार्थंचेति।वाशब्दस्तर्ह्यर्थे।लवितव्यमित्यादौतव्यस्योत्पत्तिकालएवाद्युदात्तत्वे

नवाप्रकृतेराद्युदात्तवचनंज्ञापकंतदादेरग्रहणस्य।नैषदोषः।किंकारणम्।यदयंञ्नित्यादिर्नित्यमितिप्रकृतेराद्युदात्तत्वंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नतदादेराद्युदात्तत्वंभवतीति।तदन्तस्यतर्ह्यनुदात्तत्वंप्राप्नोति।प्रकृतिस्वरस्याविधानसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वराभावः।यदयंधातोरन्तःप्रातिपदिकस्यचान्तइतिप्रकृतेरन्तोदात्तत्वंशास्ति।तज्ज्ञापयत्याचार्यः नतदन्तस्यानुदात्तत्वंभवतीति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।यत्रह्यनुदात्तःप्रत्ययःप्रकृतिस्वरस्तत्रप्रयोजयति।आगमानुदात्तार्थंवा।आगमानुदात्तार्थंतर्हिप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते।प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वेकृतेआगमाअनुदात्तायथास्युरिति।नवागमानुदात्तवचनात्।नवाएतदपिप्रयोजनमस्ति।किंकारणम्।आगमानुदात्तवचनात्।आगमाअनुदात्ताभवन्तीतिवक्ष्यामि।केपुनरागमाअनुदात्तत्वंप्रयोजयन्ति।इट्।लविता।इट्तावन्नप्रयोजयति।इदमिहसंप्रधार्यम्।इट्क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति।

कृतेपश्चादिडागमःक्रियमाणःशेषनिघातेनानुदात्तोभवति।अन्यथापरत्वादिडागमेकृतेतस्यतद्भक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेनग्रहणादाद्युदात्तत्वंक्रियमाणमिटएवप्रसज्येतेत्यर्थः।केपुनरिति।अन्योत्रप्रश्नोद्रष्टव्यः नतुयेननवेत्युक्तं सएवइष्टकृतिविरोधात्।लवितेति।लुट्।तिप्।डा।तासिः।इट्।अत्रयदीटोऽनुदात्तत्वंनस्यात् तदातासिभक्तत्वादिडुदात्तःस्यात्।शेषनिघातेनचतासाकारेऽनुदात्तइट्युदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरआकारस्यनस्यात्।इटस्त्वनुदात्तत्वेसतितास्याकारएवोदात्तइत्युदात्तनिवृत्तिस्वरःसिद्ध्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरभिन्नस्येति। रूपवत्त्वेऽपि श्रुतिभेदहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः। प्रकृतिरप्याश्रितेति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः। अन्तरङ्गमेवेति। ततद्गुणं प्रयोजयतीत्यर्थः। लविषीयेति। आशिषि लिङ्। अत्र विशेषविहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः। तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एव स्यात्। आगमा अनुदात्ता इति वचनात्त्वी

किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिट्। नित्यमाद्युदात्तत्वम्। कृतेऽपीटि प्राप्नोति अकृतेऽपि प्राप्नोति। इडपि नित्यः। कृतेऽप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि। अनित्य इट्। अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति। अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम्। अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः। अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम्। काऽन्तरङ्गता। उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः। आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम्। यावता प्रत्यय आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रिता भवति। अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम्। कथमिदानीमेवद्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति। सीयुट् तर्हि प्रयोजयति। अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम्। अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। लविषीय पविषीय तत्र र्हि वक्तव्यम् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति। अपिच्च लिङ् भवतीति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। शक्यमेवं लब्धुम्। यद्येववचनाद्यथापि ज्ञापकाद् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। आगमैस्त्वव्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्ष्यामि॥

युटोऽनुदात्तत्वे सति द्वयोरपि इत्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। पिदर्थमिति। चिनुयादित्यादौ पिद्वत्कृत्वा यासुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः। आगमैरिति। विच्छिन्नत्वादादित्वस्य लविषीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति न दोषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपिलविवेति। तन्नन्तत्वादाद्युदात्तमेतत्। यदयमिति। यदिप्रत्ययाद्युदात्तत्वेकर्तव्येआदित्वमागमाविहन्युः तदाचिनुयातामित्यादौयासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमितितन्नकुर्यात्। कृतंतुप्रत्ययाद्युदात्तत्वेकर्तव्येआगमानामविद्यमानत्वंज्ञापयतीत्यर्थः। स्त्रौघ्नीति। विभज्यान्वाख्यानेस्त्रौघ्नअईइतिस्थिते प्रत्ययस्यचेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येतिलोपेकृतेउदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्यनस्यात्। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनत्वाद्युदात्तविधानेनदोषः। बहिरङ्गलक्षणइति। स्वार्थादीनांक्र

यद्यागमाअविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते। लविताअवादेशोनप्राप्नोति। स्वरविधावितिवक्ष्यामि। एवमपिलविता। उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वंनप्राप्नोति। षाष्ठिकेस्वरइतिवक्ष्यामि। एवमपिचिन्तितः। निष्ठाचद्व्यजनादित्येषस्वरः प्राप्नोति। प्रत्ययस्वरविधावितिवक्ष्यामि। तत्तर्हिआगमाअविद्यमानवद्भवन्तीतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। आगमाअविद्यमानवद्भवन्तीति। यदयंयासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेत्याह। नैतदस्तिज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटोङिद्वचनंपिदर्थमुदात्तवचनंचेति। शक्यमनेनवक्तुंयासुट्परस्मैपदेषुभवतिअपिच्चलिङ्भवतीति। सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेसतियद्गरीयांसंयत्नमारभतेतज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमाअविद्यमानवद्भवन्तीति। आद्युदात्तस्यवालोपार्थम्। आद्युदात्तस्यतर्हिलोपार्थंप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वेकृतेलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धोभवति। स्त्रौघ्नी। माथुरी। अत्रहिपरत्वाल्लोपः स्वरंबाधेत। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नैवैतदपिप्रयोजनमस्ति। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणोलोपः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। अवश्यंचैषापरिभाषाआश्रयितव्या। अवचनेहिम्निकित्स्वतिप्रसङ्गः। अक्रियमाणायांह्यस्यांपरिभाषायांक्रियमाणेपिप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वेम्निकित्सुअतिप्रसङ्गः स्यात्। औत्सीकंसिकी॥

मेणप्रतीतिरितिस्त्रीत्वनिमित्तईकारेबहिरङ्गइतितन्निमित्तोलोपोबहिरङ्गः। अथवाङ्गस्यभस्येत्याद्यपेक्षणाल्लोपोबहिरङ्गः। औत्सीति। उत्सेजाता। उत्सादिभ्योऽञ्ङीप्। यद्यत्रपरत्वाल्लोपः। आद्युदात्तत्वंञ्नित्स्वरंबाधेततदाप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्यस्यादेव। कंसिकीति। कंसेनक्रीता। कंसाट्टिठन्निति टिठन्ङीपिचठकारस्याकृतइकादेशेउदात्तत्वमन्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आग्नेयीति। अग्नेरपत्यं स्त्री। इतश्चानिञ इति ढक्। आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः ङीप्। अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण स्यात्। अन्तरङ्गत्वेतु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाभावः। कंसिकामिति। ठञ्नित्करणात्पूर्वमिकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः। कित्स्वरमिति। ततउदात्तनिवृत्तिस्वरेण स्यादित्यर्थः। इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह। प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति। यदाञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्येत तदा परत्वाद्धा

आग्नेयीति। अत्रहि परत्वाल्लोपो ञ्निन्नित्कित्स्वरान्बाधेत। नैष दोषः। ञ्निन्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः। न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य वा अपवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादान् ञ्नित्कित्स्वरान् प्रतीक्षते। कंसिक्यां भूयान् परिहारः। अन्यस्यात्र उदात्तत्वमन्यस्य लोपः। आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः। इदं तर्हि आग्नेयी। परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत। तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम्। प्रत्ययाद्युदात्तात् धातोरन्तः। प्रत्ययाद्युदात्तात् धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः। समत्वम्। सिमत्वम्। धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठतीति। इहोभयं प्राप्नोति गोपायति। धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। पित्स्वरान्नित्स्वरश्चापि। पित्स्वरान्नित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन। पित्स्वरस्यावकाशः। पचति पठति। नित्स्वरस्यावकाशः। कार्यम्। हार्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। कार्या हार्या। नित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात्। पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः कम्पनः। पित्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आम्बष्ठ्या सौवीर्या। चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्। न वार्थो विप्रतिषेधेन॥

तुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत। यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते। पित्स्वरादिति। एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नान्यत्रेति भावः। कार्येति। स्वरितत्वास्यागेकारे [illegible] मन्यते। तत्रैकादेशस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावान्नित्स्वरः प्राप्नोति। परं प्रत्यादिवद्भावात्तु पित्स्वरप्रसङ्गः। न वेति। प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्वात्स्वरितत्वमिति। अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तम्। स्त्रीत्वापेक्षटाब्निमित्तो ह्येकादेशो बहिरङ्गः। आन्तर्यत इ
ति। स्वरितेत्वनुदात्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः। चापीति। यदि सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वमेव चक्का
रस्याभविष्यत् टाप्प्रकरण एव यङ्‌ श प्‌ त्र्य धास्यतेति भावः॥ गुप्तिज्कि॥ गुपेति। अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयम्

किंकारणम्। आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्। प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सतिशिष्टत्वा
द्धातुस्वरो भविष्यति। अयंचाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पित्स्वरस्यातित्स्वरस्य च। किंकारणम्। टापि स्वरितेनैका
देशः। टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र
कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः। कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। स्वरितत्वमपि नित्यम्। कृतेप्ये
कादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यं स्वरितत्वम्। अन्यस्य कृत एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नु
वन्विधिरनित्यो भवति। एकादेशोप्यनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते।
स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः।
पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्त
रङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते। आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति।
अयंचाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च। किंकारणम्। चापि चित्करणात्। चापि चित्करण
सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ गुपतिज कितमाना अनुदात्तेतः। गुपादिष्वनुबन्धकरणं
किमर्थम्। गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्। गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते आत्मनेपदं यथा स्यात्। अथ क्रि
यमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति। किंकारणम्। सनाव्यवहितत्वात्। पूर्ववत्सन इत्येवं भविष्यति।
पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः॥

नुदात्तेत। गुपादिष्विति। नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः। आत्मनेपदार्थमिति। सन्नन्तेभ्य इति भा
वः। पूर्ववदिति। लिङ्गातिदेशादिति भावः। न चैतेभ्य इति। कार्यातिदेशोसौ। लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावन
प्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंतर्हीति। सनाद्यव्यवधानेपीतिभावः। अथवेति। यत्रावयवेलिङ्गासङ्गः सप्रयोजनंनास्तितत्रसमुदायार्थएवासाविति भावः। शिष्टं भाष्यंपूर्ववत्सनइत्यत्रविस्तरेण व्याख्यातंततएवावधार्यम्॥ मान्वध॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकइत्याह। अभ्यासदीर्घ इ

एवंतर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवेकृतंलिङ्गं समुदायस्य विशेषकंभवति। तद्यथा। गोः सक्थनिकर्णेवाकृतंलिङ्गं गोर्विशेषकंभवति। यदि अवयवेकृतंलिङ्गं समुदायस्यविशेषकंभवति। तदाजुगुप्सयतिमीमांसयतीत्यत्रापिप्राप्नोति। अवयवेकृतंलिङ्गं तस्यसमुदायस्यविशेषकंभवति यंसमुदायंयोऽवयवोनव्यभिचरति। सनन्तमेवचनव्यभिचरति। णिजन्तंपुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोःसक्थनिकर्णेवाकृतंलिङ्गं गोरेवविशेषकंभवतिनगोमण्डलस्य॥ मान्वध॥ अभ्यासदीर्घेवर्णस्यदीर्घप्रसङ्गः। अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्यदीर्घत्वंप्राप्नोति। मीमांसते। ननु चइत्वेकृतेदीर्घत्वंभविष्यति। कथंपुनरुत्वत्तिसन्नियोगेनदीर्घत्वमुच्यमानमित्वंप्रतीक्षते। अथकथमभ्यासंप्रतीक्षते। वचनादभ्यासंप्रतीक्षते। अभ्यासस्यदीर्घत्वविधानात्। इत्वंपुनर्नप्रतीक्षते। नवाभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। नवैषदोषः। किंकारणम्। अभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादभ्यासविकारेषुअपवादाउत्सर्गान्नबाधन्तइत्येवंदीर्घत्वमुच्यमानमित्वंनबाधिष्यते। अथवामान्बाधदान्शान्भ्यईच्चाभ्यासस्येतिवक्ष्यामि। एवमपिहलादिशेषापवादईकारःप्राप्नोति। ईच्चाचइतिवक्ष्यामि। अथवामान्बधदानशान्भ्योदीर्घश्चेतोभ्यासस्येतिवक्ष्यामि। सिद्ध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमभ्यासदीर्घत्वेअवर्णस्यदीर्घत्वप्रसङ्गः इति। परिहृतमेतत्। नवाभ्यासविकारेषुअपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति। अथवानैवंविज्ञायते। दीर्घश्चाभ्यासस्येति। कथंतर्हि। दीर्घश्च आभ्यासस्येति

ति। अथकथमिति। यथाभ्यासस्येतिवचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षतेतथावचनान्तरविहितमित्वमपीतिभावः। अभ्यासविकारेष्विति। एतच्चदीर्घोकितइत्यत्राकिद्ग्रहणेनज्ञापयिष्यते। ईच्चाचइति। अजन्तस्येत्यर्थः। नचाकृतेहलादिशेषेऽजन्तत्वंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यासस्यविकारइति।सचेत्त्वमेव।तथाहि।लोपस्यतावदादेशोविधातुमशक्यः तस्याभावरूपत्वात्।यदिचह्रस्वस्यदीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोनर्थकःस्यात्।दीर्घश्रुत्याचूपरिभाषोपस्थानादजन्तस्यदीर्घविधानात् दीर्घस्यह्रस्वस्यवादीर्घविधानेविशेषाभावाच्चतस्मादित्त्वमेवतद्धितेनप्रत्याख्यते।अथवाद्वस्यसनियोविहितोविकारः सन्यतइतितस्यैवग्रहणंविज्ञायते।ह्रस्वश्रमानादीनामिववधेरपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याभवति॥धातोःकर्मणः॥धातोरर्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वे।तेचेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेपिसन्निधानात्तदपेक्षेएवगृह्येते।एवंचप्रकृत्यर्थोपसर्जनःप्रत्ययार्थोभवति। अन्यथाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धःस्यात्।वार्त्तिकावतारणायप्रश्नंकरोति। धातोरितिकिमर्थमिति। अयंभावः।धातुरेवक्रियावाची।उपसर्गस्तुविशेषकः।ततश्चार्थद्वारकेकर्मत्वसमानकर्तृकत्वेधातोरेवसंभवतइति।सोपसर्गादिति।संघातेनविशिष्टाक्रियाप्रति

किमिदमाभ्यासस्येति।अभ्यासस्यविकारआभ्यासःतस्येति।धातोःकर्मणः॥धातोरितिकिमर्थम्।प्रकर्तुमैच्छत्प्राचिकीर्षत्।सोपसर्गादुत्पत्तिर्माभूदिति।कर्मग्रहणात्तन्विधोधातुग्रहणानर्थक्यम्।कर्मग्रहणात्तन्विधोधातुग्रहणमनर्थकम्।कर्मणःसमानकर्तृका दिच्छायांवासन्भवतीत्येवधातोरुत्पत्तिर्भविष्यति।सोपसर्गेवैकर्म।सोपसर्गकमिहवैकर्म।ततउत्पत्तिःप्राप्नोति।सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकत्वात्उपसर्गस्यानुपसर्गंकर्म।सोपसर्गकर्मेतिचेत्कर्मविशेषकउपसर्गः।अनुपसर्गमेवहिकर्म। अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् ॥

पाद्यतइतिततएवसनुत्पत्तिप्रसङ्गः।ततश्चसंघातादेरेवद्विर्वचनादिप्रसङ्गइतिभावः।कर्म्मग्रहणादिति।एतदुपलक्षणम्।तेनसमानकर्त्तृकग्रहणादित्यपिबोद्धव्यम्।सोपसर्गमिति।संघातस्यक्रियाविशेषाभिधायित्वादितिभावः।कर्मविशेषकइति।अतएववचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधोऽनित्यार्थः।अयमर्थः।धातुरेवक्रियावाचीतितदर्थस्यैवकर्म्मत्वम्।नतूपसर्गार्थस्यापियथोक्तम्।कटएवकर्म्मतत्सामानाधिकरण्यात्तुभीष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यतीति।अथापिविशेषणस्यपृथक्कर्मत्वम्।यथोक्तम्।कटोपिकर्मभीष्मादयोपीतितथापिकर्म्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्नभविष्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोपसर्गास्सहीति। यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात्। तदा अवयवस्याकर्मत्वात् ततः सन्नन्तत्वयो न स्यात्। कर्म्मण इत्येषापि पञ्चमी। षष्ठ्यां तु सत्यां कर्मणोवयवाद्धातोः सन्नित्याश्रीयमाणेऽनुपसर्गान्न स्यात्। तस्मात्। अड्डादीनामव स्यायैष्ट्यस्त्केनप्रकल्पनात्। धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः॥ सुबन्तादिति। विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशः क्यजादयइतिभावः। प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम्। कर्म्मणइति वचनात्कर्मत्वे च सति सुबन्तता या अवश्यंभावात्। क्यजादीनामिति। कर्ममात्रात्सन्विधिः। कर्म्मविशेषात्सुबन्तात्क्यजादयइतिभावः। यत्र चोत्सर्गापवादौ विभाषात

सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे पि सनोः विधानमकर्मत्वात्। यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रियमाणे पि तस्य धातुग्रहणे सनोः विधिः स्यात् किं कारणमकर्मकत्वात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्माभूत्। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्ताच्च सनोः प्रसङ्गः किं कारणम्। क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते। ते अपवादत्वात् बाधका भविष्यन्ति। अनभिधानाद्वा। अथवा अनभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति। न हि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सनाइच्छाभिधानमस्ति। इयं तावद्गतिकागतिः। यदुच्यते अनभिधानादिति। यदप्युच्यते। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति। भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम्। परेच्छायां तु प्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। एवं तर्हि इदमिहव्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। समानकर्तृकादिच्छायां वेत्युच्यते। न च सुबन्तस्य समानः कर्तास्ति। एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात् यस्य कर्त्ता नास्ति ॥

त्रापवादेनमुक्तउत्सर्गो न भवति। अपि तु वाक्यमेवा इयं तावदिति। लक्षणाश्रयालक्ष्यस्य व्यवस्थान्यायालक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति भावः। व्यपदेश्यं सदिति। सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्हं तन्न व्यपदिशति। न च सुबन्तस्येति। एत्रादेः सत्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः। करं करोतीत्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोर्थोऽभिधीयते। शब्दान्तरसन्निधानात्तु साध्यता प्रतीयते। यथोक्तं हरिणा। निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः। क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयत इति ॥ एमः १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आसितुमिच्छतीति। तुमुनन्तस्य साध्यरूपाभिधायित्वादस्ति कर्मयोगइतिभावः। क्वचिमान्ताव्ययप्रतिषेधइतिक्वजन्त्र प्र
तिषिद्धः। तुमुनोक्तत्वादिति। तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः। नचेच्छतीत्यस्यप्रयोगंबाधित्वासन्भवतीतियुज्यतेवक्तुम्।
उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावेअभावप्रसङ्गात्। आसनमिच्छतीति। ल्युडूभावमात्रेविधीयतेनत्विच्छार्थेषूपपदेष्विति
भावः। धातुवाच्यक्रियापेक्षंचसमानकर्तृकत्वमस्ति। इहयोविशेषइति। समानशब्दस्तदन्तवाच्योर्थउपाधिरन्यस्तुविशेषइति
भावः। क्वचित्त्वभेदेनव्यवहारः। आसितुमिच्छतीति। वृत्तिसमानार्थेन वाक्येनभवितव्यम्। आसिसिषतइत्यस्यचासितुमिच्छ
तीतिसमानार्थंभवतीतिभवत्यासेः सन्प्रत्ययः। आसनमिच्छतीत्यत्रतुकिमात्मनआसनमिच्छतिअथपरस्येतिसंदेहात्समा
नकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययोनभविष्यति। नह्यतःसन्तूत्पद्यमानःसमानकर्तृकत्वलक्षणंविशेषमन्तर्भा।

इहतुप्राप्नोति। आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति। इच्छायामर्थेसन् विधीयतेइच्छार्थेषुचतुमुन्। तत्रतुमु
नोक्तत्वात्तस्यार्थस्यसन्नभविष्यति। एवमपीहप्राप्नोति। आसनमिच्छतिशयनमिच्छतीति। इहयोविशेषउ
पादीयतेउपाधिर्वायोसेतस्मिंस्तेनभवितव्यम्। यश्चेहार्थोगम्यतेआसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीतिस्वयं
तांक्रियांकर्तुमिच्छतीति नासाविहगम्यते। आसनमिच्छतिशयनमिच्छतीति। अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्ये
षोर्थोगम्यते। अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्। योहिमन्यतेअद्योत्येतस्मिंस्तेनभवितव्यमिति। क्रियमाणेपिहितस्य
धातुग्रहणइहप्रसज्येत। संगतमिच्छतियज्ञदत्तोदेवदत्तेनेति। कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यंचेच्छा
भिधानेप्रत्ययविधानात् ॥

वयितुं शक्नोतीतिभावः। संगतमिच्छतीति। केवलस्यधातोः प्रयोगाभावात्क्तप्रत्ययोपादानम्। धातोरेवतुसन्प्रसङ्गइतिउच्यते
। अत्रचकिमात्मकर्तृकंसंगतमिच्छतिअथपरकर्तृकमितिसंदेहाद्यदासमानकर्तृकत्वंनावधार्यतेतदानभाव्यम्। यदातुस।
मानकर्तृकत्वंप्रतिपिपादयिषितं तदाभवितव्यमेवसनासंजिगंसतेवत्सोमात्रेति। कर्मेति। इच्छायाः कर्मणावश्यंभाव्यमिति
प्रत्यासत्याप्रकृत्यर्थएवकर्मत्वेनाश्रयिष्यते नतुतद्व्यतिरिक्तमिति। गमनेनेच्छतीतिसन्नभविष्यति। प्रत्यासत्त्यैवचसमानकर्तृक
त्वमाश्रयिष्यतइतिदेवदत्तस्यभोजनमिच्छतीत्यत्रापिनभविष्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम्। इहनित्यानांशब्दानांसंकीर्णप्र
योगदर्शनेसतिसाध्वसाधुविभागायशास्त्रारम्भोनचगमनेनेच्छतिदेवदत्तस्यभोजनमिच्छतीत्यत्रार्थेजिगमिषतिबुभुक्षतइ
त्यादिप्रयोगोस्तीतिकिंतन्निवृत्त्यर्थेनविशेषणोपादानेनेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ११ अङ्ग·परिमाणार्थत्वमिति। इच्छायांवेत्येतावत्युच्यमानेयद्यपिप्रत्ययपरत्वेनपूर्वाप्रकृतिराक्षिप्यतेतथापिप्राचिकीर्षेदित्या
दौसोपसर्गस्याङ्गत्वंस्यात्। यदातुसास्यात्प्रकृतिर्विशिष्टानिर्दिश्यतेतदाङ्ग·परिमाणंज्ञाप्यते। अन्यतरदिति। त्रितयेप्रत्य
स्यातेअन्यतममितिवक्तव्येसमानकर्तृग्रहणंनकर्तव्यमेवंगौरवप्रसङ्गादितिसत्वान्यतरदित्युक्तम्। धातुग्रहणमेवे
ति। कार्यान्तरस्यापिसंपादनादित्यर्थः। धातुशब्दोच्चारणेनधातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता। तथाचपूर्वसूत्रद्वयविहित
स्यसनस्तद्भावाज्जुगुप्सतइत्यादाविडभावः। एतत्सूत्रविहितस्यतुसनआर्द्धधातुकत्वाच्छिशयिषतइत्यादाविड्गुणौ

कर्मसमानकर्तृकग्रहणंचानर्थकम्। किंकारणम्। इच्छाभिधानेप्रत्ययविधानात्। इच्छायामभिधेयायां
सन्विधीयते। अकर्मणोह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानात्। इच्छायामभिधेयायांसन्विधीयते। नचाकर्मणोऽ
समानकर्तृकाद्वाउत्पद्यमानेनसनाइच्छायाअभिधानंस्यात्। अनभिधानात्ततउत्पत्तिर्नभविष्यति। अङ्ग·प
रिमाणार्थंतु। अङ्ग·परिमाणार्थंतर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यंधातुग्रहणंकर्मग्रहणंवा। अङ्ग·परिमाणंज्ञास्यामीति। किंपु
नरत्रज्यायः। धातुग्रहणमेवज्यायः। अङ्ग·परिमाणंचैवविज्ञातंभवति। अपिचधातोर्विहितःप्रत्ययःशेषआ
र्द्धधातुकसंज्ञोभवतीतिसन आर्द्धधातुकसंज्ञापिसिद्धाभवति। यच्चाप्येतदुक्तंकर्मग्रहणात् सन् विधौ॰
धातुग्रहणानर्थक्यंसोपसर्गकर्मेतिचेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्मसोपसर्गस्यहिकर्मत्वे
धात्वधिकारेपिसनोऽविधानमकर्मत्वादिति। स्वपक्षोनेनवर्णितः। युक्तमिहद्रष्टव्यं किंन्याय्यंकर्मेति। एता॰
च्चात्रयुक्तम् ॥

भवतः। नन्विकोझलितिकित्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थम् सनआर्द्धधातुकसंज्ञाज्ञापकंभविष्यति। नै
तदस्ति। सामान्येनज्ञापकेव्याख्यायमानेसर्वत्रसनःप्रसङ्गः। विशेषविषयेलिगन्तप्रकृतेरेवस्यादितिधातुग्रहणंक
र्तव्यम्। स्वपक्षइति। यद्यपिसर्वएवस्वपक्षंवर्णयति। तथापिपरपक्षदूषणाभिनिवेशादयुक्तोपिस्वपक्षोवर्णित राम: ११
इत्युक्तंभवति। युक्तमिति। यदेवन्याय्यंतदेवग्राह्यम्। नतुदुरभिनिवेशःकार्यइत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्सोपसर्गमिति। धातूपसर्गसंघातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः। विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते। न तूत्पन्नायां सत्यां विशेषणे नान्यतः उत्पन्नेनाभिसंबध्यते। तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकः तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहानङ्गीकृतत्वात्संघातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः। उपपदमतिङ् इत्यत्र च साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमित्यविरोधः। अथवा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे द्विकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण संबन्धे धातुग्रहणे ऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव। किं तर्हीति। व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपस

यत्सोपसर्कर्गकर्मस्यात्। ननु चोक्तम्। सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनोः विधानमकर्मकत्वादिति। नैष दोषः। कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति। किं तर्ह्यवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति। यद्यवयवयोगा षष्ठी। केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति। एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः। महान्तं पुत्रमिच्छतीति कर्मणो यस्तु नन्तमवयव इति। न कर्तव्यः। असामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वाव च नानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः। वाव चनं चानर्थकम्। किं कारणम्। तत्र नित्यत्वात्सनः। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

र्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात्। षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति। एषोपीति। प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोवयवः सन्प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः। काममिति। इच्छयेत्यर्थः। इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः। असामर्थ्यादिति। सुबन्तात्क्यज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः। सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः। अथवा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः। वावचनानर्थक्यं चेति। वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचसंज्ञायाइति। अनर्थः प्रत्ययग्रहणाद्भवतिप्रत्ययसंज्ञायाविकल्पेसतितन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात्। तुमुन्नन्तादिति लघ्वेवंलक्षणंभवतीतिभावः। वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणंबाधित्वापक्षेतदीयेर्थेसम्प्रत्ययोभवति। इच्छाग्रहणंप्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यंकर्तव्यम्। अत्रचोदयन्ति। तुमुनन्तस्यपदत्वात्तुमुनोलुकिकृतेजिघांसतीत्यादौनलोपादीनिप्राप्नुवन्तीति। नैषदोषः तुमुनोलुकोबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीतिनभविष्यन्तीति। एतस्मिंस्तुसूत्रन्यासेधातोरितिसनोविधानाभावादार्द्धधातुकसंज्ञानप्राप्नोतीतिइकोझलितिकित्त्वविधानंज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये। आशङ्कायामिति। आशङ्कासंभावनातद्विषिष्टार्थो

नचसंज्ञायाभावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थोवावचनेन। तुमुन्नन्ताद्वातस्यचलुग्वचनम्। तुमुनन्ताद्वासन्वक्तव्यः तस्यचतुमुनो लुग्वक्तव्यः॥ कर्त्तुमिच्छतिचिकीर्षतीति। लिङ्सूत्रमाद्वा। लिङ्सूत्रमाद्वासन्वक्तव्यः। तस्यचलिङोलुग्वक्तव्यः॥ कुर्यामितीच्छतिचिकीर्षति। आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम्॥ आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्। अश्मालुलुठिषते। कूलंपिपतिषति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। एवंमन्यतेचेतनावतएतद्भवतीच्छेति। कूलंचाचेतनम्। अचेतनग्रहणेननार्थः। आशङ्कायामित्येव। इदमपिसिद्धंभवति श्वामुमूर्षतीति। नवातुल्यकारणत्वादिच्छायाहिप्रवृत्तितउपलब्धिः। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। तुल्यकारणत्वात्। तुल्यंहिकारणंचेतनावतिदेवदत्तेकूलेचाचेतने। किंकारणम्। इच्छायाहिप्रवृत्तितउपलब्धिर्भवति। योप्यसौकटंचिकीर्षुर्भवतिनासावाघोपयतिकटंकरिष्यामीति। किंतर्हिसन्नद्धंरज्जुकीलपूलपाणिंदृष्ट्वाततइच्छागम्यते। कूलस्यापिपिपतिषतोलोष्टाःशीर्यन्तेभिदाउपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति। श्वानःखल्वपिमुमूर्षवःएकान्तशीलाःमूढाक्षाश्चभवन्ति। उपमानाद्वासिद्धम्। उपमानाद्वासिद्धमेतत्। लुलुठिषतइवलुलुठिषते। पिपतिषतीवपिपतिषति

भिधायिनोधातोःस्वार्थेप्रत्ययः। लुलुठिषतइति। रुठलुठप्रतीघातइतिद्युतादिषुपठ्यते। वर्तमानसामीप्यइतिलट्प्रत्ययः। श्वामुमूर्षतीति। शुनश्चैतन्येपिजीवितस्यप्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेपितिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छानास्ति। नचेति। कार्येणेच्छानुमीयतइच्छानुमानकारणंकार्यलिङ्गंतुल्यमितिवास्तवसदसत्त्वानपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेणसन्प्रयुज्यतेइत्यर्थः। उपमानादिति। यदिच्छानिमित्तंकार्यंतदचेतनेषुनास्ति। यत्त्वास्तिनतदिच्छायाःकार्यमितिमत्वापरिहारान्तरोपन्यासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवैतिङन्तेनेति। तिङन्तार्थेनेत्यर्थः। क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति परामर्शाभावादिति भावः। इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते। रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति। परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति। क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम्। तदुक्तम्। येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते। आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यत इति। भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यान्नास्ति भुङ्क्त इव गच्छतीति। एवं तर्हीति। इच्छाशब्दस्य सत्वंभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशे पि व्यापारे सन् भवति। गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्यापेक्षया नाङ्गीक्रियते। सर्वस्येवेति। आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः। ऋषिरिति। वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः। वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः। इममिति। श्रा

न चैतिङन्तेनोपमानमस्ति। एवं तर्हि इच्छेवेच्छा सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्। अथवा सर्वं चेतनावत्। एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्ते शिरीषोयं स्वपिति सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति। आस्कन्द कपिलके त्वक्ते तृणमास्कन्दति। अयस्कान्तमयः संक्रामति। ऋषिः पठति। शृणोत ग्रावाणः। इमे इषयो बहवः पठ्यन्ते। तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन् विधीयत इति। इषेश्छत्वभाविनः। यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते। कस्य चैतन्निपात्यते। कान्तिकर्मणः। अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म। इषेरुभे कर्मणी। यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म। इषेर्गमिः कर्म ॥

श्राश्यन्विकरणास्त्रय इत्यर्थः। तत्रेति। इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते। छत्वभाविन इति। इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते। छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः। यद्येवमिति। अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः। एवं तर्हीति। अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः। कान्तिकर्मण इति। कान्तिः कामनाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः। अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थः न तु कामयत इति सन्न भवति। अथेहेति। क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रे प्यसंभवादन्यस्य चोभयेप्यसंभवात्प्रश्नः। इषेरुभे इति। यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रिययोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः। यद्येवमिति। इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परसाधनइति। परस्येषेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते। तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः। एवं तर्हीति। इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्ष्ययोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति। इषिक्रियाया आख्यातवाच्यत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनाद्गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः। अथेति। प्रयोगादर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्च पृच्छति। न भवितव्यमिति। एकत्वादिच्छायाः तस्याश्च पूर्वोत्पन्नेनाभिहितत्वादपरः सन्न भवतीत्यर्थः। न तर्हीति। इषिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः। एकस्येति। इच्छतीत्यत्र यदिषिस्तस्यैषितुमित्येतत्तद्वाच्यमिषिः कर्मेत्यर्थः। तथा हि। कश्चिदालस्यादुपहतोऽध्ययनादिविषया

एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति। परसाधन उत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति। एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे कर्मणी। अथ सन्नन्तात्सन्ना भवितव्यम्। चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति न भवितव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। एषितुमिच्छति एषिषिषतीति। अस्त्यत्र विशेषः। एकस्यात्र इषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। इहापि तर्ह्येकस्येषेः करोति विशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः। येनैव खल्वपि हेतुनाऽ‍ऽतद्वाक्यं भवति। चिकीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। तस्मात्सन्नन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तं चापि ब्रुवता इषिसन इति वक्तव्यम्। भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति। शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।

मिच्छामेवेच्छति। सर्वकाल इति। समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात्। शैषिकादिति। सन्प्रसङ्गे नान्यो ऽप्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते। प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः। आकृतिपक्षे तु सकृल्लक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयं संपद्यते। तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति। शालायां भवः शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनश्छो न भवति। विरूपस्तु भवति। अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीयः। तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः सोऽस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति। विरूपस्तु भवति। दण्डिमती सेनेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्नन्तान्नसनिष्यतइति।सरूपइत्यपेक्ष्यते सारूप्येणचात्रसादृश्यंलक्ष्यतेतेनस्वार्थद्वारकमितिइच्छासन्नन्तादित्यर्थोलभ्यते॥इति
जैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादेप्रथममाह्निकम्॥सुपआत्मनः॥किमर्थइति।वक्ष्यमाणोभि
प्रायः।शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंपरिहाराभासमाह।चितइति।प्रत्ययस्वरेणैवेति।यद्यप्यत्रधातुस्वरेणभाव्यं तथापिपूर्वंप्रत्यय
स्वरोभवति।पश्चात्सतिशिष्टोधातुस्वरइतिक्रमः।तदनुबन्धकेति।सएवयस्यानुबन्धःतस्यग्रहणम्।यस्यतुसचान्यश्चतस्यन

सरूपःप्रत्ययोनेष्टःसन्नन्तान्नसनिष्यतेइति॥ इतिश्रीमहाभाष्येतृतीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्।
सुपआत्मनःक्यच्॥किमर्थश्चकारः।स्वरार्थः।चितोन्तउदात्तोभवतीत्यन्तोदात्तत्वंयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजन
म्।एकाज्अयं— तत्रनार्थःस्वरार्थेनचकारेणानुबन्धेन।प्रत्ययस्वरेणैवसिद्धम्।विशेषणार्थस्तर्हि।क्वविशेषणा
र्थेनार्थः।अस्यच्वौक्यचिचेति।क्यइतिह्युच्यमानेअपिकाकःश्येनायतेअत्रापिप्रसज्येत।नैतदस्ति।तदनुबन्ध
कग्रहणेअतदनुबन्धकस्यग्रहणंनेत्येवमेतस्यनभविष्यति।सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि।क्वचसामान्यग्र
हणाविघातार्थेनार्थः।नःक्यइति।अथात्मग्रहणंकिमर्थम्।आत्मेच्छायांयथास्यात् परेच्छायांमाभूत्।राज्ञःपु
त्रमिच्छतीति।क्रियमाणेऽपिवैआत्मग्रहणेपरेच्छायांप्राप्नोति।किंकारणम्।आत्मनइतीयंकर्तरिषष्ठी।इच्छेत्य
कारोभावे।सयदेवात्मनइच्छति।अथापिपरस्य।आत्मनएवेच्छासोभवति।नैषदोषः।नात्मग्रहणेनेच्छाभि
संबध्यते।किंतर्हि।सुबन्तमभिसंबध्यते।आत्मनोयत्सुबन्तमिति।यद्यात्मग्रहणंक्रियते।छन्दसिपरे
च्छायांनप्राप्नोति।मात्वावृकाअघायवोविदन्।तस्मान्नार्थआत्मग्रहणेन।कस्मान्नभवतिराज्ञःपुत्रमिच्छ
तीति।असामर्थ्यात्।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षसमर्थंभवतीति ॥

ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते।आत्मेच्छायामिति।आत्मनइच्छेतिशेषषष्ठ्यासमासः नतुकर्तृषष्ठ्या।सुब
न्तद्वारकश्चात्मनइच्छयासंबन्धः।नतुसाक्षान्नेनायमर्थः।आत्मनःसुबन्तार्थंयदेच्छतितदायथास्यादिति।एवंपरेच्छाया
मितिव्याख्येयम्।आत्मनइतीयमिति।क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादितिभावः।नात्मग्रहणेनेति।आत्मग्रहणोपादान
सामर्थ्यात्।नह्येपितारमन्तरेणेच्छाभवतीतिव्यभिचाराभावादिच्छायाविशेषणस्यनिष्फलत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्मात्मनइति। अघंव्यसनं दुःखमुच्यते। तच्चात्मनोनकश्चिदिच्छतीत्यर्थः। पदयमिति। नचतदाचारक्यजर्थम्। छन्दस्यघश

छन्दस्यपिनर्हिनप्राप्नोति। मात्वावृका अघायवोविदन्। अस्त्यत्रविशेषः। अन्तरेणाप्यत्रतृतीयस्यपदस्यप्रयोगं परेच्छागम्यते। कथंपुनरन्तरेणाप्यत्रतृतीयस्यपदस्यप्रयोगंपरेच्छागम्यते। तेचैवहिवृका एवमात्मकाहिंस्राः। कश्चात्मनअघमेषितुमर्हति। अतोन्तरेणापितृतीयस्यपदस्यप्रयोगंपरेच्छागम्यते। यद्येवतर्हिच्छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायांक्यज्भवति। एवंभाषायामपिप्राप्नोतिअघमिच्छतीति। तस्मादात्मग्रहणंकर्तव्यम्। छन्दसिकथम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यघशब्दात् छन्दसिपरेच्छायांक्यजिति। यदयमाह अश्वाघस्यादिति। क्यचिप्रकृतेइत्वबाधनार्थमाकारंशास्ति। अथसुप्ग्रहणंकिमर्थम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथास्यात् प्रातिपदिकान्माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। नास्त्यत्रविशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यांप्रातिपदिकाद्वा। अयमस्तिविशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यां पदसंज्ञासिद्धाभवति। प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौसत्यांपदसंज्ञानप्राप्नोति। ननुचप्रातिपदिकादप्युत्पत्तौसत्यांपदसंज्ञासिद्धा। कथम्। आरभ्यते नः क्यइति। तच्चावश्यंवक्तव्यम्। सुबन्तादुत्पत्तौसत्यांनियमार्थम्। तदेवप्रातिपदिकादुत्पत्तौसत्यांविध्यर्थंभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथास्यात् धातोर्माभूदिति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। धातोःसन्विधीयतेसबाधकोभविष्यति। अनवकाशाहिविधयोबाधकाभवन्ति। नसावकाशः। सावकाशश्चसन्। कोवकाशः। परेच्छा। नपरेच्छायांसनाभवितव्यम्। किंकारणम्। समानकर्तृकादित्युच्यते। यावच्चेहात्मग्रहणंतावच्चतत्रसमानकर्तृकग्रहणम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्यथास्याद्वाक्यान्माभूदिति। महान्तंपुत्रमिच्छति। नवाभवति महापुत्रीयतीति। भवतियदेतद्वाक्यंभवति महान्पुत्रे महापुत्रः महापुत्रमिच्छतिमहापुत्रीयतीति। यदात्वेतद्वाक्यंभवति। महान्तंपुत्रमिच्छतीति। तदानभवितव्यम्। तदाचप्राप्नोति। तदामाभूदिति। अथक्रियमाणेपिसुब्ग्रहणेकस्मादेवात्रनभवति। सुबन्तंह्येतद्भवतिवाक्यम्। नैतत्सुबन्तम्। कथम्। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति। अथयदत्रसुबन्तंतस्मादुत्पत्तिःकस्मान्नभवति ॥

व्दादावारेक्यचःप्रयोगाभावादितिभावः। महान्तंपुत्रमिच्छतीति। यद्यत्रसुबन्तसमुदायात्परःक्यच्प्रत्ययःस्यात् तदाप्रत्ययार्थाभिधानेपदद्वयस्यप्रवर्तनात्परस्परस्यसमासाभावादुत्तरपद—निबन्धनमात्वंनस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समानाधिकरणानामिति। समानाधिकरणानांपदानांमध्येएकेनपदेनायोगात्समुदायेनैवयोगाद्वृत्तिर्नभवतीत्यर्थः। सगुणस्यहिपुत्रस्येषिणासंबन्धोनकेवलस्येतिभावः। द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति। यदिकेवलस्यप्रातिपदिकार्थस्येषिसंबन्धोनेष्यतेतदाकर्मत्वाभावा

समानाधिकरणानांसर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन। समानाधिकरणानांसर्वत्रवृत्तिर्नभवति। क्वसर्वत्र। समासविधौप्रत्ययविधौच। समासविधौतावत्। ऋद्धस्यराज्ञःपुरुषः। महत्कष्टंश्रितइति। प्रत्ययविधौ। ऋद्धस्योपगोरपत्यंमहान्तंपुत्रमिच्छतीति। किंपुनःकारणं समानाधिकरणानांसर्वत्रवृत्तिर्नभवतीति। अयोगादेकेन। नह्यत्रएकेनपदेनयोगोभवति। इहतावत् ऋद्धस्यराज्ञःपुरुषइतिषष्ठ्यन्तस्यसुबन्तेनसामर्थ्येसतिसमासोविधीयते। यच्चात्रषष्ठ्यन्तं नतस्यसुबन्तेनसामर्थ्यम्। यस्यचसामर्थ्यंनतत्षष्ठ्यन्तंसमर्थम्। वाक्यंतत्। ऋद्धस्योपगोरपत्यमितिषष्ठीसमर्थादपत्येनयोगेप्रत्ययोविधीयते। यच्चात्रषष्ठ्यन्तंसमर्थंनतस्यापत्येनयोगः। यस्यचापत्येनयोगो नतत्षष्ठीसमर्थम्। वाक्यंतत्। समानाधिकरणानामित्युच्यते। अथकथंव्यधिकरणानां राज्ञःपुत्रमिच्छतीति। एवंतर्हिइदंपठितव्यं सविशेषणानांसर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति। द्वितीयानुपपत्तिस्तु। द्वितीयातुनोपपद्यते महान्तंपुत्रमिच्छतीति। किंकारणम्। नपुत्रेइषिकर्म। यदिपुत्रोनेषिकर्म। नचावश्यंद्वितीयैव किंतर्हिसर्वाअत्रद्वितीयादयोविभक्तयोनसुः। महतापुत्रेणकृतं महतेपुत्रायदेहि महतःपुत्रात्आनय महतःपुत्रस्यस्वं महतिपुत्रेनिधेहीति। तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंनपुत्रइषिकर्मेति। पुत्रएवेषिकर्म। तत्सामानाधिकरण्यान्महतोपिद्वितीयादयोभविष्यन्ति। वृत्तिस्तर्हिकस्मान्नभवति। सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यतइतिवक्तव्यम्। यदितर्हिसविशेषणानांवृत्तिर्न वृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यतइतिउच्यते। मुण्डयति माणवकमत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति। एवंतर्ह्यमुण्डादीनामितिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यते अमुण्डादीनामिति। नवक्तव्यम् ॥

त्केवलात्प्रातिपदिकाद्द्वितीयानप्राप्नोति। नापिसमुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वाद्गुणेचसंख्यायाविवक्षितत्वात्। पुत्रएवेति। तस्यैवेप्सिततमत्वाद्गुणानांचेप्साप्रकर्षाभावात्। स्वयमकर्मत्वेपितत्सामानाधिकरण्यनिबन्धनाविभक्तिरित्यर्थः। सविशेषणानामिति। एकस्यैकदाव्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अगमकत्वादिति। लौकिके प्रयोगेऽनुमानादपि गाव्यादिस्योगवाद्यर्थप्रतिपत्तिवद् महान्तंपुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तंपु
त्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः। सिद्धानांच शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादनाय। न
ब्रूम इति। अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयंत्वप्रयुक्तत्वादपशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः। भावः क
र्ताचेति। कर्माभावप्रतिपादनपरमेतत्। अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव। भावस्य चलकाराद्युत्पत्तिनिमित्त तया

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। महान्तं पुत्रमिच्छतीति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन
च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति। नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति।
एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः अगमकत्वादिति। नब्रूमः अपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा मु
ण्डयति माणवकमिति। अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति। भावः कर्त्ता च। अथ कर्म। नास्ति कर्म। ननु चायमिषिः
सकर्मकः। यस्यायमर्थे क्याज्विधीयते। अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः। न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्म
कः स्यात्। कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति। अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकमिति। अस्त्यत्र विशेषः। द्वेह्यत्र क
र्मणी। उपमानकर्मोपमेयकर्म च। उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति। तद्यथा। अपिकाकः श्ये
नायत इति। अत्र द्वौ कर्तारौ। उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च। उपमानकर्तान्तर्भूतः। उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति
। अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति। अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च। सामान्यं
कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति। ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम्॥

साधनव्यपदेशः। अभिहितमिति। ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः। न चेदानीमिति
। नियतविषयायादिच्छायाः क्यजन्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः। कथं तर्हीति। अत्रापिपु
त्रकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः। द्वे इति। वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः। मुण्डयतीति। मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो
धात्वर्थेऽन्तर्भावादिति भावः। अत्रापीति। ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः। ननु चे
ति। यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाम्नोभाविति।मौण्ड्यमेवकरोति।युक्तमिति।मौण्ड्यंकरोतीत्यस्मिन्नेवार्थेमुण्डयतीतिणिजुत्पद्यतइत्यर्थः।मुण्डंकरोतिमाणवकमित्यत्रतु
वाक्येकर्मत्वमेकस्यैवतत्सामानाधिकरण्यात्तुद्वितीयस्माद्द्वितीयोत्पत्तिः।गुणप्रधानभावस्यविवक्षावशादनियतइतिमाणवका
दयोमौण्ड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाःकरोतियुक्तानभवन्तीत्यर्थः।मुण्डयतेस्तुक्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षंमाण
वकादेःकर्मत्वमितिमाणवकंमुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः।तद्यथेति।बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेनकरोतितंचमुण्डंकरोतीति।
युगपदुभयोःकरोतिकर्मत्वेविवक्षितेमुण्डयतिबलीवर्दमितिप्रयोगोनभवतीत्यर्थः।कामंतर्हीति।अत्रापिमौण्ड्यमेवेष्यतेमाणव
कस्तुतदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्तइतिभावः।उभावत्रेति।माणवकस्यमौण्ड्यकरणेनसंस्कार्यत्वादुभयोःकर्मत्वेसापेक्षत्वादे

किंकारणमसामर्थ्यात्।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।नैषदोषः।नात्रोभौकरोतियुक्तौमुण्डोमाणवकश्च।
नहिमाणवकत्वंक्रियते।यदाचोभौकरोतियुक्तौभवतःनभवतितदावृत्तिः।तद्यथा।बलीवर्दंकरोतिमुण्डंचैनंकरो
तीति।कामंतर्हिनैवहेतुनाक्यजपिकर्तव्यः।माणवकंमुण्डमिच्छतीति।नोभाविपियुक्ताविति।नकर्तव्यः।उभा
वत्रेपियुक्तौमुण्डोमाणवकश्च।कथम्।नह्यसौमौण्ड्यमात्रेणसंतोषंकरोतिमाणवकस्यमसौमौण्ड्यमिच्छति।इह
पितर्हिनप्राप्नोतिमुण्डयतिमाणवकमिति।अत्रापिह्युभौकरोतियुक्तौमुण्डोमाणवकश्च।नह्यसौमौण्ड्यमात्रेणसं
तोषंकरोतिकिंतर्हिमाणवकस्यमसौमौण्ड्यंनिर्वर्तयति।एवंतर्हिमुण्डादयोगुणवचनाः।गुणवचनाश्चसापेक्षाःत
त्रवचनात्सापेक्षाणांवृत्तिर्भविष्यति।अथवाधातवएवमुण्डादयः।नचैवह्यर्थाआदिश्यन्ते क्रियावचनताचगम्यते ॥

कतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नभवतीत्यर्थः।गुणवचनाश्चेति।वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपिमुण्डादिभ्यःप्रत्ययोभवतिक्यच्प्रत्ययस्तु
निरपेक्षेभ्यःपुत्रादिभ्यःसावकाशइतिमाणवकंमुण्डमिच्छतीत्यादौसापेक्षेभ्योनभवति।नन्वयमपिणिज्गुणमात्रविवक्षायां
सावकाशोमुण्डयस्वयंनापितःप्रवीणोमौण्ड्यकरणइत्यर्थावगमात्।ततश्चद्रव्यविशेषापेक्षायांप्रत्ययोनप्राप्नोति।नैषदोषः।तत्करो
तीतिसिद्धेणिचिपुनर्विधानमिदंसापेक्षेभ्योपिमुण्डादिभ्योयथास्यादित्येवमर्थमेव।धातवइति।सौत्राधातवोमुण्डादयस्तेभ्यश्चुरादि
वत्स्वार्थिकोणिजित्यर्थः।नचैवेति।यद्यपिक्रियाविशेषाभिधायित्वंमुण्डादीनांनैवोपात्तंतथापिस्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यप्र
योगादेवतदवसीयतइत्यर्थः।यथाकुण्डादयोद्विविधास्तथामुण्डादयइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मुण्डविशिष्टेनेति। पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम्। अस्मिंस्तु यथा गां दोग्धि पय इति गुडस्य दुहे र्गवा पूर्वसंबन्धः पश्चात्तु गोदुहिना पयसः। एवं मुण्डः करोतिर्मौण्ड्येन संबध्यते मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेत्युच्यते। अनेनैव न्यायेन माणवकं मुण्डमिच्छतीति क्यच् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। अथवेति। व्यापारो नाश्रयणीयः। प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। क्यच्त्वगमकत्वान्न भवति। तदुक्तं हरिणा। सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम्। वाक्यवाच्यमतोऽयुक्ते यथाभ्यासः क्रमादिष्विति। अथेहेति। इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते। तथाहि। यद्यत्र क्यज् भवति तदेच्छामात्रस्य क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोऽभिधानाय तद्धाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानाय तिप्। स्वशब्देनेति। इष्टश्च।

अथवा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। मुण्डयति कं माणवकमिति। मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्नुमिच्छति। अथवोक्तमेतत्। नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः। गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति। अथेह क्यचा भवितव्यम्। इष्टः पुत्रः। इष्यते पुत्रः। केचित्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। किं कारणम्। स्वशब्देनोक्तत्वात्। अपर आहुः। भवितव्यमिति। किं कारणम्। धात्वर्थे यं क्यज्विधीयते। स च धात्वर्थः केनचिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति। इह भवन्तस्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। किं कारणम्। समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते। इष्टः पुत्रः। इष्यते पुत्र इति। नासौ जातुचित्स्वत्ययान्तेन गम्यते। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः। क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इदमाभूत्। इदमिच्छति। किमिच्छति। उच्चैरिच्छति। नीचैरिच्छतीति॥

त्वसामानाधिकरण्यात्पुत्र इत्यनेन निर्भुक्ते षिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः। अयमर्थः। यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि। न तु क्यजन्तः। तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात्। स च धात्वर्थ इति। इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम्। तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा। प्रत्यये तूत्पन्नेऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति। नासौ जातुचिदिति। प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोसमानाक्षरेति। अकारादयो दश समानाः। तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादृकारान्तस्य च सप्तानां ग्रहणम्। अस्मिंस्तु न्यासे व्याप्तिः वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात्। भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः। क्याच्छन्दसि। क्यस्य च॥ आदित इति। अन्तेपि कृत आदिकृत फलसंपादनादादितः संपद्यते। तथा हि यदा दीक्षियते तदाकारस्यानादित्वादित्संज्ञानं भवति। एवमन्तेपि कृतश्चित् कार्ये अन्तोदात्तत्वे सिद्ध इति यमार्थः संपद्यते। चिदेवायं व्यपदेश्यः। न त्वनुबन्धान्तरेण किदिति। यजादिभ्यो यो विहित इति। अयं

गोसमानाक्षरनान्तादित्येके वक्तव्यमित्याहुः। गामिच्छति गव्यति। समानाक्षर। घटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति। नान्तात् राजीयति तक्षीयति॥ क्याच्छन्दसि॥ किमर्थश्चकारः स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम्। ककारस्तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थः। आदितश्च कारः कर्तव्यः। अत उत्तरं पठति। काम्यच्चश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावात्। काम्यच्चश्चित्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति। इदर्थाभावात्। इत्कार्याभावात्। अत्रेत्संज्ञानं भविष्यति। ननु च लोप एवेत्कार्यम्। अकार्यं लोपः। इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः। श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात्। उपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदमस्ति कार्यम्। अग्निचित्काम्यति। क्कितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते। न चायं धातोर्विधीयते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उपयट्काम्यति। किति संप्रसारणं यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहितः। अथापि कथंचित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव द्विचकारो निर्देशः। सुप आत्मनः क्यच्। काम्यच्चेति। अथवा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति। न चात्र संप्रसारणं दृश्यते॥ उपमानादाचारे॥ अधिकरणाच्च। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कुटीयति प्रासादे। प्रासादीयति कुट्याम् ॥

तु सुबन्तादिहितः। अथापीति। यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यं तेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः। अथवेति। विजुपे छन्दसीति विच्छन्दसि विधानात्। इह वा काम्यतीति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात्पूर्वः परिहार आश्रयणीयः। अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्। उपमानात्॥ कुद्यामिति। उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासंभवात् वार्त्तिकारम्भः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्तुः क्यङ्॥सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिसद्भावाद्द् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः।सलोप
सन्नियोगेनेति।एकवाक्यतां संनियोगार्थं च चशब्दमत्वा चोदयति।वाक्यभेदमन्वाचये चशब्दमाश्रित्य परिहारः।अपर आहेति।मतभे
दप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः।क्रियावचनतेति।आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो धातुपाठे हि पाठा

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात्।पयायते इह न
स्यात्।अपि काकः श्येनायते।नैतदस्ति।प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः।यत्र च सकारं पश्यसीति। तद्य
था।कश्चिदुक्तो ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय।स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति।सलोपो वा ।स
लोपो वेति वक्तव्यम्।पयायते पयस्यते।ओजोप्सरसो र्नित्यम्।ओजसोप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः।ओजायमानं योऽ
हिं जघान।अप्सरायते।अपर आह।सलोपोप्सरस एव।ओजस्यत इत्येव भवितव्यम्।कथमोजायमानं योऽ हिं जघा
नेति। छान्दसत्वात्सिद्धम्।आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा।आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः।अव
गल्भते।अवगल्भायते।विक्लीबते।विक्लीबायते।विहोडते।विहोडायते।किं प्रयोजनम्।क्रियावचनता यथा गम्ये
ता।नैतदस्ति प्रयोजनम्।धातव एवावगल्भादयः।न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते।इदं तर्हि प्रयो
जनम्।अवगल्भा विक्लीबा विहोडा।अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्।माभूदेवम्।गुरोश्च हल इत्येवं
भविष्यति।इदं तर्हि प्रयोजनम्।अवगल्भां चक्रे विक्लीबां चक्रे। विहोडां चक्रे।कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी
त्याम् प्रत्ययो यथा स्यात्।अपर आह।सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वा वक्तव्यः।अश्वति।गर्दभ तीत्येवमा
र्थम्।न तर्हि इदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्।कर्तव्यं च।किं प्रयोजनम्।आत्मनेपदार्थानुबन्धाना
संस्यामीति।गल्भ क्लीब होड ॥

तेषां क्रियावचनता सिद्धैव।न चैव हीति।अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः।अश्वतीति।प्राति
पदिकादेवायं क्विब्विधीयते सुबन्तात्तेन पदत्वाभावादतो गुण इति पररूपत्वं भवति।एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिप
दिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते।आत्मनेपदार्थानिति।वाक्येऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञाते इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भृशादिभ्यो॥ हल इति। हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ्लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः। प्रधानशिष्ट इति। वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङं विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः। अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्यात् अहलन्तानाम्। क्व दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशा आलोकास्ते दिवसे क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः। अत्राभूततद्भावाभावः। च्विनोक्तत्वादिति। च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः। डाचिवचनप्रामाण्यादिति। अप्रयुक्त एव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याड्डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यष् विधीयत इत्यर्थः। यथा

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः॥ हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते। तेन यत्रैव हलो लोपः तत्रैव प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः। यत्र च हलं पश्यसीति। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम्। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति। च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्। च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्। भवत्यर्थे क्यङ्विधीयते। भवतियोगे च्विविधानम्। भवतिना योगे च्विर्विधीयते। तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति। डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति पटपटायते। डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते। भत्यर्थे क्यष् विधीयते। डाचिवचनप्रामाण्यात्। डाचिवचनप्रामाण्याद्भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति। इह किंचित् क्रियमाणं चोद्यते। किंचिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते। सूत्रभेदः कृतो भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्तीति। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत् किंचिदिह दृश्यते ततः अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यच्वेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञायते। किं चान्यदतोऽच्व्यन्तं च्विसदृशम्। अभूततद्भावः। इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते।

न्यासमिति। अच्वेरिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः। इह काश्चिदिति। यदा मनःशब्देनासमस्ता एव सु दुर् अभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति। मनःशब्दश्चात्र वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते। मनस्वी सुष्ठु भवति। उद्भवति दुष्ठु भवति। आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्विधिः। अन्ये त्वाहुः। प्राप्त्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यङन्तस्य भवति। यदा तु मनःशब्दे न स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राक् प्रकृतेरिति। प्रकृतेरेवावयवाः पूर्वभूताः पठ्यन्त इत्यर्थः। निघात इति। मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य पदस्यातिङन्तात्त्वादेः पदादुत्तरत्वात्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराभावान्निघाताभावः। उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडागमो प्राप्नुतः। क्यङन्ते च तस्यानुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावाल्ल्यपोऽप्रसङ्गः। क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः। अवश्यमिति। ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टा

अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस्। तत्र विचार्यते। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्। अभिभवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति। प्रकृत्यर्थविशेषणं वा। अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात् उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दा इति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणं न भवितव्यम्। यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन्। नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम्। एवं हि विशिष्टे प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम्। न चेदेवम्। जायते विचारणा। कश्चात्र विशेषः। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति। अभिमनायते। तिङ्ङतिङ इति निघातः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम्। सोपसर्गादिति चेदड्विधिः। सोपसर्गादिति चेदड्विधौ दोषो भवति। स्वमनायतेति। अत्यल्पमिदमुच्यते। अड्विधिर्द्विर्वचनेषु। अड्विधिर्द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम्। अड्विधिरुदाहृतम्। ल्यपि। सुमनाय्य। द्विर्वचने। अभिमिमनायिषते। नैष दोषः। अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम्। तन्नियमार्थं भविष्यति। संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति॥

त्वानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः। तथा च वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति। उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्दे स्फुप गम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात्। तत्र ग्राम युद्ध इत्येव वक्तव्यं संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते। यथा इक् स्मरणे इङ् अध्ययने इत्यनयोः अधिः। नियमार्थस्तु संग्रामेति पाठः। नियमार्थत्वे च प्रत्यययोस्तत्त्वावुपसर्गः पृथक्क्रियते। अतो धातौ तेषामनन्तर्भावाद् यथेष्टमडादिसिद्धिः। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते॥ एमः १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असंग्रामयतेति। संग्रामयतिरनुदात्तेद्बोद्धव्यः। लोहितादि॥ सुरण्युरिति। कण्ड्वादियगन्तादुप्रत्ययः। उरुष्येति। सुपांसुलुगितितृती

यदिनियमः क्रियते। स्वरोनसिध्यति। एवंतर्हिभृशादिषुउपसर्गस्यपराङ्गवद्भावंवक्ष्यामि। यदिपराङ्गवद्भावउच्य
ते। अटूल्यपद्विर्वचनानिनसिध्यन्ति। स्वरविधाविति वक्ष्यामि। एवंचकृत्वासुप्रत्ययार्थविशेषणमपि। ननुचोक्तं
भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमितिचेत्स्वरेदोषइति। स्वरेपराङ्गवद्भावेनपरिहृतम्। अयंतर्हिप्रत्ययार्थवि
शेषणेसतिदोषः। क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्यउपसर्गस्यप्रयोगोनप्राप्नोति। किंकारणम्। उक्तार्थानामप्रयोगइति।
तद्यथा। अपिकाकः श्येनायतेइत्यत्रक्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङ्प्रयोगोनभवति। अस्त्यत्रविशेषः। एकेनात्र
विशिष्टेप्रत्ययार्थेप्रत्ययउत्पद्यते। इहपुनरनेकेनतत्रमनायतइत्युक्ते संदेहः स्यात्। अभिभवतौसुभवतौदुर्भ
वतौउद्भवताविति। तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते। यत्रतर्ह्येकेनउत्सुच्छयते। अत्राप्यनेकेन। केन। पुच्छादुद
नेपुच्छाद्यसनेपुच्छास्यर्यसनेचेति॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ किमर्थः ककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितिचे
तिगुणवृद्धिप्रतिषेधोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्यगुणउच्यते। धातोश्चविहि
तः प्रत्ययः शेषआर्द्धधातुकसंज्ञांलभते। नचायंधातोर्विधीयते। लोहितादीनिप्रातिपदिकानि। सामान्यग्रहणार्थे
स्तर्हि। क्वसामान्यग्रहणार्थेनार्थः। नः क्येइति। नायंनान्ताद्विधीयते। इहतर्हियस्यहलः क्यस्यविभाषेति। नायंह
लन्ताद्विधीयते। इहतर्हिआपत्यस्यचतद्धितेनातिक्यच्वोरिति। नायमापत्याद्विधीयते। इहतर्हिक्याच्छन्दसी
ति। याच्छन्दसीत्येवतदुक्तंस्यात्। सुरण्युः सुरण्युर्भूरण्युरित्येवमर्थम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। यत्तदकृद्यकारइति दीर्घ
त्वम्। तत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्ततेतदिहापियथास्यात्। लोहितायतीति। किंपुनः कारणंतत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते।
इहमाभूत्। उरुष्याधस्युयेति। यदितत्रक्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते। पित्र्यमितिरीङ्भावोनप्राप्नोति। रीङ्भावेक्ङिद्
ग्रहणंनिवर्तिष्यते। यदिनिवर्तते। कथमसूयावसूयाचयजामहइति। असूयतेरसूयावसूयतेर्वसूया।
अथवा छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति॥

यास्थानेयादेशः। पित्र्यमिति। पितुरागतमितिपितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदीति। यदिरीङ्भावएवनिवर्त्तते नतु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावाद सूयावसूये तिनसिद्ध्यति। असूयतेः कण्ड्वादियगन्तस्यासूया। वसूयतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूये त्युत्तरम्। अथवेति। वर्णग्रहणेन दीर्घः क्रियत इत्यर्थः। यदीति। अनेन ककारः प्रत्याख्यातः। इदानीं यकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते। अथ किमर्थ इति। पाश्येति। पाशादिभ्यो य इति समूहे यप्रत्ययः। वायादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते। टापि कृत एकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत्। नैतदस्ती

यदि च्छान्दसत्वं हेतुः। नार्थः क्रिङ्ग्रहणेनानुवर्त्तमानेन। कस्मान्न भवति उरुयाधृष्णुयेति। छान्दसत्वात्। अथवास्त्व त्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति। तद्यथा। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इति। अथ किमर्थः यका रः। विशेषणार्थः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। वाक्य इति। वायादिति ह्युच्यमाने पाश्या अत्रापि प्रसज्येत नैतदस्ति प्रयो जनम्। परस्मैपदमित्युच्यते। न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्य ति। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। क्याच्छन्दसीति। याच्छन्दसीत्येव च तदुक्तव्यम्। चुरण्युः तुरण्युर्भुरण्युरि त्येवमर्थम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष् वक्तव्यः। लोहितायति लोहितायते। पटपटायति प टपटायते। दमदमायति। दमदमायते। मटमटायति मटमटायते। अथान्यानि लोहितादीनि। भृशादिष्वितराणि। भृ शादिष्वितराणि पठितव्यानि। किं प्रयोजनम्। ङित इति नित्यमात्मनेपदं यथा स्यात्। लोहितादि॥ कष्टाय क्रमणे। कष्टा येति किं निपात्यते। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते। अपर आह सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामि ति वक्तव्यम्। सत्त्र। सत्त्रायते। सत्र। कक्ष। कक्षायते। कक्ष। कष्ट। कष्टायते। कष्ट। कृच्छ्र। कृच्छ्रायते। कृच्छ्र। गहन। गहनायते। गहन। अपर आह। सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः। तान्येवोदाहरणानि। सत्रादिभ्य इति किमर्थम्। कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति।

ति। सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः। लोहितडाज्भ्य इति। आदिशब्दप्रत्याख्यानमेतत्। अपठ ठितसंग्रहार्थोऽप्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्त्तिककारेण दूषितत्वात्। कष्टाय॥ कष्टायेति किं निपात्यत इति। विधावनार्जवमेव क्रम णमिति विशेषो न लभ्यत इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम्। सत्रेति। सत्रादयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः कण्वं पापमु च्यते। कुटिलायेति। दुरध्येयत्वादनुवाकस्यानार्जवमस्तीति भावः। ए॰म॰ १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अजइति। अनार्जवयुक्तंपश्चान्नंगच्छतीत्यर्थः। कष्टाययदिति। कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाययस्मात्प्रातिपदिकंप्रयुज्यतेतस्मात्क्रमणे अर्थेक्यङ्भवतीत्यर्थः। क्रमणविशेषश्चानार्जवमभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योतिप्रसङ्गाभावः। कर्मणो॥ उद्गीर्णस्येति। मुखप्रदेशआकृष्टस्येत्यर्थः। अवगीर्णस्येति। अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः। हनुचलनइति। हनुचलनसहचरितंचर्वितस्यमुखप्रदेशआकृष्ययच्चर्वणंतत्रयथास्यादित्यर्थः। कीटइति। अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थः।

चतुर्थ्यन्तेभ्यइतिकिमर्थम्। अजःकष्टंक्रामति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नेदंप्रत्ययान्तनिपातनम्। किंतर्हि तादर्थ्यएषाचतुर्थी। कष्टाययत् प्रातिपदिकं कष्टार्थेयस्मात्प्रातिपदिकमितिकष्टाय॥ कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्तिचरोः॥ रोमन्थइत्युच्यते। कोयंरोमन्थोनाम। उद्गीर्णस्यवावगीर्णस्यवामन्थोरोमन्थः। यद्येवंहनुचलनइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। कीटोरोमन्थंवर्तयतीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवानभिधानात्। नवावक्तव्यम्। कस्मान्नभवतिकीटोरोमन्थंवर्तयतीति। अनभिधानात्। तपसःपरस्मैपदंच॥ तपसःपरस्मैपदंचेतिवक्तव्यम्। तपश्चरतितपस्यति कथंतपस्यतेलोकजिगीषुरग्र्यः। छान्दसत्वाद्भविष्यति। कर्मणो॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। फेनाच्च॥ फेनाच्चेतिवक्तव्यम्। फेनायते। बाष्पोष्मशब्ददैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणे॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम्। अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणंकर्तव्यम्। अटा। अटायते। अट्टा। अट्टायते। शीका। शीकायते। कोटा। कोटायते। पोटा। पोटायते। सोटा। सोटायते। प्रुष्टा। प्रुष्टायते। प्लुष्टा। प्लुष्टायते। सुदिनदुर्दिनाभ्यांच॥ सुदिनदुर्दिनाभ्यांचेतिवक्तव्यम्। सुदिनायते। दुर्दिनायते। नीहाराच्च॥ नीहाराच्चेतिवक्तव्यम्। नीहारायते। शब्दवैरसुखादिभ्यःकर्तृवेदनायाम्॥ कर्तृवेदनायामितिकिमर्थम्। इहमाभूत्। सुखंवेदयतेप्रसाधकोदेवदत्तस्य। कर्तृवेदनायामित्युच्यमानेपिअत्रप्राप्नोति। किंकारणम्। कर्तुरितीयंकर्तरिषष्ठी। वेदनायामितिआत्मनोभावे। सयद्येवात्मनोवेदयते। अथापिपरस्यकर्तृवेदनैवासौभवति। नकर्तृग्रहणेनवेदनाभिसंबध्यते। किंतर्हिसुखादीन्यभिसंबध्यन्ते। कर्तुर्यानिसुखादीनीति॥

अनभिधानादिति। रोमन्थायतइतिक्यङन्तेनलौकिकेप्रयोगेचर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं नत्वर्थान्तरस्येत्यर्थः। सुखादिभ्यः॥ किंतर्हीति। वेदनायाःकर्तारमन्तरेणाभावात्कर्तृग्रहणसामर्थ्यात्सुखादीनिविशेष्यन्ते। कर्तृग्रहणंचसुपांसुलुगितिषष्ठीलुकानिर्दिष्टम्। ततश्चवेदयितायदात्मसंबन्धीनिसुखादीनिवेदयते तदाप्रत्ययोनान्यदीयसुखादिवेदने ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF.

नमोवरिव॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति। नमस्येतिधातुंव्युत्पादयितुंनिपातनमः शब्दसदृशशब्दान्तरावयवकस्यनाक्रियते। परमार्थतस्तुअविद्यमानावयवार्थोनमस्यशब्दः पूजावाचीप्रकृत्यन्तरमित्यर्थः। नन्वेति। सएवायमितिप्रत्यभिज्ञानान्निपातएवायमितिभावः। अर्थवतइति। नमस्सशब्दस्यसमुदायस्यैवार्थवत्त्वादितिभावः। अथवेति। अर्थवत्ताभ्युपगमेननमस्कारेणपूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्॥ नमसः क्यचिद्वितीयानुपपत्तिः। नमसः क्यचिद्वितीयानोपपद्यते। नमस्यतिदेवानिति। किंकारणम्। नमः शब्देनयोगेचतुर्थीविधीयतेसाप्राप्नोति। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम्। नमः शब्देनयोगेचतुर्थीविधीयते। नमस्यतिशब्दश्चायम्। नतुचनमस्यतिशब्देनमः शब्दोस्तितेनयोगेप्राप्नोति। नैषदोषः। अर्थवतोनमः शब्दस्यग्रहणम्। नचनमस्यतिशब्देनमः शब्दोर्थवान्। अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिद्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति। क्यजादिषुप्रत्ययार्थनिर्देशः। क्यजादिषुप्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः। नमसः पूजायाम्। वरिवसः परिचर्यायाम्। चित्रङ आश्चर्ये। भाण्डात्समाचयने। चीवरादर्जनेपरिधानेच। पुच्छादुदसनेव्यसनेपर्यसनेचेति। किंप्रयोजनम्। क्रियावचनतायथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिक्रियावचनाः क्यजादयइति। यदयंसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञांशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोरितितव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथास्यात्। यदिचात्रक्रियावचनतानस्याद्धातुसंज्ञावचनमनर्थकंस्यात्। सत्यामपिधातुसंज्ञायांतव्यदादयोनस्युः। किंकारणम्। साधनेतव्यदादयोविधीयन्ते। साधनंचक्रियायाः। क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपिधातुसंज्ञायांतव्यदादयोनस्युः। पश्यतित्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादयइति। ततः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञांशास्ति। ननुचेदंप्रयोजनंस्यात्। परस्साधनेतव्यदादीनामुत्पत्तिंवक्ष्यामीति॥

परिहारान्तरम्। चतुर्थ्यास्तुनमोस्तुदेवेभ्यइत्यादिरवकाशः। नमस्करोमिनारायणमित्यत्रापिकारकविभक्तिरेवभवति। क्यजादिष्विति। करणग्रहणस्यवेदनाग्रहणेनव्यवधानादनधिकारेस्वार्थप्रत्ययप्रसङ्गइतिवचनम्। वरिवसइति। सपर्यासेवा। परिचर्यायामितिपाठान्तरम्। परस्साधनइति। शब्दान्तरवाच्यायांक्रियायांयत्कर्मादिकारकंतत्रतव्यादीनांदृष्टंपश्येत्यादौद्वितीयादीनामिवस्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वेपिक्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेतिभावः॥ ए म: २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नपरसाधनइति। द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात् तस्य चद्रव्यवचनत्वादुचनप्रामाण्यात्परसाधनउत्पत्तिर्भवति। तस्मादस्मद्धा
त्वन्तरेषुक्रियावाचिषुस्वसाधनेसावकाशाः परसाधनेनोत्पद्यन्तइत्यर्थः। अथवेति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं
विशिष्टक्रियावचनत्वस्यसिद्धत्वादित्यर्थः। चित्रयतीति। चित्रं वैचित्र्यकरणइति चौरादिकस्यरूपमनेकंमार्गमाश्रयतीत्यर्थः। क्रिया

नपरसाधनेउत्पत्त्याभवितव्यम्। किंकारणम्। साधनइतिसंबन्धिशब्दोयम्। संबन्धिशब्दाश्चपुनरेवमात्मका यदु
तसंबन्धिनमाक्षिपन्ति। तद्यथा। मातरिवर्त्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति।
संबन्धाच्चैतद्गम्यते यायस्यमातायश्चयस्यपितेति। एवमिहापिसंबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यस्यधातोर्यत्साधनमि
ति। अथवाधातवएवक्यजादयः नचैवह्यर्थाआदिश्यन्तेक्रियावचनताचगम्यते। कःखल्वपिपचादीनांक्रियाव
चनत्वेयत्नंकरोति येनैवखल्वपि हेतुनापचादयःक्रियावचनास्तेनैवक्यजादयोपि। एवमर्थंखल्वप्याचार्यश्चित्रयति
क्वचिदर्थानादिशति। क्वचिन्नेति। एवमप्यर्थादेशनंकर्तव्यम्। कथमिमेअबुधाबुध्येरन्निति। अथवाशक्यमेवार्थादे
शनमकर्तुम्। कथम्। करणइतिवर्तते। करणंचकरोतेरर्थः। करोतिश्चक्रियासामान्येवर्तते। नसोवरि॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवण
व्रतवस्त्रहलकलकृत तूस्तेभ्योणिच्। इमौहलिकलीस्तः इकारान्तौ। हलिः कलिः। अस्तिहलशब्दः कलशब्दश्चाका
रान्तः। कयोरिदंग्रहणम्। याविकारान्तौतयोरत्वंनिपात्यते। किंप्रयोजनम्। हलिकल्योरत्वनिपातनंसन्वद्भावप्रतिषेधा
र्थम्। हलिकल्योरत्वनिपातनंक्रियतेसन्वद्भावोमाभूदिति। अजहलत् अचकलत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। इकारलोपे
कृतेअग्लोपिनांनेतिप्रतिषेधोभविष्यति। वृद्धौकृतायांलोपः तत्राग्लोप्यङ्गं भवति। इदमिहसंप्रधार्यंवृद्धिःक्रि
यतां लोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्योलोपः कृतायामपिवृद्धौप्राप्नोतिअकृतायामपिप्राप्नोति॥

सामान्यइति। सामान्येनचविशेषाणामाक्षेपात्कश्चित्प्रत्ययः क्वचिद्विशेषेभवतीत्यर्थः। नचवेदनाग्रहणेनकरणस्यविच्छे
दः। तयोर्विरोधाभावात्। मुण्डमिश्र॥ कयोरिदंग्रहणमिति। किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताकारान्तयोरेवेतिप्रश्नः।
किंप्रयोजनमिति। हलिकलिइत्येवकस्मान्नक्रियतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दान्तरस्य चेति। यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं तस्या नित्यत्वम्। अथवा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्यत्वम्। अन्यस्य कृते लोप इति। अत उपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः। ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति। नैष दोषः। प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते। पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात्। अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात्स्थानिवद्भाव एव न स्यात्। यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम्। तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम्। न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाभिहितम्। सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः। न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते। राजानमतिक्रान्तवानत्यराजदित्यादावपि णिचो

वृद्धिरपि नित्या। कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यो लोपः। अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायाम्। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। वृद्धिरप्यनित्या। अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः तन्त्रागलोप्यङ्गं भवति। अत्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाद्वृद्धिः वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते। तस्मात्तु सूच्यते हलिकल्योरत्व निपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति मुण्डमिश्रा॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ समभिहार इति कोयं शब्दः समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्। समभिहरणं समभिहार इति। तद्यथा। पुष्पाभिहारः उत्पलाभिहारः मालाभिहारः फलाभिहार इति। विषम उपन्यासः। बह्व्यस्ताः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इति। इह पुनरेका क्रिया ॥

दर्शनात्। मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिजर्थं वा॥ धातोरेकाचो॥ इह समभिहारो नाम मूर्तस्यानेकस्यैककालस्य भवति। धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात्। सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वाद्धातुना प्रत्याय्यते। अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति। समभिहार इति कोयमिति। इतरस्तु बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह। समभिपूर्वादिति। यद्यप्येकेति। मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवाद्गौण आश्रीयते। बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामान्यक्रियेति। साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः। यथोक्तं हरिणा। गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ समूहस्तु तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभव इति। अथवा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वाद् अवयवत्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते। तदुक्तम्। अनन्तरफलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां वि

यद्यप्येका सामान्यक्रिया। अवयवक्रियास्तु बह्व्यः। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः। ताः कश्चित् कार्त्स्न्येन करोति। कश्चिद् अकार्त्स्न्येन। तत्र यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति। पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति। अथ धातुग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्राटति भृशमिति। अत उत्तरं पठति। यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गकर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गकर्म। सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति। एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम्। सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः। सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति। अथैकाज्हलादिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। जागर्ति भृशम्। ईक्षते भृशमिति। एकाज्हलादिग्रहणे चोक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात्। अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानादिति। इहापि एकाज्हलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे यङ्वचनाद् अनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधानमिति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेऽपि ह्येकाज्हलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा। भृशं शोभते। भृशं रोचते। यत्र चानेकाचोऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा। अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते ॥

दुः। प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता॥ कार्त्स्न्येनेति। विजातीयाव्यवहितानां साकल्येनेत्यर्थः। अथेति। धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः। प्राटतीति। धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत। प्राटाट्यत इति चेष्यते। सन्सूत्रोक्तं वस्त्विहाप्यतिदिशति। यङ्विधाविति। धात्वधिकारेऽपीति। प्रयापच्यत इत्यादौ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊर्णोतेश्चेति। यथा न्यासेति द्विभावाद्वचनम्। कार्यान्तरसिद्धये ऽवश्यमूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यस्तेनैव यङोपि सिद्धि मा ह। वाच्य इति। तत्र यङि भावातिदेश आमि टोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नौतेरभावात्। इदुपग्रहः। इट्प्रतिषेधः। विभाषा गुण इति पञ्चमी। फलस्य चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति। उदाहरणानि। प्रोर्णोनूयते। प्रोर्णुनाव। प्रोर्णुतः। प्रोर्णुतवानिति। यङेवच क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्य वीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे द्वेभवतइति वा द्विर्वचनं न भवति। यदा तु भृशार्थेपि पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते पापच्यत इ

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्॥ ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रोर्णोनूयते। अयत्नमिदमुच्यते ऊर्णोतेरिति। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। अटाट्यते। अरार्यते। अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते। ऊर्णोतेर्नवक्तव्यः। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्। आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्॥ क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम्। क्रियासमभिहारे यङो लोड्भवति विप्रतिषेधेन। क्रियासमभिहारे यङ्भवतीत्यस्यावकाशः। धातुर्य एकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते। अधातुसंबन्धश्च। लोलूयते। पोपूयते। लोटोवकाशः। धातुर्योनेकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च। स भवान्जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति स भवानीहस्वेहस्वेत्येवायमीहते। धातुर्य एकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति। स भवान्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। लोड्भवति विप्रतिषेधेन। न तर्हीदानीमिदं भवति। स भवान्लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयत इति। भवति च। न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हि लविधानं क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङ्। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। नानार्थत्वात्। का नानार्थता। कर्तृकर्मणोर्हि लोड्विधीयते। क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्यङ्भवति अम्। न तर्हीदानीमिदं भवति। स भवान्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति। भवति च। विभाषा यङ्। यदा न यङ्तदा लोट्। धातोरे॥

तिद्विर्वचनं भवत्येव। स भवानिति। सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदाश्रयो धातुसंबन्धः। स इति। भृशार्थपौनःपुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन्यङ्प्रत्ययः। अपरस्मिंस्तु लोट्। लोटश्च केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विर्वचनं प्रवर्तते। तत्रेति। लोड्बहिरङ्गः कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च। विभाषा यङिति। धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नित्यंकौ॥ नहीति। चङ्क्रम्यतइत्यस्माद्योर्थः प्रतीयतेनासौकुटिलंक्रामतीतिवाक्येनशक्यः प्रत्याययितुमितितदर्थानभिधानादेववाक्यंनभविष्यति। अर्थान्तरेचकौटिल्यमात्रप्रतिपादनेवाक्यंनिवारयितुमशक्यमितिनित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। क्रियासमभिहारइति। तत्रकौण्डिन्यन्यायेनकौटिल्यभावगर्हाभ्यांयङः क्रियासमभिहाराद्बाधिष्यस्वीकृतत्वादितिभावः। सत्यापपाश॥ आचार्यमतभेदप्रदर्शनार्थोनेकपक्षोपन्यासः। टिलोपइति। णाविष्ठवदित्यतिदेशादितिभावः। अक्करिष्यतइति।

नित्यंकौटिल्येगतौ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्योभावगर्हायाम्॥ उत्तरयोर्विग्रहेणविशेषसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्। उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेणविशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम्। नहिकुटिलंक्रामतीति चङ्क्रम्यतइतिगम्यते। अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारेयङाभवितव्यम्। क्रियासमभिहारेचनैतेभ्यः। क्रियासमभिहारेचनैतेभ्योयङाभवितव्यंभृशंजपतिब्राह्मणःभृशंसमिधोदहतीत्येवनित्यंकौ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच्॥ सत्यापेतिकिंनिपात्यते। सत्यस्यकृञ्यापुक्। सत्यस्यकृञिआपुक्निपात्यतेणिच्च। सत्यंकरोतिसत्यापयति। असत्यमिदमुच्यते। णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्। णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्वक्तव्यम्। अर्थापयतिवेदापयतिसत्यापयति। यद्यापुक्क्रियतेटिलोपः प्राप्नोति। एवंतर्हिपुक्करिष्यते। एवमपिटिलोपःप्राप्नोति। एवंतर्ह्याक्करिष्यते। एवमपिटिलोपःप्राप्नोति। एवंतर्ह्यकुक्करिष्यते। एवमप्यनाकारान्तत्वात्पुङ्प्राप्नोति। एवंतर्ह्याट्करिष्यते। एवमप्यनाङ्त्वात्पुङ्प्राप्नोति। एवंतर्ह्यपुट्करिष्यते। अथवापुनरस्त्वापुगेव। ननुचोक्तंटिलोपःप्राप्नोतीति। आपुक्वचनसामर्थ्यान्नभविष्यति। अथवापुनरस्तुपुगेव। ननुचोक्तमेवमपिटिलोपःप्राप्नोतीति। पुग्वचनसामर्थ्यान्नभविष्यति। अथवापुनरस्त्वागेव। ननुचोक्तमेवमपिटिलोपःप्राप्नोतीति। आग्वचनसामर्थ्यान्नभविष्यति। सत्यापपाश॥

तत्रपररूपेकृतेअचोञ्णितीतिवृद्धौकृतायांपुगागमइतिभावः। अनाकारान्तत्वादिति। यद्यत्रवृद्धिःस्यात्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अगागममन्तरेणापितस्याःप्रसङ्गात् ततश्चतद्बाधनार्थमगागमः स्यादितिभावः। आपुडिति। तस्यच णिज्भक्तत्वादकारस्यपूर्वस्यटिलोपेसतिसत्यापयतीत्यादिसिध्यतीतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰वै॰ हेतुमति च॥ कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम्। तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणा तत्समर्थाचरणलक्ष
२३ णो हेतुमानिह गृह्यते। ननु सकलकारकसाध्यपाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्य
पेक्षः। यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम्। तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव। ततश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो
न तु प्रेषणादेः। नैष दोषः। णिच्प्रकृत्या धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावात्तत्रैवार्थे णिचोनुत्पादात्। प्रयोज्यो
पि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते। तस्य द्रव्यत्वात्। णिचश्च स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात्तस्मात्पारिशेष्यात्पाकाद्यर्थो
यः प्रेषणादिलक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते। कथमिति। यदा
पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करण

हेतुमति च॥ कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तत इति। युक्तं
पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता हेतुमति चेत्युच्यते। यदि
हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येव ब्रूयात्। नैतदस्ति। भवन्ति हि विषयसप्तम्योपि। तद्यथा। प्रमाणे य
स्मात्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति। एवमिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति हेतुमति वा
यो धातुर्वर्तत इति जायते विचारणा। अत उत्तरं पठति। हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं य
थातनूकरणे तक्षः। हेतुमतीति कारकमुपादीयते। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्। एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति

सविशेषणं हेतुमतीति संपद्यते। यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्व्यधिश्रयणादिवत् प्रयोजकव्यापारोपि पचादिवाच्यो भवति
यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभवाद्
दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। हेतुमत इति। हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः। कारकोपादानमिति। कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्य
यं करोति निष्पादयति। प्रत्ययार्थ इति। प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति। वाचकत्वात्प्रत्ययस्य। प्रकृतिविशेषणे तु
प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद्द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः। अथवार्थोभिधेयमुच्यते स चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्य वस्तु ग॰ भः
त्वात्प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति॥ २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथातन्नूकरणइति। यदाविकरणार्थाः कर्त्रादयइतिपक्षस्तदातन्नूकरणशब्देनकर्त्ताभिधीयतेतदासाधर्म्येणदृष्टान्तः। यदातु सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादयइतिपक्षस्तदावैधर्म्येणदृष्टान्तइतिव्याख्यानम्। यथातन्नूकरणंप्रकृत्यर्थोनतथाहेतुमद्व्यापारइत्यर्थः। परस्तुसाधर्म्येणदृष्टान्तंसार्वधातुकार्थत्वंचकर्त्रादीनांमन्यमानआह। य दी ति। अस्त्विति। विनापिणिचापञ्चभिर्हलैः कृषतीतिप्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वंहेतुमतउपपद्यते। पचतीत्यादौतुद्योतकोणिज्नास्तीतितदप्रतिपत्तिरितिभावः। उक्तः करोतीति। प्रकृतिविशेषणपक्षेयथाप्रकृत्यभिहितेप्रयोजकव्यापारेणिज्भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपिप्राप्नोति। हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेतूक्तार्थत्वाद् णिजभावः। यन्नेति। यस्यार्थस्यद्योतनायणिज्वि

यथातन्नूकरणेतक्षइति। तन्नूकरणमुपादीयते। यदितर्हितद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदंभवति। प्रकृत्यर्थविशेषणंहितत्तत्रविज्ञायते। तन्नूकरणक्रियायांतक्षइति। अस्तुप्रकृत्यर्थविशेषणम्। कोदोषः। इहहिउक्तः करोतिप्रेषितः करोतीतिणिच्प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषोभवति। स्वशब्देनोक्तत्वान्नभविष्यति। प्रकृत्यर्थविशेषणेपिसतिनदोषः। यन्ननान्तरेणशब्दमर्थस्यगतिर्भवतितत्रशब्दः प्रयुज्यते। यत्रह्यन्तरेणापिशब्दमर्थस्यगतिर्भवतिनतत्रशब्दः प्रयुज्यते। इहतर्हिपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिउभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानंप्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणेसतिपुनर्नदोषः। प्रधानकर्त्तरिलादयोभवन्तीति प्रधानकर्त्तालेनाभिधीयते। यश्चात्राप्रधानकर्त्तासिद्धातत्रकर्तरीत्येवतृतीया। इहचगमितोग्रामंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिअव्यतिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थानांक्तः कर्तरीतिकर्त्तरिक्तः प्राप्नोति ॥

धीयते। सयदाशब्दान्तरावगतोभवतितदाप्रयोजनाभावाद् णिज्नभवतीत्यर्थः। उभयोरिति। धातुवाच्यस्यव्यापारस्यकर्तरिलकारेणोक्तत्वम्। यदाचपचिनाद्वयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयतेणिच्प्रत्ययः केवलंस्वार्थिकत्वात्प्रयोजकव्यापारस्यद्योतकस्तदाधातुवाच्यव्यापारसाम्यात्कर्त्रोरपिसाम्यमिति द्वयोरप्यभिधानंस्यात्। ततः पाचयतोदेवदत्तयज्ञदत्तावितिप्रसज्येतेत्यर्थः। प्रधानकर्त्तेति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाद् ण्यर्थस्यप्राधान्यात्तस्यकर्त्तापिप्रधानमितिभावः। गमितइति। प्रयोजकव्यापारस्यगमिवाच्यत्वात्तस्यकर्तरिप्रयोजकेक्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रयोज्यस्यतुकर्मत्वात्तत्रैवक्तइष्यते। तदुक्तम्। अप्रधानेदुहादीनांण्यन्तेकर्तुश्चकर्मणइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यतिभेदयन्तइति। प्रयोजकव्यापारस्यव्यतीहारोनतुप्रयोज्यव्यापारस्येतिद्रष्टव्यम्। भवतिहीति। ण्यर्थस्यप्राधान्यात्तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वात्प्रयोज्यस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेतु द्वयोरपिप्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापारापेक्षयाद्वयोरपिकर्तृत्वात्तेनाभिधानंप्राप्नोतीतिदोषउक्तः। ग्रामंगमयतीति। ण्यर्थस्यैवग्रामः प्रयोज्यश्चकर्मेतिभावः। षष्ठीनप्राप्नोतीति। ण्यर्थस्यकर्मत्वादितिभावः। सुदृतुकरोतिधात्वाश्रयत्वाद् णिजुत्पत्तावपितद्रूपसन्निधानात्सिध्यत्वेवेतित

इहत्वव्यतिभेदयन्तेव्यतिच्छेदयन्तइति अव्यतिरिक्तोहिंसार्थइतिकृत्वानगतिहिंसार्थेभ्यइतिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणम्। यदिप्रत्ययार्थविशेषणंपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिप्रयोज्येकर्तरिकर्मसंज्ञाप्राप्नोति। भवतिहितस्यतस्मिन्नीप्सा। इहचग्रामंगमयतिग्रामायगमयतीतिव्यतिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थकर्मणीतिद्वितीयाचतुर्थ्यौनप्राप्नुतः। इहचैधोदकस्योपस्कारयतीतिव्यतिरिक्तःकरोत्यर्थइतिकृत्वाकृञःप्रतियत्नइतिषष्ठीनप्राप्नोति। इहचभेदिकादेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यकाष्ठानामिति प्रयोज्येकर्तरिषष्ठीनप्राप्नोति। इहचाभिषावयतिपरिषावयतीतिव्यतिरिक्तःसुनोत्यर्थइतिकृत्वाउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनप्राप्नोति। नैषदोषः। यत्तावदुच्यतेपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिप्रयोज्येकर्तरिकर्मसंज्ञाप्राप्नोतीति। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणीत्येतन्नियमार्थंभविष्यति। एतेषामेवण्यन्तानांयःकर्तासणौकर्म संज्ञोभवतिनान्येषामिति। यदप्युच्यतेइहचग्रामंगमयतिग्रामायगमयतिइतिव्यतिरिक्तोगत्यर्थइतिकृत्वागत्यर्थकर्मणीतिद्वितीयाचतुर्थ्यौनप्राप्नुतइति ॥

न्नाचूद्गदत्। प्रयोज्येकर्तरीति। तस्याप्राधान्यादितिभावः। अभिषावयतीति। ण्यर्थस्योपसर्गोविशेषकइतिभावः। एतेषामेवेति। ण्यर्थस्यप्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्यप्रयोज्यस्यसिद्धाकर्मसंज्ञा। नचस्वव्यापारापेक्षयास्वातन्त्र्यात् परत्वात्कर्तृसंज्ञाप्राप्नोतीतियुक्तंवक्तुम्। प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसंनिधौचप्रधाननिमित्तस्यकार्यस्ययुक्तत्वान्नियमेनतुप्रधानप्रयुक्त कार्यव्यावृत्तौगुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वंभवत्येवातदुक्तंहरिणा। गुणक्रियायांस्वातन्त्र्यात्प्रेषणेकर्मतांगतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाःस्वातन्त्र्येणाभिधीयतइति ॥ रामः २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नासाविति। ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म नतु ण्यर्थस्येत्यर्थः। साधनविशिष्टामिति। ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नो
तीत्यर्थः। स च प्रेष्यते प्राप्यते। कर्तृभूतपूर्वमात्रेपीति। प्रधान चरेपि कर्तरीत्यर्थः। सुनु अभीति। न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्य
मभिशब्देन द्योत्यते। अपितु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते। अन्वयव्यति
रेकाभ्यां भूयो दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः। यासाविति। तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य

नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्राममिति। कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति।
यदप्युच्यते इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न
प्राप्नोतीति। नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरुष्वैधोदकस्येति। कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधोद
कस्योपस्कुरुष्वेति। यदप्युच्यते इह भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नो
तीति। उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेपि षष्ठी यथा स्यादिति। यदप्युच्यते इह चाभि
षावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नो
तीति। नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति। कथं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते अभिषुणिवति।
युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्। यावता व्यक्तम
र्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च। बाढं युक्तम्। इह पचेः कः प्रधानार्थः। यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः

तदनन्तरं च फलोत्पादादिति भावः। तदुक्तं हरिणा। अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्या
दन्यासां तु तदाख्यतेति। तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्तद्वाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि। द्योतकस्तु णिजपेक्ष्यत इ
त्यर्थः। न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्तद्भिधेयत्वप्रसङ्गः तेषामक्रियारूपत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात् विक्लित्त्यनु
त्पफलानन्तरव्यापारोपलक्षणमिश्रकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पच्यर्थः स्यादिति। संभावने लिङ्। संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेरत एव संशयाद्विचार्यप्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेणाव्यव स्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वात् पक्षान्तरे दोषाणां चापरिहारात्। अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोपि स्थापितस्तस्य संभाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात्। तथाहि। यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः। प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजक व्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात्प्रधान एव कर्तरि लो भविष्यति नाप्रधाने। णिचा च द्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निव र्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तिः। व्यतिभेदयन्त इत्यत्रापि हिंसनाल क्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाभावः। अथेति। यद्यपि षष्ठ्यर्थस्य प्रश्नस्यार्थश्च मत्वर्थत्वेन निर्ज्ञातस्तथा

अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात्। अथ हेतुमतीति कोऽयमत्वर्थः। हेतुः कर्ता स्य स हेतुमान् हेतुमतीति। हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात्। हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्ट व्यः। यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति। किं प्रयोजनम्। भिक्षादिषु दर्शनात्। भिक्षादिषु हि णिज् दृश्य ते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति। किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति। एवं मन्यते चे तना वत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः। नैष दोषः। नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आ ह्यो ष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासं प्रयोजयति ॥

पि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात्प्रश्नः। स चार्थो हेतुविषय एवावतिष्ठते को हेतुरिति किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम्। हेतुः कर्तेति। हेतुः प्रयोजक इति भावः। नावश्यमिति। तत्समर्थाचरणम पि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः। एच्छतु माभवानिति। प्रश्नप्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः। अकर्तृत्वादिति। स्वतन्त्रस्य क र्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुसंज्ञ इत्यर्थः। तूष्णीमिति। निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्र मपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः। कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति। यथा राजा भव युद्ध स्वेति राजत्वमेवाधीयते। यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति। किंच भो इति। अभिसंबन्ध इति। भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। अथ कथमिति। असत्यर्थे शब्दप्रयोगासंभवात्। अभिसंबन्ध इति। बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे बहिरसत्यपि शब्दप्रयोगादिति भावः। न च कर्त्रेति। तस्यैवाधीयमानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे एच्छ्याद्यैर्लोड्विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति। अथापीति। दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारो

भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति। तथा कारीषोग्निर्निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितोध्ययनं प्रयोजयति। इह कश्चित्कंचिदाह एच्छतु माभवान् अनुयुङ्क्तां माभवानिति अत्र णिच् कस्मान्न भवति। अकर्तृत्वात्। न ह्यसौ संप्रति एच्छति। तूष्णीमास्ते। किंच भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः। भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम्। अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीद् इमां क्रियां करिष्यतीति। इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते। न चासौ संप्रति एच्छति न चासौ प्रक्ष्यति। तूष्णीमास्ते। यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते। अथ कथमस्मिन्नएच्छति एच्छिर्वर्तते। अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति। कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते। कथम्। कर्ता अस्याः क्रियाया भवेति। एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते। अथापि कथंचित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः। लोटोक्तत्वात् प्रैषस्य णिज्न भविष्यति। विधीयन्ते ह्येते षष्ठर्थे प्रैषादिषु लोडादयः। यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योर्थो भवति भवति तत्र णिच्। तद्यथा। आसय शायय इति। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या। एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा। कुतः। नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्॥

भिधीयत इति भावः। लोटोक्तत्वादिति। एकविषयत्वाण्णिचो लोडादीनां च पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा तेनैवाभिहितत्वात्प्रैषस्य णिज्न भविष्यति। एकान्त इति। कृषावसामर्थ्यं दर्शयति। तूष्णीमासीन इति। व्यापाराभावकथनम्। कश्चिद्धि सामर्थ्यातिशयाद्युगपत्पञ्चभिर्हलैः कृषेत्पर्यायेण वेति तन्निराकरणाय एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम्। तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थो वगमात्मणिचि सति कृषतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिविधानेपीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्ततइत्यर्थः। धातुनैव चोपपदसहितेन तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाण्णिजभावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमानइति पक्षआत्मनेपदाभावश्च। यदातु कृषिर्विलेखने वर्तते तदाभवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिच्। यज्यादिष्विति। यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात्प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वाण्णिच्प्रसङ्ग निवारणाय वचनम्। नानाक्रियाइति। तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः। इह व्याकरणस्येति। लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्ततइति भेदनिबन्धना षष्ठी। यदातु लक्षणए

नानाक्रियाः कृषेरर्थाः। नावश्यं कृषतिर्विलेखनएव वर्तते। किं तर्हि। प्रतिविधानेपि वर्तते। यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति सकृष्यर्थः। आतश्च प्रतिविधानेपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव त्कर्मे नप्रवर्तते॥ यज्यादिषु चाविपर्यासः। यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः। पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका यजन्तीति। यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्। यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः। कुतः। नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्। नानाक्रिया यजेरर्थाः। नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपणएव वर्तते। किं तर्हि। त्यागेपि वर्तते। तद्यथा। अहोयजतइत्युच्यते यः सुष्ठुत्यागं करोति तं च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सूत्रयत्याद्यर्थम्। सूत्रं करोति सूत्रयति। सूत्रयतीति। इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया। केनैतदेवं भवति। योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः सउत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते॥

वसूत्रे व्याकरणशब्दो वर्ततेतदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी। यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति। योसाविति। वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते। णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावात्तिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः संपद्यते। तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति। एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम्। परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आख्यानादिति।आख्यायतइत्याख्यानमितिवृत्तमुच्यते।प्रकृतिवदिति।णिचोयाप्रकृतिः कंसवधादिः तयातुल्यंकंसादिकारकं भवति।यथाख्यानक्रियापेक्षंकंसवधादेः कर्मत्वंतथाकंसादेरपिअप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः।प्रकृतिवद्भावातिदेशे नचकंसादेः पृथक्कृतत्वात्कंसमघातयदित्यादौकंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडादयः कंसादेर्नभवन्ति।वत्करणाच्च स्वाश्रयमपिभवति।पुष्येणयोजयतीतिपुष्यस्यकर्मत्वाभावः।अथवाप्रकृत्यातुल्यंवर्ततइतिप्रकृतिवत्प्रकृतेरिवप्रकृतिवद्णयन्तस्यकारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात्क्वचित्किञ्चित्परिगृह्यते।प्रकृतिप्रत्यापत्त्याराजागमनादौनलोपाद्यपिनिवर्त

अस्तिचकरोतेर्व्याकरणेनसामर्थ्यमितिकृत्वाद्वितीयाभविष्यति॥आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्चकारकम्॥आख्यानात्कृदन्तात्णिज्वक्तव्यः।तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे।कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्चकारकंभवतीतिवक्तव्यम्।कंसवधमाचष्टेकंसंघातयति।बलिबन्धमाचष्टेबलिंबन्धयति।आख्यानाच्चप्रतिषेधः॥आख्यानशब्दाच्चप्रतिषेधोवक्तव्यः।आख्यानमाचष्टइति।किंपुनर्यान्येतानिसंज्ञाभूतानि आख्यानानितेभ्यउत्पत्त्याभवितव्यम् आहोस्वित्क्रियाख्यानमात्रात्।किंचातः।यदिसंज्ञाभूतेभ्यः।इहनप्राप्नोतिराजागमनमाचष्टेराजानमागमयतीति।अथक्रियाख्यानमात्रम्। नदोषोभवति।यथानदोषस्तथास्तु। दृश्यर्थायांचप्रवृत्तौ॥ दृश्यर्थायांच प्रवृत्तौकृदन्तात्णिज्वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थेकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्चकारकंभवतीतिवक्तव्यम्।मृगरमणमाचष्टेमृगान्रमयति। दृश्यर्थायामितिकिमर्थम् ॥

तदितिराजानमागमयतीत्याद्युपपन्नंभवति। कंसवधमिति।यद्यप्यत्रसंनियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापायेउभयोरप्यभावइतिवधादेशनिवृत्तिःसिद्ध्यति तथापिपुष्येणयोगंजानातिपुष्येणयोजयतीतिकुत्वस्यसंनियोगशिष्टत्वाभावान्निवृत्तिर्नसिध्यतीतिप्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते।किंपुनरिति। कंसवन्धनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः। दृश्यर्थायामिति।यदारण्यस्थोरममाणान्मृगान्प्रतिपद्यव्याचष्टेएतस्मिन्नवकाशएवंविधामृगारमन्तइतितदाप्रतिपाद्यदर्शनार्थाप्रवृत्तिर्भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यदाह्रिग्रामइति। ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः। दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेवद्रष्टव्यम्। रा
जागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज्भवति। आरात्रिविवासमिति। यावद्रात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः कथयती
त्यर्थः। चित्रीकरणइति। आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज्वक्तव्यः। संभावयतइति। भूप्राप्तावात्मनेपदी

यदाह्रिग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येवं तदा भवति॥ आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्॥
कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे। आङ्लोपश्च कृल्लुक् प्रकृतिप्र
त्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति। चित्रीकरणे प्रा
पि॥ चित्रीकरणे प्रापार्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्य
म्। उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते। सूर्यमुद्गमयति॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि॥ नक्षत्रयोगे जाना
त्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। पुष्ययोगं जानाति
पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नवा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्। नवा वक्त
व्यम्। किं कारणम्। सामान्यकृतत्वात्सामान्येनैवात्र णिज्भविष्यति हेतुमतीति। किं कारणम्। हेतुतो ह्यविशिष्टम्।
हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्भवति। तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च। न सिध्यति। स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवती
त्युच्यते न चासावादित्यं प्रयोजयति। स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्। संभवान्स्वतन्त्रप्र
योजकं मुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम्। कथम्। प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षा। प्रवृत्ति
र्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किंचिद्भवति देवदत्ते चादित्ये च। नेह कश्चित्सरोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते। सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते। ये
तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम तेपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यति इह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति॥

तस्य रूपम्। पुष्येणेति। पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता स हि चन्द्रमसं संबध्नाति। तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयास
मासः। तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति। लकारस्तु प्रधानएव कर्तरि भवति नातिदेशि
के॥ सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः। देवदत्ते चेति। देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

परिभाषाइति। दण्डनादिकाः। यदभिप्रायेष्विति। तदुक्तंहरिणा। निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्तेसर्वएवस्वभूतये। अभिप्रायानुरोधोपिस्वार्थस्यैवप्रसिद्धयइति। सज्जन्तइति। भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्। परस्मैपदीतुसज्जिः ग्लुञ्चुषस्जगताविति। विरहतइति। चिरप्रवृत्तत्वाद्वध्यघातकभावस्यप्रयोजकव्यापारस्यवर्तमानत्वासंभवात्। उपसंख्यानारम्भेतुन दोषआख्यानस्यवर्तमानत्वादित्यर्थः

तथायेएतेदासाः कर्मकरानामतेऽपिस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्तेभक्तंचैलंचलप्स्यामहेपरिभाषाश्चननोभविष्यन्तीति। तथा यएतेशिल्पिनोनामएतेपिस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्तेवेतनंचलप्स्यामहेमित्राणिचनोभविष्यन्तीति। एवमेतेषुसर्वेषुस्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषुकुर्वतः प्रयोजकइतिचेत्तुल्यम्। यदिकश्चित्प्रयोजकोनामकुर्वन्भवतितेनैतत्तुल्यम्। यदितर्हिसर्वइमे स्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्तेकः प्रयोज्यार्थः। यदभिप्रायेषुसज्जन्तेईदृशौवधुवौकुरु ईदृशौपुटकौकुरुआदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते। एष — तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितोमाहिष्मत्यांसूर्योद्गमनंसंभावयेयइति तंचास्यादित्योभिप्रायं निर्वर्तयति। भवेदिहवर्तमानकालतायुक्तास्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितोमाहिष्मत्यांसूर्योद्गमनंसंभावयतेसूर्यमुद्गमयतीतितत्रस्थस्यसहितस्यादित्यउदेति। इहतुकथम्। ——— वर्तमानकालता कंसंघातयतिबलिंबन्धयतीति। चिरहतेचकंसेचिरबद्धेचबलौ। अत्रापियुक्ताकथम्। येतावदत्रशोभिकानामएतेप्रत्यक्षंकंसंघातयन्तिप्रत्यक्षंचबलिं बन्धयन्तीति। चित्रेषुकथम्। चित्रेष्वपिउद्गूर्णानिपतिताश्चप्रहाराद्दृश्यन्तेकंसस्यचकृष्णस्यच। ग्रन्थिकेषुकथम्। यत्रशब्दग्रन्थनमात्रंलक्ष्यते। तेपिहितेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाश — बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सतोबुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ति। आतश्चसतः। व्यामिश्राहिदृश्यन्ते। केचित्कंसभक्ताभवन्तिकेचिद्वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वंखल्वपिपुष्यन्ति। केचित्कालमुखाभवन्तिकेचिद्रक्तमुखाः। त्रैकाल्यंखल्वपिलोकेलक्ष्यते गच्छहन्यतेकंसः गच्छघानिष्यतेकंसः किंगतेनहतः कंसइति हेतुमतिच॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येतृतीयाध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥

शोभिकाइति। कंसाद्यनुकारिणांनटानांव्याख्यानोपाध्यायाः। कंसानुकारीनटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्यागृहीतः कंसोभाष्येविवक्षितः। ग्रन्थिकेष्विति। कथकेष्वित्यर्थः। तेपीति। तदुक्तंहरिणा। शब्दोपहितरूपांस्तुबुद्धेर्विषयतांगतान्। प्रत्यक्षमिवकंसादीन्साधनत्वेनमन्यतइति। शिष्टंभाष्यंस्पष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्यप्रथमपादेद्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ किमर्थमिति। द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः। ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते। कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति। यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र को दोष इति। नित्येपि प्रत्यये क्विपा कण्डूरित्यादि सिद्ध्यतीति भावः। क्विपाप्यभीष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह। तत्रेति। कण्डूयशब्दात् क्विपि विहितेऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमुवङि कर्तव्ये नास्ति। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति निषेधात्। अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् तथापि

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ किमर्थः ककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते। कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि। कण्ड्वादिभ्यो वा वचनम्॥ कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम्। अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः॥ तत्र धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। कण्ड्वौ कण्ड्वः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति उवङादेशः प्रसज्येत। इह कण्ड्वा कण्ड्वे इति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत। तुक् च प्रतिषेध्यः। वल्गुर्मन्तुरिति। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति॥ ह्रस्वयलोपौ च॥ ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम्। ह्रस्वः। वल्गुर्मन्तुरिति। किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायम्। अन्तरङ्गत्वादकृद्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। ह्रस्वः। यलोपः। यलोपश्च वक्तव्यः। कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरिति। किमर्थमिदं न वलीत्येव सिद्धम्। वलीत्युच्यते न चात्र वलं पश्यामः। ननु च क्विब्वलादिः। क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विब्लोपः। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः कृते यलोपे प्राप्नोति अकृतेपि। नित्यत्वात् परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावादन्न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

वकारस्योठ् करिष्यते। आदिष्टादचः पूर्वो वकार इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः। अत एवोठः पुनरुवङ् न भवति। तत्र कण्डूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति। ओः सुपीति तु यणादेशोऽसंयोगपूर्वस्योक्तः। नित्यत्वाच्चेति। वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते। वर्णाश्रय इति। वलरूपाश्रयो य्वोर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः। वावचने तु सति पक्षे यगन्तु सादाद्यथेष्टसिद्धिः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैतेभ्य इति। कर्तरि क्विपो विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः। अवश्यमिति। संपदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः। वेदनामात्रस्येति। वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यग् भवति प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः। कस्य चेति। धातुविधानप्रतिबद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात् ककारासञ्जनादपि धातुः कण्ड्वादिर्यक् सुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः। आह चेति। दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्व

अथ क्रियमाणेऽपि वा वचने यदा यगन्तात् क्विप् तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति। नैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते। किं कारणम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतेभ्यः तदा क्विब् दृश्यते। यथैव तर्हि क्रियमाणेऽपि वावचने अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यत्र क्विब् न भवति। एवम्। अक्रियमाणेऽपि वा वचने न भविष्यति। अवश्यमेतेभ्यः क्विबेषितव्यः। किं प्रयोजनम्। एतानि रूपाणि यथा स्युरिति। तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उभयं कण्ड्वादीनि धातवश्च प्रातिपदिकानि च। आतश्चोभयम्। कण्डूयतीति क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते। अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य संनिध्ये। अपर आह। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित इति॥ कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ कमेर्णिङ्॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यादिति। क्रियमाणेऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति। अत उत्तरं पठति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः। णिङि णित्करणं सावकाशम्। कोऽवकाशः। सामान्यग्रहणार्थो णकारः। क्व सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः। णेरनिटीति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ङित्करणमपि सावकाशम्। कोऽवकाशः। सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः।

मेषां निश्चीयते। निसेहि धातुत्वे निसे च यकि सति अकृद्यकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वाद्दीर्घपाठोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः॥ कमेर्णिङ्॥ प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति। प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद्बाधकत्वाद्बलीयस्त्वम्। णिङन्तस्येति। कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति णिच्। णिङ्येवेति। णिज्निमित्ताया वृद्धेस्तस्या णिङिमित्तं ह्रस्वत्वं माभूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यज्ञापको णिङ् वृद्धेरित्यर्थः। णिङि चेति। ह्रस्वत्वमिति शेषः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असिद्धमिति। ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः। स्थानिवद्भावादिति। किं तु गुरूपधात्वे सत्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः

अत्रैव। शक्योऽत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ङकारानुबन्धाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। ङित्त्वाद्ध्यात्मनेपदं यथा स्यात्। एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति। यदयं नकम्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति। मित्प्रतिषेधस्यचार्थवत्त्वात्। मित्प्रतिषेधस्यचार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अर्थवान् मित्प्रतिषेधः। कोऽर्थः। णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं माभूदिति। ननु तस्या अपि क्ङिति चेति प्रतिषेधेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। उक्तमेतत्। ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थमिति। एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। णिङा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। णिङ्येव तर्हि माभूदिति। णिङि च न प्राप्नोति। किं कारणम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति। किं कारणम्। णिङा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कमेर्णिङि माभूदिति। किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत यथा प्राप्तं कमेर्ह्रस्वत्वमेव। तत्रायमप्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। मितां ह्रस्व इति। का रूपसिद्धिः। अशमि अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। वृद्ध्यासिद्धम्। नसिध्यति। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। चिण्कृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो न णिचि। इह तर्हि। अजनि अजानि। जनंजनम्। जानंजानम्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोऽपि चिण्कृतोरेव न णिचि।

प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम्। तथा च परत्वात्सत्यां वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न भवति। किं पुनरिति। कमेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपसंख्यानंकर्तव्यंस्यादिति। पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। एतदिदानीमिति। ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थोमिरप्रतिषे
धोनज्ञापकः। यदेति। अणिङन्तात्कमेर्यदाणिङ्क्रियतेतदाह्रस्वनिवृत्त्यर्थोमित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः। आयादयः॥ आर्धधा
तुकइतिपरसप्तमीमाश्रित्यपक्षद्वयविचारः। द्वयोरपिचपक्षयोर्दोषइतिमत्वाप्रश्नः। कथमिति। आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति।

णिजव्यवहितेषुतर्हियङ्लोपेचोपसंख्यानंकर्तव्यंस्यात्। शमयन्तंप्रयोजितवान् अशशमिअशाशमि। शंशमं शम
म्। शाशमंशाशमम्। शंशमयतेः। अशंशमिअशंशामि। शंशमंशंशमम्। शंशामंशंशामम्। किंपुनःकारणंनसिध्यति।
चिण्णमुल्परेणौमितामङ्गानांह्रस्वोभवतीत्युच्यते। यश्चात्रणिः चिण्णमुल्परः नतस्मिन्मिदङ्गम्। यस्मिंश्चमिद
ङ्गंनासौणिश्चिण्णमुल्परः। णिलोपेतर्हिकृतेचिण्णमुल्परः। स्थानिवद्भावान्नचिण्णमुल्परः। अथदीर्घोन्यतरस्या
मित्युच्यमानेयावतास्थानिवद्भावःकथमेवैतावतासिध्यति। एतदिदानींदीर्घग्रहणस्यप्रयोजनम्। दीर्घवि
धिंप्रत्यजादेशोनस्थानिवद्भवतीति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधःसिद्धोभवति। यदाखल्वप्यायादय
आर्धधातुकेवाभवन्ति तदाणिचिणिङ्नास्तितदर्थंचमित्प्रतिषेधःस्यात्। तस्मात्प्रतिषेधःप्राप्नोति। उक्तंवा।
किमुक्तम्। तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नचैषाइग्लक्षणावृद्धिरिति। कमे
र्णिङ्॥ आयादयआर्धधातुकेवा॥ कथमिदंविज्ञायते आयादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआया
दीनांनिवृत्तिर्भवतीति। आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाआयादीनामुत्पत्तिर्भवती
ति। किंगतमेतदियतासूत्रेणआहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षेभूयःसूत्रंकर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदाता
वदायादिभ्योयदार्धधातुकंतस्मिन्नवस्थितेवाऽयादीनांनिवृत्तिर्भवतीतितदाऽविशेषेणसर्वमायादिप्रक
रणमनुक्रस्यआयादयआर्धधातुकेवेत्युच्यते ॥

निवृत्तिशब्दउत्पत्तिशब्दोवानिर्देश्यइतिमन्यते। यदातावदिति। एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादिविधानवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षाआ
यादयोयदाविधीयन्तेतदानेनार्धधातुकेतेषांपक्षेनिवृत्तिः क्रियते। यद्यपिनित्याश्शब्दास्तथापिशास्त्रप्रक्रियायांक्वचिदुत्पन्न
स्यलोपादिद्वारेणनिवृत्तिः क्रियते। क्वचिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते। ततोनिवृत्तिपक्षोनानुपपन्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदेति। यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्त इति पक्षः। यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुक आयादयो नोत्पद्येरन्। नैष दोषः। गुपूधूपेत्यत्रैवार्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक् पाठात्सार्वधातुकेप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते। आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयन्ते। गुप्तिरिति। गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारे

यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं च। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। आर्धधातुके वा। ऋतेरीयङ्। आर्धधातुके वा। कमेर्णिङ्। आर्धधातुके वेति। कश्चात्र विशेषः। आयादिभ्यो यदार्धधातुकम् आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः। आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति। यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति। गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति। इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति। गोपायांचकार गोपायेति। अथ विज्ञायते आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति। गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति। इदं चानिष्टं न प्राप्नोति। गोपांचकार गोपेति। इदं त्विष्टं न सिद्ध्यति। गोपायांचकार गोपायेति। इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति। कथम्। अस्त्यत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्प्रत्यये पतिष्यति यथाविकरणास्तद्वत्। इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति। सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि। स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति। किं कारणम्। विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्। तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां —

चा। स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति। आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायतीति। इहोभयं प्राप्नोति। गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति। परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति। न वायादिविधानस्यानवकाशत्वात्। नैष दोषः। किं कारणम्। आयादिविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशा आयादयः। उच्यन्ते च तेवचनाद्भविष्यन्ति ॥

णक्तिनो बाधनाद्गुप्तिर्न सिध्यति। आमि परत आयस्य पाक्षिकां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति। दोषोपलक्षणं चैतत्। गुप्त इत्यपि न सिध्यति। क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणे न गुणप्रसङ्गात्। न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम्। गोपायतीति। विशेषाभावादत्र शपोऽनुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते ॥ एमः ३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यदिदानीमिति। विशेषाभावेपिलक्षणनशात्स्ववर्त्संश्पेतिभावः। कामयतइत्यत्रतुविशेषोस्त्येव। शपमन्तरेणास्वरूपस्याभावात्। यथा
पुनरिति। वार्त्तिककारेणतुसिद्धंसार्वधातुकेनित्यवचनादितिब्रुवतासूत्रभेदेनपरिहारउक्तोऽवश्यकर्तव्येचसूत्रभेदेशपिनित्यमितिन्या
सःकर्तव्योयेनदोषेनभवतीत्यर्थः। ननुतौदादिकत्वाद्विच्छेःशेनभाव्यंनतुशपा। एवंतर्हिन्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमितिशिति निस्य
मितितुन्यासःकर्तव्यः॥ सनाद्यन्ता॥ भूवादयइत्येवेति। भुवोवादयोभूवादयइत्यर्थाश्रयणादितिभावः। ततश्चक्रियावाचित्वात्सनाद्यन्ता

ननुचेदानीमेवावकाशःप्रक्लृप्तः गोपायतिधूपायतीति। अत्रापिशप्स्यादिर्भवति। यद्यत्रापिशप्स्यादिर्भवति। नत्वत्रा
स्तिविशेषः सतिवाशप्यसतिवा। अन्यदिदानीमेतद्भा यदुच्यतेनास्तिविशेषइति। यत्तुतदुक्तम्। आयादीनांस्यादिभिरव्या
प्तोवकाशइतिसनास्त्यवकाशः। अवश्यंखल्वप्यत्रशप्स्यादिरेषितव्यः। किंप्रयोजनम्। गोपायन्तीधूपायन्तीत्यत्र श
प्श्यनोर्नित्यमितिनित्योवुम् यथास्यात्। यदितर्ह्यनवकाशाआयादयः आयादिभिःस्यादीनांबाधनंप्राप्नोति। य
थापुनरयंसूत्रभेदेनपरिहारः यदिपुनःशपिनित्यमित्युच्यते। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमा
यादिभ्योयदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमितिचोभयथानिष्टप्रसङ्गः इति। नैषदोषः। आर्धधातुकइतिनैषाप
रसप्तमी। कातर्हि। विषयसप्तमी। आर्धधातुकेविषयइति। तत्रार्धधातुकविषयेआयादिप्रकृतेरायादिषुवाकृतेषुयोय
तःप्रत्ययःप्राप्नोति सततोभविष्यति आयादयः॥ सनाद्यन्ताधातवः॥ अन्तग्रहणंकिमर्थंनसनादयोधातवइत्येवोच्येत। केनेदा
नींतदन्तानांभविष्यति। तदन्तविधिना। अतउत्तरंपठति। सनादिष्वन्तग्रहणउक्तम्। किमुक्तम्। पदसंज्ञायामन्तवचन
मन्यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदंचापिप्रत्ययग्रहणम्। अयंचापिसंज्ञाविधिः। किमर्थंपु
नरिदमुच्यते। नभूवादयोधातवइत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। पाठेनधातुसंज्ञाक्रियते। नचेमेतत्रपठ्यन्ते। कथंतर्ह्येषाम
पठ्यमानानांधातुसंज्ञाभवति। अस्तेर्भूर्ब्रुवोवचिः चक्षिङःख्याञिति। यद्यप्येतेतत्रनपठ्यन्ते। प्रकृतयस्त्वेषांतत्रपठ्यन्तेतत्रस्थानिवद्भावात्सिद्धम्

नांधातुसंज्ञासिध्यतीत्यर्थः। पाठेनेति। आदिशब्दस्यप्रत्येकंसंबन्धादर्थपाठाभ्यांधातुसंज्ञाविहितातेनाणवयत्यादयः समानशब्दा
श्चसर्वनामादयोनिवर्तिताभवन्तीतिभावः। स्थानिवद्भावेनधातुसंज्ञासिद्धिंवस्यामीतिप्रच्छति। कथंतर्हीति। ननुभूवचिख्या
दिशब्दाधातुपाठेपठिताएव। नैतदस्ति। नहियेधातुपाठेपठितास्तइहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम्। जग्ध्यादीनांतु
पाठशङ्कापिनास्ति। येषांत्वर्थइति। इण्यादीनामित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचेमइति। रूढिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिर्दिष्टस्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः। इमेपीति। क्रिया निमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः। अत्र चोदयन्ति। यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात्प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते। यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्धा एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्यचिन्निर्दिष्टस्याभावात्स्थानिवत्ताभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। अत्रोच्यते। कर्तुमिच्छतीति करणाद्गत्यर्थे सर्वे सर्वपदादेशादिति न्यायाद्वर्तमानस्य इषः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्य

इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां लक्ष्ये आदिश्यन्ते। ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्। न सिध्यति। आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः। इमे अप्यादेशाः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः। षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केप्यण्कृतं प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यन्नादीन्कांश्चित्कितः करोति श्यन् श्नम् श्नाश्विति॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥स्यतासी लृलुटोः॥ इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोऽपवाद इति। तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इति। इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च। यदि यगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम्॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। शबादीनामवकाशः पचति पठति। स्यादीनामवकाशः पक्ष्यते। इहोभयं प्राप्नोति पक्ष्यति। परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति। अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः। अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः।

त्त्व आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम्। एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्द आदिश्यते। गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः। स्यतासी॥ उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति। इमेइति। यगुत्सर्ग इति। भावकर्मग्रहणाननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः। अपवादविप्रतिषेधादिति। यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनां च विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरित्यर्थः। अपवाद इति। यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः। यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः॥ राम: ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लावस्थायामिति। ननु च परत्वाल्लादेशैर्भाव्यम्। न च लादेशानामनित्यत्वम्। कृतेष्वपि स्यादिषु आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात्। एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति। न हि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः। श्यनादयस्तु तदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गाः अवश्यं चैतदस्युपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति। अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं न विकरणस्य

अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते। कर्तरि शप्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन्। एवं तर्हि यकृशबानुत्सर्गौ अपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च। एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम्। अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति। स्यादीनामवकाशः पक्ष्यति यक्ष्यति। इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सेविष्यतीति। परत्वाच्छ्यन्नादयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। शबादेशाः श्यनादयः क्रियन्ते। शप् स्यादिभिर्बाध्यते। तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः। तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। अथवा अनुवृत्तिः करिष्यते। सार्वधातुके यक्। स्यतासी लृलुटोः। च्लि लुङि। च्लेः सिच् भवति। कर्तरि शप्। स्यतासी लृलुटोः। च्लि लुङि। च्लेः सिच् भवति। दिवादिभ्यः श्यन्। स्यतासी लृलुटोः। च्लि लुङि। च्लेः सिच् भवति। अथवान्तरङ्गाः स्यादयः। कान्तरङ्गता। लावस्थायामेव स्यादयः। सार्वधातुके श्यन्नादयः ॥

तयोर्लसार्वधातुकस्वरं बाधत इत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं स्यात्। यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सतिशिष्टत्वाल्लसार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत। ये त्वाहुः। संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वाल्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात्प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिब्बहुलम्॥ सिबुत्सर्ग इति। परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्विधेयः। तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्वादीनि सिद्ध्यन्ति। नी शब्दात्सिपि गुणे च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम्। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। जेष्टनेष्टप्रेष्टगतावितिपाठान्नयत्यर्थे उत्सर्गो न कर्तव्यः। अवयासिसीष्ठा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव॥ सबयमिति। सनादिमध्ये नैव वेतिभावः। यद्वयासिसीष्ठा इति। यातेरखपूर्वात्सप्लिङ्थास्सुट्सीयुट्। सबन्तस्याङ्गस्यानेकाच्त्वात्तीयुडादेरिडागमो भवति। यदि पुनः सिक्रियतेतदा वश्यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः। अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात्। तत्र सिबन्तस्य धातोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु योत्र धातु

सिब्बहुलं लेटि॥ सिबुत्सर्गः छन्दसि सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः॥ सिबुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः। सनाद्यन्ताधिकारे च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। नेषत्वाद्यर्थः। इन्द्रो नस्तेन नेषतु। गावो नेष्टादिति। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम्। प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यन्तरं नेषः नेषतु नेष्टादिति दर्शनात्। नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते। अथ किमर्थः पकारः। स्वरार्थः। अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरो यथा स्यादिति। पित्करणानर्थक्यं चानङ्कत्वात्। पित्करणं चानर्थकम्। कुतः। अनङ्कत्वात्। अनङ्कोयम्। तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन पकारेण। इटि कृते साङ्को भविष्यति। इटोनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम्। आगमानुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सबयं कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। यद्वयासिसीष्ठाः। एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो माभूदिति। क्वायमकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते। लोपोस्य भविष्यति। अतो लोपः आर्धधातुक इति। यदि न क्वचिच्छ्रूयते। नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन। एवमपि कर्तव्यः॥

रुपदेशेऽनुदात्तो याशब्दः न तस्मात्परमार्धधातुकं सिपा व्यवधानात्। यस्माच्च सिबन्तात्परमार्धधातुकं नासावुपदेशेऽनुदात्तः। एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा सिपो यासवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात्प्राप्नोत्येवेट्प्रतिषेधः। अनुदात्तस्येति। धातोरित्यनाश्रित्योक्तम्। अथवैतत्स्वदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम् ॥ राम: ३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदात्तस्येति। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादडुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरङ्ङः प्रसज्येत। पकारे तु सति अनुदात्त एवेड् भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाकारस्य धातुस्वरेण भवति एतत्स्वदेशपाठाद्यासशब्दस्यैव तु भवति। तिङ्ङः तिङ इति यो निघातः स निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धोऽवशब्दे सति तिङि चोदात्तवतीति निघातः। साविषदिति। षूप्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम्। तारिषदिति तरतेः। इजादेः॥ उवोषेति। नन्वत्रोपविदेतिवि

किं प्रयोजनम्। अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति। किं च स्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत॥ सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः। सविता धर्मं साविषत्। प्रण आयूंषि तारिषत्। सिब्बहुलम्॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि॥ कासग्रहणे चकास उपसंख्यानम्॥ कासग्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम्। चकासांचकार। न कर्तव्यम्। चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि। चकासग्रहणे कास उपसंख्यानम्। चकासग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम्। कासांचक्रे। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कासग्रहणे चकास उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। चकासशब्दे कासशब्दोऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अर्थवतः कासशब्दस्य ग्रहणं न च चकासशब्दे कासशब्दोऽर्थवान्। एवं तर्हि कास्यनेकाच इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। चुलुम्पाद्यर्थम्। चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्णिमित्ताद् प्रतिषेधः॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्णिमित्ताद्गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इयेष उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत। गुरुमद्ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ॥

कल्पेनामाभाव्यम्। अत्राहुः। द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति। एतच्च विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम्। तदाश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम्। गुरुमद्ग्रहणमिति। ईषतुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति गुरुमद्ग्रहणसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णल्युत्तमइति। एतच्चोपलक्षणं तेन थलपि गृह्यते। इयष्ठ इयजिथेति। लिड्यभ्यासस्य संप्रसारणे कृते यजादयइजादयो भवन्तीति। उपदेशवचनादिति। वचनं व्याख्यानमभिप्रेतमन्यथा वचनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात्। तस्मान्नित्ययोगेमतुप आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः। उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्यते नेनेति मुत्वस्या व्याख्यानमेवोच्यते। उच्छेरिति। उच्छी विवासइत्युपदेशे गुरोरपाठान्नायं गुरुणा नित्ययुक्तः। तुङ्मित्तेति। तुग्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणं तेनेद्धं चकारेत्यत्रापि भवति। प्राप्त्यर्थोपीति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। ऋच्छेरिति। आमाव्यवधानेपि वचनाद्गुणो भविष्यतीति चेदेवं सति तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्येतद्बाध्येत तस्मादामएवाभावो गुणविधानेन ज्ञाप्यते। सामर्थ्यादिति। ऋगति

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद्दणल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम्। गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णलि उत्तमे यजादीनां मा भूदिति। इयज अहम्। उवय अहम्। उपदेशवचनात्सिद्धम्। उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम्। यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उच्छेराम् वक्तव्यः उच्छांचकारेति। ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराम्भावस्य। यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तद् ज्ञापयत्याचार्यः। तुङ्मित्ताय स्य गुरुमत्ता भवति तस्मादामिति। स तर्हि ज्ञापकार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः। न नु चावश्यं प्राप्त्यर्थोपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। ऋच्छत्यृतामिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं न र्च्छेर्लिट्याम्भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यर्थमेतत्स्यात्। कथं पुनरृच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोर्त्यर्थः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यात्। ऋच्छिर्लिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञास्यते। तद्यथा। तिष्ठतेरित्। जिघ्रतेर्वेति। चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञायते। किं पुनरर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम्। आरतुः। आरुः। एतद्रूपं यथा स्यात्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वम्। सवर्णदीर्घत्वे च कृते ॥

प्रापणयोरित्यस्य तिपि शपि कृच्छादेशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः। ऋच्छिरिति। शिति ऋच्छादेशविधानात् लिटि तद्भावः। तिष्ठतेरिति। अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः। द्विर्वचन इति। यणादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन द्विर्वचनं क्रियते। तथाहि। सति स्थानिवद्भाववशात्त्वे द्वयोरपि यणद्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते अथ वा यथा निन्युरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात्पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्तते। तथेहापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यण न प्रवर्तते। सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम्। तत्र कृते यणादेशात्परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

Digital Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MoE

यदितावदिति। अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्यान्यतरतोव्यपदेशात्स्थानिवद्भावादितिभावः। अन्तरङ्गत्वादिति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तुसमानाश्रयाङ्गवार्णविषयम्। यथाकारकश्वयनमितिगुणवृद्धीभवतोयणादेशात्। इहतूरदत्वंलिडाश्रयंवर्णद्वयाश्रयं तुसवर्णदीर्घत्वमितिभिन्नाश्रयत्वमनयोः। अथापीति। आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारोवव्रश्चेत्यादिसिद्धयआश्रितइतिभावः। ऋकारोपीति। बहुवचननिर्देशादितिभावः। इहापीति। ऋइतिवर्णग्रहणात्तदन्तविधिसद्भावादितिभावः। संयोगादेरिति। अ

यदितावद्धातुग्रहणेनग्रहणम्। ऋकारान्तानांलिटिगुणोभवतीतिगुणेकृतेरपरत्वेचअरतुः अरुरित्येतद्रूपंप्रसज्येत। अथाभ्यासग्रहणेनग्रहणम्। उरदत्वे रपरत्वं हलादिशेषः। अतआदेरितिदीर्घत्वंततआतोलोपइटिचेत्याकारलोपेअतुः उरितिवचनमेवब्रूयेत। गुणेपुनःसतिगुणेकृतेरपरत्वेचद्विर्वचनंहलादिःशेषः अतआदेरितिदीर्घत्वंततःसिद्धंभवति आरतुरारुरिति। यथाआटतुः आटुरिति। किंपुनःकारणंसवर्णदीर्घत्वंतावद्भवतिनपुनरुरत्वम्। परत्वादुरत्वेनभवितव्यम्। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वंप्राप्नोति। अन्तरङ्गंसवर्णदीर्घत्वंबहिरङ्गमुरत्वम्। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यसवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्वम्। उरत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। वक्ष्यत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकारइति। उभयोरन्तरङ्गयोःपरत्वादुरत्वम्। उरत्वेचकृतेरपरत्वंहलादिःशेषः अतआदेरितिदीर्घत्वंपरस्यरूपस्ययणादेशःसिद्धंभवतिआरतुः आरुरिति। अथापिकथंचिदर्ते — लिटिगुणेनार्थःस्यात्। एवमपिनदोषः। ऋच्छत्यृतामितिऋकारोप्यत्रनिर्दिश्यते। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। ऋच्छतिऋऋृताम्। ऋच्छत्यृतामिति। इहापितर्हिप्राप्नोतिचक्रतुश्चक्रुरिति। संयोगादिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति। संयोगादेरेवाकेवलस्यनान्यस्याकेवलस्येति। तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटिगुणवचनंरूपंसिद्धंभवति। अन्तरेणचऋच्छिग्रहणम्। अर्तेर्लिटिगुणः सिद्धः। सएषोनन्यार्थऋच्छिप्रतिषेधोवक्तव्यः। उच्छेर्दीआमूवक्तव्यः। उभयंनवक्तव्यम् ॥

केवलस्यवर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः। ततश्चधातोरेवग्रहणमवतिष्ठते। सएषइति। आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थइत्यर्थः अनृच्छइतिपर्युदासाश्रयेणतत्सदृशंधातुग्रहणादुच्छेराम्भवति। अथवायद्यपिगुणविधानेनऋच्छेराम्नभवतीतिज्ञायते तथाप्यनृच्छइतिप्रतिषेधः प्राप्तिसंभावनयाक्रियमाणोज्ञापकोयथोक्तस्यार्थस्यभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपदेशग्रहणमिति। गुरुमतइतिगुरुमत्तामात्राश्रयोमतुप्‌यथापितमानिति नतुनित्ययोगइतिव्याख्यास्यतइत्यर्थः। सन्निपातलक्षणइति। लिट्‌सन्निपातनिमित्तोगुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामोनिमित्तंनभवति। आमिसति ह्निलेर्लुकाभाव्यमितिलिट्‌सन्निपातस्यविघातःस्यात्। ऊर्णोतेरिति। प्रतिषेधइत्यर्थः। उकारोपीति। तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम्भवतिसंहितयाचसूत्रपाठइतिदर्शयति। अनृच्छोद्यायासश्चेति। उषविद। विदिरकारान्तइति। सूत्रेअकारान्तत्वंविदेर्निपात्यतइतिभावः। इतरोधातुपाठएवाकारान्तत्वमनेनविदेरुक्तमितिमत्वाह। यदीति। गुणोनसिध्यतीति। इकारस्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्चविदतीतिस्यादित्यर्थः। आमसंनियोगेनेति। आमःप्राधान्येनविधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थः॥ भीह्री॥ द्विर्वचनमे

उपदेशग्रहणंनकरिष्यते। कस्मान्नभवतिद्‌येषउवोषेति। उक्तंवा। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥ ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्। ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। प्रोर्णुनाव। नकर्तव्यम्। वाच्यऊर्णोतेर्णुवद्भावोयङ्‌प्रसिद्धिःप्रयोजनम्। आमश्चप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्। अथवाउकारोप्यत्रनिर्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिकोनिर्देशः। अनृच्छउअनृच्छोद्यायासश्चेति॥ इजादेः॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम्॥ विदेराम्कित्॥ विदेराम्किद्वक्तव्यः। विदांचकार। नवक्तव्यः। विदिरकारान्तः। यद्यकारान्तः। वेत्तीतिगुणोनसिध्यति। लिट्सन्नियोगेन। एवमपिविवेदेतिनसिध्यति। एवंतर्हि आम्सन्नियोगेन। भारद्वाजीयाः पठन्ति। विदेराम्‌कि न्निपातनाद्वाअगुणत्वमिति। भीह्रीभृहुवांश्लुवच्च॥ श्लुवदतिदेशेकिंप्रयोजनम्। श्लुवदतिदेशेप्रयोजनं ह्निलेत्वे। बिभरांचकार। कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम् ॥

वविधेयं किमतिदेशेनेतिपृच्छति। श्लुवदतिदेशइति। नह्रुमवाङ्क्स्येतिगुणप्रतिषेधोनभवति। प्रत्ययलोपइत्यस्याः प्राप्तेरयं। निषेधोनचात्रासौप्राप्तिरस्ति। कृञ्चानु॥ किमर्थमिति। अन्तरेणापिसूत्रारम्भमनुप्रयोगःसिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्यक्त्वादिप्रतिपादनायलिट्परस्यकृञः। आमन्ताद्धिकालविशेषएवावसीयतेनत्वर्थान्तरं तत्रसमानार्थस्यधातोरनुप्रयोगोनभविष्यति। ओषामुवोषेति। उत्तरेणैवसर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापिभिन्नार्थस्यईहांपपाचेति। आमन्तसंबद्धसाधनाद्यसंप्रत्ययात्। कृञस्तुसामान्यवचनः। सामान्यविशेषवाचिनोश्चप्रयोगोर्थविशेषप्रतिपादनेनुगुणइतिभावः। अनुप्रयोगइति। यद्यप्यामन्तात्कालार्थाभिव्यक्तिर्नभवति तथापिप्रकरणादिवशाद्भविष्यतितस्मादनुप्रयोगसिद्ध्यर्थमिदंवक्तव्यमितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आमन्तमिति। पूर्वोक्तानामर्थानांप्रकरणादिवशादशक्याप्रतिपत्तिरितितदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेतिभावः। करोतेरेवानुप्रयोगोयथास्याद्भ्वस्त्योर्माभूदितिनियमार्थमेतदितिदर्शयितुमाह। कृञ्चेति। आत्मनेपदेति। सिद्धेकृञोनुप्रयोगेपुनर्वचनमतिशयेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थंतेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्तएवकरोतिरनुप्रयुज्यतइत्याम्प्रत्ययवदितिसूत्रंनकर्तव्यंभवतीत्यर्थः। अवश्यमिति। परस्मैपदेनापिकर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तस्यानुप्रयोगः स्यादितिभावः। प्रत्याहारग्रहणमिति। एतच्चाम्प्रत्यय

आमन्तमव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वानुप्रयोगोभविष्यति। अतउत्तरंपठति। कृञोनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोःप्रतिषेधार्थम्। कृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते। अस्तिभुवोरनुप्रयोगोमाभूदिति। आत्मनेपदविध्यर्थंच। आत्मनेपदविध्यर्थंचकृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते। आत्मनेपदंयथास्यात्। उच्यमानेप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थोयत्नः कर्तव्यः। अस्तिभूप्रतिषेधार्थेनचापिनार्थः। इष्टः सर्वानुप्रयोगः। सर्वेषामेवकृभ्वस्तीनामनुप्रयोगइष्यते। किमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यतेचप्राप्नोत्यपि। कथम्। कृञितिनेदंधातुग्रहणं किंतर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। कृसंनिविष्टानांप्रत्याहारः। कृभ्वस्तियोगइत्यतः प्रभृत्याकृञोञकारात्। सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यमर्थाभावात्। सर्वानुप्रयोगइतिचेदशिष्यंकृञोनुप्रयोगवचनम्। किंकारणम्। अर्थाभावात्। आमन्तमव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वाअनुप्रयोगोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगोयथास्यात्पचादीनांमाभूदिति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अर्थाभावाच्चान्यस्यसिद्धम्। अर्थाभावाच्चान्यस्यसिद्धमेतत्। कुतः। कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः। नचसामान्यवाचिनोरेववाप्रयोगोभवति तत्रविशेषवाचिनः उत्पत्तिः सामान्यवाचिनोनुप्रयोक्ष्यन्ते। लिट्परार्थंवा। लिट्परार्थंतर्हिकृञोनुप्रयोगवचनंक्रियते। लिट्परस्यैवानुप्रयोगोयथास्यात्। अन्यपरस्यमाभूदिति। किंपरस्यपुनःप्राप्नोति। लट्परस्य।

२ विशेषवाचिनोरेव

वदित्यत्रकृञ्ग्रहणाद्भ्वस्तिनिवृत्त्यर्थादिज्ञाप्यते। संपदस्यार्थविरोधान्नभविष्यत्यनुप्रयोगः। अशिष्यमिति। विद्यतिनिरस्यर्थमपिनोपयुज्यते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्यचानुप्रयोगादर्शनात्। नचेति। द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादितिभावः। न्यायप्रदर्शनार्थंचसामान्यवाचिनोरित्युक्तम्। ननुसामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्यआम्विधानमस्ति। सामान्यवाचिनस्त्वार्थंद्योतयितुंविशेषवचनोनशक्तः। प्रस्तुतविशेषान्तरव्यावृत्त्यातदर्थविरोधी। लट्परस्येति। भूतविशेषस्यामन्तेनप्रतिपादनाद्भूतस्यापिभूतपूर्वावर्तमानतामाश्रित्यलट्प्रयोगः स्यादिति। भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नलट्परस्येति। आमन्त्रार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलङनुप्रयोगो न भविष्यति। नचैवं सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वोऽप्रयोलट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः। एकस्या इति। वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः। तथाहि। खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते। तत्र यदि कदाचित्खदिरस्याभ्रेषो भवति तदा तत्सदृशः खुर्बुरः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते। साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियायाऽनिर्वाहप्रसङ्गात्। लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्येत तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनायैषैव निर्वाह्यते। अन्यथाऽश्वेषु चेत्युक्तेऽधिकरण

नलट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात्। निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत्। न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम्। लुङ्परस्य तर्हि मा भूत्। न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात्। लङ्परस्य तर्हि मा भूत्। न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात्। अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लिड्धीयते हश्शश्वतोर्लङ् चेति तत्परस्य मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति। तद्यथा। गोषु स्वामी अश्वेषु चेति। न हि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति। अर्थसमाप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात्। अर्थसमाप्ते स्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात्। आमन्तेन च परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यतीति। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। ईहां चक्रे चक्रे ईहामिति मा भूत्। व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। अन्ते च कृञोऽनुप्रयोगो यथा स्यात्। ईहां चक्रे। व्यवहितस्य मा भूदिति। ईहां देवदत्तश्चक्रे इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

प्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति। तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दात्कृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाह्यो न तु अन्यथा शब्दात्कृत्येत्यर्थः। एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अर्थसमाप्तेर्वेति। आमन्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः। एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह। एतदपीति। अशिष्यमर्थाभावादित्युक्तत्वात्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति। सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम्। अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ्प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः॥ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्लिलुडि॥आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वान्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं न्नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते। ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति। का
यमिति। च्लिरुत्सर्ग इति। एषा नीत्यर्थः। सद्यादेशेनापोद्यते। सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते। झ्युत्सर्ग इति। च्लेरुत्सर्गो धातुमा
त्राद्विधानमित्यर्थः। तत्रावरत इति। त्रयाणां तावदवश्यं कर्तव्यं जनेस्तु दीपजनेति तशब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रेय दि लुग्दृश्यते तदा चतुर्थस्या
पि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्युक्तम्। तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चङ् सिज्ग्रहणं कर्तव्यं घस्लृ शणम्यर्थमङ् ग्रहणं धात्वन्तरार्थं तु सिज्
ग्रहणमित्यर्थः। क्सविधान इति। अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादित्यर्थः। तथा हि। यद्यनिड्ग्रहणेन धातुर्विशेष्यते। यस्मादन्यत्रेडागमो
न दृष्ट इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणीयम्। लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिटः प्राप्त्यभावात्ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात्। तेषां विकल्पि

च्लिलुडि॥कार्यं च्लिः श्रूयते। न क्वचि च्छ्रूयते। एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रिय
ते नसिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः। तस्य क्सादयोऽपवादा भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति। झ्युत्सर्गः सामान्य
ग्रहणार्थः। झ्युत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः। क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः। मन्त्रे घसह्वरणशवृदहादृच्कृगमिजनिभ्यो लेरि
ति। तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। चङङोः सिच श्चेति। क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः। क्सविधाने चानि
ड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते। च्लेरनिट इति क्सः सिद्धो भवति। घस्लृभावे च। घस्लृभावे च कर्तेलदित इत्यङ्
सिद्धो भवति। अथ चित्करणं किमर्थम्। च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम्। च्लेश्चित्करणं क्रियते। किमर्थम्। विशेषणार्थम्। क्व विशेष
णार्थेनार्थः। च्लेः सिजिति। लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लुङीत्युच्यते। न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः॥

तेनेटा सेट्त्वात्। अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनिट्त्वं स्यात्। तथापि नित्यं क्सः स्यात्। च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण्नास्ति तदा क्सो भ
वति अघुक्षदिति। यदा त्विड्भवति तदा सिच् अगूहीदिति। घस्लृभावे चेति। लुङि यदार्धधातुकं तत्रादेर्घस्लृभावो विधीयते। तत्र च्लौ प
रतो घस्लृभावे सत्यङ् सिध्यति। अन्यथा सिच्येव घस्लृभावः स्यात्। ततश्च सिचः श्रवणं स्यात्। न हि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः क
र्तुं शक्यत इति भावः। तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो लुक् क्रियते तदा आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात्। लुमता लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्य
यलक्षणेनास्य स्वरस्येष्टत्वात्। लुङीत्युच्यत इति। लुङीत्यनुवर्तत इत्यर्थः। तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि परिहारोऽत्र संभवति।
भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आमइतिचेति। तत्रसामान्यग्रहणेसतियथासंभवंकार्यंविज्ञायतइतिभावः। अत्रैवेति। अन्यथातदनुबन्धपरिभाषयाऽस्यैवग्रहणंस्यादु
नलिटस्तस्थामइत्यनेनलिटोलुङ्स्यादित्यर्थः। तान्येवेति। च्लिर्च्लेर्लेरिति। सिज्लुङीत्येतचुइतरेणापिकर्तव्यम्। मन्त्रेघसेत्यत्रचङो
ङः सिचइतितान्येवत्रीणीत्यर्थः। च्लेरुत्सर्गंबाधाद्दा। यदेतदिति। लेरितिवक्ष्यामीति। तदेवमन्त्रेघसेत्यत्रानुवर्तिष्यते। ततश्चलाघवंभव
तीत्यर्थः। धेटइति। विभाषाघ्राधेडित्यत्रलिग्रहणानुवृत्तौसत्यांलेरादेशेषुकृतेषुस्थानिवद्भावाल्लिग्रहणेनतेषांग्रहणाल्लुकिकृतेच

अथेदिल्करणंकिमर्थम्। इदित्करणंसामान्यग्रहणार्थम्। इदित्करणंक्रियतेसामान्यग्रहणार्थम् क सामा
न्यग्रहणार्थेनार्थः। मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्योलेरितिआमइतिच। इकारेचेदानींसामान्यग्रहणार्थेक्रिय
माणेअवश्यंसामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारः कर्तव्यः। क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण। अत्रैवायत्तावदुच्य
तेच्लिरुत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थइति। क्रियमाणेपिवैच्लयुत्सर्गेतान्येवत्रीणिग्रहणानिभवन्ति। च्लिलुङि च्लेः सिच् लेरिति।
यदेतल्लेरिति तत्सर्वार्थंभ विष्यति। कथम्। यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्विति अत्रसिचोग्रहणमेतल्लेरि
तिवक्ष्यामि। यदिलेरित्युच्यतेधेटश्चातुः शब्दंप्राप्नोति। अदधद्अधाद्अधासीद्अदधादित्येतदपिप्राप्नोति। नचङोलु
किद्विर्वचनम्। नचङोलुकिद्विर्वचनेनभाव्यम्। किंकारणम्। चङोलुच्यतेनचात्रचङं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। नलुमता
तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। बहुवचनेतर्हिचातुः शब्दंप्राप्नोति। अदधन्अधुः अधासिषुः अधानित्यपिप्राप्नोति।
नैषदोषः। आतइतिजुस्भावोभविष्यति। नसिध्यति। सिज्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। सिज्ग्रहणंतत्रनिवर्तिष्यते। यदिनि
वर्ततेअभूवन्नितिप्रत्ययलक्षणेनजुस्भावः प्राप्नोति। एवंतर्हिलुक्सिजपवादोविज्ञास्यते। यदिलुक्सिजपवा
दोविज्ञायते। माहिधातामित्यत्रआदिस्सिचोन्यतरस्यामित्येषस्वरोनप्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंलुक्सिजपवादइति॥

ङि मित्त्वंद्विर्वचनंप्राप्नोतीत्यदधादित्यपिस्यात्। ननुचङ्लोपस्यस्थानिवद्भावादाकारलोपेसत्यधदितिभाव्यंतत्कथमुच्यतेअदधादिति
प्राप्नोतीति। नैषदोषः। क्विलुगुपधात्वेतिलुकालुप्तस्यस्थानिवत्त्वनिषेधान्नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावा
त्। आतइति। विध्यर्थमेतद्भविष्यतिनतुनियमार्थमित्यर्थः। एवंतर्हीति। अकृतेष्वादेशेषुतदपवादोलेरेवलुग्विधास्यते तेनाभू
वन्नितिजुस्भविष्यति। आतइत्येतच्चविध्यर्थंभविष्यति। अदुरयुरित्यादिसिद्ध्यर्थमितिभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादिति। स्वरसिद्ध्यर्थे सिजादेशे कृते लुक्कर्तव्य इत्यर्थः। कथमिति। आर्धधातुकस्येड्विधीयते। तदेव तदभावादनिडिति व्यपदिश्यते। म
त्वर्थे बहुव्रीहिर्वित्तानादिति भावः। अनिमित्तमिति। धातोरिट् च निमित्तनिमित्तिभावोऽस्तीति नानुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः। न
वा तस्मादिति। अनिडिति वचनसामार्थ्यात् सम्बन्ध्यर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्यर्थः। क्वयो निडिति। असति क्सविधाने विकरणेन क्सेनानि
ट्त्वाश्रयेण भाव्यम्। तत्रास्मिन्विषय इटः प्राप्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः। निष्ठायामिति। यद्यार्धधातुकमात्रं परिगृ
ह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम्। तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत विकल्पितश्चेष्यते घुक्षत् घुक्षिषु ग्रुक्षिष्य

नचेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति। तस्मादात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्यं तस्मिंश्चानुवर्तमाने धेट
श्चातुः शब्दं प्राप्नोति। तस्माद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्री
णि ग्रहणानि भवन्ति च्लिलुङि च्लेः सिच् लेरिति। यदप्युच्यते क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थ इति। धातुमेवात्रानिट्त्वेन
विशेषयिष्यामः। धातोरनिट इति। कथं पुनर्धातुर्नामानिट् स्यात्। धातुरेवानिट्। कथम्। अनिमित्तं वा इटः अनिट्। न वा तस्मा
दिडस्ति सोऽयमनिडिति। अथ धातौ विशेष्यमाणे क्वयो निडिति विशेषयिष्यसि। यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट इति। भूयिष्ठे
भ्यः प्राप्नोति। भूयिष्ठा हि शलन्तादिगुपधा निष्ठायामनिटः। अथ विज्ञायते लिटि यो निडिति। न कुतश्चित्प्राप्नोति सर्वे हि श
लन्तादिगुपधा लिटि सेटः। किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाण एतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यसि न पुनर्यत्र सामान्येने
टो विधिप्रतिषेधौ। क्व सामान्येन। वलादावार्धधातुके। यदप्युच्यते घस्लृभावे चेति। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भ
वन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये घस्लृभावे कृते लृदित इति अङ् भविष्यति। च्लिलुङि ॥

दीनां च निष्ठायामनिट्त्वात् क्सः प्राप्नोति। न पुनर्यत्रेति। गुहादयो विकल्पितेट इटो भावाभावाभ्यामिदन्ते तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिज्भ
विष्यति अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोषः। आर्धधातुकसामान्य इति। अङ्प्रत्ययगतमार्धधातुकसामान्यं लुङ्विशेषितमाश्रयिष्य
त इत्यर्थः। यदि तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते। तदा मन्त्रे घसेति सिचो लुक्यादिः सिच इति स्वरः प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्र हि छन्दसि क्वचिदडागमो
रुदात्तत्वेन भाव्यं क्वचित्तिङ्घातेन। यत्र त्वडाटोः तिङ्घातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते स विषयश्छन्दसि नास्ति। एतच्च भाष्यकारेण च्लेः
प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते। माहि लावीदित्यादौ तु सिच एव दित्त्वेनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यत इति तदर्थोऽप्यनुबन्धासङ्गार्थश्च च्लिर्न कर्तव्यः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्लेःसिच्॥अग्निरिति।सौचपरस्मैपदेषुचेतिसमुच्चयोविज्ञायेततथाचात्रापिस्यात्।सावितिचसिसुशब्दयोःसाधारणोनिर्देशःस्यात्।आ
गन्तुनाचेकारेणसकारोनिर्दिश्येतेतिभावः।नचात्रेति।पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गिभावोऽत्रनतुसमुच्चयइतिभावः।स्वरार्थइति।
सिचोऽनक्त्वेपिचितस्सप्रकृतेरितिवचनाद्माहिकार्ष्टीमित्यादौधातोरुदात्तार्थइत्यर्थः।अनक्कोयमिति।माहिकार्ष्टीमित्यादावादि
स्सिचोन्यतरस्यामितिपाक्षिकेणोदात्तत्वेनभाव्यमितिचित्स्वरस्यायमविषयइतिभावः।अर्थवत्त्विति।च्लेश्चित्करणस्यसामान्यग्र
हणाविघातार्थत्वान्माहिलावीदित्यादौस्थानिवद्भावप्राप्तंस्वरमागमानुदात्तत्वंबाधेत।तस्मादन्तोदात्तार्थंसिचश्चित्त्वमित्यर्थः।नै

च्लेःसिच्॥किमर्थश्चकारः।विशेषणार्थः।क्वविशेषणार्थेनार्थः।सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति।सौवृद्धिरितीयत्युच्य
मानेअग्निर्वायुरित्यत्रापिप्रसज्येत।नैतदस्तिप्रयोजनम्।परस्मैपदेष्वित्युच्यतेनचात्रपरस्मैपदंपश्यामः।स्व
रार्थस्तर्हि।चितोन्तउदात्तोभवतीतिअन्तोदात्तत्वंयथास्यात्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अनक्कोयंतत्रनार्थःस्व
रार्थेनचकारेणानुबन्धेन।इटिकृतेसाक्कोभविष्यति।तत्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेटउदात्तत्वंभविष्यति।नसिध्य
ति।आगमाअनुदात्ताभवन्तीति अनुदात्तत्वंप्राप्नोति।अतउत्तरंपठति।सिचश्चित्करणानर्थक्यंस्थानिवत्त्वात्।
सिचश्चित्करणमनर्थकम्।किंकारणम्।स्थानिवत्त्वात्। चितोयमादेशःस्थानिवत्त्वाच्चिद्भविष्यति।अर्थवत्तु
चित्करणसामर्थ्यादीटउदात्तत्वम्।नैषदोषः।अर्थवत्तुसिचश्चित्करणम्।कोऽर्थः।सिचःचित्करणसामर्थ्यादि
इटउदात्तत्वंभविष्यति।नाप्राप्तेप्रत्ययस्वरेआगमानुदात्तत्वमारभ्यतेतद्यथैवप्रत्ययस्वरंबाधतेएवंस्थानि
वद्भावादपियाप्राप्तिस्तामपिबाधेत।तस्माच्चित्करणम्।तस्माच्चकारःकर्तव्यः ॥

षदोषइति।सिचश्चित्करणानर्थक्यमितियउक्तस्सनास्तीत्यर्थः।अत्रकेचिदाहुः।प्रत्ययस्वरस्यद्वावपवादौआगमानुदात्त
त्वंयासुडित्यत्रज्ञापितंतद्दृशंचित्स्वरश्चषाष्ठिकस्तत्रापवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वरएवभविष्यतिनार्थःसिचश्चित्त्वेनेति।नैत
दस्ति।नहिप्रत्ययस्वरस्यैवतावपवादौप्रकृत्यागमानामानुगादीनांतदप्रसङ्गात्।कुण्डिनजादीनांचचिताम्।स्थानिवदित्ययं
चकार्यातिदेशइतिपरत्वमपिचित्स्वरस्यनास्त्यागमानुदात्तत्वेनचाविशेषात्सर्वःस्वरोबाध्यः।तस्मात्तद्बाधनार्थंसिचश्चित्त्वं
कर्तव्यमितिस्थितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परस्मिन्निति। सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः। असिद्धमिति। बाह्यसार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति। तथा चोच्यते। अवयवलोपिनामतो

अथेदित्करणं किमर्थम्। इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम्। इदित्करणं क्रियते। नकारलोपो माभूदिति। अमंस्त अमंस्याः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य। न चैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। यदयं हनः सिजिति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते माभूदिति। कः पुनरत्र विशेषः। सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निमित्ते वा। अयमस्ति विशेषः। सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति। परस्मिन्पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः प्रसज्येत। समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं तु सिद्धमेव। व्याश्रयं चेदम्। ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति। कथम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति। इदिद्वा स्यानिवत्त्वात्। अथाप्यनेनेदितार्थः स्यात्। इदितो यमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वेति वक्तव्यम्। स्पृश। अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत्। मृश। अमृक्षत् अम्राक्षीत्। कृष। अकृक्षत् अक्राक्षीत्। तृप अतृपत् अत्राप्सीत्। दृप। अदृपत् अद्राप्सीत्। किं प्रयोजनम्। सिच् यथा स्यात्। अथ क्सः सिद्धः। सिद्धः कथम्। शल इगुपधादनिटः क्स इत्येव। सिजपि सिद्धः। कथम्। क्लेः चित्करणं प्रत्याख्यायते तत्र क्लावेव झलक्षणे ऽमागमे कृते विहतनिमित्तत्वात् क्सो न भविष्यति। यद्येवमन्त्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति ॥

लोपो नास्तीति। स्पृशेति। त्रिभ्यः क्से प्राप्ते द्वाभ्यां पुषादि अङ्पक्षे सिज्विधीयते। क्लेश्चित्करणमिति। ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञा नास्तीति क्लौ झलादौ पक्षे ऽमागमे कृते सिच्। अमभावपक्षे तु क्स इति त्रयाणां ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः। अन्त्यस्येति। अन्त्यग्रहणमुपलक्षणं चङादयो ह्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नुवन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्चिणोनित्वादिति। च्चिणभावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इति आदेः परस्येति न भविष्यति पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति। तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम्। सप्रयोजनमिति। सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात्। सति च प्रयोजने चकारस्येत्संज्ञया भाव्यं लकारस्य झलन्न भवतीत्यमो भावात् क्स एव प्रसज्येतेत्यर्थः। यस्य खल्वपीति। पुषाद्यङः स्थिकृतेप्यमागमे प्रवर्तते॥ शलइगु॥ क्सविधान इति। विशेषणासंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति। भूतपूर्वगत्याश्रये विहितवि

सिद्धं तु सिचो यादित्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सिचो यादित्वात्। यादिः सिच् करिष्यते। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। किं पुनर्न श्रूयते यकारः। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। चङ्ङोः कथम्। चङ्ङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। चङ्ङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। चअङ् चङ् अअङ् अङ् सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। च्चिणः कथम्। च्चिणेनित्वात्। च्चिणः चकारस्य अनित्वात्सिद्धम्। किमिदमनित्वादिति। अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न। असति लोपे अनेकाल्। यदानेकाल्तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा। यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एष च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति। अपि चैत्रैशब्द्यं न प्रकल्प्यते। अस्रक्षत् अस्त्याक्षीत् अस्त्याक्षीदिति। सिचि पुनः सति विभाषा सिच्। सिच्यपि झल्लक्षणो मागमो विभाषा। यस्य खल्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्यते तस्य स्यादेव। तस्मात्सुष्ठुच्यते स्पृश मृश कृष तृप दृपां सिज्वेति। शलइगुपधादनिटः क्सः॥ क्सविधान इगुपधाभावः क्सेर्गुणनिमित्तत्वात्। क्सविधाने इगुपधत्वस्याभावः। किं कारणम्। क्सेर्गुणनिमित्तत्वात्। क्सिर्गुणस्य निमित्तम्। तत्र क्सावेव गुणे कृते इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति। न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य। न वा एष दोषः। किं कारणम्। क्सस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते ॥

शेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः। कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणार्थं वत्साइत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात्। न वा क्सस्येति। भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्वमनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य बाधकमित्यर्थः। न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम्। प्रत्ययत्वादर्थवत्वाच्चास्यैव क्सस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वाद्गुणादीनामप्युपसन्नत्वाद्वत्साइत्यादौ प्रसङ्गाभावात् ॥ एमः ३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनिड्वचनमिति। अनिडित्येतत्क्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति क्लिरुत्सर्गः कृत इत्युक्तं तत्रास्य सिचा नित्यं भाव्यमितीडभावोपलक्षितमस्य रूपं न क्वचिद्दृष्टमिति क्लेरनिडिति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। न वा क्सस्येति। अयं भावः। लिहू लिह इति स्थिते सिचा न भाव्यं क्सस्यायं विषय इति क्सेनापि न तावद्बाध्यं यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातम्। तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः अलिक्ष्

अनिड्वचनमविशेषणं क्लेर्नित्यादिष्टत्वात्। अनिड्वचनमविशेषणम्। किं कारणम्। क्लेर्नित्यादिष्टत्वात्। नित्यादिष्टः क्लिः न क्वचित् श्रूयते। तत्र क्लेरनिट इति क्सो न प्राप्नोति। न वा क्सस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वादनिट्प्रसिद्धेः क्सविधिः। न वैष दोषः। किं कारणम्। क्सस्य सिजपवादत्वात्। सिजपवादः क्सः। स चानिडाश्रयः। न चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते। तन्न तावदत्र कदाचित् सिज् भवति। क्समपवादं प्रतीक्षते। क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट्प्रसिद्धः। अनिट्प्रसिद्धेः क्सविधिः। अनिट्प्रसिद्धेः क्सो भविष्यति। सिजिदानीं क्व भविष्यति। शेषे सिज्विधानम्। शेषे सिज्विधानं भविष्यति अकोषीत् अमोषीत् इति। श्लिष आलिङ्गने॥ किमर्थमिदमुच्यते। नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। श्लिष आलिङ्गन एव क्सो यथा स्यात्। इह मा भूत्। उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च समाश्लिषत् ब्राह्मणकुलमिति। अत उत्तरं पठति। श्लिष आलिङ्गने नियमा उपपत्तिर्विधेयभावात्। श्लिष आलिङ्गन इति नियमस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। विधेयभावात्। कैमर्थक्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। पुषादिपाठादङ् प्राप्तः तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः। किं च स्याद्यद्ययं नियमो न स्यात्। आत्मनेपदेष्वालिङ्गने ऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत। यथैव क्सोऽङं बाधते एवं चिणमपि बाधेत। उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥

दिति। यत्र त्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र सिजेव भवत्यकोषीदिति॥ श्लिष आ॥ किमर्थमिति। किं पुषादिपाठादङि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमिदमथ पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह। नियमार्थमिति। उपाश्लिषदिति। प्रत्यासत्तावत्र श्लिषिर्वर्तते नालिङ्गने। अङ् प्राप्त इति। श्लिषेर्नाप्राप्ते अङि क्सस्यारम्भाद्बाधकत्वमित्यर्थः। यथैवेति। विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धं त्विति। पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम्। अचि णिविषय इति। अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते। अन्यथा चिण्
बाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यात् न तु नियमार्थम्। अङ्गिधान इति। ततश्चालिङ्गने ऽङ्प्रतिषेधाच्छ्लिष आलिङ्गने ऽचि
णिविषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात्। श्लिषः क्स इति। श्लिष इत्यत्रानिट इत्यनुवर्तनाद्वा हार्थस्य सेटो ग्रह
णाभावः। सानुबन्धकत्वाद्वा। तत्र पुषादित्वादनुमितोऽङ्प्रत्यक्षशिष्टेन क्सेन बाध्यते। अथ वेति। समुदायापेक्षायां पुरस्ता

सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचि णिविषये। सिद्धमेतत्। कथम्। श्लिष आलिङ्गने अचि णिविषये क्सो भवतीति वक्तव्य
म्। अङ्गिधाने च श्लिषो नालिङ्गने। अङ्गिधाने च श्लिषो नालिङ्गन इति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथा
न्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम्।
योगविभागः करिष्यते। श्लिषः। श्लिषः क्सो भवति। किमर्थमिदम्। पुषादिपाठादङ्प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। तत आ
लिङ्गने। आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। नियमार्थम्। श्लिष आलिङ्गन एव। क्व मा भूत्।
उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति। यदप्युच्यते। यथैव क्सोऽङं बाधत एवं चिणमपि बा
धेतेति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सोऽङं बाधिष्यते न चिणम्। अथ वा तत्र वक्ष्य
ति चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। श्लिष आ
लिङ्गने॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमे रुपसंख्यानम्॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमे रुपसंख्यानं क
र्तव्यम्॥

दपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः। णिश्रिद्रु॥ कमेरिति। आर्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानाद
णिङ्पक्षे सिद्धिप्राप्तेर्वचनम्। तत्राचकमतेति भवति। णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावादचीकमतेति सन्वल्लघुनि चङ्गीति वक्ष्ये
परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात्तेन चङ्परे णौ यल्लघुधात्वक्षरं तत्र परतोऽभ्यासस्य स
नीव कार्यं भवतीत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाकमिष्टसुखमिति। नाकं स्वर्गमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैर्यैः कमेर्लुङि किंरूपं भवतीति शिष्टैश्चकमते त्युक्तम्। यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पत्काषिणो यान्ति लक्षणास्मरणा ल्लिन्दार्थवादोऽयं लक्षणस्मरणाद्रार्थः। अन्ये त्वाहुः। अकमिष्टेति यैरुक्तं त एवोपचारादकमिष्टशब्देनानु करणशब्देनोच्यन्ते। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता। ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात्। यैस्त्वचीकमत भाषिणस्ते पत्काषिणोपि

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति ये चीकमतभाषिणः॥ कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव। उच्छ्रययति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति। न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। कर्मण्यविधानात्। नहि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङं बाधेत। कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्। अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति। ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण्भावकर्मणोरिति। प्रतिषिध्यते तत्र यक्चिणोः। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥ अस्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङ्॥ अस्यतिग्रहणं किमर्थम्। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात्। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्। पुषादित्वात्। पुषादिपाठात् परस्मैपदे ऽङ् भविष्यति॥ कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पर्यास्येतां कुण्डले स्वयमेव ॥

सुखं यान्तीति। कर्मकर्तरि चेति। कर्तर्युच्यमानश्चङ् कर्मकर्तरि प्राप्नोतीति वचनम्। उदपुपुच्छतेति। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यदान्तर्भावितण्यर्थत्वादस्यगवा सकर्मकत्वं भवति तदोत्पुच्छयति गामिति भवति। पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालश्च तदेतदुदाहरणम्। अस्यति॥ पुषाद्य आगणान्ताद् अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह। अस्यतिग्रहणमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रापीति। आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्यचिदत्राविधानात्तत्राप्ययं कार्यप्रतिबन्धकाभावात्प्रवर्तत एवेतिभावः॥ जृस्तम्भु॥ अन्यतरदिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषयेर्थभेदोनप्रयोजकउभयोपादानस्येतिभावः। यत्तूभयोपादानसामर्थ्याद्ग्लुञ्चेरङि नलोपोनभवतिन्यग्लुञ्चदितिकैश्चिदभ्यधायितद्भाष्यविरोधादनादरणीयम्। चिण्भावा। नित्येवमिति प्रतिषेधसंबद्धं तदभूदित्यर्थः। नन्वत्रप्राप्त्यभावान्नेतिनापेक्षिष्यतइत्याह। अथवेति। विकल्पोपिपूर्वमेवनिषेधेननिवर्तितत्वान्नापेक्षिष्यतइत्याह। अथवेति। तेनोपाश्लेषीतिक्सोनभवति। सार्वधा॥ इहपश्यामइति। वक्ष्यमाणस्यवाक्यार्थ

अत्रापिनवाकर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्चकर्मकर्तुः सिद्धमित्येव॥ जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च॥ इदंग्लुचिग्रहणंग्लुञ्चिग्रहणंचक्रियते। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। यदितावद्ग्लुचिग्रहणंक्रियते। ग्लुञ्चिग्रहणंनकरिष्यतेतेनैवसिद्धंन्यग्लुचदन्यग्लोचीत्। इदमिदानींग्लुञ्चेरूपंन्यग्लुञ्चीत्। अथग्लुञ्चिग्रहणंक्रियतेग्लुचिग्रहणंनकरिष्यतेतेनैवसिद्धंन्यग्लुचदन्यग्लुञ्चीत्। इदमिदानींग्लुचेरूपंन्यग्लोचीदिति॥ चिण्तेपदः॥ अयंतशब्दोस्त्येवात्मनेपदमस्तिपरस्मैपदमस्त्येवैकवचनमस्तिबहुवचनम्। कस्ये-दंग्रहणम्। यःपदेरस्ति। कश्चपदेरस्ति। पदिरयमात्मनेपदी॥ चिण्भावकर्मणोः॥ चिणितिवर्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणंकिमर्थम्। नेत्येवंतदभूद्विध्यर्थमिदम्। अथवावेत्येवंतदभून्नित्यार्थमिदम्। अथवाचिणितिवर्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। चिणेवयथास्याद्यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूत्॥ सार्वधातुकेयक्॥ इहपश्यामः कर्मणिद्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते पच्येतेओदनौपच्यन्तेओदनाइति। भावेपुनः एकवचनमेवआस्यतेभवताआस्यतेभवद्भ्याम्। आस्यतेभवद्भिरिति। केनैतदेवंभवति ॥

स्य. दृशिक्रियायांकर्मत्वं यथापश्यमृगोधावतीतिमृगकर्तृकायाः स्मरणक्रियायाः। केनैतदिति। इहक्रियाप्रधानमाख्यातं साचक्रियासाध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा। तदुक्तम्। निवृत्तभेदासर्वैवक्रियाख्यातेभिधीयते। श्रुतेरशक्याभेदानांप्रविभागप्रकल्पनेति। तत्रयथासाधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनिलकारेद्विवचनबहुवचनेभवतस्तथाभावाभिधायिन्यपिप्रसजतः। अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रयेद्विवचनबहुवचनेभवतइतिपक्षस्तदापाकौपाकाइत्यत्रनप्राप्नुतः साधनस्यघञाअनभिधानादितिप्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मानेकमिति। कर्मशक्त्याधारो द्रव्य मनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौ दनः पच्यत इति शक्तिमद्‌द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति। भावः पुनरिति। भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य। न त्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति। तस्य द्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य। आश्रयभेदादिति। गुडति लौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोपि पाको भिद्यते। घञादिभिश्च सत्त्वरूपोर्थो भिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः। इहापीति। आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोस्तु। ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। पाकविशेषानिति। केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते। पक्तव्यविशेषान्गुडादीनित्यर्थः। तत्त्वयुक्तम्। असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात्। तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान्पाकविशेषानित्ययमर्थः। अथवा संज्ञाग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद संज्ञा

कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति। भावः पुनरेक एव। कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति। आश्रयभेदात्। यदासौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति। इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति तद्भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति। एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति। यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चौदनस्य पाकः। यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च। तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च। तिङभिहिते चापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते। तद्यथा। उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥

यामपि कर्मणि घञ् भवति। उष्ट्रासिका आस्यन्त इति। अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदा स्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः। इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिर्भवति। तदयमर्थः। यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति। भवद्भिरास्यत इत्यत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात्स्वयोजनाभावाद्वा भेदं नोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति। यथा ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इति। न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटान्पचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात्। केचित्तूष्ट्रासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमिच्छन्ति। उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात्। यथा गोदोहस्सुप्यत इति। एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेपि लविधाने बहुवचनमुपपादितम्। तेपि बहव इति। भिन्नकालत्वादेवेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रयुक्तमिति। शास्त्रेणैकशेषेसत्येकस्यानेकार्थाभिधायित्वाद् अन्तरेणवैकशेषारम्भंसरूपाणामेकस्यैवस्वभावतोनेकार्थत्वादितिभावः। तिङभिहितइति। नह्येकंतिङन्तमनेककालभावप्रत्यायनेसमर्थंकिंचिदस्तीतिभिन्नकालासनक्रियाप्रत्यायनायभिन्ना एवशब्दाःप्रयुज्यन्तइतिभावः। द्रव्यवदिति। द्रव्यत्वेनप्रसिद्धोयोघटादिस्तद्वदयंभावोभवति। लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या। तत्रवस्तूपलक्षणंयत्रेतिद्रव्यलक्षणयोगेपिप्रसिद्धप्रसिद्ध्यपेक्षउपमानोपमेयभावः। क्रियाक्रिययेति। ननुभवतिपचति पश्यमृगोधावतीतिकर्तृकर्मभावेनक्रियाक्रिययासंबध्यतएव। एवंतर्हिकरणादिरूपेणसमवायंनगच्छतीतिविवक्षितम्। ननुसाध्यत्वात्क्रियायाःकथंक्रियान्तरंप्रतिकर्मकर्तृभावः। विषयभेदादेकस्यापर्यायसाध्यसाधनभावसंबन्धसंभवाद्दोषः। तदुक्तंहरिणा। तत्रयंप्रतिसाध्यत्वमसिद्धातंप्रतिक्रिया। सिद्धातुयस्मिन्साध्यत्वंनतमेवपुनःप्रति। मृगोधावतिपश्येतिसाध्यसाधनरूपता। तथाविषयभेदेनसरणस्योपपद्यतइति॥ तत्रकर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्वभावस्यनविरुद्धम्। तथाहि। भवतिक्रियापेक्षमेवतस्यकर्तृत्वंसर्वथार्थःस्वेनरूपेणभवतीतिभवनेकर्तृत्वमुपपन्नमेवं कर्मापिक्रियाफलत्वात्प्रधानमिति कर्मत्वमपितस्योपपद्यते। करणत्वादीनितुसर्वात्मनागुणभाव मन्तरेणनोपपद्यन्तइतिप्राधान्येनात्यन्तविरोधात्तस्यनोपपद्यन्ते। कालेति। पुरुषशब्देनतदर्थःप्रत्यक्तापरभावश्चोच्यते। उपग्रहोऽनेकप्रकारःस्वार्थपरार्थत्वादिकः॥

अथकालविशेषानभिसमीक्ष्ययस्माद्यतनःपाकःयश्चह्यस्तनःयश्चश्वस्तनस्तेपिबहवःशब्दाःसरूपाश्च। तत्रयुक्तंबहुवचनमेकशेषश्च। तिङभिहितेचापितथाभावेऽसारूप्यादेकशेषोन भवति। आसिआस्यतेआसिष्यतेइति। अस्तिखल्वपिविशेषःतिङभिहितस्यभावस्यकृदभिहितस्यच। कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवति। किमिदंद्रव्यवदिति। द्रव्यंक्रिययासमवायंगच्छति। कंसमवायंगच्छति। द्रव्यंक्रियाभिनिर्वृत्तौसाधनत्वमुपैति। तद्वच्चास्यभावस्यकृदभिहितस्यभवति पाकोवर्ततइति। क्रियावन्नभवति। किमिदंक्रियावदिति। क्रियाक्रिययासमवायंनगच्छतिपचतिपठतीति। तद्वच्चास्यकृदभिहितस्यनभवतिपाकोवर्ततइति। अस्तिखल्वपिविशेषःकृदभिहितस्यभावस्यतिङभिहितस्यच। तिङभिहितेनभावेनकालपुरुषोपग्रहाअभिव्यज्यन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृदभिहितइति। ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः यथा ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव इति। तत्राहुः। एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पचतीति कर्ता वाच्यो नैवं पाक इति। शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात्। अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातुरूपप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति। अथवोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृतस्तु पाचक इति। तिङ्गुतु पचतीति साध्यमानतया प्राधान्येन। तत्र कृतस्तु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः। इदं विचार्यत इति। विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः। इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानां भावापोद्धारिकव्यर्थवत्ता। तौ चान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते। सार्वधातुकम

कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते। अस्ति खल्वपि विशेषः। तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च। तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते। कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते। यावता किंचिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषः। युक्तं यदयमपि विशेषः स्याद्लिङ्गकृतः संख्याकृतश्च। इदं विचार्यते। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युः विकरणार्था वेति। कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः कथं वा विकरणार्थाः। भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शब् भवतीति सार्वधातुकार्थाः। भावकर्मणोर्यक् भवति सार्वधातुके। कर्तरि शब् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थाः। कश्चात्र विशेषः। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात्। भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेद् एकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। अतदर्थत्वात् ॥

न्तरेणापि कर्त्राद्यवगमात्। यथा गच्छ ग्राममशायि भवता अकारि कट इति तथा विकरणाभावेपि अकर्त्राद्यवगतिरस्तिलविषीष्ट क्षेत्रमिति। उभयाभावेप्यस्ति अजा गर्भवानिति। क्वचित्तूभयसंनिधौ कर्त्राद्यवगतिः पचति पच्यत इति। तत्र निश्चयाभावाद्विचारः क्रियते कः पक्ष आश्रीयमाणः शास्त्रं न विरुणद्धीति। एकद्विबहुष्विति। एकत्व एवैकवचनं नार्थान्तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः। अतदर्थत्वादिति। सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्रीयते न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः। अपि तु कर्त्रादयोपीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कृताभिहितइति। क्वचिदेवकृतिविकरणोविधीयतेनसर्वत्रेतिकृतएव कर्तरिकृदितिकर्त्तार्थोनिर्दिश्य
ते तेनैवचकर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायीविकरणोनप्राप्नोति। ततश्चधारयइत्यादावसतिशपिगुणोनस्यात्। नलेनापीति।
लः कर्मणिचेतिवचनाल्लादेशैरपिकर्त्रादेरभिधानमितितत्रापिविकरणाप्राप्तिः किंनचोद्यतइत्यर्थः। ततोलः कर्मणीतिव
चनात्कर्त्रादीनांविकरणार्थत्वंनैवसंभवतीत्युक्तंभवति। एवंवक्ष्यामीति। आख्यास्यामीत्यर्थः। लः कर्मणिइति। कर्मणि
वर्तमानादिकरणादितिव्याख्यास्यतइत्यर्थः। तत्रकर्माभिधायीविकरणः कर्मशब्देनभाष्यउक्तः। ननुसार्वधातुकनिमि

नहीदानीमेकृत्वादयएवविभक्त्यर्थाः। किंतर्हि। भावकर्मकर्त्तारोपि। सन्तुतर्हिविकरणार्थाः। विकरणार्थाइ
तिचेत्कृताभिहितेविकरणाभावः। विकरणार्थाइतिचेत्कृताभिहितेविकरणोनप्राप्नोतिधारयः पारय
इति। किमुच्यते कृताभिहितइति। न लेनाप्यभिधानंभवति। नशक्यंलेनाभिधानमाश्रयितुम्। पक्षान्तरमि
दमास्थितंभावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थावास्युर्विकरणार्थावेति। यदिचलेनाप्यभिधानंस्यान्नेदंपक्षा
न्तरंस्यात्। कथमशक्यम्। यदाभवानेवाह लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइति। एवंवक्ष्यामिलः कर्मणोभा
वाच्चाकर्मकेभ्यइति। यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानश्रूयन्ते कस्तत्रभावकर्मकर्तॄनभिधास्यति। क्वचनश्रूयन्ते।
यएतेलुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च। अत्राप्युक्तेकर्तृत्वेलुग्भविष्यति। यस्मिंस्तर्हिलेविकरणानैवोत्पद्यन्तेक
स्तत्रभावकर्मकर्तॄनभिधास्यति। क्वचनैवोत्पद्यन्तेलिङ्लिटोः। तस्मान्नैवंशक्यंवक्तुं नलेनाप्यभिधानंभव
तीति । भवतिचेदभिहितेविकरणाभावइत्येव ॥

त्तोविकरणोननुविकरणनिमित्तोलकारः तत्कथमेवंव्याख्यायते। एवंतर्हि कृतेलकारेसार्वधातुकइतिविषयसप्त
म्याश्रयणात्कृतेविकरणेलः कर्मणिचेत्यनेनभावकर्मकर्त्रभिधायिनोविकरणात्परोलः साधुर्भवतीति व्याख्याना
ददोषः। अत्राप्युक्तइति। विकरणलोपद्वारेणप्रकृतिरेवात्रकर्त्राद्यभिधायिनीतिप्रतिज्ञातंभवतीत्यर्थः। यस्मिंस्तर्हीति।
ततश्चविकरणानुत्पादाल्लादेशस्यासाधुत्वप्रसङ्गोविधानसामर्थ्याद्वासाधुत्वेभावाद्यर्थावगतिर्नस्यात्। कर्तरिकृदितिव
चनात्कर्तर्येवलकारः स्यादित्यर्थः। भवतिचेदिति। ततश्चविकरणार्थपक्षोनुपपन्नएवेतिभावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तर्हीति। प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते। यथा ग्रामं गच्छतीति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने। तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया। तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः। इदमस्येति। अयमर्थः। यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तन्निबन्धनः कार्यभेदो युक्तः। एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहाय्यकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात्। तथाहि। पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते। पच्यत इति क्रियाविशिष्टं कर्म। न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते। एकपक्षीभूतमिति। एक एव

एवं तर्हीदं स्यात्। यदा भावकर्मणोर्लः तदा कर्तरि विकरणाः यदा कर्तरि लः तदा भावकर्मणोर्विकरणाः। इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति। न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात्। एवं च कृत्वा एकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्थ एवेति। ननु चोक्तं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिः अतदर्थत्वादिति। नैष दोषः। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्। सुपां तिङां च संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। प्रसिद्धो नियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानम्। भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पच्यते ओदनः स्वयमेव। पच्यते विद्या स्वयमेव। किं पुनः कारणं न सिध्यति। विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम्। विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति।

पक्षः सार्वधातुकार्थः कर्मादय इत्यर्थः। पूर्वभेदापेक्षश्च त्विप्रत्ययनिर्देशः। प्रसिद्धो नियम इति। अर्थनियम इत्यर्थः। कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः। तत्रैकत्व एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते। ननु प्रत्यय इति तस्यार्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते। अथवेति। कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापेक्ष एव नियम इत्यर्थः। कर्मकर्तरीति। कर्मवदित्यतिदेशेन स्वाश्रयस्य कार्यस्याबाधनात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौ वचनम्। विप्रतिषेधादिति। यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम्। कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननुचैतदिति।सर्वाप्राप्तिर्योगविभागेनबाधिष्यतइतिभावः।पराप्राप्तिरिति।परत्वाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः।ननुचेयमिति।योगवि
भागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेनबाधिकाभविष्यतीत्यर्थः।नोत्सहतइति।न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्यसुक्तत्वाद्दुर्बलोयोगविभा

शपोवकाशः पचतिपठति।यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेनपठ्यतेविद्यादेवदत्तेनेति।इहोभयंप्राप्नोति।पच्यते
ओदनःस्वयमेवपठ्यतेविद्यास्वयमेवेति।परत्वात्शप्प्राप्नोति।योगविभागान्नसिद्धम्।योगविभागः करिष्यते।चिण्भाव
कर्मणोः।ततः सार्वधातुकेयक्।भावकर्मणोः।ततःकर्तरि।कर्तरिचयक्भवतिभावकर्मणोः।यथैवतर्हिकर्मणिकर्तरि
यक्भवति।एवंकर्तरियग्भावेपिप्राप्नोति।एतिजीवन्तमानन्दोनरंवर्षशतादपि।नास्यकिंचिद्रुजतिरोगइति।द्वि
तीयोयोगविभागः करिष्यते।चिण्भावे।ततःकर्मणि।कर्मणिचचिण्भवतीति।ततःसार्वधातुकेयक्।सार्वधातुकेयक्भ
वतिभावेकर्मणिच।ततःकर्तरि।कर्तरिचयग्भवति।कर्मणीत्यनुवर्तते।भावइतिनिवृत्तम्।ततःशप्।शप्चभवति
कर्तरीत्येव।कर्मणीत्यपिनिवृत्तम्।एवमप्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।विप्रतिषेधाद्धिश्यनोबलीयस्त्वम्।विप्रतिषेधाद्धि
श्यनोबलीयस्त्वंप्राप्नोति।श्यनोवकाशः दीव्यतिसीव्यति।यकोवकाशः पच्यतेओदनोदेवदत्तेनपठ्यतेविद्यादेवदत्तेने
ति।इहोभयंप्राप्नोति।दीव्यतेस्वयमेवसीव्यतेस्वयमेवेति।परत्वात्श्यन्प्राप्नोति।ननुचैतदपियोगविभागेनैवसिद्धम्।न
सिध्यति।अनन्तरायाप्राप्तिःसायोगविभागेनशक्यानिवारयितुम्।कुतएतत्।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।पराप्रा
प्तिरप्रतिषिद्धातयाश्यन्प्राप्नोति।ननुचेयंप्राप्तिः परांप्राप्तिंबाधेत।नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्।एवंतर्हिशबादेशाःश्य
न्नादयः करिष्यन्ते।शप्चयकाबाध्यतेतत्रदिवादिभ्योयग्विषयेशबेवनास्तिकुतःश्यन्नादयः।तत्तर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्।
नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।कर्तरिशबिति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।दिवादिभ्यइत्येषापञ्च
मीशबितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति।तस्मादित्युत्तरस्येति।प्रत्ययविधिरयम्।नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति।ना
यंप्रत्ययविधिः।विहितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्तते।अथवाभावकर्मणोरित्यनुवृत्तस्यैव सिद्धे सत्य नुवृत्तिर्यकोभावाय।इहसार्व
धातुकेयगितिअन्तरेणभावकर्मणोरित्यनुवृत्तिंसिद्धम्।सोयमेवंसिद्धेसतियद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयतितस्यैतत्प्र
योजनं कर्मकर्तर्यपियग्यथास्यादिति ॥

गप्राप्तिकइत्यर्थः।इहेति।सार्वधातुकेयग्भवतीतिसामान्योक्तावपिकर्तरिशबाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेवयग्भविष्यतीतिभावकर्मो
नुवृत्तिरधिकोयत्नइतिकर्मकर्तर्यपियग्भविष्यतीत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रापिव्याख्यानेयोगविभागःकर्तव्यएवेत्याह।कर्तरीति चेति।अन्यथाभावकर्मानुवृत्तिप्रयत्नाच्छपएवानन्तरस्यबाधःस्यात्नतुश्यन्नादीनाम्।योगविभागेनतुतेपिबाध्यन्ते।वचनादिति।कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्रकर्तरीतियोगविभागात्तत्रचकर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदंभविष्यतीत्यर्थः।चिणपीति।चिण्ग्रहणेऽनुवर्तमानेपुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमितिक

कर्तरीतिचयोगविभागःश्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय।कर्तरीतिचयोगविभागःकर्तव्यः।श्यनः पूर्वविप्रतिषेधंमावोचमिति। अथवाकर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक्भविष्यति।अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचनेप्रयोजनम्।किम्।आत्मनेपदंयथास्यात्।वचनादात्मनेपदंभविष्यति।चिण्तर्हियथास्यात्।चिणपिवचनाद्भविष्यति।चिण्वद्भावस्तर्हियथास्यात्।नैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति।तत्रकर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक्भविष्यति।अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरियग्भवतीति।यदयंनदुहस्नुनमांयक्चिणाविति यक्चिणोः प्रतिषेधंशास्ति॥यसोऽनुपसर्गात्॥अनुपसर्गादितिकिमर्थम्।आयस्यतिप्रयस्यति।अनुपसर्गादितिशक्यमकर्तुम्।कथमायस्यतिप्रयस्यतीति।संयसश्चेत्येतन्नियमार्थंभविष्यति।संपूर्वादेवयसोनान्यपूर्वादिति॥रुधादिभ्यः श्नम्॥किमर्थःशकारः।सार्वधातुकार्थः।शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञासार्वधातुकमपिदितिङित्त्वंङितीतिगुणप्रतिषेधोयथास्यात्भिनत्तिछिनत्तीति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्यगुणउच्यते।यस्माच्चप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेपरतोऽङ्गसंज्ञंभवतीति।यस्माच्चप्रत्ययविधिःनतत् प्रत्ययेपरतः।यच्चप्रत्ययेपरतःनतस्मात्प्रत्ययविधिः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।आर्धधातुकसंज्ञामाभूदिति।किंचस्यात्।वलादिलक्षणइट्प्रसज्येत।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते।यस्माच्चप्रत्ययविधिःतदादिप्रत्ययेपरतोऽङ्गसंज्ञंभवति।यस्माच्चअत्रप्रत्ययविधिःनतत्प्रत्ययेपरतः।यच्चप्रत्ययेपरतोनतस्मात्प्रत्ययविधिः।अतउत्तरंपठति।श्नमिशित्करणंघादिह्रस्वार्थम् ॥

मैकर्तर्यपिचिण्भविष्यतीत्यर्थः।नैकमिति।अन्यथास्यसिच्सीयुडिट्स्वैवकर्मणातुल्यक्रियेकर्तरीतिवाच्यंस्यादित्यर्थः।रुधादिभ्य॥भिनत्तीति।भिशब्दस्याङ्गसंज्ञानिबन्धनोगुणोमाभूदितिशित्त्वंकृतमित्यर्थः।यस्माच्चेति।भिद्शब्दादित्यर्थः।तस्यैवरुधादित्वात्।नतुतदवयवाद्भिशब्दात्प्रत्ययविधानम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋणतीति। मृ इति क्र्यादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्नम् प्रत्ययः। धात्वन्तरमिति। तौदादिकावित्यर्थः। ऋणस इति। ऋ वरणे इति क्र्यादिस्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम् थासौ। श्न इति। छान्दसमिति भावः। अङ्क इति। श्नान्नलोप इत्यस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाभावः। प्रमिणीमीति। मीञो मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः। मिपो पित्त्वेन ङित्त्वे सतीत्वम्। परत्वादिति। यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं त

वेनह्रस्व

श्नमि शित्करणं क्रियते। पादिह्रस्वार्थम्। पादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्। ऋणति मृणतीति। न वा धात्वन्यत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। धात्वन्यत्वात्। धात्वन्तरं ऋणि मृणी। यत्तर्हि न धात्वन्तरं यत्र भूयां ऋणसे नैष श्नम्। श्न एत्वम्। यदि श्नो ह्रस्वत्वम्। स्वरेण सिध्यति। ऋणसे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति एष स्वरो न प्राप्नोति। तस्माच्छ्न एषः। यदि श्नम् श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः प्रसज्येत। उपधाया इति वर्तते। अनुपधात्वान्न भविष्यति। न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। अङ्क्तः अञ्जन्तीति। तस्माच्छ्न एवैतद्ध्रस्वत्वम्। यद्येवम्। स्वरः कथम्। बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि। सार्वधातुकस्य छन्दसि बहुलं पित्त्वं वक्तव्यम्। पितश्चैवापित्त्वं दृश्यते। अपितश्च पित्त्वम्। पितस्तावदपित्त्वम्। मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम्। अपितश्च पित्त्वम्। शृणोत ग्रावाणः। न तर्हि श्नो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। श्नान्नलोप इति। नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत। दीर्घत्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः स्यात्। तस्माच्छकारः कर्तव्यः। अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न तनादिभ्य इत्येवोच्येत। अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि माभूवन्निति। कानि। अनुनासिकलोपादीनि। दैत्र रक्ताः किंशुकाः। अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति। इदं तर्हि तनादिकार्यं माभूत् तनादिभ्यस्तथासोरिति।

तु सन्निपातलक्षणपरिभाषावशान्न प्रवर्तते। यत्त्वन्यत्रोक्तं नामि दीर्घात्परत्वात् सुपि चेति भवितव्यमिति तत्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः। लक्षणेति। लाक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः। तनादि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्वादितिभावः।तन्नाद ॥

विभाषालुगिति।ननुयेननाप्राप्तिन्यायेनलुकाह्रस्वादङ्गादितिलोपोबाध्यतइतिकथंलुगभावपक्षेलोपःस्यात्।नैषदोषः।यत्रपक्षेलुक्प्रवर्ततेतत्रासौलोपस्यबाधकः।नत्वप्रवर्तमानः॥घिन्वि॥आर्धधातुकनिमित्तइति।धातुलोपइतिबहुव्रीह्याश्रयणादितिभावः।नचैषइ

ननुचभवत्येवात्रह्रस्वादङ्गादिति।तेनैवयथास्यात्अनेनमाभूदिति।कःपुनरत्रविशेषःतेन वासत्यनेनवा।तेनसतिसिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावःसिद्धोभवति।अनेनपुनःसतिचिण्वद्भावोनस्यात्।अनेनापिसतिसिद्धश्चिण्वद्भावः।कथम्।विभाषालुक्।यदानलुक्तदासिज्लोपः।तत्रसिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावोभविष्यति।तनादित्वाल्लुकःसिद्धंसिज्लोपेचनदुष्यति।चिण्वद्भावेनदोषःस्यात्सोपिप्रोक्तोविभाषया॥धिन्विकृण्व्योरच॥क्वायमकारःश्रूयते।नक्वचिच्छ्रूयते।लोपोस्यभविष्यति।अतोलोपआर्धधातुकइति।यदिनक्वचिच्छ्रूयतेकिमर्थमयमुच्यते।नलोपइत्येवोच्येत।नैवंशक्यम्।लोपेसतिगुणःप्रसज्येत।अत्वेपुनःसतिअकारलोपस्यस्थानिवद्भावाद्गुणोनभविष्यति।ननुचलोपेपिसतिनधातुलोपआर्धधातुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति।आर्धधातुकनिमित्तेलोपेसप्रतिषेधः।नचैषआर्धधातुकनिमित्तोलोपः।अपिचप्रत्याख्यायतेखल्वपिसयोगः।तस्मिन्प्रत्याख्यातेगुणःस्यादेव।तस्मादत्वंवक्तव्यम्।अथकिमर्थंनुमनुषक्तयोर्धिन्विकृण्व्योर्ग्रहणंक्रियतेनधिविकृव्योरित्येवोच्येत।धिविकृव्योरितीयत्युच्यमानेअत्वेकृतेअनिष्टेदेशेनुमप्रसज्येत।इदमिहसंप्रधार्यंनुम्क्रियतामत्वमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वान्नुमागमः।अन्तरङ्गमत्वम्।कान्तरङ्गता।प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यते।उत्पन्नेप्रत्ययेप्रकृति प्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यनुमागमः।नुमप्यन्तरङ्गः।कथम्।वक्ष्यत्येतन्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनंप्रत्ययविध्यर्थमिति।उभयोरन्तरङ्गयोःपरत्वान्नुमागमः।तस्माद्धिविकृव्योरितिवक्तव्यम्।हलःश्नःशानज्झौ॥किमर्थःशकारः।शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञा।सार्वधातुकमपिदितिङित्वंङ्क्ङितीतिगुणप्रतिषेधोयथास्यात्।कुषाणपुषाणेति।अतउत्तरंपठति।श्नादिकारस्यशित्करणानर्थकंस्थानिवत्त्वात्।श्नाविकारस्यशित्करणमनर्थकम्।किंकारणम्।स्थानिवत्त्वात्।शितोयमादेशःस्थानिवद्भावात्शिद्भविष्यति।अर्थवत्तुज्ञापकंसार्वधातुकादेशेअनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ॥

ति।सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाप्रसङ्गः।अत्वेकृतइति।अकारास्वरःस्यादित्यर्थः।उत्पन्नेप्रत्ययइति।नुम्विधावङ्गाधिकारादितिभावः॥हलःश्नःशा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तबादिष्विति। तप्तनप्तनथनाश्चेति शृणोतेस्त्वेवमादेशेऽपि ति ङकारादयः पिदादेशाविधीयन्ते ते नवादयः। एवमपीति। पित्त्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवतु ब्रूतादूवानितीडागमश्च ङित्त्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेधश्च इत्यर्थः। पिन्नेति। अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेधआ

अर्थवत्तुश्नाविकारस्य शित्करणम्। कोर्थः। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं हितातङोरपित्त्वम्। हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यम्। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पित्स्यात्। सार्वधातुकादेशे अनुबन्धान स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति। नातङि चङ्कारेणेत्वार्थो भवति। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्तस्मात्। सार्वधातुकादेशे अनुबन्धान स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति। तबादिषु चाङित्त्वम्। तबादिषु चङित्त्वं न प्रतिषेध्यम्। शृणोत ग्रावाणः। ङितइमे आदेशाः स्थानिवद्भावात् ङितः स्युः। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धान स्थानिवद्भवन्तीति नेमे ङितो भविष्यन्ति। तस्य दोषो मिप आदेशे पिद्भावः। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः। अचिनवमसकरवम्। पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पिद्भवति सार्वधातुकादेशे अनुबन्धान स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्स्यात्। अल्पमिदमुच्यते मिप आदेश इति। तिप्सिप्मिपामादेशा इति वक्तव्यम्। वेदवेत्थ॥ विदेर्वसोः शित्त्वम्। विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम्। शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धान स्थानिवद्भवन्तीति नायं शित्स्यात्। किं कारणाद्धसिद्धम्। अथवा अवश्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारोनुबन्धः कर्तव्यः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। वसोः संप्रसारणमिति। तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति। अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि। समा दोषा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोनेन ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि। तानि क्रियन्ते न्यास एव। एवमपि भवेत् पित्करणसामर्थ्यात् पित्कृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्याद् ङित्कृतम्। यत्तु खलु पिति ङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पित्कृतम् केन तन्न स्यात्। तस्मादुक्तव्यं पिन्न ङिद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि। सार्वधातुकं ङिद्भवति पिन्न। एवं तावदपितो ङित्त्वं प्रतिषिद्धम्। ततः असंयोगाल्लिट् किद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति। एवं ङितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥

श्रीयते। पिद्भवन् ङिन्न भवतीत्यर्थः। योगविभागाच्च यावती सार्वधातुकस्य ङित्त्वप्राप्तिः सर्वा सा निषिध्यते। असंयोगादिति। अत्र ङिदपिदिति वर्तते। तेन ङिद्भवन् पिन्न भवतीति। तङः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्त्वं निषिध्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: NIDF

छन्दसि॥ अस्कभायदिति। स्कन्भुः सौत्रो धातुः लङि तिप् अत्र श्नः शायच् अडागमः॥ लिङ्याशिषि॥ दृशेरगिति। अङि गुणः स्यात् उपस्थेयमिति। स्यालिङ् मस् यासुट् अङ् आकारलोपः सलोपश्च अतो येय इतीय् मस्याडागमः कार्योन्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति

छन्दसि शायजपि॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र॥ शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम्। क्व सर्वत्र। हौ चाहौ च। किं प्रयोजनम्। महीः अस्कभायत्। यो अस्कभायत्। उद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम्॥ व्यत्ययो बहुलम्॥ योगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययः। व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति। आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीत्येवं प्राप्ते। सच नमरति। म्रियत इति प्राप्ते। ततो बहुलम्। छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति। सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः लिङ्गव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्यय इति। सुपां व्यत्ययः। युक्ता माता सीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। वर्णव्यत्ययः। त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्। शुधितमिति प्राप्ते। लिङ्गव्यत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। पुरुषव्यत्ययः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालव्यत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। आधाता यष्टेति प्राप्ते। आत्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते। सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥ लिङ्याशिष्यङ्॥ अयमाशिषि अङ् विधीयते। तस्य किं प्रयोजनम्। आशिष्यङ्प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः। स्था। उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम्। स्था। गा। अञ्जसा सत्यमुपगेयम्। गा। गमि। यत्रेन प्रतिष्ठां गमेयम्। गमि। वचि। मन्त्रं वोचेमाग्नये। वचि। विदि। विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम्। विदि। शकिरुहोश्च॥ शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम्। शकेम त्वा समिधं साधया धियः। अस्रवन्ती मा रुहेमा स्वस्तये। दृशेरक्। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयम्। दृशेरग्वक्तव्यः। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्। इह उपस्थेयामेत्यत्र आडपि वक्तव्यः। न ह्याडै वसिध्यति। न वक्तव्यः। सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः आर्धधातुकत्वादेत्वम्। तत्रोभयलिङ्गत्वात्सिद्धम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम्॥

स्यात्॥ इति श्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मवत्कर्मणा॥ वत्करणमिति। विनापिवतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभइतिभावः। स्वाश्रयमपीति। असतिवत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञाविज्ञायेत। ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न स्यात्। वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते। न तु स्वाश्रयं कार्यं निवार्यत इतिभावे लस्सिद्धो भवतीति लादेशेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया भवति भिद्यते कुसूलेनेति। न चासत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सिध्यति। यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव। कर्मणेति किमिति। धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रियाश्रयिष्यत इतिभावः। साध्वसिश्छिनत्तीति। ननु करणादिव्यापारो धातुनानाभिधीयते यदात्वभिधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता। न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते। नैष दोषः। यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति। तत्रावश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम्। अ

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्याद् भिद्यते कुसूलेनेति। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। कर्मणेति किमर्थम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्मवन्मा भूत्। साध्वसिः छिनत्ति साधुस्थाली पचतीति। तुल्यक्रिय इति किमर्थम्॥

वस्थान्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति। ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था अप्याश्रीयेरन्। प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेवस्थितो नत्ववान्तरव्यापारेऽपि तस्य सर्वत्रैव कारकेऽव्यवस्थानाद्यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्धकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव। यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति। तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणाद्वस्तुसद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव। साधुस्थाली पचतीति। स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेपीति स्यात्कर्मवत्त्वम्। तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति। कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते। तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः। अथवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणे तिप्रसङ्ग इति प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पचत्योदनमिति। सहार्थेपितृतीयाविज्ञायेत। तेनकर्मणासदृशःकर्ताप्रतिपाद्यतइतिभावः। अकर्मकनिवृत्त्यर्थाकर्मश्रुतिः
स्यादास्तेशेतइति। अत्रापीति। तुल्यशब्दस्यसाधारणवचनत्वात्कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्रक्रियायाइतिभावः। समानक्रियत्व
मिति। साधारणक्रियत्वमित्यर्थः। एतच्चतुल्यक्रियग्रहणादेवलभ्यते। अन्यथाकर्मवत्कर्मणेत्येवब्रूयात्। यस्मिन्निति। सा
दृश्यवाचीतुल्यशब्दआश्रीयतइत्यर्थः। कर्तृभूतइति। च्वेर्विकल्पेनविधानादत्राभावः कर्तरिसंपन्नइत्यर्थः। अथवाभूप्राप्ता
वित्यस्माद्धञ्चादेतिणिचोविकल्पनाद्रूपमेतत्। तेनकर्तृत्वंप्राप्तइत्यर्थः। वृत्तिविषयेकर्तृशब्दःकर्तृत्वेवर्तते। कर्तृकर्मावस्था
भेदाच्चएकस्याअपिक्रियाभेदाश्रयंसादृश्यमुपपद्यते। कर्मणेति। कर्मस्थयाक्रिययेत्यर्थः। साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात्तु
ल्यत्वासंभवात्कर्मस्थाक्रियाकर्मशब्देनोच्यते भवतिहितात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथामञ्चाःक्रोशन्तीति। तत्रपचत्योदन

पचत्योदनंदेवदत्तः। तुल्यक्रियइत्युच्यमानेत्रप्राप्नोति। अत्रापिहिकर्मणातुल्यक्रियःकर्ता। नतुल्यक्रियग्रह
णेनसमानक्रियत्वमभिधीयते। किंतर्हि। यस्मिन्कर्मणिकर्तृभूतेपितद्वत्क्रियालक्ष्यतेयथाकर्मणि। सकर्मणातु
ल्यक्रियःकर्ताकर्मवद्भवतीति। कर्मवदकर्मकस्यकर्ता। अकर्मकस्यकर्ताकर्मवद्भवतीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोज
नम्। सकर्मकस्यकर्ताकर्मवन्माभूत्। भिद्यमानःकुसूलःपात्राणिभिनत्तीति। तथा। कर्मवद्दृष्टश्चेत्समानधातौ॥ कर्म
दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम्। इहमाभूत्। पचत्योदनंदेवदत्तः। राध्यत्योदनःस्वयमेवेति ॥

मित्यत्रकर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः। लूयतेकेदारःस्वयमेवेत्यत्रतुकेदारस्यद्विधाभवनलक्षणा
कर्मावस्थायांयादृशीक्रियातादृश्येवकर्त्रवस्थायामपीतिभवतिकर्मवद्भावः। भिद्यमानइति। पात्राणामपिद्विधाभवनंकुसूलस्यापीति
प्राप्नोतिकर्मवद्भावः। कर्मदृष्टइति। समानएकस्मिन्धातौकर्ताकर्मत्वेनयदिदृष्टोभवतितदाकर्मवद्भावोयदात्वन्यस्मिन्धातौकर्मान्य
स्मिंश्चकर्तातदामाभूत्कर्मवद्भावइत्यर्थः। पचत्योदनमिति। ओदनस्यकर्मत्वेयादृशीक्रियाविक्लित्तिलक्षणातादृश्येवकर्तृत्वेपिराध्यतेर्वि
क्लित्तिवचनत्वान्नचास्यवाक्यद्वयस्ययुगपत्प्रयोगःकर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनायतुवाक्यद्वयोपन्यासः। अन्यथासमानधातावपिव्या
ख्यातृभिःकथंतुल्यक्रियत्वंप्रदर्श्यते। यद्येवंलुनातौकेदारस्यकर्मत्वमितिलावयतेकेदारःस्वयमेवेतिकर्मवद्भावोनस्यात्। अत्रकेचिदा
हुः। लुनातिरेवणिचिलाविःसंपन्नइतिअस्तिसमानधातुत्वम्। अन्येत्वाहुः। लावयतावेवकेदारस्यकर्तृत्वंकर्मत्वंचेतिदोषाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मस्थभावकानामिति। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया। यत्र च क्रियाकृतविशेष
दर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते। ततश्च पश्यति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः। सकर्मकाणामिति। अन्यो
न्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतन्न तु व्यतीहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। धातोः कर्म
ण इति। कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः। कर्मणेति चोपादानाद्यमर्थो लभ्यते। यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता

तथा॥ कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च॥ तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति व
क्तव्यम्। कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्माभूदिति। कर्मस्थभावकानाम्। आसयति देवदत्तं
शाययति देवदत्तं स्थापयति देवदत्तम्। कर्मस्थक्रियाणाम्। गामवरुणद्धि करोति कटम्। क
र्तृस्थभावकानाम्। चिन्तयति मन्त्रयते। कर्तृस्थक्रियाणाम्। गच्छति धावति हसति। यत्तावदुच्यते। अकर्मक
स्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। सकर्मकाणां प्रतिषेधः। अन्योन्यमाश्लिष्यत इति। यदप्युच्यते
कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भा
व उच्यते। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्म तस्य चेत्कर्ता स्यादिति। तद्यथा। धातोः कर्मण्यणभ
वतीति तत्र संबन्धादेतद्गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मेति। इह माभूत्। आहर कुम्भं करोति कटमिति। यदप्युच्यते
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा क
र्ता कर्मवन्माभूदिति। न वक्तव्यम्। कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमुपमिमीते। न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रिया
णां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति। किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आहोस्वित्कर्त्राश्रयमपि। किं
चातः। यदि कर्माश्रयमेव। चङ्शप्कृद्विधयो न सिध्यन्ति। चङ्। अचीकरत कटः स्वयमेव। चङ् ॥

तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति। आहर कुम्भमिति। समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोप
न्यासः। कर्तारमिति। कर्तृस्थां क्रियामित्यर्थः। किं पुनरिति। किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्विन्नेति प्रश्नः। यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा राम· ४७
स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते। अचीकरतेति। यक्चिणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयो चङ्शपौ न प्राप्नुतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिदुरमिति। कर्तरि कुरच्चून प्राप्नोति। लान्तस्य कर्ता कर्मवदिति न तावत्स्थापितमिति कुरद्विधेरसिद्धिरुक्ता। उभयमिति। कर्मै वयः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति। कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यक बाधनं भवति। कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते। यच्चाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्भवति न तु विरुद्धमिति शबादि परस्मैपदाभावः। स्वातन्त्र्यस्येति। पच्यते ओदनः स्वयमेवेति विक्लित्तिमात्रवाची पचिस्तत्रौदनस्य कर्तृत्वमेव। लूयते केदार इति द्विधाभ

शप्। नमते दण्डः स्वयमेव। शप्। कुरद्विधिः। भिदुरं काष्ठं स्वयमेव। अथ कर्त्रोश्च यमपि सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधः। आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। उभयं क्रियते न्यास एव। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्। कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति। कुतः। स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्। स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः। किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा आहोस्विद्विवक्षामात्रम्। सतदित्याह। कथं ज्ञायते। इह भिद्यते कुसूलेनेति। न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते। किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः। भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात्। यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति। इह तु कथं स्याल्लूयते केदारः स्वयमेवेति। यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समंततो विपरिपतन्दृश्यते। अत्रापि यासौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् ॥

वनवाची लुनातिस्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम्। क्रिया चेति। विशरणक्रियेत्यर्थः। किं च भो इति। कारणाभावे विशरणस्य कार्याभावादवश्यं केनचिद्वातादिना कारणेन भाव्यमिति भावः। अन्यदत इति। कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः। सुकरतेति। द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः। अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लान्तस्य कर्त्तेति। लान्तवाच्यो यः कर्त्ता स लान्तकार्ये एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः। तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयोऽतिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते। ततश्चैतैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्तौ षष्ठीतृतीये भवतः। भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति। भिद्यते कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति। क्तग्रहणस्यात्र प्रयोजनं न दृश्यते। गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः। तथा ह्यकर्मकत्वादूत्यर्थाकर्मके इति वचनात्कर्त्तरि भवितव्यमेव क्तेन भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति। तथा च सिनो

अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः। लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः। लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः। अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। कृत्याः भेत्तव्यः कुसूल इति कर्म। स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे कृत्यो भवतीति भावे कृत्यो यथा स्याद् भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति। क्तः। भिन्नः कुसूल इति कर्म। स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति। क्तः। खलर्थः। ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म। स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे खल् भवतीति भावे खल् यथा स्यात्। ईषद्भेदं कुसूलेनेति। तत्तर्हि लग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः। सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्राकृतकर्मत्वात्। प्राकृतमेवैतत् कर्म। यथा कटं करोति घटं करोतीति। कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मेति। आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् ॥

तेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति सिनो ग्रासः स्वयमेवेति क्तः कर्तर्युदाहरिष्यते। सिद्धं त्विति। प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदेशिकमित्यर्थः। आत्मसंयोग इति। एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थः। तदुक्तम्। एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते। कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायत इति ॥ एमः ४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मदृश्यतइति।कर्मत्वंदृश्यतइत्यर्थः।विषमउपन्यासइति।अयंभावः।दृष्टान्तेआत्मभेदस्यशब्देनप्रतिपादितत्वाद्यु
क्तंकर्मत्वम्।इहतुलूयतेकेदारःपच्यतेओदनइत्यादौयदास्वयमितिशब्दोनप्रयुज्यतेतदात्मभेदाविवक्षायांकर्म
त्वाभावात्कर्तृत्वमेवद्विधाभवनादौकेदारादीनामितिकर्मवदतिदेशःकर्तव्यएव।नमतेदण्डइत्यादौचप्राकृतकर्मत्वेय
क्चिणोःप्रतिषेधेशप्श्यनौनस्यातामभिद्यतेकुसूलेनेतिचसकर्मकत्वाद्धातोर्भावेलोनस्यात्।कर्मदृश्यतइति।आत्मानमि
तिद्वितीयान्तवाच्यंकर्म।कर्तानदृश्यतइति।हन्तीतिकर्तरिलकारोत्पत्तावपिकर्तृविशेषानुपादानादितिभावः।कर्तादृश्य
तइति।तमन्तरेणक्रियायाअभावादात्मनेत्येतद्वाच्यइतिभावः।कर्मनदृश्यतइति।कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्यात्रकर्मणोदुरुपपा

आत्मसंयोगेकर्मकर्तुःकर्मदृश्यते।कः।हन्त्यात्मानमात्मनाहन्यतइति।विषमउपन्यासः।हन्त्यात्मानमितिक
र्मदृश्यतेकर्तानदृश्यते।आत्मनाहन्यतइतिचकर्तादृश्यते नकर्मदृश्यते।पदलोपश्च।पदलोपश्चात्रद्रष्ट
व्यः।हन्त्यात्मानमात्मा।आत्मनाहन्यतआत्मेति।कःपुनरात्मानंहन्तिकोवात्मनाहन्यते।द्वावात्मानौ
शरीरात्माअन्तरात्माच।शरीरात्मातत्कर्मकरोतियेनान्तरात्मासुखदुःखेअनुभवति।अन्तरात्मातत्क
र्मकरोतियेनशरीरात्मासुखदुःखेअनुभवति।सकर्मकाणांप्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यतइति॥सकर्मकाणांप्रति
षेधोवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।अन्योन्यमाश्लिष्यतः।अन्योन्यंसंस्पृशतः।अन्योन्यंसंगृह्णीतइति।तपेर्वासकर्मकस्यवचनं
नियमार्थम्।तपेर्वापुनःसकर्मकस्यवचनंनियमार्थंभविष्यति।तपेरेवसकर्मकस्यनान्यस्यसकर्मकस्येति ॥

दत्वादितिभावः।पदलोपश्चेति।गम्यमानार्थत्वादप्रयोगःपदस्येत्यर्थः।यत्तुलूयतेकेदारःस्वयमेवेतिकृषिकारैरुदाह्रियतेतत्रकर्त्रन्त
राभाव प्रतिपादनेनकेदारस्यैवकर्तृत्वप्रतिपादनायस्वयंशब्दःप्रयुज्यते।नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणंस्वयंशब्दस्यात्मनेतितृतीया
न्तार्थेवर्तनादात्मनःकर्तृत्वेकेदारस्यप्राकृतकर्मत्वसद्भावात्।द्वावात्मानाविति।णेरणावित्यत्रव्याख्यातमितिततएवावधार्यम्।आश्लि
ष्यतइति।क्रियाफलस्यसंयोगस्यकर्मणिदर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्रद्रष्टव्यम्।तपेर्वेति।तपइतियोगविभागेननियमःक्रियतइतिभावः।न
नुतप्यतेतपस्तापसइत्यत्रकर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वंकर्तुर्नास्ति।उपवासादेस्तपसःकर्तृत्वेतपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्यकर्तृत्वेऽर्जनार्थ
त्वात्।नैषदोषः।शरीरसंतापलक्षणायाःक्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेपिशरीरसंतापलक्षणमेवार्जनंतापसस्ययतोव्यापारः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कः प्रत्ययार्थइति।तापसेनतपस्तप्यतइतिकर्मणिलकारोत्पत्तौप्रकृत्यर्थस्यैवक्रियारूपस्यप्रत्ययार्थत्वंदृश्यते।क्रिया कर्मणोश्चसाध्यसाधनभावाद्भेदेनभाव्यम्।इहतुभेदाभावात्प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः।अथवातपःकर्मकस्येतिवचनात् प्रकृत्यर्थस्यैवकर्मत्वमाश्रितंतच्चविरुद्धमितिभावः।अवयवतपिरिति।विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणंतपइत्यर्थः।दुग्धेगौरिति। गौर्मुञ्चतिपयइत्यर्थः।दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वेपिसकर्मकत्वादप्राप्तेवचनम्।फलंपच्यतइत्यत्र वृक्षस्यकर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्तेवचनम्।अन्येत्वाहुः।पचिरत्रविषयेद्विकर्मकोवृक्षस्यपाकमन्तरेणफलपाकासंभ

तस्यतर्ह्यन्यकर्मकस्यापिप्राप्नोति।उत्तपतिसुवर्णंसुवर्णकारः।उत्तप्यमानंसुवर्णंसुवर्णकारमुत्तपति।तस्यच तपःकर्मकस्यैव।तस्यचतपःकर्मकस्यैवकर्ताकर्मवद्भवतिनान्यकर्मकस्य।किमिदंतपइति।तपेरयमौ णादिकोऽस्कारोभावसाधनः।कःप्रकृत्यर्थः।कःप्रत्ययार्थः।सएवसंतापः।कथंपुनःसएवनामप्रकृत्यर्थः स्यात्सएवचप्रत्ययार्थः।सामान्यतपेरवयवतपिःकर्मभवति।तद्यथा।सएतान्पोषान्पुषत्गोपोषमश्व पोषंरैपोषमितिसामान्यपुषेरवयवपुषिःकर्मभवति।एवमिहापिसामान्य तपेरवयवतपिःकर्मभवति। दुहिपच्योर्बहुलंसकर्मकयोः॥दुहिपच्योःसकर्मकयोःकर्ताकर्मवद्बहुलंभवतीतिवक्तव्यम्।दुग्धेगौःप यःस्वयमेव।तस्मादुदुम्बरः सलोहितंफलंपच्यते।बहुलवचनंकिमर्थम्।परस्मैपदार्थम्।यद्येवंनार्थोब हुलवचनेन।नहिपरस्मैपदमिष्यते।सृजियुज्योःश्यंस्तु॥सृजियुज्योःसकर्मकयोःकर्ताबहुलंकर्मवद्भव तीतिवक्तव्यम्।श्यंस्तुभवति।सृजेःश्रद्धोपपन्नेकर्तरिकर्मवद्भावोवाच्यःचिणात्मनेपदार्थः।सृज्यतेमाला मसर्जिमालामिति।युजेस्तुन्याय्येकर्मकर्तरियकोऽभावाय ॥

वादवृक्षोऽकथितंकर्मतस्यैवचयदाकर्तृत्वविवक्षातदायंकर्मवद्भावः।एवंविधएवचविषयेकर्मवद्भावइष्यतेनपुनरोदनंपच तीत्यादौ।श्रद्धोपपन्नइति।श्रद्धायुक्तेकर्तरीत्यर्थः।चिणात्मनेपदार्थइति।श्यनायगेवबाध्यतेनतुचिणित्यर्थः।श्यनितुप्रकृतेरा द्युदात्तत्वंभवतियकितुलसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवोदात्तत्वमितिश्यन्यकोरत्रस्वरेविशेषः।सृज्यतेमालामिति।श्रद्धयामालां निष्पादयतीत्यर्थः।असर्जिमालामिति।मालांनिष्पादितवानित्यर्थः।यकोभावायेति।अकारप्रश्लेषाद्यगबाधनायेत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युज्यतइति। योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबध्नातीत्यर्थः। ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवति। करणेनेति। बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ न भवति। स्रवति कुण्डिकेति। निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते। विसृजतीति गम्यतइति। तथा च लोके कथ्यते कृपणोसौ न किंचित्स्रवतीति विसर्गश्च दानमुच्यतइति तुल्यक्रियत्वाभावः। भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाची। भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यतइति कर्मस्था भूषा। अण्यन्तार्थं च भूषाग्रहणं ण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तेनालंकुरुते स्वयमेव कन्या अलमकृत कन्येति भवति। अव

युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम्। करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। परिवारयति कण्टकैर्वृक्षं परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम्। स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः॥ स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्रवति कुण्डिका उदकं स्रवति कुण्डिकाया उदकम्। स्रवन्ति वलीकान्युदकं स्रवति वलीकेभ्य उदकम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तुल्यक्रियइत्युच्यते। क्रियान्तरं चात्र गम्यते। इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदकमिति विसृजतीति गम्यते। स्रवति कुण्डिकाया उदकमिति निष्क्रामतीति गम्यते। स्रवन्ति वलीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते। स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते। भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्॥ भूषाकर्मकिरादिसनां च अन्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधो वक्तव्यः। भूषयते कन्या स्वयमेव। अबुभूषत कन्या स्वयमेव। मण्डयते कन्या स्वयमेव। अममण्डत कन्या स्वयमेव। किरादि। अवकिरते हस्ती स्वयमेव। अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव। गिरते ग्रासः स्वयमेव। अगीर्ष्ट ग्रासः स्वयमेव। सन्। चिकीर्षते कटः स्वयमेव। अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥

किरतइति। हस्ती नं कश्चित्पांस्वादिनावकिरति तत्र सौकर्यात्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते। चिकीर्षतइति। करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्य क्रियत्वमिच्छां तु कर्तस्यैवार्थास्य करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छायाः॥ नदु॥ यक्चिणोरिति। आत्मनेपदविधावकर्मका येधातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात्प्राप्तौ यक्चिणौ प्रतिषिध्येते। यथा विकुर्वते सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थः। तान्यदा अन्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम्। पुनस्सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव। व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेति। यक्चिणौ न भवतः। उत्पुच्छयते गौरित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 ब्रूते कथेति। वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्॥कुषिरजोः॥यक्प्राप्ते श्यन् विधीयते तेन श्यनि ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तंप
दं भवति। शपूश्यनोर्नित्यमिति नित्यश्चनुमागमः कुष्यन्ती जङ्केति। सार्वधातुकवचनमिति। सार्वधातुके विषयभूते श्यन् परस्मैप

यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। णि। कारयते कटः स्वयमेव। अचीकरत क
टः स्वयमेव। णि। श्रि। उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव। उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव। श्रि। ब्रूञ्। ब्रूते कथा
स्वयमेव। अवोचत कथाः स्वयमेव। भारद्वाजीयाः पठन्ति॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्म
काणामुपसंख्यानमिति॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च॥ कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम्॥ कुषिर
जोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः। अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रह
णे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। चुकुषे पादः स्वयमेव। ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव। कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव। रङ्क्षीष्ट
वस्त्रं स्वयमेव। क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुष्णानाः पादा इति। अत्रापि प्राप्नोति। श्यना च स्यादीनां
बाधनं प्राप्नोति। कोषिष्यते पादः स्वयमेव। अकोषि पादः स्वयमेव। रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव। य
त्तावदुच्यते सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। सार्वधातुके यगिति। यदि
तदनुवर्तते। पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चयः लेच सार्वधातुके चेति। आहोस्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। किं चा
तः। यदि समुच्चयः। कतीह भिन्दानाः कुसूला इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न
सिध्यति। बिभिदे कुसूलः स्वयमेव। भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति। अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्। ननु चो
क्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति। लिङ्लिड्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि लिङ्
शिष्यङितिच। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति। इहापि लवि
शिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते। यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति ॥

दे भवत इत्यर्थः। कुष्णाना इति। ताच्छील्यवयोवचनेति चानश्। तत्र श्यन्प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते। श्यना चेति।
विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति। तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवतो नान्यत्रेति स्यादिविषये न भवतः। लकारावस्थायामेवेति। अकृतेष्वेव लादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्बाधि

यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि। नदुहस्नुनमां यक्चिणौ। ततः कुषिरजोः प्राचाम्। कुषिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः। ततः श्यन्परस्मैपदं चेति। यथैव तर्हि यको विषये श्यन् भवति। एवं चिणोपि विषये प्राप्नोति। अकोपि पादः स्वयमेव। अरञ्जिवस्त्वं स्वयमेव। एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। नदुहस्नुनमां चिण् भवति। ततो यक्। यक् च न भवति दुहस्नुनमाम्। ततः कुषि रजोः प्राचां यक् न भवति। ततः श्यन् परस्मैपदं चेति। अथवा अनुवृत्तिः करिष्यते। स्यतासी लृलुटोः। च्लि लुङि। च्लेः सिज् भवतीति। कर्तरि शप्। स्यतासी लृलुटोः। च्लि लुङि। च्लेः सिज् भवतीति। दिवादिभ्यः श्यन्। स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च। स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। अथवान्तरङ्गाः स्यादयः। कान्तरङ्गता। लावस्थायामेव स्यादयः। सार्वधातुके श्यन्॥ धातोः॥ आकुतोयं धात्वधिकारः। किं प्राग्लादेशात्। आहोस्विदृ आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः धात्वधिकारः प्राग्लादेशात्। प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः। अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। किं च स्यात्। आद्ये योगे न व्यवायेतिङः स्युः। आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः। पचति पठति। इदमिह संप्रधार्यम्। विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्या विकरणाः।

तत्वात्संनियोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति। धातोः॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः। अथापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानम्। तथापि दुर्लक्ष्यत्वान्न ज्ञायते क्व स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति। आकुत इति। आद्ये योग इति। तिप्तस्झीत्यत्र। विकरणैरिति। स्यादयोत्र विकरणा अभिप्रेता न शबादयस्तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात्। यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपि लादेशे शबादीनां प्राप्तिरस्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वयोरेकारयोरिति। यद्यप्येकस्यादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेणतस्यापिश्रवणप्रसङ्ग इतिभावः। अकार इति। यस्यस्स्थानेविधीयते। यकारस्यात्व इति। ननु पचथ इतिस्थितेपरत्वादिट्प्राप्नोति। नैषदोषः। अकारोनित्यः कृतेपीटिप्राप्नोत्यकृतेपि। इटंतुकृते

कृतेष्वप्यादेशेषुप्राप्नुवन्ति अकृतेष्वपिप्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाद्विकरणेषुकृतेषुविकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानप्राप्नुवन्ति। अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः। सावकाशाआदेशाः। कोवकाशः। यएतेलुग्विकरणाः श्लुविकरणाः लिङ् लिटौच। नस्यादेत्वंटेष्टितांयद्विधत्ते। यत्रटित्संज्ञकानांटेरेत्वंविधत्ते। तत्रविकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानांनस्यात्। एशः शित्वम्। एकारश्चशित्कर्तव्यः। किंप्रयोजनम्। शित्सर्वस्येतिसर्वस्यादेशोयथास्यात्। अक्रियमाणेहिशकारेतस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येतितकारस्यैत्वेकृतेद्वयोरेकारयोः श्रवणंप्रसज्येत। निवृत्तेपुनर्लादेशेधात्वधिकारेअलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्येकारस्यएकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वाअन्तरेणापिशकारंसर्वादेशोभविष्यति। यच्चलोटोविधत्ते। यच्चलोटोविधीयते। तच्चविकरणैर्व्यवहितत्वान्नस्यात्। किंपुनस्तत्। लोटोलङ्वत्। एरुः। सेह्यपिच्च। वाछन्दसीति। यच्चाप्युक्तंलङ् लिङोस्तच्चनस्यात्। किंपुनस्तत्। नित्यंङितः। इतश्च। तस्थस्थमिपांतांतंतामः। लिङः सीयुट्। यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेति। तस्मात्प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। यदिप्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। अकारः शित्कर्तव्यः। किंप्रयोजनम्। शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्। अनुवर्तमानेपुनर्लादेशेधात्वधिकारेतस्मादित्युत्तरस्यआदेः परस्येतिथकारस्यात्वेकृतेद्वयोरकारयोः पररूपेणसिद्धंरूपंस्यात्। पेचयूयंचक्रयूयमिति। ननुचनिवृत्तेपिलादेशेधात्वधिकारेअलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीकारस्याकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वान्तरेणापिशकारंसर्वादेशोभविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्याकारवचनेप्रयोजनम्। किम्। वक्ष्यत्येतत्। अकारस्याकारवचनंसमसंख्यार्थमिति। आर्धधातुकसंज्ञायांधातुग्रहणंकर्तव्यम्। धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञायथास्यात्। इहमाभूत्। वृक्षत्वं वृक्षतेति। तस्माल्लादेशेधात्वधिकारोनुवर्त्यः ॥

अकारेवलादित्वाभावान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः। यद्यपिशब्दान्तरस्यप्राप्त्याअकारस्यानित्यत्वंतथापिकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वमस्त्येव। नचशब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिहसर्वत्रशास्त्रआश्रीयते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तावत्येवेति। कृतएवभ्रू शब्दे: कृतएवविकरणइत्यर्थः। आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकालएवभ्रूस्यान्तादेशेनभाव्य

ननुचोक्तमाद्येयोगेनव्यवायेतिङ:स्युरिति। नैषदोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृतेष्वादेशेषुविकरणाः प्राप्नुव
न्ति। किंकारणम्। सार्वधातुकेविकरणवचनात्॥ सार्वधातुकेविकरणाउच्यन्ते। नचाकृतेष्वादेशेषुसार्वधातुकंत
भवति। येतर्हिनैतस्मिन्विशेषेविधीयन्ते। केपुनस्ते। स्यादयः। अत्रापिधातुग्रहणंविहितविशेषणंधातोर्विहित
स्यलस्येति। यद्येवंविन्दतीतिणलादयः प्राप्नुवन्ति। धातुनात्रविहितंविशेषयिष्यामः। विदिनाआनन्तर्येधातो
र्विहितस्यलस्यविदेरनन्तरस्येति। इहतर्हिअजक्षिष्यन्अजागरिष्यन्इति अभ्यस्ताद्‌भेर्जुस्भवतीतिजुस्भा
वः प्राप्नोति। अत्रापिधातुनाविहितंविशेषयिष्यामः। अभ्यस्तेनानन्तर्यम्। धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति।
आतइत्यत्रकथंविशेषयिष्यसि। यदितावद्धातुग्रहणंविहितविशेषणम्। आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्।
अलुनन्अपुनन्इत्यत्रापिप्राप्नोति। अथाकारग्रहणंविहितविशेषणंधातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। अपिब
न्अजिघ्रन्इत्यत्रापिप्राप्नोति। अस्तुतर्हिधातुग्रहणंविहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। न
नुचोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापिप्राप्नोतीति। नैष दोषः। लोपेकृतेनभविष्यति। नात्रलोपः प्राप्नोति। किंकारणम्।
ईत्वेनबाध्यते। नात्रेत्वंप्राप्नोति। किंकारणम्। अन्तिभावेनबाध्यते। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किंकारणम्। जुस्भा
वेनबाध्यते। नात्रजुस्भावः प्राप्नोति। किंकारणम्। लोपेनबाध्यते। लोपईत्वेन। इत्वमन्तिभावेन। अन्तिभावोजुस्भा
वेन। जुस्भावोलोपेनेतिचक्रकमव्यवस्थाप्रसज्येत। नास्तिचक्रकप्रसङ्गः। नचाव्यवस्थाकारिणाशास्त्रेणभाव्यम्। शास्त्रे
णनामव्यवस्थाकारिणाभवितव्यम्। नचात्रहलादिनामुहूर्तमपिशक्यमवस्थातुम्। तावत्येवात्रान्तिभावेनभवि
तव्यम्। अन्तिभावेकृतेलोपः। लोपेनव्यवस्थाभविष्यति। यदप्युच्यतेएशः शित्त्वमिति। क्रियतेन्यासए
व। कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि। प्रयोजनंप्रातिपदिकप्रतिषेधः। प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजन
म्। धातोस्तव्यदादयोयथास्युःप्रातिपदिकान्माभूवन्निति। नैतदस्तिप्रयोजनम् ॥

मितिभावः। प्रातिपदिकान्माभूवन्निति। द्वितीयादिवदितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधनइति। प्रकृतिवाच्यान्तरङ्ग क्रियासाधनसंभवेशब्दान्तरवाच्यबहिरङ्ग क्रियासाधनेतव्यादयोनभविष्यन्ति। इती यादयस्तुप्रातिपदिकादेवविधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षएवसाधनेवचनसामर्थ्याद्भवन्तीतिभावः। स्वपादिष्विति। येऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचनाआणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यदादयोमाभूवन्। नहितेधातवः। पाठेनधातुसंज्ञायास्तेषांनिरस्तत्वात्। ततः स्वपितीतिप्रयोक्तव्येसुपितीतिप्रयोगोऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदित्यर्थः। अङ्गसंज्ञेति। असति

साधनेतव्यदादयोविधीयन्ते। साधनंचक्रियायाः। क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावादसत्यपिधात्वधिकारेप्रातिपदिकात्तव्यदादयोनभविष्यन्ति। स्वपादिषु। स्वपादिषुतर्हिप्रयोजनम्। स्वपिति। सुपितीतिमाभूत्। अङ्गसंज्ञाच। अङ्गसंज्ञाचप्रयोजनम्। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेङ्गमितिधातोरङ्गसंज्ञासिद्धाभवति। कृत्संज्ञाच। कृत्संज्ञाचप्रयोजनम्। धातोर्विहितःप्रत्ययःकृत्संज्ञोभवतीति। कृत्संज्ञासिद्धाभवति। उपपदसंज्ञाच। उपपदसंज्ञाचप्रयोजनम्। तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारेयत्सप्तमीनिर्दिष्टंतदुपपदसंज्ञंभवतीतिउपपदसंज्ञासिद्धाभवति। कृदुपपदसंज्ञेतावन्नप्रयोजयतः। अधिकारादप्येतेसिद्धे। स्वपादिषुतर्हि अङ्गसंज्ञाचप्रयोजनम्। धातुग्रहणमनर्थकंयङि धोधात्वधिकारात्। धातुग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। यङि धोधात्वधिकारात्। यङि धोधातुग्रहणंप्रकृतमनुवर्तते। तच्चावश्यमनुवर्त्यम्। अनधिकारेतर्ह्यङ्गसंज्ञाभावः। अनधिकारेहिसतिअङ्गसंज्ञायाअभावःस्यात्। करिष्यतिहरिष्यति। यदितदनुवर्तते। चूर्णचुरादिभ्योणिज्भवतिधातोश्चेतिधातुमात्राणिच्प्राप्नोति। हेतुमद्वचनंतुज्ञापकमन्यत्राभावस्य। यदयं हेतुमतिचेत्याहतज्ज्ञापयत्याचार्योनधातुमात्राण्णिज्भवतीति। इहतर्हिकण्ड्वादिभ्योयग्भवतीतिधातोश्चेतिधातुमात्राद्यक्प्राप्नोति। कण्ड्वादिषुचव्यपदेशिवचनात्सिद्धम् ॥

धात्वधिकारेधातूपसर्गसमुदायस्यक्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधानेतस्यैवाङ्गसंज्ञायांसत्यामडादिप्रसङ्गः प्रास्थितेत्यादावित्यर्थः। तत्रैतस्मिन्निति। सत्यस्मिन्धात्वधिकारेतत्रोपपदमित्यत्रतच्छब्देनपरामर्श उपपद्यतेनान्यथा। यदयमिति। यद्यविशेषेणधातुमात्राण्णिच्स्यात्तदाकरणेकरोत्यर्थेविधीयमानोहेतुमत्यपिकरणेसिद्धइतिपुनस्तत्रणिचंनविदध्यादित्यर्थः। चुरादिग्रहणंतुप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्यादृष्टार्थस्यादित्यज्ञापकम्। व्यपदेशिवद्वचनादिति। धातुव्यपदेशोविद्यतेयेषांतेपचादयो धातुपाठपठिताव्यपदेशिनस्तैस्तुल्यंकण्ड्वादयोवर्तन्ते। यकः कित्त्वेनतेषांधातुत्वानुमानात्। तदयमर्थः। यदिधातुमात्राद्यक्प्रत्ययःस्यात्ततःकण्ड्वादिग्रहणमनर्थकंस्यात्तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् ॥ राम: ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। सामानाधिकरण्येनसंबन्धेसंभवतिसमुच्चयाश्रयणस्यायुक्तत्वादितिभावः। आर्धधातुकसंज्ञार्थोप्ययंधात्वधिकारो नोपयुज्यते। यङ्‌धावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्यविहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सतेलूस्यामित्यादावार्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेस्सिद्धत्वा त्। शमिधातोरित्यतोद्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा॥ तत्रोपपदं॥ स्थग्रहणमिति। सप्तमीशब्देनसाहचर्यात्सूत्रेषुसप्तमीनिर्दि ष्टग्रहीष्यन्तइतिप्रश्नः। यत्रैवसप्तमीति। मुख्यार्थसंभवेगौणग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सप्तम्याएवोपपदसंज्ञास्यात्। संज्ञाविधौप्रत्यय ग्रहणेतदन्तविधेःप्रतिषेधात्। समासस्तुसमर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तस्यैवस्यात्। यत्रवेति। सप्तमीतियदारूपग्रहणंतथा सतिसप्तम्यांजनेर्डइत्यादावेवस्यात्। उपसरजादिसिद्ध्यर्थंकुम्भकारादिषुतुनैवस्यादित्यर्थः। स्थग्रहणइति। स्थग्रहणेतुसतिसो

यदयंकण्ड्वादिभ्योयग्भवतीत्याहतज्ज्ञापयत्याचार्योनधातुमात्राद्यग्भवतीति। अथवाकण्ड्वादीनेवनधातु ग्रहणेनसंभन्त्स्यामः कण्ड्वादिभ्योधातुभ्योयगिति॥ तत्रोपपदंसप्तमीस्थम्॥ स्थग्रहणंकिमर्थम्। तत्रोपपदंस प्तमीतीयत्युच्यमानेयत्रैवसप्तमीश्रूयतेतत्रैवस्यात्। स्तम्बेरमः। कर्णेजपः। यत्रवैतेनशब्देननिर्देशःक्रियते सप्तम्यांजनेर्डइतिइहनस्यात्। कुम्भकारोनगरकारः। स्थग्रहणेपुनःक्रियमाणेयत्रसप्तमीश्रूयतेयत्रचस प्तमीनश्रूयतेयत्रवैतेनशब्देननिर्देशःक्रियते यत्रवान्येनशब्देनसप्तमीस्थमात्रेसिद्धंभवति। अथतत्रग्र हणंकिमर्थम्। तत्रग्रहणंविषयार्थम्। विषयःप्रतिनिर्दिश्यते। तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारेयत्सप्तमीनिर्दिष्टमु पपदसंज्ञंभवतीत्युपपदसंज्ञासिद्धाभवति। उपपदसंज्ञायांसमर्थवचनम्। उपपदसंज्ञायांसमर्थग्रहणंकर्तव्यम्।

त्रसप्तम्युपलक्षितस्यसंज्ञाविधानात्सर्वत्रसिध्यतीत्यर्थः। अथतत्रग्रहणमिति। धातोरित्यनुवर्तनादस्मिन्नेवधात्वधिकारेउपपदसं ज्ञाभविष्यतीतिप्रश्नः। तत्रैतस्मिन्निति। तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शेस्पष्टाप्रतिपत्तिर्भवतीतिभावः। अथवोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकाराद त्रैवधात्वधिकारेभविष्यतीतिप्रश्नः। प्रतिसूत्रमधिकारआश्रीयमाणेगौरवंस्यात्। तत्रग्रहणेतुक्रियमाणेअनेनैववाक्येनपरिपूर्णत्वा त्संज्ञाविधीयतइतिप्रतिपत्तिलाघवंभविष्यतीत्युत्तरम्। समर्थवचनमिति। इहयदात्रिकःप्रातिपदिकार्थःस्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्त दाविभक्तिमन्तरेणकर्माऽधिकरणाद्युपपदंनभविष्यतीत्यवश्योत्पन्नत्वंविभक्त्या। ततश्चपदविधित्वात्समर्थपरिभाषायाउपस्थानंभवत्ये व। चतुष्कपक्षेपञ्चकपक्षेवाप्रातिपदिकस्यैवकर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनंकर्तव्यमितिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आहरकुम्भमिति। कुम्भशब्दउपपदेकरोतेरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्नस्यात्। महान्तंकुम्भमिति। म
हत्वयुक्तस्यकुम्भस्यकरोतिनासामर्थ्यमस्तीतिभावः। यदिचात्रप्रत्ययः स्यात्तदाकुम्भशब्दस्यकारशब्देनसमासेकृतेकारा
हत्वयुक्तस्य ...

समर्थमुपपदंप्रत्ययस्येतिवक्तव्यम्। इहमाभूदाहरकुम्भंकरोतिकटमिति। अथक्रियमाणेचापिसमर्थग्र
हणेमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रापिप्राप्नोति। नवाभवितव्यंमहाकुम्भकारइति। भवितव्यम्। यदैतद्वाक्यंभवति म
हान्कुम्भोमहाकुम्भः महाकुम्भंकरोतीतिमहाकुम्भकारः। यदात्वेतद्वाक्यंभवति महान्तंकुम्भंकरोतीति।
तदानभवितव्यम्। तदाचप्राप्नोति। तदामाभूदिति। यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणंकर्तव्यमिति। नकर्तव्यम्। धा
तोरितिवर्तते। धातोः कर्मण्यण्भवति। तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्यधातोर्यत्कर्मेति। यदप्युच्यतेक्रियमाणे
चापिसमर्थग्रहणेमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रापिप्राप्नोतीति। उपपदमितिमहतीयंसंज्ञाक्रियते। संज्ञाचनामय
तोनलघीयः। कुतएतत्। लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्। तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञाय
थाविज्ञायेतउपोच्चारिपदमुपपदमिति। यच्चात्रोपोच्चारिनतत्पदंयच्चपदंनतदुपोच्चारि। यावताचेदानींपद
गन्धोस्ति पदविधिरयंभवति। पदविधिश्चसमर्थानांभवति। तत्रासामर्थ्यान्नभविष्यति। अथच्व्यन्त
उपपदेकिमणाभवितव्यम् अकुम्भंकुम्भंकरोतिकुम्भीकरोतिमृदमिति। नभवितव्यम्। किंकारण
म्। प्रकृतिविवक्षितत्वात् ॥

म्भमित्येतत्तुयद्यपिपदंभवतिउपोच्चारिचतथापिसापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तंनभवति। अन्वर्थसंज्ञाकर
णादेवसप्तमीनिर्दिष्टत्वेपिप्रकृत्यर्थविशेषणानांप्रत्ययार्थानांतद्विशेषणानांचोपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञानभवति। प
दविधिरिति। पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरितिभावः। अथच्व्यन्तइति। इहक्वचित्सापेक्षत्वेप्रत्ययोनभवतिमहान्तंपुत्रमिच्छ
तीति। क्वचित्तुभवतिमाणवकंमुण्डयतीतितत्रसंदेहात्प्रश्नः। च्व्यन्तस्यचाश्रयत्वेपिकर्मत्वंमन्यते। सत्वभूतत्वस्यानिवर्तनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतिविवक्षायामिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायांच्विर्विधीयते। तत्रावश्यंविकारेणप्रकृतिविशेषोपेक्षणीयः। तदनपेक्षायां च्वेरभावात्। ततश्चयथामहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्राणन्नभवति एवंमृदंकुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः। काशान्कटीकरोतीत्यत्रापि। च्व्यर्थाणप्रत्ययोभवति। तस्मिन्नुत्पन्नेकाशशब्दात्कृद्योगेषष्ठीतस्याः षष्ठीतिसमासः। समासरूपस्यैवचेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशानांकटीकारइतिवाक्यंनभवतीत्याहुः। निर्देशइति। कर्मणीतिसप्तमीविज्ञानात्सत्येवकर्मणिप्रत्ययोभविष्यतीतिभावः। निर्देशः संज्ञाकरणार्थइति। यथेत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वंप्रतिज्ञायतेतथार्थनिरपेक्षाकर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीतिभा

प्रकृतिविवक्षायांच्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षंचासमर्थंभवति। नतर्हिइदानीमिदंभवतिइच्छाम्यहंकाशकटीकारमिति। इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य। निमित्तोपादानंच। निमित्तोपादानंचकर्तव्यम्। निमित्तमुपपदंप्रत्ययस्येतिवक्तव्यम्। अनुपादानेह्यनुपपदेप्रत्ययप्रसङ्गः। अक्रियमाणेहिनिमित्तोपादानेअनुपपदेपिप्रत्ययः प्रसज्येत। निर्देशइदानीं किमर्थः स्यात्। निर्देशः संज्ञाकरणार्थः। यदाउपपदेप्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञांवक्ष्यामीति। तत्तर्हि निमित्तोपादानंकर्तव्यम्। तत्रवचनसुपपदसंनियोगार्थम्। तत्रवचनंक्रियतेतदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थंभविष्यति। कर्मण्यण्विधीयते। तत्रचप्रत्ययोभवतीति। ननुचास्यतत्रग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तम्। किम्। तत्रग्रहणंविषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्॥ कृदतिङ्॥ अतिङितिकिमर्थम्। पचति। अतिङितिशक्यमकर्तुम्। कस्मान्नभवतिपचतिकरोतीति। धातोः परस्यकृत्संज्ञा। प्राक्चलादेशाद्धात्वधिकारः। एवमपिस्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। अथातिङित्युच्यमानेयावतास्थानिवद्भावः। कथमेवैतत्सिध्यति ॥

वः। अर्थापेक्षायांतुसप्तम्यामणप्रत्ययस्याभिधेयंकर्मस्याद्यथाधःकर्मणिष्ट्रन्निति तथाचउपपदत्वंनप्रतीयेत। अर्थानपेक्षत्वेचसप्तम्याधातोरण्भवतिकर्मचोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादितिकर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वंनप्रतीयेत। तत्रवचनमिति। तत्रैवसतिप्रत्ययोभवतिनासतीतितत्रग्रहणाल्लभ्यते। कथमितिचेत्। उच्यते। प्रत्ययइत्यत्रानुवर्तते। तत्रायमर्थः। सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञंभवति। तत्रचोपपदेप्रत्ययोभवतीति॥ कृदतिङ्॥ स्थानिवद्भावइति। अतिङितिप्रतिषेधः स्वाश्रयामेवतिङः कृत्संज्ञांबाधितुमुत्सहतेनत्वतिदेशशास्त्रेणप्रसक्ताम्। अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिवचनादितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिषेधइति। अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादितिभावः। अथवेति। तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यतइतिमूलोच्छेद एव कृ
त्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते। टाबादयइति। यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तकवचनोत्पत्तिस्तथैव तद्गतलिङ्गाश्रया टाबादयः स्युरि
तिभावः। स्त्रियामिति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमितिभावः। धातो
रिति। धात्वादेरित्यतः। एकादेशइति। ननु स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम्। नैष दोषः। परशब्दस्येष्टवाचित्वा

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथवा तिङ्भा
विनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः। किं च स्यात्। यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा
स्यात्। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते चात्र
तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति। टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। स्त्रियां टाबा
दयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वणादयो वि
धीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति। अथापि कथंचिद्योगः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ।
तिङश्च। इह तर्हि पचति पठतीति ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। धातोरिति वर्तते। एवमपि चि
कीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्रापि शप्व्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्था
निवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥ समाप्तमिदं वासरूपान्तं भाष्यम् ॥

त्स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः। नन्वतिङि तिप्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति।
भूयरन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि विचीयादिति कृद्यकारलादीर्घेन प्राप्नोति। एषोप्यदोषः। सा
र्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्य कृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति। यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके
कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक् सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्॥ ॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयट
विरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वासरूपोऽस्त्रियाम्॥ कथमिति। स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमीवास्यात्स्त्रियामित्यस्यैववास्वरूपस्यनिषेधःस्यात्स्त्रियामित्युच्चार्ययेप्रत्ययाविधीयन्तेतेषुवासरूपोनभवतीतिसंदिहानःपृच्छति। लव्येति। अचोयदितियतातव्यादीनांनित्यंबाधनंप्राप्ने

वासरूपोऽस्त्रियाम्। कथमिदंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायांवासरूपोनभवतीतिआहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति। किंचातः। यदिविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायामिति। लव्यालवितव्याअत्रवासरूपोनप्राप्नोति। अथविज्ञायतेस्त्रीप्रत्ययेष्विति। व्यावक्रोशीव्यावकृष्टिरितिनसिध्यति। एवंतर्हिनैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायांनापिस्त्रीप्रत्ययेष्विति। कथंतर्हि स्त्रीग्रहणंस्वरयिष्यते। तत्रस्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीतिस्त्रियामित्यधिकृत्ययेप्रत्ययाविहितास्तेषांप्रतिषेधोविज्ञास्यते। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। असरूपस्यवावचनमुत्सर्गस्यबाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। असरूपस्यवावचनंक्रियतेउत्सर्गस्यबाधकविषयेऽनिवृत्तिर्यथास्यात्। तव्यत्तव्यानीयरउत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः। चेयंचेतव्यमित्यपियथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। अजन्ताद्यद्विधीयते। हलन्ताण्ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्चधातवोयदुताजन्ता हलन्ताश्च। उच्यन्तेचतव्यदादयस्तेवचनाद्भविष्यन्ति। एवंतर्हिण्वुल्तृचावुत्सर्गौपचादिभ्योऽजपवादः। पचतीतिपचः। पक्तापाचकइत्यपियथास्यात्। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अजपिसर्वधातुभ्योवक्तव्यइति। एवंतर्हिण्वुल्तृजचउत्सर्गाः। तेषामिगुपधात्कोऽपवादः। क्षिपः विलिखः विक्षेप्ताविक्षेपकइत्यपियथास्यात्। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति।

तीत्यर्थः। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारेणचस्त्रियामितिणचाक्तिनोबाधःप्राप्नोतीत्यर्थः। स्त्रियामित्यधिकृत्येति। स्त्रियांक्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारेयेउत्सर्गापवादास्तेष्वपवादउत्सर्गस्यबाधकएवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रोत्पत्तिर्वाप्रसङ्ग इति। वासरूपइत्येतावच्छ्रूयते। तत्र वाग्रहणे न किंभावो विकल्प्यताम्। असरूपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति। अथ बाधकत्वं विकल्प्यतां वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति। तत्रान्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात्। यथोक्तम्। यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवति पर इति। न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येत्युत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात्पक्षे तु न कश्चित् प्रत्यय उत्पद्येतेत्यर्थः। अस्त्विति। बाधकाभावे उत्सर्गस्यानिवार्यत्वादिति भावः।

तत्रोत्पत्तिर्वाप्रसङ्गो यथा तद्धिते। तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते। अस्तु। यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न। तदा विक्षेप्ता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। यथा तद्धित इत्युच्यते। तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा उत्पद्यते वा न वा। सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वा बाधकवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। असरूपस्य बाधकस्य वा बाधकवचनात्। असरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिर्वाप्रसङ्गो यथा तद्धित इति। नैष दोषः। अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति। किं कारणम्। प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते। अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते। इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते ॥

यद्येतदिति। अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेऽप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः। तत्र यथा अतइञिति विकल्पिते नैजामुक्ते पक्षे इञ् न भवति अपि तु वाक्यमेव। तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्यात्। यथाग्निचित् इत्यादौ क्विबादिलोपे कृते सिद्धं त्विति। बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते। अन्येनेति। दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः। इह पुनरिति। केवला प्रकृतिः स्वार्थमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति। तथा हि। प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थ इत्युच्यते। अनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कंचिदर्थं गमयति। अथापि हि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोतिक्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्वं बहिरङ्गमपि विकल्प्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यएवेति। समयस्यायंबाधकोस्तीतिभावः। सामर्थ्यमिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्तेनचप्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याय
यितुंशक्यतइत्यर्थः। पूर्वस्मिन्परिहारेप्रकृतेरेवकेवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपिसामर्थ्यनास्तीत्युक्तम्। उत्तरत्रतुसमयात्
प्रयोगएवकेवलायानास्तीत्युच्यते। कथंतर्हीति। समयात्केवलस्यप्रातिपदिकस्यतद्धितानुत्पत्तौसाधुत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः। अन्ये
नेति। दक्षस्यापत्यमितिषष्ठ्यन्तस्यप्रातिपदिकस्यप्रयोगोनकेवलस्यइहतुकृदनुत्पत्तौसत्यांकेवलएवधातुःस्यात्तस्यचसम

नचान्यः शब्दोस्तियस्तमर्थमभिदधीतेतिकृत्वातेनानुत्पत्तिर्नभविष्यति। अथवासमयःकृतः। नकेवलाप्रकृतिः
प्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइति। एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्नभविष्यति। ननुचयएवतस्यसमयस्यकर्तासएवे
दमप्याह। यद्यसौतत्रप्रमाणमिहापिप्रमाणंभवितुमर्हति। प्रमाणमसौतत्रचेहच। सामर्थ्यंत्विहदृष्टंशब्दानां
प्रयोगे। नचानुत्पत्तौसामर्थ्यमस्ति। ततोनुत्पत्तिर्नभविष्यति। कथंतर्हितद्धितेष्वनुत्पत्तौसामर्थ्यंभवति। अन्येन
प्रत्ययेनसामर्थ्यम्। केन। षष्ठ्या। अथवारूपवत्तामाश्रित्यबाधोविधिरुच्यते। नचानुत्पत्तौरूपवतीतेनानुत्पत्तिर्न
भविष्यति। एवमपिकुतएतत्। अपवादोविभाषाभविष्यतिनपुनरुत्सर्गइति। नैतदस्तिविशेषोयदपवादो
विभाषास्यादुत्सर्गोवा। अपिचसापेक्षोयंनिर्देशःक्रियतेवासरूपइति। नचोत्सर्गवेलायांकिंचिदपेक्ष्यमस्ति।
अपवादवेलायांपुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते। तेनयो रूपवाननन्यपूर्वोबाधकःप्राप्नोतिसवाबाधकोभविष्यति। कःपुनर
सौ। अपवादः। यदियोरूपवाननन्यपूर्वोबाधकःप्राप्नोतिसवाबाधकोभवतीत्युच्यते। क्विबादिषुसमावेशोनप्रा
प्नोति। ग्रामणीःग्रामणायइति। नह्येतेरूपवन्तः। एतेपिरूपवन्तः। कस्यामवस्थायाम्। उपदेशावस्थायाम्। यद्येवम
नुबन्धविभिन्नेषुविभाषाप्रसङ्गः। अनुबन्धविभिन्नेषुविभाषाप्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकइति
। कविषयेऽणपिप्राप्नोति ॥

यात्प्रयोगाभावः। अथवेति। असरूपशब्देनभिन्नरूपउच्यते। तस्यचभिन्नरूपत्वंरूपवदुत्सर्गापेक्षयाभवतीतिसएवपक्षेऽ
भ्यनुज्ञायतेनत्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः। नचैवास्तीति। उत्सर्गविकल्पेऽप्राप्तविभाषाअपवादविकल्पेतुप्राप्तविभाषेतिन
कश्चिद्विशेषः। अपवादवेलायामिति। बाध्यत्वेनयावदुत्सर्गोनापेक्ष्यतेतावदपवादस्यप्रवृत्तिरेवनास्तीत्यर्थः। उपदेशाव
स्थायामिति। प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्लोपचदिति। लङ्श्चनक्तस्लकारः प्रत्ययः लुङि· त्वपाक्षीदिति द्वेच्छब्दइति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः। यदयमिति। परो क्षेलिडितिलिटा लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्धएवेतिनार्थो लङ्विधानेन। विहित स्तुलकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः। अथवेति। क्विबादयोन संगृहीतास्तेषां प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः। क्वचिदयइति। प्रयोगइत्यर्थः। उपदेशेसर्वस्यैवासारू

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। अथ वाप्रयोगेऽसरूपाणांवाविधिर्न्याय्यः। प्रयोगे लादेशेषुप्रतिषेधः॥ प्रयोगेचेल्लादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः। ह्लोपच दित्यत्रलुङपिप्राप्नोति। श्वःपक्तेत्यत्रलुडपिप्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनलादेशेषुवासरूपो भवतीति। यदयंहशश्वतोर्लङ्चेत्याह। अथवाप्रयोगेऽसरूपाणांवाविधौनसर्वमिष्टंसंगृहीतमितिकृत्वाद्विती यःप्रयोगउपास्यते। कोसौउपदेशोनाम। उपदेशेचैतेऽसरूपाः। ननुचोक्तमनुबन्धभिन्नेषुविभाषाप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषुदोषएव। एकान्तेषुचनदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा पयति। नानुबन्धकृतमसारूप्यंभवतीति। यदयंददातिदधात्योर्विभाषांशास्ति अथवाऽसरूपोवाबाधकोभव तीत्युच्यते। अपवादश्चनामअनुबन्धभिन्नोवाभवतिरूपान्यत्वेनवा। तेनानेनावश्यंकिंचित्त्याज्यंकिंचित्सं ग्रहीतव्यम्। तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यंतन्नाश्रयिष्यामः। यत्तुरूपान्यत्वेनासारूप्यंतदाश्रयिष्यामः। अथवाअ सरूपोवाबाधकोभवतीत्युच्यते। सर्वश्चासरूपस्तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोयोऽसरूपइति। कश्चसा धीयान्। यःप्रयोगेचप्राक्चप्रयोगात्। असरूपोवाबाधकोभवतीत्युच्यते। नचैवंसतिकश्चिदपिसरूपः। तएवंविज्ञास्यामः। क्वचिद्योऽसरूपइति। अनुबन्धभिन्नाश्चप्रयोगेसरूपाः। अथकथमिदंविज्ञायते अ स्त्रियामिति। किंस्त्रियांनभवतीतिआहोस्वित्प्राक्स्त्रियाभवतीति। कश्चात्रविशेषः। स्त्रियांप्रतिषेधेक्त ल्युट्तुमुन्खलर्थेषुविभाषाप्रसङ्गः ॥

ष्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकंस्यात्। कथमिति। स्त्र्यधिकारविहितेष्वेवकिंप्रतिषेधः परस्तात्स्त्र्यधिकारस्संभवत्येव वासरूपविधिः। अथस्त्र्यधिकारात्प्राग्वासरूपविधिर्भवतिस्त्र्यधिकारेणविच्छिद्यतइतिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिङ्लोटाविति। लिङ् चेति लिङ् भवत्येव। इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र तु लिङ्लोटोः सह निर्देशादत्रापि सह निर्देशः कृतः। लिङ्ङिति नियमाल्लोण्न भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्। ननु तुमुन्भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात्कुतो बाध्यबाधकभावः। नैष दोषः। भावेपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावोभिमतः। आस्यते भोक्तुमिति भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमात्रं गम्यत इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः। क्त्वाभावे तत्रैव चलकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते। त

स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्राप्नोति। क्त। हसितं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। ल्युट्। हसनं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। तुमुन्। इच्छति भोक्तुम्। लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः। खलर्थः। ईषत्पानः सोमो भवता। खलपि प्राप्नोति। एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनम्। स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम्। आसित्वा भुङ्क्ते। आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम्। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनं कर्तव्यम्। कालो भोक्तुं। कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्। अर्हे तृज्विधानम्। अर्हे तृज्विधेयः। इमे अर्हे कृत्या विधीयन्ते। ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन्। नैष दोषः। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृच्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन्। एवं तर्हि अर्हे कृत्यतृज्विधानम्। अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः। अयमर्हे लिङ् विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यतृचो बाधेत। वासरूपो स्त्रियाम्॥ कृत्याः॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल्वचनम्। कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूदिति। अर्हे कृत्यतृज्ग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ्ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य। यदयमर्हे कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ्ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति। एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ केलिमर उपसंख्यानम्॥ केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पचेलिमा माषाः पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरला भेत्तव्याः।

त्रायं निर्णयः। स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते॥ कृत्याः॥ कृत्या इत्येतावत्सूत्रमित्याह। कृत्यसंज्ञास्यामिति। योगापेक्षमिति। ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात्प्राक्कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्ग्रहणेनानुमास्यत इत्यर्थः। तव्यत्तव्या॥ केलिमर इति। कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते। भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वास्तुनिभवइति। दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः। नित्यानां शब्दानां यथाकथंचिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते। यथोक्तम्। उपादाय पियेहेयास्तानुपायान्प्रचक्षते। उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठत इति। अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति। कृत्योके ष्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव यतोऽग्नावतदर्थ इत्यनेन। अचो यत्। यतिजनेरिति। यतो नाव इति स्वरार्थं जनेर्य द्विधानम्। जन्यमिति तु ण्यतापि सिध्यति। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधात्। वधमर्हतीति। दण्डादिभ्य इति यत् प्रत्ययः। य

वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः णिच्चासौ भवतीति वक्तव्यम्। वसतीति वास्तव्यः। तद्धितो वा। त द्धितो वा पुनरेष भविष्यति। वास्तुनि भवो वास्तव्यः॥ अचो यत्॥ अज्ग्रहणं किमर्थम्। अजन्ताद्य यथा स्याद् हल न्तान्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। हलन्ताण्ण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति। यथैव तर्हि ण्यद्य तं बाधते एवं तव्यादीनपि बाधेत। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्च धातवो य दुत अजन्ता हलन्ताश्च। उच्यन्ते च तव्यदादयः ते वचनाद्भविष्यन्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्। लव्यम्। पव्यम्। आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृ तेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति। तथा दित्स्यं धित्स्यम्। आर्द्धधातुकसामान्ये ऽकार लोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति। अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति॥ यतिजनेरुपसंख्यानम्॥ यतिजनेरुप संख्यानं कर्तव्यम्। जन्यं [illegible]सेन। अल्पमिदमुच्यते। तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम्। तकि तक्यम्। शसि शस्यम्। चति चत्यम्। यति यत्यम्। जनि जन्यम्। हनो वा वध च । हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः वध इत्ययं चादेशः। वध्यः। घात्यः। तद्धितो वा। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। वधमर्हतीति वध्यः। यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति। असिवध्यो मुसलवध्य इति। यति पुनः सति साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति समासः सिद्धो भवति। यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्यात्। असिवधमर्हतीति। नैवं शक्यं वक्तुम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। असिवध्यः। एवं स्वरः प्रसज्येत। असिवध्य इति चेष्यते। अचो ॥

दितद्धित इति। तेन सह समासस्य लक्षणाभावात्। स्वरे हि दोष इति। असिवधशब्दाद्यति सति तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्ये त। कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति। न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति। यद्दण्डादिषु के वलवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अजर्यम्॥ तयोरेवेतिवचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति। अजर्यं सङ्गतेनेति। कर्तरि च सङ्गतङ्ग्ष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः प्र
च्छति। किंप्रत्युदाह्रियत इति। अजर इति कर्तर्ययं प्रत्ययो निपात्यते। ततो द्व्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तैव प्रत्युदाहरणे प्रद
र्शनीय इति भावः। गत्यर्थानामिति। यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भाव इह क्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो
गतो ग्रामं देवदत्त इति। ततो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते। जीर्यतिरकर्मक इति। सोपसर्गस्य सक
र्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम्। द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम्। कालादिना सर्वस्यैव सकर्म
क

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ अनुपसर्गाच्चरेराङि चागुरौ॥ अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राङि चागुराविति वक्तव्यम्। आचर्यो
देशः। अगुराविति किमर्थम्। आचार्य उपनयमानः। गदमद॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च॥ स्वामिन्य
न्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अर्यः स्वामी॥ अजर्यं सङ्गतम्॥ सङ्गतमिति किं प्रत्युदाह्रियते अजरः कम्बलः अजरिता कम्ब
ल इति। किं पुनः कारणं कर्तृसाधनं प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः। एवं तर्हि अजर्यं कर्तरि॥ अजर्यं कर्त
रीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते। तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति। ग
त्यर्थानां क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति। जीर्यतिरकर्मकः। भावे तर्हि प्राप्नोति। संगतग्र
हणमिदानीं किमर्थं स्यात्। कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति। तद्यथा। हृषैर्लोमभिरिति लोमानि चे
त्कर्तॄणि भवन्ति। अजर्यम्॥ वदः सुपि क्यप् च॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा
भूत्। प्रवाद्यं संवाद्यम्। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अनुपसर्ग इति वर्तते एवं तर्हि अन्वाचष्टे अनुपसर्ग इत्येवं वर्तत
इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव च न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

कत्वम्। सङ्गतग्रहणमिति। न हि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः। कर्तृविशेषणमिति। वैयधि
करण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः। लोमानि चेदिति। तथा च हृषितं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरिति वैयधिकरण्येपीष्टिकल्पो भव
ति। तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम्। अथवा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तर्येव प्रत्ययो
भवतीति स्थितम्॥ वदः सुपि॥ नैतदिति। यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकनन्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यव
क्तव्यो विशेषः। एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भुवोभावे॥भवतिरकर्मकइति।ननुप्राप्तमर्थंसकर्मकोऽस्ति।नैषदोषः।प्राथम्यात्स्वार्थस्यैवेहग्रहणात्।ननुकालादिकर्मणिप्राप्नोति।अनभिधानात्कालादिकर्मणिनभविष्यतीतिमन्यते॥हनस्तच॥दस्युहत्यायेति।छन्दस्येवैतत्क्यबन्तंनपुंसकंभाषायांतुस्त्रीलिङ्गमेव॥एतिस्तु॥अथवेति।पूर्वस्मात्क्यपोऽस्यैवलक्षण्यप्रदर्शनायक्यब्ग्रहणंकृतंतेनपूर्वंक्यप्छन्दसिस्त्रियांचिद्भवति।क्यब्विधाविति।ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतइतिवार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते।तत्रहीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यांसाह

भुवोभावे॥भावग्रहणंकिमर्थम्।कर्मणिमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।भवतिरकर्मकः।अकर्मकाअपिधातवः सोपसर्गाःसकर्मकाभवन्ति।तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापिप्राप्नोति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अनुपसर्गइति वर्तते।उत्तरार्थंतर्हिभावग्रहणंकर्तव्यम्।हनस्तचभावेयथास्यात्।श्वहत्यावर्तते।इहमाभूत्।श्वघात्योवृषलइ ति॥हनस्तच॥ हनस्तश्चिस्त्रियांछन्दसि॥ हनस्तचेत्यत्रचिस्त्रियां छन्दसिइतिवक्त व्यः।तांभ्रूणहत्यांनिगृह्यानुचरणम्।अस्यैत्वाभ्रूणहत्यायैचतुर्थंप्रतिगृह्यते।स्त्रियामितिकिमर्थम्।आघ्नतेदस्यु हत्याय।छन्दसीतिकिमर्थम्।श्वहत्यादस्युहत्यावर्तते॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॥क्यबितिवर्तमानेपुनःक्यब् ग्रहणंकिमर्थम्।क्यबेवयथास्याद्यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति।किंचान्यत्प्राप्नोति।ण्यत्।ओरावश्यकेण्यतः स्तौतेःक्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यति।सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति।अथवाहनस्तश्चिस्त्रियांछन्द सिचोदितःसनवक्तव्योभवति।क्यब्विधौवृजग्रहणम्।क्यब्विधौवृजग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्।वार्याऋत्विजइ ति।अज्जेःस्त्रोपसंख्यानंसंज्ञायाम्॥अज्जेःस्त्रोपसंख्यानंकर्तव्यंसंज्ञायाम्।आज्यम्।यदिक्यप्।वृद्धिर्नप्राप्नोति।त स्माण्ण्यदेषः।यदिण्यत्।उपधालोपोनप्राप्नोति।तस्मात्क्यबेवेषः।ननुचोक्तंवृद्धिर्नप्राप्नोति।आङ्पूर्वस्यप्रयोगोभ विष्यति।यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति।नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्।यथाल क्षणंपदंकर्तव्यम्॥

चर्यादिशब्देनवृणातिर्गृह्यतेतस्माण्ण्यदएषइति।ननुस्वरभेदोभवतिक्यपिसत्याद्युदात्तंपदंण्यतिसत्यन्तस्वरितम्।नैषदोषः।नह्वि षयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानात्।लक्षणेनेति।संहितायाएवनित्यत्वम्।पदविच्छेदस्तुपौरुषेयत्वम्।तयाचयत्रार्थेनिश्चयाभाव स्तत्रावग्रहोनक्रियते।तदुक्तंहरिद्रूनवगृह्यतेइति।हरिद्रूरित्यत्रकिंहरिशब्दइकारान्तः।अथहरित्शब्दस्तकारान्तइतिसंदेहात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ईच्खनः॥दीर्घोच्चारणेभाष्यकारेणप्रत्याख्यातेकेचित्प्रश्लेषनिर्देशेनद्वितीयइकारोयेविभाषेत्यात्वस्यपक्षेपरत्वात्प्राप्तस्यबाधना
र्थइत्याहुः।तदयुक्तम्।क्यप्संनियोगेनविधीयमानस्येत्वस्यान्तरङ्गत्वादात्वस्यतुयकारादावुपन्नेविधीयमानस्याङ्गस्यबहिरङ्गत्वा
दिप्रतिषेधाभावात्प्राप्त्यभावात्।भृञोसं–॥असंज्ञायांकिमर्थमिति।क्रियमाणेप्रतिषेधइष्टंनसिध्यतीतिप्रश्नः।भार्येति।गृह्णिण्याइयं
संज्ञेतिक्यबभावेण्यत्प्रत्ययः।अनर्थकइति।भृञइति।प्राप्तेरयंप्रतिषेधआनन्तर्यान्नतुलक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादितिभावः।प्रतिषे

ईच्खनः॥दीर्घोच्चारणंकिमर्थम्।नचइच्खनइत्येवोच्येत।कारूपसिद्धिः।खेयम्।आद्गुणेनसिद्धम्। नसिध्यति।
षत्वतुकोरसिद्धइतिएकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक्प्रसज्येतानैतदस्ति।पदान्तपदाद्योरेकादेशःसिद्धःनैषतुक्पदान्तप
दाद्योरेकादेशस्तस्मादिच्खनइत्येववक्तव्यम्॥ईच्खनः ॥ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ असंज्ञायामितिकि
मर्थम्।भार्या।भृञःसंज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषेधोन्येनविहितत्वात्।भृञःसंज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषेधः।अ
नर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः।किंकारणम्।अन्येनविहितत्वात्।अन्येनलक्षणेनस्त्रियांक्यब्विधीयते।संज्ञायांस
मजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणइतिप्रतिषेधइदानींकिमर्थःस्यात्।प्रतिषेधःकिमर्थइतिचेदस्त्रीसंज्ञा
प्रतिषेधार्थः।प्रतिषेधःकिमर्थइतिचेदस्त्रीसंज्ञास्तितदर्थःप्रतिषेधःस्यात्।भार्यानामक्षत्रियाः।सिद्धंतुस्त्रियांसंज्ञा
प्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।स्त्रियांसंज्ञाप्रतिषेधोवक्तव्यः।संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः
।ततोनस्त्रियांभृञइति।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंभृञःसंज्ञाप्रतिषेधेस्त्रियामप्रतिषे
धोन्येनविहितत्वादिति।नैषदोषः।भावइतितत्रानुवर्तते।कर्मसाधनश्चायम्।अथवायएतेसंज्ञायांविधी
यन्तेतेषुनैवंविज्ञायतेसंज्ञायामभिधेयायामिति।किंतर्हि।प्रत्ययान्तेनचेत्संज्ञागम्यतइति ॥

धइदानीमिति।प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणप्राप्तस्यापिक्यपःप्रतिषेधोभविष्यतीतिभावः।अस्त्रीसंज्ञेति।संज्ञायतइति
संज्ञेतिकर्मसाधनोऽत्रसंज्ञाशब्दः।ततोनस्त्रियामिति।स्त्रीशब्देनात्रस्तनकेशवतीगृह्यते।अन्यथाविधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो
नस्यात्।तस्माद्भरणंभृत्येतिविधेर्विषयःलौकिकीतुस्त्रीप्रतिषेधस्याभावइतितत्रेति।व्रजयजोर्भावेक्यबित्यतः।संज्ञायामिति।सं
ज्ञाशब्दःकर्मसाधनोनगृह्यतेकिंतर्हिभावसाधनः।तेनप्रत्ययान्तेनयदिरूढिर्गम्यतेततःप्रत्ययः।नचभृत्याशब्देनहिरण्यादि
ण्यभिधीयतइतिक्यपोऽप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संज्ञायामिति। भार्यानामक्षत्रिया इत्यत्रासंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम्। स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यबभावाण्ण्यदेव भवतीत्युत्तरम्। यथेति। अजन्ताद्विधीयमानो यत्। यथा हलन्तात्कृतश्चिद्भवति बहुलवचनात्। यथाचमिति रित्यङ्गिः षयेक्तिन्न भवति। एवं भार्येति क्यप्प्र

अपर आह। संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति। संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति। स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति। भाव इति तत्र वर्तते। कर्मसाधनश्चायम्। अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम्। अथवा कृत्यल्युटो बहुलमिति एवमत्रापि ण्यद्भविष्यति॥ यथा यत्यं यथाजन्यं यथाभिति स्तथैव सा। समश्च बहुलं समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संभृत्या एव संभाराः। संभार्या एव संभाराः॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि। सूर्य रुच्य अव्यथ्य इत्येते कर्तरि निपात्यन्ते। किं निपात्यते। सूर्य सृसर्तिभ्यां चास्तेः रुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः। सरणाद्वा सुवति कर्मणीति वा सूर्यः। रुच्यो रोचते सो रुच्यः। न व्यथत इत्यव्यथ्यः। कुप्यं संज्ञायाम्॥ कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि चा कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम्। कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव कृष्टपच्याश्च मे। यो हि कृष्टे पक्तव्यः स कृष्टपाक्यो भवति॥ राजसूय॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसीति वक्तव्यम्। मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्। अनृतं हि मत्तो वदति तस्मान्नापिगृह्यम्। प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवान्यत्र॥ प्रत्यपिभ्याम्॥ अमावस्यदन्यतरस्याम्॥ कस्यायमनुबन्धः प्रधानस्य। यदि प्रधानस्य। अमावस्याद् इत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अमावस्याद् इति चेष्यते। तथा अमावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति। एवं तर्हि निपातनस्य॥

सङ्गे ण्यद्भवतीत्यर्थः। अमावस्य॥ प्रधानस्येति। विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तं भवति। एवं स्वर इति। यतो नाव इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्। अन्तस्वरितं चेष्यते। अमावास्याग्रहणेनेति। शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ण्यदन्तत्वादमावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः। एवं तर्हीति। यत्प्रत्ययान्तत्वं न निपात्यत इत्यर्थः ॥ राम: ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ननुतितिप्रत्ययग्रहणंचोदयिष्यते।निरस्तविभागेचनिपातनआश्रीयमाणेस्वरितत्वंनसिध्यतीतिमत्वाह।यदितर्हीति॥
एवंजातीयकानीति।निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः।अमावसोरिति।वृद्धिभावाभावकृतभेदाश्रयोद्विवचननिर्देशः।नि
पातयामीति।एकतरस्येतिशेषः।एकवृत्तितेति।एकातद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यतिएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।तथा

यदितर्हिनिपातनान्यप्येवंजातीयकानिभवन्तिश्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति।व्यपवर्गाभावात्ञ्नित्याद्युदात्तत्वं
नप्राप्नोति।एवंतर्हिअमावसोरहंण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम्।तथैकवृत्तितातयोःस्वरश्चमेप्रसिध्यति॥
अमा॥छन्दसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्र
ह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥निष्टर्क्यइतिकिंनिपात्यते।निष्टर्क्येकृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि॥
कृताद्यर्थः। यथाकृतेस्तर्कः।कसेःसि कता।हिंसेःसिंहः।अपरआह।निष्टर्क्येव्यत्ययंविद्यान्निसःषत्वंनिपातना
त्।ण्यदायादेशइत्येतावुपचाय्येनिपातितौ॥निष्टर्क्यंचिन्वीतपशुकामः।ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप्चतुर्भ्य
श्चयतोविधिः।ण्यदेकस्माद्यशब्दश्चद्वौक्यपौण्यद्विधिश्चतुः॥ण्यदेकस्मान्निष्टर्क्यः।चतुर्भ्यः क्यप्।देवहूयः।प्र
णीयः।उन्नीयः।उच्छिष्यः।चतुर्भ्यश्चयतोविधिः।मर्यः।स्तर्या।ध्वर्यः।खन्यः।ण्यदेकस्मात्।खान्यः।यशब्दश्च।देव
यज्या।द्वौक्यपौ।आपृच्छ्यः।प्रतिषीव्यः।ण्यद्विधिश्चतुः।ब्रह्मवाद्यः।भाव्यः।स्ताव्यः।उपचाय्यपृडम्।उपपूर्वा
च्चिनोतेरायादेशोपिनिपात्यते।नहिण्यतैवसिध्यति।हिरण्यइतिच॥हिरण्यइतिचवक्तव्यम्।उपचेयपृडमित्येवा
न्यत्र॥कृहलोर्ण्यत्॥पाणौसृजेर्ण्यद्विधिः॥पाणौसृजेर्ण्यद्विधेयः।पाणिसर्ग्यारज्जुः।समवपूर्वाच्च॥समवपूर्वाच्चेतिव
क्तव्यम्।समवसर्ग्यारज्जुः।लपिदभिभ्यांच॥लपिदभिभ्यांचेतिवक्तव्यम्।अपलाप्यम्।अपदाभ्यम्॥

हिरण्यत्यमावास्याशब्दस्यन्याय्यत्वादाकारस्यप्रकृतित्वमकारस्यतुविकारत्वम्।छन्दसि॥कृताद्यर्थइति।कृतशब्द
स्यधातोर्यआदिःककारस्तत्प्रयोजनः।आदेरन्तत्वमन्तस्यचादित्वंयथास्यादित्यर्थः।आद्यन्तयोःपरस्पररूपापत्तिर्नतु
वर्णान्तररूपापत्तिरितिप्रदर्शनायकृताद्यर्थइत्युक्तंभवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओराव्श्यके॥ कथमिति। किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेन आवश्यके द्योत्य इति प्रश्नः। अवश्यलाव्यमिति। द्वावपूपावित्यादौ गतार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादिति मन्यते। विस्पष्टादिवदिति। यथा विस्पष्टकटुकमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमवश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु

ओराव्श्यके॥ कथमिदं विज्ञायते आवश्यके उपपदे आहोस्विद् द्योत्य इति। कश्चात्र विशेषः। आवश्यक उपपद इति चेद् द्योत्य उपसंख्यानम्। आवश्यके उपपद इति चेद् द्योत्येऽउपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाव्यं लाव्यम्। अस्तु तर्हि द्योत्ये। द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुपपत्तिः। द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः प्राप्नोति। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। नैष दोषः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। विस्पष्टादिवत्स्वरश्च। ओराव्श्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धम्। ओराव्श्यके ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। क्यपोऽवकाशः स्तुत्यः। इहोभयं प्राप्नोति अवश्यस्तुत्यः। क्यप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं तत्र क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यबेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥ आनाय्योऽनित्ये॥ दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम्। आनेयोऽन्यः। आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्। एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत्॥ आनाय्य॥ प्राय्य सान्नाय्य निकाय्य धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु॥ पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते। पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम्। पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते। मेयं निचेयमित्येवान्यत्र॥ पाय्यसान्नाय्य॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः। कुण्डपाय्ये यद्विधेयः। कुण्डपाय्यः क्रतुः॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः॥ समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात्। समूह्य इत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र ण्यद्भविष्यति ऋहलोर्ण्यदिति। वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम्। वहेर्ण्यद्यथा स्यात्॥

निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः॥ आनाय्यो॥ आनाय्योऽनित्य इति चेदिति। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः। भवेदिति संभावने लिङ्। निपातनाद्वृद्धिराश्रीयते। एकयोनाविति। यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः। यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्रानाय्यशब्दो न भवति। अग्नौ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऊहिविग्रहादिति। वहिसमानार्थेनोहिनाब्राह्मणस्य निर्वचनंकृतमित्यर्थः। ण्वुलतृचौ॥ मातराविति। उणादिषुतृप्रत्ययान्तामात्राद

वह्यर्थमितिचेदूहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्। ऊहिरपिवह्यर्थेवर्तते। कथंपुनरन्योन्यस्यार्थेवर्तते। कथमूहिर्वह्यर्थेवर्तते। बह्वर्थाअपिधातवोभवन्ति। अस्तिपुनः क्वचिदन्यत्रापिऊहिर्वह्यर्थेवर्तते। अस्तीत्याह। ऊहिविग्रहाच्चब्राह्मणेसिद्धम्। ऊहिविग्रहाच्चब्राह्मणेसिद्धमेतत्। समूह्यंचिन्वीतपशुकामः। पशवोवैपुरुषः पशूनेवास्मैतत्समूहति॥ चित्याग्निचित्येच॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तोभावे। अग्निचित्येतिभावेन्तोदात्तोभवति। अग्निचयनमेवाग्निचित्या॥ ण्वुलतृचौ॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्तउदात्तोभवतीत्यन्तोदात्तत्वंयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। एकाजयम्। तत्रनार्थः स्वरार्थेनचकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैवसिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्वविशेषणार्थेनार्थः। अप्तृन्तृजिति। तद्दृश्यमानेमातरौमातरः पितरौपितरइत्यत्रापिप्राप्नोति। स्वसृनप्तृग्रहणंनियमार्थंभविष्यति। एतयोरेवयोनिसंबन्धयोर्नान्येषांयोनिसंबन्धानामिति। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्वसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। तुश्छन्दसितुरिष्ठेमेयःस्विति चोभयोर्ग्रहणंयथास्यात्। ण्वुलिसकर्मकग्रहणम्॥ ण्वुलिसकर्मकग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूदासिताशयितेति। नवाधातुमात्राद्दर्शनाद्ण्वुलः। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। धातुमात्राद्दर्शनाद्ण्वुलः। धातुमात्राण्ण्वुलदृश्यते। इमेअस्यआसकाः। इमेअस्यशायकाः। उत्थिताआसकावैश्रवणस्येति। तृजादिषुवर्तमानकालोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम्। तृजादिषुवर्तमानकालोपादानंकर्तव्यम्। किंकारणम्। अध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम्। अध्यापकवेदाध्यायः। अधीतवत्यध्येष्यमाणेवामाभूदिति। नवाकालमात्रेदर्शनादन्येषाम्। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। कालमात्रेदर्शनादन्येषाम्। कालमात्रेह्यन्येप्रत्ययादृश्यन्ते। चर्चापारः शमनीपारः॥

योनिपातितादितिभावः। स्वसृनप्तृग्रहणमिति। नप्तृग्रहणंनियमार्थंस्वसृशब्दस्तुक्रन्प्रत्ययान्तत्वादिष्यर्थएव। सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वंचकारस्यस्थितम्। तुश्छन्दसितुरिष्ठेमेयःस्वित्यत्राप्येतत्प्रयोजनसद्भावात्॥

अवेवा यदेतत्तन्तृचौग्रहणं एतत्स्त इति वक्ष्यामि यादितु इत्युच्यते। मातरौ मातरः पितरौ पितरः। अत्रापि प्रसज्येत। स्वसृनप्तृग्रहणंनियमार्थंभविष्यति। एतयोरेवयोनिसंबन्धयोर्नान्येषांयोनिसंबन्धानामिति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्दि॥ श्वपचेति। कर्मण्यणबाध्यते। न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे सोपि भवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकै

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ अजपि सर्वधातुभ्यः॥ अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः। इहापि यथा स्या
त्। भवः सव इति। न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। पचाद्यनुक्रमण
मनुबन्धासंजनार्थम् अपवादबाधनार्थं च। अनुबन्धासंजनार्थं तावत्। नदट् नदी। चोरट् चोरी। अपवा
दबाधनार्थम्। जारभराः श्वपचेति। नन्दिग्रहि॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषा
द्यर्थः। इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः। किं प्रयोजनम्। मेषाद्यर्थः। मेषः देवः सेवः। न वा बुधादीनां दर्शनादनुप
सर्गेपि। न वा को विधेयः। किं कारणम्। बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेपि। बुधादीनामनुपसर्गेपि को दृश्यते। बुधः क्षुधः सिम इ
ति कथं मेषः देवः सेव इति। पचादिषु पाठः करिष्यते॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः॥ जिघ्रः सं
ज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः। इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः। केचिज्जिघ्रभावस्य। किं
पुनरत्र न्याय्यम्। शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः। जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे के न शे आकारलोपः स्यात्॥ अनुपसर्गा
ल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति
वक्तव्यम्। निलिम्पा नाम देवाः॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानम्॥ गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। गोविन्दः। अल्पमिदमुच्यते गवीति। गवादिष्विति वक्तव्यम्। गोविन्दः। अरविन्दम्।
ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः॥ तनोतेरुपसंख्यानम्। तनोतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अवतनोतीत्यवतानः॥
शिल्पिनि ष्वुन्॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्॥ इह माभूत्। याचकः॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्॥
प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम्। प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः। सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा
स्याद्बहुशोपि यो दुष्ठु करोति तत्र माभूदिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणभाष्ये तृती
याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सतीचासविद्यमानावाप्रकृतिःपरिणामिनी। यस्य ना
कर्मण्यण्॥ निर्वर्त्यमानेति। हरिणानिर्वर्त्यमानादीनांविशेषो दर्शितः॥ यस्यापिसदणुपादानकार
श्रीयतेतस्यनिर्वर्त्यत्वंप्रचक्षते॥ यस्योपादानकारणंनास्तितन्निर्वर्त्यंयथासंयोगंकरोतीति। यदातूपादानकारणमेवपरिणामित्वेनविवक्ष्यते मृदंघटंकरोतीतितदा
णंनविवक्षितंतन्निर्वर्त्यंयथाघटंकरोतीति। प्रकृत्युच्छेदसंभूतंकिंचित्काष्ठादि
विकार्यंकर्म। भेदविवक्षायांतुमृदाघटंकरोतीतिनिर्वर्त्यमेवकर्म। विकार्यमपिद्विधम्। दर्शनादनु
मस्सवत्। किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्यासुवर्णादिविकारवदिति॥ प्राप्यमपि। क्रियाकृतविशेषाणांसिद्धिर्यत्रनगम्यते। तत्राप्यत्वंसर्वस्यकर्मणोस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वादवान्तरविवक्षायांतुत्रैविध्यमु
मानाद्वतत्प्राप्यमितिकथ्यतेइति॥

कर्मण्यण्॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। आदित्यंपश्यतिहिमवन्तंशृणोति
ग्रामंगच्छतीति। कर्मणिनिर्वर्त्यमानविक्रियमाणेइतिचेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम्॥ कर्मणिनिर्वर्त्यमा
नविक्रियमाणइतिचेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। वेदाध्यायः चर्चापारःशमनीपारः। यत्र चनि
युक्तस्तत्रचोपसंख्यानंम्। यत्रचनियुक्तस्तत्रचोपसंख्यानंकर्तव्यम्। छत्रधारःद्वारपालः। हृग्रहिनीव
हिभ्यश्च॥ हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्। हृ। भारहारः। ग्रहि। कमण्डलुग्राहः। नी। उष्ट्रप्रणायः। वहि। भा
रवाहः। अपरिगणनंवा। नवार्थः परिगणनेन। कस्मान्नभवतिआदित्यंपश्यतिहिमवन्तंशृणोतिग्रामंगच्छ
तीति। अनभिधानात्। अनभिधानादत्रनभविष्यति। अकारादनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषेधेन॥ अकारा
दनुपपदात्कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः। पचतीतिपचः ॥

च्यते। वेदाध्यायइति। नित्योवेदःस्थितएवाधीयते इतिनिर्वर्त्यत्वाभावः। छत्रधारइति। वेदाध्यायादिग्रहणेनछत्रधारा
दीनांग्रहणंनास्तिप्रकारार्थेनादिशब्देनसदृशानांशास्त्राध्यायादीनामेवशब्दानांग्रहणात्। तत्प्राप्यमेवनविकार्यम्।
नहिधारणादूर्ध्वंछत्रस्यकश्चित्क्रियाकृतोविशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योस्ति। अनभिधानादिति। नित्यानांशब्दाना
मिदमन्वाख्यानमात्रम्। नचादित्यंपश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दालोकेप्रयुज्यन्तइतिशास्त्रेणापि
साधुत्वेननानुशास्यन्तइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कर्मोपपदस्येति।यदागणपठितधातुविषयएवाच्प्रत्ययस्तदायंविप्रतिषेधोयदातुसर्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्तदायेन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवादत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोऽनुपपन्नः।तथाचकरोतेरच्प्रत्ययःकृतःशिवशमरिष्टस्यकरइति।ततश्चकुम्भकारादिरपिनाणोऽवकाशःतत्राप्यच्प्रत्ययप्रसङ्गात्।अतएवभाष्यकारउदाहरणान्तराणिकाष्ठभेदादीनिविप्रतिषेधस्यवक्ष्यति।काष्ठभेदइति।सर्वधातुभ्योविधानादचउत्सर्गस्यकाणावपवादौतयोर्विप्रतिषेधादणेवात्र

कर्मोपपदस्यावकाशः।कुम्भकारःनगरकारः।इहोभयंप्राप्नोति।ओदनपाचः।कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन।अनुपपदस्यावकाशः।विक्षिपःविलिखः।कर्मोपपदस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोतिकाष्ठभेदः।कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन।अनुपपदस्यावकाशःजानातीतिज्ञः।कर्मोपपदस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोतिअर्थज्ञः।कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।अनुपपदस्तृतीयः।ण्वुल्तृजचः।तेषांणः।तस्यकः।सयथैवकोणंबाधतेएवंकर्मोपपदमपिबाधेत।कर्मोपपदोपितृतीयः।ण्वुल्तृजचः।तेषामण्।अणःकः।उभयोस्तृतीययोर्युक्तोविप्रतिषेधः।अनुपपदस्यावकाशःलिम्पतीतिलिम्पः।कर्मोपपदस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोतिकुड्यलेपइति।कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।अनुपपदस्तृतीयः।ण्वुल्तृजचः।तेषांकः।कस्यशः।सयथैवशःकंबाधतेएवंकर्मोपपदमपिबाधेत।कातर्हिगतिः।मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानित्येवंशःकंबाधिष्यते।कर्मोपपदंनबाधिष्यते।अनुपपदस्यावकाशःसुग्लःसुम्लः।कर्मोपपदस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोतिगोसंदायःवाडवसंदायः।कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।अनुपपदस्तृतीयः।ण्वुल्तृजचः।तेषांणः।तस्यकः।सयथैवकोणंबाधतेएवंकर्मोपपदमपिबाधेत॥

भवति।सयथैवकइति।प्राप्तिमात्रस्यबाध्यत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते।यदातुप्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यतेतदातुयेननाप्राप्तिन्यायात्कस्यैवकोबाधकोनतुकर्मोपपदस्याणः।कःपुनरनयोःप्रत्यययोर्विशेषः।उच्यते।कर्मोपपदेकेसतिनित्यसमासोभवति।अकर्मोपपदेतुविकल्पेनषष्ठीसमासःस्यात्।नन्वर्थश्चइत्यत्रातोऽनुपसर्गेकइतिकःप्राप्नोतिनत्वणप्रत्ययः।तत्कथमुच्यतेकर्मोपपदेस्यसएवेतिनहिकुम्भकारःकर्मोपपदस्यकस्यविषयः।एवंतर्हिकाणोर्विप्रतिषेधेपरत्वादणंकंबाधनेअणमपिकर्मोपपदःकोपवादत्वादितिक्रममादृत्यैतदुक्तमित्यदोषः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मांसकाम इति। मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कल्याणशब्दस्त्वलघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तस्तत्र कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते। भक्षयतेरजिति। एरजण्यन्तानामित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति कल्यादिभ्यः प्रतिषेध
एवास्ति॥ ननु च बहुव्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृति
स्वरो न सिध्यति। नैष दोषः। भक्षणं भक्षः बहुषु भक्षणमस्येत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपदभूमाभावाद्बहुव्रीहौ

कातर्हि गतिः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं कोणं बाधिष्यते। कर्मोपपदं न बाधिष्यते।
शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वं च वक्तव्यम्। शीलि। मांसशीला मांसशीलः। कामि। मांसकामः मांसकामा। भक्षि। मांसभक्षः मांसभक्षा। आचरि। कल्या
णाचारः कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्यां च॥ ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्। सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा। कल्याणक्षमः
कल्याणक्षमा। किमर्थमिदमुच्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्ष्यामि। ईकारश्च मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह
यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति। तत्र योसौ भक्षयतेरच् तदन्तेन बहुव्रीहिः। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्क
र्मोपपदं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। समानेर्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च क
र्मोपपदस्तत्र भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। काण्डलावः काण्डानि लावोऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति।
भवति बहुव्रीहिरपि मांसे कामोस्य मांसकामः मांसकामक इति वा॥ न त्वम्भोभिगमा। न त्विदं भवति अम्भोऽभि
गमोऽस्य अम्भोभिगम इति। किं तर्हि। अम्भोभिगामी त्येव भवति। काण्डलावे पि च विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य
प्रयोजनं भवतीति। नैषोस्ति विग्रहः काण्डानि लावोस्येति॥

प्रकृत्येति स्वरो भविष्यति। काण्डानि लावोऽस्येति। लावयतेरच्। भवति बहुव्रीहिरपीति। तेन ज्ञापनप्रयोजनाभावादण
बाधनार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः। न त्वम्भोभिगमेति। तेनात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवतीति भावः। नैषोस्तीति। काण्डा
नि लुनातीति प्रकृत्यर्थविवक्षायामभावात्सिचः लूयत इति लवः काण्डानि लवोस्येति विग्रहेण भाव्यमिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यणः प्रसङ्गे व्यत्ययः क्रियते तेनान्नअदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते। आतोनुपसर्गे। ब्रह्मज्य इति। ब्रह्मजिना तीति ङप्रत्ययः। वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् समानाश्रयाङ्ग वार्णविषयमेतदिति तं प्रत्याह एवं तर्हीति। नित्यमिति। संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वमन्यते। अन्तरङ्गमिति। वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम्।

अन्नादायेति चकृतां व्यत्ययश्छन्दसीति॥ अन्नादायेति चकृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः। अन्नादायान्नपतये य आह्वितिमन्नादां कृत्वा। आतोनुपसर्गे कः॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः। ब्रह्मज्य इति। किमुच्यते सर्वत्रेति। अन्यत्रापि। नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। आह्वः प्रह्व इति। के हि संप्रसारणप्रसङ्गः। सके हि संप्रसारणं प्रसज्येत। संप्रसारणे कृते संप्रसारणस्य पूर्वत्वे च उवङादेशः। आहुव इत्येतद्रूपं प्रसज्येत। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अस्त्वत्र संप्रसारणम्। संप्रसारणे कृते आकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावादुवङादेशो न भविष्यति। पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति। एवं तर्हि। इदमिह संप्रधार्यम्। आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाकारलोपः। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इत्याकारलोपो भविष्यति। एवं तर्हि। इदमिह संप्रधार्यम्। आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाकारलोपः। नित्यं संप्रसारणं कृते प्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि। आकारलोपोपि नित्यः। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य आकारलोपः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं बाधते। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः। आकारलोपे कृते संप्रसारणं संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपं आह्वः प्रह्व इति। एवमपि न सिध्यति। योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः॥

एवमपि न सिध्यतीति। आह्व इत्यादिरूपमिति शेषः। योनादिष्टादिति। उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति। नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति। नैतदस्ति। शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके। आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति। असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः॥

रा॰ म॰ ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जुहुवतुरिति। ह्वेञः लिटि ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपम्। परत्वादात्वमिति। अशितीति पर्युदासाश्रयेणैत
दुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं न चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। एङः पदा
न्तादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन। आकारान्तलक्षण इति। पर्युदासाश्रयेपि ह्वावामश्चे
ति ज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति। ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः। उक्तार्थसंग्रहार्थं श्लोकाः

आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवति। एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति। इहापि तर्ह्याकारलो
पस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुरिति। अस्त्यत्र विशेषः। अकृते त्वात्वे पूर्वत्वं भवति। इदमिह
संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमिह कर्तव्यम्। परत्वात्पूर्वत्वम्। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नो
ति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। नित्यं संप्रसारणं कृ
तेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। आत्वमपि नित्यम्। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्यमात्वम्। न हि कृते संप्र
सारणे प्राप्नोति परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारण
मेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम्। आत्वे कृते संप्रसा
रणम्। एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति। तत एङः। एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो
भवति। किमर्थमिदम्। अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात्। ततः पदान्तादति। एङ इत्येव। इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पू
र्वत्वं स्यात् आह्वः प्रह्व इति। अस्त्यत्र विशेषः। आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः। तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम्। लि
ट्पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते। नित्यं प्रसारणं ह्वो यण्वार्णादाङ्ग न पूर्वत्वं हि। योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये
स्थानिवत्त्वं हि। प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते। आतः कोलिण्नेङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥

नित्यं प्रसारणमिति। कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः। तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलो
पो भवति न तु पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् नास्तीति ह्वो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः। इतर आह। योनादिष्टादिति। तेनासिद्धिरि
ति। असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः। तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः। जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह। एङः पू
र्व इति। आह्व इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह। आतः क इति। लिण्नेति। लिड्धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुपिस्थः॥कच्छेनपिबतीति।अत्रकेचिदाहुः।कच्छंपिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्यकर्मोपपदः कोविधास्यते किंयो गविभागेन।नैतत्साधूच्यते।कच्छेनपिबतिद्वाभ्यांपिबतिइत्येतस्मिन्सत्येवार्थेऽसदर्थाश्रयेणरूढिशब्दानामपिव्युत्पत्तेरयुक्त त्वात्।यत्रतुसर्वात्मनाऽर्थानुगमोनास्तियथातैलपायिकेतितत्रैवासदर्थाश्रयाव्युत्पत्तिः क्रियते॥भावेयथास्यादिति।अत्राप्याहुः।घञर्थेकविधानमितिकः सिद्धइति।एवंतर्हिनित्यसमासार्थस्थइत्यनेनउपपदाश्रयः कोविधीयते।अन्यथापाक्षिकः षष्ठीसमासः स्यात्।अनिर्दिष्टार्थाइति।प्रत्यासन्नत्वात्स्वार्थस्येतिभावः।यद्येवंस्थइत्यनेनभावेविधीयमानः कः कर्तारंबाधेत।तथाचस

सुपिस्थः॥सुपिस्थोभावेच॥सुपिस्थोभावेचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आखूत्थोवर्तते।श्येनोत्थः शलभोत्थः तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।योगविभागात्सिद्धम्।योगविभागः करिष्यते।आतोनुपसर्गेकः।ततः सुपि।सुपिचातः कोभवति।कच्छेनपिबतिकच्छपः।कटाहेनपिबतिकटाहपः।द्वाभ्यांपिबतिद्विपः।ततस्थः।स्थश्चसुपिकोभवति। किमर्थमिदम्।भावेयथास्यात्।कुतोनुखल्वेतद्भावेभविष्यतिनपुनः कर्मादिष्वपिकारकेष्विति।योगविभागाद यंकर्तुरपकृष्यते।नचान्यस्मिन्नर्थेआदिश्यते।अनिर्दिष्टार्थाश्चप्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीति।गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।यावा दिभ्यः कन्इति।सोसौस्वार्थेभवन्भावेभविष्यति॥तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोः॥तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदो रालस्यसुखाहरणयोः॥तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरितिवक्तव्यम्।तुन्दपरिमृजोऽ लसः।शोकापनुदः पुत्रोजातः।योहितुन्दंपरिमार्ष्टितुन्दपरिमार्जः सभवति।यश्चशोकंसपनुदतिशोकापनोदः सभवति।कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानम्॥कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्।मू लविभुजोरथः।नखमुचानिधनूंषि।काकगुहास्तिलाः।सरसिरुहंकुमुदम्॥ ॥

मस्यइतिकर्तरिनस्यात्।नैषदोषः।यद्यत्रसाक्षाद्भावशब्दोपादानेनभावेकोविधीयते।तदाभावः कर्तारंतक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाधेत।सामर्थ्यात्त्वयंभावेव्यवतिष्ठतइतिभावेननबाध्यतेकर्तासौ॥तुन्दशो॥आलस्यसुखाहरणयोरिति।आलस्येगम्यमानेसुखोत्साद नेचप्रत्ययोभवतीत्यर्थः।तत्रसामर्थ्यादलसेकर्तरिसुखस्यचाहर्तरिप्रत्ययोभवतीत्युक्तंभवति।शोकापनोदइति।यः संसारा नित्यतोद्भावनादिनाशोकमेवनिवर्तयतिनतुसुखमुत्पादयतिसशोकापनोदः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गापोष्टक्॥ पिबतेरिति। लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम्॥ हरतेरनु॥ अच्प्रकरणे इति। घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। शमिधातोः॥ शंकरेति। पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारः। अलस्य येन शंकराश

गापोष्टक्॥ सुराशीध्वोः पिबतेः॥ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। क्षीरपा ब्राह्मणीति। पिबतेरिति च वक्तव्यम्। या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति। बहुलं तणि॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। गापोः॥ हरतेरनुद्यमनेऽच्॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। अङ्कुशग्रहः। यष्टिग्रहः। तोमरग्रहः। घटग्रहः। घटीग्रहः। धनुर्ग्रहः॥ सूत्रे च धार्यर्थे॥ सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूत्रग्रहः। धार्यर्थ इति किम्। यो हि सूत्रं गृह्णाति स सूत्रग्राहः स भवति॥ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः॥ स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र॥ शमि धातोः संज्ञायाम्॥ धातुग्रहणं किमर्थम्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो मा भूदिति। शमि संज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः। शंभवः। शंवदः। टस्यावकाशः। श्राद्धकरः। पिण्डकरः। शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति। परत्वाट्टः स्यात्। धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति। कुणरवाडवस्त्वाह। नैषा शंकरा। शंगरैषा। कुत एतत्। गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः॥ अधिकरणे शेतेः॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम्॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरशयः॥ दिग्धसहपूर्वाच्च॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। दिग्धसहशयः॥ उत्तानादिषु कर्तृषु॥ उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम्। उत्तानशयः। अवमूर्धशयः॥ गिरौ डश्छन्दसि॥ गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः। गिरौ शेते गिरिशः॥

ब्दस्यासिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ अधिकर॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति। दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम्। तत्र दिग्धेन सह शेते तद्दृत्यविकृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धितो वेति। यो गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। गिरौ गिरौ शेत इति संख्यैकवचनादिति सप्तम्य न्ताच्छस् प्रत्ययः। व्युत्पत्तिर्हि यथाकथंचित्कर्तव्या उपायानामनियमात्। तदुक्तं हरिणा। वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः। के श्चित्कथंचिदाख्यातानिमित्तावधिसंकरैरिति। छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः॥ चरेष्टः॥ कुरूंश्चरतीति।

तद्धितो वा। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः॥ चरेष्टः॥ इह कस्मान्न भवति॥ कुरूंश्च रति पञ्चालांश्चरतीति। अधिकरण इति वर्तते। ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते। तत्र कुत एतद् अधिकरणे भ विष्यति न पुनः कर्मणीति। चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य। यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षा ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिं लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु॥ किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्॥ किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम्। किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा॥ स्तम्बशकृतोरिन्॥ स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्स योः॥ स्तम्बशकृतोरित्यत्र व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः॥ फलेग्रहिरात्मं भरिश्च॥ आत्मंभरिरिति किं निपात्यते। आत्मनो मुम् भृञश्चेन्प्रत्ययः। अत्यल्पमिदमुच्यते। भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च॥ भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम्। कुक्षिंभरिः। आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः॥ एजेः खश्॥ खश्प्रक रणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट्तुदजहातिभ्यः॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट्तुदजहाति भ्य इति वक्तव्यम्। वातमजाः मृगाः। शुनिंधयः। तिलंतुदः। शर्द्धंजहा माषाः॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ स्तने धेटः॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम्। स्तनंधयः। ततो मुष्टौ ध्मश्च। मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्। मुष्टिंधमः मुष्टिं धयः। नासिकायां ध्मश्च धेटश्च॥ नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्। नासिकंधमः। नासिकंधयः॥

यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरूंश्चरतीत्युच्यते। यश्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते॥ दिवाविभा॥ किं यदिति॥ वार्ति केन सूत्रस्य बाधितत्वाट्टस्याभावे किंकरीत्यसाधुरित्याहुः॥ नासिका॥ स्तने धेट इति। यथासंख्याभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन्भाष्यकार आह। अत्यल्पमिति। डे चेति। विहायःशब्दपूर्वाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहादेशः।

अत्यल्पमिदमुच्यते। नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम्। नासिकंधयः नासिकंधमः। नासिका। नाडिंधयः नाडिंधमः। नाडी। मुष्टिंधयः मुष्टिंधमः घटिंधमः घटिंधयः खारिंधयः खारिंधमः॥ प्रियवशे वदः खच्॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानम्॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। मितंगमो हस्ती मितंगमा हस्तिनी। विहायसो विहच॥ विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च। विहंगमः॥ खच्च डिद्वा॥ खच्च डिद्वा वक्तव्यः विहंगः॥ डे च॥ डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः। विहगः॥ प्रियवशे वदः खच्॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्वत्रगः पन्नगः। उरसो लोपश्च॥ उरसो लोपश्च वक्तव्यः। उरगः। सुदुरोरधिकरणे॥ सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः। सुगः दुर्गः। निसो देशे॥ निसो देशे डो वक्तव्यः। निर्गो देशः। अपर आह। डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते॥ डप्रकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम्। ततः स्त्र्यगारगः अश्नुते यावदत्रायग्रामगः ध्वंसते गुरुतल्पग इति। अन्तात्यन्ता॥ आशिषि हनः॥ दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम्॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः। दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। चारौ वा॥ चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः। चार्वाघाटः चार्वाघातः। कर्मणि समि च। कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेर्धातोरण् वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः। वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पदसंघातः॥ आशिषि॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ कथमिदं विज्ञायते लक्षणे कर्तरि आहोस्विल्लक्षणवति कर्तरीति। किं चातः। यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति। इदं तु न सिध्यति। जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। अथ विज्ञायते लक्षणवति कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति। कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। अकारो मत्वर्थीयः जायाघ्नः अस्मिन्नस्ति सोऽयं जायाघ्न इति। पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति। कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति। अमनुष्यकर्तृके चेत्येवं भविष्यति॥ लक्षणे॥ अमनुष्यकर्तृके च॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि अमनुष्यकर्तृके च इत्येव। कथं नगरघातो हस्ती। कृत्यल्युटो बहुलमित्येवात्राण् भविष्यति॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ राजघ उपसंख्यानम्॥ राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजघः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आढ्य॥उत्तरार्थमिति।उत्तरत्रच्विप्रतिषेधस्यचरितार्थत्वादाढ्यीकरणमितिल्युटाभाव्यम्।तन्नयदन्यैरुक्तंप्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपिनभवतीतिल्युटोप्ययमर्थतःप्रतिषेधइति।तदयुक्तम्।रूढिशब्दप्रकाराइति।यथारूढिशब्देषुक्रियाकेवलंव्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीतिगौरिति।तेनगमनक्रियारहितोपिगौर्भवति।गोपिण्डाच्चान्योगमनविशिष्टोपिगौर्नभवति।तथाताच्छीलिकाअपिक्रियावि षयंताच्छील्यमुपादायक्रियावेशाभावेपिप्रयुज्यन्ते।केचिद्देवतुगतिनासंबध्यन्ते।आगामुकःप्रवर्षुकइति।नतुसर्वेयथाकामुकइति।न

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्॥ख्युनिच्विप्रतिषेधानर्थक्यंल्युट्ख्युनोरविशेषात्। ख्युनिच्विप्रतिषेधोनर्थकः।किंकारणम्।ल्युट्ख्युनोरविशेषात्।ख्युनामुक्तेल्युटाभवितव्यम्।नचैवास्तिविशेषःच्व्यन्त उपपदेख्युनोवाल्युटोवा।तदेवरूपंसएवचस्वरः।अयमस्तिविशेषः।ल्युटिसतिईकारेणभवितव्यम्।ख्युनिसतिनभ वितव्यम्।ख्युन्यपिसतिईकारेणभवितव्यम्।एवंहिसौनागाःपठन्ति।नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्या नमिति।अयंतर्हिविशेषः।ख्युनिसतिनित्यसमासेनभवितव्यम्।उपपदसमासोहिनित्यसमासइति।ल्युटिसतिनभ वितव्यम्।ल्युट्यपिसतिभवितव्यम्।गतिसमासोपिहिनित्यसमासः।च्व्यन्तंचगतिसंज्ञंभवति।सुमर्थंतर्हिप्रतिषेधोव क्तव्यः।ख्युनिसतिमुमाभवितव्यंल्युटिसतिनभवितव्यम्।मुमर्थमितिचेन्नाव्ययत्वात्।मुमर्थमितिचेत् तन्न।किं कारणम्।अव्ययत्वात्।अनव्ययस्यमुमुच्यते।च्व्यन्तंचाव्ययसंज्ञंभवति।उत्तरार्थंतु। उत्तरार्थंतर्हिप्रतिषेधोवक्त व्यः।कर्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ।अच्वावित्येव।आढ्यीभविता।अथेदानीमनेनमुक्तेताच्छीलिकइष्णुज्विधीयते सोत्रकस्मान्नभवति।रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः।नचरूढिशब्दागतिभिर्विशेष्यन्ते।नहिभवतिदेवद त्तःप्रदेवदत्तइति॥आढ्य॥

चभवतिप्रकामुकइति।अतएवप्रकारग्रहणंसादृश्यार्थम्।रूढिशब्दानांनकेषांचिदपिगतिसंबन्धोभवति ताच्छीलिकानांतुभवतिके षांचिन्नसर्वेषामितिप्रतिपादयति।द्रव्योपलक्षणार्थक्रियायाःप्रवृत्तत्वादात्मातिशयंप्रतिआकाङ्क्षायाअभावात्तदतिशयद्योतनार्थंगति संबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः।प्रदेवदत्तइति।प्रकर्षेणदेवनक्रियानविशेष्यते।देवशब्दस्यरूढिशब्दत्वात् तदवयवस्यच देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः।आप्रादयस्तुसोपसर्गाएवरूढिशब्दाइतितद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषांनास्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्त्तरि॥ नञ्इति। पञ्चमी नञउत्तरस्यस्वरसिद्ध्यर्थमित्यः॥ अयमपीतिक्स्नुच्प्रत्ययः क्रियतेचकारः सामान्यग्रहणार्थइतिमन्यते। खि
ष्णुचितुकृतेइकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषानाश्रीयते॥ स्थेशोनु॥ संदेहः स्यादिति। किमेकपकारकोनिर्देशउतद्विपकारक

कर्त्तरिभुवः खिष्णुच्खुकञौ॥ किमर्थंखिष्णुजिकारादिः क्रियतेनखष्णुरित्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः। स्वरार्थश्चका
रोनकर्त्तव्योभवति। केनेदानीमिकारादित्वंक्रियते। इष्णुचइकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतंभुवः। भवतिरुदात्तस्तस्मो
दात्तत्वादिड्भविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनंखिदयंक्रियतेतत्रचर्त्वेकृतेसंदेहः स्यात्किद्वाखिद्वेति। संदेहमा
त्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। खिदितिव्या
ख्यास्यामः। नञस्तुस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः। इदंतर्हिप्रयोजनंकृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्येषस्वरोयथा
स्यात्। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अयमपिइटिकृतेषत्वेणत्वेचेष्णुजेवभविष्यति। नसिध्यति। लक्षणप्रतिपदोक्त
योःप्रतिपदोक्तस्यैवेति। अथवाअसिद्धंखल्वपिषत्वंतस्यासिद्धत्वादिष्णुजेवभविष्यति। इष्णुचइकारादित्वमु
दात्तत्वात्कृतंभुवः। नञस्तुस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः। कर्त्तरिभुवः॥ स्थेशोनुदकेक्विन्॥ कि
मर्थोनकारः। स्वरार्थः। क्नितीत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। एकाचोयंविधी
यतेतत्रनार्थःस्वरार्थेनानुबन्धेननकारेण। धातुस्वरेणैवसिद्धम्। यस्तर्ह्यनेकाज्दधृगिति। वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचन
मन्तोदात्तत्वंचनिपात्यतइति। विशेषणार्थस्तर्हि। क्वविशेषणार्थेनार्थः। क्विन्प्रत्ययस्यकुरिति। क्विप्रत्ययस्यकुरित्यु
च्यमानेसंदेहः स्यात्। क्विवीरपप्रत्ययः क्विन्वेतिसंदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशे
षप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। क्विनितिव्याख्यास्यामः॥ स्थेशोनुदकेक्विन्॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि
क्रुञ्चांच॥ दधृगितिकिंनिपात्यते। धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंच। धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते। सदादिषुदृशो
नालोचनेकञ्च॥ किमर्थोञकारः। स्वरार्थः। ञ्नित्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। नकारेणाप्येषस्वरः सिद्धः। विशे
षणार्थस्तर्हिभविष्यति। क्वविशेषणार्थेनार्थः। कञ्ककरविति। कन्कखविष्णुच्यमानेयाविकादस्तत्रापिप्रसज्येत॥

इत्यर्थः। व्याख्यानतइति। तदनुबन्धकपरिभाषयाचक्वियोग्रहणाभावः॥ त्यदादिषु॥ ञकारस्यकार्यद्वयंप्रतियुक्तत्वंप्रश्नद्वारे
णप्रदर्श्यते। किमर्थइति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति। यः कृतोर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति। तादृशाद्यो हि सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः। कर्मकर्तेति। कर्मण एवासौ कर्मत्वात्कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः॥ सत्सू द्विष॥ सदादीनां केषांचित्सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह। सदादिष्विति। वेदिषदिति। वेद्यां सीदतीति क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणेसीदतीति दुरोणसत् दुरोणं गृहम्। तन्न वक्तव्यमिति। अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपिन

दृशेः समानान्ययोश्च॥ दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सदृक्। सदृशः। अन्यादृक्। अन्यादृशः। कृदर्थानुपपत्तिस्तु। कृदर्थस्तु नोपपद्यते। दृशेः कर्तरि प्राप्नोति। इवार्थे तु तद्धितः। इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः। स इवायं तादृक् तादृशः। अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति॥ अथवा युक्त एवायं कृदर्थः। कर्मकर्तायम्। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक्। अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति। सदादिषु॥ सत्सू द्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्॥ सदादिषु सुब्ग्रहणम्। सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम्। होता वेदिषत्। अतिथिर्दुरोणसत्। न तर्हीदानीमुपसर्गे पीति वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ अदोनन्ने॥ क्रव्ये च॥ किमर्थमिदमुच्यते न अदोनन्न इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। छन्दसीति वर्तते। भाषार्थोयमारम्भः। पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम्। तच्चावश्यं निवर्त्यम्। आमात्सस्यादित्येवमर्थम्। अत उत्तरं पठति। अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम्। अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं क्रियते वासरूपो मा भूदिति। अदोन॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्॥ श्वेतवहादीनां डस्॥ श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः। श्वेतवा इन्द्रः। पदस्य च॥ पदस्येति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति। किं प्रयोजनम्। वेर्थम्। रुर्यथा स्यात्। क्रियते वेर्थे निपातनम्। अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥

युज्यते। यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते। स्पृशोनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम्। तेनोपस्पृशति संस्पृशतीत्यादौ क्विन्न भवतीति॥ क्रव्ये च॥ वासरूपो मा भूदिति। तेन क्रव्यादइत्यण्न भवतीत्यर्थः॥ मन्त्रे॥ डस्वक्तव्य इति। ण्विन्प्रत्ययबाधनार्थ इति भावः। पदस्येति। भाविपदाश्रयेणेदमुच्यते। यत्र तु डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्प्रत्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः ॥ प्रमः ६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्नवक्तव्यमिति। डसैवसिद्धत्वान्निपातनंनकर्तव्यमित्यर्थः। वक्तव्यश्चेति। अवयाद्त्यादौ निप्रथमान्तान्येवनिपात्यन्त इतिश्वेतवो
भ्यामित्यादिरूपमन्यथानस्यात्। अथापि पदमात्रविषयंनिपातनमाश्रीयते। तथाप्यतउत्वंविधीयमानमाकारान्नस्यात्। तस्मात्संबु
द्ध्यर्थंनिपातनमपिकर्तव्यम्। डसप्युत्वार्थोवक्तव्यः। उक्थशादइत्येतदपिसंबुद्ध्यर्थंनिपातनंकर्तव्यम्। उक्थशोभ्यामित्यादिति
द्धयेडसपिकर्तव्यः। णिविनिहिनलोपेनिपात्यमानेवृद्धौसत्यामुत्वंनस्याद्यदिमन्त्रेदर्शनमस्ति॥ स्थः कच॥ शंस्थादिति। ईत्वमवकारा

आतश्चर्वर्थम्। उक्थशः शब्दस्यसामान्येनरुः सिद्धः। नतस्यनिपातनंक्रियते। तन्नवक्तव्यंभवति। अवश्यंतद्वक्तव्यम्।
दीर्घार्थम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सिद्धमत्रदीर्घत्वम्। अत्वसन्तस्यचाधातोरिति। यत्रतेननसिध्यतितदर्थम्। क्वचतेन
नसिध्यति। संबुद्धौ। हेश्वेतवाः। नतर्हीदानींडस्वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किंप्रयोजनम्। उत्वार्थम्। श्वेतवोभ्यांश्वेतवोभिः।
मन्त्रेश्वेत॥ स्थः कच॥ किमर्थंस्थः कक्विपावुच्येते। नक्विप्सिद्धोन्येभ्योपिदृश्यतइति। कश्चआतोनुपसर्गेकइतिनसि
ध्यति। विशेषविहितः कः सामान्यविहितंक्विपंबाधेत। वासरूपेणक्विबपिभविष्यति। इदंतर्हि। शंस्थः शंस्थाः। उक्तमेत
त्। शमिसंज्ञायांधातुग्रहणंकृञोहेत्वादिषुटप्रतिषेधार्थमिति। सयथैवाचंटंबाधतएवंकक्विपावपिबाधेत॥ सुप्य
जातौणिनिस्ताच्छील्ये॥ सुपीतिवर्तमानेपुनः सुब्ग्रहणंकिमर्थम्। अनुपसर्गइत्येवंतदभूत्। इदंसुप्मात्रेयथास्यात्।
उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यइति। णिन्विधौसाधुकारिण्युपसंख्यानम्। णिन्विधौसाधुकारिण्युसंख्यानंकर्तव्यम्। सा
धुकारीसाधुदायी॥ ब्रह्मणिवदः॥ ब्रह्मणिवदउपसंख्यानंकर्तव्यम्। ब्रह्मवादिनोवदन्ति॥ व्रते॥ किमुदाहरणम्। अश्रा
द्धभोजी। किंयोश्राद्धंभुङ्क्तेसोश्राद्धभोजी। किंचातः। यदासावश्राद्धंनभुङ्क्तेतदातस्यव्रतलोपः स्यात्। तद्यथास्थण्डिल
स्थायीयदास्थण्डिलेनतिष्ठतितदातस्यव्रतलोपोभवति ॥

दावितिवचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वाप्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः॥ सुप्य॥ णिन्विधाविति। अताच्छील्यार्थमिदम्। एवंब्रह्मणि
वदइति॥ व्रते॥ उदाहरणेविचार्यमस्तीतिप्रश्नः। किमिति। यदासाविति। ननुबुभुक्षाप्रयुक्तंश्राद्धाश्राद्धभोजनंप्रसक्तम्। तत्राश्राद्धभु
ङ्-इत्यनेनश्राद्धभोजनंनिषिध्यते। यथापञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइतिशशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणंनिवर्त्यते। तत्रकथंव्रतलो
पः स्यात्। स्थण्डिलस्थायीत्यत्रतुस्थानविपरीतगमनाचरणेयुक्तोव्रतलोपः। उच्यते। अश्राद्धंमयाभोक्तव्यमितियेनसंकल्पः कृतः
सयदाबुभुक्षायांसत्यांयस्मिन्नहन्यश्राद्धंनभुङ्क्तेतदातस्यस्यादेवव्रतलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नश्राद्धभोजीति। समासार्थप्रक्रियावाक्यमिदं नतु लौकिकम्। नहि केवलः श्राद्धभोजीशब्दो व्रतविषय उपपद्यते। अश्राद्धभोजिश ब्दस्यैव व्रतविषयत्वात्। एवं स्वर इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तं पदं स्यात्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः। ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वे नैव भाव्यमिति नास्ति स्वरे भेदः। अत्राहुः। यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्य नुवर्तते। तदा संज्ञायामस्ति स्वरे भेदः। अथ नानुवर्तते। स्वरभेदाभावः। भोजीति। एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रि

एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति। नश्राद्धभोज्य श्राद्धभोजीति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। अश्राद्धभो जीत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्यते। एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनास मर्थसमासः न भोजी श्राद्धस्येति। स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः। यद्यपि वक्तव्यः। अथवैतर्हि बहूनि प्रयोज नानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः। सुडनपुंसकस्येति॥ आत्ममाने खश्च॥ आत्मग्रहणं किमर्थम्। परमाने माभूदिति। क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी। मान इत्यकारो भावे। स यद्येवात्मानं मन्यते। अथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति। नैष दोषः। आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु च कर्तर्यपि वै एतेनैव विधीयते। तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि कर्मकर्तरि च॥ कर्मकर्तरि खश् चेति वक्त व्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आत्मन इतीयं षष्ठी कर्मणि। कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु चोक्तं कर्तर्यपि वै एतेनैव विधीयते। तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसा मर्थ्यात् कर्मणि विज्ञास्यते। एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यावाक्यमुपात्तम्। नहि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः। सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात्। तदेतदुक्तं भवति न श्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधाय श्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः। णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः॥ आत्ममाने॥ आत्मशब्दः प्रत्यात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति। कर्मकर्तरीति। यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पाण्डित्यादियु क्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मापदिश्यत इति। लान्तस्य कर्तीकर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं श्यनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। यकः सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वात्। अविशेषेणेति। सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः॥ इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ भूते॥ यस्मात्सत्ताव्यपरक्तात्तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते। तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति। कस्मिन्निति। इतर आह। कालइति। तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः। अत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते। तत्र संसर्गि सूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च। अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणाक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाण

कर्मापदिश्येयग्यथा स्यात्श्यन्मा भूदिति। कश्चात्र विशेषः यको वा श्यनो वा। यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। स्वरशास्त्वरः श्यन्स्वरं बाधिष्यते। सति शिष्टत्वात्। श्यन्स्वरः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। लसार्वधातुक एवैतत् ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। अविशेषेण ज्ञापकम्॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ भूते॥ भूत इत्युच्यते। कस्मिन्भूते। काले। नवै कालाधिकारोस्ति। एवं तर्हि धातोरिति वर्तते। धातौ भूते। धातुर्वै शब्दः। न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानतायाः संभवोस्ति। शब्दे संभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायां भूतायाम्। यद्येवं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। कां इतरेतराश्रयता। भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते। निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते॥

याः क्रियायाः परिच्छेदाय उपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः। नवै कालाधिकार इति। ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः। न च शब्दस्येति। शब्दस्यार्थगुणभावादुपास्य विशेषणसंबन्धायोग्यत्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेपि भूतात्मत्वविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः॥ भूतकालेनेति। भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्यः। न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते। न च भूत क्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते। ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। नशास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं किं तर्हि नित्यमित्यर्थः। ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्तार्थवाची नित्येनार्थेन भविष्य
द्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना संबद्धोऽधिक्रियत इत्यर्थः॥ कुमारघातीति। यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा कर्मणि हन इति णिनिः
सामान्येन विधीयते। कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययमपि णिनिस्तथैव कालसामान्ये। पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात्। त
तश्च विशेषविहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूतेऽपि प्रसज्येत। सति तु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयो
रित्यनेन भूते णिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते। आखुहेति। सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्

अव्ययनिर्देशात्सिद्धम्। अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते। अवर्तमाने अभविष्यतीति। स तर्हि अव्ययवता श
ब्देन निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अव्ययमेष भूतेशब्दः। नैषा भवतेर्निष्ठा। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वर
प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापि भवतेर्निष्ठा। एवमप्यव्ययमे
व। कथम्। नव्येतीत्यव्ययमिति। क्व पुनर्न व्येति। एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ स्वभावतो भूत एव वर्तते। यदि
तर्हि न व्येतीत्यव्ययम्। न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। न वा भूताधिकारेणार्थः। किं कारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभा
वात्। येऽपि ह्येत इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते तेऽप्येतौ कालविशेषौ न वि[...]यन्ति भविष्यद्वर्तमानौ। स्वभावतो भूत ए
व वर्तन्ते। अत उत्तरं पठति। भूताधिकारस्य प्रयोजनम्। कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा बिडालः सुत्वानः सुन्व
न्तः सुषुपुषो नेह। अग्निमादधानस्य भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम्। कुमारघाती शीर्ष
घातीति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः। आखुहा बिडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः। इतरथा
हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात्। सुत्वानः सुन्वन्तः ॥

भवतीति नियमेन भूत एवोपपदान्तरे क्विब् निवर्त्यते। न तु कालान्तरे इत्याखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भव
ति। सुन्वन्त इति। सुञो यज्ञसंयोग इति शतृप्रत्ययः। तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषविधी
यमानः शता कालत्रयेऽपि ङ्वनिपं बाधेत। ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात्। अथवा सरूप इति ङ्वनिर्विधीयते तथापि
सुत्वा सुन्वन्निति कालभेदो न स्यात्। सति त्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थानं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुषुपुषइति। असतिभूतवर्तमानाधिकारेविशेषविहितेननजिङालिटोबाधनंस्यात्। ताच्छीलिकेषुवासरूपविधिर्नास्ति। स
तिलधिकारेभूतेलिड्वर्तमानेननजिङितिबाध्यबाधकभावाभावः। अनेहाइति। नञ्याहनएहचेतिअसिप्रत्ययो सत्यधिकारेस
तिलधिकारेभूतेलिड्वर्तमानेननजिङितिबाध्यबाधकभावाभावः। अनेहाइति। नञ्याहनएहचेतिअसिप्रत्ययो सत्यधिकारेस
वेस्मिन्कालेतच्चंबाधेत। सतिलधिकारेवर्तमानकालएवौणादिकस्तच्चंबाधते। चानशिति। असत्यधिकारेकानचश्चानशबाध
कःस्यात्। कःपुनरनयोर्भेदः। याक्ताःभ्यस्तानामादिरितिलसार्वधातुकेविधीयतेनसार्वधातुकमात्रे। एवंतर्ह्युपग्रहकृतोभेदःका
नचआत्मनेपदत्वात्कर्त्रभिप्रायएवभवति। चानशपुनरविशेषेण। सतिलधिकारेभूतेकानज्वर्तमानेचानशितिबाध्यबाधक
भावाभावः॥ ब्रह्मभ्रूण॥ किमविशेषेणेति। किंधातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपिनियम्यन्तेअथकिंचिदेवनियम्यतइतिप्रश्नः। उपपद

यत्तसंयोगेडनिपत्स्त्रिषुकालेषुशतापवादोमाभूत्। सुषुपुषः। स्वपितषोर्नजिङ्सर्वकालापवादोमाभूत्। अनेहाइ
तिवर्तमानकालएव। अन्यत्रअनाहन्ता। आदधानस्येतिकानचश्चानश्। ताच्छील्यादिषुसर्वकालापवादोमाभूत्। अ
ग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप्॥ किमर्थंब्रह्मादिषुहन्तेःक्विब्विधीयतेनक्विप्चान्येभ्योदृश्यतइत्येवसिद्ध
म्। ब्रह्मादिषुहन्तेःक्विब्वचनंनियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। ब्रह्मादिष्वेवहन्तेर्भूतेक्विब्यथास्यादिति। किमविशेषेण।
नेत्याह। उपपदविशेषएतस्मिंश्चविशेषे। अथब्रह्मादिषुहन्तेर्णिनिनाभवितव्यम्। नभवितव्यम्। किंकारणम्। उभयतो
नियमात्। उभयतोनियमोयम्। ब्रह्मादिष्वेवहन्तेर्भूतेक्विब्भवति। क्विबेवहन्तेर्भूतेब्रह्मादिष्विति। तथाचोत्तरस्यवचनार्थः। एवं
चकृत्वोत्तरस्ययोगस्यवचनार्थउपपन्नोभवति। बहुलंछन्दसीति। योमातृहापितृहाभ्रातृहा। नभवतिचअमित्रघातइति।

विशेषइति। अनेनधातुनियमंदर्शयति। ब्रह्मादिष्वेवहन्तेर्भूतेक्विब्भवतिनोपपदान्तरे। तेनपुरुषंहतवानित्यत्रक्विब्नभवति। अथेति।
कर्मणिहनइत्यनेनेतिभावः। क्विबेवेति। ब्रह्मादिषुहन्तेःभूतेक्विबेवभवति। नप्रत्ययान्तरमिति। क्विब्भूतकालेनियम्यतइतिकालनियमो
यंभवति। एतदेवनियमद्वयंभाष्यकारेणाश्रितम्। ब्रह्मादिषुहन्तेरेवभूतेक्विब्भवति। ब्रह्मादिषुहन्तेःक्विब्भूतएवेत्येतत्तुनियमद्वयंनाभ्यु
पगतम्। अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकयाचतुर्विधोनियमोव्याख्यातः। सभाष्यविरोधान्नादरणीयः। तथाचेति। यस्माद्ब्रह्मादिष्वेवेतिनियमोः
नेनक्रियतेतस्मादुत्तरस्ययोगस्यवचने प्रयोजनमस्ति। उपपदान्तरेहन्तेश्छन्दसिक्विब्यथास्यादिति। कर्मणि॥ कर्मणिकु
त्सितइति। यस्यसोमघृतादेःशास्त्रेणविक्रयःप्रतिषिद्धस्तत्कर्मविक्रयेकुत्सितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येष्वपि॥अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह। अन्येभ्योपीति॥ निष्ठा॥ यदि पुनरिति। यौ लौकिके प्रयोगेन दृष्टौ न। ईदृशाः लक्ष्यश्रुतौ तौ क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञा विधीयते। एतदुक्तं भवति। इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रं कर्तव्यम्। यौ भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः। तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधानमनुमास्यते। इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति। दृष्टश्रुतयोरिति। यद्यपि क्तवतुरन्यो नास्ति। तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशात्तत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितम्। एकत्वेनेति।

कर्मणि निविक्रियः॥ कर्मणि कुत्सिते॥ कर्मणि कुत्सित इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। धान्यविक्रायइति। अन्येष्वपि दृश्यते॥ अन्येभ्योपि दृश्यते॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। आखा। उखा। परिखा॥ निष्ठा॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। केतरेतराश्रयता। सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम्॥ द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति। क्तक्तवतू भूते। क्तक्तवतू निष्ठेति। यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत। क्तक्तवतू भूते। ततो निष्ठा। क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवत इति। किं कृतं भवति। द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति। एवमपि तावितिवक्तव्यं स्यात्। वक्ष्यत्येतत्। तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमिति। असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवत्वोर्निष्ठासंज्ञा यथा स्यात्। ञिमिदा। मिन्नः। ञिक्ष्विदा। क्ष्विण्णः। यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत। नैवं शक्यम्। दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात्। ञिमिदा। मिन्नः। ञिक्ष्विदा। क्ष्विण्ण इति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं द्विः क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति। इतरेतराश्रयं वा भवति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न हि संज्ञा नित्या। एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः॥

सामान्येनेत्यर्थः। न हि संज्ञा नित्येति। वृद्ध्यादिका संज्ञा विषयनिमित्तत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र मृजेर्वृद्धिरित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते। मृजेर्वृद्धिः साधुर्भवति। क्तक्तवतू तु सानुबन्धकौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्यैतदुक्तम्। भाविनी संज्ञेति। संज्ञिनो भावित्वात्संज्ञा भाविनीति। तथा हि। निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति स्मर्यते। तत्र सामर्थ्यात्क्तक्तवतुविधानं संपद्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदिकर्मणीति॥ आदिषु क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्। न चादिकर्मणि क्तः क
र्तरि चेत्येतदर्थातिदेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम्। जीतः क्त इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थादे
शनं स्यात्। यद्वा भवन्त्यर्थ इति। यस्माल्लटोऽर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्मादुक्तव्येत्यर्थः। न्याय्येति। आदिभूत एवावयवे समूहरूपस्य
समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। समूहस्स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सं
भव इति। वाचा द्यतन्यामिति। यदुक्तं भवन्त्यर्थे भाष्यत इति। तस्य व्यभिचारः। लुङोऽपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगः। तस्मादव

अथवा तव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता। स मन्ये वातव्यः यस्मि
न्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति॥ आ
दिकर्मणि निष्ठा॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या। प्रकृतः कटं देवदत्त इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यद्वा भव
न्त्यर्थे। यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति। न्याय्या त्वाद्यपवर्गात्। न्याय्या
त्वेषा भूतकालता। कुतः। आद्यपवर्गात्। आदिरत्रापवृक्तः। एष एव च न्याय्यो भूतकालः। यत्र किंचिदपवृक्तं दृ
श्यते। वाचाद्यतन्याम्। वाचाद्यतन्यां भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति। किं शक्यं त ए
ते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता। नावश्यं प्रयोगादेव। क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमा
नगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठित इति। सासौ येन येन शब्देनाभिसंबध्यते ताव
ति तावति परिसमाप्यते ॥

श्यमाद्यपवर्गाद्भूतैषेष्टव्या। अन्यथा लुङ्प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। किं शक्यन्त इति। यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियाप
रिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम्। ततश्च वस्तुशून्या एवामी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः। अत्य
न्तापरदृष्टेति। परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम्। अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रिया न दृश्यते। अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनव
स्थानाच्चात् तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम्। सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति। येन येनेति। शब्देन प्रत्याय्य
मानाऽयेन येनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते। तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिटः कान॥ छन्दसि तिङो दर्शनादिति। वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्तीत्युक्तम्। अनेनेति। छन्दसि लिड् विहितोऽनेनेत्यर्थः। तस्यैव लिटइहानुकृतत्वाद् आनन्तर्यादिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः। बद्धधानस्येति। बन्धबन्धनेच्छान्दसत्वा

तद्यथा। कश्चित् पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाहेदमद्य गतमिति। न च तावता तस्य व्रजिक्रिया समाप्ता भवति। यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यत इदमद्य गतमिति। एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति। यदा हि वेणिकान्तः कटोऽभिसमीक्षितो भवति। प्रकरोति कटमित्येव तदा भवितव्यम्॥ लिटः कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ किमर्थं कानच्क्वस्वोर्वा वचनं क्रियते। कानच्क्वस्वोर्वा वचनं छन्दसि तिङो दर्शनात्। कानच्क्वस्वोर्वा वचनं क्रियते छन्दसि तिङो दर्शनात्। छन्दसि तिङपि दृश्यते। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततानेति। न वानेन विहितस्यादेशवचनात्। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनेन विहितस्यादेशवचनात्। अस्त्वनेन विहितस्यादेशः। केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भविष्यति। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यनेन। तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत् सान्यासिकम्। अथ कित्करणं किमर्थम्। नासंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम्। कित्करणं संयोगार्थम्। कित्करणं क्रियते संयोगान्तार्थम्। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। ध्वंसॄत्रस्य यद्बद्धधानस्य रोदसी। त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः। अञ्जेः आजिवानिति। छान्दसौ कानच्क्वसू। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिद्ङिद्भवति। ङित्त्वादुपधालोपो भविष्यति ॥ ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा। ऋकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम्। अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते। स यथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति। तेरतुः तेरुरिति। एवमिहापि स्यात्। तितीर्वान्। तितिराण इति। पुनः कित्करणात् प्रतिषिध्यते। तस्मात् कित्त्वं कर्तव्यम्। भाषायां सदवसश्रुवः॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्। भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। तद्विषये लुङो निवृत्त्यर्थम् ॥

दभ्यासधकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्यभावे झलां जश् झशीति जश्त्वं दकारः॥ भाषायाम्॥ इह क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते स विशेषविषयत्वाल्लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह भाषायामिति ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्येलिट्सदादिभ्योनुमीयतेसविशेषविषय[illegible]भाषायामिति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

अपवादविप्रतिषेधादिति। लुङोपवादएतत्सूत्रानुमितोलिट्। तथाऽनद्यतनेलङ्। परोक्षेलिडितिच। तत्रास्यलिटोलङ्लिटोश्चविप्रतिषेधेपरत्वाल्लङ्लिटौस्यातामित्यर्थः। अस्यतुभूतसामान्यमवकाशः। एतदादेशविधानानुमितस्यैवलिटःसदादिभ्यःक्वसुःनतुपरोक्षेलिडित्यनेनविहितस्यतस्याप्रकृतत्वात्। तस्येति। नित्यग्रहणंप्रकृतस्यविकल्पस्यनिवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणंपरोक्षेलिडित्यनेनविहितस्यलिटस्तिङांश्रवणार्थम्। अपरोक्षग्रहणेनेति। अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति

तस्यलिटोविषयेलुङोनिवृत्तिर्यथास्यात्। उपसेदिवान्कौत्सःपाणिनिम्। उपासदत्। अनद्यतनपरोक्षयोश्च॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्चवालिड्वक्तव्यः। उपसेदिवान्कौत्सःपाणिनिम्। उपासीदत्। उपससाद। अपवादविप्रतिषेधाद्धितयोर्भावः। अपवादविप्रतिषेधाद्धितौस्याताम्। कौलङ्लिटौ। तस्यक्वसुरपरोक्षेनित्यम्॥ तस्यलिटोभाषायांक्वसुरपरोक्षेनित्यमितिवक्तव्यम्। अपरोक्षग्रहणेननार्थः। तस्यक्वसुर्नित्यमित्येव। केनेदानींलिटःपरोक्षेश्रवणंभविष्यति। परोक्षेलिडित्यनेन। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। अनुवृत्तिःकरिष्यते। भाषायांसदादिभ्योवालिड्भवति। लिटश्चक्वसुर्भवतिततोलुङ्। लुङ्भूतेकालेभवति। भाषायांसदादिभ्योवालिड्भवतिलिटश्चक्वसुर्भवति। ततोनद्यतनेलङ्। ततोनद्यतनेभूतकालेलङ्भवति। भाषायांसदादिभ्योवालिड्भवतिलिटश्चक्वसुर्भवति। परोक्षेलिट्। परोक्षेलिड्भवति। भाषायांसदादिभ्योवालिड्भवतिलिटश्चक्वसुर्भवति। तत्राप्ययमर्थः। तस्यक्वसुरपरोक्षेनित्यमित्येतन्नवक्तव्यंभवति॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ किमर्थमुपेयिवानितिनिपातनंक्रियते ॥

वचनेनवालिडयंविधीयतेतत्रयस्मिन्पक्षेऽयंलिण्नभवतितत्रलङ्लिटौभवतः। ततश्चपरोक्षेलिडितिविहितस्यलिटःसूत्रान्तरविहितत्वात्क्वस्वभावात्तिङोभवन्ति। भाषायांसदादिभ्योवालिडिति। लिटःकानज्वेत्यतोवेत्यनुवर्तते। तच्चनक्वसुनासंबध्यतेकिंतर्हिलिटा। तत्रवावचनात्पक्षेलुङ्भावःसिध्यति। ततोनद्यतनेलङ्। परोक्षेलिडित्यत्रास्यसूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपिसदादिभ्योवालिड्भवतीत्यर्थः॥ उपेयिवान्॥ उपसर्गस्यातन्त्रत्वादीयिवान्समीयिवान्इत्याद्यपिभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपेयुषीति। इणो लिटः क्वसुः तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विर्वचनं दीर्घ इणः किती त्यभ्यासस्य दीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्त्तते। न च दीर्घस्यावकाशः ईयतुरित्यादिस्तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसङ्गात् तत्रानेकाच्त्वादिट् प्राप्नोति निपात्यत इत्यर्थः। अजादावतिप्रसङ्ग इति। यदा पूर्वं इण्निपात्यते तदाविशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति। यथा स्यसिच्सीयुडित्यत्रोक्तं नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघातीति। यदि त्वनेन निपातनेन क्रादिनियमप्राप्तस्य वस्येकाजाद्घसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिटः क्रियते न तु पूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाभावः। इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरि

उपेयुषि निपातनमिडर्थम्। उपेयुषि निपातनं क्रियत इडर्थम्। इड् यथा स्यादिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्रेड् वस्वेकाजाद्घसामित्येव। द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्यं द्विर्वचनं कृते पीटि प्राप्नोत्यकृतेपीटि प्राप्नोति। इडपि नित्यः कृतेपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यते। तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते। उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः। उपेयुषि निपातमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति। उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति। एकादिष्टस्येयभावार्थं तु। एकादिष्टस्येयभावार्थं तु निपातनं क्रियते। एकादिष्टस्य ई इत्येतद्रूपं निपात्यते। ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति। किं कारणम्। दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति। तद्धि न सुष्ठूच्यते। न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते। कस्तर्हि बाधते। यणादेशः। स चापि क्व बाधते। यत्रास्य निमित्तमस्ति। यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

हारायप्रकारान्तरमाश्रयति। एकादिष्टस्येति। द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य दीर्घत्वे चैकादेशस्तस्येयादेशो निपात्यते। यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन न सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते। क्वचित्तु भाष्ये इस इति पाठः स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः। कस्तर्हीति। इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः। ननूक्तमीयतुरित्यत्राप्यभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः। नैष दोषः। न हि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति। अथवा यणादेशेन वार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वितुमर्हति। अथवा यणादेशेन ...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MDF

व्यञ्जनइति। अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽजादौ विधीयमान इणो यणिति यणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते ततश्चैकाच्त्वा द्द्वित्वे काजाद्घसामित्यनेनैवेड्भवती त्यजादौ न भवति। नोपेयिवानिति। इणो भाषायां केवलं भूतमात्रे वा लिङ्विधेयस्तस्य च नित्यं क्व

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा। अथवा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते। यणादेशे कृते एकाच इतीट् सिद्धो भवति। अपर आह। नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भविष्यति परत्वात्। द्विर्वचनं क्रियतामिडिति। परत्वादिड्भविष्यति विप्रतिषेधेन। इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्यात् बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति। अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः। अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम्। कृतेपीटि प्राप्नोति अकृतेपि अस्य पुनरिट् चनित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य। अस्य पुनरिट् चैव नित्योस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते। द्विर्वचने चैकाच्त्वात्। द्विर्वचने कृते एकादेशे चैकाज्भवति ॥ ।

तस्मादिड्बाधते द्वित्वम्। तस्मादिड् द्विर्वचनं बाधते। अनूचानः कर्तरि। अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम्। अनूक्तवाननूचानः। अनूक्तमित्येवान्यत्र। नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भविष्यति परत्वात्। अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः। अस्य पुनरिट् चनित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य। द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिड्बाधते द्वित्वम्। लुङ्। लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात्। लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति। अगमाम घोषान्। अपाम पयः। अशयिष्महि पूतीकतृणेषु। गमिष्यामो घोषान्। पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु। किं कारणम्। भूतभविष्यतोरविशेषवचनात्। भूतभविष्यतोरविशेषेण लुङ्लृटौ विधीयेते ततो विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः। न चापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अपवादनिमित्ताभावात्। नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति। किं कारणम्। अनद्यतने हि तयोर्विधानम्। अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ विधीयेते। न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः। किं तर्हि। भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च। यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुं गमिष्यामो घोषान्पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेष्विति ॥

मुरादेशः कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः। अन्येषामिति। भिदादीनां द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वादिटोऽप्रसङ्गादनित्यत्वम्॥ लुङ्॥ लुङ्लृटोरिति। कालविशेषसद्भावाश्रयेण चोद्यम्। सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमाधानम्। न वेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ यत्नैतदिति। विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव प्रयुक्ताविवक्षेति भावः। असतश्चेति। विवक्षोपारूढ एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्त ३२२
७३ मित्येतदनेन द्रढयति। इहतु स देव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव। विशेषविवक्षायां तु लङादिप्रयो
ग इति न कश्चिद्दोषः। वसेर्लुङि॰ति। रात्रेश्चतुर्थयामे यदा प्रबुद्धो वाक्यं प्रयुङ्क्ते॰ अमुत्रावात्स्मिति तदा तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयव
स्यानद्यतनमिति लङ्॰प्रसङ्गे॰ लुङ्॰वक्तव्यः। एकस्या रात्रेश्चतुर्थो यामो दिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः

यत्नैतन्न ज्ञायते। किमाकदेति। इह तु कथम् अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूतीकतृणेष्विति। यत्रै
तन्निर्ज्ञातं भवति अमुष्मिन्नहनि गतमिति। अत्रापि न वा पवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमि
त्येव। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोप्यविवक्षा भवति। तद्यथाऽलोमिका एडका अनुदरा कन्येति। अ
सतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति। वसेर्लुङ्॰रात्रिशेषे। वसेर्लुङ्॰रात्रिशेष इ
ति वक्तव्यम्। न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कंचित् पृच्छति क्व भवानुषित इति स आह अमुत्रावात्स्मि
ति। अमुत्रावसमिति प्राप्नोति। जागरणसन्ततौ। जागरणसंततावितिच वक्तव्यम्। यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपि
ति तत्रामुत्रावसमित्येव भवितव्यम्। लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः। अद्य ह्यो भुङ्क्ष्म
हीति। अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्यमानाद्यतनो ऽनद्यतन इति। किं प्रयोजनम्। अद्य ह्यो
वा भुङ्क्ष्महीति। अद्य च ह्यश्च वा भुङ्क्ष्महीति व्यामिश्रेण लुङेव यथा स्यात्। यद्येवमद्यतनेपि लङ्॰प्राप्नोति। न ह्य
द्यतने द्यतनो विद्यते। अद्यतनेपि हि अद्यतनो विद्यते। कथम्। व्यपदेशिवद्भावेन ॥

जागरणसन्ततावितिI यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लुङ्॰प्रयोगः। यदा तु सुप्त्वा प्रबुध्य
प्रयुङ्क्ते॰ तदा लङ्॰प्रत्यय एवेत्यर्थः। अनद्यतने॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति। यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति।
तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतने वयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते। ननु तत्त्वतोऽव
यवव्यतिरिक्तो न समुदाय आधारोस्ति। तदुक्तं हरिणा। कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लोकिकाः। न च निर्देशमात्रेण व्य राम:
तिरेकोनुगम्यत इति ॥ ७३

तिरेकोनुगम्यतइति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परोक्षेचेति।अननुभूतत्वात्परोक्षोपिप्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेणदर्शनविषयेइतिविरोधाभावः॥विभाषासा॥भवेत्पूर्वमिति।यदितिप्रसिद्धंवासगमनादितल्लक्षणंतच्चपरार्थमुपादीयमानंयत्तत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यंभोजनादिप्रतिभवतुसाकाङ्क्षंलक्ष्यंतुप्रधानमपरोपकारिकथंसाकाङ्क्षमित्यर्थः। अस्त्यस्मिन्निति।सहशब्दोविद्यमानार्थवृत्तिः तेनविद्यमानाकाङ्क्षःसाकाङ्क्षोर्थउच्यतेलक्ष्यलक्षणयोश्चपरस्परापेक्षत्वाद्द्वयोरपिसाकाङ्क्षत्वमित्यर्थः।सर्वत्रेति।यदीतिनानुवर्ततेतेनोभयत्रविभाषेयमितिभावः।परोक्षेलिट्॥किंपरोक्षमिति।यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थःपरोक्षशब्दवाच्यइतिजानातितथापिसर्वस्याःक्रियायाःपरोक्षत्वाद्धि

परोक्षेचलोकविज्ञातेप्रयोक्तुर्दर्शनविषये।परोक्षेचलोकविज्ञातेप्रयोक्तुर्दर्शनविषयेलङ्वक्तव्यः।अरुणद्यवनःसाकेतम्।अरुणद्यवनोमाध्यमिकान्।परोक्षइतिकिमर्थम्।उदगादादित्यः।लोकविज्ञातइतिकिमर्थम्।चकारकटंदेवदत्तः।प्रयोक्तुर्दर्शनविषयइतिकिमर्थम्।जघानकंसंकिलवासुदेवः॥विभाषासाकाङ्क्षे॥किमुदाहरणम्।अभिजानासिदेवदत्तकश्मीरेषुवत्स्यामः।तत्रसक्तून्पास्यामः।अभिजानासिदेवदत्तकश्मीरेष्ववसाम।तत्रसक्तूनपिबाम।भवेत्पूर्वपरमाकाङ्क्षतीतिसाकाङ्क्षंस्यात्परंतुकथंसाकाङ्क्षम्।परमपिसाकाङ्क्षम्।कथम्।अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतःसाकाङ्क्षम्।विभाषासाकाङ्क्षेसर्वत्र॥विभाषासाकाङ्क्षेसर्वत्रेतिवक्तव्यम्।क्कसर्वत्र।यदिचायदिच।यदितावत्।अभिजानासिदेवदत्तयत्काश्मीरान्गमिष्यामःयत्काश्मीरानगच्छाम।यत्तत्रौदनंभोक्ष्यामहेयत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि।अयदि।अभिजानासिदेवदत्तकश्मीरान्गमिष्यामःकश्मीरानगच्छाम।तत्रौदनंभोक्ष्यामहे।तत्रौदनमभुञ्ज्महि।विभाषा॥परोक्षेलिट्॥परोक्षइत्युच्यते।किंपरोक्षंनाम।परमक्ष्णःपरोक्षम् ॥

शेषणानर्थक्यमितिएच्छति।परमक्ष्णइति।मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।अच्प्रत्यन्ववपूर्वेत्यत्राजितियोगविभागादतएववानिपातनादच्समासान्तः।यद्वाप्रतिपरसमनुभ्योक्ष्णइतिटच्समासान्तः।सचयद्यप्यव्ययीभावेविधीयतेतथापिपरशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरेविज्ञायते।वृत्तिविषयेचाक्षिशब्दःसर्वेन्द्रियवाचीनतुचक्षुःपर्यायः।अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातंवस्तुपरोक्षशब्दवाच्यंस्यात्।अतएवान्येदर्शनपर्यायोयमक्षिशब्दोनभवतीतिअक्ष्णोदर्शनादित्येवंसमासान्तंकुर्वन्ति।ततोयदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामापन्नंवस्तुतत्परोक्षमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्षिपुनरिति। किंचक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यतेअथसर्वमितिप्रश्नः। अश्नोतेरिति। व्युत्पत्तिद्वारेणविषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियंवृत्ति विषयेऽक्षिशब्दोवक्तीत्यर्थः। सिद्धंवेति। निर्भागःसमुदायएवेन्द्रियागोचरार्थवाची निपात्यतइत्यर्थः। कालइति। यथाकाल स्यानित्यपक्षउपाधिभेदाद्भूतादिव्यपदेशस्तथापरोक्षत्वमपि। अनित्यक्रियारूपकालपक्षेतुस्वतएवपरोक्षत्वम्। नचशब्द स्येति। प्रत्ययप्रकृतेःशब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः। ततोयथाप्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्यविशेषणं नसंभवतिएवंपरोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः। कःपुनरिति। यद्येकैकःक्षणोधात्वर्थस्तदातस्यप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्व

अक्षिपुनःकिम्। अश्नोतेरयमौणादिकःकरणसाधनःक्सिप्रत्ययः। अश्नुतेऽनेनाक्षीति। यद्येवंपराक्षमितिप्राप्नो ति। नैषदोषः। परोभावःपरस्याक्षेपरोक्षेलिटिदृश्यताम्। परशब्दस्याक्षिशब्देउत्तरपदेपरोभावोवक्तव्यः। उत्वंवा देःपरादक्ष्णः। अथवापरशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वंवक्तव्यम्। सिद्धंवास्मान्निपातनात्। अथवानिपातनादेव सिद्धंपरोक्षेलिडिति। कस्मिन्पुनःपरोक्षेलिड्भवति। कालेनचकालाधिकारोस्ति। एवंतर्हिधातोरितिवर्ततेधा तौपरोक्षे। धातुर्वैशब्दः। नचशब्दस्यप्रत्यक्षपरोक्षतायांसंभवोस्ति। शब्देऽसंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते। परोक्षेधा तौपरोक्षेधात्वर्थइति। कःपुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायांपरोक्षायामिति। यद्येवंह्योपचदित्यत्रलिट्प्राप्नोति। किंकारणम्। क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टाअनुमानगम्याऽशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुम्। यथागर्भोनिर्लुठि तः। एवंतर्हिसाधनेषुपरोक्षेषु। साधनेषुचपरोक्षेषुभवतःकःसंप्रत्ययः। यदितावद्गुणसमुदायःसाधनम्॥

संभवाद्युक्तंविशेषणम्। अथसमूहस्तस्ययुगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमितिमत्वाप्रश्नः। क्रियेति। समूहरूपेतिभावः। साधनेष्विति। शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षायासाधनशब्देनशक्तिमन्तिद्रव्याण्युच्यन्ते। इत रोयथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्यपृच्छति। साधनेष्विति। गुणसमुदायइति। शक्तीनांसमुदायइत्यर्थः। समुदायग्रहणंसर्वा सांकरणादिशक्तीनांक्रियासिद्धौनिमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम्। तेनयावदुक्तंसर्वाःशक्तयःसाधन मितितावद्गुणसमुदायःसाधनमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधनमपीति। शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात्। अथान्यदिति। शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः। तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः। यदितावदिति। दृष्ट्वापि तण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेते तण्डुलाः पच्यन्ते ऽथ हूयन्ते ऽथ कुट्यन्त इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात् पपाचेति प्रयुङ्क्ते। अथेति। क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वे ऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभि

साधनमप्यनुमानगम्यम्। अथान्यद्गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः। अथ यदा नेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम्। यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु। पपाचेति भवितव्यम्। भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि। अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च ते ऽपु परोक्षेषु। एवमपि पपाचेति भवितव्यम्। कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम। केचित्तावदाहुः वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति। अपर आहुः द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं वेति। सर्वथोत्तमो न सिध्यति। सुप्तमत्तयोरुत्तमः॥ सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्। सुप्तो ऽहं किल विललाप। मत्तो ऽहं किल विललाप। सुप्तो न्वहं किल विललाप। मत्तो न्वहं किल विललाप। अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते। तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रजसा मार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। मनसाप्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसो ऽसांनिध्यात् ॥

मानः। तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येव भाव्यमित्यर्थः। कथंजातीयकमिति। यस्मिन्भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः। केचिदिति। मतभेदप्रदर्शनाया नेकदर्शनोपन्यासः। इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः। तथा ह्युः पपाचेत्याद्यपि भवति। सर्वथेति। आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमानः। सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणं चित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम्। असांनिध्यादिति। विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्यन्तापह्नवे चेति। न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवः यावत्तद्देशगमनादेरपि भवतीत्यर्थः। खण्डिका नाम जनपदः। त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह नाकारि सोममिति। कारी याजकऋत्विगुच्यते। तस्य सोमं नाहं पपौ। ऋत्विग्भूता सो मं न पीतवानु। अपि तु यजमान एव भूत्वेत्यर्थः। ऋत्विक्त्वमेवापह्नुते। तथा प्रतिग्रहस्त्वया योग्याद्गृहीत इत्युक्त आह। नदार्वजस्येति। दार्वो नाम जनपदविशेषः। तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतृत्वमपह्नुते। को मे मनुष्य इति। को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणे न प्रहरेदित्यर्थः॥ लट् स्मे॥ इतः प्रारभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्। स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराऽद्यतन इति। तस्यायमर्थः। प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते। तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति। स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतनेन भवति। एतदुक्तं भवति। लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणानद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति। ननौ पृ

परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च॥ परोक्षे लिडित्यत्रात्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। नो खण्डिकान्जगाम। नो कलिङ्गाञ्जगाम। न कारि सोमं प्रपयाव ग्नो नदार्वजस्य प्रतिजग्राह। को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय। परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्। उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात्॥ परोक्षे॥ लट् स्मे॥ स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराऽद्यतने। स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराऽद्यतन इति वक्तव्यम्। किमयं स्मादिविधिः पुरान्तो विशेषेण भूतमात्रे भवति। तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतनेन भवत इति आहोस्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति। तत्र स्माद्यर्थं न स्मपुराऽद्यतन इति वक्तव्यम् ॥

ष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः। तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषय एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते। किमयमिति। स्मपुरा भूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतो न स्मपुराऽद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव। अथ स्मपुरा भूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते। न स्मपुराऽद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंचास्यइति।एकतरस्मिन्वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ। तत्रपूर्वस्मिन्परस्मिन्वाविशेषमपश्यन्नाह्कृति। इत
रोवार्तिकप्रत्याख्यानायमयाविकल्पितमेतदित्याह। स्मादिविधिरिति। लट्स्मे। अपरोक्षेच। पुरिलुङ्चास्मे। इत्येतेषुयोगेष्वनद्य
तनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्यसिद्धत्वान्नस्मपुराद्यतनइतिवार्तिकंनकर्तव्यमित्यर्थः। यदिलट्स्मइत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुव
र्ततेतदाननौपृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषेत्यनयोरप्यनुवर्ततेअतआह। अपरोक्षानद्यतनाविति। तेनभूतमा
त्रेएताभ्यांयोगाभ्यांविधिरित्यर्थः। पुरिलुङ्चास्मइत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौभूतमात्रेविधिः प्राप्नोतीत्याह।
नपुरेति। तत्रेति। पुरिलुङ्चास्मइत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्ततइत्येतल्लुङ्ग्रहणेनज्ञाप्यते । यदितुभूतमा
त्रेऽयंविधिः स्यात्तदानन्वोर्विभाषेत्यतोविभाषाग्रहणानुवृत्त्याविकल्पेनलटोविधानात्पक्षेलुङ् भविष्यति

किंचातः। स्मादिविधिःपुरान्तोयद्यविशेषेणकिंकृतंभवति। नस्मपुराद्यतनइतिब्रुवताकात्यायनेनेहस्मादिवि
धिःपुरान्तोयद्यविशेषेणभवति। किंवार्तिककारः प्रतिषेधेनकरोतिनस्मपुराद्यतनइति। अनुवृत्तिर
नद्यतनस्यलट्स्मइत्यत्रनास्तिनजकार्यम्। लट्स्मइत्यत्रानद्यतनइत्येतदनुवर्तिष्यते। अपरोक्षा
नद्यतनौननौनन्वोश्चविनिवृत्तौ। नपुराद्यतनइति भवेदेतद्वाच्यम्। तत्रैतांद्वैक्तव्यंस्याद्नपुराद्यत
नइति। तत्रचापिलुङ्ग्रहणम्। तत्रचापिलुङ्ग्रहणंज्ञापकंनपुरालक्षणोद्यतनेभवतीति। अथबुद्धि
रिममविशेषेणस्मपुराहेतूइति। तत्रचापिशृणुभूयः। अपरोक्षेचेत्येषप्राक्पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः।
सर्वत्रानद्यतनस्तथासतिनजाकिमत्रकार्यम् ॥

किंलुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनानुवृत्तौतुलुङ्ग्रहणमन्तरेणपक्षेलुङ्नलभ्यतेलङाबाधितत्वादितिभावः। अथ
बुद्धिरिति। लट्स्मेपुरिलुङ्चास्मेएतावाद्यन्तौयोगौयदिभूतमात्रेभवतइत्यर्थः। स्मपुराहेतूइति। स्मपुराशब्दौप्रत्ययोत्पत्तेर्नि
मित्ते इत्यर्थः। तत्रचापीति। अयमर्थः। नस्मपुराद्यतनइत्ययंनिषेधोयस्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदानकर्तव्य
एव। अपरोक्षग्रहणंननौपृष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते। तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते। य
स्मात्परोक्षानद्यतनयोःप्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेनक्रियमाणाद्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति। अपरोक्षग्रहणेनहिप
रोक्षाधिकारोनिवर्त्यतेयथाऽद्वन्द्वग्रहणंद्वन्द्वाधिकारग्रहणमित्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीमपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह। स्मादाविति। तेनस्मादिग्रहणेनस्मादिविधिः पुरान्तइत्येषपक्षोलक्ष्यते। लट्स्मइत्यादि सूत्रेषु परोक्षग्रहणस्यनिवृत्तत्वादपरोक्षेचेत्येतत्सूत्रंनकर्तव्यमित्यर्थः। इदानीमाचार्यः सूत्रंसमर्थयितुमाह। स्मादेषेति। यदिलिंम न्यसेलट्स्मइत्यत्रपरोक्षग्रहणनिवृत्तौसत्यांपरोक्षेचापरोक्षेचलङ्भविष्यतीतिनार्थः परोक्षेचेत्येतत्सूत्रेणेति। तन्न। यस्मादपरोक्ष ग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थंकर्तव्यम्। लट्स्मइत्ययंयोगः परोक्षानद्यतनेवर्तते। यदिह्यत्रपरोक्षग्रहणंनिवर्तेततदातत्संब द्धमनद्यतनग्रहणमपिनिवर्तेत। तस्मादपरोक्षेचेतिसूत्रारम्भाल्लट्स्मइत्ययंयोगः परोक्षानद्यतनविषयोऽपरोक्षेचेत्ययमपरोक्षा नद्यतनविषयः। पुरिलुङ्चास्मइत्ययंतुलुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः। मध्यमौतुभूतमात्रविषयावितिसूत्रेणैवव्यवस्थायाः सिद्धत्वा

स्मादावपरोक्षेचेत्यकार्यमपिशक्यमेतदितिविद्धि। शक्यंहिनिवर्तयितुंपरोक्षइतिलट्स्मइत्यत्र। स्यादेषातव बुद्धिः स्मलक्षणेप्येवमेवसिद्धमिति। लट्स्मइतिभवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यंपुरार्थंतु। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यः स्मल क्षणःपुरालक्षणश्चानद्यतनेभवतइति। लट्स्मे॥ ननौपृष्टप्रतिवचने॥ ननौपृष्टप्रतिवचनइत्यशिष्यंक्रिया समाप्तेर्विवक्षितत्वात्। ननौपृष्टप्रतिवचनइतिअशिष्योलट्। किंकारणम्। क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात्। क्रियायाअत्रअसमाप्तिर्विवक्षिता। एषएवन्याय्योवर्तमानः कालः यत्रक्रियायाः असमाप्तिर्भवतितत्रव र्तमानेलडित्येवसिद्धम्। यदिवर्तमानेलडित्येवलङ्भवति। शतृशानचौचप्राप्नुतः। इष्येतेशतृशानचौ। न नुमांकुर्वन्तंपश्य। ननुमांकुर्वाणंपश्येति॥ ननौपृष्ट ॥

न्नार्थोवार्तिकारम्भेणेत्यर्थः। ननौपृष्टप्रतिवचनइत्ययंयोगोयेननाप्राप्तिन्यायेनलुङोबाधकः परत्वेनलङ्लिटोः॥ ननौपृ ष्ट॥ असमाप्तिरिति। निवृत्तायामपिपाकादिक्रियायांतत्कृतस्यश्रमादेरनुवर्तनात्तस्याएवासमाप्तिविवक्षायांलट्सिद्धइत्यर्थः इष्येतेइत्यनेनप्रत्याख्यानंद्रढयति। यदिहिभूताश्रयोलट्क्रियेत तदावर्तमानाधिकाराद्वर्तमानेविहितस्यलटोविधीय मानौशतृशानचावस्यलटोनस्याताम्। अथपृष्टग्रहणंकिमर्थम्। यावताप्रश्नपूर्वकमेवप्रतिवचनंभवति। नैतदस्ति। विरुद्ध मपिवचनंवचनाभिमुख्यमपितथावचनंवचनंप्रतिप्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात्पृष्टग्रहणंकर्तव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुरिलुङ्॥स्मः सर्वेभ्य इति। परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च। ततश्च पुरिलुङ् चास्मे इति अस्म इति न वक्तव्यं भवतीति भा
वः॥ वर्तमा॥ प्रवृत्तस्येति। इहाधीमह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम्। यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीय
ते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति वचनम्। भवन्तीति। लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। नित्यप्रवृत्ते चेति। पर्वतास्तिष्ठन्तीत्या

पुरिलुङ् चास्मे॥ हशश्वद्यां पुरा॥ हशश्वल्लक्षणात् पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणस्याव
काशः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशो रथेनायं पुरा
याति। रथेनायं पुरायासीत्। इहोभयं प्राप्नोति। रथेनायं ह शश्वत् पुरा याति। रथेन ह शश्वत् पुरायासीत्। पु
रालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन॥ स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन। ह
शश्वल्लक्षणात् पुरालक्षणाच्च। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। श
श्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशः। रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरायासीत्। स्मलक्षणस्यावकाशः। ध
र्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते। इह सर्वं प्राप्नोति। न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्णं दहति। स्मलक्षणो ल॰
ङ्भवति विप्रतिषेधेन। पुरिलुङ्॥ वर्तमाने लट्॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात्। प्रवृत्त॰
स्याविरामे शासितव्या भवन्ती। इहाधीमहे। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयाम इति। किं पुनः कारणं न
सिध्यति। अवर्तमानत्वात्। नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात्। नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती। तिष्ठन्ति
पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालाविभागात्। इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो
वर्तमानः कालः। न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥

दौ स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः। भूतेति। सा
ध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्त्वेन भाव्यम्। उत्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धा
त्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवाध्ययनस्यैवा
भा॰कै॰ न्याय्यात्विति। अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वाद्व्यवधायिका। अथवाध्ययनस्यैवा
७७ वयवक्रियेति भावः। तदुक्तं हरिणा। व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते। क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः॥
न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्निवर्तते। सर्वैव हि क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवाव
यवक्रिया। सादृश्यात्सतिभेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यत इति॥ नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति। इहेति प्रसिद्धपरिमाणा

आरम्भोऽत्रानपवृ
न्याय्यात्वारम्भानपवर्गात्। न्याय्यात्वेषा वर्तमानकालता। कुतः। आरम्भानपवर्गात्। आरम्भोऽत्रानपवृ
क्तः। एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यत्रारम्भोऽनपवृक्तः। अस्ति च मुक्तसंशये विरामः। यं खल्वपि
भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो
हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति। यद्यत्रयुक्ता वर्तमानकालता दृश्यते। इहापि युक्ता दृश्यताम्।
सन्ति च कालविभागाः। सन्ति त्रय खल्वपि कालविभागाः तिष्ठन्ति पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वताः तस्थुः पर्वता
इति। किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः। नावश्यं प्रयोगादेव। इह हि भूतभवि
ष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम्। इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्ते
षां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु। स्थास्यन्ति पर्वता इति। इहत्वेऽराजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु
भविष्यन्तीषु। तस्थुः पर्वता इति इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वतिक्रान्तासु। अपर आ
हुः। नास्ति वर्तमानः काल इति। अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ॥

तिक्रि
क्रियैवक्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम्। तत्र राज्ञां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिके ति क्रि
यारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः। उक्तं च हरिणा। परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते। पर्वतादिस्थितिस्त
स्मात्पररूपेण भिद्यते॥ प्रसिद्धभेदा व्यापाराविरूपावयवक्रियाः। साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया इति।
तादृति। तासामेव कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः। नास्तीति। निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनि एमः
ष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः ॥ ७७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवर्ततइति। परिवर्तनक्रियायावर्तमानायाअभावादितिभावः। कूटस्थइति। स्वरूपस्थोनतुवर्तमानक्रियाविशिष्टइत्य
र्थः। अतएवाह। नविचेष्टितेति। व्यापारस्यनकर्तेत्यर्थः। एवंयोवेत्तिसोप्यनन्धः किंपुनर्योऽनुष्ठातायोगीत्यर्थः। सह्यविकृत
मात्मतत्त्वंभावयन्प्रत्यक्षीकरोति। तथाचोक्तंभगवता। ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशय
तितत्परमिति। मीमांसकइति। विचारकः। युवेत्यनेनप्रज्ञायांपाटवंदर्शयति। मेधाविसंमतइति। मेधावीचासौसंमतश्चेतिक
र्मधारयः। षष्ठीसमासस्यतुक्तेनचपूजायामितिनिषेधात्। पतितलक्षणमिति। पातःपतितंतस्यकिंरूपंनास्त्येवपतनक्रि
येत्यर्थः। अनागतइति। अनागतत्वादेवासत्त्वात्पातक्रियायाःपतसीतिव्यपदेशोऽनुपपन्नइत्यर्थः। अतिक्रान्तइति। तथैव
क्रियायाअसत्त्वात्। सर्वोलोकइति। क्रियायावर्तमानत्वाभावेपियदिपतसीतिव्यपदेशस्तदाविशेषाभावात्सर्वतादावपिप

नवर्ततेचक्रमिथुर्नपात्यतेनस्पन्दन्तेसरितःसागराय। कूटस्थोयंलोकोनविचेष्टितास्तियोह्येवंपश्यति
सोप्यनन्धः॥ मीमांसकोमन्यमानोयुवामेधाविसंमतः। काकेसेहानुगच्छतिकिंतेपतितलक्षणम्॥ अनाग
तेनपतसिअतिक्रान्तेचकाकता॥ यदिसंप्रतिपतसिसर्वोलोकःपतत्ययम्। हिमवानपिगच्छति। अनागत
मतिक्रान्तंवर्तमानमितित्रयम्। सर्वत्रचगतिर्नास्तिगच्छतीतिकिमुच्यते। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुस्तदर्थंय
द्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्यप्रयुञ्जीतगच्छतीत्यविचारयन्॥ अपरआह। अस्तिवर्तमानःकालइति। आ
दित्यगतिवन्नोपलभ्यतइति ॥

तसीतिव्यदेशप्रसङ्गइत्यर्थः। अनागतमिति। एकएवक्षणउपलभ्यतेनातीतोनाप्यनागतोनचैकस्यक्षणस्यगमनादिक्रियावेश
संभवतीतिभावः। सर्वत्रेति। कालवृत्तित्वाविवक्षायांदाप्रत्ययोनकृतः। क्रियाप्रवृत्ताविति। परिहारः। हेतुःप्रयोजनंगमनस्यदे
शान्तरप्राप्तिस्तदर्थंफलार्थमित्यर्थः। दृढप्रत्यभिज्ञानात्क्षणभङ्गनिरासेदेवदत्तस्यदेशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुकानसंभवतीतिग
मनक्रियैवतस्यानिमित्तम्। तदालम्बनश्चगच्छतीतिप्रत्ययोऽबाधितउत्पद्यतइतिसत्त्वंतावदवगम्यतेक्रियायाःवर्तमानत्वाभा
वेचभूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गोवर्तमानोभूतत्वंभविष्यत्त्वंचप्रतिपद्यते। तत्रानेकक्षणसमूहात्मकंक्रियाप्रबन्धरूपंबुद्ध्या
संकलय्यगच्छतीत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः। अविचारयन्निति। कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विसस्येति। विसस्यवाला विसे दह्यमाने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते। किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्दाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते। तथा कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते। तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति। त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भावनावशेन त्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति। सूक्ष्म इति। अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्यार्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति। विसस्यवाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते। अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यते। इति। वर्तमाने लट्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र॥ लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति। क्वान्यत्र। लङि। अपचदोदनं देवदत्त इति। योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात्। अथ मतमेतत्। भवति योग इति। अन्यत्रापि योगः स्यात्। क्वान्यत्र। लङि। अपचदोदनं देवदत्त इति॥

लटः शतृ॥ लस्येति। इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति। तथा च पचत्योदनं देवदत्त ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छत्रन्तरावेशाभावः। अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति तथा च क्रियान्तरयोगे शत्रन्तरावेशो भवति। पाचकं पश्य पक्वेन तृप्त इति। ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद्द्वितीयाद्यन्तत्वाव्यप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः। अपचदिति। तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नक्वचिदिति। तिङ्‌भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम्। घात्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम्। तथा च क्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः। शक्यं कर्तुमिति। प्रतिपत्तुमित्यर्थः॥ अथ वेति। सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्। तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः। विषम इति। अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते। लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्वचिदुलब्धमिति भावः। भवतीति। यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्य

नक्वचिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्रयोगेन भवितव्यम्। क्वचिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति लङो न भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथवाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति। तद्यथा। धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते। त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति। विषम उपन्यासः। प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति। त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्चासतद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति अग्निरत्र परिव्राजकोऽत्रेति। भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीयस्त्वम्। तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति ॥

भावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकाराप्रयोगनिमित्तत्वादभावग्राहिणो बाध्यत्वमनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन लटोऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमो न ह्यन्यथादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः। तद्यथेति। आशुसंचाराच्चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते। रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिक्कस्य युगपद्ग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते। तदुक्तं हरिणा। स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य संततः। न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तदिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· कस्यचिदिति। नभूयोदर्शनेनसंबन्धग्रहणमपितुसकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः। वृक्षपर्णयोरिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जाति २२३
७९ रप्राणिनामित्येकवद्भावोनकृतः। किंपुनरिति। यद्यपिप्रसज्यप्रतिषेधेवाक्यभेदाद्गौरवप्रसङ्गस्तथापिलक्ष्यसिद्धयेशास्त्रे
क्वचिदसावङ्गीकृतइतिविचार्यते। कौर्वतइति। कुर्वतोदेवदत्तस्यापत्यमित्यत्रसापेक्षत्वात्तद्धितोनोत्पद्यते। पदान्तरनिरपेक्षे
त्वपदान्तरेणसामानाधिकरण्याभावाददेशाप्रसङ्गइतिभावः। कुर्वद्भक्तिरिति। षष्ठीसमासः। समानाधिकरणसमासेतुप्रस

कस्यचित्त्वल्पपिसकृत्कृतोभिसंबन्धोऽत्यन्तापकृतोभवति। तद्यथा। वृक्षपर्णयोरयंवृक्षइदंपर्णमिति। सतद्वि
देशस्थमपिदृष्ट्वाजानातिवृक्षस्येदंपर्णमिति। किंपुनरयंपर्युदासोयदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादितिआहोस्वित्
प्रसज्यप्रतिषेधःप्रथमासमानाधिकरणेनेति। कश्चात्रविशेषः। लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणेइतिचे
त्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम्। लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणइतिचेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुप
संख्यानंकर्तव्यम्। कौर्वतःपाचतःकुर्वद्भक्तिःपचद्भक्तिःकुर्वाणभक्तिःपचमानभक्तिरिति। अस्तुतर्हिप्रसज्यप्र
तिषेधःप्रथमासमानाधिकरणेनेति। प्रथमाप्रतिषेधेउत्तरपदेआदेशानुपपत्तिः। प्रथमाप्रतिषेधेउत्तरपदेआ
देशयोरनुपपत्तिः। कुर्वतीचासौभक्तिश्चकुर्वद्भक्तिःपचद्भक्तिःकुर्वाणभक्तिःपचमानभक्तिरिति। येचाप्येतेसमा
नाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषुशतृशानचौप्राप्नुतः। कुर्वत्तरःकुर्वाणतरःपचमानतरःकुर्वद्रूपःपचद्रूपःकुर्वाण
रूपःपचमानरूपःकुर्वत्कल्पःपचत्कल्पःकुर्वाणकल्पःपचमानकल्पइति। सिद्धंतुप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिवच
नात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चशतृशानचौभवतइतिवक्तव्यम्। तत्रप्रत्ययस्यादेशनिमित्त
त्वात्प्रसिद्धिः। तत्रप्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः। आदेशनिमित्तःप्रत्ययःप्रत्ययनिमित्तश्चादेशःत
देतदितरेतराश्रयंभवति। इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते ॥

ज्यप्रतिषेधेपिदोषः। सचवक्ष्यतएव। कुर्वत्तरइति। अत्रदेवदत्तादिनापदान्तरेणसामानाधिकरण्याददेशाप्रसङ्गः।
पूर्वस्मिन्नपिपक्षेएषदोषः। सिद्धंत्विति। लक्षणशेषःकर्तव्यइत्यर्थः। एथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गो एमः
लुग्बाधतइतिलुकिकृतेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् ॥ ७९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुम्निमित्तः　　समासः समासनिमि

उत्तरपदनिमित्तइति। सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्त्वात् सुबुत्पत्तिः सुम्निमित्तः समासः समासनिमि त्तं चोत्तरपदमित्यर्थः। नवेति। लस्य कृत्त्वात् सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्र यदोष इत्यर्थः। उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति। तिङादेशादिति। वीक्ष्यमाणस्येति। अत्राकृते शानच्यकारान्तत्वाभावादि

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोः प्रसिद्धिः। उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोः प्रसिद्धिः। उत्तरपदनिमित्तः सुप् सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम्। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। नवा लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्। लकारः कृत्। कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा। तदाश्रयं विधानम्। प्रातिपदिकाश्रयाः स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः। तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति। परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति। तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः। तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति। उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः। इह तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नित्योऽत्र तिङादेशः। उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्नेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्। कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति। अस्त्यत्र विशेषः। शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवति। अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते। तदेतत् कसिद्धं भवति। यत्र सामान्यादुत्पत्तिः। यत्र हि विशेषादत इञिति इतरेतराश्रयमेव तत्र भवति। वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति। इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति ॥

ञोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। पचतितरामिति। तिङश्चेत्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यादपचत्तरामिति। पचतीति। अत्रापि लस्य कृत्त्वात् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः। तिङां तु लिङ्गाद्योऽवकाशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदेतदिति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वयथेष्टंप्रयोगसिद्धिः। ननर्हीति। व्यवस्थितविभाषयैवसिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरितिभावः। नित्यार्थमिति। लटः शतृशानचावित्येकोयोगः क्रियते तत्र विभाषेतिवर्तते। ततोप्रथमासमानाधिकरणइतिद्वितीयोयोगोनित्यार्थो व्यवस्थितविभाषाश्रयेणतुविस्पष्टाप्रतिपत्तिर्नस्यादितितदर्थोद्वितीयोयोगः॥ लक्षण॥ गुणइति। गुणशब्दे

तदेतत्कथंकृत्वासिद्धंभवति। शतृशानचौयदिलटोवा। यदिलटः शतृशानचौवाभवतः। व्यवस्थितविभाषा च। तेनेहचभविष्यतः। कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्नितिच लटः शतृशानचौ। इहच नभविष्यतः। पचतितरांजल्पतितरांपचतिरूपंजल्पतिरूपंपचतिकल्पं जल्पतिकल्पंपचतिपठतीतिचलटः शतृशानचौ। तत्तर्हिवावचनंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। नन्वोर्विभाषेति। यदितदनुवर्ततेवर्तमानेलडितिलडपिविभाषाप्राप्नोति। संबद्धमनुवर्तिष्यते। नन्वोर्विभाषा। पुरिलुङ् चास्मेविभाषा। वर्तमानेलट्। पुरिलुङ् चास्मेविभाषा। लटः शतृशानचौविभाषा। पुरिलुङ् चास्मइति निवृत्तम्। नतर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। वक्तव्यंच। किंप्रयोजनम्। नित्यार्थम्। अप्रथमासमानाधिकरणेनित्यौशतृशानचौयथास्याताम्। क्वतर्हीदानींविभाषा। प्रथमासमानाधिकरणेपचन्पचतीति। पचमानः पचतेइति। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसंख्यानम्॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसंख्यानंकर्तव्यम्। तिष्ठन्मूत्रयतिगच्छन्भक्षयतीति। कर्तृश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे। कर्तृश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोगउपसंख्यानंकर्तव्यम्। योधीयानआस्तेसदेवदत्तइति। आसीनोधीतेसदेवदत्तइति। अचयोगइतिकिमर्थम्। यआस्तेचाधीतेचसचैत्रः ॥

नात्रसाधनमुच्यते। तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौयदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासूत्रेणैवादेशसिद्धिः। यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदंवचनम्। बहुषुमूत्रयत्सुकोदेवदत्तइत्युक्तेयस्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोलक्ष्यते। अथवाअशौचादिगुणोगृह्यते। कर्तृश्चेति। यदापूर्ववाक्येगुणः साधनंगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थः। यदात्वशौचादेर्गुणस्यतत्रग्रहणंतदाविध्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्त्वाख्यानइति। स्वभावाख्यानेविनापिलक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः। नह्यासनंवृद्धेर्लक्षणं किंतर्हि स्वभावमात्रकथनमासीनंविसमिति। सदादयश्चेति। वाग्रहणस्यायंप्रपञ्चः। सच्छब्दोविद्यमानवाचीतिसत्त्वइशाः सदादिशब्देनोपात्तानान्यइत्याह। इङ्जुहोत्योश्चेति। माङ्याक्रोशइति। लुङि प्राप्ते स्मादेवादेशविधानाल्लुङनुमीयते। तिष्ठतिक्रियेति। स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रियायस्तिष्ठन्मूत्रयतिसदेवदत्तइतिसर्वनामपरामर्शेदेवदत्तस्यलक्षणंतद्गतस्यवाऽऽशौचादेरितिभावः। नैतदिति। समुच्चीयमानंक्रिया

तत्त्वाख्याने च॥ तत्त्वाख्यानेचोपसंख्यानंकर्तव्यम्। शयानावर्धते दूर्वाआसीनंवर्धतेबिसमिति। सदादयश्च बहुलम्। सदादयश्चबहुलमितिवक्तव्यम्। सन्ब्राह्मणः। अस्तिब्राह्मणः। विद्यतेब्राह्मणः। विद्यमानोब्राह्मणः। इङ्जुहोत्योर्वा॥ इङ्जुहोत्योर्वेतिवक्तव्यम्। अधीतेअधीयानः। जुहोतिजुह्वत्। माङ्याक्रोशे॥ माङ्याक्रोशइतिवक्तव्यम्। मापचन्। मापचमानः। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। लक्षणहेत्वोः क्रियायाइत्येवसिद्धम्। इहतावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति। तिष्ठतिक्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणम्। गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणम्। योऽधीयानआस्तेसदेवदत्तइति। अध्ययनक्रियाआसनक्रियायालक्षणम्। यआसीनोधीतेसदेवदत्तइति। आसिक्रियाऽध्ययनक्रियायालक्षणम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अचयोगइतिवक्ष्यामीति। यआस्तेचाधीतेचसचैत्रइति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। नैतत्क्रियालक्षणम्। किंतर्हि। कर्तृलक्षणमेतत्। शयानावर्धतेदूर्वेति। शेतिक्रियावृद्धिक्रियायालक्षणंभवति। आसीनंवर्धतेबिसमितिआसिक्रियावृद्धिक्रियायालक्षणमिति। सदादयश्चबहुलम्। इङ्जुहोत्योर्वा। माङ्याक्रोशइत्येतद्वक्तव्यमेवेति। लक्षणहेत्वोः॥ तौसत्॥ तौग्रहणंकिमर्थम्। शतृशानचौप्रतिनिर्दिश्येते॥ नैतदस्तिप्रयोजनम्। प्रकृतौशतृशानचावनुवर्तिष्येते। क्वप्रकृतौ। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणइति। अतउत्तरंपठति। तौसदितिवचनमसंसर्गार्थम्। तौग्रहणंक्रियतेअसंसर्गार्थम्। असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञायथास्यादिति ॥

इयंपरस्परस्यालक्षणंकर्तृविशेषस्यलक्षणमित्यर्थः। शेतिक्रियेति। तत्त्वाख्यानमपिलक्षणंभवति। यथाचैतन्यलक्षणः पुरुषइति भावः॥ तौसत्॥ तौग्रहणमिति। शतृशानचोरनुवर्तनादेवसंज्ञाभविष्यतीतिप्रश्नः। शतृशानचाविति। असतितौग्रहणेप्रत्ययविधिरयंस्यादृ नतुसंज्ञाविधिरितिभावः। तौसदिति। तच्छब्देनशतृशानचोरूपमात्रंपरामृश्यतइतिलट्स्थानिकत्वादिधर्मासंबद्धयोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु चेति। अस्वरितत्वान्नेष्यस्तप्रयोणाच्चेति भावः। भूतेति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वचनाद्भूतेपि शतृशानचौ भवतः। किंपुनरिति। अ
तिदेशाद्भूते शतृशानचौ भविष्यतः। लृटः सद्वेति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः। पूरणेति। वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेव भूते शतृ
शानचोः स्यान्नतु संज्ञा। प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा। तथा लृटः सद्वेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात्। यथा
पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते। विहितयोस्तु तयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अथेति। संनिहितस्यैव व
स्तुनः सर्वनाम्नापरामर्शादिति प्रश्नः। यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ तौग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमपितु प्र

ननु चैते विशेषा निवर्तन्ते। यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्ते। अयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः। तस्मिन्ननु
वर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा स्यात्। भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्। किंपुनर्भू
तभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रयोजनं पूरणगुणसहितार्थसदिति। ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्। ब्रा
ह्मणस्य पक्ष्यमाणः। अथ क्रियमाणेपि तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या। लभ्येत्याह। कथम्।
ताविति शब्दतः। सदिति योगविभागे क्रियमाणे तौग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्य
ते। तौ। तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः। ततः सत्। सत्संज्ञौ भवतः शतृशान चाविति। इ
हापि तर्हि प्राप्नुतः कारकोहारक इति। अवधारणं लृटि विधानम्। लृटः सद्वेति नियमार्थं भविष्यति। लृट एव
धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति। कैमर्थक्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्।
नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति। अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियं
मः। योगविभागतश्च विहितं सत् ॥

माणानुवर्तिप्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौग्रहणं प्रयोजनसंपादनायनालमिति भावः। ताविति शब्दत इति। शब्देनैवाभि
मतोर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः। तावेताविति। पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः। कारक
इति। तृजादीनां विधानसामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यतः क्विबादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निव
र्त्यते तस्य तदादेशापवादौ शतृशानचौ प्राप्नुत इत्यभिप्रायेण ण्वुलुदाहृतः। एवं च नन्दनाद्यप्युदाहार्यम्। युवोरनाकाविती
त्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्न वक्तव्यमिति। कथमिति चेदुच्यते। ताविल्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते ताबेव च लटः सदित्यनेन नियम्येते। वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लट इव विकल्पेन विधीयेते। शत्रानाविति। इङ्धार्योः शत्र कृच्छ्रिणि पूङ्यजोः शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोऽनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। लटः सत्। लटः सत्संज्ञकौ भवतः। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। लट एव धातुमात्रात्सरस्य नान्यस्येति। ततो वा। वा च लटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः। तत्रायमप्यर्थः। सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमिमौ लादेशौ आहोस्विदलादेशौ। कश्चात्र विशेषः। उत्तरयोर्लादेशे वा वचनम्॥ उत्तरयोर्लादेशे वा वचनं कर्तव्यम्। पचमानः यजमानः पचते यजत इत्यपि यथा स्यात्। साधनाभिधानं च॥ साधनाभिधानं च प्राप्नोति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः। स्वरः। स्वरश्च साध्यः। कतीह पचमानाः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। उपग्रहप्रतिषेधश्च॥ उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतीह निघ्नानाः तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति। सन्तां तर्हि अलादेशौ। अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः॥ अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः। सोमं पवमानः। नरमाघ्नानः। अधीयन्पारायणम्। लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं तृन्नित्येवं भविष्यति। कथम्। तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटः शतृ इत्यत आरभ्यात् तृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वा वचनम्॥ द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति। तौ सत् ॥

उत्तरयोरिति। लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः। साधनाभिधानं चेति। तदानिष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्यते। स्वर इति। चित्करणं तु निघ्नानादित्यादौ सावकाशम्। उपग्रहस्येति। आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः। अन्यथा परस्मैपदिभ्यश्चानश् न स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृन्।। तृन्विधाविति। अताच्छील्यार्थमिदम्। प्रशास्तेति। तृजेव भवति। तृंस्तचौ शास्ति स्वदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति नेना। स्व
रेचविशेषः। तृनितादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति। तृचि कृत्स्वरः। न वेति। नयतेस्तु षुकि गुणो न स्यात्। नेषतेस्तु

तन्।। तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य।। तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्। होता पोता। अनुपसर्गस्येति
किमर्थम्। प्रशास्ता प्रतिहर्ता। नयतेः षुक्।। नयतेः षुग्वक्तव्यः। तृंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। नेष्टा। न वा धात्वन्यत्वात्।। न वा
वक्तव्यः। किं कारणम्। धात्वन्यत्वात्। धात्वन्तरं नेषतिः। कथं ज्ञायते। नेषतु नेष्टादिति दर्शनात्। नेषतु नेष्टादिति हि
प्रयोगो दृश्यते। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। ग्रावो नेष्टात्। त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च।। त्विषेर्देवतायां तृ
न्वक्तव्यः। अकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च वक्तव्यम्। त्वष्टा। किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम्। नेत्याह। यश्चानुक्रान्तं य
श्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषो निट्त्वं चेति। क्षदेश्च युक्ते।। क्षदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः। क्षत्ता। छन्दसि तृच्च।। छन्दसि तृच्च
श्च वक्तव्यः। क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः। क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः।। ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः।। क्स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः।। क्स्नोः कित्त्वे
स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्थास्नुरिति। घुमास्थेतीत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्यकित्करिष्यते। अकिति गुणप्रतिषेधः।
यद्यकित्क्रियते गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः। जिष्णुरिति। भुव इट्प्रतिषेधश्च।। भुव इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं चान्यत्।
गुणप्रतिषेधश्च। भूष्णुरिति। अस्तु तर्हि कित्। ननु चोक्तम्। क्स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति। नैष दोषः। स्थादंशि
भ्यां स्नुश्छन्दसि।। स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि वक्तव्यः। स्थास्नु जङ्गमं दङ्क्ष्णवः पशव इति। स इदानीं स्थः स्नुरविशेषे
ण विधास्यते। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्। स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति। एवं
तर्हि गित्करिष्यते। स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः। स्नोर्गित्त्वात्स्थ ईकारो न भविष्यति। किं कारणम्। क्ङिति तोरीत्व
शासनात्। क्ङितोरीत्वं शिष्यते। इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः। गुणाभावस्त्रिषु स्म
र्तव्यः। गिति किति ङिति चेति। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव ॥

ऋत्विजित्। अनिवक्ष्यमाणादनिड्वचनात्सर्वोपसंख्याने शेषादिड्भावः। नेत्याहेति। त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादिति भावः।। ग्ला
जि।। क्स्नुरिति श्रवणात्कित्त्वं निश्चित्याह। क्स्नोः कित्त्व इति। एवं तर्हीति गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ककार इति। परभूत इत्यर्थः। एतच्चलक्ष्यमूलाद्व्याख्यानाल्लभ्यते। सौत्र इति। तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः। असंहितयेति। संहितायामुत्वविधानात्। इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति॥ शमित्य॥ घिनुणयमिति।

ककारेगकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते कृक्ङि तिचेति। इह तर्हि भूष्णुरिति श्र्युकः किती तीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। श्र्युको निट्त्वंगकोरितोः। श्र्युको निट्त्वं गकारककारयोरितोरिति वक्तव्यम्। तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ककारेगकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते श्र्युकः क्ङितीति। यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दृशि चेत्तुत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा संहितया निर्देशः करिष्यते। श्र्युकः क्ङितीति। स्लोर्गित्वान्नस्य ईकारः कृङि तोरीत्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युको निट्त्वंगकोरितोरिति। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ घिनुणयं वक्तव्यः। घिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति उगिदचां सर्वनामस्थान इति नुम्प्रसज्येत॥ नैष दोषः। झल्ग्रहणं चोदयिष्यते। इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनीतरा। उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। तस्माद्घिनुणयं वक्तव्यः। इष्यत एव ह्रस्वत्वम्। घिनुणकर्मकाणाम्। घिनुण कर्मकाणामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संपृणक्ति शाकमिति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। शमित्यष्टाभ्यः॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञोवुञ्॥ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्विधीयते। ण्वुलैव सिद्धम्। न ह्यस्ति विशेषः। निन्दादिभ्यो वुञो वा ण्वुलो वा। तदेव रूपं स एव स्वरः। वुञमनेकाचः। वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति। असूयकः। अथ येऽत्रैकाचः पठ्यन्ते। तेषां ग्रहणं किमर्थम्। न तेषां ण्वुलैव सिद्धम्। न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। वासरूपेणन्यायेन ण्वुलपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुल्प्रतिषेधार्थम्। निन्दादिभ्यो ण्वुल्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न भवतीति। तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके। अथवा एके मन्यन्ते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति। निन्द ॥

उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्तस्योच्चारणार्थत्वं न स्यादिति भावः। इष्यत इति। विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम्॥ निन्द॥ वुञमनेकाच इति। जातौ बहुवचनम्। असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात्। तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति। प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते न तु ण्वुलभावार्थमेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जुचङ्क्रम्॥पदिग्रहणमिति।नचसकर्मकार्थंपदिग्रहणमनभिधानाद्अनेनसकर्मकाद्विधानात्॥स्पृहि॥शपिकृतइति।तुरुस्तु
एवंतर्हीति।न
शम्यमिद्त्यतस्तत्रसार्वधातुकग्रहणमनुवर्ततेनतुतिङ्ग्रहणमितिभावः ॥
नुलुशिसतिलकारस्येत्संज्ञाप्राप्नोतिश्रद्धालुश्चनसिध्यतिश्रद्धुरितिप्राप्नोतीत्याङ्‌नैषदोषः।यादित्वादित्संज्ञानभविष्यति।यकारस्य

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्चहलादेरितिसिद्धत्वात्।पदि
ग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।अनुदात्तेतश्चहलादेरितिसिद्धत्वात्।अनुदात्तेतश्चहलादेरित्येवात्रयुच्सिद्धः।न
सिध्यति।अयंपदेरुकञ्विधीयते।लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्यउकञ्इतिसविशेषविहितःसामा
न्यविहितंयुचंबाधेत।वासरूपन्यायेनयुजपिभविष्यति।असरूपनिवृत्त्यर्थंतु।असरूपनिवृत्त्यर्थंतर्हिपदिग्र
हणंक्रियते।एतज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषुताच्छीलिकावासरूपेणनभवन्तीति।यद्येतज्ज्ञाप्यते।सृदीप
दीक्षश्चेतिदीपिग्रहणमनर्थकम्।अयंदीपेरोविधीयते।नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरइतिसविशेषविहितः
सामान्यविहितंयुचंबाधिष्यते।एवंतर्हिसिद्धेसतियद्दीपिग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःभवतियुचोरेणस
मावेशइति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।कम्राकन्याकमनाकन्येत्येतत्सिद्धंभवति॥स्पृहिगृहिपतिदयिनि
द्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच्॥किमर्थमालुच्विधीयतेनलुशेवोच्येत।कारूपसिद्धिः।स्पृहयालुःदयालुःशपिकृते
अतोदीर्घोयञीतिदीर्घोभविष्यति।एवंतर्हिसिद्धेसतिय दालुचंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योप्ययंभव
तीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।आलुचिशीङोग्रहणंचोदयिष्यतितन्नकर्तव्यंभवति।आलुचिशीङ्ग्र
हणम्।आलुचिशीङ्ग्रहणंकर्तव्यम्।शयालुः॥स्पृहिगृहि ॥

लुसनिर्दिष्टः।प्रयोजनाभावाद्वा।नह्यत्रलित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोस्ति।उभयत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्व।
स्यभावात्।श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषयेद्धात्यर्थेवर्तमानस्यधेटोभविष्यति।ननुशिदाश्रयोशितीत्यात
प्रतिषेधःप्राप्नोति।एवंतर्हिश्रद्धाआश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वंभविष्यति।अथवादधातेरेवसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति एमः ८३
द्विर्वचनंनप्रवर्तिष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृवचनेनप्रवर्तिष्यते ॥

आदृग॥दकारोमुखसुखार्थः संदेहार्थोवा।तकारेतुसतितादपिपरस्तपरइत्यृकारस्यतपरत्वादृकारग्रहणंनस्यात्।ऋकारगुण निषेधार्थोञ्च।किकिनोः कित्वादृकारनिर्देशावसायः।सासहीति।पापतीतिनिपातनाद्यङि नीगभावः।विधौतुभाष्यकारवचनप्रामा ण्यात्।तेनाप्युक्तंतान्येवोदाहरणानीति।अथलिड्वद्भावेकिकिनोःपरस्मैपदसंज्ञाकस्मान्नभवति।तथाचात्मनेपदिभ्योदेङ् दङादि भ्योनप्राप्नुतः।नैषदोषः।लादेशानांपरस्मैपदसंज्ञानतुलकारस्य।भावकर्मकर्तृ—षुतर्हिलिड्वत्किकिनौप्राप्नुतः।एषोप्यदोषः।उ

आदृगमहनजनः किकिनौलिट्च॥किमर्थंकिकिनोः कित्वंक्रियते।नअसंयोगाल्लिट्किदित्येवसिद्धम्।किकिनोः कित्वम् ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम्।किकिनोःकित्करणंक्रियते।ऋ कारस्यगुणप्रतिषेधार्थम्।अयमृकारान्तानां लिटिगुणःप्रतिषेधविषयेआरभ्यते ऋच्छत्यृतामिति।सयथेहभवतितेरतुस्तेरुरिति।एवंमित्रावरुणौततुरिः दूरेअध्वाजगुरिरिति अत्रापिप्रसज्येत।पुनः कित्करणात्प्रतिषेधएवभवति।उत्सर्गश्छन्दसिसदादिभ्योदर्शनात्। उत्सर्गश्छन्दसिकिकिनौवक्तव्यौ।किंप्रयोजनम्।सदादिभ्योदर्शनात्।सदादिभ्योहिकिकिनौदृश्येते।सदिमनिरमिनमिविवि चीनाम्।सेदिः।मेनिः।रेमिः।नेमिश्चक्रमिवाभवत्।विविचिंरत्नधातमम्।भाषायांधाञ्कृसृजनिनमिभ्यः॥भाषायांधा ञ्कृसृजनिनमिभ्यःकिकिनौवक्तव्यौ।धाञ्।दधिः।कृ।चक्रिः।सृ।सस्रिः।जनि।जज्ञिः।नमि।नेमिः।सासहिवावहि चाचलिपापतीनांनिपातनम्॥सासहिवावहिचाचलिपापतीनांनिपातनंकर्तव्यम्।वृषासहमानंसासहिः।वावहिः चाचलिः।पापतिः।अपरआह।सहिवहिचलिपतिभ्योयङन्तेभ्यःकिकिनौवक्तव्यौ।तान्येवोदाहरणानि॥बिभेःकु क्लुकनौ॥बिभेः क्रुकन्नपिवक्तव्यः।भीरुकः॥अन्येभ्योपिदृश्यते॥किमर्थमिदमुच्यते।नक्विप्चान्येभ्योपिदृश्यतइत्येव सिद्धम्।क्विब्विधिरनुपपदार्थः।अनुपपदार्थोयमारम्भः।पचेःपक्।भिदेःभित्।छिदेःछित्।अथयोत्रसोपपदस्तस्यग्र हणंकिमर्थम्।नतेनैवसिद्धम्।नसिध्यति।दहकेचिदाक्रेरितिसूत्रंपठन्ति।केचित्प्राक्क्रेरिति।

स्यनयोःकार्यातिदेशादुत्पत्तिश्चकर्तरिकृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरितयोर्भवति।वर्तमानाधिकाराच्चवर्तमानइतिभूतकालता पिविरोधान्नातिदिश्यते।स्वरूपाबाधेनचकार्याण्यतिदिश्यन्तइतिक्सुकानचावपिकिकिनोर्नभवतः॥अन्येभ्योपि॥क्विब्विधिरिति। क्विप्चेत्यत्रसुप्युपसर्गेपीतिचवर्ततइतिभावः।अथेति।पूर्वसूत्रेग्रावस्तुशब्दइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आङ्केरिति। अभिविधावाकारः। दीर्घवचनसामर्थ्यादिति। दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानाद्वचिप्रच्छ्योरचोदीर्घत्वेन भाव्यं तत्र कृते सं
प्रसारणे पूर्वैकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। नस्यादिति। संभावने लिङ्। पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्तु न दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः। दि

तत्र ये आङ्केरिति पठन्ति तैः क्विबप्याक्षिप्तो भवति। तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विब्यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। य एवा
सावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति। अन्यत्र च। न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स वि
शेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विबपि भविष्यति। न सिध्यति। इहेदानीमेव ह्युक्तं तच्छी
लादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। क्विबपि तृजादिः। वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च॥ व
चिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां क्विब्दीर्घत्वं च वक्तव्यम्। वचि वाक्। प्रच्छि शब्दप्राट्। आयतस्तु आयतस्तूः।
कटप्रु। कटप्रूः। जु। जूः। श्रि। श्रीः। अपर आह। वचिप्रच्छ्योरसंप्रसारणं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
दीर्घवचनसामर्थ्यात्संप्रसारणं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्य
म्। परत्वात्संप्रसारणम्। अन्तरङ्गं दीर्घत्वम्। का अन्तरङ्गता। प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्य
ये संप्रसारणम्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते संप्रसारणम्। संप्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्तु न दीर्घत्वं न स्यात्।
तस्मात्सुष्ठूच्यते। दीर्घवचनसामर्थ्यात्संप्रसारणं न भवतीति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे
चेति वक्तव्यम्। दिद्युत्। गमि। जगत्। जुहोतेर्दीर्घश्च। जुहूः। दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विपि चेति वक्तव्यम्। ददृत्। जुहूर्जुहो
तेर्ह्वयतेर्वा। ददृत्। दृणातेर्दीर्यतेर्वा। जूः ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च ध्यायतेः संप्रसारणं च क्विप्च वक्त
व्यः। धीः ध्यायतेर्दधातेर्वा॥ अन्येभ्योऽपि॥ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्। डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधि
तुक्प्रतिषेधार्थम्। डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम्।
धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात्। मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः। अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङादेशो मा भूत्। इह च मित
द्रौ। मितद्रौ। नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधो मा भूत्। तुग्विधि। मितद्रुः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ् मा भूदिति॥

द्युदिति। द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। जगदिति। गमः क्वाविति मलोपः। जुहूरिति। दीर्घे समुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्याऽच्प रामः
रिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाद्धुजुहोतेरेवाजन्तत्वसंभवाद्भवति गिप्रसङ्गः॥ किं प्रयोजनमिति। क्विपा सिद्धिमन्यमानस्य प्रश्नः॥ ८४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंप्रयोजनमितिक्रियासिद्धिंमन्यमानस्यप्रश्नः॥ मतिबुद्धि॥ क्तस्यमत्याद्यर्थेभ्यः परस्यभूतविषयतापिवर्तमानविषयतयातक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाध्यते। ज्ञातमितितुभूतेपिभवति। तेनेत्यधिकारात्तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधानात्। वर्तमानेहिक्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठ्याभाव्यम्॥ इतिभाष्यप्रदीपेतृतीयस्यद्वितीयेतृतीयमाह्निकम्॥ उणादयोबहुलम्॥ बहुलवचनमिति। उणादयइत्येवसूत्रमुणादीनांशास्त्रान्तरपठितानांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्वितिभावः। बाहुलकमिति। प्रकृतेरितिजातावेकवचनम्। तनुशब्दोऽत्रवृत्तिविषयेगुणमात्रवचनः प्रकृतीनांतानवंदृष्ट्वाबाहुलकंबहुलशब्दप्रवृ

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ शीलितोरक्षितः क्षान्तआक्रुष्टोजुष्टइत्यपि। रुष्टश्चरुषितश्चोभावभिव्याहृतइत्यपि॥ हृष्टतुष्टौतथाकान्तस्तथोभौसंयतोद्यतौ। कष्टंभविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः॥ नम्रियन्तेअमृताः॥ इतितृतीयस्यद्वितीयेपादेतृतीयमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः॥ उणादयोबहुलम्॥ बहुलवचनंकिमर्थम्। बाहुलकंप्रकृतेस्तनुदृष्टेः तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यउणादयोदृश्यन्तेनसर्वाभ्योदृश्यन्तेप्रायसमुच्चयनादपितेषाम्। प्रायेणखल्वपितेसमुच्चितानसर्वेसमुच्चिताः। कार्यसशेषविधेश्चतदुक्तम्। कार्याणिखल्वपिसशेषाणिकृतानिनसर्वाणिलक्षणेनपरिसमाप्तानि। किंपुनःकारणंतन्वीभ्यः प्रकृतिभ्यउणादयोदृश्यन्तेनसर्वाभ्यः। किंचकारणंप्रायेणसमुच्चितानसर्वेसमुच्चिताः किंचकारणंकार्याणिसशेषाणि कृतानिनपुनः सर्वाणिलक्षणेनपरिसमाप्तानि। नैगमरूढिभवंहिसुसाधु ॥

त्तिनिमित्तंवह्वर्थादानमुक्तम्। तेनापठिताभ्योपिप्रकृतिभ्यउणादयोभवन्ति। यथाहृषेरुलच्शाकेरपिभवतिशङ्कुलेतितथातेषामुणादीनांप्रायेणसमुच्चयनंकृतंनतुसाकल्येनेतिबहुलवचनादविहिताअपिभवन्ति। यथार्त्तेः फिडफिड्डौभवतः ऋफिडऋफिड्डइति। सशेषाणिचकार्याणिउणादिषुविहितानिनतुनिःशेषाणि। बहुलवचनात्त्वविहितान्यपिभवन्तितेनषण्ढइत्यत्रसत्वाभावः सकारस्यवाषत्वंभवति। किंपुनरिति। यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्चप्रत्ययाः यावन्तिचकार्याणितावन्त्येवभवन्त्वितिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैगमेति। निगमश्छन्दस्तत्र भवइत्यण् गयनादिभ्य इत्यण्। रूढिः प्रसिद्धिस्तत्र भवाः संज्ञाशब्दा इत्यर्थः। तेसुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते। अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियत इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेस्मिन्व्युत्पादनादसंदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः। अन्यैराचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह नामेति। तोकमित्यपत्यमित्यर्थः। यन्नेति। पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषश्चासौ पदार्थस्तस्माद्य

नैगमाश्च रूढिशब्दाश्च अवैदिकास्ते सुसाधवः कथं स्युः। नाम च धातुजमाह निरुक्ते। नाम खल्वपि धातुजमेवाहुः नैरुक्ताः। व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति। अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम्। यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्। प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः। प्रत्ययं दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या। संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु। भविष्यति गम्यादयः॥ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम्। भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्वो ग्रामं गमी। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लृटायं निर्देशः क्रियते। लृट् चानद्यतने लुटा बाध्यते। तेन लृट एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः लुटो विषये न स्युः। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। भविष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। उक्तं वा। किमुक्तम्। एकं तावदुक्तं न चाऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति ॥

न्न समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः। प्रकृतिमिति। प्रसिद्धां मर्त्यादिकामित्यर्थः। प्रत्यय इति। फिडादिकः प्रत्ययं चेति। प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। तेन हृषेरुलजिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शकि प्रकृतिरूह्यते। तेन सिद्धं शङ्कुलेति। न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः। किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञासु स्थितिं प्रदर्शयति। संज्ञास्विति। भविष्यति॥ अनद्यतन इति। भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषे नद्यतने तस्य लुड्विषयत्वात्। ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थे व्याख्यायमाना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः। इतरेतराश्रयं चेति। एतं द्रूते इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधारणीयम्। न चेति। विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्त इत्यर्थः। विशेषविवक्षायां चापवादविप्रतिषेधाल्लुडेव भवति श्वो गन्ता ग्राममिति। वासरूपवचनाल्लुडपि भवति। तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यावत्पचतीति। सतिभविष्यदधिकारेभविष्यत्येवयावत्पुराशब्दयोगेलटःसाधुत्वंभविष्यति। भविष्यत्कालेनवर्तमानकालस्यबाधनाद्सतिभविष्यदधिकारेभूतेपिसाधुत्वंलटःस्यात्। शब्दोपात्तकालेविशेषविधानाभावेवर्तमानकालस्यबाधोनस्यात्। लिप्स्य

अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति। अव्ययवता शब्देननिर्देशः कर्तव्यः। अवर्तमानेभूतइति। सतथानिर्देशः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। अव्ययमेषभविष्यतिशब्दः। नैषभवतेर्लृट्। कथमव्ययसंज्ञा। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञा। निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापिभवतेर्लृडेवमप्यव्ययमेव। कथम्। नव्येतीत्यव्ययमिति। क्वपुनर्नव्येति। एतौकालविशेषौभूतवर्तमानौस्वभावतोभविष्यत्येववर्तेते। यदितर्हिनव्येतीत्यव्ययमिति। नवातद्विधानस्यान्यत्राभावात्। नवाभविष्यदधिकारेणार्थः। किंकारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। येपिह्येतइतउत्तरंप्रत्ययाःशिष्यन्तेएतेप्येतौकालविशेषौनवियन्तिभूतवर्तमानौस्वभावतोभविष्यत्येववर्तन्ते। अतउत्तरंपठति। भविष्यदधिकारस्यप्रयोजनंयावत्पचतिपुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्॥ यावत्पुरादिषुलङ्विधिर्लुटःपूर्वविप्रतिषिद्धम्। यावत्पुरादिषुलङ्विधिर्भवतिलुटःपूर्वविप्रतिषेधेन। यावत्पुरानिपातयोर्लङ्भवतीत्यस्यावकाशः। यावद्भुङ्क्ते। पुराभुङ्क्ते। लुटोवकाशःश्वःकर्ताश्वोभोक्ता। इहोभयंप्राप्नोति। यावत्श्वोभुङ्क्ते। पुराश्वोभुङ्क्ते। लङ्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। अनद्यतनेलुडित्यत्रयावत्पुरानिपातयोर्लडित्येतदनुवर्तिष्यते। लिप्स्यमानसिद्धौच॥ किमर्थमिदमुच्यते। नलिप्स्यमानसिद्धिरपिलिप्सैव। तत्रकिंवृत्तेलिप्सायामित्येवसिद्धम्। अकिंवृत्तार्थोयमारम्भः। योभवतामोदनंददातिसस्वर्गंलोकंगच्छति। योभवता[?]। मोदनंदास्यतिसस्वर्गंलोकंगमिष्यति॥

तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायाम्। किमर्थंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांण्वुल्विधीयतेनअविशेषेणविहितःण्वुल्सक्रियायांचोपपदेक्रियार्थायामन्यत्रचभविष्यति। ण्वुलिसकर्मकग्रहणंचोदितम्। अकर्मकार्थोयमारम्भः। आसकोव्रजति। शायकोव्रजतीति। प्रत्याख्यातंतत्। नवाधातुमात्राद्दर्शनाद्ण्वुलइति। एवंतर्हितृजादिषुवर्तमानकालोपादानंचोदितम्। अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः। तदपिप्रत्याख्यातम्। नवाकालमात्रेदर्शनादन्येषामिति ॥

मान॥ अकिंवृत्तार्थइति। पूर्वत्रतुकिंवृत्तग्रहणंलिप्स्यमानसिद्धिरहितायांलिप्सायामकिंवृत्तेलङ्निवृत्त्यर्थम्॥ तुमुन्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ ८६ अकेनोरिति। सतिभविष्यत्कालेण्वुल्विधौतदनुवादेनषष्ठीनिषेधोविधातुंशक्यतेनान्यथेतिभावः। लप्स्यन्तेस्येति। याजकशब्दो ३ ३ १
भविष्यतिवर्ततेयस्मात्तेतंयाजयिष्यन्तिनतुतेयाजितवन्तः तत्रभविष्यदधिकारविधानाभावादस्येतिषष्ठीनप्रतिषिध्यते। अस्य
याजकाइति। एतद्व्याचष्टे। यएनमिति। कस्तर्हिभूतकालइति। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्यभूतकालविषयत्वमितिभावः।
धातुसंबन्धइति। याजकत्वस्यैवभविष्यत्त्वंप्रतीयतइत्यर्थः। संबन्धादिति। भावियाजकत्वादिकमारोप्यतथाभिधानादित्यर्थः। तृजा

इदंतर्हिप्रयोजनम्। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्रषष्ठ्याःप्रतिषेधउक्तःसयथास्यात्। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। यएवासावविशेषेणविहितःसयदाभविष्यतितदास्यप्रतिषेधोभविष्यति। एवंतर्हिभविष्यदधिकारविहितस्यप्रतिषेधोयथास्यात्। इहमाभूत्। अङ्ग यजतांलप्स्यन्तेस्ययाजकाःयएनंयाजयिष्यन्तीति। नैषभविष्यत्कालः। कस्तर्हिभूतकालः। कथंतर्हिभविष्यत्कालतागम्यते। धातुसंबन्धेप्रत्ययाइति। यस्तर्हिनधातुसंबन्धः। इमेऽस्ययाजकाइमेस्यलावकाइति। एषोपिभूतकालः। कथंतर्हिभविष्यत्कालतागम्यतेधातुसंबन्धात्। सचतावत्तैरयाजितोभवति। तस्यचतावत्तैर्यवाअलूनाभवन्ति। उच्यतेच। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अयंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांतुमुन्विधीयतेसविशेषविहितःसामान्यविहितंण्वुलंबाधेत। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। भावेतुमुन्विधीयतेकर्त्तरिण्वुल्तत्रकःप्रसङ्गोयद्भावेविहितस्तुमुन्कर्त्तरिण्वुलंबाधेत। लृट्तर्हिबाधेत। वासरूपेणण्वुलपिभविष्यति। अतउत्तरंपठति। ण्वुलःक्रियार्थोपपदस्यपुनर्विधानंतृजादिप्रतिषेधार्थम्। ण्वुलःक्रियार्थोपपदस्यपुनर्विधानंक्रियते। ज्ञापनार्थम्। किंज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। क्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणतृजादयोनभवन्तीति। ण्वुलपितृजादिः। तुमुन्ण्वुलौ। भाववचनाश्च॥ किमर्थमिदमुच्यतेनअविशेषेणभावेयेप्रत्ययाविहितास्तेक्रियायामुपपदेक्रियार्थायाम्। अन्यत्रचभविष्यन्ति ॥

दिप्रतिषेधार्थमिति। तेनकर्ताव्रजतिविक्षिपोव्रजतीत्यादिनप्रयुज्यतइत्यर्थः। भावव॥ प्रतिपदविध्यर्थमिति। ज्ञापकेननिराकृ
तानांपुनःप्रतिपदंसाक्षाद्विधानार्थोयोगइत्यर्थः। यथाविहिताइति। येनप्रकारेणविहितायथाविहिताइत्यसमस्तंपदद्वयम्। अथ एम:
वायथाविहितंविधानंयेषांतेयथाविहिताइतिबहुव्रीहिः। अव्ययीभावेतुयथाविहितमितिस्यात् ॥ ८६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनग्रहणमिति।वचनानांग्रहणेनलोकप्रसिद्धंवाचकत्वमवगम्यतद्त्यसामञ्जस्यंनभवति॥अणकर्म॥कथंपुनरिति।अपू
र्वविधानात्प्रतिप्रसवस्यलाघवादुत्सर्गविषयएवण्वुलंबाधित्वाण्स्यात्।काण्डलावोव्रजतीति।तथाचापवादविषयेनस्यादि

अतउत्तरंपठतिभाववचनानांयथाविहितानांप्रतिपदविध्यर्थम्।भाववचनानांचयथाविहितानांप्रतिपद्वि
ध्यर्थोयमारम्भः।इदानीमेवह्युक्तंक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणतृजादयोनभवन्तीति।भाववचनाश्चा
पितृजादयः।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।यथाविहितादितितुवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।इहयाभ्यःप्रकृति
भ्यःयेनविशेषेणभावेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषेणक्रियायामुपपदेक्रियार्थायांयथास्युः
व्यतिकरोमाभूदिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।इहभावेप्रत्ययाभवन्तीतीयतासिद्धम्।सोयमेवंसिद्धेसतिय
द्वचनग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंवाचकायथास्युरिति।यदिचयाभ्यःप्रकृतिभ्यःयेनविशेषेणभावेप्रत्यया
विहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनविशेषेणक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामपिभवन्तिततोमीवाचकाःकृताःस्युःअ
थहिधातुमात्राद्वास्युःप्रत्ययमात्रंवास्यात्ततोनामीवाचकाःकृताःस्युः॥ अण्कर्मणिच॥किमर्थमिदमुच्यते
नअविशेषेणकर्मण्यणित्यणकर्मणिविहितःसक्रियायामुपपदेक्रियार्थायामन्यत्रचभविष्यति।अणःपुनर्व
चनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्।अणःपुनर्वचनंक्रियतेअपवादविषयेनिवृत्तिर्यथास्यात्।गोदायोव्रजतिकम्बलदा
योव्रजतीति।किमुच्यतेअपवादविषयेअनिवृत्त्यर्थमितिनपुनरुत्सर्गविषयेप्रतिपदविध्यर्थंस्यात्।इदानीमेवह्युक्तं
क्रियायामुपपदेक्रियार्थायांवासरूपेणतृजादयोनभवन्तीति।अण्चापितृजादिः।एवंतर्ह्युभयमनेनक्रियते।अपवाद
विषयेचानिवृत्तिः।उत्सर्गविषयेचप्रतिपदविधिः।कथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यम्।लभ्यमित्याह।कथम्।कर्मग्र
हणसामर्थ्यात्।कथंपुनरन्तरेणकर्मग्रहणंकर्मण्यण्लभ्यः।वचनग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते।अस्ति
प्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।अपर्यायेणेतितुवक्तव्यम् ॥

तिप्रश्नः।वचनग्रहणमपीति। ततश्चवचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽणिसिद्धेपुनःकर्मग्रहणंकर्मसात्रपरिग्रहार्थमित्य
पवादविषयेप्यण्सिद्धोभवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वितीयार्थं स्यादिति भावः। एवमपीति। ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्यक
कदाचिदिति। वचनं तु भविष्यति काले पवादबाधनार्थं स्यादिति भावः। एवमपीति। ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य क
र्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्तमासो न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्येकं चेति। कर्मणि क्रियायामिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपप
दसंज्ञा भवति निमित्तसद्भावादित्यर्थः॥ लृट् शेषे च॥ शेषग्रहणमिति। क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः। लृटी
ति। अयं भावः। लडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्। शेषग्रह

कदाचिदण् कर्मणि स्यात्कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनि
योगः करिष्यते अण् कर्मणि च। किं च अन्यत् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। एवमपि प्रत्येकमुपपदसं
ज्ञा न प्राप्नोति। चेनैव संनियोगः करिष्यते। प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति।
लृट् शेषे च॥ शेषग्रहणं किमर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रि
यायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्। अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात्। अविशेषेण हि विधाने लृटो
ऽभावः स्यात्। हरिष्यामीति व्रजति। करिष्यामीति व्रजति। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। इदानीमेव ह्युक्तं क्रिया
यामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। लृड्वापि तृजादिः। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति।
साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृण्निर्भज्यते। किं कारणम्। अक्रियार्थोपपदत्वात्। शेष इत्यु
च्यते। शेषश्च कः। यदन्यत् क्रियायाः क्रियार्थायाः। एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि
शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्याल्लृट् शेषे च। करिष्यति हरिष्यतीति। क्व च। क्रियायामुप
पदे क्रियार्थायामिति। स तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथम्। इह लृड् भवतीत्येतत्सिद्धम्। सोऽयमेवं सि
द्धे सति यत् शेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। योगाङ्गं यथा विज्ञायते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्य
ते। लृट्। लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। ततः शेषे। शेषे च लृड् भवतीति॥ लृट् शेषे च ॥

णात्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयत इति तत्रापि लृट् सिध्यति शेषे च विषये। साधीयस्त्विति। विपर्ययसाधनं
प्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः। एवं तर्हीति। चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्क्रियायामप्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्या
शय इत्यर्थः। इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह। स तर्हीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

लृटः सद्वा॥ सद्विधिरिति। अप्रथमासमानाधिकरणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति संबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते। अनद्य॥ एवं चेति। भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्त्तनात्तन्त्रेण एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः। भविष्यन्त्यर्थ इति। भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लडुच्यते। अनद्यतन इति। प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति

लृटः सद्वा॥ सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे॥ सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम्। पक्ष्यन्तं पश्य। पक्ष्यमाणं पश्य। क्व तर्हीदानीं विभाषा। प्रथमासमानाधिकरणे। पक्ष्यन्पक्ष्यति। पक्ष्यमाणः पक्ष्यते॥ अनद्यतने लुट्॥ योगविभागः कर्तव्यः। अनद्यतने। लृटः सत्संज्ञौ भवतः। श्वोग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। ततः लुट्। लुड् भवत्यनद्यतने। श्वः कर्ता। श्वोध्येता। केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञा बुच्येते। एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति। यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति। परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थ इति वक्तव्यम्। इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति। अयं तु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति। कालप्रकर्षात्तूपमानम्। कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति। गन्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति। अध्येतेवायमध्येता नायमध्येष्यते। नवैति इत्यन्ते नोपमानमस्ति। एवं तर्ह्यनद्यतनवदनद्यतन इति। अनद्यतने॥ पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ स्पृश उपतापे। स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। कम्बलस्पर्श इति॥ पदरु॥ सृ स्थिरे॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम्। अतिसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। बले। शालसारः। खदिरसारः॥ सृ स्थिरे॥ भावे॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः। भूतौ भवने भाव इति। किं प्रयोजनम्। सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥

पदरुज॥ स्पृश उपताप इति। उपतापो रोगः। स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः। अन्यत्र पचाद्यच् भवति। स्वरे विशेषः॥ सृ स्थिरे॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते। व्याधीति। अस्थिरार्थं वचनम्॥ भावे॥ सर्वलिङ्ग इति। लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुंल्लिङ्गेनेति। ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संबन्धस्यासंभवात्स्त्रियामकर्तरि च कारके क्तिन्प्रत्ययः स्यात्। भावे तु पुंसि। एवं नपुंसके भावे क्त इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्तरि क्तः स्यात्। भावे तु पुंसि। द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः। नान्त्रेति। सत्त्वभूतोऽर्थो विना लिङ्गसंख्यां चैव निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। अन्तरशब्दो गृहादिषु पठ्यते स च विनार्थे वर्तते। अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वा

किं पुनः कारणं न सिध्यति। पुंल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनान्तेन च। तेन पुंल्लिङ्गे एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालं आहरति। नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति। नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ॥ अथवा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः ॥

द्राष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः॥ तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः। द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम्। कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः। एवमिहापीति। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः प्रयोगे च सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः। अथवेति। याकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं शाबलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्त इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDF

यच्चात्रेति। भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषाएवेत्यर्थः। भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेषएवभावसामान्यानुगतइतिद्रष्टव्यः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वंच भिन्नसंबन्ध्याश्रयं परस्परमबाधेनव्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेषरूपताभावशब्दस्य वाच्यं च सामान्यम्। तदुक्तं हरिणा। आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते। संबन्धिभेदादर्थात्मा सविधिः पक्तिभावयोरिति। भवतौ यदिति। भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः। तत्र पाकइत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह। प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम्। तदुक्तं हरिणा। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे

यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति नतद्भवतेः पचतिर्भवति। यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति। किंच पचतेर्भवतिर्भवति। सामान्यम्। किंच भवतेः पचतिर्भवति। विशेषः। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह। उपाध्यायं भवाननिवादयतामिति। सगत्वा मातुलमभिवादयते। तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह। मातुलं भवानभिवादयतामिति। सगत्वा उपाध्यायमभिवादयते। एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते॥ भावे॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ कारकग्रहणं किमर्थम्। कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। कारकग्रहणं क्रियते। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन्। एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः। स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

सघञादिष्वपि क्रमः। साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबन्धना। सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः सघञादिनिबन्धनइति। अकर्तरि॥ कारकग्रहणं किमर्थमिति। अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। प्रसज्यप्रतिषेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ्भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद्भावे च पूर्वसूत्रेणविहितत्वात्संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धिनि कारके एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः। स्वार्थ इति। साध्यमानरूपस्वार्थ इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विहितइति।भावेभेदमबुध्यमानआह॥आवाहइति।आवाहकन्याया आनयनमुच्यते।विवाहस्तुनयनम्।तत्रापूर्वइति।अ

भा·कै· ८९ न्यथाभावेसंज्ञायामितिएकमेवयोगंकुर्यात्।योगविभागात्तुविध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः।अन्यइति।सत्त्वभावमापन्नइत्यर्थः।अ

विहितःप्रत्ययःस्वार्थेभावेघञिति।तेनातिप्रसक्तमितिकृत्वानियमोयंविज्ञायते।अकर्तरिसंज्ञायामेवेति।

अस्तिचेदानींकश्चित्संज्ञाभूतोभावोयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।आवाहोविवाहइति।केमर्थ्यान्नियमोभ

वति।विधेर्यनास्तीतिकृत्वा।इहचास्तिविधेयम्।किम्।अकर्तरिचकारकेसंज्ञायांघञ्विधेयः।तत्रापूर्वोविधि

रस्तुनियमोस्त्विति।अपूर्वएवविधिर्भविष्यतिननियमः।तदेवतर्हिप्रयोजनंस्वार्थेमाभूदन्निति।ननुचोक्तं भा

विहितःप्रत्ययःस्वार्थेभावेघञितीति।अन्यःसभावोबाह्यःप्रकृत्यर्थात्।अनेनेदानीमभ्यन्तरे

वेस्यात्।कःपुनरनयोर्भावयोर्विशेषः।उक्तोभावभेदोभाष्ये।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नञिवयुक्तमन्यस

दृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः।नञ्युक्तमिवयुक्तंचान्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेतथाह्यर्थोगम्यते।त

द्यथा।अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशंपुरुषमानयति।नासौलोष्ठमानीयकृतीभवति।एवमिहापिअक

र्तरीतिकर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरिकर्तृसदृशेकार्यंविज्ञास्यते।किंचान्यदकर्तृकर्तृसदृशम्।कारकम्।

उत्तरार्थंतर्हिकारकग्रहणंकर्तव्यम्।परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः।कारकेयथास्यात्।इहमाभूत्।एकातिलोच्छि

तिःद्वेशुतीइति।घञनुक्रमणमजब्विषयेअवचनेहिस्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमितिवक्ष्यति।तन्न

वक्तव्यंभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते।संज्ञाग्रहणानर्थक्यंचसर्वत्रघञोदर्श

नात्।संज्ञाग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्।सर्वत्रघञोदर्शनात्।असंज्ञायामपिघञ्दृश्यते।कोभवतालाभोलब्धः

कोभवतादायोदत्तइति।यदिसंज्ञाग्रहणंनक्रियते।अतिप्रसङ्गोभवति।कृतःकटइत्यत्रकारःकटइतिप्राप्नोति।अतिप्र

सङ्गइतिचेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्यसिद्धम्।अतिप्रसङ्गइतिचेत्।तन्न।किंकारणम्।अभिधानलक्षणत्वात्प्र

त्ययस्यसिद्धम्।अभिधानलक्षणाःकृत्तद्धितसमासाः।अनभिधानान्नभविष्यन्ति॥अकर्तरिच ॥

नेनेति।साध्यमानरूपोधातुवाच्यआभ्यन्तरः।उक्तइति।सार्वधातुकेयगित्यत्रभावभेदःप्रतिपादितः।उत्तरार्थमिति।तेनपरिमाणाख्यायां रामः

सर्वेभ्यइत्यनेनघञ्कारकेभवतिननुभावइतिएकातिलोच्छितिःद्वेशुतीइत्यत्रभावेघञोप्रसङ्गादेतदर्थंघञनुक्रमणमित्यादिनवक्त ८९

व्यंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख्यंभवति ॥

परिमाणा॥अजपोरपीति।अन्यथा।पुरस्तादपवादाइतिन्यायेनाचमेवघञ्बाधेतनापमितिभावः।द्वौशूर्पनिष्पावाविति।यद्य
प्यत्रनिरभ्योः पूल्वोरितिघञ्सिध्यतितथापिसर्वापवादार्थंसर्वग्रहणोपादानादनेनैवभवितुमर्हतीत्युपन्यासः।सर्वग्रहण
मिति।बाध्यमात्रापेक्षायांसमुदायापेक्षायांवापुरस्तादपवादन्यायोनास्तीतिभावः। एकः पाकइति।कर्मण्यपिघञ्भवतीतिभावः।

परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः॥सर्वग्रहणंकिमर्थम्।सर्वेभ्योधातुभ्योघञ्यथास्यात्।अजपोरपिविषये।एकस्तण्डुलनिश्चायःद्वौ
शूर्पनिष्पावौ॥सर्वग्रहणमनर्थकंपरिमाणाख्यायामितिसिद्धत्वात्।सर्वग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।परिमाणाख्यायामि
तिसिद्धत्वात्।परिमाणाख्यायामित्येवघञ्सिद्धः।अजपोरपिविषयेनार्थःसर्वग्रहणेन।अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम् ॥
किम्।एकः पाकोद्वौपाकौत्रयः पाकाइति।पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्।नसिध्यति।संज्ञायामितिपूर्वोयोगः।नचैषासंज्ञा।
प्रत्याख्यायतेसंज्ञाग्रहणम्।अथापिक्रियते।एवमपिनदोषः।अजपावपिसंज्ञायामेव।यथाजातीयकउत्सर्गः
तथाजातीयकेनापवादेनापिभवितव्यम्।उत्तरार्थंतर्हि।इङश्च।सर्वेभ्योपियथास्यात्।ननुचायमिङ् एकएव
वण्ठरण्डाकल्पः।सर्वेषुसाधनेषुयथास्यात्।उपेत्याधीयतेतस्मादित्युपाध्यायः।अस्मिन्नधीयतेइत्यध्यायः।अ
ध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्चेत्येतन्निपातनंनकर्तव्यंभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।क्रियतेन्यासए
व।उत्तरार्थमेवतर्हिवक्तव्यम्।कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियामिति।सर्वेभ्योयथास्यात्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। व
क्ष्यत्येतत्कर्मव्यतिहारेस्त्रीग्रहणंव्यतिपाकार्थम्।एथत्कुग्रहणंबाधकबाधनार्थम्।व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थम्।
तत्रव्यतीक्षादिषुदोषः।सिद्धंतुप्रकृतेस्त्रीग्रहणेणञ्ग्रहणंणिञ्ग्रहणंचेति।उत्तरार्थमेवतर्हि।अभिविधौभाव
इनुण्सर्वेभ्योयथास्यात्।सांराविणम्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।वक्ष्यत्येतत्।अभिविधौभावग्रहणंनपुंसकेक्ता
दिनिवृत्त्यर्थम्।एथकुग्रहणंबाधकबाधनार्थंनतुल्युटइति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।प्रकृत्याश्रयोयोपवादस्तस्यबा
धनंयथास्यादर्थाश्रयोयोपवादस्तस्यबाधनंमाभूदिति।एकातिलोच्छितिः।द्वेप्रसुतीइति ॥

सर्वेष्विति।सर्वेभ्यइतितादर्थ्येचतुर्थीतेनायमर्थोगृह्यतइतिभावः।तेनाधिकरणेघंबाधित्वाघञ्भवति।प्रकृत्याश्रयइति।स
र्वेभ्यइतिपञ्चमीनिर्देशादयमर्थोलभ्यतइतिभावः।अर्थाश्रयइति।स्त्रियामित्यर्थंनिर्दिश्यक्तिनोविधानादर्थाश्रयत्वम्।ए
केति।ननुकारकानुवृत्त्यात्रभावेघञ्नभविष्यति।नैतदस्ति।उभयाधिकारात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दारजाराविति। णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्याश्रयाद् वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते। तस्य हि अपरनिमित्तकत्वात् क्विलुगुपधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्दः सिध्यति। करणे वेति। अण्यन्तयोरेव दृणातिजीर्यत्योः करणे घे प्राप्ते घञेवोच्यत इत्यर्थः॥ इङश्च॥ प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यम्। न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति मत्वा

घञनुक्रमणमजब्विषये। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चोदयिष्यति। तन्न वक्तव्यं भवति। घञनुक्रमणमजब्विषये। घञनुक्रमणमजब्विषय इति वक्तव्यम्। अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम्। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत। एकातिलोच्छ्रितिः द्वेश्रुती इति। दारजारौ कर्तरि णिलुक्च॥ दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ। णिलुक् च वक्तव्यः। दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः। करणे वा॥ करणे वा वक्तव्यौ। दीर्यन्ते तैर्दाराः। जीर्यन्ति तैर्जाराः। परिमाणा॥ इङश्च॥ इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्॥ इङश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः। उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया॥ शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु॥ शृ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृतेषु घञ्वक्तव्यः। शारो वायुः। शारो वर्णः। गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः। इङश्च॥ समि मुष्टौ॥ समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। परिमाणाख्यायामित्येवात्र घञ् सिद्धः। अपरिमाणार्थं तु। अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः मल्लस्य संग्राहः। मुष्टिकस्य संग्राह इति। उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः। उद्ग्राभो निग्राभ इतीमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः। उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थम्। इह मा भूत्। व्यतिपाको वर्तते ॥

हा। इङश्चेति। शृ वाय्विति। ॠदोरबिति प्राप्ते वचनम्। शार इति। कर्मणि घञ्। अकृतनीशार इति। अकृताच्छादन इत्यर्थः॥ समि मुष्टौ॥ परिमाणवाचि मुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः॥ अङ्गुलिसंनिवेशवाच्याश्रयणे न तु परिहारः॥ कर्म ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृथग्ग्रहणमिति। प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः। व्यतीक्षादिष्विति। अप्रत्ययादिति गुरोश्च हलदि
ति अकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन्न प्राप्नोति। व्यात्युक्षी च न सिध्यति। नैष दोषः। क्त
स्त्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात्॥ अभिविधौ॥ भावे कारक इति द्वयेपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावए
वेनुण्भविष्यतीति मत्वाह। भावग्रहणमिति। नपुंसक इति। मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्ता

अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम्। पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थं ये तस्य बाधका
स्तद्बाधनार्थम्। किं प्रयोजनम्। व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम्। व्यावचोरी वर्तते। व्यावचर्ची वर्तते। तत्र व्यतीक्षादि
षु दोषः। तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति। व्यतीक्षा वर्तते। व्यतीहा वर्तते। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्
ग्रहणं च। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत एव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः। स्त्रियां क्तिन्। ततः कर्मव्यतिहारे णच्। ततो
णिचः। अभिविधौ भाव इनुण्॥ भावग्रहणं किमर्थम्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अभिवि
धौ भावग्रहणं क्रियते। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसके लिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। अथ किमर्थं पृथग्
ग्रहणं क्रियते। पृथग्ग्रहणं बाधनार्थम्। पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्।
नल्युटः। ल्युटो बाधनं नेष्यते। संकटनमित्येव भवति॥ एरच्॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम्। अज्विधौ भयस्यो
पसंख्यानं कर्तव्यम्। भयम्। अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति। भयादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भयं व
र्षम्। किं प्रयोजनम्। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति। कल्यादिभ्यः प्रतिषेधः। क
ल्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कल्यः। अर्थः मन्त्र इति। जवसवौ छन्दसि॥ जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ। ऊर्वोर
स्तु मे जवः। अयं मे पञ्चौदनः सवः॥ एरच् ॥

दीन्। भावग्रहणात्त्वधिकविधानार्थात्तानपि बाधत इति भावः। अथेति। नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः। पृथ
ग्ग्रहणमिति। वासरूपोऽस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यत इत्यर्थः॥ एरच्॥ व
र्षमिति। वर्षणमित्यपि भवति॥ वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात्। कल्प इति। ण्यन्तेभ्यो चि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। एरज
ण्यन्तानामिति तु वचनमनार्षम्। जवसवाविति। अपि प्राप्तेऽज्विधिः स्वरे विशेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहः॥एषस्वरइति।मध्योदात्तत्वंकृत्स्वरेणभवति।वशिरण्योरिति।घञिप्राप्तेवचनम्।वशनंवशः।रणन्त्यस्मिन्निति रणः।घ

ग्रहइतिनिश्चिग्रामश्च॥किमर्थंनिष्पूर्वाच्चिनोतेरब्विधीयते।नाचैवसिद्धम्।नह्यस्तिविशेषः।निष्पूर्वाच्चिनोतेरपोवाअचोवातदेवरूपंसएववास्यस्वरः।नसिध्यति।हस्तादानेचेरस्तेयइतिघञ्प्राप्नोति।तद्बाधनार्थम्।अतउत्तरंपठति।अब्विधौनिश्चिग्रहणमनर्थकंस्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधात्।अब्विधौनिश्चिग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।स्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधात्।स्तेयस्यघञ्विधौप्रतिषेधउच्यते।निष्पूर्वश्चिनोतिस्तेयेवर्तते।अस्तेयार्थंतर्हीदंवक्तव्यंनिष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेअब्यथास्यात्।अस्तेयार्थमितिचेन्नानिष्टत्वात्।अस्तेयार्थमितिचेत्तन्न।किंकारणम्।अनिष्टत्वात्।नहिनिष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेअबिष्यते।किंतर्हि।घञेवेष्यते।एवंतर्हिसिद्धेसतियन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःयत्तदन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामितितन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्नभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।निश्चयः।एषस्वरःसिद्धोभवति।वशिरण्योश्चोपसंख्यानम्॥वशिरण्योश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्।सवशंसैन्धवम्।धनंजयंरणेरणे।घञर्थेकविधानंस्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्।घञर्थेकोविधेयः।किंप्रयोजनम्।स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्।स्था।प्रतिष्ठन्तेस्मिन्धान्यानीतिप्रस्थः।प्रस्थेहिमवतःशृङ्गे।स्था।स्ना।प्रस्नान्तिअस्मिन्निति प्रस्नः।स्ना।पा।प्रपिबन्त्यस्यामितिप्रपा।पा।व्यधि।अविध्यन्तितेनाविधः।व्यधि।हनि।विघ्नन्तितस्मिन्मनांसि विघ्नः।हनि।युधि।आयुध्यन्तेतेनायुधम्।स्तम्बेकच॥कस्मादयंकोविधीयते।हन्तेरित्याह।तद्धन्तिग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।हनश्चवधइति।तद्वैअनेकेननिपातनेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुम्।नैतानिनिपातनानि।हन्तेरेतेआदेशाः।यद्यादेशाःघनस्वरोनसिध्यति।घनइति।सन्तुतर्हिनिपातनानि।ननुचोक्तंतद्वैअनेकेननिपातनेनव्यवच्छिन्नंनशक्यमनुवर्तयितुमिति।संबन्धमनुवर्तिष्यते।अथवापुनःसन्तुआदेशाः।ननुचोक्तंस्वरोनसिध्यतीति।नैषदोषः।अकारान्ताआदेशाः।अथयदाद्रुघीकयास्तम्बोहन्यतेकथंतत्रभवितव्यम् ॥

ञर्थइति।भावःकर्तृवर्जितंचकारकंघञर्थः।स्तम्बेकच॥घनस्वरइति।अन्तोदात्तत्वंनसिध्यतिअप्स्वरेणाद्युदात्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।अकारान्तादिति।तत्रातोलोपेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वंभवतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तम्बघ्नेति।कप्रत्यये रूपं तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः। स्तम्बहेतिरिति। निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः। स्त्रियां क्तिन्॥ स्रस्तिरिति। स्रंसाध्वंसेति नैव भवतीति भावः॥ स्थागापा॥ स्थादिभ्य इति। बाध्यमात्रापेक्षायां बाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्ताद

केचित्तावदाहुः।स्तम्बघ्नेतिभवितव्यम्।अपरआहुः।स्तम्बहेतिरितिभवितव्यम्।ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादिति।अपरआहुः।स्तम्बहननीतिभवितव्यमिति।वक्ष्यत्येतत्।अजब्भ्यांस्त्रीखलनाः।स्त्रियाःखलनौविप्रतिषेधेनेति॥यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्॥यजादिभ्योनङि क्त्वेसंप्रसारणप्रतिषेधः॥यजादिभ्योनङि क्त्वेसंप्रसारणप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रश्नइति।एवंतर्हिअङित्करिष्यते।अङितिगुणप्रतिषेधः।यद्यङिद्गुणप्रतिषेधोवक्तव्यः।विश्नइति।सूत्रंचभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंयजादिभ्योनङिक्त्वेसंप्रसारणप्रतिषेधइति।नैषदोषः।निपातनादेतत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।प्रश्नेचासन्नकालेति।स्त्रियांक्तिन्॥स्त्रियांक्तिन्नाबादिभ्यश्च॥स्त्रियांक्तिन्नित्यत्राबादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।आप्तिः।राद्धिः।दीप्तिः।निष्ठायांवासेटोऽकारवचनात्सिद्धम्।अथवानिष्ठायांसेटःअकारोभवतीतिवक्तव्यम्।यदिनिष्ठायांसेटोऽकारोभवतीत्युच्यते।स्रंसाध्वंसेतिनसिध्यति।स्रस्तिःध्वस्तिरितिप्राप्नोति।किंपुनरिदंपरिगणनंत्रयएवापवादाः।आहोस्विदुदाहरणमात्रम्।किंचातः।यदिपरिगणनंभेदोभवति।अथोदाहरणमात्रंनास्तिभेदः।स्रस्तिःध्वस्तिरित्येवभवितव्यम्॥स्थागापापचोभावे॥स्थादिभ्यःसर्वापवादप्रसङ्गः॥स्थादिभ्यःसर्वापवादःक्तिन्प्राप्नोतिसयथैवाङंबाधतएवंण्वुलिञावपिबाधेत।कांत्वंस्थायिकांकालंस्थायिम।सिद्धंतुअङ्विधानेस्थादिप्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अङ्विधानएवस्थादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रतिषिद्धेतस्मिन्क्तिन्नेवभविष्यति।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंस्थादिभ्यःसर्वापवादइति।नैषदोषः।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानित्येवमयंस्त्रियांक्तिन्नङंबाधिष्यते।ण्वुलिञौनबाधिष्यते॥श्रुयजिषिस्तुभ्यःकरणे॥श्रुयजिषिस्तुभ्यःकरणेक्तिन्वक्तव्यः।श्रूयतेऽनयेतिश्रुतिः।इज्यतेऽनयेतीष्टिः।इष्यतेऽनयेतीष्टिः।स्तूयतेऽनयेतिस्तुतिः।ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिः॥

पवादन्यायोनास्तीतिभावः।ण्वुलिञाविति।विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरित्यनेनविहितौ।पुरस्तादिति।अनन्तरबाधेनलब्धावकाशोविधिःपरत्वादुत्तरेणबाध्यतइत्यर्थः।श्रुयजीति।ल्युड्बाधनार्थंवचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रजयजो॥ क्यब्विधिरिति। उत्तरसूत्रेइतिभावः॥ कृञःशच॥ चकारेणानन्तरस्यक्यपएवसमुच्चयोनतुव्यवहितस्यक्तिनइतिमल्लाह। वावचनमिति। तेनक्रियाकृत्याकृतिरितिरूपत्रयसिद्धिः। षिद्भिदादि॥ आर्तिरिति। आङ्गोर्तेश्चउपसर्गादितिधातावितिरइरेकादेशः॥ यु

ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिर्वक्तव्यः। ग्लानिः। म्लानिः। ज्यानिः। हानिः॥ व्रजयजोर्भावेक्यप्॥ क्यब्विधिरधिकरणेच॥ क्यब्विधिरधिकरणेचेतिवक्तव्यम्। समजन्तितस्यांसमज्या॥ कृञःशच॥ कृञःशचेतिवावचनम्। कृञःशचेतिवावचनंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। क्तिन्नपियथास्यात्। कृतिः। इच्छा॥ किंनिपात्यते। इषेःशेयगभावः। अत्यल्पमिदमुच्यतेइच्छेति। इच्छा परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। जागर्तेरकारोवा। जागर्या। जागरा। षिद्भिदादिभ्योङ्॥ भिदाविदारणइतिवक्तव्यम्। भित्तिरन्या। छिदाद्वैधीकरणइतिवक्तव्यम्। छित्तिरन्या। आराशस्त्र्यामितिवक्तव्यम्। आर्तिरन्या। धाराप्रपातइतिवक्तव्यम्। धृतिरन्या। गुहागिर्योषध्योरितिवक्तव्यम्। गूढिरन्या॥ षिद्भिदा॥ ण्यासश्रन्थो युच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितःअन्तउदात्तोभवतीत्यन्तोदात्तत्वंयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। उदात्तइतिवर्तते भूवीराउदात्तइति ।यद्युदात्तइतिवर्तते। व्रजयजोर्भावेक्यप्। किमर्थःपकारः। तुगर्थः। इहस्वस्यपितिकृतीति। उदात्तइत्येवहिवर्तते। एवमपिकृतएतद्अन्तस्योदात्तत्वंभविष्यतिनपुनराद्येरिति। उदात्तइत्यनुवर्तनसामर्थ्यात्। यस्यअप्राप्तःस्वरस्तस्यभवति। कस्यचा प्राप्तः। अन्त्यस्य। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि। क्वसामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। युवोरनाकाविति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् सिद्धंतुयुवोरनुनासिकवचनादिति। युच्प्रकरणेघट्टिवन्दिविदिभ्यउपसंख्यानम्॥ युच्प्रकरणेघट्टिवन्दिविदिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। घट्टना। वन्दना। वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य॥ इषेरनिच्छार्थस्येतिवक्तव्यम्। अन्विष्यते अन्वेषणा। परेर्वा॥ परेर्वेतिवक्तव्यम्। अन्यांपरीष्टिंचर। अन्यांपर्येषणांचर। रोगाख्यायांण्वुल्बहुलम्॥ धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्॥ धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्यः। कानामासिका अन्येषीहमानेषु। कानामशायिका अन्येषधीयानेषु ॥

हागिर्योषध्योरिति। गिरिशब्दोत्रगिर्यवयवेवर्तते॥ ण्यासश्रन्थो॥ युवोरिति। अन्यथानिरनुबन्धकत्वादस्यैवग्रहणंस्यान्नतुल्युडादीनामितिभावः॥ अनुनासिकवचनादिति। तत्रल्युडादीनामपिअनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्ग्रहणंभविष्यतीत्यर्थः। रोगाख्या॥ धात्वर्थनिर्देशइति। क्रियानिर्देशइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इक्श्तिपादिति। बहुलवचनात्क्वचिन्न भवति श्तिपः शित्करणात्कर्तृवाचिन्यपि तस्मिन्शबादयो भवन्ति। यगपि क्वचिद्भवति यथा विभाषाली यतेरिति। अत्र हि लीलीङोर्यका श्तिपि निर्देशः कृतः। श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यान्न तु लिनातेः। वर्णादिति। वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः। बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति अस्य च्वाविति यथा। तथा क्वचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि। एवकार इति। कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति। ननु करणं कारः अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति। नैतदस्ति। एवं हि विज्ञायमाने कारकरणमित्यादि न सिध्येत्। कारप्रत्ययस्य कृदिति ङ्यधिकाराद्धातुविहितत्वेपि कृत्संज्ञा। ततस्त

इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे॥ इक्श्तिपाविस्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ। पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रूहि। वर्णात्कारः॥ वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः। अकारः॥ रादिफः॥ रादिफो वक्तव्यः। रेफः। मत्वर्थाच्छः॥ मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः। मत्वर्थीयः। इणजादिभ्यः। इञ्वपादिभ्यः॥ इणजादिभ्यो वक्तव्यः। आजिः। आतिः। आदिः॥ इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः। वापिः। वासिः। वादिः। इक्कृष्यादिभ्यः॥ इक्कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः। कृषिः। किरिः। गिरिः। संपदादिभ्यः क्विप्॥ संपदादिभ्यः क्विब्वक्तव्यः। संपत्। विपत्। प्रतिपत्। आपत्। परिषत्॥ रोगाख्या॥ कृत्यल्युटो बहुलम्॥ कृल्ल्युटः। कृल्ल्युट इति वक्तव्यम्। कृतो बहुलमिति वा। कृतो बहुलमिति वा वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः। श्वोग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन॥ कृत्यल्युटो बहुलम्। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनात्। यथा कषो निकष इति। गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। घञ् कस्मान्न भवति। प्रायवचनात्। यथा कषः निकष इति। प्रायवचनाद्घञ् न भवति। हलश्च॥ घञ्विधौ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्॥ घञ्विधौ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः। आध्रियन्ते अस्मिन्नाधारः। एत्य एतस्मिन्वयन्त्यावायः॥

इन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः। एवं मत्वर्थीय इति। अकारलोपस्त्वत्राभत्वेपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा। संपदादिभ्य इति। क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति। कृत्य॥ कृत इति। कृत्यग्रहणमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं तस्मिंश्च कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्तव्यं तस्यापि कृत्त्वात्। श्वोग्नीनिति। अनद्यतनेपि लृङ् भवति। गोचरसंचर॥ प्रायवचनादिति। हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्घञः क्वचिदभावाद्घ एव भवतीत्यर्थः। हलश्च॥ अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तैः प्रक्षिप्तौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदंको॥ प्रायवचनादिति। घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति। कर्तृ॥ व्यर्थयोरिति। तेनाभूततद्भावादन्यत्र खलन्न भवति। आढ्येन सुभूयत इति। अकर्मकत्वात् भूशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः स्वाढ्यंभवंभवते त्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते। तदाचार्य इति। एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्थी ल्लभ्यते। चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुस्सुष्वेवोपपदान्यात्री

उदंकोऽनुदके॥ किमर्थमिदमुच्यते। न हलश्चेत्येव सिद्धम्। अनुदक इति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। उदकोदञ्चनः। उदंकोऽनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति। उदंकोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम्। घञ् कस्मान्न भवति। प्रायवचनाद् घञ्न भवति। यथा गोदोहनः प्रसाधन इति॥ खनो घ च॥ खनो डडरेकेकवकाः। डो वक्तव्यः आखः। डरो वक्तव्यः। आखरः। इको वक्तव्यः। आखनिकः। इकवको वक्तव्यः। आखनिकवकः। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः। अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। अजपोरवकाशः। चयः। लवः। स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। इहोभयं प्राप्नोति। चितिः। स्तुतिः। खलोऽवकाशः। ईषद्भेदः। सुभेदः। अजपोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषच्चयः। सुचयः। ईषल्लवः। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। अजपोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। पलाशचयनः। अविलवनः। स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन। स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन। स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन। स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः। कृतिः। हृतिः। खलोऽवकाशः। ईषद्भेदः। सुभेदः। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदा। सुभेदा। अनस्यावकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। स्त्रीप्रत्ययानां स एव। इहोभयं प्राप्नोति। सक्तुधानी। तिलपीडनी। खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोः॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम्। अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भवितुम्। ईषदाढ्यंभवं भवता। दुराढ्यंभवम्। स्वाढ्यंभवम्। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम्। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्। तद्द्वैष्यं विजानीयाद् अभिधेययोरिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच्॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः। दुर्धर्षणः। मृषेश्चेति वक्तव्यम्। दुर्मर्षणः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्।

यन्ते। अन्येभ्यो॥ भाषायामिति। छन्दसीत्यधिकाराद्भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्तमान॥समीपमेवसामीप्यमितिस्वार्थेष्यञंवर्णयन्ति।अन्येसमीपस्यभावः सामीप्यंवर्तमानस्यसामीप्यंवर्तमानसामीप्यमितिव्याचक्षते।ननुभूतभविष्यतोरनेनप्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेवसामीप्यसंबन्धोनवर्तमानस्येतिसमासाप्रसङ्गः।नैषदोषः।पारंपर्येणसंबन्धसद्भावात्।अथास्मिन्पक्षेगुणेननेतिषष्ठीसमासप्रतिषेधःकस्मान्नभवति।अत्रकेचिदाहुः।शौक्ल्यादीनांरूपादिविशेषाणांसमासप्रतिषेधइति।अन्येत्वाहुः।अयमेवनिर्देशोज्ञापयतिअनित्यःसमासप्रतिषेधइति।अपरेब्रुवते।गुणशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वाद्गुणाक्षिप्तस्यगुणिनएवसमासप्रतिषेधः नचवर्तमानःसामीप्यस्यगुणी।भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात्।वत्कर

वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा॥वत्करणंकिमर्थम्।वर्तमानसामीप्येवर्तमानेवेतीयत्युच्यमानेवर्तमानेयेप्रत्ययाविहितास्तेवावर्तमानसामीप्येधातुमात्रात्स्युः।वत्करणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।यदिचयाभ्यःप्रकृतिभ्योयेनविशेषणेनवर्तमानेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषणेनवर्तमानसामीप्येभवन्ति।ततोमीवर्तमानवत्कृताःस्युः।अथहिप्रकृतिमात्राद्वास्युःप्रत्ययमात्रंवास्यात्।नामीवर्तमानवत्कृताःस्युः।इहवर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिउक्त्वालडेवोदाह्रियते।यदिपुनर्वालड्वतीत्येवोच्येत।अतउत्तरंपठति।वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वचनंशत्राद्यर्थम्।वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वचनंक्रियतेशत्राद्यर्थम्।शत्राद्यर्थोयमारम्भः। एषोस्मिपचन्।एषोस्मिपचमानइति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।लडादेशौशतृशानचौ।तत्रवालड्वतीत्येवसिद्धम्।यौतर्हिलडादेशौ।एषोस्मिपचमानः।एषोस्मियजमानइति।यौचापिलडादेशौतावपिप्रयोजयतः ॥

णमिति।वर्तमानइत्येतावत्येववर्तमानसहचरितानांप्रत्ययानांसिद्धत्वादितिप्रश्नः॥धातुमात्रादिति।वर्तमानग्रहणेनसाहचर्यात्प्रत्ययानांरूपमात्रमेवलक्ष्येततनश्चसंकरोपिस्यात्।यस्माद्धातोर्वर्तमानेयः प्रत्ययोविहितःसविशेषानुपादानाद्धात्वन्तरादपिस्यादित्यर्थः।लडेवेति।वृत्तिविति भावः।शत्राद्यर्थमिति।लटःशतृशानचावित्यनेनवर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैवलटःशतृशानचौभवतःनतुकालान्तरविहितस्येतिभावः।लडादेशाविति।लण्मात्रादेशौ। वर्तमानग्रहणस्यतत्रानपेक्षणादितिभावः।यौतर्हीति।पूङ्यजोःशानन्।ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश्।इङ्धार्यादिभ्यःशतृप्रत्ययइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्तमानविहितस्येति। लट् स्यदृत्यादिविहितलण्निवृत्त्यर्थमवश्यंतत्रवर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमितिभावः। अविशेषविहितइति। वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषेविहितइत्यर्थः। आशंसायाम्। आशंसेति। आशंसाअभिमतार्थवाञ्छासावर्तमानापि विषयस्यभविष्यत्त्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते। इह चाशंसातिदेशस्यविषयभावेनोपात्ता। आशंसायांविषयआशंस्यमानक्रियवचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्ययाभवन्तीत्यर्थः संपद्यते। नवेति। अत्रसूत्रेभूतशब्देनभूतमात्रमुच्यतेनतुतद्विशेषोनद्यतनस्तत्रसामान्यातिदेशेविशेषानतिदेशइतिन्यायाल्लङ्लिटौनभवतइत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्यविशेषः कथंइ

वर्तमानविहितस्यलटः शतृशानचावुच्येते। अविशेषविहितस्यायंयोगः शत्राद्यर्थमितिखल्वप्यु च्यते। बहवश्चशत्रादयः। एषोस्मिअलंकरिष्णुः। एषोस्मिप्रजनिष्णुः॥ आशंसायांभूतवच्च॥ आशंसानामभविष्यत्काला। आशंसायांभूतवदतिदेशेलङ्लिटोःप्रतिषेधः॥ अशंसायांभूतवदतिदेशेलङ्लिटोः प्रतिषेधोवक्तव्यः। नवापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतनेहितयोर्विधानम्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। अपवादस्यनिमित्ताभावात्। नात्रापवादस्यनिमित्तमस्ति। कथम्। अनद्यतनेहितयोर्विधानम्। अनद्यतनेहितौविधीयेतेलङ्लिटौ। नचात्रानद्यतनःकालोविवक्षितः। कस्तर्हि। भूतकालसामान्यम्। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसायांयेविधीयन्तेतेसंभावनेपिप्राप्नुवन्तियेचसंभावनेविधीयन्तेतेआशंसायामपिप्राप्नुवन्ति। किंतर्ह्युच्यतेअप्राप्तिरिति। नसाधीयः प्राप्तिर्भवति। इष्टात्यवस्थानप्रकल्पेत। नसर्वेसर्वत्रेष्यन्ते। नवासंभावनावयवत्वादाशंसायाः। नवाएषदोषः। किंकारणम्। संभावनावयवत्वादाशंसायाः। संभावनावयवात्मिकाआशंसा। आशंसानामप्रधारितोर्थः ॥

न्द्वनिर्देशइतिचेत्शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः। आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेषइत्यर्थः। आशंसाअनागतवस्तुवाञ्छासंभावनमपिभाविवस्तूत्प्रेक्षणमितिभावः। नवेति। अवयवशब्दः पृथग्भाववाचीसंभावनात्पृथगेवाशंसेत्यर्थः। प्रधारितोर्थइति। इदंमेभूयादितिमनसाविषयीकृतोर्थः। आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्रउक्तः ॥

Nepal Sanskrit University; Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभिनीतइति। कारणयोग्यतावशाच्छक्यप्राप्तिरित्यर्थः। ततोन्योनभिनीतइत्यर्थः। अन्येत्वप्रधारितइतिपठन्तिअनिर्धारितोवश्यंभावितयाअनिश्चितइत्यर्थः। संभावनंचासतिविधुरप्रत्ययोपनिपातेभवितव्यमनेनार्थेनेतिज्ञानमित्यनयोर्भेदः। यद्यमिति। यदिसंभावनेनियमेनालमर्थोगम्येततदाव्यभिचाराभावादलमितिविशेषणंनोपाददीतेत्यर्थः॥ क्षिप्रवच॥ अनिष्पन्नइति। अनाशंसार्थमिदम्। वृष्टश्चेदित्यादिवस्तुस्वरूपकथनम्। सिद्धंत्विति। अपूशालिबीजसंयोगएवनिष्पत्तिःश

अभिनीतश्चानभिनीतश्च। संभावनंनामप्रधारितोर्थः। अभिनीतएव। अर्थासंदेहोवाअलमर्थत्वात्संभावनस्य। अथवाअर्थासंदेहएवपुनरस्य। किंकारणम्। अलमर्थत्वात्संभावनस्य। संभावनेआलमर्थ्यंगम्यते। आशंसायांपुनरनालमर्थ्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसंभावनेपिनालमर्थ्यंगम्यतइति। यदयंसंभावनेलमितिचेदित्याह। तस्मात्सुष्ठूच्यते। नवासंभावनावयवत्वादाशंसायाइति॥ क्षिप्रवचनेलृट्॥ क्षिप्रवचनेलृटआशंसावचनेलिङ्विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचनेलृटआशंसावचनेलिङ्वतिविप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचनेलङ्वतीत्यस्यअवकाशः। उपाध्यायश्चेदागतःक्षिप्रमध्येष्यामहे। आशंसावचनेलिङ्वतीत्यस्यावकाशः। उपाध्यायश्चेदागतः आशंसेयुक्तोधीयीय। इहोभयंप्राप्नोति। उपाध्यायश्चेदागतः आशंसेक्षिप्रमधीयीय। लिङ्वतिविप्रतिषेधेन। अनिष्पन्नेनिष्पन्नशब्दःशिष्योऽनिष्पन्नत्वात्। अनिष्पन्नेनिष्पन्नशब्दःशिष्यःशासितव्यः। किंकारणम्। अनिष्पन्नत्वात्। देवश्चेद्दृष्टोनिष्पन्नाःशालयः। तत्रभवितव्यंसंपत्स्यन्तेशालयइति। सिद्धंतुभविष्यत्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। भविष्यत्प्रतिषेधात्। यल्लोकोभविष्यद्वाचिनःशब्दस्यप्रयोगंनमृष्यति। कश्चिदाहदेवश्चेद्दृष्टःसंपत्स्यन्तेशालयइति। सउच्यते। मैवंवोचः संपन्नाःशालयइत्येवंब्रूहि ॥

लीनांतत्रैवनिष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वादिति। कारणसंबन्धीकालःकार्यस्यव्यवस्थाप्यते। कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः। हेतुभूतस्यवर्षादेर्यःकालःसएवकार्यसंप्रेक्षितःकारणस्यैवकार्यरूपतयाविवक्षितत्वात्। कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेतदेवचवस्त्वन्यथाव्याचष्टे। हेतुभूतकालवर्षमिति। हेतुभूतस्यहेतुत्वंप्राप्तस्यमेघादेर्यःकालःसएववर्षस्य। वर्षस्यचयःकालःसएवनिष्पत्तिक्रियायाइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

जननादीनीति। जननमभिव्यक्तिः। एतदुक्तं भवति। विद्यमानोप्यर्थो नभिव्यक्तोर्थक्रियां न करोति। न चैतावता तस्यासत्त्वम्। कारणसामग्र्याः कार्योत्पादानुमानात्। स्थूलेन तु रूपेणाभिव्यक्तोर्थक्रियां संपादयति। अस्त्यर्थानामिति। सत्तावाचिनामित्यर्थः। भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। कर्तुर्विद्यमानत्वादिति। ततश्च सत्ताया वर्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः। अवाल्यादिति। अविकल्पितत्वादित्यर्थः। एतदेवाह। यन्नवा भाष्यन्त इति। एतदुक्तं भवति। यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा। हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत्। हेतुभूतकालं वर्षंवर्षकालाच क्रिया। यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः। किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते। कानि भोजनादीनि। अन्यदिदानीमुच्यते। किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्त इति। यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति। स निष्पन्नोर्थः। अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेषपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि। एवमिहापि निष्पन्नोर्थः। अवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि। अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात्। अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः। कूपोस्ति कूपो भविष्यति कूपो भविता कूपो भूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति। कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोर्थ इति। कर्तुर्विद्यमानत्वात्। कर्तात्र विद्यते। कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यत इति। कूपो नेन कदाचिद्दृष्टो न चास्य किंचिदप्यपायं पश्यति। स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोत्रास्तीति। सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति। कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति। अवाल्यात्। यन्नवा भाष्यन्ते। असिद्धविपर्यासश्च। असिद्धश्च विपर्यासः। न हीह कश्चित्कूपोस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपोभूदिति प्रयुङ्क्ते। किं पुनः कारणं न वा भाष्यन्ते असिद्धश्च विपर्यासः। इह हि किंचिदिन्द्रियकर्म किंचिद्बुद्धिकर्म ॥

लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन्। कूपोभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत। तदेव दर्शयति। असिद्धविपर्यासश्चेति। इह किंचिदिति। इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। सत्तामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते। भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः। अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते। यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षित इति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानद्यतन॥ तत्रलङ्विधिप्रसङ्ग इति। अपूर्वविधानेऽद्यतनेलटोदृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतनेप्रसङ्गः। लुङ्लुटोश्चेति।
ननुवत्करणात्सादृश्यार्थात्संकरोनभविष्यति। नैतदस्ति। अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्यभूतभविष्यच्छब्दोपादानेन
लुङ्लटोर्विधानेप्यद्यतनेदृष्टत्वमात्रेणायथाकालमपिप्रसङ्ग उच्यते। वत्करणंतुतदाविस्पष्टार्थमेवस्यात्। प्रतिषे

इन्द्रियकर्म समासादनंबुद्धिकर्माध्यवसायः। एवंह्किकश्चित्पाटलिपुत्रंजिगमिषुराह। योयमध्वागन्तव्यः
आपाटलिपुत्रात्तस्मिन्कूपोभविष्यति। अनद्यतनेकूपोभवितेति। समासाद्यकूपोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य
कूपोभूदिति। समासाद्यातिक्रम्योषित्वाकूपआसीदिति। समासाद्यातिक्रम्योषित्वाविस्मृत्यकूपोबभूवेति।
तद्यदेन्द्रियकर्मतदैताविभक्तयः। यदाहिबुद्धिकर्मतदावर्तमानाभविष्यति॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध
सामीप्ययोः॥ किमर्थमिमौद्वौप्रतिषेधावुच्येते। नअद्यतनवदित्येवोच्येत। नानद्यतनवत्प्रतिषेधेलङ्लु
टोःप्रतिषेधः। नानद्यतनवत्प्रतिषेधेलङ्लुटोःप्रतिषेधोद्रष्टव्यः। अद्यतनवद्वचनेहिविधानम्। अद्यत
नवद्वचनेहिसतिविधानमिदंविज्ञायतेतत्रकोदोषः। तत्रलङ्विधिप्रसङ्गः। तत्रलङ्विधिःप्रसज्येत। लुङ्लटो
श्चायथाकालम्। लुङ्लटोश्चायथाकालंप्रयोगःप्रसज्येत। लुङोपिविषयेलट्स्यात्। लटश्चविषयेलुङ्यथा
स्यात्। अद्यपुनरयं द्वौप्रतिषेधावुक्त्वातूष्णीमास्ते। यथाप्राप्तमेवाद्यतनेभविष्यति॥ नानद्यतन॥ भविष्य
तिमर्यादावचनेवरस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते। ननानद्यतनवदित्येवसिद्धम्। भविष्यतिमर्यादावचने
वरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम्। अक्रियाप्रबन्धार्थोयमारम्भः। किमुच्यते। अक्रियाप्रबन्धार्थइति। नपु
नःक्रियाप्रबन्धार्थोपिस्यात्। क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यम्। क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वच
नमनर्थकंभवति। सिद्धंक्रियाप्रबन्धेपूर्वेणैव ॥

धोपादानेतुवत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपिप्रतिषेधार्थम्। अन्यथावत्करणमनर्थकं स्याद्धनानद्यतनइत्येवब्रूया
त्तेनपरोक्षेलिट्। हशश्वतोर्लङ्लटौ स्मेपुरिलुङ्स्मेइत्येतत्सूत्रविहिता अपिप्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते॥ भविष्यतिम॥ अक्रिया
प्रबन्धार्थमिति। एतच्च उपलक्षणं तेन असामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम्। वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनह्नोरात्राणामिति। उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्स्यादितिभावः। अनिष्टत्वादिति। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरहो रात्रविभागेप्यनद्यतनेप्रतिषेधइत्यर्थः। मर्यादावचनइति। नियमार्थमेतत्स्यान्मर्यादावचनएवेतिभावः। अत्रापी ति। विधिनियमसंभवेविधेर्ज्यायस्त्वात्॥ कालविभा॥ तद्विभागइति। अनह्नोरात्राणामितिसंबन्धसामान्येषष्ठीनक

इदंतर्हिप्रयोजनम्। अनह्नोरात्राणामितिवक्ष्यामीति। इहमाभूद्योयंत्रिंशद्रात्रआगामीतस्ययोव रःपञ्चदशरात्रइति। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेन्नानिष्टत्वात्। अहोरात्रप्रतिषेधार्थमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। अनिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनंभविष्यतीतिवक्ष्यामी। ति। इहमाभूत्। योयमध्वागतआपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्य तनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनंमर्यादावचनइतिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वाअपरिमाणो गन्तव्यःतस्ययदवरंसाकेतादिति। नानिष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अवरस्मिन्नितिवक्ष्यामीति। इहमाभूत्। योयमध्वाआपाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्ययत्परंसाकेतादिति। ना निष्टत्वात्। अत्रापिनानद्यतनवदित्येवेष्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यतेभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धा र्थम्। क्रियाप्रबन्धार्थमितिचेद्वचनानर्थक्यमिति। भविष्यति॥ कालविभागेचानहोरात्राणाम्। अनह्नोरात्राणामितितद्विभागेप्रतिषेधः। अनह्नोरात्राणामितिचेत्तद्विभागेप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंत्रिंशद्रात्रआगामी तस्ययोवरोर्धमासइति। तैश्चविभागे॥ तैश्चविभागेप्रतिषेधोवक्तव्यः। योयंमासआगामीतस्ययोवरःपञ्चदशरा त्रःतद्द्वेष्यंविजानीयात्। अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागेप्रतिषेधोभवतीति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेअनह्नोरात्राणा मितितेषांविभागेतैश्चविभागइति॥ परस्मिन्विभाषा॥ कस्मिन्परस्मिन्। कालविभागे। कुतएतत्। योगविभागकरणसामर्थ्यात्॥

र्मणिनापिकर्तरि। तेनयदाहोरात्राणामन्येनकालेनविभागोऽन्यस्यवाअहोरात्रैरहोरात्राणांवाऽहोरात्रैःसर्वथाप्रतिषेधइत्य र्थः॥ परस्मिन्॥ योगविभागकरणसामर्थ्यादिति। इहभविष्यतिमर्यादावचनेवरस्मिन्ननह्नोरात्राणामित्येकयोगेकर्तव्ये पृथग्योगकरणंपरस्मिन्विभाषेत्यत्रकालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिङ्‌ङिमि॥साधनातिपत्ताविति।साधनंमांसादितस्यातिपत्तौक्रियानिष्पत्तावपिलृङ्‌भवतीतिभावः।अभोक्ष्यतेति।मांसस्या
त्रानिष्पत्तिः।भोजनक्रियायास्तुनिष्पत्तिरेव। साधनातिपत्तिश्चेदिति।करणभेदाद्धि नैवभोजनक्रियातेनमांसातिपत्तौमां
सभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः॥भूतेच॥भूतइति।वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यंचैतत्॥उताप्योरित्यारभ्यय ल्लिङ्‌
मित्तंतत्रभूतेक्रियातिपत्तौअनेनलृङ्‌प्रत्ययःप्राकृततोविकल्पइत्यर्थः॥वोताप्योः॥विभाषेति।गर्हायांलडपिजात्वोरित्य

लिङ्‌निमित्तेलृङ्‌क्रियातिपत्तौ॥साधनातिपत्तौ॥साधनातिपत्ताविल्यपिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।अभोक्ष्य
तभवान्मांसेनयदिमत्समीपआसिष्यतेति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नान्तरेणसाधनंक्रियायाःप्रवृत्तिर
स्तीति।साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपिभवति।तत्रक्रियातिपत्तावित्येवसिद्धम्॥लिङ्‌निमित्ते॥भूते
च॥भूतेलृङ्‌ताप्यादिषु॥भूतेलृङ्‌उताप्यादिषुद्रष्टव्यः।उताध्यैष्यत।अप्यध्यैष्यत॥वोताप्योः।विभाषागर्हा
प्रभृतौप्रागुतापिभ्याम्॥विभाषागर्हाप्रभृतौप्रागुतापिभ्यामितिवक्तव्यम्।वोताप्योरितिह्युच्यमानेसंदेहः
स्यात्।प्राग्वोतापिभ्यांसहवेति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टे।विभाषागर्हाप्रभृतौप्रागुतापिभ्यामिति॥गर्हा
यांलडपिजात्वोः॥गर्हायांलड्विधानानर्थक्यंक्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात्।गर्हायांलड्विधानमनर्थकम्।
किंकारणम्।क्रियायाअसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्।क्रियायाअत्रासमाप्तिर्विवक्षिता।एषएवचनामन्यायोव
र्तमानःकालःयत्रक्रियाअपरिसमाप्ताभवति।तत्रवर्तमानेलडित्येवसिद्धम्। यदिवर्तमानेलडि त्ये
वमत्रलड्भवति शतृशानचावपितर्हिप्राप्नुतः।इष्येतेचशतृशानचावपि।मांयाजयन्तंपश्य।अपिमांयाजयमानंप
श्य॥अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि॥किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम्।किंवृत्तस्यानधिकारादुत्त
रत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम्।निवृत्तंकिंवृत्तइतितस्मिन्निवृत्तेअविशेषेणकिंवृत्तेचाकिंवृत्तेचभविष्यति ॥

नेनलड्विधानाल्लिङ्‌निमित्ताभावाद्विभाषाकथमिलिङ्ङित्यतःप्रभृतिप्रागुताप्योःसमर्थयोरित्यतःसूत्राद्‌यल्लिङ्‌निमित्तंतत्रलृङ्‌
विकल्पः। मर्यादायांह्यत्राङ्‌नाभिविधावित्यर्थः।गर्हाप्रभृताविति।गर्हादिविशिष्टेप्रकृत्यर्थइत्यर्थः॥गर्हायाम्॥इष्येतेइति।
तौचसूत्रारम्भेसत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लटोनप्राप्नुतइतिदोषवानेवसूत्रारम्भइत्यर्थः॥अनव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदंतर्हीति। अकिंवृत्तशब्देनकिंवृत्तादन्यत्पदंपर्युदासाश्रयणेनगृह्यतेतस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणंतेनकिंवृत्तात्किंवृत्त
योरुपपदसंज्ञासिध्यतीतिभावः। अतिङिति प्रतिषेधइति। नविद्यतेतिङ्यस्मिन्समासेसोतिङितिबहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति
भावः। उपपदसंज्ञेति। उपपदसंज्ञाकार्यंसमासइत्यर्थः। भविष्यदधिकारविहितस्येति। लृटः सद्वेत्यत्रभविष्यतीत्यधिकारादुभविष्य
तीत्येवंविहितस्यलृटःशेषेचेत्यस्यलृटआनन्तर्याद्वा शतृशानचौ। अविशेषेति। कालमात्रेविधानादयंलृट्यद्यपिभविष्यति
भवतितथापिभविष्यदधिकारविहितोनभवतीतिशतृशानचावस्यनभवतः॥ शेषेलृ॥ नहियदाविति॥ आश्चर्यंयदिसभुञ्जीतेत्य

इदंतर्हिप्रयोजनम् उपपदसंज्ञांवक्ष्यामीति। उपपदसंज्ञावचनेकिंप्रयोजनम्। उपपदमतिङितिसमासोयथास्यात्।
अतिङितिहिप्रतिषेधःप्राप्नोति। यदातर्हिलृटःसत्संज्ञोतदोपपदसंज्ञाभविष्यति। भविष्यदधिकारविहितस्यलृटः
सत्संज्ञावुच्येतेअविशेषविहितश्चायम्॥ जातुयदोर्लिङ्॥ जातुयदोर्लिङ्विधानेयदायद्योरुपसंख्यानम्। जातु
यदोर्लिङ्विधानेयदायद्योरुपसंख्यानंकर्तव्यम्। यदाभवद्विधःक्षत्रियंयाजयेत्। यदिभवद्विधःक्षत्रियंयाजये
त्॥ जातुयदोर्लि॥ शेषेलृडयदौ॥ चित्रीकरणेयदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात्। चित्रीकरणेयदिप्रतिषेधोनर्थ
कः। किंकारणम्। अर्थान्यत्वात्। नहियदावुपपदेचित्रीकरणंगम्यते। किंतर्हिसंभावनम्॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ हेतु
हेतुमतोर्लिङ्वा॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेतिवक्तव्यम्। दक्षिणेनचेद्यायात्नशकटंपर्याभवेत्। दक्षिणेनचेद्यास्यति
नशकटंपर्याभविष्यति। भविष्यदधिकारेच। भविष्यदधिकारेइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। वर्षतीतिधावति। हन्तीति
पलायतइति। अथेदानींशतृशानचावत्रकस्मान्नभवतः। देवत्रातोगलोग्राहइतियोगेचसद्विधिः। मिथस्तेनविभाष्यन्तेगवाक्षः
संशितव्रतः॥ इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ॥ कामप्रवेदनेचेत्॥ कामप्रवेदनेचेदुच्यतइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। इच्छन्करंकरोतीति॥

त्रसंभावनंतात्पर्येणप्रतीयतइतितन्निमित्तएवलिङ्भविष्यति। संभावनेलमितिचेदित्यनेनेत्यर्थः। संभावनेहियदिशब्दःप्रयुज्यते॥
हेतु॥ देवत्रातइति। व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिभावः। तेनदेवत्रातइतिसंज्ञायांभवतिनतुदेवत्राणइति। गलशब्दःप्राण्यङ्गेभव
तिनतुगरइति। विषेतुगरइतिनतुगलइति। जलचरेग्राहएवज्योतिषिग्रहएवइतिशब्दप्रयोगेचसत्संज्ञोनप्रवर्तते। गवाक्षइति। वाता
यनेनित्यमेवावङ्भवति। संशितव्रतइति। व्रतविषयेश्यतेर्नित्यमित्त्वंभवति। मिथइति। परस्परेणदेवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषयेनविक
ल्प्यन्तइत्यर्थः। एषचनुदविदोन्देत्रेतिवानत्वमचिविभाषेतिलत्वंविभाषाग्रहइतिणप्रत्ययःलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिशतृशानचौनन्वोर्वि
भाषेत्यतोविभाषानुवर्तनादिकल्पितौ। अवङ्स्फोटायनस्येतिविभाषाऽवङ्। शाच्छोरन्यतरस्यामित्येतेविधयः ॥ राम: ८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधिनिमन्त्रणा॥ विध्यधीष्टयोरिति। उभयोरपिनियोगरूपत्वादितिप्रश्नः। प्रेषणमिति। भृत्यादेः कस्यांचित्क्रियायांनियो
जनमित्यर्थः। अधीष्टंनामेति। गुर्वादेस्तुपूज्यस्यव्यापारणमधीष्टमित्यर्थः। प्रपञ्चार्थंन्यायव्युत्पादनार्थंवार्थभेदमाश्रित्यभे
देनोपादानंविधिनिमन्त्रणादीनांकृतम्। विधिरूपताहिसर्वत्रान्वयिनीविद्यते। संनिहितेनेति। धात्वर्थेनासनादिना। यथेह
भवानासीतेतिसंनिहितमासनंतदनुपरमार्थंचनिमन्त्र्यते। असंनिहितेति। यथेहभवान्भुञ्जीतेतिभोजनमसंनिहितंतदर्थ
मामन्त्र्यते। यन्नियोगतइति। अवश्यकर्तव्यंनित्यंनैमित्तिकंचतन्निमन्त्रणमितिनिमन्त्रणविषयत्वात्तदेवनिमन्त्रणम्। अधर्म

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥ विध्यधीष्टयोः कोविशेषः। विधिर्नामप्रेषणम्। अधीष्टंनामस
त्कारपूर्विकाव्यापारणा। अथनिमन्त्रणामन्त्रणयोः कोविशेषः। संनिहितेननिमन्त्रणंभवति। असंनिहितेनामन्त्र
णम्। नैषोस्तिविशेषः। असंनिहितेनापिनिमन्त्रणंभवतिसंनिहितेनचामन्त्रणम्। एवंतर्हियन्नियोगतःकर्तव्यं
तन्निमन्त्रणम्। किंपुनस्तत्। हव्यंकव्यंच। ब्राह्मणेनसिद्धंभुज्यतामित्युक्तेअधर्मःप्रत्याख्यातुः। आमन्त्रणेकाम
चारः। कथंपुनरिदंविज्ञायतेनिमन्त्रणादीनामर्थइति। आहोस्विन्निमन्त्रणादिषुगम्यमानेष्विति। कश्चात्रविशेषः।
निमन्त्रणादीनामर्थेचेदामन्त्र्येनिमन्त्र्येभवन्तमितिप्रत्ययानुपपत्तिःप्रकृत्यभिहितत्वात्। निमन्त्रणादीना
मर्थेचेद्आमन्त्र्येनिमन्त्र्येभवन्तमितिप्रत्ययोनोपपद्यते। किंकारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः
सोर्थइतिकृत्वाप्रत्ययोनप्राप्नोति। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः॥

इति। यदान्योब्राह्मणोभोक्तानलभ्यतेतदादौहित्रादिर्भोजयितव्यःतस्यचप्रत्याख्यानेअधर्मः। स्मार्तःसमाचारः। आमन्त्र
णइति। काम्यकर्मणिकामनयाप्रवृत्तिर्नान्यथा। कथमिति। किमिहविध्यादयःप्रत्ययस्याभिधेयत्वेननिर्दिष्टाः। उतविषय
भावेनेतिप्रश्नः। निमन्त्रणादीनामिति। आदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वाद्विधिरपिगृह्यते। प्रकृत्यभिहितत्वादिति। प्रकृत्यायोर्थोना
भिधीयतेतत्रैवप्रत्ययेनभाव्यंनतुप्रकृत्याभिहितेर्थे। उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात्। विषयपक्षाश्रयेतुप्रकृत्यभिहितेष्वपिवि
ध्यादिषुतत्सत्तामात्राश्रयःप्रत्ययःसिध्यति। द्विवचनेति। नाप्राप्तेषुकर्त्रादिषुविध्यादयोर्थानिर्दिश्यमानास्तेषांबाधकाःप्रस
ज्येरन्नितिकर्त्रादिगतायाःसंख्यायाःअभिधानंनप्राप्नोतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धंत्विति। द्वितीयंविध्यादिकमर्थंयदाधात्वर्थमाकाङ्क्षतितदालिङ्प्रत्ययः यदाचधात्वर्थेसंपाद्येनियोज्योनियुज्यतेतदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। इहतुदेवदत्तोभवन्तमामन्त्रयतइतिनास्तिधात्वर्थस्यद्वितीयाकाङ्क्षित्वमितिलिङ्नभवति। प्राप्नोत्विति। धात्वर्थस्यप्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रणंप्रत्याकाङ्क्षाविद्यतइतिभावः। आमन्त्रयेइति। आमन्त्रणस्यधात्वर्थत्वात्तस्यचैकत्वाद्धेदपूर्विकायाआकाङ्क्षायाआमन्त्रणंप्रत्यभावइतिभावः। निमन्त्रयेनिमन्त्रणमिति। प्रकृतिवाच्यंनिमन्त्रणंविशिष्टकर्मकमन्यत्तद्विषयंत्ववश्यकर्तव्यतालक्षणंनिमन्त्रणमन्यदितिभिन्नत्वादस्येवद्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। तदयमर्थः। त्वत्कर्मकंभो

किंकारणम्। एकार्थत्वात्। एकोयमर्थोनिमन्त्रणंनामतस्यैकत्वादेकवचनमेवप्राप्नोति। अस्तुतर्हिनिमन्त्रणादिषुगम्यमानेष्वितिइहापितर्हिप्राप्नोति। देवदत्तोभवन्तमामन्त्रयते देवदत्तोभवन्तंनिमन्त्रयतेइति। सिद्धंतुद्वितीयाकाङ्क्षस्यप्रकृतेप्रत्ययार्थेप्रत्ययविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयाकाङ्क्षस्यधातोःप्रकृतेप्रत्ययार्थेप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्। केपुनःप्रकृताअर्थाः। भावकर्तारः। एवमपिभवेत्सिद्धम्। प्राप्नोतुभवानामन्त्रणम्। अनुभवतुभवानामन्त्रणमितियत्रद्वितीयआकाङ्क्षते। इदंतुनसिध्यति। निमन्त्रयेआमन्त्रयेइति। अत्रापिद्वितीयआकाङ्क्षते। कः। निमन्त्रिरेव। निमन्त्रयेनिमन्त्रणमामन्त्रयेआमन्त्रणमिति। कथंपुनर्निमन्त्रिर्नामनिमन्त्रणमाकाङ्क्षेत्। दृष्टश्चभावेनभावयोगः। तद्यथा। इषिरिषिणायुज्यतेस्त्रीत्वंचस्त्रीत्वेन। यावताचात्रापिद्वितीयआकाङ्क्ष्यते। अस्तुतर्हिनिमन्त्रणादीनामर्थइति। ननुचोक्तंनिमन्त्रणादीनामर्थेचेदामन्त्रयेनिमन्त्रयेभवन्तमितिप्रत्ययानुपपत्तिःप्रकृत्यभिहितत्वादिति ॥

जनादिषुनिमन्त्रणंममानुष्ठेयम्। ततोभोजनादिषुत्वांनिमन्त्रयेइति। अत्रचामन्त्रयेआमन्त्रणंनिमन्त्रयेनिमन्त्रणमिति। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणनिमन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौप्रयुक्तौनत्वयंलौकिकःप्रयोगः। लोटैवप्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात्। तदयमर्थः। आमन्त्रयेआमन्त्रणमिति आमन्त्रयेइत्यत्रलोटिप्रयुज्यमानेआमन्त्रणंधात्वर्थविषयमाकाङ्क्ष्यमाणमस्ति। इषिरिति। एषितुमिच्छतिइतिकालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयोयोगः। स्त्रीत्वमिति। कुमारीत्वादेःस्त्रीत्वंद्रव्यस्यविशेषणंयदातुतदेवप्राधान्येनाश्रीयतेतदातस्यस्त्रीत्वादिनायोगः। स्त्रीत्वंस्त्रीतेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सएवममेति। निमन्त्रयेभवन्तमित्यवश्यकर्तव्यंभवतोभोजनादिष्वमयानिमन्त्रणमितिनिमन्त्रणस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणंनिमन्त्रणमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदइत्यर्थः। सुपामिति। विध्यादिभिर्विरोधाभावाल्लः कर्मणि चेत्यत्रबहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंग्रहार्थाद्वउभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयोनबाध्यन्तइतिकर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानिद्विवचनबहुवचनानिभव

नैषदोषः। योसौद्वितीयआकाङ्क्ष्यते। सएवममप्रत्ययार्थोभविष्यति। अयंतर्हिदोषः। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वादिति। एषोप्यदोषः। सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैवतथातिङाम्। सुपांसंख्याचैवार्थः कर्मादयश्च। प्रसिद्धोनियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्रनियमः। नियमः प्रकृतेषुवा। अथवाप्रकृतानर्थानपेक्ष्यनियमः। केचप्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनंनद्वयोर्नबहुषु। द्वयोरेवद्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु। बहुष्वेवबहुवचनंनैकस्मिन्नद्वयोरिति॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च॥ किमर्थंप्रैषादिष्वर्थेषुकृत्याविधीयन्तेनअविशेषेणविहिताः कृत्यास्तेप्रैषादिषुभविष्यन्ति। अन्यत्रचाप्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमार्थम्। प्रैषादिषुकृत्यानांवचनंक्रियते। किंप्रयोजनम्। नियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। प्रैषादिष्वेवकृत्यायथास्युरिति। प्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमार्थमितिचेत्तदनिष्टम्। प्रैषादिषुकृत्यानांवचनंनियमार्थमितिचेत्तदनिष्टंप्राप्नोति। नहिप्रैषादिष्वर्थेष्वेवकृत्यादृश्यन्ते। किंतर्हि। अविशेषेण। बुसोपेन्ध्यंतृणोपेन्ध्यम्। घनघात्यम्। विध्यर्थंतुस्त्रियाःप्रागितिवचनात्। विध्यर्थंतुप्रैषादिषुकृत्यानांवचनम्। अयंप्रैषादिष्वर्थेषुलोड्विधीयतेसविशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्बाधेत। वासरूपेणकृत्याअपिभविष्यन्ति। नस्युः। किंकारणम्। स्त्रियाःप्रागितिवचनात्। प्राक्स्त्रियावासरूपः॥ कालसमयवेलासुतुमुन्॥ प्रथमान्तेष्विितिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। इहमाभूत्। कालेभुङ्क्ते। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। प्रैषादिष्विितिवर्तते। तच्चावश्यंप्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम्। प्रथमान्तेष्विितिह्युच्यमानइहापिप्रसज्येतकालः पचतिभूतानिकालः संहरतिप्रजाइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणेमहाभाष्येतृतीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चतृतीयः समाप्तः ॥

न्तीत्यर्थः॥ प्रैषाति॥ बुसोपेन्ध्यमिति। अग्निस्तोकंबुसेनज्वलनीयमितिवस्तुस्वरूपकथनंनतुप्रैषादिप्रतिपत्तिः। घनघात्यमिति। घनेनलोहादिनाघात्यमितिकठिनत्वादित्यर्थः॥ इतिश्रीमन्महोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेतृतीयस्यअध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चतृतीयः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 धातुसंबन्धेप्रत्ययाः॥ संबन्धस्यअनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्यादृत्तावपिसंख्याविशेषोद्विलमवगम्यते। धात्वोःसंबन्धो
धातुसंबन्धः। धात्वर्थश्चात्रोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते। नहिस्वार्थेगुणीभूतयोर्धात्वोःपरस्परेणसंबन्धउपपद्यतेधात्व
र्थयोस्तुविशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः। तत्रधातुसंबन्धेकालान्तरविहितानांप्रत्ययानामन्यस्मि
न्कालेसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदंसूत्रम्। प्रत्ययइतिवर्तमानइति। यद्यपिस्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दःप्रकृतः।
तथापीहसंज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थकोविज्ञास्यतइतिभावः। अधातुप्रत्ययानामपीति। अन्यथाप्रकृतानामेव
धातुप्रत्ययानांग्रहणंस्यात्। प्रत्ययग्रहणात्तुसर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपिकालभेदेसाधुत्वंभवति। गोमा
नासीदिति। तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्प्रत्ययोवर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेर्थेविहितः। धातुसंबन्धेतुप्रकृत्य

धातुसंबन्धेप्रत्ययाः॥ प्रत्ययइतिवर्तमानेपुनःप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्। अधातुप्रत्ययानामपिधातु
संबन्धेसाधुत्वंयथास्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। इहपश्यामः भूतकालोभविष्यत्कालेनाभि
संबध्यमानोभविष्यत्कालःसंपद्यते। कस्मान्नभविष्यत्कालोभूतकालेनाभिसंबध्यमानोभूतकालः
संपद्यते। धातुसंबन्धेप्रत्ययस्ययथाकालविधानात्सिद्धम्। धातुसंबन्धेयथाकालविहिताएवैतेप्र
त्ययाः स्वेषुस्वेषुकालेषुप्रयुज्यन्ते। कथंतर्हिकालान्यत्वंगम्यते ॥

र्थस्यभूतभविष्यत्त्वेपिसाधुर्भवति। इहपश्यामइति। अग्निष्टोमयाज्यस्यपुत्रोजनितेतिकालभेदेसाधुत्वाभ्यनु
ज्ञानायसूत्रम्। तत्रविशेषानुपादानाद्यथाभूतकालपरित्यागेनजनितेत्येतत्संबन्धाद्णिनिर्भविष्यतिकालेभवति
तथाजनितेतिलुट्प्रत्ययोभविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद्भूतेकस्मान्नभवतीतिप्रश्नः। यथाका
लविधानादिति। सूत्रप्रत्याख्यानेनउत्तरम्। अग्निष्टोमयाजीतिभूतएवणिनिर्विधीयते। जनितेत्येतत्संबन्धात्तुभा
विव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्यसूत्रस्यशाटकंवयेतीत्यर्थः। इतरोऽगृहीताभिप्रायआह। कथंतर्हीति। पुत्रोस्यज
नितासचाग्निष्टोमेनयष्टेतितत्रयदिभूतेणिनिर्विधीयतेतदायागस्यभविष्यत्त्वावगमोनप्राप्नोतीतिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपदस्येति। भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः। विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात्स्वकाल एवावस्थानं विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति। कुत इति। ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातु

उपपदस्य तु कालान्यत्वम्। उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम्। कुतो नु खल्वेतत्। अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति न पुनर्जनितेति। एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे। अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि। के पुनरस्त्यादयः। अस्तिभूजनयः। एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तत इति। भाविकृत्यमासीत्। पुत्रो जनिष्यमाण आसीत्। एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवं विषयं प्रयुज्यते। अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता। कस्मिन्योऽस्य पुत्रो जनिता। कदा। यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम्॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानामिति। किं प्रयोजनम्। लादेशप्रतिषेधार्थम्। लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति। किं च स्यात्। यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् ॥

ग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्तिभूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः। अस्त्यादिविषया इति। अस्त्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः। आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति। एवं तर्हीति। अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः। भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्॥ क्रियासम॥ हिस्वयोरिति। सामान्यविहितानां तिङां श्नत्श्नन्न्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लकारः कृदिति। तत्र स्थानिवद्भावाद्धिस्वयोरपि कृत्त्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः। विभक्तीति। विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तत्रश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः। नवेति। यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोर्लोटः स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपा

मा भूदेवम्। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति। कथं स्वाद्युत्पत्तिः। लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्। लकारः कृत् तस्य कृत्त्वात् तत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति। यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति। अव्ययादिति सुब्लुक् भविष्यति। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा। इह तर्हि स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थं च। समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्। स्व आत्मनेपदानाम्। व्यतिकरो मा भूदिति। न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। यदयं वा च तध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौ हिस्वाविति। तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः। तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्त्वस्य तावत् स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। आटः खल्वपि। सोऽहं लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनामि। पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः। पित्त्वप्रतिषेधे योगविभागः करिष्यते ॥

दा नमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादाना लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः। पदादेशस्येति। पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यन्ते। अथवा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः। पित्त्वस्येति। तिप्सिम्मिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् तत्तश्च ङित्त्वाभावाल्लुनीहीत्वं न स्यात्। अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहि लुनीहि स भवानित्यादौ परस्य लुनीहिशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यावानिति। योगविभागकरणसामर्थ्यादानन्तर्यान्नापेक्ष्यत इत्यर्थः। भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति। परत्वादाटि कृते उत्तमस्यापित्त्वे स्यादे
शः स्थानिवद्भावात् सित्त्वादिति। ङित्त्वाभावाल्लोपाप्रसङ्गः। समसंख्यार्थत्वमिति। सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः। एत

इह सेर्हिर्भवति। ततः अपिच्च। अपिच्च भवति यावान् हि नामेति। आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः। आटि कृते सा
द्ध स्यादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नि
त्य आदेशः। कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। आडपि नित्यः। कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य आट्। अ
न्यस्य कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। आदेशोप्यनित्यः।
अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते प्राप्नोति। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः
परत्वादाडागमः। आटि कृते साद्ध स्यादेशो भविष्यति। इदं तर्हि सोहं भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्व इत्येवं भुनजै इति। स्त्रसो
रल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव। सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य
क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भ
वत इति वक्तव्यम्। केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते। ए
तदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति। यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैक
वचनस्य द्विर्वचनं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र लोड् भविष्यति। न पुनरयमेवासावविशेषविहि
तः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विर्वचनं भवतीति। लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्व
पि सिद्धं स्यात्। इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। न
नु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति। नैष दोषः। योगविभागा
त्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। क्रियासमभिहारे लोड् भवति ॥

द्वे इति। वृद्धकुमारीवर इत्यनेन न्यायेन क्रियासमभिहारविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः। कुतो न्विति। ज्ञापकं विघटयति। विध्यादिवि
षयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य तस्यैवादेशयोर्द्विर्वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः। सर्वेषामिति। प्रसङ्ग इति शेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोटोयाविति। लोडादेशौयौहिस्वौदृष्टौतत्तुल्यावनेनहिस्वौभवतइत्यर्थः। तेनतदीयकार्यातिदेशात्परस्मैपदात्मने
पदसंज्ञेहिस्वयोर्भवतः। तेनपरस्मैपदिभ्योहिरात्मनेपदिभ्यस्तुस्वोभवति। हिशब्दस्यकर्तावाच्यःस्वशब्दस्यभावकर्म
कर्तारः। तिङ्त्वंचभवतीतितिङ्ः तिङ इत्यादिकार्यंभवति। पुरुषैकवचनसंज्ञेतुसामर्थ्यान्नभवतः। यदिहितेअपि
स्यातांहिस्वयोरनेनविधानमनर्थकंस्याद्वचनान्तरेणतयोःसिद्धत्वात्। तध्वंभाविनइति। मुख्यार्थासंभवेगौणीकल्प
नाश्रीयतेततश्चतध्वभावित्वाल्लोडेवतध्वंशब्दाभ्यामुच्यतइतिभावः॥ यथावि॥ हिस्वान्तमिति। संख्याकालपुरुषाणा
मनभिव्यक्तत्वात्। एतदपीति। समुच्चयएवधात्वन्तरस्यानुप्रयोगइतिनियमात्क्रियासमभिहारेयथाविध्यनुप्रयोगोभ

ततोलोटोहिस्वौभवतः लोडित्येवानुवर्ततेलोटौयौहिस्वाविति। कथंवाचतध्वमोरिति। वाचतध्वंभावि
नोलोटइत्येवमेतद्विज्ञायते॥ यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगोयथास्यात्।
नैतदस्तिप्रयोजनम्। हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वाअनुप्रयोगोभविष्यति। इदंत
र्हिप्रयोजनंयथाविधीतिवक्ष्यामीति। एतदपिनास्तिप्रयोजनं समुच्चयेसामान्यवचनस्येतिवक्ष्यति। तन्त्रा
न्तरेणवचनंयथाविध्यनुप्रयोगोभविष्यति॥ समुच्चयेसामान्यवचनस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयो
गोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकंतेनापरिसमाप्तोर्थइतिकृत्वानुप्रयो
गोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनंसामान्यवचनस्येतिवक्ष्यामीति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। सामान्यव
चनस्यानुप्रयोगोस्तुविशेषवचनस्येति। सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगोभविष्यति। लघुत्वात्॥ उपसंवा
दाशङ्कयोश्च॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यंलिङर्थत्वात् ॥

विष्यति। ननुसमुच्चयेसामान्यवचनस्यैवेतिनियमःस्यात्ततश्चधात्वन्तरस्यापिलोट्प्रकृतिस मानार्थस्यक्रियासमभि
हारेनुप्रयोगःस्यात्। नैतदस्ति। नह्येकस्याआकृतेश्चरितःप्रयोगोद्वितीयस्याश्चतृतीयस्याश्चभवतीतिन्यायाल्लोट्प्रकृति
रेवानुप्रयोक्ष्यते। पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपिनेष्टायतस्तदर्थोयोगःस्यात्॥ समुच्चये॥ लघुत्वादिति। एतच्चलाघवंक्वचिदेव
विषयेशिष्टप्रयोगदर्शनादाश्रियतेनसर्वत्रअन्यथातरुद्रुमादीनामेवप्रयोगःस्याद्वनवनस्पत्यादिशब्दानाम्॥ उपसंवा॥ उप
संवादेति। नित्यार्थमिदमितिचेच्छन्दसिनित्योत्रलेड्दृश्यतइत्यत्रप्रमाणाभावः। व्यवस्थितविभाषयावानित्यंलेड्भविष्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुहेतुमतोरिति। उपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः। यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यामिति तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमत्।
आशङ्कापि कारणात् कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः। अपर इति। करणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रती
यते न तु हेतुहेतुमद्भावः। आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः। लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्र
प्रत्याख्यानायैव॥ तुमर्थे सेसे॥ कुतोन्विति। क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति भावः। न वक्तव्यमिति। तुमर्थग्रहणानुवृ

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। लिङर्थत्वात्। लिङर्थे लेडित्येव सिद्धम्। कः पुनर्लिङर्थः। केचित्ता
वदाहुः। हेतुहेतुमतोर्लिङिति। अपर आहुः। वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ्। प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्या
द् अहमपि तदिदं दद्यामिति॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवे
नः॥ तुमर्थ इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम। कर्ता तुमर्थः। यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन। येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भव
ति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यः क
र्तुस्तुमुनोर्थ इति। कः पुनरसौ। भावः। कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति। ज्ञा
पकात्तावदयं कर्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति।
तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन् इति। सोसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अव्य
यकृतो भावे भवन्तीति एतन्न वक्तव्यं भवति॥ उदीचां माङो व्यतीहारे॥ किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रि
यते। न उदीचां मेङ इत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः। उदीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति। किं कारणम्। तद्विष
यो हि सः व्यतीहारविषय एव मयतिः। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्रासरूपसर्वादेशदा
प्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

स्यात्क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः स एव च धात्वर्थः। घञादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरू
पो वाच्यः॥ उदीचाम्॥ नानुबन्धकृतमिति। एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते। अनेकान्तत्वे त्वत एव एजन्तत्वाज्
ज्ञापनप्रयोजनाभावः। पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते। दाधाघ्वदाबित्यत्र देपोपि
पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्दाबूपत्वाभावादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपमयतइति। वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः॥ समान॥ समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम्। स्वशब्देनेति। पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषयइतिभावः। पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति। अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात्। नैतदिति। द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रत्ययो भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते। ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाणमुलौ भवतइतिभावः। कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम्। क्रियाविषयत्वात्कालव्यवहारस्य। आस्यतइति। आसेः पूर्वका

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव सिद्धम्। अपूर्वकालार्थोयमारम्भः। पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते॥ उदीचां माङोव्यतीहारे॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति। स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति। न तर्हीदानीमिदं भवति। पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति। नैतत्क्रियापौर्वकाल्यम्। किं तर्हि। कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यः ततः पश्चाद्व्रजति। अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः। इह कस्मान्न भवति। आस्यते भोक्तुमिति। कुतः कस्मान्न भवति। किमासेः आहोस्विद्भुजेः। भुजेः कस्मान्न भवति अपूर्वकालत्वात्। आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति। यस्मादत्र लड् भवति। एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति। लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति। समानकर्तृकयोरिति बहुषु प्राप्तिः। समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। द्विवचननिर्देशात्। द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते। तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूनां न स्यात्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्रियाप्रधानत्वात्। क्रियाप्रधानोयं निर्देशः। नात्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥

लत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात्। आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीतिभावः। लड्वात्रेति। वासरूपोस्त्रियामित्यत्र स्त्रियाः प्रागितिपक्षो नाश्रितः किं तर्हि स्त्र्यधिकारे वासरूपविधिर्नेति। यदात्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति अनभिधानात् न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्तेइति। क्रियाप्रधानत्वादिति। समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोकविज्ञानादिति। अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात् स्नाते रेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः॥ सर्वेषामिति। आख्यातवाच्यायाः

कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवान् तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चित्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्द्विवचनेन निर्देशः क्रियते। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति। तद्यथा। लोके ब्राह्मणानां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व आनीयते एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति। अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम्। समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुषु प्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति। ननु चोक्तमेवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति। नैष दोषः। सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम्। स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। एवं च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात्। व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अपूर्वकालत्वात्। पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति। न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। स्वप्नस्यापरकालत्वात्। अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति॥

क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेण संबन्धः। यथोक्तम्। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति। अपरकाल इति। यद्यपि स्वप्नक्षणानां व्यादानात्पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभाषाग्रे॥ इहाग्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयास्तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाव्यम्। न चैतत्सूत्रारम्भादुक्तेपि पौर्वकाल्ये तयोरुत्पत्तिरिति शक्यते वक्तुम्। अस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाग्राद्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद्वाप्यकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात्। यदि चात्र अग्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसंदेहा स्यादिति किमियं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्येत। यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्य एव विधीयेते। तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्रा

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। आभीक्ष्ण्य इति च नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते। किं चातः। यदि प्राप्ते। आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति। अन्यत्र चेष्टा न सिध्यति। अथाप्राप्ते। अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः॥ अग्रादिषु अप्राप्तविधेः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

प्तविभाषैव स्यात्। आभीक्ष्ण्यं च द्विर्वचनमन्तरेण क्त्वाणमुलभ्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते। तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाग्रादय इति स्थितम्। यद्यपि देशविशेषवचनोग्रशब्दोस्ति। प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते। अनिष्टा विभाषेति। अभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलाविष्येते अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीति। लडादयस्तु नैवेष्यन्ते अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः। अन्यत्र चेति। आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः। अप्राप्तविधेरिति। विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेध्यः। प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं न तु प्रत्यययोरुत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवक्तव्यइति। अप्राप्तविभाषात्वमनेनद्रढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिषाभीक्ष्ण्येनित्याभ्यांक्त्वाणमुल्भ्यांभाव्यमित्यु
भयत्रविभाषाचेयंनभवति। ननुचणमुल्यप्राप्तेक्त्वाप्रत्ययेतुसमानादिसूत्रेणप्राप्तेसत्यारम्भादुभयत्रविभाषेयंयुक्ता।
नैतदस्ति। समानादिसूत्रेविहितंक्त्वांप्रतिविभाषाग्रहणमनर्थकमेववासरूपइत्यनेनैवपक्षेलडादीनांसिद्धत्वात्। क्त्वः
पुनरस्यक्त्वःसमानादिसूत्रविहितात्कोविशेषइतिचेद्णमुल्सहितत्वमेवविशेषः। णमुल्सहितक्त्वाविधौविभाषाश्रुति
रिहोपादीयमानाज्ञापकार्थासंपद्यते। क्त्वाणमुलौयत्रसहविधीयेतेतत्रवासरूपविधिर्नभवतीति। तेनाभीक्ष्ण्येपौर्व
काल्येलडादयोनभवन्तीति। तत्रयदिकेवलोणमुल्विधीयेतविभाषाश्रुतिरभिमतमर्थंज्ञापयितुंनक्षमेतेतिक्त्वोप्यनुवा

नवक्तव्यः। उक्तंवा। उक्तमेतत्। अमैवाव्ययेनेत्यत्रएवकारकरणस्यप्रयोजनम्। अमैवाव्ययेनयेत्तुल्यविधानमुपप
दंतत्रसमासोयथास्यात्। अमाचान्येनचयत्तुल्यविधानमुपपदंतत्रमाभूदिति॥ विभाषाग्रे॥ स्वादुमिणमुल्॥
किमर्थंस्वादुमिमकारान्तनिपातनंक्रियतेनखमुम्प्रकृतःसोऽनुवर्तिष्यते। स्वादुमिमान्तनिपातनमीकारा
भावार्थम्। स्वादुमिमान्तनिपातनंक्रियतेईकाराभावार्थम्। ईकारोमाभूदिति। स्वाद्वींकृत्वायवागूंभुङ्क्ते। स्वा
द्वींकारंयवागूंभुङ्क्तइति। च्व्यन्तस्यचमकारान्तार्थम्। च्व्यन्तस्यचमकारान्तत्वंयथास्यात्। अस्वादुःस्वादुःकृ
त्वाभुङ्क्तेस्वादुंकारंभुङ्क्ते॥ आचतुमुनःसमानाधिकरणे॥ आचतुमुनःप्रत्ययाःसमानाधिकरणेभवन्तीतिवक्त
व्यम्। केन। अनुप्रयोगेण। किंप्रयोजनम्। स्वादुंकारंयवागूर्भुज्यतेदेवदत्तेनेतिदेवदत्तेनतृतीयायथास्यात्॥

दःकर्तव्यः॥ स्वादुमि॥ ईकाराभावार्थमिति। मान्तत्वेभाविप्रत्ययविषयेनिपात्यमानेविहतनिमित्तत्वाद्धेतोर्गु
णवचनादितिङीष्नभवतीत्यर्थः। च्व्यन्तस्यचेति। खमुज्यपिसर्वत्रमुम्नसिध्यति। अनव्ययस्येत्यधिकारादि
तिभावः। यद्येवंमान्तत्वमेवनिपात्यतांप्रत्ययस्तुखमुजेवविधेयः। नैतदस्ति। अव्ययार्थमेवमान्तनिपातनंस्या
दितिङीष्स्यादेव। णमुलितुमान्तत्वमपूर्वंविधीयमानमीकाराभावार्थंच्व्यन्तस्यचमकारान्तार्थंविज्ञायते। अवश्यंचो
त्तरार्थोणमुल्विधेयइतिलाघवाभावादिहैवविहितः। आचतुमुनइति। पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षयासमुच्चयप्रतिपादनार्थश्च
शब्दः। नकेवलंस्वादुमिमान्तनिपातनमपितुइदमपिवक्तव्यमित्यर्थः। शकधृषादिसूत्रविहितस्तुमुन्नगृह्यतेअभिविधौचास
माकारः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णमुलेति। असत्यस्मिन्वचने कर्तरि क्तादितिणमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः। अनभिहिताश्रय इति। अनभिहित इति पर्युदा
स आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। यदि पुनरिति। अव्ययकृतः कर्मणीति वचनं यदि क्रियत इति भावः। अथाने

किं च कारणं न स्यात्। णमुलाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति तृतीया। यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। णमुलानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात्। किं कारणम्। णमुलाभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। णमुलानभिहितः कर्तेति। अथानेन क्त्वायामर्थः। पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाऽभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विभक्तिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितः कर्तेति। अथानेन तुमुन्यर्थः। भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितः कर्तेति ॥

नेति। आ च तुमुन इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः। अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति। पक्त्वौदनमिति। भिन्न
धात्वर्थविषयकर्मभेदेऽपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अव्ययकृतइति॥ यद्येवं पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः। पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधा
नात्याकापेक्ष्यात् तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः। उच्यते। आख्यातादिपदवाच्या क्रियाविशेष्यत्वात् प्रधानम्। विशेषण

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने
चानभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया
प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि
भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितं कर्मेति। न
नु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चा
नभिधाने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया
प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अथ अनेनेह्यर्थः। पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति।
बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च गमिप्रत्य
येनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधा
ने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदुक्तमोदने द्वितीया
प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। आ च तुमुनः समानाधिकरण इति। न वक्तव्यम्।
अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। तु
मर्थ इति वर्तते। तुमर्थश्च कः। भावः॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्॥ ऊलोपश्चास्यान्यतर
स्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति॥ प्रातिः पूरणकर्मा ॥

भूतात्त्व प्रधानम्। तत्क्रियासाधनयोरपि शक्त्योस्तद्वारको गुणप्रधानभावः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रिया
शक्तिरभिहितवत्प्रकाशते प्रधानानुरोधाद्गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् स्वशक्तिद्वरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात्तद्वर्ष॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· १०५ तस्मादेषकइति।गोष्पदंप्रातीत्यातोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः।क्रियाविशेषणत्वाच्चकर्मत्वनपुंसकत्वे।गोष्पदप्र
कल्पंगोष्पदप्रंतरामित्यादिप्रयोगसिध्यर्थमूलोपोनविधेयः।एषांप्रयोगाणांभाष्यकारेणानभ्युपगमात्।अनभ्यु
पगमस्तुऊलोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्याविज्ञायते।गोष्पदपूरमित्यादेरपिघञासिद्धत्वाद् णमुलकस्मान्नप्रत्या
ख्यायते।स्वरेदोषप्रसङ्गात्।तथाहि।यदिकरणेघञंविधायषष्ठीतत्पुरुषःक्रियते।तदाथाथादिसूत्रेणान्तोदात्त
त्वंभवति।भावेतुघञिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।णमुलितुलित्स्वरेणोकारउदात्तः।गोष्पदपूरंतरामित्यादिच

तस्मादेषकः।यदिकः।विभक्तीनांश्रवणंप्राप्नोति।श्रूयन्तएवात्रविभक्तयः।तद्यथा।एकेनगोष्प
दप्रेणेति॥करणेहनः॥हनःकरणेऽनर्थकंवचनंहिंसार्थेभ्योणमुल्विधानात्।हनःकरणेवचन
मनर्थकम्।किंकारणम्।हिंसार्थेभ्योणमुल्विधानात्।हिंसार्थेभ्योणमुल्विधीयते।तेनैवसिद्धम्।अ
र्थवत्त्वहिंसार्थस्यविधानात्।अर्थवत्तुहन्तेर्णमुल्वचनम्।कोर्थः।अहिंसार्थस्यविधानम्।अहिं
सार्थस्यहन्तेर्णमुलयथास्यात्।अस्तिपुनरयंकचिद्धन्तिरहिंसार्थःयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्या
ह।पाण्युपघातंवेदिंहन्ति।नित्यसमासार्थंच।नित्यसमासार्थश्चहिंसार्थादपिहन्तेरनेनविधिरेषि
तव्यः।कथंपुनरिच्छतापिहिंसार्थाद्धन्तेरनेनविधिर्लभ्यः।अनेनास्तुतेनचेति।तेनस्याद्विप्रतिषे
धेन।हन्तेःपूर्वविप्रतिषेधोवार्त्तिकेनैवज्ञापितःयदयंनित्यसमासार्थंचेत्याह।तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः हिंसार्थादपिहन्तेरनेनविधिर्भवतीति ॥

सिध्यति।गोष्पदप्रमित्यत्रतुनास्तिस्वरभेदः।कप्रत्ययेथाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्णमुलिऊलोपेकृतेपूर्वस्योदा
त्तभाजोऽभावात्कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्॥करणे॥बाहुल्येनहन्तिर्हिंसार्थेदृश्यतइतिमत्वाह।हनइति॥हन्तेःपूर्व
विप्रतिषेधइति।यद्येवंहिंसार्थानामित्यत्रदण्डोपघातंगाःकालयतीतिउदाहरणंनोपपद्यते।नैषदोषः।यत्रएक
एवधात्वर्थःसामान्यविशेषभावेनभिद्यमानोविशेषणविशेष्यभावमनुभवतिसोस्यविषयः।कषादिषुयथाविध्यनु रामः
प्रयोगइतिवचनादन्यत्रभिन्नधात्वर्थसंबन्धेतुहिंसार्थानामित्यनेनैवणमुल्भवति ॥ १०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधिकाग्रामेबन्धइति। णमुलिसतिग्रामबन्धंबद्धइतिप्राप्नोति॥ तिर्य॥ सौत्रोनिर्देशइति। अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्ग-स्तुनपरिहारोनहिप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम्॥ नाधा॥ द्वैधंकृत्येति। यदादिभ्योथमुञित्यादौप्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थग्रहणस्यप्रयोजनम्। आदेशपक्षेतुस्थानिवद्भावात्धाग्रहणेनग्रहणात्सिध्यति। तथाचधमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनमितिडप्रत्ययउदाहार्यो द्वैधकृत्येति। नार्थमप्यर्थग्रहणंकर्तव्यमन्यथानिरनुबन्धकपरिभाषयाना

अधिकरणेबन्धः॥ इहकस्मान्नभवतिग्रामेबन्धइति। एवंवक्ष्यामिअधिकरणेबन्धःसंज्ञायां ततःकर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोरिति। कथमट्टालिकाबन्धंबद्धः। चण्डालिकाबन्धंबद्धः। उपमानेकर्मणिचेत्येवंभविष्यति। तिर्यच्यपवर्गे। अयुक्तोयंनिर्देशः। तिरश्चीतिभवितव्यम्। सौत्रोनिर्देशः॥ नाधा र्थप्रत्ययेच्व्यर्थे। अर्थग्रहणंकिमर्थंनाधाप्रत्ययइतीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्। द्विधाकृत्य। इहचनस्यात्। द्वैधंकृत्य। अर्थग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। नाधाप्रत्ययेचसिद्धंभवति। यश्चान्यस्तेनसमानार्थः। अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्। इहहिमाभूत्। हिरुक्कृत्वा। पृथक्कृत्वा॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। अनूचीतिभवितव्यम्। सौत्रोयंनिर्देशः॥ कर्तरिकृत्॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्तरिकृद्वचनमनादेशेस्वार्थविज्ञानात्। कर्तरिकृतोभवन्तीत्युच्यतेअनादेशेस्वार्थविज्ञानात्। अनिर्दिष्टार्थाःप्रत्ययाःस्वार्थेभवन्ति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यःसन्। यावादिभ्यःकन्निति। एवमिमेप्रत्ययाःकृतःस्वार्थेस्युः। स्वार्थेमाभूवन्कर्तरियथास्युः। एवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्तिप्रयोजनंयमिच्छतिस्वार्थेआहृतंभावेघञ्भवतीति ॥

ञोग्रहणंनस्यात्॥ कर्त॥ किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अनादेशइति। यत्रवचनेनार्थोनादिश्यतेतत्रप्रत्यासत्याप्रकृत्यर्थएवप्रत्ययोभवति। यमिच्छतीति। असत्यस्मिन्सूत्रेघञित्येतावत्सूत्रंकर्तव्यम्। धातोर्घञ्भवतीति तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावेघञ्भविष्यति। ततःपदरुजविशस्पृशइति द्वितीयंसूत्रंकर्तव्यंततश्चभावइतिनकर्तव्यम्। क्रियमाणंतुनियमार्थंभविष्यति। घञेवभावेनान्यइति। ततोधात्वर्थाक्षिप्तेकर्तरिकृद्भविष्यतिनार्थःसूत्रेणेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मणीति। तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादितिभावः। कर्मणिष्टन्निति। ष्टन्नेवकर्मणिनान्यदितिनियमोविज्ञास्यते। यद्येवंकर्मणोनियमात्प्रत्ययोननियतइतिकारकान्तरेपिष्टन्प्राप्नोति। नैषदोषः। एकमिदंवाक्यंधः कर्मणिष्ट्रन्निति तेनचकर्मणिविधीयमानः कथंकारकान्तरेस्यात्। अथवाद्वितीयोनियमः करिष्यतेकर्मणिएवष्ट्रन्निति।

कर्मणितर्हिमाभूवन्निति। कर्मण्यपियमिच्छत्याहतंधः कर्मणिष्ट्रन्निति। करणाधिकरणयोस्तर्हिमाभूवन्निति। करणाधिकरणयोरपियमिच्छत्याहतंल्युट्करणाधिकरणयोर्भवतीति। संप्रदानापादानयोस्तर्हिमाभूवन्निति। संप्रदानापादानयोरपियमिच्छत्याहतंदाशगोघ्नौसंप्रदानेभीमादयोपादानइति। यद्इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणवचनंकर्तर्येवभविष्यति। तदेवतर्हिप्रयोजनम्। स्वार्थेमाभूवन्निति। ननुचोक्तंस्वार्थेयमिच्छत्याहतंभावेघञ्भवतीति। अन्यः सभावोबाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरेभावेस्युः। तत्रमाभूवन्नितिकर्तृग्रहणम्। कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः। उक्तोभावभेदोभाष्ये। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रख्युनादिप्रतिषेधोनानावाक्यत्वात्। तत्रख्युनादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः ख्युनादयः कर्तरिमाभूवन्निति। ननुचकरणेख्युनादयोविधीयन्तेतेनकर्तरिनभविष्यन्ति। तेनचकरणेस्युः। नेनचकर्तरि। ननुचापवादत्वात्ख्युनादयोबाधकाःस्युः। नस्युः। किंकारणम्। नानावाक्यत्वात्। नानावाक्यंतच्चेदंच। समानेवाक्येचापवादैरुत्सर्गाबाध्यन्ते ॥

यद्इदानीमिति। ननुकर्तरिभुवः खिष्णुच्खुकञौकर्तरिचर्षिदेवतयोरितिकर्तुरपिनियमः प्राप्नोति। नैषदोषः। उभयत्रकरणनिवृत्त्याकर्तृस्मृतिर्विध्यर्थैवननियमार्था॥ उक्तइति। सार्वधातुकेयगित्यत्रबाह्याभ्यन्तरयोर्भावयोर्विशेषोदर्शितः। ननुचेति। ख्युनादिषुकरणादिरर्थोविशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधकोभविष्यतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानावाक्यत्वादिति।इहब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेत्य भिन्नकालत्वादेकंवाक्यंविशिष्टस्यदानस्यप्रतिपा
दकमितितक्रेणदधिबाध्यते।यदातुकालभेदेनवाक्यद्वयमुच्चार्यतेपूर्वाह्णेब्राह्मणभोजनप्रकरणेदधिब्राह्मणेभ्योदीय
तामिति।अपराह्णेतुतक्रंकौण्डिन्यायदीयतामिति।तदातक्रेणदधिनबाध्यतेतथेहापिकालभेदेनवाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्य
बाधकभावोनास्तीत्यर्थः।यत्विगादिवाक्येयद्येकंवाक्यंतच्चेदंचततस्तच्छेषः।अथनानावाक्यंतदातदपवादइत्युक्तम्।त
दसंभवाश्रयेणायदाङ्गस्येतिइगपेक्षावयवावयविसंबन्धेषष्ठीतदा— नपक्षभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानंतदेव
चापवादत्वम्।ल्युनादयस्तुकृत्वादनेनकर्तरिस्युः।करणादिषुत्याचकरणादिषु।तत्रानेकस्यार्थस्ययुगपदभिधानासंभवात्प
र्यायःस्यात्।कदाचित्कर्तरिकदाचित्करणादिषु।तदुक्त्वेति।योयमर्थउक्तःतेनतुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः।तथाहि।कृत्ल

नानावाक्यत्वाद्बाधनंनप्राप्नोति।तदुच्चकृत्येष्वेवकारकरणम्।एवंचकृत्वाकृत्येष्वेवकारःक्रियतेतयोरेवकृ
त्यक्तखलर्थाइतिभावेचाकर्मकेभ्यइति।किंप्रयोजनम्।तच्चभव्याद्यर्थंभव्यादिषुसमावेशःसिद्धोभवति।
गेयोमाणवकःसाम्नांगेयानिमाणवकेनसामानीति। ऋषिदेवतयोस्तुकृद्भिःसमावेशवचनंज्ञापकमस
मावेशस्य।यदयंकर्तरिचर्षिदेवतयोरितिसिद्धेसतिसमावेशेसमावेशार्थंचकारंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः
नभवतिसमावेशइति।किमर्थंतर्हिकृत्येष्वेवकारःक्रियते।एवकारकरणंचचार्थं।एवकारकरणंचचार्थंद्र
ष्टव्यम्।तयोर्भावकर्मणोःकृत्याभवन्तिभव्यादीनांकर्तरिच।किंप्रयोजनम्।तच्चभव्याद्यर्थंभव्यादिषुसमा
वेशःसिद्धोभवति।गेयोमाणवकःसाम्नांगेयानिमाणवकेनसामानीति ॥

कर्तरिकृत्यादयःप्राप्ताएवकारेणकर्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेवयथास्युरित्येवमर्थः।भावेचाकर्मकेभ्यइत्यनेना
धिकारसहितंवाक्यंदर्शयति।किंप्रयोजनमिति।एवकारेणान्यत्रसमावेशज्ञापनेनकिंप्रयोजनमितिप्रश्नः।तच्चभव्याद्य
र्थमिति।भव्यगेयादिसूत्रेवाग्रहणंनकर्तव्यम्।तदन्तरेणापिभव्यादयःकर्तरिभवन्तीत्यनेनसमावेशज्ञापनादेव
कारकरणाद्भावकर्मणीनबाधिष्येतेइत्यर्थः।इदानींतत्रल्युनादिप्रतिषेधइत्यस्यपरिहारमाह।ऋषिदेवतयोरि
ति।कृद्भिरितिजातौबहुवचनमत्रचयथासंख्यंवार्तिककारस्यानभिमतम्।यथासंख्येहिचशब्दस्यज्ञापकत्वंनस्यात्।स
मावेशभावात्।भव्याद्यर्थमिति।भव्यगेयेतिसूत्रंनकर्तव्यंभवतीत्यर्थः।अन्येतुकृत्यादयो नभिधानात्कर्तरिनभविष्यन्तीतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह। यत्तावदिति। न विदेशस्थमिति। न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति। शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात्। देशग्रहणं चात्र कालस्योपलक्षणम्। शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात्। चतुर्थीषष्ठ्योरिति। चतुर्थी गोत्रेऽलुगचीति। षष्ठे तु अलुगुत्तरपद इति। तदुक्तं हरिणा। अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायापवादयोः। एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम्। नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति। द्वितीयेऽलुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुरिति। कथमिति। एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न क्वचित् स्वार्थवृत्तित्वं दृश्यत

यत्तावदुच्यते। ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति। एष एव न्यायः। यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन्। ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोतीति। न विदेशस्थमिति कृत्वा तो नानावाक्यं भवति। विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति। तद्यथा द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थीषष्ठयोरलुगुच्यतेऽपवादः। यदप्युच्यते एवकारकरणं च चार्थ इति। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विद्यते कथमेवकारश्चार्थे वर्तते। स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते। किं पुनः प्रयोजनम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। इत उत्तरं समावेशो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तव्यभव्याद्यर्थम्। भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति। दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोऽपादान इति। अत्रापि सिद्धं भवति। यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। प्रागमुतः समावेशो भवतीति। किं पुनरयं प्रत्ययनियमः ॥

इति भावः। उत्तरमिति। कर्तरि कृदित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः। तव्येति। भव्यगेयादिसूत्रे वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। यदयमिति। आदिकर्मणि क्तः कर्तरीत्येतावदस्तु नार्थश्चशब्देन। समावेशोऽप्येवकारज्ञापितो भविष्यति। कृतस्तु चशब्दो ज्ञापयति आदिकर्मणीत्यस्मात्सूत्रात्परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति। किं पुनरिति। सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति यदुक्तं तत्स्मारयितुं विचार्यते। प्रत्ययनियम इति। धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियोगतइति। कर्तरिकृदित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः। कार्यशब्दाभ्युपगमेचास्यपक्षस्यसंभवः। आहोस्विदिति। नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयंपक्षः। यःस्वभावतःकर्तरिवर्ततेसएवकृत्संज्ञोनान्यइतिकृत्संज्ञानियम्यते। यद्येवंल्युनादीनांकृत्संज्ञानप्राप्नोति। नैषदोषः। एतत्सूत्रव्यापारोनियम्यते। करणेल्युन्नित्यादावप्ययमेवविचारः किमयमर्थः। करणेल्युन्वर्ततामितिउतयत्स्वभावतोवर्ततेतस्यसाधुत्वमिति। कृत्संज्ञातुप्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणाल्युनादिषुप्रवर्ततएव। काष्ठभिद्ब्राह्मणइति। अनित्यशब्दाभ्युपगमेकाष्ठभेदइत्यत्राप्यण्प्रत्ययोवचनादेवकर्तारमाचष्टे। उत्पाद्यशब्दपक्षेचाकाराणांविशेषाभावाद्ब्राह्मणशब्दाकारस्यापिकर्तरिनियोगत्वंप्राप्नोति। आचार्यनियोगाच्चकर्तारंब्रुवतःकृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः। तत्रकृत्संज्ञायांसत्यांस्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्ययसंज्ञायांचसत्यांत

धातोःपरःअकारःअकशब्दोवानियोगतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चप्रत्ययसंज्ञश्चेति। आहोस्वित्संज्ञानियमोधातोःपरःअकारःअकशब्दोवास्वभावतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चभवतिप्रत्ययसंज्ञश्चेति। कश्चात्रविशेषः। तत्रप्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः। तत्रप्रत्ययनियमेसतिअनिष्टंप्राप्नोति। काष्ठभिद्ब्राह्मणः। वलभिद्ब्राह्मणः। एषोपिनियोगतःकर्तारंब्रुवन्कृत्संज्ञश्चस्यात्प्रत्ययसंज्ञश्च। संज्ञानियमेसिद्धम्। संज्ञानियमेसतिसिद्धंभवति ॥

न्निबन्धनाङ्गसंज्ञाचयआर्धधातुकनिमित्तोगुणःप्राप्नोति। ननुनायंधातोर्विहितःततोदोषाभावः। नैतदस्ति। लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुविधानेकृतोयंनियमः। अयंधातोर्विहितोनायमिति। काष्ठशब्दोहिकर्मोपपदंभिदिर्धातुःतस्माच्चपरोकारइतितस्यकर्तरिस्यादेवनियोगः। यदाहिस्ववाक्यैर्विहितानांप्रत्ययानामनेनार्थविशेषेनियोगःक्रियतेतदाविशेषाभावादस्यापिनियोगःप्राप्नोति। क्विपोलुप्तत्वाद्धातुरेवकर्त्रर्थेनियुक्तइत्यकारस्यकर्तार्थोनभविष्यतिचेत्। यावकादिष्विवसर्वाभिधानमस्तु। लौकिकार्थानपेक्षायांहिधातोःपरस्यकृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः। संज्ञानियमेसिद्धमिति। नह्यत्राकारोलौकिकेप्रयोगेकर्तारंब्रवीति। प्रतिषेधवाचित्वादिति। कृत्प्रत्ययसंज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ १०८ प्रत्ययनियमवाद्याह। यदीति। अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाह भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात्। ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते, क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमतेति दोषोपन्यासः। प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते। प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः। गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते। न हि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः। संज्ञानियमवाद्याह। विभक्तादिषु चेति। ममापि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम्। तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्प्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः। प्रकृतेरिति। गत्यादिकायादित्यर्थः। प्रत्ययपरवचनादिति। क्तप्रत्ययस्य क

यदि संज्ञानियमः। विभक्तादिषु दोषः। विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति। प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः। विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते। न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति। भवति साधुर्न तु कर्तरि। कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते। अकारो मत्वर्थीयः। विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः। पीतमेषामस्तीति पीता इति। अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधनाः विभक्ताः। पीतोदकाः पीता इति ॥

र्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते। इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति। न तर्हीति। न तु कर्तरीति। तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः। विभक्तमिति। धनमिति भावः। पीतमिति। उदकमित्यर्थः। आकृतिगणश्चार्शआदिः। अथवेति। गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः। विभक्ता भ्रा एमः १०८
तर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लः कर्मणि॥ केचिल्लइतिप्रथमां व्याचक्षते। अपरे षष्ठी लस्य यआदेश इति। तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भाव्यतिङ्भावीति। तत्राति
ङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात्कर्त्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु कर्त्तरि कृदिति व
चनात्कर्त्तर्य्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। लएतेष्विति। लकारइत्यर्थः। अथवा लस्य
आदेश इति भावः। भावकर्मणोरिति। असत्यस्मिन्सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्त्तरीति च परस्मैपदविधानाल्ल
कारस्य भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमास्यन्ते। लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैते र्था भविष्यन्तीत्यर्थः। एतावानिति। न
न्वाम् विषयोपि लो विद्यते। नैष दोषः। तस्य लुकापहारात्। अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमि

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ किमर्थमिदमुच्यते। लएतेषु साधनेषु यथा स्यात्। कर्मणि च कर्त्तरि भा
वे चाकर्मकेभ्य इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैप
दम्। एतावांश्च लकारः यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च। स चायमेवं विहितः। अतउत्तरं पठति। लग्रह
णं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम्। लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति। यदि पुनस्त
त्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियते। तत त्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। ननु चेहापि क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य इति। प
रार्थमेतद्भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति। एवमपि यावदिह लग्रहणं ताव
त्तत्राकर्मकग्रहणम् ॥

ति। यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति तथा
भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात्। ततश्च पच्यते यवागूर्देवदत्तेनेत्यपि स्यात्। यदि पुनरिति।
भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति। अकर्मकाणां कर्मासंभवात्। सूत्रार
म्भवाद्याह। तत्रेति। सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह। ननु चेति। त्वयापीति शेषः। आरम्भवाद्याह। परार्थमिति। सूत्रप्रत्याख्या
नवाद्याह। यावदिहेति। कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशद्वाभ्यामपि वक्तव्यम्। त्वया तु लइत्येतत्पदमत्र
कर्तव्यम्। मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम्। मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरम्भवाद्याह॥ अयमस्तीति। आनइति। आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरितिवचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेवस्यान्नतु कर्तृवाचित्वमितिशयानइत्यादौकर्तर्यानोनस्यात्। सूत्रारम्भेतुकर्तर्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। तत्रापीति। अनुदात्तङितइत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थैरानःकर्तरिशयानइत्यादौभविष्यतीत्यर्थः। विप्रतिषेधादिति। भावकर्मणोरित्यस्यतङ्वकाशः यत्रकृत्संज्ञायाअभावात्कर्तरिकृदितिनप्रवर्ततेआस्यतेपच्यतइति। कर्त्तरिकृदित्यस्यतृजाद्योवकाशः। आनस्यतूभयप्रसङ्गे कर्तरिकृदितिपरत्वात्कर्तर्यैभविष्यतीत्यर्थः। आरम्भवाद्याह।

इहवालग्रहणंक्रियते। तत्रवाऽकर्मकग्रहणम्। कोन्वत्रविशेषः। अयमस्तिविशेषः। इहलग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिसिद्धोभवति। तत्रपुनरकर्मकग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिनप्राप्नोति। तत्राप्यकर्मकग्रहणेक्रियमाणेआनःकर्तरिसिद्धोभवति। कथम्। भावकर्मणोरित्यतोयदन्यदात्मनेपदानुक्रमणं तत्सर्वंकर्त्रर्थम्। विप्रतिषेधाद्वानःकर्तरि। विप्रतिषेधाद्वाआनःकर्तरिभविष्यति। तत्रभावकर्मणोरित्येतदस्तुकर्तरिकृदिति। कर्तरिकृदित्येतद्भविष्यतिविप्रतिषेधेन। सर्वप्रसङ्गस्तु। सर्वेभ्यस्तुधातुभ्य आनःकर्तरिप्राप्नोति। परस्मैपदिभ्योपि। नैषदोषः। अनुदात्तङितइत्येषयोगोनियमार्थोभविष्यति। यद्येषयोगोनियमार्थः। विधिर्नप्रकल्पते। आस्तेशेतेइति। अथविध्यर्थः। आनस्यनियमोनप्राप्नोति। आसीनः शयानइति। तथानेर्विशइत्येवमाद्यनुक्रमणंयदिनियमार्थम्। विधिर्नप्रकल्पते। अथविध्यर्थम्। आनस्यनियमोनप्राप्नोति। अस्तुतर्हिनियमार्थम् ॥

सर्वप्रसङ्ग इति। परस्मैपदिभ्योधातुभ्यआनःकर्तरिप्राप्नोतीत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। नैषदोषइति। अनुदात्तङितआत्मनेपदंनान्यस्मादितिनियमादानःकर्त्तरिपरस्मैपदिभ्योनभविष्यतीत्यर्थः। आरम्भवाद्याह। यदीति। भावकर्मणोरात्मनेपदविधानान्तङोनुदात्तङितोनप्राप्नुवन्ति। अनुदात्तङितइत्यनेनआनएवधातुविशेषेनियम्यतइत्यर्थैकत्वादेकस्यवाक्यस्य विधिनियमाभावेकेनसूत्रेणनप्रकल्प्येतेइत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। अस्तुतर्हीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावकर्मणोरित्यत्रेति। अनुदात्तङितआत्मनेपदमित्यनेनैकेनवाक्येनआनस्यनियमः क्रियते। भावकर्मणोरित्यत्रल नुवृत्त्याद्वितीयेनवाक्येनतङांविधिः क्रियतइत्यर्थः। एवमपीति। भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङितइत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौस्यात्। ततश्चास्यतेगुरुणाअतिशय्यतेगुरुरित्यादौआत्मनेपदंस्यात्। भूयतेगम्यतेशेतेआस्तइत्यादौत नैवस्यादित्यर्थः। यथैवात्रेति। अनुदात्तङितइत्यनेनानस्यनियमादप्राप्तिः। तङोपिभावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशतइ

ननुचोक्तंविधिर्नप्रकल्पतइति। विधिश्चप्रक्लृप्तः। कथम्। भावकर्मणोरित्यत्रअनुदात्तङितइत्येतदनुवर्ति ष्यते। यद्यनुवर्तते। एवमप्यनुदात्तङितएवभावकर्मणोरात्मनेपदंप्राप्नोति। एवंतर्हियोगविभागः करिष्य ते। अनुदात्तङितआत्मनेपदंभवति। ततोभावकर्मणोः। ततः कर्त्तरि। कर्तरि चात्मनेपदंभवति। अनुदात्तङि तइत्येव। आस्तेशेते। भावकर्मणोरितिनिवृत्तम्। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येवानुवर्तते। अनुदात्तङितइ त्यपिनिवृत्तम्। यदप्युच्यते तथानिर्दिशइत्येवमाद्यनुक्रमणं यदिनियमार्थंविधिर्नप्रकल्पते। अथविध्यर्थ मानस्यनियमोनप्राप्नोति। अस्तुविध्यर्थम्। ननुचोक्त मानस्यनियमोनप्राप्नोतीति। नैषदोषः। य थैवात्राप्राप्तास्तङोभवन्त्येवमानोपिभविष्यति। सर्वत्राप्रसङ्गस्तु सर्वेषुचसाधनेष्वानोनप्राप्नोति। विप्रतिषेधाद्ध्यानः कर्तरीतिभावकर्मणोर्नस्यात्। कर्तर्येवस्यात्। इहपुनर्लग्रहणेक्रियमाणेकर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइति। लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइत्येतद्भविष्य तिविप्रतिषेधेन। सर्वप्रसङ्गस्तु। लादेशः सर्वेषुसाधनेषुप्राप्नोति। शवक्षसूत्रभावकर्मणोरपिप्राप्नुतः ॥

त्यादौकर्तरिनप्राप्नुवन्ति। तत्राविशेषान्नेर्विशइत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्तरिविधास्यन्तइत्यर्थः सर्वत्राप्रस ङ्गस्त्विति। असत्यस्मिन्सूत्रेभवदुक्तेनविप्रतिषेधेनानः कर्तरिकृदितिकर्तर्येवस्यान् नतुभावकर्मणोः। तत श्चभूयमानंगम्यमानमित्यादिप्रयोगोनस्यादित्यर्थः। इहपुनरिति। यदिलइतिषष्ठीतदास्यतिङोवकाशः। कर्त्त रिकृदित्यस्यतृजादयः। आनस्यपरत्वादनेनार्थनिर्देशः। अथलइतिप्रथमातदास्यतिङ्ग्वीलकारोवकाशः। आ नभाविनस्तुलकारस्यपरत्वादनेनार्थव्यवस्था ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेषादिति। कर्तर्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृक्वसू आवकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः। लइत्यादेशापेक्षा षष्ठी
निर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लुकोप्ययमर्थनिर्देशः। अभावस्याप्यादेशत्वात्। तथा च अचः परस्मिन्नित्यत्र लो
पस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः। लुको भावरूपत्वात्कथमर्थाभिधानमिति चेत्। प्रतिज्ञाप्रापितं क्विबादी
नामिव प्रयोगे ऽश्रवणेपि लुकोर्थवत्त्वमनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोषः। लस्य॥ अर्थवद्ग्रहणादिति। लङा
दय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः। न वर्णग्रहणेष्विति। लस्येत्यत्र लकारे ऽकार उच्चारणार्थः। त

नैष दोषः । शेषात्परस्मैपदं कर्तरि त्येवं तौ कर्तारं द्विषन्ते॥ लस्य॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गोविशेषात्।
लादेशे सर्वस्य प्रसङ्गः। सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। लुनाति लभते। किं कारणम्।
अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते। एवं जातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने
विशेषे सर्वप्रसङ्गः। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम्। न चैषोर्थवान्। अर्थवद्ग्रहणा
त्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। वर्णग्रहणमिदम्। न चै
तद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। तस्माद्विविशिष्टग्रहणम्। तस्माद्विशिष्टस्य लकार
स्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति। उणाद
यो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि नन्दन इत्यत्रापि प्राप्नोति। इत्संज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इ
हापि तर्हि बाधेत। पचति पठतीति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

तच्च वर्णमात्रस्यायं निर्देशः। वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात्। तथा च
शसि सेति लोपो नर्थकस्यापि भवति देवदत्तिरिति। तस्मादिति। भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरि
ति वर्तत इति। विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यग्निचिल्लभत इत्यत्रापि न भवति। शालेति। शामामलिभ्य
औणादिको लन्प्रत्ययः। इत्संज्ञात्रेति। तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादा
देशो न भविष्यतीत्यर्थः। इहापीति। ततश्चात्राप्यादेशानस्युरित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लितीत्युच्यतइति। लइदस्येतिबहुव्रीहिराश्रितः। अत्रचलस्यलोपेकृतेनकश्चिल्लकारइत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः।
अथापीति। लएवेल्लिदित्येवंतत्पुरुषोयद्याश्रीयेततथापिलस्येतिस्थानित्वेनाश्रयणात्तत्यामपिइत्संज्ञायांलोपो
नक्रियते। अनुवर्तनाद्वेति। भावादीनामनुवृत्त्याभावकर्मकर्तृवाचिनोलस्यादेशः। नचलोपेसतिभावाद्यर्थाभिधायि
त्वंसंभवतीत्यकृतलोपानामेवलकाराणामादेशाः करिष्यन्ते। ज्ञापकाच्चुलिस्वरोनभविष्यतीत्यर्थः। क्रियतइति। अ
नुनासिकोलकारःस्थानित्वेनोपात्तइत्यर्थः। अथवाल्अस्यलस्येत्येवंनिर्देशःकृतः। अस्येतिसर्वनाम्नाभावाद्यर्थाभि

लितीत्युच्यतेनचात्रलितंपश्यामः। अथापिकथंचिद्वचनादनुवर्तनाद्वाइत्संज्ञकानामादेशःस्यात्। एव
मपिनदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नलादेशेषुलित्कृतंभवतीति। यदयंणलंलितंकरोति। अथाप्यु
णादयोव्युत्पाद्यन्ते। एवमपिनदोषः। क्रियतेविशिष्टग्रहणंलस्येति। लादेशोवर्णविधेःपूर्वविप्रतिषिद्धम्।
लादेशोवर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। लादेशस्यावकाशः। पचतुपठतु। वर्णविधेरवकाशः। दध्यत्र
मध्वत्र। इहोभयंप्राप्नोति। पचत्वत्रपठत्वत्रेति। लादेशोभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। लादेशोवर्णविधेरन्तरङ्गइति॥ टितआत्मनेपदानांटेरे॥ टितएत्वेआ
त्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः॥ टितएत्वेआत्मनेपदेष्वानस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। पचमानः। यजमानः। टितइत्येत्वंप्रा
प्नोति। उक्तंवा। किमुक्तम्। ज्ञापकंवासानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति। नैतदस्त्युक्तम्। एवंकि
लतदुक्तम्। एवंकिलतदुक्तंस्यात्। यद्येवंविज्ञायतेटितआत्मनेपदंटिदात्मनेपदंटिदात्मनेपदानामिति।
तच्चन। टितोलकारस्ययान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्। टितआत्मनेपदंटिदात्म
नेपदंटिदात्मनेपदानामिति हिविज्ञायमानेअकुर्वित्यत्रापिप्रसज्येत। नैषटित्। कस्तर्हिटित्। सचावश्यंटित्कर्तव्यः
आदिर्मामूदिति। कथमिटोदिति। इटोदितिवक्ष्यामीति। तच्चावश्यंवक्तव्यम्। पर्यवपाद्यस्यमाभूत्। लविषीष्ट॥

धार्थोपरामृश्यते। पचलत्रेति। वाक्यस्यविभज्यान्वाख्यानंक्रियतइत्येवमुपन्यासः। लादेशोवर्णविधेरिति। विप्रतिषेधसूत्रेब
हिरङ्गपरिभाषायाइदंप्रयोजनमित्यर्थः॥ टितआत्म॥ यद्येवमिति। यदिटितइत्येकवचनंबहुवचनप्रसङ्गेव्यत्ययेनक्रियेते
त्यर्थः। अथवाकेचिट्टितामित्येवपठन्तितदाश्रयेणेतदुक्तम्। अकुर्वीति। लङःस्थानेउत्तमैकवचनमिट्। पर्यवपाद्यस्येति। प
र्यवपादोरूपान्तरापत्तिः। तत्रसाधुरागमः पर्यवपाद्यः। तत्रसाधुरितियत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदीति। दाञो लङ उत्तमैकवचनम्। शपः श्लुः। द्विर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। यदि टि टिद् स्यात् तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात्। अत्र च छन्दस्युभयथेत्यर्ध स्या धातुकत्वमिट एष्टव्यम्। आर्धधातुक इत्या लोपविधानात्। सप्रदर्शेति। लस्येत्येका षष्ठी। सा यद्यवयवावयविसंबन्धे स्यात् तदा इट एवानुग्रहः स्यात्। न तिबादीनाम्। तस्माद् यसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थाने योगा षष्ठीत्यादेश एवेड् भवति न त्वागमः। असिद्धमिति। व लाद्या र्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः। इटोदित्यङ्गावस्तु लिङ् संबन्धीडपेक्षणादन्तरङ्गः। तत्र कर्त व्ये आगमस्यासिद्धत्वादङ्गावाभावः। प्रकृतानामिति। तिबादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते। अथवा प्रकरण स्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात् प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते। ज्ञापकमाह। आने मुगिति। यद्येत्वमानस्य

इह तर्हि द्विषमूर्जमहमित आदीत्याऽतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। तस्माद् द्विदेषः आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति। सप्रदर्शादेशा स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्तिताने को नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति। पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति। त्वविधीष्टेति। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति। के च प्रकृताः। तादयः। आने मुग् ज्ञापकं त्वेत्वे टित्तङामि शिसीरिचः। डारौरः सुटि दटितः प्रकृते तद् गुणे कथम् ॥

स्याद् आनयि मुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। टित्तङामिति। टितः स्थाने ये तङः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि। अथाध्येतेत्या दौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह। इशिसीरिच इति। लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः सेइत्ये ताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवा य इशासिद्रिच् इत्येते आदेशा विधेयाः। एत्वस्यानेन सिद्धत्वात्। ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वा भावस्य। टिदटित इति। अकुर्वीत्यत्र परिहारः। अटितो लङः स्थाने टिट्कृत इत्येत्वं न भवति। प्रकृतेतदिति। तदेत्वं प्रकृते तङ्यात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति। श्लोकपूरणार्थे तदुक्तम्। एत ऐ इत्यत्र पचावेदम् इत्या द्गुणे कृते कथमैत्वं न भवतीति चोद्यम्। परिहारस्तु वक्ष्यते। बहिरङ्ग आद्गुण इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परस्मै॥णलइति।क्वपुनरस्यशकारः क्रियते।यद्यादौ।णकारस्यअनादित्वादित्संज्ञानप्राप्नोति।मध्येशस्येत्संज्ञाया
अभावः।अन्तेतुलस्येत्संज्ञायाअप्रसङ्गः।एवंतर्हिलश्विधातव्यः।लशाउत्तमोवेतिकरिष्यते।योगविभागश्चेतिम
न्यते।अथवाणल्शिदित्यतिदेशःकर्तव्यः।अक्रियमाणेहीति।नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्यस्यादित्यर्थः।ए
तच्चप्राग्लादेशाद्धात्वधिकारइतिपक्षमाश्रित्योच्यते।धात्वधिकारेतुसत्यादेःपरस्येत्यादेःप्राप्नोति।धातुस्वरइति।प्र

परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमः॥णलःशित्करणंसर्वादेशार्थम्।णल्शित्कर्तव्यः।किंप्रयोजन
म्।सर्वादेशार्थंशित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्।अक्रियमाणेहिशकारेअलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्य
प्रसज्येत।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनित्त्वात्सिद्धमिति।णकारःक्रियतेतस्यअनित्त्वात्सिद्धमिति।कथमेषप
रिहारोन्याय्यः।शकारमसिचोदितः।णकारंकरिष्यामिशकारंनकरिष्यामीति।णकारोवात्रक्रियेतशकारोवा।
कोन्वत्रविशेषः।अवश्यमत्रणकारोवृद्ध्यर्थःकर्तव्यः।णितीतिवृद्धिर्यथास्यात्।नार्थोवृद्ध्यर्थेनणकारेण।णित्वे
योगविभागःकरिष्यते।इदमस्तिगोतोणित्।ततःअल्।अल्चणिद्भवति।ततःउत्तमोवेति।एवंतर्हिलकारः
क्रियते।तस्यअनित्त्वात्सिद्धम्।एवमपिकएषपरिहारोन्याय्यः।शकारमसिचोदितः।लकारंकरिष्यामि।शकारंनकरिष्यामी
ति।लकारोवाक्रियतेशकारोवा।कोन्वत्रविशेषः।अयमस्तिविशेषः। अवश्यमत्रस्वरार्थोलकारइत्कर्तव्यः।
लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंभवतीत्येषस्वरोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।धातुस्वरेकृतेद्विर्वचनंतत्रान्त
र्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्तआदेशोभविष्यति।कथंपुनरयमन्तोदात्तः।यदेकाच्व्यपदेशिवद्भावेन।यद्येवंत
र्हिव्यपदेशिवद्भावे नान्तोदात्तः।एवमाद्युदात्तोपि।तत्रान्तर्यतआद्युदात्तस्यआद्युदात्तआदेशःप्रसज्येत। स
त्यमेवमेतत्।नत्विदंलक्षणमस्ति।धातोरादिरुदात्तोभवतीति।इदंपुनरस्ति।धातोरन्तउदात्तोभवतीति।
सोयंलक्षणेनान्तोदात्तःतत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्तआदेशोभविष्यति ॥

त्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वाद्धातुस्वरःप्रवर्तते।यदेकाजिति।योनेकाच्।जजागारेतितत्रधातुस्वरेकृतेशिष्टस्यानुदा
त्तत्वेप्रथमैकाचोद्विर्वचनेसर्वानुदात्तंसिध्यतीत्येकाजेवधातुनिरूप्यतेव्यपदेशिवद्भावेनेति।आद्यन्तवदेकस्मिन्नि
त्यनेनेत्यर्थः।यद्येवेति।कार्यातिदेशंमन्यते।नत्विदमिति।शास्त्रातिदेशइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदपीति। स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यादिति भावः। प्रकृतितइति। स्थानिनइत्यर्थः। द्विःप्रयोगइति। षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विःप्रयोगः नतु स्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः। लकारइति। ततश्च लउत्तमो वेति कर्त्तव्यं योगविभागश्च कार्यः। अकारस्येति। यस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः। एतदपि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारइति पक्षाश्रयेणोच्यते धात्वधिकारे ह्यादेः परस्यादेरकारे

एतदप्यादेशेनास्ति। आदेशस्यान्तउदात्तो भवतीति। प्रकृतितोनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्ता एवमाद्युदात्तापि। द्विःप्रयोगे खल्वपि द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः। लकारः क्रियते। तस्यानित्त्वात्सिद्धम्। अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम्। अकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम्। किम्। अकारवचनं समसंख्यार्थम्। संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छित्कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अअइति। सोसौ अनेकाल्। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति॥ लोटो लङ्वत्॥ लङ्वदतिदेशे जुसभावस्य प्रतिषेधः॥ लङ्वदतिदेशे जुसभावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पान्तु वान्तु। लङः शाकटायनस्यैवेति जुस्भावः प्राप्नोति। उत्ववचनात्सिद्धम्। उत्वमत्र बाधकं भविष्यति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशं चोत्वम्। कोवकाशः पचतु पठतु ॥

सति रूपं सिद्धम्। अअइति। अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः॥ लोटोल॥ लोटइत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुपमानं पञ्चम्यन्तं विज्ञायते तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटोतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यङाटौ लोटि न भवतः। उत्ववचनादिति। नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रापीति। लङ्वद्भावादितश्चेत्यनेनेत्यर्थः॥ सेर्ह्यि॥ अलघीयइति। उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति। इकारे तु सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात्। न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति। तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः॥ लिङः सी॥ यथैव कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्बाध्यबाधकभावाभावात्सीयुड्भवति। एवं यासुड्यपि

अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति। तद्यथैवोत्वमीकारलोपं बाधते। एवं जुस्भावमपि बाधेत। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्वमारभ्यते। जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमिदमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते। एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात्। लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र माभूदिति॥ लोटो लङ्वत्॥ सेर्ह्यपिच्च॥ मेर्निः॥ ह्निन्योरुत्वप्रतिषेधः॥ ह्निन्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लुनीहि। लुनानि। एरुरित्युत्वं प्राप्नोति। न वोच्चारणसामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यात् उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति। अलघीयश्चैव हिरिकारोच्चारणमुकारोच्चारणात्। इकारं चोच्चारयति। उकारं च नोच्चारयति। तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं माभूदिति। सेर्ह्यपिच्च॥ एत ऐ॥ एत ऐत्वे आड्गुणप्रतिषेधः। एत ऐत्वे आड्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचावेदम्। पचामेदम्। आड्गुणे कृते एत ऐ इत्यैत्वं प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण आड्गुणः। अन्तरङ्गमैत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ एत ऐ। लिङः सीयुट्॥ यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः। यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः। सुनुयुः। लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति। न वा वाक्यापकर्षात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। वाक्यापकर्षात्। वाक्यापकर्षाद्यासुट् सीयुटं बाधिष्यते। सुट्तिथोरित्यपकर्षविज्ञानम्। सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत। कृषीष्ट। कृषीष्ठाः। हृषीष्ट। हृषीष्ठाः ॥

तेतस्य लिङ्क्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह। यासुडादेरिति। न वेति। लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्येनापकर्षो बाध इत्यर्थः। विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तक्रेणेव दधीति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनादेश्चेति। तिथोरितिसप्तमीं मन्यते ततस्तदादिविधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात् कृषीष्ठा इत्यादा विति भावः। नवेति। चोद्यद्वयमपि परिहृतम्। सुटस्तकारथकारयोर्वा गमिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदाद्बाध्यबाधकभावाभावः। तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावादनाद्योरपि तिथोः सुड् भवति॥ आतः॥ अकार्षुरिति। अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेण व्यवधानादिति जुस्न स्यात्। ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात्। तदा पूर्वसूत्रेण सि

अनादेश्च सुड्वचनम्। अनादेश्च सुड्वक्तव्यः। कृषीयास्तां कृषीयास्ताम्। तकारथकारादेर्लिङ इति सुण्न प्राप्नोति। न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। तिथोः प्रधानभावात्। तिथावत्र प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम्। नैवं विज्ञायते। तकारथकारादेः लिङ इति। कथं तर्हि। तकारथकारयोः सुड्भवति तौ चेल्लिङ इति॥ लिङः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थं पिति वचनानि प्रयोजयन्ति। अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते। उदात्तवचनं च। किमर्थं पिदर्थमेव। आगमानुदात्तार्थं वा। अथवा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति। उक्तं चैतद्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेन वक्तुं यासु ट्परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ्वतीति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ आतः॥ किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम्। आहोस्वित्प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात्। कथं वा प्रापकम्। यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते। ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तम्। ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणम्। जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणं कर्तव्यम्। आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। अकार्षुः। अहार्षुः। अस्तु तर्हि प्रापकम्। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति॥

जन्ताज्जुस्विधानमनवकाशं स्यान्नैष दोषः। अयुरस्युरित्यादेरवकाशस्य संभवाद्विषयविभागश्च न लभ्यते। यतोऽकार्षुरिति जुस्भवति। अभूवन्नित्यत्र तु न भवति। यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात्। नैतदस्ति। उत्तरसूत्रात्तद्वत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात्। अथवा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात्। अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात्। अथवा योगविभागोऽस्त्विति समाधेत्वा यस्यात्। अस्यापि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं कर्तव्यं भवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवकारकारणं चेति। यदा सिज्ग्रहणमिह नानुवर्तते तदा नैनैव लङादेशस्य झेरातउ नरस्यायुरित्यादौ जुसि सिद्धे लङः शाकटायनस्यैवेति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः। अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात्। यदा तु सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङः शाकटायनस्येत्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः। मैवं विज्ञायीति। लङः एव शाकटायनस्येति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत। लङि तु नित्यः स्यादित्यर्थः। तुल्यजाती

एवकारकरणं च। एवकारकरणं च कर्तव्यम्। लङः शाकटायनस्यैवेति। नियमार्थे पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन। ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः। यथैवं विज्ञायते लङः शाकटायनस्यैवेति। मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति। किं च स्यात्। लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। अदुः। अगुः। अधुः। अस्थुः। लङ्ग्रहणं च। लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम्। लङः शाकटायनस्यैवेति। नियमार्थे पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन। आतो ङित इति वर्तते। न चान्य आकारादनन्तरो ङिदस्ति अन्यदतो लङः। अस्तु तर्हि नियमार्थम्। ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम्। इति चेत् सिज्लुक्ग्रहणमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यो द्वाभ्यामनन्तरः आतश्च सिचश्च। अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। उत्तरार्थम्। लिङ्लिङाशिषि आर्धधातुकमेव यथा स्यात्। इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा। स्यात्। तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात् सार्वधातुकसंज्ञा। अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात्। लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र माभूत् ॥ आतः ॥

यस्येति। सिज्लुका विना आतः सिचश्चानन्तरो झिर्न भवतीति सिज्लुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिज्लुगन्तमेव निवर्त्यते। उत्तरार्थमिति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाल्लिङ्ङादेशानां सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्। ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसङ्गः आर्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्था स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्धधा॥ अनुक्रान्तापेक्षमिति। अनुक्रान्ता ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्ते आर्धधातुकसंज्ञा भवन्ति न त्वनुक्रंस्यमा नादित्यर्थः। धातोरिति। धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य ये विहितास्ते इत्यर्थः॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमज्जैयटपु

आर्धधातुकं शेषः॥ आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम्। आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम्। धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। वृक्षत्वं वृक्षतेति। क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे स्वादिप्रतिषेधः। स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। लूभ्यां लूभिरिति। अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम्। एवमपि अग्निकाम्यति। वायुकाम्यतीति प्राप्नोति। तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आ तृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते। क्व प्रकृतः। धातोरेकाचो हलादेरिति। एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति। तद्विधानात् सिद्धम्। विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति। धातोर्विहितः संकीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः॥

त्रश्रीमत्कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः।
श्रीशुभं॥ भार्गवार्पणमस्तु॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति। परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातमसति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम्। सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययस्योत्पत्त्यवाच्यार्थसंबन्ध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः। धातोर्मा भूवन्निति। असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः। वासरूपविधिश्च स्यात्। अथवा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः। तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तृन्ण्यादीनां च तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः। धातोरिति। धातुग्रहणं निवृत्तम्। तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गास्तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्र

श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः। धातोर्मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते। तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। ते चात्र तिङा उक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥

येण विधानादपवादादिति भावः। तिङन्तादिति। कर्मादयः स्वादीनामर्थाः। तत्र यथा पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः। यद्वैकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथैको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः। एकत्वादिष्विति। संख्या विभक्त्यर्थः। सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात्स्वादयो न भवन्त्येकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्बलात्संख्यावाचिभ्योऽपि प्रथमा भवति। न च पचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता। न ह्येकक्रियापेक्षाभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन्पदेऽनुसहायभावो युक्तः। पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टाबादय इति। यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः। न च तिङन्तस्येति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात् सत्त्वधर्मेण लिङ्गेन नायोगः। न च द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वं नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। तदुक्तं हरिणा। एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः। तस्मादुपस्थितेप्यर्थे कस्यचित्प्रतिबध्यते। शब्दस्य शक्तिर्न त्वेष शास्त्रेणान्वाख्यायते। विधिरिति। शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः। पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम्। नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया। अणादय इति। यथैव गार्ग्यस्यापत्यमित्यपत्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः। एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्तार्थेऽपि संबन्धसंभव इति भावः।

टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति। अथापि कथंचिद्योगः स्यात् ॥

ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य। नैष दोषः। गार्ग्यस्यायमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे। तस्येति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः। न चेति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः। साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः। न हि यथा पाचकस्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति। अथापीति। सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः। धातोरप्यणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया। भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात्पृथग्रुपन्यासो न कृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्रविधिग्रहणाद्यस्यप्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा। भपदसंज्ञेअप्युत्तरत्रयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेतिभावः। भाष्यकारएतत्प्रयोजनंनिराकर्तुमाह। क्वपुनरिति। ग्रहणवद्भ्य इति। ग्रहणमुपादानंतच्चक्वचित्साक्षात्तथाजाद्यतष्टाबित्यजादीनां क्वचित्संज्ञाद्वारेणयथात्रैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचिदनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथोगितश्चेति। अत्रस्त्र्यर्थाभिधायिशब्दआक्षिप्तोऽकारेणोगिताचविशेष्यते। अथा

एवमपिनदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनतिङन्तादणादयोभवन्तीति। यदयंक्वचित्तद्धितविधौतिङ्ग्रहणंकरोति। अतिशायनेतमबिष्ठनौतिङश्चेति। अतउत्तरंपठति। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणंक्रियते। अङ्गभपदसंज्ञार्थम्। अङ्गभपदसंज्ञाङ्याप्प्रातिपदिकस्ययथास्युरिति। क्वपुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेनङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः। टाबादिषु। नैतदस्तिप्रयोजनम्। ग्रहणवद्भ्यष्टाबादयोविधीयन्तेउगितोङीब्भवति। अतष्टाब्भवतीति। यत्तच्छब्दरूपंगृह्यते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञाभविष्यन्ति। अथापिकश्चिदग्रहणः। एवमपिनदोषः। स्त्रियांटाबादयोविधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपंस्त्रियां वर्तते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञाभविष्यन्ति। अणादिषुतर्हि। अणादयोग्रहणवद्भ्योविधीयन्तेगर्गादिभ्योयञ्नडादिभ्यःफगिति। यत्तच्छब्दरूपंगृह्यतेतस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञाभविष्यन्ति। अथापिकश्चिदग्रहणः। एवमपिनदोषः अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयोविधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषुवर्ततेतस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञाभविष्यन्ति। स्वार्थिकेषुतर्हि। स्वार्थिकाअपिग्रहणवद्भ्योविधीयन्ते। यावादिभ्यःकन्प्रज्ञादिभ्योणिति। यत्तच्छब्दरूपंगृह्यतेतस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञाभविष्यन्ति ॥

पीति। सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव। अभ्युपगम्यवादेनतुदर्शयति। वयसिप्रथमइत्यादौसामर्थ्याक्षिप्ताप्रकृतिरर्थस्तत्राप्यतइत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणेचसर्वत्रतदन्तविधिसंभवादकारान्तस्यग्रहणंतदानास्तिकश्चिदग्रहणष्टावादिः। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति। परार्थाभिधानंवृत्तिरितिप्रकृतिरप्यपत्यादिषुवर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शुक्लतरइति।नह्यत्रशब्देनप्रकृतिरुपात्तेतिभावः।नयावदिति।यावत्तावच्छब्दौनिपातौपर्यायतांद्योतयतः।स्वादिषुतर्हीति।प्रकरणोत्कर्षाद्बहुषुबहुवचनमित्यादेःस्वादिविधिवाक्यस्यचभिन्नवाक्यतांमन्यते।एकत्वादिष्विति।आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमितिभावः।तत्रत्रिकेप्रातिपदिकार्थेचतुष्केपिपक्षेस्वादयएकत्वादीनांवाचकाःपञ्चकेतुपक्षेचतुष्केचद्योतकाः।तत्रैकत्वादिषुद्योतकावाचकावाविधीयन्तइत्यर्थः।यत्तदिति।द्योतकपक्षेऽयमर्थः। एकत्वादिषुयद्वर्ततेतस्मात्स्वादयएकत्वादीनांद्योतकाउत्पद्यन्ते।वाचकपक्षेत्वय

यस्तर्ह्यग्रहणाः।शुक्लतमःशुक्लतरःकृष्णतमःकृष्णतरइति।अत्रापिनयावच्छुक्लःतावच्छुक्लतरः।प्रकृष्टःशुक्लःशुक्लतरः।यत्तच्छब्दरूपंप्रकृष्टेवर्तते।तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताःसंज्ञाभविष्यन्ति।स्वादिषुतर्हि।एकत्वादिष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्ते।यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषुवर्ततेतस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताःसंज्ञाभविष्यन्ति।कथंपुनरिहोच्यमानाःस्वादयएकत्वादिषुशक्याविज्ञातुम्।एकवाक्यत्वात्।एकंवाक्यंतच्चेदंच।यद्येकंवाक्यंतच्चेदंचकिमर्थंनानादेशस्थंक्रियते।कौशलमात्रमेतदाचार्योदर्शयति।यदेकंवाक्यसन्नानादेशस्थंकरोति।अन्यदपिकिंचित्संग्रहीष्यामीति।यच्छयोश्चलुगर्थम्।यच्छयोस्तर्हिलुगर्थंङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणंक्रियते।कंसीयपरशव्यशब्दयोर्यञञोलुक्केतिङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्यलुग्यथास्यात्।अक्रियमाणेहिङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेप्रकृतेरपिप्रसज्येत ॥

मर्थः।एकत्वादिषुस्वादिवाच्येष्वाधेयेषुयच्छब्दरूपंतदाधारार्थवाचितस्मात्स्वादयएकत्वादीनांवाचकाउत्पद्यन्ते।अन्यदपीति।तिङ्विधिवाक्येनापिसहैकवाक्यत्वंयथास्यादित्येवमर्थमित्यर्थः।अङ्गानांहिप्रधानसंनिधावुपदेशार्हाणांप्रकरणोत्कर्षेणोपदेशःसर्वप्रधानसंबन्धार्थः।यच्छयोश्चेति।वार्त्तिककारस्यसमुच्चयार्थश्चशब्दोभाष्यकारेणतुपूर्वप्रयोजनस्यदूषितत्वात्तर्ह्यर्थेचशब्दोव्याख्यातः।प्रकृतेरपीति।यच्छयोर्याप्रकृतिःकंसशब्दःपरशुशब्दश्चतदवयवस्यापिप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरस्त्वप्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह। एतदपीति। इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति। एवमपीति। उणादय इति। अतः क
कमिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंसेग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्वचिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति। यत्र ङ्योस्तु वि
धानसामर्थ्याल्लुङ्न भवतीति यञ्ञोरेव भविष्यतीत्यर्थः। वृद्धावृद्धेति। अत्रापि वार्त्तिककारस्य च शब्दः समुच्चये भाष्यकार
स्य तु तर्ह्यर्थे। वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः।
अथेति। प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वाद् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः। समर्थविशेष

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति। एवम
प्युकारसकारयोः प्रसज्येत। क्रमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका
नि। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्स्थं प्रत्ययार्थम्। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्यय
विधौ तत्स्थं प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। वृद्धात्। अवृद्धात्। अवर्णान्तात्। अनुदात्तादेः। द्व्यचः इ
ति। एतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति। अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि वि
शेषणानि स्युः। समर्थविशेषणानि। तत्र को दोषः। उदीचां वृद्धादगोत्रात्। इह च प्रसज्येत। ज्ञानां ब्राह्मणानामप
त्यमिति। एतद्धि समर्थं वृद्धम्। इह च न स्यात्। ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम्। वृद्ध। अवृद्ध।
प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्। इह च प्रसज्येत। ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम्। इह च न
स्यात्। ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति। एतद्धि समर्थं वृद्धम्। अवृद्ध ॥

णानीति। समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः। ङ्याप्प्रा
तिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति। ज्ञानामिति। ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपजन
नान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः। नैष दोषः। क्वचिदादेशादिवशात्संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते। यथा तावको मामक
क इति। एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत्। प्रकरणादिवशाद्वा। तदुक्तम्।
भेदः संख्याविशेषो वाऽव्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः। सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाचो विकार इति। सा वेका च इति विभक्ते रुदात्तत्वा प दमेतदनुदात्तादि। एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थमस्य वृद्ध त्वान्मयटा भाव्यम्। इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति। षड्भिश्चतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्ते रुदात्तत्वादनुदात्तादिसम र्थमेतत्। प्रातिपदिकं तु त्रेः संख्याया इत्याद्युदात्तम्। सर्वेषामिति। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम्। प्रातिपदिकं तु सर्वस्य

अवर्ण। अत इञ् भवति। इहैव स्यात्। दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति। एतद्धि समर्थमकारान्तम्। इह न स्यात्। दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति। एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम्। अवर्ण। स्वर। अनुदात्तादेरञ् भवति। इ ह च प्रसज्येत। वाचो विकारस्त्वचो विकार इति। एतद्धि समर्थमनुदात्तादि। इह च न स्यात्। सर्वेषां विकार इति। एतद्धि समर्थमुदात्तादि। स्वर। द्व्यज्लक्षणश्च ठन्निति। इह च प्रसज्येत। वाचा तरति त्वचा तरती ति। एतद्धि समर्थं द्व्यच्। इह च न स्यात्। घटेन तरतीति। एतद्धि समर्थमद्व्यच्। अस्ति पुनः समर्थविशेष णे सति किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति। आहोस्विद्दोषान्तमेव। अस्तीत्याह। किम्। साम्ना तरति वेम्ना तरती ति। एतद्धि समर्थमपि द्व्यच्। ङ्याप्प्रातिपदिकमपि। अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम्। न प्रातिपदिकादि त्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः। त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्। तावपि हि प्रत्ययौ। तिग्रहणे तावद्वार्तम्। तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रा तिपदिकसंज्ञा भविष्यति। ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम्। उवर्णान्ताद्विधीयते तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते ऽ न्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। यद्येष ऊङोऽग्रहणे हेतुः। आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्। आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते। तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। यस्तर्हि नका रान्तात् कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति। अत्राप्यकारान्ताद्वृत्तिर्लक्ष्यते। कुञ्चा नालभेत। उष्णिहककुभौ। देववि शं च मनुष्यविशं चेति। इह तावदुष्णिहककुभाविति। आप एवोत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् ॥

द्वो ऽन्तोदात्तो निपात इत्यनुदात्तादि। अथेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह। न सिध्य तीति। तिग्रहण इति। वा ऽनुयुक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। कुञ्चानिति। अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः। आब्ग्रह णं वा याह। इह तावदिति। आप इति। ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इद्धेति। ततश्चदेवविट्शब्दाद्देवाविति भावः। आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह। यत्तावदिति। स्वरेविशेष इति। क्विबन्तस्य
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति। यदातु मूलविभुजादित्वाद्देवविशशब्दः कप्रत्य
यान्तस्तदाथाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्याचसहैकादेश उदात्तो भवति। तत्रच्छान्दसत्वादिति। अप्रातिपदिकत्वेऽपि

इहखल्वपिदेवविशंचमनुष्यविशंचेति। नास्तिविशेषः। अकारान्तादप्युत्पत्तौ सत्यांव्यञ्जनान्ताद्दू
तीयत्तावदुच्यते। इहतावदुत्सिहककुभावित्याप एवैतदौत्तरपदिकंहृस्वत्वमिति। संज्ञाछन्दसो
रित्येवंतत्। नैषासंज्ञानापीदंछन्दः। यदप्युच्यते। इहखल्वपिदेवविशंचमनुष्यविशंचेति। नास्तिविशे
षः। अकारान्तादप्युत्पत्तौ सत्यांव्यञ्जनान्ताद्वेति। स्वरेविशेषः। यद्यत्रव्यञ्जनान्तादुत्पत्तिःस्याद्देवविश
मित्येवंस्वरःप्रसज्येत। देवविशमितिचेष्यते। तस्मात्, एषएवंविषयः। इदंतर्हिपादोन्यतरस्यांटाप्ऋची
ति। ऋचीत्युच्यते। तत्रच्छान्दसत्वाद्भविष्यति। ऋचीतिनेदंछन्दोविवक्षितम्। काठकंकालापकंमौदकं
पैप्पलादकंच। किंतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणमेतत्। ऋक्चेत्प्रत्ययार्थोभवतीति। एतदपिनास्तिप्रयोजन
म्। पदशब्दःपादशब्दसमानार्थः। अकारान्तःछन्दसिदृश्यते। तस्याःसप्ताक्षरमेकंपदम्। एकःपादइ
त्यर्थः। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। इदंतर्हिडाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति। बहुराजाबहुराजेबहुराजाइति।
ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम्। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणात्॥ ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम्। किंका
रणम्। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणात्। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्र
हणंभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या। कःपुनरत्रविशेषः। एषावापरिभाषाक्रियेतङ्याब्ग्रहणंवा। अव
श्यमेषापरिभाषाकर्तव्या। बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनंसर्वनामस्वरस
मासतद्धितविधिलुग्लुगर्थम् ॥

प्रत्ययोत्पत्तिरितिशेषः। लिङ्गविशिष्टस्येति। यथाकथंचित् प्रातिपदिकग्रहणेएषापरिभाषोपतिष्ठते नतुप्रातिपदि
कस्यस्वरूपग्रहणएवेतिभावः। कःपुनरिति। ङ्याब्ग्रहणंलघु नतुपरिभाषेतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थण्डिलशायिनीति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे स

सर्वनामविधिः प्रयोजनम्। सर्वनाम्नः सुट्। इहैव स्यात्। येषाम्। तेषाम्। यासाम्। तासामित्यत्र न स्यात्।
नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवर्णान्ताद्धि विधीयते। तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् सुड् भविष्यति। इदं तर्हि प्र
योजनम्। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इहैव स्यात्। भवता हेतुना। भवतो हेतोरिति। भवत्या हेतुना। भवत्या हे
तोरित्यत्र न स्यात्। सर्वनामस्वर। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। इहैव स्यात्। कुसूलबिलम्। कुसूलीबि
लमित्यत्र न स्यात्। स्वर। समास। द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते। इहैव स्यात्। कष्टंश्रितः कष्टश्रितः।
कष्टंश्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेऽन्ता
दिवद्भावाद्भविष्यति। इदं तर्हि। पूर्वसदृशेति ॥ इहैव स्यात्। पित्रा सदृशः पितृस
दृशः। पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात्। समास। तद्धितविधिः। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। इहैव स्यात्।
हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुंव
द्भावेनैतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। प्रमाणे द्वयसच्। यथेह भवति। हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम्। एवं हस्तिनीद्वय
समित्यपि यथा स्यात्। तद्धितविधि। लुक्। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। इहैव स्यात्। स्थण्डिलशायी। स्थण्डिल
शायिनीत्यत्र न स्यात्। लुगलुक् शयवासवासिष्वकालात्। इहैव स्यात्। ग्रामेवासी। ग्रामेवासिनीत्यत्र
न स्यात्। मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम्॥ मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्। विध्यर्थं तावत्। क्यङ्मा
निनोश्च। इहैव स्यात्। दर्शनीयमानी। ।दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात्। प्रतिषेधार्थमपि।
वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्। दीर्घमुखमानी। दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न
स्यात्॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम्। तृजकाभ्यां कर्तरि। इहैव
स्यात्। अपां स्रष्टा। अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात्। प्रत्यय ॥

तिदन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत्। एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ढगन्नेति। परत्वादितिभावः। समासान्तादीकार इति। मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। तत्र को दोष इति। टचि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वाद् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः। यत्र पुंवद्भाव इति। तत्रापूरणीप्रियादिष्विति वचनात्। यत्त्वितिः। महाजङ्घ इत्यादौ। दाक्षीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते। ब

उपाचार। अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात्। अयस्कुम्भः। अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन। अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ। उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति। द्विषत्परयोस्तापेः यथेह भवति। द्विषन्तप इति। एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात्। यञिञोः ष्फगि अतिप्रसङ्गो भवति। यथेह भवति गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। एवं गार्गेयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात्। नैष दोषः। ढगे वात्र बाधको भविष्यति। समासान्तेषु च। समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। यथेह भवति। मद्रराजः। कश्मीरराजः। एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवति मद्रराजीति। भवति यदा समासान्तादीकारः। लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत। तत्र को दोषः। पुंवद्भावष्टिलोपश्च। तत्र मद्रराजीत्येवं रूपं स्यात्। मद्रराज्ञीति चेष्यते। महदात्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति महान्प्रियोऽस्य महाप्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते प्रियादिष्विति। यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते। यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति। ञ्नित्स्वरे। ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। यथेह भवति। दाक्षिः। आहिचुम्बकायनिः। एवं दाक्षी आहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात्। राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः। कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति। यथेह भवति। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात्। समाससंघातग्रहणेषु च। समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥

होर्नञ्वदिति। बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः। तेन बहुगोमान्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुगोमतीति। बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप्। समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिङ्ग-विशिष्टसमासाग्रहणात्स्व मासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्वादनुदात्तो भवति। ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति। कुसूलीबिलमिति। पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव। विभक्तौ चोक्तमिति। उगिदचामित्यत्रोक्तम्। यथा गोमानित्यत्र नुम् भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तत्र परिहार उक्तो न वा विभक्तौ लिङ्ग-विशिष्टाग्रहणादिति। विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र वार्त्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टविषये नोपतिष्ठते। तद्धितविधानार्थं त्विति। सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्स्

यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान्। एवं बहुगोमती। बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति। यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। कुसूलीबिलमिति यथा।

नवा विभक्तौ चोक्तम्। किमुक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्ग-विशिष्टाग्रहणादिति। एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः। एतानि च प्रयोजनानि। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया॥ न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या। लक्षणं वा न परिणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं च दोषेषु। तद्धितविधानार्थं तु। तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। कालितरा। हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा॥

र्वङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्धीति। स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति। प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति। स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम्। अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते। स्वार्थमभिप्राय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह। समवेतं समवेतस्य वचने लिङ्ग-संख्याविभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सो विभक्त्यन्त इति। एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्त इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समासान्ताअपीति।तत्रबहवोगोमन्तोस्याइतिबहुव्रीहौकृतेङीपिचकबुत्पत्तौबहुगोमतीकेतिप्राप्नोति।ब्रह्मबन्धुकेति।अ
ज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्रत्ययइष्यते।नास्त्यत्रेति।केणइतिह्रस्वविधानादितिभावः।युवतितरेति।जातेश्चेतिपुंवद्भावप्र
तिषेधंमन्यते।यौवनस्यजातिरूपत्वात्।ब्रह्मबन्धुतरेति।अत्रनद्याःशेषस्यान्यतरस्यामितिविकल्पेनह्रस्वः।नचस्त्रीत्वस्येति।
तस्यसर्वत्रैकरूपत्वात्प्रकर्षाप्रकर्षाभावइत्यर्थः।इहखल्वपीति।सर्वत्रप्रधानस्यप्रकर्षाभावः।तदुक्तंहरिणा।सर्वस्यैवप्र

किंपुनःकारणंनसिध्यति।विप्रतिषेधाद्धितद्धितबलीयस्त्वम्।विप्रतिषेधाद्धितद्धितोत्पत्तिःप्राप्नोति।तत्र
समासान्तेषुदोषः।तत्रसमासान्तेषुदोषोभवति।बहुगोमत्का।बहुयवमत्का।समासान्ताअपिङ्याबन्ता
त्स्युः।त्यूङोश्चापिग्रहणम्।त्युङ्योश्चापिग्रहणंकर्तव्यंभवति।युवतिका।ब्रह्मबन्धुकेति।ऊङ्ग्रहणेनता
वन्नार्थः।नास्त्यत्रविशेषः।उकारान्तादुत्पत्तौसत्यामूङन्ताद्वा।इदंतर्हि।युवतितरा।ब्रह्मबन्धुतरा।ब्रह्मब
न्धूतरेति।तदन्तस्यचप्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः।तदन्तस्यचङ्याबन्तस्यप्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितो
त्पत्तिर्नप्राप्नोति।कालितरा।हरिणितरा।खट्वातरा।मालातरेति।किंकारणम्।ङ्याबन्तमेतत्स्त्रीप्रधा
नम्।नचस्त्रीत्वस्यप्रकर्षाप्रकर्षौस्तः।नैषदोषः।नहिकिंचिदुच्यते।एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमे वंजातीय
कान्नेति।एतावदुच्यते।अतिशायनेतमबिष्ठनौ.तिङश्चेति।यस्यचप्रकर्षोस्तितस्यचप्रकर्षेप्रत्ययोभवि
ष्यति।अस्तिचाप्रधानस्यगुणस्यप्रकर्षः।इहखल्वपिशुक्लतरः।कृष्णतरइति।द्रव्यंप्रधानम्।गुणस्यचप्रकर्षे
प्रत्ययउत्पद्यते।उक्तंवा।किमुक्तम्।सिद्धंतुस्त्रियाःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थेटाबादयइति।यदिप्रातिप
दिकविशेषणंस्त्रीग्रहणंस्वार्थिकाष्टाबादयः।नैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायामिति।नापिस्त्रीसमानाधिकरणा
त्प्रातिपदिकादिति।कथंतर्हियत्प्रातिपदिकंस्त्रियांवर्ततेतस्माट्टाबादयोभवन्ति।कस्मिन्नर्थे स्वार्थइति॥

धानस्यनविनाभेदहेतुना।प्रकर्षोविद्यतेनापिशब्दस्योपेतिवाच्यतामिति।ततश्चकालितरेत्यत्रापिकालगुणप्रकर्षाश्रय
स्तरप्प्रत्ययः।उक्तंवेति।नात्रस्त्रीत्वंप्राधान्येनप्रत्ययाभिधेयम्।किंतर्हिस्त्रीत्ववति.द्रव्येवर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थेटाबा
दयः।ततश्चद्रव्यमेवप्राधान्येनाभिधीयतेतस्यचव्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायांप्रकर्षप्रत्ययइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समासान्ता अपीति ।ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेनसमासान्तेषुपरिहारः।स्त्रियामन्यपदार्थेबहुव्रीहिविधानात्स्त्रीप्रत्ययस्य
चसमासान्तस्यचविप्रतिषेधोपपत्तिः।कालितरेत्यादौतुपूर्वोक्तेनन्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेकृतेप्रकर्षप्रत्ययउत्पद्य
ते।कथंकालिकेति।वर्णेचानित्येरक्तेइतिवर्तमानेकालाच्चेतिस्वार्थेकन्प्रत्ययस्तदपेक्षंचस्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वंनास्तीति
परत्वात्कन्स्यादितिप्रश्नः।कथंहरिणिकेति।स्वार्थेहरितशब्दात्परत्वात्कन्स्यादितिप्रश्नः।अज्ञातादिकन्स्तुबहिरङ्गत्वात्
प्रागेव स्त्रीप्रत्ययःसिध्यति।हरिणशब्दइति।हरितशब्दसमानार्थइतिभावः।तत्रहरितशब्दस्यहरितिकेतिभवति।ह
रिणशब्दस्यहरिणिकेतिभावः।लोहिनिकेति।नहिलोहिनशब्दःप्रातिपदिकमस्तीतिप्रश्नः।वक्ष्यत्येतदिति।अवश्यवक्तव्य
तांदर्शयति।क्रियमाणेपिङ्याब्ग्रहणेलोहितान्मणौवर्णेचानित्येरक्तेइतिप्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात्स्त्रीप्रत्ययंबाधि

समासान्ता अपिस्वार्थिकाः।उभयोःस्वार्थिकयोःपरत्वात्समासान्ता
ननुचोक्तंतत्रसमासान्तेषुदोषइति।समासान्ता अपिस्वार्थिकाः।उभयोःस्वार्थिकयोःपरत्वात्समासान्ता
भविष्यन्ति।कथंकालिकेति।प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वंभविष्यति।कथंहरिणिकेति।हरिणशब्दःप्रकृ
त्यन्तरमस्ति।कथंलोहिनिकेति।वक्ष्य त्येतल्लोहितालिङ्गबाधनंवेति॥स्त्रियाम्॥स्त्रियामित्युच्यते।का
स्त्रीनाम।लोकतएतेशब्दाःप्रसिद्धाः।स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति।यल्लोकेदृष्ट्वाएतदवसीयतेइयंस्त्रीअयं
पुमानिदंनपुंसकमिति।सास्त्रीसपुमान्तन्नपुंसकमिति ॥

लाकन्नेवस्यात्॥स्त्रियाम्॥कास्त्रीनामेति।प्रसिद्धस्यार्थस्यकार्यान्तरविधानायानुवादसंभवादिहचशास्त्रेस्त्रियाअपरिभा
षितत्वाल्लोकेचखट्वादिषुस्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात्प्रश्नः।नचगोत्वादिवत्संस्थानविशे
षव्यङ्ग्यत्वंस्त्रीत्वस्ययतःसामान्यविशेषरूपत्वंतस्यस्यात्।खट्वाशिंशपानगर्यादिषुभिन्नत्वात्संस्थानस्य।नचसकृदाख्यातं
स्त्रीत्वंगोत्वादिवत्सर्वेषुस्त्रीलिङ्गेषुव्यक्त्यन्तरेषुग्रहीतुंशक्यते।यत्रवस्तुस्वरूपजिज्ञासातत्रप्रथमान्तेनप्रश्नोयुक्तइति
कास्त्रीनामेत्युक्तम्।कस्यांस्त्रियामित्युच्यमानेविशेषविषयःप्रश्नःस्यात्।लोकतइति।पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वातसिः।शब्दाःप्र एम॰
सिद्धाइति।विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेतिभावः।पुंनपुंसकयोरुपादानंप्रसङ्गेनतद्विषयस्याप्यज्ञानस्यनिराकरणार्थम्।यल्लोकइति।
यन्निमित्तमुपलभ्यनिमित्तवत्यर्थेप्रत्ययउपजायतेतत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः।तद्योगाच्चनिमित्तवानप्यर्थःस्त्र्यादिशब्दवाच्योभवति। ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनरिति। द्रव्ये सत्त्वादेरनेकार्थस्य संभवात्प्रश्नः। लिङ्गमिति। स्तनकेशादिकमिति भावः। स्तनकेशवतीति। भूमादौ मतुप्। त
थैव लोमश इति शः। लिङ्गे दृष्टे लिङ्गि कथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसंगतिः। स्तनकेशं च प्रसिद्धत्वा
दन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्षणम्। तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सा
मान्यविशेषत्वं दर्शितम्। यथोक्तं हरिणा। हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः। अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिस
मवायिनीमिति। उभयोरन्तरमिति। लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः। तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः। तदभाव इत्य
नेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसकत्वं निराकृतम्। भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्न
पुंसकत्वम्। अथ तु परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य। ततो वस्तुस्वरूपनिरू

किं पुनर्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते। इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति। लिङ्गम्। किं पुनस्तत्। स्तनकेश
वती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्। लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे
टाप्प्रसज्यते। लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री।
अस्ति तद्भ्रूकुंसे। नत्वं खरकुटीः पश्य। इह च ञ्चाः पश्य। वध्रिकाः पश्य। खरकुटीः पश्येति। तस्माच्छसो
नः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते। अयं पुमानिति। अस्ति तद्वध्रिकादिषु खट्वावृ
क्षौ न सिध्यतः। खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति ॥

पणपरमेतदित्यवगन्तव्यम्। इदानीमेतद्दूषयितुमाह। लिङ्गादिति। भ्रूकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात्स्त्री
त्वे सति टाप्स्यात्। ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद्भ्रूकुंसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः। नैतदस्ति। प्रतिपत्तॄणां नित्यं
लिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात्। केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वं न स्यात् तदानीं केशसंबन्धाभावात्। स्तनातिशयसंब
न्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशये पि मतुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात्। अव्याप्तिप्रसङ्गाच्चाहेयत्वादस्य दर्शनस्य न सु
ष्ठु निर्बन्धोत्र कर्तव्यः। नत्वमिति। खरकुटीनामपि तद्गृहमुच्यत इति केचिदाहुः। तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः तस्य लु
म्मनुष्य इति लुप्। तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात्पुंस्त्वात्खरकुटीः पश्येत्यादौ नत्वप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नापुंसकमिति। नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं नापुंसक——त्वं तस्य प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गं व
त्वेन। सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंख्यारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः। असत्त्विति। मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका
यथा सत्येन जलरूपेण प्रतिभासते। तथा खट्वावृक्षावसतास्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः। अथोच्येत मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पू
र्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं च कास्तीति तत्राह। गन्धर्वनगरं यथेति। न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम्। न च
तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत। तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः त

यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति। न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति। किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम्।
नापुंसकं भवेत्तस्मिन्। नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम्। किमिदं नापुंसकमिति। नपुंसके भवं नापुंसक
म्। तदभावेन पुंसकम्। तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावेन पुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्। असत्तु मृगतृष्णावत्। असत्तु
खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम्। मृगतृष्णावत्। तद्यथा। मृगास्तृषिता अपां
धाराः पश्यन्ति। न च ताः सन्ति। गन्धर्वनगरं यथा। यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्य
न्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। आदित्यगतिवत्सन्न। अथवा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते।
तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। वस्त्रान्तर्हितवच्च तत्। यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते। त
द्वत्खट्वावृक्षयोः सद् लिङ्गं नोपलभ्यते। विषम उपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते।

था खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते। जलोपलब्ध्यनुगुणा द्वीजाद्बुद्धिर्ज
लेऽसति। तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु। मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति। इदानीमसत्त्वं निराक
रोति। आदित्यगतिवत्सन्नेति। यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि
लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किंचिद्धि स्थूलमुपलभ्यव्यञ्जनं किंचित्सूक्ष्मत्वा
दनुपलभ्यव्यञ्जनमिति भावः। विषम इति। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयते।
म्। अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत्खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येप्येतइति। अनेनदृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति। रथकारास्तक्षाणः। वृक्षादनंश ल्लकम्। इतरोवि द्यमानस्यापिलिङ्गस्यसौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणंदर्शयितुमाह। षड्भिरिति। अतिसंनिकर्षादिति। यथास्वच क्षुर्गतस्याञ्ज नादेः। अतिविप्रकर्षादिति। यथोड्डीनस्यशकुनेः। मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति। कुड्यादिव्यवहितस्यसुवर्णादेः। तमसावृत त्वादिति। अन्धकाराक्रान्तस्यस्वभ्रादेः। इन्द्रियदौर्बल्यादिति। तिमिराद्यावृतस्यनयनादेः। अतिप्रमादादिति। विषयान्तरास क्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येन्तर्भावान्नपृथगनुपन्यासः। दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिसूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्तेनतुदुर्ब

खट्वावृक्षयोःपुनःयेप्येतेरथकारावाशीवृक्षादनंहस्तामूलात्प्रभृतिआअग्राद्वक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेपितयो लिङ्गं नोपलभन्ते। केनैतदवसीयते। खट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गं नोपलभ्यतेइतिषड्भिःप्रकारैःसतांभावानामनु पलब्धिर्भवति। अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षाद् मूर्त्यन्तरव्यवधानात् तमसावृतत्वाद् इन्द्रियदौर्बल्या द्अतिप्रमादादिति। अतोत्रकश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यः। येनखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गं नोपलभ्यते। केनैतदवसीय तेखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गं नोपलभ्यतेइति। तयोस्तुतत्कृतंदृष्ट्वा। स्त्रीकृतंशब्दंदृष्ट्वास्त्रीत्वमवसीयते। पुंस्कृतंश ब्दंदृष्ट्वापुमानिति। यथाकाशेनज्योतिषः। तद्यथा। आकाशंदृष्ट्वाज्योतिरत्रेतिगम्यते। ज्योतिर्निमित्तंह्याका शम्। अन्योन्यसंश्रयंत्वेतत्। अन्योन्यसंश्रयंत्वेतद्भवति। स्त्रीकृतःशब्दः। शब्दकृतंचस्त्रीत्वम्। एतदित रेतराश्रयंभवति। इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते ॥

लेन्द्रियाः। अतोत्रेति। इन्द्रियदौर्बल्यमितिभावः। केनैतदिति। सतामसतांचानुपलम्भात् खट्वादिषुसर्वदालिङ्गानुपल। म्भात् सदसत्त्वविषयःसंदेहइतिप्रश्नः। इतरस्तत्तद्भावेनुमानमाह। तयोस्त्विति। स्त्रीपुंसकार्यंदाम्नत्वादिकंदृष्ट्वाकारण भूतलिङ्गानुमानंक्रियतेइत्यर्थः। आकाशेनेति। आकाशतइत्याकाशःप्रकाशआलोकस्तेनयथामेघान्तरितंज्योतिरनुमी यतेतथालिङ्गमित्यर्थः। अन्योन्यसंश्रयमिति। ज्योतिःप्रकाशयोःप्रत्यक्षेणकार्यकारणभावावगमात्। भवतुकार्येणकार णानुमानम्। खट्वादिषुतुलिङ्गस्यकदाचिदप्यग्रहणान्नतेनकस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्रहिलिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगःशब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रय मेतदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदुक्तमादित्यगतिवत्तन्नेति। तद्दूषयति। प्रत्यक्षेणेति। लिङ्ग-स्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेणप्रत्यक्षेणलिङ्गाभावनिश्चय
कारिणाविरुध्यतएतदित्यर्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणंप्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुंशक्यते। तटे चे
ति। लिङ्ग-शब्देनतत्कार्याण्यभिधीयन्ते। एकस्मिन्द्रव्येविरोधात्सर्वलिङ्गासंभवः। स्त्रीपुंसत्सद्भावेचनपुंसकत्वंनस्यात्। तदभा
वेनपुंसकमितिवचनात्। स्वकृतान्तइति। स्वसिद्धान्तः। स्त्रीपुमानिति। रूढिपरिहारेणक्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। सं
स्त्यानइति। भावसाधनत्वंदर्शयति। सूतेरिति। सूइत्येतस्यधातोःसप्प्रत्ययोभवतिसकारस्यपकारोभवतीत्यर्थः। औणादिको
नसुन्प्रत्ययः। ह्रस्वश्चबाहुलकात्। स्त्यायत्यस्यामिति। संघातरूपंप्राप्नोतीत्यर्थः। कर्तृसाधनइति। सूतेःपत्यंजनयतिपुमानित्य

प्रत्यक्षेणविरुध्यते। प्रत्यक्षेणखल्वपिसविरुध्यते। यआहखट्वावृक्षयोःसल्लिङ्गं-नोपलभ्यतइति। तत्रस्वेन्द्रिय
विरोधःकृतोभवति। नचनामस्वेन्द्रियविरोधिनाभवितव्यम्। तटेचसर्वलिङ्गानिदृष्ट्वाकोध्यवसास्यति। तटेच
खल्वपिसर्वाणिलिङ्गानिदृष्ट्वातटःतटीतटमितिकस्तदध्यवसातुमर्हति। इयंस्त्री। अयंपुमान्। इदंनपुंसक
मिति। तस्मान्नवैयाकरणैःशक्यंलौकिकंलिङ्ग-मास्थातुम्। अवश्यंचकश्चित्स्वकृतान्तआस्थेयः। कोसौस्वकृ
तान्तः॥ संस्त्यानप्रसवौलिङ्ग-मास्थेयौस्वकृतान्ततः॥ संस्त्यानप्रसवौलिङ्ग-मास्थेयौ। किमिदंसंस्त्यानप्रसवावि
ति। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्रट्स्त्री सूतेःसप्प्रसवेपुमानिति। ननुलोकेपिस्त्यायतेरेवस्त्री। सूतेश्चपुमानिति। अधि
करणसाधनालोकेस्त्री। स्त्यायत्यस्यांगर्भइति। कर्तृसाधनश्चपुमान्। सूतेःपुमानिति। इहपुनरुभयंभावसा
धनम्। संस्त्यानंस्त्रीप्रवृत्तिश्चपुमान्। कस्यपुनःसंस्त्यानंस्त्रीप्रवृत्तिर्वापुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरू
परसगन्धानाम्। सर्वाश्चपुनर्मूर्त्तयएवमात्मिकाः। संस्त्यानप्रसवगुणाःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्रा
ल्पीयांसोगुणास्तत्रावरतस्त्रयःशब्दःस्पर्शोरूपमिति। रसगन्धौनसर्वत्र ॥

र्थः। संस्त्यानमिति। तिरोभावः। प्रवृत्तिराविर्भावः। साम्यावस्थास्थितिः। एताश्चावस्थाःशब्दगोचराएवेत्यवसेयम्। गुणानामिति। सत्त्व
रजस्तमांसिगुणास्तत्परिणामरूपाश्चतदात्मकाएवशब्दादयः पञ्चगुणाः। तत्संघातरूपंचघटादिनतुतद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्ती
तिसांख्यानांसिद्धान्तः। केषामिति। सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणांसूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः। तथाचोक्तम्।
गुणानांपरमंरूपंनदृष्टिपथमृच्छतीति। इतरस्तत्परिणामरूपान्लोकप्रसिद्धानाह। शब्दस्पर्शेति। अवरतइति। अन्ततइत्यर्थः। ननुआकाशं
शब्दात्मकमेवास्पर्शात्मकश्चवायुःनैषदोषःसंपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरामूर्तिशब्देनात्रविवक्षिताः। रसगन्धाविति। वाय्वाकाशयोरभावात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह। प्रवृत्तिरिति। नहीति। सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः। पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वाद्धर्मापन्न इव भवति। तदुक्तं हरिणा। प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते। आविर्भाव तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते। प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिः स्वप्रवृत्तिभिः। सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः। यस्मात्प्रवृत्तिध र्मार्थश्चितिरूपेण गृह्यते। अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विषयाश्रयः। तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते। तस्य स्वरूपभेद स्तु न कश्चिदपि विद्यते। अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते। प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनमिति। सामान्यमपि गोत्वा दिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः। शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वम्

प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा। यावदनेन वर्द्धितव्यम पायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री। प्रसवविवक्षायां पुमान्। उभयविवक्षायां नपुंसकम्। तस्योक्तौ लोकतो नाम। तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भव ति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति। गुणो वा लुपि युक्तवत्। वध्रिकादिषु भूयान्परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिव चने इति। एवमत्र गुणो भवति। न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति। पठिष्यत्याचार्यः लिङ्गम शिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुनः पठिष्यति ॥

वृत्तेः। आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था स्थितिरुच्यते। सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते। स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वमित्यादौ सं स्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः। विवक्षात इति। लोकव्यवहारानुवादिनी विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्त्री। तदुक्तं हरि णा। संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम्। यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दा र्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्स्वचक्षत इति। तस्योक्ताविति। लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपा दनव्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः। भूयानिति। भ्रूकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः। खट्वादि षु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः। लिङ्गमशिष्यमिति। लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकार्थ इति। अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति। तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्सुष्यस्तार
कानक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम्। स्तनकेशादिसंबन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम्। अवयवान्यत्वाच्चे
ति। कुटीकुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः। यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः श
ब्दानुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते। तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यधायि संस्त्यानादिलक्ष
णमलौकिकं लिङ्गमिति तदपाकृतं भवति। कथमिति। स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। तत्र यदा गुण
मात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः

एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमा
न्। तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भव
न्तीति। आहोस्वित् स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चे
ट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः। स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति। द्विवचनब
हुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किशोर्यौ। किशोर्यः। किं कारणम्। एकत्वात् स्त्रीत्वस्य। एकोऽयमर्थः स्त्री
त्वं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च। अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते ॥

संपद्यते। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते। तदापरं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिका
ट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः। अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनो ङीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्य
र्थविशेषणपक्षसंभवः। एकोऽयमर्थ इति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शब्दादीना
मवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेश
स्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति। एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते। अनेक
श्चेति। पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययोऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। वाचके तु प्र रामः ९
त्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गार्ग्यायणीति। गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री। गर्गादिभ्यो यञ्। तदन्तात्प्राचां ष्फ तद्धित इति ष्फः। तदन्तान्ङीष्। करीषगन्धेरपत्यं स्त्री ष्यङ्। तस्याणिञोरिति ष्यङ्। ततो यङश्चाबिति चाप्। कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्। ततस्तरप्। ततष्टाब्न प्राप्नोति। ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्। स्त्र्यर्थस्येति। संस्त्यानवाचिड्रट् प्रत्ययान्तेन स्त्रशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीब्न प्राप्नोति। भूतमियमिति। स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः। स्त्र्यर्थाभिधान इति। प्रत्यया

गार्ग्यायणी। कारीषगन्ध्या। कालितरा। किं कारणम्। एकत्वात्स्त्रीत्वस्य। एको यमर्थः स्त्रीत्वं नाम। तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः। स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामितीकारेण न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। भूतमियं ब्राह्मणी। कारणमियं ब्राह्मणी। आवपनमियमुष्ट्रिकेति। स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु इह तावद्भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। पौतन्यम्। कारणमियं ब्राह्मणीति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। प्राधान्यम्। आवपनमुष्ट्रिकेति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। संभवनम्॥ षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः॥ षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्च ब्राह्मण्यः। दश ब्राह्मण्यः। स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। भेदो विवक्षितः संख्या। इह च स्त्रीतीकारेण न प्राप्नोति। न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः ॥

र्थपक्षे दोषोयं नावतरतीत्यर्थः। भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात्प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः। न हि तेनैवेति। स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः। प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात्। इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह। सिद्धं त्विति। स्त्रीत्वयुक्तेर्थेऽङ्गीकृतस्यानेवर्तमानात्स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· एवमिहापीति।यद्यपिगुणमात्रेप्रत्ययःक्रियतेतथापिगुणगुणिनोरभेदविवक्षायांस्वाभाविकत्वाद्वागुणप्रधानभाव
१० व्यवस्थायाःकुमारीशब्देनद्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्तावचनो त्पत्तिर्द्रव्यवाचिनांचनित्यंसामानाधिकरण्य
मितिभावः।तदुक्तंहरिणा।सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयंप्रतिपद्यते।स्त्रीत्वंस्वभावसिद्धोवागुणभावविपर्ययइति।भाव
स्येति।स्त्रीत्वस्यस्त्रीत्वेनयोगइत्यर्थः।इषिरिति।एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः।निमन्त्रिश्चेति।निमन्त्रयेतेत्यत्रनिमन्त्रणे

सिद्धमेतत्।कथम्।स्त्रियाःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्।प्रातिपदिकविशेषणंस्त्रीग्रहणम्।स्वार्थिकाष्टाबा
दयः।नैवंविज्ञायतेस्त्रियामभिधेयायामिति।नापिस्त्रीसमानाधिकरणादिति।कथंतर्हि।स्त्रियांयत्प्रातिपदिकं
वर्ततेतस्माट्टाबादयोभवन्ति।कस्मिन्नर्थे।स्वार्थइति।अथवापुनरस्तुस्त्रियामभिधेयायामिति।ननुचोक्तम्।
स्त्रियामितिस्त्र्यर्थाभिधानेचेट्टाबादयोद्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिःस्त्र्यर्थस्यचप्रातिपदिकार्थ
त्वात्स्त्रियामितिलिङ्गानुपपत्तिरिति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यतेद्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति।गुण
वचनस्यचाश्रयतोलिङ्गवचनभावात्।गुणवचनानांहिशब्दानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्ति।तद्यथा।
शुक्लाशाटी।शुक्लःकम्बलः।शुक्लौकम्बलौशुक्लाःकम्बला इति।यदसौद्रव्यंश्रितोभवतिगुणस्तस्ययल्लि
ङ्गंवचनंचतद्गुणस्यापिभवति।एवमिहापियदसौद्रव्यंश्रितंभवतिस्त्रीत्वंगुणस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतत्स्त्रीत्व
स्यापिभविष्यति।यदप्युच्यतेअनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति।भावस्यचभावयुक्तत्वाद्भावोभावेनयुज्यते।
तद्यथा।इषिरिषिणा।निमन्त्रिश्चनिमन्त्रिणा।विषमउपन्यासः।युक्तंतत्रान्यत्वंसाधनभेदात्कालभे
दाच्च।उक्तंतत्रैकस्यबाह्यंसाधनंसर्वकालश्चप्रत्ययः।अपरस्याभ्यन्तरंसाधनंवर्तमानकालश्चप्रत्य
यइति।इहपुनरेकंस्त्रीत्वम् ॥

लिङ्विधावित्यर्थः।एकस्येति।एषितुमित्यस्येषेरित्यर्थः।बाह्यमिति।भोजनादिकमित्यर्थः।सर्वकालइति।तुमुन्नि
त्यर्थः।सहिसमानकर्तृकेषुतुमुन्नितिकालमात्रेविधीयते।अपरस्येति।इच्छतीत्यस्य।आभ्यन्तरमिति।इषेरेव एम:
कर्मेत्यर्थः।सचैषिषिषतीत्यत्रप्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः।इहपुनरिति।भेदहेत्वभावादेकमेवस्त्रीत्वम्।इच्छायास्त्व १०
भिन्नरूपायाअपिकालसाधनभेदाद्वस्तुभेदग्रहणमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरइहपुनरेकमितिब्रुवतास्त्रीत्वमनेनप्रतिपन्नंभेदस्तुसुसाधइतिमत्वाह अथैक मपीति।यद्येकमुपलभ्यतइति।खड्वादिष्वसदपिमृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यतेलिङ्गम्।अविचारितरमणीयेनचतेनप्रसिद्धोव्यवहारस्तदास्त्रीतेत्यादौद्वितीयस्याप्युपलम्भोस्त्वितिभावः।अथैकमिति।सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनांतत्परिणामएवेदंविश्वंगुणानांचप्रवृत्तिर्लिङ्गम्।तत्रप्रवृत्तेरपिप्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वित्यर्थः।कस्यतावदिति।आश्रयेनिर्ज्ञातेसुवचःसमाधिरितिभावः।गुणसमुदायइति।रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः।गोतेति।भावेतल्।अथमतमिति।इदंतदिति सर्वनामप्रत्यव

अथैकमप्युपलभ्यते।किंचातः।यद्येकमुपलभ्यतेद्वितीयमप्युपलभ्यताम्।अथैकमप्यनुमानगम्यंद्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम्।कस्तावद्भवानेकंगुणंन्याय्यंमन्यतेस्त्रीत्वंनाम।द्रव्यस्य।द्रव्येचभवतःकःसंप्रत्ययः।यदितावद्गुणसमुदायोद्रव्यम्।कागतिर्यएतेभावाःकृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च।चिकीर्षागोतेति।अथमतमेतत् कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतीति।स्त्रीत्वमपिस्त्रीत्वेनाभिहितंद्रव्यवद्भविष्यति।क्वचतावद्दोषःस्यात्।दृष्टस्यहिदोषस्यसुसुखःपरिहारः।गार्ग्यायणी।कारीषगन्ध्या।कालितरेति।इहतावद्गार्ग्यायणीति।षित्करणसामर्थ्यान्ङीष्भविष्यति।कारीषगन्ध्येतिवचनाच्चाब्भविष्यति।कालितरेतिनयावत्कालीतावत्कालितरेति।किंतर्हि।प्रकृष्टाकालीकालितरा।यत्तच्छब्दरूपंप्रकर्षेवर्तते तस्यानुक्तंस्त्रीत्वमितिकृत्वाटाब्भविष्यति।यदप्युच्यते।इहस्त्रीइतिईकारोनप्राप्नोतीति।निपातनादेतत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति ॥

मर्शयोग्यंवस्तुद्रव्यमित्यर्थः।ततश्चस्त्रीत्वस्यापिद्रव्यरूपत्वादपरेणस्त्रीत्वेनाविरुद्धोयोगः।षित्करणसामर्थ्यादिति।एकमपिस्त्रीत्वंप्रत्ययद्वयेनाभिधीयतइत्यर्थः।वचनादिति।यङश्चाबित्यस्मात्।तथाहि।अत्रसामान्यग्रहणायतद्विघातायचष्यङोऽनुबन्धद्वयंकृतमितिभावः।यावत्कालीति।अन्योऽत्रप्रकर्षयुक्तोऽर्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः।अवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदोऽत्रैकएवार्थोभिद्यतइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीविषयइति। येनित्यमेवस्त्रियांवर्तन्तेखट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुंनशक्यते। अकारा
न्तस्यप्रयोगाभावात्। अनेकलिङ्गेषुतुकुक्कुटादिशक्यतेऽकारान्तत्वंनिश्चेतुमितिभावः। सर्वेषामिति। शाकटायनद
र्शनेनसर्वशब्दानांव्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्ततानिश्चीयतेइत्यर्थः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थेद्विगुः। आर्हादिति
ठक्। तस्याध्यर्धेतिलुक्। लुक्तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्यलुकिकृतेप्रयोगएवाकारान्ततादृश्यतएवेत्यर्थः॥ अजाद्य
तष्टाप्॥ शूद्राचेति। जातिलक्षणोङीष्अनेनटापाबाध्यते। नतुपुंयोगलक्षणः। गौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्याया
न्मुख्यार्थवृत्तेरिहशूद्रशब्दस्यग्रहणात्तेनशूद्रस्यभार्याशूद्रीत्येवभवति। अमहत्पूर्वेत्यत्रमहच्छब्दस्यानुकरणशब्द

स्त्रीविषयेङ्याबोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात्। स्त्रीविषयेङ्याबोरप्रसिद्धिः। खट्वा। माला। किंकारणम्।
अकारान्तादर्शनात्। नह्यकारान्ततादृश्यते। ननुचेयंदृश्यते। अतिखट्वः। अतिमालइति। नैषाअकारान्त
ता। आपएवैतद्ध्रस्वत्वम्। सर्वेषांतुस्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थउपदेशः। सर्वेषामेवतुप्रातिपदिकानांस्वरव
र्णानुपूर्वीज्ञानार्थउपदेशःकर्तव्यः। शशःषषइतिमाभूत्। पलाशःपलाषइतिमाभूत्। मञ्चकःमञ्जकइतिमा
भूत्। तस्मात्सिद्धम्। तस्मात्सिद्धमेतद्भवति। अथवा इयमकारान्ततादृश्यते। पञ्चभिःखट्वाभिःक्रीतःपञ्चः।प
ञ्चखट्वः। दशखट्वः॥ अजाद्यतष्टाप्॥ शूद्राचामहत्पूर्वा। शूद्राचामहत्पूर्वेतिवक्तव्यम्। शूद्रा। अमहत्पूर्वे
तिकिमर्थम्। महाशूद्री॥ जातिः॥ जातिरितिवक्तव्यम्। याहिमहतीशूद्रामहाशूद्राहिसाभवति ॥

त्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादत्वाभावः। अमहत्पूर्वेतिकिमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वंटापिकृतेसुप्सुपेत्यनेनसमासेन
भाव्यम्। महतीशूद्रामहाशूद्रेति। ततश्चनिर्वृत्तत्वाट्टापःप्रतिषेधोऽनर्थइतिप्रश्नः। महाशूद्रीति। महाशूद्रशब्दःसमुदायएवा
भीरजातिवचनोनत्वत्रावयवार्थोस्ति यथागौरखरइति। तत्रसमुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्यस्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षित्वै
वसमासःक्रियते। ततष्टापिप्रतिषिद्धेजातिलक्षणोङीषेवभवति। जातिरिति। महाशूद्रशब्दःसमुदायोयदाजातिवाची
तदाटापःप्रतिषेधोयदातुमहत्वविशिष्टाशूद्राप्रतिपिपादयिषितातदामहाशूद्रेत्येवभवति। असतितुजातिग्रहणेअ
महत्पूर्वेतिप्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोपिटाब्बाध्येत। ततश्चात्रापिङीष्प्रसज्येत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अतिभवतीति। भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः। ततउगितश्चेत्यनेनोगिदन्तादपि ङीप् सिद्धो भवति। गौरादिषु तु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ। तथा च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तम्। अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीप उदात्तविधानेन। विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत् किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम्। अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम्। जातेरिति च वक्ष्यामीति। अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्री महाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः। पञ्चाजीति। पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः। ततो द्विगोरिति ङीप् न प्राप्नोति। टापा बाध्यमानत्वात्। अजादीनामिति। अजाद्यत इति षष्ठी। तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते। पञ्चाजीत्य

शूद्राशब्दोऽजादिषु पठ्यते। तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अतिभवती। महती। अतिमहती। अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। जातेरिति च वक्ष्यामीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी। दशाजी। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः। अजादीनां या स्त्रीति॥ उगितश्च॥ कथमिदं विज्ञायते। उगितः प्रातिपदिकादिति आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। किं चातः ॥

त्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिशब्दार्थगतमिति टापोऽप्रसङ्गः। प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपक्षीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते। सामर्थ्याद्वा। एवं तु सत्य महत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः। न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः॥ उगितश्च॥ कथमिति। प्रातिपदिकादिति वर्तते। तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति। न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसंभवः। यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते। तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो रामः
भवति। पक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवतीति। सर्वादिषु भवतु शब्द उगित्पठ्यते। महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः। तदन्तविधिनेति। उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। ग्रहणवतेति। ग्रहणमुपादानमात्रम्। नतु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम्। अत्रेति। अमहन्नवैति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिभावः। निर्गोमतीति। आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति। उगित्त्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात्। द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति। मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य। गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात्मतुपो विधानाभावान्ङीम्न स्यादित्यर्थः। तदन्तविधिनेति। ननु च प्रातिपदिके नोगितो विशेषणादि।

यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति। सिद्धम्। भवती। महतीति। अतिभवती अतिमहतीति नसिध्यति। तदन्तविधिना भविष्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। सिद्धम्। अतिभवती अतिमहतीति। भवती महतीति न सिध्यति। व्यपदेशिवद्भावेनेह भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप्रातिकेन। उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति। कथं अतिभवती अतिमहतीति। तदन्तविधिना भविष्यति। ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम्। अथवा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। कथं भवती महतीति। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् ॥

शेष्येण कथं तदन्तविधिः। एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते। द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः। नैतदिति। उगिद्यस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते नतु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं नानारूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः। एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निरुक्तमिति दर्शितं भवति। तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति ॥ रामः १२

वर्णोप्युगिदिति।अर्वणस्त्रसावनञ इति अर्वत्शब्दस्य तृशब्द आदेशः तत्रार्वतीतिङीब्भवति।अश्वपर्यायोऽर्वन्शब्दः।
नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र नञ्स्नेभ्य इति ङीपि कृते त्रादेशेन भवितव्यम्। एवं तर्हि संभवमात्रेणैतदुक्तमि
त्यदोषः।उगित्यञ्चतिग्रहणादिति।उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणसिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्। इह
शास्त्रे यत्कार्यमु गितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागमए
व।अधातुग्रहणं तु तत्र धातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम्। तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि
नुम्भवति।अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात्।अन्ये त्वाहुः।उगितश्चेति यश्च शब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारन

प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम्।यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यतीति।किं कार
णम्।प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति।नैतत्प्रत्ययग्रहणम्।प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम्।
कथम्।वर्णोप्युगित् प्रत्ययोप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित्।धातोरुगितः प्रतिषेधः॥ धातोरुगितः प्रतिषे
धो वक्तव्यः।उखास्रद्ब्राह्मणी।पर्णध्वद्ब्राह्मणी।अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्।अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्य
म्।प्राची।प्रतीची।उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः।उगिति अञ्चतिग्रहणात्।अधातोः सिद्धम्।अञ्च
तिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति।अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति॥ वनो र च॥ इह कस्मा
न्न भवति।निःशुनी।अतियूनीति।अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति।एवमपि मघोनी।अत्र प्राप्नोति।मघ
वन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

कारस्यानुकरणम्।विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्।भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः।ततश्चाञ्चतिग्रह
णमिहैव नियमार्थम्।अकारनकारलोपयोश्चासिद्धत्वात्।नाञ्चेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङी
ब्भवति॥ वनो र च॥ निःशुनीति।शुनो निःक्रान्ता शुवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो ङीप्।श्वन्शब्दस्य गौरादि
पाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष् न भवति। मघोनीति।मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्।स चार्थवा
निति प्रश्नः।अव्युत्पन्नमिति।श्वन्नुक्षन्नित्यौणादिको मघवन्शब्दः।उणादिषु रचनावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवती
ति प्रागेवोक्तम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वनोनहशइति।द्वयोरपिङीब्रेफयोर्निषेधः।सहयुध्वेति।सहेचेतिक्वनिप्।शर्वरीति।शृहिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि
दृश्यन्तइतिवनिप्।तत्रगुणेरपरत्वेचकृतेहशन्तोभवतीतिपूर्वःपक्षः।प्रेर्त्वरीति।ईरगतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि
दृश्यन्तइतिक्वनिब्वनिपोरन्यतरःसहशन्ताद्विहितइतिङीब्रौनस्यातामितिप्रश्नः।छान्दसत्वादिति।प्रईरिसन्धौस्तु
द्वैत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तम्।यज्वरीति।सुयजोर्ङ्वनिप्।वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः।बहुधीवरीति।बहवो
धीवानोस्यामितिबहुव्रीहिस्तत्रानोबहुव्रीहेरितिङीपःप्रतिषेधःप्राप्नोति।रेफस्यङीप्संनियोगेनविधानात्तद
भावादेवाभावप्रसङ्गः।यदिवास्त्रियांयदुक्तंतस्यसर्वस्यानोबहुव्रीहेरितिप्रतिषेधविधानादत्रङीब्रौनप्राप्नुतः

वनोनहशः॥वनोरचेत्यत्रहशन्तान्नभवतीतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।सहयुध्वाब्राह्मणीति।यदिन
हशइत्युच्यते।शर्वरीतिनसिध्यति।विहितविशेषणंहश्ग्रहणम्।हशन्ताद्योविहितइति।एवमपिप्रे
र्त्वरीतिनसिध्यति।कथंचात्रतुगागमः।छान्दसत्वात्।ङीब्रावपितर्हिछान्दसत्वादेवभविष्यतः।बहु
लंछन्दसि बहुलंछन्दसिङीब्रौवक्तव्यौ।यज्वरीरिषः।यज्वनीरिषः।रविधानेबहुव्री
हेरुपसंख्यानम्।प्रतिषिद्धत्वात्॥रविधानेबहुव्रीहेरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।बहुधीवरी।बहुपीवरी।किं
पुनःकारणंनसिध्यति।प्रतिषिद्धत्वात्।अनोबहुव्रीहेरितिप्रतिषेधःप्राप्नोति॥अनोबहुव्रीहेःप्रतिषेधे
वोपधालोपिनोवावचनम्।अथवाअनोबहुव्रीहिप्रतिषेधेउपधालोपिनोवेतिवक्तव्यम् ॥

तस्माद्वनोरचबहुव्रीहेश्चेतिवक्तव्यमित्यर्थः।तत्रबहुव्रीहेश्चेत्यनेनलक्षणान्तरेणानउपधालोपिनइत्यनेनविहिते
ङीपिरेफमात्रंविधेयम्।यदितुद्वावपिङीब्रौविधीयेयातांतदासुपर्वादेरनुपधालोपिनोपिस्याताम्।अनइत्रि।अनो
बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतिवक्तव्यम्।तेनानउपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतन्नवक्तव्यंभवति।
तत्रानुपधालोपिनोनित्योङीप्प्रतिषेधोभवतिसुपर्वेति।उपधालोपिनस्तुङीब्विकल्पस्तेनबहुराजी।बहुराजा
नौ।बहुराजेति।रूपत्रयंसिध्यति।एवंबहुधीवरी।बहुधीवानौ।बहुधीवेति।वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनोरूपत्र
यंभवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। अन्यथाकृत्वेति। अन्येनसतीति। प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्यङीपइतिभावः। बहुव्रीहेश्चेतिवचनेनप्रकरणान्तरविहितेपाक्षिकेङीपिरेफोविधीयतइतितदेवरूपत्रयंभवतीत्यर्थः। किंपुनरिति। ङीप्संनियोगमनपेक्ष्यरेफमात्रंवन्नन्तस्यस्त्रियांविधीयताम्। ततश्चबहुधीवरीत्यत्रापिरेफोभविष्यति। अनउपधालोपिनइन्यनेनचङीबितिप्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैवव्याख्यास्यते। केचित्त्वोदयन्ति। वन्निति प्रत्ययग्रहणंकृद्ग्रहणंवाततश्चप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतिकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवा बहुधी

अन्यथाकृत्वाचोदितमन्यथाकृत्वापरिहारः। यथोपसंख्यानंचोदितंतथानित्याभ्यांङीब्भ्यांभवितव्यम्। यथापरिहारःतथाविभाषयाभवितव्यम्। यथोपसंख्यानंचोदितमेवमपिविभाषयाभवितव्यम्। नह्यत्रङीब्दुर्लभः। सिद्धोत्रङीप्। अनउपधालोपिनोन्यतरस्यामिति। ङीप्संनियोगेनरउच्यमानअन्येनसतिनस्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानंचोद्यते। किंपुनःकारणंङीप्संनियोगेनरउच्यते। इहमाभूत्। सुपर्वाचारुपर्वेति। तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। वक्ष्यति। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्यप्रयोजनंडाप्प्रतिषेधाभ्यांमुक्तेङीब्वावपि यथास्यातामिति ॥ नषट्स्वस्रादिभ्यः ॥ कस्यायंप्रतिषेधः। ङीबनन्तरस्तस्यप्रतिषेधः। अथेदानींङीपिप्रतिषिद्धेषट्संज्ञानामन्तेलुप्तेटाबुत्पत्तिःकस्मान्नस्यात्। अतइतिप्राप्नोति। असिद्धोनलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नभविष्यति ॥

वरीअतिधीवरीतिरेफोनप्राप्नोति। नैषदोषः। असमहत्स्वेंवेतिप्रतिषेधेनतदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात् ॥ नषट् ॥ कस्यायमिति। यदिङीपः प्रतिषेधस्तदापञ्चब्राह्मण्य इत्यत्रनलोपेसतिअदन्तत्वाट्टाप्प्राप्नोतीतिमत्वाप्रश्नः। आचार्यःशिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंपरिहाराभासमाह। ङीबनन्तरइति। यस्तुटाब्ऋचीतिपादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्रप्रसङ्गाभावान्ङीबनन्तरइत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिगणितेष्विति। नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः। आचापइति। यङ
श्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोऽन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः। दोषस्त्वित्वे इति। त
त्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः। ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कर्त
व्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः। स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति। अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्र

परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथं। प्रत्याहाराच्चा
पासिद्धम्। सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। प्रथमैकव
चनात्प्रभृत्या चापः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। दोषस्त्वित्वे। इत्वे दोषो भवति। बहुचर्मिका। बहुव
र्मिका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदितीत्वं न प्राप्नोति। तस्मान्नोभौ। तस्मात् षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत
इति वक्तव्यम्। तत तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। ष
ट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। प्रत्याहाराच्चापासिद्धम्। दोषस्त्वित्वे। तस्मान्नोभौ॥ डाबु
भाभ्यामन्यतरस्याम्॥ किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते। उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्। मन्नन्तादन्नन्ता
च्च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतमुभयमनुवर्तते। अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्। अन्यतरस्यां डाब्य
था स्यात्। डापा मुक्ते पि प्रतिषेधो यथा स्यादिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह डाबुच्यते प्रतिषेधोऽपि। ता
वुभावपि वचनाद्भविष्यतः॥

तिषेध इत्यर्थः॥ डाबु॥ योगाभ्यामिति। योगस्याप्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते। प्रकृतमिति। द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञा
नादपेक्षणादिति भावः। एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम्। तावुभाविति। यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप्स्यात्तदा
प्रतिषेधमविधायैवमनो डाबित्युच्येत ततोऽनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्र
तिषेधेन। तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धोऽत्रेति।ननुयत्रतेननसिध्यतिसुपर्वैत्यादौतदर्थमन्यतरस्यांग्रहणंस्यात्।नैतदस्ति।यदानेनान्यतरस्यांग्रहणे
नपक्षेङीबनुज्ञायते तदानउपधालोपिनइतिनियमार्थंभवति।उपधालोपिनएवान्नन्ताद्ङीब्भवतिनान्यस्मा
दिति।ततश्चसुपर्वैत्यादेरनउपधालोपिनोङीपानभाव्यमेव।अथतदिति।अन्तरालेविचारःक्रियते।इदमेवान्यत
रस्यांग्रहणंभवतुतत्रत्यंनकर्तव्यंभवतीतिमन्यते।इतरोऽकरणंसंमन्यते।बाढमिति।ङीबपीति।अन्यतरस्यांग्रह
णेनात्रत्येनप्रापितइतिभावः।इदंत्विति।अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणेक्रियमाणेऽनउपधालोपिनोन्यतरस्यामितिनि
यमार्थंकर्तव्यम्।तदेवेहाकृतेन्यतरस्यांग्रहणेविध्यर्थंभविष्यतीतिभावः।इदमपीति।असतीह्यन्यतरस्यांग्रहणेन

इदंतर्हिप्रयोजनम्।डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्तेङीबपियथास्यात्।सिद्धोत्रङीप्।अनउपधालोपिनो
न्यतरस्यामिति।अथतदन्यतरस्यांग्रहणंशक्यमकर्तुम्।बाढंशक्यम्।कथम्।इहडाबप्युच्यतेप्रति
षेधोपिङीबपि।तत्सर्वंवचनाद्भविष्यति।नैवंशक्यंविज्ञातुम्।अक्रियमाणेहितत्रान्यतरस्यांग्रहणेऽ
नवकाशोङीब्डाप्प्रतिषेधौबाधेत।डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौतौवचनाद्भविष्यतः।सावकाशौडा
प्प्रतिषेधौ।कोवकाशः।सुपर्वाचारुपर्वेति।तस्मादन्यतरस्यांग्रहणंकर्तव्यम्।इदंतुखल्वन्यतरस्यां
ग्रहणंशक्यमकर्तुम्।इदमप्यवश्यंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम् ॥

उपधालोपिनोन्यतरस्यामितिसूत्रंविध्यर्थंस्यात्ततश्चप्रकरणान्तरेणङीपोविधानाद्वनोरचेत्यनेनऋन्नेभ्योङीबि
त्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्संनियोगेनविधीयमानोरेफोबहुधीवरीत्यत्रनस्याद्बहुधीव्नीतिस्यात्।सतित्विहान्य
तरस्यांग्रहणेऽनउपधालोपिनइतिसूत्रंनियमार्थंभवतिनतुविध्यर्थमितिबहुधीवरीत्यत्रऋन्नेभ्योङीबित्यने
नैवङीब्भवति।ततश्चवनोरचेतिरेफादेशःसिध्यति।यदितर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेनपक्षेङीबनुज्ञायतेतदामन्न
न्तादपिप्राप्नोति।तदाव्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्नभविष्यति।अथवाडाबुभाभ्यामित्येकोयोगःक्रियतेततोन्यत
रस्यामितिद्वितीयस्तत्रानोबहुव्रीहेरितिवर्ततेनतुमनइति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१५ अथेहेति। यदि नद्युतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप्विधीयते तदा आपिकपाभाव्यम्। अथ नद्यन्तानां वर्तिपदानां यो
बहुव्रीहिस्ततः कपितितदा तत्र कपान भाव्यमिति तं तस्यैव रक्ष्यति। आचार्यदेशीय आह। बहुशूकेति। संप्रसारणपर
पूर्वत्वमिति। संप्रसारस्य डापश्चेत्यर्थः। ततो हल इति संप्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्ग प्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वप्रत्य
न्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्युतश्चेति कप्। इदानीमाचार्य आह। कपानात्र्यदिति। वक्ष्यतीति। डापि
परतः पूर्वमङ्गं डाब न तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो

डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्ते ङीब्राब्विषय यास्तामिति। रथिधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्नवक्त
व्यं भवति। अथेह कथमनत्वं न बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां बहुश्वा युवानोऽस्यां शालायामिति। बहुशूका
बहुशूकादिति भवितव्यम्। क्वाहूपसिद्धिः। डापृटिलोपः संप्रसारणम्। संप्रसारणपरपूर्वत्वम्। नद्युत
श्चेति कप्। कपा नात्र्यत्नभवितव्यम्। किंकारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते। न चैष
नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। संप्रसारणेनापि न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत्। श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रह
णमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति। परपूर्वत्वेन चापि च न भवितव्यम्। वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्व
त्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति। तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यमिति॥ अ
नुपसर्जनात्॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम्। बहुकुरुचरा मथुरा। नैतदस्ति प्रयोजनम्॥

यथा शकह्वाविति॥ अनुपसर्जनात्॥ उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते। समासावयवभूतम्। तत्रावयवाश्रयं
कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति। यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति। यथा जुगुप्सत इत्यात्मनेपदम्। न
तु यदवयवे कृतार्थम्। यथा पणायतीति न भवति आत्मनेपदम्। तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः। तत्रान
र्थकोऽयं प्रतिषेध इति मत्वाह। अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति। इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित रामः
इति मत्वाह। बहुकुरुचरेति। बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः। कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब् न भवति॥ २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुरुचरशब्दादिति। टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते। तच्च किंचित्स्वाभाव्याट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति। किंचित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण। अवयवे हि यत्र टित्त्वम् किंचित्कार्यं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति। यथास्तनन्धयीति। क्वचित्तद्धितः ट्युट्युलादिः क्वचित्कृद् ल्युडादिः। तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्त्वमित्यनेना — भिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति। न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयणेन नहि टिदिति कृत एव ग्रहणम्। बहुधीवरीति। वनो र चेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः। उपसंख्यानादत्र सिद्धिमत्वा

कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। वर्णोऽप्युगित्। प्रत्ययोऽप्युगित्। प्रातिपदिकमप्युगिदिति। इदं तर्हि। बहुधीवरी। बहुपीवरीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्राप्युक्तम्। रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति। इदं तर्हि। अतिधीवरी। अतिपीवरी। पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः ॥

ह। एतदपीति। अतिधीवरीति। धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः। ननु महत्सूत्रेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः। तत्र नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह। पूर्वसूत्रनिर्देश इति। वाशब्दस्त्वर्थे। अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः। पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते। आपिशलिना प्रोक्तमितीञश्चेत्यण्। ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽनुपसर्जनत्वाद् ङीन्न भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अणन्तमिति। प्रत्ययेलुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः। अणेवेति। अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण् प्रत्यय उपसर्जनमिति भावः। यस्त्वध्येत्र्यां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीन्न भवति। प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यण्योऽकार इति विज्ञानात्। अतिप्रसङ्ग इति। तेन तेभ्योपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अवन्तीति। अवन्तेरपत्यं स्त्री। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति लुक्। गान्धारीति। गान्धारेरपत्यं स्त्री। साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ्। तस्यातश्चेति लुक्। अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति। तस्य

पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद्ब्रूयादप्रधानाऽदित्येतच्च ममाप्रधानान्नेति। तावदनुपसर्जनादिति। किं प्रयोजनम्। आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी। अणन्तादीकारो माभूदिति। अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम्। नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते। अणन्तादनुपसर्जनादिति। किं तर्हि। अणेव विशेष्यते। अण् यो अनुपसर्जनमिति। जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति। अवन्ती। कुन्ती। गान्धारी। सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुपसर्जनादित्युच्यते। न च जातिरुपसर्जनम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्त्रियामिति वर्तते। तेनाणं विशेषयिष्यामः। स्त्रियां योऽण् विहित इति। एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी। अत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामणा ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्। लुप्तः सः। यश्च श्रूयते। उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥

तुदाक्षीत्यादिरवकाशः। सिद्धं त्विति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह। सा चानुपसर्जनमित्यर्थः। एतदपीति। यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वेति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे। स्त्रियां योऽणिति। आपिशलिशब्दात्तु यः प्रोक्तेऽण् प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः। उत्पन्न इति। सोपि लुक् तद्धितलुकीति लुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारस्तु चाध्येत्र्यां स्त्रियां तस्याटाबू भवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदंतर्हीति। प्रधानेनतदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोसौ। एवंतर्हि ज्ञापकाद्यथाप्रधानेनभवति एवमुपसर्जनेनापिस्यादितिसर्वथायंयोगः कर्तव्यः। भाष्यकारेणतुसूत्रमेवेदंज्ञापनायाश्रितंगणपठितप्रतिषेधानपेक्षया। तदपेक्षयातुसर्वादिवार्तिकेतुभाष्यमनुपसर्जनादित्ययंयोगः प्रत्याख्यायतइत्यादि । एवंतर्हीति। कुम्भस्यकारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। स्त्रीभ्योढगित्यत्रचङ्याप्प्रातिपदिकादितित्रितयाधिकारात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग्विधास्यते। समासमन्तरेणस्त्रीप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तोगृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यस्तुसुपर्ण्यादिभ्योङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्याभविष्यतीतिभावः। अवयवादिति। अत्रचोदयन्ति। कृतद्धितसमासाश्चेत्यत्रकृद्ग्रहणपरिभाषयाकुम्भकारशब्दस्यप्रातिपदिकत्वात्ततएवङीब्भविष्यतीति। तदयु

इदंतर्हिप्रयोजनम्। प्रधानेनतदन्तविधिर्यथास्यात्। कुम्भकारी। नगरकारी। अत्रहिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीतिसंघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। कृद्ग्रहणइत्युच्यते। नचैतत्कृद्ग्रहणम्। कृदकृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण्। तद्धितोपि। एवंतर्हिईकारान्तेनसमासोभविष्यति। यद्येवंलभ्येतकृतंस्यात्तत्तुनलभ्यते। किंकारणम्। अत्रहिगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासोभवतीतिसमासएवतावद्भवति। समासेचकृते। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

क्तम्। अत्रास्याःपरिभाषायाअनुपस्थानस्यपुंयोगसूत्रेप्रतिपादनात्। नन्वेवमपिकारशब्दाद्ङीपिविहितेकुम्भकारीशब्दादेवटाब्भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणेतदादिनियमाभावात्। तथाचपरमकारीषगन्धीपुत्रइत्यत्रसंप्रसारणंभवति। एवंतर्हितदादिनियमाभावादनियमःप्रसज्येत। तथाचकदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्। कदाचित्कुम्भकारीशब्दात्। यदातुकुम्भकारीशब्दाड्ङीब्विधीयतेतदाकुम्भकारीशब्दएवस्त्रीप्रत्ययान्तोभवतिनतुकारीशब्दइतितत:प्रत्ययोनभवति। ननुकदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपिस्त्रीप्रत्ययान्तोभवतीति। ततोपिढक्प्रसङ्गः। नैषदोषः। नियमप्रतिषेधेनाधिकस्यतदन्तस्यकार्यंविधीयतेनतुन्यूनस्य। अथवा। स्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावमनाश्रित्यकुम्भकारीतिप्रयोजनमुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुपर्णीति। शोभनानिपर्णान्यस्यादितिबहुव्रीहिः। तत्रपर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ङीष्नप्राप्नोति। नचेति। सुपर्णशब्दोजातिवाचिप्रातिपदिकंतच्चानुपसर्जनम्। बहुकुक्कुटानगरीत्यत्रतुजातिवाचिनःकुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वाद्ङीषोऽभावः। जातेरिति। जातेरित्यनुवर्तमानेपाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः। बहुव्रीहिरिति। नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणेपर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ङीष्नस्यात्। तत्पुरुषेतुदोषा

अवयवादुत्पत्तौसत्यांकोदोषः। कौम्भकारेयोनसिद्ध्यति। अवयवस्यवृद्धिस्वरौस्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारेजातेर्ङीष्विधानेसुपर्ण्याउपसंख्यानम्। अनुपसर्जनाधिकारेजातेर्ङीष्विधानेसुपर्ण्याउपसंख्यानंकर्तव्यम्। सुपर्णी। नवासमासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्चशब्दस्यसामान्येनङीष्विधानम्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। समासस्यानुपसर्जनत्वात्। समासोत्रानुपसर्जनम्। सचजातिवाचकः। समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्यजातिवाचकत्वाच्छब्दस्यसामान्येनङीष्भविष्यतिजातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति। कथंकृत्वाचोदितम्। कथंकृत्वापरिहारः। बहुव्रीहिरितिकृत्वाचोदितम्। तत्पुरुषइतिकृत्वापरिहारः॥ इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येचतुर्थाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः॥ ढग्रहणेसानुबन्धकस्योपसंख्यानम्। ढग्रहणेसानुबन्धकस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। कारिकेयीहारिकेयी। किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति। अननुबन्धकग्रहणेहिनसानुबन्धकस्य। अननुबन्धकग्रहणेहिनसानुबन्धकस्यग्रहणंभवतीतिएषापरिभाषाकर्तव्या ॥

भावः। समासस्योपसर्जनत्वाभावात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेचतुर्थाध्यायप्रथमपादेप्रथममाह्निकम्॥ टिड्ढाणञ्॥ तय्यग्रहणइति। पूरणगुणेतितय्येनसमासप्रतिषेधउच्यमानस्तय्यतानभवतीतिब्राह्मणकर्तव्यमितिसमासोभवत्येवतत्रकृत्स्वरेणान्तस्वरितंभवति। तय्येनतुसमासेकृत्स्वरेणतशब्दाकारउदात्तःस्यात् ॥ राम: १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिव्ग्रहणे इति। तेनाक्षद्युरिति दिव औदिति न भवति। अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति। अन्यथा ऊठि कृते ए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वोत्वे स्याताम्। परिभाषायां तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्र
हणम्। प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह। ननु चेयमिति। स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः। उपात्तानुबन्धव्यतिरि
क्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः। यद्ग्रहण इति। यतो नावद्यादावित्यर्थः। अङ्ग्रहण इति। ऋदृशोऽङि गुण इत्य
त्र चङो ग्रहणाभावाद् ङिविधीयमानं श्वयतेरित्यत्वं चङि न भवत्यशिश्वियदिति। ड्यड्याविति। यस्येति लोपेनवा

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत्। दिव्ग्रहणे दिवुग्रहणं मा
भूत्। ननु चेयमपि कर्त्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकग्रहणं नेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः
प्रयोजनानि। यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं मा भूत्। अङ्ग्रहणे चङ्ग्रहणं मा भूत्। अज्ग्रहणे णज्ग्रहणं मा भू
त्। ते द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये। न कर्तव्ये। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति। यदयं वा
मदेवाड्ड्यड्ड्याविति यतो ङितौ करोति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अननुबन्धको
ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। ननु चायमस्ति शिलाया ढ इति। नैष
स्त्रियां वर्तते। अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति। एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते। किं कारणम्। तत्र साधुरिति
वर्तते। कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ॥

मदेव्यमिति रूपे सिद्धे डित्करणं यत्यतोश्चातदर्थ इत्यत्र ड्यड्ड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम्। एवं चैतद् डित्त्वस्य प्रयोजनं भ
वति यद्येते परिभाषे भवतस्तेन वामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व
म्। नैष स्त्रियामिति। शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात्। कथं स्त्री नामेति। यज्ञ सभायां वि
दुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः। ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभा
यां साधुत्वमेवं तर्हि छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अज्ग्रहणमिति। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनाजन्तान्ङीन्विधानादत्राजन्तान्ङीन्विधानमनर्थकम्। स्वरे विशेषाभावादु अजन्तस्याद्युदात्तत्वादुङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात्। औत्सीति। उत्से भवेति भावादावर्थे उत्सादिभ्योऽञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः। बैदस्य भगिनीति। अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति। या हि बैदस्य भगिनी सा बिदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः। परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते तद्ध्यपवादत्वादिद

अज्ग्रहणमनर्थकं तदन्तात् ङीन्विधानम्। अज्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तदन्ताद्धि ङीन्विधानम्। ततदन्ताच्चाजन्ताद्ङीन्विधीयते। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति। न चास्ति विशेषः। अजन्ताद् ङीपो वा ङीनो वा तदेव रूपं स एव स्वरः। न वा जात्यधिकारात्। न वानर्थकम्। किं कारणम्। जात्यधिकारात्। जातेरिति तत्रानुवर्तते। अजात्यर्थोऽयमारम्भः। औदपानी। औत्सीति। तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम्। अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः। अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत। बैदस्य स्त्री बैदीति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। अनुच्यमाने हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदीति। परत्वाज्जातिलक्षणो ङीन्षङीपं बाधेत। ङीनि पुनः सति परत्वाद्ङीन् ङीपं बाधते॥ ख्युन उपसंख्यानम्॥ ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यंकरणी। सुभगंकरणी। अस्त्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। नञ्। स्त्रैणी। स्नञ्। पौंस्नी। ईकक्। शाक्तीकी याष्टीकी। ख्युन्। आढ्यंकरणी। सुभगंकरणी। तरुण। तलुन। तरुणी। तलुनी॥ यञश्च॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्॥ आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्। द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्। इह मा भूत्। द्वैप्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते ॥

मुक्तं भवति। ख्युन इति सूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्षः। नञ्स्नञीति। तरुणतलुनशब्दयोर्वयोऽर्थे ग्रहणं तरुणी सुरेति। प्राणिधर्मो हि वयः। गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठात् ङीषपि भवति। स्वरे विशेषः। अथवा। वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान्ङीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजनतः तत्र सामर्थ्यान्ङीन्ङीषोर्विकल्पः॥ यञश्च॥ आपत्यग्रहणमिति। अपत्ये भव आपत्यः। द्वैप्येति। द्वीपे भवेति भवाद्यावर्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कञ्जकरपोऽयञश्चेति। अयं संहितापाठ आर्षः। तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषाद् ञ्विधीयते स एव चेहानुक्रियते। तत्राऽकारोऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद्वैद्ध्येतियाबेव भवति। यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः॥ प्राचां ष्फ॥ षित्करणसामर्थ्यादिति। धातोस्तूपादेः षित्वमङ्घीवं चरितार्थमिति त्रपाङ्स्मेत्यादौ ङीष्न भवति। यथैव तर्हीति। यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति। तदा समुच्चयेन भाव्यमिति

कञ्जकरपो यञश्चेति। कथं तर्हि। कञ्जकरपोऽयञश्चेति॥ प्राचां ष्फ तद्धितः॥ तद्धितवचनं किमर्थम्। तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम्। तद्धितवचनं क्रियते। षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति। यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्याद् प्रातिपदिकादीकारो भवति। एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्याद् षितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्। अस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थम्। अतद्धञः। दाक्षिः। प्लाक्षिः। सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम्। प्राचामेव हि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं प्राचां पूर्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वेषामेव यथा स्यात्। आवट्यायनी। चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। शाकल्यायनी। यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते। नैवं शक्यम्। इह हि शाकल्यस्य च्छात्त्राः शाकलाः इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न स्यात्॥

भावः। उत्तरार्थमिति। अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम्। एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते। समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात्। अतद्धञिति। अन्यथाऽतद्धितसमर्थविशेषणं स्यादिति भावः॥ सर्वत्र॥ सिद्धमिति। आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः। सर्वेषामिति। अपवादविषयाणामपीत्यर्थः। इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते। तेनावट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति। अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कण्वात्त्विति। गर्गादिषु कपिकतकुरुकतअनडुहकण्वशाकलइत्येवं गणसंनिवेशः। तत्रानडुहकुरुकतशब्दावतः स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ। शाकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः। कतशाकलकण्वेति। तत्रकतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शाकलशब्द उच्यते। शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम्। तथाकतोऽन्तोयेषां तानि कतन्तानि। तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वचनात्। एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येकशेषः। ष्फाणाविति। शाकल्यायनीति। स्त्रियामनेन ष्फः। शाकल्यस्य छात्रा इति छापवादः

एवं तर्हि कण्वात्तु शकलः पूर्वः। कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वं पठितव्यः। कतादुत्तर इष्यते। कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्। पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ। ये कण्वादयस्ते शकलादयः। ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः। किं प्रयोजनम्। ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः। कण्वात्तु शकलः पूर्वः। कतादुत्तर इष्यते। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम्। कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसुरायणी। छश्च॥ छश्चेति वक्तव्यम्। आसुरीयः कल्पः। वयसि प्रथमे॥ वयसि अचरम इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वधूटी। चिरण्टीति ॥

कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिकोऽण्भवति॥ कौरव्या॥ आसुरायणीति। प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोप अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति। आसुरीय इति। आसुरिणा प्रोक्त इति शैषिके छापवादे इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लापवार्थं क्रियते। अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। वयसि॥ वयस्यचरम इति। ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि। तन्मतेनेदं वक्तव्यम्। वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात्। यदा तु द्वे एव वयसि उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदैतन्न वक्तव्यम्। यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्तानशयेति। एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः। नैतानीति। नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। सबन्धादिति। विशेषणविशेष्यलक्षणादित्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गात्वाद्वयः प्रतीतेर्ङीन्न भवति। कुमारीति। पुंसा सहासंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु प्रथमं वयः। तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः। पाणिगृहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति भावः। संबन्धादेवेति। औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्। साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते। संबन्धसबन्धा

इह कस्मान्न भवति। उत्तानशया लोहितपादिका। द्विवर्षा। त्रिवर्षेति। नैतानि वयोवाचीनि। कथं तर्हि वयो गम्यते। संबन्धाद्वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते। तत्र न प्राप्नोति। इहापि न प्राप्नोति। कुमारीति। अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते। कोऽसौ संबन्धः। योऽसौ पुंसा सहासंप्रयोगः। संबन्धादेवात्र वयो गम्यते। इह पुनः संबन्धसंबन्धात्। इह तावत्। उत्तानशयेति। यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति ततउत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति। यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्ततउत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। यदा द्विग्वर्थो विशेषितः। ततउत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम्। इहापि प्राप्नोति। कन्येति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। कन्यायाः कनीन चेति॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। तत्रैकः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति ॥

दिति। कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः। कर्तृत्वमिति। उत्तानशयेति। शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते। तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। लोहितपादिकेति। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूते तिठ्ञो वर्षाल्लुक् चितवतिनित्यमिति लुक्। अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः। शालादाविव प्रयोगाद्वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना। अपरिमाण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिमाणान्तादेवेति। तद्धितलुक्येवेति तु विपरीतनियमो न भवति। लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब्भवति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः बहुव्रीहेः॥ ऊधसइति। ऊधसो नङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष्चेति वक्तव्यम्। तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति। धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाः पर्ज

परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि नान्यत इति। ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति। तद्धितलुकीत्येव॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः। इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति। न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः। किं कारणम्। समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्। इतरथा ह्यकब्विधिःप्रसङ्गः। इतरथा ह्यकब्विधिः प्रसज्येत। कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति। प्राग्ङीपुत्पत्तेः। प्राक्तावत्प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि ङीब्विभाषा उत्पन्ने तर्हि ङीपि प्राप्नोति। उत्पन्ने चापि न भवितव्यम्। किं कारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं सः। नद्येव नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। प्रागेव तर्हि प्राप्नोति। ननुचोक्तम्। न हि ङीब्विभाषेति। यद्यपि न ङीब्विभाषा। कस्तु विभाषा। कपोऽवकाशः। अन्यो बहुव्रीहिः अयवकः अव्रीहिकः। ङीपोऽवकाशः। विभाषा कब् यदा न कप् सोऽवकाशः। कुण्डोध्नी। घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्स्यात्। तस्मात्सूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा कब्विधिप्रसङ्ग इति ॥

न्यः कुण्डोध्नी धेनुकमित्यनङ् भवति। नवेति समासान्तप्रकरण एव ऊधसो नङ् स्त्रियामिति वक्तव्यम्। तत्रैवावश्यं कर्तव्यम्। कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। कस्यां पुनरिति। द्वावप्यत्र कपौ। नदीलक्षणो नित्यः। शेषलक्षणो विकल्पितः। ततश्चात्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः। प्रागिति। शेषलक्षण इत्यर्थः। न हि ङीपिति। यद्यत्र कप्स्यान्ङीब्विधानमनर्थकं स्यादिति भावः। द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीपोऽवकाशत्वम्। उत्पन्न इति। नदीलक्षण इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दामहाय॥ संख्यादेरिति। संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येति भावः। चेतनावत इति। लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वान्न हि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः। एकयोगेति। शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्तते अर्थानुमानपक्षे द्वन्द्वार्थस्ये

दामहायनान्ताच्च॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः। दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उद्दामा वडवेति। तत्पुरुषविज्ञानाद्दासिद्धम्। बहुव्रीहेरिति वर्तते। तत्पुरुषश्चायमुत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति भवेत्प्रादिसमासस्तत्पुरुषः। यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति। उत्क्रान्तं दाम अस्या इति। ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा। दाम चाचेतनम्। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। स्रस्तान्यस्या बन्धनानि। स्रंस्यन्ते चास्या बन्धनानीति। तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदि तदनुवर्तते। अव्ययादेरपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। नस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यः कुणज्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। अथेह कस्मान्न भवितव्यम्। द्वौ हायनावस्याः शाला या द्विहायना त्रिहायनेति। हायनो वयसि स्मृतः। वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्। न चैष वयोवाची। अथ णत्वं कस्मान्न भवति। णत्वमपि वयोवाचिन एव। केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च॥ मामकग्रहणं किमर्थम्। नाणन्तादित्येवं सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव। क्व मा भूत्। मामिका बुद्धिरिति। रात्रेश्चाजसौ ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तो रात्रिं रात्रिमजानन्तः। सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्त्या एकान्तरात्रिकाम् ॥

कत्वादनुवृत्तिः स्यात्। हायन इति। वक्तव्यमेतदिति भावः। णत्वमपीति। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम्॥ केवल॥ मामिकेति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। टाप्। मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तर्वत्॥अन्तर्वदिति।अन्तर्वत्नी।गर्भिणी।पतिवत्नी।जीवद्भर्तृकेत्यर्थः।किंपुनरिति।अन्तर्वतीति।नुगभावएवो
दाहार्यइतिमन्यते।नचात्रेति।अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादितिभावः।वाचेति।मतुब्वत्वेतुनित्यंभवतः॥पत्यु
र्नो॥इयमस्यपत्नीति।यज्ञसंयोगेइतिपतिशब्दस्यविशेषणंमन्यते।तेनयत्रयज्ञवाचिसमवधानेपतिशब्दःप्रयुज्यते

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्॥अन्तर्वत्पतिवदितिगर्भभर्तृसंयोगे॥अन्तर्वत्पतिवदितिगर्भभर्तृयोगइतिव
क्तव्यम्।इहमाभूत्।प्रथ तेत्वयापतिमतीपृथिवीति।अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगेकिंप्रत्युदाह्रियते।
अन्तरस्यांशालायामस्तीति।किंपुनःकारणंवाक्यमेवोदाह्रियतेनपुनर्मतुप्।अस्तिसामानाधिकरण्ये
मतुब्विधीयते।नचास्मिन्विषयेस्तिनासामानाधिकरण्यम्।इहापितर्हिनप्राप्नोति।अन्तर्वत्नीति।एवंतर्ह्य
न्तर्वत्पतिवतोर्नुम्मतुब्वत्वेनिपातनात्।अन्तर्वदितिमुतुब्निपात्यते।वत्वंसिद्धम्।पतिवदितिव
त्वंनिपात्यतेमतुप्सिद्धः।किमविशेषेण।नेत्याह।गर्भिण्यांजीवत्पत्यांचएतस्मिन्विषये।वाचच्छन्द
सिनुग्भवेत्।वाचछन्दसिनुग्वक्तव्यः।सान्तर्वतीदेवानुपैत्।सान्तर्वत्नीदेवानुपैत्।पतीवतीत
रुणवत्सा।पतिवत्नीतरुणवत्सा।अन्तर्वत्पतिवतोर्नुम्मतुब्वत्वेनिपातनात्।गर्भिण्यांजीवपत्यांच
वाचच्छन्दसिनुग्भवेत्॥पत्युर्नोयज्ञसंयोगे॥यज्ञसंयोगइत्युच्यते।तत्रनेदंसिध्यति।इयमस्यपत्नी।क्व
तर्हिस्यात्।पत्नीसंयाजादितियत्रयज्ञसंयोगः।नैषदोषः।पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची।सर्वेणगृहस्थे
नपञ्चमहायज्ञानिर्वर्त्याः।यच्चादःसायंप्रातर्होमंचरुपुरोडाशान्निर्वपतितस्यासावीष्टे।एवमपितु
षजकस्यपत्नीनसिध्यति।उपमानात्सिद्धंपत्नीवपत्नी ॥

पत्नीसंयाजादित्यादौतत्रैवनत्वेनभाव्यमितिभावः।पतिशब्दोयमिति।पतिशब्दार्थस्ययज्ञसंयोगइतिविशेषणम्।
पत्याश्चदम्पत्योःसहाधिकाराद्यज्ञेकर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद्यज्ञसंयोगः।तुषजकस्येति।त्रैवर्णिकानामेवसभा
र्याणांयज्ञेधिकारोनतुशूद्रस्य।उपमानादिति।अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभाषा॥ सहशब्दोऽत्रविद्यमानवचनोविद्यमानपूर्वंसपूर्वंनतुसपुत्रआगतइत्यादिवत्तुल्ययोगेसहशब्दोनहिपूर्वस्यनकारादेशइष्यते। तत्रपतिशब्दविशेषणंसपूर्वग्रहणमितिमत्वाह। पत्युरिति। उपसर्जनसमासइति। सर्वोपसर्जनेबहुव्रीहावित्यर्थः। आशापतिरिति। आशायाःपतिरितिषष्ठीसमासः। प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति। प्रातिपदिकंपतिशब्देनविशेष्यते। तदेवानुपसर्जनग्रहणेनसपूर्वग्रहणेनच। पूर्वशब्दश्चावयववाचीगृह्यतेनतुव्यवस्थावाची। शब्देऽवयवस्यप्रत्यासन्नत्वात्। सामर्थ्याच्चपतिशब्देनतदन्तविधिर्भवति। ग्रहणवतेतितदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात्॥

विभाषासपूर्वस्य॥ पत्युःसपूर्वादुपसर्जनसमासउपसंख्यानम्। पत्युःसपूर्वादुपसर्जनसमासउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। वृद्धपतिः। वृद्धपत्नी। स्थूलपतिः। स्थूलपत्नी। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनम्। किम्। आशापतिः। आशापत्नी। सिद्धंतुपत्युःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पत्युःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्। नैवंविज्ञायते। अस्तियस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयंसपूर्वः। सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति। कथंतर्हि। अस्तिअस्मिन्प्रातिपदिकेपूर्वंतदिदंसपूर्वम्। सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जनादिति॥ पूतक्रतोरैच॥ पूतक्रत्वादीनांपुंयोगप्रकरणेवचनम्। पूतक्रत्वादयःपुंयोगप्रकरणेवक्तव्याः। पूतक्रतोःस्त्रीपूतक्रतायी। ययाहिपूताःक्रतवःपूतक्रतुःसाभवति। लिङ्गसंनियोगेनसर्वत्रागमादेशानांवचनेलिङ्गलुकितत्कृतप्रसङ्गः। लिङ्गसंनियोगेनसर्वत्रागमादेशानांवचनेलिङ्गलुकितत्कृतंप्राप्नोति ॥

पूतक्र॥ पूतक्रत्वादीनामिति। त्रयएतेयोगाःङीप्सहिताःपुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्याइत्युक्तंभवति। तेनयदापुंयोगात्स्त्रियांपूतक्रत्वादयोवर्तन्तेतदायंविधिर्नान्यदा। लिङ्गसंनियोगेनेति। लिङ्गार्थविहितःप्रत्ययोलिङ्गशब्देनोच्यते। यद्यपिस्त्रिप्रत्ययेनसहागमादेशानांविधानंतथापिविधानोत्तरकालंस्त्रीप्रत्ययेलुप्तेपितेषांश्रवणंप्रसज्येत। तन्निवृत्तौप्रमाणाभावात्। यथायमलकयोरेकविनाशेपिनापरस्यविनाशइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चेन्द्राण्यइति। तद्धितार्थेद्विगुः। सास्यदेवतेत्यण्। तस्यद्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्। लुक्तद्धितलुकीतिङीपोलुक्। अत्रानुकोनिवृत्तिर्नप्राप्नोति। पञ्चाग्निरिति। पञ्चाग्नायोदेवताअस्येति। पूर्ववत्सर्वम्। अत्रैकारस्यनिवृत्तिर्नप्राप्नोति। पञ्चभिरिति। आर्हीयष्ठक्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेतिलुक्। ततोङीपोलुक्। अत्ररेफस्यनिवृत्तेरप्रसङ्गः। पञ्चमेनेति। तावतिथंग्रहणमितिलुग्वेत्यत्रतावतिथेनगृह्णातीतिलुक्केत्युपसंख्यानात्कन्प्रत्ययोडटश्चलुक्। सडटइति। एतेनमट्सहितस्यलुगित्यर्थः। षट्कइति। डटिपरतः पूर्वभक्तस्युगागमोडटिनिवृत्तेपिननिवर्तेतप्रत्यय

पञ्चाग्निः

पञ्चेन्द्राण्योदेवताअस्यपञ्चेन्द्रः। दशाग्निः। किमुच्यतेसर्वत्रेति। अन्यत्रापिनावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। पञ्चाभिर्धीवरीभिः क्रीतापञ्चधीवा। दशधीवेति। लिङ्गग्रहणेननार्थः सर्वत्रागमादेशानां लुकितल्कृतप्रसङ्गइत्येव। इदमपिसिद्धंभवति। पञ्चमेनगृह्णातिपञ्चकः। नैतदस्ति। मयडयंपरादिः सडटोग्रहणेनग्रहीष्यते। इदंतर्हिप्रयोजनंषष्ठेनगृह्णातिषट्कइति। सिद्धंत्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। आगमादेशायेइहस्त्रीप्रकरणेउच्यन्तेतेङ्गाधिकारेकर्तव्याः। स्त्रीप्रत्ययग्रहणेननार्थः। सिद्धंत्वागमादेशानामङ्गतोवचनादित्येव। इदमपिसिद्धंभवतिषष्ठेनगृह्णातिषट्कइति। लिङ्गलुकिवाप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम्। अथवालिङ्गलुक्येवप्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। लिङ्गग्रहणेननार्थः। लुकिवाप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव। इदमपिसिद्धंभवतिषट्केनगृह्णातिषट्कइति। किंपुनरत्रज्यायः। लुकिप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येवज्यायः ॥

लक्षणेनापिप्रसज्येत। ननुकनिपूर्वस्यपदत्वात्संयोगान्तस्यलोपइतिशुकोलोपोभवति। एवंतर्हिचतुर्थेनगृह्णातिचतुष्कइत्युदाहरणम्। अत्रहिरात्सस्येतिनियमात्सुकः संयोगान्तलोपइतिनास्ति। सिद्धंत्विति। स्त्रीप्रकरणेयआगमादेशास्तेऽङ्गतोङ्गाधिकारेवक्तव्याइत्यर्थः। तत्रस्त्रीप्रत्ययेपरतोङ्गस्यविधीयमानाआगमादेशास्तत्रलुप्तेनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नभविष्यन्तीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चपटुरिति। यणादेशस्यानङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः। यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति। तथापि स्त्री प्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गेन न निवर्तेतेति। प्रत्यापत्तौ लिङ्गं सिध्यतीत्यर्थः। संनियोगशिष्टानामिति। लौकिकोऽयं न्यायः। एकैकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः। लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्य स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्माभूदिति। यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुङ्न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन। कथं पञ्चपटुरिति। न हि यणादेशः संनियोगशि

इदमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः। दशपटुरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम्। देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः। असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। असिता। पलिता। छन्दसि क्नमेके॥ छन्दसि क्नमेक इच्छन्ति। असिक्न्यस्योषधे पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥

वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पिशङ्गी॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥ नीलादोषधौ॥ नीलादोषधाविति वक्तव्यम्। नीली ओषधिः॥ प्राणिनि च॥ प्राणिनि चेति वक्तव्यम्। नीली गौः नीली वडवा॥ वा संज्ञायाम्॥ वा संज्ञायामिति वक्तव्यम्। नीली नीला ॥

ष्टः। एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण्न भवति। न च लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। नाजानन्तर्य इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात्। इको यणचीत्यत्र हि अचोश्चानन्तर्यमाश्रितम्॥ वर्णा। छन्दसि क्नमिति। तस्य स्थान इति बोद्धव्यम्। अत्र केचित्। छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति। तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति। गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामिति। भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः। पिशङ्गादिति। उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः। स्वरे विशेषः। पिशङ्गशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः॥ जानपद॥ नीलादिति। सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्ते नीतिवचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वीतो॥ उतइतिवचनाद्वचनग्रहणाच्चादेङो र्नग्रहणम्। विशेषणस्यापितुगुणस्यग्रहणंप्राप्नोति। यथायस्यगुणस्या
हिभावादित्यत्र। ततश्चजात्यादिवचनादपिङीष्प्राप्नोति आखुरित्यादावितिशङ्कते। कोगुणइति। सत्वइति। द्रव्यमाश्र
यतेततएवचद्रव्यान्निवर्ततेभिन्नजातीयेषुद्रव्येषुदृश्यतेयःसगुणः। एतेनजातेर्गुणत्वंनिवारितम्। साहिद्रव्येनिवि
शमानाद्रव्यंनकदाचिज्जहाति। नचभिन्नजातीयानिद्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपिगवाश्वादिषुप्राणित्वमस्तितथापिप्रा
णित्वेनतेषामेकजातीयत्वमेव। क्रियायास्तुपूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वंप्राप्नोति। सापिहिद्रव्येनिविशतेकदाचि
द्द्रव्यान्निवर्तते। निष्क्रियंहिद्रव्यंकदाचिद्भवतिकदाचित्सक्रियम्। भिन्नजातीयानिचद्रव्याण्याश्रयतीत्याह। आ
धेयइति। उत्पाद्योयथाघटादेःपाकजोरूपादिः। अक्रियाजोऽनुत्पाद्योयथाकाशादेर्महत्वादिः। क्रियातूत्पाद्यैवनिनि
त्येतितस्याद्वैविध्यत्वाभावाद्गुणत्वाभावः। एवंतुद्रव्यस्यापिगुणत्वंप्राप्नोति। अवयविद्रव्यमवयव द्र

वीतोगुणवचनात्॥ गुणवचनादित्युच्यते कोगुणोनाम। सत्त्वेनिविशतेपैतिपृथग्जातिषुदृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्चसोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥ अपरआह। उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टोद्रव्यान्तरेष्वपि।
वाचकःसर्वलिङ्गानांद्रव्यादन्योगुणःस्मृतः ॥ र्नित्सत्वादवयविद्रव्यस्या

व्येषुनिविशतेऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौचविनाशात्ततोपैतिभिन्नजातीयेषुचहस्तपादादिषुदृश्यते। द्वि
विधंतन्नित्यानित्यभेदेन। निरवयवस्यद्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादित्याह। असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्व
भावइत्यर्थः। अत्रपृथग्जातिष्वित्यसमासः। समासेहिजात्यन्ताच्छबंधुनीतिछः प्रसज्येत। तत्रव्यक्तिषुजात्याधा
रेषुदृश्यमानोजातिषुदृश्यतइत्युच्यते। अयमेवार्थःश्लोकान्तरेणोच्यते। उपैत्यन्यदिति। अन्यद्द्रव्यंशुक्लादिको
गुणआगच्छत्यन्यत्तुपरित्यजतिभिन्नजातीयेषुद्रव्येषुदृष्टः। सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गा
नाम्। शब्दधर्मस्यवाचकत्वस्यार्थे आरोपाद्वाचकइत्युच्यते। द्रव्यादन्यइति। यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपियस्य एमः
द्रव्यत्वंनास्तिसगुणइत्यर्थः ॥ २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्वीति। धान्येनिदित्यतोनिदितिवर्तमानेशॄस्वृस्निहीतिवसुशब्दआद्युदात्तोव्युत्पादितः। तस्माङ्ङीपि सतिईकारो नुदात्तोभवति। ङीषितूदात्तःस्यात्। अन्तोदात्तात्तुङीम्ङीषोर्विशेषाभावः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्व विधानात्। पुंयोगा॥ पुंसायोगःपुंयोगस्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकंस्त्रियांवर्ततेततोङीष्भवति। आख्याग्रहणंगु णभूतेनापिपुंसासंबध्यते। अन्येनसंबन्धासंभवात्। गणकादयोहिशब्दाःपुंयोगात्स्त्रियांवर्तमानानपुंयोगस्या ख्याभवन्तिस्त्रियांचपुंयोगमन्तरेणनप्रवर्तन्तइतिस्त्रियाअपिनाख्याः। पुंयोगात्स्त्रियांवर्तमानानांस्त्रींप्रत्याख्या त्वमव्यभिचारान्नविशेषणम्। पुंविशेषणस्यतुप्रयोजनंप्रजाताप्रसूतेत्यादौङीष्निवृत्तिः। प्रसूतादयोहिपुंयो

गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः। गुणवचनाद्ङीब्वक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। आद्युदात्तार्थः। आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति। वस्वी। तन्वी॥ खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ।खरुसंयो गोपधानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। खरुरियंब्राह्मणी। पाण्डुरियंब्राह्मणी। पुंयोगादाख्यायाम्॥ गोपालि कादीनांप्रतिषेधः॥ गोपालिकादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। गोपालिका। पशुपालिका। किंपुनरत्रोदा हरणम्। प्रष्ठीप्रवरीति। कथंपुनरयंप्रष्ठशब्दोकारान्तःस्त्रियांवर्तते। तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन। यथाह्यसौतत्कृतान्स्नानोद्वर्तनपरिषेकाँल्लभतएवंप्रष्ठशब्दमपिलभते ॥

गात्स्त्रियांप्रवर्तन्तेपुमांसंतुनाचक्षते। गोपालिकादीनामिति। सिद्ध्येदितिवाक्यशेषः। किंपुनरिति। यदिप्र ष्ठादिशब्दःपुंसिव्युत्पाद्यतेततःस्त्रीवृत्तिर्नस्यात्। अथतत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रियांप्रतिकर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियांव्युत्पाद्यतेतदान्तरङ्गत्वाट्टापिकृतेसुबुत्पत्तौसत्यांसमासेकृतेअकारान्तत्वाभावान्ङीष्नस्यादितिप्रश्नः। तस्येदमित्यनेनेति। यथाराजामात्योराजकार्याणिराजव्यपदेशंचलभतेतथाप्रष्ठभार्यापीत्यर्थः। स्नानशब्दः करणसाधनइत्यपुनरुक्तःपरिषेकशब्दः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तद्धितलुग्वचनमिति। तस्येदमितिसंबन्धस्याभेदनिबन्धनत्वाद्भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः। लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थं स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठीति ङीष् सिद्ध्यति। नह्यन्तरेणेति। तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति। तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम्। तस्मात्स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः। यदि पुनरिति। यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात्

यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम्। पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः। तस्येदमिति प्राप्नोति। न तर्हीदानीमिदं भवति। प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति भवति च। विभाषा लुग्वक्तव्यः। यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक् तदा प्राष्ठी। यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः। यदा तद्धितोत्पत्तिः तदा प्राष्ठी। यदा न तद्धितोत्पत्तिः तदा प्रष्ठी एवमपि लुग्वक्तव्यः। नह्यन्तरेण तद्धितलुकं परार्थे शब्दो वर्तते। यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तेत। कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तेत। यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पत्या भर्तृकृतान्बधबन्धनादिक्लेशान्लभते। एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते। सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टाप्युत्पन्ने समासः। स्थाशब्दः समस्येत। तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादिती कारेण प्राप्नोति। सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्। स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते। ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति ॥

कर्तृत्वमेवं स्त्रिया अपि प्रस्थाना दौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः। कथमिति। साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। यथैवेति। साक्षात्तापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा त्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात्पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। तत्रान्तरङ्गत्वादिति। प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः। सिद्धं त्विति। तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यमिति।अणिहिङीप्सिद्धोनचाणन्तान्ङीपिङीषिवाविशेषः।उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वात्।येनीकाराद्
ति।यथाभानोरियंरुद्राक्षः।भानवीया।अत्रटाब्बाधनार्थमिदंवचनंस्यात्।नहितद्धितान्तमिति।तद्धितान्तस्यशब्दस्य
प्रकृत्यर्थेपुंस्यवर्तनादितिभावः।तदेवमाख्याग्रहणंतस्येदमितिभेदविवक्षायामपितद्धितोत्पत्तिमन्तरेणप्रष्ठशब्दस्य
स्त्रियांवृत्तित्वंसाधुत्वंचज्ञापयति।तेननकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्त व्येतिनियमोनिवर्त्ततइत्युक्तम्।अस्मिंस्तुव्याख्यानेत
द्धितस्यनित्योबाधःप्राप्नोतीति।सिद्धंतुस्त्रियामित्येतत्पक्षान्तराश्रयेणव्याचष्टे।अथवेति।अनेनाभिसंबध्येनेति।एतत्पू
र्वकेणसोयमितिसंबन्धेनेतिभावः।इतरोभेदसंबन्धएवानेनोक्तइतिमत्वाह।ननुचेति।अयमपीति।अभेदाच्चभेदस्य

यद्यंपुंयोगादाख्यायामितिईकारंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।
येनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात्।यत्तर्ह्याख्याग्रहणंकरोति।नहितद्धितान्तमाख्याभवति।अथवापुन
रस्तुतस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धेन।ननुचोक्तंपुंयोगादाख्यायांतद्धितलुग्वचनमिति।नैषदोषः।नावश्य
मयमेवाभिसंबन्धोभवतितस्येदमिति।अयमप्यभिसंबन्धोभवतिसोयमिति।कथंपुनरेतस्मिन्सइत्येत
द्भवति।चतुर्भिःप्रकारैः।अतस्मिन्सइत्येतद्भवति।तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति।ता
त्स्थ्यात्तावत्मञ्चाहसन्ति गिरिर्दह्यते।ताद्धर्म्यात्।जटिनंयान्तंब्रह्मदत्तइत्याह।ब्रह्मदत्तेयानिकार्याणिजटि
न्यपितानिक्रियन्तइति।अतोजटीब्रह्मदत्तइत्युच्यते।तत्सामीप्याद्गङ्गायांघोषः। कूपेगर्गकुलम् ॥

निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः।भेदस्यतुविवक्षायांतद्धितोननिवार्यते।कथंपुनरिति।भिन्नानामभेदाभावादितिप्रश्नः।च
तुर्भिरिति।आरोप्यतेताद्रूप्यंनतुमुख्यमित्यर्थः।मञ्चाहसन्तीति।अत्रबालेषुमञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीतिप
दान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते।जटिनमिति।ब्रह्मदत्तवद्धर्मलाभात्तद्रूपारोपः।सिंहोमाणवकोगौर्वाहीकइत्यादावपिताद्ध
र्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः।तदुक्तंहरिणा।गोत्वानुषङ्गोवाहीकेनिमित्तात्कैश्चिदिष्यते।अर्थमात्रंविपर्यस्तंश
ब्दःस्वार्थेव्यवस्थितइति।इहतुसाहचर्यात्स्त्रियांप्रष्ठत्वारोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथवेति। संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं स्त्रियाः पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः। अभ्रविलि
प्तीति। अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः। ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने क्तादल्पाख्या
यामिति ङीष् न प्राप्नोति। वचनसामर्थ्यात् टाबन्तादपि भविष्यतीति चेदेतद्दूत्य धिकारो बाध्येत। परिभाषा चान्यार्थावश्यं क
र्तव्या। अथवा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत। अभ्रैर्विलिप्ताद्यौरिति। व्याघ्रीति। आङ् पू

तत्साहचर्यात्। कुन्तान्प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति। अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः। ननु चोक्तं सुब
न्तसमासवचनाट्टाकारान्तानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचन
म्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कानि पुनरस्याः परिभाषा
याः प्रयोजनानि। प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम्। अभ्रविलिप्ती। सूर्यविलिप्ती। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तर
ङ्गत्वाट्टाप्। टापि कृते समासः। विलिप्ताशब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति ङीष् न प्रा
प्नोति॥ जातेर्ङीष्विधाने॥ जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम्। व्याघ्री। कच्छपी। सुबन्तानां समासः। तत्रान्त
रङ्गत्वाट्टापि कृते समासः। घ्राशब्दः समस्येत। तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादिति ङीष् न प्रा
प्नोति। समासान्तस्य णत्वे समासान्तणत्वे प्रयोजनं वक्ष्यति। प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे। समासान्तग्रह
णमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति। तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी। व्रीहिवापिणी सु
बन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप्। ङीपि कृते समासः। वापिनीशब्दः समस्येत। तत्र स
मासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम्॥

वाजिघ्रते घ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति घस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। तत्र घ्रशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति टा
बेव स्यात्। ङीष् तु सूकर्यादिरवकाशः। समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमि
त्यर्थः। तत्र माषान्वपत्यभीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनौ कृते ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समास
स्याच्चदा समासस्यान्त ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्। माषवापिण इत्यादेरेव तु स्यात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सांकूटिनमिति। अभिविधौभावइनुणितीनुण्प्रत्ययः। तत्रकूटिन्नित्येतस्माच्छब्दात्समासार्थाद्विभक्तिश्चप्राप्नोति। अणिनुणइत्यण्प्रत्ययश्चतत्रस्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्ययःस्यात्। ततश्चकूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिःस्यात्। प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेन्तरङ्गत्वात्पूर्वंसमासः। अणप्रत्ययोहिप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। तत्रसंकूटिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्ययेसतीष्टंसिध्यति। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियामितिणच्। णच स्त्रियामित्यञ्। सत्यामपीति। णचइनुणइतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्कूटिन्नित्यादौचावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्गइत्यर्थः। कृद्ग्रहणइति। अनयापरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाध्यतइत्यर्थः

सांकूटिनम्। व्यावक्रोशी। अत्रावयवादुत्पत्तिःप्रसज्येत। गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासोभवतीतिनदोषोभवति। सत्यामप्येतस्यांपरिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। किंकारणम्। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति। कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीतिसंघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। यदितर्ह्येषापरिभाषास्ति। नैतदस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनंभवति। एतयैवसिद्धम्। नसिध्यति। किंकारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्। कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति। ननुचेदानींप्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतयापरिभाषयाशक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह ॥

नैतदस्यादिति। गतिकारकोपपदानामित्यस्याःसांकूटिनमित्यादिनप्रयोजनम्। अकृतएवसमासेकृद्ग्रहणपरिभाषयासंघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीतिभावः। अप्रातिपदिकत्वादितिणचःस्त्रियामञ्अणिनुणइत्यत्रप्रातिपदिकाधिकाराद्णजन्तादिनुणन्ताच्चप्रातिपदिकात्तद्धितोविधीयते। तत्रकृद्ग्रहणपरिभाषयाणजिनुणन्तत्वंसिध्यतिनतुप्रातिपदिकत्वम्। तत्रसमासग्रहणेननियमार्थेनसंघातस्यप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितोनस्यादित्यर्थः। ननुचेति। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापिकृद्ग्रहणेकृद्ग्रहणपरिभाषयासंकूटिन्नित्यस्यविनापिप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेनप्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतितन्निबन्धनश्चतद्धितइतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मूलकेनोपदंशमिति।उपदंशस्तृतीयायामितिणमुल्।अत्रयदिसगतिकारकस्यकृदन्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञास्यात्तर्हिप्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुब्लुक्प्रसज्येत।यद्येवंतृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामितिविकल्पेनसमासविधानस्यकिंप्रयोजनमितिचेत्।दधिउपदंशंभुङ्क्ते इत्यत्रपक्षेप्रकृतिभावः।अन्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधानेअमैवाव्ययेनेतिनित्यसमासःस्यात्।ततश्चसिन्नित्यसमासयोःशाकलप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रकृतिभावःप्रतिषिध्येत।प्रकारकइति।अत्रसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांसत्यांसुबुत्पत्तौपदव्यपदेशोस्तिनतूत्तरपदव्यपदेशस्तत्रसमुदायस्यकृदन्तव्यपदेशेन तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात्कृदन्तमुत्तरपदंनभवतीतिकारकशब्दस्यप्रकृतिस्वरोनस्यात्।वचनंकिमर्थमितिचेत्।उपपदार्थेअमावास्येत्यादौ।गतिकारकग्रहणंतूत्तरार्थंस्यात्।अथवावचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यंस्यात्।द्वे

इहहिमूलकेनोपदंशंभुङ्क्ते इतिवाक्येपिलुक्प्रसज्येत।स्वरेचदोषःस्यात्।प्रकारकः।प्रकरणम्।गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदंप्रकृतिस्वरंभवतीत्येषस्वरोनस्यात्।नैषदोषः।द्वेअत्रप्रातिपदिकसंज्ञेअवयवस्यापिसमुदायस्यापि।तत्रावयवस्ययाप्रातिपदिकसंज्ञातदाश्रयःस्वरोभविष्यति।इहापितर्हिसांकूटिनंव्यावक्रोशीतिद्वेअत्रापिप्रातिकसंज्ञेअवयवस्यापिसमुदायस्यापि।तत्रावयवस्यायाप्रातिपदिकसंज्ञातदाश्रयाअवयवादुत्पत्तिःप्राप्नोति।अवयवादुत्पत्तौसत्यांकोदोषः।कौम्भकारेयोनसिध्यति।अवयवस्यवृद्धिस्वरौस्याताम् ॥

इति।गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापिप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापिसमुदायस्येत्यर्थः।तदाश्रयइति।कारकशब्दस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांसत्यांगतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणेसुबुत्पन्नेसमासेकृतेपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापिकृदन्तत्वाद्गतेरुत्तरत्वात्स्वरोभविष्यतीत्यर्थः।कौम्भकारेयइति।एतच्चोपलक्षणम्।सांकूटिनंव्यावक्रोशीत्यपिनसिध्यति।समुदायावयवसंनिधानेद्विर्वचनवत्समुदायएवप्रकृतित्वेनाश्रयिष्यतइतिचेत्प्रकारके दोषःस्यात्।समुदायस्यकृदन्तत्वेतदन्तर्भावाद्गतेस्तदाश्रयःस्वरोनस्यात्।किंचसमुदायेद्विरुक्तेअवयवाअपिद्विरुक्ताभवन्तीतिपृथग्द्विर्वचनंनप्रयुज्यते।इहतुसमुदायादुत्पत्तौतस्यैवाङ्गसंज्ञायांतन्निबन्धनानिकार्याणिप्रवर्तन्तेनावयनामित्यवयवादपिप्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रकुम्भकारकशब्देयद्विकारशब्दस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञासमुदायस्यापिगतिकारकोपपदानामित्येतच्चनाश्रीयतेतदा
कारशब्दात्प्रातिपदिकान्ङीपिकृतेकारीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्ततएवढकिसतितस्यैवादिवृद्धिःस्यात्। ननु
चानुपसर्जनादितिसूत्रेप्रधानेनतदन्तविध्यर्थमित्युक्तम्। तत्रकारशब्दान्नाङीब्भविष्यतितत्कथमुक्तंकौम्भकारेयो
नसिध्यतीति। नैषदोषः। गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्रप्रदेशेआक्षिप्तम्। अस्मिंश्चासतिउपपदस्यसुबन्तेनस
हसमासेनभाव्यम्। तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेवङीपिसतिसुबुत्पत्तौसत्यांसमासःप्रसज्येत। ततश्चकारीशब्दादेवढक्
स्यात्। यद्यपिस्त्रीप्रत्ययेतदानियमोनास्तितथापिस्त्रीभ्योढगितिसमुदायाङ्गत्वंबाधित्वाद्यचइतिपरत्वादन्तरङ्ग
त्वा॰वय॰वाड्डक्प्रसज्येत। तस्मात्स्थितमेतत् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रकृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठते। यस्मादप्रत्य
यइत्यस्यप्रतिषेधस्यबाधनार्थंतत्रकृद्ग्रहणम्। परिभाषोपस्थानेतुसतिमूलकेनोपदंशंभुङ्क्ते इतिवाक्यस्यापिस्या
त्। तथाचसमासग्रहणाद्योनियमःसबाध्येत। मध्येऽपवादाइतिन्यायाच्च। अप्रत्ययइत्ययंनिषेधःकृद्ग्रहणेनबाध्य

॥ तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याःपरिभाषायाः। उभाभ्यांतुखलुसिध्यति॥

ते। नतुसमासग्रहणकृतोनियमः। तत्रपरत्वात्समासग्रहणेनगतिकारकपूर्वस्यापिकृदन्तस्यवाक्यस्यप्रातिपदिकसं
ज्ञायानिवर्तनात्। यस्मात्कृद्विहितस्तदादेरेवकृदन्तस्यप्रातिदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते। तस्मादिति। गतिकारकोपपदानामित्य
स्याःसांकूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः। उभाभ्यामिति ।सांकूटिनादिपरिभाषाद्वयेनसिध्यतिनकेवलयाकृद्ग्रहणपरि
भाषयेत्यर्थः। ननुचगतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिन्नित्यस्यापिइनुणन्तत्वादणप्राप्नोति। नैषदोषः। उभयोरपी
नुणन्तत्वेप्रातिपदिकत्वेचार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदेप्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति। असत्यांत्वेकतरस्यां
परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्चतएवतद्धितोत्पत्तिःप्रसज्येत। गतिकारकोपपदात्कृदित्यत्रतुगति
कारकयोर्भेदेनोपादानान्निमित्तभावाद्यथासंभवंक्वचित्केवलस्यक्वचिद्गतिकारकपूर्वस्यगत्यादिभ्यउत्तरस्यस्वरोभवति।
तदेवंगतिकारकोपपदानामितिवचनात्प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेप्रष्ठशब्दोऽकारान्तः। पुंयोगात्प्रस्थानासंज्ञासंस्कर्तृकप्र
स्थानक्रियायांसंविधात्रीत्वादाकर्तृत्वात्स्त्रियांवर्ततेपुंसोवाचकश्चेतिप्रष्ठीत्युदाहरणंभवतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवदातायामिति। प्राक्सुबुत्पत्तेः समास इत्येतत्प्रसङ्गे नात्रेदमुक्तं वर्णादनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यम्। अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते। विशुद्धवाचीति। वर्णान्तरव्यतिकीर्णेपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते। सूरीति। सूर्यतिष्येति यलोपः॥ इन्द्रवरुण॥ महद्धिममिति। महत्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम्। यवानीति। जात्यन्तरमेवाभिधीयते। दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः। यवनानीति। तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्। उपाध्यायेति। उपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्य

अवदात्तायां तु ङीप्प्रसङ्गः। अवदात्तायां ङीप् प्राप्नोति। अवदात्ता ब्राह्मणी। वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति। नैष वर्णवाची। किं तर्हि विशुद्धवाची। आतश्च विशुद्धवाची। एवं ह्याह। त्रीणि यस्यावदात्तानि विद्या योनिश्च कर्म च। एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति॥ सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यः॥ सूर्यस्य स्त्री सूर्या। देवतायामिति किमर्थम्। सूरी। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे। हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम्। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी॥ यवाद्दोषे॥ यवाद्दोष इति वक्तव्यम्। दुष्टो यवो यवानी॥ यवनाल्लिप्याम्। यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम्। यवनानी लिपिः। उपाध्यायमातुलाभ्यां वा॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम्। उपाध्यायी। उपाध्यायानी। मातुली। मातुलानी॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चेति वक्तव्यम्। रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ॥ आचार्यादणत्वं च॥ आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम्। आचार्यानी॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम्। अर्या। अर्याणी। क्षत्रिया। क्षत्रियाणी॥ क्रीतात् करणपूर्वात्॥ करणपूर्वादिति किमर्थम्। गवा क्रीता। अश्वेन क्रीता। करणपूर्वादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। एषोपि करणपूर्वः क्रीतशब्दः। विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति। यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भवष्यति ॥

ते। मुद्गलानीति। ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः। अर्येति। केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति। अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति। पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम्॥ क्रीतात्॥ करणपूर्वादिति किमर्थमिति। क्रियमाणेपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति। विभक्त्येति। कर्मादीनां द्योतिका विभक्तय इति दर्शने इदमुच्यते। अन्यथा विभक्तेः। करणाभिधाने व्यवधानाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मनसाक्रीतीति। मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक्। करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोवयववचनः समासप्रातिपदिकं चा
न्यपदार्थस्तेन वाक्येङीष्प्रभविष्यतीत्यर्थः॥ बहुव्रीहेः॥ दन्तजातेति। वाजातइत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति। पाणिगृहीतीति। य
स्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं सा भिधीयते। प्रबद्धविलूनीति। प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः। अपरे तु कर्मधार
यं कुर्वन्ति। बहुकृतेति। बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम्। अकृता सुकृतेत्यत्र
नञ्सुभ्यामिति। मासजातेत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति। सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति क्यङर्थे ग

मनसाक्रीतीति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणमस्मात्क्रीतशब्दात्पूर्वं सोयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वा
त्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति। कथं तर्हि। करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिप
दिकात्क्रातान्तादनुपसर्जनादिति॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः॥ अन्तोदात्ताज्जात
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। दन्तजाता। स्तनजाता॥ पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे। पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इ
ति वक्तव्यम्। पाणिगृहीती भार्या चेत्। यस्या हि यथा कथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति॥ बहुलं
तणि॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। प्रबद्धविलून्याद्य
र्थम्। प्रबद्धविलूनी। प्रबद्धविलूना। अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात्॥ अन्तोदात्तादबहुन
ञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम्। बहु। बहुकृता। बहु। नञ्। अकृता। नञ्। सु। सुकृता। सु। काल। मास
जाता। वत्सरजाता। काल। सुखादि। सुखयाता। दुःखयाता। क्षिप्रयाता। सुखादि॥ जातिपूर्वाद्वा॥ अथवा जातिपूर्वा
दिति वक्तव्यम्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते। किं स्वाङ्गं नाम। अद्र
वं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

णेपठितादिह गृह्यन्ते। अथवेति। बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्याव
शिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः। स्वाङ्गाच्चो॥ किं स्वाङ्गमिति। किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरप्र
युक्तमिति प्रश्नः। अद्रवमिति। द्रवतीति द्रवम्। ततोन्यदद्रवम्। मूर्तिः काठिन्यम्। अथवा सर्वगतद्रव्यपरिमाणं सा यस्या
स्तितन्मूर्तिमत्। अविकारजमिति। विकारो वातादिवैषम्यम्। तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाप्राणिस्थमपिसंप्रतियत्पूर्वंप्राणिनिदृष्टंतदपिस्वाङ्ग·म्।यथारथ्यापतिताःकेशाः।तस्यचेदिति।अप्राणिनोपि
मुखंस्वाङ्ग·भवति।यदियथाप्राणिनातत्संबद्धंतथैवाप्राणिनापि।अप्राणिनोपीति।तस्यचेत्तत्तथायुतमित्यस्यसामर्थ्या
लभ्योऽयमध्याहारः।बहुलोहितेति।लोहितंरुधिरमुच्यते।नैतदस्तीति।ङीषभावार्थंलोहितस्यास्वाङ्ग·त्वप्रतिपादनंनो

अतत्स्थंतत्रदृष्टंचतस्यचेत्तत्तथायुतम्।अप्राणिनोपिस्वाङ्ग·म्।अद्रवमितिकिमर्थम्।बहुलोहिता।नैतदस्ति।बह्वचो
नेतिप्रतिषेधोभविष्यति।इदंतर्हि।बहुकफा।मूर्त्तिमदितिकिमर्थम्।बहुबुद्धिःबहुमनाः।नैतदस्ति।अतद्वितिवर्त्त
ते।इदंतर्हि।बहुज्ञाना।प्राणिस्थमितिकिमर्थम्।म्लस्थामुखाशाला।अविकारजमितिकिमर्थम्।बहुगडुःबहुपिट
का।नैतदस्ति।इहतावद्बहुगडुरिति।अतद्वित्यनुवर्त्तते।बहुपिटकेतिबह्वचोनेतिप्रतिषेधोभविष्यति।इदंतर्हि।
बहुशोफा।अतत्स्थंतत्रदृष्टंच।अप्राणिस्थंप्राणिनिदृष्टंचस्वाङ्ग·सञ्ज्ञंभवति।दीर्घकेशीरथ्या।तस्यचेत्तत्तथायुतम्।
अप्राणिनोपिस्वाङ्ग·सञ्ज्ञंभवतीति।दीर्घनासिकीअर्चा।तुङ्ग·नासिकीअर्चेति·अथोपसर्जनग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।
अशिखा।उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्।बहुव्रीह्यधिकारात्।उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।बहुव्रीह्यधि
कारात्।बहुव्रीहेरितिप्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति।बह्वजर्थंतर्हिउपसर्जनग्रह
णंकर्तव्यम्।बह्वचोनेतिप्रतिषेधंवक्ष्यतितद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणंयथाविज्ञायेत।बह्वचउपसर्जना
न्नेति।अथाक्रियमाणेउपसर्जनग्रहणेकस्यबह्वज्ग्रहणंविशेषणंस्यात्।बहुव्रीहेरितिवर्तते।बहुव्रीहिविशे
षणंविज्ञायेत।अस्तिचेदानींकश्चिदबह्वजबहुव्रीहिःयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।स्वडास्वडीति।बह्वजर्थ
मितिचेत्स्वाङ्ग·ग्रहणात्सिद्धम्।स्वाङ्ग·ग्रहणंक्रियते।तद्बह्वज्ग्रहणेनविशेषयिष्यामःस्वाङ्गाद्बह्वचोनेति।

प्रयुज्यते।स्वाङ्गे·ध्रुवे।उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमपर्श्वित्यादिकार्यो भावार्थंतूपप्रयुज्यतेएव।अस्तिचेदानीमिति।अने
कपदावयवत्वादबह्वच्त्वंबहुव्रीहेर्नसंभवति।तत्रविधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणंभविष्यतीतिमत्वा रामः
प्रश्नः।स्वडेति।अडोरश्मिकावयवविशेषः ॥ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनन्तोदात्तार्थइति।बहुव्रीह्यधिकारात्स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वेलब्धेपुनरुपसर्जनग्रहणंमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तो
दात्तादपिङीष्भविष्यतीतिभावः।सहादिकृतत्वादिति।सहादीनांकृतःसहादिकृतःप्रतिषेधस्तद्भावःसहादिकृतत्वंतस्मा
दित्यर्थः।सहादिपूर्वस्यहिबहुव्रीहेःपूर्वपदप्रकृतिस्वरेशेषनिघातेचनास्त्यन्तोदात्तत्वमितिप्रतिषेधंनविद्ध्यादितिभावः।
कल्याणपाणिपादेति।पाणीचपादौचपाणिपादंतत्कल्याणंयस्यादितिबहुव्रीहिः।अत्रपाणिपादशब्दउपसर्जनम्।सच स्वाङ्ग

एवंतर्हिअन्तोदात्तादितिवर्तते।अनन्तोदात्तार्थोयमारम्भः।अनन्तोदात्तार्थमितिचेत् सहादिकृतत्वात्सि
द्धम्।यदयंसहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेतिप्रतिषेधंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तोदात्तादपिभव
तीति।स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थंतु।स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थंतर्ह्युपसर्जनग्रहणंकर्तव्यम्।स्वाङ्गा
द्यथास्यात्स्वाङ्गसमुदायान्माभूत्।कल्याणपाणिपादा।अथक्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणेकस्मादेवा
त्रनभवति स्वाङ्गंह्येतदुपसर्जनम्।नस्वाङ्गसमुदायःस्वाङ्गग्रहणेनगृह्यते।तद्यथानजनपदसमु
दायोजनपदग्रहणेनगृह्यते।काशिकोशलीयादिति।जनपदतदवध्योश्चेतिवुञ्नभवति।एतदपिना
स्तिप्रयोजनम्।अस्वाङ्गपूर्वादितिवर्तते।तेनस्वाङ्गंविशेषयिष्यामः।अस्वाङ्गपूर्वपदात्परंयत्स्वाङ्गंत
दन्ताद्बहुव्रीहेरिति।यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गंनतदन्तोबहुव्रीहिः।यदन्तश्चबहुव्रीहिर्नैदः अस्वा
ङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गम्।ननुचतत्पूर्व स्मिन्योगेबहुव्रीहिविशेषणम्। नेत्याह।पूर्वपदविशेषणंत
त्।नस्वाङ्गमस्वाङ्गम्।पूर्वपदंपूर्वपदम्।अस्वाङ्गंपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदंअस्वाङ्गपूर्वपदादिति।यद्येवंपू
र्वस्मिन्योगेबहुव्रीहिरविशेषितोभवति।बहुव्रीहिश्चविशेषितः।कथम्।क्तादि तिवर्तते।तेनबहुव्रीहिं
विशेषयिष्यामः।अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परंयत्क्तान्तंतदन्ताद्बहुव्रीहेरिति ॥

समुदायवाचीनतुस्वाङ्गवाची।यस्तुस्वाङ्गवाचीपादशब्दःसउपसर्जनंनभवतीतिङीष्नभवति।असतितूपसर्जनग्रहणे
पादशब्देनस्वाङ्गवाचिनास्वाङ्गान्तोबहुव्रीहिर्भवतीतिङीष्स्यात्।काशिकोशलीयादिति।काशयश्चकोशलाश्चेतिद्वन्द्वस्तत्र
भवाइत्यवृद्धादपीतिवुञ्नभवतिवृद्धलक्षणःछस्तुभवति।नस्वाङ्गमिति।पर्युदासाश्रयेणतत्सदृशंशब्दान्तरमर्थान्तरवाचिगृह्य
तइत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 निष्केशीति। केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः॥ नासिकोदर॥ कबरपुच्छीति। कबरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते। विधिप्रतिषेधयोरिति। विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्ते सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भा

इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहुव्रीहेरिति वर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात्। निष्केशी यूका। अतिकेशी मालेति॥ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। कल्याणपुच्छी। कल्याणपुच्छा। कबरमणिविशेषशरेभ्यो नित्यम्। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। कबरपुच्छी। कबर। मणि। मणिपुच्छी। मणि। विषपुच्छी। विष। शरपुच्छी। शर। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च॥ उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेनेति॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन॥ नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यम्। नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। कल्याणनासिकी कल्याणनासिका। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः। समुखा असुखा विद्यमानमुखेति। इहोभयं प्राप्नोति। सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति। सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः अयं विधिः स प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अयमपि विधिः नमृदूनामिव कार्पासानां कृतः। प्रतिषेधविषये आरभ्यते। स यथैव बह्वज्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते। एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। इह तावन्नासिकोदर इति बह्वज्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परानित्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते। ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति॥

व्यमित्यर्थः। नमृदूनामिति। मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति। अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः। का तर्हीति। विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति। इह तावदिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिक्पूर्व॥ अन्यत्रापीति। यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः। असंयोगोपधादित्यादिकस्तु प्रतिषेधो नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः। एवमपीति। वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब् विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात्। तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः। उक्तमिति। पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यादौ। ततश्च ङीपा मुक्ते टाबेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः॥ जातेरस्त्री॥ का जातिरिति। लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः। आकृतिग्रहणेति। गृह्यते

सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते। दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वम्। दिक्पूर्वपदान्ङीषऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्। प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीषो विषयान्ङीप् प्रसङ्गः। ङीब्विधाने हि सति अन्यत्रापि ङीषो विषयान्ङीप् प्राप्नोति। प्रागुल्फा। प्रत्यग्ललाटा। ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन्। असंयोगोपधाद्बहूचो नेति। यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् संयोगोपधाद्बहुचो नेति। एवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीपा मुक्ते ङीष् प्रसज्येत। नैष दोषः। उक्तमेतत्। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति। अथवा ङीषऽआदेशो ङीप् करिष्यते तत्र सर्हि ङीषोऽत्र ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अन्यतो ङीषिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिक्पूर्वपदादिति एषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्ठीमिह कल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितश्च प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ जातेरित्युच्यते। का जातिर्नाम। आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्॥

नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संक्लियते तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति। आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणाऽवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः। एतेन गोत्वादिर्जातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता। ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह। लिङ्गानामिति। लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजो ण्विरिति ण्विप्रत्ययः। लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी। अप्राप्तपर्याप्तार्थे चेदं वचनमिति तयादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरूपोपपत्तिः। उपदेशापेक्षं च लिङ्गानामिति। जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते। तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणङीषभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सकृदिति। अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निगृहीता तु निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः॥ गोत्रमिति। अपत्यमित्यर्थः। चरण
शब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते। गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात्पृथगुपादानं नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात्। प्रादुर्भावेति। सत्त्व
स्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते
यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः। बह्वर्थामिति सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। अर्थशब्दोऽत्र
विषयवाची। चरणानीति। चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते। कुमारीभार्य इति। कौमारमयावद्द्र
व्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः। उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्य

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥ अपर आह। प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां ब
ह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः॥ गोत्रं च चरणानि च। कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः। यथा पूर्वं जातिलक्षणं
तथा। कुमारीभार्य इति भवितव्यम्। यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम्। अथास्त्रीविषयादिति कथ
मिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। आहोस्वित् क्वचिदस्त्रीविषयमिति। किं चातः। यदि वि
ज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति। अथ विज्ञायते क्वचिदस्त्री
विषयमिति। मालाबलाका अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति। कथं मालाबलाकेति। अजा
दिषु पाठः करिष्यते। अयोपधादिति किमर्थम्। इभ्या क्षत्रिया। अत्यल्पमिदमुच्यते। अयोपधादिति। अको
पधादित्यपि च वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। चटका मूषिकेति। यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पि
की शुकी उलूकीति न सिध्यति ॥

भावित्वात्। पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतमपर आहेत्यभिधानादित्याहुः। तथा च सुवतितरेतिज्या सूत्रे उदाहरणं द
दौतसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात्। अथेति। यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तद्वत्यन्यपदार्थः
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति। यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते त
दा यत्र क्वचिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते। द्रोणीति। द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गो गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः। मालेति। मल
नं माल इति पुल्लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम्। स्रजि स्त्रीलिङ्गः। बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्त्विति। अन्य एव क्रियावाची जातिशब्दस्त्वन्य एवेति। परिहारान्तरमप्यत्र संभवति। गवयीति। गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते। पाककर्ण॥ सदच्काण्डेति। अत्राश्वतिः क्तिन्नन्तो गृह्यते। अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः। त्रिफलेति। त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः। ततो द्विगुलक्षणान्ङीपः परत्वान्ङीष्प्राप्तो निषिध्यते। तन्नि

अस्तु तर्हि योपधादित्येव। कथं चटका मूषिकेति। अजादिषु पाठः कर्तव्यः॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्यणामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। हया। हयी। गवया। गवयी। मुकया। मुकयी। मत्स्या। मत्सी। मनुष्या। मनुषी। पाककर्ण पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। काण्डपुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः। संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। समा। संफला। सम्। भस्त्रफला। अजिना। अजिनफला। शणा। शणफला। पिण्डफला॥ श्वेताच्च॥ श्वेताच्चेति वक्तव्यम्। श्वेतफला॥ त्रेश्च॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रिफला॥ मूलान्नञः॥ मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमूला॥ इतो मनुष्यजातेः॥ जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम्। अयोपधादिति वर्तते। योपधादपि यथा स्यात्। औदमेयी॥ इतो मनुष्यजातेरिति ङीष उपसंख्यानम्॥ इतो मनुष्यजातेरिति ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सौतंगमी मौनिचित्ती॥ ऊङुतः॥ किमर्थोऽङकारः। विशेषणार्थः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। नोङ्धात्वोरिति। नैं धात्वोरितीयत्युच्यमाने यवाग्वौ यवाग्व इत्यत्रापि प्रसज्येत। अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। न उङ् तद् इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ब्रह्मबन्धूः। वीरबन्धूः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत।

षेधसामर्थ्यान्ङीबपि न भवति। तयोरत्र विशेषाभावात्॥ इतो म॥ औदमेयीति। उदमेयस्यापत्यमतइञ्। सौतंगमीति। सुतंगमेन निर्वृत्तेति वुञ् छणादिसूत्रेण इञ्॥ ऊङुतः॥ यवाग्वेति। वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। गोस्त्रियोरिति। एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नद्युतइति। नद्यन्तोबहुव्रीहिर्भवतीतिभावः। दीर्घोच्चारणेतुतत्सामर्थ्यात्कपूह्रस्वौनप्रवर्तेते। उभयतइति। एकादेशस्यान्तवत्त्वेनप्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्या॒ऽन्यथाऽप्रत्ययइतिप्रतिषेधप्रसङ्गः। आदिवत्त्वेनस्त्रीप्रत्ययत्वंसाध्यमित्येकोवयवोयुगपद्द्वयोरित्येषाबुद्धिर्विरोधान्नप्रवर्तते। स्त्रीप्रत्ययविशेषणंचोपसर्जनम्।नचात्रस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमितिह्रस्वाऽप्रसङ्गः। पदान्तेति। अधीत्येत्यादावित्यर्थः। तस्मादिति। उकारद्वयंदीर्घेणनिर्दिष्टंतत्रद्वितीयउकारःपरत्वाद्बाधकस्यशे

इहचब्रह्मबन्धूकत्रम्। ब्रह्मबन्ध्वूत्तरम्। षत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येत। इहचब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरिति। नद्युतश्चेतिकप्प्रसज्येत। नैषदोषः। यत्तावदुच्यतेब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरिति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंप्रसज्येतेति। उभयतआश्रयणेनान्तादिवत्। यदप्युच्यतेइहचब्रह्मबन्धूकत्रंब्रह्मबन्धूत्तरंषत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येतेति। पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः। नचैषपदान्तपदाद्योरेकादेशः। यदप्युच्यतेब्रह्मबन्धूःवीरबन्धूरितिनद्युतश्चेतिकप्प्रसज्येतेति। नद्यन्तानांयोबहुव्रीहिरित्येवंतत्। नचैषनद्यन्तानांबहुव्रीहिः। शेषलक्षणस्तर्हिकप्प्राप्नोति। तस्माद्दीर्घोच्चारणंकर्तव्यम्। ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्। ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामितिवक्तव्यम्। अलाबूः। कर्कन्धूः। अप्राणिजातेरितिकिमर्थम्। कृकवाकुः। अरज्ज्वादीनामितिकिमर्थम्। रज्जुर्हनुः। संहितशफलक्षणवामादेश्च॥ सहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यम्॥ सहितोरूः। सहोरूः। कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेकद्रुकमण्डल्वोरिति। कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामितिवक्तव्यम्। कद्रूः। कमण्डलूः। गुग्गुलूः। मधूः जतूः। पतयालूः। यङश्चाप्॥ षाच्चयञश्चाप्। षाच्चयञश्चाब्वक्तव्यः। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। तत्रायमप्यर्थः। गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषुपठ्यते सनपठितव्योभवति ॥

षलक्षणस्यकपोबाधनार्थइतिभावः। अलाबूरिति। ऊङिसतिनोङ्धात्वोरितिविभक्तेरुदात्तत्वनिषेधोभवत्यलाब्वेति। संहित॥ सहितोरूरिति। नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेनसहितशब्दस्यसिद्धंग्रहणम्। एवंतर्हिविद्यमानंहितमस्यसहितइतियदास्युत्पत्तिस्तदर्थंवार्तिकम्। सहोरूरिति। सहेतइतिसहौऊरूयस्याइतिव्युत्पत्तिः। अथवाविद्यमानावूरूयस्याःसासहोरूरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थःप्रयोगः॥ कद्रु॥ गुग्गुलमधुजतूनांछन्दसिलिङ्गव्यत्ययेनस्त्रीत्वम्। पतयालुशब्दःस्पृहिगृहीत्यालुजन्तः॥ यङश्चाप्॥ शार्कराक्ष्येति। गर्गादियञन्ताएते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आव॥ अनइति। यद्यपीदमन्यत्रवक्तव्यंतथाप्यन्यार्थपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनात्रोक्तम्। गौकक्ष्यायणीति। गोकक्ष्यस्यापत्यंगोत्रंस्त्रीगर्गादित्वाद्यञ्। ततःष्यङ्। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणाद्यञन्तात्ष्फोविधीयमानःष्यङन्तादपिभवतीतिप्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम्। अणिञोः॥ दाक्षीति। दक्षस्यापत्यंगोत्रंस्त्रीत्यतइञ्। उत्तमशब्दमस्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्यप्रश्नः। सचेति। यत्रैकोऽनुद्धृतःप्रथमोच्चारितत्वात्। त्रयस्तूद्धृताऊर्ध्वोच्चारिताःतत्रोत्तमशब्दः

यदिनपठ्यते। गौकक्षीपुत्रइतिसंप्रसारणंनप्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतंगौकक्ष्यापुत्रइत्येवभवितव्यम्। एवंहिसौनागाःपठन्ति। ष्यङःसंप्रसारणेगौकक्ष्याःप्रतिषेधइति। आवट्याच्च॥ अनउपधालोपिनऊधसोङीषपूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसोङीष्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। अनउपधालोपिनइत्यस्यावकाशः। बहुराज्ञीबहुतक्ष्णी। ऊधसोङीष्भवतीत्यस्यावकाशः। विभाषाङीपौ। यदानङीप्सोवकाशः। ङीप्प्रसङ्गेउभयंप्राप्नोति। ऊधसोङीष्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। अनउपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यत्रऊधसोङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते। आवट्याद्यञःष्फश्चापः। आवट्याद्यञःष्फश्चापोभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। आवट्याद्याञश्चापोवकाशः। उदीचामावट्या। ष्फस्यावकाशः। अन्यानियञन्तानि। गार्ग्यायणी। वात्स्यायनी। आवट्यशब्दात्प्राचामुभयंप्राप्नोति। आवट्यायनीतिष्फोभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। आवट्याग्रहणेननार्थः। यञःष्फश्चापइत्येव। इदमपिसिद्धंभवति। शार्कराक्ष्यायणीपौतिमाष्यायणी। यञ्ग्रहणेनापिनार्थः। ष्फश्चापइत्येव। गौकक्ष्य शब्दःक्रौड्यादिषुपठ्यते। इदमपिसिद्धंभवतिगौकक्ष्यायणी। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। एवंवक्ष्यामि। प्राचांष्फतद्धितःसर्वत्र। क्वसर्वत्र। यत्रष्फश्चान्यश्चप्राप्नोति। ष्फएवतत्रभवतीति। ततोलोहितादिकतन्तेभ्यःसर्वत्र। क्वसर्वत्र। प्राचांचोदीचांच॥ अणियोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ्गोत्रे॥ इहकस्मान्नभवति। दाक्षीस्ताक्षीति। आतिशायिकेनायंतमपानिर्देशःक्रियते। सचत्रिप्रभृतिषुवर्तते। त्रिप्रभृतिनामभावात् ॥

प्रयुज्यते। एवंचतुष्प्रभृतिषुप्रयुज्यते। उद्धृतापेक्षयातुत्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम्। प्रकर्षेचेति। चणचेदर्थेवर्तते। क्वचित्तुप्रकर्षेचेदितिपाठः। यदिप्रकर्षप्रत्ययंकृत्वादाक्ष्यागुरूपोत्तमंनभवतीत्युच्यते। ततउच्छब्दात्तमपिसतिकिमेत्तिङव्ययघादित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामितिप्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्गतस्येति। उच्छब्दोऽत्र ससाधनक्रियावचनः तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्षवचनादाम्न भवतीत्य
र्थः। गतशब्दोऽत्रेति। उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः। धात्वर्थोऽत्रेति। धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रिया
भिधीयते सोऽर्थो विषयः प्रयोजनं वा यस्य स धात्वर्थः। साधनाधारः पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः। त्रयाणामि
ति। यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतो द्वावुद्गतौ द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरपा तमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्येति ष्यङ्
प्राप्नोति। यत्र चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थः। भिद्यत इति। तमपः पित्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्रा

यद्येवम्। प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वादास्यानीपोत्तमं गुरु। आम्विधिः केन तेन स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः॥ प्रकर्षे चेत्तमं
कृत्वादास्यानीपोत्तमं गुर्विल्युच्यते। आम्विधिः केन तव न स्यात्। अव्ययघादिति प्राप्नोति। प्रकर्षे यद्ययं त
मः। यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते। उद्गतस्यायं प्रकर्षः। गतशब्दस्यात्र लोपो
भवति। नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति। धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते। नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः। कस्य तर्हि। धात्वर्थस्य। उद्गतोऽपे
क्षते किंचित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ। अनुद्गतमपेक्ष्यात्र उद्गतमित्येतद्भवति। त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ। त्रयाणां
किल द्वावुद्गतौ भवतः। चतुष्प्रभृति कर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति। चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ् वक्तव्यः। वाराह्यायां
न सिध्यति। वाराह्या न प्राप्नोति। किं कारणम्। चतुष्प्रभृतीनामभावात्। भिद्यते स्वस्वरस्तेन विधिश्चामो न
लक्ष्यते॥ भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायिनिकेन तमशब्देन उत्तमस्य। विधिश्चामो न लक्ष्यते। विधिश्चा
मः न क्वचिदपि लक्ष्यते। शब्दान्तरमिदं विद्याद्दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु। एवं तर्हि अन्योऽयमातिशायनिकेन स
मानार्थः तमब्लिप्रभृतिषु वर्तते। किं पुनरयमणिञोरादेशः। आहोस्विदणिञ्भ्यां पर इति॥

प्नोत्यन्तोदात्तश्चेष्यते। एतच्चोञ्छादिषूत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम्। न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्वचि
त्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति। अव्युत्पन्न एवोत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह।
शब्दान्तरमिति। दृष्टमिति। त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम्। तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः। आतिशा
यनिकेनेति। आतिशायनिकश्चतुःप्रभृतीनामन्त्यमाह। अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भा तमः
वः। तमदिति। तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः। किं पुनरिति। प्रत्ययविधाविव गापोष्टग्व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ षष्ठीदृश्यत इति संदेहा ३२
त्प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

औदमेघ्या इति।उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अतइञ्।यद्यत्र इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदा ऽपत्यप्रत्ययकारेण भवतीति
यलोपो न प्राप्नोति।आदेशपक्षे तु स्यानिवद्भावाद् ष्यङ आपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति।द्विरिति।इञश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङश्चे
ति वक्तव्यम्।तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति।संघाङ्के त्यत्रापि तथैव वक्तव्यम्।आदेशपक्षे तु स्था॰
निवद्भावात्सिध्यति।औडुलोम्येति।उडुलोम्नो ऽपत्यं गोत्रं स्त्री बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावा
त्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः।तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावा॑ दिलोपेन

कस्मात्र विशेषः।ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम्।ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः।औदमेघ्याया अन्छात्रा औदमे
घाः।द्विरण्विधिः।द्विश्चाण्विधेयः।औदमेघ्याया अन्छात्रा औदमेघाः। औदमेघ्यानां संघ औदमेघः।इञ इत्यण्
न प्राप्नोति।अस्तु तर्हि आदेशः।आदेशे ऽल्लोपवचनम्।यद्यादेशः अनो लोपो वक्तव्यः।औडुलोम्याः शारलोम्ये
ति।येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत।नवा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्।नवा एष दोषः।किं कारणम्।
ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्।लोपनिमित्तः ष्यङ्।न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति।किं कारणम्।गुरूपोत्तमयोरित्युच्य
ते।न चाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति।अथवा पुनरस्तु परः।ननु चोक्तं ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण्विधि
रिति।नैष दोषः।यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति।अदोष एषः।किं कारणम्।पुंवद्भावात्।यञादौ तद्धिते पुंव
द्भावो भविष्यति।भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति।अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति।नैष दोषः।सिद्धश्च प्रत्ययवि
धौ।स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च।किमत्र न्याय्यम्।आ
देश इत्येतन्न्याय्यम्।कुत एतत्।एवं चैव हि कृत्वा आचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च निर्देशः कृतः।अत एवैष पक्षो
निर्दोषः।ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः।पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः। स च पुंवद्भाव अढे भवति।त
त्र ते औदमेघे यो न सिध्यति ॥

प्राप्नोति।प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात्प्रकृतिभावाभावः।नवेति।अनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति।सिद्धश्चेति।यद्यपि लिङ्ग विशिष्टप
रिभाषाश्रयेणेञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति।तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात्स एवोक्तः। ष
ष्ठ्या चेति।चशब्दो हेतौ।अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवो
च्चार्येत।औदमेघे य इति।ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानींप्रत्ययवाद्यादेशवादिनोदोषमुद्भावयति।अनुबन्धाविति।टापाममेति।प्रत्ययवादीप्रत्ययेकृतेटापंकरोतीत्यर्थः।आदेशवाद्याह।ममापीति।अण्यइति।अकारःप्रधानंतद्विशेषणमण्।तत्रानल्विधावितिप्रतिषेधात्स्थानिवद्भावाभावः।अणन्तादकारान्तादितितुविज्ञायमानेस्वाश्रयमकारान्तत्वंस्थानिवद्भावादणन्तत्वंचेतिस्यादेवङीप्प्रत्ययः। इञादेशस्यतुष्यङोनस्वाश्रयमिकारान्तत्वंनापिस्थानिवद्भावप्रापितमनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ¯ततःसिद्धएवटाप्।यदाचेञउपसंख्यानमित्यत्रेतइत्यपेक्ष्यतेतदाष्यङिकृतेऽनिकारान्तत्वान्ङीषोःप्रसङ्गःप्रत्ययवा

अनुबन्धौत्वयाकार्यौ।यस्यादेशःअनुबन्धौतेनकर्तव्यौ।एकःसामान्यग्रहणार्थः।अपरःसामान्यग्रहणाविघातार्थः।क्सामान्यग्रहणार्थेनार्थः।यङश्चाबिति।अथक्सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः।अत्रैव।किंप्रयोजनम्।चाबर्थम्।चाब्यथास्यात्।तवकथंचाप्।टाब्विधिर्मम।ममटापासिद्धम्।ननुचममापिटापासिद्धंस्यात्।नसिध्यति।अणइतिचेञइतिचेतीकारःप्राप्नोति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेअणन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तादिति।कथंतर्हि।अण्योऽकारइञ्यइकारइति।स्वरार्थस्तर्हि।स्वरार्थस्तर्हित्वयाचाब्वक्तव्यः।ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वंमाभूत्।चितोन्तउदात्तोभवतीत्य ¯न्तोदात्तत्वंयथास्यादिति।तवापितर्हिष्यङाउक्तत्वात्स्त्रीत्वस्यटाब्नप्राप्नोति।नैषदोषः।उक्तेपिहिभवन्त्येते।उक्तेपिस्त्रीत्वेभवन्त्येतेटाबादयइति।उक्तमेतत्।स्वार्थिकाष्टादयइति।सानुबन्धकस्यादेशोमम।ममापितर्हिसानुबन्धकस्यादेशेञित्कार्यंनेति।तेनञिन्नभविष्यति।अस्थानिवत्वेदोषस्ते ¯वृद्धिरत्रनसिध्यति ॥

द्याह।स्वरार्थइति।इञादेशोयदिष्यङ्क्रियतेतदन्ताच्चटाप्तदावाराह्येत्याद्युदात्तंपदंस्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वयाचाब्विधेयः।आदेशवाद्याह।तवापीति।ममतुयङश्चाबितिवचनाच्चाब्भवतीतिमन्यते।प्रत्ययवाद्याह।नैषदोषइति।उक्तइति।द्योतितइत्यर्थः।एकस्यस्त्रीत्वद्योतनेसामर्थ्याभावाद्भूयोद्योतकत्वम्।एतच्चप्रयोगदर्शनादवसीयते।आदेशवाद्याह।सानुबन्धकस्येति।इञएवाकृतञकारेत्संज्ञकस्यादेशःकरिष्यतेतेनञित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरेटापिकृतेएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिवाराह्याशब्दोन्तोदात्तोभविष्यतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्ययवाद्याह। अस्थानिवत्त्वइति। अर्धजरतीयमिति। समासाच्चतद्विषयादिति छप्रत्ययः। मुखंनकामयन्ते अङ्गान्तरं तुकामयन्तेजरत्याः। आदेशवाद्याह। त्वयाप्यत्रेति। प्रत्ययवाद्याह। अक्कियैवेति। यस्यसंप्रसारणमितिवक्ष्यते। निरनुबन्धकत्वाच्चायमेवग्रहीष्यते। आम्बष्ठ्यापुत्रइत्यादौतुष्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह। पाश्यायामिति। यदीह्यप्रत्ययंविधायस्यसंप्रसारणमित्युच्यतेतदापाशानांसमूहः पाशादिभ्योयइतिचप्रत्ययस्यपाश्यापतिरित्यादौसंप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह। एकइति। आदेशवाद्याह। अथेति। चेक्रियिइति धातोरेकाचइत्यनेन वि

अस्थानिवत्त्वेदोषः। वृद्धिस्तेनप्राप्नोति। औडुलोम्या। शारलोम्येति। नचेदानीमर्द्धजरतीयंलभ्यम्। वृद्धिर्ममभविष्यति। स्वरोनेति। तद्यथा। अर्धंजरत्याःकामयन्ते अर्धंनेति। त्वयाप्यत्रविशेषार्थंकर्तव्यस्याद्विशेषणम्। त्वयाप्यत्रविशेषणार्थोऽनुबन्धःकर्तव्यः। क्वविशेषणार्थेनार्थः। ष्यङः संप्रसारणमिति। अक्कियैवविशेषोत्रसानुबन्धोविशेषवान्। अक्कियैवममविशेषः। सानुबन्धस्तुविशेषवान्। पाश्यायांतेकथंनस्यात्। पाश्यापतिरित्यत्रतवकस्मान्नभवति। एकोमेस्याद्विशेषणम्। एकोममविशेषणार्थः। त्वयापुनर्द्वौकर्तव्यौ। अथैकस्मिन्सतिकः करिष्यते। किंचातः। अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्। यद्येताभ्यामन्यःक्रियते। सूत्रभेदःकृतोभवति। षितिलिङ्गं प्रसज्यते। अथषित्क्रियतेषितइतिईकारःप्राप्नोति। ङितिचेक्रियिते दोषः। अथङित्क्रियतेचेक्रियितेदोषोभविष्यति। लोलूयापुत्रः। लोलूयापतिरिति। व्यवधानान्नदुष्यति ॥

हितेयङीत्यर्थः। यङः पूर्वाचार्यसंज्ञाचेक्रियितमिति। प्रत्ययवाद्याह। व्यवधानादिति। लोलूयतेत्यत्रयङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययेसतिअकारेणव्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपत्योरिति। सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्ययङः संप्रसारणेनभाव्यम्। तत्रवाराह्याशब्देटापासहैकादेशस्यपूर्वप्रत्यन्तवद्भावात्पुत्रपत्योरनन्तरोयङ्भवति। लोलूयेत्यत्रतुयङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययेकृतेऽतोलोपइतियङोऽकारोलुप्यतेतत्रटापिकृतेएकादेशेचपुत्रपत्योरनन्तरोयङ्नभवत्यकारेणव्यवधानादितिसंप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आदेशवाद्याह। योनन्तर इति। यङः संप्रसारणमिति भवतासूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्यां
धातुना यङ्‌ विशेष्यते। तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वा राही पुत्र इति
संप्रसारणं भवति। एवं लोलूया पुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः। धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं
तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः। न चेदिति। एकस्य य
दा धर्मद्वयं न संभवति तदान्यतरस्वरूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः। प्रत्ययवाद्याह। यदीति। तदा किं दोषः स्या
न्नवेति पृच्छति। आदेशवाद्याह। यङेति। जुसि चेत्यादावङ्गेनेको विशेषणेऽङ्गस्येकावाविशेषोऽस्त्येव। यङा तु धातौ

अकारेण व्यवधानाद्दोषो भविष्यति। योनन्तरो धातुः सः। यो धातुः सोनन्तरः। धातोरिति वर्तते। यश्चा
त्रानन्तरो नासौ धातुः। यश्च धातुर्नासावनन्तरः। न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते। न चेदुभय
तः साम्यं भवति। उभयत्र प्राप्नोति। यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत। यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ्‌ धा
तुना वा यदि तुल्यमेतत्। यद्येवं यङा धातुर्विशेष्येत। अथापि धातुना यङ्‌। तुल्यमेतद्भवति। उभौ
प्रधानं यदि नात्र दोषः। अथोभौ प्रधानं भवतः नात्र दोषो भवति। तथा प्रसार्येत तु वाक्यतिस्ते। तथा
सति वाक्यतिः वाक्पुत्र इत्यत्र संप्रसारणं प्राप्नोति। धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः। धातुप्रक
रणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते ॥

विशेष्यमाणे धातुना वात्र विशेष्यमाणे यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह। उभाविति। यङ्‌ धात्वोः परस्परेण विशेषणवि
शेष्यभावो नास्ति समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति। तत्र वा राही पुत्र इत्यादौ भवि
ष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात्। ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः। आदेशवाद्या
ह। तथेति। यदि यङ्‌ धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चे
तिवचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह। धातुप्रकरणस्येति। धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदेशवाद्याह। अवश्यमिति। आदेच उपदेशे शितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह। आत्वार्थमिति। एतदिति। एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः। उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते। तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते। प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि। ननु नैद्यचष्टन् गोद्यचद् इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः। एवं च गोतो णिदिति णित्त्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः। नह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम्। एवं प्रत्ययप

अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिरिति। आत्वार्थं यदि क्रियते तत्रैवैतत्करिष्यते। उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते। उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति। एवं तर्हि उपदेशे आत्वमित्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ गोत्रावयवात्। किमर्थमिदमुच्यते। गोत्रावयवादगोत्रार्थम्। गोत्रावयवादित्युच्यते। अगोत्रार्थोयमारम्भः। गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम्। गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति। इहापि प्राप्नोति। आहिच्छत्रीकान्यकुब्जीति। एवं तर्हि [illegible]दिव गोत्रावयवात्। गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम्। गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति। सिद्धं गोत्रे पूर्वे[illegible]। इदं तर्हि प्रयोजनम्। गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते। अगुरूपोत्तमार्थोयमारम्भः। अगुरूपोत्तमार्थमिति [illegible]सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्रसङ्गः॥

सोपि निर्दोषः। अत एव क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः। औदमेघ यद् इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेपि यलोपः। ष्यङ् आपत्यादिहितत्वात्स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः। गोत्रा॥ अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्संदेहात्प्रश्नः। किमर्थमिति। पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह। गोत्रावयवादिति। गोत्रावयवो गोत्रात्पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः। सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी तेन गोत्रे ऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः। इहापीति। पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोर्थ इह नाश्रीयत इति भावः। इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह। एवं तर्हीति। यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः। गोत्रादिति चेदिति। पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सर्वत्रप्रसङ्ग इति। यथाभार्गवगोत्रस्यसाधारणस्यावान्तरगोत्राणिच्यवनादीनितेभ्युऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रेऽनार्षयोरितिष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्योगुरूपोत्तमेभ्यएवष्यङिष्यतेनतुगुरूपोत्तमेभ्यइतिभावः। तत्रभवतामिति। अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः। कथंयेभ्यइति। पुणिकमुखरादिभ्यः। येक्रौड्यादयइति। पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः। कुलाख्याभ्यइति। अप्रधानवचनोऽवयवशब्दइहगृह्यते। तत्रप्रवराध्यायपठितानांमुख्यंगोत्रत्वम्। येत्वादिपुरुषाःश्रुतशीलसंपन्नाअपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानगोत्रत्वंतेभ्योऽनेनष्यङ्विधान

अगुरूपोत्तमार्थमितिचेत्सर्वेषामवयत्वात्सर्वत्रप्राप्नोति। अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसाम्। बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिःप्रयोजनमभ्युपगतः। तत्रभवतांयदपत्यं तानिगोत्राणिअतोन्येगोत्रावयवाः ततउत्पत्तिःप्राप्नोति। तच्चानिष्टम्। तस्मान्नार्थोनेनयोगेन। कथंयेभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्यइष्यते। सिद्धंतुरौड्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रौड्यादिषूपसंख्यानात्। रौड्यादिषूपसंख्यानंकर्तव्यम्। केपुनारौड्यादयः। येक्रौड्यादयश्चभारद्वाजीयाःपठन्ति। सिद्धंतुकुलाख्याभ्योलोकेगोत्राभिमताभ्यइति। सिद्धमेतत्। कथम्। कुलाख्यालोकेगोत्राभिमताःगोत्रावयवाइत्युच्यन्ते। अथवागोत्रावयवःकोभवितुमर्हतियोगोत्रादव्युतः। कश्चगोत्रादव्युतः। योनन्तरः। दैवदत्त्यायाज्ञदत्त्येति ॥ इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येचतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

म्। पुणिकस्यापत्यंगोत्रंस्त्रीपौणिक्याभौणिक्या मौखर्येति। योनन्तरइति। पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेनगोत्रसादृश्येसतिपृथग्भावोन्तरङ्गत्वादाश्रीयतइतिजातादौष्यङ्नभवति। आहिच्छत्रीति। तदेवमर्थद्वयमस्यसूत्रस्यभाष्यकारेणव्याख्यातम्। अभिधानलक्षणाश्चकृत्तद्धितसमासाइतिसर्वत्रानन्तरापत्येष्यङ्नभवति ॥ इत्युपाध्यायजैयपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेचतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥ एम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समर्थानाम्॥ समर्थवचनमिति। तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणविभक्तिसंबन्ध्यपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसाम
र्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः समर्थादिति। समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये
संबन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्। इह तस्य प्रयोजनाभावात्। किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविद्ध्यर्थं तस्येति निर्दिष्ट
म्। अपत्यमिति। प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्परसंबन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः। ऋद्ध
स्योपगोरित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्। समर्थवचनमिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्।
तत्र कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योऽर्थः प्रतीयते नासौ कम्बल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भ

समर्थानां प्रथमाद्वा॥ समर्थवचनं किमर्थम्। समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्। उपगोरपत्यमिति। असमर्थान्मा भूदि
ति। कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति। समर्थवचनमनर्थकम्। न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्। समर्थवचनमन
र्थकम्। किं कारणम्। न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्। न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात्। अनभि
धानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अथ प्रथमवचनं किमर्थम्। प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम्। प्रथमात्प्रत्ययो
त्पत्तिर्यथा स्यात्। अप्रथमान्मा भूत्। उपगोरपत्यमिति। अपत्यशब्दात्। प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्था
भिधानम्। प्रथमवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। न ह्यत्राप्रथमेनार्थाभिधानम्। न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्य
येनार्थाभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। अथ वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। उप
गोरपत्यमिति। वावचने चोक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति ॥

विष्यतीत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः। न चानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः। असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः
प्रत्यय उपचारादभिहितः। अपत्यशब्दादिति। अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। तथा हि। यथेन्द्रो देवतास्य
स्यतदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति। एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः। लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथ
म्यं नियतत्वादाश्रीयते। न तु विग्रहवाक्यापेक्ष नियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात्। प्रथ
मवचनमिति। देवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते। न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इहेति। व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाद्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः। कृतवर्णानुपूर्वीकमिति। तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः। सौत्थितिरिति। विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्। ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात्। नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते पश्चात्प्रत्ययो भविष्यति। एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते। अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपा वस् अस इति स्थिते इट् च प्राप्नोति संप्रसारणं च। तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति। तत्र कृते वलादित्वाभावा

इहापि वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात्। इह द्वौ पक्षौ। वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च वृत्तिश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थो वावचनेन। अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति। किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम्। किं पुनस्तत्। कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्। सौत्थितिः वैकसमाणिरिति। अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायते। प्राग्दीव्यतोऽण्॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः ॥

दिण्नास्तीति सिद्धं पपुष इति। वाक्यस्येति। वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात्। तथाह्यौपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते। तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात्। एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम्। प्राग्दीव्यतोऽण्॥ अयुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणोऽयुजिः। प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। नहीति। दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः। अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात्। समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य प्रसिद्धत्वात्। समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः॥ एमः २६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीव्यच्छब्दइति।एकदेशेनसमुदायोनिर्दिश्यते।सचार्थप्रधानइत्यर्थस्यावधित्वंसंपद्यते।तन्नेति।तेनपचत्वित्यादौ
पदसंज्ञासिद्धाभवति।अथवेति।नैवेदमनुकरणंकिंतर्ह्यर्थएवावधित्वेननिर्दिश्यते।तत्रदिवेर्लटिकृतेऽर्थादित्यनेनग॥
म्यमाना–र्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्यात्प्रथमासमानाधिकरणेनिषेधाद्धालटःशत्रादेशःकृतइत्य
र्थः।अयेति॥एकदेशाक्षेपद्वारेणप्राग्दीव्यतइतिसमुदायआक्षिप्तः।अणित्येवंवक्तव्यमधिकारार्थमितिमत्वाप्रश्नः।स

नहितत्रकश्चिद्दीव्यच्छब्दःपठ्यते।कस्तर्हि।दीव्यतिशब्दः।कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः।प्राग्दीव्यतेरिति।
सतथातर्हिनिर्देशःकर्तव्यःप्राग्दीव्यतेरिति।नकर्तव्यः।दीव्यतिशब्देचदीव्यच्छब्दोस्तितस्मादेषापञ्च
मी।किंपुनःकारणंविकृतनिर्देशःक्रियते।एतज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाएकदेशविकृतमन
न्यवद्भवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।एकदेशविकृतेषूपसंख्यानंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति।अ
थवाप्राक्शब्दोयंदिक्शब्दः।दिक्शब्देश्चयोगेपञ्चमीभवति।तत्राप्रथमासमानाधिकरणेइतिकृत्वा
शताभविष्यति।अथप्राग्वचनंकिमर्थम्।प्राग्वचनंसकृद्विधानार्थम्।प्राग्वचनंक्रियते।सकृद्विधानार्थम्।
सकृद्विहितःप्रत्ययोविहितोयथास्यात्।योगेयोगेतस्यग्रहणमाकर्षमिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अधिका
रादप्येतत्सिद्धम्।अधिकारःप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थःइतियोगेयोगेउपतिष्ठते।अधिकारात्सिद्धमिति
चेदपवादविषयेणप्रसङ्गः।अधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेणप्राप्नोति।अतइञ्।अण्चेत्यणपि
प्राप्नोति।तस्मात्प्राग्वचनम्।तस्मात्प्राग्वचनंकर्तव्यम्।अथप्राग्वचनेक्रियमाणेकथमिदंविज्ञायतेप्राग्दी
व्यतोयाःप्रकृतयःआहोस्वित्प्राग्दीव्यतोयेर्थाइति।किंचातः।यदिविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयाःप्रकृतयइति।सए
वदोषः।अपवादविषयेणप्रसङ्गइति।अथविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयेर्थाइति।नदोषोभवति॥

कृद्विधानार्थमिति।प्राग्दीव्यतोयेर्थास्तान्सर्वाननपेक्ष्यानेनाण्प्रत्ययःसकृद्विधीयतइत्यर्थः।विहितोयथास्यादिति।सर्वेष्वर्थेषु
विहितोयथास्यादित्यर्थः।अण्चेति।प्रतियोगमुपस्थानेद्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पःस्यान्नतुबाध्यबाधकभावः।सएषदोष
इति।सर्वांश्चेत्प्रकृतयइहापेक्ष्यन्ते।तदैकविषयत्वादणिञादीनांबाध्यबाधकभावोनस्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समानेर्थइति। अर्थापेक्षणेसत्यर्थेष्विदमणिवधानमितिप्रकृत्यन्तरेसावकाशोऽण्प्रत्ययःएकस्मिन्नर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमा
नेनेञादिनातक्रकौण्डिन्य न्यायेनबाध्यतइत्यर्थः। तथाहीति। यज्जातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमानितिभावः। प्राधान्ये
नेति। तात्पर्येणेत्यर्थः। यांकांचिदिति। प्राक्कुलत्वादणइतिवक्तव्यंस्यादित्यर्थः। पीलायावेति। सूत्रमप्येतदनारम्भणीयंस्या
त्। ह्यचइत्यनेनैवढकःसिद्धत्वादनेनाप्यणः। उदश्वितइति। उदश्वितइत्येवठग्विधानायकर्तव्यंस्यादनेनाणःसिद्धत्वादित्य

समानेर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानइञणंबाधिष्यते। यथानदोषस्तथास्तु। प्राग्दीव्यतोयेर्थाइतिविज्ञायते।
कुतएतत्। तथाह्ययंप्राधान्येनार्थंनिर्दिशति। इतरथाहिबह्व्यस्तत्रप्रकृतयःपठ्यन्ते ततोयांकांचिदेवा वधि
त्वेनोपाददीत। अथवा। पुनरस्तुप्राग्दीव्यतोयाःप्रकृतयइति। ननुचोक्तमपवादविषयेणप्रसङ्ग इति। नवाक्क
चिद्वावचनात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। क्वचिद्वावचनात्। यदयंक्वचिद्वावचनंकरोति। पीलायावा। उ
दश्वितोन्यतरस्यामिति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नापवादविषयेणभवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यतेनार्थःप्राग्वचनेन।
अधिकारात्सिद्धम्। ननुचोक्तमधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेणप्रसङ्ग इति। नैषदोषः। परिहृतमेतत्।
नवाक्वचिद्वावचनादिति। किंपुनःकारणमियानवधिर्गृह्यते। नप्राक्ठकइत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्यर्थेष्वे
तद्भवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानइञणंबाधिष्यते। दित्यदित्यादित्यपत्यु
त्तरपदाण्ण्यः॥ ण्यप्रकरणेवाङ्मतिपितृमतांछन्दस्युपसंख्यानम्॥ ण्यप्रकरणेवाङ्मतिपितृमतांछ
न्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। वाक्। वाच्यम्। मति। मात्यः। पितृमत्। पैतृमत्यः। पृथिव्याञाञौ॥ पृथिव्याञाञौव
क्तव्यौ। पार्थिवा। पार्थिवी॥ देवस्ययञञौ॥ देवस्ययञञौवक्तव्यौ। दैव्यं। दैवम्॥ बहिषष्टिलोपोयञ्च॥ बहि
षष्टिलोपोयञ्चवक्तव्यः। बहिर्भवोबाह्यः ॥

र्थः। नप्राक्ठकइति। यद्यपीहानेकठग्ग्रहणमस्तितथाव्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेनग्रहीष्यते। एतदिति। एवंहि
सत्येबाध्यबाधकभावोभवतिज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः। दित्यदित्यादि। अणपवादोण्यः। वाङ्मतीति। कुर्वादिषुमतिपितृम
च्छब्दयोरपत्यार्थेभाषायामपिण्यविधानार्थःपाठः। अनेनतुच्छन्दसिसर्वेषुप्राग्दीव्यतीयेषुण्यविधिः। बहिषइति। टिलोप
वचनमव्ययानांभमात्रेटिलोपइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थंतेनारातीयइत्येवमादिसिद्धंभवति। स्यान्नइति। भाष्यकारवचन
प्रामाण्यात्तदन्तस्यग्रहणंनकेवलस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अश्वत्थामइति।अश्वस्येवस्थामबलंयस्येतिबहुव्रीहिः।पृषोदरादित्वात्सकारस्यतकारः।अपत्यादावर्थेऽकारप्रत्ययः।नस्तद्धि तइतिटिलोपः।उडुलोमाइति।बाह्वादिषुलोमन्शब्दस्यपाठादिञिप्राप्तेऽकारोविधीयते।केचिदाहुरिञ्यपिकृतेतस्यबह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुकिप्रत्ययलक्षणेनस्वादिष्वितिपदसंज्ञायांनलोपेनसिद्धंरूपम्।भसंज्ञातुवर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययल क्षणेननभविष्यतिनङि संबुद्ध्योरिति ङौनलोपनिषेधाद्वा।तदेतदयुक्तम्।प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्रलुगभावात्।किंचोडुलो मैरु डुलोमेभ्य इत्यादौसुबिधौनलोपस्यासिद्धत्वादैसादिनस्यात्।नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वापदसंज्ञा याअभावः।यथाकाश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनइत्यत्राणोलुकिकृतेनलोपोनभवति।एवमिहापिनस्यात्।सर्वत्रेति।

ईकक्च॥बहिषईकक्चवक्तव्यः।बाहीकः।ईकञ्छन्दसिचवक्तव्यः॥बाहीकमस्तुभद्रंवः॥स्थाम्नोकारः॥स्थाम्नोऽ कारोवक्तव्यः।अश्वत्थामः।लोम्नोपत्येषुबहुषु॥लोम्नोऽपत्येषुबहुषुअकारोवक्तव्यः।उडुलोमाः।शारलोमाः। बहुष्वितिकिमर्थम्।औडुलोमिः।शारलोमिः।सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयत्॥सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयद्वक्तव्यः॥ गविभवंगव्यम्।गोःस्वंगव्यम्।गौर्देवतायस्यस्थालीपाकस्यगव्यःस्थालीपाकः।ण्याद्योर्थविशेषलक्षणाद णपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्तिपूर्वविप्रतिषेधेन।ण्यादीनामव काशः।दितिर्देवतास्यदैत्यः।अदितिर्देवतास्यआदित्यः।अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः।दुलेरपत्यं दौलेयः।बालेयः।इहोभयंप्राप्नोति।दितेरपत्यंदैत्यः।अदितेरादित्यः।अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्या वकाशः।अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।आपूपिकम्।शाष्कुलिकम्।ण्यादीनामवकाशः।बार्हस्पत्यम्।प्राजापत्यम्।इहोभयंप्रा प्नोति।वनस्पतीनांसमूहोवानस्पत्यम्।ण्यादयोभवन्तिपूर्वविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः॥

नापत्यएव।यद्वा।प्राग्दीव्यतीयेअन्यत्रचतेनगवाचरतिगव्यइत्यपिभवतीतिकेचिदाहुः।अजादिप्रसङ्गइतिकिम्।गोभ्यो हेतुभ्यआगतंगोरूप्यम्।गोमयम्।ण्याद्यइति।ण्यादयोयेननाप्राप्तिन्यायेनाणएवापवादाः।ठगादिभिरणपवादैस्तुस हसंप्रधारणायांपरत्वात्तएवस्युरितिवार्तिकारम्भः।अर्थविशेषोलक्षणंनिमित्तंयस्यसोर्थविशेषलक्षणः।यस्त्वर्थसाम न्यलक्षणोऽणपवादस्तस्यपरत्वाद्भवतिउष्ट्रपतिर्नामपत्रंतस्येदमौष्ट्रपतम्।पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्भवतिनतुण्यः।बा र्हस्पत्यमिति।बृहस्पतिर्देवताअस्येतिण्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दितिवनस्पतिभ्यामिति। इतश्चानिञ इति दित्यै ढक् भवति। वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठक् भवति। उत्सादीति। ग्रीष्मा दिति। छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते। तस्मिन्नभिधेयेऽञः प्रतिषेधादण् एव भवति। त्रिष्टुबिति। ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण्। यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिकऋत्वण् सिद्ध एव। न चाञादौ शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्य कक्षाणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात्। ऋत्वणस्तु कस्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधकः। तथाहि। कालाट्ठञ्। णोपवादस्ठञोपि ऋ त्वण्। ग्रैष्मावेताविति। शेषलक्षणाद्यौदन्यत्र बोद्धव्यम्। शेषे ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम्। स्त्रीपुंसाभ्याम्॥ लोपः प्राप्नोतीति। त

इक् वाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। दितिवनस्पतिभ्याम पत्यसमूहयोरिति। उत्सादिभ्योऽञ् अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम्। ग्रैष्मम्। अच्छन्दसीति किमर्थम्। त्रि ष्टुब्ग्रैष्मी। यद्यच्छन्दसीत्युच्यते। ग्रैष्मावेतौ मासौ। अत्र न प्राप्नोति। अच्छन्दसीत्युच्यते। नेदं छन्दः समीक्षितम्। काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति। किं तर्हि। प्रत्ययार्थविशेषणमेतद्। न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भव तीति। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते। न नञेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। पौंस्नम्। पुं स इति सकारान्तः। नञ् शब्दश्च प्रत्ययः। न सिध्यति। संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति। एवं तर्हि नैवा र्थो नञा नापि स्नञा। अञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। नकारस्यागमो वक्तव्यः। अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वा न्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः। किं चातः। यदि पूर्वान्तः। स्त्रैणाः। बहुषु लोपः प्राप्नोति। स्त्रैणानां संघः। संघा ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति। अथ परादिः। पौंस्नम्। स एव दोषः। संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोती ति। अस्तु पूर्वान्तः। कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघ इति ॥

त्र कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे दृष्टत्वात् संयोगान्तत्वादिति भा वः। अञ् प्रकृत इति। तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः। बहुषु लोप इति। यञञोश्चेत्यनेन। अथ परादिरि ति। परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यञ्कार्याभावः। ननु च तद्धितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् परादावपि नकारेऽञ् कृतं प्राप्नोति। ए वं तर्हि अभ्यासावजित्याश्रयणाददोष इति मन्यते। पररूपं च शकन्ध्वादित्वात् सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उभयत्रेति। यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते। संघाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते। स्त्री च नर्षिर्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः। टिलोपस्तर्हीति। प्रकृत्यैकाजित्यत्रेष्टेमेयःस्वित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति। इह तु खल्विति। यं विधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः। ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम्। अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादावियस्येति लोपासत्त्वाद्वृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत्। पौंस्ने दोष

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। ईकारस्तर्हि प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति। नुग्वचनान्न भविष्यति। भवेदिह नुग्वचनान्नस्यात्स्त्रैणमिति। इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति। तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ॥ अथेहेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनाद्वा आहोस्वित्प्राग्वतेरिति। कश्चात्र विशेषः। नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थप्रतिषेधो वक्तव्यः। स्त्रीवत् पुंवदिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते। तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। वतेः प्रागिति वक्ष्यामि। वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानम्। वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्। द्विगोर्लुगनपत्ये॥ इह कस्मान्न भवति। त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाड्गुल इति। इह तावत्त्रैविद्य इति। नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति ॥

प्रसङ्गाद्वा। स्त्रैणेनाकारि सूक्ष्मेक्षा। वत्यर्थ इति। प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः। योगापेक्षमिति। अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तत इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशाय चत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते। तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति। द्विगोर्लुग्। त्रैविद्य इति। द्विगोरत्राण्प्रत्यय इति मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवयवेति। विद्यात्र यरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति। अव्ययि कन्यायाश्च द्विगुत्वभावः। पञ्चनदमिति। नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः। कुल्योदकपाण्डुसंख्यापूर्वायाइत्यच्समासान्तः। षण्णामिति। आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्यस्याविवक्षितत्वाद्य एवार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुले भव इतीति भावः। पञ्चगर्गरूप्यमिति। पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः। ततो रूप्यमयटौ। द्विगुनिमित्तमिति। द्विगोर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः। क्वचिद् द्विगुनिमित्त इति।

कथं तर्हि ज्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति। इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते। पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति। कथं तर्हि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति। षाड्कुल इति। नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाड्कुल इति। किं तर्हि। षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाड्कुल इति। अजादिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह माभूत्। पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम्। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति। अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपि। अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्रह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्वित् स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति। अथ विज्ञायते। स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत् ॥

पाठः। तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम्। पञ्चकपालस्येति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः। ततोऽण्। तस्यानेन लुक्। पुनस्तस्येदमित्यण्। तस्य द्विगुंप्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः। अर्थविशेषाऽसंप्रत्यय इति। तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः। समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य। स निमित्तमिति। स तद्धितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यमिति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्तिकारम्भेण। किं च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात्। निमित्तमिति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः। पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात्। अव्यविकन्यायेनेति। अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः। क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। अविरविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति न स्वयं तथायमपीत्यर्थः। अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति। ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्याविभक्तिरुत्पद्यते तस्याद्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात्। यथाऽस्य वामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम्। एवमिति। पञ्चकपालीशब्दात्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः। गोत्रेऽलुगचि॥ यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयमपवादः गोत्रे लुगचीति चेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः। यदि तु गोत्रेऽलुगित्युत्ताहलि नेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः। अलुङ्निमित्त इति। गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सत्यलुकि वृद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा छे च कृते ईया देशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम्। व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः। आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवतारः ॥

यद्यमाह अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि संबन्धे षष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवतीति। कस्य द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति । ।प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालो दशकपाल इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। तत्त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति। गोत्रेऽलुगचि॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। केतरेतराश्रयता। अलुङ्निमित्तोजादिः। अजादिनिमित्तश्चालुक्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गार्गीयइति। गर्गस्यायंछात्रइतियदाएकवचनान्ताप्रकृतिस्तदेदंछस्यावकाशप्रदर्शनम्। भूम्नी तिचेति। प्रत्ययार्थबहुत्व मात्रापेक्षोलुगन्तरङ्गोबाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तुबहिरङ्गोजादिप्रत्ययः। अन्तरङ्ग·बहिरङ्ग·योश्चातुल्यकालत्वाद युक्तोविप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह। भूम्नीति। समानकालाविति। यदिपूर्वंलुक्प्रवर्त्तेततदाभिनिर्वृत्तस्यनि वर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानंस्यात्। तस्मादलुग्विधानान्नतावत्पूर्वंलुक्प्रवर्त्ततइतिलुकोपिसापेक्षत्वादन्त रङ्ग·त्वाभावादुपपन्नएवविप्रतिषेधइत्यर्थः। यदिवेति। अन्तरेणापिवि प्रतिषेधंलुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तम

तदेतदितरेतराश्रयंभवति। इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते। विप्रतिषेधाल्लुकश्छविधानम्। विप्रति षेधाल्लुकःछोभविष्यति। लुकोवकाशः। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। छस्यावकाशः। शालीयोमालीयः। गार्गीयो वात्सीयः। इहोभयंप्राप्नोति। गर्गाणांछात्राः गार्गीयाः। वात्सीयाः। छोभवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रति षेधः। भूम्नीतिचलुक्प्राप्नोबाह्येचार्थेविधीयतेऽजादिः। बहिरङ्ग·मन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधाद्युक्तंस्यात्। भू म्निप्राप्तस्यलुकोयदजादौतद्धितेऽलुकंशास्ति। एतद्ब्रवीतिकुर्वन्समानकालावलुग्लुकौ यदयंभूम्निप्रा प्तस्यलुकोऽजादौतद्धितेऽलुकंशास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यःसमानकालावेतावलुग्लुकाविति। यदिवालु कःप्रसङ्गेभवत्यलुक्छस्तथाप्रसिद्धोस्य। यदिवालुकःप्रसङ्गेऽलुम्भवतितथास्यछःप्रसिद्धोभवति। पू र्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः। लुग्वालुकःप्रसङ्गंप्रतीक्षते। छेऽलुगस्यतथा। लुग्वापुनःअलुकः प्रसङ्गं·यदिप्रतीक्षते। तथातस्यछेऽलुक्सिद्धोभवति। प्रकल्प्यचापवादविषयंततउत्सर्गोभिनिविश तइति॥ गोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुबचनान्तस्यप्रवृत्तौद्व्येकयोरलुक्॥ गोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुव चनान्तस्यप्रवृत्तौद्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः॥

जादिप्रत्ययोबलवत्त्वात्प्रवर्त्ततइत्यर्थः। पूर्वमिति। निरपवादेविषयेउत्सर्गेणप्रवर्त्तितव्यमितिपश्चादसौप्रवर्तइतिभा वः। प्रकल्प्येति। अन्यथानिर्विषयोऽपवादःस्याद्यदिसर्वत्रोत्सर्गःप्रवर्त्तेतेतिभावः। गोत्रस्येति। गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः। बहुषु लोपिनइति। बह्वर्थेषुविधीयमानलोपस्येत्यर्थः। बहुवचनान्तस्येति। यदातदर्थान्तरेयूनिसंक्रामतितदन्ताद्यूनियदाप्रत्य यःक्रियतेइत्यर्थः। द्व्येकयोरिति। द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। द्वयोर्यूनोरेकस्मिन्वायूनियदाप्रत्ययउत्पद्यतइत्युक्तंभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बिदानामिति। बिदस्यापत्यानि बहूनि। अनृष्यानन्तर्ये इति गोत्रे ऽञ्। तदन्ताद्यूनि तद्। ञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षञितः इति लुक्। तत्रा जो बहुषु उत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अञन्तमिति। इञि लुप्ते ऽपि बहुषु अञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः। काश्यपा इति। काश्यपस्यापत्यं बिदादित्वादञ्। तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवं प्रतिकृता विति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति। वचनं त्वभि धेयगतमेव। यद्येकशेषः क्रियते तदा ऽञन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तमानाल्लुक् प्रसङ्गः। यदि वेति। यथैवेत्यर्थः। अतएव इ

बिदानामपत्यं माणवकः बैदः बैदौ। किमर्थमिदम्। नाचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते। न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि॥ एकव चनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बिदस्यापत्यं बहवो माणवकाः बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग् न प्राप्नोति। माभूदेवम्। अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति। अजन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्विति एवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। यत्ता वदुच्यते। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः न वक्तव्यः अचीत्येवालुक् सि द्धः इति। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति। तथा चेदमपि भविष्यति। अथवा अविशेषेण लुकमु क्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते। बिदानामपत्ये बहवो माणवकाः बिदाः। अत्राप्यलुक् प्राप्नोति ॥

त्यन्नहलादौ पितिसार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमिति आगमो लुप्ते ऽपि सर्वधातुके भवति। तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं वि शेष्यते। ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्ते ऽपि प्रत्यये प्रवर्तते। गवे हितं गोहितमित्यादौ त्व वादेशो ऽज्मात्रे विधीयमानो वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावा ल्लोपेन प्रवर्तन्ते। इहा प्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्ते ऽपि प्रत्यये प्रवर्त्तत इति भावः। अविशेषेणेति। प्राग्दीव्यतीयो ऽर्थ एवापे क्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः। हलि नेति। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ् भवति। बिदानामपत्य मिति। अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्याविवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ ४१ युवबहुत्व इति। लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेपि लुक् प्रवर्त्तत इति भावः। प्रथमस्येति। प्रथमादित्यनुवृत्त
मिहार्थवशात् षष्ठ्यन्तं संपद्यते। प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वेत्वलुगभावः। अत्रिभरद्वाजि
केति। अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक्। तदन्ताद्युवबहुत्वे अत इञ्। तस्यण्यक्षत्रियार्षेतिलुक्। अत्रिभृग्विति ढ
को लुक्। भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ्। ततो यूनीञ्। पूर्ववल्लुक्। अञोपि युवबहुत्वे लुगिष्यते। अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभर
द्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठादृष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोप्य
त्र्यादिसूत्रेण लुक्। कश्यपाद्बिदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञो यञञोश्चेति लुक्। पूर्ववद्वुन्। भृगोः ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रि

अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति। पुनरलुक् स्यान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्र
प्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते। न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त
म्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिका। वसिष्ठकश्यपिका। भृग्वङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिकेत्ये
वमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम्। तन्नियमार्थं भवि
ष्यति। एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते। ए
कवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ननु चोक्तम्। अञ्यो बहुषु य
ञ्यो बहुष्विति लुच्यमानो लुङ्न प्राप्नोतीति। माभूदेवम् अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञ
न्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यम् इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति।
नैष दोषः लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

भृग्विति लुक्। एवमङ्गिरसः। कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यचः इति फिञा भाव्यं न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते। कुशिका
द्बिदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञोपि लुक्। वुन्। गर्गाद्यञो लुक्। भृगोर्ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो न गोप
वनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते। स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदादित्यत्र सुबलक्षणेर्थे लुङ्न भवतीत्यर्थः। लोपो यूनीति।
लोपग्रहणेन लुग्लक्ष्यते। लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। काश्यप इत्यनन्तं तु प्रति ए॰म॰
कृति बहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे। निमित्तं नास्तीति। बहुत्वं नास्ति द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥ ४१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आपत्यंवेति।अपत्यस्येदमापत्यंपौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थस्तद्गोत्रसंज्ञंभवति।परमप्रकृतेरिति।गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययः
कार्योनत्वनन्तरगोत्रयुवभ्यइत्यर्थः।आपत्यादिति।गर्गादेर्यदायौत्रप्रभृतेरपत्येचतुर्थादौजीवद्वंश्येप्रत्ययःक्रियतेत
दास्वार्थेद्वितीयोयञिञोश्चेत्यादिनाफगादिःक्रियतेगार्ग्यायणइति।सचेति।स्त्रियांद्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्गीत्येवभ
वति।एकइति।परमप्रकृतेश्चापत्यइत्यनेनतदर्थस्यलाभात्।बहुवचनलोपिष्विति।युवबहुत्वेबिदाइत्यादिसिद्धम्।द्वि
त्वैकत्वयोस्तुबैदौबैदाविल्यादीत्यर्थः।तत्रबिदानामितिगोत्रबहुषुलोपिनइतिवार्त्तिकप्रयोजनमन्यथासाधयतिपर।

यद्यञन्तंयद्बहुषुयञन्तंयद्बहुष्वित्येवमुच्यते।बिदानामयमपत्यंमाणवकोबैदःबैदौअत्रापिप्राप्नो
ति।अलुगत्रलुकंबाधिष्यते।अलुकिचकृतेपुनर्लुकोनिमित्तंनास्तीतिकृत्वापुनर्लुग्नप्राप्नोति।उक्तंवा।
किमुक्तम्।आपत्यंवागोत्रम्।परमप्रकृतेश्चापत्यः।आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थेद्वितीयोयुवसंज्ञःसचास्त्रि
यामेको गोत्रग्रहणानर्थक्यंच।बहुवचनलोपिषुचसिद्धमिति।तत्रबिदानामपत्यंमाणवकइति
विग्रहेबिदशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति।बैदःबैदौ।बैदस्यापत्यंबहवोमाणवकाइतिविग्रहेबि
दशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यतिबिदाइतिअविरविकन्यायेन॥यूनिलुक॥यूनिलुगचीतिचेत्प्रत्ययस्या
यथेष्टप्रसङ्गः।यूनिलुगचीतिचेत् प्रत्ययस्यायथेष्टंप्राप्नोति।अनिष्टेप्रत्ययेऽवस्थितेलुक्।अनिष्टस्यप्र
त्ययस्यश्रवणंप्रसज्येत।सिद्धंत्वविशेषेणलुग्वचनंहलिचेतिप्रतिषेधः ॥

मप्रकृतेरेवयूनिप्रत्ययः।आपत्याज्जीवद्वंश्यादित्यनेनस्वार्थिकोद्वितीयोण्यक्षत्रियार्षञितइतिलुप्यते।अविरवि
कन्यायेनेति।केचिदाहुरग्रन्थोयमिति।परमप्रकृतेश्चापत्यइतिवाचनिकत्वादस्यार्थस्य।अन्येतुवचनस्यैवाव्यवि
कन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः॥यूनिलुक्॥यूनिलुगचीतिचेदिति।अस्मिन्सूत्रन्यासेदोषोनतुन्या
सान्तरइत्यर्थः।फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यतइञ्।तस्यापत्यंयुवाफाण्टाहृतिमिमताभ्यामितिणः।तस्यच्छात्राइति
प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते।सचनप्राप्नोति।णान्तत्वात्।ततश्चवृद्धलक्षणएवच्छेपरतोणस्य
लुक्स्यादितिच्छश्रवणप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भागवित्तेरिति। भगवित्तस्यापत्यमित्यतइञ्। ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकीञश्चेत्यण्। तैकायनेरिति। तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ्। ततो यूनि फेश्छ चेति छः। यमुन्दसुषामा चवार्ष्यायणि फिञः स्मृताइति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्र नाश्रितमिति तैकायने श्छो भवति। परिगणनाश्रये तु न प्राप्नोति। तस्य छात्रा इति छे लुप्ते वृद्धलक्षणः श्छः। औपगवेरिति। उपगोरपत्येऽण्। ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते कः। किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन् लुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षणइत्याह। वृद्धवदिति। वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य। तत्र

सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलिनेति वक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याप्रथेष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। अचीति नैषा परसप्तमी। का तर्हि। विषयसप्तमी। अजादौ विषय इति। तत्राचि विषये लुकि कृते योयतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्योऽणठक्छाः। फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः। ण। ठक्। भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः। भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः। ठक्। छ। तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः। तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः। छ। इञण्यौ सर्वत्र। इञण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम्। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्याख्यायते सावतिदेशः। कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि तानि ज्ञापकेन सिद्धानि। यत्तव छान्तात्तर्हि इञ्प्रयोजनम्। यत्। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः। श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः। श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः। यत्। ख। कुलस्यापत्यं कुलीनः। कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः। कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः। ख ॥

यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण् स्यात्। कथं पुनर्यानीति। गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति। ज्ञापकेनेति। राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्चेति वक्ष्यमाणेन। तदेवमिञो लुकाविनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत्। इदानीमिञउदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह। यत्तव छान्तादिति। श्वाशुरिरिति। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः। रामः
उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नय्वाभ्यामिति वृद्धिनिषेधऐजागमश्च न प्रवर्तते। कुलीन इति। कुलात्खः ॥ ४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वस्त्रीय इति। श्वसुरः। एतान्यपीति। लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः। न चैतदिति। अब्राह्मणशब्दे न ब्राह्मणसदृशस्त्रियादिग्रहणाच्छ्वशुरादिशब्दैः स्त्रियादेरनभिधानादित्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेध इति। युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः। मायूरीति। मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ्। तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। तस्य लुक्। ग्लुचुकायनेरिति। ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। ततो यून्यण्। तस्य लुक्यणेव भवति। अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात्। कापिञ्जलादेरिति। कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ्। ततो यूनि

क। श्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः। स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः। स्वास्त्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्त्रीयाः। एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि। अत्रापि यूनि स्वसुर्यः कुलीनः स्वस्त्रीय इत्येव भवितव्यम्। उक्तमेतत्। अणिञोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति। अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते। न चैतद्ब्राह्मणगोत्रमात्रम्। अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः। यदन्यद्ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि। प्रसज्यायं प्रतिषेधः ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। मायूरिः। कापोतिः। कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्। एवं तर्हि अणण्योः सर्वत्र प्रयोजनम्। अण्। ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः। ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः। ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम्। कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः। कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः। प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः। प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः। युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात्। यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते। औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः। तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति। अन्यथा छः स्यात्। प्राग्दीव्यत इति। प्राग्दीव्यतो ये ऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। वृद्धवदिति। गोत्रवदित्यर्थः। अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्राश्रयकार्याप्रसङ्गः। गार्ग्यायणानामिति। गर्गस्यापत्यं गोत्रं गर्गादिभ्यो यञ्। तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक्। तदन्तात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति वुञ्। इदमर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् इति वुञ्। सास्य भक्तिरित्यत्रार्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ्। औपगवेरिति। सत्यतिदेशे यूनि लुगिस्य स प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतद्दोषपरिहारायाह। यदि पुनरिति। यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पातादिञभावादिञश्चेत्यण् न भविष्यतीत्यर्थः। अतिदिश्येतेति। अतो ऽयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः। एवं वाक्यशेष इति। उभयसंभवे न भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः। एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते। तद्वक्तव्यमिति। ततश्च गौरवं स्यादिति भावः। अथ वै तर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। एतेन गौरवं परिहृतम्। कथमिति। यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम्। विधेयकार्यानिर्देशात्। ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीया गार्ग्या

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्यते कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च भवति निर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति न भवतीति। एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति। एवं प्राग्दीव्यतो ऽधिकारे यून्यपि न भवतीति। तद्वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते। कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति। यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थो ऽतिदिश्यते। प्राग्दीव्यतो ऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति। तद्वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते। तत्कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्। तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥

यणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः। फक्फिञ्वर्तीति। वर्तनं वर्तः फक्फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः स विद्यते यस्मिन्यूनि स वा वृद्धवत्। ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्तिः पक्षे ऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः। यदा तर्हीति। गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात् फको ऽनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति। यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ् रासः नप्राप्नोति। इदानीमर्थातिदेशादर्शनायाह। यदि पुनरिति। यूनि लुगित्येतदिति। यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न विधेय इत्यर्थः। ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यमिति। प्राग्गोत्रसंज्ञायागोत्रेकुञ्जादिभ्यइत्यतोगोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौराजन्यमनुष्यशब्दौततश्च गोत्रग्रहणेनैवतास्यांवुञः सिद्धत्वात्किंतयोर्ग्रहणेन। गृहीतौतुज्ञापयतोगोत्रग्रहणंलौकिकगोत्रपरमिति। राजन्यमनुष्यशब्दौच लौकिकेप्रयोगेजातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौनभवतइतिकर्त्तव्यंतयोर्ग्रहणम्। लौकिकंचगोत्रमपत्यमात्र म्। परमिति। अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः। उपचर्यतइति। व्यवह्रियतइत्यर्थः। शालङ्केरिति। शलङ्कोरपत्यमितिबाह्वादेराकृति गणत्वादिञ्। पैलादिषुशालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्कादेशः। अतएवचनिपातनाद्गोत्रेपिनडादिफकेञ्नबाध्यते। ततोयूनि फक्। तस्यपैलादित्वाल्लुकिकृतेइञन्तंयूनिवर्त्ततइतिगोत्राश्रयइञश्चेत्यण्नप्राप्नोति। गोत्रेणेञमिति। कण्वादिभ्योगोत्रइत्य

एवंतर्हि राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्चलौकिकंज्ञापकपरम्। यदयंवुञ्विधौराजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणंकरोति। तज्ज्ञाप यत्याचार्यःलौकिकंपरंगोत्रग्रहणमिति। युवाचलोकेगोत्रमित्युपचर्यते। किंगोत्रोसिमाणवक। गार्ग्यायणः। किंगो त्रोसिमाणवक। वात्स्यायनः। यद्येतज्ज्ञाप्यते। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। गोत्राश्रयइञोगोत्रइत्यण् प्राप्नोति। सामूहिकेषुज्ञापकम्। यदिसामूहिकेषुज्ञापकम्। गार्ग्यायणानांकिंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्यगार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयोवुञ्नप्राप्नोति। एवंतर्हिवुञ्विधौज्ञापकम्। यदिवुञ्विधौज्ञापकम्। शाल ङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः। इञोगोत्रइत्यण्नप्राप्नोति। अस्तुतर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवी याः। गोत्रेणेञंविशेषयिष्यामः। गोत्रेयइञ्विहितइति॥ तस्यापत्यम्॥ तस्येदमित्यपत्येपि। तस्येदमित्य पत्येपिअण्सिद्धः ॥

त्रगोत्रग्रहणेनपौत्रप्रभृतिगोत्रंगृह्यते। गोत्रप्रत्ययानुवादेनह्यत्राण्विधीयते। कृण्वादिभ्योगोत्रेयः प्रत्ययोविहितस्तद न्तेभ्योण्भवतीति। कण्वादयश्चगर्गादिषुपठितास्तत्रचगोत्रइतिवर्त्तते। अपत्याधिकारेचगोत्रग्रहणादेवशास्त्रीयंगोत्रं गृह्यते। तदेवकण्वादिभ्योगोत्रइत्यत्रानूद्यते। तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्त्तते। तेनगोत्रेयइञ्विहितस्तदन्तादण्विधीयमानःश लङ्केर्भविष्यतिनत्वौपगवेरित्यर्थः। नन्वौपगविशब्देऽनेनसूत्रेणेञोलुकाभाव्यम्। नैषदोषः। पूर्वमेवास्योदाहरणस्यप्रत्या ख्यानादन्यथासिद्धत्वाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ तस्यापत्यम्॥ तस्येदमिति। इदमितिसंबन्धिसामान्येसर्वविशेषान्तर्भावा दपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बाधकादिति। जातौ बहुवचनम्। तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति। तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानश्छः अणस्त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वाद् नयोः कथं बाध्यबाधभाव इति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। यदि योगविभागमकृत्वा तस्यापत्यमत इञित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धाद् अपत्ये छः। पृथग्योगे त्वपत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते। उत्सर्ग इति। प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः। अथ वेदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन् पृथग्योगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष

तस्येदं विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत। उत्सर्गः शेष एवासौ। यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव। अथैतस्मिन् बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम्। वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्। वृद्धानि प्रयोजयन्ति। भानोरपत्यं भानवः। श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति। कथं पुनरिच्छतापि अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम्। तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्। किमिदं भवानध्यारुह्य तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य। अवश्यमुत्तरार्थ मर्थनिर्देशः कर्तव्यः। समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या। एवं तर्हि योगप्रतिविभागकरणसामर्थ्यात्। इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ् भवतीत्येव ब्रूयात्। पुल्लिङ्गेन नायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च। तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात्। एकवचनान्ताच्च। स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् ॥

एव भवति। अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। कथं पुनरिति। प्रकृतिसामान्याद्विधानादणो वोत्सर्गः प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छो ऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते। तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः। पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः। इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह। किमिदमिति। अध्यारुह्येति। तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः। सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह। एवं तर्हीति। पुल्लिङ्गेनेति। यद्यपि नपुंसकेपि तस्येति रूपं तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात् कामचारादेवमुक्तम्। स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति। सुमात्रुरपत्यं सौमात्रः। स्त्रस्यापत्यं स्रात्रिरित्यादावित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धितार्थेनिर्देशइति।तद्धितप्रकरणादेवमुक्तम्।सर्वत्रैवहिशास्त्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तंलिङ्गसंख्यंनविवक्ष्यते।क्व
चित्संख्यातुविवक्ष्यते।यथासुप्सुपेति।अप्रमाणमिति।तद्वशात्कार्यस्यविधिनिषेधौनभवतइत्यर्थः।भावसूत्रेविस्तरेण
भाष्यमेतद्व्याख्यातमितिततएवावधार्यम्।सामान्यनिर्देशादिति।तस्येतिनिर्देशात्तच्छब्दादेवसामान्यवाचिनःप्रत्य

तद्धितार्थनिर्देशेलिङ्गवचनमप्रमाणंतस्याविवक्षितत्वात्।तद्धितार्थनिर्देशेलिङ्गवचनमप्रमाणम्।किं
कारणम्।तस्याविवक्षितत्वात्।नात्रनिर्देशस्तन्त्रम्।कथंपुनस्तेनैववचनामनिर्देशःक्रियते।तच्चातन्त्रंस्यात्।
तत्कारीचभवांस्तद्द्वेषीच।नान्तरीयकत्वादत्रपुल्लिङ्गेननिर्देशःक्रियतएकवचनान्तेनच।अवश्यंकयाचि
द्विभक्त्याकेनचिद्वचनेननिर्देशःकर्तव्यः।तद्यथा।कश्चिद्धान्यार्थीशालिकलापंसतुषंसपलालमाहरतिना
न्तरीयकत्वात्।सयावदादेयंतावदादायतुषपलालान्युत्सृजति।तथाकश्चिन्मांसार्थीमत्स्यान्सशकलान्स
कण्टकानाहरतिनान्तरीयकत्वात्।सयावदादेयंतावदादायशकलकण्टकानुत्सृजति।एवमिहापिनान्तरी
यकत्वात्पुल्लिङ्गेननिर्देशःक्रियतएकवचनान्तेनच।नह्यत्रनिर्देशस्तन्त्रम्।सर्वनामनिर्देशेविशेषासंप्रत्य
यःसामान्यनिर्देशात्।सर्वनामनिर्देशेविशेषासंप्रत्ययः।किंकारणम्।सामान्यनिर्देशात्।सर्वनाम्नायंनि
र्देशःक्रियते।सर्वनामचसामान्यवाचि।तेनसामान्यवाचिनएवोत्पत्तिःस्याद्विशेषवाचिनोनस्यात्।सामा
न्यचोदनास्तुविशेषेषु।सामान्यचोदनास्तुविशेषेष्ववतिष्ठन्ते।तद्यथा।गौरनुबन्ध्योऽजोग्नीषोमीयइति।आ
कृतौचोदितायांद्रव्येआरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनिक्रियन्ते।विषमउपन्यासः।अस्तिकारणंयेनैतदे
वंभवति।किंकारणम्।असंभवात्।आकृतावारम्भणादीनांसंभवोनास्तीतिकृत्वाआकृतिसहचरितेद्रव्येआर
म्भणालम्भनविशसनादीनिक्रियन्ते।इदमप्येवंजातीयकमेव।असंभवात्सामान्यवाचिनउत्पत्तौविशेषवाचि
नउत्पत्तिर्भविष्यति।अपत्याभिधानेस्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात्।अपत्याभिधानेस्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः।

यःस्यान्नोपग्वादिभ्यइत्यर्थः।सामान्यचोदनाइति।विशेषाणामेवकार्यसिद्ध्यर्थंसामान्यमुपादीयतेनतुस्वार्थमित्यर्थः।इदमपीति।
अपत्यमित्यनेनैवसंबन्धिशब्दत्वादपत्यवत्त्वमात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्यविशेषणविशेष्यभावायोगादिहापिसामान्येनविशेषाए
वगृह्यन्ते।यदातुप्रकरणवशाद्विशेषेसर्वनामवर्तते तदातस्मादपिप्रत्ययोभवतिताद्यनिरिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नपुंसकलिङ्गस्येति। औपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात्। औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः। प्रजन इति। प्रसवमा
त्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः। स चेति। सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः।
समानायामिति। एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः। अपत्यमिति। अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः। प्रजन इति। सर्वलिङ्गैः शब्दैः प्रत्याय्य
मानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते। एकार्थ इति। एकैकोर्थः सर्वलिङ्गः स च केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केनचिदेव लिङ्गेन युक्तः
प्रतीयते। अवयवान्यत्वादिति। स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य
लिङ्गभेदोवगम्यते किं पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः॥ एको गोत्रे॥ एकशब्दोयमन्य

किं कारणम्। नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्या
त्। स्त्रीपुल्लिङ्गस्य न स्यात्। ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते। इह पुनरुत्प
न्नेनाभिधानं चोद्यते। सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रजनस्य विवक्षितत्वात्। प्र
जनोत्र विवक्षितः। स च सर्वलिङ्गः। किं पुनः कारणं समानायामाकृतौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलि
ङ्गः। एकार्थत्वे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्। एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते। तद्यथा। पु
ष्यः तारका नक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति। अवयवान्यत्वाच्च। अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं
दृश्यते। तद्यथा। कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डारः। अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्।
किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि॥ एको गोत्रे॥ किमर्थमिदमुच्यते॥

प्रधानासहायसंख्या प्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यत इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात्।
किमर्थमिति। क्रियमाणेपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः। इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव ग
र्गादेः प्रत्यय इष्यते। न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद्गार्ग्यप्रभृतेः। यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादे
वेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते। अपि तु गोत्रकार्यमेव। एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्य
थान सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वार्तिककारः। प्रयोजनं तावदस्य सूत्रस्य कथयितुमाह। उत्पादयितारमिति। प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः। उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्वचनं नाकारि। भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम्। अपत्ययोगादिति। अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठीसमासः। उत्पादयिता चात्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया निर्दिष्टः। अन्यथोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात्। तस्य चेति। स त्वर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदाऽसौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति। अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः। एकवचनमिति।

उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसंबन्धस्य विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे। उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात्। उत्पादयितुः स चाभिसंबन्धो विवक्षितः। उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य चाभिसंबन्धस्य विवक्षितत्वात्। उत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे। एवमर्थमिदमुच्यते। कथं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोऽपत्येन युज्यत इति। एवं हि दृश्यते लोके पितामहस्योत्सङ्गे दारकमुत्पादयितारमासीनं कश्चित् कंचित्पृच्छति कस्यायं दारक इति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति। उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति ॥

एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः। यावन्त्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसङ्गे सति एक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते। कथमिति। एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां संबन्धि भवति। तथा चापत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः। एवं हि दृश्यत इति। शब्दार्थसंबन्धे लोकव्यवहार एव प्रमाणं नान्यत्। तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषय एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एवदवधार्यत इत्यर्थः। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्रेति। अनन्तरोक्ते प्रयोजने अभिमते सूत्रस्य सामर्थ्याज्ञापत्यादितिवक्तव्यम्। अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम्। गोत्र इति। यदेको गोत्र इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोऽपत्य इति उच्यते तदापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। एको गोत्र इति तूच्यमाने तदानन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो माभूत्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथवा यदोत्पादयितैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादि रेको गोत्र इत्येतत्त्व नियमार्थं तदा यतो नेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते। अपत्यप्रत्ययान्तादेव चक्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञाद्वारेणा

> तत्रप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात्। तत्रप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपगवस्यापत्यमिति। किंकारणम्। गोत्रे नियतत्वात्। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात्। कश्च प्राप्नोति। यः प्रत्ययान्तात्। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि न प्राप्नोति ॥

नेकनिवारणं स्यादिति भावः। यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति। यत्प्रकृतिरित्यर्थः। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद्गर्गादिभ्यो गोत्रे प्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि येऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अथोच्यते। एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति। नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात्। नैष दोषः। पारंपर्येण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात्संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद्गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीमेतद्दोषद्वयंवक्ष्यमाणेनदोषेणसहपरिहर्तुमाह।एतयोश्चेति।चशब्दोवक्ष्यमाणापेक्षयासमुच्चयार्थः।तत्प्रत्ययान्तमिति।ञितश्चतत्प्रत्ययादित्येतत्सूत्रंप्रत्याख्यायते।योहिकपोतस्यतदवयवस्यतद्विकारस्यवावयवोविकारोवासोऽभेदोपचारात्कपोतस्याप्यवयवोविकारश्चभवतीतिकापोतएवभविष्यतीतिनार्थोमयड्बाधनार्थेनञितश्चतत्प्रत्ययादित्यनेनसूत्रेण।तत्रयथाकपोतस्यविकारावयवाभ्याममभेदोपचारात्कापोतस्यवेत्युभयथेष्टंसिध्यति।तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाभेदोपचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते।गार्ग्यायणापत्यंचगार्ग्यायणशब्देनेतिदोषत्रयमपिपरिहृतम्।अस्यपरिहारस्याव्याप्तिंदर्शयितुमाह।भवेदिति।अत्रह्यन्यइति।यदिगार्गौगर्गत्वमारोप्यतेतदागार्गिरेवभेदसंबन्धस्यनिवृत्तत्वाद्गर्गशब्दवाच्यइतिगार्गेरपत्यंगार्गिरेवस्यात्।गार्ग्यश्चेष्यते।अथगार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापिगार्गेरपत्यंगार्गिःप्राप्नोति।यद्यपिगर्गादिभ्योयञितिवचनसामर्थ्या

एतयोश्चैवपरिहारः।पठिष्यतिह्याचार्यः।यूनिचान्तर्हितेप्राप्तिरिति।तस्यच।यथातत्प्रत्ययान्तंयथातदेवविकारावयवप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयंचविकारंसंक्रामति।एवमिहापितदेवापत्यप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयंचापत्यंसंक्रमिष्यति।भवेत्सिद्धम्।औपगवस्यापत्यमौपगवः।यत्रसएवानन्तरइष्यतेसएवगोत्रे।इदंतुखलुनसिध्यति।गर्गस्यापत्यंगार्ग्यइति।अत्रह्यन्योनन्तरइष्यते।अन्योगोत्रे।स्त्रियांचानियमः ॥

द्गार्ग्यःस्यात्तथापिगार्गिरपिस्यात्।तस्मादपत्यविषयेदोषवानभेदोपचारइतिभेदएवाश्रयणीयः।तथाचप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधःपरमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्नवक्तव्येतिस्थितमेतत्।स्त्रियांचेति।चशब्दोदोषसमुच्चयार्थः।तत्रानन्तरापत्यस्त्रियांगोत्रस्त्रियांचानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यंस्त्रीगृह्यते।युवसंज्ञयागोत्रसंज्ञायाएकसंज्ञाधिकारेवृद्धंयुवेतिवचनात्तुशब्दाद्वानियमार्थाद्बाधितत्वात्स्त्रियाःपौत्रप्रभृतेरपत्यस्यगोत्रसंज्ञानास्तीत्येकोगोत्रइत्येषनियमोनास्ति।अस्त्रियामितिनिषेधाद्गोत्राद्यूनीत्यपिनास्ति।नियमस्त्वयाचस्त्रियांविवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः।औपगवस्यापत्यंस्त्रीत्यतइञितीञ्प्राप्नोति।इतोमनुष्यजातेरितिङीष्इञन्तान्नप्राप्नोति।गोत्रंचचरणैःसहेत्यत्रशास्त्रीयस्यगोत्रस्यग्रहणात्स्त्रियाश्चास्यागोत्रसंज्ञायाअभावात्।एतच्चेञउपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम्।गोत्रलक्षणश्चयञादिःपौत्र्यामेवस्यात्।अजीवद्वृद्धायांचस्त्रियांपौत्रप्रभृतेरपत्ये।जीवद्वृद्धायांतुनस्यात्।अपत्यसामान्यलक्षणएवतुस्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियमादिति। सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादित्यर्थः। कतरस्मिन्निति। येनोद्भावितो दोषस्तदीयोऽयं प्रश्नः। विरोधा तावदिति
त्। किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारो ऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। उत्पादयितरि
। अनियम इति यदुक्तं तत्र वाक्कूलमुद्भावयति। यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य। तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्मात्
व प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इ
ति। प्रत्ययमालाप्रसङ्ग-दोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्ग-दोषश्च स्थित एव। सर्वेष्विति। वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे अपत्ये

स्त्रियां युवत्यां नियमो न प्राप्नोति। औपगवीयं माणविका। नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते। एको गोत्रे गोत्राद्यून्य
स्त्रियामिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते तावन्न दोषः। उ
त्पादयितर्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे नैष दोषः। सर्वेषु
तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति।
सति च नियम एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रियां युवत्याभिधानं न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्र
संज्ञां युवसंज्ञा बाधते। गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते। यूनि चान्तर्हिते प्राप्तिः। यूनि चान्तर्हिते निय
मस्याप्राप्तिः। गार्ग्यायणस्यापत्यमिति। कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु
तावन्न दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियमे नै
तरिषदोषः। उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद्गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति। उत्पादयि

न युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्कूलं परिहरति। उत्पादयितरि चेति। चशब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्न
पीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः। अभिधानं न प्राप्नोतीति। गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः। अयमेवात्रानियमो विवक्षितः।
एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः। यूनि चेति। चतुर्था
दिनाव्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह। कतरस्मिन्निति। तत्र नि एमः
यम इति। गोत्रादेव यूनीति भावः। परमप्रकृतेरिति। पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यूनश्चेति। चतुर्थीदित्यर्थः। गोत्रादिति। चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अभावः। ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद्गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति। तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते। तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति। उच्यते। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्ग निवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थम्। एवं युवसमुदाये युवसामान्येवा युवशब्देनोच्यमाने गोत्राद् गोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति। सन्तु तर्हीति। तेन व्यवहितेपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्र प्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति। दशपुरुषानूकमिति। अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनूक इति घञर्थे कविधानमिति कः। अन्येषामपीति दीर्घत्वम्। दशपुरुषाअ

यूनश्च न प्राप्नोति। किं कारणम्। गोत्रादिति नियमात्। सन्तु तर्हि सर्वे पत्ययुक्ता इति। कथं पुनर्ज्ञायते
सर्वे पत्ययुक्ता इति। एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति। दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोममपि बे
दिति। यदि च सर्वे पत्ययुक्ता भवन्ति। ततएत दुपपन्नं भवति। कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारक
मासीनं कश्चित्कंचित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति। उत्पादयिता
रं व्यपदिशति नात्मानमिति। उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता ॥

स्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः। दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः। दशपुरुषानूकशब्देन दशसु पुरुषेष्विति यावत्। शूद्रा इति। विवाहिताः। शूद्रावेदी पतत्यध इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा। एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति। ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति। नन्वेकस्यैव पत्सोत्सतो व्यापारात्कथं तेनान्येषां संबन्धः। क्रियागर्भो हि सर्वत्र संबन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते। नैष दोषः। पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासंभवात्। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति मुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्ष उपपद्यते। पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात्। उत्पत्तिस्तस्येति। सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषवृत्तिदर्शनात्। यथा गोमण्डले स्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वेषामिति। यदा गार्ग्यस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद्गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति। एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः। नन्वनुज्ञायत इति। एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगमइत्यप्रतिपादकत्वात्संदेहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः। उत्पादयितरित्यपत्यपुक्ते क्रमेण संबन्धविव

सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्तस्योत्पादयितेति। अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति। सर्वेषामपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे। सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र नत्वनुज्ञायते क एको भवति। यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति। नियमानुपपत्तिश्चानियमश्च नोपपद्यते। किं कारणम्। न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः। न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। किं तर्हि। अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः। अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति। फगन्तादिञ् इञन्तात्फगिति। फगिञोर्दीशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति। कतरस्मिन्पक्ष एष दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति नियमे नैष दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते अयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यतरि पत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः। कथम्। अपत्यसमुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः ॥

क्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवती त्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति। नास्ति तत्रैकविशेषज्ञानलक्षणो दोषः। न ह्येकस्मिन्निति। एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद्यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः। अपत्यान्तर इति। सामान्यापेक्षं वार्त्तिक एकवचनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति। दाशतयीति। दशावयवा यस्य संघातस्य स
दशतयः संघः। तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत्। न ह्यत्र दशार्थो विवक्षितः। अतो न
न्तरमेव क्वचित्पुस्तके अपत्यं समुदायश्चेदिति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थानन्तरं कतरस्मिन्नित्यादि
सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते। तत्तु पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम्। अन्ये त्वेवं पठन्ति। कतरस्मिन्नस्य एष दोषः। सर्वेष्व
पत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भ
वति। सति च नियमे नैष दोषः। उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भ
वितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियम एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः। कथम्। अपत्यं समु
दायश्चेदिति। अयं ग्रन्थ एव। पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात्। अस्यायमर्थः। यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव
गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः। तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय
उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति। यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्यो
त्पत्तेरनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात्। तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते। तेन गर्गशब्दादेवो
त्पत्तिरनुज्ञाता भवति। यदा तूत्पादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते। तदोत्पा
दयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमा
लाप्रसङ्गदोष आपतत्येव। अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते। अपत्यं समुदायश्चेदिति। अपत्यशब्देनापत्यसामा
न्यवाचिनापि प्रकरणवशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते। अवयवधर्मे
ण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात्। अन्ये त्वाहुः। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इ
ति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते। क्वचित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते। समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्व
पि वर्त्तन्त इति न्यायात्। ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः। पौत्रप्रभृत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रस
ङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव संबन्धिसंबन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायां
प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मिन्निति। समुदायइत्यर्थः। एवमपीति। अस्त्रियामितियोगविभागेपिकृतेयद्दिनामगोत्रादेवयूनीत्यस्यनियम
स्यनिषेधोनभवतितथापिप्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैवनिषेधः प्राप्नोतिनतुयुवसंज्ञायाः ततश्चगोत्रलक्षणः प्रत्ययोन
प्राप्नोति। अपत्यसामान्यलक्षणएवतुप्रत्ययःस्यादित्यर्थः। ततश्चगर्गस्यापत्यंस्त्रीतिगार्ग्यशब्दाद्यञ्नस्यात्। तदभावा
द्यञश्चप्राचां ष्फतद्धितइतिङीष्फौनस्याताम्। गार्गीगार्ग्यायणीति। स्त्रियांलुगिति। गार्ग्यशब्दात्फकोलुकिकृतेयञा
श्रयंरूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यंस्त्रीत्यतइञ्तस्यलुकिकृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद्अणश्चार्थद्वा
रेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्यप्रत्ययार्थंप्रतिविशेषणत्वाद्अण्लक्षणईकारोनप्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्ययेलुप्ते

तस्मिंस्तुबहवःप्राप्तानियमोऽस्यभविष्यति॥ अपत्यमित्यनेनसर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यंसमीक्षितम्।
तस्मिंस्तुबहवःप्रत्ययाःप्राप्ताः। नियमोऽस्यभविष्यतिएकोगोत्रइति। यदप्युच्यतेस्त्रियांचानियमइति। ए
वंवक्ष्यामि। गोत्राद्यूनिप्रत्ययोभवतिस्त्रियांनेति। एवमपिस्त्रियायुवत्याअभिधानंनप्राप्नोति। एवंतर्हिव
क्ष्यामि। गोत्राद्यूनिप्रत्ययोभवतिततःस्त्रियांलुक्। एवमप्यौपगवीमाणविका। अनुपसर्जनलक्षणईका
रोनप्राप्नोति। माभूदेवम्। अण्योऽनुपसर्जनइति। अणन्तादनुपसर्जनादित्येवंभविष्यति। नैवंशक्यम्। इ
हहिदोषःस्यात्। काशकृत्स्निनाप्रोक्तामीमांसाकाशकृत्स्नीकाशकृत्स्नीमधीतेकाशकृत्स्नाब्राह्मणीति।
अणन्तादितीकारःप्रसज्येत। नैषदोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामणईकारेणभवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्याम
भिधेयायामण्लुप्तःसः। यश्चश्रूयतेउत्पन्नस्तस्मादीकारइतिकृत्वापुनर्नभविष्यति। इहतर्हि। औप
गवीमाणविकाभार्यास्यऔपगवीभार्यः॥

प्रकृतिरेवप्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमितिभावः। काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येत्र्यामण्। त
स्यप्रोक्ताल्लुगितिलुक्। लुक्तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्। अत्राणन्तस्याध्येत्र्यांसंक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्यप्र
सङ्गः। पुनर्नभविष्यतीति। शास्त्रस्यसकृत्प्रवृत्त्याचरितार्थत्वादिति भावः। टाप्तुपूर्वमनुत्पन्नइतिउत्पद्यते। अपवाद
स्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात्। नन्वेवमापिशलिनाप्रोक्तमापिशलंतदधीतेआपिशलाब्राह्मणीतिङीप्प्राप्नोति। तस्मा
दणएवानुपसर्जनंविशेषणमित्यौपगवीमाणविकेतिनसिध्यति। एवंतर्हिवक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारे
णसुष्ठुननिरूपितम्॥ ग्रहणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातिलक्षण इति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तत्
दौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव। ग्लुचुकायनीति। ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धा
दिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीन्न प्राप्नोति। अथापि सर्वतोक्ति
न्नर्थादिति ङीष् क्रियते तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। लुक्त्वाधिको विधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामिति योगविभा
गे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयम्। तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपतिष्ठते। तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्य्य,

जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं वृद्धि— निमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न वृद्धि
निमित्तम्। ग्लुचुकायनीमाणविका भार्य्यास्य ग्लुचुकायनीभार्य्यः। तस्मात् स्त्रियां युवत्वं युवसंज्ञैव पर्युदसित
व्या। युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्त्तते। इहोत्सादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषे
धो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्प्रति
षेधः। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः। अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्त
व्या। यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते। कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति। गोत्राद्यूनीति च। गोत्राद्यू
नीत्येतद्वक्तव्यम्। तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम्। तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। जात्या
दिनिवृत्त्यर्थम्। जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्माभूदिति। जातिर्नवर्त्तते। संख्या न वर्त्तते। सर्वनाम न वर्त्तते। जातिर्नव
र्त्तते। काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति। संख्या न वर्त्तते। नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। सर्वनाम न वर्त्त
ते। सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। यत्तावदुच्यते जातिर्नवर्त्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति ॥

ते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते। यूनि वर्त्तत इति। युवसंज्ञाया अभावेपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम्। इदा
नीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्त्तनं करोति। इहेति। सर्वेष्विति। ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः। नैतदस्ति। न ज्ञायते क एको
भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवायं दोषः। तस्मादिति। नापत्यादित्येव वक्तव्यम्। तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवती
त्ययमर्थः संपद्यते। संज्ञाकारिभ्य इति। कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते जातिर्नेति। प्रत्ययं नोत्पादयतीत्य
र्थः। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्य्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येनैवेति। अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते। स विशेषो जातिसंबन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यप त्यापत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्राभाव इत्यर्थः। संख्येयमिति। ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्या भावादित्यर्थः। निर्देश्यमिति। पूर्वप्रकृतमित्यर्थः। वृत्तिरपीति। यदा जात्युपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदापि तत्संबन्ध ए

येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भवति। यदप्युच्यते संख्या न वर्त्तते नवा नामपत्यं दशानामपत्यमिति। संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते। तत् सापेक्षम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति असा मर्थ्यान्न भविष्यति। यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्त्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। निर्देश्यमपेक्ष्य निर्दे शः प्रवर्त्तते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षमसमर्थं भवति असमर्थत्वान्न भविष्यति। यच्चावदुच्यते येनैव हेतुना ए कः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भवतीति। नैतद्विवदामहे। काको न काक इति। किं तर्हि। येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्याप त्यमिति। तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। यद प्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति। भवति वै कस्यचिदर्थात्प्र करणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्। यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति। यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्य मिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति। भवति वै कस्यचिदर्थात्प्र करणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम्। यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति। एवं तर्हि अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्प त्तिर्न भविष्यति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि च संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादि भ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा। कुतश्चरति मायूरिः केन कापि ञ्जलिः कृशः। आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

वविशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। भवतीति। ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्ये यवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वृत्तिरत एवेत्यर्थः। आहेयेनेति। अहेरपत्यमितश्चानिञ इति ढक्। पाञ्चिरिति। बाह्वा दित्वादिञ् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तादायनिरिति। उदीचां वृद्धादिति फिञ्। एका प्रकृतिरिति। एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते। शब्दापेक्षया चैक इति पुल्लिङ्गनिर्देशः। अन्ये तु साधारण एक इत्याहुः। परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति। सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्तु स्थितः। नहीदमिति। लोके योऽर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते। लोके च प्रथमशब्दसमाना

तादायनिर्यौदायनिः कौमायनिरिति। तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारि ग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। उभयं न कर्तव्यम्। गोत्रग्रहणं करिष्यते। एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव। न यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात्। यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते। कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति। वक्तव्यमेवैतत्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते एवमपि न दोषः। नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यते। एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति। किं तर्हि प्रकृतिरभिसंबध्यते। एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति। यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यादनेका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत्। अथवा अस्थाने ऽयं यत्नः क्रियते। नहीदं लोकाद्भिद्यते। लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा। यावद्भूसात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्र इति। ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

र्थ एकशब्दो दृश्यत इतीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते। शास्त्रेऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते एकेऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते। उपाचरन्तीति। व्यवहरन्तीत्यर्थः। असंपद्भावे कमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्दो न प्रथमवाची ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतइञ्॥ दाक्षिरिति। वानामधेयस्येतियदावृद्धसंज्ञानास्तितदायमिञोवकाशः। इञः सएवेति। प्राचामवृद्धात्फि
न्बहुलमितिप्राचांमतेनफिनोविधानात्। उदीचांमतेनतदभावादिञोवकाशइतिभावः। इहकस्मादिति। प्राचांमतेना
वृद्धत्वात्फिन्प्राप्नोतीतिभावः। ऐक्ष्वाकइति। इक्ष्वाकोरपत्यमितिजनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यञ्। दाण्डिनायनादि
सूत्रेणोकारलोपोनिपात्यते। पाञ्चालइति। पञ्चालविदेहविदर्भेभ्योञ्॥ बाह्वा॥ बाह्वादिप्रभृतिष्विति। प्रभृतिग्रहणेनवक्ष्य
माणानांकुञ्जादिनडादीनांग्रहणम्। लौकिकइति। लोकेविदितइत्यर्थः। गोत्रभावइति। संज्ञाकारित्वेआदिपुरुषत्वइत्य

अतइञ्॥ इञोवृद्धावृद्धाभ्यांफिञ्फिनौविप्रतिषेधेन॥ इञोवृद्धावृद्धाभ्यांफिञ्फिनौविप्रतिषेधेनभव
तः। इञोवकाशः। दाक्षिः। प्लाक्षिः। फिञोवकाशः। तादायनिः। यादायनिः। इहोभयंप्राप्नोति। तापसायनिः। सांमि
तिकायनिः। फिनोऽवकाशः। ग्लुचायनिः। लचायनिः। इञः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। ग्लुचुकायनिः। फिञ्फिनौ
भवतोविप्रतिषेधेन। इहकस्मान्नभवति दाक्षिः प्लाक्षिः। बहुलवचनात्॥ तद्राजश्च॥ तद्राजश्चेञोभवतिवि
प्रतिषेधेन। तद्राजस्यावकाशः। ऐक्ष्वाकः। इञः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। पाञ्चालः। वैदेहः। वैदर्भः। तद्राजो
भवतिविप्रतिषेधेन॥ बाह्वादिभ्यश्च॥ बाह्वादिप्रभृतिषुयेषांदर्शनं गोत्रभावेलौकिकेततोन्यत्रतेषांप्रति
षेधः॥ बाह्वादिप्रभृतिषुयेषांदर्शनंगोत्रभावेलौकिकेततोन्यत्रतेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः। बाहोरपत्यंबाहविः।
योहिबाहुर्नामबाहवस्तस्यभवति। नडस्यापत्यंनाडायनः। योहिनडोनामनाडिस्तस्यभवति। संबन्धिशब्द
प्रत्ययानांचतत्सदृशात्प्रतिषेधः॥ संबन्धिशब्दप्रत्ययानांचतत्सदृशात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। श्वशुरस्यापत्यं
श्वशुर्यः। योहिश्वशुरोनामश्वाशुरिस्तस्यभवति। प्रत्ययग्रहणेननार्थः। संबन्धिशब्दानांतत्सदृशात्प्रतिषेधइत्येव।

र्थः। एतच्चस्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायिबाह्वादिग्रहणस्यन्याय्यत्वाल्लभ्यते। यत्तुकार्यविशिष्टशब्दस्व
रूपोपादानेननविधीयते। किंतुप्रकारान्तरेणयथाअतइञितितदिदानींतनार्थाभिधायिनोपिभवतिदेवदत्तिरिति। सं
बन्धिशब्देति। अयमपिन्यायानुवादः। आदिमत्वात्संज्ञाश्वशुरस्यसंबन्धोपाधिकस्यत्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्येवन्याय्य
त्वात्। उक्तंचहरिणा। अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्रालोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्यः शब्देषुनतदुक्तिष्विति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातृस्वसेति। मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची न जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति। यद्यपि क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्॥ सुधातुरकङ्॥ प्रकृत्यन्तराणीति। स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः। अव्यविकन्यायेन चकन्रहितैर्वाक्यमेव भवति। व्यासकशब्दाच्च कन्नन्तादपि

इदमपि सिद्धं भवति। मातृपितृभ्यां स्वसा। मातृष्वसा पितृष्वसा। अन्या तु मातृस्वसेति॥ सुधातुरकङ्॥ सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम्। सौधातकिः। वैयासकिः शुकः। अत्यल्पमिदमुच्यते। सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। सौधातकिः। वैयासकिः शुकः। वारुडकिः। नैषादकिः। चाण्डालकिः बैम्बकिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोऽन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथ ञकारः किमर्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्। अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। व्रातच्फञोरस्त्रियामिति। फगित्यु[च्य]माने नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत। अथापि फञित्युच्यते। एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत। तस्माच्चकार एव कर्तव्यः। अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः। स च ञकार एव कर्तव्यः। सूत्रभेदो मा भूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारेऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। परत्वाज्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति। ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अस्त्यन्यद् ञित्करणे प्रयोजनम्। किम्। वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम्। किम्। विशेषणार्थश्चकारः। शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति। वृद्ध्यर्थोऽप्यन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

वाचिनोऽपि बा[ह्वा]देराकृतिगणत्वादिञ् भवति। न तु ऋष्यणिति भावः॥ गोत्रे॥ अथापि फञिति। सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फञिति क्रियमाणे कौञ्जायनादिति ञित्स्वरप्रसङ्गः। सूत्रभेद इति। च्फञपि सिध्यति। सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंतर्हीति।चकारस्यविशेषणेचरितार्थत्वाद्द्वौचञ्ञकारस्यपरत्वाञ्ञित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः।तत्रञ्नितीति।सतिशिष्टस्वरस्यबलीयस्त्वादितिभावः।इहेति।पूर्वेवैयाकरणाः।केनयशब्दइति।यशब्दस्यबहुत्वेप्रयोगाभावात्।यदातुज्यःक्रियतेतदागोत्रेऽलुगचीतिलुकिप्रतिषिद्धेयशब्दःश्रूयते।कौञ्जायन्यस्यापत्यानिबहूनीत्यतइञोण्यस्तत्रियार्षेतिलुकितद्राजान्तस्यबहुषुवर्तमानाञ्ज्यस्यलुक्सिध्यति।आपत्यंचेति।गोत्रेलुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम्।कुञ्जशब्दादेवयूनि

एवंतर्हिस्वरेयोगविभागःकरिष्यते।इदमस्ति।चितः।चितोऽन्तउदात्तोभवतीति।ततस्तद्धितस्य।तद्धितस्यचितोऽन्तउदात्तोभवतीति।किमर्थमिदंपरत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति।तद्बाधनार्थम्।ततःकितः।कितस्तद्धितस्यान्तउदात्तोभवतीति।किंपुनरत्रस्वरार्थेनचकारेणानुबन्धेन।यावताच्फञन्ताञ्ञोविधीयते।तत्रञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेनभवितव्यम्।नैतदस्ति।बहुषुलोपेकृतेऽन्तोदात्तत्वंयथास्यात्।कौञ्जायनाइति।इहकेचिद्द्व्येकयोःफ्यञंविदधतिबहुषुफकम्।केचिच्फञन्ताञ्ञ्यम्।किमत्रन्याय्यम्।ञ्यवचनमेवन्याय्यम्।द्व्येकयोर्हिफ्यञिसतिबहुषुचफकिकौञ्जायनानामपत्यंमाणवकःकौञ्जायन्यःकौञ्जायन्यौ।केनयशब्दःश्रूयेत।द्व्येकयोरित्युच्यमानोनप्राप्नोति।इहकौञ्जायन्यस्यापत्यंबहवोमाणवकाःकौञ्जायनाः।केनयशब्दोनश्रूयेत।द्व्येकयोरित्युच्यमानःप्राप्नोति।तदेतत्कथंकृत्वाञ्यवचनंज्यायोभवति।यदितन्नास्ति।आपत्यंवागोत्रम्।परमप्रकृतेश्चापत्यः।आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थेद्वितीयोयुवसंज्ञः।सचास्त्रियाम्।एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यंच।बहुवचनलोपिषुचसिद्धमिति।सतिहितस्मिन्द्व्येकयोरपिफ्यञिसतिबहुषुचफकिसतिनदोषोभवति।तत्रकौञ्जायनानामपत्यंमाणवकइतिविगृह्यकुञ्जशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति।कौञ्जायन्यः।कौञ्जायन्यौ।कौञ्जायन्यस्यापत्यंमाणवकाइतिविगृह्यकुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति।कौञ्जायनाइति॥अनृष्यानन्तर्येबिदादिभ्योऽञ्॥अनृष्यानन्तर्यइत्युच्यतेतत्रेदंनसिद्ध्यति।कौशिकोविश्वामित्रइति।किंकारणम्।विश्वामित्रस्तपस्तेपेनानृषिःस्यामिति ॥

फ्यञिफकिचकृतेस्वार्थिकस्यचेञोलुकिकृतेसर्वेष्टसिद्धिः॥अनृष्या॥अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यार्थद्वयंसंभवति।ऋषीणामानन्तर्येऽव्यवधानेनभवति।यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यंतेनऋषिभ्योऽनन्तरापत्येप्रत्ययोनभवतीति।उभयत्राप्यसमर्थसमासो
भवतिनानञःसंबन्धात्।तत्राद्यपक्षाश्रयेणपूर्वःपक्षोद्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संज्ञागोत्राधिकारादिति। संज्ञयाय इति गोत्रे पौत्रप्रभृतितदेवाधिकृतं नत्वपत्यमात्रमित्यर्थः। तेषामनन्तर इति। अन्यथा प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः। अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येषविषयविभागः। ननु चास्माज्ज्ञापकादृषिभ्योपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात्॥ वतण्डात्॥ लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। यदीति। गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक्स्त्रियामिति पठितव्यमिति भा

तत्रभवानृषिः संपन्नः। स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति। तत्रभवान्गाधिरपि ऋषिः संपन्नः। स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति। तत्रभवान्कुशिकोपि ऋषिः संपन्नः। तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति। तत्रानृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ऋष्यानन्तर्येन भवतीति। कथं तर्हि। ऋषावनन्तरे नेति। यद्येवम्। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात्। अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संज्ञागोत्राधिकारात्। संज्ञागोत्र इति वर्तते कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो बिदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेपि वृत्तिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नानान्द्रः। पौत्रः। दौहित्र इत्यादि सिद्धं भवति। वतण्डाच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धम्। लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत। नैवं शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत॥ शिवादिभ्योण्॥ किमर्थं शिवादिभ्योण् विधीयते। न यथाविहितमित्येवोच्येत। शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञ तो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव ॥

वः। आङ्गिरसग्रहणमिति। तथा च सर्वत्र लुक्स्यात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डाल्लुक्स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत। आङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थो योगविभागः। वतण्डो नाम ऋषिः। तत ऋष्यण्। ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः। अनेन तु योगेनाङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण्बाध्यते। अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः। ऋषित्वादेव च वातण्डी इत्यत्र ष्यङ्ग भवति॥ शिवा॥ गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ढगतइति। न नुमातृशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्नविचारितमेतद्भाष्यका रेण। तं परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनापवादत्वादित्यर्थः॥ ऋष्यं॥ ऋषिस्त्र्यणइति। अवृद्धाभ्यो न

उत्तरार्थं तर्हि। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्ये त। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधे त। तत्रारम्भसामर्थ्याद्द्वयो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कः पुनरसावण् वा। उत्तरार्थमेव हि तर्हि। ऋष्य न्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचन मिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावण् वा। उत्तरार्थमेव तर्हि। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। कन्यायाः कनीन चेति। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। मातुरुकारं वक्ष्यामि। कन्यायाः कनीनभावमिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक्। मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। तं परत्वात्सेनान्ताण्यो बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत। पुनरण्ग्रहणादणेव भवति॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ ऋषिस्त्र्यणो ढक्ढ्कौ विप्रतिषेधेन॥ ऋष्यण स्त्र्यणश्च ढक्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोऽवकाशः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। ढकोऽवकाशः। दुलि। दौले यः। वलि। वालेयः। इहोभयं प्राप्नोति। अत्रि। आत्रेयः। स्त्र्यणोऽवकाशः। मकन्दिका। माकन्दिकः। ढ्रकोऽवकाशः। काणिकेरः। इहोभयं प्राप्नोति। पौणिकेरः। मौद्गलिकेरः। ढक्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन। द्व्यचो ढको ढ्रक् ढञौ॥ द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माद्ढ्रक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः। दात्तेयः। गौप्तेयः। ढ्रकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नटी। नाटेरः। दासी। दासेरः। ढञोऽवकाशः। कामण्डलेयः। हैरण्यवाहेयः। माद्रवाहेयः। ढकः स एव।

दीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणोऽण् स्त्र्यण्शब्देनोक्तः। अत्र च यथासंख्यं संबन्धः। दौलेय इति। दुलेरनृषित्वाड्ढकोऽयम वकाशः। काणिकेर इति। काणेव काणिका। पौणिकेर इति। पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च॥

जाम्बेयइति।चतुष्पाल्लक्षणोढञ्।ढेलोपोकद्र्वाइत्यूकारलोपः।जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या।नवेति।प्राप्तिमात्रंबाध्यंमन्यते।मध्येऽपवादाइति।पूर्वस्यनिर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वंनतूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येतिभावः

इहोभयंप्राप्नोति।जम्बू।जाम्बेयः।ढक्ढञौभवतोविप्रतिषेधेन।नचर्ष्यणःपुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्।नवाएषयुक्तोविप्रतिषेधः।योऽयमृष्यणोढकश्च।किंकारणम्।ऋष्यणःपुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्।सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव।तस्यपुनर्वचनेएतत्प्रयोजनंयेऽन्येतदपवादाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्।सयथैवतदपवादमिञंबाधते।एवंढकमपिबाधेत।तस्मादृषिभ्योऽण्विधानेऽन्यादिप्रतिषेधः।तस्मादृषिभ्योऽण्विधानेऽन्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवमृष्यणइञंतदपवादंबाधिष्यतेढकंनबाधिष्यते।अयंचाप्ययुक्तोविप्रतिषेधोयोऽयंढकःद्रक्ढञोश्च।किंपुनःकारणम्।ढकःपुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्।सिद्धोऽत्रढक्।स्त्रीभ्योढगित्येव।तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेऽन्येतदपवादाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्।सयथैवतन्नामिकाणंतदपवादंबाधतेएवंद्रक्ढञावपिबाधेत।तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः।तस्मात्तन्नामिकाणिअद्व्यचइतिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवमयंढक्तन्नामिकाणंतदपवादंबाधिष्यते।द्रक्ढञौनबाधिष्यते॥ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणःसेनान्ताण्ण्यः॥ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणःसेनान्ताण्ण्यःभवतिविप्रतिषेधेन।ऋष्यणोऽवकाशः।वासिष्ठः।वैश्वामित्रः।ण्यस्यावकाशः।पारिषेण्यः।वारिषेण्यः।जातसेनोनामऋषिस्तस्मादुभयंप्राप्नोति।ण्योभवतिविप्रतिषेधेन।जातसेन्यः।अन्धकाणोऽवकाशः।श्वाफल्कः।चैत्रकः।रान्धसः।ण्यस्यसएव।उग्रसेनोनामान्धकस्तस्मादुभयंप्राप्नोति ण्योभवतिविप्रतिषेधेन।औग्रसेन्यः।वृष्ण्यणोऽवकाशः।वासुदेवः।बालदेवः।ण्यस्यसएव।विष्वक्सेनोनामवृष्णिस्तस्मादुभयंप्राप्नोतिण्योभवतिविप्रतिषेधेन।वैष्वक्सेन्यः।कुर्वणोऽवकाशः।नाकुलः।साहदेवः।ण्यस्यसएव।भीमसेनोनामकुरुस्तस्मादुभयंप्राप्नोति।ण्योभवतिविप्रतिषेधेन।भैमसेन्यः।सेनान्ताण्ण्योभवतिविप्रतिषेधेन॥जातोग्रविष्वक्भीमेभ्यइतिवक्तव्यम् ॥

अथात्राहुः।कथंपुनर्नित्यानांशब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानंयुज्यते।अत्रसमाधिः।त्रिपुरुषानूकंनामकुर्यादितिन्यायेनान्धकादिवंशाअपिनित्याएव।अथवाऽनित्योपायाश्रयेणापिनित्यान्वाख्यानंदृश्यते।यथाशकाश्रयणेनकालस्य ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातुरुत्॥ अणि सिद्धे तत्संनियोगेनोत्वार्थं वचनम्। स्त्रीलिङ्ग इति। अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्री
भा·कै· लिङ्गनिर्देशः कृतः। न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। संबन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात्। एत
५४ च्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम्॥ कन्यायाः। यदीति। अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन संबध्येतेति भावः। अभिसंबन्धपूर्वक
इति। शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसंबन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते। या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरु
षं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति। कन्योक्ताया इति। कन्यैवासावुक्ता। तदेव व्याचष्टे। कन्याभिमताया इति। कन्यैव साभिमता
स्मृतिकाराणामित्यर्थः। सुदर्शनाया इति। प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेऽप्य

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते। स्त्री
लिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात्। इह माभूत्। संमिमीते। संमाता। सांमातुरपत्यं सांमात्र इति॥ कन्यायाः क
नीन च॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। अपत्यमिति वर्तते। यदि च कन्या नापत्यम्। अथापत्यं न क
न्या। कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। कथम्। कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे
वर्तते। या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव। कन्यायाः कन्यो
क्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति॥ स्त्रीभ्यो ढक्॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते।
स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा। स्त्र्यर्थग्रहणं वा। किं चातः। यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रह
णं वा। इडविड्। ऐडविडः। पृथा। पार्थः। उशिक्। औशिजः। दरद्। दारदः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ प्रत्ययग्रहणम्।
लैखाभ्रेयः। वैमात्रेयः। इति न सिध्यति॥

क्षतयोनिर्भवति। यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाभूत्। तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम्॥ स्त्री
भ्यो॥ बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसंभावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते। इदं सर्वेष्विति। तत्र क्व
चित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते। इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्र
हणम्। स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते। स्त्रीशब्दग्रहणमिति। स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्र
हणमित्यर्थः। अर्थग्रहणमिति। अर्थे कार्यासंभवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव संबध्यते। इडविडादयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु राम:
स्त्रीप्रत्ययान्ता इति। तेभ्यो णेव भवति॥ ५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वडवायाइति। वृषोबीजाश्वः। तेनचार्थेनविशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थेढकोबाध्यते। तेनापत्येवाडवइतिभवति। क्रौञ्चइति। अपत्यएवायंढगपवादः॥ चटकायाः॥ पुल्लिङ्गेनेति। अन्यथापुल्लिङ्गादिञ्प्रसज्येत॥ क्षुद्राभ्यो॥ अङ्गहीनावेति। वाशब्दस्वार्थे॥ मातृष्वसुः॥ तत्रेदमिति। अनन्तरस्यविधिंमन्यते। एवंवक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। चकारेणपितृष्वसुरित्यनुकृष्यतेद्विकार्यद्वयलाभः॥ रज॥ राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः। जातिग्रहणमिति। यदाप्रकृतिप्रत्ययसमु

अस्तुप्रत्ययग्रहणम्। कथंलैखाभ्रेयः वैमात्रेयइति। शुभ्रादिषुपाठः करिष्यते। वडवायावृषेवाच्ये॥ वडवाया वृषेवाच्ये ढग्वक्तव्यः॥ वडवायावृषः वाडवेयः। अण्कुञ्चाकोकिलात्स्मृतः। क्रौञ्चः। कौकिलइति। आरक्पुंसिततोन्यत्र। ततोन्यत्रआरक्पुंसिवक्तव्यः। मुषिकाया अपत्यंपुमान्मौषिकारः। मृग्याःपुमान्मार्गारः॥ गोधाया ढ्रक्‌विधौस्मृतः। गोधायाःपुमान्गौधेरः॥ चटकायाऐरक्॥ चटकायाःपुल्लिङ्गनिर्देशः। चटकायाःपुल्लिङ्गेननिर्देशः कर्तव्यः। इहापियथास्यात्। चटकस्यापत्यंचाटकैरः। यदिपुल्लिङ्गेननिर्देशःक्रियते। चटयाअपत्यंचाटकैरइतिनसिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीत्येवंभविष्यति। स्त्रियामपत्येलुक्। स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः॥ चटकस्यापत्यंचटका॥ आरगुदीचाम्॥ आरग्वचनमनर्थकंरकासिद्धत्वात्। आरग्वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। रकासिद्धत्वात्। गोधाआकारान्तारक्प्रत्ययः। एवंतर्हिसिद्धेसतियदारकंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योन्येभ्योप्ययंभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। जाडारःपाण्डारइत्येतत्सिद्धंभवति॥ क्षुद्राभ्योवा॥ क्षुद्राभ्यइत्युच्यते। काक्षुद्रानाम। अनियतपुंस्का। अङ्गहीनावा॥ पितृष्वसुश्छण्॥ ढकिलोपः॥ केनविहितेपितृष्वसुः ढकिलोपइत्युच्यते। एतदेवज्ञापयतिपितृष्वसुर्ढगिति। यदयंढकिलोपंशास्ति। मातृष्वसुश्च॥ ढकिलोपइत्युच्यते। तत्रेदंनसिध्यति। मातृष्वस्रीयः। नैषदोषः। एवंवक्ष्यामि। पितृष्वसुश्छण्ढकिलोपः ततोमातृष्वसुश्च। पितृष्वसुर्यदुक्तंतन्मातृष्वसुर्भवतीति। किंपुनस्तच्छण्ढकिलोपाविति॥ राजश्वशुराद्यत्॥ राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्। राज्ञोपत्येजातिग्रहणंकर्तव्यम्। राजन्योनामजातिः। क्वमाभूत्। राजनइति॥ व्यन्सपत्ने॥ व्यन्व चनमनर्थकंप्रत्ययार्थाभावात्। व्यन्वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। किमिदंप्रत्ययार्थाभावादिति ॥

दायेनजातिर्गम्यते तदाप्रत्ययोनान्यदा। तेनक्षत्रियजातौप्रतिपिपादयिषितायांराजन्यशब्दप्रयोगोवैश्येशूद्रेवाराजापत्येराजनशब्दप्रयोगः॥ व्यन्सपत्ने॥ प्रत्ययार्थाभावादिति। भ्रातृव्यशब्दःसर्वस्मिन्सपत्नेदृश्यते। नहिसर्वःसपत्नोभ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्यप्रत्ययार्थस्याभावइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात्
अस्तु तावदिति। विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते। नच समुदायार्थः सपत्नः। गोत्रस्त्रियाइति। वात
न च गत्यन्तरसंभवे तत्त्यागो युक्त इति भावः॥ गोत्र॥ बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः। अप
ण्ड इति। वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री। वतण्डाच्चेति यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वतण्ड्या व्यवहि
त्यमिति णः। व्यवहितत्वादिति। अचीति परसप्तमी मन्यते। विषयसप्तम्यां तु न दोषः। अथवा यतो गोत्रप्रत्ययाद्

अपत्यार्थाभावात्। अपत्यमिति वर्तते। अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते। पाप्मना भ्रातृव्येण।
अस्तु तावदपत्यं सपत्नश्च। तत्र भ्रातृव्य इति। कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति। उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रा
तृव्य इति॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। गार्गो जाल्मः।
गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थ
कम्। किं कारणम्। वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम्। लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः। य
ल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्। वातण्डो जाल्मः। लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात्। ।
लुगर्थमिति चेन्न॥ किं कारणम्। लुक्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्र लुक्। गोत्रेलुग
चीति। व्यवहितत्वादप्रतिषेधः। ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। व्यवहितत्वादप्रतिषेध
इति चेन्न पुंवद्भावात्। व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न। किं कारणम्। पुंवद्भावात्। पुंवद्भावोऽत्र भवति।
भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः। यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्। ग्लौचुकाय
नो जाल्म इति। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः। गार्गी भार्या अस्य गार्गीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंव
द्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनाद
प्रयोजनमेतदिति भवति। नास्ति गार्गी इति ॥

तो जादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम्। पुंवद्भावादिति। पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्भूत
ण्ड्यशब्दात्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः। ग्लौचुकायन इति। ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री प्राचामिति फिञ्प्रत्ययः। इतो मनुष्यजातेरि
ति ङीष् पुंवद्भावे कृते णः। नास्ति गार्गीति। गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः। अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्र
संज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवंश्यत्वादिति। गार्ग्यी अपत्यं यास्त्रीतस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गर्गस्यापत्यम्। पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावात्तस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः। न च स्त्री वंश्येति। पितृपितामहादिर्वंशो न मातृमातामहादिरित्यर्थः। तस्मात्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः। न च जातेश्चेति प्रतिषेधः सिध्यति। गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात्। यदा च गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव। फिन्नर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये। मातृवंश इति। गार्ग्यी अपत्यं यास्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात्स्वत्यया न्तरा भावान्नास्ति गार्गी। पौत्रप्रभृतिग्रहणं तुल्यवद्धितापत्योपलक्षणम्। तस्मात्फिन्नर्थो णकारः॥ वृद्धाट्ठक् सौ॥ गोत्रस्त्रिया इति।

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम्। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति। न च स्त्री वंश्या। अस्ति गार्गी स्त्री। अपर आह। द्वावेव वंशौ। मातृवंशः पितृवंशश्च। यावता मातृवंशोऽस्ति नास्ति गार्गी॥ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्। गोत्रस्त्रियाः। वृद्धाट्ठक्। फेश्छ च। फाण्टाहृति। इमे चत्वारो योगाः। एषां त्रयः कुत्सने। त्रयः सौवीरगोत्रे। आद्यो योगः कुत्सन एव। अन्त्यः सौवीरगोत्र एव॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम्। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः कर्तव्यः। फाण्टाहृताभार्यो अस्य फाण्टाहृताभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्। उक्तं वा। किमुक्तम्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्। वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः। किमविशेषेण। नेत्याह। स्वरवर्जम्। स्वरं वर्जयित्वा। किं प्रयोजनम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्यथा स्यात्॥

विषयविभागकथनार्थोऽत्रोपक्षेपः। कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः। फाण्टा॥ फाण्टाहृतेरिति। यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्निमिमतशब्दार्थं णित्वम्। पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रेनावयवंस सर्वत्राश्रीयत इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलम्। शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ कुर्वा॥ वामरथस्येति। प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम्। कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिदनभिधानात्। वामरथा इति। के प्राप्तेऽण्विधिः। आपत्यस्येति यलोपः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदीति। कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीनामाहत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञन्तमात्रनिबन्धनस्येति भावः। एवमपीति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। यदयमिति। लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते॥ उदीचाम्॥ उदीचामिति। इञाधनायाण्विध्यर्थं वचनम्। ताक्ष्ण इति। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः। यदीति। विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ् न भविष्यतीति भावः। ण्यविधिरिति। यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात्। अथ विशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायाद्ण्य

यदि कण्वादिवदित्युच्यते। प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथ्याः। बहुषु लोपो न प्राप्नोति। वामरथ्यानां संघः। वामरथ्याः। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्न प्राप्नोति। यदि पुनर्यञ्वदित्युच्यते। एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति। तत्र को दोषः। वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव। कथं वामरथ्याः। वामरथ्यानां संघ इति च। यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति॥ उदीचामिञ्॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण्वचनम्॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण्वक्तव्यः। ताक्ष्णः। यदि पुनरयं तक्षशब्दः शिवादिषु पठ्येत। शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः। शिवादिरिति चेद्ण्यो विधेयः। ताक्षण्यः। सिद्धं तूदीचां वाण्यवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उदीचां वाण्यवचनात्। उदीचां वाण्यो भवतीति वक्तव्यम्। ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते। एवं विकृताभ्यां यथा स्यात्। अत्यल्पमिदमुच्यते। कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति। फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च॥

स्यैव बाधः प्राप्नोति नेञः। सिद्धं त्विति। विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात्प्राग्दीव्यतोणित्यण्भवति। ननु जातसेनोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अणृष्यादिलक्षणः प्राप्नोति। यथान्यासे तु तेभ्यो ण्येञौ भवतः। एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इञ् भविष्यतीत्यदोषः॥ कौसल्य॥ किमिदमिति। कोसलस्यापत्यं वृद्धे कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ्। कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः। उत्तरं तु। प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः॥ एमः ५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गस्यादेश इति। अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः। चेनेति। तेन युगपदागमादेशौ भवतः॥ वाकि॥ क्रियत इति। गणसू
त्रमेवैवं पठ्यत इत्यर्थः। यद्यपि वाकिनादीनां कुक्चेति सूत्रपाठे लाघवं भवति। नलोपश्चेति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात् तथा

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकमीरच्छागवृषाणां युट्चेति वक्तव्यम्। दगु। दागव्यायनिः। कोसल। कौसल्यायनिः।
कर्मार। कार्मार्यायणिः। छाग। छाग्यायनिः। वृष। वार्ष्यायणिः। यदि युट् क्रियते। युटि कृते ऽनादित्वादादे
शो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम् आदेशः क्रियतां युडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशः। नित्यो युट्। कृतेऽप्यादे
शे प्राप्नोति अकृतेऽपि। युडप्यनित्यः। अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनि
त्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि युट्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रि
त्याङ्गस्यादेशः। आदेशोऽप्यन्तरङ्गः। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति। अनकाश्च व
स्तर्हि युट्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। यदि पूर्वान्तः करिष्यते। दागव्यायनिः। आर्गुणो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परा
दिरेव। ननु चोक्तम्। युटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः। सिद्धत्वादादेशस्य युड्वचनात्। सिद्धमेतत्।
कथम्। आदेशस्य युड्वचनात्। युडादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते।
युट्च। किं च। यच्चान्यस्य प्राप्नोति। किं चान्यत् प्राप्नोति। आदेशः॥ वाकिनादीनां कुक्च॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते।
कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात्। कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते। किं कारणम्। अनादित्वात्। कुटि कृ
तेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नलोपवचनम्। यदि पूर्वान्तः क्रियते नलोपो व
क्तव्यः। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। परादौ तु पुनः सति नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति। अस्तु तर्हि परादिरेव। ननु चोक्तम्। कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नो
ति। सिद्धत्वादिष्टस्य कुड्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कुडादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
चेन संनियोगः करिष्यते। कुक्च। किं च। यच्चान्यत् प्राप्नोति। किं चान्यत् प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। य
थान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति। नैष दोषः। क्रियते न्यास एव। एतच्चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति॥

पि गणपाठस्य पश्चात्सूत्रप्रणयनाद्गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमिति भावः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणी वर्मिणीभ्यां प्रत्य
यविधानाद्धस्याढ इति पुंवद्भावः सिद्ध्यति। कुटि तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मनोः॥अपत्यइति।णत्वविधानार्थमिदम्।अणः सिद्धत्वात्।नचनदृष्टमाणवान्तेवासिष्विति निपातनात्सत्वस्यसिद्धत्वाद्वचनमनारम्भणीयम्।निपातनादर्थविशेषस्यानिश्चयात्।अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वंविहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्चकुत्सितत्वम्।मानुषाइति।अपत्याधिकारादपत्येप्रत्ययोविधीयते।जातिग्रहणंतुप्रकृतिप्रत्ययविशेषणंनतुजातिः प्रत्ययार्थइति यञञोश्चेतिलुक्प्रसङ्गः।परादौतुषञ्भवति नत्वञितिलुगभावः।ननुतद्धितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइति परादावप्यञ्कृतप्रसङ्गः।एवंतर्हिअकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोत्रग्रहणात्परादावञ्कार्याभावः।ईकारइति।शार्ङ्गरवाद्यञोङीनि

कारिभ्यइञोगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन।कारिभ्यइञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ्भवतिविप्रतिषेधेन।कारिभ्यइञ्भवतीत्यस्यावकाशः।आयस्कारिः।लौहकारिः।फिञोवकाशः।तापसायनिः।साम्मिन्तिकायनिः।इहोभयंप्राप्नोति।नापितायनिः।फिञ्भवति विप्रतिषेधेन॥मनोर्जातावञ्यतौषुक्च॥अपत्येकुत्सितेमूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।नकारस्यचमूर्द्धन्यस्तेनसिध्यतिमाणवः॥यदिषुक्पूर्वान्तः क्रियते।मानुषाः।बहुषुलोपः प्राप्नोति।मानुषाणांसंघः।संघाङ्कलक्षणेषञ्यञिञामणित्यण्प्राप्नोति।अथपरादिः क्रियतेमानुषी।अजन्तादितीकारोनप्राप्नोति।अस्तुतर्हिपूर्वान्तएव।कथंमानुषामानुषाणांसंघइतिच।उभयत्रलौकिकस्यगोत्रस्यग्रहणम्।नचैतल्लौकिकंगोत्रम्।किंतर्हि।जातिः।इहतर्हिमानुष्यकमितिहलस्तद्धितस्येतियलोपः प्राप्नोति।परादावप्येषदोषः।यद्धितद्धलस्तद्धितस्येतिहलग्रहणंनतदङ्गविशेषणंशक्यंविज्ञातुम्।इहहिदोषः स्यात्।वृकाट्टेण्यण्।वार्केणीति।तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम्।प्रकृत्याकेराजन्यमनुष्ययुवानइति ॥

त्यनेनेतिभावः।नचैतदिति।अपत्येत्युत्पादितस्यापिमानुषशब्दस्यब्राह्मणशब्दस्येवजातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः।इहतर्हीति।हलन्तादङ्गात्परस्यतद्धितयकारस्यलोपइतिमन्यते।हलस्तद्धितस्येतिवर्त्तमानेआपत्यस्यचतद्धितेनातीति लोपोत्रप्राप्नोति।हस्तस्तद्धितस्येत्यत्रत्वीती तिवर्त्तते।वार्केणीति।वृकशब्दादायुधजीविसंघविशेषवचनात्स्वार्थेटेण्यण् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपत्यम्॥पौत्रप्रभृतेरिति।नन्वपत्यमात्रस्यलोकेगोत्रत्वादपत्यविशेषेगोत्रशब्दस्यनियमात्परिभाषेयंन्याय्यानतुसंज्ञा॥नैषदोषः।लिङ्गवतीपरिभाषाभवतिविध्यन्तरशेषभूतावा।नचेयंतथा।यथाचवृद्ध्यादयःसर्वार्थप्रत्यायनयोग्याअपिसंज्ञिविशेषशक्त्यवच्छेदकरणात्संज्ञाउच्यन्तेतथेयमपि।उक्तंचहरिणा।व्यवहारायनियमःसंज्ञानांसंज्ञिनिक्वचित्।नित्यएवतुसंबन्धोडित्थादिषुगवादिवत्॥वृद्ध्यादीनांचशास्त्रेस्मिन्शक्त्यवच्छेदलक्षणः।अकृत्रिमोहिसंबन्धोविशेषणविशेष्यवदिति।गर्गोपीति।वस्तुस्थित्यातस्यापिपौत्रत्वमवश्यंभावि।सत्यांचगोत्रसंज्ञायांगोत्राद्यूनीतिव

अपत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रम्॥पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायांयस्यापत्यंतस्यपौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम्।पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायांयस्यापत्यविवक्षातस्यपौत्रप्रभृतिगोत्रसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।गर्गोपिकंचित्प्रतिपौत्रः।कुशिकोपि।तत्रमाभूदिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।समर्थानांप्रथमादितिवर्त्तते।समर्थानांप्रथमस्ययदपत्यंपौत्रप्रभृतिविज्ञायते।जीवद्वंश्यंचकुत्सितम्।जीवद्वंश्यंचकुत्सितंगोत्रसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।गार्ग्यस्त्वमसिजाल्मवात्स्यस्त्वमसिजाल्मइति।कापुनरिहकुत्सा।पितृतोलोकेव्यपदेशवताअस्वतन्त्रेणभवितव्यम्।यदिदानींपितृमानस्वतन्त्रोभवतिसउच्यतेगार्ग्यस्त्वमसिजाल्मवात्स्यस्त्वमसिजाल्म।नत्वंपितृतोव्यपदेशमर्हसीति॥जीवतितुवंश्येयुवा॥जीवतिवंश्येयुवेतिपौत्रप्रभृत्यपेक्षंच॥

जीवतितुवंश्येयुवेतिपौत्रप्रभृत्यपेक्षंचेतिवक्तव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।पौत्रप्रभृतीतिवर्तते।एवंतर्हिअन्वाचष्टेपौत्रप्रभृतीतिवर्ततइति।किमेतस्यान्वाख्यानेप्रयोजनम्।तच्चदेवदत्त्यर्थम्।देवदत्तस्यापत्यंदेवदत्तिरिति॥

चनाद्यूनिप्रत्ययप्रसङ्गोगार्ग्यादेवचयूनीष्यते।समर्थानामिति।यद्यप्यपत्यशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वेनचोद्यमेतत्परिह्रियते।नहिगर्गशब्दस्यापत्यत्वंसदपिवस्तुस्थित्यार्थइति।तथापिपरिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्।जीवद्वंश्यमिति।यूनश्चकुत्सायामितिसूत्रमनार्षमितिवचनम्।नत्वंपितृतइति।पितृतोव्यपदेशेहिगार्ग्यायणइतिभाव्यम्।जीवति॥अभिजनप्रबन्धोवंशः।तत्रभवोवंश्यः।पित्रादिः।तस्मिन्जीवतियस्यसंज्ञेष्यतेतेनसनिर्दिष्टइत्यपत्यमात्रस्ययुवसंज्ञाप्राप्नोतीतिमत्वाह।पौत्रप्रभृत्यपेक्षंचेति।इदंसंज्ञाविधानमितिशेषः।पौत्रप्रभृतीतिव्यधिकरणंविशेषणमपत्यस्यापेक्ष्ययुवसंज्ञाविधीयते।पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यंतद्युवसंज्ञमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनन्तरमिति। अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्प्रसङ्गः। इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्ये न संबन्धं मत्वाह। देवदत्तस्येति। आचार्यदेशीय आह। न पौत्रप्रभृतीति। चोदक आह। एवमपीति। भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्य निवर्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हीति। एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रह

अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् देवदत्तस्य पौत्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति। एतदपि पौत्रप्रभृति भवति। न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति। किं तर्हि। वंश्योऽभिसंबध्यते। पौत्रप्रभृतिर्वंश्ये जीवति यदपत्यमिति। एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसीति। एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम्। नैवं विज्ञायते। पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति। कथं तर्हि। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति॥ वृद्धस्य च पूजायाम्॥ वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या। तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः। तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः। का पुनरिह पूजा। युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते। तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति। आपत्यो वा गोत्रम्। अथवा आपत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम्। आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः। आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। स चास्त्रियाम्। स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम्। एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च। एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति। बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्। बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति। तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति। बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति। बिदा इति॥

णं स्यात्। वृद्धस्येति। सूत्रेष्वेतत्केषुचिद् वृद्धस्य च पूजायामिति वार्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम्। गार्ग्यायणा इति। युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययः। युवत्वमिति। ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते। प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं भवतीति तदध्यारोपः पूजेत्यदोषः। आपत्यो वेति। गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वान्यस्मिन्॥ सपिण्डमात्रइति। अन्यथा पूर्वेणनित्यायांयुवसंज्ञायांप्राप्तायामियंविभाषास्यात्। उभयतइति। ज्यायसीत्यनुवृत्त्यावयःप्रकर्षेलब्धेस्थविरतरइतिवचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तःप्रकर्षआश्रीयते। जीवतइति। जीवतीत्याख्यातपदंसंज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः। मृतेहीति। संज्ञिनिसपिण्डेचेतिभावः। अथेति। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसमावेशस्यदर्शनादर्शनाभ्यांप्रश्नः। यास्कायनयइति। यस्कस्यापत्यंगोत्रमितिशिवाद्यण्। तदन्ताद्यूनिअणोद्व्यचइतिफिञ्।

वान्यस्मिन्सपिण्डेस्थविरतरेजीवति॥ अन्यग्रहणंकिमर्थम्। भ्रातरीतिवर्त्तते। सपिण्डमात्रेयथास्यात्। अथस्थविरतरग्रहणंकिमर्थम्। उभयतोविशिष्टेयथास्यात्। स्थानतोवयस्तश्च। अथजीवतीतिवर्तमानेपुनर्जीवतिग्रहणंकिमर्थम्। जीवतोजीवतियथास्यात्। मृतेहिमाभूत्। मृतेहिगार्ग्योमृतइत्येवभवितव्यम्। अथगोत्रयूनोःसमावेशोभवति। उताहोन। किंचप्राप्नोति। बाढंप्राप्नोति । ।नह्ययमेकसंज्ञाधिकारः। किंचातः। गोत्रयूनोःसमावेशेकोदोषस्तत्कृतंभवेत्। गोत्रयूनोःसमावेशेकोदोषोभवति। तत्कृतंभवेत्। तत्कृतंप्राप्नोति। गोत्राश्रयाविधयोयून्यपिप्राप्नुवन्ति। यास्कायनयः। लाह्यायनयः। यस्कादिभ्योगोत्रेइतिलुक्प्राप्नोति। यस्कादिषुनदोषोस्तिनयूनीत्यनुवर्त्तनात्। यस्कादिषुनदोषः। किंकारणम्। नयूनीत्यनुवर्त्तनात्। नयूनीतितत्रानुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। नतौल्वलिभ्यइति। दोषोत्रिबिदपञ्चालानयूनीत्यनुवर्त्तनात्। यदिनयूनीत्यनुवर्त्तते। अत्रयःबिदाःपञ्चालामाणवकाइतिनसिध्यति। नैषदोषः। संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। नतौल्वलिभ्यःतद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियांलुग्भवति। नतौल्वलिभ्योयूनि। यस्कादिभ्योगोत्रेलुग्भवति। नयूनि। तौल्वलिभ्यइतिनिवृत्तम्। यञञोश्च॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चलुग्भवति। यूनिनेत्यपिनिवृत्तम् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्द्व्यचइतिलोपेचयास्किशब्दोयस्कशब्दएवेतिलुक्प्राप्नोति। नयूनीति। तत्रवाक्यभेदेनसंबन्धोयस्कादिभ्यःपरस्यगोत्रप्रत्ययस्यबहुषुलुग्भवतियूनितुनभवतीति। अत्रयइति। अत्रेर्गोत्रेइतश्चानिञइतिढक्। बिदाद्यञ्। पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ्। ततोबहुषुयुवस्वतइञ्। तस्यण्यक्षत्रियार्षेतिलुकिकृते ढगञोर्लुगिष्यतेसनयूनीत्यनुवर्त्तनान्नप्राप्नोति। संबन्धमिति। तेनयस्कादिभ्योगोत्रइत्यत्रैवनयूनीतिसंबध्यतेनान्यत्रेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इहतर्हीति। व्यवहितेपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग्भवतीति गोत्रसंज्ञायामणप्रसङ्गः। विहितविशेषणाश्रयेण परिहारमाह। कण्वादिष्विति। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छैषिकेर्थे ऽण्प्रत्यय इति सूत्राश्रयणात्तद्दोषाभावः। प्रतिपदमिति। एको गोत्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः। तदन्तात्तर्हीति। यद्येको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्प्रसङ्गः। गोत्रादिति। गोत्राद्यूनीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्तते तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति। तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम्। स यून्यपीति। अत्रीर्णां यूनां छात्रा इत्यादावि

इह तर्हि काण्व्यायनस्य छात्राः काण्व्यायनीयाः। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति। कण्वादिषु न दोषोस्ति न यून्यस्ति ततः परम्। कण्वादिषु दोषो नास्ति। किं कारणम्। न यून्यस्ति ततः परम्।

कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते। यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकम्। यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यो विहितः। इह तर्हि औपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एको गोत्रे प्रतिपदम्। प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति। गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत्। किम्। एक इत्येव। गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स यून्यपि प्राप्नोति। अस्तु पुनर्यूनि लुगित्येवं लुग्भविष्यति। नैवं शक्यम्। फक्फिञोस्तर्हि दोषः स्यात्। शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः ॥

त्यर्थः। पुनरिति। परत्वादलुकं बाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥ शालङ्केरिति। शालङ्केरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनादिञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च। ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक्। तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः शालङ्केर्यूनः छात्रा इति प्राग्दिव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रे लुगचीत्यलुग्बाधकः स्यात्। तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग्बाधकः तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः। यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्र इञश्चेत्यणि सति शालङ्का इति भवति। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पो ऽनन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुको ऽव्यवहितस्यान्तरङ्गस्य च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पैलीया इति। पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण्। ततो यूनि अणो द्व्यच इति फिञ्। तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततो वृद्धाच्छः। तुर्नियामक इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तुशब्दस्य॥ जनपद॥ एकराजादिति। एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकरा

पैलस्य पैलीयाः। फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत। तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तुर्नियामकः। तुः क्रियते। स नियामको भविष्यति। जीवति वंश्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति। यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति। यदिष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति। गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति। एवं तर्हि। राजन्यादिवुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति। युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किंगोत्रोसि माणवक गार्ग्यायणः। किंगोत्रोसि माणवक वात्स्यायन इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति। वुञ्विधौ ज्ञापकम्। वुञ्विधावेव तज्ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः। इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। गोत्रेणानेनं विशेषयिष्यामः। गोत्रे यदिञ्विहितं इति॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ क्षत्रियादेकराजात्संघप्रतिषेधार्थम्। क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संघप्रतिषेधार्थम्। संघान्मा भूत्। पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं पञ्चाला नामित्येतद्भवति। यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् ॥

जः। तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो भवति न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम्। न ह्यन्तरेणेति। पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुप्तत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य लुगिति। ण्यक्षत्रियार्षञितइत्यनेन। तस्मिंश्चेति। गोत्रेलुगचीत्यनेन। यद्येवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं
वार्त्तिकारम्भेण। तत्रवार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः। असतिवार्त्तिकारम्भेबहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यान्नैकवचना
न्तात्। जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्त्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च। भाष्यकारस्तु
मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्य्यते। इदं तर्हीति। क्षौ
द्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते। ततश्चापत्यापत्यवत्संबन्धाभावाद्गोत्रयुवाश्रयकार्य्याभावादनिष्यमाणोपि

युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्। तस्मिंश्चालुग्भविष्यति। इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं मालवानामपत्यमित्यत्रापिप्रा
प्नोति क्षौद्रक्यो मालव्य इति। नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा। किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित्। यावता तेषा
मेव कस्मिंश्चित्। यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्। तस्मिंश्चालुग्भविष्यति।
अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः। क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चो
क्तम्। किमुक्तम्। एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेध इ
ति। अपरमुक्तमनभिधानादिति॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्॥ क्षत्रियसमानश
ब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः॥ पूरोरण्वक्तव्यः।
पौरवः॥ पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः॥ पाण्ड्यः॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्॥ अणोञ्यङ्ण्येञोविप्रतिषे
धेन॥ अणोञ्यङ्ण्यइञ इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन। अणोवकाशः। आङ्गः वाङ्गः। ञ्यङोवकाशः। आम्ब
ष्ठ्यः सौवीर्यः। इहोभयं प्राप्नोति। दार्व्यः। ण्यस्यावकाशः। निचकाः नैचक्यः। अणः स एव। इहोभयं प्राप्नोति।
नीपा नैप्यः। इञोवकाशः आजमीढिः। आजक्रन्दिः। अणः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। बुध ॥

तद्राजोञ्यङ्प्राप्नोतीत्यर्थः। नैतदिति। मुख्ययावृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात्तदेवोत्तरमित्य
र्थः। पूरोरिति। सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम्। पुरुषशब्दो न जनपदवाची। अन्यथा द्व्यञ्मगधेत्यणः
सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्। पाण्डोरिति। बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद्युधिष्ठिरादिपि
तुः पाण्डोरग्रहणात्तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति॥ द्व्यञ्मग॥ दार्व्य इति। दार्वस्यापत्यमिति ञ्यङ् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बौधिरिति। साल्वावयवलक्षण इञ्॥ अतश्च॥ पर्श्वूरिति। पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्यातश्चेति लुक्। पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थेऽण्। तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तो वचनेन विधीयते। ततऊङ्‌ तद्रत्नूङ्। रक्षा इति। रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीतिपूर्ववदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्तु लोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति। रक्ष इत्ययुक्तः पाठः। असुरीति। असुरशब्दात् स्त्रियामपत्येऽञो लुक्। ततोऽण्। तस्यापि लुक्। जातिलक्षणो ङीष्। यौधेयादि

बौधिः। ञ्यङ्‌ण्ये ञो भवन्ति विप्रतिषेधेन॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। ञ्यङो वकाशः। आवन्त्यः। कौन्त्यः। ण्यस्य स एव। नैषो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। नैष्यः। द्व्यञ्मगध॥ कम्बोजाल्लुक्॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्। कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। चोलाद्यर्थम्। चोलः। शकः। केरलः। यवनः॥ अतश्च॥ इह कस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौवीर्येति। अत इत्युच्यते। नैषोऽकारः। तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति। अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। अत इति तदन्तस्याग्रहणम्। किं कारणम्। अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्। यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नात्र तदन्तविधिर्भवतीति॥ पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ पर्श्वूः। रक्षाः। असुरी। यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादि लुकः। यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥

प्रतिषेध इति। यदि पार्श्वमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुङ् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। युधाया अपत्यं स्त्री द्व्यच इति ढक्। ततः स्वार्थेऽञ्। तस्य लुकि प्रतिषिद्धेऽन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति। यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेनरक्तम्।रक्तादीनामिति।रक्तादीनांशब्दानांयोर्थःसएवयदिलौकिकेप्रयोगेप्रत्ययेनाभिधीयतेतदाप्रत्ययोभवति।नान्य
था।प्रयुक्तानांशब्दानांसाध्वसाधुविवेकायशास्त्रारम्भा देवदत्तेनरक्तंवस्त्रमितिवाक्याद्योर्थोवगम्यतेनासौदैवदत्तंवस्त्र
मित्यतोवगम्यते।स्वस्वामिसंबन्धस्यैवातःसंप्रत्ययादतएवानभिधानात्कोपेनरक्तंमुखंरूपेणकान्तायांरक्त इत्यादौ
वर्णाभिषङ्गयोर्नभविष्यतिप्रत्ययः॥लाक्षा॥ठक्प्रकरणइति।शकलकर्दमयोःसूत्रेपाठोनार्षः।नील्याइति।ओषधिविशेषो
नीली।अण्बाधनार्थंवचनम्।नीलशब्दस्तुगुणगुणिनोरभेदोपचारान्मत्वर्थलोपाद्वानील्यारक्तेवस्त्रेसिध्यति।पीतादिति।राग

तेनरक्तंरागात्॥रागादितिकिमर्थम्।देवदत्तेनरक्तंवस्त्रम्।रक्तादीनामर्थाभिधानेप्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थ
क्यम्।रक्तादीनामर्थाभिधानेप्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम्।नह्यरागादुत्पद्यमानेनप्रत्ययेनार्थाभिधा
नंस्यात्।अनभिधानान्ततउत्पत्तिर्नभविष्यति॥लाक्षारोचनाट्ठक्॥ठक्प्रकरणेशकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यान
म्।ठक्प्रकरणेशकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानंकर्तव्यम्।शाकलिकंकार्दमिकम्।नील्याअन्।नील्याअन्वक्तव्यः।
नील्यारक्तंनीलम्।पीतात्कन्॥पीतात्कन्वक्तव्यः।पीतेनरक्तंवस्त्रंपीतकम्।पीतकशब्दोवाप्रकृत्यन्तरम्।तस्मात्तु
ग्वक्तव्यः।हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्।हरिद्रामहारजनाभ्याम ञ्वक्तव्यः।हारिद्रम्।माहारजनम्।रागादित्युच्यते।
तत्रेदंनसिध्यति।हारिद्रौकुक्कुटस्यपादौ।काषायौगर्दभस्यकर्णाविति।उपमानात्सिद्धम्।हरिद्राविवहारिद्रौ।काषा
याविवकाषायौ॥नक्षत्रेणयुक्तःकालः॥अयुक्तोयंनिर्देशः।योगोहिनामसभवतिययोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नच
कालनक्षत्रयोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नित्येहिकालनक्षत्रे।कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः।नक्षत्रेणचन्द्रमसोयोगा
त्तद्युक्तात्कालेप्रत्ययविधानम्।नक्षत्रेणचन्द्रमसोयोगात्तद्युक्तात्कालेप्रत्ययविधानंभवतीतिवक्तव्यम्। पु
ष्येणयुक्तःपुष्ययुक्तः।पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाअस्मिन्कालेपौषीरात्रिः।पौषमहः ॥

विशेषवाचीपीतशब्दः।प्रकृत्यन्तरमिति।स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः।उपमानादिति।रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः॥नक्षत्रे
ण॥योगोहीति।अप्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिर्योगःसकालनक्षत्रयोर्नास्तिद्वयोरपिनित्यत्वात्।नचचन्द्रमसेवयोगःपुष्यादीनांनक्षत्र
ता।सर्वदातेषांलोकेनक्षत्रव्यवहाराद्दर्शनात्।अथापिसंबन्धमात्रंयोगःसचनित्यानामपिप्रधानपुरुषवदविरुद्धः।तथापि
कालविशेषावगमार्थःपौषादिशब्दप्रयोगः।एवंसत्यसतोकालविशेषावगतौनस्यात्।तद्युक्तादिति।नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचि
नःकालेऽभिधेयेप्रत्ययोविधेयइत्यर्थः।चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्तिकादाचित्कोयोगः।कालस्तुनित्योव्यापीचेतियोगाभावः। राम॰ ६१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिङ्गे·ति।मघायुक्तशब्दात्प्रत्ययेक्रियमाणेतस्यचलुपिसतिमघाइतिस्त्रीत्वबहुत्वेनसिध्यतइत्यर्थः।कालयोगादिति।का
लस्यैवपुष्यादिसमीपस्थेनचन्द्रमसायोगआश्रीयतइत्यर्थः।पुष्यसमीपगतइति।मुख्यार्थासंभवेगौणस्याश्रयणादितिभा
वः।मघादयः शब्दाअपरित्यक्तस्वलिङ्ग·संख्याएवचन्द्रमसिवर्तन्ते।यथामञ्चादयोमञ्चान्स्त्रियःपश्येति।तेनयुक्तव

तत्रोत्तरपदलोपः।तत्रैवंसतिउत्तरपदलोपोवक्तव्यः।पुष्ययुक्तशब्दाद्धिप्रत्ययोविधीयते।लिङ्ग·वचनानुपपत्तिश्च।
लिङ्ग·वचनयोश्चानुपपत्तिः।चन्द्रमसोयल्लिङ्गं·वचनंचतद्युक्तवद्भावेनप्राप्नोति।कालयोगात्सिद्धम्।अस्तुनक्षत्रेणयुक्तः
कालइत्येवानुवोक्तम्।अयुक्तोयंनिर्देशः।योगोहिनामसभवतिययोःसंनिकर्षविप्रकर्षौस्तः।नचकालनक्षत्रयोःसं
निकर्षविप्रकर्षौस्तः।नित्येहिकालनक्षत्रेइति।नैषदोषः।पुष्यसमीपगतेचन्द्रमसिपुष्यशब्दोवर्तते।तेनतद्यु
क्तेनकालोविशेष्यते।तथाचसंप्रत्ययः।एवंचकृत्वालोकेऽसंप्रत्ययोभवति।पुष्यसमीपगतेचन्द्रमसिव
क्तारोभवन्तिपुष्येणाद्यमघाभिरद्येति॥लुबविशेषे॥इहकस्मान्नभवति।पौषीरात्रिःपौषमहरिति।अविशेष
इत्युच्यते।विशेषश्चात्रगम्यते।रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेतिगम्यते।अहरित्युक्तेरात्रिर्नेतिगम्यते।इहापितर्हिनप्रा
प्नोति।अद्यपुष्यइति।अत्रापिहिविशेषोगम्यते।अद्येत्युक्तेनह्योनश्वइतिगम्यते।यद्यप्यत्रविशेषोगम्यते।
अविशेषोपितुगम्यते।अद्येत्युक्तेनज्ञायतेरात्रौदिवाचेति।यतोविशेषस्तदाश्रयोलुब्भविष्यति।इहापितर्हि
यद्यपिविशेषोगम्यतेअविशेषोपितुगम्यते।रात्रिरित्युक्तेनज्ञायतेकदेति।दिवेत्युक्तेनज्ञायतेकदेति।यतोविशेषस्तदाश्र
योलुप्प्राप्नोति।एवंतर्हिनक्षत्रेणयुक्तःकालइतिवर्तते।नक्षत्रेणयुक्तस्यकालस्याविशेषे।कियान्पुनःकालोनक्षत्रेणयु
ज्यते। अहोरात्रः॥संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥इहकस्मान्नभवतियुक्तवद्भावः। श्रवणारात्रिः।निपातनादे
तत्सिद्धम्।किंनिपातनम्।विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यइति॥दृष्टंसाम॥दृष्टंसामकलेर्ढक्॥दृ
ष्टंसामेत्यत्रकलेर्ढग्वक्तव्यः।कलिनादृष्टंसामकालेयम् सामगीयते ॥

द्वावेपिदोषाभावः॥लुब॥अविशेषस्वरूपदर्शनायप्रश्नप्रतिवचने।इहेति।पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमादस्य विशेषइति
लुप्प्रसङ्गः।अहोरात्रइति।तेनाहोरात्रस्ययदावान्तरराज्याद्यवयवविशेषाविवक्षातदालुप्।विशेषविवक्षायांतुश्रवणम्।पौ
षोहोरात्रइत्यत्रापिविशेषस्यशब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः॥दृष्टम्॥कलिनादृष्टमिति।यस्यसाम्नोविशिष्टकार्यविषयोविनियो
गोज्ञा·नातिशयसंपत्त्याकलिनाज्ञापितस्तेनदृष्टमित्युच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वत्रेति। सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः। जाते चेति। जातार्थे यो द्विरण् विधीयते। पूर्वविहितो बाधकेन निवर्त्तितः पुनर्वि धीयत इत्यर्थः। स बाडिद्भवति। शतभिषजीति। शतभिषजा युक्तः काल इत्यण्। तस्य लुक्। ततो जातेऽर्थे प्राग्दीव्यतो णित्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः संधिवेलेत्यादिसूत्रेण विधीयते। तीयादीकगिति। अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेय म्। न विद्याया इति। विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः। गोत्रादिति। यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः। एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः। औपगव

अपर आह। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः। अग्निना दृष्टमाग्नेयम्। अग्नौ भवमाग्नेयम्। अग्नेरा गतमाग्नेयम्। अग्नेः स्वमाग्नेयम्। अग्निर्देवता अस्याग्नेयम्। कलिना दृष्टं कालेयम्। कलौ भवं कालेयम्। कलेरागतं का लेयम्। कलेः स्वं कालेयम्। कलिर्देवताऽस्य कालेयम्। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वक्तव्यः। उशनसा दृष्टं साम औशनसम्। औशनम्। शतभिषजि जातः शातभिषजः। शातभिषः॥ तीयादीकक्॥ तीयादीकग्वक्तव्यः। द्वैतीयीकः। तार्त्तीयीकः॥ न विद्यायाः॥ विद्याया न भवतीति वक्तव्यम्। द्विती या विद्येत्येव। गोत्रादङ्कवदिष्यते। औपगवकम्। कापटवकम्। दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते। ती यादीकग्न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥ किमर्थो डकारः। डिति टेरिति टिलोपो यथा स्या त्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ड्यतो डितौ करोति तज्ज्ञाप यत्याचार्यः। भवत एते परिभाषे। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्ध कस्य ग्रहणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति। सिद्धे यस्येति लोपेन किम र्थं यड्ड्यतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे॥ परिवृतो रथः॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्र हणम्। परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत्स भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भू त्पुत्रैः परिवृतो रथः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः छात्रैः परिवृतो रथ इति। अनभिधानात्॥

कमिति। गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्॥ वामदेवा॥ अवामदेव्यमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। अन्यथा यय तोश्चातदर्थ इत्यनेनोदात्तत्वं स्यात्। ग्रहणमिति। अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते। नञ्स्वर इति नञाश्रये न्तोदात्तत्वे विधीयमान इ त्यर्थः॥ परि॥ तदेकान्तग्रहणमिति। रथस्य चर्मवस्त्रादयो वयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अनभिधानादिति। पौत्रो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाण्डुकम्बला॥ इनिनैतदिति। अन्त्वानभिधानान्नभवतीति तद्बाधनार्थमपीदं न वाच्यमिति भावः॥ कौमारापू॥ उभयत इति उभयस्मिन्नुभयतः। यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः। एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्त्तिककृता प्रकाशितम्। अपूर्वपतिमिति। अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः। द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण्प्रत्ययः। स्त्रियां तु स्वार्थे प्रत्ययः। कुमार्यां भव इति। रोगादि

पाण्डुकम्बलादिनिः॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम्। कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति। इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। पाण्डुकम्बलोऽस्यास्ति पाण्डुकम्बलीति॥ कौमारापूर्ववचने॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे। कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम्। अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता। कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या। कौमारापूर्ववचने कुमार्या अणिवधीयते। अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा॥ अथवा कुमार्यां भवः कौमारः। यद्येवं कौमारी भार्येति न सिध्यति॥ पुंयोगात्स्त्रियामभिधानम्॥ पुंयोगात्स्त्रियामभिधानं भविष्यति कौमारस्य भार्या कौमारीति॥ सास्मिन् पौर्णमासीति॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम्। सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम्। अ ज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः। अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात्। मासार्द्धमासयोरिति वक्तव्यं स्यात्। इह मा भूत् पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्रे वेति। संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात्। भृतकमासे मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा॥ ॥

युतु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः। कौमारस्य भार्येति। प्रत्यासत्त्यायैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या॥ सास्मिन्॥ संज्ञाग्रहणं सूत्रेनार्षमिति वार्त्तिकमारब्धम्। उपसंयोग इति। उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग इत्युपाधिरुच्यते। अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः। संवत्सरपर्वणीति। संवत्सरस्य द्वादशपर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात्। भृतकमासे पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्येत्॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। यदा कशब्दस्येकारादेशस्तदायं परिहारः। यदा तु किमो मकारस्येकारस्तदा लोपेपि काय मिति सिध्यति। यद्यपि कशब्दस्येत्वे कृते परत्वाद्‌ध्या लोपो बाध्यते यथा श्रीर्देवता अस्य श्रायमिति। तथापि परिहारान्तरस्ये द्वावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम्। अथेति। कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः। अध्वर्युणा होतुः संप्रैषः क्रियते। यदि तावदिति। किमे विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः। किंशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्त्तते। अथ नेति। यदा कश ब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः। सर्वस्येति। सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः। सर्वश्चेति। कार्यकारणयोरभेदादिति भावः। प्रजापतिश्च

कस्येत्॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। अथ यत्कायं हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्त्त व्यः। यदि तावत्किमः कादेशः। कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम्। अथ न किमः। कायानुब्रूहीति भवितव्यम्। यद्यपि किमः। अथापि न किमः। उभयथा कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य हि सर्वनाम संज्ञा क्रियते। सर्वश्च प्रजा पतिः। प्रजापतिश्च कः। अपर आह। यद्येव किमः। अथापि न किमः। उभयथा कायानुब्रूहीति वक्तव्यम्। संज्ञोप सर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते। संज्ञा चैषा तत्र भवतः। अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः। अथ यदपोनप्त्रि यमपांनप्त्रियं वा हविः। कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः। अपोनपाते अनुब्रूहि। अपांनपाते अनुब्रूहीति। अपोन प्त्रपांनप्त्रभावः कस्मान्न भवति। प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते। तेनासति प्रत्यये न भवितव्य म्॥ छ च॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्। छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम्॥ शतरुद्राद्‌घ च। शतरुद्राद्‌घप्रत्ययो वक्तव्यः। छश्च वक्त व्यः। शतरुद्रियम्। शतरुद्रीयम्॥ कालेभ्यो भववत् ॥

क इति। सर्वादिषु कशब्दस्यापाठेपि अन्वर्थसंज्ञा विज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति। गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहाविति यत्र नेति योगविभागात्तदभावः। योगसंप्रदानं देवता। मन्त्रस्तु स्तुत्यश्चार्थः। संज्ञा चैषेति। यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति। एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भवि ष्यतीत्यदोषः॥ अपो॥ अथेति। वेदे क्वचिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते। क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः। प्रत्ययसंनियोगेनेति। वेदे तु छान्दसत्वात्क्वचिदृकारान्तप्रयोगः॥ काले ॥ रामः ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथमिति।कालेभ्यइतिसकृच्छ्रवणाद्भवेनवाभिसंबन्धः स्यात् सास्यदेवतेत्यनेनवेतिप्रश्नः।प्रत्ययमात्रमिति।दिगादिभ्योयदितियत्प्रत्ययोभवेविहितःसकालवाचिभ्यःप्राप्नोतीत्यर्थः।प्रातिपदिकमात्रादिति।कालाट्ठञितिठञिन्द्रादेरपिप्राप्नोति।सिद्धंत्विति।वतिरतिदेशमात्रेचरितार्थइतिनसर्वसादृश्यंलभ्यतइतिवार्त्तिककारोमन्यते।वतिनिर्देशोयमिति।

कथमिदंविज्ञायतेभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिकालेभ्यःसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति।आहोस्वित्कालेभ्योभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति।कश्चात्रविशेषः।कालेभ्योभवेचेत्प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः।यदिविज्ञायतेभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिकालेभ्यःसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति।प्रत्ययमात्रंप्राप्नोति।यःकालेभ्योभवेतस्यविधानेप्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः।अथविज्ञायतेकालेभ्योभवेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थइति।प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति।सिद्धंतूभयनिर्देशात्।सिद्धमेतत्।कथम्।उभयनिर्देशात्।उभयथानिर्देशःकर्त्तव्यः।कालेभ्योभववत्कालेभ्यइति।सतर्ह्युभयनिर्देशःकर्त्तव्यः।नकर्त्तव्यः।भववदितिवतिनिर्देशोयम्।यदिचयाभ्यःप्रकृतिभ्योयेनविशेषणेनभवेप्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्तेनैवविशेषणेनसास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थेभवन्ति।ततोऽमीभववत्कृताःस्युः।अथहिप्रकृतिमात्राद्वास्युःप्रत्ययमात्रंवास्यान्नातोमीभववत्कृताःस्युः॥महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ठञ्प्रकरणेतदस्मिन्वर्त्ततइतिनवयज्ञादिभ्यउपसंख्यानम्॥ठञ्प्रकरणेतदस्मिन्वर्ततेइतिनवयज्ञादिभ्यउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।नवयज्ञोऽस्मिन्कालेवर्त्ततेनावयज्ञिकः।पाकयज्ञिकः॥पूर्णमासादण्॥पूर्णमासादण्वक्तव्यः।पूर्णमासोस्मिन्कालेवर्त्ततेपौर्णमासीतिथिः॥पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥पितृव्यमातुलेतिकिंनिपात्यते।पितृमातृभ्यांभ्रातरिव्यड्डुलचौ।पितृमातृभ्यांभ्रातरिव्यड्डुलचौप्रत्ययौनिपात्येते।पितृर्भ्रातापितृव्यः।मातृर्भ्रातामातुलः।अथमातामहपितामहेतिकिंनिपात्यते।मातृपितृभ्यांपितरिड्डामहच्।मातृपितृभ्यांपितरिड्डामहच्प्रत्ययोनिपात्यते।मातुःपितामातामहः।पितुःपितापितामहः॥मातरिषिच्च॥मातृपितृभ्यांमातरिड्डामहच्षिच्चभवति।पितुर्मातापितामही।मातुर्मातामातामही।महोवाछन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्।मह्वोवापुनरेषभवति ॥

कालेभ्योभवइत्येवभवार्थेविहिताःप्रत्ययाःसिध्यन्तीतिवतिनिर्देशःसर्वसादृश्यपरिग्रहार्थःकृतः॥पितृव्यमातुल॥महोवेति।पितृशब्दस्यानङादेशोनिपात्यतेमहच्चप्रत्ययः।तेनपदसंज्ञायांसत्यांपितेत्यवग्रहोभवति।डामहचितुनस्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अविसोढमिति। षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। तिलपिञ्ज इति। तिलो धान्यविशेषः। फलरहित इत्यर्थः॥ भिक्षा॥ पुंवद्भावो नेति। पुंवद्भावे सत्याद्युदा

छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्। छन्दस्यानङोवग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामह इति॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम्। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः॥ पिञ्जः छन्दसि डिच्च॥ पिञ्जः छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिल्पिञ्जं दण्डानतम्॥ भिक्षादिभ्योण्॥ किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते। न तस्य समूह इत्येव सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठन्ति। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्॥ वृद्धाच्च॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्॥ अञो वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धम्॥ अञो वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अञोवकाशः। कापोतम्। वुञोवकाशः। ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकायनकम्। इहोभयं प्राप्नोति। औपगवकम्। कापटवकम्। वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। वक्ष्यते तत्। पूर्वोपि वुञ् परमञं बाधत इति। अथवा इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। ठक्कु विप्रतिषेधात्। ठक् भवत्यञो विप्रतिषेधात्। ठकोवकाशः। साक्तुकम्। अञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। ठग्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। केदाराद्यञ्च॥ गणिकायाश्च॥ गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्। गणिकानां समूहो गाणिक्यम्॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्॥ किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते। न यञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा। तदेव रूपं स एव स्वरः॥

त्त्वादण् सिद्ध इत्यर्थः। सिद्धश्चेति। पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः॥ गोत्रे॥ कापोतमिति। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तादिः कपोतशब्दः। सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्राम॥ आह्नायेति। खण्डिकादिषु दर्शनादह्नः शब्दादञ्। तदन्ताच्चतुर्थी॥ खण्डि॥ तत्रैवाविति। चाषशब्दः चषेर्ण्यन्तादच्यन्तो
दात्तः। उलूकशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्तः। औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः। बहुवचनान्तानामिति। द्वयोस्तु समूह
व्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः। बहुषु चेति यञञोश्चेत्यनेन। लुकि कृत इति। ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रल
क्षणो वुञ्पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्तन्नोक्तम्। सामर्थ्याच्चौलूक्यशब्दार्थ उलूकशब्दस्य

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम्। यत्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। यत्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम्। यत्प्र
करणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः। षडह्नः॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्॥ गजसहायाभ्यां च॥
गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्। गजता। सहायता॥ अह्नः खः॥ अह्नः खो वक्तव्यः। अह्नां समूहोऽह्नीनः॥ क्रतौ॥
क्रतावितिवक्तव्यम्। इह माभूत्। अह्नाय धूतपाप्मानो भास्कराजितमृत्यवः॥ पर्श्वाः सण्॥ पर्श्वाः सण् वक्तव्यः। प
र्शूनां समूहः पार्श्वम्। यदि सण् क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि णस्वक्तव्यः॥ खण्डिकादिभ्यश्च॥ खण्डिका
शुकोलूक। किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते। न अनुदात्तादेरञित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। चाषोलूक
योश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते। चाषेण किकिदीविना। यदुलूको वदति। नैतयोः छन्दसि सामूहिको दृश्य
ते। यत्र च स दृश्यते। तत्रैवानुदात्तादी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमौलूक्यो गोत्रम्। तत्र गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नस्तद्बा
धनार्थम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः। बहुषु च लुक्। तत्र लुकि कृते अनुदात्ता
देरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् प्राप्नोति। अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात्। अ
नुदात्तादेरञित्येवाञ् सिद्धः। किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नस्तद्बाधनार्थम्।
गोत्राद्वुञ्। न च तद्गोत्रम्। गोत्राद्वुञ् भवतीत्युच्यते। न च क्षुद्रकमालव शब्दो गोत्रम्। न च गोत्रसमुदायो गो
त्रग्रहणेन गृह्यते ॥

यञन्तस्य पाठः। कृतयञ्लुक् उलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः। अञ्सिद्धिरिति। क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादि
दितस्य तद्राजस्य लुक्। मालवात्तु वृद्धलक्षणस्यञ्यङः। ततो द्वन्द्वः। ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः। अत्र च गोत्रेऽ
लुगचीति यञो लुक् प्रतिषेधादापत्ये तियलोपः। न चेति। चशब्दो ह्यर्थे। न हीत्यर्थः। वुञ् न भवतीति। अवृद्धादपीत्यनेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदन्तादिति। तदन्ताद्वुञ्प्राप्नोतीतियदुच्यते तत्रयस्मात्तत्तदन्तविधिः सर्वत्रनभवति। उगिद्वर्णग्रहणएवप्रत्ययविधौत दन्तविधेरिष्टत्वात्। भवतीहेति। समूहप्रकरणइत्यर्थः। एवंचेति। तदन्तविध्यभावेह्यनञितिप्रतिषेधोनर्थकः स्यादित्य र्थः। आधेनवमिति। तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण्। अन्येत्वाहुः। उत्सादित्वादञ्। तत्रहिवक्ष्यमा णइतिसमासनिषेधात्तदन्तविधिरस्तिजङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्यवावृद्धिः। नियमार्थंवेति। वाशब्दः समुच्चये। एवमग्रवेत्य

तद्यथा। नजनपदसमुदायोजनपदशब्देनगृह्यते। काशिकोसलीयाइतिवुञ्नप्राप्नोति। तदन्तविधिनाप्रा प्नोति। तदन्तान्नस सर्वतः। परिगणितेषुकार्येषुतदन्तविधिः। नचेदं तत्रपरिगण्यते। ज्ञाप कंस्यात्तदन्तत्वे। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योभवतीहतदन्तविधिरिति। तथाचापिशलेर्विधिः। एवंचापिशलेरा चार्यस्यविधिरुपपन्नोभवति। धेनुरनञिठकमुत्पादयति। धेनूनांसमूहोधैनुकम्। अनञीतिकिमर्थम्। अ धेनूनांसमूहः। आधेनवम्। सेनायांनियमार्थंवा अथवानियमार्थोयमारम्भः। क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनाया मेव। क्क माभूत्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति। यथाबाध्येतवाञ्वुञा। अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोपिवुञ्परमञं बाधतइति। ननुचोक्तंगोत्राद्वुञ्नचतद्गोत्रमिति। तदन्तविधिनाप्राप्नोति। ननुचोक्तंतदन्तान्नसर्वतइति। ज्ञा पकंस्यात्तदन्तत्वे। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योभवतीहतदन्तविधिरिति। कथंपुनरेतदुभयंशक्यंज्ञापयितु म्। भवतिचतदन्तविधिः। पूर्वोपिवुञ्परमञंबाधतइत्युभयंज्ञाप्यते॥ अत्रप्रकरणेक्षुद्रकमालवात्सेनासं ज्ञायाम्। अत्रप्रकरणेक्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामितिवक्तव्यम्। क्षौद्रकमालवीसेनाचेत्। क्क माभूत्। क्षौ द्रकमालवकमन्यदिति॥ पाशादिभ्योयः॥ पाशतृणधूमवातांगथ्गवातादर्शनान्नसमूहः॥

यमपि। यदासेनारूपः समूहः तदाऽञ्प्रत्ययोऽन्यदातुवुञेवेत्यर्थः। ननुचेति। ज्ञापकंस्यादित्युक्तमपिचोद्यपरिहाराया नूदितम्। उभयमिति। अन्यथानुपपत्त्याज्ञापकत्वंभवत्युभयेनचविनाक्षुद्रकमालवादञ्विधानंनोपपद्यतइत्युभयस्या पिज्ञापकत्वमित्यर्थः। अत्रप्रकरणइति। यद्यपिगणएवैतत्पठ्यते तथापिक्षुद्रकमालवादितियोगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यंततः सेनासंज्ञायामितिनियमः कर्तव्यइतिदर्शयितुंवार्त्तिकारम्भः॥ पाशा॥ गथ्येति। वातपरमाणूनामनेकत्वेपि रा॰ म॰ वातसंज्ञकस्यावयविनएकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शीघ्रत्वेत्विति। ततश्च वाताच्छेघ्य इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः। अथवेति। एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादने काश्रयसमूहोपपत्तिः। यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेकाव्यपदिश्यते। तथाच दशदिश इति लोके व्यवहारः। यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥ विषयो॥ विषयाभिधान इति। अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते। अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति। जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषयेन प्राप्नोतीति वचनम्। बहुवचनविषयादिति। बहुवचनान्ताच्छब्दात्तरस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। गान्धार इति। गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः। तस्यापत्यानि साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ्। ततो गान्धारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः। नहि पृथग्वाता दृश्यन्ते। न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति। शीघ्रत्वे तु। शीघ्रो वातो वात्या। अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते। तद्यथा। पूर्वो वातः। उत्तरो वातः। सर्वतो वातः। वाता वा न्तु दिशो दश॥ खलगोरथात्॥ इनित्रकट्यचश्च॥ खलादिभ्य इनिः॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः। खलिनी। डाकिनी। कुटुम्बिनीति॥ विषयो देशे॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात्॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयादुक्तव्यः। अङ्गानां विषयो देशः अङ्गाः। वङ्गाः। सुह्माः। पुण्ड्राः॥ गान्धार्यादिभ्यो वा॥ गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। गान्धारः। गान्धारयः। वासातः। वासातयः। शैवः। शिवयः॥ राजन्यादिभ्यो वा वुञ्॥ राजन्यादिभ्यो वा वुञ्वक्तव्यः। राजन्यकः। राजन्याः। दैवयातवाः दैवयातवकः। बैल्वनादिभ्यो नित्यम्॥ बैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम्। बैल्ववनकः। आम्बरीषपुत्रकः। आत्मकामेयकः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां तु विषयविवक्षायां प्रत्ययः। न वा वक्तव्यम् ॥

वा लुप्लुपि युक्तवदिति लिङ्गसंख्यातिदेशः। राजन्यादिति। औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप्। वुञ्यस्ते तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः। न वेति। जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते। तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना तद्विकल्पेन वुञ्विकल्पेन वा। नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोस्यादि॥ छन्दस इति। छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दग्रहणम्। नपुंसकादिति। नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः। नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति॥ तदधीते॥ न य इति। यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति। यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति भावः। नैतयोरिति। अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम्। तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः। संपाठमिति। अर्थनिरपेक्षं

किं कारणम्। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। न चाभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतज्ज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव॥ सोस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम्॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। अनुष्टुबेवानुष्टुभम्। जगत्येव जागतम्॥ तदधीते तद्वेद॥ किमर्थमुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते। न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ। यश्च वेदाधीतेऽप्यसौ। नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा कश्चिद्वेत्ति न संपाठं पठति॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ उक्थादीत्युच्यते। कानि पुनरुक्थानि। सामानि। यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। उक्थार्थमुक्थम्। इह उक्थान्यधीते औक्थिकः। यज्ञमधीते याज्ञिकः। यदिदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम्। औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम्। कथम्। तस्येदंप्रत्ययाल्लुक्। तस्येदंप्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः। तस्येदंप्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥

स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः॥ क्रतू॥ का ——नीति। उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते। यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः। उक्थार्थमिति। सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः। मुख्यार्थाभिधायिना तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवत्युक्थान्यधीते वेद वेति। इहेति। उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते। यदिदानीमिति। औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः। तस्येदंप्रत्ययादिति। अध्येतृवेदितृप्रत्ययात्परस्याणो लुगाम्नाये विहितस्य ञ्यस्य वेत्यर्थः॥ ए॰म॰ ९९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्येति। इकगिति। ठगित्यर्थः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैवकल्पादेर्निषेधं करोति। तथाच भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादिभाव्यमित्याहुः। तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणाति क्रमाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते। त्रैविद्य इति। त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः॥ आख्यानेति। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिक इति। यावक्रीताधिकारे कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका। ऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः। तस्य लु

इहास्माभिस्तैः शब्दैः साध्यम्। उक्थान्यधीते औक्थिकः ऋक्थमधीते औ क्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थ योरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दा दुत्पत्तिर्भवत्याविक इति। एवमिहापि औक्थिकान्यधीत इति विगृह्य उक्थशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यति। औक्थि क इति। औक्थिक्यमिति विगृह्य वाक्यमेव भवति। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः। विद्या। वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। लक्षण। गौलाक्षणिकः। आश्वलाक्षणिकः। कल्प। पाराशरकल्पिकः। मातृक ल्पिकः। सूत्र। वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्म त्रिपूर्वा। विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम्। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः॥ आख्यानाख्या यिकेतिहासपुराणेभ्यश्च॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकग्वक्तव्यः। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। यायातिकः। आख्यान। आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः॥ सर्वसादेर्द्विगो श्चलः॥ सर्वसादेर्द्विगोश्चलो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवार्तिकः। ससंग्रहः ॥

ख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। एवं सौमनोत्तरिक इति। ऐतिहासिक इति। इतिह शब्द उपदेशपारंपर्ये वर्तते। इतिहास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः। हलश्चेति घञ्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक्। सर्वसादेरिति। स शब्दोऽर्थे वानर्थोऽग्राह्य इति सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः। द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम्। सर्ववेद इति। सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक्। सवार्तिक इति। वृत्तौ साधु वार्तिकम्। कथादिभ्यष्ठगिति ठक्। वार्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याव्ययीभावः। अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः। ततोऽणो लुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चकल्पइति। पञ्चकल्पानधीतइतिद्विगुः ततोविद्यालक्षणेतिठक्। तस्यलुक्। अनुसूरिति। अनुसूशब्दोग्रन्थविशेष वाचीसठकमुत्पादयति। लक्ष्यलक्षणशब्दौचेत्यर्थः। अनुसूमधीतइतिठक्। इसुसुक्तान्तादितिकादेशः। केणइतिह्रस्वो वृद्धिश्च। तत्रआनुसुकइतिभवति। लक्ष्यमधीतेलाक्ष्यिकः। लक्षणमधीतेलाक्षणिकः। इकन्निति। पूर्वपदमधीतेपूर्वपदि कः। शतपथमधीतेशातपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी॥ अनुब्रा॥ अयमिति। अध्येतृवेदित्रोरनभिधा नादण्नभविष्यतीतितद्बाधनार्थमपिसूत्रंनकर्तव्यम्॥ वसन्ता॥ वसन्तसहचरितमिति। यत्रवसन्तोवर्ण्यतेयद्वावसन्ते

पञ्चकल्पः। द्वितन्त्रः॥ द्विवेदः। अनुसूर्लक्ष्यलक्षणेसर्वसादेर्द्विगोश्चलः॥ इकन्पदोत्तरपदात्शतषष्टेः षिकन्प थः॥ अनुब्राह्मणादिनिः॥ अयंयोगः शक्योवक्तुम्। कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेनसिद्धम्। अनुब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी॥ वसन्तादिभ्यष्ठक्॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। अधीतेवेदेतिवर्तते। नचवसन्तोनामाध्ययनमस्ति। नैषदोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। वसन्तसह चरितमध्ययनेवसन्तः॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। प्रोक्तादितिभवितव्यम्। सौत्रोनिर्देशः॥ सूत्रा च्चकोपधात्॥ संख्याप्रकृतेरितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। माहावार्त्तिकः। चान्दनगन्धिकः। कालापकः॥ छन्दोब्राह्मणानिच तद्विषयाणि॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात्छन्दोब्राह्मणा नांतद्विषयवचनम्। अन्यत्राभिधेयमनित्यंभवति। पाणिनीयमितिवाभवति ॥

धीयतेतत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यंलभते। प्रोक्ता॥ अयुक्तइति। अर्थस्यप्रोक्तत्वादर्थस्यचप्रत्ययेनपौर्वापर्यासंभवादिति भावः। सौत्रइति। प्रोक्तशब्दस्येहस्वरितत्वंप्रतिज्ञातंतेनतदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ सूत्रा॥ संख्याप्रकृ तेरिति। अष्टअध्यायाः परिमाणमस्यसंख्यायाअतिशदन्तायाः कन्नितिकन्प्रत्ययस्ततोष्टकमधीयतेइतिअणोलुकिकृ तेऽष्टकाः पाणिनीयाइत्युदाहरणम्॥ छन्दो॥ इहप्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारोदृश्यते। स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगोवा क्यमध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च। स्वातन्त्र्यंतावद्यथा। पाणिनिनाप्रोक्तंव्याकरणंपाणिनीयमिति। उपाध्यन्तरयोगोमह त्पाणिनीयमितिवाक्यम्। पाणिनीयमधीयतइति। अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

= नेदंप्रतीकम् =

पाणिनीयादिति। छन्दोब्राह्मणवाचिनांतुप्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यतेनतुस्वातन्त्र्यादीतितद्विषयार्थमिदंसूत्रम्। क्रियमाणेपिचैतस्मिन्नधीतेवेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदितृविषयस्यवाक्यस्यैवनिवृत्तिःसिध्यतिनतुस्वातन्त्र्यादेरितिमत्वापृच्छति। किमर्थमिति। अन्यत्रेति। पाणिनीयादौ। अभिधेयस्येति। प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति। अनित्यत्वादिति। नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यंविशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः। तत्रयथाधिकारमिति। अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः। अधीतेवेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदित्रोरेवविवक्षितयोस्तद्विषयताविधीयमानात्तद्विषयमेववाक्यं

पाणिनीयादितिवा। अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यताप्राप्नोति। इष्यतेचतद्विषयतैवस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतिछन्दोब्राह्मणानितद्विषयवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रयथाधिकारंतद्विषयप्रसङ्गः। तत्रयथाधिकारंतद्विषयताप्राप्नोति। अधीतेवेदेतिवर्त्तते। तेनाध्येतृवेदित्रोरेवतद्विषयतास्यात्। येन्येउपचारास्तत्रतद्विषयतानस्यात्। यथेहभवति। पाणिनीयंमहत्सुविहितमिति। एवमिहापिस्यात्। कठंमहत्सुविहितमिति। सिद्धंतुप्रोक्ताधिकारेतद्विषयवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रोक्ताधिकारेएवतद्विषयतावक्तव्या। तेनप्रोक्तंछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति। तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणंकर्त्तव्यम्। ननुचेहापिक्रियते। तदधीतेतद्वेदेतिपरार्थमेतद्भविष्यति। एवंतर्हियावदिहछन्दोब्राह्मणग्रहणंतावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम्। ननुचतत्रापिक्रियते। परार्थंतद्भविष्यति। पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु। शौनकादिभ्यश्छन्दसीति। इहवाछन्दोब्राह्मणग्रहणंक्रियते। तत्रवाध्येतृवेदितृग्रहणम्। कोन्वत्रविशेषः। याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। याज्ञवल्कानिब्राह्मणानि। सौलभानि ॥

निवर्त्तयेदिनतुक्रियान्तरमित्यर्थः। येन्येउपचाराइति। व्यवहाराइत्यर्थः। सिद्धंत्विति। अध्येतृवेदित्रोरेवविवक्षितयोःछन्दोब्राह्मणेषुप्रोक्तप्रत्ययउत्पद्यतेनान्यत्रेत्येवंवक्तव्यमित्यर्थः। परार्थंतदिति। छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरितिपरिभाषांकृत्वापुराणप्रोक्तेकल्पेचेतिकरिष्यते। चकारेणब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते। ततःशौनकादिभ्यइति। ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्तिष्यतइतिभावः। याज्ञवल्कानीति। यज्ञवल्कस्यापत्यमितिगर्गादित्वाद्यञ्। तदन्तात्प्रोक्तार्थेकण्वादिभ्योगोत्रइत्यण्। अत्रतद्विषयतानभवति। सौलभानीति। सुलभेनप्रोक्तानीतितेनप्रोक्तमित्यण् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धंत्वित्यस्यानन्तरंप्रतिषेधवचनात्। तन्निमित्तत्वंप्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति॥ किंप्रोक्ताधिकारइति। इनिर्वेति। इ निशब्देनणिनिरपिगृह्यते। कर्मन्दकृशाश्वादिनिरित्ययमिनिरपि। तेनेनेरेवप्रोक्तार्थेविहितस्यतद्विषयताभविष्यतिनत्वण इत्यर्थः। पैङ्गीति। पिङ्गेनप्रोक्तःकल्पइतिणिनिः। अत्रापिछन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणेतद्विषयताप्रसङ्गः। काश्यपकौशि कग्रहणंचेति। इनेरध्येतृवेदित्रोरितिपरिभाषांकृत्वाकाश्यपकौशिकाभ्यांकल्पइतिसूत्रंनियमार्थंकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ एव मपीति। इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रेविहितानांछणादीनांतद्विषयतानस्यात्। क्रौडाइति। क्रोडेनप्रोक्तंछन्दोधीय

किंप्रोक्ताधिकारेतद्विषयताक्रियतइत्यतोयाज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथायाज्ञ वल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। इनिर्वाप्रोक्तेतद्विषयः॥ अथवाइनिःप्रोक्तेतद्विषयोभवतीतिवक्तव्यम्। यदीनिःप्रोक्तेतद्विषयोभवतीत्युच्यते। एवमपिपैङ्गीकल्पः। अत्रापिप्राप्नोति। काश्यपकौशिकग्रहणंच कल्पेनियमार्थम्। काश्यपकौशिकग्रहणंचकल्पेनियमार्थंद्रष्टव्यम्। काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिःकल्पे तद्विषयोभवतिनान्येभ्यइति। एवमपिछणादीनांतद्विषयतानप्राप्नोति। तैत्तिरीयाः। वारतन्तवीयाः। य दिपुनश्छणादयःप्रोक्तेतद्विषयाभवन्तीत्युच्यते। एवमपिपैङ्गीकल्पः। अत्रापिप्राप्नोति। काश्यपकौशि कग्रहणंचकल्पेनियमार्थमित्येव। एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयतानप्राप्नोति। क्रौडाः। काङ्कताः। मौ दाःपैप्पलादाः। छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाणमध्येतृवेदित्रोरेवबाधेरन्। येन्येउपचारास्तत्रनबाधेर न्। तित्तिरिणाप्रोक्ताःश्लोकाइति ॥

ते। कङ्कतेनमुदेनपिप्पलादेनचेतितेनप्रोक्तमित्यण्। तस्यछणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयतानप्राप्नोति। दोषान्तरमुद्भाव यति। छणादयइति। अध्येतृवेदितृविवक्षायामेवप्रोक्तार्थउत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैवस्वयंभवन्तऔत्सर्गिकाणंबाधेर न्। अन्यत्रतुस्वयंभवन्तोनबाधेरन्नित्यर्थः। तित्तिरिणाप्रोक्ताइति। तित्तिरिवरतन्त्वित्यत्रछन्दोग्रहणंकर्त्तव्यमितिवक्ष्य तेतेनात्रछण्नभवति। तदभावेप्यण्नेष्यते। यद्येवमपवादाभावउत्सर्गस्यप्रवृत्तिःकेनवार्यतेअथानभिधानादिकमुत्स र्गानुत्पत्तौहेतुरभिधीयतेतर्हिछणादयश्चापीतिदोषोनोपन्यसनीयइतिचिन्त्यमेतत् ॥ रामः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तुतर्हीति।इहवाछन्दोब्राह्मणानिचतद्विषयाणीतिक्रियेत।प्रोक्ताधिकारेवाछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितृरित्युच्येत।
नास्तिविशेषः।इहापिचप्रकरणेप्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानांछन्दोब्राह्मणवाचिनांतद्विषयताविधीयमा
नासर्वस्वातन्त्र्यादिनिवर्तयितुंक्षमेतियथाधिकारमित्ययंदोषोनावतरति।सिद्धंतुप्रोक्ताधिकारइत्येतदपिवार्त्तिकमत्रै
वसूत्रेप्रोक्ताल्लुगित्यतःप्रोक्तशब्दस्याधिकारइत्येवंकेचिद्व्याचक्षते।वक्ष्यत्येतदिति।पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र।कथमिति।कल्पे
तद्विषयतानप्राप्नोतीतिप्रश्नः।अत्रापितद्विषयताचेति।अर्थमात्रमत्रनिर्दिष्टम्।तथाहि।यद्यत्रप्रकरणेसूत्रमिदंक्रियते।
तदाव्यवहितत्वात्कथंतत्रतद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिःस्यात्।अथप्रोक्तप्रकरणेछन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितृरित्युच्यते
तदातद्विषयग्रहणंनास्ति।तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहणंपाराशर्यशिलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमितिभाष्यक

अस्तुतर्ह्यविशेषेण।ननुचोक्तंयाज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधइति।वक्ष्यत्येतत्।याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेध
स्तुल्यकालत्वादिति।तत्रैववक्तव्यंतद्विषयताचनभवतीति।कथंकाश्यपिनःकौशिकिन इति।इनिःप्रोक्ते
तद्विषयोभवतीत्युच्यमानेअवश्यमत्रकाश्यपकौशिकग्रहणंकल्पेनियमार्थंद्रष्टव्यम्।तदेवेदानींवि
ध्यर्थंभविष्यति।कथंपाराशरिणोभिक्षवःशैलालिनोनटाः।अत्रापितद्विषयताचेत्यनुवर्त्तिष्यते॥तदस्मि
न्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि॥तेननिर्वृत्तम्॥तस्यनिवासः॥अदूरभवश्च॥किंपुनरेकयोगआहोस्विन्नानायोगाः।किंचा
तः।यद्येकोयोगउत्तरेष्वर्थादेशनेषुदेशेतन्नाम्नीतिपृथक्श्रुतिःकर्त्तव्यानह्येकयोगेअनुवृत्तिर्भवति ॥

रोमन्यते।यद्वा।याज्ञवल्क्याद्यर्थेतद्विषयताचनेतियदुक्तंतदेवतद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्यमित्यर्थः॥अदूर॥
चतुर्णांयोगानांकिमेकवाक्यताअथ नानावाक्यतेतिविचारः।किंपुनरिति।ननुसमर्थविभक्तयःप्रत्ययार्थाश्चभिन्नाइ
तिकथमेकयोगत्वसंभावना।उच्यते।अणादयःपञ्चएतैर्योगैर्विधीयन्तइतितद्विधानापेक्षमेकयोगत्वंसंभवति।यदा
युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयोविधीयन्तेग्रहणकवाक्येनैकेनतदेकयोगत्वंतदाचैतन्निबन्धनानिप्रक्रियावाक्यान्युपपद्य
न्ते।यदातुक्रमेणभिन्नेष्वर्थेषुप्रत्ययविधानंतदानानावाक्यता।देशेतन्नाम्नीति।चतुर्ष्वपियोगेषुप्रत्ययान्तोपाधित्वेने
तदुपयुज्यते एकयोगेचप्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संबध्येतनान्यैः।नानायोगत्वेतुस्वरितत्वादधिकारेसतिसर्वैरर्थैरस्योपा
धेःसंबन्धउपपद्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमादकृतमिति। शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः। लौकिको ह्यधिकारो पेक्षाल क्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते। अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरूपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते। यत्त्वन्यत्रोक्तं नचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति। तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्यान्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः। गोयूथवदिति। स्वरितलिङ्गासंज्ञ्ञः दण्डप्रेर्य्यमाणा अधिकारगवा आनन्तर्यमव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः।

कथं ज्ञायते। यदयं तदधीते तद्वेदेति द्विस्तद्ग्रहणं करोति। अथ नाना योगाः। ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्समर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात्। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदेको योगः। ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीति पृथक्श्रुतिः कर्तव्या न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति। एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति। कथं ज्ञायते। यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति। कथं तदधीते तद्वेदेति। प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम्। अथवास्तु पुनर्नाना योगाः। ननु चोक्तम्। ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्समर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात्। नैष दोषः। गोयूथवदधिकाराः। तद्यथा। गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकाराः॥ ओरञ्॥ ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम्। ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रतिषेधेन। ओरञ्विधेरवकाशः। कास्तवम्। काकपेलवम्। नद्यां मतुपोऽवकाशः। उदुम्बरावती। मशकावती। इहोभयं प्राप्नोति। इक्षुमती। द्रुमती। मतुब्भवति विप्रतिषेधेन॥ मतोश्च बह्वजङ्गात्॥ अङ्गग्रहणं किमर्थम्। यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत। बह्वजङ्गादिति। अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। मत्वन्तविशेषणम्। तत्र को दोषः। इहापि प्रसज्येत। मालावतां निवासः मालावतम्। अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। खवान् स्ववान्॥ नद्यां मतुप्॥ किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्येव सिद्धम्। नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽविधानात्। नद्यां मतुब्वचनं क्रियते मत्वर्थेऽविधानात्॥

ओर॥ उदुम्बरावतीति। मतौ बह्वचो नजिरादीनामिति दीर्घः॥ मतो॥ अङ्गग्रहणमिति। मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते। बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादञ्भवतीति स एवार्थः संपद्यत इति प्रश्नः। यथेति। सामानाधिकरण्ये संभवति वैयधिकरण्याश्रयस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः॥ नद्याम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयमिति। तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो नद्या अपि देशत्वाद्विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामादित्यत्र तु एष
ङ्‌ नदीग्रहणं सर्वेनदीवाच्यवयवद्वन्द्वपरिग्रहार्थम्। सविशेषविहित इति। देशे तन्नाम्नि विधानात्। निर्वृत्ताद्यर्थे चेति। निर्वृ
त्तादिषु त्रिष्वर्थेषु अप्राप्त एव मतुब्विधीयते। तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः॥ नडा॥ सूत्रकारेण कुक्पूर्वा
न्तः कृतः। तत्र कुञ्चा अस्मिन्सन्तीति कुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति। तस्यकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति। परादौ तु केण

अयं मत्वर्थे णिविधीयते। सविशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति। निर्वृत्ताद्यर्थे च। निर्वृत्ताद्यर्थे च नद्यो
मतुब्वचनं क्रियते। निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुब्यथा स्यात्॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥ महिषाच्च॥ महिषाच्चेति व
क्तव्यम्। महिष्मान्। नडादीनां कुक्॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते। कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादि
त्वात्। कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः। कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः क
रिष्यते। पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम्। यदि पूर्वान्तः ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। कुञ्चकीयः। परादौ पुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सि
द्धं भवति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं कुटि कृते नादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात्। सि
द्धमेतत्। कथम्। आदिष्टस्य कुड्वचनात्। कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगा
त्सिद्धम्। संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। कुट् च। किं च। यच्चान्यत्प्राप्नो
ति। किं चान्यत्प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति।
निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति। तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम्। परादावप्येष दो
षः। यद्धि तत्केण इति ह्रस्वत्वम्। न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। नदीकल्पः परीवाहः। कुमा
रीकाम्यतीति। तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकर
णमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह। यदि पुनरयमिति। क एष इति। आगमादेशौ सह भवत इत्युच्य
माने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते। निपातनादिति। गण एव कुञ्चा ह्रस्वत्वं च तस्य नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः। यद्धि तदिति। के
ण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्र
दीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेषे॥ शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनांचातुरर्थपर्यन्तानांनिवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषुजातादिषुघादयःसिध्यन्तीतिमत्वापृच्छति। कःशेषइति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंशेषंदर्शयति। अपत्यादिभ्यइति। येनाभिप्रायेणपृष्टवांस्तेनैवपुनःपृच्छति। किमर्थमिति। स्वार्थेमाभूवन्निति। अर्थानिर्देशेहिस्वार्थेघादिप्रसङ्गोविप्रकर्षात्तुजातादिभिर्घादीनांसंबन्धोनस्यादितिभावः। अपत्यादिष्विति। प्राग्दीव्यतइतिविशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनांविधानादितिभावः। इमेपीति। घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्। तत्रजातइत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषुप्रत्ययानुपादानात्परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायांसत्यांजातादि

शेषे॥ शेषइत्युच्यते। कःशेषोनाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्योन्येर्थाःसशेषः। किमर्थंपुनःशेषग्रहणंक्रियते। शेषेघादयोयथास्युःस्वार्थेमाभूवन्निति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। इदंतावदयंप्रष्टव्यः। अणादयःस्वार्थेकस्मान्नभवन्तीति। अपत्याद्यर्थेष्वणादयोविधीयन्तेतेनस्वार्थेनभविष्यन्ति। इमेपितर्हिजातादिष्वर्थेषुविधीयन्तेतेनस्वार्थेनभविष्यन्ति। कथंपुनरिहोच्यमानाघादयोजातादिष्वर्थेषुशक्याविज्ञातुम्। अनुवर्तिष्यन्तेतत्रघादयः। यद्यनुवर्तिष्यन्तेघादयः। यायापरापराप्रकृतिस्तस्यास्तस्याःपूर्वेपूर्वेप्रत्ययाःप्राप्नुवन्ति। एवंतर्हिजातादिष्वर्थेषुघादीनपेक्षिष्यामहे। अयुक्ताएवंबहुनोपेक्षा। अपेक्ष्यमाणोयमनन्तरंयोगमपेक्षेत। बहुनोप्यपेक्षाभवति। तद्यथा। कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगइति। ससामान्यकंसविशेषकंसर्वमपेक्षते। अथवापुनरस्त्वनुवृत्तिः। ननुचोक्तंयायापरापराप्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वेपूर्वेप्रत्ययाःप्राप्नुवन्ति। नैषदोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामाद्यखञौ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ। कत्र्यादिभ्योढकञ्। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। ग्रामाद्यखञाविति ॥

ष्वेवघादयोभविष्यन्तिनतुस्वार्थइत्यर्थः। एवंतर्हीति। तत्रजातइत्यादिषुप्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितत्वाद्घादयइतिभावः। अयुक्तेति। बहुनोवस्तुनोपेक्षानयुक्ता। अनन्तरेणैवप्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसंभवादितिभावः। अनन्तरमिति। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः। कषादिष्विति। यथात्रकषादिष्विति वचनेनापेक्षाप्रतिपाद्यतेतथेहापियोगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षाभविष्यतीतिमन्यते। ससामान्यकमिति। उपमानेकर्मणिचेत्यत्रधातुसामान्यंप्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्रतुविशेषः। ततश्चसर्वस्यैवापेक्षाभविष्यतीत्यर्थः। अथवेति। स्वरितत्वादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

विप्रतिषेधादिति।पूर्वविप्रतिषेधादितिभावः।नवेति।अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेधआश्रयितुंनयुक्तः।परशब्दस्यव्यवस्थाविषयस्यतत्रग्रहणादिष्टवाचीसंगृह्यतइतिचेदिष्टानिष्टत्वस्यवचनाद्विनादुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात्।अणपवादत्वादिति।नाप्राप्तेऽणिविधीयमानाघादयोऽपत्यादिष्वण्बाधेरन्नितिशेषाधिकारःकर्तव्यइत्यर्थः।इदानींभाष्यकारोऽसत्यपिशेषाधिकारेज्ञापकेनापत्यादिषुशेषाधिकारप्रत्याख्यानायघादीन्व्यावर्तयति।नैषदोषइति।फेश्छचे

अतउत्तरंपठति।शेषवचनंघादीनामपत्यादिषुप्रसङ्गार्थम्।शेषवचनंक्रियते।शेषेघादयोयथास्युः।अपत्यादिषुमाभूवन्निति।कथंचप्राप्नुवन्ति।तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः।तस्येदंविशेषाह्येतेअपत्यंसमूहोनिवासेविकारइति।विप्रतिषेधात्सिद्धम्।अणादयःक्रियन्तांघादयइति।किमत्रकर्तव्यम्।अणादयोभवन्तिविप्रतिषेधेन।नवापरत्वाद्घादीनाम्।नवाएषयुक्तोविप्रतिषेधः।किंकारणम्।परत्वाद्घादीनाम्।विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते।पूर्वेचाणादयःपरेघादयः।परेणादयःकरिष्यन्ते।सूत्रविपर्यासःकृतोभवति।अणपवादत्वाच्चाणविषयेघादिप्रसङ्गः।अणपवादत्वाद्घादीनामण्विषयेघादयःप्राप्नुवन्ति।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिअण्विषयेघादयोनभवन्तीति।यदयंफेश्छचेतिफिञन्ताच्छंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।फिनर्थमेतत्स्यात्।सौवीरगोत्रेष्वितिवर्तते।नचफिन्नन्तंसौवीरगोत्रमस्ति।गोत्रग्रहणंसामूहिकेषुज्ञापकम्।दैवयातवग्रहणंवैषयिकेषु ॥

ति।फेर्वेत्येवंठग्विधानार्थंकर्त्तव्यम्।तत्रठकामुक्तेपक्षेवृद्धाच्छइतिच्छोभविष्यतिनार्थश्छविधानेन।तत्तुज्ञापकार्थंसंपद्यतेघादयोऽपत्यादिषुनभवन्तीत्यस्यार्थस्य।अपत्यएवज्ञापकंस्यादित्याशङ्क्यज्ञापकान्तराण्याह।गोत्रग्रहणमिति।गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेत्येतदितिभावः।गोत्रचरणाद्वुञितिसमूहइदमर्थान्तर्भूतेवुञिसिद्धेपुनर्वुञ्विधानंयथोक्तार्थज्ञापनम्।दैवयातवग्रहणमिति।राजन्यादिगणपठितमितिभावः।दैवयातूनामपत्यानिदैवयातवाइतिगोत्रप्रत्ययान्तमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संज्ञायाम्॥प्रत्ययलक्षणेनेति।चञ्चेवचञ्चा।वध्रिकेववध्रिकेत्यादौसंज्ञायामितिविहितस्यकनोलुम्मनुष्यइतिलुब्विधाना
त्।अङ्गाधिकारइति।सौवर्य्यःसप्तम्यइतिवचनान्लुमतातस्मिन्नितिन्यासेपिनास्तिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधइत्यर्थः।अनुब
न्धलक्षणइति।अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयंज्ञापकमित्यर्थः।उष्ट्रग्रीवेति।इवेप्रतिकृताविति विहितस्यकनोजीविकार्थेचा
पण्यइतिलुप्।पथिप्रियइति।बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिप्रकृतिस्वरआद्युदात्तत्वंप्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वंचेष्यते।सर्वस्तो

संज्ञायामुपमानम्॥किमर्थमिदमुच्यते।नञिवत्यादिर्नित्यमित्येवसिद्धम्।ञ्नितीत्युच्यते।नचात्रञ्नितंपश्यामः।
प्रत्ययलक्षणेन।नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।अङ्गाधिकारोकस्यसप्रतिषेधः।नलुमताङ्गस्ये
ति।अतउत्तरंपठति।उपमानस्याद्युदात्तवचनंज्ञापकमनुबन्धलक्षणेस्वरेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य।उपमा
नस्याद्युदात्तवचनंज्ञापकार्थंक्रियते।किंज्ञाप्यम्।एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुबन्धलक्षणेस्वरेप्रत्ययलक्षणंन
भवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।गर्गाः।वत्साः।विदाः।ऊर्वाः।उष्ट्रग्रीवा।वामरज्जुः।ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वंनभव
ति।इहवात्रयइतितद्धितस्यकितइत्यन्तोदात्तत्वंनभवति।यद्यनुबन्धलक्षणइत्युच्यतेपथिप्रियोमथिप्रि
यइतिपथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति।एवंतर्ह्याचार्योज्ञापयतिस्वरेप्रत्ययलक्षणंनभव
तीति।एवमपिसर्पिरागच्छसप्तागच्छतेति।आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति।इहचमाहिदातामाहि
धातामादिःसिचोन्यतरस्यामित्येषस्वरोनप्राप्नोति।एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःसप्तमीनिर्दिष्टेस्वरेप्रत्यय
लक्षणंनभवतीति।एवमपिसर्वस्तोमःसर्वपृष्ठः।सर्वस्यसुपीत्याद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति।एवंतर्ह्यनुबन्धलक्ष
णइत्येव।कथंपथिप्रियोमथिप्रियः।वक्तव्यमेवैतत्।पथिमथोःसर्वनामस्थानेलुकिलुमतालुप्तेप्रत्य
यलक्षणंभवतीति ॥

मइति।बहुव्रीहौप्रकृत्याद्युदात्तत्वंसर्वशब्दस्येष्यते।अनुबन्धलक्षणइत्येवेति।एवंचकित्स्वरोपिप्रत्ययलक्षणेननभवति।
सिच्स्वरोवामन्त्रितस्वरास्तुनभवन्ति।अत्रयइत्यत्रेतश्चानिञइतिढकोऽत्रिभृग्वङ्कुत्सेतिलुक्।सर्पिरागच्छेत्यत्रस्वमोर्नपुं
सकादितिसोर्लुक्।माहिदातामित्यत्रगातिस्थाघ्वितिसिचोलुक् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निष्ठाच॥ निष्ठायांयजीति। अनाकारान्तायानिष्ठेत्याश्रित्यवार्त्तिकारम्भः। निर्देशइति। अनातइतिभाष्यमित्यर्थः। इहचप्राप्नोती
ति। विधिः। प्रतिषेधाभावात्। नचेदाकारइति। तेनाप्नोराद्धइत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्टइति। एकादेशेकृतेआकारःका
र्यीत्याद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेप्यवश्याश्रयितव्याबहिरङ्गपरिभाषेत्याह। तस्मादिति। बहिरङ्गलक्षण
त्वादितिसुष्ठूच्यते। अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायास्तयाद्याष्टइत्यत्रैकादेशस्यबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादितिप्र

निष्ठाचद्व्यजनात्॥ निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधः॥ निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्तीभ्यांगुप्ताभ्या
म्। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गोत्रदीर्घः। अन्तरङ्गः
स्वरः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेणप्रतिषेधमन्तरेणचैतांपरिभाषांसिद्धम्। कथम्। नैवंविज्ञायते। न
चेदकारान्तानिष्ठेति। कथंतर्हिनचेदाकारात्परानिष्ठेति। यद्येवंनिर्देशश्चैवंनोपपद्यते। नह्येषाआकारात्परा
पञ्चमीयुक्ता। इहचप्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। एवंतर्हिनचेद्वर्णात्परानिष्ठेति। भवेन्निर्देशउपपन्नइहतु
प्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। इहचनप्राप्नोति। यतःरतइति। एवंतर्हिविहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। नचेद
कारान्ताद्विहितानिष्ठेति। एवमपिदत्तः। अत्रनप्राप्नोति। इहचप्राप्नोति। आप्नोराद्धइति। एवंतर्हिकार्यिविशे
षणमाकारग्रहणम्। नचेदाकारः कार्यीभवतीति। एवमपिअद्याष्टःकदाष्टः। अत्रनप्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठुच्यते।
निष्ठायांयजिदीर्घत्वेप्रतिषेधोनवाबहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ आशितःकर्त्ता॥ किंनिपात्यते। आशितेकर्त्तरिनिपा
तनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वंच। आशितइतिक्तःकर्त्तरिनिपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्व
माद्युदात्तत्वं निपात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धम्। उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्। आङ्पूर्व
स्यप्रयोगः। यद्येवमचग्रहः प्राप्नोति। नहिलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्त्याः पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्त्यम्।
यथालक्षणंपदंकर्त्तव्यम् ॥

तिषेधाभावः॥ आशितः॥ सकर्मकत्वादशेःकर्त्तर्यप्राप्तःक्तोनिपात्यते। नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरिक्तोलभ्य
ते। पचिददात्यादीनामपिकर्मविशेषाविवक्षायांकर्त्तरिक्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्यनकदाचिदेकस्मिन्नेवार्थेद्रव्यकर्मणासंबन्धः
सोकर्मकोनान्यः। आङ्पूर्वस्येति। थाथादिस्वरापवादआद्युदात्तत्वंविधीयते। नलक्षणेनेति। संहितैवापौरुषेयीपदानितुपौरुषेयाणीतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आरातीयइति। असति परिगणने ञ्प्राप्नोति। योपधलक्षण इति। धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं ल
क्ष्यते। अपवादत्वादिह छस्य वुञ् बाधकः। वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञ्यस्य वि
प्रतिषेध उक्तः। शिवपुरमिति। शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। प्रस्थपुरवहान्ताच्चेत्यत्र वृद्धा
न्प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ् न भवति। कोपधादिति। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययमण्विवक्षितः। एत

आरातीयः। तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः। करवतीरं। कारवतीरम्। छस्य स एव। वायसतीरादुभ
यं प्राप्नोति। वायसतीरीयः। रूप्योत्तरपदाद्ञ्भवतीत्यस्यावकाशः। चणाररूप्यं। चाणाररूप्यम्। छस्य स
एव। माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति। तं चापि छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ् बाधते। माणिरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च ब
ह्वचोन्तोदात्तादञ् भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुरं। शैवपुरम्। छस्य स एव। वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति। वाडव
कर्षीयः। कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनकं। नैलीनकः। छस्य स एव। औलूकादुभयं प्राप्नोति। औलूकी
यः। तेभ्यष्ठञ्ञिठौ। तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब् भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः।
ठञ्ञिठोरवकाशः। कारतन्तविकी। कारतन्तविका। आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। आरात्की। आरा
त्का। तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः। करवतीरं। कारवतीरी। ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम वाहीकग्राम
स्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। रूप्योत्तरपदाद्ञ्यो भवतीत्यस्यावकाशः। चणाररूप्यं। चाणार
रूप्यम्। ठञ्ञिठयोः स एव। दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो
वुञ् बाधते। दासरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ् भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुरं। शैवपुरम्। ठञ्ञिठ
योः स एव। शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिकी। शाकलिका ॥

स्माद्विपरश्छः। यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः। तस्यापि वृद्धादकेकान्तखोपधादित्यत्र कोपधग्रहणाच्छो बा
धकः परत्वात्। औलूकादिति। उलूका अस्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण्। औलूको नाम ग्रामः। तेभ्य इति। ये छस्य बाध्या अव्यया
दिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः। आरात्कीति। परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः। शाकलमिति। शाकलानि सन्त्यस्मिन्नि ग्रामः
ति पूर्ववदण् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

कोपध लक्षणइति।वृद्धादकेकान्तेत्यत्राकेकान्तग्रहणेकोपधग्रहणंकर्तव्यमितिविहितः।नवेति।यदुक्तंतेभ्यष्ठञ्ञिठाविति तन्निराकरोति।अव्ययादिलक्षणानांप्रत्ययानांपरत्वाच्छेनबाधितानांछापवादैःठञादिभिरुत्कृष्टबलैःसहसंप्रधारणाना स्तीत्यर्थः।अञंबाधतइति।उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः।तस्मादिति।उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोन्तोदात्तात्कोपधादितिवक्तव्य मित्यर्थः।भाष्यकारोविप्रतिषेधंसमर्थयितुमाह।नवक्तव्यइति।दासिकर्षुकइति।दासिकर्षूर्नामवाहीकग्रामः तत्रभवइ

कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः।निलीनक।नैलीनकः।ठञ्ञिठयोःसएव।सौसुकंनामवाहीकग्रामस्तस्मादु भयंप्राप्नोति।तौचापिठञ्ञिठौपरत्वात्कोपध लक्षणश्छोबाधते।सौसुकीयः।नवाठ ञादीनांछापवादत्वात्त द्विषयेचाभावादितरेषाम्।नवार्थोविप्रतिषेधेन।किंकारणम्।ठञादीनांछापवादत्वात्

ठञादयश्छापवादास्तद्विषयेचाभावादितरेषाम्।तद्विषयेछविषयेत्यबादीनामभावः।कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्।अयंचाप्ययुक्तोविप्रतिषेधः।योयंकोपधादणःछस्यच।किंकारणम्।कोपधाद णःपुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्।सिद्धोत्राणउत्सर्गेणैव।तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेतस्यबाधकास्तद्बाधनार्थ म्।सयथैवतदपवादमञंबाधते।एवंछमपिबाधेत।तस्मादन्तोदात्तेकोपध प्रतिषेधः।तस्मादन्तोदात्तेकोप धादञःप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवंकोपधादणअञंबाधिष्यते छं नबाधिष्यते॥छादेर्देशेकालाट्ठञ्।छादेर्देशे कालाट्ठञित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।छस्यावकाशः।शालीयोमा लीयः।ओर्देशेठञ्भवतीत्यस्यावकाशः।निषादकर्षूर्नामदेशः।नैषादकर्षुकः।इहोभयंप्राप्नोति।दासिकर्षुकः। कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः।आर्द्धमासिकम्।सांवत्सरिकम्।छस्यसएव।मासादुभयंप्राप्नोति।मासिकम्॥ नक्षत्रादण्॥नक्षत्रादण्भवतिछाद्विप्रतिषेधेन।अणोवकाशः।तैषः।पौषः।छस्यसएव।स्वातेरुभयंप्राप्नोति। सौवातः।अव्ययाद्व्युद्युलौछाद्भवतोविप्रतिषेधेन।द्युद्युलोरवकाशः।दोषातनम्।दिवातनम्।छस्यसएव।प्रातः शब्दादुभयंप्राप्नोति।प्रातस्तनम्॥शरीरावयवाद्यत्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।यतोवकाशः।दन्त्यम्।ओ ष्ठ्यम्।छस्यसएव।पादादुभयंप्राप्नोति ॥

तिठञादइसुसुक्तान्तात्कः केणइतिह्रस्वः।सौवातइति।अतेःसुपूर्वादज्यतिभ्यामितीणप्रत्ययः।स्वातिनायुक्तःकालइत्यण् लुबविशेषइतिलुप्।स्वातौभवइतिसन्धिवेलादिसूत्रेणाण्।जातेर्थेतुलुकाभाव्यम्।श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादिना ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पद्यमिति। पद्यत्यतदर्थइतिपद्भावः।अक्रूरवर्ग्यइति।अक्रूरोनामक्षत्रियः भगवान्वासुदेवोवा।नातानतिकइति।नतोऽनुदात्तः।अनतउदात्तः।ततोद्वन्द्वः।समासस्वरेणान्तोदात्तः।सामस्तंनामशास्त्रम्।आपणिकमिति।आपणादागतमितिठक्।स्वासकमिति।उणादीनांकचिद्व्युत्पत्तिनिमित्तकार्याभावान्नव्याभ्यामितिनप्रवर्त्तते।शास्त्रकमिति।शासेस्त्रन्तृचौ।शंसिसदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटाविति तृन्प्रत्ययः।पायसिकइति।पयसिसंस्कृतइत्यणन्ततष्ठक्।गार्गिकइति।गार्ग्योभक्तिः

पद्यम्।वर्गान्ताच्चाशब्देयत्खौ ठञ्भवतो विप्रतिषेधेन।यत्खयोरवकाशः।अक्रूरवर्ग्यः।अक्रूरवर्गीणः।ठञस्यसएव।वासुदेववर्गादुभयंप्राप्नोति।वासुदेववर्ग्यः।वासुदेववर्गीणः।बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।ठञोवकाशः।नतानत।नातानतिकः।छस्यसएव।सामस्तशब्दादुभयंप्राप्नोति।सामस्तिकः।आयस्थानेभ्यष्ठक्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।ठकोऽवकाशः।शौल्किकम्।गौल्मिकम्।छस्यसएव।आपणादुभयंप्राप्नोति।आपणिकम्।विद्यायोनिसंबन्धेभ्योवुञ्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।वुञोऽवकाशः।औपाध्यायकम्।पैतामहकम्।छस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।आचार्यकम्।मातुलकम्।ऋतष्ठञ्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।ठञोऽवकाशः।हौतृकम्।स्वासृकम्।छस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।शास्तृकम्।भ्रातृकम्।रूप्यमयटौछाद्भवतोविप्रतिषेधेन।रूप्यमयटोरवकाशः।देवदत्तरूप्यम्।देवदत्तमयम्।छस्यसएव।वायुदत्तादुभयंप्राप्नोति।वायुदत्तरूप्यम्।वायुदत्तमयम्।अचित्ताट्ठक्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।ठकोवकाशः।आपूपिकः।शाष्कुलिकः।छस्यसएव।पायसादुभयंप्राप्नोति।पायसिकः।गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।वुञोवकाशः।ग्लौचुकायनकः।त्रैगर्त्तकः।छस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।गार्गकः।वात्सकः।मालवकः।णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।णिनेरवकाशः।हारिद्रविणः।तौम्बुरविणः।भाल्लविनः।छस्यसएव।इहोभयंप्राप्नोति।आरुणिनः।शाट्यायनिनः।पत्त्रपूर्वादञ्छाद्भवतिविप्रतिषेधेन।अञोवकाशः।उष्ट्र।औष्ट्रम् ॥

रस्येतिवुञ्।आपत्यस्येतियलोपः।मालवकइति।मालवस्यापत्यम्।वृद्धेत्कोसलेतिञ्यङ्।पूर्ववद्वुञ्यलोपौ।भाल्लविनइति।भल्लुनाप्रोक्तमधीयतइतिपुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः।तदन्ताद्ध्येतर्यण्।तस्यप्रोक्ताल्लुगितिलुक्।आरुणिनइति।अरुणिर्वैशंपायनान्तेवासी।तेनप्रोक्तंछन्दोधीयतइतिणिनिः।शाट्यायनिनइति।शटस्यापत्यंशाट्यः।तस्यापत्यंयुवायञिञोश्चेतिफक्।शाट्यायनेनप्रोक्तंब्राह्मणमधीयतइत्यर्थविवक्षायांपूर्ववल्लुक्।फक्फिञोरन्यतरस्यामितिपक्षेलुगभावः।पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

औष्ट्ररथमिति। रथाद्यत्पत्रपूर्वादित्यञ्। वामीति। वामीवडवा तस्या बाह्यमिति पत्राध्वर्य्वित्यञ्। श्वावराहिकेति। श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः। येषां च विरोध इत्येकवद्भावः। श्वनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। ततो वैरे वुन्। काण्वा इति। काण्व्योगर्गादियञन्तः। तस्य दण्डमाणवादिलक्षणो वुञ् तत्र न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निषिद्धः। पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाण् कं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेधउ

औष्ट्ररथम्। छस्यास्य एवादृहोभयं प्राप्नोति। वामी। वामम्। वामीरथम्। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुनोऽवकाशः। अहिनकुलिका। छस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति। काकोलूकिका। श्वावराहिका। गोत्रचरणाद्वुञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः। ग्लौचुकायनकम्। काठकम्। कालापकम्। छस्यास एव इहोभयं प्राप्नोति। गार्गकम्। वात्सकम्। मौदकम्। पैप्पलादकम्। कण्वादिभ्योऽण्विधेः। कण्वादिभ्योऽण्भवति इञोऽण्भवतीत्येतस्माद्वुञ्भवति विप्रतिषेधेन। कण्वादिभ्योऽण्भवति इञोऽण्भवतीत्यस्यावकाशः। काण्वाः। दण्डमाणवाः। दाक्षाः। दण्डमाणवाः। वुञः स एवादृहोभयं प्राप्नोति। काण्वकम्। दाक्षकम्। ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ्। ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ्भवति विप्रतिषेधेन ठञ्ञिठयोरवकाशः। कारतन्तविकी। कारतन्तविका। ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः। निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति। नापितवास्तुकः। ठञ्भवति विप्रतिषेधेन। नवा ठञो नवकाशत्वात्। नवार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। ठञो नवकाशत्वात् अनवकाशष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते। ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः। यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च स ठञ्ञिठयोरवकाशः। यदवृद्धमवर्णान्तं न च वाहीकग्रामः तु स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति। एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः। कस्य तर्हि। छादेर्देशे कालादृञिति एतस्य। ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः। यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स छस्यावकाशः। यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति। एवं तर्हि वृद्धात्प्राचामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते। यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्छो वृद्धाच्चेति। यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

कः। एवं तर्हीति। छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति। वृद्धात्प्राचामिति। ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः। यावद्ब्रूयादिति। यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमोर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात्। एतद्धि नियमार्थं कृतं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्यात् अवृद्धान्माभूद् मालवास्तव इति। न च वृद्धग्रहणानुवृत्त्या वृद्धात्प्राप्तिष्ठञोऽस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ७४ वुञ्चेति। परत्वादितिभावः। कोपधादण इति। जनपदवाचिनः कोपधाद्योण् विधीयते तस्मादित्यर्थः। आरीहणकमिति।
अरीहणेन निर्वृत्तमिति वुञ्छण्कठेति वुञ्। अयं च न जनपदवाचीति कोपधादणो न विषयः। ब्राह्मणक इति। ब्राह्मणको
ष्णिके संज्ञायामित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन्देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः। धन्ववुञ इति। धन्वश

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन। योपधाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। साङ्काश्य। साङ्का
श्यकः। काम्पिल्यकः। ठञ्ञिठयोः स एव। दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः तस्मादुभयं प्राप्नोति। दाशरूप्यकः। प्र
स्थान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। मालाप्रस्थ। मालाप्रस्थकः। ठञ्ञिठयोः स एव। पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रा
मस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। पातालप्रस्थिकः। पुरान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। काञ्चीपुर। काञ्चीपुरकः। ठञ्ञिठ
योः स एव। नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। नान्दीपुरकः। वहान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः।
वातवह। वातवहकः। ठञ्ञिठयोः स एव। कौक्कुटीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कौक्कुटीवहकः।
ओष्ठजो वुञ्भवति विप्रतिषेधेन। ओष्ठजोवकाशः। नैषादकर्षुकः। वुञः स एव। आप्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति।
आप्रीतिमायवकः। जनपदानामकाणो ओष्ठजो भवतो विप्रतिषेधेन। अकस्यावकाशः। अङ्गाः। आङ्गकः। ओष्ठ
जः स एव। जिह्वो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। जैह्ववकः। अणोवकाशः। ऋषिक। आर्षिकः। ओष्ठजः स एव। इ
क्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ऐक्ष्वाकः। न वा वुञपवादत्वादणः। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। वु
ञपवादत्वादणः। वुञपवादोण्। वुञ्च ओष्ठजं बाधिष्यते। कोपधादणोकान्ताच्छः। कोपधादण्भवतीत्येतस्मादका
न्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। अकान्ताच्छो भवतीत्य
स्यावकाशः। आरीहणक। आरीहणकीयः। ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ब्राह्मणकीयः। धन्व
वुञश्छो भवति विप्रति षेधेन। धन्वनो वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। पारेधन्व। पारेधन्वकः। छस्य स एव। आष्ट
कं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति। आष्टकीयः। न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥

ब्दो मरुदेशवाची। पारेधन्वेति। धन्वनः पारमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति रामः
पक्षेऽच् समासान्तः। आष्टकीय इति। वृद्धादकेकान्तेति छः ॥ ७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

येन्यद्इति। वुञादयः । सयथैवेति। ततश्चापवादत्वादेवञ्छो बाधकोनतुपरत्वादित्यर्थः॥ जनपद॥ तस्यावधिस्तदवधिरि
तिषष्ठीसमासाश्रयेणचोदयति। जनपदेति। अवयवमात्रादिति। योजनपदस्यावधिःसीमाअजनपदोपितस्मादपिप्राप्नो
तिविशेषानुपादानादित्यर्थः। मौञ्जोनामवाहीकेष्विति। सामीपिकमिदमधिकरणम्। तेनवाहीकग्रामेभ्यइतिठञ्ञि

नवार्थौविप्रतिषेधेन। किंकारणम्। छस्यपुनर्वचनंछापवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्रछः। वृद्धाच्छइत्येव। तस्यपुनर्व
चनएतत्प्रयोजनम्। येन्येतदपवादाःप्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थम्। सयथैवान्यांस्तदपवादान्बाधतएवमिम
मपिबाधिष्यते। जनपदतदवध्योश्च॥ जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेवयवमात्रात्प्रसङ्गः। जनपदतदवध्यो
र्वुञोविधानेअवयवमात्रात्प्राप्नोति। मौञ्जोनामवाहीकेषुग्रामस्तस्मिन्भवोमौञ्जीयः। एवंतर्हिजनपदादेव
जनपदावधेः। जनपदादितिचेद्वचनानर्थक्यम्। जनपदादितिचेदवधिग्रहणमनर्थकम्। जनपदादित्येवसिद्ध
म्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेवयथास्यात्। यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूत्। किंचान्यत्प्राप्नोति। छः। गर्त्तो
त्तरपदात्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवक्ष्यतिसपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति॥ अरण्या
न्मनुष्ये॥ अत्यल्पमिदमुच्यते। मनुष्यइति॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्वितिवक्तव्यम्। आरण्यकः
पन्थाः। आरण्यकोध्यायः। आरण्यकोन्यायः। आरण्यकोविहारः। आरण्यकोमनुष्यः। आरण्यकोहस्ती॥ वागोम
येषु॥ वागोमयेष्वितिवक्तव्यम्। आरण्यकाःगोमयाः। आरण्याःगोमयाः। विभाषाकुरुयुगन्धराभ्याम्॥ कुरुयु
गन्धरेभ्योवावचनान्मनुष्यतत्स्थयो र्वुञ्विधानम्॥ कुरुयुगन्धरेभ्योवावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्नित्यएतद्भ
वतिविप्रतिषेधेन। कुरुयुगन्धरेभ्योवावचनस्यावकाशः। कौरवः। कौरवकः। यौगन्धरः। यौगन्धरकः। मनुष्य
तत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः। अन्येकच्छादयः। काच्छकोमनुष्यः। काच्छकमस्येक्षितम्। जल्पितम्। हसितम्। स्मि
तम्। इहोभयंप्राप्नोति। कौरवकोमनुष्यः। कौरवकमस्येक्षितम्। हसितम्। जल्पितम्। स्मितम्। वुञ्भवतिविप्र
तिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। नहिकुरुशब्दस्यान्येकच्छादयोऽवकाशः ॥

ठौनभवतः। एवंतर्हीति। सचासाववधिस्तदवधिरितिकर्मधारयआश्रीयतइत्यर्थः। कस्यासाववधिरितिचेत्प्रत्यासत्त्या
जनपदस्येतिविज्ञायते। वुञेवेति। त्रिगर्त्तेषुभवः त्रैगर्त्तकइत्यत्रेवेत्यर्थः॥ विभाषा॥ अन्येकच्छादयइति। समुदायेकार्ये
विधीयमानंकेषुचिदप्यवयवेषुप्रवर्त्तमानंसावकाशमेवेतिमन्यते। नहीति। सर्वएवावयवास्तत्रकार्यित्वेननिर्दिष्टाइतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सैषेति। ननुयुगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीतिनित्येवुञिसिद्धेन्तरेणापिविभाषाग्रहणंविकल्पोविज्ञास्यते। नैतदस्ति। युगन्धराज्नित्योवुञ्। अवृद्धादित्यनेनतुविभाषेत्येवमपिविज्ञायते। तस्माद्विभाषाग्रहणंकर्त्तव्यमेव॥ कच्छ॥ साल्वशब्दोगणेपठ्यतेतस्यप्रत्याख्यानायाह। नवेति। जनपदतदवध्योरितिवुञिसिद्धेअपदातौसाल्वाद्‍ गोयवाग्वोश्चेतिवुञोनियमादन्यत्राण्भविष्यतीत्यर्थः। ननुवुञभावेच्छःप्राप्नोति नत्वणितिचिन्त्यमेतत्। गर्त्तो॥ श्वाविद्गर्त्तीयइति। श्वानंविध्यतीतिक्विप्। नहिवृतीतिदीर्घः।

कुरुशब्दस्ययःकच्छादिषुपाठःसोऽनवकाशः। नखल्वपिकुरुशब्दोपिविभाषांप्रयोजयति। अनेनवुञ्कच्छादिषुपाठादण्भविष्यति। सैषायुगन्धरार्थाविभाषा॥ कच्छादिभ्यश्च॥ किमर्थंसाल्वानांकच्छादिषुपाठःक्रियते। साल्वानांकच्छादिषुपाठोऽणविधानार्थः। साल्वानांकच्छादिषुपाठः क्रियतेऽणविधानार्थः। अण्यथास्याद्वुञ्मामूदिति। नवापदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम्। नचैतत्प्रयोजनमस्ति। किंकारणम्। अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थंभविष्यति। अपदातावेवसाल्वात्। गोयवाग्वोरेवसाल्वादिति॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्विप्रतिषिद्धम्। गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। गर्त्तोत्तरपदाच्छोभवतीत्यस्यावकाशः। श्वाविद्गर्त्तः। श्वाविद्गर्त्तीयः। वुञोवकाशः। अङ्गाः। आङ्गकः। इहोभयंप्राप्नोति। त्रैगर्त्तकः। वुञ्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तमेवावधिग्रहणस्यप्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेवयथास्यात्। यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति॥ गहादिभ्यश्च॥ गहादिषुपृथिवीमध्यस्यमध्यमभावः। गहादिषुपृथिवीमध्यस्यमध्यमभावोवक्तव्यः। पृथिमध्येभवोमध्यमीयः। चरणसंबन्धेननिवासलक्षणोण्। चरणसंबन्धेननिवासलक्षणोण्वक्तव्यः। त्रयःप्राच्याः। त्रयऔदीच्याः। त्रयोमाध्यमाः। सर्वेनिवासलक्षणाः॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ ईकान्तादपीतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। ऐणीकीयः। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। अकेकान्तग्रहणेकोपधग्रहणंसौसुकाद्यर्थम्। अकेकान्तग्रहणेकोपधग्रहणंकर्त्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। सौसुकाद्यर्थम्। सौसुकीयः ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

श्वाविधांगर्त्तइतिसमासः॥ गह॥ मध्यमोमध्यमंचाण्चरणइतिगणपाठस्तंविशेषेऽवस्थापयितुमाह। गहादिष्विति। पृथिवीमध्यवाच्येवमध्यशब्दोग्राह्योनतुमध्यान्तरवाचीत्यर्थः। चरणसंबन्धेनेति। पृथिवीमध्यंनिवासएषांचरणानामित्यत्रार्थेमाध्यमाश्चारणाइतिभवतीत्यर्थः। चरणाःकठादयः। निवासलक्षणइति। सोस्यनिवासइत्यत्रार्थइत्यर्थः॥ वृद्धा॥ अकेकान्तग्रहणइति। अकेकान्तग्रहणमपनीयकोपधग्रहणंव्यापकंकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ इतिश्रीमहाभाष्यप्रदीपेचतुर्थस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च॥त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाद्छेप्राप्तेखञ्विधीयते।ततश्छस्यबाधेप्राप्तेचकारेणछोऽनुकृष्यते।एवंचखञ् छावन्यतरस्यांयुष्मदस्मदोर्विधीयेते।तेनपक्षेयथाप्राप्तमण्भवति।तत्रखञ् छयोर्युष्मदस्मदोश्चसंख्यासाम्याद्यथासंख्यंप्राप्नोतितन्निराकरणायाह।युष्मदस्मद्भ्यामिति।केचित्त्वत्राहु रेकएवानेनखञ्विधीयते।चकारेणतुतस्यसहायताद्योत्यते।तत्रप्रकरणाच्छेनेतिविज्ञायते।अन्यतरस्यांग्रहणेनचाणःप्रतिप्रसवःक्रियते।तत्रयद्येकएवापूर्वःखञ्विधीयते।यदिवात्रयःखञ्छाणःसर्वथानास्तिसंख्यासाम्यमितियथासंख्यनिरासायनकर्त्तव्योयोगविभागः इति।अत्राहुः।चकारेणछस्यानुकर्षणंक्रियते।तेनयावदुक्तंखञ् छावितितावत्खञ्चेति।ततश्चसिद्धोपिछप्रत्ययो

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च॥युष्मदस्मद्भ्यांप्रत्ययविधानेयोगविभागः।युष्मदस्मद्भ्यांप्रत्ययविधने योगविभागःकर्त्तव्यः।युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छोभवति।युष्मदीयः।अस्मदीयः।ततःखञ्भवति।युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्।यौष्माकीणः।आस्माकीनः।किमर्थोयोगविभागः। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः।संख्यातानुदेशोमाभूत्।तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ॥आदेशविधानेच॥किम्।योगविभागःकर्तव्यः।तस्मिन्नणियुष्माकास्माकौभवतः।यौष्माकः।आस्माकः।ततःखञि।खञिचयुष्माकास्माकौभवतः।यौष्माकीणः।आस्माकीनः।किमर्थोयोगविभागः क्रियते।संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थइत्येव।तत्रपुनःखञ्ग्रहणम्।तत्रपुनःखञ्ग्रहणंकर्तव्यम्।नह्यन्तरेणखञ्ग्रहणंयोगाङ्गंसुपजायते।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।एवंवक्ष्यामितस्मिन्खञियुष्माकास्माकौभवतः।ततोणिच।अणिचयुष्माकास्माकौभवतइति ॥

नेनैवाबाधायचकारेणसमुच्चयार्थेनानुकृष्यविधीयतइतिस्यादेवयथासंख्यम ˜ न्यतरस्यांग्रहणेनतुखञ् छयोःपक्षेऽनुत्पत्तिःप्रतिपाद्यते।तदनुत्पत्तौचापवादाभावात्तस्यशास्त्रेणाण्भवतीतिकुतःप्रत्ययत्रयस्यानेनविधानम्।तस्मिन्।तत्रपुनरिति।खञ्यणिचेतिवक्तव्यमित्यर्थः।अन्यथापूर्वसूत्रेखञ्चेतिचकारेणछोऽनुकृष्टइतिसएवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेनपरामृश्येत।एवंवक्ष्यामीति।एवंव्याख्यास्यामीत्यर्थः।तस्मिन्नित्यनेनपूर्वेणसाक्षाद्विहितःखञ्परामृश्यतेनतुचकारानुकृष्टश्छः।चशब्दोहिसमुच्चयस्यद्योतकःप्रकृतमनुकर्षति।तत्रकिंप्रकृतंस्यादितिविचारप्रवृत्तौविलम्बिताच्छस्यप्रतीतिरव्यवहितात्तुखञइतितस्यैवसर्वनाम्नापरामर्शोयुक्तइतिभावः।अथवा।पूर्वसूत्रेयोगविभागस्यव्याख्यातत्वान्नैवचकारेणछस्यानुकर्षणमितिकुतस्तस्यानन्तर्येयतस्तस्यपरामर्शःस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तवक॥कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययादितिन्यायात्प्रत्ययस्यैकवचनस्यग्रहणंस्यात्‌ तस्यचनित्यत्वाल्लुक्प्र
वर्त्तनात्‌ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरतायुष्मदस्मदोर्नसंभवतीतिमत्वाह।एकार्थग्रहणंचेति।यदिपुनरि
ति।तवायंतावक इत्यादिसिध्यतीतिमन्यते।नैवंशक्यमिति।अन्यास्यतिव्याप्तिदोषदूषदुष्टत्वादितिभावः।अन्वर्थग्रहण
मिति।उभयगतिरिहशास्त्रेसंभवति।तत्रविषयभेदेनकचित्कृत्रिमस्यग्रहणं।कचिदकृत्रिमस्यकचिदुभयोः।अथवच
नात्‌ प्रत्ययलक्षणंभवतीतिकस्मान्नाश्रितम्।उच्यते।अन्वर्थग्रहणेसत्यव्यवहिताप्रतिपत्तिर्भवतीतितदेवाश्रितम्।एकव

तवकममकावेकवचने॥एकार्थग्रहणंच॥एकार्थग्रहणंचकर्तव्यम्।एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरितिवक्तव्यम्।
किमर्थम्।नएकवचनइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।किंकारणम्।एकवचनाभावात्।एकवचनइत्युच्यते।नचा
त्रैकवचनंपश्यामः।यदिपुनरेकवचनपरत्वेनाण्खञौविशेष्येयाताम्।नैवंशक्यमिहहिप्रसज्येयाताम्।यु
ष्माकं छात्रोयौष्माकीणः।अस्माकंछात्रआस्माकीनः।इहचनस्याताम्।तवच्छात्राःतावकीनाः।मामकीनाः।तस्मा
न्नैवंशक्यम्।नचेदेवमेकार्थग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्त्तव्यम्।नेदंपारिभाषिकस्यैकवचनस्यग्रहणम्।किंतर्ह्यन्व
र्थग्रहणम्।उच्यतेवचनम्।एकस्यार्थस्यवचनमेकवचनमिति॥अर्द्धाद्यत्॥अर्द्धाद्यद्विधानेसपूर्वाट्ठञ्।अर्द्धाद्य
द्विधानेसपूर्वाट्ठञ्वक्तव्यः।बालेयार्द्धिकः।गौतमार्द्धिकः।दिक्पूर्वपदाद्यच्च।दिक्पूर्वपदाद्यच्चठञ्चवक्तव्यः।पूर्वा
र्द्ध्यः।पौर्वार्द्धिकः।दक्षिणार्ध्यः।दाक्षिणार्द्धिकः।उत्तरार्द्ध्यः।औत्तरार्द्धिकः।किमर्थमिदमुच्यते।यथान्यासएवदिक्पू
र्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते।इदंमयापूर्वंक्रियते।अर्द्धाद्यद्विधानेसपूर्वपदाट्ठञितितद्द्वैष्यंविजानीयात्सर्व
मेवविकल्पतइति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेदिक्पूर्वपदादर्द्धाद्यथान्यासमेवभवतीति।श्वसस्तुट्॥श्वसस्तुट्या
देशानुपपत्तिरनादित्वात्।श्वसस्तुटिकृतेआदेशानुपपत्तिः।किंकारणम्।अनादित्वात्।तुटिकृतेअनादित्वादादे
शोनप्राप्नोति ॥

चनेइतिचप्रथमाद्विवचनान्तम्।युष्मदस्मदोःसमानाधिकरणंविशेषणम्।एकस्येति।वाच्यवाचकसंबन्धेषष्ठी।एकार्था
भिधानायएउच्यतेयुष्मदस्मदीतयोरादेशावित्यर्थः।श्वसस्तुट्॥अनादित्वादिति।यद्यपिठस्येकइत्यत्रादिग्रहणंनास्ति।त
थाप्यङ्गस्यनिमित्तंयष्ठस्तस्येकइतिसूत्रार्थाश्रयणात्‌ यथाकर्मणिघटोऽठजित्यठजङ्गस्यनिमित्तंनठइतिकर्मठइत्यत्रेका
देशोनभवति।एवंतुटिकृतेसमुदायोङ्गसंज्ञानिमित्तंनठमात्रमितिकादेशोनप्राप्नोतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शौवस्तिकमिति। द्वारादीनांचेतिवृद्धिप्रतिषेधऐजागमश्च। संनियोगइति। तेनागमादेशौसहभवतः॥ सर्वत्र॥ हेम्नइति। हेमन्तपर्यायोहेमन्शब्दोऽप्यस्तितस्मादृत्वणिकृतेहैमनमितिभविष्यतिनार्थस्तलोपविधानेनसर्वत्राणित्येववक्तव्यम्। भाषायांचैतद्वृत्तिविषयएवहेमन्शब्दऋतुवाचीत्यस्वपदविग्रहःकर्तव्यः। हेमन्तेसाधुहैमनमिति। अन्नितिप्रकृतिभावादिलोपाभावः। हेमन्हेमनिति। सप्तम्येकवचनस्यछन्दसिसुपांसुलुगितिलुक्। नङिसंबुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधः। अपरआहेति। सूत्र

एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते। पूर्वान्तेकप्रतिषेधः॥ यदिपूर्वान्तःकादेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। शौवस्तिकम्। तान्तादितिकादेशःप्राप्नोति। अस्तुतर्हिपरादिः। ननुचोक्तंस्वरस्तुस्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति। सिद्धंत्वादिष्टस्यतुड्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तुड्वातिदिष्टस्येतिवक्तव्यम्। संनियोगाद्वा। अथवाचेनसंनियोगःक्रियतेतुट्च। किंच। यश्चान्यत्प्राप्नोति। किंचान्यत्प्राप्नोति। आदेशः॥ सर्वत्राण्चतलोपश्च॥ हेमन्तस्याणितलोपवचनानर्थक्यं हेम्नःप्रकृत्यन्तरत्वात्। हेमन्तस्याणितलोपवचनमनर्थकम्। किंकारणम्। हेम्नःप्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरंहेमन्शब्दः। आतश्चप्रकृत्यन्तरम्। एवंह्याह। हेमन्हेमन्तागनीगन्तिकर्णौतस्मादेतौहेमन्नशुष्यतइति। अलोपदर्शनाच्च। अलोपःखल्वपिदृश्यते। पड्भिर्हैमन्नीति। अपरआह। हेमन्तस्याण्वचनमणिचतलोपवचनमनर्थकंहेम्नःप्रकृत्यन्तरत्वात्। हेमन्तस्याण्वचनमणिचतलोपवचनमनर्थकम्। किंकारणम्। हेम्नःप्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरंहेमन्शब्दः। अलोपदर्शनाच्चेत्येव। तत्रऋतुभ्यइत्येवसिद्धम्॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्च॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नोवक्तव्यः। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्। अग्रादिपश्चाड्डिमच्॥ अग्रादिपश्चाड्डिमज्वक्तव्यः। अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। प्रगस्यछन्दसिगलोपश्चतश्चवक्तव्यः। प्रत्नमात्मानम्। अन्ताच्च॥ अन्ताच्चेतिवक्तव्यम्। अन्तिमः। अथसायचिरयोःकिंनिपात्यते। सायचिरयोर्मकारान्तत्वंप्रत्ययसंनियुक्तम्। सायचिरयोर्मकारान्तत्वंप्रत्ययसंनियोगेननिपात्यते। सायंतनम्। चिरंतनम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्॥

स्यैवप्रत्याख्यानम्। तथाहिछन्दस्येवसूत्रमिष्टम्। हैमनंहैमन्तिकंहैमन्तमिति। तत्रहेमन्शब्दस्यऋत्वणिहैमनमितिभवति। हेमन्ताच्चेत्यनेनठञिहैमन्तिकमिति। सर्वेविधयःछन्दसिविकल्प्यन्तइतिहेमन्तशब्दादृत्वणिहैमन्तमितिभवति। भाषायांतुहेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणिहैमनंहैमन्तमितिरूपद्वयमिष्टंसिध्यतीतिनार्थःसूत्रेणेत्यर्थः। सायंचिरंप्राह्णेप्रगे॥ चिरपरुदिति। द्युद्युलभ्यांत्नस्यसमावेशइष्यतेनतुद्युद्युलोर्बाधइत्याहुः। सायचिरयोरिति। स्यतेर्घञिसायशब्दस्यचिरशब्दस्यचमान्तत्वंनिपात्यतइत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मकारान्तइति।अनेनसायंशब्दःप्रत्याख्यायते।अव्ययत्वादेवसुब्लुक्सिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैवतुमान्तत्वंनिपात्यते।सायशब्दस्तु
घञन्तोवसानमात्रवाचीनतुकालविशेषवाचीतितस्येहग्रहणमयुक्तमितिभावः।सायेमोह्नइति।अह्नोह्नएतेभ्यइत्यह्नादेश
घञन्तोनिर्दिष्टः।संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येतिज्ञापकादेकदेशिसमासः।सायतरइति।तरपिरूपमेतत्।वासप्तम्यामिति।म
लोपेचकृतेसायइतिभाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः।अलुकेति।घकालतनेषुकालनाम्नइत्यनेन।यदात्वन्या

मकारान्तःसायंशब्दः।यदिमकारान्तःकथंसायाह्नः।सायमोह्नेमलोपः॥सायमोह्नेमलोपोवक्तव्यः।क
थंसायतरे।तरेचेतिवक्तव्यंकथंसायंसाये।वासप्तम्यांचेतिवक्तव्यम्।अथ प्राह्णप्रगयोःकिंनिपात्यते।प्राह्णप्र
गयोरेदन्तत्वम्।प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वंनिपात्यते।प्राह्णेतनम्।प्रगेतनम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सप्तम्याअलुकापि
सिद्धम्।भवेत्सिद्धंयदासप्तमी।यदात्वन्याविभक्तयःतदानसिध्यति।तुट्युक्तम्।किमुक्तम्।तुडादेशानुपपत्तिर
नादित्वादिति।तुटिकृतेनादित्वादादेशोनप्राप्नोति।एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते।पूर्वान्तेविसर्जनीयः।यदिपूर्वान्तःवि
सर्जनीयोवक्तव्यः।प्रातस्तनम्।परादौपुनःसतिखरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःसिद्धोभवति।अस्तुत
र्हिपरादिः।ननुचोक्तंतुटिकृतेःनादित्वादादेशोनप्राप्नोतीति।सिद्धंत्वादिष्टस्यतुड्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।आदि
ष्टस्यतुड्वचनात्।तुडादिष्टस्येतिवक्तव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।चसंनियोगाद्वा।अथवाचेनसंनियोगःक
रिष्यते।तुट्च।किंच।यच्चान्यत्प्राप्नोति।किंचान्यत्प्राप्नोति।आदेशः।विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥पूर्वाह्णापराह्णा
भ्यांसुबन्तवचनंसप्तमीश्रवणार्थम्।पूर्वाह्णापराह्णाभ्यांसुबन्ताभ्यांतद्धितोभवतीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।
सप्तमीश्रवणार्थम्।सप्तम्याःश्रवणंयथास्यात्।पूर्वाह्णेतनम्।अपराह्णेतनम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्यत्रसप्तमीति।यदयंघकालतनेषुकालनाम्नोयत्सप्तम्याअलुकंशास्ति।अलुग्व
चनंज्ञापकमितिचेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः।अलुग्वचनंज्ञापकमितिचेदव्ययात्सप्तमीप्राप्नोति ॥

इति।प्राह्णःसोढोस्यप्राह्णेतनइत्यादौ।अनादित्वादिति।अङ्गसंज्ञानिमित्तस्ययोरनादेशउच्यमानोमुत्सुशब्दस्वतुटिकृते
त्युशब्दोङ्गनिमित्तंनतुयुशब्दइतिनस्यादित्यर्थः।यदीति।पदान्तस्यरेफस्यविधीयमानस्तुकिकृतेअपदान्तत्वान्नप्राप्नोती
त्यर्थः॥विभाषा॥सुबन्तवचनमिति।ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकस्यैवतद्धितोत्पत्तौप्रकृतित्वेनभाव्यंनतुसुबन्त
स्येतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दोषातनमिति। दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वाद्लुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः। समानाश्रय इति। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यर्थं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तर्वर्तिसुप्स्थानिकोऽलुक् तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः। अत्र चेति। अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुग् अव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः। न सिध्यतीति। प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिर्लुग्विधानाज्ज्ञापकाद्विभक्तिर्निपक्षः प्रक्रान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्याभाव्यं न तु पूर्वं ततश्चाव्ययादाप्सुप इत्ययमपि लुक् तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वाद्लुकः समानाश्रयत्वाद्बाध्यत इत्यर्थः। एतच्च हलद

दोषातनम्। दिवातनम्। अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति। इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते। इहापि तर्हि बाधेत। दोषातनम्। दिवातनम्। समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते। कः पुनः समानाश्रयः। यस्य प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। न सिध्यति। इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम्। तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति। सैषा ज्ञापके नासती विभक्तिराकृष्यते। सा यथैवेह बाधिका भवति। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनमिति। एवमिहापि स्यात्। दोषातनम्। दिवातनमिति। एवं तर्हि न ब्रूमोऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति। किं तर्हि। भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति। किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते। सामर्थ्यं च सुबन्तेन। ज्ञाप्यमित्याह। कथम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते। तत्र कुत एतत् सुबन्तात्समर्था द्धितोत्पत्तिर्भविष्यति। न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति। कथं यत्तदुक्तम्। वृद्धाद्वृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकादिकमित्येवमेतद्विज्ञायते। यद्येतज्ज्ञाप्यते। कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम्। प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम् ॥

न्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते। तत्र च प्रत्यय इति। प्राक् तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। कथं यदिति। यद्ययं लुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वापादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः। परिहारमाह। समर्थस्येति। समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं वृद्धादिति चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः। कथं द्विपद इति। विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः। सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति रूप्यप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लुकि कृत इति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः। वर्णाश्रयत्वाद्भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्भावादिकम नित्यम्। इह तर्हीति। नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्यानित्यत्वं मन्यते। परत्वादिति। द्वावपि लुङ्लोपौ नित्यौ यस्य लक्षणा न्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोपि नित्य इति भावः। एतञ्चान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्य नाश्रित्योक्तम्। एतदेवत्वाश्रयणीय मन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन्। तदुक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रति पदविधयो विरोधि संनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति। सुबन्ताद्विधिरिति। ततश्च तद्धितोपि सुब्विधिरिति न

कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम्। पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्। पद्भाव ऊठ् आकारलोपः प्रसारणमित्येते वि धयः प्राप्नुवन्ति। लुकि कृते न भविष्यन्ति। इह तर्हि सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये ति नलोपः प्राप्नोति। लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चेदं तत्र परिग ण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथम्। सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः। सुबन्ताद्वि धिः सुब्विधिरिति॥ तत्र जातः॥ किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते। जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे माभूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शेष इत्यनुवर्त्तते। तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति। तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थ म्। नियमार्थोऽयमारम्भः। जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह माभूवन्। तत्रास्ते तत्र शेत इति। यदि नियमः क्रियते। दार्षदाः सक्तवः। औलूखलो यावक इति न सिध्यति। संस्कृतमित्येवं भविष्यति। भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति। इदं तु न सिध्यति औलूखलो यावक इति। संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते॥

त्र कर्त्तव्येन लोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः। तद्धिते तु कृते लुकोपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् प्रवर्त्तते। ततो भत्वान्न लोपाभावः॥ तत्र॥ जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्। इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रि त्य जाताद्यर्थाक्षेपः। किमर्थमिति। प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिर्लप्स्यत इति तन्निर्देशोपि न कर्त्तव्य इ ति भावः। तेन स्वार्थ इति। ननु स्वार्थेपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेष इति कृतस्तत्र न स्युः। उच्यते। अन्तरेणापि शेषाधिकारं चा तुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिरस्यास्वार्थे घादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र आस्त इति। स्रुघ्न आस्त इत्यादावविशेषइत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः। संस्कृतमिति। उपयोगफलाद्धि क्रियासंस्कार इति मन्यते। तच्चावश्यमिति। अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्याश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः। अपवादविधानार्थमिति। असंकरेण विशिष्ट एवार्थेऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्थो अर्थनिर्देशादित्यर्थः॥ श्रविष्ठा॥ रेवतीरोहिणीति। नक्षत्राणां लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्ङीष्प्र

न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते। अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि। तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन। कस्मान्न भवति। तत्रास्ते शेते इति। अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भविष्यति। तद्यथा। अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति। न तर्हीदानीं जातादयो निर्देष्टव्याः। निर्देष्टव्याश्च। किं प्रयोजनम्। अपवादविधानार्थम्। प्रावृषष्ठप्। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः। क्व मा भूत्। प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहका इति। यानि त्वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम्। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। स्रौघ्नो देवदत्त इति॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्। लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। चित्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवत्यां जाता रेवती स्त्री। रोहिणी स्त्री॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ। फल्गुनी अषाढा उपदधाति। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्। नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति॥ प्रायभवः॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रभवेन कृतत्वात्। यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रभवोऽसौ भवति। तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अनित्यभवः प्रायभवः। नित्यभवस्तत्रभवः।

त्ययः। न वेति। लुक एव प्रत्याख्यानं प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः॥ प्राय॥ तत्रभवेनेति। भवसामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः। अनित्यभव इति। अर्थभेदमनेनाचष्टे। यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवति स प्रायभवः। यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्रभव इति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतन्निराकरोति। मुक्तसंशयेनेति। अथेति। जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः। एवं ठगपीति। तत्र भावाधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः॥ कोशा॥ विकार इति। तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्त्तव्यम्। एण्याढञिति कृत्वा कोशादिति कर्त्तव्यम्। अर्थानुपपत्तिरिति। कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकोऽर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः। नह्यद इति। कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशे न संभवतीत्य

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्। यद्भवानमुक्तसंशयं तत्रभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते। स्रौघ्नो देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोप्यवश्यमुद्ग देशादीन्यभिनिष्क्रामति। अथैतद्भवान्प्रायभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते। तत्रभवे किमुदाहरणम्। यत्तत्र नित्यं भवति स्रौघ्नाः प्राकारा इति। एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते। स यथैव तस्मिन्नृशापचारे अङ्गुलीयमिति भवति। एवं प्रायभवेपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रायभव इति प्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् वक्ष्यति स प्रायभवे यथा स्यात्तत्रभवे मा भूत्। उपजानु भवं गड्विति। अथेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। यथैवं तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवति। एवं ठगपि न भविष्यति॥ कोशाड्ढञ्॥ विकारे कोशाड्ढञ्॥ विकारे कोशाड्ढञ्वक्तव्यः। कोशस्य विकारः कौशेयम्। संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः। संभूत इत्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात्। नह्यदः कोशे संभवति। किं तर्हि। कोशस्यादो विकारः। यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति। भस्मापि कोशविकारः। अथ संभूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति। क्रिमिरपि कोशे संभवति। अनभिधानात्। यथैव तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भवति। अर्थश्चोपपन्नो भवति॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ अयुक्तो निर्देशः कालादिति वर्त्तते। न च कलापी नाम कालोऽस्ति। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

र्थः। ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात्कार्यस्य च कारणे संभवात्कथमर्थानुपपत्तिः। नैष दोषः। लोकप्रसिद्ध्यर्थबाध एवं कृतः स्यात्। नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति किं तर्हि प्रकृतिविकारभावम्। अर्थश्चेति। लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः॥ कलाप्य॥ कलापिसहचरि तइति। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रभवः॥ नहिकाकइति। यथाकाकवाशितस्यकालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेयातथातत्रशब्दस्यापीत्यर्थः। तत्रग्रहणंचे ति। सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनंतत्रग्रहणंकालसंबद्धस्यविशेषफलस्यतत्रग्रहणस्यनिवृत्तिविरोधात्करोतीत्य र्थः। गम्भीराञ्ज्यः॥ ज्यप्रकरणइति। अव्ययीभावाच्चेत्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वापरिमुखादिभ्यएवञोविधेयः गणेचाव्य यीभावकार्ययुक्तानिपरिमुखादीनिपठितव्यानिनतुप्रातिपदिकान्येव। तेननतेषांबहुव्रीहितत्पुरुषाणांग्रहणंनभविष्य

तत्रभवः॥ तत्रेतिवर्त्तमानेपुनस्तत्रग्रहणंकिमर्थम्। तत्रप्रकरणेपुनस्तत्रवचनंकालनिवृत्त्यर्थम्। तत्रप्र करणेपुनस्तत्रवचनंकालाधिकारनिवृत्यर्थम्। कालाधिकारोनिवर्त्यते। नहिकाकोवाश्यतइत्येवा धिकारानिवर्त्तन्ते। कोवाभिसंबन्धः यत्तत्रग्रहणंकालाधिकारंनिवर्तयेत्। एषोभिसंबन्धः कालाभिसंबन्धंहि तत्रग्रहणमनुवर्तते। तत्रग्रहणंचतत्रग्रहणस्यनिवर्त्तकंभवति। तस्मिंश्चनिवर्त्तकंभवति। तस्मिंश्चनिवर्त्त मानेकालाधिकारोपिनिवर्त्तते। गम्भीराञ्ज्यः॥ अव्ययीभावाच्च॥ ज्यप्रकरणेपरिमुखादिभ्यउपसंख्यानम्। ज्यप्रकरणेपरिमुखादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। पारिमुख्यम्। पार्योष्ठ्यम्। पारिहनव्यम्। अव्ययीभावाद्विधा नेउपकूलादिभ्यःप्रतिषेधः॥ अव्ययीभावाद्विधानेउपकूलादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। औपकूलः। औपशालः॥ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्॥ अत्यल्पमिदमुच्यते। समानस्यतदादेश्च। समानस्यसामानिकः। तदादेः। सामानग्रामिकः। सामानदेशिकः॥ अध्यात्मादिषुचेष्यते॥ आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम् ॥ ऊ र्ध्वंदमाच्चदेहाच्च॥ ऊर्ध्वंदमाच्चदेहाच्चठञ्वक्तव्यः। और्ध्वंदमिकम्। और्ध्वदेहिकम्। लोकोत्तरपदस्य च॥ लोकोत्त रपदस्यचठञ्वक्तव्यः। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। मुखपार्श्वतसोरीयः॥ मुखपार्श्वतइत्येताभ्यांतसन्ताभ्या मीयप्रत्ययोवक्तव्यः। मुखतीयम्। पार्श्वतीयः॥ कुग्जनस्यपरस्यच॥ ईयोवक्तव्यः कुक्चागमः। जनकीयः। परकी यः। ईयःकार्योथमध्यस्य। मध्यीयः॥ मण्मीयौप्रत्ययौ॥ तथामण्मीयौचापिप्रत्ययौवक्तव्यौ॥ माध्यमः ॥

तीतिभावः। अथसूत्रंक्रियतेतदातिव्याप्तिपरिहारायेदंवक्तव्यमित्याह। अव्ययीभावादिति॥ अन्तः॥ ऊर्ध्वंदमाच्चेति। दमउ त्तरपदेठञ्संनियोगेनोर्ध्वशब्दस्यमकारान्तत्वंनिपात्यते। ऐहलौकिकमिति। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। मु खतीयमिति। अव्ययानांभमात्रेटिलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्यमीय इति। गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण्चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यमर्थः प्राचीमध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम्। ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः। जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम्। स्थाम्नो लु गजिनात्तथेति। उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते। बाह्य इति। गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः॥ तस्य व्या॥ अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि तत्र प्रयोजनं पृच्छति। किमर्थमिति। यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः। अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणा

मध्यमीयः। मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्॥ मध्यशब्दोऽयं मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। माध्यंदिन उपगायति। स्थाम्नो लुग जिनात्तथा॥ लुक्स्थाम्नो वक्तव्यः। अश्वत्थामा। अजिनात्तथा॥ अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः। कृष्णाजिनः। उष्ट्राजिनः। सिंहाजिनः। व्याघ्राजिनः। बाह्यो दैव्यः। पाञ्चजन्यो यद् गम्भीराञ्ञ्य इष्यते॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते अपवादविधानार्थः। युगपदपवादान्वक्ष्यामीति। किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति। न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात्। कृतनिर्देशौ हि तौ। कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ। एकस्तत्र भव इति। अपरस्तस्येदमिति। अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम्। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम्। तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते। भवार्थम्। किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात्। व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम्। व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम्। अस्य प्रतिव्याख्यानमित्येतद्भवति। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। किंच प्रत्येतद्भवति। व्याख्यातव्यस्य नाम। यदुच्यते भवार्थमिति। तन्न व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते। इह मा भूत्। पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ॥

घञादयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवमर्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः। निर्देशार्थोऽपीति। अणादीनां घादीनां चार्थे निर्देशार्थोऽपीत्यर्थः। भवार्थमिति। उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः। व्याख्याने हीति। व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः। पाटलिपुत्रस्येति। यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः। व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादिति प्रसङ्गाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्निष्टोमेभवइति। अग्निष्टोमशब्दोत्रक्रतुवाच्येवनतुव्याख्यातव्यवाचीतिठञभावादणोलुक्। कल्पेचेति। अत्रठञएवलुक्॥ क्रतु॥ क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात्प्रश्नः। क्रतुग्रहणमिति। संज्ञीभूतकाइति। मुख्याइत्यर्थः। यज्ञेचेति। बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणेनिरस्तेतदन्तविधिः स्यादितिभावः। पाञ्चौदनिकइति। सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामितिभावः। तस्मा

अथक्रियमाणेपिव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणेकस्मादेवात्रनभवति। अवयवशआख्यानंव्याख्यानम्। पाटलिपुत्रंचास्मैअवयवशआचष्टे। ईदृशाअस्यप्राकाराः ईदृशाअस्यप्रासादाइति। सत्यमेवमेतत्। क्वचित्तुकाचित्प्रसृततरागतिर्भवति। शब्दग्रन्थेषुचैषाप्रसृततरागतिर्भवतिनिरुक्तंव्याख्यायतेव्याकरणंव्याख्यायतइत्युच्यते नकश्चिदाहपाटलिपुत्रंव्याख्यायतइति। भवेमन्त्रेषुलुग्वचनम्। भवेमन्त्रेषुलुग्वक्तव्यः। आग्निष्टोमेभवोमन्त्रः। अग्निष्टोमः। राजसूयः। राजपेयः। कल्पेचव्याख्याने। कल्पेचव्याख्यानेलुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमस्यव्याख्यानंकल्पोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः। सतर्हिवक्तव्यः। नवातादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ क्रतुग्रहणंकिमर्थम्। यज्ञेभ्यइतीयत्युच्यमानेयएवसंज्ञीभूतकायज्ञास्ततएवोत्पत्तिःस्यात्। आग्निष्टोमिकोराजसूयिकोवाजपेयिकः। यत्रवायज्ञशब्दोस्ति। नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः। इहनस्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिकइति। क्रतुग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। अथयज्ञग्रहणंकिमर्थम्। क्रतुभ्यइतीयत्युच्यमानेयएवसंज्ञीभूतकाःक्रतवस्ततउत्पत्तिःस्यात्। आग्निष्टोमिकोराजसूयिकोवाजपेयिकइति। इहनस्यात्। पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः। दाशौदनिकः। यज्ञग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ नामाख्यातग्रहणंसंघातविगृहीतार्थम्। नामाख्यातग्रहणंसंघातविगृहीतार्थंद्रष्टव्यम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥ विदूराञ्ञ्यः॥ अयुक्तोयंनिर्देशः। नह्यसौविदूरात्प्रभवति। किंतर्हि। वालवायात्प्रभवति। विदूरेसंस्क्रियते ॥

द्रौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम्। विदूरा॥ वालवायइति। आदेशएवसूत्रेनिर्दिष्टः। तेनत्वनुरूपःस्थानीवालवायशब्दआक्षिप्यते। यथाशिवादिगणेविश्रवणरवणेत्यादेशौपठ्येतेताभ्यांतुविश्रवःशब्दःस्थानित्वेनाक्षिप्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृत्यन्तरमिति। विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। पर्वते विदू
रशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरी
ति व्यवहरन्ति॥ अभि॥ चेतनावत इति। निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः। यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति
तथापि चेतनाधिष्ठानां न तु स्वतन्त्राणामिति भावः। अचेतनेष्वपीति॥ देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्य
वहारः। न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम्। वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात्। ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं निष्क्रमणं नैवास्ति। ए

एवं तर्हि वालवायो विदूरं च॥ वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात् प्रत्ययो वक्तव्यः। प्रकृत्यन्तरमेव वा। अथ
वा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोऽस्ति वालवायस्य। नवै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। नवै तत्रेति चेद् यथा जित्वरी
वदुपाचरेत्। यथा। वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति। एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। वा
लवायो विदूरं वा प्रकृत्यन्तरमेव वा। नवै तत्रेति चेद् यथा जित्वरीवदुपाचरेत्॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम्। अयुक्तो
ऽयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति। निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। अभिनिष्क्र
मणं द्वारमिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। अयम
स्य कोणोऽभिनिसृतः। अयमभिप्रविष्ट इति॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्॥ अधिकृत्य कृते
ग्रन्थे इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः। वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। न च भवति भैमरथी॥ शिशुक्रन्दयमसभद्व
न्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दैवासुरम्। राक्षोसुर
म्। दैवासुरी। राक्षोसुरी॥ सोऽस्य निवासः॥ अभिजनश्च॥ अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः। निवासो नाम यत्र संप्र
त्युष्यते। अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम्॥

वं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः॥ अधि॥ आख्यायिकाभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्या
यिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः॥ सोऽस्य॥ निवासाभिजनयोरिति। अभिजनशब्देन पूर्वे बान्धवा उच्यन्ते।
तत्संबन्धाद्देशोऽभिजनो गृह्यते। निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात् प्रश्नः। निवासो नामेति। यत्र स्वयं वस रामः
ति स तस्य निवासः। यत्र पूर्वं बान्धवानामुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः। निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः॥ ८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वासुदेव॥ वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः। तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात् प्रश्नः। किमर्थमिति। पूर्वनिपातमिति। अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः। संज्ञैषेति। नित्यः परमात्म देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः। प्रसङ्गे नचनिर्देशेन पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते॥ जन॥ जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः। तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये। यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यत्र वृद्धादपि वुञ् भवति। एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति। एवं स्थिते प्रश्नः। सर्ववचनमिति। अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः। प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति। असति सर्वग्र

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॥ किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वुन्विधीयते। न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञित्येव सिद्धम्। न ह्यस्ति विशेषः। वासुदेवशब्दाद्वुञो वा वुनो वा। तदेव रूपं स एव स्वरः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति। अथवा नैषा क्षत्रियाख्या। संज्ञैषा तत्र भगवतः॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्। सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्। प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात्। तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम्। माद्रो भक्तिरस्य माद्रो वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात्। वार्ज्यो वा भक्तिरस्य वार्जो वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्॥ तेन प्रोक्तम्॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात्। प्रोक्तग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तत्रादर्शनात्। ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रन्थे च दर्शनात् ॥

हणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि। सर्वग्रहणात्तु भवति। निर्ह्रासोऽपचयो लुक्त्वमित्यर्थः। वृद्धिनिमित्ते वुञादिषु विशेषाभावं मत्वाह। तच्चेति। द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थः नतु बहुत्वे तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात्। मद्रक इति। मद्रस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यण्। माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः। तत्प्रत्ययादेशश्च। वार्ज्य इति। वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्॥ तेन॥ प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्त्तते करणे वा। तत्राद्ये ऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह। प्रोक्तग्रहणमिति। ग्रामे ग्राम इति। सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नित्यानीति। कर्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः। यात्वसाविति। महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारा
तिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः। तद्भेदादिति। आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः। ततश्च कठादयः वेदानुपूर्व्याः कर्त्ता
र एव न तु स्थितायाएव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः। ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धः प्रत्ययइति भावः। माथुरीति। माथु

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम्। छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। न हि छन्दांसि क्रियन्ते। नि
त्यानि छन्दांसि। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम्। छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति। ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्य
ते। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। ग्रन्थेदर्शनात्। यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति। तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्ध
म्। ननु चोक्तम्। न हि छन्दांसि क्रियन्ते। नित्यानि छन्दांसीति। यद्यप्यर्थो नित्यः। यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या।
तद्भेदाच्चैतद्भवति। काठकम्। कालापकम्। मौदकम्। पैप्पलादकमिति। न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्र
योजनम्। यत्तेन प्रोक्तं। न च तेन कृतम्। माथुरी वृत्तिः। यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्त
व्यम्। तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम्। वाररुचं काव्यम्। जालूकाः श्लोकाः॥ कलापिवैशंपा
यनान्तेवासिभ्यश्च॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम्॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्यम्। अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति। तत्त
र्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य। यद
यं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्।
वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनः। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो
पि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ॥

रेण प्रथमतः प्रकाशिते इत्यर्थः। कलापिनो णिन्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्द्वाढ्यादप्यत्राण् भवति। द्विविधं चेह प्रोक्तं गृ
ह्यते। परकृतं स्वकृतं वा। यत्प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम्। कलापि॥ प्रत्यक्षकारि
ग्रहणमिति। करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते। शिष्यशिष्या
णामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद्वार्तिकारम्भः ॥ रामः ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कलापिखाडायनग्रहणमिति। वैशंपायनान्तेवासी कलापी। कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धे पृथक्क लापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम्। तथा वैशंपायनान्तेवासी कठः। कठान्ते वासी खाडायनो। वैशंपायनान्तेवासीभव त्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः। तित्तिरिणेति। छणोऽभावे यथाण्न भवति तथा छन्दो ब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम्॥ पुराण॥ तुल्यकालत्वादिति। शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः॥ कृते॥

ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति। छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः। छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम्। इतरथा ह्य तिप्रसङ्गः स्यात्। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्॥ पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। या ज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। सौलभानीति। किं कारणम्। तुल्यकालत्वात्। एतान्यपि तुल्यकालानीति॥ कृते ग्र न्थे॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण्॥ कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्। तद्वि शेषेभ्यश्च॥ तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः। सरघाभिः कृतं सारघम्। गार्मुतम्। पौत्तिकम्। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। कृते ग्रन्थे। ततः संज्ञायाम्। संज्ञायां च तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति। सरघाभिः कृतं सारघम्। गार्मुतम्। पौत्तिकम्। ततः कुलालादिभ्यो वुञ् संज्ञायामित्येव॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ तस्येद म्॥ तस्येदमित्यसंनिहिते प्राप्तिः॥ तस्येदमित्यसंनिहिते प्राप्तिः। किं कारणम्। इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्। इदमिति प्रत्यक्षे वर्तते। तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति। तस्यादस्तस्य तदित्यत्र न स्यात्। सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्रा। सिद्धमेतत्। कथम्। यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम्। अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तस्यानन्तरस्तस्य समीप इति। किं यद्योगा षष्ठी वर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

योविभाग इति। संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः॥ भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निक म्। तस्येदम्। इदम इति। इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। येन संबन्धिना योगे षष्ठी विधी यते तस्मिन्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmaṇḍu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वथेति। पाणिनीयेकात्यायनीयेचन्यासइत्यर्थः। पाणिनीयन्यासेपिदेवदत्तस्येदमनन्तरमितिप्रत्ययप्रसङ्गः। सिद्धंत्विति। असंनिहितेप्रत्ययविधानमनन्तरादिषुचाप्राप्तिरित्यर्थः॥ स्व इति। तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेवप्रत्यया भवन्तिनत्वनन्तरादिषु। पत्राद्वाह्यइति। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्रायमर्थनिर्देशः। रथादिति। रथाद्यत्स्त्रपूर्वादञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः। संवहित्रमिति। तत्रपूर्वत्रासिद्धमितिढलादीनामिटिकर्त्तव्येसिद्धत्वात्तत्विद्दृष्टिरूपम्। आग्नीध्रमिति। अग्निमिन्ध

नेत्याह। सर्वथानन्तरादिषुप्रतिषेधोवक्तव्यः। सिद्धंतु परिगणनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। परिगणनंक्रियते। स्वेग्रामजनपदमनुष्येभ्यः। स्वेग्रामजनपदमनुष्येभ्यइतिवक्तव्यम्। ग्रामास्रौघ्नः माथुरः। जनपद। आङ्गकः। वाङ्गकः। मनुष्य। दैवदत्तः। याज्ञदत्तः॥ पत्राद्वाह्ये॥ पत्राद्वाह्यइतिवक्तव्यम्। आश्वमौष्ट्रंगार्दभम्। रथाद्रथाङ्गे॥ रथाद्रथाङ्गइतिवक्तव्यम्। आश्वरथम्। गार्दभरथम्। औष्ट्ररथम्। वहेस्तुरणिट्च॥ वहेस्तृन्तादण्वेट्चवक्तव्यः। संवोढुः स्वंसांवहित्रम्। अग्नीधः शरणेरञ्भंच॥ अग्नीधः शरणेरञ्प्रत्ययोभसंज्ञाचवक्तव्या। अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम्। समिधामाधानेषेण्यण्॥ समिधामाधानेषेण्यण्वक्तव्यः। समिधामाधानोमन्त्रः सामिधेन्योमन्त्रः। सामिधेनीकः॥ चरणाद्धर्माम्नाययोः॥ चरणाद्धर्माम्नाययोरितिवक्तव्यम्। कठानांधर्मआम्नायोवाकाठकम्। मौद्गकम्। पैप्पलादकम्। तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्। सूत्रंचभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंतस्येदमित्यसंनिहितेः प्राप्तिरिति। किमिदमपिभवान्प्रत्ययार्थमेवोपालभतेनपुनःप्रकृत्यर्थमपि। यथैवतर्हिइदमित्येतत्प्रत्ययेवर्त्तते एवंतदित्येतत्परोक्षेवर्त्तते। तेनेहैवस्यात्तस्येदमिति। अस्यामुष्यइत्यत्रनस्यात्। अस्त्यत्रविशेषः। एकशेषनिर्देशोत्रभविष्यति। तस्यचअमुष्यचतस्येति। इहापितर्ह्येकशेषनिर्देशोभविष्यति। तच्चअदश्चइदंचइदमित्येवायदप्युच्यते। अनन्तरादिषुप्रतिषेधोवक्तव्यइति। नवक्तव्यः। अनभिधानाद्अनन्तरादिषूत्पत्तिर्नभविष्यति॥ द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः॥ वैरेदेवासुरादिभ्यःप्रतिषेधः॥ वैरेदेवासुरादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः। दैवासुरम्। राक्षोसुरम्।

इतिक्विप्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः। होताग्नीदुच्यते। तस्यशरणंगृहमाग्नीध्रम्। भसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधनाज्जश्त्वाभावः। चरणादिति। गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः। एकशेषनिर्देशइति। त्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येकशेषः। त्यदादीनांयद्यत्परंतत्तच्छिष्यतइत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमितिपूर्वस्यापितदःशेषः। सौत्रत्वाच्चनिर्देशस्यैकवचनंविभक्त्यन्तानांचैकशेषः। एकशेषद्वारेणचैतत्प्रतिपादयतिषष्ठ्यन्तमात्रंप्रकृतित्वेनविवक्षितंतत्प्रतियोगिमात्रंचप्रत्ययार्थत्वेनयत्त्वपरंलिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकंतदविवक्षितम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सङ्घाङ्क॰॥ घोषग्रहणमिति। घोषेपिप्रत्ययःसिध्यति। वैषम्याच्चयथासंख्यंनभवति। लिङ्गे॰ति। लिङ्ग॰विहितप्रत्ययोलिङ्ग॰शब्देनोच्यते॥ रैवति॥ अपाणिनीयःसूत्रेषुपाठइत्याह। कौपिञ्जलेति। गोत्रेवुञिप्राप्तेऽणिविधिः। अस्मादेवनिपातनादपत्यार्थेकुपिञ्ज

सङ्घाङ्क॰लक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥ सङ्घादिषुघोषग्रहणंकर्त्तव्यम्। गार्गोघोषः। वात्सोघोषः। किमर्थोणकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीतिवृद्धिर्यथास्यात्। सङ्घादिषुप्रत्ययस्यणित्करणानर्थकंवृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। सङ्घादिषुप्रत्ययस्यणित्करणमनर्थकम्। किंकारणम्। वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेतत्प्रातिपदिकम्। लिङ्ग॰पुंवद्भावप्रतिषेधार्थंतुलिङ्ग॰पुंवद्भावप्रतिषेधार्थस्तुणकारःकर्त्तव्यः। लिङ्गार्थम्। वैदी। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्। वैदीस्थूणाऽस्य वैदीस्थूणः। वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधोयथास्यात्। रैवतिकादिभ्यश्छः॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः। कौपिञ्जलः। हास्तिपदः। आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्वक्तव्यः। आथर्वणोधर्मः। आथर्वणआम्नायः। इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थंचचतुर्ग्रहणंक्रियते। वसन्तादिषुअथर्वन्शब्दआथर्वणशब्दश्चपठ्यते। षष्ठेअध्यायेप्रकृतिभावार्थग्रहणंक्रियते। इदंचतुर्थमिकलोपार्थम्। द्विर्ग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथम्। तेनप्रोक्तमितिप्रकृत्य ऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः। वसिष्ठोनुवाकोविश्वामित्रोनुवाकइत्येवमर्थम्। ततोवक्तव्यम्। अथर्वणोवेति। तेनसिद्धमथर्वाइति। आथर्वणइतिच। अथवसन्तादिष्वाथर्वणशब्दःपठितव्यस्तत्रवचनार्थःप्रकृतिभावार्थेननापिइकलोपार्थेन। यदिवसन्तादिष्वाथर्वणशब्दःपठ्यते। अथर्वाणमधीतेआथर्वणिकइतिनसिध्यति। नैषदोषः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यंसाध्यम्। अथर्वाणमधीते। आथर्वणमधीते। आथर्वणिकइति। तत्रद्वयोःशब्दयोःसमानार्थयोरेकेनविग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अश्वविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमितिविगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवमाथर्वणमधीतइतिविगृह्यआथर्वणिकइतिभविष्यति। अथर्वाणमधीतइतिवाक्यमेवभविष्यति ॥

लहस्तिपादशब्दाभ्यामण्। पादस्यपद्भावश्च। गोत्राधिकाराद्गोत्रप्रत्ययान्तादिदंविधानम्। आथर्वणिक॥ अण्वक्तव्यइति। कौपिञ्जलहास्तिपदादणित्यस्याऽपाणिनीयत्वात्। ऋषिभ्योलुगिति। वसिष्ठादिशब्दसिद्धयेअवश्यवक्तव्योलुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नत्वसत्यस्मिन्सूत्रे आथर्वणिकानां धर्मआम्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह। तत्रेति। यदेवाथर्वणाप्रोक्त माथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्तु आथर्वणस्तादृश्यादाथर्व णशब्देनाभिधास्यते। नचेदानीमिति। चरणाद्धर्माम्नाययोरितिवचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः। तस्यविकारः ॥

शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति। विकारावयवयोर्घादयो माभूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः। कथं चेति। किमधिकारात्प्राप्नुव न्ति। अथ तस्येदमितिवचनात्। यद्यधिकारात्प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुव न्ति। अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते। तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरिता र्थत्वादितिप्रश्नः। तस्येदंवचनादिति। तस्यग्रहणं घादिसंबद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। तन्नि वर्त्तनसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दी

तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्त्तव्यम्। आथर्वणिकानामिदमिति। नचेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वंभवितुमर्हति अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा॥ तस्यविकारः॥ तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम्। तस्यप्रकरणे तस्यपु नर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं क्रियते। शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। शैषिका निवर्त्तन्ते। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः। तस्येदंविशेषा ह्येते। अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। किमर्थ मिदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत्। येत स्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत। उ त्सर्गः शेषएवासौ। यो ह्युत्सर्गः सोपि शेषएव ॥

ऽयतइत्यवधिविशेषाश्रयेणत्वणादीनामधिकारादणादय इह संबध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः। घादयोऽनुवर्त्तन्ता म् अणादयो मानुवर्त्तन्तामिति। किमर्थमिति। सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः। बाधनार्थमिति। तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्य पवादा विहिताः। तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो माभूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते। येतस्येति। अण इत्यर्थः। कथं पुनरिति। तस्येदमित्यस्मात्तस्यविकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽण्प्रत्ययो शैषिकः कथं वि कारे प्राप्तान्घादीन्बाधत इति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। असत्यस्मिन्पृथक्सूत्रे विकारोपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति। उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धात् सति हि योगविभागे बिल्वादिभ्योण् विकार इति वक्तव्यम्। त त्र प्रकृतिविशेषसंबद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात्। प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात्। सति तु योगवि भागे विकारस्यापि अणविधावनुपयोगादशेषत्वाद्घादीनामप्राप्तिः। अप्राप्त्यनुमानसेव बाध इति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केपुनरिति। शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी। अपवादैरिति। वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः। हलसीरादिति। हलशब्दो नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दोपि रक्प्रत्ययान्तो नित्वात्। ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोस्तीति ठकं बाधित्वाणेव भवति हालः सैर इति। कथं पुनरिति। हलसीराट्ठगित्ययमण एवापवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थं एव स्यादिति प्रश्नः। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः। तस्य ग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम्। इदमर्थादिकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः। नवेति। घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे

केपुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति। यावता सर्वमध्यपवादैर्व्याप्तम्। इह न किंचिदुच्यते। हलसीराट्ठगिति। कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम्। तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्। किमिदं भावानर्थार्थ्यात्तस्य ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह। न पुनः सर्वस्यैव योगस्य। अवश्यमुत्तरार्थोर्थनिर्देशः कर्त्तव्यः। समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या। प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्त्तते। तस्येदमिति। नवा संप्रत्ययः। नवा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तौ। नवा काकोवाश्य तद्वत्येवमधिकारा निवर्त्तन्ते। यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते। महता सूत्रेण निवृत्तिः कर्त्तव्या। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति। पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः। पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति। अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिः मयड्उत्सर्गात्। अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति हि विप्रतिषेधम्। अणो वृद्धान्मयडिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। मयड्उत्सर्गात्। निवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥

प्राक्तने निवर्त्तमानेपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति। अवयवे चेति। अवयवे अर्थो घादीनां निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः प्रसङ्ग इत्यर्थः। पाटलिपुत्रका इति। पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यर्थे रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्। मयड्उत्सर्गादिति। मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः। अप्राप्त एव वृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेति मयडारम्भात्। अनुदात्तादेरित्ययमरद्वेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादञ्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोणिति शाकमयमित्यत्र मयट्न लभ्यत इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपवादविप्रतिषेधादिति। शाकशब्दाच्छापवादयोरणमयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्ट
सिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। यत्तावदिति। इदमिति। घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागो
नर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात्। तत्रेति। यथा हलसीराट्ठगित्यणि प्राप्ते ठग्विधीयमा
नो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयक स्याप्राप्तः। येत्तृतीया इति। तृतीयस्याने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यक
क्षत्वात्परत्वाद्बाध्याय यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः। अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः। मद्रवृज्योः कन्निति तृती
येनेन बाध्यते। वाजे इति। वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्वविधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण्। पक्षे अनुदात्तादेश्चे
त्यञ्। ये चतुर्था इति। यथा त्रिगर्त्तानां विकारः त्रैगर्त्त इति त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। तत्रा

अनुवृत्तौ हि कस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट्। अनुवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः। तस्याणमयटा
वपवादौ। अपवादविप्रतिषेधान्मयड् भविष्यति। यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यया इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्त
त्ते रिति संप्रत्यय एव। न ह्यत्राण् दुर्लभः। सिद्धोत्राण्। तस्येदमित्येव। सोयं पुनस्तस्य ग्रहणेन सापवादस्याणः
प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावत् द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यते। ये तृतीयास्तान्प
रत्वात्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। केचिन्मध्येपवा
दाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति। एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न पञ्चमाः संति न षष्ठाः ॥

णप्रथमः। जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः। गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः। तदवधिग्रहणाविहितो वुञ् चतुर्थः। केचिन्म
ध्य इति। यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इत्यत्राण् प्रथमः। तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्षयो
रन्यतरो द्वितीयः। ततः कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाध
ते न तु विकाराणं बाधते। तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते। तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते। न पञ्चमा इ
ति। शैषिका इति शेषः। अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मय इति मयडस्येवात्राण् प्रथमः। तदपवादः कालाट्ठञिति द्वि एमः
तीयः। ऋत्वण् तृतीयः। प्रावृष एण्य इति चतुर्थः। विकाराण् पञ्चमः। नित्यं वृद्धेति मयट् षष्ठो भवति ॥ ८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्पीति। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽण् तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्त
रात् स्वयमेवाभावादित्यर्थः। अञमिति। ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयट
म्। मयटैव तु परत्वादण् बाधिष्यत इत्यर्थः॥ अवयवे॥ कृतनिर्देशौ ह्येताविति। यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि
तदनपेक्ष्यक्वचित्तावदणाद्यसिद्धः भास्मनं मार्त्तिकमित्यादावित्यभिसंबन्ध्यैतदुक्तम्॥ अनु॥ कुवलीति। कुवल

यदप्युच्यते। अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति। प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते। तत्र कः
प्रसङ्गो यत् प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात्। यदप्युच्यते। अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्भ्य
गादिति। माभूद्विप्रतिषेधः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमणं बाधिष्यते मयटं न बाधि
ष्यते॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः क्रियते। विकारावयव
योरुक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः। कृतनिर्देशौ हिता
विति। इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ तस्येदमिति॥ बि
ल्वादिभ्योऽण्॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते। न कोपधादित्येव सिद्धम्। बिल्वादिषु गवीधुका
ग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम्। विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम्। मयड् तो माभूदिति॥
अनुदात्तादेश्च॥ अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीषउपसंख्यानम्। अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्ता
न्ङीषउपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। कुवली। कौवलम्। बदरी। बादरम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। निघाते कृते
नुदात्तादेरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। पदस्यानुदा दित्वम्। पदस्य हि निघातः। सुबन्तं च पदम्।
ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते। न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। समर्थ
स्यानुदात्तादित्वात्। समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः। नैवं शक्यम्। इह च प्रसज्येत। वाचो विकारः
त्वचो विकार इति ॥

बदरशब्दो ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तो ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष्। पदस्येति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य
ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। यथोक्तमावृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। न वेति। विभक्त्युत्प
त्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते। न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एतद्धीति। सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वात्प्रातिपदिकयोस्तुधातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। सर्वशब्दश्च सर्वस्यसुपीतिसुप्याद्यु
दात्तः। केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तोनिपातितइत्यनुदात्तादिः। तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रणीयम्। पूर्वस्य
निघातइति। प्रागव्यवस्थितस्यनिघातइत्यर्थः। गर्भशब्दइति। अर्त्तिगृभ्यां मन्निति प्रत्ययस्यनित्वात्। पदग्रहणमिति। य
स्यपदत्वंभविष्यतितस्यैवैकवर्जमनुदात्तंयथास्यात् पदसमूहस्यमाभूदित्येवमर्थंपदग्रहणमित्यर्थः॥ मयट्॥ किम
र्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेतिभावः। मयडिति। एतयोरित्येतस्मिन्सतिपुनर्विधानंमयटोभवतितच्चापवादवि

एतद्धिसमर्थमनुदात्तादि। इहचनस्यात्। सर्वेषांविकारःसर्वइति। तस्मान्नैवंशक्यम्। नचेदेवमुपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। यावत्येवद्वितीयस्यस्वरस्यप्रादुर्भावस्तावत्येवपूर्वस्यनिघा
तइति। यदयंभिक्षादिगणेगर्भिणीशब्दंपठति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। भिक्षादिषुगर्भिणीशब्दस्यपाठे एतत्प्र
योजनम्। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्माभूदिति। यदिपदस्यनिघातः। गर्भशब्दोयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ता
द्यः प्रत्ययः प्राप्नोतिसतावत्स्यात्। तस्मिन्नवस्थितेनिघातस्तत्रकोनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः। पश्यतित्वाचा
र्यः। यावत्येवद्वितीयस्यस्वरस्यप्रादुर्भावस्तावत्येवपूर्वनिघातइति। अतोभिक्षादिषुगर्भिणीशब्दंपठति। पद
ग्रहणंकिमर्थम्। पदग्रहणंपरिमाणार्थम्। पदग्रहणंक्रियते। परिमाणार्थम्। पदावधेर्यथास्यात्। वाक्यस्यमा
भूत्। अनुदात्तंपदमेकवर्ज्यमिति॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ किमर्थंमयड्वैतयोरित्युच्यते। मयड्वै
तयोरितिवचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्। मयड्वैतयोरित्युच्यते। अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथास्यादिति। बिल्व
मयंबैल्वम्। एतयोरित्यर्थनिर्देशः। एतयोरित्यर्थनिर्देशोद्रष्टव्यः। तद्धेष्यंविजानीयात्। योगयोर्वाप्रत्यययोर्वेति। तदाचा
र्यः। सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे। एतयोरित्यर्थनिर्देशइति॥ ञितश्चतत्प्रत्ययात्॥ किमर्थमिदमुच्यते। विकारावयवयो

विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थंञितश्चतत्प्रत्ययादञोविधानम् ॥

षयेऽपिप्राप्त्यर्थंसंपद्यते। योगयोर्वेति। योगयोः प्रत्यययोर्वाविषयेमयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः॥ ञितश्चतत्प्रत्ययात्॥ तयोर्विका
रावयवयोर्योञितप्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाञ्भवतीतिसूत्रार्थः। किमर्थमिति। अन्तरेणापिसूत्रंसिद्धिंमत्वाप्रश्नः।
विकारावयवयोरिति। कपोतस्यविकारोयन्मांसंकापोतंतस्यापिविकारोरसोभवतिकपोतावयवस्यसक्थ्यादेः कापोतस्या
वयवोन्योभवतीतिवृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गेतन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न वेति। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्याद्यवयववृत्तेरण् भविष्यति। कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारेऽस इत्यर्थः। तेनेति। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। तस्मादिति। यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदाञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लु

विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन। विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति। इष्यते चाञेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञ्विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः। तस्मान्मयडभावः। न चैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दस्तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः। शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति। तस्मान्मयडभावः। तस्मान्मयडभावो भविष्यति। नैतद्विवदामहे। अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति। विकारे वा प्रकृतिशब्द इति। किं तर्हि विकारावयवशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात्। विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न। किं कारणम्। तेनानभिधानात्। न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। अभिधाने ह्यन्यतो मयट्प्रसङ्गः। अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत। बैल्वस्य विकार इति। तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम्। तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः। यदि लुगुच्यते। कथं गोमयं भस्म द्रौवयमानम्। कापित्थो रस इति। अन्यत्र गोमयाद्द्रुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः। इह तर्हि औष्ट्रकी। अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतम्। औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम्। इह हि सौनागाः पठन्ति ॥

ग्विति वक्तव्यम्। अन्यत्रेति। गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते। यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति। द्रुवयशब्दो द्रौ विकार इति माने वय इति वयप्रत्ययान्तः। एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोऽञ्। औष्ट्रकीति। उष्ट्रलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽञन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वुञश्चेति।पाणिनीयलक्षणेदोषोद्भावनमेतत्।पालाशीति।पलाशस्यविकारः।पलाशादिभ्योवेतिपक्षेऽञ्।तदन्ताद्विकारेमयटोलुकिईकाराप्रसङ्गः।पाणिनीयलक्षणेत्वञन्ता दञिसतीकारःसिध्यति।काशकृत्स्नेति।अणन्तस्यस्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः।तस्मादिति।यस्माल्लुकिपालाशीतिनसिध्यतितस्मादनभिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयितव्याकेषांचित्तुग्रन्थः।नैषदोषः।अध्येत्र्याममिधेयायामणईकारेणभवितव्यम्।यस्याध्येत्र्यांवर्त्ततेलुप्तः।सःयश्चश्रूयतेउत्पन्नस्तस्मादीकारः।अथवापुनरस्तुनतेनानभिधानादिति।अनेनयद्यपिकाशकृत्स्नापरिहृता तथाप्यापिशलानपरिहृताभवति।पालाश्यापिशलेनसंवदेतेतस्मादस्तुनतेनाभिधानादित्येषपाठोयुक्तः।इहतर्हीति।उद्रु

वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्गः इति।इहतर्हिपालाशीसमिदित्य नुपसर्जनलक्षणईकारोनप्राप्नोति।माभूदेवम्।अञ्योनुपसर्जनमिति अञन्तादनुपसर्जनादित्येवंभविष्यति।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।काशकृत्स्निनाप्रोक्तामीमांसाकाशकृत्स्नीतामधीतेकाशकृत्स्नाब्राह्मणीति।अणन्तादितीकारःप्रसज्येत।तस्मादस्तुनतेनानभिधानादित्येव।इहतर्हिकापोतोरसइतिप्राणिशब्दोनोपपद्यते।नैषदोषः।इदंतावदयंप्रष्टव्यः।योसावाद्यःकपोतःसलोमकःसपक्षः।नससंप्रतिप्राणीति।कथंतत्रप्राणिशब्दोवर्त्ततइति।अथमतमेतत्।प्रकृत्यन्वयाविकाराभवन्तीति।इहापिनदोषोभवति॥क्रीतवत्परिमाणात्॥कथमिदंविज्ञायते।क्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिपरिमाणाद्विकारावयवयोरिति।आहोस्वित्परिमाणात् क्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिविकारावयवयोरिति।किंचातः।यदिविज्ञायतेक्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवन्तिपरिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रंप्राप्नोतीति ॥

तप्राणेमांसेप्राणिवाचिनःकपोतशब्दस्यवृत्तिः।सत्यांचावृत्तौप्राणिवाचित्वाभावाद्रसेमांसविकारेकापोतशब्दोनसिध्यतीतिचोद्यम्।कथंतत्रेति।तत्रापिलोकेकपोतशब्दोदृश्यतइतिप्रश्नः।प्रकृत्यन्वयाइति।प्रकृतेरन्वयोयेषुतेप्रकृत्यन्वयाः।प्रकृतिरेवविकाररूपतामापद्यमानाविकारावस्थायामपिकिंचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयतइत्यर्थः।क्रीतव॥प्रत्ययमात्रमिति।मुद्गैःक्रीतंमौद्गिकमितिक्रीतेठग्विहितइतिसूर्पस्यविकारइत्यत्रापिप्राप्नोतीति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतिमात्राद् इति। शूर्पाद् अन्यतरस्याम् इत्यञ्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः। अङ्ग चेति। कालेभ्यो भववद् इत्य त्र यदुक्तं सिद्धं तु भयनिर्देशाद् इति तदेवानेन प्रतिपाद्यते। अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते। तेनायमर्थो भ वति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च। तेन यस्मात् परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेऽपि भवति। न वक्तव्यमिति। क्रीते परिमाणाद् इत्येवान्यतरविशेषणत्वे परि

अथ विज्ञायते परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोर् इति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति। तस्मात् क्रीतवत् परिमाणाद् अङ्गं च। अङ्गं च क्रीतवद् भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रीतवद् इति वतिनिर्देशोऽयम्। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशे षणेन परिमाणाद् विकारावयवयोर् अपि भवन्ति। ततोऽमी क्रीतवत् कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद् स्युः प्रत्यय मात्रं वा स्यात् नामी क्रीतवत् कृताः स्युः। अणो वृद्धान्मयट्॥ अणो वृद्धान्मयड् इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन। अणोऽवका शः। तित्तिडीका। तैत्तिडीकम्। मयटोऽवकाशः। काष्ठमयम्। इहोभयं प्राप्नोति। शाकमयम्। ओरञो ऽनुदात्तादेर् अञ्श्च। ओरञोऽनुदात्तादेर् अञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन। ओरञोऽवकाशः। अरडु। आरडवम्। मयटः स एव। इहो भयं प्राप्नोति। दारु। दारुमयम्। अनुदात्तादेर् अञ् भवतीत्यस्यावकाशः। कुवल। कौवलम्। जरद्वृक्ष। जारद्वृक्षम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आम्रमयम्। मयटः प्राण्यञ् विप्रतिषेधेन। मयटः प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। प्राण्यञोऽवकाशः। गृध्र। गार्ध्रम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चाषम्। भासम्। प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन। न वा नवकाशत्वाद् अपवादो मयट्। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। योऽयमञो मयट् च। किं कारणम्। अनवकाशत्वाद् अपवादो मयट्। सावकाशमयं बाधिष्यते। स कथमनवकाशः ॥

माणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात् सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थाद् उभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद् भवतीत्यर्थः। अण इति। को पधाच्चेति विहितात्। कौवलमिति। कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ्। मयटः स एवेति। काष्ठमयमिति। काष्ठशब्दस्याद्युदात्त त्वात्। आम्रमयमिति। आम्रशब्दो नित्यं त्रर्णितोर्दीर्घश्चेति रगन्तोऽनुदात्तादिः। गार्ध्रमिति। गृध्रस्य विकार इत्यर्थः। न वेति। ओ रञोऽनुदात्तादेरञश्चेतियउक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यनुवर्त्तन्त इति। तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ हि प्राप्ते मयडारभ्यमाणोऽन्यपूर्वको भवतीति कुतस्त्येवाञोऽपि बाध क इत्यर्थः। एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतस्यानपेक्ष्योच्यते। अथेति। तन्निवृत्तौ वि ध्यन्तरपूर्वको मयट् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः। प्राण्यञ्चेति। पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेऽपीष्टसिद्धिर्भवत्येव। दारुमयमाम्रमयमिति। प्राण्यञि तु तदभावे चार्मणं भास्मितीष्टं न सिध्यति मयट्प्र सङ्गात्। तस्मादिति। बिल्वं वृद्धशरादिभ्यः प्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः। यद्येतदस्तीति। यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः। मानुवृत्तन्नि

यद्यनुवर्त्तन्ते शैषिकाः। अथ निवृत्ताः शैषिकाः। वृद्धमाद्युदात्तं मयटो वकाशः प्राण्यञश्च। अयं चाप्ययुक्तो विप्र तिषेधः। योऽयं मयटः प्राण्यञश्च। किं कारणम्। अनवकाशत्वादपवादो मयडित्येव। अनवकाशो मयट्। स यथै वऔरञमनुदात्तादेरञं च बाधत एवं प्राण्यञमपि बाधेत। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः। तस्मान्मयड्विधाने प्राणिध्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येव मयट् औरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते। यद्येतदस्ति। मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति। मानुवृत्तन् शैषिकाः। पुर स्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमण् अञं बाधिष्यते न यटं न बाधिष्यते। अनुदात्तादेरञः प्रा ण्यञ्विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन। अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः। जारद्रक्ष। जारद्रूक्षम्। प्राण्यञः स एव दृहो भयं प्राप्नोति। कपोत। कापोतम्। प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुन रत्र विशेषः। तेन वा सत्यनेन वा। सापवादकः स विधिः। अयं पुनर्निरपवादः। यदि तेन स्याद्दृह न स्यात्। श्वा विधो विकारो शैवाविधं मांसम्। मयट् प्रसज्येत ॥

ति। वृत्तेर्ष्वुद्यो लुङीति वा परस्मैपदम्। पुषादिद्युतादीति ल्वेरङादेशः। शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽ बाध्यत इत्यर्थः। जरद्रूक्ष इति। जरद्रूक्षशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः। स एवेति। गार्द्दभमिति। कपोतशब्दो ऽलघावन्त इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः। सापवाद इति। मयटा परत्वाद्द्वा भ्रमानलात्। अध्य यमिति। अनेन परत्वान्मयटो बाधनात्। श्वाविध इति। श्वानं विध्यतीति क्विप्। नहिवृतीति दीर्घः। कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदा त्तत्वादनुदात्तादित्वम्। अत्र मयडभावात्प्राण्यञ्भवति। द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फले॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति। आमलकादिशब्दः फलेन यौगिकः आमलक्याः फलमिति किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः। एकान्त
दर्शनादिति। आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते। ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः। फलैकान्त इति। फ
लमेकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः। यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादाम
लकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनिच्छु प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः। तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव
स्वभावतो वर्त्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः। लुप्च॥ फलपाकशुषामि। फलपाके न ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः।
व्रीहय इति। बिल्वाद्यण्। यवा माषा इति। तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोण्। मुद्गशब्दाद्बिल्वाद्यण्। पाट

फले लुक्॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात्॥ फले लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रकृत्यन्तर
त्वात्। प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्त्तते। एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति। एकान्तदर्शनात्प्र
सङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वचनम्। एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वक्तव्यः। वृक्षोपि हि फलैकान्तः। लु
प्च॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम्। लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। व्रीहयः
यवाः। माषा मुद्गास्तिलाः॥ पुष्पमूलेषु बहुलम्। पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः। मल्लिका। करवीरम्। बिसम्।
मृणालम्। न च भवति पाटलानि मूलानि॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्था
ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उ
पसंख्यानम्। ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्य
शब्दिकः॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः। प्रभूतमाह प्राभूतिकः॥

लानीति। पाटलिशब्दो बिल्वादिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वि
तीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ तदाहेति। तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते। न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः। आहौ
प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः। माशब्द इत्याह माशब्दिकः। नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दि
कः तत्र पदसमुदायार्थ इति नाप्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात्कर्म संपद्यते। अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्प
त्तिः। प्रभूतमाहेति। क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एच्छ्ताविति। तिङन्तानुकरणमेतत्। तत्र शब्दे कार्यासंभवात्तिङन्तार्थे ठग्विधिः॥ आक॥ इहेति। एकस्य वानेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणात्सांहितिके पिवाषकारे। नचिचेति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः। आकर्षेति। श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत्। षडेतद्इति। विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्तैते॥ विभाषा॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति। अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ। तत्राविरविकन्यायेन संभवति। उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात्। ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम्॥ त्रेर्मप् ॥ विभाषामाभूदिति। इह अत्र विभा

पार्यास्त्रिकः॥ एच्छ्तौ सुस्ना तादिभ्यः॥ एच्छ्तौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः। सौस्नातिकः। सौखरात्रिकः। सौखशायनिकः॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः॥ आकर्षात्ष्ठल्॥ इह केषांचित्सांहितिकं षत्वम्। केषांचित्पिदर्थम्। तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां पिदर्थमिति। किमत्र न्याय्यम्। परिगणनं कर्तव्यम्। आकर्षात्पर्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥ विभाषा विवधात्॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम्। वैवधिकः॥ त्रेर्मम्नित्यम्। नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्रेर्मब्वचनं नित्यविषयार्थम्। नित्यं त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात्। केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः। तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति। निर्वृत्तइति वर्तते। तेन निर्वृत्त एव त्र्यन्तं मब्विषयं स्यात्। ये त्वन्ये उपचारास्तत्र न स्यात्। कृत्रिमं महत्सु विहितमिति। एवं तर्हि भावइति प्रकृत्य इमब्वक्तव्यः। कृत्रिमा भूमिः। सेकिमो सिरित्येवमर्थम्। ततो वक्तव्यम् ॥

षे संभवतः। एका महाविभाषा अपरा विभाषा विवधादिति। तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरो नन्तरा विभाषा निवर्त्येत इत्युक्तमिति मत्वाह। नैतदस्तीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। इदं तर्हीति। निर्वृत्त एवेति। पङ्क्तिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु पङ्क्तिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः। कृत्रिमं महदिति। प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादीन कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः। भावइति प्रकृत्येति। भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्तेऽर्थे इमब्विधेय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रेरिति। पूर्वेणसिद्धे नित्यार्थवचनम्। तेननिर्वृत्तेतावद्वाक्यंनिवर्त्यते। ततोनित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापिवाक्यस्यनिवृत्तिः क्रियतइतितद्विषयतात्रिप्रत्ययस्यसिध्यति॥ चूर्णा॥ इनिनेति। ठक्कुर्संसृष्टइत्यनेनानभिधानान्नभविष्यतीतिभावः॥ लव॥ रसवाचित्वादिति। रसस्यगुणत्वाद्गुणवाचिनांशुक्लादीनांगुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणवृत्तिदर्शनान्मत्वर्थोलुकेत्यर्थः अंसंसृष्टेचेति। लवणेनद्रव्येणयदसंसृष्टंलवणरसयुक्तंचेत्तत्रापिलवणशब्दस्यदर्शनाद्गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः। संसृष्टेचेति। लवणद्रव्यसंसृष्टमपियल्लवणरसंनसंभवतितत्रनदृश्यतेलवणशब्दइत्यर्थः॥ प्रयच्छ॥ अयुक्तोयमि

त्रेः त्रेश्चेमप्प्रत्ययोभवति। ततोनित्यम् ।नित्यंचत्रेरिमप्प्रत्ययोभवति। किमर्थमिदम्। नित्यंश्यन्तमिमब्विषयमेवयथास्यात्केवलस्यप्रयोगोमाभूदिति। चूर्णादिनिः॥ अयंयोगः शक्योवक्तुम्। कथं चूर्णीचूर्णिनइति। इनिनैवमत्वर्थीयेनसिद्धम्॥ लवणाल्लुक्॥ लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यंरसवाचित्वात्॥ लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। रसवाचित्वात्। रसवाच्येषलवणशब्दः नैषसंसृष्टिनिमित्तः। आतश्चरसवाची। असंसृष्टेचदर्शनात्। असंसृष्टेपिहिलवणशब्दोवर्त्तते। तद्यथा। लवणंक्षीरम्। लवणंपानीयमिति। संसृष्टेचादर्शनात्। संसृष्टेचापियदानोपलभ्यते। तदाहालवणः सूपः। अलवणायवागूः। अलवणंशाकमिति॥ प्रयच्छतिगर्ह्यम्। अयुक्तोयंनिर्देशः। यदसावस्वंदत्वाबहुगृह्णातितद्गर्ह्यम्। कथंतर्हिनिर्देशःकर्त्तव्यः। प्रयच्छतिगर्ह्यायेति। सतर्हितथानिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यतिगर्ह्यार्थंगर्ह्यम्। मेस्याल्लोपोवा॥ मेस्याच्छब्दलोपोवावक्तव्यः। द्विगुणंमेस्यादितिप्रयच्छतिद्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावः॥ वृद्धेर्वृधुषिभावोवक्तव्यः वार्द्धुषिकः॥ धर्मंचरति॥ अधर्माच्च॥ अधर्माच्चेतिवक्तव्यम्। आधर्मिकः ॥

ति। उत्तमर्णोयदल्पंददातिनतद्गर्ह्यम्। यत्त्वल्पंदत्वाबहुगृह्णाति तदेवगर्ह्यमित्यर्थः। गर्ह्यायेति। द्विगुणायप्रयच्छतिद्वैगुणिकइतिचतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययोविधेयइत्यर्थः। मेस्याल्लोपोवेति। उपचारापेक्षयाविकल्पार्थोवाशब्दः। द्विगुणंमेस्यादितिवाक्यात्प्रत्ययोमेस्याच्छब्दलोपश्च। वार्द्धुषिकइति। वृद्ध्यर्थंधनंप्रयच्छतीत्यर्थः॥ धर्मम्॥ अधर्माच्चेति। तदन्तविधेर्ग्रहणवताप्रातिपदिकेननिषेधाद्वचनम्। येनविधिरित्यत्रधर्मान्नञइति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऋतोञ्॥नृनराभ्यामिति।नृशब्दस्यसूत्रेणैवसिद्धेप्रत्ययेष्टशान्तत्वेनोपादानम्।यथानृशब्दादञ्भवत्येवंनरशब्दादपीत्य
र्थः॥शिल्पम्॥अभ्यासपूर्वकंक्रियासुकौशलंशिल्पम्।मृदङ्गादिशुद्धिविधाक्रियाऽभ्याहननलक्षणानिष्पादनलक्षणाचात
त्रविशेषानुपादानात्सर्वञ्च्छति।किंयस्येति।एवंतर्हीति।उपचरितवृत्तिःशिल्पशब्दआश्रीयतइत्ययमेवेवशब्दलोपः।कुं
भकारस्यहिमृदङ्गं·सुरूपंशिल्पंवादकस्यतूपचरितम्।मृदङ्ग·वादनमिति।लोकेतुमार्दङ्गि·कशब्दस्यमृदङ्ग·वादन
शिल्पोभिधेयः।तत्रसाहचर्यान्मृदङ्ग·वादनेमृदङ्ग·शब्दस्यवृत्तिविषयेवृत्त्यागतार्थत्वादप्रयोगोवादनशब्दस्य॥श

ऋतोञ्॥ नृनराभ्यामञ्वचनम्॥नृनराभ्यामञ्चेतिवक्तव्यम्॥नुर्द्धर्म्यानारी।नरस्यापिनारी॥विशसि
तुरिड्लोपश्च॥विशसितुरिड्लोपश्चवक्तव्यः।अञ्च चक्तव्यः।विशसितुर्धर्म्यंवैशस्त्रम्।विभाजयितुर्णिलो
पश्च॥ विभाजयितुर्णिलोपोऽञ्चवक्तव्यः।विभाजयितुर्धर्म्यंवैभाजित्रम्॥शिल्पम्॥ किंयस्यमृदङ्गःशि
ल्पंसमार्दङ्गि·कः।किंचातः।कुम्भकारेप्राप्नोति।एवंतर्ह्युत्तरपदलोपोद्रष्टव्यः।शिल्पमिवशिल्पम्।मृदङ्ग·वा
दनंशिल्पमस्यमार्दङ्गि·कः।मौरजिकः।पाणविकः।पैठरिकः॥शक्तियष्ट्योरीकक्॥किमर्थमीकगुच्यते।
नकगेवोच्येत।कारूपसिद्धिः।शाक्तीकोयाष्टीकइति।शक्तियष्ट्योरीकारान्तेककशब्दश्चप्रत्ययः।नसि
ध्यति।विभाषाचैवहिशक्तियष्ट्योरीकारः।अपिचकेणइतिह्रस्वत्वंप्रसज्येत।एवंतर्हीकगुच्यते।कारूप
सिद्धिः।शाक्तीकोयाष्टीकइति।सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धम्।नसिध्यति।यस्येतिलोपःप्राप्नोति।ईकारोच्चारणसाम
र्थ्यान्नभविष्यति।यदितर्हिप्राप्नुवन्विधिरीकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते।सवर्णदीर्घत्वमपिनप्राप्नोति।यं
विधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यते।यस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यते ॥

क्ति॥ईकारान्तइति।बह्वादिपाठात्।प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्ग·विशिष्टस्यापिग्रहणमितिवचनात्शक्तीयष्टीशब्दाभ्यांकग्भ
विष्यतीत्यर्थः।ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति।अन्यथाककमेवविदध्यात्।नचावग्रहनिवृत्तिरीकारस्यप्रयोजनम्।यतोनल
क्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यम्।यंविधिमिति।एवंचदीर्घोच्चारणंप्रत्याख्यातम्।इककासिद्धत्वा
त्।अन्येत्वाहुःशक्तियष्टिभ्यांठगितिठग्विधानादेवयस्येतिलोपाभावःसिद्धःप्रहरणमित्यनेनहिठकिसिद्धेपुनष्ठग्विधा
नंयस्येतिलोपाभावार्थमेववाक्यनिवृत्तयेनित्यार्थंतत्स्यादितिचेत्तन्न।शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्यठकःपूर्वेणसिद्ध
स्यपुनर्विधानेनवाक्यनिवृत्तेरपिसिद्धत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्ति॥ चौरेपीति। तस्यापिमतिसद्भावात्। अचेतनश्चपदार्थोनास्तिकः स्यादितिवक्तव्यमन्यायस्यतुप्रदर्शनाद्भाष्यकारेण
प्रतिपदंनोक्तम्। अस्तीत्यस्येति। परलोककर्तृकाचसत्ताविज्ञेया। तत्रैवविषयेलोकेप्रयोगदर्शनात् तेनपरोलोकोस्तीतिम
तिर्यस्यसआस्तिकस्तद्विपरीतोनास्तिकः। दिष्टशब्दोदैवपर्यायः। तेनदैवपरायणोदैष्टिकः॥ छत्त्रा॥ राजपुरुषइति। यःपु
रुषोराज्ञश्छत्त्रंधारयतिसछात्त्रशब्दाभिधेयःस्यादित्यर्थः। उत्तरपदलोपइति। उत्तरपदस्येवशब्दस्यलोपोद्रष्टव्यइत्यर्थः।
गौणीवृत्तिश्छत्त्रशब्दस्याश्रयणीया। तत्रैवप्रत्ययस्यदर्शनादित्युक्तंभवति। गुरुश्छत्त्रमिति। अज्ञानंशिष्यस्यच्छादयतिनिव

यस्येतिलोपंप्रतीकारोच्चारणमनर्थकंसवर्णदीर्घस्यतुनिमित्तमेव॥ अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः॥ किंयस्यास्तिम
तिःसआस्तिकः। किंचातः। चौरेपिप्राप्नोति। एवंतर्हिइतिलोपोत्रद्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्यमतिः आस्तिकः। नास्तीत्य
स्यमतिःनास्तिकः। दिष्टमित्यस्यमतिःदैष्टिकः॥ छत्त्रादिभ्योणः॥ किंयस्यछत्त्रधारणंशीलंसच्छात्त्रः किंचातः। रा
जपुरुषेप्राप्नोति। एवंतर्ह्युत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः। छत्त्रमिवछत्त्रम्। गुरुःछत्त्रम्। गुरुणाशिष्यश्छत्त्रवत्छाद्यः।
शिष्येणगुरुश्छत्त्रवत्परिपाल्यः॥ हितंभक्षाः॥ हितंभक्षादितिचतुर्थीनिर्देशः॥ हितंभक्षाइतिचतुर्थीनिर्देशः
कर्त्तव्यः। इतरथाह्यनिर्देशः। इतरथाह्यनिर्देशोभवति। हितशब्देनचयोगेचतुर्थीविधीयतेसाप्राप्नोति। सत
र्हिचतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। एवंवक्ष्यामि। हितंभक्षास्तदस्मै। ततोदीयतेनियुक्तम्। तदस्मैइति॥ व
हतिरथयुगप्रासङ्गम्॥ वहत्यभिधानेरथशकटहलसीरेभ्यःप्रत्ययविधानानर्थक्यंविहितत्वात्। वहत्यती
भिधानेरथशकटहलसीरेभ्यःप्रत्ययविधिरनर्थकः। किंकारणम्। विहितत्वात्। विहितोत्रप्रत्ययस्तस्येदमिति।
शब्दभेदादविधानम्। शब्दभेदादविधिरयंभवति। अन्योहिशब्दोरथंवहतिअन्योहिरथस्यवोढेति। शब्दभेदाद
विधानमितिचेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम्। ॥

र्तिष्यतियत्तस्यच्छत्त्रंशीलमस्यगुरुविषयंपालनंशीलमस्येत्यर्थः॥ हितम्। इतरथाहीति। यदिचतुर्थीननिर्दिश्यतेतदाप्र
कृतायाअस्येतिषष्ठ्याःसंबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थोननिर्दिष्टःस्यादित्यर्थः॥ तद्वह॥ शब्दभेदादिति। षष्ठ्य
न्तात्प्रत्ययोविधीयमानोद्वितीयान्तान्नप्राप्नोतीत्यर्थः। अर्थसामान्यादिति। अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेवप्रत्ययोत्पत्ताविष्ट
सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। ननुरथाद्रथाङ्ग इतितत्रोक्तम्। वोढर्यपिप्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विरथ्य इति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः॥ संज्ञायाम्॥ निपातनानर्थक्यमिति। वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। जनीशब्दादिति। जायते ऽस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते। जनिसद्भ्यामितीण् प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम्॥ विध्य॥ शर्कराभिरिति। प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद्वृत्तिप्रसङ्गः।

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। यएवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति। तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः। यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः। तेन सति लुग्भवति। अनेन सति कस्मान्न भवति। प्राग्दीव्यत इत्युच्यते। संज्ञायां जन्याः॥ किं निपात्यते। जनन्या जनी भावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः। जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात्। जन्या इति निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। पञ्चमीनिर्देशात्। जनीशब्दादेषा पञ्चमी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो जन्याः। जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥ विध्यत्यधनुषा॥ विध्यत्यकरणेन॥ विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अधनुषेत्युच्यमाने ऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। शर्कराभिर्विध्यति। कण्टकैर्विध्यतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति कण्टकैर्विध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति। अनभिधानात्॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते। तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते। सर्वश्च गृहपतिना संयोयुक्तः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो गृहपतिना संयुक्तः। कश्च साधीयः। यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते अथवा गृहपतिनीममन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते। अथवा संज्ञायामिति वर्त्तते॥

अनभिधानादिति। शर्करासिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः। एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः। धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्त्तते॥ गृह॥ गृहपतिर्यजमानः। यस्मिन्निति। यजमानेन पत्न्या च ये योगविशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ। अथ वेति। स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्वर्थे॥अनन्तरार्थे वेति।वाशब्दः समुच्चये।मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेपि प्रत्ययोनन्तरार्थेपीत्यर्थः।मधुरिति।मधुविद्य
न्तेतेयस्मिन् नभांसि विद्यन्तेयस्मिन् तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतोलुक्।नभःशब्दोत्राभ्रवाची।अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वंछा
न्दसत्वात्।इष इति।एषणमिट् सास्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः।शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वा

मत्वर्थे मासतन्वोः॥मासतन्वोरनन्तरार्थे वा॥मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम्।मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मि
न्ननन्तरमिति वा मधव्यः॥माधवः॥लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः॥लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः।
लुक्।मधुः।नभः तपः।अकारः।इषः।ऊर्जः।ईकारः।शुचिः।रेफश्च।शुक्रः।वसोः समूहे च॥अक्षरसमूहे छन्द
स उपसंख्यानम्॥अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्।ओश्रावयेति चतुरक्षरम्।अस्तु श्रौषडिति
चतुरक्षरम्।ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्।यजेति द्व्यक्षरम्।द्व्यक्षरो वषट्कारः।एष वै सप्तदशाक्षरः छन्द
स्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः॥छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्॥छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्या
नं कर्त्तव्यम्।हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः॥अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानम्॥अग्निरीशे वसव्यस्येत्युप
संख्यानं कर्त्तव्यम्।तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्।न कर्त्तव्यम्।स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम्।स्वार्थविज्ञानात् सि
द्धमेतत्।वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थ
स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पादोध्यायश्च समाप्तः ॥

ज्ज्ञश्चाभावः॥वसोः॥ अक्षरसमूह इति।अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत् प्रत्ययः।ओश्रावयेति।अक्षराणि गण्यन्ते।
स्वार्थविज्ञानादिति।वसोरिति योगविभागः कर्त्तव्यः।तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते
भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।पादोध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ इतिचतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योदयो निराकुर्याद् अविद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं सुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥ प्राग्वचनमिति। छ इत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः। प्राग्वचन उक्तमिति। अस्मिन्प्राग्वचने यदुक्तं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात्। प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः। सकृद्विधानार्थमिति। प्राक्क्रीताद्येष्वर्थेष्वनपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु च्छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः। विहितो यथा स्यादिति। पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः सुष्ठु लाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः। योगे योग इति। असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशः सूत्रे छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः। अधिकारादिति। छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन। यथैव प्रत्ययाद्योऽधिकारा अवधिविशेषोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः। प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति। यो

प्राक्क्रीताच्छः ॥ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचन उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेण प्रसङ्ग इति। इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम्। सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद्योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽच्छप्रसङ्गः। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छः प्राप्नोति। उगवादिभ्यो यच्छच्चेति च्छोऽपि प्राप्नोति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किंचातः। यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः। अपवादविषयेऽच्छप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति ॥

गे योग उपतिष्ठत इत्यनेन न त्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते। उगवादिभ्यो यच्छश्चेतीति। नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानात्। उत्सर्गापवादयोः संनिधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः। केचिदाहुः। उगवादिभ्यो यदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्परासंबन्धादुपलक्षणमेतत्। इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छश्चेति। स एव दोष इति। तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्तल्लिङ्गिता शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात्प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समानेऽर्थ इति। तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते। तक्रमिव कौण्डिन्ये दधीत्यर्थः। तथाहीति। यथाजातीयोऽवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम्। यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इत्युक्ते देशः। अलोऽन्त्यात्पूर्व इत्यत्रैव। यां कांचिदिति। आ परिखायाः स्कन्द इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः। अथवेति। अभ्युपगम्यवादोऽयम्। न त्वयं पक्षो युक्तः। अवधिविजातीयत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति। नैष दोषः। तस्मै हितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन च्छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्रसङ्गात्। वावचनादिति। विकल्पवचनादित्यर्थः। अथेति। ठञः परोऽर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक् ठञ इ

समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राक्क्रीताद्योऽर्थ इति विज्ञायते। कुत एतत्। तथाह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति। ननु चोक्तमपवादविषयेऽपि च्छप्रसङ्ग इति। न वा क्वचिद्वावचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। क्वचिद्वावचनात्। यदयं क्वचिद्वावचनं करोति। विभाषा हविरपूपादिभ्य इति। तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति। यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात्सिद्धम्। ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। न वा क्वचिद्वावचनादिति। अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेव भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते॥ उगवादिभ्यो यत्॥ यच्छ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानहोः प्रयोजनम्॥ यच्छौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। सनङ्गूपानहोः प्रयोजनम् ॥

तिवक्तव्यम्। प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यत इत्यर्थः। अर्थेष्विति। तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याप्रवृत्तिः सिध्यति। प्राक् ठञ इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्त्वेन संगृह्येरन्॥ उगवा॥ यच्छ्याविति॥ छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम्। छदिर्नीमेति। छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोऽपि संभवति। अत्राहुः छदिरुपानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः। तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिन्त्यमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम्। नह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते। पाठेऽपि
भा॰कै॰ २ हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम्। नह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते। पाठेऽपि
वापवादो सो भवत्युत्सर्गोपवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः। गवादिगणे ह
लि: शब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषा हविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम्। चरव्यादिति। चर्वधिकरणं हविरुपचारा
चरुशब्देनोच्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते। प्रपञ्चार्थश्चा
यं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषा यायदित्युक्तत्वात्। तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव गृहीष्य
न्ते। प्रकृत्यभावादिति। यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति। तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति। नहि चक्रस्य

यतोऽवकाशः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। अञोऽवकाशः वार्ध्रं वारत्रम्। सनद्गुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नो
ति। सनद्गव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः। औपानह्यं दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। औपान
ह्यं चर्म। ढञ्चाढञ्च भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन। ढञोऽवकाशः। छादिषेयं तृणम्। अञः स एव। छदिर्नाम चर्मविका
रस्तस्मादुभयं प्राप्नोति छादिषेयं चर्म। ढञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषा यायत्॥ हविरपूपा
दिभ्यो विभाषा यायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। आमिक्ष्यमामिक्षीयम्। पुरोडा
श्यं पुरोडाशीयम्। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चरव्यास्तण्डुलाः। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ अन्नविकारेभ्यश्च॥
अन्नविकारेभ्यश्च विभाषा यायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः। सुर्याः सुरीयाः।
यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्या धाना इति। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्त
व्यः। इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते। तत्रैव चोच्यते नाभि
नभं चेति। तत्र चोच्यते। नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं का
रणम्। प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् ॥

नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः। नापि तादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः। यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः
परत्वाद्धितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति। गवादिय्यता सन्नियुक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति। न चेति। य राम॰ २
द्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति। तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मण्डलचक्राणामिति। नेयंनिर्द्धारणेषष्ठी सामान्यविशेषाभावात्। नहिभवतिगवांगोः संपन्नक्षीरतमेति। तस्मादवयवावयवि
भावेषष्ठी। मण्डलाकारंचक्रंयेषांतानिमण्डलचक्राणिशकटानि। तेषांमण्डलाकारंयच्चक्रंतन्नभ्यमुच्यते। तच्चनाभेः प्रकृ
तिर्नभवतीतितत्रप्रत्ययोनप्राप्नोतीत्यर्थः। कः पुनरिति। अवयवावयविनोः सादृश्याभावादितिप्रश्नः। इतरः क्रियाद्वारकं
सादृश्यंप्रतिपादयति। यत्तदिति। छिद्रवानरयाङ्ग·विशेषोनाभिशब्दवाच्यः सयथाऽक्षारव्यंकाष्टविशेषंधारयतिपरिवर्त्तते
चैवंचक्रमपीतितत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यतइत्यर्थः। अञ्जनोपाञ्जनमिति। अञ्जनंतैलाभ्यङ्गः। उपाञ्जनंसमीपाभ्य
ङ्गः। यान्येतानीति। एतच्चोपलक्षणम्। नभ्योलोहबन्धोनभ्योक्षइत्याद्यर्थमपिपठितव्यमेव। अरव

नचनाभिसंज्ञायाविकृतेः प्रकृतिरस्ति। यदेवहितन्मण्डलचक्राणांतदेवमण्डलचक्रंतन्नभ्यमित्युच्यते। सि
द्धंतुशाखादिषुवचनाद्ध्रस्वत्वंच। सिद्धमेतत्। कथम्। शाखादिषुनाभिशब्दः पठितव्यः। ह्रस्वत्वंचवक्तव्यम्।
नाभिरिवनभ्यमिति। कः पुनरिहोपमार्थः। यत्तदक्षधारणंपरिवर्त्तनंवा। अपरआह। यत्तदञ्जनोपाञ्जनमि
ति। नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यंनाभिनर्भंचेति। वक्तव्यंच। किंप्रयोजनम्। यान्येतान्यरवन्तिचक्राणितदर्थम्। तत्र
नाभिसंज्ञायाविकृतेः प्रकृतिरस्ति। यानिचाप्यनरवन्तिचक्राणितदर्थमपीदंवक्तव्यम्। दृश्यतेहिसमुदाया
दवयवस्यपृथक्त्वम्। तद्यथा। वार्क्षीशाखेति ॥

त्सुचक्रेषुपृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूताएवनाभ्यादयोवयवाउत्पद्यन्ते। तत्रनाभिप्रकृतिः काष्ठंनभ्यंभवत्येव।
अररहितंतुचक्रमेकस्मादेवकाष्टादुत्पद्यतइतिपृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्टाभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। यानिचा
पीति। अनराणीतिवक्तव्येचक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थोमतुब्निर्देशः। अनराणीत्युक्तेभग्नाराण्यपिचक्राणिप्रतीयेरन्।
तस्मादरवत्पर्युदासेनात्रुपजातारचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेनभवति। ननुयथारक्षाएवबहवोवनंनतुतद्व्यतिरिक्त
म्। एवंनाभ्यादयएवचक्रंतत्रभेदनिबन्धनोनाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावोनस्यादित्याशङ्क्यभेदंतावदवयवावय
विनोः साधयति। दृश्यतइति। भेदेनापिव्यवहारोवयवावयविनोर्दृश्यतेनकेवलमभेदेनैवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वप्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः। न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह। गुणान्तरयोगा
दिति। तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्त नाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते
ह्यवयवनिबन्धनोऽपि व्यपदेशः समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ। तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षा लब्धप्रकृतिव्यपदे
शनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः। तादर्थ्यादिति। अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्था व्रीहयोऽपि चरव्या अङ्गा
रीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽप्यङ्गारीय एवेति प्र कृतौ छो न भवतीति वेदितव्यम्॥ कम्बला॥ निपातनादिति। अन्तस्वरितपाठाच्चय
दन्तत्वं विज्ञास्यते। परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि पञ्चाश्वेत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं

गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते। तद्यथा। बैभीतको यूपः। खादिरं चषालमिति। तत्रावयवात्समुदायेवृत्ति
र्भविष्यति। अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम्। नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति। नभ्यात्तु लुग्वचनम्॥ नभ्यात्तु
लुग्वक्तव्यः। स तर्हि लुग्वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तदर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। नभ्यार्थो नभ्य इति। कम्बलाच्च संज्ञाया
म्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अपरिमाण
बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति। इह मा भूत् कम्बलीया ऊर्णाः।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्क्रियते परिमाणार्थम्। परिमाणं
च संज्ञैव॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते। ऊर्णान्तादि
ति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते। हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। चरव्या
स्तण्डुलाः। शरीरावयवाद्यत्॥ यत्प्रकरणे रथाच्च॥ यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। रथाय हिता रथ्या॥

तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः। परिमाणं च संज्ञैवेति। संज्ञायत इति संज्ञा॥ विभाषा॥ किमियमिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषाय
यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम्। तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः॥ शरीरा॥ रथाये
ति। हितार्थ एव रथाद्यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं कृतम्। केचिद्रथसीताहलेभ्यो य
द्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति। अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्नेत्य
स्मिन्नित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खल॥ वृषशब्दोयमिति। नतुकृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहाऽकृतनलोपोनिर्दिश्येतेतिभावः। वृषन्शब्दइति। उच्चारण
देवनान्तत्वेज्ञाते नकारान्तइतिवचनंस्वरूपनिरूपणार्थम्। तस्येति। अन्यथाततष्ठक्प्रसज्येत। वृषशब्दश्चादेशइति। अन्य
थायेचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावाद्वृषण्यमितिस्यात्। कुतोनुचरसीति। ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं
नातिप्रसिद्धमितिव्युत्पादयति। एकेनविग्रहइति। एकेनविग्रहएवेत्यर्थः। विग्रहस्तुद्वाभ्यामपिभवतीतिनासौनियम्यते।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ वृषशब्दोयमकारान्तोगृह्यते। वृषन्शब्दोपिनकारान्तोस्ति। तस्योपसंख्या
नंकर्त्तव्यंवृषशब्दश्चादेशोवक्तव्यः। वृषेहितमितिविगृह्यवृष्यमित्येवयथास्यात्। तथाब्रह्मशब्दोनकारान्तो
गृह्यतेब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोप्यस्तितस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यंब्रह्मन्शब्दश्चादेशोवक्तव्यः। ब्राह्मणेभ्योहित
मितिविगृह्यब्रह्मण्यमित्येवयथास्यात्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। समानार्थावेतौ। वृषशब्दःवृषन्शब्दश्च। ब्रह्मन्शब्दो
ब्राह्मणशब्दश्च। आतश्चसमानार्थौएवंह्याह। कुतोनुचरसिब्रह्मन्कुतोनुचरसिब्राह्मणेति। तत्रद्वयोःशब्दयोःस
मानार्थयोरेकेनविग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यतिअविरविकन्यायेन। तद्यथाअवेर्मांसमितिविगृह्याविकशब्दा
दुत्पत्तिर्भवतिआविकमिति। एवमिहापिवृषायहितमितिविगृह्यवृष्यमितिभविष्यति। वृषेहितमितिविगृह्यवा
क्यमेव। तथाब्रह्मणेहितमितिविगृह्यब्रह्मण्यमितिभविष्यतिब्राह्मणेभ्योहितमितिविगृह्यवाक्यमेवभविष्यति।
त्रैशब्द्यंचेहसाध्यंतच्चैवंसतिसिद्धंभवति। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः
पूर्वपदार्थहितत्वात्॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः॥ अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः। किंकारणम्। पूर्वपदा
र्थहितत्वात्॥

विगृह्येति। भिन्नकर्तृत्वात्क्त्वानुपपत्तिः। नैषदोषः। उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यतेअन्तर्भावितण्यर्थत्वात्। पदैःपरावरयोगे
चेतिवाक्त्वाप्रत्ययः। वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छप्रत्ययोनभवतीत्यर्थः। आत्मन्॥ अनिर्देशइति। योयंहितमिति
प्रत्ययार्थनिर्देशःसभोगोत्तरपदात्खविधानेविवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः। तत्कार्याकरणात्। तथाहि। लोकेपितृ
भोगीणादिशब्दैःपित्रादिहितस्यार्थस्यप्रतिपत्तिःपित्रादिभोगहितस्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वावचनमिति। अन्यथाभोगीनराच्छो बाध्येत। भोगोत्तरपदात्खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किंभोगीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। सर्वथेति। सामर्थ्यबलवदित्युत्तरम्। ननु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणेपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्नसिध्यति। एवंतर्हि तथापाठः कर्त्तव्यः। यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय इति। ग्रामणि भोगीन इति। ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः। तत्त्वं प्राप्नो

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति। पित्रे चैव हित इष्यते। एवंतर्हि भोगीनर प्रत्ययो विधास्यते। भोगीनरिति चेद्वावचनम्। भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त्तव्यम्। मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति॥ राजाचार्याभ्यां नित्यम्। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। इह च ग्रामणि भोगीनः सेनानि भोगीन इति उत्तरपद इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह चाब्भोगीन इति अपोभीति तत्त्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्त्तन्ते। अस्ति क्रियापदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यः सम्यक् स्नानादीः क्रियाः अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। यश्च पितृस्याभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। यदि संबन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम्। यो हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा ॥

तीति। भकारादौ प्रत्यये ङस्य विधीयमानमिति भावः। द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धनवानपि कृपणो निर्भोग उच्यते। तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। संबन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति। ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धनमिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन ॥ पमः ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अहिरिवेति। समुदायेवृत्तोभोगशब्दएकदेशेषुफणेषुप्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजङ्गाङ्गमेवभोगशब्देनोच्यतेनतुसर्वंशरीरमिति। तद्युक्तम्। अनन्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्यकर्तुमशक्यत्वात्। पञ्चजनादिति। मनुष्याःपञ्चजनाउच्यन्ते। चत्वारोवर्णाःरथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः। समुदायेवृत्तस्यावयवेपिवृत्त्याएकवचनंयथासप्तर्षिरिति। योहिपञ्चानामिति। ननुसापेक्षत्वादत्रसमासेननभाव्यम्। संख्याहिसंख्येयविशेषमपेक्षते। संख्येयस्यैवजनापेक्षयाव्यतिरेकस्तद्वारेणतुसंख्यायागुणस्येतिसाक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः। नैषदोषः। प्रकरणादि

अहिरिवभोगैःपर्येति। अहिरिवशरीरैरितिगम्यते। एवंपितृशरीरायहितःपितृभोगीणइति॥ खविधानेपञ्चजनादुपसंख्यानम्॥ खविधानेपञ्चजनादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। पञ्चजनायहितःपञ्चजनीनः। समानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। योहिपञ्चानांजनायहितःपञ्चजनीयःसभवति। सर्वजनाट्ठञ्च॥ सर्वजनाट्ठञ्चवक्तव्यःखश्च। सर्वजनायहितःसार्वजनिकः। सर्वजनीनः। समानाधिकरणइतिचवक्तव्यम्। योहिसर्वेषांजनायहितःसर्वजनीयःसभवति॥ महाजनान्नित्यम्॥ महाजनान्नित्यंठञ्वक्तव्यः। महाजनायहितोमाहाजनिकः। तत्पुरुषइतिवक्तव्यम्। बहुव्रीहौमाभूत्। महान्जनोऽस्यमहाजनः। महाजनायहितोमहाजनीयः। यदितर्हितिप्रसङ्गाःसन्तीत्युपाधिःक्रियते। आद्यन्यासेप्युपाधिःकर्त्तव्यः। आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरणइतिवक्तव्यम्। योहिविश्वेषांजनायहितःविश्वजनीयःसभवति। अथमतमेतदनभिधानादाद्यन्यासेनभवतीति। इहापिनार्थउपाधिग्रहणेन। इहाप्यनभिधानान्नभविष्यति। सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ॥ सर्वाण्णस्यवावचनम्॥ सर्वाण्णस्यवेतिवक्तव्यम्। सार्वः। सार्वीयः ॥

वशाद्यदाविशिष्टसंख्येयइतित्वावसायःसंख्याशब्दानांतदाजनादिनासाक्षात्संबन्धाद्भवतिवृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वोजनइतिपूर्वकालैकसर्वेतिसमासः। सर्वेषांजनायेति। सर्वसाधारणायवैश्यादिजनायेत्यर्थः। महाजनादिति। नित्यग्रहणंसर्वजनादुक्तःखोमाभूदित्येवमर्थम्। महाजनशब्दश्चसमानाधिकरणपदआत्वनिर्देशादेवावसीयते॥ सर्वा॥ सर्वादिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः। सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा। अनाश्रितार्थस्यचशब्दरूपस्यानुकरणमितिप्रकृतिवद्भावादपिसर्वनामत्वंनभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पुरुषाद्वधेति। प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते। कृतेतु तेनेति तृतीयोपात्तैवा। पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादि
युक्त इह गृह्यते। नतु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः॥ तदर्थम्॥ कृत्यनामभ्य इति। अवश्यकर्त्तव्यत्वात्का
रणार्हत्वाद्वा कृत्याउक्तवास्तन्नामभ्य इत्यर्थः। नवेति। प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः॥ छदि॥
उपध्यभावादिति उपाधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति। एकस्यैव रथाङ्ग·विशेषस्योपध्युपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थ

पुरुषाद्वधइतिवक्तव्यम्। पौरुषेयोवधः। अल्पल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति। पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृ
तेष्विति वक्तव्यम्॥ पौरुषेयोवधः। पौरुषेयोविकारः। पौरुषेयस्समूहः। तेनकृतं पौरुषेयं वचनं दैवतम्। तद
र्थंविकृतेः प्रकृतौ॥ तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्। तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः। इन्द्रमहार्थम्। ऐन्द्रम
हिकम्। गाङ्गमहिकम्। काशेरुयज्ञिकम्। नवाप्रयोजनेनकृतत्वात्॥ नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। प्रयोजनेनकृत
त्वात्। यद्धि ऐन्द्रमहार्थम्, इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनंभवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम्॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥
उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्ति रुपध्यभावात्। उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किंकारणम्। उपध्यभावा
त्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेनभवितव्यम्। नचोपधिसंज्ञिका याविकृतेः प्रकृतिरस्ति। यद्धि तद्रथाङ्गं त
दौपधेयमित्युच्यते। सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेञ्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्वक्तव्यः। उपधी
यते उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयम्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तम्। उपध्यर्थमिति प्र
त्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति। नैतदस्ति। अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। उपधीयते उपधिरिति। अस्ति भाव
साधन उपधानमुपधिरिति। तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि न सिध्यति। किंकारणम्। विकृतेः प्रकृता
वितिवर्त्तते। प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते ॥

स्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः। सिद्धं त्विति। उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थेञ्वक्तव्य इत्यर्थः। तद्यो भावसाधन इति।
तत्र हितादर्थ्यं संभवति। उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्ग·विशेषस्य। एवमपीति। यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते। ब
हुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति। तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र
वा प्रकृतेरूपान्तरापत्तिः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बालेया इति। अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति। न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य इति। यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्त्वेनैवमृषभोपि न वत्सविकारः। अथेति। तदर्थग्रहणमनुवर्त्तते। स्वार्थे प्रत्यय उपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः। ऋषभोपानद्वरत्रादयश्च शब्दास्तादर्थ्याद्वृत्तादिषु वर्त्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। प्रासाद इति। अत्र संभावना सात्र गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यत इति करणापरामर्शेनेदमुच्यते। यदि तर्हि वदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः। अरणीयं स्थूणा काष्ठमिति। अ

तच्चावश्यं निवर्त्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च। इहार्थं तावत्। बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थम्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। आर्षभ्यो वत्स इति। अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न। किं चार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थे यथा स्यादिह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि तदर्थमित्यनुवर्त्तते। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ऋषभार्थो घासः। उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम्। ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति। कथं पुनर्भवान् विकारं मत्वा योह बल्यृषभ नैं सिध्यतीति। यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। बैभीतको यूपः खादिरं चषालमिति न सिध्यति। अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति। गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः ॥

त्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याह। गुणान्तरयुक्ता हीति। बल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्ता इत्यर्थः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति। सुजातावयवः संहननवान्महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थं तदा तादर्थ्यस्य संभवः। आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात्। तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याप्रसिद्धत्वात् तत्र प्रत्ययाभावः। आम्रपक्वावस्थयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

औपधेयंत्विति। सत्यपि क्रियापेक्षे द्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकाराऽभावात्। वचनादिति। कर्मसाधनकि प्रत्ययान्ता दुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ्प्रत्ययः। उपध्यौपधेयशब्दयोर्लोके पर्यायत्वादेकस्यार्थस्यान्यापेक्षयातादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्॥ तदस्य॥ स्याद्ग्रहणमिति। क्रियमाणेपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्ग निवृत्तिरितिकरणादेव सर्वातिप्रसङ्ग निवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः। प्रासादो देवदत्तस्येति। अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः। अस्येति षष्ठ्या संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात्सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात्। ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्र न भविष्यति। तथा च कृद्दिरुपधिवलेर्ढञित्यत्र भाष्यं बाढमर्थ इत्यादि। एवं तर्ह्यसति स्याद्ग्रहणे प्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योयं प्रासादलाभ इति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः। अथेति। यदा देवदत्तनामा केनचिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वासौ संभावयति नायं प्रासादो

औपधेयं तु न सिध्यति। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ स्याद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति। अथ क्रियमाणेपि स्याद्ग्रहण इह कस्मान्न भवति। प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति। शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम्। नैवं शक्यम् ॥

न्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति। एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्योसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम्। अथवा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्तत इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यलेशोप्यस्ति। न च प्रतीयते येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत। शक्यार्थ इति। स्यात् शक्यार्थ इति पठितव्यमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीमेवेति। चिरवृत्तमपिवस्तुबुद्ध्याभावितत्वात्प्रत्यासन्नमिवप्रतीयते। उपदेशेजनुनासिकइदित्यत्रेदमुक्तम्। प्रायग्रह
णाद्संज्ञायामपिघञ्भवति। प्रायवचनात्संज्ञायामेवघञ्स्याद्दानवानह्युपाधेरुपाधिर्भवतिविशेषणस्यवाविशेषणमिति
तत्रहिघञ्विधेयत्वात्प्रधानंतस्यैवप्रायग्रहणंसंज्ञाग्रहणंचविशेषणंन्याय्यम्। ननुसंज्ञायांप्रायग्रहणंविशेषणंपरार्थस्यस्व
संस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देनपारार्थ्यापन्नस्यैवप्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्चोपाधिविशेषणशब्दयोश्चक्वचित्पर्यायत्वं
क्रियाभावशब्दयोरिव। क्वचित्तुभेदेनव्यवहारः। तदुक्तम्। अर्थविशेषउपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दोयः। अनुपाधिरतोन्य
च्छ्रूयाःसविशेषणंयद्दिति। तत्रस्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तंपरतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थइत्यनेनविशेषणेनसंबन्धानुभवे।
ननुविशेषण संबन्धमनुभूयप्रकृत्यर्थंविशेषयिष्यति। नैतदस्ति। विशेषणसंबन्धानुभवेप्रधानत्वंतस्यस्यात्। ननूपाधित्वंप्र
तीतिकालएवतस्यपारार्थ्यमवगतमितिकुतोविशेषणसंबन्धः। अथोपाधिद्वयेनप्रकृत्यर्थःसंबध्येत। तदिहापिप्रसज्येत। श

इदानीमेवह्युक्तंनह्युपाधेरुपाधिर्भवतिविशेषणस्यवाविशेषणमिति। एवंतर्हिइतिकरणःक्रियते। ततश्चेद्विव
क्षाभवति। विवक्षाचद्वयी। अस्त्येवप्रायोक्त्रीविवक्षा। अस्तिलौकिकी। प्रायोक्त्रीविवक्षा। प्रयोक्ताहि। मृद्व्यास्निग्धयाश्ल
क्ष्णयाजिह्वयामृदून्स्निग्धान्श्लक्ष्णान्शब्दान्प्रयुङ्क्ते। लौकिकीविवक्षायत्रप्रायस्यसंप्रत्ययः। प्रायइतिलोकोव्यप
दिश्यते। नचप्रासादोदेवदत्तस्यस्यात्। प्राकारोनगरस्यस्यादित्यत्रोत्पद्यमानेनप्रत्ययेनप्रायस्यसंप्रत्ययःस्यात्॥

कः प्रासादोदेवदत्तस्यस्यादिति। तत्रज्ञातुमुपभोक्तुंवाशक्यइतिप्रकृत्यर्थस्यशक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः। मृदूनिति।
अपभ्रंशानित्यर्थः। तस्मात्प्रयोक्तृविवक्षानाश्रीयते। प्रयोक्तुःस्वातन्त्र्यान्नियमाभावात्। प्रायस्येति। समग्रकल्पस्येत्यर्थः। तस्मा
द्यत्रार्थेलोकाःशब्दान्प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिनः तएवशास्त्रेणानुविधीयन्ते। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः। अयमेवन्या
यःक्वचिदितिकरणेनोपसंगृह्यते। तत्रेतिशब्दोहेत्वर्थःसन्विवक्षामनुसारयति। योयमर्थस्तदस्यतदस्मिन्स्यादितितदर्थप्र
त्यायनाययदाविवक्षाभवतिअतोहेतोरयमर्थः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयतइति। अथवाएवमर्थवृत्तिरितिशब्दोवि
वक्षामनुसारयति। एवंयदिलोकस्यविवक्षाभवति तत्रप्रत्ययइत्यर्थः। नचलोकस्यप्रासादोदेवदत्तस्यस्यादित्यर्थस्यप्रतिपा
दनायप्रासादीयोदेवदत्तइतिशब्दप्रयोगेच्छाभवतिभवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आहो॥ किमर्थमिति। परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात्पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्हीति। आचार्य्यदेशीयः परिहरति। यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम्। तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम्। तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपो परिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति। यथा पञ्चाश्वेति। पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनाद्यस्तत्यभावात् पक्षे शताच्च ठन्यताव शत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि

यद्येवं नार्थः स्याद्ग्रहणेन। न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः। अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। परिमाणपर्युदासो न भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः। साह˜˜स्र इति यतावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽन्या संख्याऽन्यत्परिमाणमिति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति। न्यायसिद्धमेवैतत् ॥

कृते द्विशतेति भवति। यद्येतदिति। शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति। इदानीमाचार्य आह। य तावदिति। परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः। भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्त्तामूर्त्तगणनात्मकत्वात्संख्यायाः एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव। यच्चेषीकान्तमिति। अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम्। तेनायमर्थः। हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्तकुलाचला इति। अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यच्चापरिमाणमिति। अमूर्त्तमप्यात्मादि गण्यतेइत्यर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमाणानितुमूर्त्तद्रव्यविषयाण्येव। क्वचित्पाठः यच्चपरिमाणमिति। तत्रायमर्थः द्रोणादिपरिमाणमपिसंख्ययापरिच्छिद्यते द्वौद्रोणाविति। परिमाणग्रहणंचोपलक्षणंसर्वस्यसंख्यापरिच्छेद्यत्वात्। तदुक्तम्। दिष्टिप्रस्थसुवर्णादिमूर्त्तिभेदायकल्पते। क्रियाभेदायकालस्तुसंख्यासर्वस्यभेदिकेति। सर्वतइति। आरोहपरिणाहाभ्यांस्वगताभ्यांधान्यादियेनमीयते काष्ठादिमयेनतत्परिमाणंप्रस्थादिकमुच्यते। प्रस्थस्यचेति। संख्ययैवविशेषो गण्यते द्वौप्रस्थौत्रयःप्रस्थाइति नत्वन्यतइत्यर्थः। भिन्नसन्निवेशस्यहस्तादिनापिपरिच्छेदोभवतीतिसमानाकृतिग्रहणंसमानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम्। प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपिस्वरूपप्रतिपादनंप्रश्नपूर्वकंकरोति। किंपुनरिति। ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वदिगवस्थितंपरिच्छेदकमुन्मानमुच्यते। यथाहास्तिनमुदकंहस्तीतिकेचिदाहुः। अन्येतुहस्त्यादेःप्रमाणेचान्तर्भावात्तुला

भेदमात्रंसंख्याहा। यच्चेषीकान्तंयच्चापरिमाणंतस्यसर्वस्यसंख्याभेदमात्रंब्रवीति। परिमाणंतुसर्वतः। सर्वतोमानमितिचातःपरिमाणमिति। प्रस्थस्यचसमानाकृतेर्नकुतश्चिद्विशेषोगम्यते। नचोन्मानतोनपरिमाणतोनप्रमाणतः। किंपुनरुन्मानंकिंपरिमाणंकिंप्रमाणम्। ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानम्। ऊर्ध्वंयन्मीयतेतदुन्मानम्। परिमाणंतुसर्वतः। सर्वतोमानमितिचातःपरिमाणम्। कुतएतत्। परिःसर्वतोभावेवर्त्तते। आयामस्तुप्रमाणंस्यात्। आयामविवक्षायांप्रमाणमित्येतद्भवति। संख्याबाह्यातुसर्वतः। आतश्चसर्वतःसंख्याबाह्या। भेदमात्रंब्रवीत्येषा नैषामानंकुतश्चन ॥

दण्डादावारोप्ययेनद्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेनपलादिशब्दवाच्येनपाषाणादिनासुवर्णादेर्गुरुत्वंमीयतेतदुन्मानंतच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यतइत्याहुः। आयामइति। विस्तारोयेनमीयतेदारुवस्त्रादीनांतत्प्रमाणंहस्तादितच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते। नैषेति। नकुतश्चित्संनिवेशादेःसंख्यामानंसंनिवेशादिनिरपेक्षमानमित्यर्थः। तथाहि। द्वौमेरुसर्षपावित्यपिभवति। इयतीविवक्षेति। रूढिपरित्यागेनपरिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यतेइत्यर्थः। नन्वेवमप्यव्यभिचारात्संख्याविशेषणमनर्थकम्। नैषदोषः। प्रत्ययार्थस्ययदापरिच्छेदिकासंख्यातदाप्रत्ययोयथास्यात् पञ्चकोगोसंघइति यदातुप्रकृत्यर्थस्यैवपरिच्छेदिकासंख्यापञ्चगावोऽस्यसंघस्येतितदामाभूदित्येवमर्थंसंख्यापरिमाणग्रहणेनविशेष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संख्यायाइतिचतत्रेति।लक्ष्यसिद्धयेसंख्याग्रहणंतत्राधिकंकर्त्तव्यमित्यर्थः।किंपुनरिति।किंमर्यादायामाङ्‌अथाभिविधावितिप्रश्नः।अ
र्हतिशब्दैकदेशानुकरणंचार्हशब्दः।वस्नेवचनादिति।पटादेरर्थस्यशत्यादिशब्दैरभिधानादितिभावः।मांसौदनिकइति।नहि
मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमितिभावः।अस्मिन्दीयतइति।अधिकरणत्वंसंप्रदानत्वंवाविवक्षित्वाप्रत्ययोविधास्यतइतिविकल्पप्र
दर्शनार्थमुभयोरुपादानम्।तत्रतदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइतियोगविभागः क्रियते।तदस्मिन्नित्येकोयोगः।वृद्ध्या

एवंचकृत्वासंख्यायाः पृथग्ग्रहणंक्रियते।यदप्युच्यते।तदस्यपरिमाणंसंख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्वितिविशेष
णंनप्रकल्पतइति।आहायंपरिमाणंयासंख्येतिनचास्तिसंख्यापरिमाणंतत्रवचनादियतीविवक्षाभविष्यति।यदप्यु
च्यते।क्रीतवत्परिमाणादितिचसंख्याविहितस्यप्रत्ययस्यातिदेशोनप्रकल्पतेइति।संख्यायाइतिचतत्रवक्तव्यम्।किंपु
नरिमेठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति।आहोस्वित्सहार्हेण।कश्चात्रविशेषः।ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेतद्विधिः।ठगादयः प्रागर्हा
च्चेदर्हेतद्विधिः।अर्हेठगादयोविधेयाः।शतमर्हतिशत्यः।शतिकः।साहस्रइति।वस्नेवचनात्सिद्धम्।इहयःशतमर्ह
तिशतंतस्यवस्नोभवति।तत्रसोऽस्यांशवस्नभृतयइत्येवसिद्धम्।वस्नेवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिषुप्राप्तिः।दि
वस्नेवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिषुप्राप्तिः।मांसौदनिकोऽतिथिः।श्वैतच्छत्रिकः।कालायसूपिकः।तथागुणा
नांपरिप्रश्नेभवति।किमयंब्राह्मणोऽर्हतिशतमर्हतिशत्यः।शतिकः।साहस्रः।नैष्किकइतिनसिध्यति।सन्तुतर्हिसहा
र्हेण।अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः।अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गोभवति।भोजनमर्हतीति।किमुच्यतेभोजनादिष्व
तिप्रसङ्गइति।यदाच्छेदादिभ्यइत्युच्यते।अवश्यंमांसौदनिकाद्यर्थयोगविभागः कर्त्तव्यः।तदर्हति।ततःच्छेदादिभ्यो
नित्यमिति।तस्मिन्क्रियमाणेभोजनादिष्वतिप्रसङ्गोभवति।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनभिधानादिति।अनभिधानाद्भोज
नादिष्वतिप्रसङ्गोनभविष्यति।अथवायोगविभागः करिष्यते।कथंमांसौदनिकोऽतिथिः।श्वैतच्छत्रिकः।कालायसूपिकः।
अस्मिन्दीयतेअस्मादितिच ॥

यलाभशुल्कोपदादितिद्वितीयः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः।दीयतइति तृतीयोयोगउभयोर्योगयोःशेषः।ततोदीयते।
तदस्मिन्नितिसप्तम्यर्थेठगादयः प्रत्ययाभवन्ति।तदस्मिन्दीयतेतदस्मादितिचोपसंख्यानमितिवचनाद्वाचतुर्थ्यर्थेपिभवतीतिस
र्वेष्टसिद्धिः।यद्यप्यर्हतेपिनदीयते।तथापियोग्यतयासंभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेनविशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्ति
रविरुद्धेतिमन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असमासइति। वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्रभवति। निष्कशब्दस्यपरिमाणवाचित्वात् पूर्वेण प्राप्तोनेनठग्विधीयते। निष्कादिष्विति। पूर्वत्रग्रहणंवार्त्तिककारः पठन् कुलतिल्यादिसिद्धिंप्रयोजनंमेने। भाष्यकारस्तुन्याय सुत्वादनायपूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थमत्वाप्रयोजनानिप्रदर्श्यदूषयित्वाचकुलतिल्याद्यर्थत्वमेवज्ञापकस्यस्थापयिष्यति।

एवमेतत्सिद्धम्। अथवापुनः सन्तुप्रागर्हीयात्। ननुचोक्तम्। ठगादयः प्रागर्हीयात् इहैतद्विधिरिति। परिहृतमेतद्वक्ष्येवचनात्सिद्धमिति। ननुचोक्तंवक्ष्येवचनात्सिद्धमितिचेन्मांसौदनिकादिषुप्राप्तिरिति। तथागुणानांपरिप्रश्ने भवति। किमयंब्राह्मणोर्हतिशत्यः। शतिकः। साहस्रः नैष्किकइतिनसिध्यतीति। नैषशतमर्हतिदोषः। अस्मिन्दीयतेअस्मादितिचएवमेतत्सिद्धंभवति॥ असमासेनिष्कादिभ्यः॥ असमासइतिकिमर्थम्। परमनिष्केणक्रीतंपरमनैष्किकम्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। निष्कशब्दात्प्रत्ययोविधीयते। तत्रकः प्रसङ्गोयत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्। नैवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिनाप्राप्नोति। ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अतउत्तरंपठति। निष्कादिषुसमासग्रहणंज्ञापकंपूर्वत्रतदन्ताप्रतिषेधस्य। निष्कादिषुसमासग्रहणंक्रियते। ज्ञापकार्थम्। किंज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्रतदन्तविधेः प्रतिषेधोनभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्राग्वतेष्ठञित्यत्रतदन्तविधिः सिद्धोभवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। नचठञ्विधौकाचित्प्रकृतिर्गृह्यते। इदंतर्हिप्रयोजनम् ॥

प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति। तेनपरमनिष्कशब्दाट्ठञ्सिद्धोभवति। केवलात्प्रातिप्रदिकाट्ठञ्विधीयमानः समासान्तस्यादित्याभासमात्रेदमुक्तम्। नचठञ्विधाविति। यत्रविशिष्टाप्रकृतिरुपादीयतेतत्रतदन्तविधेः प्रतिषेधः। ठञ्विधौतुङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकमात्रंप्रकृतित्वेनाश्रीयते। तत्रहिसमासस्यापिप्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्नप्रतिषेधइतिठञ्सिध्यतीतिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पारसगोपुच्छिकमिति। ठक्प्रतिषेधाट्ठञ्भवति। यद्येवंकेवलस्यप्रतिषेधोनप्राप्नोतिगोपुच्छिकइति। नैषदोषः। यस्यांपरिभाषायांप्रातिपदिकश्रुतिरस्तिसेहनोपतिष्ठतइतिसामान्यापेक्षंज्ञापकमिहाश्रीयते। तेनग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तिव्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति। द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिनातदन्तस्यकार्येकेवलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेन। विधौप्रतिषेधइति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतिप्रत्ययविधौग्रहणवतेत्येतस्याः परिभाषायाज्ञापितत्वाद्यत्रैवप्रत्ययोविधीयतेतत्रैवानयातदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेनतुठक्प्रतिषिध्यतइतिनतदन्तविधिप्रतिषेधोनापिव्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्येत्वाहुः। गोपुच्छात्स्वरष्ठक्साधुर्नभवतीत्येवंप्रतिषेधेविज्ञायमानेगोपुच्छश्रुतेः सर्वत्राविशेषात्के

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। परमगोपुच्छेनक्रीतंपारमगोपुच्छिकम्। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। विधौप्रतिषेधः। प्रतिषेधश्चायम्। एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यः इतउत्तरंतदन्तविधेः प्रतिषेधोनभवतीति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणंवर्तयतिद्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः। अत्रतदन्तविधिः सिद्धोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानांतदन्तग्रहणमलुकीति। पूर्वेणैवतर्हिप्रयोजनम्। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्योहितंराजमाष्यम्। कृसलतिलेभ्योहितःकृसलतिल्यः। प्राग्वतेःसंख्यापूर्वपदानांतदन्तग्रहणमलुकि॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानांतदन्तग्रहणमलुकिकर्तव्यम् ॥

वलातदन्ताच्चठकोसाधुत्वंसिध्यतीतिनात्रतदन्तविधिनाप्रयोजनमितितदभावेतत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इतिज्ञापनस्यापिनप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिति। तच्चावश्यंवक्तव्यमसत्यस्मिन्ज्ञापकेविध्यर्थंसतितुनियमार्थंसंख्यापूर्वपदानामेवयथास्यादिहमाभूत्परमपारायणंवर्तयतीति। तथालुगन्तायाःप्रकृतेर्माभूद्वृद्धिःशूर्पेणक्रीतंद्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननुराजमाषशब्दस्यजात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थक्यात्तत्रप्रत्ययोनप्राप्नोति। नैषदोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहोगौरखरोलोहितशालिरित्यादीनांसमुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेपिनावयवानामानर्थक्यंतस्यापिशब्दसंस्कारायहिशास्त्रेसर्वत्रपरिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकीतुवाक्यस्यैवार्थस्यप्रत्यायनायप्रयोगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेतिसमासेकृतेशूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञोऽन्यतरस्यां अध्यर्द्धेतिलुक्। ततो द्विशूर्पेणक्रीतमित्यजभावे सामान्यविहितष्ठञ्भवति। तस्यद्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। शताच्च॥ संख्याया इति। कनिप्राप्तेठन्यतौविधीयेते। तत्राशत इतिप्रत्ययार्थविशेषणंनप्रकृतेरसंभवात्। नहिशतशब्दस्याशतेवृत्तिःसंभवति। तत्रप्रत्ययार्थस्यद्विविधंशतत्वम्। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयंप्रकृत्यर्थविषयंच। तत्रपूर्वंयथा। शतेनक्रीतंशत्यंशाटकशतमिति। अपरंतुशतमध्यायाःपरिमाणमस्यग्रन्थस्यशतक इति। अत्रहिकेवलंप्रत्ययोत्पादनायप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा तात्विकस्त्वभेद इतिप्रत्ययार्थस्यैकत्वेपिशतत्वमस्त्येव। यथाशतमित्येकत्वेविभक्तिवाच्येसत्यपिशतत्वंननिवर्त्तते। तत्राद्यस्यनिषेधोमाभूदित्याह। शतप्रतिषेध इति। तत्रकेचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थोवार्त्तिककारेणप्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्यश

पारायणतुरायणचान्द्रायणंवर्त्तयति॥ द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। अलुकीतिकिमर्थम्। द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेणक्रीतंद्वैशौर्पिकम्। त्रैशौर्पिकम्। शताच्चठन्यतावशते॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेप्रतिषेधोनभवतीतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। शतेनक्रीतंशत्यंशाटकशतमिति। अन्यशतत्व इतिकिम्। शतकंनिदानमिति ॥

तस्ययत्रप्रत्ययार्थत्वंतत्रान्तरङ्गमहेयंसंख्यान्तरासाधारणंचशतत्वम्। अन्यत्रतुशत्यंशाटकशतमित्यादौशब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरङ्गमितितत्रप्रतिषेधाप्रसङ्गः। अन्येत्वाहुः। शतकोग्रन्थ इत्यत्रग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते। तत्रयथारस इत्यत्रमूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयंबहुवचनंनभवति। एवमशत इतिप्रतिषेधोग्रन्थेनप्राप्नोत्यन्यशतत्वेचप्राप्नोतीतिवार्त्तिकारम्भः। ततोन्यशतत्वेप्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयःप्रतिषेधःसंपद्यते। एवंचसतिशतंगावःपरिमाणमस्यशतकोगोसंघ इत्यत्रापिप्रतिषेधोभवति। आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इतिवचनादन्यत्रप्रतिषेधाभावोनियतकालाश्चस्मृतयोव्यवस्थाहेतव इतिमुनित्रयमतेनायत्वेसाध्वसाधुप्रविभागः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संख्यायाः॥ डतेश्चेति। विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्त्वदिति ज्ञापकात्कन्न भवति। न च डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्ति
शब्दो नर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शतिच प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन्न सिद्धः। नैषेति। लौकिकयर्थ
वत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः। यान्येतानीति। यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि
तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः। यथोक्तं संग्रहणेपायसंकरोतीति सुण्न भवति। उद्गूहणेर्गर्मुद्गूहणं न
भवति गर्मुत्स्यास्यतीति। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीहानाविति। केवलेनापीति। शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकग
म्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः। अत एव शेर्थवद्ग्रहणात्काशेकुशे इत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः। उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयो

संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥ डतेश्च॥ डतेश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कतिभिः क्रीतं कतिकम्। किं
पुनः कारणं न सिध्यति। त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तिप्रतिषेधाड्डतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्ध
म्। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्। न डतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुम्। न हि केवलेन प्रत्य
येनार्थो गम्यते। किं तर्हि। सप्रकृतिकेन। क्व तर्ह्येषा परिभाषा भवति। यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि। तत्तर्हि
वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेना
र्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति। केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते। कथम्। उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॥ व
तोरिड्वा॥ कस्यायमिड्विधीयते। कन इत्याह। तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययो
यं विज्ञायेत। टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति। अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम्। टित इति ईकारो यथा स्यात्।
अकारान्तप्रकरणे ईकारः। न चैषोऽकारान्तः ॥

गाभावा लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्येवासावाश्रीयते॥ वतोरि॥ कस्यायमिति। टित्वादस्या
गमत्वं निश्चितम्। आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः। वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम्। कन इति।
वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण विहितस्येति भावः। आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते। तदिति। संख्यायास्तावदनेक
स्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः। प्रत्ययाधिकाराच्च चरेष्ट इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनकारान्तादिति। यथाडित्यभस्यापि टिलोपः। अथ प्रयोजनाभावा दृकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते। नैतदस्ति हलन्त्यमिति श्रुतेर्बलीयस्त्वादृतदिति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात्। नन्वेति। पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति। यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति न तु षष्ठीं प्रकल्पयति। असत्तः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः। प्रकृतेश्चेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। ननु विधानार्थापि कनोऽनुवृत्तिः संभवति। इट्टामावाधीतितत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षे ठञिप्रत्ययत्रयं स्यात्। नैष दोषः। पूर्वसूत्रेण तावत्कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते। तस्मादित्युत्तरस्येषा परिभाषावतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोऽस्तु अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति। तत्र सर्वानुग्रहो न्याय्यः लक्ष्यस्य

एवमपि कृत एतद्दित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि ईकारः स्यात्। तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। वतोरित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्॥ असंज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिंशत्को विंशतिकः। कथं चात्र कन्भवति। संख्यायाः कन्भवतीति। अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति। यदयं विंशतिकात्खइति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति। विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यादू नेत्याह ॥

तथास्यानाच्च॥ विंशति॥ प्रत्ययान्तनिपातनमिति। कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः। ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्यात्प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन। उच्यते। द्विदशशब्दस्य विंशादेशस्ति प्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाश्रीयते। एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशत्कशब्दोऽपि सिध्यति। अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोऽर्थवत्त्वाद्दशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात्। ननु विंशतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिकाद् इति निर्देशः स्यादू असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 योगापेक्षमिति। यथाणुवदिति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्यर्थे नञ्स्नञोः प्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति। एवमेतद्योगापेक्षं विंश
तिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः॥ कंसात्॥ अर्द्धिकइति। अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भा
गवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवद्विशेषो भवति तदा नास्य
सामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणे न भाव्यमित्याहुः॥ अध्यर्द्ध॥ द्विगोर्लुक्युक्तमिति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति।

योगापेक्षं ज्ञापकम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति ततो ड्वुन् संज्ञायामिति॥ कंसाट्टि
ठन्॥ टिठन्नर्द्धाच्च॥ टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी॥ कार्षापणाड्डाप्रतिश्च॥ कार्षापणाट्टिठन्व
क्तव्यः। वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया
म्। द्विगोर्लुक्युक्तम्। किमुक्तम्। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये। तन्निमित्तादपी
ति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्।
द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्वैशौर्पिकम्। त्रैशौर्पिकम्। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये। तन्निमित्ताद
पि। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये। तन्निमित्तादपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी। द्विशू
र्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य
निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। आहोस्वित्स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः। तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि
विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति। द्वाभ्यां शूर्पा
भ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्वैशौर्पिकम्। त्रैशौर्पिकम्। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्ताद
ति। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्।

तत एव बोद्धव्यम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इह वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते। न चेत् प्रत्य
यान्तं संज्ञेति पाञ्चलोहितिकः पाञ्चकलापिकः शब्दो च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ् भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वार्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं संनिधानादवगम्य प्रत्याचष्टे। तन्निमित्तत्वादिति॥ पाञ्चलौहितीति। तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः। पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगुकृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। पञ्चलोहितीति। समाहारद्विगुसंज्ञां मन्यते। ततश्च न लोपनिमित्तेव संज्ञा॥ अत्रापीति॥ आव्यविकन्यायेन वाक्यवि

यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्ताद‍् पीति। तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। द्विगोरिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तम्। यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यम्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति। द्विशूर्प्या क्रीतमिति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति। द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थम्। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति। यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात्। एवं तर्हि इदं स्यात् पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती। पञ्चलोहित्या क्रीतमिति। अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम्। कथम्। उक्तं ह्येतत्। अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम्। उक्तं संख्यात्वेऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम्। किमुक्तम्। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति। तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकम्। द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः॥

षय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः। अध्यर्द्धग्रहणं चेति। बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम्। न च संख्याकार्यभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम्। कन्समासाभावप्रसङ्गात्। तस्मात्तत्रत्यं वार्तिकमेव कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च सति इहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभाषाकार्षापण॥ अध्यर्द्धसुवर्णमिति। अध्यर्द्धेनसुवर्णेनक्रीतमितिद्विगौकृतेठञोलुक्। अलुक्पक्षेपरिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। उन्मानस्यापिवृद्धौशाणप्रतिषेधाद्ग्रहणात्। द्विशतमानमिति। शतमानादिसूत्रेणाण्॥ द्वित्रि॥ द्वयोर्योगयोरिति। तद्धितार्थे द्विगौकृतेबह्वचोन्तादात्ताट्ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्येइतिलुक्। अथद्विगुर्नव्याख्यातव्यनामतदाअणएवलुक्। द्वैयोग्यशब्देनचा

विभाषाकार्षापणसहस्राभ्याम्॥ कार्षापणसहस्राभ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्। कार्षापणसहस्रा
भ्यांसुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धसुवर्णम्। अध्यर्द्धसौवर्णिकम्। अध्यर्द्धशतमानम्। अध्य
र्द्धशातमानम्। द्विशतमानम्। द्विशातमानम्॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताच्च॥ द्वित्रिभ्यांद्वैयोग्यम्॥ द्वित्रिभ्यामितिय
दुच्यते तद्द्वैयोग्यमितिद्रष्टव्यम्। किमिदंद्वैयोग्यमिति। द्वयोर्योगयोर्भवंद्वियोगंद्वियोगयोर्भावोद्वैयोग्यमिति। तद्द्वैयं
विजानीयात्। अविशेषेणतउत्तरंद्वित्रिभ्यामिति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेद्वित्रिभ्यांद्वैयोग्यमिति। तत्रचबहुग्र
हणम्। तत्रचबहुग्रहणंकर्त्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुनैष्किकम्। बहुबिस्तम्। बहुबैस्तिकम्॥ खार्याईकन्॥ खार्या
ईकन्। केवलायाश्च॥ खार्याईकन् केवलायाश्चेतिवक्तव्यम्। खारीकम्। काकिण्याश्चोपसंख्यानम्। काकिण्या
श्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। अध्यर्द्धकाकिणीकंद्विकाकिणीकम्। केवलायाश्च॥ केवलायाश्चेतिवक्तव्यम्। काकि
णीकम्॥ शाणाद्वा॥ शतशाणाभ्यांवा॥ शतशाणाभ्यांवेतिवक्तव्यम्। अध्यर्द्धशतम्। अध्यर्द्धशत्यम्। पञ्चशतम्। प
ञ्चशत्यम्। अध्यर्द्धशाणम्। अध्यर्द्धशाण्यम्। पञ्चशाणम्। पञ्चशाण्यम्। द्वित्रिपूर्वादण्चाद्वित्रिपूर्वादण्चेतिवक्तव्यम्। द्विशा
णम्। त्रिशाणम्। द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। द्विशाण्यम्। त्रिशाण्यम्॥ तेनक्रीतम्॥ तेनक्रीतमितिकरणात्॥ तेनक्रीतमि
त्यत्रकरणादितिवक्तव्यम्। इहमाभूत् देवदत्तेनक्रीतंयज्ञदत्तेनक्रीतमिति। अकर्त्रैकान्तात्॥ अकर्त्रैकान्तादि
तिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। देवदत्तेनपाणिनाक्रीतमिति। संख्यैकवचनान्ताद्द्विगोश्चोपसंख्यानम्। संख्याया इ
तिवक्तव्यम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारा
धाराधेयभावउच्यते। समासकृत्तद्धितेषुसंबन्धाभिधानमितिवचनात्॥ खार्या॥ केवलायाश्चेति। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारा
लेवलायानप्राप्नोतीति वचनम्॥ शाणा॥ शतशाणाभ्यामिति। शतान्तात्पूर्वेणनित्येयतिप्राप्तेविकल्पार्थंवचनम्। यदभावपक्षेकनो रामः १२
लुक्। द्वित्रिपूर्वादण्वेतिसूत्रेषनार्षःपाठइतिवार्तिकारम्भः॥ तेनक्रीतम्॥ संख्यैकवचनादिति। समाहारद्वन्द्वः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिमाणस्येति।परिमाणस्ययासंख्यातस्यायद्वाचकंद्योतकंवैकवचनंतदन्तादितिवक्तव्यमितिवचनाद्‌मुद्गादीनांद्व्यादीनांचाप्रतिषेधः।अनभिधानादिति।वृत्तौसंख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्योद्विवचनबहुवचनान्तेभ्यःप्रत्ययाभावः।एकत्वसंख्यायुक्तेचार्थेतेषांस्वभावतोवृत्तेरेकवचनान्तेभ्यएवप्रत्ययः।द्व्यादयस्तुशब्दालुप्तायामपिविभक्तौस्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतांसंख्यामवगमयन्तीतितेभ्यःप्रत्ययोभवत्येव।एकयाचमुद्गादिव्यक्त्याक्रयासंभवाद्बहुवचनान्तादेवप्रत्ययः।यदातुजातिशब्दत्वंमुद्गादीनामभ्युपेयतेतदेकवचनान्तेभ्योपिप्रत्ययः।ननुयन्निष्केणक्रीतंतत्स्यनिष्कोवस्नोभवतीतिसोस्यांशवस्न

इहापियथास्यात्।पञ्चभिःक्रीतंपञ्चकम्।किंपुनःकारणंनसिध्यति।एकवचनान्तादितिवक्ष्यति।तस्यायंपुरस्तादपकर्षः।एकवचनात्॥एकवचनान्तादितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।शूर्पाभ्यांक्रीतंशूर्पैःक्रीतमिति।द्विगोश्चेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पंत्रिशूर्पमिति।यद्येकवचनान्तादित्युच्यते।मुद्गैःक्रीतंमौद्गिकंमाषैःक्रीतंमाषिकमितिनसिध्यति।परिमाणस्यसंख्यायायदेकवचनंतदन्तादितिवक्तव्यम्।ततर्ह्येकवचनान्तादितिवक्तव्यम्।तस्मिंश्चक्रियमाणेबहुवक्तव्यंभवति।नवक्तव्यम्।कस्मान्नभवतिशूर्पाभ्यांक्रीतंशूर्पैःक्रीतमिति।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनभिधानादिति।यद्येवंकरणात्कर्त्रैकान्तादित्यपिनवक्तव्यम्।कर्तुःकर्त्रैकान्ताद्वाकस्मान्नभवति।अनभिधानात्॥तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ॥संयोगोत्पातयोःकोविशेषः।संयोगोनामसभवति।इदंकृत्वेदमवाप्यतइति।उत्पातोनामसभवतियादृच्छिकोभेदोवाछेदोवापद्मंवापर्णंवा।तस्यनिमित्तप्रकरणेवातपित्तश्लेष्मभ्यःशमनकोपनयोरुपसंख्यानम्॥तस्यनिमित्तप्रकरणेवातपित्तश्लेष्मभ्यःशमनकोपनयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम् ॥

भृतयइत्यनेनप्रत्ययाःसिद्धाइतिनार्थोनेनयोगेन।अत्राहुः।यस्यशतंमूल्यंनभवतिअथचतेनक्रीतंकार्यवशात्तदर्थमिदम्॥तस्य॥संयोगोत्पातयोरिति।कोनयोःशब्दयोरर्थइतिप्रश्नः।नन्वेकार्थत्वंमन्यमानस्यप्रश्नः।कोसौविशेषःयेनसंयोगोत्पातौप्रतिपद्यामहे।इदंकृत्वेति।यथाकाम्यैर्यागैःपुत्रादयोऽवाप्यन्तेतत्रसंयुज्यन्तेफलविशेषेणयेनयागादिनाकरणेनसयागादिरर्थःसंयोगः।यादृच्छिकइति।अतर्कितोपनतः।भेदइति।वस्त्रादेः।छेदइति।उपानदादेः।भाविनःशुभस्याशुभस्यवासूचकोर्थउत्पातइत्यर्थः।तस्यचनिमित्तत्वंफलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्।नतुफलंप्रतिकारणत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातिकमिति। शमनकोपनेएवात्रप्रत्ययार्थः। नतुनिमित्तम्। ठगत्रप्रत्ययः। प्रकरणाद्विशाच्चक्वचिच्छमनंप्रतीयते। क्वचित्कोपनम्। गोद्व्यचो॥ब्रह्मवर्चस्यइति। ब्रह्मणोवर्चोब्रह्मवर्चसंवृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते। ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसइत्यच्समासान्तः॥तदस्मिन्॥ यत्रनदीद्वारादौशुल्कादिदीयतेतत्रप्रत्ययोविधीयमानः संप्रदानेनप्राप्नोतीत्याह। तदस्मिन्निति। तस्मिन्नपीति। संप्रदानमेवदानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेनविवक्ष्यते। यथास्ममब्राह्मणेदानमिति॥पूरणा॥अन्नन्तादिति। यथागोस्त्रियोरित्यत्रस्त्रीशब्देनस्त्र्यधिकारविहितानांटाबादीनांग्रहणमेवमिहापिपूरणाधिकारविहिताएवडडाद्योगृह्येर

वातस्यशमनंकोपनंवावातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्।संनिपाताच्च।सन्निपाताच्चेतिवक्तव्यम्।सान्निपातिकम्।गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्च।यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।ब्रह्मवर्चसस्यनिमित्तंसंयोगःब्रह्मवर्चस्यः।उत्पातोवा॥तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते।तदस्मिन्दीयतेस्मादितिच॥तदस्मिन्दीयतेस्मादितिचवक्तव्यम्।पञ्चवृद्धिर्वाआयोवालाभोवाशुल्कोवाउपदावादीयतेअस्मैपञ्चकः।सप्तकः।अष्टकः।नवकः।दशकः।तत्तर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। यद्धियस्मैदीयतेतस्मिन्नपितद्दीयतेतत्रतदस्मिन्दीयतइत्येवसिद्धम्॥पूरणार्द्धाट्ठन्॥ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसंख्यानम्॥ठन्प्रकरणेऽन्नन्तादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।द्वितीयिकः।तृतीयिकः।किंपुनःकारणंनसिध्यति।पूरणादित्युच्यते।नचैतत्पूरणान्तम्।अनेतत्पर्यवपन्नम्।पूरणंनामार्थः।तमर्थमाहतीयशब्दः।पूरणंसोसौभवति।पूरणान्तात्स्वार्थेभागेअन्सोपिपूरणंभवत्येव॥संभवत्यवहरतिपचति॥तत्पचतीतिद्रोणादण्चेतिवक्तव्यम्।द्रौणंपचतिद्रौणीद्रौणिकी ॥

न्नितिवचनम्। द्वितीयिकइति। द्वयोःपूरणोभागइतिद्वैतीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागेतीयादन्निति स्वार्थेअन्प्रत्ययः। ततोद्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन्दीयतइति ठन्प्रत्ययः। पर्यवपन्नमिति। व्यवहितमित्यर्थः। पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिहनतुपूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमितिभावः। स्वार्थइति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः सा हि प्रत्ययस्यात्मीयातदर्थे चान्विधीयमानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः॥संभ॥द्रोणादिति। द्रोणपरिमितेव्रीह्यादौवर्त्तमानाद्द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यैवपाकसंभवात् ॥ रामः १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुलि॥ कुलिजाच्चेति सिद्धइति। कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु तत्र द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोन्यतरस्यामिति च तत्र ष्ठंन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्। न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक् खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्॥ तदस्य॥ संज्ञायां स्वार्थ इति। इहाद्शब्दाः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते। न तु संख्यानमात्रे। ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते। तथा च द्व्येकयोरिति

कुलिजाल्लुक्खौ च॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन्त्रिकभावात्। कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्खग्रहणेन। किं कारणम्। पूर्वस्मिन्त्रिकभावात्। पूर्वस्मिन्योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते। द्व्याढकी। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना॥ तदस्य परिमाणम्॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ संज्ञायां स्वार्थे॥ संज्ञायां स्वार्थे कन्प्रत्यय उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मवृक्षाः। ततः परिमाणिनि॥ ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः संघः। दशकः संघः। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम्। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। कालादिति सिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमस्मै भूतो भवति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अनेन सति लुग्भवति। तेन सति कस्मान्न भवति। आर्हादित्युच्यते। न सिध्यति। किं कारणम्। न हीमे कालशब्दाः। किं तर्हि। संख्याशब्दः॥

सूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात् तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्। जीवितपरिमाणे चेति। पूर्वापेक्षः समुच्चयः। संघादिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम्। द्विषाष्टिक इति। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। आर्हादिति। अध्यर्द्धपूर्वेत्यत्रार्हादित्यनुवर्त्तनादार्हीयस्य लुका भाव्यम्। तमधीष्ट इत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः। न हीम इति। मासादय एव कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संख्यासंख्येयइति। कालेसंख्येयेवर्त्तमानस्यसंख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमितिभावः। वार्षशतिकइति।
भा·कै· संख्यायाः प्रत्ययोविधीयमानस्तदन्तान्नप्राप्नोति। संख्यापूर्वपदानामेवप्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते। खारशताद्यर्थ
१४ मिति। खारशब्दोऽकारान्तोवार्त्तिककारवचनात्साधुः। तदस्यपरिमाणमितियोगविभागः कर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। अ
नभिधानादिति। नहिरमणीयादयोवृत्तिविषयेकालेवर्त्तन्तेषष्ट्यादयस्तुवृत्तौसंख्येयेषुसंवत्सरेषुस्वभावतोवर्त्तन्तइ

इमेऽपिकालशब्दाः। कथम्॥ संख्यासंख्येयेवर्त्तते। यदितर्हियोयः कालेवर्त्ततेसस्सकालशब्दः रमणीयादि
ष्वतिप्रसङ्गोभवति। रमणीयंकालंभूतः शोभनंकालंभूतः। अथमतमेतत्कालेदृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं
योनव्यभिचरतीति। नरमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवति। जीवितपरिमाणेतूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। इहचोपसं
ख्यानंकर्त्तव्यम्। वार्षशतिकोवार्षसहस्रिकइति। किंपुनः कारणंनसिध्यति। नहिवर्षशब्दः संख्या। किंत
र्हि। संख्येयेवर्त्ततेवर्षशब्दः। ॥ एवंतर्ह्यन्येभ्योपिदृश्यतेखारशताद्यर्थम्। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिव
क्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। खारशताद्यर्थम्। खारशतिकोराशिः। खारसहस्रिकोराशिः। अयंतर्हिदोषः। इहवच
नेहिलुक्प्रसङ्गइति। नब्रूमोयत्रक्रियमाणेदोषस्तत्रकर्त्तव्यमिति। किंतर्हि। यत्रक्रियमाणेनदोषोभवति त
त्रकर्त्तव्यम्। क्वचक्रियमाणेनदोषः। परमाहीत्। तत्तर्हिउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। कालादित्येवसि
द्धम्। ननुचोक्तंनेमेकालशब्दाः किंतर्हिसंख्याशब्दाइति। ननुचोक्तमिमेपिकालशब्दाः। कथंसंख्यासंख्ये
येवर्त्तते। ननुचोक्तंयदितर्हियोयःशब्दः कालेवर्त्ततेसस्सकालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवतीति। उक्तंवा।
किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्नभविष्यति॥ स्तोमेडविधिः पञ्चदशाद्यर्थः॥ स्तोमे
डोविधेयः। किंप्रयोजनम्। पञ्चदशाद्यर्थम्। पञ्चदशस्तोमः। सप्तदशः स्तोमइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलि
विरचितेव्याकरणमहाभाष्येपञ्चमाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥

तियुक्तंतेषांकालवाचित्वम्। लोकेचसंवत्सरसंख्ययाजीवितंप्रायेणपरिच्छिद्यतइतिसंवत्सरवृत्तित्वंषष्ट्यादीनामुच्यते। स्तो
मेडविधिरिति। डित्करणंविंशस्तोमस्त्रिंशस्तोमइत्यादौटिलोपार्थम्। पञ्चदशइत्यत्रतुनस्तद्धितइतिटिलोपः सिध्यति। स्तो एमः
मोमन्त्रसमूहः। इतिश्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपेपञ्चमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् ॥ १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पङ्क्ति॥इमेविंशत्यादयइति।सूत्रेपठितानांप्रत्यक्षत्वादिदमापरामर्शः।पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषेसंनिवेशविशेषेचरूढः नै वावयवार्थानुसारेणप्रवर्त्ततइतितत्परित्यागेनविंशत्यादयएवविचार्यन्ते।वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थंचायंभाष्यउपक्षेपः सप्रकृतिकाइति।प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणेउच्चारणादितिभावः।सहशब्दोऽत्रविद्यमानार्थः।नतुल्ययोगार्थः।तेनविद्यमानप्र कृतिप्रत्ययाइत्यर्थः।निपात्यन्तइति।प्रकृतित्वमेषांकस्मान्नविज्ञायते।पञ्चम्याःप्रत्ययस्यचानुपादानादनिष्पन्नस्यचप्र कृतित्वाभावात्।प्रत्ययत्वंतर्हिकस्मादेषांनभवति।लोकेकेवलानांप्रयोगदर्शनात्।शताच्चठन्यतावशतेविंशत्यादिष्वइ तिशास्त्रेचकेवलानामुच्चारणात्।विधिनिपातनयोश्चायंभेदोयत्रावयवानिर्दिश्यन्तेसमुदायोऽनुमीय तेसविधिः।यत्रतु समुदायःश्रूयतेअवयवाश्चानुमीयन्तेतन्निपातनम्।काप्रकृतिरिति।प्रकृतिप्रत्ययविशेषविषयःप्रश्नः।प्रकृत्यर्थंतुन पृच्छति।प्रकृतौविज्ञातायांतदर्थस्यापिविज्ञानात्।कःप्रत्ययार्थइति।लोकेविंशत्यादीनांसंख्यायांसंख्येयेचप्रयोगो

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥इमेविंशत्यादयःसप्रकृतिकाःसप्रत्यय काश्चनिपात्यन्ते।तत्रनज्ञायतेकाप्रकृतिःकःप्रत्ययःकःप्रत्ययार्थइति।तत्रवक्तव्यमियंप्रकृतिरयंप्रत्ययःअयं प्रत्ययार्थइति।इमेब्रूमःद्विशब्दादयंदशदर्थाभिधायिनःस्वार्थेशतिच्प्रत्ययोनिपात्यतेविन्भावश्चद्वौदशतौविं शतिः।विंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समासवचनानुपपत्तिः॥

दृश्यतेतत्रलौकिकार्थानुगुणकंप्रत्ययार्थमाश्रित्यसाधुत्वायैषामन्वाख्यानंक्रियतइत्यर्थः।इमेब्रूमइति।वचनक्रि यायामाभिमुख्यंप्रतिपादयितुंप्रत्यक्षार्थंसर्वनामोपादानम्।वचनमात्रंचेहविवक्षितंनतुकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमि त्यात्मनेपदंनकृतम्।द्विशब्दादिति।दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिनइत्यर्थः।समुदायेचनिपात्यमानेनान्तरीयकम वयवानांनिपातनमित्यभिप्रायेणशतिच्प्रत्ययोनिपात्यतइत्युच्यते।स्वार्थइति।प्रत्ययस्यस्वात्मीयाप्रकृतिस्तस्याअ र्थइत्यर्थः।अथवायःप्रकृतेरर्थःसएवप्रत्ययानांस्वार्थः पितृधनमिवपुत्रस्य तत्रैवार्थेप्रत्यासत्त्याऽनिर्दिष्टार्थप्रत्यय स्योत्पत्तेर्न्याय्यत्वात्।समासवचनानुपपत्तिरिति।इष्टयोःसमासवचनयोरनुपपत्तिरित्यर्थोऽभिमतः।नहिसमासमात्रं व चनमात्रंवानसिध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्वसम्बन्धिनां द्रव्याणाम्। ततश्च दशत्वापेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्याभाव्यम्। गवां विंशतिरिति। ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणेन षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्याया न भवति शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति प्रत्ययविधानाज्ज्ञापकात् क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च। द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्राकृतलिङ्गमेव केचिदतिवर्त्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तरयुक्तस्य संख्यान्तरविरोधात्। लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं तर्हीति। तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्परिमाणे पाथेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पू

विंशत्याद्यो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते॥ विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविंशतिरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्याद्यो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम्। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः॥

लीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणिनि चेदिति। द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः संघ इति सिद्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते। विंशतिर्गोसंघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघेपरिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्त्या श्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद्द्रव्यतिरेकाभावाद्गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद्बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षे निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह। अनारम्भो वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च

षष्ठिवचनविधिश्च। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः कथं सिध्यति। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु। तद्यथा। सहस्रमयुतमर्बुदमिति। न चानुगमः क्रियते। भवति चाभिधानम्। यथा सहस्रादिष्विष्यते। अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्। सहस्रं गवाम्। सहस्रं गावः। सहस्रगवम्। गोसहस्रमिति। यावताऽत्रापि संदेहः। नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते। ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति। नैष दोषः ॥

नियतलिङ्गसंख्याः यथा आपो दारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह। यथेति। अयमत्रार्थः। अक्षादयः परस्परानन्विता नेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः। विंशत्यादयः सहस्रादयश्च शुक्लादिवद्गुणिनि यौगिका एव। न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्येत। अत्रापि संदेह इति। कएषांमुख्यार्थः को वाऽसौ यमिति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः। नासूयेति। अननुगमो हि दोषाय। अशक्यो वाऽनन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

समुदाय इति। अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्त्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। अस्येत्यनुवर्त्तनात्परिमाणिमात्रे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः। संघ इति वर्त्तत इति। पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननु प्राणिसमूहः संघः। तत्कथं वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह। संघः समूह इति। सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां च समुदायः संघ इत्यर्थः। ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसंघे। इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्संघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते। बुद्धिकल्पवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति। तत एत इति। निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दशते संघे वर्त्तमाना भाववचना भव

समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। संघ इति वर्त्तते। संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम्। एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति। भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति। गुणवचनाः सन्तो अविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः। अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणः गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति। कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते। तद्यथा। पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति ॥

न्ति। भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते। भाव इव भावः। यथा पाकादिभावः पराश्रय एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वाद्भावः। गुणवचना इति। गुणमुक्तवन्तो गुणवचना गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिदधतीत्यर्थः। अन्यैरिति। शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः। गुणिविशेषक इति। भाष्यकारवचनात्कर्त्तरि चेति अनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। अथवा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः। पटः शुक्ल इति। गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायामतुल्योपादानात्सामानाधिकरण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम्। कदाचिदिति। आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशिष्यते। पटस्य शुक्लः न शङ्खादेरित्यर्थः। दशदर्थे चेदिति। अस्मिन्पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनपरिहारइति। समुदायाभिधानेनवचनदोषोनावतरति। सामानाधिकरण्येत्ववतरति। सचपरतः परिहरिष्यते। ति
ष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहननइति। संघः संहननं तत्रदशतोः संघेवृत्तोविंशतिशब्दोगवादिद्रव्यसंघेपरिमा
णिनिप्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणमस्यगोसंघस्यविंशकोगोसंघइति। वर्तिष्यतइति। परार्थाभिधानं
वृत्तिर्विवक्षितानतुविंशतिशब्दः कदाचिदपिगोसंघेवर्त्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननुदाशतस्यगवादिर्गुणीनभ
वतिदशतोहितस्यगुणिनौ। नैषदोषः। गवांदशतोश्चतात्त्विकभेदाभावाद्गवामपिगुणित्वात्तत्राव्यभिचाराद्दशताविंशति
र्नविशेष्यतेदशतोविंशतिरितिगोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तयेविशेष्यते। गवांविंशतिरिति। यथापटस्यशौक्ल्यमितिपटेनशुक्ल

सामानाधिकरण्यंतदागुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतुतावत्। परिमाणिनिचेत्पुनः स्वार्थप्रत्ययविधा
नमिति। संहननेवृत्तः संहननेवर्त्तिष्यते। संख्यासंहननेवृत्तौद्रव्यसंहननेवर्त्तिष्यते। अथषष्ठीतदागुणिना
गुणोविशेष्यते। वचनपरिहारः उभयोरेवम्। उभयोरपिपक्षयोरेवंकृत्वावचनपरिहारः। यदितर्हिइमेविंश
त्यादयोगुणवचनाः स्युःसध र्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्येचगुणवचनाः द्रव्यस्यलिङ्ग-सङ्ख्येअ
नुवर्त्तन्ते। तद्यथा। शुक्लंवस्त्रम्। शुक्लाशाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौकम्बलौशुक्लाः कम्बलाइति। यदसौद्रव्यं
श्रितोगुणस्तस्ययल्लिङ्गं-वचनंचतद्गुणस्यापिभवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते। अन्येपिवैगुणवचना
नावश्यंद्रव्यस्यलिङ्ग-संख्येअनुवर्त्तन्ते ॥

दिव्यावृत्तयेशौक्ल्यंविशेष्यतेनतुशुक्लेनगुणेनस्वस्मवेतंगुणसामान्यंशुक्लस्यशौक्ल्यमितिव्यभिचाराभावाद्वचनपरि
हारः। उभयोरिति। समुदायाभिधानेगुणाभिधानेचेत्यर्थः। तत्रसमुदायाभिधानेतस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमितिसा
मर्थ्यात्परिहृतएववचनदोषः। सामानाधिकरण्येतुपरिहारउच्यतेइतिभावः। तंवचनदोषंयदितर्हीत्यनुभाष्यपरिह
रति। विंशत्यादयःपुनरिति। प्राक्शतात्तेषांस्त्रिलिङ्ग-त्वादेकवचनान्तत्वाच्चशतस्यनपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चे
तिभावः। विंशतिविंशतयःशतेशतानीतितुप्रचयविवक्षायामेकशेषोभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गावो धनमिति। धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेदकम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयनं अन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः। एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति। अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्। तीर्णानीति कर्तरि निष्ठाभिधानात्। तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम्। अथवोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्। अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्तरि तृतीयाविधानात्। धिनोतेर्धनमिति। समुदायस्य प्रीति

गावो धनं पुत्रा अपत्यम्। इन्द्राग्नी देवता विश्वे देवा देवताः यावन्तस्तेतां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति। अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम्। बाढं शक्यो वक्तुम्। कामं तर्ह्युच्यताम्। इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्च वध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति। न चासयो युध्यन्ते। असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति। इह तावद्गावो धनमिति। धिनोतेर्धनम्। एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यमेको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। इन्द्राग्नी देवता विश्वे देवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। यावन्तस्तेतां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति। दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः ॥

हेतुत्वादनन्त्वं नत्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोमिति शेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं न त्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इन्द्राग्नी देवतेति। संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीतिति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा खादिरे बध्नाति पालाशे वबध्नातीति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। सर्वे ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात् ॥ रामः
१७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विंशत्यादिष्विति। विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते। पश्वादयस्तु नित्यं संख्येयवचनादिति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः। भावानयन इति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तमानहि दण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदितेऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद्द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्द्रव्यमेव तेन तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः। छेदादि॥ पन्थो ण॥ छेदादिपथिभ्य इति। नित्य

विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति। भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनूबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्त इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथवा अव्यतिरेकात्। छेदादिभ्यो नित्यम्। पन्थो ण नित्यम्॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥

ग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमिति नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथा हि। छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते न चैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। पथिशब्दात्ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्ययान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथाङ्क्तेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्रात्यन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासंभवात्। न हि कश्चित्सदार्थो नित्यं छेदमर्हति। योऽपि बेतसादिर्यश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्ययं संभवति तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते कदाचिद्गच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ १८

विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण संबध्यते। विरङ्गादेशः पन्यादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्य र्थः। अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशङ्क्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः। अकङादिभिरिति। सुधा तुरकङ्। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानाना मादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्ती ति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन्विषये विधिस्त योस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोऽपि न प्रयुज्यते। यथा श्रुवः शृ चेति श्नुसंनियोगे विधीयमानस्य शृभावस्य विषयान्तरे प्रयो गाभावः। स्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। इदं कर्त्तव्यमिति। धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्योक

केदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। क्षेदमर्हति पन्थानं ग च्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते। विकारेण विग्रहो मा भूदिति। विराग वि रङ्गं च पन्थो ण नित्यमिति। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यम्। विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यमेतत्। यथाकङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति। किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रिय ते आहोस्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते। इहाकर्त्तव्यं क्रियते। एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापा ये उभयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति॥ यज्ञ र्त्विग्भ्यां घखञौ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

स्य संदेहसंभवादनधिकारः। यज्ञर्त्विक्॥ तत्कर्मार्हतीति। ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात्ठञ्भवति मार्दङ्गिक इति। नैतदस्ति। तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्ययो दृश्य ते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्तत्त्वगौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते। इह तु यश्च यज्ञमर्हति यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्य य इष्यते। तत्र मुख्यार्थसंभवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति। यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेण पर्युदस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते ॥

राम॰ १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पारा॥ अनिर्देश इति। इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। परस्येति। शिष्यस्य। करोतीति। उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति। यज्ञविशेषमृत्विगेव स्वव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। उभौ तावितिं। अन्यतरा संनिधौ क्रियायाः अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति। यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम्। तदेव भाष्यकारेण

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात्। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। इकञ्ज्योश्च दर्शनात्। इकञ्ज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते। यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति। उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तय तिउभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥ योजनं गच्छति॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्। योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति। ततोभिगमनमर्हतीति च॥ क्रोशशतयोजनशत योरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः। उत्तरपथेनाहृतं च॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्या नं कर्त्तव्यम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः। वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः। वारि। जङ्गल। जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल ॥

यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। अनभिधानादिति। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात्। उत्तरप॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिः पाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्ते नाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मधुकमरिचयोरिति। अत्रमुख्यगमनासंभवादाह, तएवचप्रत्ययमिच्छन्ति। अन्येतुगौणगमनाश्रयेणगच्छतीत्यत्राप्यर्थे
प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्चद्वयोरसंदेहार्थोन्यतरप्रयोगः॥ तमधी॥ अधीष्टभृतयोरिति। यावन्तंकालमध्येषणंभर
णंचक्रियतेततःप्रत्ययोनेष्यते। अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तुकालादिष्यते। ततोनप्राप्नोति। तस्याध्येषणभरणाख्य
मव्याप्याद्द्वितीयानुपपत्तिरितिनिष्प्रयोजनोद्वितीयानिर्देशः। सिद्धंत्विति। तेनमासायाधीष्टोभृतोवेतितादर्थ्येचतुर्थ्यन्तात्प्र
त्ययः। मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः। तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दाअध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिनएवाश्रीय

स्थल। स्थलपथेनगच्छतिस्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतंस्थालपथिकम्। स्थल। कान्तार। कान्तारपथेनग
च्छतिकान्तारपथिकः। कान्तारपथेनाहृतंकान्तारपथिकम्॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यांच॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां
चेतिवक्तव्यम्। अजपथेनगच्छतिआजपथिकः। अजपथेनाहृतम्। अजपथिकम्। शङ्कुपथेनगच्छतिशाङ्कु
पथिकः। शङ्कुपथेनाहृतंशाङ्कुपथिकम्॥ मधुकमरिचयोरणस्थलात्॥ मधुकमरिचयोरणस्थलाद्वक्तव्यः।
स्थालपथंमधुकम्। स्थालपथंमरिचम्॥ तमधीष्टोभृतोभूतोभावी॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रा
दर्शनात्। अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः। किंकारणम्। तत्रादर्शनात्। नह्यसौमासमधीष्यते। किंतर्हि।
मुहूर्त्तमसावधीष्टोमासंतत्कर्मकरोति। सिद्धंतुचतुर्थीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। चतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। त
स्मायधीष्टइति। सतर्हिचतुर्थीनिर्देशःकर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। मासार्थोमुहूर्त्तोमासः॥
अवयसिठंश्च॥ अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः। अवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षोद्रष्टव्यः। द्वैष्यंविजानीयाद्
द्वयमप्यनुवर्त्ततइति। तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेअवयसिठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षइति॥ षष्टिकाःषष्टिरात्रेणप
च्यन्ते॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणम्॥ षष्टिकेसंज्ञाग्रहणंकर्त्तव्यम्। मुद्गाअपिहिषष्टिरात्रेणपच्यन्तेतत्रमाभूदिति ॥

न्तेभूतभाविनोस्तुप्रत्ययविधौमुख्यार्थवृत्तयइतिविभागोलक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य॥ अवय॥ अनन्तरस्येति। ण्यतः। द्वैष्यमिति।
विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापिक्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथाद्वितीयाटौस्वेनइत्यत्रैतदइवइदमइतिदर्शनादिहापिकश्चिद्भ्राम्ये
दित्यर्थः॥ षष्टिका॥ बहुवचनमतन्त्रम्। एकवचनान्तस्यापिषष्टिकशब्दस्यलोकेप्रयोगात्। संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेणपच्यन्ते रामः
इत्यत्रार्थेनिपात्यमानस्यधान्यविशेषएवप्रयोगार्थम् ॥ १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनभिधानादिति। लोकेतु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते नत्वर्थनियोगः क्रियते॥ तदस्य॥ द्वितीयं
सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासि
को ब्रह्मचारी। तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनो स्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्य्यं चेत्तद्भवति।
मासोब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव भवति नतु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधा
नात्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। नचतादिति। चरणमनुष्ठानं तच्च

उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम्॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्या
नम्। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम्। आदि
त्यव्रतिकम्। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्य
म्। महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति। महानाम्न्यो नामर्चः न चता
श्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते। नैषदोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। महानाम्नीसहचरितं व्रतं माहानाम्न्यो व्रतमिति।
अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिः। अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च।
अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च॥ चातुर्मास्या
नां यलोपश्च ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः। चातुर्मासकः। चातुर्मासी। अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति। चातुर्मासाण्ण्यो
यज्ञे तत्र भवे। चतुर्मासाण्ण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः॥ सं
ज्ञायामण्॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

क्रियाविषयमिति भावः। महानाम्न्यो व्रतमिति। लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते। डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिं
शदर्थम्। अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात्। अष्टाचत्वारिंशक इति। वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छ
ब्दो वर्त्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि व्रतचरणात्। चातुर्मासीति। तत्र भव इत्येवा
ण सिद्धः। तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण्विधिः। कालाट्ठञिति तस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्त
विध्यभावाच्च। केचित्तु यथाकथंचित्कालवृत्तेष्ठञ् दृष्टत्वात् ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य॥आख्याग्रहणमिति। यज्ञेभ्यइतिबहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणाभावात्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययोलभ्यत इतिप्रश्नः। संज्ञीभूतकाः। सर्वलोकप्रसिद्धाः। प्रसिद्धत्वादेवतेयज्ञामुख्याइतिभावः। यत्रवेति। बहुवचननिर्देशा द्यज्ञशब्दान्ताएवगृह्येरन्नान्ये। एवंयज्ञशब्दश्रुतिबहुवचनंश्चानुगृहीतंभवतीतिभावः। आख्याग्रहणइति। ये यज्ञंप्रसिद्धमप्रसिद्धंवाचक्षतेतेसर्वेभ्यष्ठञ्भवति॥ तत्रच॥ दीयतेकार्यमित्येतयोरर्थयोः कालवाचिभ्योभववत्प्र

तस्यदक्षिणायज्ञाख्येभ्यः॥ आख्याग्रहणंकिमर्थम्। तस्यदक्षिणायज्ञेभ्यइतीयत्युच्यमानेयएवसं ज्ञीभूतकायज्ञास्ततउत्पत्तिःस्यात्। आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः। यत्र वायज्ञशब्दोस्ति। नावयज्ञि क्यः। पाकयज्ञिक्यः। इहनस्यात्। पाञ्चौदनिक्यः। दाशौदनिक्यः। आख्याग्रहणेपुनः क्रियमाणेनदोषो भवति। येचसंज्ञीभूतकायज्ञायेचनसंज्ञीभूतकायत्रचयज्ञशब्दोस्तियत्रचनास्तितदाख्यामात्रात्सि द्धंभवति॥ तत्रचदीयतेकार्यंभववत्॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेनकृतत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थ कम्। किंकारणम्। तत्रभवेनकृतत्वात्। यद्धिमासेकार्यंमासेभवन् तद्भवति तत्रतत्रभवइत्येवसिद्धम्। किमिदंभवान्कार्यग्रहणमेवप्रत्याचष्टेनपुनर्दीयतेग्रहणमपि। यथैवहियन्मासेकार्यंतन्मासेभ वंभवति। एवंयदपिमासेदीयतेतदपिमासेभवंभवति। तत्रतत्रभवइत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। न तन्मासेदीयते। किंतर्हिमासेगते॥

त्ययाभवन्तीतिसूत्रार्थः। तत्रकार्यस्यभवेन्तर्भावादेवात्रप्रत्ययानांसिद्धिमित्याह। कार्यग्रहणमिति। मासेगतेइति। मासेदीयत इतिनैषाधिकरणसप्तमी किंतर्हि यस्यचभावेनेति। तत्रभवइत्यत्रचाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेःकारकविभक्ति र्बलीयसीतिन्यायादिहत्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। औपश्लेषिकमिति। मासेऽतिक्रान्तेयद्दीयतेतस्यमास औपश्लेषिकमधिकरणमितितत्रभवइत्यनेनैवसिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणेचगौणस्यापिसंज्ञाभवतीत्युक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तर्हीति। प्रत्ययविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम्।
केचिदाहुः। दीयमानस्य भवत्वात् क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति। तदयुक्तम्। व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्रानुवर्त्तनात्। त
देवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद् द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपे
यिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ् भवति॥ व्युष्टा॥ अण्प्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। आदिशब्दः प्रका

एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम्। तस्य दक्षिणा
यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीयते। ततः कार्यं भववत्। कालादिति॥ व्युष्टादिभ्योऽण्॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य
उपसंख्यानम्। अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योऽण्। स
मयस्तदस्य प्राप्तम्। ऋतोरण्। प्रयोजनम्। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरिति त्रीण्यपि। तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्न
ण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। अविशेषात् सर्वत्र। व्युष्टादिभ्योऽण् भवतीत्युक्त्वाऽग्निपदादिभ्यश्चेति व
क्तव्यम्। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम्। समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्। अग्निपदादिभ्य
श्चेति वक्तव्यम्। उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्॥ प्रयोजनं विशाखाषाढादण् मन्थ
दण्डयोः। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। चूडा प्रयोजनमस्य चौडम्। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम्॥ अनुप्रवच
नादिभ्यश्छः॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्पूर्वपदादुपसंख्यानम्। छप्रकरणे विशिपूरिप
दिरुहिप्रकृतेरनात्पूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। विशिः। गेहानुप्रवेशनीयम्। पूरि। प्रपापूरणीयम्। पदि।
गोप्रपदनीयम्। अश्वप्रपदनीयम्। रुहि। प्रासादारोहणीयम्। स्वर्गादिभ्यो यत्॥ स्वर्गादिभ्यो यत् प्रत्ययो भवति।
स्वर्ग्यम्। धन्यम्। यशस्यम्। आयुष्यम्॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्। पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। पु
ण्याहवाचनम्। शान्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनम् ॥

रे। तत्र कश्चिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्रापदर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते॥ अनुप्र॥ अनादिति। अनस्य केवलस्य पू
र्वपदेन संबन्धाभावात् सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणम्। स्वर्ग्यमिति। स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः। पुण्याहवचनादि
भ्य इति। साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिरस्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऐका ॥ एकागारादिति । प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणादिति । प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः। एकशब्दोऽसहायवाची। असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः। ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम्। ठञ्प्रकृत इति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हीति। नियमार्थमेतदित्यर्थः। भिक्षोरिति। एकामेव यो भिक्षां गृह्णीते न द्वितीयां तस्याभिधानं माभूदित्यर्थः। यद्येतावदिति। अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यत इति भावः। न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम्। ञित्स्वरस्येष्टत्वात्। एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणाद्‌ज्ञायते॥ आकालि॥ आकालादिति। आकालशब्दात्प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतष्ठञ् विधेय इत्यर्थः। तत्रावृत्तः कालो यस्यासावकालोन च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति। उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः। एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति। य

ऐकागारिकट् चौरे॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्। एकागारान्निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादेकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात्॥ आकालिकडाद्यन्तवचने॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् । आकालान्निपातनानर्थक्यम्। किं कारणम्। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति॥ आकालाट्ठंश्च। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी। आकालिका ॥

दिय एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः। न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति। निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात्स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः। आद्यन्तवचने विषय इति भावः। भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हीति। निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य वा काल आदेशो निपात्यते। समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः। आदिर्जन्मान्तो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम्। विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम्। उक्तं च। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकशब्दमिच्छन्ति। यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि। आकालाट्ठंश्चेति। आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्यय राम॰

श्चकारात्ठञ्। ।अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥ २१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेन॥इदमयुक्तमिति।सूत्रोपात्तंवस्तुइदमापाद्यते।यत्तत्तृतीयासमर्थमिति।तेनतुल्यमित्यनेनक्रमेणप्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौतत्रक्रियाग्रहणंप्रकृत्यर्थस्यैवप्राधान्याद्व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणंन्याय्यम्।एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः।ननु तेनेत्यस्यविविभक्तिकत्वेनक्रियाग्रहणेनकथंसंबन्धः।सोपस्कारत्वात्सूत्राणांयत्तत्तृतीयासमर्थंक्रियाचेत्साभवती त्येवंसंबन्धसंभवाददोषः।कथंचेति।तृतीयासत्त्ववाचिनःप्रातिपदिकाद्विधीयते।क्रियातुसाध्यरूपत्वादसत्त्वभूताऽत तोविशेषणविशेष्य भावोऽसंभवादयुक्तः।पाकादयोघञाद्यन्तवाच्याःसत्त्वधर्मसमन्वयात्क्रियाधर्मातीतास्तथाच त्रकत्वोर्थप्रत्ययाभावः।भोक्तुंपाकइत्यादौधातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययोविभक्तिस्तुतृतीयादिःपाकादेःसत्त्वरूपाश्रया नक्रियारूपताश्रया।पचत्यादीनांतुक्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चतृतीयाद्यभावः।कृत्वाहृ त्वाकर्त्तुंहर्त्तुमित्यादीनामव्ययकृतांयद्यपिक्रियावाचित्वंतथाचपञ्चकृत्वःकृत्वेतिकृत्वोर्थेत्यसिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचि त्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः।प्रातिपदिकार्थमात्रेतुप्रथमायाएवोत्पत्तिः।शयितव्यादयोयद्यपिक्रियावचनाःपञ्चकृत्वःशयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनात्तथापितत्रोपमानोपमेयभावासंभवोनहिभवतिशयितव्येनतुल्योदेवदत्तःशयितव्येनतुल्यःशुक्लइ

तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः॥इदमयुक्तंवर्त्तते।किमत्रायुक्तम्।यत्तत्तृतीयास मर्थंक्रियाचेत्साभवतीत्युच्यते।कथंतृतीयासमर्थंनामक्रियास्यात् ॥

ति।उपमानंहिप्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकंभवति।यथास्याश्चन्द्रइवमुखमिति।नापिशयितव्येनतुल्यःशायकइतिक्रियावतःक्रियोपमा नंसंभवति।क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात्।क्रियाणामपिभिन्नजातीयानांनास्त्युपमानोपमेयभावः।शयितव्येनतुल्यमासितव्यमित्यत्यन्त भेदात्।नास्त्येकजातीयानांशयितव्येनतुल्यंशयितव्यमिति।यथागौरिवगौरिति।येनैवहेतुनैकोगौस्तेनैवापरोपीतिकउपमानोपमेय भावः।नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपिभेदाश्रयउपमानोपमेयभावोभवति।यथाराज्ञःशयितव्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमि ति।सापेक्षत्वादत्रप्रत्ययेननभाव्यमित्यदोषःननुयदाप्रकरणादिवशादपेक्ष्यंनिर्ज्ञातंभवतितदाप्रत्ययप्रसङ्गः।तथाराजशयित व्येनतुल्यंदेवदत्तस्यशयितव्यमित्यत्रसापेक्षत्वाभावात्तथास्यातव्येनतुल्यंगमनंमन्दत्वात्त्वरित्येनतुल्यंगमनंबहुविकारत्वादिति भोक्तुंपाकइत्यादौचक्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेनतुल्योघृतपाकइत्यादावस्तितृतीयासमर्थस्यापिक्रियावाचित्वंतत्किमु च्यतेकथंचतृतीयासमर्थंनामक्रियास्यादिति।अत्रोच्यते।उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तोयेनोपमीयतेयच्चोपमीयतेय श्चतयोःसाधारणोर्थः।एतत्त्रयमवश्यापेक्ष्यंतत्रयदाक्रियोपमानत्वेनविवक्ष्यतेतदासाववश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वा त्क्रियारूपतांहित्वासत्त्वरूपतांप्रतिपद्यतइतिमत्वाभाष्यकृतैतदुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्व एतइति। उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते। तपइति। चान्द्रायणादिः। श्रुतमिति। वेदवेदाङ्गक
दीनाम्। योनिरिति। ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यांजन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः तज्जकाभ्यां कर्त्तरि
र्त्तरि चेत्येताभ्यांतु कर्त्तरि या षष्ठी या च तज्जक निमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः। नहि सा तज्जकसं
बन्धनिमित्ता। ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः। तपः श्रुताभ्यामिति। नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः। जातिलक्षणेकदे
शाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अतएव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः। शुच्याचारो नुपहताचारः।
एतानिति। गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुराकल्पदर्शनेनाद्यत्वेपि क्वचित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्त

नैतद्युक्तम्। सर्व एते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्त्तन्ते। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। आतश्च गुणस
मुदाये। एवं ह्याह। तपः श्रुतं च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारकम्। तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव
सः। तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इति। एतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्तीति।
समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्त्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्।
घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति ॥

भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वेपञ्चाला इति। समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्न तूपात्तार्थत्यागे
नार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावय
ववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वे हि पञ्चालानां पूर्वइति षष्ठ्या भाव्यम्। तैलं भुक्तमिति। यदा द्रव्यं संस्कृते विशिष्टमा
त्रासु क्तेर्थे तैलादयो वर्त्तन्ते तदेषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च यदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्व
मवसेयम्। यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्त्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत्। एमः २२
शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबन्धात्तद्रूपारोपात् शुक्ल इत्युच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमयमिति।येवक्रियोपमेयेश्रूयतेतस्यामेवब्राह्मणादिशब्दोवर्त्ततेइत्यर्थः।ब्राह्मणेनतुल्यमधी तेब्राह्मणवदधी तेक्षत्रियइति।अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमितिद्वितीयानपुंसकत्वंच।ब्राह्मणाध्ययनेनक्षत्रियाध्ययनस्यतुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद्ब्राह्मणाध्ययनेब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते।तृतीयासमर्थस्यक्रियावाचित्वम्।ननुभिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वेआश्रीयमाणेऽन्यःसाधारणोधर्मोपेक्षणीयः।कर्त्रोरेवतूपमानोपमेयत्वेऽध्ययनमेवसाधारणोधर्मइतिनास्तिधर्मान्तरापेक्षा।उच्यते।शब्दानुपात्ताअपियथाचन्द्रइवमुखमस्यादित्यादौकान्त्यादयःप्रतीयन्तेतथात्रापिसौष्ठवादयःप्रतीयन्ते।ननुचोक्तंसाधारणधर्माधारत्वात्तत्स्वरूपापत्त्याक्रियारूपहानिरिति।एवंतर्हिसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणम्।यस्यार्थस्यक्रियारूपताभूत्सस्संप्रतिक्रियारूपातीतोपिसत्त्वभावापन्नस्तृती

एवमयंब्राह्मणशब्दःसमुदायेप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्त्तते।यदितर्हितृतीयासमर्थंविशेष्यते।प्रत्ययार्थोऽविशेषितोभवति।तत्रकोदोषः।तृतीयासमर्थाक्रियावाचिनःगुणतुल्येपिप्रत्ययःस्यात्।पुत्रेणतुल्यःस्थूलः।पुत्रेणतुल्यःपिङ्गलइति।अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थविशेषणम्।यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्साभवतीति।एवमपितृतीयासमर्थमविशेषितंभवति।तत्रकोदोषः।तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनःक्रियातुल्येपिप्रत्ययःप्राप्नोति।स्थूलेनतुल्यःपुत्रःस्थूलेनतुल्योयाति ॥

यान्तशब्दवाच्यःपरिग्रहीष्यते।अतएवब्राह्मणादयःशयितत्वादयश्चभूतपूर्वंक्रियारूपार्थवाचित्वेनतुल्यादितिसंप्रतिक्रियारूपार्थवाच्यसंभवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते।अविशेषितइति।एकेनविशेषणेनद्वयोःसंबन्धाभावादितिभावः।गुणतुल्यइति।गुणेनतुल्यइतितृतीयासमासः।पुत्रेणतुल्यःस्थूलइति।पुत्रशब्दोत्रश्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेणस्वार्थमभिदधातीतिसंभवतिक्रियावाची।अस्तुतर्हीति।समानविभक्तित्वात्प्रधानत्वाच्चप्रत्ययार्थःक्रमबाधेनविशेष्यतइतिभावः।क्रियातुल्येपीति।अत्रोदाहरणमूह्यम्।क्वचित्तुपुस्तकेभाष्यएवपठ्यतेस्थूलेनतुल्यःपुत्रःस्थूलेनतुल्योयातीतितत्रपुत्रादयोनिर्देशस्थानादिभिःक्रियावत्तत्स्थौल्यगुणयुक्तेनपित्रादिनास्थौल्येनैवगुणेनतुल्यादितिविवक्षायामपिवतिप्रसङ्गःक्रियाग्रहणंचक्रियावतउपलक्षणंनिष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेणपक्षद्वयेप्यतिप्रसङ्गचोदना ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैष दोष इति। एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्। तुलया च संमितमिति। सदृशमित्यर्थः। यथा तुलापरिच्छिन्नत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते। ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि विशेषितो भवति। नह्यक्रियया क्रियातुल्या भवतीति सामर्थ्यात्क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते। न च क्रियाशब्देन क्रियावान्गृह्यते। मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्। न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः। क्रियापदानुपादानात्। अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः। स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या। स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्ये

नैष दोषः। यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तुल्यम्। यदि च तृतीयासमर्थोपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति। अथवा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव। ननु चोक्तं प्रत्ययार्थो विशेषित इति। तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्योपि प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति। नैष दोषः। यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तुल्यम्। यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः। कुत एतत्। एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् ॥

न गुणेन स यातीत्यर्थावगमात्। यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति। अथवेति। पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः। किं पुनरिति। उक्तदोषपरिहाराद्द्वयोरपि प्रशस्तत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः। वतिनेति। वतिशब्देन वत्यर्थ उच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम्। तेन क्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्। तुल्यं क्रियेत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवति स च क्रियावाची। एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥ राम: २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपिचेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेमुख्याक्रियासाध्यमानस्वभावाऽसत्त्वभूतासंभवति। तस्यांवतिर्विधीयमानोविनापिगण
पाठेनाव्ययसंज्ञांप्रतिपद्यते। यत्नस्येति लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमितिअव्ययलक्षणंगणपाठस्तुप्रपञ्चार्थइतिभा
ष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रंचेह्वतिनाभिधीयतइतितद्विशेषप्रतिपत्तयेक्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेतुभू
तपूर्वगतिर्वाश्रयणीयाक्रियाग्रहणेनवाक्रियावतउपलक्षणेक्रियाद्वारकंक्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्रगत्यन्त
रसंभवेभूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीयेतुपक्षेक्रियावान्प्रत्ययार्थः स्याद्ब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेति। तथाचलिङ्गसंख्याव
द्र्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थोवतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठ सामर्थ्याच्चसत्त्ववाचित्वेव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवंस्थितमेतत्प्र
त्ययार्थविशेषणंक्रियाब्राह्मणेनतुल्योऽध्येतेत्येवमादौक्रियावतोः सादृश्यंविवक्षितंनतुक्रिययोरितिप्रत्ययाभावः। उत्तरसू
त्रेणापिवतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापिक्रियायांवतिर्विधीयतइतितदर्थोप्यव्ययेषुव
तेः पाठोनकर्त्तव्यः॥ तत्र॥ किमर्थमिति। तुल्यार्थैरितियातृतीयातयैवयोगेसर्वाविभक्त्यर्थः। व्याप्तः। यथाब्राह्मणइवाधीते

अपिचवतेरव्ययेषुपाठोनकर्त्तव्योभवति। क्रियायामयंभवन् लिङ्गसंख्याभ्यांनयोक्ष्यते॥ तत्रतस्येव॥ किम
र्थमिदमुच्यते। नतेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्येवसिद्धम्। नसिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्रप्रत्ययः। यदाऽन्येन
कर्त्तव्यांक्रियामन्यः करोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यते ॥

ब्राह्मणेनतुल्यमधीतेब्राह्मणमिवपश्यति। ब्राह्मणेनतुल्यंपश्यति। ब्राह्मणेनेवाधीतम्। ब्राह्मणेनतुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेववै
श्यायददातिब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यायददाति। ब्राह्मणादिववैश्यादधीतेब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येवक्षत्रियस्यस्वंब्राह्मणे
नतुल्यंक्षत्रियस्यस्वम्। ब्राह्मणइवक्षत्रियेवर्त्ततेब्राह्मणेनतुल्यंक्षत्रियेवर्त्ततेइति। तत्रतृतीययाषष्ठीसप्तम्यर्थस्यव्याप्तत्वात् तृती
यान्तादेवपूर्वेणप्रत्ययोविधास्यते। क्रियाग्रहणंचनकरिष्यते। यएवचार्थोमथुरायामिवपाटलिपुत्रेप्राकाराइतिसएवमथुरयातु
ल्याः पाटलिपुत्रेप्राकाराइति। तथादेवदत्तस्येवयज्ञदत्तस्यशुक्लादन्तादेवदत्तेनतुल्यायज्ञदत्तस्यशुक्लादन्ताइति। मथुराशब्देनत
दवयवाः प्राकाराउच्यन्ते देवदत्तशब्देनापिदन्ताइतिप्रश्नः। नसिध्यतीति। पूर्वसूत्रेअवश्यंकर्त्तव्यंक्रियाग्रहणंगवातुल्योगवयइ
त्यादौप्रत्ययनिवृत्त्यर्थंतस्मिन्क्रियमाणेगुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वेप्रत्ययोनप्राप्नोतीतिषष्ठीसप्तम्यन्ताद्विवार्थेवतिर्विधीयतइत्यर्थः। इ
वशब्दस्त्वद्योतकत्वान्नव्यतिरेकहेतुः गौरिवगवयइति। यथाचशब्दोधवश्चखदिरश्चेतितुल्यशब्दस्तुवाचकत्वादुपमानेव्यतिरे
कहेतुः देवदत्तेनतुल्योदेवदत्तस्यतुल्यः इतिवातत्रदन्तप्राकाराद्दिसंबन्धोयजनितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्विवार्थेनेनप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्निवेत्येव सूत्रमस्तु। पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्तिष्यते तदनुवृत्त्या तृतीयापि लिङ्गे सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्य
२४ नुमास्यत इत्याशङ्क्याह। न च कदाचिदिति। अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्नव्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीयाना
प्तिनापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापयितुमिष्टेति हि तावत्तृती यां विभक्त्यन्तरमाश्रितम्। ननु चेति। तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी
भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीति भावः। एवं तर्हीति। तृतीयानुवृत्त्यैवेवयोगे स्यादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रे
ति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति। तृतीयानुनेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते। देवेष्विति। देवानामिवेत्यर्थः।
न त्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति। अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मधुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राका
राद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम्। किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात्। एवं
तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः। तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते। द्वितीये

न च कदाचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते। ननु सप्तम्यपि न विधीयते। एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन यो
गे सप्तमीसमर्थाद् इति शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्।
देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया
चेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति ॥

न त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते। सप्तम्या षष्ठी मा बाधीति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते। महाविभाषाधि
काराद्वा षष्ठी न बाध्यते॥ तदर्हम्॥ किमर्थमिति। इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधी
यते। राजानमर्हति वृत्तम्। ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते। ब्राह्मणवद्वर्तत इति। तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पू
र्वेण वतिः सिद्धः। राजानमर्हति छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात्प्रत्ययेन न भाव्यम्। राजवद्रूपमस्ये त्यादावपि तत्र त
स्येवेति सिद्धो वतिः। तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम्। इहं तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिब
न्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते। अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्तद्दानींतनानां रा
ज्ञामुपमानानीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः। न सिध्यतीति। यदा राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राज
वद्यं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः। तथापि च्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति छेदनमित्यर्हणं गम्यते राम: २४
न तु सादृश्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नतुसादृश्यम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्मार्हीयामिति। द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोर्हीयाक्रियातस्यामित्यर्थः। अर्हति कर्तरीति। अर्हतेः कर्तरि क्रियारूपे वृत्तादिकइत्यर्थः। निश्चितबलाधानइति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थैबलाधानंपुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यदाराज्ञः किंचनवृत्तंप्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थंपुनरुपादीयतेराजानमेतदर्हतिवृत्तंनत्वराजानमितितदार्थवदेतत्सूत्रम्। यदात्वेकमेववस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेनविवक्ष्यतेतदानार्थोऽनेनयोगेन। तथाचइवशब्दस्यापिप्रयोगोदृश्यते। राजेवायंराजायुध्यतेवैयाकरणइवायंवैयाकरणोब्रूतेत्वमिवबुध्यस्वेति। तथासदृशस्त्वंतवैवेति॥ उपसर्गात्॥ अर्थग्रहणमिति। धाताविस्येवधात्वर्थोलभ्यइतिभावः। धातुर्वैशब्दइति। तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्यग्रहणं नस्यादितिभावः। येनाभिप्रायेणप्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह। शब्देकार्यस्येति। नहिवतिप्रत्ययस्यधातुर्वाच्यउपपद्यतइतिसामर्थ्या

तृतीयासमर्थात्तत्रयदान्येनकर्तव्यांक्रियामन्यःकरोतितदाप्रत्ययउत्पाद्यतेइहपुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्हीयांक्रियायामर्हतिकर्तरिनिश्चितबलाधानेप्रत्ययउत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्वान्वर्त्तते एतदवृत्तंब्राह्मणमर्हतीति॥ उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे॥ अर्थग्रहणंकिमर्थम्। नह्युपसर्गाच्छन्दसिधाताविस्येवोच्येत। धातुर्वैशब्दः। शब्देकार्यस्यासंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते। कःपुनर्धात्वर्थः। क्रिया। इदंतर्हिप्रयोजनम्। उत्तरपदलोपोयथाविज्ञायेत। धातुकृतोर्थोधात्वर्थइति। कःपुनर्धातुकृतोर्थः। साधनम्। किंप्रयोजनम्। साधनेऽयंभवन्लिङ्गसंख्याभ्यांयोक्ष्यते। उद्वतानिउद्वतःनिगतानिनिवतइति। स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानम्॥ स्त्रीपुंसाभ्यांवत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। स्त्रीवत्पुंवदिति ॥

द्धातुसहचरितोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः। अथवाधातुर्वैशब्दःशब्देकार्यस्येत्येकग्रन्थएवायम्। उत्तरपदलोपइति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवशब्दस्यलोपः। धातुकृतइति। धातुशब्देनात्रधात्वर्थ उच्यते। क्रियाकृतोर्थआश्रयिष्यतइत्यर्थः। क्रिययाकारकंकर्मादिव्यपदेशयुक्तंक्रियते। क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य। बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थोगृह्यते। धातुर्धात्वर्थःक्रियासाऽर्थःप्रयोजनंयस्यसाधनस्यतस्मिन्वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थेवतिप्रत्ययोवृत्तिविषयेचोपसर्गःक्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारेचद्रव्येवर्ततइतितस्यार्थेविधीयमानस्यवतेःसत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्यविधीयमानाव्ययसंज्ञानप्रवर्त्तते। साधनशब्देनात्रशक्त्याधारोद्रव्यंविवक्षितम्। उद्वतास्युद्वतइति। पुंस्त्वमत्रनपुंसकप्रसङ्गेच्छान्दसम्। वत्युपसंख्यानमिति। वतिप्रत्ययेविधीयमानइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इमौ नञ्स्नञाविति। प्राग्भवनाद्ये यौ स्तान्सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते। तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशेन नञ्स्नञौ बाध्येते। योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थेन प्रवर्त्तेदित्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः॥ तस्य॥ वा वचनं चेति। अन्यथार्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतलाभ्यां बाधः स्यात्। अपवादसमावेशाद्वेति। वाशब्दः पूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थो वा वचनं न कर्त्तव्यम्। अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः। यथा प्रकृ

किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम्। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम्। वावचनं च। वावचनं च कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नञ्स्नञावपि यथा स्याताम्। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम्। अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि भविष्यति। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। इमनिच्प्रभृतिरपवादैः समावेशो भवतीति। किं तर्हि। आ च त्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। न चैतावत्राभ्यन्तरौ। एतावप्यत्राभ्यन्तरौ। कथम्। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति ॥

तिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। नैवेश्वर इति। ईश्वरभयाद्धि रुद्धमप्यनुष्ठीयते। नापीति। तेषां हि वचनमदृष्टेऽर्थे प्रमाणम्। एतेन दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः। यत्नादिति। नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो नव्याप्रियते आ च त्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरसंनिधानात्। एतावप्यत्रेति। प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः ॥ एमः २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतच्चैव न जानीम इति। विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात्। तत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम्। यदा तु प्राग्भवनाद्येर्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम्। तथा चण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधीयते। यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेवं संभवति। न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने। न पुनरिति। कार्यकालपरिभाषापक्षेपि प्राग्भवनाद्येर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम्। तत्र यदि तावद्भाववदित्यर्थनिर्ज्ञानमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति। तदास्मिन्प्रदेशे संनिधानादा च त्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो ना।

एतच्चैव न जानीमः। अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति। अपि च कृत एतदू एतावप्यत्राभ्यन्तराविति। न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा। एवं तर्हि वक्ष्यते आ च त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति। तस्य भाव इत्यभिप्रायादिषु अतिप्रसङ्गः। तस्य भाव इत्यभिप्रायादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने। येनो भावास्तेनो भावाः। पुत्राः पौत्रैश्च प्रश्नन्त इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ। सिद्धमेतत्। कथम् ॥

भ्यन्तरौ॥ अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्राह्मणस्व इत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः। तथापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात्प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। एवं तर्हीति। चशब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। अभिप्रायादिष्विति। अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्यान्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। येनो भावा इति। अस्माकं ये अभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः। भवन्तीति भावाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्यगुणस्येति।गुणशब्देनयावान्कश्चित्पराश्रयोभेदकोजात्यादिरर्थः ससर्वइहगृह्यते।यस्यभावादित्येतावत्युच्यमानेपुत्रस्यभावात्पितरिपितृशब्दस्यप्रवर्त्तनात्पितृत्वमितिपुत्रेभावप्रत्ययःस्यात्पुत्रत्वमितिचपितरीतिगुणग्रहणम्।भावादित्युच्यमानत्वादित्यर्थः।द्रव्यशब्देनविशेष्यभूतस्तत्वभावापन्नोर्थउच्यते।तस्मिन्द्रव्येशब्दनिवेशः।शब्दस्यप्रवृत्तिर्यस्यगुणस्यशब्देनवाच्यस्यावाच्यस्यवाभावात्सत्वतलाद्यभिधेयइत्यर्थः।तत्रयेरूपादयःशब्दागुणमात्रवृत्तयः तेभ्योगुणसमवायिनिसामान्येभावप्रत्ययः।रूपत्वमिति।येतुशुक्लादयोगुणगुणिवृत्तयोगुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वातेभ्योगुणवृत्तिभ्योगुणसमवायिनिसामान्येभावप्रत्ययः।गुणवृत्तिभ्यस्तुगुणे।अणुमहद्दीर्घादयोनित्यंपरिमाणिनिवर्त्तन्तेनतुपरिमाणमात्रे।तेनतेभ्यः परिमाणेगुणेभावप्रत्ययः।षत्वंणत्वमितिभिन्नवर्णव्यक्तिसमवेतेसामान्यविशेषेप्रत्ययः।गवादयोयदाजातिमात्रवाचिनःतदातेभ्यःशब्दस्वरूपेप्रत्ययः।तथाहि।अर्थेजातौशब्दस्वरूपमध्यस्यतेयोगोशब्दःसएवार्थइतिततःशब्दस्वरूपमेवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तंनान्यत्।द्रव्यवाचिभ्यस्तुगवादिभ्योजातौप्रत्ययः।समासकृत्तद्धितास्तुयद्यपिकेवलंसंबन्धंनाभिदधतितथापिसंबन्धिनिवर्त्तमानाःसंबन्धंप्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइतिहेतोःसंबन्धेभावप्रत्ययः।तथाचराजपुरुषत्वमितिस्वस्वामिभावःप्रतीयते।पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः।उपगुत्वमिति अप

यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेतस्मिन्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यम्।नचाभिप्रायादीनांभावाद्द्रव्येदेवदत्तशब्दोवर्त्तते ॥

त्यापत्यवत्संबन्धः।केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्यजातिमभिधेयामिच्छन्तितन्मतेर्थान्तरवृत्तिस्तद्धितउदाहार्यः।उक्तंचासमासकृत्तद्धितेषुसंबन्धाभिधानमन्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यइति।रूढिशब्दागौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयोजातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिनइति। तेभ्योजातावेवभावप्रत्ययः।एवंकुम्भकारत्वंहस्तित्वमिति।अभिन्नरूपाःशुक्लादयोमतुब्लुकिविज्ञायमानेयद्यपितद्धितान्तास्तथापितेभ्योभावप्रत्ययोगुणएवभवति नतुसंबन्धे ।गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवसोयमित्यभिसंबन्धेनलोकनिरूढेनभेदसंबन्धस्यान्यथाभावाद्गुणवचनेभ्योलुगितिलुग्विधानद्वारेणाभेदेनैवगुणिनोभिधानंनतुभेदंकृत्वामत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते।अव्यभिचरितसंबन्धास्ततोभावःसत्तेतिजातावेवभावप्रत्ययः।सद्वस्तुसत्तासंबन्धंव्यभिचरतीतिसत्तासंबन्धानपेक्षणात्संबन्धेप्रत्ययः।राजपुरुषयोस्तुसंबन्धस्यकादाचित्कत्वात्तदपेक्षोराजपुरुषशब्दःस्वार्थमभिधत्तइतिततःसंबन्धेप्रत्ययोयुक्तः।तस्मात्सर्वेषुपदार्थेषुनित्यसमवायिनीशब्दप्रवृत्तिहेतुःसत्वैवभावप्रत्ययवाच्यानतुसत्तत्वयोःसंबन्धः समवायाख्यः।धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये।कुत्वमित्यादौसंज्ञास्वरूपेसंज्ञिषु ध्यस्तेप्रत्ययः।अन्येतुसंज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणंपरार्थस्यसर्वस्यभेदकस्यजात्यादेरिहगुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्यसर्वनाम्नाप्रत्यवमृश्यस्यद्रव्यत्वेन ततएतदुक्तंभवति। यथाशब्दादयआश्रिताः संसर्गिणो गुणाएवमन्येपिजात्यादिधर्मागुणइति। किंपुनरन्यदिति। भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेणलोकप्रसिद्धंभेदमाश्रित्यप्रत्ययार्थआचार्येणव्यवस्थापितइत्यर्थः। नह्यन्यदिति। असत्यपिभेदेलोकेभेदव्यवहारदर्शनान्नास्तितत्तोभेदनिश्चयः। नचरूपादिव्यतिरेकेणद्रव्यंप्रत्यक्षेणोपलभ्यतेरूपादिसंनिवेशमात्रेघटादिव्यवहारात्। पशोः खल्वपीति। उपलब्धिलक्षणेनप्राप्तस्यद्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोयुक्तइतिभावः। पर्णशतेन्यस्तस्येति। बहुधाविभक्तस्येत्यर्थः। एतेनभागानांपरस्पराव्यवधानेनव्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागात्संयो

किंपुनर्द्रव्यंकेपुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धागुणास्ततोन्यद्द्रव्यम्। किंपुनरन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमाहोस्विदनन्यद्गुणस्यायंभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशंकुर्वन्नूख्यपयत्यन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। नह्यन्यदुपलभ्यते। पशोःखल्वपिविशसितस्यपर्णशतेन्यस्तस्यनान्यच्छब्दादिभ्यउपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यम्। तत्त्वनुमानगम्यम्। तद्यथा। औषधिवनस्पतीनांवृद्धिह्रासौ। ज्योतिषांगतिरिति। कोसावनुमानइह ॥

गनिमित्तावयविद्रव्यस्यविनाशादनुपलम्भःस्यात्। एवंतर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यसर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु। अनुमानगम्यमिति। यद्यपिगुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिःप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यंद्रव्यमभ्युपगतंरूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् तथापिप्रत्यक्षेविप्रतिपन्नंप्रतिसाक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनंप्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतोदृष्टमनुमानमुपन्यस्यते। औषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावोनभवति। औषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वकोदेशविशेषसंबन्धोदृष्टइतिवनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासुदृष्टानांकालान्तरेदेशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम्। ज्योतिषांगतिरिति। गतिपूर्विकांदेशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्यादित्यादीनांदेशान्तरप्राप्त्यागत्यनुमानम्। कोसावनुमानइति। अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देनहेतुरुच्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समान इति। वर्ष्मोच्छ्रायः। परिमाणं पारिमाण्डल्यम्। क्वचित्परिणाह इति पाठः। परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव। अन्यत्तुलाग्र मिति। तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद् गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः। विशेष इति। तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः। स्टशन्नेवेति। खड्गादिः। लम्बमानोपीति। कार्पासादिः। व्यपवर्गमिति। विभागम्। तत्त्वमिति। एकाकारबुद्धिनिमित्तत्वमित्यर्थः। यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत। अस्ति चाभिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्तिस्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यम्। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति। तन्मतेन द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्त

समानेवर्ष्मणि परिणाहे च। अन्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्य। अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा कश्चित्स्टशन्नेव च्छिनत्ति। कश्चित् लम्बमानोपि न च्छिनत्ति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति। यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम्। अथवा यस्य यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम्। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम् । ।तद्यथा। आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति। आमलकं बदरमित्येव भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति। यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पाद्यन्ते। किमियता सूत्रेण। एतावद्वक्तव्यं षष्ठीसमर्थाद्गुण इति। षष्ठीसमर्थाद्गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः। अत्रापि प्राप्नोति ॥

म्। ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदेपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम्। जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद् द्रव्यमन्तरेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः। अन्वर्थमिति। अर्थान्विताद् द्रव्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः। गुणसंद्राव इति। संद्रूयते संगम्यते आश्रीयत इति संद्रावः। समियुद्रुदुव इति घञ्। गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः। किमियतेति। यस्य गुणस्य भावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः। द्विगुणा रज्जुरिति। विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणे त्वतलप्रसङ्गः ॥ एम॰ २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथंप्रसङ्ग इत्याह।गुणशब्दोयमिति।क्वचित्तुपाठः नैषदोषोगुणशब्दोयमिति।तत्रायमर्थः।यतोयंगुणशब्दोबह्वर्थः ततोयस्यगुणस्याभावादित्यस्मिन्न्यासेऽतिप्रसङ्गोनभवतिशब्देनविशिष्टस्यगुणस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्।अथवेति।पूर्वोक्तविषयेसर्वस्मिन्नित्यर्थः।त्रिगुणमध्ययनमिति।पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चर्चागुणाः।पदविच्छेदगुणाः।पदक्रमाध्यायीद्विगुणमधीतइत्युच्यते।नहिसंहितागुणांश्चर्चागुणांश्चेति।वेदान्तरसंहितांवेदान्तरपदानिवाधीयानोद्विगुणमधीतइतिनोच्यते।अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्यद्विगुणत्वाभावात्।

नैषदोषः।गुणशब्दोयंबह्वर्थः।अस्त्येवसमेष्ववयवेषुवर्त्तते।तद्यथा।द्विगुणारज्जुःत्रिगुणारज्जुरिति।अस्तिद्रव्यपदार्थकः।तद्यथा।गुणवानयंदेशइत्युच्यते।यस्मिन्गावःसस्यानिचवर्त्तन्ते।अस्त्यप्रधानेवर्त्तते। तद्यथा।योयत्राप्रधानोभवतिसआह।गुणभूतावयमत्रेति।अस्त्याचारेवर्त्तते।तद्यथा।गुणवानयंब्राह्मण इत्युच्यते।यःसम्यगाचारंकरोति।अस्तिसंस्कारेवर्त्तते।तद्यथा।संस्कृतमन्नंगुणवदित्युच्यते।अथवासर्वत्रैवायंगुणशब्दःसमेषुअवयवेषुवर्त्तते।तद्यथा।द्विगुणमध्ययनंत्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते।चर्चागुणान्क्रमगुणांश्चापेक्ष्यभवति।नसंहितागुणांश्चर्चागुणांश्च।यद्येवंगुणवदन्नमितिगुणशब्दोनोपपद्यते।नह्यन्नस्यसूपादयोगुणाःसमाभवन्ति।नावश्यंवर्ष्मतःपरिमाणतएववासाम्यंभवति।किंतर्हि।युक्तितोपि।आतश्चयुक्तितः।योहिमुद्गप्रस्थेलवणप्रस्थंप्रक्षिपेत्।नादोयुक्तंस्यात् ॥

यद्यपिक्रमपाठेपदावृत्त्याधिक्यंभवति।तथापियुक्तितःसाम्योपपत्तिः।गुणवानयंदेशइत्यत्रापिगोसस्यादयोयुक्तितःसमाः।देशावयवत्वाद्गुणाउच्यन्तेगवादीनांदेशावयवत्वमुपचरितंगुणभूतावयवमित्यत्रापिगृहाद्यवयवस्वशात्मनिर्देशः गुणवानयंब्राह्मणइत्यादावपिब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाचीगुणशब्दः युक्तिश्चाचारस्यसाम्यम्।यद्येवमिति।यथाद्विगुणारज्जुरित्यादौप्रमाणतोऽवयवस्यसाम्यंनतथान्नेतिप्रश्नः।युक्तितइति। अर्थक्रियायांयद्योग्यंतत्सममित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदितावदिति। युक्तिनः साम्याभावेऽनन्यमेव तन्नस्यात्। कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः। तदेवं षष्ठीसमर्थाद्गुणइत्युच्यमा
नेऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्याभावादित्याश्रयितव्यम्। अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति। शुक्लादिष्विति। पटस्य शुक्लइति व्यतिरेकदर्श
नाद्गुणमात्रवचनाः शुक्लादयः। पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुणएवत्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते। न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुण
एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः। गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः किंतु पटस्य शुक्लत्वमिति पटेन संबन्धाभा
वप्रसङ्गः। वर्त्यभावादिति। वर्त्तनं वर्त्तो वृत्तिरित्यर्थः। वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति। वर्त्ती प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावा
दित्यर्थः। नपुनर्वृक्षादयइति। तेऽपि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसङ्गः। द्रव्यं चाहुरिति। विशिष्टजातियुक्तमित्य

यदितावदादेरन्तेनादेः स्तव्यं स्यात्। अथानितेरन्तेनादेर्जग्ध्वा प्राप्यात्। शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्ति
र्न प्राप्नोति। शुक्लत्वं शुक्लतेति। किंपुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियते न पुनर्वृक्षादयोऽपि। वृक्षत्वं वृक्षतेति।
अस्त्यत्र विशेषः। उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। इमेऽपि तर्हि उभ
यवचनाः कथम्। आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवतीति। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भवि
ष्यति। डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति। डित्थत्वं डित्थता। डाम्भिट्टता डाम्भिट्टत्वमिति। तत्रापि कश्चि
त्प्राथमकल्पिकः डित्थो डाम्भिट्टश्चेति। तेन कृतां क्रियां गुणं वाऽयः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं तस्य तद्डा
म्भिट्टत्वं तत एतदेवं डित्थाः कुर्वन्ति। एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति। यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्च तस्य वर्त्य
भावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः

र्थः। गुणं चेति। जातिलक्षणम्। यतो द्रव्यवचनाइति। यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः। आरभ्यते मतु
ब्लोपइति। वृक्षादयो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः। नहि यथा पटस्य शुक्लइति व्यतिरेको दृश्यते तथा थवस्य वृक्ष
इति। तत्र गुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुप्श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः। डित्थादिष्विति। डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अ
र्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात्। तेन कृतार्थमिति। डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शना रामः
दन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्थंचित्कइति। विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। शब्दस्वरूपमर्थोऽस्यायंडित्थइति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते। ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथाडित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेऽर्थेऽस्तेप्रत्ययः। अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति। यद्दर्शनादवस्थान्तरेऽपि स एवायंडित्थइति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः। यद्वेति। पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः। किमेभिरिति। भावशब्द त्रयस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति। भवन्तीति भावाः शब्दाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। द्वाभ्यामिति। स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽन्नतुकरणसाधनो घञ्। तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायि सामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम्। स्वेनार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन

यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगः एवं वृत्तिरपि भविष्यति। यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने। किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः। यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति। तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम्। नैवमन्यत्र भवन्ति। नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्दे नरक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते शब्देऽसंभवादर्थे न रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

भवन्ति। तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः। वाच्योऽर्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम्। स तेषामर्थ इति। यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्देऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्दे नरागाद्यसंभवात्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात्प्रकृतिराश्रीयते। तथाहि। शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात्। गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिभ्यां पूर्वोक्तार्थवृत्तौ पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि गोत्वमश्वत्वमित्यादावुक्ते ऽभिप्रायादयवगम्यते किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसंबन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थितम्। त्वतलभ्यामिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्यो

तत्तर्ह्य न्यतरत्कर्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिषु अतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्। ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः। अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासो ऽपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते। प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

दात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद्ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोरप्रसङ्गः। प्रधानमत्रेति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य। यथा राजः पुरुषो ऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वे ऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं तर्हीति। न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतलोर्ग्रहणमिति वचनं नियमार्थम्। त्वतलोरेव कर्त्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भा
वप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः। न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात्। ततश्च सति शिष्टत्वादप्रथि
मेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्यतः शौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति। यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्या
त्, ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञो प्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत्। वा छन्दसीति। छन्दो विषये क्वचित्पूर्वं त्वतलो
ततो नञ्समासः क्वचित्तु विपर्ययः। अयोनित्वायेति। प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति। भवेदिदमिति। अत्र
हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः। नह्यसौ समासभावमिति। समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्य
ते। तद्भावमसौ नाशास्ते। अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति। किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति। उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभा

इदं तर्हि प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति। तत्र व्यवस्थार्थमिदं
वक्तव्यम्॥ वा छन्दसि॥ वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः। निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते। अपशुतां गोः। अ
योनित्वाय। अशिथिलत्वाय। अगोतामनपत्यताम्। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। अयोनित्वाय अशिथिल
त्वायेति। इदं त्वयुक्तम्। अपशुतामिति। नह्यसौ समासभावमाशास्ते। किं तर्हि। उत्तरपदाभावमाशास्ते न य
शोर्भावइति। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्र
तिषेधेन। किं प्रयोजनम्। स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत्। अप्रथिमा। अ
म्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अशौक्ल्यम्। अकार्त्स्न्यम्॥ आ च त्वात्॥ किमर्थश्चकारः॥

वमाशास्ते पशुर्मा भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति। न पशोर्भावइ
ति। भावस्य नञ्संबन्धात् पशोरसंबन्धात्॥ आ च त्वात्॥ वक्ष्यमाणेर्विशेषविहितैस्त्वतलौ मा बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः
कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम्। किमर्थश्चकार इति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सू
त्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम्। नैतदस्ति। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्था
नौ त्वतलौ बाधेयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम्। किं चास्त्यस्मिन्सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशा
न्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुकर्षणार्थइति। अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात्। प्रकृताविति। विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेवसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौत्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः। अपवादसमावेशार्थमिति। नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते। इमनिच्प्रभृतिभिरिति। असति चकारे प्राकृत्वादर्थे त्वतलो भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यात्तत्वपवादेन समावेशः। चशब्दात्सोपि भवतीति भावः। नेदस्तीति। आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौभवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थसिद्धोऽपवादैः समावेशः। आत्वाद्याः प्रकृतय इति। गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः। ताभ्यश्चेति।

अनुकर्षणार्थः। त्वतलावनुकृष्येते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतौ त्वतलावनुकृष्येते। अत उत्तरं पठति। आचत्वादिति। चकारकरणमपवादसमावेशार्थम्। आचत्वादिति चकारकरणं क्रियते। अपवादसमावेशार्थम्। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आत्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम् यतश्चोच्येते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आत्वादित्येव आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यतश्चोच्येते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आत्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्याताम् यत्र चोच्येते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आत्वादित्येव आत्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः ॥

कर्मणीति भावः। अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः। यतश्चोच्येत इति। अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते। यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्ताविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोपि यथा स्यातामित्येवमर्थश्च शब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतल्विधावस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात्। एतदपि नास्तीति। आत्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषयेकर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्च शब्देनेत्यर्थः। आत्वाद्येर्था इति। जातौ बहुवचनम्। कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अयमर्थो यद्यवधिमत्यः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदापवादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य। गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति। तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते॥ ५।१।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्रचोच्येतेइति। भावेविशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः। एतदपीति। अर्थान्प्रकृतीश्चाविशेषेणावधिमत्वे
नापेक्ष्यत्वतल्विधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः। केचित्तुप्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणित्वतलाविच्छन्तोभाष्यमन्यथाव्या
चक्षते। तत्त्वयुक्तम्। प्रकृतिविशेषसंबन्धस्यकर्मार्थस्योपादानात्प्रकृत्यन्तरेणतस्यसंबन्धायोग्यत्वात्। तस्माद्गु
णवचनेत्यतःप्रभृतिप्राक्त्वाद्याविशेषप्रकृतयस्ताभ्यएवचप्रकृतिभ्यःकर्मणित्वतलौभवतः आपादपरिसमाप्ते
र्भावकर्माधिकाराद्भावेतुप्राक्त्वादेतस्मात्सूत्रादूर्ध्वंयाःप्रकृतयस्ताभ्यः। पूर्वसूत्रेणतुङ्याप्प्रातिपदिकादितिसि
द्धान्तः। यस्याश्चेति। प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौप्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषुविधीयमानौत्वतलोर्बाधकौप्राप्नुतइतितद्विषय

यत्रचोच्येत। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आत्वाद्याःप्रकृतयस्ताभ्यश्चत्वतलौयथास्यातांयस्याश्चप्रकृतेरेतस्मिन्वि
शेषेऽन्यःप्रत्ययउत्पद्यते। किंकृतंभवति। स्त्रीपुंसाभ्यांत्वतलोरूपसंख्यानंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति॥ नन
ञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः॥ कस्यायंप्रतिषेधः। त्वतलोरित्याह। नैतद
स्तिप्रयोजनम्। इष्येतेनञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ। अब्राह्मणत्वंअब्राह्मणतेति। अतउत्तरंपठति। ननञ्पू
र्वादित्युत्तरस्यप्रतिषेधः। ननञ्पूर्वादिति। उत्तरस्यभावप्रत्ययस्यप्रतिषेधःक्रियते। नैतदस्तिप्रयोजन
म्। परिगणिताभ्यःप्रकृतिभ्यउत्तरोभावप्रत्ययोविधीयते। नचतत्रकाचिन्नञ्पूर्वाप्रकृतिर्गृह्यते। तदन्त
विधिनाप्राप्नोति। ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिःप्रतिषिध्यते। यत्रतर्हितदन्तविधिरस्तिपत्यन्तपु
रोहितादिभ्योयगिति। यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयात्। पत्यन्ताद्यग्भवति। नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति।

लेत्वतलौप्राप्येते। प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्चनञ्स्नञआवपिभावेभवतोऽन्यथाप्राग्वतेरित्येववक्तव्यंस्यादुस्त्यर्थेहिन
ञ्स्नञ्भ्यांपुंवदितिलिङ्गान्नभाष्यम्॥ ननञ्पूर्वा॥ कस्यायमिति। प्रतिषेध्यस्यानुपादानाद्अनन्तरयोश्चत्वतलोःप्रतिषेध
स्यानिष्टत्वात्प्रश्नः। आचार्यदेशीयआह। त्वतलोरिति। अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिमन्यते। उत्तरस्यप्रतिषेध
इति। अधिकारादस्यसूत्रस्येतिभावः। परिगणिताभ्यइति। पृथ्वादिप्रभृतिभ्योगणेसूत्रेचपठिताभ्यः। यत्रतर्हीति। एतच्चो
पलक्षणम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इगन्ताच्चलघुपूर्वात् इयोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञितिएतैःसूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येवप्र
सङ्गः। यद्येतावदिति। अत्रप्रदेशेप्रयोजनाभावात् पत्यन्तसूत्रस्यपरतःप्रतिषेधोविधेयःसएवोत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंतर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तेन त्रतदन्तविध्यभावात्प्रसङ्गाभावा त्किं प्रतिषेधेन कृतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तूत्तरम्। एवंतर्हीति। प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न कर्त्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवतिनपृथोर्भाव इति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकाद्भवत्यप्रथिमेति। नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्त द्धर्थविग्रहवाक्यावस्थेति तद्विषयमेव ज्ञापन माश्रीयते। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो नतु सापेक्षादुत्तरप्रत्ययविषयत्वाज्ज्ञाप नस्यायद्यमिति। वत्सेभ्यो न हितद्त्यादौ प्रतिषेधापेक्षणात्तद्धितानुत्पत्तौ नञः परस्य संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनु पपन्नम्। तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवतीति ज्ञापयति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम्। त्वतलभ्यां नञ्समासद्त्यै तदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम्। चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्यो नभिधानात्ष्यञ्न भवति। कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वा

एवंतर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्यते। अविद्यमा नाः पृथवोऽस्याऽपृथुः अपृथोर्भावः अपृथुत्वम्। अपृथुतेति। एवंतर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययोऽन्यपू र्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति। नैवेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परपृथोर्भावः परमपृथुत्वम्। पर म पृथुता। एवंतर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नञ्स मासाद्न्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति। सर्व एते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति। यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह ॥

त्यजिसत्याचतुर्थ्यमित्यादि भवति। यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतत्सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्या स्यते। यदा पूर्वभावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्यमिति भवति। पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्य मायथापुर्यमिति भवति। नपत्युर्भावद्त्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतलभ्यां नञ्समासद्ति वचनान्नञ्स मासे कृते त्वतलौ भवतः। नपटोर्भावो नमनुष्यस्य भावो न हिहायनस्य भावद्त्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चा न्नञ्समासः। अपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति। अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादितीष्यत एवाण् अशौचमाशौचमिति। नञः शु चीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। नशुक्लस्य भावद्त्यादौ सापेक्षात् ष्यञुत्पत्तौ चाशौक्ल्यमित्यादि भवति। तदेवं सूत्रेस्मिन्प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात्क्वचिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वेपि पूर्वं यथाप्राप्तं भाव रामः प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे क्वचित्पूर्वं भावविवक्षा क्वचित्पूर्वं निषेधविवक्षा ॥ ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एष्वादि॥ वावचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति। अणसमावेशार्थमिति। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते। वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः। लिङ्गं च पारे मध्ये षष्ठ्या वा पीलाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यणसमावेशार्थमिह वावचनम्॥ गुण॥ चातुर्वर्ण्यादीनामिति। प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसंबन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवति। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यम्। अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च लट् इति लुक्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः। अर्हतो नुम्चेति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजाद्यर्थाभिधायी। आर्हन्तीति। षित्वकरणात् स्त्रियामपि

एष्वादिभ्य इमनिज्वा॥ वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्वतलावपि यथा स्याताम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। एष्वादिभ्यो वावचनमणसमावेशार्थम्। एष्वादिभ्यो वावचनं क्रियते। अणसमावेशो यथा स्यात्। पार्थवं प्रथिमा॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम्॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। चातुर्वर्ण्यम्। चातुर्वैद्यम्। चातुराश्रम्यम्। अर्हतो नुम्च॥ अर्हतो नुम् ष्यञ् च वक्तव्यः। अर्हतो भावः। आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित् संघातग्रहणम्। किं चातः। यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति। अथ संघातग्रहणम्। अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति। सिद्धोऽन्त्यलोपोऽयस्येत्येव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। यलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

ष्यञन्तः प्रयोगः। तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते। स्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथेति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नादृता। आरम्भसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः॥ हायनान्त॥ यलोपश्चेति। यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपोऽयदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदाद्यशब्दे न इयेति रूपं लभ्यते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धान्यानाम्॥ विभाषा॥ नयतामुक्त इति। महाविभाषयावाक्येसिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेतिभावः। उमाभङ्गयोरि
ति। निमित्ताभावात्ताभ्यांखञोप्राप्तिः। विभाषाग्रहणंतुतिलमाषाणुभ्यएवखञः प्राप्त्यर्थंस्यात्। चमेष्विति। यवाश्चमेमाषाश्चम
इतिचमेशब्दस्यपुनः पुनरुच्चारणा च्चमेशब्देनतद्वन्तोनुवाकाउच्यन्ते। अथवाचमेशब्दस्यचमितियन्मकारान्तंतदनुकर
णंच मिति। आगन्तुनाचाकारेणचमशब्दोभवति। चमेशब्दोविद्यतेयेष्वनुवाकेषु तेचमाः। अध्यायानुवाकयोर्लुगितिच्छस्य
लुक्। संबन्धमनुवर्त्तिष्यतइति। धान्यग्रहणेनसंबन्धमनुरोत्स्यतइत्यर्थः। अथवासंबध्यइतिसंबन्धः धान्यग्रहणसंबन्धम

विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः॥ तिलादिभ्यः खञ्॥ तिलादिभ्यः खञ्वेतिवक्तव्यम्। तिल्यम्। तैलीनम्। किम
र्थमिदमुच्यते। नयतामुक्तेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्वेत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। किंकारणम्। उमाभङ्गयोरधान्यत्वा
त्। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्युच्यते। नचोमाभङ्गे धान्ये। चमेषुयत्पठ्यतेतद्धान्यम्। नचैतेतत्रपठ्येते। ततर्हिख
ञ्ग्रहणंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञिति। यदेतदनुवर्त्तते॥ व्रीहि
शाल्योर्ढक् यवयवकषष्टिकाद्यदितिखञ्वेतिखञपिप्राप्नोति। संबन्धमनुवर्त्तिष्यतेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्। व्री
हिशाल्योर्ढग्भवति। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ्भवति। विभाषा
तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। भवनेक्षेत्रेखञ्ग्रहणमनुवर्त्तते। धान्यानामितिनिवृत्तम्। अथवामण्डूकप्लुतयोधिका
राः। यथामण्डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छन्तितद्वदधिकाराः। अथवाअन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादोविज्ञा
स्यते। यथोत्सर्गेणप्राप्तस्यापवादः। अन्यस्यप्रत्ययस्यवचनाच्चकारस्यचानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्यखञः
ढग्यतौबाधकौभविष्यतः। यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति ॥

नुवर्त्तिष्यतेइत्यर्थः। ततोधान्यसामान्यसंबन्धंखञ्ग्रहणंव्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्नसंबध्यते। भवनेक्षेत्रइत्येतत्तुप्रत्यये
नाभिधायकेनसंबध्यते। अथवेति। यत्रैवार्थित्वंतत्रैवाधिकाराः संबध्यन्तेनान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गस्यान्यत्रच
रितार्थत्वादपवादविषयेप्रवृत्तिः संदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेनासौबाध्यते। एवंखञउत्तरार्थायामनुवृत्तौनान्तरीयकोप
स्थानसंभवात्संदिग्धप्रवृत्तित्वादसंदिग्धप्रवृत्तिभ्यांढग्यद्भ्यांबाधः। धान्यानामित्यनेनप्राप्तस्यखञोढग्यतावपवादौनतुत
त्रानुवृत्त्यासंनिहितस्येतिसाधर्म्यवैधर्म्यसंभवाद्यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्येत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति।विभाषाग्रहणमेवज्ञापयतिअनुवर्तमानाअप्यत्राधिकारायत्रयत्नोविभाषाग्रहणादिकस्तुतत्रैवभवन्ति ना
न्यत्रेति।अन्यथाविभाषाग्रहणमनर्थकंस्यात्।अनुवर्तनादेवखञः सिद्धत्वात्।धिनोतेरिति।योगरूढिरियम्।उमाभ
ङ्गयोरपीतिभावः।चमकेषुत्वधान्यान्यपिकानिचित्पठ्यन्तेधान्यान्यपिकानिचिन्नपठ्यन्ते।नहितद्धान्यपरिगणनार्थ
मितितत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वंनभवति।शणसप्तदशानीति।धान्यपरिगणनार्थास्मृतिरियम्॥यथामुख॥समस्या
न्तलोपइति।सम्मुखंयत्रादर्शादौप्रतिबिम्बाश्रयेदृश्यतेससंमुखीनइतिप्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्।संशब्दस्यनि
पातस्यार्थसंगत्यभावादनाश्रयणम्।प्रत्ययसंनियोगेनाकारलोपोपिनिपात्यमानस्तदभावेनभवति।संमुखीनादर्शादि
सादृश्याद्वान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीनउच्यतइत्याहुः॥अनुपद॥तत्रनज्ञायतइति।अयनमयइतिगमनमात्रम

अथवाएतज्ज्ञापयतिअनुवर्तन्तेनामविधयोनचानुवर्तनादेवभवन्ति।किंतर्हि।यत्नाद्भवन्ति।अथवाय
तामुक्तेधान्यानांभवनेक्षेत्रेखञित्येवसिद्धम्।ननुचोक्तंनसिध्यति।किंकारणम्।उमाभङ्गयोरधान्यत्वादि
ति।नैषदोषः।धिनोतेर्धान्यम्।एतेचापिधिनुतः।अथवाशणसप्तदशानिधान्यानि॥यथामुखसंमुखस्यदर्शनः
खः॥संमुखेतिकिंनिपात्यते।संमुखेतिसमस्यान्तलोपः।संमुखेतिसमस्यान्तलोपोनिपात्यते।संमुखस्यद
र्शनःसंमुखीनः॥अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु॥अयानयन्नेयइत्युच्यते।तत्रनज्ञायतेकः
अयःकःअनयइति।अयःप्रदक्षिणम्।अनयःप्रसव्यम् ॥

यशब्देनोच्यते।तत्रप्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेतिविरुद्धार्थाभिधायिनाद्यानयंनेयइत्यसमन्वयशङ्कयाप्रश्नः।अयःप्र
दक्षिणमिति।एकद्यूतकारापेक्षयाशारस्यप्रदक्षिणगमनमयोद्वितीयापेक्षयाप्रसव्यंवामापरपर्यायंगमनमनयो
रूढिवशादुच्यते।परैरिति।द्वितीयद्यूतकारसंबन्धिभिः शारैः पदानांस्थानानांगृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यास
नमित्यर्थः।ससहायस्यशारस्यपरैर्नाक्रम्यतेपदम्।असहायस्तुशा रेणपरकीयेणबाध्यतइतिद्यूतव्यवहारः।अय
सहितोनयइत्युत्तरपदलोपीसमासस्तत्पुरुषः।अथवाअयश्चासावनयोऽयानयइत्येकदेशद्वारेणसमुदायस्यकृताकृता
दिवद्व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः।समाहारद्वन्द्वोवा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयानयमिति। नयतेर्द्विकर्मकत्वाद्यानयमित्यप्रधानेपिकर्मणिद्वितीया। प्रधानेतुकृत्यप्रत्ययः। तत्रकेचित्फलकशार स्यैवस्वशारवर्गमानस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तुशारएकपार्श्वएवसंचरतितत्रनभवतिप्रत्ययोयोहि शारःपार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयतेसएवायानयंनीयतेऽन्यस्त्वयमेवनीयतेऽनयमेवस्त। परो॥ परस्योत्ववचनमिति। परश ब्दस्यान्तस्यौकारोनिपात्यतइत्यर्थः। ततएङः पदान्तादतीतिपूर्वैकादेशः। शकन्ध्वादिषु पररूपंवक्तव्य मितिपररूपेणनिर्देशः। परस्येति। अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्रादुणः। तत्रकेचित्सामान्येननिपातनमिच्छन्ति। ते

प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांशाराणांयस्मिन्परैःपदानामसमावेशःसोयानयः। अयानयंनेयअयानयीनःशारः॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति॥ परोवरेतिकिंनिपात्यते। परोवरेपरस्योत्ववचनम्। परोवरेतिपर स्योत्वंनिपात्यते। यद्येवंपरस्योत्ववचनमितिप्राप्नोति। शकन्ध्वादिन्यायेननिर्देशः। अथवानैवंविज्ञायतेपर स्योत्वंनिपात्यतइति। कथंतर्हिपरस्यशब्दरूपस्यादेरुत्वंनिपात्यतइति। परांश्चावरांश्चानुभवतिपरोवरी णः। अथपरंपरेतिकिंनिपात्यते। परपरतराणांपरंपरभावः। परपरतराणांपरंभावोनिपात्यते। परांश्चपर तरांश्चानुभवतिपरंपरीणः॥ समांसमांविजायते॥ इहसमांसमीनागौः। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुब्लु क्प्राप्नोति। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचना दलुग्विज्ञानंभविष्यति। यदयंयलोपंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योनात्रलुग्भवतीति। समांसमांविजायतइ तियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेत् ॥

नखप्रत्ययाभावेपिप्रयोगउपपन्नोभवतिपारोवर्यविदितिपारंपर्यमविच्छिन्नमितिच। अन्येतुपरंपराशब्दमव्युत्पन्नमाच क्षते। तस्मात्स्वार्थेष्यञिपारंपर्यमितिभवति। परोवर्यवदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैवनिपातनस्ययुक्तत्वंम न्यमानाः॥ समाम्॥ विजायतेप्रसूयतइत्यर्थः। तत्रसमायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात्प्रत्ययोवचनाद्भवति। तद्धिता न्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेसतितस्यावयवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेपिसुपोलुक्प्राप्तोयलोपवचनान्नभवति। याटःसुब्व्यक्तत्वात्सु लुकैवयलोपेसिद्धेसूत्रेयलोपवचनंनियमार्थंयकारस्यैवलोपोभवतिनतुसर्वस्यप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ रामः ३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्तरपदस्यलुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात्पूर्वपदवदुत्तरपदेपिलुङ्‌ प्राप्नोतीतिभावः। सिद्धंत्विति। तेन पूर्वपद एवय लोपनिपातनादामः श्रवणंभवति। उत्तरपदेतुसुब्लुग्भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्ताविति। वाक्येपूर्वोत्तरपदयोर्यलोपोवक्तव्यः। तेनद्वैरूप्यंभवति॥ आगवीनः॥ किंनिपात्यतइति। काप्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थइतिप्रश्नः। गोराङ्‌ पूर्वादिति। योगवा भृतः आगोः प्रत्यर्पणात्कर्मकरोतिसआगवीनउच्यते। तत्रवृत्तिविषयेगोशब्दोगोप्रत्यर्पणेवर्त्तते। तत्रआङ्‌ गोशब्दयो राङ्‌मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेह्रस्वत्वेचकृतेखोनिपात्यते॥ शालीनकौपीने॥ किंयः शालायामिति। अस्यांकल्पना यांशालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितंभवतीतिभावः। शालायामधृष्टइति। अन्यत्रधृष्टः। कूपइति। लङ्घनादिकमित्यर्थः। उत्तरपदलोपइति। लोकप्रसिद्ध्यर्थानुवादेनसाधुत्वान्वाख्यानाद्धृष्टाकार्यमात्रेशालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादितिभावः।

उत्तरपदस्यलुग्वचनम्। समांसमांविजायतइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमितिचेदुत्तरपदस्यलुग्वक्तव्यः। सिद्धंतुपूर्वपदस्ययलोपवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्ययलोपोवक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपदस्यवावचनम्। अनुत्पत्तौपूर्वपदस्यउत्तरपदस्ययलोपोवावक्तव्यः। समांसमांविजायते। समायांसमायांविजायतइति॥ आगवीनः॥ आगवीनइतिकिंनिपात्यते। गोराङ्‌ पूर्वादातस्यगोः प्रतिदानात्कारिणिखः। गोराङ्‌पूर्वादातस्यगोः प्रतिदानात्कारिणिखोनिपात्यते। आतस्यगोः प्रतिदानात्कर्मकारीतिआगवीनः कर्मकरः॥ शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोः॥ किंयः शालायामधृष्टः सशालीनः। कूपेवायदकार्यंतत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः सशालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यंतत्कौपीनम्॥ व्रातेनजीवति॥ व्रातेनजीवतीत्युच्यते। किंव्रातंनाम ॥

तत्रवृत्तिविषयेशालाकूपशब्दौतत्कर्मिकायांक्रियायांवर्त्तेतेइतिगम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवोत्तरपदस्यलोपः। शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्रप्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यंतत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपिकौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपिकौपीनम्। अथवाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनादृश्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनम्॥ व्रातेन॥ किंव्रातंनामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्रयः संघेनजीवतितत्रव्रातीनशब्दोनप्रयुज्यते। व्रातकर्मणाजीवतितुप्रयुज्यते। व्रातकर्मणिचव्रातीयशब्देनभाव्यमितिप्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानाजातीया इति। एकजातीयक्षत्रियादिनिराकरणम्। अनियतवृत्तय इति। नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्से
धजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिवैभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेत्यत एव निपात
नाच्छं बाधित्वाऽण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते। हैयंगवीनम्॥ किं निपात्य
त इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते।
ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गन्धमेव घृतं हैयंगवीनमुच्यत इत्याहुः॥ पक्षात्॥ मूल इति वक्त

नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः। तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्राती
नः॥ हैयंगवीनं संज्ञायाम्॥ हैयंगवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशः संज्ञायां तस्य विकारे॥
ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो है
यंगवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित्तत्र मा भूदिति॥ पक्षात्तिः॥ मूल इति व
क्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पी
ल्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति नि
वृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदे
शानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। संख्याव्ययादेर्ङीप्। दामहायनान्ताच्च। संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति नि
वृत्तम्॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत। द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः। न न
सह सहैवेति। नैष दोषः॥

त्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः। कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभि
धायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः। एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानु
वृत्तिर्दृश्यते। एकयोगनिर्दिष्टानामपीति। अर्थाधिकारपक्षेऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्नस्यादेकदेशानुवृत्तिः। शब्दाधिकारप
क्षे नुयस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयत इति दोषाभावः। विनञ्॥ सहार्थो गम्येते राम॰
ति। न सहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते। प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः। ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिनाभाव्यमिति भावः॥ ३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायमिति। लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वाख्यानात्। लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः। यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्। द्विगार्द्दभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात्। नैतदस्ति। क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत। विगतौ सह विकृतौ सहेति। इह तु विना देवदत्तेन नाना देवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति। वेः शा॥ कस्मिन्नर्थे शालजादय इति। वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनम सहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः। विशाल इति। नानादेशगमनादस्यत्रासहार्थत्वमिति भावः। किं वक्तव्यमिति। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचकाभावे द्योत्यर्था

नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ्भ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति॥ वेः शालच्छङ्कटचौ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति। न सह इत्यनुवर्तते। भवेत्सिद्धम्। विशाले शृङ्गे। विशङ्कटे शृङ्गे इति। इह खलु संगतोऽर्थो गम्यते संकटमिति। प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते। उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते। एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति। इदं तु न सिध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

भावादनर्थका एवेति भावः। ससाधनामिति। क्रियोपसर्जनं साधनमाहुरित्यर्थः। नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशाद्यत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति। अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि योऽयं तामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाल इति। शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले अस्येति। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्तेपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरेवागमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कंचिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संप्रोद॥अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यओषधित्वादवयवेऽलाबूशब्दादोरञित्यञिप्राप्तेतिलोमाशब्दाभ्यांघृतादित्वादन्तोदा
त्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञिप्राप्तेभङ्गायास्तृणधान्यानांचद्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणिप्राप्तेरजसिकटज्विधिः।गोष्ठादयइ
ति।प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपंनिर्दिष्टम्।चकारस्तुस्वरार्थोऽनुबन्धआसङ्क्व्यः।तथाहि।समासाश्रयेणप्रत्ययाःप्रत्याख्या
यन्ते।तत्रचित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते।सर्वत्रादिशब्दःप्रकारे।गवांस्थानमि
ति।तस्येदमित्यत्रार्थेसर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गेयदितियतिप्राप्तेगोष्ठच्प्रत्ययः।अविकटइति।अवीनांसमूहइत्यणि
प्राप्तेकटच्।अवीनांविस्तारइत्यर्थेपटच्।अप्रसक्तेसमूहेअविकटःप्रसक्तेत्वविपटः।उष्ट्रगोयुगमिति।द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थेगो

संप्रोदश्चकटच्॥कठच्प्रकरणेअलाबूतिलोमाभ्योरजस्युपसंख्यानम्।कटच्प्रकरणेअलाबूतिलोमा
भ्योरजस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।अलाबूकटः।तिलकटः।उमाकटः॥भङ्गायाश्च॥भङ्गायाश्चेतिवक्तव्यम्।भ
ङ्गाकटः॥गोष्ठादयःस्थानादिषुपशुनामादिभ्यः॥गोष्ठजादयःप्रत्ययाःस्थानादिष्वर्थेषुपशुनामादिभ्योवक्त
व्याः।गोगोष्ठम्।अविगोष्ठम्।संघेकटज्वक्तव्यः।अविकटः।उष्ट्रकटः॥विस्तारेपटच्चवक्तव्यः।अविपटः।उ
ष्ट्रपटः॥द्वित्वेगोयुगच्॥गोयुगच्शब्दश्चप्रत्ययोवक्तव्यः।उष्ट्रगोयुगम्।खरगोयुगम्।स्नेहनेतैलच्शब्द
श्चप्रत्ययोवक्तव्यः।इङ्गुदतैलम्।सर्षपतैलम्।संभवनेक्षेत्रेशाकटशब्दश्चप्रत्ययोवक्तव्यः।इक्षुशाकट
म्।मूलशाकटम्।शाकिनशब्दश्चप्रत्ययोवक्तव्यः।इक्षुशाकिनम्।मूलशाकिनम्।उपमानाद्वासिद्धम्।उप
मानाद्वासिद्धमेतत्।गवांस्थानंगोष्ठम्।यथागवांतद्वदुष्ट्राणांकटज्नवक्तव्यइति ॥

युगच्प्रत्ययः।अन्येत्वाहुः।उष्ट्रस्यग्रीवाबन्धनेयानाङ्गेगोयुगेच्प्रत्ययः।इङ्गुदतैलमिति।लघावन्तइत्याद्युदात्तत्वात्त
स्यविकारइत्यणप्राप्तः।सर्षपशब्दस्यसादीनांशाकानामित्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेपरत्वाद्थद्वितीयंप्रागीषादित्यनुव
र्तमानेपान्तानांचगुर्वादीनामितिमध्योदात्तत्वंभवति।ततोनुदात्तादिञ्प्राप्तः।इक्षुशाकटमिति।इक्षूणांभवनंक्षेत्र
मित्यर्थेशाकटशाकिनौ।गवांस्थानमिति।गावस्तिष्ठन्तियस्मिन्नितिघञर्थेकविधानमितिकः।तत्रगोष्ठसाधर्म्यादु
ष्ट्रादिस्थानमपिगोष्ठशब्देनोच्यते।तत्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेनविशेष्यते।मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तयेचगो
भिरपिगोष्ठस्यविशेषणाद्गोगोष्ठमित्यपिभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथा पट इति। विस्तारसामान्यादन्योपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठम्। तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाची त्यर्थः। तैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ् बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत्। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति। उपमानाश्रयेण

॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥

यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः। गोयुगच् शब्दश्च प्रत्ययार्थो न वक्तव्य इति। गोर्युगं गोयुगम्। यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते। एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव॥ इनच्पिटच्विकचिच॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च॥ इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः। चिक चि चिकु इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल् च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्नार्थोस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति ॥

पिङ्गुदे तैलमित्यादि सिध्यति॥ तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्य तैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति। इनच् ॥ सूत्रे तिशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहिताविलादेशात्र यप्रत्ययजग्धविधानाय वार्त्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकारोमत्वर्थीयइति। अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्नभवति॥ प्रमाणे॥ किमयमिति। सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसंभवाच्चप्रश्नः। अस्येत्यनुवर्तनादिति। नन्वेवमपिप्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः। उदकं प्रमेयमस्योरोरिति। नैषदोषः। अनियतप्रमेयविषयत्वात्। प्रमाणानामेकेनप्रमेयेणाविशेषेण दुःसंबन्धत्वात्प्रमेयस्यतु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दालोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते। प्रथमश्चेति। यद्यायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्रउपात्तः। तदोर्ध्वमाने प्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौप्रमाणादपकृष्यविधीयेते। अथतु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिहगृह्यते। तदोर्ध्वमानएवयथास्यातामिति नियमार्थवचनम्। प्रमाणेलइति।

अकारोमत्वर्थीयः। चिल्लेअस्यस्तः चिल्लः। पिल्ले अस्यस्तः पिल्ल इति॥ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ प्रमाण इति किमयंप्रत्ययार्थः प्रमाणेप्रत्ययार्थइति। प्रमाणइतिनायंप्रत्ययार्थः। क्वतर्हिप्रत्ययाभवन्ति। तद्दति। कुतएतत्। अस्येत्यनुवर्तनात्। क्वप्रकृतम्। तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइतजिति। प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौमम। ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्॥ प्रमाणेलः॥ प्रमाणे लोवक्तव्यः। शमोदिष्टिर्वितस्तिः। द्विगोर्नित्यंलोवक्तव्यः। द्विशमम्। त्रिशमम्। द्विदिष्टिः। त्रिदिष्टिः। द्विवितस्तिः। त्रिवितस्तिः। किमर्थमिदमुच्यते। संशयेश्राविणंवक्ष्यति। तस्यायंपुरस्तादपकर्षः। डट्स्तोमेवक्तव्यः। पञ्चदशः स्तोमः। शतशनोर्डिनिः। शतशनोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनोमासाः। पञ्चदशिनोर्द्धमासाः ॥

प्रमाणशब्दालोकेयेप्रसिद्धादिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्यप्रत्ययस्यलुग्भवति। सचसंभवान्मात्रचएव। इतरयोरूर्ध्वमानएवहिविधानम्। मात्रचस्त्वविशेषेणपरिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात्। द्विगोर्नित्यमिति। तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः। किमर्थमिति। नित्यग्रहणमितिप्रश्नः। नहिविकल्पः प्रकृतइतिभावः। श्राविणमिति। श्रवणंश्रावः। सयस्यास्तीति श्रावी। मात्रच्प्रत्ययः। तस्यपरत्वाच्छ्रवणेप्राप्ते नित्यग्रहणाद्बाधकबाधनार्थाल्लुगेवभवति। द्वौशमौप्रमाणमस्यस्यात्। नवाद्विशममिति। प्रकरणादिवशाच्चनिश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम्। डट्स्तोमइति। अत्रायामस्यप्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमेडट्प्रत्ययः। पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्यस्तोमस्य पञ्चदशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विंशिन इति। विंशतिशब्दात्संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः। तिविंशतेर्डितीति तिलोपस्तस्य यस्येति चेत्यकारलो
पे कर्तव्ये सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं न भवति। भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात्। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र स्तो
मे डविधिः। पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति।
तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते। तददर्शने तु प्रपञ्चार्थम्। डिनेः सामान्यविधानात्तत्र शन्शतोर्डिनिः छन्दसि
वक्तव्य इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव। प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति। रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ। शममात्रमिति। शमः प्रमाणमस्य
स्यान्नवा दिष्टिः। प्रमाणमस्य स्यान्नवा कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्नवेत्यत्रार्थे मात्रच्। पञ्चमात्रा इति। पञ्च स्युर्नवेति संशय्य
मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः। अथवा वृत्तिविषये द्व्येकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः। पञ्च [illegible]लसं

विंशतेश्च। विंशतेश्चेति वक्तव्यम्। विंशिनो ङ्गिरसः। प्रमाणपरिणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः।
शममात्रम्। दिष्टिमात्रम्। कुडवमात्रम्। पञ्चमात्राः। दशमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्। वत्व
न्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। यावदेव यावद्द्वयसम्। याव
न्मात्रम्॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते। न प्रमाण इति वर्तते। एवं तर्हि सिद्धे सति
यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। डावतावर्थवैशेष्यान्नि
र्देशः पृथगुच्यते। नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ॥

ख्या प्रमाणमेषां स्यान्नवेति संशय्य पञ्चमात्राः। तावदेवेति। तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकं ततः स्वार्थे प्रत्य
यः। उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम्॥ यत्तदे॥ किमर्थमिति। प्रमाणपरिमा
णशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः। न प्रमाण इति वर्तत इति। काक्वा नञः प्रयोगाद्वर्तत एवेत्यर्थः। अथवाऽनेकार्थत्वान्निपा
तानां ननुशब्दस्यार्थे नशब्दो वर्तते। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। आचार्य आह। डावताविति। पूर्वाचार्यप्रक्रियापे
क्षो निर्देशः। इह तु वतुपं विधाय सर्वनाम्न इत्यात्वं विहितम्। पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे। अर्थवैशेष्यादिति। विशिष्य
त इति विशेषः विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्यमर्थवैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्निर्देशः क्रियते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उक्तोत्रेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वतइति। मात्राद्यप्रतिघाताये ति। यदि प्रमाणइत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधि केभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयेत तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भि न्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावः। तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति। भावः सिद्धश्चेति। तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृत स्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपै वोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान्मात्रादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। सादृश्यइति। विषयनिर्देशोयं सदृश

उक्तोत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति॥ भावः सिद्धश्च डावतोः॥ डावत्वन्ताच्च मात्राजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। नत्वावाम न्योदिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूवसो। यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति। किमिदंभ्यां वो घः॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति। यदयं कि मिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुब्भवति। ततो वो घइति॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च॥ बहुष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। कियान्। कियन्तौ। तत्तर्हि वक्त व्यम्। न वक्तव्यम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते ॥

वस्तुप्रत्ययार्थः। किमिदम्। एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते॥ किमः॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति। का संख्यापरिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्गइति। तदा पञ्चकइत्यादिरुत्तरेण भाव्यम्। तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः। किमित्येतदिति। इहास्येत्यधिकारा द्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। तत्र यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु व्यवहितसंख्यासंबन्धे वर्गे। ततः कति गावोऽस्मिन्वर्गइति भवति कति गावो यं वर्गइति च। संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम्। कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते। संख्याप्रश्ने तु कियन्तइति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संख्याया॥बहवोवयवाइति।उत्कृष्टभेदस्यसंख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादीन्विशेषानवयवान्मत्वाप्रश्नः।अवयवेया
संख्येति।अवयवेयः संख्यावाचीशब्दोवर्ततेतस्मादस्येत्यधिकाराद्वयविनिप्रत्ययोभवति।नचसामान्यविशेषयोर
अवयवा
वयवावयविभावःसंभवतीतिभावः।बहुशब्दइति।बहुशब्दवाच्योर्थइत्यर्थः।अथैवंकल्प्यतेबहवएकत्वगुणाअस्यावि
शतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाःसाबहुतयीविंशतिरिति।तथापिप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थोविशेषणमव्यभिचारा
दनुपपन्नम्।संख्येत्येवेति।संख्याशब्दवाच्यासंख्यावयविनीत्यर्थः।नैषासंख्येति।संख्याशब्देनसंख्याविशेषोनाभि
धीयतइत्यर्थः।संज्ञैषेति।एकत्वादीनांसंख्यात्वजातियुक्तानांसंख्येत्येषासंज्ञा।तत्रसंख्याशब्दप्रतिपाद्यस्यसामान्यवि
शेषस्या वयवित्वासंभवइत्युक्तमेतत्।बहुतयंयूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायांभवति।बहुतयंरूपमित्येत

अनिर्ज्ञातंचबहुषु।द्व्येकयोःपुनर्निर्ज्ञातंनिर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोःपरिप्रश्नोन।परिप्रश्नाभावात्किमेवतावन्नास्तिकुतःप्रत्ययः॥संख्याया अवयवेतयप्॥इहकस्मान्नभवतिबहवोवयवाअस्याःसंख्यायाइति।अवयवेयासंख्येत्युच्यते।नचकाचित्संख्यास्तियस्याबहुशब्दोवयवःस्यात्।ननुचेयमस्ति।संख्येत्येव।नैषासंख्या।संज्ञैषा।अवयवविधानेऽवयविनिप्रत्ययः।अवय वविधानेऽवयविनिप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।पञ्चावयवादशावयवाइति।अथवाऽवयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनिकस्मान्नभवति।पञ्चपश्ववयवादेवदत्तस्येति।अवयवशब्दोयंगुणशब्दः।अस्येतिचवर्तते।तेनयंप्रत्ययवयवोगुणस्तस्मिन्नवयविनिप्रत्ययेनभवितव्यम् ॥

च्छिन्नस्यरूपस्यावयवित्वविवक्षायांभवति।यदातुरूपसामान्यंविवक्ष्यतेशुक्लादिविशेषविषयंतदासामान्यविशेष
योरवयवावयविभावाभावान्नभवति।अवयविनीति।स्वार्थेप्रत्ययोमाभूदित्येवमर्थम वयविनीतिवक्तव्यम्।अवयव
स्वामिनीति।अवयवाःसन्त्यस्येतिव्युत्पत्त्यास्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापिप्रत्ययेनभाव्यमितिमत्वाप्रश्नः।अवय
वशब्दोयमिति।संबन्धिशब्दानियतएवसंबन्धिनिमत्वर्थीयोभवति।यथापितृमानितिपुत्रएवाभिधीयते।पुत्रवानिति
पितैवतथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्धएवोच्यतेनतुस्वामीत्यर्थः।अस्येतिचवर्ततइति।अंतइनिठनावित्यत्रतदस्या
स्त्यस्मिन्निति मतुबित्यतोऽस्येतिवर्त्तते।सप्तम्यर्थेत्विनिठनोरभावः।सप्तम्यांचनतौस्मृताविति वचनात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कौ॰ अस्येतिवर्ततइति।तदस्यसंजातमित्यतः॥उभा॥उभयोमणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तोव्यपदेशः।उभौपीतलो
३५ हितावयवौयस्यसउभयः।उभयेदेवमनुष्याइति।वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानांवर्गिणामभिधानम्।किमर्थमिति।कि
मप्राप्तमादेरुदात्तत्वंविधातुमुदात्तवचनमुतामन्त्रितत्वस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वंविधातुमितिप्रश्नः।उदात्तइति।
आदेरितिभावः।स्थानिवद्भावात्तित्वादनुदात्तत्वंप्राप्तंबाधित्वाचित्स्वरेप्राप्तेआदेरुदात्तत्वंविधीयते।प्रत्ययस्वरेणापीति।
स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरंपूर्वपक्षवादित्वान्नपश्यति।सर्वदर्शित्वेपूर्वपक्षमेवनविदधीत।कुतएतदिति।स्वरान्त
रबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमस्त्वितिमन्यते।हेउभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः।उदात्तेति।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधी

कंचप्रत्ययवयवोगुणः।समुदायम्।यद्येवमवयविनीत्यपि नवक्तव्यम्।अवयवेकस्मान्नभवति।अस्ये
तिवर्तते॥उभादुदात्तोनित्यम्॥किमर्थमुदात्तइत्युच्यते।उदात्तोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रत्ययस्वरे
णाप्येषस्वरःसिद्धः।नसिध्यति।चितोन्तउदात्तोभवतीतिअन्तोदात्तत्वंप्रसज्येत।अथउदात्तइत्युच्यमानेकुत
एतद्आदेरुदात्तत्वंभविष्यतिनपुनरन्तस्येति।उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तःस्वरस्तस्यभविष्यति।कस्य
चाप्राप्तः।आदेः।अन्तस्यपुनश्चित्स्वरेणैवसिद्धम्।तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः॥इहकस्मान्नभवति।एकाद
शमाषाअधिकाअस्मिन्कार्षापणशतइति।अधिकेसमानजातौ।समानजातावधिकइष्यते।अथेहकस्मान्न
भवति।एकादशकार्षापणाअधिकाअस्यांकार्षापणत्रिंशतीति।इष्टंशतसहस्रयोः।शतसहस्रयोरधिकाइ
ष्यते।अथेहैकादशंशतसहस्रमितिकस्याधिकोनभवितव्यम् ॥

न्बाधन्तेइतिचित्स्वरएवानेनबाध्यतेनामन्त्रितस्वरः॥तदस्मिन्न॥अधिकेसमानजाताविति।अधिकेयासमानाजातिस्तस्यांस
त्यामधिकेऽर्थेवर्त्तमानात्प्रत्ययः।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वेप्रत्ययइत्यर्थः।न्यायप्राप्तएवायमर्थउक्तः।तथाह्ये
कादशाधिकाअस्मिन्गोशतइतिवाक्येशतविशेषणत्वेनाप्युपात्तागावःसंनिधानात्प्रकृत्यर्थमपिविशिंषन्ति।एवंवृत्ताव
पिएकादशंगोशतमित्युक्तेगावःप्रकृत्यर्थतयाप्रतीयन्ते।शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण धिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषयएवप्र रामः
सिद्धः।नचवृत्तौभिन्नजातीयसंख्येयवाचिनाशब्देनप्रकृत्यर्थोविशेष्टुंशक्यते।सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनेतिन्यायात्। ३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्यसंख्येति। शतानांसहस्रं शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च। संख्यायाअल्पीयस्या इति
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः। तत्र शतानांसहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते।
एकादश शतान्यधिकान्यस्मि छतसहस्रे तदेकादशशतसहस्रमिति। शतसहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां सं
ख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम्। एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति। प्रकरणादिवशाच्छता नांसहस्राणां
वा संख्येयत्वावसायः। यस्य संख्या तदाधिक्ये इत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपू

यस्यसंख्या तदाधिक्ये। डः कर्तव्यो मतो मम। यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम्। अथ सह
स्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम्। डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्दे
शः। डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। न ह्येकाद
शानां शतमधिकरणम्। सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। तदस्मादधि
कमिति। स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यद्यपि तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो ना
स्ति। औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्छते एकादशं शतम्॥ शदन्त
विंशतेश्च॥ किमर्थं शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणम्। शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम्। श
द्ग्रहणेऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। इह न प्राप्नोति। ए
कत्रिंशं शतम्। इष्यते चात्रापि स्यादिति। तमन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति। अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते। अ
स्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। संख्याग्रहणं च। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोत्रिंशदधिका अ
स्मिञ्छत इति ॥ याप

र्वोऽर्थः। न ह्येकादशानामिति। तेषां शतेऽन्तर्भावादिति भावः। पञ्चमीनिर्देश इति। यस्मादधिकमिति निपातनाद्बुद्धिप्रकल्पितोऽश्र
यणाद्वा पञ्चमी। औपश्लेषिकमिति। एवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः। अधिकारवारी द्रोणेनेति कर्तरि तृतीयाभव
ति। शदन्त। अन्तग्रहणमिति। केवलस्य शतः प्रतिपादकस्यासंभवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यती
ति प्रश्नः। संख्याग्रहणं चेति। संख्याया अवयवे तयबित्यतः संख्याया इत्यनुवर्तत इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिं
शदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादयइवजात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विंशतेश्चेति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम्॥ संख्यायाः॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते। मेङ् प्रणिदाने इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित्(द्)भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किम्। यव भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्। निमानमिति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु मा भू

विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्य मिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतम्। चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोविंशतिरधिकास्मिन्कृत इति॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ निमाने गुणिनि॥ निमाने गुणिनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु मा भूत्॥ भूयसः॥ भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति। एकोऽन्यतरः। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति॥ समानानाम्॥ समानानां चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति ॥

दिति। स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेकोऽवयवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। एकोऽन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्हि उदाहरणदिगियम्। तत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथवा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहरणम्। तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम्। अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः। तदयुक्तम्। अध्यर्द्धशब्दस्य समासकनोरेव संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात्। अध्यर्द्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेव संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्येतिवर्ततइति। तेनस्वार्थेमयण्नभवति। किंतर्हिनिमेयेक्षीरादौस्वभागापेक्षयालब्धगुणिव्यपदेशो निमेयगुणमात्रेतुप्र
त्ययोनभवति। अनभिधानात्। तन्त्रमिति। पशुनायजेतेत्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता। एतदर्थमेवगु णनिमान
इतिलघुरपिसमासनिर्देशोनकृतः। अनभिधानादिति। अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयंवक्तुंप्रत्ययान्तस्यसामर्थ्या
दित्यर्थः। द्विमयायवाइति। उदश्वितोद्वौगुणौनिमेयौयेषामेकगुणानांयवानांतेद्विमयाः। यावतेति। तथाचनिमेयस्यापिनि
मानत्वान्निमेयेचापिदृश्यतइतिनवक्तव्यमितिमन्यते। प्रसततरागतिरिति। आशुद्रागितिप्रतिपत्तिरित्यर्थः। अथवे

तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। यत्तावदुच्यतेगुणिनीतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। गुणेषुकस्मान्नभव
ति। अस्येतिवर्तते। यदुक्तंभूयसइतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। अल्पीयसोवाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः
कस्मान्नभवति। अनभिधानात्। यदुक्तमेकश्चेदन्यतरोभवतीतिवक्तव्यमिति। नवक्तव्य
म्। कस्मान्नभवति। द्वौयवानांत्रयउदश्वितइति। तन्त्रंविभक्तिनिर्देशः। यदप्युच्यते। समानानामितिवक्तव्य
मिति। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवति एकोयवानामध्यर्द्धमुदश्वितइति। अनभिधानात्। निमेयेचापिदृश्यते।
निमेयेचापिप्रत्ययोदृश्यते। द्विमयायवाः। त्रिमयाः। किंपुनरिहनिमानंकिंनिमेयम्। यावताउभयंत्यज्यते।
सत्यमेवैतत्। क्वचित्तुकाचित्प्रसततरागतिर्भवति। तद्यथा। समानेत्यागेधान्यंविक्रीणीते। यवान्विक्रीणीते
इति। अथवा येनाधिगम्यतेतन्निमानंयदधिगम्यतेतन्निमेयम्॥ तस्यपूरणेडट्॥ तस्यपूरणेइत्यतिप्रसङ्गः॥ त
स्यपूरणइत्यतिप्रसङ्गोभवति। इहापिप्राप्नोति। पञ्चानामुष्ट्रिकाणांपूरणोघटइति। सिद्धंतुसंख्यापूरणइतिवचनात्।
सिद्धमेतत्। कथम्। संख्यापूरणइतिवक्तव्यम्। एवमपिघटेप्राप्नोति। संख्येयंह्यसावद्भिः पूरयति। संख्यापूरणइतिब्रू
मः। नब्रूमःसंख्येयपूरणइति। यस्याभावादन्यसंख्यात्वंतत्र। यस्याभावादन्यासंख्याप्रवर्ततेतत्रेति वक्तव्यम्। अथव
ति। येनमूल्येनकरणेनक्रय्यंप्राप्तुमिष्यतेतन्निमानंयत्प्रेप्स्यतेतन्निमेयमित्यर्थः। देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमा
ननिमेयभावस्य॥ तस्यपूरणेडट्॥ तस्येतिसंबन्धमात्रंविवक्षितंनैकत्वम्। नह्येकस्यपूरणंसंभवतीतिद्व्यादिभ्यएवद्वि
वचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः। तस्यपूरणइति। संख्यावाचिनःशब्दात्पूरणेडट्प्रत्ययः इत्येतावानेवसूत्रार्थः।
तथाचलब्धपञ्चत्वसंख्यानांसंख्येयानामुष्ट्रिकादीनांपूरणेघटेप्रत्ययोनिष्टः प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। आधारधर्मेणपूरणेनाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेणसंस्पर्शादितिभावः। संख्यापूरणइतिब्रूमइति। इहसंख्या
ग्रहणेऽनुवर्तते। तत्रैकंप्रकृतिविशेषणमपरंपूरणविशेषणम्। ततश्चयेनपञ्चत्वसंख्यासंपद्यतेसप्रत्ययार्थः। अथवै
कस्मिन्नेवसंख्याग्रहणेऽनुवर्तमानेप्रत्यासत्त्यासंख्यापूरणएवप्रत्ययोभवतिनतुविप्रकृष्टेपञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये न
त्वर्भूते। यस्य वेति। न्यासान्तरंवाकर्तव्यमित्यर्थः। तेनपञ्चत्वसंख्याभवत्यनेनेत्यत्रार्थेपञ्चमइतिभवति। एवमपीति। प्र
सिद्धसंनिवेशविशेषस्यग्रन्थस्ययोद्वितीयोध्यायः। यथेहसमर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानंप्राप्नोति।
तद्भावेष्टत्वसंख्यायाभावात्। तदभावेऽभावात्। द्वितीयग्रहणंचोपलक्षणंन्यायस्यतुल्यत्वात्त्रयमाध्यायोंवप्यष्टमाद्य
भिधानप्रसङ्गात्। यदातुव्युत्क्रमेणगणनाक्रियतेतदाद्वितीयोध्यायः पश्चाद्गण्यमानोष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्यतएव। त

एवमपिद्वितीयेध्यायेअष्टमइतिप्राप्नोति। सर्वेषांहितेषांभावात्संख्याप्रवर्तते। चरमउपजातेपूर्वस्मिं
श्चानपगतेइतिवक्तव्यम्। एवमपि। एकादशीद्वादश्योसौविष्टकृतीइदंद्वितीयमिदंतृतीयंदशदशमा
नीतिनसिध्यति। सूत्रंचभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंतस्यपूरणइत्यतिप्रसङ्ग इति। परिहृतमे
तत्। सिद्धंसंख्यापूरणइतिवचनादिति। नतर्हिसंख्याग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते
क्वप्रकृतम्। संख्यायागुणस्यनिमानेमयडिति। एवंतर्हिनेयंवृत्तिरुपालभ्यते ॥

याचभाष्यकारोवक्ष्यति। भवत्येवेति। पूरणग्रहणेतुक्रियमाणेचरमोपजातस्यगणनापेक्षायांपूरणत्वात्। संनिवेशमात्रा
पेक्षयाद्वितीयेष्टमव्यपदेशाभावः। द्वितीयंन्यासान्तरमाह। चरमोपजातइति। गणनायांक्रियमाणायांपूर्वस्मिन्संख्येयेन
पगतेबुद्ध्यापरिगृहीतत्वादपेक्षितेयद्बुद्धौपश्चादुपजायतेतत्रप्रत्ययइत्यर्थः। एकादशीद्वादश्याविति। द्वादशीनांसंनि
धावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः। एवंतृतीयसंनिधौद्वितीयस्यचरमत्वाभावः। दशदशमानीति। शततमस्यैवचर
मोपजननात्नवानांदशमानांचरमत्वाभावः। सूत्रंचेति। नचकेवलमव्याप्तिदोषोयावत्सूत्रभेदोपीतिचशब्दस्यार्थः। ए
वंतर्हीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानांप्रधानार्थाभिधानात्। तदसमर्थः। दृष्टविषयवदनिष्टेपिविषये
प्रवृत्तिःप्राप्नोत्येवसुपालम्भोनक्रियते। किंतर्हिदृष्टेविषयेप्रत्ययोनसिध्यति। अनिष्टएवप्राप्नोतीत्युते ॥ च्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थइत्यर्थः। प्रत्ययार्थेहिस्वार्थोपसर्जनेप्रकृतिर्वर्ततइतिप्रत्ययार्थोवृत्तिस्थानम्। अयमत्रार्थः। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेनप्रत्ययार्थेनभवितव्यम्। यथौपगवमिति। इहतुपञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः। तथाहि। पञ्चानीयतामित्युक्तेपञ्चमस्याप्यानयनंभवति। ततश्चात्रप्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चानामुष्ट्रिकाणांपूरणोघटइत्यत्रैवानिष्टविषयेप्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेणस्वार्थिकत्वंनंतुसर्वांश नातत्रसंख्याग्रहणइयानुवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाद्वासंख्यासंप्रतिपत्तिहेतौप्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपिप्रत्ययोभविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्याइति। चतुःशब्दादिभ्यःप्रत्ययोविधेयः पञ्चादयश्चादेशाःकर्तव्याइत्यर्थः। तेनचतुर्णांपञ्चत्वसंख्योपजननद्वारेणपूरणः पञ्चमः। न्यूनइति। यथार्द्धतृतीयाद्रोणाइत्यत्रार्द्धद्रोणोपिद्रोणशब्देनाभिधीयते। तथाचद्रोणाइतिबहुवचनमवयवेनविग्रहःसमुदायःसमासार्थः। तथेहापि

किंतर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्रनप्राप्नोति। किंकारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। नैषदोषः। वचनात्स्वार्थिकोभविष्यति। अथवापूर्वस्याःसंख्यायाःपरापेक्षयोत्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तराचसंख्याआदेशोवक्तव्यः। अथवान्यूनेऽयंकृत्स्नशब्दोद्रष्टव्यः। चतुर्षुपञ्चशब्दः। अथवासर्वएवद्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवंद्वितीयेऽध्यायेअष्टमइतिप्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिःसर्वावृत्तिःप्रायेणलक्ष्यते। पूरणेस्यात्कथंवृत्तिर्वचनादितिलक्ष्यताम्। तस्याःपूर्वातुयासंख्यातस्यांभवतुतद्धितः॥ आदेशश्चोत्तरासंख्यातथान्याय्याभविष्यति। न्यूनेवाकृत्स्नशब्दोयंपूर्वस्यामुत्तरायदि। सामर्थ्यंचतथातस्यास्तथान्याय्यंभविष्यति। अन्योन्यंवाव्यपाश्रित्यसर्वस्मिन्द्व्यादयोयदि। प्रवर्तन्तेतथान्याय्यावृत्तिर्भवतिपूरणे ॥

वृत्तिविषयेचतुर्षुपञ्चशब्दोवर्तते। तेनन्यूनानांपञ्चानांपूरणःपञ्चमः। न्यूनाश्चपञ्चचत्वारोभवन्ति। तथाहि। पञ्चसुलब्धव्येषुचतुरोलब्ध्वाब्रवीति न्यूनानिपञ्चलब्धानीति। अथवेति। सर्वेष्वेवपञ्चशब्दोवर्ततइत्येकैकमन्तरेणपञ्चनभवन्तीतिपञ्चभ्योबुद्ध्यैकतमंनिष्कृष्यप्रत्ययोविधीयते। पञ्चानांपूरणःपञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमःभवत्येवेति। गणनापेक्षायांयथापूर्वंव्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थेसर्वावृत्तिर्नतुस्वार्थइत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थइत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाचीपञ्चादिशब्दःपूर्वसंख्यायांवर्ततइत्यर्थः। सामर्थ्यंचेति। तस्यान्यूनार्थाभिधायिन्याःसंख्यायाःप्रत्ययार्थेनसंबन्धत्वंन्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यंवेति। अपेक्षितपरस्पराःसंख्येयाःपञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमेपञ्चादिसंख्याहेतौप्रत्ययः ॥ त्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन्पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयव
स्तु नोपात्तो न च त्यक्तः। प्रत्ययेन त्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्र
त्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखा प्रत्ययार्थोऽनुदात्ता दे
श्चेत्यञ्प्रत्ययः॥ नान्ता॥ मडादिष्विति। षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र षष्ठीति योगविभागात्। तत्र चाद्यन्तौ टकितावित्यस्यानुवर्तनात्
षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोऽभावाच्चरेष्टइत्यादिवन्मडादयोडडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। तत्र मट्थट्थुकामागमत्वप्रत्यय

बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम्। नान्तादसंख्यादेर्मट्॥
मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः॥ मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्।
अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः। प्रत्ययान्तरे हि
सति स्वरे दोषः स्यात्। विंशतितमः। एष स्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः।
न कर्तव्यः। प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पूरणे डडिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः। नान्तादित्येषा पञ्चमी डडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधि
रयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥
षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ। आद्यक्षरलोपश्च व
क्तव्यः। तुरीयम्। तुर्यम्। अथ किमर्थं थट्थुकोः पृथक्क्रियेते। न सर्वं थडेव वा स्यात् थुगेव वा॥ थट्थुकोः पृ
थक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। थट्थुकोः पृथक्करणं क्रियते। पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदान्त
विध्यर्थम्। पदान्तप्रतिषेधार्थं च। पदान्तविध्यर्थं तावत् ॥

त्वयोर्विशेषाभावः। तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति टित्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। प्र
कृतमिति। स्वरितत्वादिति भावः। विहित इति। नातो विधानार्थो डड्ग्रहणानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः। षट्। आद्यक्षरलो
प इति। अक्षरशब्देनाच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते। छयद्भ्यां चटणं न बाध्यते। डटि चतुरस्थुग्विधानात्। न सर्वमिति। सर्वत्र थकाररू
पं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः। पदान्तविप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन
व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चथानीति। थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति। थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात्। षष्ठ इति यद्यत्र थट् क्रियते तत् तस्य कारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जस्त्वं स्यात्। थुकि तु वदन्तस्य भत्वात् सदत्वाभावः॥ बहु॥ लिङ्ग विशिष्टादिति। लिङ्ग सहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः। तिथुकेति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्यया

पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति। रथः सप्तथः। पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्। पदान्तप्रतिषेधार्थम्। षष्ठः। पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत्। इह च चतुर्थ इति। पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या। इहापि यथा स्यात्। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयथी। तावतीनां पूरणी तावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा। कथम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं च। पुंवद्भावश्च वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थम् न — भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। ति थुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पुंवद्भावः। नित्यस्तिथुक्। कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेपि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावोपि अन्तरङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी ॥

न्तस्येत्यर्थः॥ उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षष्ट्यादेः। असंख्यादेः किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते। न लोकप्रसिद्ध्या विप्रकृष्टत्वात्। तथा चानर्थकः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः। इतरेतराश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह। षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोऽपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरण इत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात्केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्व

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह माभूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥

यस्यानुपस्थानज्ञापनादथवा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्यान्तरमनुमीयत इति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तसमद्भवति। केचित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्ति। एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादसंबद्धम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च त्यागहेतुत्वाभावात्कथं त्यज्येत। मतौ छः। मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भा
त्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्यवामस्येति वेदेयस्य द
द्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञ
स्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वंरूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वंरूपमितिवचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्नि
शब्दस्वरूप मग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नाय पठितस्यास्यवामशब्दस्यच्छ प्रत्ययप्रकृतिरस्य
वामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। नन्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं
रूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य। एवं योसाविति । एवं श

छप्रकरणे अनेकपदादपि। छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। क
याशुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्। सिद्धमेतत्।
कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वंरूपं
शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योसावाम्नाये अस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्ये आम्ना
यशब्दाः। अन्य इत्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनि
यतत्वात्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वरस्तावन्नि
यत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य ॥

ब्दस्तथा शब्दस्यार्थो। यथात्र शास्त्रे वचनात्स्वंरूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति। अभिन्नरू
पत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति। आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य वस्तुत्वस्य भावोन्यभावः। अन्यभाव ए
वान्यभाव्यम्। ब्राह्मणादिषु प्रतिपद पाठात्स्वार्थे ष्यञ्। अथवा अन्यो भावोन्य इव वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम्। अन्यवस्तु
त्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। स्वर
इति। अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम्। वामशब्दः कषोत्वत इत्यन्तोदात्तः। अथवा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरे
णान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते। अनु
करण एकस्मिन्पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देशइति। अनुकरणस्यतु देशकालनियमाभावः। पदैकदेशे ति। आम्नायेअस्यवामस्येतिप्रयुज्यतेतदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेशएवास्यवामशब्दोदृश्यते। अस्यवामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः। सुबूलोपदर्शनाच्चेति। यदिषष्ठ्यालुकिकृतेरूपमेतद्भवतीत्युच्यते। तदापूर्वपदेपिलुक्प्रसङ्गः। अनुकरणस्य तुविभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभावाल्लुगभावः। मत्वर्थोनोपपद्यतइति। अनुकार्येणसूक्तनाम्नोस्तद्वत्तानत्वनुकरणेनेतिभावः। नसंज्ञेति। अनुकरणंप्रत्यायकत्वात्संज्ञा। अनुकार्यंतुप्रत्याय्यत्वात्संज्ञि। अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्रयथागवादयः शब्दाःसास्नावदर्थंप्रत्याययन्तस्तेनार्थेनतद्वतिमतुपमुत्पादयन्तिगोमानिति। तथाअनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाःस्वे

देशः। देशःखल्वप्याम्नायेनियतः। श्मशानेनाध्येयम्। चतुष्पथेनाध्येयमिति। काल। कालःखल्वप्याम्नायेनियतः। नामावास्यायामधीयीत। नचतुर्दश्यामिति। पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च। पदैकदेशःखल्वप्याम्नायेदृश्यते। अस्यवामीयम्। ननुचैषसुब्लोपःस्यात्। सुबलोपदर्शनाच्च। सुबलोपःखल्वपिदृश्यते। अस्यवामीयमिति। तस्मादन्येआम्नायशब्दाअन्यइमे। यदितर्हिअन्यआम्नायशब्दाअन्यइमेमत्वर्थीयोनोपपद्यते। अस्यवामशब्दोत्रास्तीति। नसंज्ञासंज्ञिनंव्यभिचरति॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ अध्यायानुवाकाभ्यांवालुक्॥ अध्यायानुवाकाभ्यांवालुग्वक्तव्यः। स्तम्भःस्तम्भीयः। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। अनुवाकः। अनुवाकीयः॥ धनहिरण्यात्कामे॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने॥ धनहिरण्यात्कामाभिधानइतिवक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थेह्यनिष्टप्रसङ्गः। षष्ठ्यर्थेहिसतिअनिष्टंप्राप्नोति। धनेकामोस्येति। ततर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। कस्मान्नभवति। धनेकामोऽस्येति ॥

नार्थेनानुकार्येणतद्वतिच्छप्रत्ययमितिनकश्चिद्दोषः। अनुकरणशब्दश्चानुकार्यंस्वजातिसमवेतं वक्तीतिजातिशब्दइतिलृकारवार्तिकेभिहितम्॥ अध्याय॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति। तादर्थ्येएषा चतुर्थीअध्यायानुवाकार्थोयश्छस्तस्यवालुग्वक्तव्यः। तेनपक्षेश्रवणंभवति। लुग्विधानमेवज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छोभवतीति। तत्रमतुप्प्रकरणएवास्मिन्सूत्रेकर्तव्येयदत्रच्छस्यलुग्विधानंतस्मात्प्राक्षिकोलुगनुमीयतेइत्याहुः। धन॥ कामाभिधानइति। इच्छामात्राभिधानइत्यर्थः। षष्ठ्यर्थेहीति। यद्यप्यत्रषष्ठ्यर्थोनप्रकृतस्तथापिकामयतइतिकामःकर्तृसाधनकामशब्दोपादानेधनस्यकामयितादेवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयतइतिसामर्थ्यात्षष्ठ्यर्थएवप्रत्ययःस्यादित्यर्थः ॥

रामः ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनभिधानादिति। कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते नतु कामयिता। ततश्च तन्त्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति। धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः॥ शीतो॥ किंयः शीतमिति। शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्र प्रत्यये नैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। उत्तरपदलोप इति। नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्यासंभवात्। किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतक इव शब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः। यथा मन्दतायुक्तं शीतं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते। एवमाशुकरणमुष्णम्। तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतंकारी शीतको ऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारी उष्णको दक्षः। प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क्वचिद्भवति॥ अधिकम्। किं निपात्यत इति। यद्यधिशब्दात्साधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधा

अनभिधानात्॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ किंयः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। शीतमिव शीतम्। उष्णमिवोष्णम्। य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥ अधिकम्॥ अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कं च प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकम्। भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यामधिको द्रोणः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति। गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते। गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ किंयः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः। राजपुरुषे ऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। पार्श्वमिव पार्श्वम्। यऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति॥

नेन भाव्यम्। तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणो ऽभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। अध्यारूढस्येति। लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणो ऽनभिधानाद्द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्सप्तमी भवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः॥ पार्श्वेन॥ राजपुरुष इति। स हि राजपार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः॥ अनृजुनेति। यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथान्यो ऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयः॥शिवभागवतइति।भगवान्भक्तिरस्यभागवतः।शिवस्यभागवतइतिषष्ठीसमासः।अवयवसंस्पर्शद्वारेणसमुदा
यार्थविशेषणाच्छिवोभगवान्भक्तिर्यस्यसप्रतीयते।एवंतर्हीति।यथाऽयःशूलंतीक्ष्णमेवान्योपितीक्ष्णउपायोऽ
यःशूलमुपचारादुच्यते॥तावतिथम्।तावतिथमितिपूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः।गृह्यतेनेनेतिग्रहणम्।तत्रायमर्थः।
पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थेकन्भवति।तस्यचकनोवालुग्भवति।पञ्चमंग्रहणंपञ्चकमिति।एतत्सू
त्राश्रयेणवार्तिकारम्भः।तावतिथमिति।महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनप्रत्ययोत्पादनाद्रूपद्वयस्यसिद्धत्वादि

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ॥किंयोऽयःशूलेनान्विच्छतिसआयःशूलिकः।किंचातः।शिवभाग
वतेप्राप्नोति।एवंतर्हिउत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः।अयःशूलमिवायःशूलंयोमृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्
रभसेनान्विच्छतिसउच्यते।आयःशूलिकः॥तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा॥तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा
वचनानर्थक्यंविभाषाप्रकरणात्।तावतिथंग्रहणमितिलुग्वावचनमनर्थकम्।किंकारणम्।विभा
षाप्रकरणात्।प्रकृतामहाविभाषातयैतत्सिद्धम्॥तावतिथेनगृह्णातीतिलुक्च॥तावतिथेनगृह्णाती
त्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।लुक्चवक्तव्यः।षष्ठेनगृह्णातीतिषट्कः॥शृङ्खलमस्यबन्धनंकरभे॥शृङ्खलमस्यब
न्धनंकरभइत्यनिर्देशः।शृङ्खलमस्यबन्धनंकरभइत्यनिर्देशः।अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः।नहितस्यशृङ्ख
लंबन्धनंशृङ्खलवत्ससौरज्ज्वाबध्यते।सिद्धंतुतद्वन्निर्देशोलुक्च।सिद्धमेतत्।कथम्।तद्वन्निर्देशःकर्तव्यः।
लुक्चवक्तव्यः।शृङ्खलवद्बन्धनमिति।सतर्हितद्वन्निर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।इहयत्नान्तरेणयस्यप्रवृ
त्तिर्भवतिनतत्तस्यनिमित्तत्वायकल्पते।नचान्तरेणशृङ्खलंबन्धनंप्रवर्तते ॥

त्यर्थः।यदातुपूरणप्रत्ययस्यवालुग्विधीयतेपञ्चकंग्रहणंपञ्चमकंग्रहणमिति।तदालुग्वाग्रहणंचकर्तव्यमेव।अ
न्यथारूपद्वयंकथंसिद्ध्येत।तावतिथेनेति।स्वार्थेप्रत्ययोविधीयमानोगृहीतरिनप्राप्नोतीतिवचनम्।लुक्पूरणप्र
त्ययस्यैवनतुकनः।शृङ्खलम्।शृङ्खलमिति।बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियतेऽनेनेतिबन्धनमुच्यते।रज्जोश्चास्वतन्त्रीकरणेक
रणत्वंनतुशृङ्खलस्येतिभावः।काष्ठमयंपाशकंपादेयद्व्यतिषज्यतेतच्छृङ्खलमुच्यते।बालउष्ट्रः।करभः।इहेति।यद्यपि
रज्जोःकरणत्वंतथापिशृङ्खलस्यकरणत्वमस्त्येवतदन्तरेणबन्धनस्याभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः। तदस्मिन्नन्नम्। वटकेभ्य इनिरिति। क्व निप्राप्तेवचनम्। स
त्वर्थीयस्त्विनिः सप्रस्यां चन तौ स्मृताविति नास्ति॥ श्रोत्रियन्। वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वा
त् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः। तत्राविद्यमा
नप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते। नकारः स्वरार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्यपवर्गाभावेपि भव
ति। छन्दसो वेति। तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथंग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुव
र्त्यम्। अथवा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बा

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलबन्धनमिति॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये
संज्ञायाम्॥ प्रायेसंज्ञायां वटकेभ्य इनिः॥ प्रायेसंज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः। वटकिनी पौर्णमासी॥ श्रोत्रियं
श्छन्दोधीते॥ किं निपात्यते। श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम्। छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्या
र्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते। छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च। छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्य
ते। तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः। छन्दोधीते श्रोत्रियः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ॥ इनिठनोः समा
नकालग्रहणम्॥ इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम्। अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति माभूत्। उक्तं वा। कि
मुक्तम्। अनभिधानादिति॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्॥ संज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिभिः साक्षाद्द्रष्टव्यं भवति यश्च दद्ा
ति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति। संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्दनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

धः। श्राद्धम्। समानकालग्रहणमिति। भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात्। यस्मिन्काले भुजिक्रिया हि तत्प्रिलक्ष
णविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धी श्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम् न तु कालान्तरे। स च समानः कालो लोकप्रतीत्यनुसारेणाद्यत
न एव द्रष्टव्यः तेन यदा द्वितीयेहनि कस्यचिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः॥ साक्षात्। संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यप
दिश्यमानो सिधीयते। अथवा संज्ञायतेऽनयेति संज्ञानिपातनाल्ल्युडभावः। ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते। संज्ञायां विष
ये कार्यं भवतीत्यर्थः। लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्यपेक्षया प्रश्नः। संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति। लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्यपेक्षयात्तूत्तरम्।
त्रिभिरिति। अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्स्वारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षेत्रि
परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः। तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि ता
नि क्षेत्रियाणि। तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत् क्षेत्रियम्॥ इति श्रीप्रथममाह्नि
कम्॥ तदस्या शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति। तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादाने नेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छ
ति। किमर्थमिति। कस्मादिदं किमर्थम्। कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशः क्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकै
कवचननिर्देशः। नयस्येति। न शब्दः काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति। नैतयोरावश्यक इति। अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञा
देराकृतिगणत्वादेरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ्प्रत्ययः। अव्ययानां भमात्र इति टिलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः। अ
र्श आदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः। इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः। नाधारपूर्वक एव यथा। देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादि
क्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः।

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः। किं निपात्यते॥ श्रोत्रियवत्। क्षेत्रियः क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते। परक्षेत्राद्वा
तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतस्य दं निपात्यते। परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति
परलोपो घंश्च । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः। परक्षेत्रे
चिकित्स्यः। क्षेत्रियः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ किमर्थ
मिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते। अस्यास्मिन्निति। न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति। यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति। नै
तयोरावश्यकः समावेशः। भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति। भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति।

तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धनिमित्तसंबन्धित्वेनाविवक्षितम्। वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति तत्र प्रयोगो न स्या
त्। न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते। वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्। नावयवावयविभावः। आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवेऽपि तत्र म
त्वर्थीयैर्न भाव्यम्। तस्मादुभयोपादानम्। ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति। यावता यस्य चेश्वरवचन इति तत्प्रत्याख्या
नाया धिब्रह्मदत्ते पञ्चालाइति सप्तमी सिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिगृहीतव्यम्। परिगृहीत्रधीनमित्यादि तथा च देवदत्ते गाव
इत्यपि भवितव्यम्। कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम्। यथा गङ्गायां
घोषः कूपे गर्गकुलमिति। ततश्च सप्तम्युपादानेऽपि गोमान्देवदत्त इति सिध्यत्येव। नैतदस्ति। सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे म
त्वर्थीयाः स्युः। वृक्षवान्पर्वत इत्यादौ तु गौणे गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम्। अयं तु प्रत्य
यविधिरिति स्यात्। न्यायाश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः॥

रम: ४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथास्तिग्रहणमिति। संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति। यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति। तामन्तरेण पदोच्चारणासंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः। सत्तायां प्रत्ययो यथा स्यादिति। सत्तायां वर्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। यावद्बुध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः। तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते। वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्तासतोऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान्बुध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद्बुध्यारूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः। सैव तु बुद्धिसत्तां प्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयावभासते। यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात्प्रयोगो न स्यात्। नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः। अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात्। सतो जन्मविरोधात्। उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिः सत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात्। अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानः॥

अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संप्रतिसत्तायां यथा स्यात्। भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्। गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोमानासीत्। गोमान् भवितेति ॥

नोप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम्। तेषां संप्रतिसत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः। राजपुरुष इत्यादौ च संबन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत्। संप्रतिसत्तायामिति। वर्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः। भूतभविष्यत्सत्तायामिति। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः। या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते। सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद्भूतभविष्यतोः सत्तेति संबन्धायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन संबन्धोपपत्तिः। अथाश्रयस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति। न तर्हीति। विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते। तत्र प्रकृत्यर्थस्य संप्रतिसत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवतीति।अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्त्वादासीद्भवितेतिव्यपदेशः यथेश्वरोऽयमासीदितिसिद्धा
न्तवादिनोभिप्रायः।नत्वेतस्मिन्वाक्यइति।गावोस्यासन्गावोऽस्यभवितारइत्यत्रार्थेगोमानितिनप्रयुज्यतइत्यर्थः।यथेति।
प्रत्ययान्ते नैवप्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथादाण्डाक्रीडेतिप्रहरणशब्दस्येतिभा
वः।सतिचेति।सामान्याभिधानेविशेषावगमाय दृश्यतेप्रयोगः।यथोत्पुच्छयतइत्यादावसनविशेषप्रतिपादनायव्युत्तरीणा
मभिमनायतइत्यादौचप्रत्ययार्थभवनविशेषावगमायसुदुरूदभीनामितिभावः।एवमिहापीति।प्रकृत्यर्थसत्ताकालवि
शेषावधारणायवाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः।क्वतर्हीति।गोमतोवर्तमानत्वादासीद्भवितेतिप्रयोगानुपपत्ति
रितिमत्वाप्रश्नः।एषैषेति।याएषाशिष्टैः प्रयुक्तासैषैववाचोयुक्तिः।यथास्माभिर्व्याख्यायतेनत्वन्यथेत्यर्थः।नैषेति।साक्षादि
त्यर्थः।गोमत्त्वस्येति।अतीतानागताचेतिशेषः।अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्था तुरतीता

भवति।नत्वेतस्मिन्वाक्ये।यदित्वेतस्मिन्वाक्येस्यात्।यथेहास्तेः प्रयोगोनभवति।गोमान्यवमानिति।एवमिहापिन
स्यात्।गोमानासीत्।गोमान्भवितेति।सतिचास्तेः प्रयोगेयथेहबहुवचनंश्रूयते।गावोऽस्यासन्गावोस्यभवितारइ
ति।एवमिहापिस्यात्।गोमानासीत्।गोमान्भवितेति।क्वतर्ह्येषावाचोयुक्तिः गोमानासीन्।गोमान्भवितेति।एषैषा
वाचोयुक्तिः।नैषागवांसत्ताकथ्यते।किंतर्हि।गोमत्त्वस्यैषाकथ्यते।अस्त्यत्रवर्तमानसत्ताकालोऽस्तिः।कथंतर्हि
भूतभविष्यत्सत्तागम्यते।धातुसंबन्धेप्रत्ययाइति ॥

नागतत्वमितिप्रागेवोक्तम्।अस्त्यत्रेति।चोदकः।गोमानित्यादौवर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयतएवास्तिर्भवन्तीपरइत्य
न्तरङ्गत्वात्तत्तायास्तथाचप्रत्ययान्तादेवशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्प्रकृत्यर्थसत्तावगमात्सत्तावाचिपदाप्रयोगः।तस्मादङ्गीकृतस
त्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीतिनकर्तव्यमस्तिग्रहणम्।चोदकएवकथंतर्हीत्याशङ्क्यधातुसंबन्धइतिपरिहरति।तत्रा
रम्भपक्षेप्रत्ययाधिकारेप्रत्ययग्रहणस्येदंप्रयोजनमधात्वधिकारविहितानामपितद्धितानांकालान्तरेधातुसंबन्धेसाधुत्वंय
थास्यादिति।यदातुतत्सूत्रंप्रत्याख्यायतेतदाहिस्वकालएवप्रत्ययाविधीयन्ते।तत्राग्निष्टोमयाज्यस्यपुत्रोजनितेतिविरुद्ध
कालक्रियासंबन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैववाक्यार्थवशाद्भावित्वंगम्यते।तथेहापिगोमानासीद्गोमान्भवितेतिविरुद्धकालक्रि
यासंबन्धाद्गोसत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वेअसत्वेच।तत्रप्रकृत्यर्थस्यवर्तमानसत्ता
भावप्रतीतावपिशब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथाग्रामान्नागच्छतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैवयुक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेनन्यायेनास्त्युपाधिकत्वेलब्धेपुनरस्तिग्रहणंविशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितंसमीपंतुव्यवहितमपीतिभावः। गावोस्यसन्त्यनन्तराइति। केवलानामनन्तरादीनांभवत्वस्तिग्रहणान्निरासः। इहतुसत्तासद्भावात्प्राप्नोत्येवप्रत्ययइतिभावः। असामर्थ्यादिति। इहयःप्रकृत्यर्थोपाधिःप्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुंशक्यस्तदुपाधेरेवप्रत्ययेनभाव्यम्। नचगोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यंगमयितुंशक्नोतीतितदभिधानायवाक्यमेवप्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तुसत्तयैवान्तर्भावितइतितत्प्रतीतिर्भवत्येव। क्रियमाणइति। प्रकृत्यर्थविषयंपदापेक्षंतृतीयत्वंगावःसन्त्यनन्तराअस्येति। तत्रास्तिग्रहणेक्रियमाणेकेवलएवास्त्यर्थउपाधिभावेनप्रत्ययान्तेऽन्तर्भव

इदंतर्हिप्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथास्यात्। अनन्तरादियुक्तान्माभूदिति। गावोस्यानन्तरागावोस्यसमीपइति। अथक्रियमाणेप्यस्तिग्रहणइहकस्मान्नभवति। गावोस्यसन्त्यनन्तरागावोस्यसन्तिसमीपइति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थंभवतीति। यद्येवंतर्हिक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषुनभवति। एवमक्रियमाणेपिनभविष्यति। अस्त्यत्रविशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेनान्तरेणतृतीयस्यपदस्यप्रयोगमनन्तरादयोर्थागम्यन्ते। अक्रियमाणेपुनरस्तिग्रहणेअन्तरेणापितृतीयस्यपदस्यप्रयोगमनन्तरादयोर्थागम्येरन्। अथेहकस्मान्नभवति। चित्रगुःशबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेहकस्मान्नभवति। चित्रागावोऽस्यसन्तीति। कुतःकस्मान्नभवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्नभवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम् ॥

तिनत्वानन्तर्यादिविशिष्टइतिप्रतीतिर्भवति। असतित्वस्तिग्रहणेधर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यर्थस्यान्तर्भावआशङ्क्येतेत्यर्थः। तत्रक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्येयत्तृतीयंपदमनन्तराइतितदुक्तौस्वार्थप्रतिपादनायावश्यंप्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगेचासामर्थ्यम्। अक्रियमाणेत्वस्तिग्रहणेनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसंभावनयावृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यंनस्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थःषष्ठ्यर्थश्चास्तीतिप्रश्नः। बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थएवबहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतःकस्मादिति। समुदायावयवसंनिधानात्प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सापेक्षमिति। चित्रादृतिगुणपदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबन्धाद्भावइत्येतदपि गुणापेक्षमिदे
कार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षस्य प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समानार्थमेव वाक्यं
प्रदर्शयितव्यम् गावोस्य सन्तीति। अप्रातिपदिकत्वादिति। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तुप
रः श्रूयतइत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम्। सुबन्तत्वमपि नास्ति समु
दायात्सुपोः विधानात्। प्रातिपदिकसमुदायस्यार्थान्तरोपजनाभावादेकाप्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। वि
शेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम्। आकृताविति। जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षि
तव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वत्र प्रवर्तते। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति। ततश्च प्रातिप्रदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्ति

सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्र
वर्तन्ते। तद्यथा। सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति। सत्यमेवैतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्य
ते। यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चेतत्परिसमाप्यते न समु
दाये। अथेह कस्मान्न भवति। पञ्चगावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदि
कत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारम्। उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा। द्वैमा
तुरः। पाञ्चनापितिरिति। नैष द्विगुः। कस्तर्हि। बहुव्रीहिः। अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति ॥

प्रसङ्गः। अन्यस्यान्यस्य चेति। अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थ्यते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचिदेवैकस्य सुबन्त
स्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्य आश्रीयते। यथा पशुना य
जेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद्गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपदिका
त्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु समुदायादित्यर्थः। उक्तेपीति। द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थ शब्दस्य ग्रहणाद्धृतद्धि
तार्थो द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगवशब्दं च द्विगुं मन्यते नबहुव्रीहिम्। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य रामः
विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्याया स्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तरङ्गत्वादिति। ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते। नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ताद्द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहु
व्रीहिर्बाध्यताम् इह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते। तदाह। तस्मिंश्चास्येति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थो
वश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः। यदि तर्हीति। यदि वचनमन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अ
थ न सन्तीति। अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भा
वः। अव्ययमिति। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः। तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः। न चास्तेरिति। गवादीनां

अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते। विशिष्टेऽन्यपदार्थे तद्धि
तार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते स्तिग्रहणं क्रियते। यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रि
यते। बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्माभूदिति। अथ बहुव्रीहौ दो
षा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन। सत्यमेवमेतत्। क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहण
म्। तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्।
अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रति
रूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्।
अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि प्र
त्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतद्धि नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध
इति। सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् ॥

संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवदप्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। तत्रास्तिमानिति वृत्तिवि
षये स्तिक्रियायाः कर्तृविशेषेधने स्तिशब्दो वर्तते। कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्। तस्माद्द्विगोरिति उपाध्यनुपादा
नेपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाद्विशे
षविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव तु सिद्धमिति। द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद्
द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथेति।यवमानस्यास्तीत्यादौ।अर्थगत्यर्थइति।यस्ययवमानस्तितस्ययवैरपितत्संबन्धद्वारेणसंबन्धोस्तीतियवमानित्यनेनैव
वयवमत्संबन्धावगमादितिभावः।दण्डिमतीति।यस्यांशालायांदण्डिनःपुरुषाः सन्तिदण्डाअपितस्यांसन्तीति दण्डवतीत्य
नेनैवपूर्वोक्तेनन्यायेनदण्डिसंबन्धावगमान्मतुप्नप्राप्नोतीतिभावः।अर्थान्तरेवृत्तादिति यदुक्तंतदेवविभजति।षष्ठ्यर्थेवे
ति।एकजातीयेहिसंबन्धेमतुप्नभवति।यस्यहियवमान्विद्यतेतस्ययवाअपिसन्ति।इहतुयस्यांशालायांहस्तिनोगोमन्तश्च।
तस्यांनावश्यंहस्तागावश्चसन्ति।किन्तुहस्तायामपिहस्तित्वजातिसंबन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपिगोमत्वाच्च।अथमत्वन्तादि

अथमत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेनभवितव्यम्।किंकारणम्।अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगइति अर्थंसंप्रत्याययिष्या
मीतिशब्दःप्रयुज्यते।तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्।किंकारणम्।उक्तार्थाना
मप्रयोगइति।नतर्हीदानीमिदंभवति।दण्डिमतीशालाहस्तिमत्युपत्यकेति।भवत्यर्थान्तरेवृत्तित्वादर्था
न्तरेवृत्तिः।षष्ठ्यर्थेवावृत्तंसप्तम्यर्थेवर्तते।सप्तम्यर्थेवावृत्तंषष्ठ्यर्थेवर्तते।अथमत्वन्तान्मतुपाभवितव्यम्।
गोमन्तोस्यसन्तियवमन्तोस्यसन्तीति।नभवितव्यम्।किंकारणम्।यस्यगोमन्तःसन्तिगावोपितस्यसन्ती
ति।तत्रोक्तोगोभिरभिसंबन्धेप्रत्ययइतिकृत्वातद्धितोनभविष्यति।नतर्हीदानीमिदंभवति।दण्डिमतीशा
लाहस्तिमत्युपत्यकेति।भवत्यर्थान्तरेवृत्तादर्थान्तरेवृत्तिर्भविष्यति।षष्ठ्यर्थेवावृत्तंसप्तम्यर्थेवावर्तते।
सप्तम्यर्थेवावृत्तंषष्ठ्यर्थेवर्तते।इहापिसप्तम्यर्थेवावृत्तंषष्ठ्यर्थेवर्तते।षष्ठ्यर्थेवावृत्तंसप्तम्यर्थेवर्तते।अन्य
थाजातीयकःखल्वपिगोभिरभिसंबन्धेप्रत्ययः ॥

ति।पूर्वोक्तन्यायस्यमतुप्यपिसद्भावात्प्रश्नः।यस्यगोमन्तइति।गावोविद्यन्तेयेषुतेगोमन्तोग्रामास्तेयस्यसन्तीत्यर्थः।गावो
पीति।द्विविधोहिगोभिःसंबन्धःसाक्षात्पारंपर्येणवेतिभावः।ततोगोमानित्ययंशब्दोद्विविधमपिसंबन्धंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
नान्तर्भावयितुंशक्तस्तत्रपारंपर्येणगोसंबन्धेभिधित्सितेगोमत्संबन्धोप्याक्षिप्तएवतद्वारकत्वाद्गोसंबन्धस्य।नतर्हीति।न्या
यस्यतुल्यत्वादितिभावः।इहापीति।मत्वन्तादपिमतुप्प्रसङ्गोन्यायस्यतुल्यत्वादित्यर्थः।अन्यथाजातीयकइति।संबन्धेप्रत्य
याविगमइत्यर्थः।गोमानित्युक्तेसाक्षाद्गोभिःसंबन्धःप्रतीयते।गोमत्संबन्धे गोसंबन्धोनावश्यंभावीनहिगोमत्स्वामिनागो
स्वामिनाभाव्यमितिनियमइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्याद्वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः। मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति।
न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते। यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम्। सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशे-
षप्रतिपादनायाह। तं चापीति। ———————। समानवृत्ताविति। समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थेन वर्तते सप्तम्यर्थे
वृत्तं सप्तम्यर्थेन वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि
इनिष्ठन्नन्तान्न भवति। दण्डिका अस्य सन्तीति। तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति। यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति। अथ ह-
स्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः। हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न संबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषो तएनाह स्तीति
कृते मत्वर्थीयेन ञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः। नह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरे-
व भवति यथाऽगुरनश्व इति। न तु अगोमाननश्ववानिति। यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समा

अन्यथाजातीयकस्तद्धता। येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति। ते-
नैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः॥ तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः।
तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम्। भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। शैषिका-
न्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः। सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते। किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः स-
न्मात्रे भवन्ति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चे-
दतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोऽस्येति ॥

सो यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मीति। दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात्। शैषि-
कादिति। शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः। यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्तात्छो न भवति। वि-
रूपस्तु भवत्येव। यथा अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रस्तत्र भव आहिच्छत्रीय इति। तथा मत्वर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो
यथा यवमानस्यास्तीति। मत्वन्तान्मतुम्न भवति। समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम्। पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः। स-
न्नन्तादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते। सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते। तच्चार्थकृतम्। तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भव-
ति। अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषत इति। किं पुनरिति। विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानि-
ष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ४९ भूमेति। यद्यपित्रिप्रभृतिषुबहुत्वंव्यवस्थितंतथाप्यभिधानमाश्रयणीयम्। नह्ययस्यत्रयःयवाःसन्तिसयवमानित्युच्यते।
इतिकरण इति। इतिशब्दस्यबह्वर्थत्वादिहविवक्षार्थत्वमितिभावः। नहिकस्यचिदिति। मत्वर्थीयान्तानभिधानस्यापिसंब
न्धोस्तीत्येवंपरमेतत्। नहिकश्चिन्नसंखादकीति। संखादकोदशनःसचसर्वस्याप्यस्तीतिविशेषणोपादानान्निन्दाप्रती
तिः। नहीति। रूपमात्रसंबन्धेवगते। रूपवानयमितिविशेषणोपादानात्प्रशंसाप्रतीतिः। यावतीभिरिति। क्रियमाणेपि

तस्माद्भूमादिग्रहणंकर्तव्यम्। केपुनर्भूमादयः। भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने। संबन्धेस्तिविवक्षा
यांभवन्तिमतुबादयः॥ भूम्नि। गोमान्यवमान्। निन्दायाम्। ककुदावर्ती। संखादकी। प्रशंसायाम्। रूपवान्।
वर्णवान्। नित्ययोगेक्षीरिणोवृक्षाः। कण्टकिनोवृक्षाः। अतिशायने। उदरिणीकन्या। संसर्गे। दण्डी। छत्री।
तत्तर्हिभूमादिग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। कस्मान्नभवति। व्रीहिरस्ययवोस्येति। उक्तंवा। किमुक्तम्। अन
भिधानादिति। इतिकरणःखल्वपिक्रियते। ततश्चेद्विवक्षाभूमादियुक्तस्यैवविवक्षा। गोमान्। यवमान्। भूमा
दियुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। तेनहिकस्यचिद्यवोनास्तिसंखादकी। ककुदावर्ती। निन्दायुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।
नहिकश्चिन्नसंखादकी। रूपवान्वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैवसत्ता कथ्यते। नहिकस्यचिद्रूपंनास्ति। क्षीरि
णोवृक्षाः। कण्टकिनोवृक्षाइति। नित्ययुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकस्यचित्क्षीरंनास्ति। उदरिणीकन्येति।
अतिशायनयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते। नहिकस्यचिदुदरंनास्तीति। दण्डी। छत्री। संसर्गयुक्तस्यैवसत्ताकथ्यते।
नहिकस्यचिद्दण्डोनास्तिछत्रंवा। गोमान्। यावतीभिःखल्वपिगोभिर्वाहदोहप्रसवाःकल्प्यन्ते। तावतीषुस
त्ताकथ्यन्ते। कस्यचिच्चतसृभिःकल्प्यन्ते। कस्यचिच्छतेनापिनप्रकल्प्यन्ते। सन्मात्रेचर्षिदर्शनात्। सन्मात्रेच
पुनःऋषिर्दर्शयतिमतुपम्। यवमतीभिरद्भिर्यूपंप्रोक्षतीति॥ गुणवचनेभ्योमतुपोलुक्॥ गुणवचनेभ्यो
मतुपोलुग्वक्तव्यः। शुक्लः। कृष्णइति। अव्यतिरेकात्सिद्धम्। नगुणोगुणिनंव्यभिचरतीति ॥

भूमादिग्रहणेविशिष्टमेवबहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयंततश्चाकरणमेवभूमादीनांज्याय इतिभावः। यवमतीभि
रिति। संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोत्रविवक्षितः। गुणवचनेभ्यइति। शुक्लादयएवाभिन्नरूपागुणेतद्वति च एमः
द्रव्येवर्तमानागृह्यन्तेनतुरूपादयःसर्वदागुणमात्रवाचिनः ॥ ४९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अव्यतिरेकादिति। गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। न गुण इति। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवयुतसिद्धभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः। दृश्यते व्यतिरेक इति। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् द्रव्यं न जहातीति तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गौः शाबलेय इति। न तु शाबलेयस्य गौरिति। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते शब्देन चाभिधीयन्त इत्यर्थः। पटस्य शुक्ल इति। ततश्च भेदविवक्षायाः सद्भावान्मतुपः श्रवणं स्यादिति शुक्लवक्तव्य एव। तथा चेति। यस्माद् द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्य

अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः। दृश्यते व्यतिरेकः। तद्यथा। पटस्य शुक्ल इति। तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः। एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति॥ रसादिभ्यश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। ना तदस्यास्त्यस्मिन्निति एव मतुप् सिद्धः। रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते। अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम्। मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः। रसिको नटः। उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम्। स्पर्शिको वायुरिति॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥ इह कस्मान्न भवति। चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति। प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति। अनभिधानात्॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः। इनिठनौ चेष्येते। कथं तौ न भविष्यतः। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः। लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च। कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति ॥

गतलिङ्गसंख्योपादायिनो रूढत्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत॥ रसा॥ दृश्यन्ते हीति। प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम्॥ प्राणि॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमेपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडाला दिव्यपदेशसिद्धिः॥ सिध्मा॥ प्राणिस्थादात इत्यतोन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तत इति मत्वाह। सिध्मादिष्विति। समुच्चय इति। अनेकार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यांशब्दोथवा विकल्पार्थ एव तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब्भवति न त्विनिठनौ। वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिच्छादिभ्य इति। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति। तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यापि
च्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः। पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः। ए
थक्पाठात्तु ज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते। ननु यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते। तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ
न भवतः। नैतदस्तीति। तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते। तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादि
भ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्। अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्यो नकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम्

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य। यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषा स्यात्। नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। तुन्दादी
न्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। तुन्दादिषु यानि नका
रान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम्। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दा
दिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयं न विभाषेति। यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। पिच्छादीनपि तु
न्दादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। पिच्छादिषु यान्यनकारा
न्तानि तेभ्य इनिठनौ माभूतामिति। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। वस्य च पुनर्वच
नं सर्वविभाषार्थम्। वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम्। केशाद्वोन्यतरस्यामिति। एतदेव
ज्ञापयत्याचार्यः। समुच्चयो न विभाषेति। द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहण मिच्छन्ति। कथम्। विभाषा
मध्येयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

त्यर्थः। यानि तर्हीति। कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानिचित्तु तुन्दादिषु पठितानि। तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक ए
व यथोक्तार्थस्येत्यर्थः। वस्य च पुनर्वचनमिति। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भ
विष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन। तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञा
पयतीत्यर्थः। द्युद्रुभ्यामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोमा॥नप्रकरणइति। प्रकरणंप्रस्तावः। महत्शाकंशाकी। नानाजातीयकशाकसमाहारोवाशाकी। पलाली। पलालस्तोदोऽथ
वाभिन्नानिशालिकोद्रवादिपलालानिपलाली। विषुगिति। विषुनानाञ्चतीति विषुञ्चितानिसन्त्यस्येतिविषुणम्। विषुगाता
नीति। अर्थप्रदर्शनपरमेतत्। यानिहिविषुञ्चितानिविषुगातानिविषुगतंगमनमेषामित्यर्थः। तत्रविषुणशब्देनविषुव
दाख्यःकालउच्यते। तस्यहिनानागतानिदिनानिसन्तितदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणांन्यूनाधिकभावस्य। तथावायुर्मनुष्य
विषुणस्तथान्योप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्रवृत्तिविषयेगमनक्रियान्तर्भावाद्विषुगमनमस्यास्तीत्येववाय्वादेर
भिधानमित्याहुः॥प्रज्ञा॥वार्त्तमिति। वृत्तिशब्दोविच्छेदप्रतिविधानादिषुवर्तते। इहप्रज्ञ शब्दात्स्वार्थेणिविहितेप्राज्ञोव्याकर

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः॥नप्रकरणेदद्रूह्रस्वत्वंच। नप्रकरणेदद्रूउपसंख्यानंकर्तव्यम्। ह्रस्व
त्वंचवक्तव्यम्। दद्रुणः। अत्यल्पमिदमुच्यते। शाकीपलालीदद्रूह्रस्वत्वंचेतिवक्तव्यम्। शाकिनम्। पलालिनम्।
दद्रुणम्। विषुगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः॥विषुगित्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे
र्वक्तव्यः। विषुगतान्यस्यविषुणः॥प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः॥वृत्तेश्च॥वृत्तेश्चेतिवक्तव्यम्। वार्त्तम्॥तपःसहस्राभ्यां
विनीनी॥अण्च॥किमर्थंतपःशब्दाद्विन्विधीयते। न। असन्तादित्येवसिद्धम्। तपसोविन्वचनमण्विधानात्। त
पसोविन्वचनंक्रियते। किंप्रयोजनम्। अण्विधानात्। तपःशब्दादण्विधीयते। सविशेषविहितःसामान्यविहि
तंविनंबाधेत। अण्प्रकरणेज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानम्। अण्प्रकरणेज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। ज्यौ
त्स्नः। तामिस्रः। कौण्डलः। कौतपः। वैपादिकः॥ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥अयंमधुशब्दोऽस्त्येवद्रव्यपदार्थकः।
अस्तिरसवाची। आतश्चरसवाची॥

णमितिभाष्यम्। यथाकृतपूर्वीकटमितिकृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगेप्यक्षयभावोयदातुप्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयोणोविधीयते। तदाप्र
ज्ञावतःप्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियायाउपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिःकर्मभिःसंबन्धाभावः। केचित्तत्रापिगुणभूत
याप्रज्ञानक्रिययाव्याकरणादीनांसंबन्धमिच्छन्तः प्राज्ञोव्याकरणमितिभवितव्यमित्याहुः। विषयत्वविवक्षायांतुप्राज्ञोव्या
करणइति॥अण्च॥तामिस्रमिति॥तमःसमूहस्तमिस्रम्। तद्यत्रास्तितमिस्रारात्रिर्वा यस्मिन्नस्तितत्तामिस्रम्। कुण्डलार्हः
कौण्डलइत्याहुः॥ऊष॥द्रव्यपदार्थइति। माक्षिकेमाध्वीकेचप्रसिद्धश्चेत्यर्थः। आतश्चेति। रसमात्रेमधुशब्दस्यप्रवृत्त्यभावा
द्वृत्तिविषयएवयत्नप्रतिपाद्यंरसवाचित्वंमन्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्योरसवाचीति। अभिधा
मा.कौ. मधुन्येवेति। नहितदेवतस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद्वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः। तद्योरसवाचीति। अभिधा
५१ नशक्तिस्वाभाव्यादितिभावः। मतुबपिरसवाचिनोनभिधानान्नभवति। खरइति। शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्ती
त्यर्थः। मुखरइति। खव्यापारेशब्दोच्चारणेऽप्रतिबद्धंमुखमस्येत्यर्थः। कुञ्जरइति। वृत्तिविषयेकुञ्जशब्देनहस्तिहनुरुच्यते।
तेनतद्वान्कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम्। नगरमिति। नगावृक्षाः पर्वताश्च। नगरशब्दोपिजातिशब्दएव। नगशब्दो
ऽस्मादिषु पठ्यते वुञ्छण्कठजि त्यादिना नगरशब्दस्यसिद्धत्वान्नगाच्चेतिनवक्तव्यम्॥ केशा॥ मणिवइति। नागविशेषस्ये
यंसंज्ञा। हिरण्यवइति। निधिविशेषस्य। केचित्तुकुञ्जरस्येत्याहुः। छन्दसीवनिपौचेति। चशब्दोवस्यसमुच्चयार्थोन्यतरस्यां

अपिमधुन्येवहिमध्विदंमधुरमितिप्रयुज्यते। तद्योरसवाचीतस्येदंग्रहणम्। यदिहिद्रव्यपदार्थकस्यग्रहणं
स्यादिहापिप्रसज्येत। मध्वस्मिन्घटेस्ति॥ रप्रकरणेखमुखकुञ्जेभ्यउपसंख्यानम्॥ रप्रकरणेखमुखकुञ्जे
भ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्। खरः। मुखरः। कुञ्जरः॥ नगाच्च॥ नगाच्चेतिवक्तव्यम्। नगरम्। केशाद्वोन्यतरस्याम्॥
वप्रकरणेमणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम्॥ वप्रकरणेमणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। मणिवः। हि
रण्यवः॥ छन्दसीवनिपौच। छन्दसिईवनिपौचवक्तव्यौ। वश्चमतुप्च। रथीरभून्मुद्गलानीगविष्टौ। सुमङ्गलीरि
यंवधूः। ऋतावानम्। मघवानमीमहे॥ उद्वाच॥ उद्वतीच। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौवक्तव्यौ। मेधिरः। रथिरः।
अपरआह। वप्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यत इतिवक्तव्यम्। बिम्बावं कुररावमिष्टकावम्। रजःकृष्यासुतिपरि
षदोवलच्॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपिदृश्यते॥ वलच्प्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यत इतिवक्तव्यम्। भ्रातृवलः।
पुत्रवलः। उत्सङ्गवलः ॥

ग्रहणस्यसर्वसंबन्धान्मतुबपिभवतीतिमत्वाह। वश्चमतुप्चेति। रथीरिति। रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति। लाघवाद्बहुव्रीहि
णाभाव्यमितिन्यायःछान्दसत्वादत्रनाश्रितः। मघवेति। मघमस्यास्तीतिमघवा। मतुपितुमघवत्शब्दः। मघवाबहुलमित्येत
न्नकर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्यसिद्धत्वात्। उद्वाचेति। उद्गतमस्यास्ती
तिससाधनक्रियावचनादुपसर्गात्प्रत्ययः। मेधारथाभ्यामिति। एतदपिच्छन्दोविषयम्। बिम्बावंकुररावमिति। अन्येषाम
पिदृश्यत इतिदीर्घः॥ रजः॥ भ्रातृवलइति। वलइत्यत्राणग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः। पुत्रवलइति। दीर्घत्वंवनगिर्योः रामः
संज्ञायामित्यःसंज्ञानुवृत्त्यासंज्ञायांविधीयते। तेनपुत्रावलउत्सङ्गावलइतिसंज्ञायांभवतीत्यसंज्ञायांदीर्घाभावः ॥ ५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा०॥ अत इनिठनौ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्ववान्। खवान्। अल्पमिदमु
च्यते एकाक्षरादिति। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। एकाक्षरात्। स्ववान्। खववान्। कृतः। कारकवान्।
जातेः। वृक्षवान्। प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो ने
त्युच्यते। कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं स
मुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्। कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न
भविष्यति। यद्येवं नार्थोऽनेन। कथं स्ववान् वृक्षवान् प्लक्षवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अनभिधानान्न भविष्य
ति॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादि
भ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात्। शिखायवखदादिभ्यो नि
यमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्। एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्। नित्यग्रह
णं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे
सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते।
उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न
सिध्यति। अथ निवृत्तमिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्ती
ति। अनभिधानान्न भविष्यति॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते॥ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योपि
दृश्यत इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥ बहुलं छन्दसि॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरु
जाहृदयानां दीर्घश्च। छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। अष्ट्रावी। मेख
लावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्॥ सर्वत्रा
मयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी। शृङ्ग-वृन्दाभ्यामारकन्॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृ
न्दारकः। फलबर्हीभ्यामिनच्वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्॥ हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः।
अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालु
रुष्णालुः तृप्रालुः॥ हिमाच्चेलुः॥ हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे। हिमेलुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वामि॥स्वमस्येति।धनवाच्यत्र स्वशब्दः।नायं प्रत्ययार्थ इति।प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते।ऐश्वर्य इति।यदि विषय सप्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोपि प्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति द्वत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्यैव र्तते।तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामिशब्दाभिधेयः॥पुष्क॥अर्थाच्चेति।विरोधादस्तीति न संबध्यते।अर्थोसंनिहितोस्येत्य र्थः प्राप्तेरेवेनिर्विधीयते।तत्र कौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः।धान्यार्थीति।धान्यमर्थ इति कर्मधारयो धान्य

बलाच्चोलः।बलाच्च ऊलो वक्तव्य स्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे।बलूलः॥वातात्समूहे च॥वातात्समूहे च।तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः।वातूलः।पर्वमरुद्भ्यां तप्॥ पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः।पर्वतः।मरुत्तः।द दाति रत्तं वा।ददाति वृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति।मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥आलजाटचौ बहुभाषिणि॥कुत्सित इति वक्तव्यम्।यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति।तत्तर्हि वक्तव्यम्।न वक्तव्यम्।नानायोगकरणसाम र्थ्यान्न भविष्यति॥स्वामिन्नैश्वर्ये॥इह कस्मान्न भवति स्वमस्यास्तीति।नैष दोषः।नायं प्रत्ययार्थः।किं तर्हि।प्रकृ तिविशेषणमेतत्।स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यत इति॥वातातीसाराभ्यां कुक्॥पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्॥पिशाचकी वैश्रवणः॥पुष्करादिभ्यो देशे॥इति प्रकरणे बलाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम्।बाहुबली।ऊरुबली॥स र्वादेश्च॥ सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः।सर्वधनी।सर्वबीजी।सर्वकेशी॥अर्थाच्चासंनिहिते॥अर्थाच्चासंनिहित इनिर्वक्त व्यः।अर्थी।असंनिहित इति किमर्थम्।अर्थवान्।तदन्ताच्च।तदन्ताच्चेति वक्तव्यम्।धान्यार्थी।हिरण्यार्थी।किम र्थं तदन्तादित्युच्यते।न तदन्तविधिना सिद्धम्।ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते।एवं तर्हि द्व नन्तेन सह समासो भविष्यति।धान्येनार्थी धान्यार्थी।स हि समासो न प्राप्नोति।यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेव मपि क्रियाकुर्वाणे स्यात्।तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थ्यानाचरति सोभिप्रायेण गम्यते।अर्थी अयमनेनेति।एवं तर्हि अ यमर्थशब्दोस्त्येव द्रव्यपदार्थकः।तद्यथा।अर्थवानयं देश इत्युच्यते।यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते ॥

र्थोसंनिहितोस्येति प्रत्ययः।एवं तर्हीति।धान्येनार्थी धान्यार्थीति तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः।स हीति।तृतीयातत्कृतार्थेने त्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोर्थीशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः।सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्।न्याय्यस्य परिहारस्याभिधास्यमा नत्वात्।एवमपीति।कृतासुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात्।न ह्यागच्छन् गन्तेत्यभिधीयते ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्यः क्रियापदार्थक इति। नन्वत्रापि निरीहेन प्राप्नोति। नैष दोषः। णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात्। क्रियां हि
कुर्वन्कर्तेत्युच्यते। मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति। तत्र क्रियाकारकभावस्यान्यसंभवान्निरीहेपि सिद्धः प्रत्ययः। एवं च कृत्वेति।
यद्यर्थाच्चासंनिहित इत्युच्यते तदेनेरेव विधानाट्ठन्न स्यात्। अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति। क्रिया
पदार्थकत्वे अतइनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति। मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोप्यनभिधानादि
निठनोरभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च
समाप्तः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किं प्रयोजनमिति। प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः। इदंप्रतिषेध इति। अन्यथामि

अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः। अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम्। एवं च कृत्वाऽर्थिकप्र
त्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। विभक्तित्वे किं प्रयोजनम्। विभक्तित्वे प्रयोजनमि
दंप्रतिषेधः। इदानीं न विभक्तौ तु स्मादितीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति। यद्येवम्। किमोत्। अक्षु प्रेप्सन् दीव्यसे क्वाद्य मासाः।अ
त्रापि प्राप्नोति। तौ चोक्तम्। किमुक्तम्। विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो तद्धितस इति। इदमो विभक्तिस्वरश्च। इदमो विभक्तिस्व
रश्च प्रयोजनम्। इतः इह। इदमस्तृतीयादि विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति। त्यदादिविधयश्च। त्यदा
दिविधयश्च प्रयोजनम्। यतः। यत्र। कुतः। कुत्र। विभक्ताविति त्यदादिविधयः सिद्धा भवन्ति॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽ
द्व्यादिभ्यः॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम्। बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। बह्वैबहोरिति। अथ किम
र्थं किम उपसंख्यानं क्रियते। न। सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम्॥

दचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थौ इदानीमोमकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात्। तौ चोक्तमिति। तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः। थमो रित्संज्ञाप
रित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति तद्धितपर्युदासोपि न वक्तव्यः। इतइहेति। इतइति मुख्यमु
दाहरणम्। अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति। इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिध्यति। ननु मध्येपवा
दा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरम्। लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते। नैष दो
षः। ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते। तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति। तृतीयादिग्रहणेन च तृतीयामारभ्य प्रा
ग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते॥ किंस॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किमउपसंख्यानमिति। उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्यर्थः। त्यदादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च का वि
तित्यदादीनां यघत्परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो त्यदादिभ्यस्तु प्राक् पाठे भवतः शेषः स्यात्॥ एतदो॥ इह केचिद् शं पठन्ति।
केचिद्नम्। तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः। क्वायं नकार इति। इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः।
लोपोऽस्येति। नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः। किं तर्हि। संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः। क्रियमाणेऽपी
ति। ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्नलोपाप्रसङ्गः। प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः स

त्यदादिप्रतिषेधात्किमउपसंख्यानं क्रियते। अत्यदादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किमउपसंख्यानं क्रियते॥ एतदो
न्॥ क्वायं नकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति। यदि न क्वचिच्छ्रूय
ते किमर्थमुच्चार्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति।
किं कारणम्। नलोपे कृते एकाल्त्वात्। इदमिह संप्रधार्यम्। नलोपः क्रियताम् सर्वादेश इति। किमत्र कर्तव्य
म्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चे
दं तत्र परिगण्यते। एवं तर्ह्यानुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। न चाकृतायां
प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदानुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अलोन्त्यस्य विधयो भ
वन्तीति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदका
रस्याकारवचने प्रयोजनम् ॥

र्वादेशः। एवं मन्यते। स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव। ततश्च नलोपे कृ
ते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति। आनुपूर्व्यासिद्धमिति। यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकमिति। त
दयुक्तम्। सर्वत्र स्वरूपप्रवृत्तिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रव
णं स्यात्। नात्राकृत इति। अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्यान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अकारस्याकारवचन इति। त्यदाद्य
त्वं कृत्वादेशं मन्यते। बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम्। तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्वस्यास्य चात्वस्य विशेषो
नास्तीति वक्तव्यम् ॥ राम॰ ५३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नास्तीतिवक्तव्यम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येन्यदिति। एतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्येत। योगविभाग इति। अनुबाधनार्थम्। तन्त्ररेफादिरनद्यतने हिलन्यतरस्यामिति हिल्प्रत्ययः। अविशेषविहित इति। प्रकारवचने थालिति भावः। इदमेति। एवं च थमुनाथाल्बाध्य

किम्। येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मोराजिसमः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति। तस्मान्नकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अ अ इति। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। एतद इति योगविभागः॥ एतद इति योगविभागः कर्तव्यः। एतदः। एतद् त। इत्येतावादेशौ भवतः। रथोः। ततोऽन्। अंश्च भवति। एतद इति। केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते। एतदश्च थमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। एतस्प्रकारमि[illegible]त्थम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति। यदयं थकारादावादेशं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति। न पुनर्य एवासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यादिदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः। इदमो यः थकारादिरिति। पञ्चम्यास्तसिल्। सप्तम्यास्त्रल्। इदं विचार्यते। इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति। कथं वा आदेशाः स्युः। कथं वा परे। यदि पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठी तदादेशाः। अथ पञ्चमी ततः परे। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कश्चात्र विशेषः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुब्लुक्। ततस्त्यो यतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति। सुब्लुक्। स्वर। यदा। तदा। अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर। गुण। कस्मात्। कुतः। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। दीर्घ। तस्मिंस्तर्हि। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दीर्घ। एत्वम्। तेषु। तत्र। बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति। एत्वम्। औत्वम्। कस्मिन्। कुत्र। इदुद्भ्यामौत्। अच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति। स्मादादिविधिः। तस्मात्। तस्मिंस्तत्र। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति। पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्। सन्तु परे। यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः॥ यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

ते। पञ्चम्याः। पञ्चमीनिर्देशादिति। आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात् पञ्चम्या प्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा.कै. तस्मात्तस्यतीति। पञ्चमीनिर्देशे तसे श्चेत्यस्यायमर्थः। पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति। तसेरिति निर्देशेद्कारउ
५४ च्चारणार्थः। ततश्च धातोरपि तस्यतेः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशवत्प्रसज्येत। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरले
पिलित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षेत्वनायंदोषः। अपादानेचाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्यास्थानेयस्तसि
स्तस्यतसिल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थेवर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादे

तस्मात्तस्यतियस्मात्तस्यति। पञ्चम्यन्तात्परस्यतसेतसिल्भवतीति तसिल्प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञा
नात्समानशब्दाप्रतिषेधः। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्र
तिषेधः। तसिल्कस्मान्नभवति। स्वार्थविज्ञानात्। पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थेवर्तमानस्य तसिलाभवितव्यम्।
नचात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थेवर्तते। तसेश्च। किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं
प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथास्यात्। ननु चायं तसिल्तसिं बाधिष्यते।
नसिध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोवकाशः। ततोहीयते। ततोवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छ
ति नगरत आगच्छति। इहोभयं प्राप्नोति। ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्तु
च्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति॥ पर्यभिभ्यां च॥ पर्यभिभ्यांच सर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यांचेतियदुच्यते
तत्सर्वोभयार्थेद्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः॥ इतराभ्योपिदृश्यन्ते। इहक
स्मान्नभवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे॥ भवदादिभिर्योगे इतिवक्तव्यम्। केपुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घा
युर्देवानांप्रियमायुष्मानिति। सभवान्। तत्रभवान्। ततोभवान्। तंभवन्तम्। तत्रभवन्तम्। ततोभवन्तम्। ते
नभवता। तत्रभवता। ततोभवता॥

प्योपिस्वार्थिकोविज्ञायते। यदिच स्वार्थिकस्यस्थाने भवति। ततः स्वार्थिको भवति। अथवा तसेरितीकारो विवक्षितो नतूच्चार
णार्थः। तसेश्चास्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। नच विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेणत्यदौ विधिसिद्धि
रादेशपक्षस्यसदोषत्वात्परित्यागात्। एवंतर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थआश्रितः। तसिश्चेतिप्रत्ययएव परत्वात्तसेर्बाधक राम:
स्यतसिलोबाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम्॥ ५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दानीम्।केचिदिदानीमितिसूत्रंपठन्ति।अन्येतुदानींचेति।एषस्वरइति।अलोन्त्यस्येतिवचनादन्त्यस्योदात्तत्वंप्राप्नोति। आदेःसिद्धमिति।आदेःपरस्येतिवचनात्।तदो॥दावचनमिति।सूत्रकारेणत्वदाप्रत्ययःकृतइत्याहुः।स्वरेचविशेषः।अदाप्रत्ययेतदाशब्दआद्युदात्तोभवति। दाप्रत्ययेत्वन्तोदात्तः।तयोर्योगयोर्वेति।तत्रपूर्वयोर्योगयोर्विषयेदार्हिलौभवतः। चशब्दाद्योगद्वयविहितौप्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्रयदियथासंख्यमाश्रीयतेततइदमःछन्दसिइदाइदानीमितिरूपद्व

तस्मैभवते।तत्रभवते।ततोभवते।तस्माद्भवतः।तत्रभवतः।ततोभवतः।तस्यभवतः।तत्रभवतः।ततोभवतः।तस्मिन्भवति।तत्रभवति।ततोभवति।सदीर्घायुः।तत्रदीर्घायुः।ततोदीर्घायुः।तंदीर्घायुषम्।तत्रदीर्घायुषम्।ततोदीर्घायुषम्। सदेवानांप्रियः। तत्रदेवानांप्रियः। ततोदेवानांप्रियः।तंदेवानांप्रियम्। तत्रदेवानांप्रियम्। ततोदेवानांप्रियम्। सआयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। ततआयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। ततआयुष्मन्तम्॥अधुना॥अधुनेतिकिंनिपात्यते। इदमोऽश्भावोधुनाचप्रत्ययः। इदमोवालोपः अधुनाचप्रत्ययः।अस्मिन्कालेअधुना॥ दानींच॥इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ताभवतीत्येषस्वरःप्राप्नोति। इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः।इदानीमितिनिपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति।आद्युदात्तनिपातनंकरिष्यते।सनिपातनस्वरःविभक्तिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। उक्तंवा।किमुक्तम्।आदेःसिद्धमिति॥तदोदाच॥तदोदावचनमनर्थकंविहितत्वात्।तदोदावचनमनर्थकम्। किंकारणम्।विहितत्वात्।विहितोत्रदाप्रत्ययः।सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेति।तयोर्दार्हिलौचच्छन्दसि।तयोरितिप्रातिपदिकनिर्देशोद्रष्टव्यः।द्रष्टव्यंविजानीयात् तयोर्योगयोर्वाप्रत्यययोर्वेति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशइति ॥

यमेवस्यान्नत्वधुनाएतर्हीति।विशेषविहिताभ्यांछन्दोविषयाभ्यांदादानीभ्यांर्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात्।तदस्तुतदानींतदातर्हीतिरूपत्रयंसिद्धमस्त्येव।अथापियथासंख्यानाश्रयणादिदमोर्हिल्विधीयतेतथाप्यधुनेतिछन्दसिनस्यादेव।अथतयोरितिप्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषयेदार्हिलौभवतस्तदानन्तर्यात्तदएवदार्हिलौस्याताम् इतिइदमइदाइतिनसिध्येत्।प्रातिपदिकपरामर्शेतुचकारेणयथाप्राप्तमभ्यनुज्ञानेनकश्चिद्दोषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ भा॰ ॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥सद्य इति किं निपात्यते। समानस्य सभावो द्यश्चाहनि। समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः। अहन्यभिधेये समाने अहनि सद्यः। परुत्परारीति किं निपात्यते। पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे। पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते। उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेभिधेये। पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत्। पूर्वतरे संवत्सरे परारि। ऐषम इति किं निपात्यते। इदमः समसण्। इदमः समसण् प्रत्ययो निपात्यते। संवत्सरेभिधेये। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। परेद्यवीति किं निपात्यते। परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मादेद्यवि प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। परस्मिन्नहनि परेद्यवि॰ अद्येति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो द्यश्च। इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् प्रत्ययो निपात्यते। अहन्यभिधेये॰ पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः। अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। द्युश्चोभयात्। उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः। तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिक्शब्दे॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दा रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। नत्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः तत्र दिश उपल
क्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति पूर्वस्मिन्गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसंबन्धात्कालसंबन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तद
र्थविशेषणोपादानम्। दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्।
तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिक्षु वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपे
क्षाः। यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वाद्भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्दे
भ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वस
तीति। पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह। नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। वि
शेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वोर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। व

॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति। नै
ष देशो देशविशेषणमेतत्॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ किमर्थमतसुच् क्रियते। ननु सुजेव क्रियेत। तत्रा
यमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। दक्षिणतो ग्रामस्य। उ
त्तरतो ग्रामस्य। दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसु शब्दः प्रत्ययः ।

र्त्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभि
व्यक्तये देशादि शब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोर्थो विशे
षणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानम
न्तर्भावयितुं शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वोर्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्य
यो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेवधि
निरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन्कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोहमिति
वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणापथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थः। नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिर
पेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव ॥ दक्षिण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आकृत्यन्तर इति। अन्यादिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः। दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः। देशकाल योस्तु व्यवस्थापेक्षाः। यदि पुनरिति। सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः। व्यवस्था मर्यादेति केचिदाहुः। एवं तु उत्तराः कुर वइति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषे धानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते। दक्षिणा गाथका इति। सत्त्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद्व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः। मर्यादालक्षण व्यवस्था   वादिन स्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बूद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरत्वविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्य माणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते। अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः। कथं यानीति। दिक्शब्देभ्यः सप्त

भवेत्सिद्धम्। यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। पुंवद्भावेन। कथं पुंवद्भावः। तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति। न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः। न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते। आकृत्य न्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणोत्तरेति। दिक्शब्दौ। दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः। कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि। दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति। यदि तर्हि योयः दि शि वर्तते स स दिक्शब्दः रमणीयादिषु अतिप्रसङ्गो भवति ॥

मीत्यादिविहितानि। व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः। दिशो यदेति। निमित्तवतो प्य र्थस्योपलक्षणत्वात्। तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः। षष्टिवर्षाणि भूतः षा ष्टिक इति भावः। एतत्पक्षाश्रयेऽतिप्रसङ्गमाह। यदि तर्हीति। रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदि श्येरन्नित्यर्थः। दिशं यो न व्यभिचरतीति। व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः। दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्श नं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः। स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीय ते शब्दग्रहणादन्यथा दिश्य इत्येव ब्रूयादित्यर्थः। यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति। पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः। पुंवद्भावस्त्विति। दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तान पेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्थानप्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्दाचिनां त्वयं द्वन्द्वः। वृत्तिमात्र इति। तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च। ततो ग्रामादिति।

रमणीयादिक् शोभनादिगिति। अथ मतमेतत्। दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं योनव्यभिचरति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। विशेषणार्थं तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। षष्ठ्यतस र्थप्रत्ययेनेति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात्। ततो ग्रामात्। यतो ग्रामादिति। उपर्युपरिष्टात्॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल् रिष्टातिलौ च। ऊर्ध्वस्योपभावो रिल् रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि। उपरिष्टात्॥ पश्चात्॥ पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः। अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः। पश्चात्। दिक्पूर्वपदस्य च। दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्। अर्धोत्तरपदस्य च समासे॥ अर्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। दक्षिणपश्चार्द्धः। उत्तरपश्चार्द्धः॥ अर्द्धे च॥ अर्द्धे च परत अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः। पश्चार्द्धः। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः। अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद्द्रष्टव्यम्। द्वेष्यं विजानीयात्। अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागसइति॥ दक्षिणादाच्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। विशेषणार्थस्तर्हि। क्व विशेषणार्थेनार्थः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥

अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात्। यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायाद प्रसङ्गः षष्ठ्याः॥ दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थ इति। वाक्यस्मरणयोर्य आकारो ननुबन्धकस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संख्या॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेपि विषये प्रसङ्गः। यदा तु विधानं विध इति घ
ञर्थे क विधानमिति केकृते पुंल्लिङ्गः निर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः। विधायाअर्थ इत्याचार्यदेशीयवच
नम्। गो विधेति। अन्नं विधोच्यते। कः पुनरिति। किं धातुकृतोर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथवा धातोरर्थो धात्वर्थः
क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः। कल्प इति। कल्पमहर्मुखमुच्यते। कालपृथग्भावात्पृथग्भावं मन्यते। कारकाणामिति। पूर्वप
दार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने। पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात्। तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्यागमनक्रि
यायाः शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः। यद्येवमिति। सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीय

संख्याया विधार्थे धा॥ विधार्थ इत्युच्यते। को विधार्थो नाम। विधाया अर्थो विधार्थः। यद्येवम्। एकागो विधा। एकाहस्तिवि
धा। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे॥ धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम्। कः पुनर्धात्व
र्थः पृथग्भावः। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनाओदनं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। कारकपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि त
कल्पे भुङ्क्ते सायं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति। नेत्याह। गुणपृथक्त्वमे
तत्। कस्तर्हि धात्वर्थ पृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारे यं भवति। विधयुक्त
गताश्च प्रकारे भवन्तीति। एवंविधम्। एवंयुक्तम्। एवंगतम्। एवंप्रकारमिति ॥

मित्यर्थः। तथाहि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। नच गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रका
रः स्यात्। ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्ते इति च पृथग्भावाभा
वात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्गः इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः। नैष दोषः। पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीति क्रियाप
दानुषङ्गादस्ति क्रियापृथग्भावः। एकधा भुङ्क्ते इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रिया पेक्षएकप्रकारस्य भुजे
रस्त्येव पृथग्भावः। एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात्प्रत्ययाभावः। प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधा पाक इति। एमः
पञ्च पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका नत्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति। पञ्चधा पाक इत्यादौ तु भवत्येव। ५७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकाद्धो॥ धाग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थम् अन्यथानन्तर्याद्ध्यप्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत। तत्श्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुङ्क्त इति। सहभाव इति। अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः। इहाधिकरणविचाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम्। यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति। ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते। वचनं तु विधार्थमेव स्यात्। धाग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात्। द्वयोरर्थयोर्ध्यमुञर्थे द्वैधं भुङ्क्ते। एकं राशिं द्वैधं कुर्विति। न चावश्यमिति। अधिकरणं द्रव्यमुच्यते। तस्य विचालोऽन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा
एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः। अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरण

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्॥ सहभावे ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञ्वक्तव्यः। ऐकध्यं राशिं कुरु। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः यदेकमनेकं क्रियते। यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः॥ द्वित्र्योश्च धमुञ्॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्। धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते। स च विधेयः। पथि द्वैधानि। संशये द्वैधानि॥ याप्ये पाशप्॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम्। पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्। वैयाकरणपाशः। याज्ञिकपाशः। यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र माभूदिति। अश्ववैयाकरणः शरीरेण कृशः व्याकरणेन शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति। न कर्तव्यः। कथम्। यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वैयाकरणशब्दः॥

विचाले चेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि संभवात्पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः। द्वित्र्योः॥ पथि द्वैधानीति। स्वार्थिकत्वेपि स्वभावात्सत्ववाचित्वाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम्। क्वचित्तु मति द्वैधानीति पाठः॥ याप्ये। याप्यशब्दोयमस्त्यपादानसाधनो यापिता अस्माद्गुणा इति याप्यः कुत्सितः। अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः। तत्र विशेषानुपादानादतिप्रसङ्गं मत्वाह। पाशपीति। तद्गुण इति। कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः। एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात्। यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः सक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव। एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एकाद॥एकाद।किनिचीति।एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते।असहायग्रहणं च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथास्यादेकमाकाशमित्यादौ माभूद् इति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह। सिद्धं त्विति। संख्यैवादेशः संख्यादेशः स च द्विबहुशब्दयोरसहायस्य चेत्यर्थः

पूरणाद्भागे तीयादन्॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न ह्यपूरणस्तीयशब्दोस्ति यत्र दोषः स्यात्। ननु चायमस्ति सुखतीयः। पार्श्वतीय इति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। एवमप्यनभविष्यति। उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम्। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति पूरणाद्यथा स्यात्। एकादाकिनिच्चासहाये॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम्॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकी। एकाकिनौ। एकाकिन इति। किं पुनः कारणम्। न सिध्यति। एकशब्दोयं संख्यापदम्। संख्यायाश्च संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी। असहायौ एकाकिनौ। असहाया एकाकिनः। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। अयमेकशब्द अस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा। एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। अयमेकशब्द इति। उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम्। प्राथम्येपि हि वर्तते। एके अल्पप्राणाः। एको गोत्र इति। समानार्थेपि वर्तते तेनैकदिगिति। साधारणेपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति। एकाग्नय इति। अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः॥ भाष्यप्रदीपे तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं ण्यन्तस्य निर्देशः आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति संदिहानः पृच्छति। देश्या इति। देश्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गे न साधुत्व प्रतिपादनार्थम्। ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति। यावदिति। यावन्तौ च्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेद साधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। प्रकर्ष इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते। स एव गतावपि। प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति। द्रव्यवाचिनी ह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्रश्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति। ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तन्ते सो विभक्त्यन्त इति। घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। नैष दोषः। प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। न च शब्दस्येति। शब्दस्याभिधानत्वादभि

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ अतिशायनमित्युच्यते किमिदमतिशायनमिति। देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते॥ यावद्ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति। कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः। न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। शब्दे ऽसंभवादर्थकार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः। द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते ॥

धानस्य चाभिधेये गुणभावाद्गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः। उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः। शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तो वगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ५९ एवंतर्हीति। आश्रितोऽभिधेयधर्मो गुणः स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा। परस्य स्वतो न शुक्लत्वास्य नाप्यशु
क्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशे हेतुरेवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यस्या
व्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयत इति। अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षे
ण गुणस्यापीष्यते तथेति। यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। क्रिया
शब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवा
हदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति। तदुक्तम्। सर्वस्यैव प्रधानस्य न वि
नाभेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा आश्रितधर्मद्वारकस्तु तस्य

एवं तर्हि गुणः। एवमपि गुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्रव्यमपि ह्याप्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि। तत्र कुत एतत्। गुणस्य
प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। शुक्ला
त्कृष्णे मा भूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान्। पापीयान्प्रतिप्रस्थाता। अन्धानां काणतम इति।
समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः। पापीयान्प्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः। अ
न्धानां काणतम इति ॥ काणिरयं सोऽक्ष्ण्येव वर्त्तते। सर्व इमे किंचित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति ॥

कर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः। अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षे द्रव्यविषयो द्रष्ट
व्यः। एवमपीति। यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वे तस्य कस्यचिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षो नित्यस्य तु कारणकृतस्तथा
द्रव्यस्यापीति मन्यते। समानगुणग्रहणमिति। द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षस
द्भावात्। कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अध्वर्युर्वै श्रेयानिति। अध्वर्योः परिपूर्णं प्रशस्यत्वम्। प्रस्थातुरपि पा
पत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते। अन्धानां काणतम इति। अन्धा नेत्रद्वये न न पश्यन्ति काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं का
णस्य प्रकर्षं मन्यते। समानगुण इति। समानगुणे भिन्नाश्रयवर्त्तिनि विवक्षिते तदाश्रयाः स्पर्द्धन्त इत्यर्थः। काणिरयमिति। न तत्राश्रया एमः
नामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम्। तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति ॥ ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महान्हिमवानिति। सर्षपान्महीयान्हिमवानितिमाभूदित्यर्थः। जातेरिति। आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षंमन्यते। कस्यतर्हीति। प्र
श्नः। गुणस्येति। परिहारः। अभिधेयसहचरितलोकेप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयोद्रव्यस्यप्रकर्षइत्यर्थः। केचित्तुगुणसमुदायेशब्दप्र
वृत्तिंमन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायंगुणस्यप्रकर्षइत्याहुः। साधनप्रकर्षेमाभूदिति। ननुचसाधनस्यगुणभावात्प्रधानस्य
चक्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्षएवप्रत्ययोभविष्यति। एवंमन्यते। प्रधानानिस्वगतेनापिधर्मेणतद्वत्त्वेनव्यपदिश्यन्तेगु
णगतेनापितत्रसाधनप्रकर्षाश्रयेक्रियाप्रकर्षेप्रत्ययोमाभूत्। स्वगतेपियथास्यादित्येवमर्थंक्रियाग्रहणंकर्तव्यम्। नैषदोष

अदूरविप्रकर्षइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। महान्सर्षपः महान्हिमवानिति॥ जातेर्न॥ जातेर्नेतिवक्तव्यम्। इ
हमाभूत्। वृक्षोयंप्लक्षोयमिति। नतर्हीदानीमिदंभवति। गोतरः गोतरा। अश्वतरः। अश्वतरेति। नैषजातेःप्रक
र्षः। कस्यतर्हि। गुणस्य। गौरयंयः शकटंवहति। गोतरोयंयः शकटंवहतिसीरंच। गौरियंयासमांसमांविजायते।
गोतरेयंयासमांसमांविजायते। स्त्रीवत्साच। अश्वोयंयश्चत्वारियोजनानिगच्छति। अश्वतरोयंयोष्टौयोजना
निगच्छति। तथातिङश्चेत्यत्रक्रियाग्रहणंकर्तव्यम्। साधनप्रकर्षेमाभूत्। नैषदोषः। यत्तावदुच्यते गुणग्रह
णंकर्तव्यमिति। नकर्तव्यम्। यस्यप्रकर्षोस्तितस्यप्रकर्षेभविष्यति। गुणस्यचैवप्रकर्षोनद्रव्यस्य। कथंविज्ञाय
ते। एवंहिदृश्यतेलोकेइहसमानेआयामेविस्तारेपटस्यान्योर्घोभवतिकाशिकस्यान्योमाथुरस्य। गुणान्तरंच
खल्वपिशिल्पिनउत्पादयमानाः द्रव्यान्तरेणप्रक्षालयन्ति। अन्येतुशुद्धंधौतकंकुर्वन्तिअन्येनशैफालिकमन्येन
माध्यमिकम्। यदप्युच्यतेक्रियमाणेचापिगुणग्रहणेसमानगुणग्रहणंकर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णेमाभूदिति।
नकर्तव्यम्। समानगुणएवस्पर्द्धाभवति ॥

इति। बहूनामपिदोषाणांप्रक्रमेसामान्यस्यविवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्यप्रकर्षोस्तीति। संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपा
धिनिर्देशस्येतिभावः। काशिकस्येति। काशिषुभवइतिठञ्ञिठयोरेकतरः प्रत्ययः। गुणान्तरमिति। पूर्वमूल्यान्तरदर्शना
द्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्रतुप्रयत्नभेददर्शनादितिविशेषः। शुक्लादिति। कृष्णेप्रतियोगिनिविवक्षिते शुक्लशब्दात्प्र
त्ययोमाभूदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नह्याढ्याभिरूपाविति। स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाश्रयणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्ययः आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोऽयं कृष्णाच्छुक्ल इति। नच शुक्लादिति। शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः। नहि निष्कधन इति। अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः। जननेनेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्वृत्त्या जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यस्यायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति। यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद्गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात्प्रक-

नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचके न खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। यद्यप्युच्यते। अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्द्धा भवति। नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते। तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

र्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति। ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति। नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति। पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः। प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात्। क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात्। क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकाया संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः। बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनरेकमिति।ननुसमानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्चसंशयोनचैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम्।नैषदोषः।एकस्यापिभेदव्य
वहारोदृश्यते।परुद्रुवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषमः।अन्यएवायंसंवृत्तइति।तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारोदृश्यते।यथाभिन्ना
पिक्रियानिवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयतेइत्येकोच्यते।तत्त्वतोहिभवद्भिरास्यतेभवन्तआसतइत्यादौभिन्नैःकर्तृभिःसाध्यानि
स्वसमवेतानिभिन्नान्येवासनानि।एकत्वंचाश्रित्योक्तंनतिङन्तान्येकशेषारम्भंप्रयोजयन्तिक्रियायाएकत्वादिति।एवंचकि
मेकंशौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदमुतानेकमेवेतिसंशयात्प्रश्न उपपन्नः।यद्येकमिति।एकत्वेजातिवद्गुणस्यप्रकर्षानुप
पत्तिः।समानगुणग्रहणमिति।तुल्येभेदेयथाशौक्ल्यस्यशौक्ल्यान्तरापेक्षःप्रकर्षएवंकृत्स्नाद्यपेक्षोपीति तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययनि
वृत्त्यर्थंसमानगुणग्रहणंकर्तव्यमित्यर्थः।ननुयस्याप्येकंशौक्ल्यंतेनापिभिन्नगुणापेक्षप्रकर्षप्रत्ययस्यनिवृत्तिर्विधेया।नैषदो

किंपुनरेकंशौक्ल्यमाहोस्विन्नाना।किंचातः।यद्येकंप्रकर्षोनोपपद्यते।नहितेनैवतस्यप्रकर्षोभवति।अथ
नाना।समानगुणग्रहणंकर्तव्यम्।शुक्लात्कृत्स्नेमाभूदिति।अस्त्वेकंशौक्ल्यंतत्तुविशेषवत्।किंकृतोविशे
षः।अल्पत्वमहत्त्वकृतः।अथवापुनरस्त्वेकंनिर्विशेषंच।ननुचोक्तंप्रकर्षोनोपपद्यते।नहितेनैवतस्यप्र
कर्षापकर्षौस्तः।गुणान्तरेणप्रच्छादनात्प्रकर्षोभविष्यति।अथवापुनरस्तुनाना।ननुचोक्तम्।समानगुणग्र
हणंकर्तव्यम्।शुक्लात्कृत्स्नेमाभूदिति।नकर्तव्यम्।समानगुणएवस्पर्द्धीभवति।नह्याढ्याभिरूपौस्पर्द्धेतेवाच
केनखल्वप्युँतव्यम्।नचशुक्लात्कृत्स्नेउत्पद्यमानोवाचकःस्यात्।किमन्तात्पुनरुत्पत्त्याभवितव्यम् ॥

षः।एकत्ववादिनोयथाशौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवंगुणान्तरापेक्षोपिप्रकर्षोनोपपद्यते।यथागोत्वंनात्मापेक्ष
यानापिजात्यन्तरापेक्षयाप्रकृष्यतेगुणभेदवादीतुभेदनिबन्धनंप्रकर्षंसर्वत्रेच्छतीति तेनैवसमानगुणग्रहणंकर्तव्यम्।
विशेषवदिति।ततोविशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नःप्रकर्षः।अल्पत्वमहत्त्वकृतइति। क्वचिदाश्रयेल्पंशौक्ल्यंक्वचित्तुम
हदित्यर्थः।गुणान्तरेणप्रच्छादनादिति।संभेदात्मिश्रीकरणादित्यर्थः।यथाजात्युत्पलादिवासितायाः मल्लिकायाः।
किमन्तादिति।अतिशायनइतिकिंप्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्यविशेषणमितिसमर्थविभक्तिप्रश्नद्वारे
णविचारः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वितीयान्तादिति। यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं निग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते। तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः। कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम्। शुक्लस्यातिशायनमिति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति। कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा। करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति। अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः। कालितर इति। घरूपकल्पेति ह्रस्वः। गर्गेतर इति प्राप्नोतीति। वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्स्यस्योत्पत्तिरविरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति। प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थो वयः प्रतिपत्तिः वयः प्रकर्षेणेव सौकुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षाच्छब्दात्तु वयः प्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीपोऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शब्दाद्वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप् प्राप्तिः। तरपोक्त

द्वितीयान्तादु अतिशय्यमानात्। शुक्लमतिशेते शुक्लतरः। कृष्णमतिशेते कृष्णतरः। यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालीतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति। कालतर इति चेष्यते। तथा काली अतिशेते कालं कालतर इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते। तथा गार्ग्यौ तिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते। तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति। कालोतिशेते कालतरः। काली अतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः। गर्गा अतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः। कुमारितरा। किशोरितरा। अव्यतिरिक्तं वयः कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति। तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेन भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्तेपि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्। स्वार्थिकाष्टाबादय इति ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोभिधीयते ॥

त्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्यत इति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्ने न ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य संनिधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेते नेनेति अतिशायनो गुणोभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धुन्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने रामः
कालितर इति। सामानाधिकरण्याभावाद्घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येपि भविष्यति ॥ ६१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनान्न चोदितः। सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदात्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेदविवक्षायांम ञ्जादिवत्स्वलिङ्गसंख्यापरित्यागप्रसङ्गः। आश्रयतइति। विशेषणानां चाजातेरितिवचनात्। तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथवा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात्। आश्रयौ भवतइति। उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात्। कर्मापदिष्टाइति। अतिश

एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च ह्यतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः। नैष दोषः। कथं शेतिरकर्मकः। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यद्येवं द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि गुणोभिधीयते। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड्भविष्यति। यदा गुणोभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव। यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव। अथवाऽतिशायतीत्यतिशायनम्। कः प्रयोज्यार्थः। गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः ॥

यत्क्रिया कर्तर्येव समवेता न तु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टा इति द्विवचनमिह कर्मापदिष्टे विधिः कर्माश्रितस्तस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः। ल्युड्भविष्यतीति। कर्तृसाधनः। कः प्रयोज्यार्थइति। अचेतनत्वाद्गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते। गुणा गुणिनमिति। अस्माभिः प्रकर्षे स्वमतिशेते इति तत्समर्थाचरणे लक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम्। कः पुनरिति। शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा.कै. योयत्रेति। स्थानार्थः। शेतिर्यथाजलाशय इत्यत्रेतिभावः। गुणागुणिनीति। अवतिष्ठन्त इत्यर्थः। तान्गुणान्गुण्यतिशाययति अति ५३२
६२ शयेनावस्थापयतीत्यर्थः। पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः। शेत्यर्थ इति। प्रकृत्यर्थोप्यर्थोपि वात्र गृह्यत इत्यर्थः। शेत्य
र्थे नास्तीति। तस्य प्रसिद्धत्वात्। गुणी वेति। गुणसंबन्धाद्गुणवानतिशेते गुणिसंबन्धाद्गुणो वा। अभिव्यज्येतेति। प्रकृष्टत्वेनेति भावः। का
रितार्थ इति। गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्तिण्यर्थोपपत्तिः। परत्वादिति। सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति। सूक्ष्मव
स्त्रतर इति चेष्यते। प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः। आतिशायिकादिति। पूर्वविप्र
प्रतिषेधेनेति भावः। उत्तरपदातिशय इति। विप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बह्वा

इह योयत्र भवति शेते। सोतत्र। गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं समीक्षितः। शेत्यर्थे
नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते। गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारिता
र्थो भविष्यति। इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति। अ
तिशायने बहुव्रीहावुक्तम्। किमुक्तम्। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति। उ
त्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थ इति। इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्ष
युक्तानि। तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते। तत्र द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादु
त्पत्तिः प्राप्नोति। शुक्लशब्दादेव चेष्यते ॥

ढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति। बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गस्तथा कपि विशेषो बह्वा
ढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति। बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात्। यदा तत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्री
हौ कृते तरब्वेदितव्यः। प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तत्र प्रथममपकर्षयुक्तं मध्यमं
पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षयापकर्षयुक्तमन्त्यं तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम्। तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्र रामः
कृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ ६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुक्लतरस्येति। न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसंभवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्स्यत इत्यर्थः। शुक्लतर श
ब्द इति। शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः। उत्पत्तिः प्राप्नोतीति। अनिष्टमपि प्राप्नो
ति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः। श्रेष्ठतमायेति। श्रेष्ठायेत्यर्थः। मध्यमादिति। मध्यमवाचिनः शुक्लादन्येऽभिधेये प्रत्ययो वक्त
व्यः। शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति। अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्य
ते। मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति। तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव म
ध्यमशब्दवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। न च न्यूनः प्रवर्त्तत इति। स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः। ततश्च पूर्व

शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम्। शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते। शुक्लतरशब्दे
शुक्लशब्दोस्ति। तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। नैतद्विवदामहे। शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति नास्तीति। किं तर्हि शुक्ल
तरशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति। तदन्तादातिशायिका
न्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते। देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। एवं तर्हि मध्यमात् शु
क्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या। मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः। न च
न्यूनः प्रवर्त्तते। अथवा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति। वाचके न खल्वप्युत्पत्तव्यम्। न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्य
मानो वाचकः स्यात्। न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम्। केन तर्हि तमपा। पूर्वेण स्पर्द्धमानो यो मध्य
मो लभते सितः। परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥

मतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेऽभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति। लुग्भविष्यतीति। गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक्। एकेनैव
तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षया तृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात्। न चेति। शुक्लशुक्लतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम्। न ख
ल्वपीति। यदि तावत्त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते। तदा शुक्लतममिति भाव्यम्। न तु शुक्लतरमित्यर्थः। पूर्वमनपेक्ष्य द्व
योरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति। शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लवदिति
न कश्चिद्दोषः। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। पूर्वेणेति। सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते। तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपेक्ष्येति। पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः। नापशब्द इति। गतार्थत्वात् तु म्भावाद्वाचकश्चेत् प्रयोक्तव्य इति। त्वं स
न्यसेतदाशुक्लतरत्वरमिति। यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥ द्विवचन॥ द्विवचनं च विभज्यं
च द्विवचनविभज्यम्। निपातनाद्भजेः विपूर्वाद्यत् प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः। तस्मिन्सतीति ङ्न्या
त्सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः। तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते। एवं चोप
पदग्रहणं विस्पष्टार्थम्। तत्रेदं न सिध्यतीति। पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः। अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः। अस्माकं चेति। अस्म
दो द्वयोश्चेत्येकस्मिन् बहुवद्भावः। यदि पुनरिति। पूर्वोक्ते पूदाहरणेषु क्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्वचिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वा

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः। परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे। अस्तु वापि तरस्तस्मान्ना
पशब्दो भविष्यति। वाचकश्चेत् प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत् प्रयुज्यताम्॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ॥ द्वि
वचन इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः। पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ। अस्माकं च
देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः। यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः। विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्त
व्यं भवति। इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम्। नैवं जातीयि
काद्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इ
ति। अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम्। बहूनां विभागस्तदर्थम्। सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रके
भ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति। तर्त्तर्हि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यम्॥

प्रत्ययः सिद्ध इति भावः। इहापीति। सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात्। सांकाश्यकानामिति। अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावा
त्तरप् स्यात्। सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते। पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते। एवं निर्द्धार
णमुपपद्यते। बहूनां विभाग इति। बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरब् न स्यात्। तर्त्तर्ही
ति। ननु चैवं जातीयिकाद्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम्। नैष दोषः। इह राशिद्व
यापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमर्थ इति च। तत आचार्येणैवं जातीयिकेति राशिद्वयापेक्षा रामः
र्थता दूषिता। ततोऽन्याद्व्यर्थताचार्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह। तर्त्तर्हीति॥ ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आचार्य्यआह।नवक्तव्यमिति।इयमाचार्य्यस्यद्व्यर्थताभिमता।इहदन्तोष्ठस्यपाणिपादस्येतितिरोहितावयवभेदःसमूहःसमासार्थः।तत्रैतस्यांदशायामभेदेकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्यपरित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रयाद्व्यर्थताहि।।यदालितरेतरयोगेद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद्द्व्यर्थतानास्तीतितरम्नभवति प्लक्षन्यग्रोधानांप्लक्षाःस्निग्धतमाइति।अस्माकंचदेवदत्तस्यचेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्तिद्व्यर्थत्वम्। सांकाश्यकानांच पाटलिपुत्रकाःअभिरूपतमाइत्यपरित्यक्तभेदाःसमूहिनःशब्देनप्रत्याख्यन्तेनचराशिद्वयापेक्षार्थताशब्देनप्रतिपादिताराशिद्वयस्याप्रयोगादितिद्व्यर्थताभावात्तरबभावः।अथात्रयतश्चनिर्द्धारणमितिकथंषष्ठीयावतापञ्चमीविभक्तइतिपञ्चम्यातदपवादेनभाव्यम्।नैषदोषः।सर्वत्रैवनिर्द्धारणेविभागोस्तीतिविभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्रविभागएवशब्देनप्रतिपाद्यतेसएवपञ्चम्याविषयःसएवचविभज्योपपदनिमित्तस्यप्रत्ययस्य।माथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतराइति।समुदायशब्दप्रयोगेतुगवांकृष्णासंपन्नक्षीरतमेत्येवमादौविभागाविभागसंभवान्नपञ्चमीनापितरप्प्रत्ययोनिर्द्धारणाश्रयेतुषष्ठीसप्तम्यौभवतोयस्मान्निर्द्धार्यतेयश्चैकदेशोनिर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयंसंनिधानेनिर्द्धारणंभवतीतितत्रैवष

नवक्तव्यम्।नेदंपारिभाषिकस्यद्विर्वचनस्यग्रहणम्।किंतर्ह्यन्वर्थग्रहणम्।उच्यतेइति वचनंद्वयोरर्थयोर्वचनंद्विवचनमिति। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम्।तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।परुद्ध्वास्यदुरासीत्।पटुतरऐषमइति।सिद्धंतुगुणप्रधानत्वात्।सिद्धमेतत् ॥

ष्ठीसमासनिषेधोभवति।इहतुनागानामुत्तमोनागोत्तमइतित्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्येषष्ठीतिसमासोभवत्येव।सांकाश्यकानांपाटलिपुत्रकाणांचपाटलिपुत्रकाअभिरूपतमाइत्यत्रापिशब्देनसमुदायस्यप्रतिपादनाद्विभज्यमानस्यद्विरूपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयककार्याभावः।प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्यविप्रकर्षेआक्षिप्तेविभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते।तेनसमुदायशब्दउच्चार्यमाणेविभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः।पटुद्ध्वानिति।पाटवस्यातिशयेपिप्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्यसएवायमितिप्रत्यभिज्ञानाद्गुणिनएकत्वात्तस्यैवप्रतियोगित्वायोगात्प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः।सिद्धंत्विति।यद्यपिशब्देनगुणीप्राधान्येनोच्यते।तथापिगुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तांप्रतिगुणस्यप्राधान्यमाश्रित्यगुणप्रधानत्वादित्युच्यते।तत्रगुणभेदेनगुणिनोभेदारोपादुपपन्नोभेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तःप्रत्ययः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अजादी। नियमार्थइति। अन्यथाप्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षेविधिःस्यात्। सिद्धेविधिरिति। स्वरितत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैवपुनर्विधानंनियमार्थम्। प्रशस्य॥एवमपीति। अन्यथातरप्तमपोरादेशविधानंस्यादितिनज्ञापकंस्यादजादिभावस्याद्यदिपुनरिति। अजादीत्यत्रानुवर्त्यप्रशस्यशब्दादजादीस्यतःआदेशश्चेत्येवंव्याख्यानात्। व्यञ्जनादाविति। विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यांबाधनात्। ज्ञापकत्वेतुनियमाप्रवृत्तिज्ञापनात्तत्रशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद्व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः॥द्विवचनविभ

क्त्यम्। गुणप्रधानत्वाद्गुणप्रधानोऽयंनिर्देशःक्रियते। गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वंभवति। तमेवगुणान्तरयुक्तं वक्तारोभवन्ति। अन्योभवान्संवृत्तइति॥अजादीगुणवचनादेव॥एवकारःकिमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सिद्धेविधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारंनियमार्थोभविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवंविज्ञायेत अजादीगुणवचनादेवेति। मैवंविज्ञायि अजादीगुणव॑चनादेवेति। किंचस्यात्। नव्यञ्जनादीगुणवचनात्स्याताम्॥प्रशस्यस्यश्रः॥इदमयुक्तम्। किमत्रायुक्तम्। अजादीगुणवचनादेवेत्युक्त्वा अगुणवचनानामपिअजाद्योरादेशाउच्यन्ते। नैषदोषः। एतदेवज्ञापयतिभवतएतेभ्योगुणवचनेभ्योपिअजादीइति। यदयमजाद्योःपरतःआदेशान्शास्ति। एवमपितयोरितिवक्तव्यंस्यात्। तयोःपरतइति। यदिपुनरयंविधिर्ज्ञायते नैवंशक्यंव्यञ्जनादीहिनस्याताम्। उपाधीनांचसंकरःस्यात्। पुनर्विधानादजाद्योः। ननुचैतेविशेषाअनुवर्त्तेरन्। यद्यप्येतेअनुवर्त्तेरन्। व्यञ्जनादीतर्हिनस्याताम्। एवंतर्हिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतएतेभ्योऽगुणवचनेभ्योप्यजादीइति। यदयमजाद्योरादेशंशास्ति। ननुचोक्तंतयोरितिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। अजादीगुणवचनादेवेति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंसप्तमीनिर्दिष्टेनचेहार्थः॥

ज्योपपदेईयसुनन्यत्रेष्ठन्निस्युपाधिसंकरोनभवति। ननुचैतदिति। अतिशायनइष्ठन्द्विवचनविभज्योपपदेईयसुन्नित्यनुवर्तिष्यतइत्यर्थः। व्यञ्जनादीतर्हीति। यदिचतरप्तमपावनुवर्त्तेयातांतदातयोरपिश्राद्यआदेशाःस्युः। तस्मात्तौनानुवर्त्त्यौ। ततश्चविशेषविहिताभ्यांतयोर्बाधप्रसङ्गएव। आचार्यप्रवृत्तिरिति। नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणअजादीभावोज्ञाप्यते नतुसाक्षादन्यथापुनरपिव्यञ्जनाद्योर्बाधःस्यात्। क्वप्रकृतमिति। अजाद्योरितिसप्तम्यन्तंनप्रकृतंयत्तुप्रकृतमजादीइतिनतदेवात्रसंबध्यतइतिप्रश्नः॥ एमः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थादिति। सामर्थ्यादित्यर्थः। ननु चाजादीइति। यथाश्रुतविभक्तिसंबन्धे अजादिविधानार्थे संभवति कथं विभक्तिविपरिणामः श
क्य आश्रयितुम्। नैष दोषः। प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते। तत्रा
जादीइत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्ययसंयोगो गुणभावः। ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः। विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते। तस्य
पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजनने न विपरिणामव्यवहारः। प्रातिपदिकार्थयोग एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशक्तिवाच्य इति
स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः। अथवा तात्त्विके ऽपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्या
गोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारो ऽवसीयते। विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः। न हि प्रथमायाः सप्तमीरूपे
ण विपरिणामसंभवः। प्रशंसा। इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्राधान्येन प्रशंसायाः संबन्धस्याप्यत्वात
स्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह। स्त्रीलिङ्गेनायमिति। ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्या

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति
गम्यते। देवदत्तस्य गावः स्वाहिरण्यमाढ्यो वैधवेयः। देवदत्तः इति गम्यते। पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् प्र
थमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सत् सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति॥
प्रशंसायां रूपप्॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च ॥

प्रसङ्गः कस्मान्न चोदितः। तत्र केचिदाहुः। दोषोपलक्षणार्थैतदुक्तम्। अन्ये त्वाहुः। सो ऽयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भवि
ष्यति। भेदविवक्षा तु तथात्वस्य प्रयोगाभावान्न क्रियते। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्यया
न्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाभावाद्दोषाभावः। अत्राहुः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात्न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यका
रेण नाश्रितः। अन्ये त्वाहुः। प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम्। पश्चात् सो ऽयमित्यभिसंबन्धात्तदभिधाने ऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्र
त्ययो न निवर्त्तते। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे कुमारिरूपेत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारी
शब्दादुत्पन्ने ङीपावयोर्विशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतित्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते। ननु ङीपैव तदभि
व्यक्तमिति टाप् न प्राप्नोति। नैतदस्ति। कुमारिरूपइत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत। तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टा
बुत्पद्यते। अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिङ्प्रकृतेरिति। तिङ्प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरभावो वक्तव्यः। एका च क्रियेति। आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते। भवद्भिरास्यतइत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनाच्च पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः। एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचनाभावः। द्रव्यप्रधानं नामेति। प्रसङ्गेनोक्तं न त्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः। किंच देवदत्तः करोतीति करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः। तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद् द्वितीयान्तं नपुंसकं च। प्रकरणादिवशाच्च क्रियाशब्दावगतिः। गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात्। वायकः

तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च। पुंनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनान्ताच्च न स्यात्। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माद्रूपब्भवति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङन्तप्रकृतेरभाववचनम्। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङन्तप्रकृते रूपपोऽभावो वक्तव्यः। पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति। सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति। एका च क्रिया। द्रव्यप्रधानं नाम। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति। यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे। किं देवदत्तः करोति। पचतीति ॥

किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृत्स्नं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति। केचित्तु क्रियाप्रश्नेऽप्यभूततद्भाववचनं करोतिमन्यन्ते। किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः। एकपदोपात्तार्थापेक्षया च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते। व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम्। अथवा यद्यप्यार्थं व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दं प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्यं दृष्टमिति। यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उच्चरं भवति। तथापि सर्वनाम्नः परामृश्य पाकक्रियायां कृती स देवदत्त इत्य-
भिधानात् केवलेनाख्यातेनोच्चरस्यादानादाख्यातस्य साधनत्वाप्रसङ्गः। पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाद्गुणभावं क्रिया
नीयते। यदि तर्हीति। क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते। नैतानीति। लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वच-
नभेद इत्यर्थः। तिङोक्तत्वादिति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्। एकवचनमपीति। पचति रूपमित्यत्र तिङोक्तत्वा-
दिति भावः। समयादिति। परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवंरूपात्। द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैरपि
समयस्य परिपालनात्। यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसंभवः। तथापि परिहारान्तरमाह।

दृष्टं दृष्टः कृता चेष्टैकतरो देवदत्तो यः कारको हारक इति। यदि तर्ह्येका क्रिया। द्विवचनबहुवचनानि
न सिध्यन्ति। पचतः पचन्तीति। नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि। इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति।
पचति रूपं पचतो रूपं पचन्ति रूपमिति। तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति। एकवचनम-
पि तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति। एवं तर्ह्येकव-
चनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः। एवमपि नपुंस-
कत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। वृषलादिभ्य उप-
संख्यानम्। वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृषलरूपः दस्युरूप इति ॥

एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम्। द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम्। तत्र ङ्याप्-
प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति। तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोर-
पवादयोर्विधानादेकत्वेऽर्थेऽभेदे कृत्स्नवति च संख्यारहिते व्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचनम्। तस्मादेकवचनेनैवा-
त्र समयः पाल्यते न तु द्विवचनबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्यामित्यर्थः। लिङ्गमशिष्यमिति। शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लो-
कव्यवहारगम्या। वृषलादिभ्य इति। वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्राभावं मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह। सिद्धं त्विति। ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारेऽतिशयात्प्रशंसा क्रियेतेरपलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेव कर्त्तव्यम्। सत्येव पाटवादेर्वैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद्विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते। यथा एष्वसद् इति। पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते। निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषयविभागः। यावता अतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयः। पटुतमः पापीयानिति। रूपप्प्रत्ययोऽप्युभयविषयः। पटुरूपः चोररूप इति। उच्यते। अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैस्पष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः॥ ईषदस॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह। ईषदसमाप्ता वि

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यं वक्तव्यम्। वृषलरूपोयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत्। चोररूपोयमप्यक्ष्णो रञ्जनं हरेत्। दस्युरूपोयमप्यध्वे धावतो लोहितं पिबेत्॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः। ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः। पटुकल्पम्। पटुकल्पा। पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वाद्धि एकवचनं प्राप्नोति। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम्। सिद्धमेतत्। कथम्। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ॥

ति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति। गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोयमित्यभेदसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात्। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोपि नास्ति। नैवं शक्यम्। इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति। यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति। अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति। का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति। उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति। यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञापके न तद इति वृत्तिरिति वक्ष्यते ॥ राम॰ ६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृत्यर्थे चेदिति। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्ग·वचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दा द्रव्यार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोऽयमित्यभेदसंबन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्ग·संख्या एव वर्त्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति। गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्दो यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्ग·संख्य जात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः। सिद्धं त्विति। यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्याभावात् प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता।

ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्ग·वचनान्यनुवर्त्तन्ते। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग·वचनानुपपत्तिः। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग·वचनयोरनुपपत्तिः। गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्ग·वचनानुपपत्तिरिति। परिहृतमेतत् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्ग·वचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते लिङ्ग·वचनानीति। यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। अत्रापि प्राप्नोति ॥

गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभाव आश्रीयते। पट्वादिभ्योऽपि तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य परिपूर्णपाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्संबन्ध इति वचनादीषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः। सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्ग·वचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीत्युक्तम्। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गभावेन चोविधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्क्रियमाणं लिङ्ग·वचनातिवृत्तिं ज्ञापयति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अश्वक्षीर। अश्वस्यतीति। मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते। लालसा अतिशयेनाभ्यवजिहीर्षा। यस्तु लवणमैश्वर्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येव भवति॥ आमि सर्वनाम्नः॥ कस्येदमिति। किमिदं सर्वेषामामां ग्रहणमपि कस्यचिदेवेति प्रश्नः। ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद् घादामो लिडामस्य ग्रहणशङ्कैव न युक्ता। उच्यते। इह तयोरसंभवेऽपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्परयोः संभवादिह विचारः क्रियते। तत्र हि सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। मैथुनेच्छायामिति किमर्थम्। अश्वीयति। वृषीयति। क्षीरलवणयोर्लालसायाम्॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्। क्षीरस्यति माणवकः। लवणस्यत्युष्ट्र इति। अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यम्। दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम्। अपर आह सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम्॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः। ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ इमे बहव आम्शब्दाः पठ्यन्ते। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ङस् ओस् आम्। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। कस्येदं ग्रहणम्। षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्। अथास्य कस्मान्न भवति। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। इहास्य ग्रहणं माभूदिति। ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। प्रत्ययान्तादयं विधीयते। तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति।

अथवा पूर्वोपात्तसदृशशब्दान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः। ननूत्तरसूत्रेऽपि यस्यैवाम्नदीभ्यां परस्य संभवः स एव ह्रस्वादपि परस्तत्साहचर्याद्ग्रहीष्यते। नैतदस्ति। व्याप्तिन्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात्॥ प्रत्ययान्तादिति। ते चाजन्ताः। ननु हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आमस्त्येव। नैतदस्ति। एकीयमतमेतत्॥ तत्रापि हलन्तेभ्यो नभिधानादाचारक्विबभावः। यस्तर्हीति। ईहेरूहेश्च मध्ये आमि कृते यणादेशप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आस्कासोरिति। अन्यादचः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः। सति न भवितव्यमिति। रूपान्तराज्ञातुत्वाभावात्। आमइति। अकृत एकादेशे इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः। अथापीति। प्रतिधातुभेदादामो यत्रेत्कार्यं न संभवति तत्र माभूदि त्संज्ञा। आसिकासिषु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु। ईहादौ चित्कार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा। अथवा आसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्ण

अत्रापि आस्कासोराम्वचनं ज्ञापकं नायमन्यात्परो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नह्यस्ति विशेषः। आम्यचाम न्यात्परे सत्यसति वा। अयमस्ति विशेषो सति आमि द्विर्वचनेन भवितव्यम्। सति न भवितव्यम्। सत्यपि भवितव्यम्। कथम्। आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात्। तदेतत्कासासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमामचामन्यात्प रो भवतीति। अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। आमम न्त्रे इति। यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति। शाकन्धुन्यायेन निर्देशः। अथ वाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इहकारयांचकार। हारयांचकार। चिकी र्षांचकार। जिहीर्षांचकार। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपायादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति। इदमिह सं प्रधार्यं लोपयादेशौ क्रियेतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यौ लोपयादेशौ। कृतेपि नुटि प्राप्नुतः। अ कृतेपि। न तत्र नित्यत्वाल्लोपयादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुट् न भविष्यति। अथास्य कस्मान्न भवति। किमेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्ष इति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। स तर्ह्येवमर्थोनुबन्धः कर्तव्यः। न नु चावश्यमुगित्कार्यार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन। लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यम्। न चामो लिङ्गविभक्तीस्तः। अव्ययमेव॥

दीर्घत्वं न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव। व्यञ्जनान्तेषु चाचारक्विबन्तेषु इत्कार्यसंभवादित्संज्ञा प्राप्नोति। नहि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्विन्न भवती त्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति। कारयांचकारेति। नुटि कृते ऽयादेशाप्रसङ्गः॥ अव्ययमेव इति। अव्ययत्वात्स्त्रीत्वेन योगाभावादुगितश्चेति ङीब्नास्ति। तदभावादुगिश्चेति घादिषु ह्रस्वविकल्पोपि नास्ति। विभक्तेर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागमउगित्कार्यं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातिपदिकान्माभूदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थो
दिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः। नास्त्यत्र विशेष इति। ननु सुबन्तादुत्प
त्तौ सत्यां बहुसे च इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति। प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। सुबन्तादुत्प
त्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः। बहुच्पूर्वस्य तु मतान्तरे पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति त

प्रातिपदिकान्माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। यद्ये
वमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यजिति। इहापि नास्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिका
द्वा। अयमस्ति विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति। प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्रा
प्नोति। ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा, कथम्, आरभ्यते नः क्य इति। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। सुब
न्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम्। तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सु
बन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङन्तान्माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते। अ
त उत्तरं पठति। बहुचि सुब्ग्रहणात् पूर्वत्र तिङो विधानम्। बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा
विज्ञायेत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चे
ति। एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात्। बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधानात्। पूर्व
त्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते। तदिहापि प्राप्नोति। ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्त्तते। अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम्। अव्ययसर्व
नाम्नामकच्प्राक्टेरिति पचतकि जल्पतकी त्येवमर्थम्। यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति। बहुपटव एवं स्व
रः प्रसज्येत। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यत्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति ॥

नियमार्थं पदादिविधावेव चन पदान्तविधाविति। एवं च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते। सात्पदाद्योर्बहुच श्चेति। अत
एव तुल्यन्याय तया सुप आत्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्यापेक्षः। पूर्वत्र तिङो विधिरिति। अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्र
हणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः। नैतदस्तीति। ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यती राम॰
त्यर्थः। एवं स्वर इति। जस उदात्तत्वं स्यात्। पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः ॥ ६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति। बहुच्प्रिकृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसो विधानात्तस्याप्रत्ययान्तत्वात्प्रा
तिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नाया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति। या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा
प्रकृत्यवयवइति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः। ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
न प्राप्नोति। नैष दोषः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्य

स्वरः कथम्। स्वरः प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति। अथ तुग्रहणं किमर्थ
म्। तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम्। तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति। यदा च भ
वति तदा पूर्वो भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात्। बहुगु
डो द्राक्षा बहु तैलं प्रसन्ना बहु पयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वार्थिकोयम्। स्वार्थिकाश्च प्र
कृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अ
तिवर्त्तन्त अपि लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्क
ल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन। तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रति
षेधेन। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम्। ईषदसमाप्तेरवचनम्। पटुतरः पटुतमः। कल्पादीनामव
काशः ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकल्पो मृदुकल्पः। उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति ॥

तइति। अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमिति। पुरस्तादेवेत्यवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः। अन्य
थाप्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। किं तर्हि बहुजिति। बहुजेव विधे
यत्वात्प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते। तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन विशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रह
णेन पुरस्तादित्यस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्। प्रागुत्पत्तेरिति। तुशब्दो नियमा
र्थः पुरस्तादेव सर्वं भवतीति। तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः। प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पटुकल्पतर इति। ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमपौ न भाव्यम्। नैष दोषः। कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाधन्तात् प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति। कल्पबादीनां या प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति न त्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः॥ अव्यय॥ अन्यतरदिति। प्रातिपदिकस्य प्राक्टेरकज्भवति सुबन्तस्य वा प्राक्टेरित्येवं प्राक्टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषेण व्यवस्थापयि

पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रत्ययः प्रकर्ष इष्यते। तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोऽस्ति॥ प्रकृतेरेव। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥ कस्य च दः॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवत्याहोस्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। किं चातः। यदि सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्रातिपदिकस्य। त्वयका मयका त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति। अस्तु सुबन्तस्य। कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोरावकयोरिति। अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम्। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम्। शीले कोमलोपश्च॥ शीले कोमलोपश्च वक्तव्यः। तूष्णीं शीलः तूष्णीकः। इह भिनत्ति च्छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति। बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचिकृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति। उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति। ननु श्नम् बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति॥

तुमित्यर्थः। तूष्णीमः कामिति। मित्वादचोन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। शीलेक इति। शीलं स्वभावो नियमश्च। अज्ञाताद्यपवादः। शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते। इह भिनत्तीति। भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति। भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कविधेरिति। अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति। छिन्नकतरमिति। अनन्त्यन्तगतो कादिति कनि
कृते तरप्। अर्द्धपिप्पलिकेति। कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः। नवग्रामकमिति। समा
सात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति। पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः।
अत्र संज्ञाकुत्सनादिहेतुका विषयभावेनास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रति

अम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः। अम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्ध
म्॥ कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कविधेरवकाशः। कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। प
टुकः। मृदुकः। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम्। पटुतरः। पटुतमः। उभयवचने उभ
यं प्राप्नोति। पटुतरकः। पटुतमकः। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। कदाचित्तु छिन्नकतरादयः। कदा
चित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमम्। एकदेशिप्रधानश्च समासः॥
एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अर्द्धपिप्पलिका। अर्द्धकौशातकिका। उत्तरप
दार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम्॥ उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोज
नम्। संज्ञायां कन्विध्यर्थम्। संज्ञायां कन्यथा स्यात्। नवग्रामकम्। नवराष्ट्रकम्। नवनगरकम्। कदाचिद्
द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधाविति वा॥ कुत्सिते॥ इह कुत्सित
कः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वाच्च स्वार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

षेधः॥ कुत्सिते॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्त्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो
विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेष एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्यया
प्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने ऽनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्ययइत्यर्थः। अथवेति। कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सित कइतिभवतीत्यर्थः। स्वशब्दोत्रा त्मीयवचनोर्थशब्दोर्थशब्दाभिधेयवचनः। स्वोर्थः स्वार्थः। सचानेकप्रकारोजातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः शुक्लः पाचकोराजपुरुषोडित्थइति। तंस्वार्थमभिधायतेनस्वार्थेनसमवेतंसंबद्धंद्रव्यमाह। शब्दोनिरपेक्षइत्यनेनैत द्दर्शयति। यथाद्रव्येभिधातव्येस्वार्थोपेक्षतेनतथास्वार्थेऽभिधातव्येर्थगतंनिमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देनचइदंतदि ति परामर्शयोग्यंवस्त्वभिधीयते। तत्रजातिशब्दोयदाजातौवर्त्ततेतदारोपितस्वरूपांस्वरूपेणैकीकृतांजातिमाहेति तदातेषांस्वरूपंस्वार्थः। जातिस्तुद्रव्यम्। यदातुजातिविशिष्टंद्रव्यमाह। तदाजातिः स्वार्थः। शुक्लादयोयदागुणजातौव र्त्तन्तेतदातेषांस्वरूपंस्वार्थः जातिर्द्रव्यम्। यदातुगुणेवर्त्तन्तेतदागुणसामान्यंस्वार्थोगुणोद्रव्यम्। यदाद्रव्येवर्त्तन्तेतदा

नैषदोषः। कुत्सितकस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथवास्वार्थमभिधायशब्दोनिरपे क्षोद्रव्यमाहसमवेतम्। समवेतस्यवचनेलिङ्गंवचनंविभक्तिंच। अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाण श्चकृत्स्नमात्मानम् ॥

गुणः स्वार्थः। समवेतस्यद्रव्यस्याभिधानेसतिलिङ्गंवचनंविभक्तिंचाहेतिसंबन्धः। तान्विशेषानिति। लिङ्गादीनामेवपरा मर्शः। लिङ्गं स्त्रीत्वादिवचनम्। संख्याविभक्तिः कारकंकर्मादि। क्वचिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येवस्वार्थोयथास्त्रीपुमान्नपुं सकम्। एको द्वौबहवः कर्मकरणंसंप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथास नपुंसकोभवत् गावोविंशतिरिति। तत्रायमेवक्रमोयत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवः स्त्रीपुमानेको द्वौबहवइति। तत्रपुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः। यद्यपिलोकेपदादुच्चरितात्युगपत्सर्वार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्यविरम्यव्या पाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांशास्त्रेसंव्यवहारायकल्पिताभ्यांप्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्यकल्पितामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात्क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। ॥

तथाहि। —नागृहीतविशेषणाविशेष्येबुद्धिरितिन्यायात्पूर्वंस्वार्थाभिधानेनभाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्यलिङ्गा श्रयस्यद्रव्यस्याभिधानेन। ततोभेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षयालिङ्गमन्तरङ्गमितितदभिधीयते। ततःसंख्यासा हिविजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षयातुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याभिधानानन्तरंतुकारकाभिधानम्। एता न्विशेषानभिधायस्वार्थादिपञ्चकवृत्तंकृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणःशब्दःप्रियकुत्सनादिषुविभक्त्यन्तःपुनःपुनःप्र वर्त्तते। पुनःशब्दस्तुशब्दस्वार्थेवर्त्ततेविभक्त्यन्तस्त्वित्यर्थः। तत्रकुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायांकुत्सितत्व स्यकुत्सायांकप्रत्ययस्यउपपन्नोभवति। यथाप्रकृष्टतमइति। प्रकृष्टस्यप्रकर्षेतमप्प्रत्ययः। तथाकुत्सितत्वम्। य दाकुत्स्यतेनास्यसम्यक्कुत्सितत्वमितितदाप्रत्ययः। अन्येत्वाहुः। अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिबन्धनाकुत्साकु त्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धनातुकुत्साप्रत्ययनिबन्धनम्। अनुकम्पितकइत्यत्रापिप्र

प्रियकुत्सनादिषुपुनःपुनःप्रवर्त्ततेऽसौविभक्त्यन्तः ॥

योक्तधर्मे। अनुकम्पायांप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायांकप्रत्ययः। केचित्तुनिरपेक्षत्वंशब्दस्यस्वार्थादिपञ्चकाभिधा नेमुख्यसत्तानपेक्षणाद्बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते। तत्रपरिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्यकुत्सादिषुप्रवृत्तिः। यस्मात्स्वार्थादयःकुत्सादिहेतवः। तथाहि। कश्चित्स्वार्थकुत्सयाकुत्स्यते। पटुकःपण्डि तकइति। कश्चिल्लिङ्गेन। यथाप्राप्यगाण्डीवधन्वानंविद्धिकौरवकान्स्त्रियइति। कदाचित्संख्यायथेदमेकक मेवशतमिति। शतभरणीयद्दुःखंतदेकस्यभरणादितिशतत्वारोपेणकुत्सा। यत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सानसंभव ति देवदत्त—कोडिन्यकइति। तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयकुत्साश्रयःप्रत्ययः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· ७१ कथंपुनरिति। यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः। यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यत इति कु
त्सितं मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्‌ वर्तमाने क्तः। क्रियावयवत्वमपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सार्थवाचिनः
कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधिकरण्यपक्षेप्युपपत्तिः। पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्ष
स्य च विशेषः उच्यते। समानाधिकरणपक्षे उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्र
कृत्यर्थविशेषणपक्षे त्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिक
रण्येऽक्यसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यम्। पटुको नीचैरयं देवदत्त इति। यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा

कथं पुनरिदं विज्ञायते कुत्सितादीनामर्थ इति। आहोस्वित्‌ कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति।
कश्चात्र विशेषः। कुत्सितादीनामर्थे चे लिङ्गवचनानुपपत्तिः। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः।
पटुकं पटुका पटुकः पटुकौ पटुकाः। पटुकौ पटुका इति। एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमे
व प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात्‌ प्रातिपदिकादिति। कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्राति
पदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु। कुत्सितादिसामानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टा
बादिषु। कथं च टाबादिषु। उक्तं तत्र। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति। एवमिहाप्यतिप्रस
ङ्गो भवति। इदं घृतकम्‌ इदं तैलकम्‌। इदंशब्दादपि प्राप्नोति। सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्य
यविधानात्‌। सिद्धमेतत्‌। कथम्‌। येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्‌।
सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु ॥

तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति। नीचकैरस्मिको देवदत्त इति। लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोत्तरपक्ष
णं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति। यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोयमित्यभेदसंबन्धेन षष्ठ्या अप्र
सङ्गो गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानीति दोषपरिहारोऽस्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्‌ प्रत्ययार्था
र्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः। इदंशब्दादिति। कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य। सिद्धं त्विति। येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्म राम: ७१
युक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ठाजा॥ अप्रत्ययइतिप्रत्ययाभावेपिपूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्यवालोपइत्यर्थः। भाष्येतुपूर्वपदलोपउदाहरणमात्रम्। उवर्णादि
ति। लोपस्यलइतिपूर्वाचार्यसंज्ञातत्रादेः परस्येतीकारलोपःकादेशोनभवतीति। संनिपातलक्षणपरिभाषायाआश्रयणात्।
यदाचदेवभान्वादिभ्यष्ठज्विधीयतेतदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपिठग्रहणम्। तदादेरिति। संध्यक्षरा

नतुचोक्तंकुत्सितादीनामर्थेचेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैषदोषः। नायंप्रत्ययार्थः किंतर्हिप्रकृत्यर्थविशे
षणमेतत्। कुत्सितादिषुयत्प्रातिपदिकंवर्त्ततेतस्मात्कादयोभवन्ति। कस्मिन्नर्थेस्वार्थइति। स्वार्थिकाश्चप्रकृ
तितोलिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते॥ ठाजादावूर्ध्वंद्वितीयादचः॥ चतुर्थात्। चतुर्थील्लोपोवक्तव्यः। बृहस्पतिदत्तकः। बृ
हस्पतिकः। प्रजापतिदत्तकः। प्रजापतिकः। अनजादौचलोपोवक्तव्यः। देवदत्तकोदेवकः। यज्ञदत्तकोयज्ञकः।
लोपःपूर्वपदस्यच। पूर्वपदस्यचलोपोवक्तव्यः। देवदत्तकोदत्तकः। यज्ञदत्तकोदत्तकः। अप्रत्ययेतथैवेष्टः। दे
वदत्तोदत्तः। उवर्णाल्लइलस्यच। उवर्णादिलस्यचलोपोवक्तव्यः। भानुदत्तकोभानुलः। वसुदत्तकोवसुलः। अथ
ठग्रहणंकिमर्थम्। नइकेकृतेअजादावित्येवसिद्धम्। ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वेकविधानार्थम्। ठग्रहणंक्रियते। उ
कः द्वितीयत्वेकविधिर्यथास्यात्। वायुदत्तकोवायुकः। पितृदत्तकः पितृकः। अजादिलक्षणेहिमाथितिका
दिवत्प्रसङ्गः। अजादिलक्षणेहिमाथितिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथामथितंपण्यमस्यमाथितिकइतिअका
रलोपेतान्तादितिकादेशोनभवति। एवमिहापिनस्यात्। द्वितीयादचोलोपेसंध्यक्षरस्यद्वितीयत्वेतदादेः
र्लोपोवक्तव्यः। लहोडः लहिकः कहोडःकहिकः। शेवलसुपरि॥ वरुणादीनांचतृतीयात्। सचाकृतसंधीनांव
रुणादीनांचतृतीयाल्लोपउच्यते। सचाकृतसंधीनांचवक्तव्यः। सुपर्याशीः। सुपरिकः। सुपरियः। सुपरिलः। इह
षडङ्गुलिः षडिकइत्यजादिलोपेकृतेपदसंज्ञानप्राप्नोति। तत्रकोदोषः। जश्त्वंनस्यात्। षडिकेजश्त्वउक्तम्। किमुक्तम्।

सरस्यलोपेप्राप्तेतदादेर्लोपवचनम्॥ शेवल॥ वरुणादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे। एकसूत्रोपात्तत्वंचसादृश्यनिमित्तम्। सु
परिकइति। संहिताकार्येत्वकृतेलोपेसतिसुपर्यिकइतिस्यात्। जश्त्वंनस्यादिति। भसंज्ञयापदसंज्ञायाअन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्र
यायास्तद्धिताश्रयायाश्चद्विविधायाअप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ ७२ सिद्धमचइति। षडङ्गुलि शब्दे ङ्गुलिशब्दस्यानेन लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते। तस्य स्थानिवत्त्वाद्भसंज्ञा प्रत्ययकार
न्तमेतद्भवति। अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयात्तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तन्निब
न्धनजश्त्वप्रवृत्तिः। यात्तु स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते। न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्था
निवत्त्वनिषेधो त्रावतरति। विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्। इह पदान्तस्य कस्यचिद्विधेयत्वात्। पदवृत्तप्रतिषेध इ
ति। पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। सिद्धमिति। उत्तरपदस्याज्झलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकया
भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यत इति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अत्रेदं बोध्यम्। संज्ञाशब्दैकदेशेष्वपि संज्ञास्वरूपानुपलम्भा
त्कथं संज्ञिनोऽवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते। न चैकदेशेन समुदायोऽनुमीयते सम्

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति। यद्येवं वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः॥ वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्त
व्यः। वागाशीः वाचिक इति। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः। वाचिकः। इहापि तर्हि प्राप्नो
ति। षडङ्गुलिः षडिक इति। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्॥ अल्पे॥ ह्रस्वे॥ किमर्थ
मिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते। न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति। यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति। नैतयोरावश्यकः समावेशः।
अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते। न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति। तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते। नहि
कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति ॥

दायस्वार्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम्। तत्र
वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणानन्वाख्यानादसाधुत्वम्। पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति लोपविधानद्वा
रेण तदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तम्। तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योऽन्वाख्याद्यत्वसाधवः। नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृ-
तिरिति। दृश्यश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्प
न्नम्॥ अल्पे॥ किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः। न कश्चिदाहाल्पः
पट इति। ननु वोच्यत एव लोकेऽल्पः पट इति। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोऽल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च राम: ७२
स ह्रस्व उच्यते न त्वल्पोऽपि तु महान् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुटी।पुंवद्वचनमिति।प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायंपुंवद्भावोनतुप्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययोननिवर्त्तते॥ वत्सो॥कार्श्ये प्रतिषेधइति।तनुत्वइतिसामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इतिभावः।यस्यगुणस्येति।अन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवतानवे प्रत्ययइतिभावः॥किंय॥उपाध्यानर्थक्यमिति।अयंभावः।द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपिनिर्द्धारणेडतरवद्दृष्टत्वाद्जातिपरिप्रश्नेपिकतमशब्ददर्शनाद्वाबहूनामित्यत्रजातिपरिप्रश्नग्रहणंनकर्त्तव्यम्।अथवाद्वयोरित्यस्यनिर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादे

कुटीशमीशुण्डाभ्योरः॥कुटीशमीशुण्डाभ्यःप्रत्ययसंनियोगेनपुंवद्वचनम्।कुटीशमीशुण्डाभ्यःप्रत्ययसंनियोगेनपुंवद्भावोवक्तव्यः।कुटीकुटीरः।शमीशमीरः।शुण्डाशुण्डारइति।किंपुनःकारणंनसिध्यति। स्वार्थिकोयंस्वार्थिकाश्चप्रकृतितोलिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्तेउक्तंवा।किमुक्तम्।स्वार्थिकाअतिवर्त्तन्तेलिङ्गवचनानीति॥वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे॥वत्सादिभ्यस्तनुत्वेकार्श्येप्रतिषेधः।वत्सादिभ्यस्तनुत्वेकार्श्ये प्रतिषेधोवक्तव्यः।कृशोवत्सोवत्सतरइतिमाभूदिति।सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।यस्यगुणस्यहि भावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेतस्मिन्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यम्।नचकार्श्यस्यभावाद्द्रव्येवत्सशब्दः॥ किंयत्तदोनिर्द्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्॥वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्॥किमादीनांहिबह्वर्थेप्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्॥किमादीनांद्विबह्वर्थेप्रत्ययविधानादुपाधीनांग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।बहिर्धारणंनिर्द्धारणमिति।यावताद्वयोरेकस्यैवबहिर्धारणंभवति।अपरआह।बहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमजित्यत्रबहुग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।किमित्येषपरिप्रश्नेवर्त्तते।परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते।अनिर्ज्ञातंचबहुषुद्व्येकयोःपुनर्निर्ज्ञातम्।निर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोःपरिप्रश्नोन।परिप्रश्नाभावात्किमेवनास्तिकुतःप्रत्ययः॥एकाच्चप्राचाम्॥प्राग्वचनंकिमर्थम्।विभाषायथास्यात् ॥

कस्येतिनवक्तव्यम्।बहुग्रहणमिति।डतमचउत्सर्गस्यद्वयोरेकस्यनिर्द्धारणेडतरचोपवादस्यविधानात्।बहूनामेवनिर्द्धारणेडतमच्भविष्यतीत्यर्थः।किंकारणंकिमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः।किमःसंख्यापरिमाणेडतिचेत्यत्रत्यएवायंग्रन्थइत्याहुः।नहीहसंख्याग्रहणमस्तियेनास्यग्रन्थस्योपयोगःस्यादत्यन्तासंबद्धश्चेहायंग्रन्थः।एकद्विविषयस्यापिप्रश्नस्यसंभवात्कोभवान्कतरोभवतोःकठइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवक्षे॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति। यद्यपि कन्कनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कं श्चैत्येव वक्तव्यम्। ननु पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः। अवक्षेपणमिति। येनावक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन् प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः। अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति। न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः। यत्परस्य कुत्सार्थमिति। व्याकरणादि स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरद

प्रागवचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम्। अवक्षेपणे कन्॥ अवक्षेपणे कन्विधीयते। कुत्सिते कः। क एतयोरर्थयोर्विशेषः। अवक्षेपणं करणम्। कुत्सितं कर्म। अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति। तत्र कुत्सित इत्येव सिद्धं भवति। एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम्। व्याकरणकेन नामायं गर्वितः। याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः। यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्रोदाहरणम्। देवदत्तको यज्ञदत्तकः॥ लुम्मनुष्ये॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। न लुगेवोच्येत। लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये। लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते। चञ्चेव चञ्चा। वध्रिकेव वध्रिका। खरकुटीव खरकुटी॥ जीविकार्थे चापण्ये॥ अपण्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। शिवः स्कन्दो विशाख इति। किं कारणम्। मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः। भवेत्तासु न स्यात्। यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। कः। कथं पुनः समासो नाम कविषयः स्यात्॥

वक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन् प्रत्ययः॥ लुम्मनुष्ये॥ लिङ्गसंख्यासिद्ध्यर्थमिति। वचनं त्वभिधेयवदेव भवति चञ्चेव मनुष्यावित। तदुक्तम्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति। लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः। जीविकार्थे॥ यास्त्वेता इति। याः परिगृह्य गृहाद्गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति। शिवकान्विक्रीणीत इति॥ समा॥ तदित्यनेनेति। द्वार्थस्य कस्य प्रकृतत्वात् कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह। क इति। कथं पुनरिति। अनेनैव कस्य विधानात्कविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तर्ह्यिवार्थ इति। प्रधानस्यापि छस्य परामर्शः स्यादुक्तत्वाद्गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा। समासेनोक्तत्वादिति। वचनसामर्थ्यात्त्वादिवे छः स्त्री श्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः। एवं तर्हि शस्त्री श्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गात्। काकागमनमिवेति। वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ। तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते॥ अभि॥ अणो गोत्रादिति। गोत्रेणाण्विशेष्यते। गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्यो भिजिदादिभ्यो यञ्ज्यथा स्यात्। आभिजित

एवं तर्ह्यिवार्थः। यदि तर्हि समासोपीवार्थे प्रत्ययोपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। एवं तर्हि द्वाविवार्थौ। काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्॥ अभिजिद्वि दभृ च्छाला वच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्॥ अणो गोत्राद्धोत्रवचनम्। अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम्। गोत्रादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आभिजितो मुहूर्त्तः। आभिजितः स्थालीपाक इति। गोत्र इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आभिजितकः। गोत्राश्रयो वुञ्ज्यथा स्यात्। गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुम्। कथमाभिजितिकः। गोत्राद्यं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः ॥

इति। एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्। अपरत्र सास्य देवतेति। गोत्रमिति च वक्तव्यमिति। एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञिति अत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद्गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात्। गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति। अभिजितक इति। अभिजित्यस्यायमिति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः। गोत्राद्यमिति। गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति। गोत्राधिकारप्रत्ययग्रहणे लौपगवद्यादावणी यन्ताद्वुञ्न स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पादशतस्य॥ पादशतग्रहणमिति। द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात्। यस्येति लोपेन सिद्धे पुनर्लोप
विधानमपरनिमित्तकत्वार्थम्। तेन लोपस्यास्थानिवत्त्वात् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति॥ स्थूला॥ चञ्चत्क
इति। सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः। अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्पन्दमानप्रभत्वात्। अब
हन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः॥ अनत्यन्त॥ भिन्नतरकमिति। भेदस्य प्रकर्षो न त्वत्यन्तगतो युगपद्द्विवस्ति
षं पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते कान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह। तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतिर्द्युक्तः एवं वा पुद्गलेषु देहे

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। पादशतग्रहणमन
र्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते। द्विमोदकिकां ददाति॥ स्थूलादिभ्यः प्रका
रवचने कन्॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्।
चञ्चत्कः बृहत्कः॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। अनत्यन्तगतौ क्ता
त्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनत्यन्तगतौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यन्तगतेर्वचनं
प्रकर्षस्यावचनम्। छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुतरः प
टुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। तदन्ता
च्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः। तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्॥ न सामिवचने॥ सामिवचने प्रतिषे
धानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात्। सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। प्रकृत्यभिहितत्वात्। प्रकृ
त्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा न भविष्यति॥

हि स्वार्थिके निसत्यनत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात्। नन्वेवं स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति।
बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यत इति। एवं तर्हि न सामिवचन इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते। न हि सामिकृता
दिभ्योऽनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गोऽसमासे सामिवचने नैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्र
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति। रामः ७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ॥ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा यावो यावक इति। यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रेर्मम्नित्यमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति। प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः। सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति। तस्मात्तत्रेदमिति। तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदद्मायत्तमिति पक्षे प्रत्ययः। राजाधीनमिति। भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति। यदीति। पदसंज्ञा च लोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया। तमादय इति। अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः। शुक्लो इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनाय

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते। तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर्प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीदं राजाधीनम्। यदि सधीनर् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति। इह च स्वधीनोऽस्वधीन इत्यङ्गस्येति इयङुवङौ स्याताम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। नैष दोषः। अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति। किं कारणम्। नित्यप्रत्ययोऽयम्। के पुनर्नित्यप्रत्ययाः। तमादयः प्राक्कनः। ञ्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते। किं तर्हि। प्रकृतिरुपालभ्यते। अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः। न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। किं कृतं भवति। भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। तद्यथा। शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति। नैवं शक्यम्। इह हि महदधीनमित्यात्वं कप् च प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति। एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥

वश्यप्रयोज्यास्तमादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः। आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादेरामित्यतः प्रभृति तवचने मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः। बृहतीजात्यन्ता इति। बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य त्वस्य ग्रहणम्। किं तर्हि प्रकृतिरिति। प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते। एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति। वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते। विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः। यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात्। कप्रेति। शेषाद्विभाषेत्यनेन। तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात्खो न स्यात्। एवमप्यधेरिति। यथाधिस्त्री इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

राजदन्तादिष्विति। ननु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावो विधीयमानोऽधिकरणप्रधानः स्यात्, नाधेयप्रधानः। नैष दोषः। साहचर्यादाधेय प्रधानो भविष्यति। स्वप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति। राजदन्तादिषु चाधेयेऽधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानविधेः परनिपाताभावः। अधिः शौण्डादिष्विति। अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोऽपि नासमस्यन्ते। एवं च वाक्यमपि भवति। यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधि राजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्तते। अथवाधिकरण एव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोऽधिर्नेतु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः॥ विभाषाञ्चेः॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम्। द्वयोर्विभाषयोर्म

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते। अथवा सप्तमीसमासोऽयम्। अधिः शौण्डादिषु पठ्यते॥ अषडक्षा॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। दिग्ग्रहणं किमर्थम्। अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव। भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि। प्राक् प्राचीनम्। उदक् उदीचीनम्॥ विभाषा॥ णचः स्त्रियामञ्॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम्। न स्वार्थिकोऽयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। एवं सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत् सिद्धं भवति॥ णचः॥ एकस्य सकृच्च॥ सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् ॥

ध्ये नित्याविधय इति न्यायात्। दिग्ग्रहणमिति। अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्तमानो दिश्येव वर्तेत इति प्रश्नः। प्राचीन ब्राह्मणीति। क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्तेत इति खस्य प्रतिषेधाभावः। प्रागिति। प्राचीशब्दाद्दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरस्तनस्याञ्चेर्लुगिति लुक्। ततोऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम्। एकस्य। सकृदादेश इति। अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्तमानात्संख्याशब्दात्कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते। यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः। अस्मिन्पक्षेऽभ्यावर्त्यस्यानुवादरूपकमाङ्। यथा अधिपरी अनर्थकाविति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंप्रयोजनमिति। अभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थेन दोष इति प्रश्नः। न चैकस्येति। ननु चैकस्यैव पुनः पुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति। एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते। तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते। सत्यमेतत्। अयं त्वत्रार्थः। न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति। इह सकृद्भुङ्क्त इति। भोजनमेककालं विवक्षितस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति। भवत्येवमेकं भुङ्क्त इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम्। अथ क्रियाग्रहणमिति। प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। किं चार्थ इति। यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्त्तिष्यत इति भावः। एको भुङ्क्त इति। तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दप्रयोगः। अथानुवर्त्तमानेपीति। यथा तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिध्यर्थं तत्।

किंप्रयोजनम्। पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्भवति। अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न। किं चार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। इह मा भूत्। एको भुङ्क्त इति। अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति। एकः पाक इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति। द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥

शेहापि ग्रहणेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। द्वौ पाकाविति। यदैकमेव पाकं द्विष्पचति तदैतदुदाहरणम्। सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति। एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाकस्य भेदो यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः। नैतत्क्रियागणनमिति। अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः। न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति। साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः। तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाभिधीयते। सिद्धतायां घञादिविधानात्। यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा तु क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहो ऽन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति। यादृशी च सूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्तत इत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषबुद्ध्या पृच्छति। इहापि त ५४१
७६ र्हीति। दोषान्तरं चाह। यदि खल्वपीति। आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भव ‒‒ ति। किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणा

इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्। पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम्। दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम्। ननु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी। परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ। यदप्युच्यते। अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि। द्रव्यगणनमेतत्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। ननु चोक्तमिहापि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भुक्तमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भुक्तं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भुक्तं पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति ॥

लप्स्यते। अन्यथा हि क्रियागणन इति ब्रूयात्। पूर्वा चेति। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्प्रवृत्त (लप्स्यते) राम:
यइति। सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति ॥ ७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्यवदपीति। यथा द्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः। अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात्साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्कृत्वसेव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च क्रियावदित्यतिदेशः। पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थम्। ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः। अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्च पाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियासामान्यविशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विर्वृत्तिः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः प्रयोगाः

भा। कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्॥ देवतान्तादित्युच्यते। तत्रेदं न सिद्ध्यति। पितृदेवत्यमिति। न हि पितरो देवता। नैष दोषः। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल्। एवं च कृत्वा देवदेवत्यम पि सिद्धं भवति॥ देवात्तल्॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम्। तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम्। देवता। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। देवशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति ॥

द्विर्वचने चेति ज्ञापकात् क्वचित् घञाद्यन्तप्रयोगेऽपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदश प्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेत इत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोऽपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति॥ देवता॥ न हि पितर इति। देवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दो न तु जातिवाचीत्यर्थः। देवदेवत्यमिति। जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लोहिता॥ लोहितादिति॥ प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च लोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गा र्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति॥ वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम्। अपस्यो वसानादिति। अप् श

लोहितान्मणौ॥ लोहितात्लिङ्गबाधनं वा। लोहितात्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहिनिका लोहितिका। अक्ष रसमूहे छन्दस्युपसंख्यानम्। अक्षरसमूहे छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौष डिति चतुरक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनु विहितः॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तैः पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा॥ किमुक्तम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमि ति। अपस्यो वसानाः। अपो वसनाः। स्वओक्यः। स्वओकः। कव्यो सि हव्यसूदन कविरसि। रौद्रेण नीकेकव्य तायै कवितायै। आमुष्यायणस्य। अमुष्यपुत्रस्य। क्षेम्यस्येशे। क्षेमस्येशे। क्षेम्यमध्यवस्यति। वासुर्वे चस्य वर्म चं स्यम्। निष्केवल्यं निष्केवलम्। उक्थ्यमुक्थम्। जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः। जनन्ताभिः सजनन्ताभिः। स्तोमैर्ज नयामि नव्यं नवम्। प्रणो नव्येभिः नवैः। ब्रह्म पूर्व्यम्। पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यम्। पूर्वं पूर्व्याहः। पूर्वाहः पूर्व्यो विशः पूर्वी विशः। पूर्व्यासः पूर्वासः। समपूर्व्यः समपूर्वः। अग्निं वः पूर्व्यं तं जुषस्व। यविष्ठ्यं यविष्ठं। होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम्। त्वं ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ। समावद्वसति। समावद्गृह्णाति। समं वसति समं गृह्णाति। समावद्वेवयज्ञे हस्तो समांसमा वद्वीर्याण्यहानि॥ समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि। यदीवते लोके यदीवते ब्रह्मणः। यदुवते। नवस्य नूत्नप्तनख्याश्च। नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। नूत्नं नूतनं नवीनम्। नश्च पुराणे प्रात्। नश्च वक्त व्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। प्रत्नं प्रणं प्रतनं प्रीणम्॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण्॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दि श्यते। वागेव। यदेव वाचा ह्रियते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि।

न्द्रादिति याबहुवचनान्तात्यत् प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक्॥ तद्युक्तात्॥ यदेव वाचेति। इदं त्वया कर्त्तव्यमिति संदेशवा चं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृभ्वस्तियोगेस॥ च्विँ वि धाविति॥ अभूततद्भावग्रहणंवार्त्तिकेदृष्ट्वान्यैःसूत्रेप्रक्षिप्तम्।संपद्यन्तेअस्मिन्निति।अभूत्वाभवन्ति।संपद्यकर्त्तरिच्विरितिच्विप्रसङ्गः।एतच्चोपलक्षणम्।कृभ्वस्तियोगाभावादत्रच्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम्।भवत्यस्मिन्क्षेत्रेशालयइति।प्रकृतिविवक्षाग्रहणंचेति।तेनात्रप्रकृतेरविवक्षितत्वात्च्वेरभावः।यदातुप्रकृतिरेवविकारात्मनासंपद्यमानाविकारभेदेनभवनक्रियायांकर्त्रीविवक्ष्यतेतदाच्विप्रत्ययःअङ्कुरीभवन्तियवाइत्यत्राऽभूततद्भावएवप्रकृतिविवक्षाग्रहणेन

अण्प्रकरणेकुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।कौलालः।वारुडः।नैषादः।चाण्डालः।आमित्रः।भागरूपनामभ्योधेयः॥भागरूपनामभ्योधेयोवक्तव्यः।भागधेयंरूपधेयंनामधेयम्।मित्राच्छन्दसिधेयोवक्तव्यः।मित्रधेयेयतस्व।अण्मित्राच्च।अण्मित्राच्चेतिवक्तव्यम्।मैत्रमामित्रः।सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानिनिपात्यन्ते।सान्नाय्यः।आनुजावरः।आनुषूकः।चातुष्प्राश्यः।राक्षोघ्नः।वैयातः।वैकृतः।वारिवस्कृतः।आग्रायणः।आग्रहायणः।सांतपनः।आग्नीध्रसाधारणादञ्॥आग्नीध्रसाधारणादञ्वक्तव्यः।आग्नीध्रम्।साधारणम्।अपवसमरुद्भ्यांछन्दस्यञ्वक्तव्यः।आपवसेवर्द्धन्तंमारुतंशर्द्धः॥नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्योयत्॥नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्योयद्वक्तव्यः।नव्यः।सूर्यः।मर्त्यः।यविष्ठ्यः॥क्षेमाद्यः॥क्षेमाद्योवक्तव्यः।क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणःसुवीरः।बहूल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्॥बहूल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्।बहूल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनंकर्त्तव्यम्।बहुशोदेहिअनिष्टेषुश्राद्धादिषुमाभूत्।इष्टेषुप्राशित्रादिषुयथास्यात्।अल्पशोदेहि।इष्टेषुप्राशित्रादिषुमाभूत्अनिष्टेषुश्राद्धादिषुयथास्यात्॥प्रतियोगेपञ्चम्यास्तसिः॥तसिप्रकरणेआद्यादीनामुपसंख्यानम्॥तसिप्रकरणेआद्यादीनामुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।आदितःमध्यतःअन्ततः॥कृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः॥च्विविधावभूततद्भावग्रहणम्॥च्विविधावभूततद्भावग्रहणंकर्त्तव्यम्।इहमाभूत्।संपद्यन्तेयवाः।संपद्यन्तेशालयइति।अथक्रियमाणेऽपिवैअभूततद्भावग्रहणेइहकस्मान्नभवति।संपद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रेशालयइति।प्रकृतिविवक्षाग्रहणंच।प्रकृतिविवक्षाग्रहणंचकर्त्तव्यम्॥

व्याख्यातइत्याहुः।येनरूपेणप्रागभूतंकारणंतेनरूपेणतस्यभावोऽभूततद्भावइत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः॥संपद्यकर्त्तृत्वादेवाभूततद्भावेलब्धेपुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोऽपवाजन्मग्रहणेकर्त्तव्येऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः।विकारशब्दाच्चप्रकृतिविकारभेदविवक्षायांप्रकृतौविकारावस्थांप्राप्नुवत्यांवर्त्तमानात्स्वार्थेच्विप्रत्ययः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम्। तात्स्थ्यादिति। असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धः ५४१
७८ सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति॥ समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः॥ अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह। अ

समीपादिभ्यः उपसंख्यानम्। समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। समीपीभवति। अभ्याशीभवति। अन्तिकीभवति। किं पुनः कार
णं न सिध्यति। न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि। असमीपस्थं समीपस्थं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणात्॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्य
न्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सि
द्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थम्। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः।
लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इतोपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य
न भविष्यति। इदं तर्हि नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः॥ मद्रात्परिवापणे॥ मद्राच्चाभद्राच्चेति
वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपर
त्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयो
जनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्य
यीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशि
ष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्य
यीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवं द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता
यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरं त्रिपुरी। द्विगो
रकारान्तादिति ङीकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति।
अतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥

न्तो यथा स्यादिति॥ इतरोऽगृहीताभिप्राय आह॥ नैतदस्तीति। इतरोभिप्रायं प्रकाशयन्नाह॥ इदं तर्हीति ॥ रामः
१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥भा०॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विधुरी त्रिधुरी। द्विगोरकारान्तादिति ङीब्यथा स्यात्। द्विगुः। द्वन्द्वः। द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम्। वाक्त्वचं स्रक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोशनिषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिरितीनिर्यथा स्यात्। तत्पुरुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम्। परमधुरा उत्तमधुरा। परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धधुरा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। निर्द्धुरः। अव्यये तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्। उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥

न पूजनात्॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते। न च तत्र काचन पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति। कथं तर्हि। न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति। पूजायां स्वतौ॥ पूजायां स्वति ग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। इह मा भूत्। परमगवः उत्तमगवः। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्ष इति। किमः क्षेपे॥ क्षेप इति किमर्थम्। कस्य राजा किंराजः। क्षेप इति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ बहुव्रीहौ संख्येये डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम्। डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निस्त्रिंशाद्यर्थम्। निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात्। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः। द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। गोचत्वारिंशदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वै तर्ह्यन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऋक्पूरब्धूः कथमिदमिति। यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहणमक्षपूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास इत्ययं पक्षो भवति। यदा त्वक्ष इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः। उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अक्षधूरन्त इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूःशब्दस्तदन्तः समास इति। न चेदक्षस्य धूरिति। अक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनक्ष इत्यधिकरणसप्तमी। चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः। शकटावयवोऽक्षः॥ अक्ष्णो॥ अदर्शनादिति वचनादक्षी वाक्षी त्वक्षि सदृशार्थे

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते। न चेदक्षधूरन्तः समास इति। आहोस्वित् न चेदक्षः समासार्थ इति। किं चातः। यदि विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति। सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति। इदं तु न सिध्यति। दृढधूरयमक्षः। अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति। सिद्धं दृढधूरक्ष इति। इदं तु न सिध्यति। अक्षस्य धूः अक्षधूरिति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते। अक्षधूरन्तः समास इति। नापि न चेदक्षः समासार्थ इति। कथं तर्हि। न चेदक्षस्य धूरिति। एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः समास इति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति। अथ वोभयोर्न भवति॥ अक्ष्णोऽदर्शनात्॥ अदर्शनादिति उच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। कम्बलाक्षम्। अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम्। कथं ब्राह्मणाक्षि। अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥ आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः। विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः। सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः। ततः परे एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिभ्रुवं। दारगवं। ऊर्वष्ठीवं। पदष्ठीवं। नक्तंदिवं। रात्रिंदिवं। अहर्दिवं। ततोऽव्ययीभावः। सह रजसा सरजसम्। ततस्तत्पुरुषः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्। ततः षष्ठीसमासः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगुः। द्वे आयुषी द्व्यायुषं त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम्॥

प्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः। लवणाक्षमित्युदाहरणं दर्शनवाचित्वे तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः। कम्बलाक्षमिति। अश्वानां बहुच्छिद्रकं सुखावरणमुच्यते। तेनाश्वाः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्तप्रसङ्गः। एवं गवाक्षेऽपि। अप्राण्यङ्गादिति। तेन गवाक्षकम्बलाक्षे सिध्यतः॥ अच॥ अद्रष्टा चतुर्णामिति। अर्थप्रदर्शनमेतत् दृष्टानि चत्वारि यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अह्नो॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति। अह्न एतेभ्य इति सूत्रमत्त्विधानार्थं कर्तव्यम्। टजचोरत्र विशेषाभावात्। रात्राह्नाहाः पुंसीति वचना त् स्त्रियां वृत्त्यभावात्। तत्राह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावादल्लोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थो ह्नादेशविधानेनेत्यर्थः॥ बहु॥ अनन्तोदात्तार्थमिति। सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते। तत्रान्तोदात्ता नदी बह्वी नास्ति विशेषः। ङीपउदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सति ईकारस्योदात्तत्वं भवति। ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्य

जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः। जातः उक्षा जातोक्षः। महानुक्षा महोक्षः। वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः। ततोऽव्ययीभावः। शुनः समीपमुपशुनम्। ततः सप्तमीसमासः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिचतुराः। उपचतुराः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ पल्यराजभ्यां च॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्। अहः सर्वैकदेश॥ संख्यातपुण्याच्च रात्रेः॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति। न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात्। न हि राज्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नोह्नवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अह्नष्टखोर्नियमवचनात्। अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम्। ब्रह्मसामम्। ब्रह्मसाम। देवच्छन्दसं देवच्छन्दः॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते। न टच् प्रकृतः सोऽनुवर्तते। अत उत्तरं पठति। षचि प्रत्ययान्तरकरणमन्तोदात्तार्थम्। षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते। अन्तोदात्तार्थम्। अन्तोदात्ता प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः॥ द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः किमर्थम्। मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच् प्रकृतः सोऽनुवर्तते। मूर्ध्नः षवचनं किम्। अन्तोदात्तार्थमित्येव। द्विमूर्धः॥

र्थः। चक्रसक्थीति। अयुक्तोऽयं पाठोऽत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्त्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। तस्माद्गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः॥ द्वित्रिभ्याम्॥ द्विमूर्ध इति। यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वम्। यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्विमूर्धेति समासान्ताभावस्तदा साप्यकारा मः पेतु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम्। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अपूरणी॥ कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्तिपदार्थ एव पूरणी न तु अन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदा
र्थत्वात्। यथा स इत्यस्य शब्दस्यावयवमभिधेयो न तु शाखादयोऽवयवा अनुमीयमानस्याङ्गत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः
कल्याणी पञ्चमा इति। अत्रावयवेन विग्रहः। समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति। त्रिभुपञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थ
त्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्।
पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्। अञ्नासि। खुरखराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं व

अपूरणीप्रमाण्योः॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम्। अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्त
व्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी
पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं
म्॥ नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। बृहस्पति
नेत्राः। सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधिः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठच् विधेयः। पञ्चकमा
सिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। ख
रणाः। खुरणाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः। उपसर्गाच्च बहुव्रीहौ वक्तव्यः।
विग्रः। स्कन्धे वक्तव्यः। विख्यः। ऊधसोऽनङ्॥ ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति।
गन्धस्येदुत्पूति सुसुरभिभ्यः॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्। गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। शो
भना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति। अथानुपलिप्ते कथं भवितव्यम्। यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सु
गन्धि इति भवितव्यम्। अथ यत्र विशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

वचनम्॥ उप॥ विग्रह इति। विगता नासिका यस्य स विग्रहः॥ गन्ध॥ गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान्पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची च
न्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह। गन्धस्येत्त्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धो लक्षणो गुण एकान्तो भवति।
रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तस्य सोपलम्भादित्याश्रीयते। यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभा
गापन्नं कुङ्कुमादि यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्द्रव्यस्यैकान्तत्वादित्त्वं भवति। प्रविशीर्णमिति। विभागेनावस्थितं देव
दत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेषा॥ कः शेषइति। अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेषआश्रीयतइतिप्रश्नः। इतरः सामान्येनाह। याभ्यइति। समासान्तविशेषस्तुनप्रदर्शितः। किमर्थमिति। सामान्येनविभाषाकब्विधीयताम् तस्यविशेषेसमासान्ताबाधकाभविष्यन्तीतिप्रश्नः। परत्वात्कप्प्राप्नोतीति। उपदशाउपविंशाइत्यादिषुनित्यंडजादयइष्यन्ते। किंपुनरिति। पूर्वयाभ्यः प्रकृतिभ्य इतिसामान्येनोक्तं ततोविशेषज्ञापनायप्रश्नः। यद्यपिकबपेक्षेशेषत्वेशेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापिशेषग्रहणमशेषान्नित्यंकब्विधान

शेषाद्विभाषा॥ शेषादित्युच्यते। कः शेषः। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तोनविधीयते। सशेषः। किमर्थंपुनः शेषग्रहणंक्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ताविधीयन्तेताभ्यः कब्माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। येप्रतिपदंविधीयन्तेतेऽत्रबाधकाभविष्यन्ति। अनवकाशाहिविधयोबाधकाभवन्तिसावकाशाश्चसमासान्ताः। कोवकाशः। विभाषाकप्। यदानकप् सोऽवकाशः। कपः प्रसङ्गेउभयंप्राप्नोति। परत्वात्कप्प्राप्नोति। तस्माच्छेषग्रहणंकर्त्तव्यम्। किंपुनरिदंशेषग्रहणं कबपेक्षम्। यस्माद्बहुव्रीहेः कप्नविहितइति। आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्। यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तोनविहितइति। किंचातः। यदिविज्ञायते कबपेक्षम्। अनृचोबह्वृचइत्यत्रापिप्राप्नोति। अथसमासान्तापेक्षम्। अनृक्कंसामबह्वृक्कंसूक्तमितिनसिद्ध्यति। अस्तुकबपेक्षम्। कथमनृचोबह्वृचइति। विशेषएतद्वक्तव्यम्। अनृचोमाणवे। बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। इदंतर्हिऊधसोनङि स्त्रीग्रहणंचोदितंतस्मिन्क्रियमाणेपिप्राप्नोति। एवंतर्हिनैवकबपेक्षंशेषग्रहणम्। नापिसमासान्तापेक्षम्। किन्तर्ह्यनन्तरोयोबहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते ॥

सामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेवकब्विकल्पविज्ञानात्। तथापिविचारमात्रंक्रियते। अनृचइति। ऋगन्तात्कप्नविहितइतिशेषत्वात्पक्षेपरत्वात्कप्प्रसङ्गः। कबभावपक्षेऽस्यकारस्यावकाशः समासान्तरंच। विशेषएतदिति। ततएवविशेषविषयाद्वचनादत्रकप्नभविष्यतीत्यर्थः। तस्मिन्क्रियमाणेपीति। अक्रियमाणेस्त्रीग्रहणेकुण्डोध्नीत्यत्रपक्षेपरत्वात्कप्प्राप्नोति। क्रियमाणेपिस्त्रीग्रहणेतस्यपुन्नपुंसकनिरस्त्यर्थत्वात् पक्षेपरत्वात्कपः प्रसङ्गएव। एतच्चोदाहरणमात्रम्। उपदशादिषुपक्षेकप्प्रसङ्गात्। नैवकबपेक्षमिति। शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। यस्माद्विनित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषानप्राप्नोतिविरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात्। समासान्तापेक्षमपिनभवति। अनृक्कबह्वृक्कमित्यत्रकपोऽप्रसङ्गात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार इति। एवंचोधसो नङि स्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे नङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति। कथमनृच इति। बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप् प्रसङ्गः। वक्तव्यमेवैतदिति। यद्येवं समासान्तापेक्षे पिशेषत्वे नृच बह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक् बह्वृक्चयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात् कस्यचिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तर बहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। बहुव्रीह्यधिकाराच्चतस्रु रुणादिभ्यः कपोप्रसङ्गः। किंचोपदशादित्यादेपक्षे कप्प्राप्नोति। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचो विधानात्तथाप्रियपथप्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्समासापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम्॥ ईय॥ उपसर्जनदीर्घत्वमिति। ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम्। पुंवद्वचनादि

अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति। कथमनृचो बह्वृच इति। वक्तव्यमेवैतत्। अनृचो माणवो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। ईयसश्च॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्। पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत्। पुंवद्भावोत्र भवति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः॥

ति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते। यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति। एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते। केचिदाहुः। हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम्। ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान्ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्याप्रसङ्गाभावात्। अन्ये त्वाहुः। दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिरस्त्यर्थं कृतम् अतिखट्व इत्यत्र लोपो माभूदिति। यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथषष्ठाध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयमिति। निर्देशस्यसमानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चएकवचननिर्देशाच्च
द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिः शेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्यदर्शनाद्दीर्घइणः किती तितत्पुरुषलिङ्गोपलम्भा
त्स्वरस्यदुरवधारणत्वादेकश्रुत्यावासूत्रपाठात्स्वरानिश्चयाभावात्प्रश्नः। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनंविरुद्धार्थप्रति
पादनार्थम्। नहिसंज्ञाभेदमात्राद्दोषः। किंतुविरुद्धार्थप्रतिपादनात्। किंचातइति। द्वयोर्विशेषंपृच्छति। सिद्धंपपाचेति। प्रथम
त्वाभावेपिव्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणयोगविभागाद्वाबहुव्रीहिपक्षेपचेर्द्विर्वचनंसिध्यतिनतुतत्पुरुषपक्षे। बहुव्रीहिनिर्दे
शइति। बहुव्रीहेर्निर्देशउच्चारणंबहुव्रीहिणावार्थस्यनिर्देशः प्रतिपादनमित्यर्थः। व्याप्तिन्यायाश्रयेणबहुव्रीहिराश्रीयते। वक्ष्य

श्रीगणेशायनमः॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ एकाचइतिकिमयंबहुव्रीहिः। एकोऽच्यस्मिन्सएकाच् एका
चइति। आहोस्वित्तत्पुरुषोयंसमानाधिकरणः। एकोऽच् एकाच् एकाचइति। किंचातः यदिबहुव्रीहिः। सिद्धं
पपाचपपाठइयायआरेति नसिध्यति। अथतत्पुरुषः समानाधिकरणः। सिद्धमियायआरेति। पपाचपपाठे
तिनसिध्यति। अतउत्तरंपठति। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनिर्देशः। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिबहुव्रीहिनि
र्देशोयम्। एकवर्णेषुचकथम्। एकवर्णेषुव्यपदेशिवद्वचनात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीतिवक्तव्य
म्। एवमेकवर्णेषुद्विर्वचनंभविष्यति। एकाचोद्वेभवतइत्युच्यते। तत्रनज्ञायतेकस्यैकाचोद्वेभवतइति। वक्ष्य
तिलिटिधातोरनभ्यासस्येति। तेनधातोरेकाचइतिविज्ञायते। यदिधातोरेकाचइतिसिद्धंपपाचपपाठ ॥

माणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्यबहुव्रीहिणाकृतत्वादतएवप्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्र
यणंलिङ्गमप्यनेकंबहुव्रीहेरस्तिहलादिः शेषः शर्पूर्वाः खयः लिड्भ्यासस्योभयेषामितिअज्मात्रस्यद्विर्वचनेऽभ्यासस्य
हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात्। एकवर्णेषुचेति। सुख्यएकाज्व्यपदेशोयेषांतेव्यपदेशिनः पचादयस्तेयथाद्विर्वच
नंप्रतिपद्यन्तेतथैकवर्णाअपि। कस्यैकाचइति। विधिंमत्वाविशेषानुपादानात्पृच्छति वक्ष्यतीति। नायंविधिः। किंतर्हिअ
धिकारइत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्यव्यवस्थानम्। धातोरेकाचइति। वैयधिकरण्येनसंबन्धोभिमतोधातोर
वयवस्यैकाचइत्यर्थः। इतरस्तुसामानाधिकरण्येनसंबन्धंमत्वाह। यदिधातोरिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैषेति। सर्वानुग्रहायवैयधिकरण्यमाश्रीयते। तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य। प्रथमग्रहणाच्चसामानाधिकरण्येचव्यव
च्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकंस्यात्। यत्रैवप्रथमश्चेति। प्राथम्यस्यद्वितीयापेक्षत्वात्। अवचनादिति। वचनरहि
तंयल्लोकविज्ञानंवचनेनानिबद्धंलोकव्यवहारात्मकंतस्मात्सिद्धमित्यर्थः। तथाहि। लोकेशिलापुत्रकस्यशरीरमितिब
हिर्वस्तुभेदेऽसत्यपिभेदस्यव्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयोदृश्यते। शिलापुत्रः क्रीयमाणविक्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो
योदृष्टस्तस्येदंशरीरमितिपरिदृश्यमानावस्थाभेदेननिर्दिश्यते। एकमेवहिवस्तुतदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्य
यः। तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति। तथाहन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापिबुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयःकर्तृकर्मकरण

जजागारपुपुत्रीयिषतीतिनसिद्ध्यतिधातोरितिनैषैकाच्समानाधिकरणापष्ठीधातोरेकाचइति। किंत
र्हिअवयवयोगेषाषष्ठीधातोर्यएकाजवयवइति। अवयवयोगेषाषष्ठीचेत्सिद्धंजजागार। पुपुत्रीयिष
तीति। पपाचपपाठेतिनसिद्ध्यति। एषोपिव्यपदेशिवद्भावेनधातोरेकाजवयवइतिभवति। एकाचोद्वेप्र
थमस्येत्युच्यतेतेनयत्रैवप्रथमश्चास्तितत्रद्विर्वचनंस्यात्। जजागारपुपुत्रीयिषतीति। पपाचपपाठेत्य
त्रनस्यात्। प्रथमत्वेच। प्रथमत्वेचकिम्। व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव। सतर्हिव्यपदेशिवद्भावोवक्त
व्यः॥ नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। तत्रव्यपदेशिवद्वचनमेकाचोद्वेप्रथमार्थंषत्वेचादेशसंप्रत्यया
र्थम्। नैषदोषः। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव ॥

भावः। द्वयायेत्यत्रापिप्रयोगभेदादेतिइतोयन्तिआयन्। जिगमिषतिइत्याद्यनन्तरूपस्येणएकोयमिकारोऽजितिव्यप
दिश्यते। अथवान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थएकोवर्णोऽजितिव्यपदिश्यते।
एवंपचेरनन्तप्रयोगंविषयस्यप्रयुज्यमानंलिडादिपरंरूपमवयवइतिव्यपदिश्यते। प्रथमव्यपदेशोपिप्रयोगभेदादेवे
निप्रथमगर्भेणहतेत्यादिलोकेव्यवहारएकस्मिन्नपिदृश्यते। असतोपिद्वितीयादीन्बुद्ध्यापरिकल्प्यव्यवहारान्मुख्यप्रथम
साधर्म्याद्वा। प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्यव्यवहारस्यनास्तिगौणत्वम्। सत्यपिगौणत्वेलिङ्भ्यासस्योभयेषांदीर्घइणः कि
तीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवतिशास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगविभागोवेति।तेनप्राथम्यार्थोव्यपदेशिवद्भावोनाश्रयितव्यः।तत्रहियोगविभागसामर्थ्याल्लिटिधातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच
इतिप्रथमस्येतिचवाक्यभेदेनसंबध्यते।एकवाक्यतायांतस्यैवदोषस्यप्रसङ्गात्।तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात्प्रक्रियावाक्या
निलक्ष्यसंस्कारकाणिउपप्लवन्ते।धातोरवयवस्यैकाचोद्वेभवतइत्येकंवाक्यम्।धातोःप्रथमस्यैकाचइतिनियमार्थंद्वितीयम्।
अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचइतितृतीयम्।एकाचइति।अवयवाअप्येकाचः।समुदायोपिव्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्चात तो
विशेषानुपादानात्सर्वेषांद्विर्वचनप्रसङ्गः।निजशब्दोपीति।यथायेनैवहस्तेनबाहुर्हस्तवाउच्यते तेनैवदेवदत्तोपि।एवमिकारेण
सर्वएकाज्व्यपदेशभाजइतिभावः।इकारोपीति।व्यपदेशिवद्भावादितिभावः।अर्थवताव्यपदेशिवद्भावइत्यनाश्रित्येकारोपीत्यु
क्तम्।नह्येतद्वचनमपितुन्यायः।अर्थवतोभेदकस्यनसंभवादनर्थकोपि।यदिभेदेनाश्रयितुंशक्यतेततस्तत्रापिभवत्येवव्यपदे
शिवद्भावः।शक्यतेचेकारोप्यनेकसमुदायान्तर्भावान्नानारूपइवोपलभ्यमानेनरूपेणैकाजितिव्यपदेष्टुम्।नन्वर्थवत्समुदा

योगविभागोवा।एकाज्मात्रस्यद्विर्वचनार्थः।अथवायोगविभागःकरिष्यते।एकाचोद्वेभवतः।किमर्थंयोगवि
भागः।एकाज्मात्रस्यद्विर्वचनार्थः।एकाज्मात्रस्यद्विर्वचनंयथास्यात्।इयाय पपाच।ततःप्रथमस्य।प्रथमस्यै
काचोद्वेभवतः।इदमिदानींकिमर्थम्।नियमार्थम्।यत्रप्रथमश्चाप्रथमश्चास्तितत्रप्रथमस्यैवैकाचोद्विर्वचनंयथास्या
त्।अप्रथमस्यमाभूदिति।जजागार पुपुत्रीयिषतीति।एकाचोऽवयवैकत्वादवयवानांद्विर्वचनप्रसङ्गः।ए
काचोऽवयवैक त्वादवयवानांद्विर्वचनंप्राप्नोति।नेनिजतीत्यत्रनिजशब्दोप्येकाच्।इजशब्दोप्येका
च्।इकारोप्येकाच्।निशब्दोपि ॥

यस्यैवद्विर्वचनंभविष्यतिनावयवानामनर्थकानाम्।नैतदस्ति।यत्रविशिष्टंशब्दस्वरूपमुपादीयतेतत्रार्थवत्परिभाषोपति
ष्ठते।यथाशेइत्यत्र।अन्यथाऽर्थवद्धातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।अधातुरप्रत्ययइतिपर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्द
ग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्यग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाचइत्यवयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकर
णान्नास्तीहैतत्परिभाषोपस्थानम्।अत्रचपर्यायेण सर्वेषांद्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते।नतुयुगपत्।नह्येकोवयवोयुगपदनेकस्या
वयविनोवयवत्वेनशक्योपेक्षितुमवय व स्यगुणत्वात्परार्थत्वादेकंप्रतिगुणभावादपरंप्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेणत्वपेक्षा
या अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते।एकस्यैवैकाचोद्विर्वचनेकृतेएकाज्व्यपदेशहेतोरचोपिद्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेवप्रयोगेऽपरस्यैका
चोद्विर्वचनाप्रसङ्गः।प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य।तस्मात्प्रयोगान्तरेपर्यायेणसर्वेषांद्विर्वचनप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इजुशब्दस्येति। इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्णे इतीकारस्येयङि नियेजेति रूपं स्यात्। इकारस्यापि द्विर्वचन एतदेव रूपम्। दोषा अपि न सन्तीति। रूपासिद्धेरन्यस्य जुसभावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरसिद्धिरिति चेन्न। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येव व्यवस्थापनात्। यत्परि वेविषतीति। यच्छब्दप्रयोगे निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः। शास्त्रहानिश्चेति। एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव

तत्र निजशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषाश्च न सन्ति। इजुशब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति। दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति। दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। तत्र जुस्भाववचनम्। तत्र जुस्भावो वक्तव्यः॥ अनेनिजुः पर्यवेविषुः। अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति। जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्। स्वरश्च। स्वरश्च न सिध्यति। नेनिजति यत्परिवेविषतीति। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अड्भावश्च। अड्भावश्च न सिध्यति। नेनिजति। परिवेविषतीति। अदभ्यस्तादित्यद्भावो न प्राप्नोति। नुम्प्रतिषेधश्च। नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति। निनिजत्। परिवेविषत्। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। जकारेण व्यवधानात्। शास्त्रहानिश्च। शास्त्रहानिश्च भवति। समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते। सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्समुदायैकाच्त्वात्। किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति। तस्य समुदायस्तत्समुदायः। एकाज्भाव एकाच्त्वम्। तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति। तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रं हीयते। न हीयते। किं कारणम्। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य। अवयवात्मकः समुदायः। अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः। तद्यथा। वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥

प्रयोगेऽवयवान्तराणां द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं त्यक्तं स्यात्। सिद्धं त्विति। समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसंबन्धान्न कश्चिच्छास्त्रहीनमित्यर्थः। नन्विति। शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात्। न त्ववयवा इति प्रश्नः। न हीयत इति। यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानिरुच्यते। अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन्प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनच्कस्येति। एकस्य वाऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। तद्यथेति। चित्रगु शब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्त्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः। सिद्धं त्विति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं सवर्त्ति पदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम्। संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केन चिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः। शुक्लवाससमिति। सत्यपि स्वस्वामिभावे वासःसंयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति। शुक्लवासःसंयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते। इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि। तयाच तानि युक्तान्येव दर्शनक्रियात्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानम्॥ चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्यानयने वर्त्तिपदार्थसंनिधानम्। इह तु एकोऽच्य

तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात्। तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। आरतुः। आटुः। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। तेन यदन्यदचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात्। तद्यथा। चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः। सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके। सिद्धमेतत्। कथम्। तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य। यथा लोके तद्यथा लोके शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। एवमिहापि। अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते। किं तस्य स्थाने भवति। आहोस्वित् द्विःप्रयोग इति ॥

स्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्ये विधीयमाने तत्रान्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते। अथ यस्येति। सोपस्कारत्वात्सूत्राणां तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युप प्लवन्ते। तत्र द्वेद्वित्येतत्संख्येये वर्त्तते। तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि वोच्चारणम्। तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति। यथास्तेर्भूरिति। यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते। उच्चारणशब्दाध्याहारेण वा शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रगुणदोषपरीक्षार्थोविचारः क्रियते। आटिटदिति। प्रागुद्विर्वचनंभवति। द्विर्वचनंयणयवायावैकादेशल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। अथवाकृतेयणिलोपेद्विर्वचनेचीतिरूपस्थानिवद्भावात्कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। तच्चैकस्यटिशब्दस्यशब्दान्तरं समुदायरूपमादेशस्तत्रणेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः। नचस्थानिवद्भावास्मिन्ग्रहणेनादेशस्यग्रहणम्। नह्ययंणेरादेशः। किंतर्हिसमुदायस्यटिशब्दस्य। यत्रचद्वौस्थानिनौ न निर्दिष्टौयथैकः

कश्चात्रविशेषः। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपवचनंसमुदायादेशत्वात्। स्थानेद्विर्वचनेणिलोपोवक्तव्यः॥ आटिटत्। आशिशत्। किंकारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायस्यसमुदायआदेशः। तत्रसंप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यनष्टोणिर्भवतीतिणेरनिटीतिणिलोपोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यम्। द्विर्वचनंक्रियतांणिलोपइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाण्णिलोपः। नित्यंद्विर्वचनंकृतेपिणिलोपेप्राप्नोत्यकृतेपि। द्विर्वचनमप्यनित्यम्। अन्यस्यकृतेलोपेप्राप्नोत्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। नित्यमेवद्विर्वचनम्। कथम्। रूपस्यस्थानिवत्त्वात्। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचने। यच्चसन्यङन्तस्यद्विर्वचनेचोद्यंतदिहापियोज्यम्। किंपुनस्तत्। सन्यङन्तस्येतिचेदशेः सन्यनिटः दीर्घकुत्वेसंप्रसारणषत्वमधिकस्यद्विर्वचनात्। आरब्धोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः। सन्यङाश्रयेचसमुदायादेशत्वात्। झलाश्रयेवाव्यपदेशआमिश्रत्वादिति। अस्तुतर्हिद्विः प्रयोगोद्विर्वचनम्। द्विष्प्रयोगोद्विर्वचनमितिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्वबचनम्। लिटिद्विष्प्रयोगइतिचेत्सकारषकारादेशादेरेत्वंलिटिवक्तव्यम्॥

पूर्वपरयोरिति। तत्रान्यतरेणादेशस्यव्यपदेशोभवति खट्वर्श्यइति। इहतुसमुदायेणिरन्तर्भूतत्वादादेशेनसंबध्यते नतुसाक्षादित्यविषयोयंस्थानिवद्भावस्य। अनित्यंद्विर्वचनमिति। द्विर्वचनेऽचीतिकार्यस्थानिवद्भावंमन्यते। अशेः सन्यनिटइत्यादिसन्यङोरित्यत्रव्याख्यास्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नैमतुरिति। णो नइति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति। ततो द्विष्प्रयोगे ष्यादेशादित्वेन व्यावर्त्तते। स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वा दादेशादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात्स्थानिवत्वाभावः। लिटीति। सत्वनत्वयोर्नैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तत्वाभावः। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात् जल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भा वइत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने। एकाचोऽङ्गादिति। उपदेशग्रहणे नानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः। आवृत्तिसंख्या

नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः। वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति। इड्वचनं च यङ्लोपे। इड्भावश्च यङ्लोपे वक्तव्यः। बेभिदिता। बेभिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेऽनुदात्तः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः। एकाचोऽङ्गादिति। ननु चैकैकमत्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। इड्दीर्घप्रतिषेधश्च। इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः। ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम्। समुदाये यां वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतत्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। पदादिविप्रतिषेधश्च। पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

याचैदृह्य जङ्गं नैकाच्। ननु चैकैकमिति। एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परं यदेकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा। समुदाय इति। एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदायव्यवहारो ष्याढृत्तिसंख्याश्रयः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्तृच्। ग्रहिणाङ्गमिति। अत्र तु चो जरीगृही स्यङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम् ॥ ाम: ५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिषेचेति। सिचेर्लिड्डिहितइतिलिङन्तंपदमितितदादेरेवपदत्वात्पदादिः सकारइतिषत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्र
त्ययस्येति। प्रत्ययोज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथवाप्रकृतेः प्रत्ययस्यचेत्यर्थः। तावेवेति। परिहारान्तरम्। उच्चा
रणक्रियायाएवहिद्वित्वंनतूच्चार्यमाणस्यशब्दस्य। ततश्चैकस्मादेवप्रत्ययविधिः। नतुद्वाभ्यामित्येकैवाङ्गसंज्ञापदसं
ज्ञाचेतिनास्तिदोषः। आदिग्रहणंचेति। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणंभवतीत्यत्र। समुदायप
दत्वमिति। सिषेचशब्दस्यपदसंज्ञानतुसेचशब्दस्यतदवयवस्य। नन्वेवंनेमिदितेतिसएवैकाज्धातुरितीट्प्रतिषे
धः प्राप्नोति। नैषदोषः। उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात्पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथाचकिरिणेया

सिषेचासुषाप। सात्पदाद्योरितिषत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानेपुनर्द्विर्वचनेसतिनदोषः। समुदायस्य
समुदायआदेशस्तत्रसंप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्यनष्टः सपदादिर्भवति। द्विःप्रयोगेचापिद्विर्वचने
नदोषः। सुप्तिङ्भ्यांपदंविशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तंपदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादिसुबन्तंतिङन्तंच।
ननुचैकैकस्मादप्यत्रसुप्तिङ्विधिः। समुदायेवावाक्यपरिसमाप्तिः तयापदसंज्ञाभविष्यति। कुतए
तत्। शास्त्राहानेः। एवंहिशास्त्रमहीनंभवति। तावेवसुप्तिङौयौततःपरौसैवचप्रकृतिराद्या। आदिग्रह
णंचकृतंसमुदायपदत्वमेतेन॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरितिकर्मधारयात्पञ्चमी।
द्वितीयस्येतिशक्यमवक्तुम्। कथम्। अजादेरिति नैषाबहुव्रीहेःषष्ठी। अच्आदिर्यस्यसोयमजादिः अजा
देरिति। किंतर्हिकर्मधारयात्पञ्चमीअच्आदिः अजादिः अजादेःपरस्येति। तत्रान्तरेणद्वितीयग्रहणंद्वि
तीयस्यैवभविष्यति। तत्रद्वितीयद्विर्वचनेप्रथमनिवृत्तिः

दोसावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वंनभवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्यसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितिपरिहारउ
क्तः। रूपभेदानङ्गीकरणेतुतावेवसुप्तिङावितिद्वितीयःपरिहारः॥ अजादेः॥ द्वितीयस्येतिशक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति
बहुव्रीहिपक्षेसामर्थ्यादप्रथमार्थेप्रारम्भेविज्ञायमानेतृतीयानामप्येकाचांद्विर्वचनप्रसङ्गाद्द्वितीयस्येतिवक्तव्यम्। कर्म
धारयपक्षेत्वजादेरितिपञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैवकार्येणभाव्यंनव्यवहितस्ये
तिनार्थोद्वितीयग्रहणेन। तत्रव्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाकर्मधारयएवाश्रयितव्यइतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्राप्तत्वादिति।यद्यपिसत्यामेवप्राप्तौनिवृत्तिरुच्यतेनत्वसत्यांतथापिविशिष्टाप्राप्तिरिहहेतुत्वेनविवक्षिताप्राप्तेर्विघातका
भावादित्यर्थः।ननुचेति।येननाप्राप्तिन्यायात्।कथमन्यस्येति।विरोधाद्बाध्यबाधकभावंमन्यते।यथाकाणोः।इहचवि
रोधाभावः।अविरोधेहिसमुच्चयोदृश्यते।यथाकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम्।भिन्नफलत्वात्तत्संज्ञानांसमुच्चयइतिचेदिहाप्य
स्त्यैवफलभेदः।एकेनप्रथमस्यद्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनतुद्वितीयस्य।नवेति।अनेनासंभवःप्रदर्श्यते।
यस्यद्वितीयस्यैकाचोद्विर्वचनंविधेयम्।तस्यप्रथमद्विर्वचनेकृतेःद्वितीयत्वात्द्वितीयद्विर्वचनंनप्राप्नोतीत्यर्थः।ननुय
दिनियोगतःप्राक्प्रथमद्विर्वचनंस्यात्ततोऽयंविरोधःस्याद्यदातुपूर्वंद्वितीयद्विर्वचनंतदाविरोधाभावात्स्यादेवप्रथम

प्राप्तत्वात्।द्वितीयद्विर्वचनेप्रथमस्यनिवृत्तिर्वक्तव्या॥अटिटिषति।अशिशिषतीति।किंकारणम्।प्राप्तत्वा
त्।प्राप्नोत्येकाचोद्वेप्रथमस्येति।ननुचद्वितीयद्विर्वचनंप्रथमद्विर्वचनंबाधिष्यते।कथमन्यस्योच्यमान
मन्यस्यबाधकंस्यात्।असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति।अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्।नवाप्रथमस्य
विज्ञानेहिद्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात्।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।प्रथमविज्ञानेहिसतिद्वितीयस्या
प्राप्तिःस्यात्।किंकारणम्।अद्वितीयत्वात्।नहीदानींप्रथमद्विर्वचनेकृतेद्वितीयोद्वितीयोभवति।कस्तर्हि।
तृतीयः।तद्यथा।द्वयोरासीनयोस्तृतीयउपजायमानेनद्वितीयोद्वितीयोभवति।कस्तर्हि।तृतीयः।नहिकिंचि
दुच्यतेअकृतेद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यभवितव्यमिति।किंतर्हिकृतेद्विर्वचनेयोद्वितीयस्तस्यद्विर्वचनंभविष्य
ति।अनारम्भसममेवंस्यात्।अटेःप्रथमस्यद्विर्वचनंस्यात्हलादिःशेषः।द्वितीयस्यद्विर्वचनम्।हलादिःशेषः।

द्विर्वचनम्।नैतदस्ति।नित्यत्वात्प्राथम्यात्क्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात्पूर्वंप्रथमद्विर्वचनंतत्रकृतेःद्वितीयत्वाद्द्वितीयद्विर्वच
नाप्रसङ्गइत्यनवकाशत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनेनप्रथमद्विर्वचनंबाध्यते।तद्यथेति।यदाद्वयोःपुरस्तान्मध्येवातृतीयउपजायते
तदायंदृष्टान्तोयदातुपरतःउपजायतेतदानभवति।नहिकिंचिदिति।द्वितीयत्वनिर्देशात्।विशेषानुपादानात्।सामर्थ्यादत्रवि
शेषआश्रीयतइतिमत्वाह।अनारम्भसममिति।अटिसइतिस्थितेप्रथमद्विर्वचनमट्अट्हलादिःशेषइतिटकारस्यनिवृत्तिः।द्वि
तीयद्विर्वचनमट्अट्।ततोहलादिःशेषःतत्रद्वयोस्त्रयाणांवाऽकाराणांपररूपेविशेषाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकंस्या
दित्यर्थः।हलादिःशेषोद्वितीयद्विर्वचनमित्ययंक्रमःकथंलभ्यते।विपरीतक्रमःकस्मान्नभवति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उच्यते। नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यम्। तद्धि कृते हलादिःशेषे ऽटः प्राप्नो
ति। अकृते तु टट् शब्दस्य। अन्तरङ्गत्वात्सवतो गुण इति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते। इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्ष्य
त इति बहिरङ्गम्। प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति। सत्य
पि चेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः। तस्मात्सामर्थ्याद कृते प्रथमद्विर्वचने यो
द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम्। स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्य
ते। कृतेपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह। नानारम्भसममिति। इत्वमिति। आसप्तमपरि
समाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम्। सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इ
त्वमेव प्रवर्तते। न पररूपम्। तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशश्च। तत्र नित्यत्वाद्द्वितीय

त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतीत्येतद्रूपं स्यात्। नानारम्भसमसदेः प्रथमस्य द्विर्वचनम्। हला
दिःशेषः। इत्वम्। द्वितीयस्य द्विर्वचनम्। हलादिःशेषः। इत्वम्। द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम्। अभ्यासस्या
सवर्ण इतीयङादेशः। इयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यात् ।

द्विर्वचनम्। इयङादेशो ह्यनित्यः। कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्ण इति वचनादियङोऽप्रसङ्गात्। ननु पर
स्य कृतेपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णे न भवतीति प्रसज्य प्रतिषेध आश्रीयते। सवर्णे च यो
विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात्। द्वयोरिकारयोरिति। अथ परस्येयङा
देशः कस्मान्न भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते। एकादेशस्यत्वभ्यासग्रहणत्वं विशेषाभावान्नोक्तम्। इयटिषतीति। अ
स्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः। अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात्। प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेषः इत्व
मियङिति कार्यप्रवर्तनादत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वादियटिषतीत्येतद्रूपं यथा
स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङभावं न त्वेकादेशेन। तस्मिन्कृते एकादेशस्तस्य त्वं
त्तवद्भावाद् ह्रस्वत्वं न भवति। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वमित्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओणेश्चेति। अत्रापि उर्वोणिषतीति पाठेन भाव्यम्। उर्वोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात्। नानिष्टार्थेति।
द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः। या चाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति वि
रोधाद्द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते। यथा वेति। भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहित
स्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा द्वीपमितीत्यादावादेः परस्येत्यादेर्विधीयमानेऽपीत्वमन्त्यस्य न भ
वत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति। ननु चापदत्येकाषष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृते

ओणेश्चो वोणिषतीति। नानिष्टार्थी शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभा
वः। यथा वा आदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवति। एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति। इदमप्येवं
विषमउपन्यासः। नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति। इदमप्युच्यते अस
जातीयकम्। नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्यते अस
ति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। नैतदस्ति। सत्यपि संभवे बाध
नं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं
निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते। तत्र पूर्व
स्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या। अटिटिषतीति।
यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्व
स्य। तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा। कुतः ।

तिकुतो लोन्त्यस्य प्रसङ्गः। इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः। नैतदस्ति। अपदत्येका
पि षष्ठीवचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंह्रियेत। अपआद्यन्तयोरीत्वं भवतीति। एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लब्धसं
स्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते। यथैवाचो निवृत्तिरिति। यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य
द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अशासनात्पूर्वस्येति।अप्राप्त्यनुमानंबाधोनहिप्रमाणेनप्राप्तंबाधितुंशक्यतेप्रमाणत्वाविशेषात्तस्माद्जादिधातुद्वि
तीयद्विर्वचनविषयेप्रथमद्विर्वचनंनवि हितंनप्रतिषिद्धम्।नरभार्यावच्चव्यञ्जनानिभवन्तीतिद्वितीयैकाजन्तर्भा
वात्तानिद्विरुच्यन्तइत्यर्थः।न्यायसिद्धेर्थेलिङ्गदर्शनमाह।न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति।न्द्राश्चतेआदयस्तेषांद्विर्वचनप्रतिषे
धादन्यानिद्वितीयेनाचासहद्विरुच्यन्ते।तत्रद्वितीयाभावइति।इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्रद्वितीयद्विर्व
चनमारभ्यमाणंप्रथमद्विर्वचनस्यबाधकमितियस्यामप्यजादिव्यक्तौद्वितीयाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि
प्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः।अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौविधीयमानंद्वितीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपिप्रथमद्वि

अशासनात्पूर्वस्य।नेहवयंपूर्वस्यप्रतिषेधंशिष्मः।किंतर्हिद्वितीयस्यद्विर्वचनमारभामहे।व्यञ्ज
नानिपुनर्नरभार्यावद्भवन्ति।तद्यथा।नराणांस्त्रियोरङ्गगतायोयःपृच्छति कस्ययूयंकस्ययूयमि
तितंतंतवतवेत्याहुः।एवंव्यञ्जनान्यपियस्ययस्याचःकार्यमुच्यतेतंतंभजन्ते।न्द्रादिप्रतिषेधाच्च।
यदयंनन्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःपूर्वनिवृत्तौव्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति।
तत्रद्वितीयाभावेप्रथमद्विर्वचनंप्रतिषिद्धत्वात्।तत्रद्वितीयस्यैकाचोऽभावेप्रथमस्यद्विर्वचनंन
प्राप्नोति।आटतुः।आटुः।किंकारणम्।प्रतिषिद्धत्वात्।अजादेर्द्वितीयस्येतिप्रतिषेधात्।नैषदोषः।
सतितस्मिन्प्रतिषेधः।सतिद्वितीयस्यद्विर्वचनेप्रथमस्यप्रतिषेधः ॥

र्वचनंबाधतेत्यर्थः।अप्राप्तिरेवात्रप्रतिषेधत्वेनविवक्षिता।सतितस्मिन्निति।अजादेरितिव्यक्तिनिर्देशोनत्वाकृतिनिर्दे
शः।अतोनायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनोद्वितीयस्यैकाचःसंभवसमभिसमीक्ष्यप्रवर्तते।यत्रेदानींद्वितीयोनास्तितत्रानु
पजातनिमित्तोऽपवादएवनप्रवर्ततइतिप्रथमैकाचोद्विर्वचनमुत्सर्गःप्रवर्ततएव।तेनयस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वि
तीयद्विर्वचनंप्रवर्ततेतस्यामेवप्रथमद्विर्वचनंबाध्यतेनान्यस्यामित्यर्थः।जात्युपलक्षिताव्यक्तिःप्राधान्येनाश्रीयतेन
तुजातिः।तेनसर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौद्वितीयवत्यामिदंशास्त्रंप्रवर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह। सतितस्मिन्निति। लोकवदिति। आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयत इति भावः। प्रागाङ्गमिति। यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात्क्वचिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति तथाभ्यासजातेराश्रयणात्क्वचिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः सर्वत्रानादेर्हलो निवर्तक इत्यर्थः। तस्मादस्त्विति। इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते। हलादिःशे

सतितस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोषः। सतितस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोषो भवति। हलादिःशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य हलो लोपः स्यात्। इहैव स्यात्। पपाच। पपाठेति। इह न स्यात्। आटतुः। आटुरिति। लोकवद्धलादिःशेषे। लोकवद्धलादिःशेषे सिद्धम्। तद्यथा। लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति। येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति। यथा तत्र क्वचिदपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्राब्राह्मणस्य निवर्तिका भवति। एवमिहापि क्वचिदपि हलाद्यः सन्सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति। क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम्। क्वचिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति। क्वचिदपि द्वितीयः सन्सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात्। तस्माद्स्तु सतितस्मिन्प्रतिषेध इत्येव। ननु चोक्तं सतितस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिःशेषे दोष इति। प्रतिविधास्यते हलादिःशेषे॥ नन्द्राः संयोगादयः॥ किमर्थमिदमुच्यते। न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः। न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। केचिदाहुः। एकाच इति। ईर्ष्यिषिषति। अपर आह। व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यिषिषति॥ कण्ड्वादीनां च॥ कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ कण्डूयियिषति। असूयियिषति। वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह। यथेष्टं वा॥ यथेष्टं वा नामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति॥

षे तु जातिपक्षः। व्यक्तिपक्षेऽपि वा प्रतिविधास्यते अहलभ्यासो भवति तत आदिःशेष इति॥ नन्द्राः॥ किमर्थमिति। पूर्वस्याचो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वोऽभ्यासः॥ कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति। इह त्ववयवावयवि
संबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तित्यागेन
सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः॥ उभे॥ सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येव
मर्थं सहेति कर्तव्यम्। आद्युदात्तत्व इति। यस्मानुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति

पूर्वोऽभ्यासः॥ पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते। कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति। द्वे इति वर्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि
तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि।
आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते।
पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं स
दर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति॥ उभे अभ्यस्तम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणम्॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं क
र्तव्यम्। उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम्। आद्युदात्तत्वं सहभूत
योर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये दोषस्तदेव पठितम्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। ना
स्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत। पर्याये च तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति।
परस्य तर्हि स्यात्। तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न परस्य भवतीति। यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तं
भवतीत्याह। एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य। उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति। तत्र स ए
व दोषः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते।
अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः सं
ज्ञिनिर्देशः। कथम्। द्वे इति वर्तते ॥

व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः। एकवर्जमिति। संख्यावचनेन तु विरोधाद्यौगपद्यासंभवात्पर्यायप्रस
ङ्गः। उभे ग्रहणमिति। सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः। द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धा
यामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDF

ईर्त्सतीति। कृते द्विर्वचने ऽकृत एवाभ्यासलोपे ऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञाकृते ऽभ्यासलोपे परस्य नन नि
वर्तेत उभे ग्रहणात्तु निरस्यत इति भावः। ऋध आपश्च सन्। समीवन्तर्द्धै तीडभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधे
र्बलवत्त्वाद् आपज्ञप्यृधामीदितीत्त्वं रपरत्वं च। नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वच
न इति वचनाद्धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्स इत्यस्य द्विर्वचनम्। अन्ये त्वाहुः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमा
नं द्विर्वचनं प्रतीक्षत इति प्राग्द्विर्वचनम्। तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनि
त्यत्वाद् नाश्रीयते तदा धसित्यस्य तदाश्रयणे तु त्स इत्यस्य। तत ईत्वाभ्यासलोपौ। ईर्त्स ईप्स इति स्थिते लेट्। झिः। अड्भाव
श्च प्राप्नोति शप्च। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप्। अड्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। किम्। यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयते। तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत्। ईर्त्सति। ऐ
र्त्सन्। ईप्सन्ति। ऐप्सन्। किं च स्यात्। अड्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अड्भावे
तावन्न दोषः। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्त्यदभ्यस्तादिति। तत आत्मनेपदेषु। तत आत्म
नेपदेषु चाद्भवति। अनत इत्युभयोः शेषः। यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति। एकादेशे कृते ऽव्यपवर्गाभा
वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नु
म्प्रतिषेधः। नित्य एकादेशः कृते ऽपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृते ऽपि ॥

तो झोन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततो ऽद्भावः प्राप्नो
ति। अथवा शपः प्रागेव परत्वादद्भावः प्राप्नोति। सो ऽपि हि नित्यः। शप एकादेशे कृते ऽन्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात्। ईर्त्स
न्ति। शतरि कृते शप्च प्राप्नोत्ये——कादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपव
र्गाभावाच्छपो ऽप्राप्तिः। तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयो
रकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति। पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रति रामः
षेधप्रसङ्गश्चोद्यते। ऐर्त्सन्निति। ईर्त्स लङ् झिः शप्। अकारयोः पररूप एकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति ॥ ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यस्याकृतइति। सितः पूर्वभक्तत्वान्नुमिकृतेशब्दान्तरत्वम्। निमित्तवानिति। अन्तादेशेप्राक्कृतेएकादेशेचव्यपवर्गाभावाज्जुसोऽप्रसङ्गः। पूर्वेहीति। उत्सर्गाणांविषयान्तरस्यापिसंभवादपवादविवर्जितेविषयेप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्।

एकादेशोप्यनित्यः। अन्यस्यकृतेनुम्प्रतिषेधेप्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। विधिविषयेनुम्प्रतिषेधः। विधिश्चनुमःसर्वनामस्थाने। प्राक्तुसर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तन्ननित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः। एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नुम् प्रतिषेधोनभविष्यति। यदप्युच्यतेजुस्भावइति। एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नभविष्यति। एकादेशइत्युच्यते। केनचात्रैकादेशः। अन्तिना। नात्रान्तिभावःप्राप्नोति। किंकारणम्। जुस्भावेनबाध्यते। नात्रजुस्भावःप्राप्नोति। किंकारणम्। शपाव्यवहितत्वात्। एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।

। किंपुनःकारणम्। निमित्तवानन्तिरेकादेशंतावत्प्रतीक्षतेनपुनस्तावत्येवनिमित्तमस्तीत्यन्तिभावेनभवितव्यम्। इहापितर्हितावत्येवनिमित्तमस्तीत्यन्तिभावःस्यात्। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अस्तुअन्तिभावेकृतेस्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेनग्रहणाज्जुस्भावोभविष्यति। अथवायद्यपिनिमित्तवानन्तिरयंतस्यजुस्भावोऽपवादः। नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गःप्रवर्तते। तत्तावदत्रनकदाचिदप्यन्तिभावोभवति। अपवादंजुस्भावंप्रतीक्षते। नखल्वपिकश्चिदप्यस्तानांभेश्चानन्तर्यम्। सर्वत्रविकरणैर्व्यवधानंतेनावश्यंविकरणनाशःप्रतीक्ष्यः। क्वचिल्लुकाक्वचित्श्लुनाक्वचिदेकादेशेन। सयथैवश्लुलुकौप्रतीक्षतेतथैकादेशमपि। एवंतर्हीदमिहव्यपदेश्यंसदआचार्योनव्यपदिशति। किम्। स्थानिवद्भावम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। व्यवधानान्नभविष्यति। पूर्वविधौस्थानिवद्भावः ॥

प्रकल्प्यचेति। यथानसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवचनात्परस्ययणःपूर्वंसंप्रसारणंप्रवर्त्तते। पूर्वस्यतुतन्निमित्तःप्रतिषेधः। यदिहिपरस्ययणःपूर्वंनप्रवर्त्तेततदापूर्वस्यापिप्रतिषेधोनस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जक्षित्या॥ जक्षितिरादिर्येषान्तेजक्षित्यादयइत्याश्रित्याहजक्षित्यादिष्विति। वेव्यतइति। अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वंभव
ति। अन्यथाधातुस्वरेङि॰ त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वेयणादेशेचकृतउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वंप्रसज्येत। आ
ङः शास्विति। वेवीङोनन्तरमयंकैश्चित्पठ्यतइतिभावः। भूयिष्ठानीति। बहुतराणीत्यर्थः। षस्विवशीइति। षसशास्ति

नचायंपूर्वस्यविधिः। पूर्वस्मादपिविधिः। तदेतदसतिप्रयोजनेउभेग्रहणंसहार्थंविज्ञास्यते। कथंचैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञाप्राप्नोति। प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। प्रत्येकंवृद्धिगुणसंज्ञेभवतः। ननुचायमप्यस्तिदृष्टान्तःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाःशतंदण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्ति। नचप्रत्येकंदण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्तेतत्रयदिप्रत्येकमित्युच्यते। इहापिसहग्रहणंकर्तव्यम्। अथतत्रान्तरेणप्रत्येकमितिवचनंप्रत्येकंगुणवृद्धिसंज्ञेभवतः। इहापिनार्थःसहग्रहणेन॥ जक्षित्यादयःषट्॥ जक्षित्यादिषुसप्तग्रहणंवेवीत्यर्थम्। जक्षित्यादिषुसप्तग्रहणंकर्तव्यम्। सप्तजक्षित्यादयोभ्यस्तसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। वेवीत्यर्थम्। वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञायथास्यात्। वेव्यते। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंभवति। अपरिगणनंवागणान्तत्वात्। नवार्थःपरिगणनेन। अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा। इहापितर्हिप्राप्नोति। आङःशासु। अस्तु। अभ्यस्तकार्याणिकस्मान्नभवन्ति। भूयिष्ठानिकार्याणिपरस्मैपदेषु। आत्मनेपदीचायम्। स्वरस्तर्हिप्राप्नोति। यच्चाप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यंस्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतःपरंलसार्वधातुकमनुदात्तंभवतीत्यनुदात्तत्वेकृतेनास्तिविशेषोधातुस्वरेणोदात्तत्वेसत्यभ्यस्तस्वरेणवा। षस्विवशीछान्दसौ। दृष्टानुविधयश्छन्दसिभवन्ति। चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव। ह्नुङस्तर्हिप्राप्नोति। अस्तु। अभ्यस्तकार्याणिकस्मान्नभवन्ति। भूयिष्ठानिपरस्मैपदेषु। आत्मनेपदीचायम्। स्वरस्तर्हिप्राप्नोति ॥

स्वप्नइतियेनपठन्तिकेवलंषसस्वप्नेवशकान्तावितितन्मतेनैतदुक्तम्। अन्येत्वाहुः। शास्तीतिधातुपाठएवशासश्श्वियानिर्देशःकृतोऽर्थभेदाच्चवृद्धिःपठ्यते। अन्येतु। षसस्वप्नइतिनपठन्ति। वशेर्भाषायांवार्तिककारमतेनप्रयोगःसाधुः। चर्करीतमिति। यङ्लुगन्तस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अह्लिङोरिति। यदिह्लुङोऽभ्यस्तसंज्ञास्यात् ह्लुवातेह्लुवतइत्यादौकृतेऽभ्यस्तस्वरेलसार्वधातुकस्यभवितव्यमेवविघातेने
तिप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्। तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वरएवभवतिनाभ्यस्तस्वरः। नन्वसतिप्रयोजनेज्ञापकम्।
अस्तिचप्रतिषेधस्यप्रयोजनंह्लुतेह्लुषइत्यादावनुदात्तत्वंमाभूत् प्रत्ययस्वरएवयथास्यात्। अत्रह्यभ्यस्तानामादिरिति
नप्रवर्तते। अजादौतस्यविधानात्। तत्रासतिप्रतिषेधेअनुदात्तेचेत्याद्युदात्तंपदंस्यात्। सतितुप्रतिषेधेन्तोदात्तंभवती

अह्लिङोरितिप्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरोनभविष्यति। अथवासप्तैवेमेधातवःपठ्यन्तेजक्षअभ्य
स्तसंज्ञोभवति। इत्यादयश्चषट्। जक्षित्यादयःषडिति॥ तुजादीनाम्। तुजादिषुछन्दःप्रत्ययग्रहणम्॥
तुजादिषुछन्दःप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यम्। छन्दसितुजादीनांदीर्घोभवतीतिवक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणंचक
र्तव्यम्। अस्मिंश्चप्रत्ययइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। तुतोजशबलान्नहरीन्। अनारम्भोवाऽपरिगणितत्वा
त्। अनारम्भोवा छन्दसिदीर्घत्वस्यन्याय्यः। कुतः। अपरिगणितत्वात्। नहिछन्दसिदीर्घत्वस्यपरिगणनंक
र्तुंशक्यम्। किंकारणम्। अन्येषांचदर्शनात्। येषामपिदीर्घत्वंनारभ्यते तेषामपिछन्दसिदीर्घत्वंदृश्य
ते। तद्यथा। पूरुषोनारकइति। अनेकान्तत्वाच्च। येषांचाप्यारभ्यतेतेषामप्यनेकान्तः। यस्मिन्नेवचप्रत्य
येदीर्घत्वंदृश्यतेतस्मिन्नेवचप्रत्ययेनदृश्यते। मामहानउक्थपात्रम्। ममहानइतिच॥ लिटिधातो र
नभ्यासस्य। धातोरितिकिमर्थम्। ईहांचक्रे। नैतदस्ति। लिटीत्युच्यते। नचात्रलिटंपश्यामः। प्रत्ययलक्षणे
न। नलुमताऽतस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। इदंतर्हिसस्वांसोविशृण्विरे। लिटिद्विर्वचनेजाग
र्तेर्वेतिवक्तव्यम्। योजागारतमृचःकामयन्ते। योजजागारतमृचःकामयन्ते। अनभ्यासस्येतिकिम्। कु
सोनोनावृषभोयदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव ॥

तिज्ञापकत्वंनोपपद्यते। एवंतर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राह्लिङोरित्यनुवृत्त्याप्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थोभिप्रेतः। अथवे
ति। नायंश्तिपानिर्देशः किंतर्हिजक्षितिपृथक्पदम्। इत्यादयइत्यत्रइतिशब्देनजक्षितिःपरामृश्यते। आदिशब्दश्च
समीपवाची। तेनतत्समीपाःषडभ्यस्तसंज्ञाइतिसप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञासूत्रेणसंगृहीतेत्यर्थः॥ लिटिधातोः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ अभ्यास प्रतिषेधानर्थक्यमिति। जुगुप्सिषते। लोलूयिषतइत्यादौ सन्नन्तस्य प्रत्ययलक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्य
१० भावादुत्तरार्थोप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनकर्तव्यः। चङ्गीत्येतदर्थस्तु कर्तव्य एव। यदा सन्यङन्तात्सिचि कृते चङ् भवति। अजुगु
प्सत् लोलूयदिति तदा द्विर्वचनं माभूदिति चिन्त्यमेतत्॥ सन्यङोः॥ किमियं षष्ठीति। विभक्तिविचारद्वारेण तदर्थो विचार्यते।
किं चातइति। अर्थभेदप्रश्नः। सन्यङन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः। स

अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि वावचनात्। अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। छन्दसि वाव
चनात्। अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं मादित्यान्याचिषामहे। यियाचि
षामह इति प्राप्ते। देवता नो दाति प्रियाणि। ददाति प्रियाणि। मघवा दातु। मघवा ददातु। स नस्तुतो वीरवद्धा
तु। वीरवद्दधातु। यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते। धातुग्रहणेनापि नार्थः। कस्मान्न भवति सस्त
वांसो विभृण्विरइति। छन्दसि वावचनात्। तदेतद्धातुग्रहणं सान्न्यासिकं तिष्ठतु तावत्॥ सन्यङोः॥ किमियं
षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी। कुतः सन्देहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि षष्ठी सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्।
अथ सप्तमी सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्। कश्चात्र विशेषः। सन्यङोः परतइति चेदिटो द्विर्वचनं प
राादित्वात्। सन्यङोः परतइति चेदिटो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। अरिरिषति। अशिशिषति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्य
ति। परादित्वात्। इट् परादिः। हन्तेश्च टो द्विर्वचनं कर्तव्यम्। जेघ्नीयते। ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं
तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः। ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि
स्थानिवदित्युच्यते न चासौ द्विर्वचननिमित्तम्। यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वो ऽसौ द्विर्वचननिमि
त्तम्। तस्मादीटो द्विर्वचनम्। तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् ॥

प्तमीपक्षे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वम्। कश्चात्र विशेष
इति। लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः। हन्तेश्चेति। गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्धन एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। यस्यापीति। सति
तस्मिन्कार्यभावादस्यैव निमित्तत्वमिति भावः। यद्यपि रूपस्थानिवद्भावादीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्र
यणद्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते ॥ एमः
१०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुदात्तविशेषणं चेदिति। यदातूभयविशेषणं तदा न दोषः। उपदेशएकाच्त्वात्। सन्नन्तस्यापि द्विःप्रयोगो द्विर्वचने दोषएव। स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः। इ यक्षमाणा इति। अश्नोतेः सन्। स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति प्राप्त इट् छान्दसत्वान्न भवति। द्विर्वचनम्। हलादिः शेषः। सन्यतइतीत्वम्। अभ्यासस्य सवर्ण

यश्चोभयोर्दीर्घो न तमेकश्चोद्यो भवति। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम्। अनुदात्तविशेषणं चेत्सनिइट्प्रतिषेधः। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सनिइट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य। सन्यङन्तस्येति चेद्दशेः सन्यनिटः। सन्यङन्तस्येति चेद्दशेः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। इ यक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः। यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनम्। तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः। अशेर्हि प्रतिपदमिड्विधीयते स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति। तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति। अथवा नैतदश्नोरूपम्। यजेरेतच्छान्दसो वर्णलोपः। तद्यथा। तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्नयइति प्राप्ते। आम्बानां चरुम्। नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते। आव्याधिनीरुगणाः। सुगणा इति प्राप्ते। इष्कर्तारमध्वरस्य। निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। शिवा उद्रस्य भेषजी। शिवा रुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते। अश्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरश्नोत्यर्थः। अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा। एवं तर्हि यजिरप्यश्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदनेपि वर्तते। केशान्वपति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट ईरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति ॥

इतीअङ्। षत्वकत्वषत्वानि। पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदं शानच्। अचिक्षमाणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति। तेनैवेति। यथा छान्दसत्वादिण् न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचनमपि। तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम्। वर्णलोप इति। यियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः। उपेयप्राधान्यर्थत्वादुपायानां धातूनां चानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ ११ दीर्घकुत्वेति। यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति। समुदायादेशत्वात्संप्रमुग्धत्वात्। यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थाने द्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विष्प्रयोगे। तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमोहाभा- ६३१

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि दृश्यते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवं तर्हि दीर्घकुत्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनात्। दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति। तुष्टूषति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति। तत्राजन्ता नास नीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम्। कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। द्विर्वचनमप्यनित्यम्। अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति। जुहूषति। कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति ॥

वात्। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह। इदमिहेति। नित्यं द्विर्वचनमिति। आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति। व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥ रामः ११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचनेऽभ्यस्तत्वाभावात्संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं त
तः संप्रसारणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम्। क्षीरोदक इति। व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिप

जुहूषति। जो हूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टो हूयतिर्भवति। त
त्र ह्वोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्यु
च्यते सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिद्ध्यतीति। षत्वं च द्विर्वच नाधिक
स्य न सिद्ध्यति। यियक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य न ष्टः सन्भवति।
तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति।
किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्षत्वं पूर्वत्रासिद्धे षत्वं सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। आरब्धोऽत्राभ्यस्तविधि
प्रतिषेधः। आरब्धोऽत्राभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति। ईर्त्सन्ति। ईप्सन्। ईर्त्सन्। ऐप्सन्।
ऐर्त्सन्। किं च स्यात्। अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। नैष दोषः। उक्तोऽत्र परिहारः।
सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद् झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात्। सङाश्रये च कार्ये समु
दायस्य समुदायादेशत्वाद् झलाश्रये चाव्यपदेशः। किं कारणम्। आमिश्रत्वात्। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति।
तद्यथा क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन्वाऽवकाशे क्षीरं कस्मि
न्नवकाशे उदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः
कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति। तत्र को दोषः। सङि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति। इदमिह संप्रधार्यं द्वि
र्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्कुत्वादीनि। पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि सिद्धासिद्ध
योश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कर्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। विभा
षिताः प्रयोजयन्ति। दोग्धा। दोग्धा। द्रोढा। द्रोढा ॥

रत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। सप्तम्येकवचनं वा प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम्। सङी
ति। सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। विभाषिता इति। विधय इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दाश्वान्। षह मर्षणे इति चौरादिकस्याधृषणाद्वेति विभाषितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम्। चक्रमिति। घञर्थे क विधानमिति कः।

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति। इहस्थाने
द्विर्वचने णिलोपोऽपरिहृतः। सन्यङोः परतो द्विर्वचनमिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। सन्यङन्तस्य द्विर्वचने इह
न्तेः कुत्वमपरिहृतम्। तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्देश्यः। तत्रेदमपरिहृतं सन
इट्प्रतिषेध इति। एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति। कथं जेघ्रीयते। वक्ष्य
त्येतत्। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति। दाश्वान् साह्वान्। दाश्वानिति किं निपात्यते। दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्र
तिषेधौ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान्। साह्वानिति किं निपात्य
ते। सहेर्दीर्घत्वं च। किं च। द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान्बलाहकः। साह्वान्। मीढ्वानिति किं निपात्यते। मिहेर्ढत्वं ति
च यच्च पूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च। मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड। यथेयमिन्द्र मीढ्वः। महार्थो वै ग
म्यते। कः पुनर्महार्थः। महिर्दानकर्मा। अतः किम्। इत्वमपि निपात्यम्। महार्थ इति चेद् मिहेस्तदर्थत्वा
त्सिद्धम्। महार्थ इति चेन्मिहिरपि महार्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। कथं मिहिर्महार्थे व
र्तते। बहूर्था अपि धातवो भवन्ति। अस्ति पुनरन्यत्रापि क्वचिन्मिहिर्महार्थे वर्तते। अस्तीत्याह। मिहेर्मेघः।
मेघश्च कस्माद्भवति। अपो ददातीति। द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उ
पसंख्यानं कर्तव्यम्। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसमिति। कादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। बभ्रुः।
पप्रुरिति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य॥ चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्।
आक्चाभ्यासस्य। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घश्च॥ हन्तेर्घश्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत आ
क्चाभ्यासस्य। घनाघनः। पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्। पाटयतेर्णिलुग्वक्तव्यः। अचि द्वे भवत इति वक्त
व्यम्। दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चागमः। पाटूपटः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकि
किनोरुत्वेभ्यः। यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्ववि
प्रतिषेधेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ययुरिति। योद्वे चेत्यत्र द्वे चेति न वक्तव्यं भवतीति भावः। चराचर इति। अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिःशेषाभावः। सोपुप्यत

द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र। मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। चक्रतुः। चक्रुरिति। अयवायावादेशानामवकाशः। चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। आल्लोपस्यावकाशः। गोदः। कम्बलदः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः। ययुः। तस्थतुः। तस्थुः। उपधालोपस्यावकाशः। श्लेष्मघ्नं मधु। पित्तघ्नं घृतम्। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। णिलोपस्यावकाशः। कारणा। हारणा। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। उत्वस्यावकाशः। निपूर्त्तीः पिण्डाः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। द्विर्वचनात् प्रसारणाल्लधात्वादिविकारीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः। द्विर्वचनात् प्रसारणाल्लधात्वादिविकारीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः। बिभिदतुः। बिभिदुः। संप्रसारणस्यावकाशः। इष्टम्। सुप्तम्। इहोभयं प्राप्नोति। ईजतुः। ईजुरिति। नैतदस्ति। अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किं तीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। इदं तर्हि सोषुप्यते। इदं चाप्युदाहरणम्। ईजतुः। ईजुः। ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किं तीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति। न सिध्यति। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। आत्वस्यावकाशः। ग्लाता। म्लाता। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। जग्ले। मम्ले। धात्वादिविकाराणामवकाशः। नमति। सिञ्चति ॥

इति। स्वपिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणम्। जग्ल इति। भावे लकारः। अशितीति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम्। एवं सत्वनत्वे अपि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ चेक्रीयतइति। यङिरीङ्‌-तइतिरीङादेशः। उवोणोति। अमन्त्र इति प्रतिषेधादिजादेरित्याम्नभवति। नैकमुदाहरणमिति ६।११
१२ अन्यथाऽभ्यासस्यानेरितिब्रूयात्। उवोणेत्यादौतु छन्दसत्वाद्यथाम्न दृश्यते। ततइयङादिप्रकरणे तन्वादीनांछन्दसि

द्विर्वचनस्यसएवावइहोभयंप्राप्नोति। ननाम। सिषेच। ससौ। रीत्वस्यावकाशः। मात्रीयति। पित्रीयति। द्विर्वचनस्यसएवावइहोभयंप्राप्नोति। चेक्रीयते। जेह्रीयते। ईत्वस्यावकाशः। पीयते गीयते। द्विर्वचनस्यसएवावइहोभयंप्राप्नोति। पेपीयते। मेमीयते। इत्वोत्वयोरवकाशः। आस्तीर्णंनिपूर्तम्। द्विर्वचनस्यसएवावइहोभयंप्राप्नोति। आतेस्तीर्यते। निपोपूर्यते। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता गौः। द्विर्वचनस्यसएवावइहोभयंप्राप्नोति। चिचाय। चिचयिथ। लुलाव। लुलविथ। नैतदस्तिप्रयोजनम्। अस्त्वत्रद्विर्वचनं द्विर्वचनेकृतेपरस्यगुणवृद्धीभविष्यतः। न इदंतर्हिप्रयोजनम्। इयाय। इययिथ। ननु चात्राप्यस्तुद्विर्वचनं द्विर्वचनेकृतेपरस्यगुणवृद्धीभविष्यतः। न सिद्ध्यति। अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वंप्राप्नोति। वार्णादाङ्गंबलीयइतिगुणवृद्धीभविष्यतः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिवार्णादाङ्गंबलीयोभवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। नह्यन्तरेणगुणवृद्धीअसवर्णपरोऽभ्यासोभवति। नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्त्यर्थमेतत्स्यात्। इयेतः। इयक्षः। उवोण। उवोणिथ। यत्तर्हिदीर्घइणःकितीतिदीर्घत्वंशास्ति। एतस्याप्यस्तिवचनेप्रयोजनम्। किम्। सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात्। स्यथैवतर्हिसवर्णदीर्घत्वंबाधतेएवंयणादेशमपिबाधेत। एवंतर्हियणादेशेयोगविभागःकरिष्यते। इदमस्ति। इणोयणभवति। ततएरनेकाचः। एश्चानेकाचइणोयणभवति। ततोऽसंयोगपूर्वस्य। एरनेकाचइत्येव। असवर्णग्रहणमेवतर्हिज्ञापकम्। ननु चोक्तमस्त्यर्थमेतत्स्यादिति। नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणंप्रयोजयति। एवमपिस्थानिवद्भावादियङ्प्राप्नोति। अथ सत्यपिविप्रतिषेधेयावतास्थानिवद्भावःकथमिवैतत्सिद्ध्यति। कस्मादेवात्रनभवति। योनादिष्टादचःपूर्वस्तस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भावः। आदिष्टाच्चैषोऽचःपूर्वइति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥

वहुत्वमित्युवङ्‌भविष्यति। यथासुवर्गौलोकइतिभावः। एवमपीति। यदिपूर्वंद्विर्वचनंक्रियतेपश्चाद्गुणवृद्धीइत्यर्थः॥ राम॰
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्यङः संप्रसारणम्॥ कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति। पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकु
लम्। यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते। यदा तु कारीषगन्धीपु
त्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येवा वर्णग्रहणादिति। वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह
च वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः। न चात्र तदादिविध्यभावेऽपि तदादौ पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो यस्मात्तत्पुरुषद्वय
नेनाध्याहारः। ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः स्मापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शा
खायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते। यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या।

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः। ष्यङः संप्रसारणे
पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति। पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्। कारी
षगन्ध्यापतिकुलम्। वर्णग्रहणात्सिद्धम्। वर्णग्रहणमेतद्भवति। यस्मिन्विधिस्तदादाविति। न चेदं वर्ण
ग्रहणम्। वर्णग्रहणमिति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः। वर्णग्रहणमिति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुत्र
पत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति। कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः। कारीषगन्ध्यापरमपतिः। कौमुदगन्ध्यापरमपु
त्रः। कौमुदगन्ध्यापरमपतिः। किं कारणम्। अत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम्। सि
द्धं तूत्तरपदवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात्। पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम्॥

गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्य उक्तं न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पु
रुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदन्तप्रतिषेध इति। तद
न्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम्। तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशे
ष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे। विशेषणविशेष्यभावे च का
मचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते। तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपद एव पुत्रपती गृह्येते। पुत्रपति
भ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·वै· ष्यङन्तमिति।प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तस्यकार्यित्वात्।हंसशिरांसीति।अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्धकाराकारस्यदीर्घप्रसङ्गः।
१४ तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।पूर्वपदमुत्तरपदमितिसंबन्धिशब्दावेतौ।सतिपूर्वपदेउत्तरपदंभवति।
सतिचोत्तरपदेपूर्वपदमिति।नचात्रपुत्रपतीउत्तरपदे।इहापितर्हिनप्राप्नोति।कारीषगन्धीपुत्रः।का
रीषगन्धीपतिरिति।किंकारणम्।पूर्वपदमित्युच्यते।नह्यत्रष्यङ्पूर्वपदमस्ति।ष्यङन्तमेतत्पूर्वपद
म्।कथम्।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति।यदिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभव
तीत्युच्यते।परमकारीषगन्धीपुत्रः।परमकारीषगन्धीपतिरितिनसिध्यति।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स
तदादेर्ग्रहणंभवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति।यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते।अतिक्रान्तःकारीषगन्ध्यामतिकारी
षगन्ध्यः।तस्यपुत्रः।अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः।अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापिप्राप्नोति।अस्त्रीप्रत्यये
नानुपसर्जनेन।योह्यनुपसर्जनंस्त्रीप्रत्ययोभवत्येषातत्रपरिभाषाप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभव
तीति।ष्यङन्तेयावन्तोयणस्तेषांसर्वेषांसंप्रसारणंप्राप्नोति।वाराहीपुत्रः।तार्णकर्णीपुत्रः।तत्राप्र
त्ययस्यस्यप्रतिषेधः।तत्राप्रत्ययस्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थेसि
द्धम्।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्यनभविष्यति।अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यवा।
अथवाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कःपुनरत्रविशेषः।एषावाप
रिभाषाक्रियेत।अप्रत्ययस्थस्यवाप्रतिषेधउच्येत।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याःप
रिभाषायाःप्रयोजनानि।कानि।प्रयोजनं नसंप्रसारणेसंप्रसारणम्।नसंप्रसारणेसंप्रसारणमित्ये
तन्नवक्तव्यंभवति।कथंव्यधेर्विद्धइति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।नैत
दस्तिप्रयोजनम्।क्रियतेन्यासएव।सान्तमहतोदीर्घत्वेप्रयोजनम्।पयांसि।यशांसि।पय इत्यस्यापिप्रा
प्नोति।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।नोपधायाइति
तत्रवर्तते।एवमप्यनांसिमनांसीत्यत्रापिप्राप्नोति।सान्तसंयोगेनोपधांविशेषयिष्यामः।सान्तसंयोगस्यनो एम:
पधायाइति।एवमपिहंसशिरांसि।ध्वंसशिरांसिअत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।हस्मतेर्हंसः ॥ १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हन्तेरिति। वृत्रवदिह नीति लक्षणसद्भावात्। हन्तीति। गच्छतीत्यर्थः। यथापरिभाषितमिति। परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः।
कः पुनराह। हम्मतेर्हंस इति। किं तर्हि हन्तेर्हंसः। हन्त्यध्वानमिति। एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते ।
सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः। सान्तसंयोगेन नोपधां वि
शेषयिष्यामः। सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति। अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम्। त
क्ष्णा। तक्ष्ण इति। तदित्यत्रापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतद
पि नास्ति प्रयोजनम्। अनाकारं विशेषयिष्यामः। अनो योऽकार इति। एवमप्यनसानसे इत्यत्रापि प्राप्नोति।
अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः। अनाऽकारम्। अन्कारान्तस्यानो योऽकार इति। एवमप्यनस्तक्ष्णानस्तक्ष्णे
इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। भस्येति तत्रोप
स्थितमिदं भवति यचि भमिति। तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः। अनाऽकारम्। यजादिप
रस्यानो योऽकार इति। मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। न्यमार्ट्। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदे
शस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथापरिभाषितमिको गुणवृद्धी इति
इक एव वृद्धिर्भविष्यति। एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति। अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति। वसोः
संप्रसारणे। वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्। विदुषः पश्य। विदिवकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्य
सदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्य
ति। इदूकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति। युवादीनां
च संप्रसारणे प्रयोजनम्। यूनः पश्य। यूना। यूने। यकारस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति न
दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति। उकारेण व्यवहित
त्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यव
धानमेव। एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। वेरुपधाग्रहणं च। वेरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भ
वति। वेरुपधाया दीर्घ इक इति ॥

अबिभरिति। डुभृञोलङ्। तिप्सिपोरन्यतरः। शप्श्लुः। द्विर्वचनम्। भृञामिदितीत्वम्। सोतेति। धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्व प्रसङ्गः। स्यदत्यत्रेति। तदोःसः सावनन्त्ययोरिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति। मङ्क्त्व्यमिति। पदान्त्यसदेशत्वाभावात्संयोगादिलोपाप्रसङ्गः। माषवापाणामिति। विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः

इहकस्मान्न भवति। अबिभर्भवान्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः। आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति। धात्वादेः षः सः। णो नः। इहैव स्यात्। नेता। सोता। इह न स्यात्। नमति। सिञ्चतीति। आदित्यदादिविधिः। इहैव स्यात्। तद् सः। त्यद् स्यः। इत्यत्र न स्यात्। त्यदादिविधिः। संयोगादिलोपः। इहैव स्यात्। मङ्क्ता। मङ्क्त्व्यमित्यत्र न स्यात्। संयोगादिलोपः। कुत्वम्। इहैव स्यात्। पक्ता। पक्तव्यमित्यत्र न स्यात्। ढत्वम्। इहैव स्यात्। लेढा। लेढव्यमित्यत्र न स्यात्। भष्भावः। इहैव स्यात्। अभुत्सि। अभुत्साताामित्यत्र न स्यात्। षत्वमिहैव स्यात्। द्रष्टा। द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात्। णत्वम्। इहैव स्यात्। माषवापेण। माषवापाणामित्यत्र न स्यात्। एते दोषाः समाभूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या। लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु। इदं प्रतिविधीयते। उदात्तनिर्देशात् सिद्धम्। यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति। स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्सम्भवस्तौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः। अन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति ॥

उदात्तनिर्देशादिति। यथा स्वरितेनाधिकारः। एवमुदात्तेनैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्तव्य इति। सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदमेकमिति। अबिभरित्यत्रान्त्यसदेशस्यैकोऽसंभवादनन्त्यसदेशस्यैकः प्राप्नोति दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते॥ बन्धु॥ का
रीषगन्ध्यामातास्येति बहुव्रीहौ कृते स्यादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ब

इदमेकं यथादोषास्तथा वीरुधां उपधाग्रहणमिति। अबिभर्भवान्। तच्चापि क्रियते न्यास एव। ष्यङः संप्रसारणम्॥ ब
न्धुनि बहुव्रीहौ॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङः प्रसार्यौ विभाषया। मातच्। कारीषगन्ध्यामातास्य कारीषगन्धीमातः।
कारीषगन्ध्यामातः। मातच्। मातृक। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृ। कारीषगन्धीमाता। का
रीषगन्ध्यामाता॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च॥ वयिग्रहणं किमर्थम्।
न वेञ् यजादिषु पठ्यते। वेञश्च वयिरादेशः क्रियते। तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम्। तत्रेतस्मात् ङिदर्थो
यमारम्भ इति। तच्च न। लिड्यमादेशः। लिट् च कित् एव। अत उत्तरं पठति। वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात्। वयि
ग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। सः वयेर्मा भूदिति। यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्वि
धिः प्राप्यते एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति। न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य। न वा एष दोषः। किं कार
णम्। यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्र
हणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात्। वयेः पित्सु वचने
ऽभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति। ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचनेऽभ्यासयकारस्य सं
प्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः। न सिध्यति। किं कारणम्। कितीति तत्रानुवर्तते। एवमपि वयेः पित्सु वचनेऽभ्या
सस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति। किं कारणम्। हलादिःशेषेण बाध्यते। नात्र हलादिःशेषः प्राप्नोति। किं
कारणम्। वक्ष्यति ह्येतत्। अभ्याससंप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेति। स एष वयेर्यकारस्य संप्रसार
णप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति। पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात्। पित्यभ्यासार्थमि
ति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अविशिष्टत्वात्। अविशेषेण प्रतिषेधः। निवृत्तं तत्र कितीति। आतश्चाविशेषेण।
वेञो पि हि पित्सु वचनेऽभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते। ववौ। ववियथेति ॥

धित्वान्तोदात्तत्वं न भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानान्न द्यूतश्चेति पक्षे समासान्ताभावः॥ ग्रहिज्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ग्रह्यादेर्ज्य इति सूत्रमाकारि। वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणाल्लिटि संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यती
१९ त्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति। यद्यपि वयो यकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोऽस्ति तथापि पुष्कलपरिहारं व
क्तुमेतन्नाश्रितम्। अथवा लिटि वय इति योगविभागः करिष्यते। तत्र वयिग्रहणे मा वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भ
विष्यति। ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारस्यान्यश्चास्ति तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवतीत्याशङ्क्यो॥

विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते। न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्॥ ग्रहिव
श्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः। यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति। तन्न। यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्यात्।
वकारस्य प्रसज्येत। रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्र
तिषेधः सिद्धो भवति। तस्माद्वक्तव्यमेतत्। ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति। अथोभयेषां ग्रहणं
किमर्थम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। वचिस्वपियजादीनाम्। ग्रहादीनां च। नैतदस्ति प्रयो
जनम्। प्रकृतमुभयेषांग्रहणमनुवर्तते। यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति
भृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वचिस्वपियजादी
नां किति। ग्रहादीनां ङिति च। वचिस्वपियजादीनां किति। ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। किति ङितीति नि
वृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवैक
योगः करिष्यते। वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति ततो लिट्यभ्यासस्येति। न चैकयो
गेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवोभयं निवृत्तम्। तदपेक्षिष्यामहे ॥

क्तं विकृतिग्रहणमिति। प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्न तु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः। तदेवं
वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ लिट्यभ्या॥ ग्रहीति॥ असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। भाष्यकारस्तु रे रामः
फस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारेणैतदुक्तं तन्नायुक्तमिति मन्यमान आह। यदुच्यत इति। १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदंतर्हीति।उभयेषांग्रहणात्तुनः संप्रसारणस्यविधिर्भवन्विध्यन्तरस्यबाधकोभवति।आकारलोपश्चेति।सतिचाकार

इदंतर्हिउभयेषांग्रहणस्यप्रयोजनम्।उभयेषामभ्यासस्यसंप्रसारणमेवयथास्यात्।यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति।किंचान्यत्प्राप्नोति।हलादिशेषः।अभ्यासस्यसंप्रसारणंहलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेनेतिवक्ष्य ति।सपूर्वविप्रतिषेधोनपठितव्योभवति।अभ्याससंप्रसारणंहलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन अभ्याससंप्रसार स्य णंभवति हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेन।अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः।इयाज।उवाय।हलादिशेषस्याव काशः।बिभिदतुः।बिभिदुः।इहोभयंप्राप्नोति।विव्याध।विव्यधिथ।अभ्याससंप्रसारणंभवति पूर्वविप्रति षेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवासंप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि।नवावक्तव्यः।किंका रणम्।संप्रसारणाश्रयस्यबलीयस्त्वादन्यत्रापि।संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीति वक्त व्यम्।अन्यत्रापिनावश्यमिहैववक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।प्रयोजनंरमाल्लोपेयङ्यणः।रम्।भृष्टः।भृष्टवा न्।संप्रसारणंचप्राप्नोतिरम्भावश्च।परत्वाद्रम्भावः स्यात्।संप्रसारणंबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।संप्रसा रणंयथास्यात्।आल्लोपः।जुहुवतुः।जुहुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोत्याकारलोपश्च।परत्वादाकारलोपःस्यात्। संप्रसारणंबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।संप्रसारणंयथास्यात्।संप्रसारणेकृतेपूर्वत्वंचप्राप्नोत्याकारलोप श्च।परत्वादाकारलोपःस्यात्।संप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।पूर्वत्वंयथास्यात्।इयङ्।शु शुवतुः।शुशुवुः।संप्रसारणंचप्राप्नोति।इयङादेशश्च।परत्वादियङादेशःस्यात्।संप्रसारणंबलीयोभव तीतिवक्तव्यम्।संप्रसारणंयथास्यात्।यण्।संप्रसारणेकृतेपूर्वत्वंचप्राप्नोति।यणादेशश्च।परत्वाद्यणा देशःस्यात्।संप्रसारणाश्रयंचबलीयोभवतीतिवक्तव्यम्।पूर्वत्वंयथास्यात्।नैतानिसन्तिप्रयोजनानि। यत्तावदुच्यतेरमिति।इदमिहसंप्रधार्यम्।रम्भावःक्रियतांसंप्रसारणमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वाद्र म्भावः।नित्यंसंप्रसारणंकृतेपिरम्भावेप्राप्नोत्यकृतेपि।रम्भावोपिनित्यःकृतेपिसंप्रसारणेप्राप्नोत्यकृतेपि॥

लोपेतस्यस्थानिवद्भावादुवङ्नस्यात्ततश्चयणादेशःप्रसज्येत।यणादेशश्चेति।एरनेकाचइत्यनेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपदेश इति। तेनोपदेशे योरेफस्तस्य रम्भावः। उरुव्यचादिति। उरु विचतीति मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः ॥
स्वापे॥ ङितीति वर्तत इति। क्ङितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वात्स्वरितत्वाद्वा नानुवर्ति ष्यत इति भावः। तच्च ङिद्ग्रहणं लिट्यभ्यास
स्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते। लिटो ङित्त्वासंभवादिहैवत्वनुवर्तते। न चान्य इति। यङ् तावदनेकाच्त्वात्स्वापेर्नास्ति। अ
पि स्वार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितमङादयः स्वापेर्न विहिताः॥ नवशः॥ वशेर्यङीति। यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङिद्ग्र
णानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्तिककारो यङ्ग्र

कथम्। योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति। अनित्यो रम्भावः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं का
रणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि गृह्यन्त एवमप्यनित्यः। उपदेश इति वर्तते। तच्चाव
श्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं वरीभृज्यत इत्येवमर्थम्। आङ्लोपे यङ्यण इति। नित्यं संप्रसारणम्। अन्तरङ्ग
पूर्वत्वम्। तदेतदन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बली यो भवतीति वक्तव्यम्। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः।
उभयं न वक्तव्यम्। उक्तमुभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्। उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्। य
दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम्। व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्त
व्यम्। किं प्रयोजनम्। अज्णिति संप्रसारणार्थम्। अज्णिति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता। उद्विचितुम्। उद्वि
चितव्यम्। अनसीति किमर्थम्। उरुव्यचाः। कण्टकः॥ स्वापेश्चङि॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। ङिती
ति वर्तते। न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः॥ नवशः॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः। वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः
संप्रसारणस्य। वावश्यते। क्व मा भूत्। उष्टः। उशन्तीति। स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। यङीति व
र्तते। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न यङीति वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्यायो यदुत
अधिकारा अनुवर्तेरन्निति॥ शृतं पाके॥ किं निपात्यते। श्राश्रप्योः शृभावः॥ श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

हणानुवृत्तिमन्वाचष्टे। नैतदन्वाख्येयमिति। स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव। ततश्च ङितीत्यस्यानधिकाराद्यङेव संबध्य
ते। अनन्तरत्वात्॥ शृतं पाके॥ श्राश्रप्योरिति। श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते। श्रै पाक इति भ्वादौ। घटादिषु तु मित्त्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते।
श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीति योऽर्थः स एव श्रपय
तीति गम्यते। तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदाऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥ राम॰ १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति। हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षणः उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि शृतमिति न भवति किंतु श्रपितमिति। तत्र श्राश्रप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते। एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते। द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च। पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोऽर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वाच्चेति। आङाश्र

क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्। शृतं क्षीरम्। शृतं हविः। क्व माभूत्। श्राणा यवागूः। श्रपिता यवागूरिति। अपेः शृतमन्यत्र हेतोः। अपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति॥ प्यायः पी॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः। आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम्। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः। किंप्रयोजनम्। नियमार्थम्। आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव। क्व माभूत्। आप्यानश्चन्द्रमा इति। उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः। अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति। क्व माभूत्। प्रप्यानोऽन्धुः। प्रप्यानमूधः। आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः। भवति हि पीनं मुखम्। पीनाः शंबलाः। स्थूलस्फा पीनमुखी कन्येति॥ विभाषा श्वेः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्वियतुः। शिश्वियुः। किमुच्यतेऽभ्यासलक्षणस्येति। न पुनः किल्लक्षणस्यापि। किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति। किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते। यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत॥

यणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः। आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः॥ विभाषा श्वेः॥ लिटः कित्त्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम्॥ तत्र संप्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह। श्वेर्लिटीति। यथैवेति। किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येयजादयइति। केषुचिदवयवेषुकृतंशास्त्रंसमुदायेप्रवृत्तंभवति। नहिश्वयतेरिति। यजादीनामितिवचनस्यावाच्यादिशब्दोपादानाद्यथापाठंसर्वेषांचोदितत्वात्कार्येणभाव्यम्। सर्वकार्यार्थश्वगणपाठः इतिकिंतिसंप्रसारणंयजादिषुश्वयतिपाठस्यावकाशइत्यपिनशक्यतेवक्तुम्। ह्वः सं॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागइति। इहैकमनेकंवाकार्यंविधातुंकालविच्छेदाभावेननिर्देशएकयोगः। तत्रैकस्मिन्योगेपठ्यमानेऽव्याप्तिरितियोगविभागः कर्तव्यः। ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्य

नब्रूमोऽपवादत्वात्श्वयतिलक्षणंकिल्लक्षणंबाधिष्यतइति। किंतर्हिपरत्वात्। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः। यित्तिवचनानि। शुशाव। शुशविथ। शिश्वाय। शिश्वयिथ। किल्लक्षणस्यावकाशोऽन्येकितः। शूनः। शूनवान्। इहोभयंप्राप्नोति। शिश्वियतुः। शिश्वियुरिति। श्वयतिलक्षणंभवतिविप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणादपितर्हिश्वयतिलक्षणंभविष्यति विप्रतिषेधेन। अभ्यासलक्षणस्यावकाशोऽन्येयजादयः। इयाज। उवाय। श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परंधातुरूपम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। शुशविथ। श्वयतेरभ्यासस्योभयंप्राप्नोति। शिश्वियुः। श्वयतिलक्षणंभविष्यतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। नहिश्वयतेरभ्यासस्यान्येयजादयोऽवकाशः। श्वयतेर्यजादिषुयः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तोविप्रतिषेधः। तस्मात्सुष्ठुच्यतेश्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधइति॥ ह्वः संप्रसारणम्॥ अभ्यस्तस्यच॥ ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः। ह्वः संप्रसारणेयोगविभागः कर्तव्यः। ह्वः संप्रसारणंभवति। णौच संश्चङोः। ततोऽभ्यस्तस्यचसंप्रसारणंभवतीति। किमर्थोयोगविभागः। णौचसंश्चङ्विषयार्थः। णौचसंश्चङ्विषयेह्वः संप्रसारणंयथास्यात्। जुहावयिषति। अजूहवत्। किंपुनः कारणंनसिध्यति। ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यते।

तदुक्तमिहितेएवंतर्हिह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः। तत्रपौनरुक्त्यंपरिहरति। जिह्वायकीयिषतीत्यादौसंप्रसारणंमाप्रवर्तिष्टेतिह्वयतेरर्थाव्यतिरेकोरूपाव्यतिरेकोवाश्रयितव्यस्तत्रपूर्वग्रन्थोऽर्थव्यतिरेकाश्रयउत्तरस्तुरूपव्यतिरेकाश्रयः। इहह्वयतेरर्थोयत्रनव्यतिरिच्यतेयथाजुहावजुहविथेति। तत्रसंप्रसारणेनभाव्यम्। नत्वर्थव्यतिरेके। ह्वाययतौचण्यर्थस्यप्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थोह्वयतिरितिपूर्वपक्षः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचैतदिति। अव्यतिरिक्तार्थस्येतिभावः। अव्यतिरिक्तार्थत्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह। ह्वू एतदिति। णिचि तर्हि युक्किकृते रूपस्याव्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणाप्राप्तिरिति मत्वाह। एवंतर्हि ह्वूयतेरिति। युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह। ह्वूयतेरिति। प्रकारान्तरेण संप्रसङ्गपरेणाव प्राप्तिमाह। एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति। अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। व्यवहितत्वादिति। अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। तद्यथेति। ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वंप्रती

नचैतद्ह्वोऽभ्यस्तम्। कस्य तर्हि ह्वाययतेः। ह्वू एतदभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवंतर्हि ह्वूयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते। न चात्र ह्वूयतिरभ्यस्तम्। कस्तर्हि ह्वाययतिः। ह्वूयतिरेवात्राभ्यस्तम्। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम्। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम्। अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात्। जुहूषति। जोहूयते। अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः। अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात्। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः। समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा। अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति। ह्वायकीयतेः सन्। जिह्वायकीयिषति। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्वै घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथवाऽकारो मत्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्त्यस्मिन्सोऽयमभ्यस्तोऽभ्यस्तस्येति। अथवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वूयतिसमानाधिकरणा षष्ठी।

यते। दृष्टान्तेषु मुख्यार्थासंभवे कथं गौणस्य ग्रहणम्। तस्य संस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददोषः। अथवेति। यौगिकत्वान्निमित्तेऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः। ह्वूयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते। ननु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वूयतिरेव निर्दिष्टः। प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्यास्थाने षष्ठीकृता। व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ। अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वूयतिस्तस्येत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यस्तस्ययोर्ह्वयतिरिति। एवंचोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः। जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भव त्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणाभावात् तत एव सन् चङ्परे णौ न प्रा प्नोतीति योगविभागः कर्त्तव्यः॥ अपस्पृ॥ कस्यांचिच्छाखायामपस्पृधे यामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते। पदद्वयं चान्यस्या म्। तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम्। तदुभयमप्यनेन न संगृह्यते। एकश्रुत्या स्वरसर्वनाम्नापाठात्। तत्रैकपद्ये तिङ्ङतिङ इति निघातः

कातर्हि संबन्धषष्ठी। अभ्यस्तस्ययोर्ह्वयतिः। किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः प्रकृतिः। ह्वोभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति। यो गविभागस्तु कर्तव्य एव। नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः। किं तर्हि ह्वायययतिः। अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चि च्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्तीः। अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते। स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्य मपुरुषस्य द्विर्वचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। द्वन्द्वश्च विस्लोयदपस्पृ धेथाम्। अस्पर्द्धेथामिति भाषायाम्। अपर आह। अपपूर्वात्स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विव चने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। द्वन्द्वश्च विस्लोयदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्द्धेथामिति भाषाया म्। श्राताश्रितमिति किं निपात्यते। श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते। क्व पुनः श्राभावः। क्व वा श्रिभावः। सोमे श्राभावः अन्यत्र श्रिभावः। न तर्हीदानीमिदं भवति। श्रितः सोम इति। बहुवचने श्राभावः। न तर्हीदानीमिदं भव ति। श्रितानो ग्रहा इति। सोमबहुत्वे श्राभावः। अन्यत्र श्रिभावः॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम्॥ किमर्थमिदमुच्य ते। वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तम्। तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति। दृश्यते च पर स्य यथा स्या न्न पूर्वस्येति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न संप्रसारणे संप्रसारणम्। एवमर्थमिदमु च्यते। किमन्ये प्येवंविधयो भवन्ति। अतो दीर्घो यञि सुपि चेति। घटाभ्याम्। अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मा न्न भवति। अस्यत्र विशेषः। इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोन्त्यस्येति ॥

प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः। ततो द्वन्द्वस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम्। तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः। सोमबहुत्व इति। सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात् सोमादन्यत्रैकत्वेपि श्राभावः क्वचिद् दृश्यते॥ नसंप्र॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं तर्हीति। संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहापि शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। न हि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चान्त्यो यणस्ति।
एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति। अन्त्यसदेशो यो यण् तस्य कार्यं भविष्यति। नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजना
नि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। यदयं प्यायः पीभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञाप
कम्। पीभाव एतत्प्रयोजनम्। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः। एतद्रूपं यथा स्यादिति। यदि चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्या
त् पीभाववचनमनर्थकं स्यात्। संप्रसारणे कृते संप्रसारणपूर्वत्वे द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात्। आपी
नोऽन्धुः। आपीनमूध इति। पश्यति त्वाचार्यः। न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। ततः प्यायः पीभावं शास्ति। नै
तदस्ति ज्ञापकम्। सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति। न च प्यायः संप्रसारणेन सिध्यति। संप्रसारणे हि सत्य
न्त्यस्य प्रसज्येत। एवमपि ज्ञापकमेव। कथम्। प्याय इति। नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि विशेषणषष्ठी। प्यायो यणि
ति। तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। यदयं प्यायः पीभावं शास्ति। एवमप्यनैका
न्तिकमेतत्। एतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति। तत्र कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्व
स्येति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसार
णं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः श
क्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात्। अथापि पूर्वमनभि
निर्वृत्तम्। परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव। तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति। नैष दोषः।
यत्तावदुच्यते। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति। इङ्गितेन चेष्टितेन निमिषि
तेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते। एतदेव ज्ञापयति। परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति।
यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति। यदप्युच्यते। एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं त
द्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या
कर्तुमिति। अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः। न च वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हलादिः शेषापवादइति। उत्सर्गसदेशश्चापवादोभवतीतिपरस्यैवसंप्रसारणंभवतिनपूर्वस्य। एकादेशेकृतेइति। परंप्रत्यादिवद्भावात्। उपोषुषेति। उपपूर्वादुसेभीर्णायांसद्वसश्चुवइतिकस्यादेशविधानाद्भूतसामान्येलिडनुमीयते।

संप्रसारणाश्रयंयत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधम्। ततःपूर्वत्वेप्रतिषिद्धेयणादेशेनसिद्ध्यायदप्युच्यते। अथापिपूर्वमनभिनिर्वृत्तंपरमप्यनभिनिर्वृत्तमेवतत्रनिमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नइति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति। तद्यथा। इन्द्रार्थास्थूणाइन्द्रइति। एवमिहापिसंप्रसारणार्थंसंप्रसारणम्। तत्रयत्प्रसारणार्थंप्रसारणंतस्मिन्प्रतिषेधोभविष्यति। अथसंप्रसारणमितिवर्तमानेपुनःसंप्रसारणग्रहणंकिमर्थम्। संप्रसारणप्रकरणेपुनःसंप्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्रप्रसारणप्रतिषेधार्थम्। प्रसारणमितिवर्तमानेपुनःसंप्रसारणग्रहणेएतत्प्रयोजनंविदेशस्थमपियत्संप्रसारणंतत्रापिप्रतिषेधोयथास्यात्। व्यचोलिटिविव्यचेनैतदस्तिप्रयोजनम्। हलादिःशेषापवादोत्र संप्रसारणम्। इदंतर्हिश्वयुवमघोनामतद्धिते। यूना। यूने। उच्यमानेप्येतस्मिन्नसिद्ध्यति। किंकारणम्। उकारेणव्यवधानात्। एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्। एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवंतर्हिसमानाङ्गग्रहणंचासमानाङ्गग्रहणंचकर्तव्यम्। नसंप्रसंप्रसारणेसंप्रसारणंसमानाङ्गइतिवक्तव्यम्। तत्रोपोषुषिदोषः। तत्रोपोषुषिदोषोभवति। उपोषुषा। उपोषुषे। उपोषुषि। नवायस्याङ्गस्यप्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्प्राप्तिप्रतिषेधात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। यस्याङ्गस्यप्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन्द्वितीयाया प्राप्तिःसाप्रतिषिध्यते। अत्रचवसिःक्वसावङ्गम्। क्वस्वन्तंपुनर्विभक्तौ ॥

तस्यक्वसुर्वेचिस्वपीतिसंप्रसारणम्। द्विर्वचनमकःसवर्णेदीर्घः। वस्वेकाचाद्घसामितीट्। शासिवसीतिषत्वम्। तृतीयैकवचनम्। वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम्। वलादित्वाभावादिडभावः। अत्रसमानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपीतिसंप्रसारणस्यनिषेधप्रसङ्गः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचमिति। तिसृणां चोः स्मिन्निति समासः। ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः। कक्ष्याया इति। आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्र कक्षीव
च्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम्॥ वष्वश्चास्यान्यतरस्याम्॥ अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम्। तत्र

अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन न किं क्रियते। यावद्ब्रूयात् प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषे
धेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति। अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोः। यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भव
ति। अथवा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन न किं क्रियते यावद्ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। असि
द्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति। ऋचि त्रेरुत्तरपदा
दिलोपश्छन्दसि। ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यम्। उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः। तृचं सूक्तम्। त
चं साम। छन्दसीति किम्। त्र्यृचानि। रयेर्मतौ बहुलम्। रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम्। आ रेवाने
तु नो विशः। न च भवति रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः। कक्ष्यायाः संज्ञायाम्॥ कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं क
र्तव्यम्। कक्षीवन्तं य औशिजः। कथं कक्षीवान्। संज्ञायामिति किमर्थम्। कक्ष्यावान् हस्ती॥ वष्वश्चास्यान्य
तरस्यां किति। वष्वश्चस्य ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। अन्यतरस्यां किति वेञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्ध
म्। कथम्। प्रसारणे कृते उवङादेशे च द्विर्वचनम्। सवर्णदीर्घत्वम्। तेन सिद्धम्। ववतुः। ववुः। ऊवतुः
ऊवुः। वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य। ऊयतुः। ऊयुः। नैशब्दौ चेह साध्यम्। तच्चैवं स
ति सिद्धं भवति। यद्येवं ववौ वविथेति न सिद्ध्यति। ल्यपि चेत्यनेन चकारेण लिडप्यनुकृष्यते। त
स्मिन्नित्ये संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचि
ते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

लिटीत्यनुवर्तनात् किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सत्यकिति लिटि ल्यपि चेति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात् सं
प्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्याय
स्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ २१ आदेच उपदेशेऽशिति॥ कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति एज्य उपदेश इति। यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति एजन्तं यदुपदेश इति। समुदायश्च ग्लैप्रभृति प्राधान्येनोपदिश्यते। धातुसंज्ञाद्यर्थो नान्तरीयकत्वेन त्ववयवः। एतदपीति। उपदेशोऽप्ययमौकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात्। अर्थवतेति। यः शब्दोऽर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनाद्य

आदेच उपदेशेऽशिति॥ कथमिदं विज्ञायते। एज्य उपदेश इति। आहोस्विदेजन्तं यदुपदेश इति। किं चातः। यदि विज्ञायते एज्य उपदेश इति। ढौकिता। त्रौकिता। अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति। ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति। एतदपि ह्यपदेशिवद्भावेनैजन्तं भवत्युपदेशः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति। अशितीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। ननु च ककार एवात्राशित्। न च ककारे भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते लोके। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यशिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदशित्शित्सदृशम्। प्रत्ययः। इदं तर्हि। ग्लो ग्लानीयम्। वेञ् वानीयम्। शो निशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। सन्तु। आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति ॥

थेयायेतीण एकाज्व्यपदेशः। लोकेऽपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षया व्यपदेशो भवति। न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोऽपि न प्रवर्तते सहायत्वाभावादौकारस्य। इदं तर्हीति। एज्य उपदेश इत्यस्मिन्पक्षे दोषोद्भावनम्। परत्वादिति। प एमः
ईदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्यायादीनां चानित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥ २१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अल्विधिश्चायमिति।नन्वेजन्तंयदुपदेशइत्यत्रापिपक्षेआत्वमल्विधिरेवगुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणा
तथाचप्रपठ्येत्यादाविड्भावः।नैतदस्ति।एजन्तस्यात्वंभवतीत्येवंविज्ञायमानेस्यादात्वमल्विधिः।यदात्वेवंव्याख्या
यतेउपदेशेयदेजन्तंदृष्टं तस्यात्वंभवतीतितदात्वस्याल्विधित्वाभावः।एज्यउपदेशेतस्यात्वमित्यत्रतुपक्षेएचः स्था
नित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादायादिषुकृतेषुस्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः।नन्वायादिषुकृतेषुलोन्त्यस्यात्वेकृ
तेयद्यपिग्लानीयमित्यादिसिध्यति।तथापिजग्लतुरित्यादिनसिध्यति।यकारस्यात्वेकृतेपूर्वेणसहैकादेशश्चप्रा

अनल्विधौस्थानिवद्भावः।अल्विधिश्चायम्।एवंतर्हिएजन्तंयदुपदेशइत्यपिविज्ञायमाने हूतः।
हूतवानित्यत्रापिप्राप्नोति।भवत्येवात्रात्वम्।श्रवणंकस्मान्नभवति।पूर्वत्वमस्यभवति।नसिध्य
ति।इदमिहसंप्रधार्यमात्वंक्रियतांपूर्वत्वमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वात्पूर्वत्वम्।एवंतर्हीदमि
हसंप्रधार्यमात्वंक्रियतांसंप्रसारणमिति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादात्वम्।नित्यंसंप्रसारणम्।
कृतेप्यात्वेप्राप्नोत्यकृतेपि।आत्वमपिनित्यम्।कृतेपिसंप्रसारणेप्राप्नोत्यकृतेपि।अनित्यमात्वम्।न
हिकृतेसंप्रसारणेप्राप्नोति।किंकारणम्।अन्तरङ्गंपूर्वत्वम्। तेनबाध्यते।यस्यचलक्षणान्तरेणनि
मित्तंविहन्यतेनतदनित्यम्।नचसंप्रसारणमेवात्वस्यनिमित्तंविहन्ति।अवश्यंलक्षणान्तरंपूर्वत्वंप्र
तीक्ष्यम्।उभयोर्नित्ययोःपरत्वादात्वेकृतेसंप्रसारणम्।संप्रसारणेसंप्रसारणपूर्वत्वंकार्यंकृत
त्वात्पुनरात्वंनभविष्यति ॥

प्नोतिलोपश्च।तत्रयद्यपिवर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गस्तथापिवार्णादाङ्गंबलवदित्याकारलोपःप्राप्नोति।यथाआहूः प्र
हू इत्यादौ।तत्राकारलोपस्यस्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभा दित्यसिद्धत्वाच्चपूर्वस्याकारस्यलोपोनप्राप्नोति।एवंतर्हि
वार्णादाङ्गंबलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम्।अतएवात्रपरिहारोऽसमासाश्वासादृशितीतिज्ञापकादायादयआत्वंनबाधन्तइ
तिसिद्धान्तोभविष्यति।हूतइति।ह्वेञः संप्रसारणादिषुकृतेषूपदेशएजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति
वचनादूकारस्यात्वप्रसङ्गः।भवत्येवेति।प्रागेवसंप्रसारणादितिभावः।इतरस्तुपश्चादात्वमनेनोक्तमितिमत्वाह।श्रवणमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अध्यापीति। यदिमस्यलक्षणान्तरेणेतिनाप्रीयतइतिभावः। उपदेशग्रहणमिति। उपदेशग्रहणात्संप्रसारणादिषुकृते ष्यात्वप्रसङ्गान्नकर्तव्यम्। अकृतेचतस्मिन्नेजन्तस्यात्वंभवतीतिसूत्रार्थाश्रयणादात्वस्याल्विधित्वात्स्थानिवत्वाभावात्सं प्रसारणादिषुकृतेषप्रसङ्गः। शित्यपिबाधेरन्निति। ततश्चग्लायतीत्यादीनांसिद्धत्वादशितीतिप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्त स्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनात्वंभवतीतिज्ञायते। नत्वशितीत्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति द्यतिस्यतीत्यादौहलादावात्वंमाभूत्।

अथापिकथंचिदात्वमनित्यंस्यात्। एवमपिनदोषः। उपदेशग्रहणंनकरिष्यते। यदितन्नक्रियतेचे तास्तोतेत्यत्रापिप्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नपरनिमित्तकस्यात्वंभवतीति। य दयंक्रीङ्जीनांणावित्यात्वंशास्ति। नैतदस्तिज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्क्रीङ्जीनांणावेवेति। यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङांल्यपिचेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति। इहतर्हिग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्ला नीयम्। शो। अवनिशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादयआत्वं बाधन्तइति। यदयमशितीतिप्रतिषेधंशास्ति। यदिहिबाधेरन्। शित्यपिबाधेरन्। तत्राशित्करणमनर्थ कंस्यात्। अथवा। पुनरस्तुएज्यउपदेशइति। ननुचोक्तम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। वेञ्। वानीय म्। शो। निशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अत्रापिशित्प्रतिषेधोज्ञापकः। नायादयआत्वंबाधन्त इति। आत्वएश्युपसंख्यानम्। आत्वेएश्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। जग्ले। मम्ले। अशितीतिप्रतिषेधःप्राप्नो ति। नैषदोषः। नैवंविज्ञायते। शकारइद्यस्यसोयंशित्। नशित्। अशित्। अशितीति। कथंतर्हि। शकारइत्शि त्। नशित्। अशित्। अशितीति। यद्येवंस्तनंधयइत्यत्रापिप्राप्नोति। अत्रापिशब्शिद्भवति।

नैतदस्ति। ओतःश्यनीत्योकारलोपविधानादात्वंश्यनिनभवतीतिज्ञायते। शकारइदिति। तत्रैताशकारेण प्रत्ययस्या क्षेपाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषोपस्थानात्शिदादावात्वनिषेधादेश्यात्वंभवत्येव। यद्येवंस्तनंधय इति। विकरणोत्ररूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्नभवतीतिमन्यते॥ अत्रापिशबिति। आत्वनिवृत्तिरेवशपः प्रयोजनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं पुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः। उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः। स च कर्त्तरि च कारकग्रहणेन ज्ञापितः। ग्लायन्तीति। लावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्त्तते। ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः शः इत्येषोऽशिति वचनस्यावकाश इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथाऽश इति ब्रूयात्। अथवा। नित्यत्वान्तरङ्ग· त्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति। तेषु कृतेषु नित्य

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः। शिति नेति। कश्चात्र विशेषः। अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लायन्ति। म्लायन्ति। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। शिदशितोरेकादेशोऽशित आदिवत्स्यात्। अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति। सुग्लः। सुम्लः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्वम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। अभ्यासरूपं च॥ अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति। जग्ले। मम्ले। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। अयवायावां प्रतिषेधश्च॥ अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्लै ग्लानीयम्। म्लै म्लानीयम्। शो निशानीयम्। वेञ् वानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः। शिति नेति। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम्। ररीध्वम्। शिशीते। त्राध्वम्। शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

त्वाच्छब्भवति। ततोऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः। जग्ले इति। एशि परत आत्वं तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद् ग्लै शब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासइवर्णान्तता स्यात्। ररीध्वमिति। रै शब्द इत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ध्वं शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति। शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात्। पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति। श्लौ द्विर्वचनम्। ईहल्यघोरितीत्वम्। शिशीत इति। श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। शपस्य श्लुः। तस्य द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम्। ईहल्यघोरितीत्वम्। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने। लोट्। ध्वम्। शपो बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 स्यत्यर्थ इति। वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति। रक्षसेरक्षोऽर्थे विनिक्ष्णे विनिपातनायेत्यर्थः। त्राध्वमिति। लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ्। ध्वं
 धि चेति सलोपः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीति अडभावः। यद्यमिति। आत्वमाविनएजन्तादाकारान्तनिमित्तकः। प्रत्य
योज्ञाप्यते सर्वे ह्वावामश्चेत्यणापुनः॥ प्रत्याख्यायत इति। द्विर्वचने चेत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। त

नैष दोषः। इह तावद्द्विवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद् द्वे इत्यस्य रूपम्। कस्य तर्हि। रातेर्दानकर्मणः। शिशीते
शृङ्गे इति। नैतत् श्यते रूपम्। कस्य तर्हि। शीङः। स्यत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनः स्यतेरर्थः। श्यतिर्निशाने वर्तते। शीङपि
स्यत्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्य
था। वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते। केशान्वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः। प्रेरणे चापि वर्त
ते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः। निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कु
रु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निःक्षेपणे चापि वर्तते घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। सर्वेषा
मेष परिहारः। शितीत्युच्यते। न चात्र शितं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमतातस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धः। त्राध्वमिति। लुङे व्यत्ययेन भविष्यति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेध आ
दिवत्त्वादिति। नैष दोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्। यद्यपि प्रत्ययविधि
रिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति। यदयं ह्वावामश्चेत्यणं क
बाधनार्थं शास्ति। यदप्यभ्यासरूपमिति। प्रत्याख्यायते स योगः। अथापि क्रियते एवमपि न दोषः। कथम्। लि
टीत्यनुवर्तते। द्विलकारकश्चायं निर्देशः। लिटि लकारादाविति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति। यदुक्तमात्व ए
श्युपसंख्यानमिति। यदप्युक्तम यवायावां प्रतिषेधश्चेति। शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्त
इति। प्रातिपदिकप्रतिषेधः॥ प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

त् प्रत्याख्यानात्स्थानिवत्त्वाभावः। द्विलकार इति। लिटि वय इत्यत्र द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजना
भावादिहार्थत्वं विज्ञायते। लावस्थायामेव लिट्यात्वं न त्वजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जुग्ल इत्यादि सिध्यति। प्रातिपदिकप्रतिषेध इ
ति। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डो ग्लानुदिभ्यां डौ विस्यादावुपदेशे भवत्ययमेच् एजन्तो वा ऽर्थवत्त्वाद्युपदेशिव ह्वाभावादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अमिवृद्धिबाधनार्थमिति। गांपश्येत्यत्र गोतोणिदितिणित्वेवृद्धिप्रसङ्गात्। गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः। उद्देश श्चेति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः। एतच्चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञाय ते। उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः। ननूगवादिभ्यो यदि त्यत्र गवादिगणे गोहविस्अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः। तथा नौवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्यानैष दोषः। अर्थवदिति प्रा तिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमानः। प्रत्ययविधानाय परार्थी गवादयउपात्ताः। येषांतु स्वरूपज्ञानाय पूर्वमुच्चा

गोभ्याम्। गोभिः। नौभ्याम्। नौभिः। स तर्हि वक्तव्यः। न वा वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकाना मात्वं भवतीति। यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्। रायो हल्येवेति। य त्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति। एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। अमिवृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात्। शसि प्रतिषेधार्थं च। तस्मात्प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः। धात्वधि कारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति प्रकृतम्। क्व प्रकृतम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येति। अथा पि निवृत्तम्। एवमप्यदोषः। उपदेश इत्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ क्रीङ्जीनांणौ॥ आ त्वेणौ लीयते रुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः। आत्वेणौ लीयते रुपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्र लम्भनशालीनीकरणयोः। किं प्रयोजनम्। प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात्। प्र लम्भने तावत्। जटाभिरालापयते। श्मश्रुभिरालापयते। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। र थी रथिनमपलापयते॥ सिध्यतेरपारलौकिके ॥

रणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः॥ क्रीङ्जीनांणौ॥ आत्वेणाविति। विभाषालीयतइति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। सं माननेतु विकल्प एव भवति। अन्ये त्वाहुः। प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति संमा ननेपि नित्यमात्वं भवति॥ सिध्यते॥ परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम्। प्रयोजनमस्येति ठञ्। अनुशतिका दीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। धात्वर्थोपाधिश्चायं न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तदा तस्यात्वं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति। सांकाश्ये सिद्ध इत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते। सांकाश्ये ज्ञायत इत्यर्थावगमात्। इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति। राजकुले देवदत्तं साधयतीति। ज्ञातृत्वापारवृत्तेस्त्वात्वं निषिध्यते। तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् सिध्यति तापसः। आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः। तपः सेधयतीति। ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात् प्रतिषेधाभावो राजकुले देवदत्तं साधयतीति। अन्नं साधयतीति। ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते। न तु पदात्। धात्वर्थस्य त्वत्र निष्पत्तिमात्रम्। अन्नं निष्पादयतीत्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। तपस्तापसं सेधयतीत्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात् सिद्ध्यर्थस्य

सिध्यतेरज्ञानार्थस्य॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अपारलौकिक इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत। अन्नं साधयति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति। अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्वचित् ज्ञानार्थे वर्तते। अस्तीत्याह। तपस्तापसं सेधयति। ज्ञानमस्य प्रकाशयतीत्यर्थः। स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। ज्ञानमस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥ मीनात्यादीनामात्वे उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। मीनात्यादीनामात्व उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामात्वे कृते दृष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति। णः। कः। स्ताः वन्तु प्रयोजयन्ति। किं कारणम्। एच इत्युच्यते ॥

पारलौकिकत्वं प्रतीयत इति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात् पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः। अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं — सिद्ध्यर्थस्येति निषेधो न भवति हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं — पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते॥ मीनाति॥ उपदेशवचनमिति आद्युच्चारणेऽनुत्पन्न एव प्रत्यय आत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथा व्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति। उपदेशिन आकारान्ताया वा प्रभृतय आकारान्तनिमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते। तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः। क इति। आतश्चोपसर्गे इति कः। आतोऽनुपसर्गे इति कः। कौ च अङ् च काः। आतश्चोपसर्गे इत्यङ् अत्र निर्दिष्टः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचकेषिति। शकन्ध्वादित्वात्पररूपमन्यथा काखितिस्यात्। क्ङितिचेतिगुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः। आतस्तुविज्ञाय तइति सामर्थ्यात्। तथाहि। मीनात्यादीनामुपदेशएवात्वेकृतेइवर्णान्तलक्षणोऽजपवादोनप्रवर्त्ततइतिघञेवस्यात्। इदंविप्रतिषिद्धमिति। नहिमीनात्यादीनामुपदेशएजस्ति प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः। तेवयंविषयमिति। सतुविषयः

नचकेषेजस्ति। णघञ्युञ्विषयस्तर्हिप्रयोजयन्ति। णः अवदायः। आतइतिणःसिद्धोभवति। घञ् अवदायोवर्तते। आतइतिघञ्सिद्धोभवति। किंचभोः आतइतिघञुच्यते। नखल्वप्यातइत्युच्यते। आतस्तुविज्ञायते। कथम्। अविशेषेणघञुत्सर्गः। तस्यइवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाजपावपवादौ। तत्रोपदेशाव स्थायामात्वेकृतेअपवादस्यनिमित्तंनास्तीतिकृत्वाउत्सर्गेणघञ्सिद्धोभवति। एवंचकृत्वानचआतइ त्युच्यते। आतस्तुविज्ञायते। युच्। ईषदवदानम्। स्ववदानम्। आतइतियुच्सिद्धोभवति। इदंविप्रतिषिद्ध म्। एचउपदेशइति। यद्येचः। नोपदेशे। अथोपदेशे। नैचः। एचश्चोपदेशेचेतिविप्रतिषिद्धम्। नैतद्विप्रतिषि द्धम्। आहायमेचउपदेशइति यद्येचोनोपदेशेऽथोपदेशेनैचः। तेवयंविषयंविज्ञास्यामः। एज्विषयइति। तत्तर्हिउपदेशग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। आदेचउपदेशेशितीति॥ तद्वैप्र कृतिविशेषणम्। विषयविशेषविशेषणेनचेहार्थः। नचान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थंभवति। नखल्वप्यन्यदनु वर्तनादन्यद्भवति। नहिगोधासर्पन्तीसर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते। नचान्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवती ति। अन्यार्थमपिप्रकृतमन्यार्थंभवति। तद्यथा। शाल्यर्थंकुल्याःप्रणीयन्ते। ताभ्यश्चपानीयंपीयते। उपस्पृ श्यतेच। शालयश्चभाव्यन्ते। यदप्युच्यते। नखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहिगोधासर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येषुएतदेवंस्यात् ॥

प्रत्ययोयस्मिन्प्रत्ययेएचाभाव्यंतस्मिन्ननुत्पन्नएवात्वम्। अन्येत्विवर्णमेज्विषयमाहुः। यस्यैवर्णस्यैत्वाभाव्यंतस्यात्वम्। केचित्त्वेजेवविषयइत्याहुः। एचिभावित्वेनबुद्ध्याश्रितेआत्वंभवतीत्यर्थः। नचान्यार्थमिति। तस्यैवतदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्त नादितिभावः। तत्रैतस्मादन्यदेवशब्दरूपंवाक्यान्तरेष्वनुमीयते इत्याशङ्क्याह। नखल्वपीति। अन्यार्थमपीति। स्वरित त्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्ततेतस्ययदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवावतिष्ठते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दस्त्विति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सदृशं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते। सादृश्यं तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति। तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययोऽभिधीयते। उपदिश्यते तस्मिन्नेजिरुपदेशः। विषयसप्तमी चेयम्। न चेयं परसप्तमी। तेनानुत्पन्न एव प्रत्यय आत्वम्। इवर्णो वोपदेशः। अथवोपदेशनमुपदेशः। एवं प्रतिपादनम्। तत्र पूर्वसूत्र उपदेशग्रहणं प्रकृत्याभिसंबध्यात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः। खलचोरिति। पचाद्यच एरच्च श्च सामान्यग्रहणम्॥ विभाषा लीयतेः॥ यकानिर्देश इति। श्यना निर्देशे लीनातेर्ग्रहणं न स्यात् इति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते। यक्श्चिपः शित्करणसामर्थ्याद्भावकर्मणोश्चित्वेऽपि प्रवर्तते। यथा शबादयोः कर्तृवाचित्वेऽपीति भावः।

शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। तद्यथा। गौः शुक्लः। अश्वश्शुक्ल इति गम्यते। निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः॥ निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ईषन्निमयः सुनिमयः। निमयो वर्तते। निमयः। मी। ईषत्प्रमयः सुप्रमयः। प्रमयो वर्तते। प्रमयः। ली। ईषद्विलयः सुविलयः। विलयो वर्तते। विलयः॥ विभाषा लीयतेः॥ किमिदं लीयतेरिति। लीनातिलीयत्योर्यका निर्देशः॥ बिभेतेर्हेतुभये॥ हेतुभय इति किमर्थम्। कुञ्चिकयैनं भाययति। अहिनैनं भाययति। हेतुभय इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हेतुभयम्। हेतुभय इति नैवं विज्ञायते। हेतोर्भयं हेतुभयं हेतुभय इति। कथं तर्हि हेतुरेव भयं हेतुभयं हेतुभय इति। यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥

बिभेतेर्हेतुभये। हेतुभय इति किमर्थमिति। इह णाविति वर्तते प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयत इति सर्वत्र हेतुसंबन्धिभयसद्भावात् व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। हेतुरेव भयमिति। अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः। समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः। तेन यदा साक्षात्प्रयोजको भयस्यापादानम् तदैतदात्वम्। यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदात्वाभावः। एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते। भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे च तदनर्थकं स्यात्। यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते। तथापि षष्ठीसमासनिराकरणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्याश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते ॥ राम:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सजिह्व॥ अकितीति यदि पर्युदासोऽथापि प्रसज्यप्रतिषेधो झल्यमुभवति किं तिझलि नेति सर्वथा रज्जुसृड्भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाह। अमिसङ्ग्रहणमिति॥ शीर्षन्॥ आदेशप्रतिषेधार्थमिति। यद्यपि शिरस इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्टस्तथापि समानार्थत्वादादेशो नाक्षिप्यते। यथा शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति। तथाप्युत्तरत्र तदनुवृत्तिराशङ्क्येतेति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः॥ ये च॥ वाकेशेष्विति। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशवि

सजिह्वशोर्भझल्यमकिति॥ अमिसङ्ग्रहणम्॥ अमिसङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किमिदं सङिति। प्रत्याहारग्रहणम्। क्वसन्निविष्टानां प्रत्याहारः। सनः प्रभृत्या महिङो ङकारात्। किं प्रयोजनम्। क्विप्प्रतिषेधार्थम्। क्विबन्तस्य माभूत्। रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः। देवदृग्भ्यां देवदृग्भिः। उक्तं वा। किमुक्तम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धमिति॥ शीर्षंश्छन्दसि॥ शीर्षन्छन्दसि प्रकृत्यन्तरम्। शीर्षन्छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्। किं प्रयोजनम्। आदेशप्रतिषेधार्थम्। आदेशो मा विज्ञायि। प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत। किं च स्यात्। असकारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्। शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाः श्मश्रूणि। शीर्षते मुखे दृंदते शिरो मे भिनन्मीति। तद्वा अथर्वणः शिरः॥ ये च तद्धिते॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम्। ये च तद्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आदेशार्थम्। आदेशो यथा विज्ञायेत। प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि। किं च स्यात्। यकारादौ तद्धिते सकारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः॥ वा केशेषु॥ वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः। शीर्षण्यः केशाः। शिरस्याः॥ अचि शीर्षः॥ अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। पैलुशीर्षिः। छन्दसि च॥ शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। द्वे शीर्षे। इह हास्तिशीर्ष्यौ पैलुशीर्ष्येति शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति। अस्तु नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यति। न सिध्यति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत॥

षयत्वाच्छिरस्यशब्दादेव केशार्थावगमात् केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः। शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः। अचि शीर्ष इति। वार्तिकं दृष्ट्वा केचित्सूत्रे प्रक्षिप्तम्। हास्तिशीर्षिरिति। बाह्वादिषु शिरस्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तविधिः। छन्दसि चेति। अतद्धितेष्वजादौ यथा स्यादिति वचनम्। यद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्रयोगो न प्राप्नोति शीर्षादेशेन बाधात्। सति दर्शने सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति दोषाभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ येवितद्धितइति। यकारादावजादौचतद्धिते शीर्षन्भवति। तत्रेञिप्रत्यये शीर्षन्भावेकृतेटिलोपेचष्यङादेशःकरिष्यतइत्यर्थः॥
२६ पद्दन्नो॥ सर्वैविधयःछन्दसिविकल्प्यन्तइति पादादयोपिछन्दसिप्रयुज्यन्ते। दोषणीयाचतइति। औदिदोःशब्दस्यदोषन्नादेशः
यत्तस्सुद्रेष्विति। यत्तसौप्रत्ययौ। क्षुद्रशब्दउत्तरपदम्। नस्यमिति। नासिकायांभवोनासिकायैहितमितिवाशरीरावयवाद्य
त्। नस्तइति। अपादानेचाहीयरुहोरितितसिः। नःक्षुद्रइति। नासिकयाक्षुद्रइतिसुप्सुपेतिसमासः। अवर्णनगरयोरिति। यतस

यदिपुनर्येचितद्धितइत्युच्येत। किंकृतंभवति। इञिशीर्षन्भावेकृतेटिलोपेनसिद्धम्। नैवंहिशक्यम्। इहहि
स्थूलशिरसइदंस्थौलशीर्षम्। अन्नणीतिप्रकृतिभावःप्रसज्येत। तस्मान्नैवंशक्यम्। नचेदेवंशिरसोग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावःप्राप्नोति। पाक्षिकएषदोषः। कस्मिन्पक्षेष्यङि यौढं तंभवति। अणिञोर्वादेशःष्यङ्। अणि
ञ्योर्वापरइति। तद्यदातावदणिञोरादेशः। तत्रैषदोषः। यदाह्यणिञ्योःपरः। नतदादोषोभवति। अणिञ्यो
र्व्यवहितत्वात्॥ पद्दन्नो मास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥ शस्प्रभृतिष्विष्य
ते। अशस्प्रभृतिष्वपिदृश्यते। शलादोषणीककुद्दोषणीयाचतेमहादेवः। पदादिषुमांसस्पृत्स्नूनामुपसं
ख्यानम्॥ पदादिषुमांसस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। पन्नोस्हणंमांस्पचन्याःमांसपचन्याइतिप्राप्ते।
मांस्। पृत्पृत्सुमर्त्यम्। पृतनासुमर्त्यमितिप्राप्ते। स्नु। नतेदिवोनपृथिव्याअधिस्नुषु। अधिसानुष्वितिप्राप्ते।
नस्नासिकायायत्तस्क्षुद्रेषु॥ यत्तस्क्षुद्रेषुपरतोनासिकायानस्भावोवक्तव्यः। यत्। नस्यम्। तस्। न
स्तः। क्षुद्र। नःक्षुद्रः। अवर्णनगरयोरितिवक्तव्यम्॥ इहमाभूत्। नासिक्योवर्णः। नासिक्यंनगरम्। तत्त
र्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। इहतावन्नासिक्योवर्णइति। परिमुखादिषुपाठःकरिष्यते। नासिक्यंनग
रमिति। संकाशादिषुपाठःकरिष्यते ॥

तद्विशेषणम्। परिमुखादिषुपाठइति। तत्रञ्येकृतेसिद्धंनासिक्यमिति। ननुतित्स्वरितमितियतिस्वरितत्वंभवति। ण्य
ञ्योस्त्वाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वेभवतइतिस्वरभेदप्रसङ्गः। राजन्यसांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामाद्दिर्वान्तोवेति
प्रतिपदंस्वरविधानादाद्युदात्त त्वान्तोदात्तत्वाभ्यांपर्यायेणभाव्यमितिनास्तिस्वरभेदः। यश्चत्यये चसत्यनासिक्यमित्य ए॰म॰
न्ययतोश्चातदर्थइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रसज्येत। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणत्वाद्युदात्त त्वमिष्यतइतिप्रत्याख्यानमेवयुक्तम्। २६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धात्वादेः॥उपदेशग्रहणानुवृत्त्याप्रातिपदिकानांसत्वंनभविष्यतीतिमत्वाह।धातुग्रहणंकिमर्थमिति।इतरः पूर्वसूत्रेणुविच्छिन्नउपदेशाधिकारइत्याह।षोडन्निति।षड्दन्ताअस्येतिबहुव्रीहिः।वयसिदन्तस्यदत्रितिदन्नादेशः।षषउत्वंदशदत्वयास्सूत्तर पदादेःष्टुत्वंचेतिउत्वष्टुत्वे।षण्डशब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकम्।षडिकइति।अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति।बह्वचोमनुष्यनाम्नःठज्वेतिठच्।ठाजाद्यावू[र्ध्व]मितिङ्गुलिशब्दस्यलोपः ठस्येकइतिकादेशः।यस्येतिचेत्यकारलोपः।लषितेति।षकारोपदेश

धात्वादेःषःसः॥धातुग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।षोडन्।षण्ढः।षडिकः।अध्यादिग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।पेष्टापेष्टुम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्रसत्वम्।सत्वेकृतेइणउत्तरस्यादेशस्सकारस्येतिषत्वंभविष्यति।इदंतर्हिलषितालषितुम्।इदंचाप्युदाहरणम्।पेष्टा।पेष्टुम्।ननुचोक्तमस्त्वत्रसत्वंसत्वेकृतेइणउत्तरस्यआदेशसकारस्येतिषत्वंभविष्यतीति।नैवंशक्यम्।इहहिपेक्ष्यतीतिषत्वस्यासिद्धत्वात्षढोःकःसीतिकत्वंनस्यात्।सादेशेसुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनांप्रतिषेधः॥सादेशेसुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनांसत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः।सुब्धातुः।षोढीयति।षण्ढीयति।ष्ठिवु।ष्ठीवति।ष्वष्क।ष्वष्कते।सुब्धातूनांतावन्नवक्तव्यः।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः।यद्येवंनार्थोधातुग्रहणेन।कस्मान्नभवति।षोडन्।षण्ढः।षडिकइति।उपदेशइतिवर्तते।उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः।ष्ठिवेरपिद्वितीयोवर्णष्ठकारः।यदिठकारः।तेष्ठीय तइतिनसिध्यति।एवंतर्हिथकारः।यदिथकारः।टुष्थूषतिनेष्ठीव्य तइतिनसिध्यति।एवंतर्हिद्वाविमौष्ठिवू।एकस्यद्वितीयोवर्णष्ठकारः।अपरस्यथकारः।यस्यथकारस्तस्यसत्वंप्राप्नोति।एवंतर्हिद्वाविमौद्विषकारकौष्ठिवुष्वष्कती।किंकृतंभवति।पूर्वस्यषकारस्यसत्वेकृतेपरेणसन्निपातेष्टुत्वंभविष्यति।नैवंशक्यम्।इहहिमधुलिट्ष्ठीवति।मधुलिट्ष्वष्कते।ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्ङःसिधुडितिधुट्प्रसज्येत।एवंतर्हियकारादीष्ठिवुष्वष्कती।किंयकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥

त्वप्रतिलषतीत्यादौशेषेविभाषाकखादावषान्तउपदेशइतिनेर्णत्वप्रतिषेधार्थःस्यात्।षोडीयतीति।षोडन्तमाचष्टेइतिणिचिटिलोपेपचाद्यचिकृतेषोडमिच्छतिआत्मनइतिक्यच्।क्यचिचेतीत्वम्।उद्देशइति।लक्षणेनप्रतिपादनंसुब्धातूनांनतुसाक्षादुच्चारणमित्यर्थः।द्वितीयोवर्णष्ठकारइति।तत्रषस्यसत्वेकृतेष्टुत्वंक्रियते।लुप्तनिर्दिष्टइति।लोपोव्योर्वलीतिलक्षणेनलुप्तः।ततउपदेशेधात्वादित्वाभावात्सत्वाभावः।तत्रयदाष्ठिवुद्वितीयोवर्णस्थकारस्तदापूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिकृतष्टुत्वस्यापिद्विर्वचनंशर्पूर्वाःखयइतिशरोलोपेकर्तव्येपूत्त्वासिद्धत्वातष्टुत्वनिवृत्तौतेष्ठीव्यतइतिभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केपुनरिति। पाठभ्रंशसंभवात्प्रश्नः। अजदन्त्यपरा इति। दन्त्यग्रहणेन वकारो गृह्यते इत्याशङ्का स्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टाः॥ लोपो व्योः॥ कण्डूयतेरप्रत्यय इति। ननु च कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत इत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः। एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विप् क्रियते। द्विविधा हि कण्ड्वादयः। तत्र धातुभ्यो यग्विधानात् प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव। तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे वलः परस्याभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। न चात्र वलादिमिति। यद्यपि विशेष्यासंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम्। संभवति हि कृतमित्यादौ वलादि प्र

अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य स आदेशः क्रियते। न सकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। कथम्। अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति। आदेशप्रत्यययोरिति। इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनः षोपदेशा धातवः पठितव्याः। अथ कोऽत्र भवतः पुरुषकारः। यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथम्। अजदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः। स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपश्च। सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसवर्जम्। णो नः॥ अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य नकार आदेशः क्रियते। न नकार एवोपदिश्येत। लघ्वर्थमित्याह। अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति। इतरथा हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः। कोऽत्र भवतः पुरुषकारो यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम्। अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम्। कथं सर्वे णादयो णोपदेशाः। नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम्॥ लोपो व्योर्वलि॥ व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानम्। व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वलीत्युच्यते। न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चायं क्विवेव वलादिः॥

त्ययः। ननु चायमिति। अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कण्डूशब्दस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्रसङ्गः तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति। यणादेशस्तर्ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। भवतु तस्य क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते। ऊठि च कर्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः। आदिष्टादचः पूर्वत्वाद्वकारस्य। अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठुवङ्कर्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ् भवति कण्ड्वौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्वादिति। न च कृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तत्राल्लोपादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विब्लोपयोर्विप्रतिषेधाभावः। एवं तर्ह्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः पश्चात् क्विबिति भवति विप्रतिषेधः। यदि वेति। यथाऽऽतृणेडित्यत्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते। तद्वत्तु प्रत्ययलक्षणेन यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः। यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादि

क्विब्लोपे वलाद्यभावान्न प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् क्विब्लोपः। नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः। कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपः। क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानिचिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथ वैवं वक्ष्यामि। लोपो व्योर्वलि ततो वेः व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति। ततोऽपृक्तस्य। अपृक्तस्य च लोपो भवति। वेरित्येव। वलोपाप्रसिद्धिरूठ्भाववचनात्। वलोपस्याप्रसिद्धिः। अस्रेमाणं जीरदानुरिति। किं कारणम्। ऊठ्भाववचनात्। च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् प्राप्नोति। अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु। व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। व्रश्चनः। व्रीहयः। व्रण इति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम्। उपदेशसामर्थ्याद्व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम्। उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम्। संप्रसारणहलादिःशेषेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्। वृक्णः वृक्णवात् वृश्चति विव्रश्चिषतीति ॥

स्याशङ्कापरिहारान्तरमाह। अथ वेति। वेरपृक्तस्येत्ययं योगो विभज्यते। वेरित्येको योगस्तत्र व्योरिति विवर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं तस्यैव व्योरिति विशेषणम्। तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्यालोऽन्त्यस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम्। जीरदानुरिति। ननु नात्रोठ् प्राप्नोति। एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम्। वलोपावकाशप्रदर्शनेन चास्रेमाणमित्यत्र वलोपसिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ २८ अन्तरङ्गो लोप इति। ततश्चाकृतयोरेव संप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति। अनारम्भो वे ६१२
ति। वाग्रहणात्समाधानं चास्रेमाणमित्यत्राश्रयणीयम्। छान्दसत्वादूठ् न भवतीत्युक्तं भवति। वलोपश्चात्र प्रत्याख्याय
तेन यलोपः। गौधेरः पचेरन्नित्यादौ तस्योपयोगात्॥ वेरपृक्तस्य॥ भवति वै किंचिदिति। यत्सूत्रे क्रियते वस्तु तदाचार्याश्चोद
यन्ति। तदर्थस्यान्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय तत्र भवति वै किंचिदित्येकं वाक्यम्। किं तदित्याह आचार्याः क्रियमाणमपि चोद

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः संप्रसा
रणहलादिःशेषाः। अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ अनारम्भो वा। अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः। कथमस्रेमा
णं जीरदानुरिति। अस्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात्। अस्रेमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम्।
यथा संस्कानो गयस्फानः। तद्यथा। संस्फायनः। संस्फानः। गयस्फायनः। गयस्फान इति॥ वेरपृक्तस्य॥ दर्वि
जागृव्योः प्रतिषेधः॥ दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दर्विः। जागृविः। किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्त
व्य इति। यदापृक्तस्येत्युच्यते। भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति। तद्वा कर्तव्यम्। दर्विजागृ
व्योः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात्। वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। लोपः कस्मान्न भवति। अनुनासिकपरत्वात्। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्र
हणम्। न चात्रानुनासिकपरो विशब्दः। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्यु
च्यते। घृतस्पृक्। दलस्पृक्। अत्र न प्राप्नोति। नह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकपरं पश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति।

यन्तीति। अथवा चोदनक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम्। अप्रतिषेध इति। अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्य
र्थः। अनुनासिकपरत्वादिति। परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची। यस्य विशब्दस्य पर इकारोऽनुनासिकोऽस्त एवैतत्संज्ञकः
स एवानुकृतो लोपविधानाय न त्वननुनासिकपर इत्यर्थः। इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति। यद्येति। क्विनो नकारस्य राम॰
लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्माभूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव न प्राप्नोति क्विनो नकारस्य लुप्तत्वात् ॥ २८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैवंविज्ञायतइति।एवंहिविज्ञायमानेप्रियदर्विँमन्यइत्यादौस्यादिष्टेचविषयेनस्यात्। प्रियदर्वीति।अत्राणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्यनुनासिकः।प्रियाद्विर्यस्यतत्प्रियदर्विँ।असिद्धइति। पूर्वत्रासिद्धमितिवचनात्।अर्थवतइति।किबादयःकर्त्तरिकृदितिप्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवन्तः।वस्येति।अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणंवेरिति॥ हल्ङ्याब्भ्यो॥हिहलपृक्तग्रहणमिति।ङ्याप्पोर्दीर्घात्सोरित्येववक्तव्यमित्यर्थः।राजेति। नलोपेकर्त्तव्येसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तंपदंनभवति।

नैवंविज्ञायते।अनुनासिकःपरोयस्मात्सोयमनुनासिकपरःअनुनासिकपरत्वादिति।कथंतर्हि।अनुनासिकःपरोऽस्मिन्सोयमनुनासिकपरःअनुनासिकपरत्वादिति।एवमपिप्रियदर्विँअत्रापिप्राप्नोति।असिद्धोत्रानुनासिकः।एवमपिधात्वन्तस्यप्रतिषेधः॥धात्वन्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।इविदिविधिवि।धात्वन्तस्यचार्थवद्ग्रहणात्।अर्थवतोविशब्दस्यग्रहणंनधात्वन्तोऽर्थवान्।वस्यचानुनासिकत्वात्सिद्धम्।अथवावकारस्यैवेदमनुनासिकस्यग्रहणम्।सन्तिहियणःसानुनासिकाःनिरनुनासिकाश्च॥हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल्॥यदिपुनरयमपृक्तलोपःसंयोगान्तलोपोविज्ञायेत।किंकृतंभवति।हिहलपृक्तग्रहणंतिस्योश्चग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति।हलन्तादपृक्तलोपःसंयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावोयथापचन्निति।हलन्तादपृक्तलोपःसंयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः।राजातक्षा।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनप्राप्नोति।यथापचन्निति।तद्यथा।पचन्यजन्नित्यत्रसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनभवति।नैषदोषः।आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।सिद्धःसंयोगान्तलोपोनलोपइति।यदयंनङिसंबुद्ध्योरितिसंबुद्धौप्रतिषेधंशास्ति।इहापितर्हिप्राप्नोति।पचन्।यजन्।तुल्यजातीयस्यज्ञापकंभवति ॥

किंतर्हिसकारान्तम्।यदातुस्वादिष्वसर्वनामस्थानेयचीति।अयचिसर्वनामस्थानेपूर्वंपदमितिव्याख्यानंतदासावपिपरतःपदसंज्ञायांसत्यांनलोपःसिद्ध्यति।कृतेतुलोपेसंयोगान्तत्वाभावात्तुलोपोनप्राप्नोतीत्युभयथादोषप्रसङ्गः।पचन्निति।ननुचात्रनकारलोपएवनप्राप्नोति।सुलोपस्यासिद्धत्वात्।नैषदोषः।पूर्वत्रपरस्यासिद्धत्वमुच्यते।ततश्चसंयोगान्तलोपेसंयोगान्तलोपस्यसिद्धत्वाद्भवत्येवतलोपः।तस्यत्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः। आद्यन्यासेवारूपेसिद्धेदृशन्तउपात्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यः संबुद्धावनन्तरइति। पचन्नित्यत्र नकार स्तकारेण व्यवहितः। उखास्रदिति। उखास्रस्सइति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति। परोपिह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गैकर्तव्येनासिद्धो भवति। संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात्संयोगान्तलोपाभावः। ततो विभक्तिसकारः संसतेरव यचोन भवति इति दत्वं न प्राप्नोति। काष्टतडू इति। काष्टं तक्ष्णोतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वं डकारः। दत्वे कृते इति। स्वावपि पदमिति दत्व भावः। उभयतस्पाशेति।

कश्चतुल्यजातीयः। यः संबुद्धावनन्तरः। वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। वस्वादिषु दत्वं च न सिध्यति। उखास्रत्। पर्णध्वत्। किं कारणम्। संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्। संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति। यथा काष्टतडिति। तद्यथा। कूटतट् काष्टतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति। ननु च दत्वे कृते न भविष्यति। असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वइति। तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते। वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव। एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति। अथ स्वावपि पदं भवति। राजा। तक्षा। नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति। सेषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति। रात्तलोपो नियमवचनात्॥ रात्तस्य लोपो वक्तव्यः। अबिभर्भवान्। अजागर्भवान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। नियमवचनात्। रात्तस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति। नैष दोषः। रात्तस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते। यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति। कीर्त्इति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते। रोरुत्वं च। रोरुत्वं च वक्तव्यम्। अभिनोत्र। अच्छिनोत्र। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्य स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत्। रात्तस्येति। रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः। तकारोपीति। रात्तस्येति द्वितकारको निर्देशः। यथालक्षणमिति। लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः। तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति। अभिनोत्रेति। भिदेर्लङि सिपि भिनसि संयोगान्तलोपः। स च परत्वादुत्वस्य तत्रासिद्धइति दश्चेति रुत्वम्। उत्वे तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानादुत्वं न प्राप्नोति ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्वेसिद्धइति।संयोगान्तलोपोरोरुत्वेसिद्धोवक्तव्यइत्यवश्यंवक्तव्यमित्यर्थः॥एङ्॥हेकतरदिति।कतरस्इतिस्थितेसंबुद्धिलोपश्चप्राप्नोति।अद्ड्भावश्चशब्दान्तरप्राप्त्यासंबुद्धिलोपोऽनित्यः।अद्ड्भावस्तुकृतेसंबुद्धिलोपेनप्राप्नोतीत्यनित्यः।उभयोरनि

नवासंयोगान्तलोपस्योत्वेसिद्धत्वात्।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।संयोगान्तलोपस्योत्वेसिद्धत्वात्।संयोगान्तलोपउत्वेसिद्धः।तद्यथा।हरिवोमेदिनमिति।तद्यथा।हरिवोमेदिनंत्वाइत्यत्रसंयोगान्तलोपउत्वेसिद्धोभवति।सएवतर्हिदोषःउभयतस्पाशेति।तस्मादशक्योहलपृक्तलोपःसंयोगान्तलोपोविज्ञातुम्।नचेद्विज्ञायते।द्विहलपृक्तग्रहणंतिस्योश्चग्रहणंकर्तव्यमेव॥एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥संबुद्धिलोपेडतरादिभ्यःप्रतिषेधः॥संबुद्धिलोपेडतरादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।हेकतरत्।हेकतमत्।किमुच्यतेडतरादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यइति।यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते।अपृक्ताधिकारस्यनिवृत्तत्वात्।निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः।किंडतरादिभ्यःप्रतिषेधंवक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारोनिवर्तते।नेत्याह।तच्चामर्थम्।सचावश्यमपृक्ताधिकारोनिवर्त्यः।किमर्थम्।अमर्थम्।अमोलोपोयथास्यात्।हेकुण्डहेपीठ।निवृत्तेपिवैअपृक्ताधिकारेअमोलोपोनप्राप्नोति।किंकारणम्।नहिलोपःसर्वापहारी।माभूत्सर्वस्यलोपः।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्यलोपेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपेसिद्धंस्यात्।हेकुण्डहेपीठेति।यद्येतल्लभ्येतकृतंस्यात्।तत्तुनलभ्यम्।किंकारणम्।अत्रहितस्मादित्युत्तरस्यादेःपरस्येत्यकारस्यलोपःप्राप्नोति।अकारलोपेचसतिमकारेऽतोदीर्घोयञिसुपिचेतिदीर्घत्वेहेकुण्डांहेपीठामित्येतद्रूपंप्रसज्येत।एवंतर्हिहलोलोपःसंबुद्धिलोपः।तद्धल्ग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलिति।तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।नैषदोषः।एङ्ह्रस्वादित्येषापञ्चमीहलित्यस्याःप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति।एवमपिप्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वेकृतेहेकुण्डाहेपीठाइत्येतद्रूपंप्रसज्येत।अमिपूर्वत्वमत्रबाधकंभविष्यति।अमीत्युच्यते ॥

तयोःपरत्वादद्ड्भावेकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः।अकारलोपइति।अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौप्रतिषेधाद्वास्थानिवत्त्वाभावः।एवमपीति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादितिभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ नचात्राममिति। मकारस्यलुप्तत्वात्। अथवेति। सत्यामेवहल्ग्रहणानुवृत्तावयंविचारः। व्यपवर्गाभावादिति। ह्रस्वात्संबुद्धे
३० रित्युच्यमानेकृतेचैकादेशेनास्तिह्रस्वसंबुद्ध्योःपौर्वापर्यमित्यर्थः। ह्रस्वादुत्तरस्येति। पूर्वंप्रत्यन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमेतद्भवति।
संबुद्ध्यासिद्धंहिप्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेनविशेष्यतइतितदन्तविधिः। उक्तंवेति। वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षोवाशब्दः। अनुनासिकोप
धत्वादिति। आदेशस्याकारोऽनुनासिकइत्संज्ञकोलुप्तइतिद्कारोवशिष्यते। सचभेदाभावात्संबुद्ध्यवयवोनभवतीतिनलुप्य

नचात्रामंपश्यामः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। अथवेदमिहसंप्रधार्यंसंबुद्धिलोपःक्रियतामेका
देशइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादेकादेशः। एवमप्येकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपोनप्राप्नोति।
अन्तादिवद्भावेनव्यपवर्गोभविष्यति। उभयतआश्रयणेनान्तादिवत्। नोभयतआश्रयःकरिष्यते। कथम्। नैवंवि
ज्ञायते। ह्रस्वादुत्तरस्याःसंबुद्धेर्लोपोभवति। कथंतर्हि। ह्रस्वादुत्तरस्यहलोलोपोभवतीति। सचेत्संबुद्धेरिति। ड
तरादिभ्यःसतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। उक्तंवा। किमुक्तम्। सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति। एवम
पिहलोलोपःसाधीयःप्राप्नोति। टुक्करणाद्वा। अथवाटुक्डतरादीनामितिवक्ष्यामि। डित्करणाद्वा। अथवा ह्र
डिदच्छब्दःकरिष्यते। सतर्हिडकारःकर्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। द्विडकारकोनिर्देशः। अद्ड्डतरादिभ्यइति।
एवमपिलोपःप्राप्नोति। विहितविशेषणंह्रस्वग्रहणम्। यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति। अपृक्तसंबुद्धिलोपा
भ्यांलुक्। अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यांलुग्भवतिविप्रतिषेधेन। अपृक्तलोपस्यावकाशः। गोमान्। यवमान्। लु
कोऽवकाशः। त्रपु। जतु। इहोभयंप्राप्नोति। तद्ब्राह्मणकुलम्। यद्ब्राह्मणकुलम्। संबुद्धिलोपस्यावकाशः।
अग्ने वायो। लुकःसएव ॥

तद्इतिभावः। साधीयइति। व्यपदेशिवद्भावाद्यथाहेरुसेत्यादावितिभावः। टुक्करणाद्वेति। टुकिकृतेस्वमोर्नपुंसकादितिस्वमोर्लुक्क्रि
यते। एवमपीति। अकाराद्ध्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येतिभावः। विहितविशेषणमिति। प्रतिपादितात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्यसंबुद्धि
संबन्धिनोहलोलोपोभवतीतिसूत्रार्थः। ततश्चसामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद्यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितातस्मादेवप राम॰
रस्यहलोलोपइत्यर्थोवतिष्ठते। तेनकतरदित्यत्रटिलोपेकृतेप्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपाभावः ॥ ३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेत्रषिति। लुकिकृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाभावः। इकोचिविभक्ताविस्यत्रत्वज्ग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यते। इह किंचित्त्रपोइतितत्तोगुणेनभाव्यम्। नवक्तव्यइति। नव्याख्यातव्यः। कस्मादित्याह। नचेति। अन्तरङ्गानपिविधीन्बाधमानोलुग्बलवानित्यतुल्यबलेनलोपेनस्पर्धितुंनार्हतीतिविप्रतिषेधोनोपन्यस्नीयः। अनडुह्यतइति। सुलोपेसतिप्रत्ययलक्षणेननुम

इहोभयंप्राप्नोति। हेत्रपु। हेजतु। लुग्भवतिविप्रतिषेधेन। सतर्हिविप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवक्तव्यः। नवालोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यतइति। नवार्थोविप्रतिषेधेन। किंकारणम्। लोपलुकोर्लुगवधारणात्। लोपलुकोर्हिलुगवधार्यते। लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्योयथानडुह्यतइति। तद्यथा। अनड्वानिवाचरतिअनडुह्यतइत्यत्रलोपलुकोर्लुगवधार्यते। शेश्छन्दसिबहुलम्॥ अयंयोगःशक्योवक्तुम्। कथमग्नेत्रीतेवाजिनात्रीषधस्था। तातापिण्डानामिति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। नसिध्यति। नुमाव्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णोनप्राप्नोति। छन्दसिनपुंसकस्यपुंवद्भावोवक्तव्यः॥ सधोर्गीर्द्वा॥ ति। सधोस्त्वप्राद्वासतइत्येवमर्थम्। तत्रपुंवद्भावेननुमोनिवृत्तिः। नुमिनिवृत्तेपूर्वसवर्णेनसिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। अग्नेत्रीतेवाजिनात्रीषधस्था। इदंतुनसिध्यति। तातापिण्डानामिति। इदमपिसिद्धम्। कथम्। साप्तमिकेपूर्वसवर्णेकृतेपुनःषाष्ठिकोभविष्यति। एवमपिजसिगुणःप्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। जसादिषुवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधायाः॥ ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्॥ तुकिपूर्वान्तेनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वंद्विगुस्वरश्च॥ तुकिपूर्वान्तेनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वंद्विगुस्वरश्चनसिध्यति। आराशस्त्रिच्छत्त्रम्। धानाशष्कुलिच्छत्त्रम्। निष्कौशाम्बिच्छत्त्रम्। निर्वाराणसिच्छत्त्रम्। द्विगुस्वरः। पञ्चारत्निच्छत्त्रम्। दशारत्निच्छत्त्रम्। तुकिकृतेऽजन्तत्वादेतेविधयोनप्राप्नुवन्ति। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गाएतेविधयः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

मौस्याताम्। लुकिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नभवतः॥ शेश्छं॥ नुमोनिवृत्तिरिति। अप्रवृत्तिरेवनिवृत्तिः। तातापिण्डानामितितइतिस्थितेनादिचीतिपूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणःप्राप्नोति। साप्तमिकइति। सुपांसुलुगितीकारस्याकारेकृतेषाष्ठिकःपूर्वसवर्णदीर्घःक्रियते। जसिगुणइति। अग्नेत्रीतइत्यत्रेतिभावः॥ ह्रस्वस्य॥ पूर्वान्तकरणेप्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्रविचारः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रामणिपुत्र इति। अत्र तु गन्तरङ्गो ह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्र तु ग्बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि कौ च गमादीनामित्यनुनासिकलोपः। अत्र तु दि परादौ क्रियमाण इट्प्रसङ्गः। नहि रतीति दीर्घः॥ संहितायाम्॥ परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णभूत्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता। ह्रादा विरामो वा॥ ह्रादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते। तैर्नैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यञ्जकमुच्चार्यते तदा संहिता। सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया। तत्रग्रा

ॐ इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः। सेनानिपुत्रः। ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति। ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः। ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादेव। अथवा परादिः करिष्यते। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः। परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति। अपच्छायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत। विलोपवचनं च। वेश्च लोपो वक्तव्यः॥ अग्निचित्। सोमसुत्। अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अपृक्तग्रहणं न करिष्यते। यदि न क्रियते। दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति। अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम्। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। इट्प्रतिषेधश्च॥ इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। परीतत्। सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः। यद्यभक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति। दधिच्छादयति मधुच्छादयति। तिङ्ङ् तिङ इति निघातो न प्राप्नोति। ननु च तुगेवातिङ्। न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञियुक्ते इवयुक्ते वाऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत् तिङ्। तिङ्सदृशम्। पदम्॥ संहितायाम्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम्। व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति॥

ग्निचिदत्रेत्यादाविकाराकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः। त्रिप्रकारमिति। आधारस्त्रयो भेदास्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुः। व्यापकमिति। यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति। औपश्लेषिकमिति। यथा कटे तिष्ठति। मथुरायां वसतीति। सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः। वैषयिकमिति। यथा खे शकुनयः। गुरौ वसतीति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्य इतउपश्लेषादिति। ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात्कथमिह संबन्धाभावः। उच्यते। यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते। तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते। विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम्। तन्नेकोयणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते। न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्। व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात्। उपश्लेषनिमित्तकार्याप्रसङ्गात् संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्यातैव। आङ्। आङ्माङोरिति। कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेनेषदर्थस्याप्या

शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात्। इकोयणचि अचि उपश्लिष्टस्येति। तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति॥ आङ्माङोश्च॥ अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः। माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह मा भूत्। आ च्छायामानयति। प्रमा च्छन्दः। दीर्घात्पदान्ताद्वा॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि॥ दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्य छत्रम्। न छायांकुरवोपरां न छायांकुरवोपराम्। इकोयणचि॥ इग्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। नैतदस्ति प्रयोजनम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति। जश्त्वे न सिद्धं यणमत्र पश्य। असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः। यश्चापदान्तो हल् अचश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति। पचतीति। एवं तर्हि दीर्घस्य यण्। दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि। तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

ङो ग्रहणम्। ईषच्छाया आच्छायेति। वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येहग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति। आच्छाया। आच्छायेति॥ इको यण्॥ इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। जश्त्वमत्रेति। परत्वादिति भावः। उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणोऽनित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृतेयण्यप्राप्त्या। जश्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्पत्तिहृन्द्विनं प्राप्तं पश्य। यश्चेति। पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलो चि यण्स्यादेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचीत्येषेति। अकृतार्था सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पनेकृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेति भावः। पूर्वत्र तु छे इति सप्तम्यां छे चेत्यत्र कृतार्थाया अपि दीर्घादिति पञ्चम्याः शाच्छासाह्वात्यादेर्ज्ञापकात् षष्ठी न प्रकल्पिता। ह्रस्वाद् पीति छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः इच्छति गच्छतीति। संबन्धमिति। यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः। पिति कृतीति संबद्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रसङ्गात्। नैष दोषः। छे चेति समुच्चयस्य च शब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग्भवति। तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वान्नार्थ इग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन। चयनमिति। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणे

अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। भवेत्सिद्धम्। कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति। इदं तु न सिद्ध्यति। दध्यत्र मध्वत्रेति। ह्रस्व इति प्रकृतम्। ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ह्रस्वस्य पितीति। यदि तदनुवर्तते। दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति। संबन्धवृत्त्या। संबन्धमनुवर्तिष्यते। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायाम्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् छे च। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात्पदान्ताद्वा। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। इको यणचि। ह्रस्वस्येति वर्तते। पिति कृति तुगिति निवृत्तम्। इह तर्हि प्राप्नोति। चयनम्। चायकः। लवनम्। लावकः। आयादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति। इह तर्हि प्राप्नोति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैलका। मालैलका। गुणवृद्धी बाध्यम्। गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इकः अविषये वा यथा स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं चोदयिष्यते स न वक्तव्यो भवति। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम्। अग्ना ३ इ इन्द्रम्। अग्ना ३ यिन्द्रम्। पटा ३ उ उदकम्। पटा ३ वुदकम्। अग्ना ३ इ आशा। अग्ना ३ याशा। पटा ३ उ आशा। पटा ३ वाशा ॥

न प्रवर्तितव्यमित्येचोपि यणादेशो यादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन्। आयादयोऽत्रेति। द्रव्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादाभावः संदिग्धासंदिग्धयोस्त्वेव। स न वक्तव्य इति। इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणीति सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते। तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एवान्यत्र तूभयम्। अग्ना ३ यिन्द्रमिति। अग्न इन्द्र इति स्थिते एचोऽप्रगृह्यस्येति पूर्वस्याईस्य मात्राया आकार आदेशः। स च प्लुतः। उत्तरस्य त्वईस्य मात्राया इदुतौ। उदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्लुतविकाराविति। प्लुतसहितौ विकारावित्यर्थः। यद्यपि स्वतोसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतस्यासिद्धात्तयोः सिद्धत्वं प्रतिपाद यितुं प्लुतासिद्धात्तयोरसिद्धत्वमुच्यते। वार्त्तिकारस्य मते तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम्। स्वरसन्धिष्विति। सन्धिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः। यदयमिति। ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैष दोषः। अनेक कल्पनासंभवेपीष्टसिद्ध्यर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते। स्वरसंधिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घे

किं पुनः कारणं न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकाराविमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः। तयोर्य्वावचि संहितायामिति। तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति। तन्न वक्तव्यं भवति। ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अवश्यमिदं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो३ इ इन्द्र। भो३ यिन्द्र। भो३ उ इह। भो३ विहेति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम्। अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येतेति। तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो३ यिन्द्रम्। भो३ इहेति। छान्दसमेतत् ॥
यि

ति। अग्नाय्यिन्द्रमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्नाय्या शेत्यादौ तिको सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः। भो३यिन्द्रमिति। भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः। इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधानम्। अनेन हीति। स्वरे कर्तव्येस्य यणः सिद्धत्वात्तयोर्य्वावित्यनेन तु यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृष्टानुविधिरिति। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः। एषो पीति। छान्दसस्येदमनुकरणम्। साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियत इति। अनुकरणे गीत्यभावः। सामर्थ्ययोगादिति। शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनात् किंचित्सद्मात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः॥ वान्तो यि प्रवान्तादेश इति। पूर्वत्रस्यानिविशेष

दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। यत्तर्हि न छान्दसम्। ओ३यिन्द्रा ओ३यिहेति साम गायति। एषोपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते। जस्त्वं नसिद्धं यणमत्रपश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः॥ दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम्। नित्ये च यः शाकलभाक् समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार॥ सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्॥ वान्तो यि प्रत्यये॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्॥ एकारैकारयोर्माभूदिति। स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः। वान्तग्रहणं न करिष्यते। एचो यि प्रत्यये ऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम्। यदि वान्तग्रहणं न क्रियते। चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैचइति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापम्। जेयो वृषल इति। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैच स्तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यम्। पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेच्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयति। अत्रापि प्राप्नोति। रायिश्छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। गोर्यूतौ छन्दसि॥ गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। गोयूतिमित्येवान्यत्र। अध्वपरिमाणे च॥ अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गव्यूतिमध्वानं गतः। गोयूतिमित्येवान्यत्र॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। दृष्टतोवधारणार्थस्तर्हि॥

लाभो यथासंख्यसंबन्धात्। इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः। उभयतो नियम इति। योगविभागाश्रयणादिति भावः। रायिश्छान्दस इति। एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दो साधुरिति लक्ष्यते। अथवा क्यच्यर एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रय्यः॥ तदित्यनेनेति। प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः। प्रत्ययार्थपरामर्शेऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम्। तथाहि। यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव तस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तत इति नार्थस्तदर्थग्रहणेन। अथ सोऽर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति। स एवेति। प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादि द्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते। क्रेयमिति। मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति। आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नासीत्यर्थः।

यद्येवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति। नैवं विज्ञायते धातोरेव तन्निमित्तस्येति। किं च स्यात्। अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात्। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः इति॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते। स एव क्रीणात्यर्थः। इह मा भूत्। क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमित्यर्थः। न चास्ति क्रय्यमिति॥ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि॥ भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसंख्यानम्। भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ह्रदय्या आपः। अव् शरस्य च॥ अवादेशो भवतीति वक्तव्यम्। शरस्य च ह्रदस्य च वान्तो वादेशो वक्तव्यः॥ ह्रदय्या आपः। शरव्यावै तेजनम्। शरव्यस्य पभून भिधातुकः स्यात्। शरुवृत्ताद्वा सिद्धम्। शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत्। ऋज्जतीशरुरित्यपि दृश्यते। ऋज्जतीशरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते। शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तत इति व्याचक्षते। तेनापणे विक्रयार्थं यद्द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः॥ भय्य॥ ह्रदय्या इति। ह्रदे भवाः। भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः। अकारस्यायादेशः। शरव्यस्येति। शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः। शरुवृत्तादिति। शरुशब्दः शृस्वृस्निहीत्यौणादिकः तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्यय इति वान्तादेशे सिद्धः शरव्य इति॥ इति उपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात्संख्यायाश्चविवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावाद्गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्यानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेतिप्रश्नः। पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति। आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधानेचग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात्स्यानिभेदाद्द्वावादेशौ स्यातामि

एकः पूर्वपरयोः॥ एकवचनं किमर्थम्। एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम्। एकवचनं क्रियते। एकस्मादेशो यथा स्यात् पृथगादेशो माभूदिति। नवा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः। नवा एतत्प्रयोजनम्। किं कारणम्। द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति। तद्यथा। द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अनयोः पूलयोः कटं कुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति। नचोच्यते एकमिति। एकं चासौ करोति। किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। तत्रैकवाक्यभावात्। एकवाक्यभावाद्द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावाद्व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्यानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ अस्तोरोपधयोरन्यतरस्यामिति। यत्तावदुच्यते। एकवाक्यभावादिति। तन्न। अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकरणं वा तत्र भवति। इदमेकमेव कर्तव्यमिति। आतश्चार्थाद्वा प्रकरणाद्वा। व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्यानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। उभौ साभ्यासस्येति। कथं यत्तदुक्तं व्याकरणेपि हि अन्यत्र द्वयोः स्यानिनोरेक आदेशो भवति। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। अस्तोरोपधयोरन्यतरस्यामिति। इह तावज्ज्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति स्त्रीं द्वावूठौ। नास्ति दोषः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

त्येकग्रहणं कृतम्। नवेति। कर्मचोदना कर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वेन याचोदना तस्यामित्यर्थः। एकवाक्यभावादिति। यत्रोपात्त कारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आगमोरस्मिति। तेन नासीद्द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः। उभौग्रहणसामर्थ्यादिति। प्राणिणियतीत्यादौ अनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते। साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवत इति। तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आद्गु

इह भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति। वक्ष्यति ह्येतत्। भस्जो रोपधयोर्लोप आगमोरस्विधीयत इति। यदुच्यते। अर्थात्प्रकरणाद्वेति। तन्न। किं कारणम्। एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावात्। अङ्ग हि भवान्ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु। अनयोः पूलयोः कटं कुरु। अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति। एकमेवासौ करिष्यति। कथं यदुक्तम्। व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनो द्वावादेशौ भवतः। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्युभौ साभ्यासस्येति। इह तावद्द्व रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये। कथम्। योगविभागः करिष्यते। रदाभ्यां निष्ठातो नः। ततः पूर्वस्य च द इति। इहापि उभौ साभ्यासस्येति। उभौग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययो यथा लोके। तत्रावयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति। यथा लोके। तद्यथा। लोके वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। एवमिहापि खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् ॥

ण इत्यादौ संख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात्। यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः। तत्रावयव इति। व्यक्तिसमुदायापेक्षया एकाव्यक्तिरवयवस्तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धंत्विति। साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेन क्रियत इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते तत्तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्तावित्यर्थः। अवयवेनेति। साकल्येनेत्यर्थः। तथा पूर्ववया इति। न केवलं नि

सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु। सिद्धमेतत्। कथम्। धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्। धर्मोपदेशनेऽस्मिञ्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्। ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति। ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं च ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति। पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात्। तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्। सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत। उभयथेह लोके दृश्यते। अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽनवयवेनापि। कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते। लभ्यमित्याह। कथम्। इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधायकृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति उपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति। अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम्। सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः। सुरा न पेयेति ॥

षेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमाद्यधिकारात्। यज्ञमुखमिति। यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणवध इति। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते। ऊर्ध्वं प्राणा इति। अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। वसन्त इति। अङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति। काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते। यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति। नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदाव

ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः। स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः। अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः। प्रत्युत्थाने च गुणः। कथम्। ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति। स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तोऽतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। इज्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम्। किं तत्स्वर्गे लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते। तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति। अतोऽत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते। तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम्। किम्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते। न वै कामानां तृप्तिरस्ति। अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम्। पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। पूर्वपरग्रहणं क्रियते। परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। परस्यादेशो मा भूत्। आद्गुण इति। कथं च प्राप्नोति। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति। तद्यथा। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु पूर्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्दिष्टो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थोप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्य। स्थानेयोगत्वस्य ॥

श्यानुष्ठेयानि। नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः। अथ पूर्वेति। आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः। पूर्वपरग्रहणमिति। परस्यैवादेशो मा भूत्पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः। षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति। निर्देशो निर्दिष्टम्। तुश्चशब्दार्थे। अनिष्टनिवृत्तिरिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा. कै. ३६

यदुक्तमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र। सप्तमीपञ्चम्योश्चेति। आनेमुगीदासइत्यादौ। न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न
भवेत्तत्र द्वयप्रमाणत्वाद्द्वे भवेतां प्रकल्पिके। षष्ठ्याविभक्तीते ज्ञापकार्थं समाश्रितम्॥ अन्तादि॥ किमर्थमिति। स्थानिव
द्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। आमिश्रस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी न प्रत्येकं पूर्वपरा
विति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेक
वद्भावाभावः। यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽव्यपदेशमिति ख
ट्वृश्य इत्यादौ रपरत्वं भवतीति समुदायव्यतिरिक्तसमुदायाभावाद्वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतोऽव्यपदेशाविरोधः। स्थानिवद्भावे

नैष दोषः। आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। तथाऽचीत्येषा सप्तमी। आदि
ति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवं तर्हि सति सिद्धे यत्पूर्वपरग्रहणं करोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः। न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं सप्तमीपञ्च
म्योश्चभावादुभयत्र षष्ठीप्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति॥ अन्तादिवच्च॥ किमर्थमिदमु
च्यते। अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात्। अन्तादिवद्वचनं क्रियते। आमिश्रस्यादेशवचनात्। आमिश्र
स्यायमादेश उच्यते। स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते। नापि परग्रहणेन। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न च
क्षीरग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्रहणेन। इष्यते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्व
चनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति ।

तु स्थानी सा साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात्स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते।
यथोदाहृतमेरुः पचतु। अत्र हीकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेण त्वुकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पद
मिति पदसंज्ञा भवति। एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन। एवं तर्ह्य
नल्विधाविति स्थानिवद्भाव उक्तोऽल्विध्यर्थमिति। तथा च क्षीरपेणेत्यादावेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरयमन्तवद्भावाद्भव
ति। यत्त्विह वार्त्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन ॥

रामः ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रयस्येति। अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्राक्षेपेपिअवयविविशेषप्रतिपादनायतन्निर्देशः कर्त
व्यइत्यर्थः। पूर्वस्येति। क्वचिदादेशविधानात् प्राग्यौपूर्वपरौतौगृह्येतेयथारस्अौरस्ावित्यत्रसुपमौकारंपरंप्रत्यादिवद्भा
वादेकादेशस्यसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञाभवति। क्वचित्तुकृतएकादेशेयौपूर्वपरौतौगृह्येते। उभयतइति। यथाएते लिङ्गेति
ह्रस्वत्वसुपसर्गात्परस्यविधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौनभवति। तथाह्यन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौतत्रयदिष्

तत्रयस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः। तत्रयस्यान्तादिवद्भावइष्यतेतन्निर्देशःकर्तव्यः। अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भव
तीतिवक्तव्यम्। सिद्धंतुपूर्वपराधिकारात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपराधिकारात्। पूर्वपरयोरितिवर्ततेपूर्वस्य
कार्यंप्रत्यन्तवद्भवति परस्यकार्यंप्रत्यादिवद्भवति। अथयत्रोभयमाश्रीयतेकिंतत्रपूर्वस्यान्तवद्भवतिआहो
स्वित्परस्यादिवद्भवतिउभयतआश्रयेनान्तादिवत्। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। लौकिको
यंदृष्टान्तः तद्यथालोकेद्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्योभवतिसतयोः पर्यायेणकार्यंकरोतियदातमुभौयुगपत्
प्रेषयतः नानादिक्षुचकार्येभवतः तत्रयद्यसावविरोधार्थीभवतिउभयोर्नकरोति। किंपुनः कारणमुभयोर्न
करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्तियौगपद्येनसंभवः। अथान्तवत्त्वेकानिप्रयोजनानि। अन्तवत्त्वेप्रयोजन
म्। बहुच्पूर्वपदाट्ठच्विधानेप्रयोजनम्। द्वादशान्यिकः। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति। य
थाशक्यतेकर्तुम्। बहुच्पूर्वपदात्ठञ्भवतीति। कृतर्हिस्यात्। यत्रकृतेप्येकादेशेबहुच्पूर्वपदंभवति। त्रयो
दशान्यिकः॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौप्रयोजनम् ॥

र्वंप्रत्य वयवत्वुद्ध्याएकादेशआश्रीयतेतदातस्यैवपरंप्रतिकथमादिवद्भावः स्यादेवंपरंप्रत्यादिवत्त्वेपूर्वंप्रत्यन्तवद्भा
वोनस्यादेकस्योभयापेक्षयापारतन्त्र्यविरोधादितिभावः। द्वादशान्यिकइति। द्वादशान्यानिकर्माणिअध्ययनेप्रवृत्तान्यस्ये
तितद्धितार्थेसमासः। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बहुच्पूर्वपदंभवतीतिठञ्सिध्यति। अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देननाश्रितइत्युभ
याश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः। कृतर्हीति। वचनाद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यतइतिमन्यते। यत्रेति। सांप्रतिकसद्भावेभूत
पूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिबन्तीति। पा अ अन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोतीति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति। वार्णादाङ्गं नित्यनाश्रित्ये दमुक्तम्। वैभक्तस्येति। विभक्तौ भवो वैभक्तः। अमीइति। अदसस्त्यदाद्यत्वमतो गुण इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अद इति स्थिते ईत्वमत्वे। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। क्व तर्हीति। अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते नषष्ठी। आनन्तर्यसंब

मधुपिबन्ति। शिद् शितोरेकादेशः शितोन्तवद्भवति। यथाशक्यते कर्तुम्। शितीति पिबादेशः। क्व तर्हि स्यात्। य त्रैकादेशो न भवति, पिबति। वैभक्तस्यणत्वे। वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम्। क्षीरपेण सुरापेण। उत्तरपदविभक्त्यो रेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति। यथाशक्यते कर्तुम्। एकाजुत्तरपदे णो भवतीति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति, क्षीरपाणां सुरापाणाम्। अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम्। अमी अत्र अमी आसाते। अमू अत्र अमू आसाते। अदस्विभक्त्यो रेकादेशोऽदसोऽन्तवद्भवति। यथाशक्यते कर्तुम्। अदसोसेर्दादु दो मः। एत ईद्बहुवचन इति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रै कादेशो न भवति। अमीभिः अमूभ्याम्। स्वरितत्वे प्रयोजनम्। कार्यो हार्यो। तिदिति तोरेकादेशस्तितोन्तवद्भवति। यथाशक्यते कर्तुम्। तित्स्वरितमिति। क्व तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः। स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्। स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्र तिषेधः। नित्य एकादेशः। कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नो त्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। का न्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः। पदस्य स्वरितत्वम्। स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम्। कथम्। उक्तमेतत्। पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्। स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादे शः स्वरितो भविष्यति ॥

न्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमीभिरिति। पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यात् ता मीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्या श्रीयते। कार्येति। कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिधायेतिक्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात्स्वरि तान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेश इति। स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽनकृत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्य म्। आन्तर्यत इति। स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात् ॥ राम॰ ३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिङ्गविशिष्टेति। तित्स्वरितमित्यत्रतिदिति प्रत्ययग्रहणमितिवचनात् प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतितदन्तस्य ग्रहणात्तस्यचप्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणमितिपरिभाषोपस्थानात्। नचेयंस्वरू पविधावेवपरिभाषोपतिष्ठतेइतिङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रप्रतिपादितम्। गुडोदकमिति। उभयाश्रयत्वादत्रनिषेधो नभवति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देनग्रहणात्पूर्वपदंप्रत्ययान्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतस्य

लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा। अथवा प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीत्येवमत्रस्वरितत्वंभ विष्यति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचप्रयोजनम्। गुडोदकंमथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशःपूर्वप दस्यान्तवद्भवति। यथाशक्येतकर्त्तुम्। उदकेकेवलेपूर्वपदस्यान्तउदात्तोभवतीति। क्वतर्हिस्यात्। यत्रैका देशोनास्ति। उदश्विदुदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचप्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वंक्रियतामेकादेशइति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः। उदश्विदुदकम्। एकादे शस्यावकाशः दण्डाग्रंक्षुपाग्रम्। इहोभयंप्राप्नोति। मथितोदकंगुडोदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वंभवतिवि प्रतिषेधेन। सचावश्यंविप्रतिषेधआश्रयितव्यः। एकादेशेहिस्वरिताप्रसिद्धिः। एकादेशेहिस्वरितस्याप्र सिद्धिःस्यात्। योहिमन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः। एकादेशेकृतेपूर्वपदान्तोदात्तत्वंभविष्यतीति। स्वरितत्वंतस्य नसिध्यति। स्वरितोवानुदात्तेपदादाविति। गुडोदकंमथितोदकम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वंचप्रयोजनम् ॥

योजननिराकरणायाह। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति। ननुवर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गःपूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात्स्वरोब हिरङ्गइत्ययुक्तोयंविप्रतिषेधः। नेदमपूर्वंचोद्यते। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादितिवक्ष्यमाणत्वान्नेन्द्रस्य परस्येतिज्ञापकाश्रयेणपरिहरिष्यते। स्वरितत्वंतस्यनसिद्ध्यतीति। एकादेशस्योदात्तत्वमेवपूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात्। पूर्वंतुपूर्वपदान्तोदात्तत्वेसत्यनुदात्तंपदमेकवर्जमित्युदकशब्दोनुदात्तइत्येकादेशःपक्षेस्वरितोभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ प्राशितेति, च। त, नितुत्तादौ चनितिकृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। नहीदानीमिति। एकादेशेनव्यवधानात्। ६।१।४
२० नचैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति। एकादेशस्तु पूर्वप्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीति युक्तं कल्प
यितुम्। प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात्। तथाह्यशनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वप्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात्पूर्व
उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात्। तस्मात्पूर्वं स्वरः कर्तव्यः पश्चादेकादेशः। पूर्वत्रैगर्तक इति। पूर्वे इषुत्रिग

प्राटिता प्राशिता। कृद्भूत्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम्। गतिकारकोपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती
ति। कथं र्हि स्यात्। यत्रनैकादेशः। प्रकारकः प्रकरणम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेका
देश इति। किमत्र कर्तव्यम्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः। प्रकारकः प्रकरण
म्। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति प्राटिता प्राषिता। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति वि
प्रतिषेधेन। सचावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात्। योहि मन्यते
स्वत्रैकादेशः। एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति। किंका
रणम्। उत्तरपदस्यापरत्वात्। नहीदानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति। ननु चान्तादिवद्भावेन परम्। उभ
यत आश्रये नान्तादिवत्। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्। उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। उत्तरप
दवृद्धेरवकाशः। पूर्वत्रैगर्तकः अपरत्रैगर्तकः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। पू
र्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीय
स्त्वात्। एकादेशस्तु प्राप्नोति। किंकारणम्। अन्तरङ्गबलीयस्त्वात्। अन्तरङ्गं बलीयो भवति। तत्र को दोषः। त
त्रवृद्धिविधानम्। तत्र वृद्धिर्विधेया। नैष दोषः ॥

र्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः। सुसर्वार्धाद्दिक् शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना ऽवृद्धादपीति वुञ्प्रत्ययः। दि
शोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः। ननु प्राचां ग्रामनगराणामित्यस्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः। एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तमाद् ग्रामः
दं तूदाहरणं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति। तत्र वृद्धिविधानमिति। एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्गात् ॥ ३८

अद्याहत इति। वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि। धारय इति। धारयतीति धारयः। अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः। कर्तरि शप्।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ तत्रैकोऽयस्येति लोपेन ह्रियतेऽपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम्। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति। अग्नी इति वायू इति। द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुम् ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न भवति। त्रपुणी इति जतुनी इति। सुप्तिङोर्विधिषु प्रयोजनम्। सुप्। वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति। सुबसु पोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् सुबन्तं पदमिति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। वृक्षास्तिष्ठति प्लक्षास्तिष्ठति। सुप्। तिङ्। पचेयजेद्ति। तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुं तिङन्तं पदमिति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। पचन्ति यजन्ति। आप्। खट्वा। आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुम् आबन्तात्सोर्लोपो भवतीति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कुब्जा उष्णिहा देवविशा। आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम्। अद्याहते। कदाहते। आङ्नाङोरेकादेश आङ आदिवद्भवति। यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। आहते। आट्श्ववृद्धिविधौ प्रयोजनम्। आदैहिष्ट कदैहिष्ट। आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न ऐक्षिष्ट। कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम्। धारयः पारयः। कृदकृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते। यथा शक्येत कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति। कृतं तर्हि स्यात्। यत्रैकादेशो न। कार्यं हार्यम्। नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपेयाजेति। उपइयाजइतिस्थिते आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्ध्रस्वत्वप्रसङ्गः। प्रोह्यवइति। अणग्रहणानुवृत्तिसुभ
यत आश्रयणेनान्तादिवदित्यनपेक्ष्येदमुक्तम्। अम्बात्रेति। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वत्वे कृते एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात्पुनर्ह्रस्वत्व
प्रसङ्गः। निष्कौशाम्बीदमिति। नपुंसकह्रस्वत्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः। जुहावेति। ह्वयतेर्लिटि तिपि णल्यभ्यस्तस्य चेति
संप्रसारणम्। संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावाण्णल औत्वप्रसङ्गः। अस्या अश्वइति। इदमश्चतुर्थ्येक

अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्। के पुनरभ्यासादयः। अभ्यासो हाम्बार्थनदीनपुंसको
पसर्जनह्रस्वत्वानि। अभ्यासह्रस्वत्वम्। उपेयाय उपोयाज। ऊहेर्ह्रस्वत्वम्। उपोह्यते प्रोह्यते। अम्बार्थनदी
नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अम्बात्र। अक्कात्र। कुमारीदम्। किशोरीदम्। आराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुली
दम्। निष्कौशाम्बीदं निर्वाराणसीदम्। अभ्यासो हां नदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणे नग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नो
ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा एतद्वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं
बहिरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वर्णाश्रयविधौ च। वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति
वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। खट्वाभिर्जुहाव। अस्या अश्वइति। इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्यै
स्भावः प्राप्नोति। नैष दोषः। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यत्र तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्।
कीलालपाभिः शुभंयाभिः। जुहाव। आत औ णलइत्यौत्वं प्राप्नोति। अस्या अश्वइति। एङः पदान्तादिति पूर्व
त्वं प्राप्नोति। न वा तादूप्यातिदेशात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अतादूप्यातिदेशात्। न हि तादूप्यमतिदि
श्यते। रूपाश्रया एते विधयः। अतादूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

वचनम्। त्यदाद्यत्वं टाप्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्चेति। वृद्धिरेकादेशः। हलि लोप इति इदूपस्य लोपः। ए
चोऽयवायावइत्यैकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। न वेति। कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम्। वि
शिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते तु क्य सिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम्। यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्ये
त तदा धीत्यप्रेत्यत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥ रामः ३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षत्वतु॥ उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वात्। नान्यस्येति। कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते। आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात्। असिद्धत्वं चेति। षत्वेऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावे तु स्वाश्रयस्थानिवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः। एकादशशास्त्रमिति। ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति। शाकहूष्विति।

षत्वतुकोरसिद्धः॥ किमर्थमिदमुच्यते। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च॥ षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्। कोऽसिचत्। सोऽसिचत्। एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। अधीत्य प्रेत्य। एकादेशे कृते ह्रस्वस्येति तुग्न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात्। तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः। अधीत्य प्रेत्य। किं कारणम्। उत्सर्गाभावात्। ह्रस्वस्येति उच्यते। न चात्र ह्रस्वं पश्यामः। ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः। कोऽसिचत् सोऽसिचदित्यत्रासिद्धत्वम्। स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात्। स्थानिवद्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। शास्त्रासिद्धत्वात्। नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते। किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते। एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति। संप्रसारणङीट्सु सिद्धः। संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम्। शकहूषु परिवीषु। संप्रसारण। ङि। वृक्षे छत्रं वृक्षेच्छत्रं प्लक्षे छत्रं प्लक्षेच्छत्रम्। इट्। अपचे छत्रम् अपचेच्छत्रम्। अयजे छत्रम् अयजेच्छत्रम्।

शकान् ह्वयतीति क्विप्। संप्रसारणम्। पूर्वैकादेशः। हल इति दीर्घत्वम्। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात्। वृक्षे छत्रमिति। एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन त्विष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ पदान्तपदाद्योरिति। ननु तस्यैवाचनिकत्वे को विशेषो येन संप्रसारणङीट्सु सिद्ध इति प्रत्याख्यायते पदान्तपदाद्यो
४० रितिनु क्रियते। उच्यते। लाघवात्पदस्येत्येव वक्तव्यम्। अनादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते। तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽ
सिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ओषधीस्कृधीति। ओषधिशब्दाद्द्वितीयाबहुवचनम्। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दी
र्घः। ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्वविसर्जनीयौ। कः करत्करतीति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते। इणः ष इत्यधिकारादिण उ
त्तरस्य षकारस्तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः। असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रस

संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः। किं कारणम्। पदा
न्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते। न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः। य
दि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः। सुसस्या ओषधीस्कृधि। सुपिप्पला ओषधीस्कृधि। अत्र षत्वं प्राप्नोति। तुग्वि
धिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः। षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्। यदि षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्।
शकहूषु परिवीषत्र षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृ
धिनैष दोषः। भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्र
हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। शकहूषु परिवीषु
अत्र षत्वं न प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। किं च तुल्यजातीयम्। यः कुप्वोः। यद्येवं वेञोऽप्रत्यये पर
त उरिति प्राप्नोति। उदिति चेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

ङ्गात्सकारः सिध्यति। भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक्। ऋत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं
रात्सस्येति सलोपो रेफस्य विसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु प्रत्या
र्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति। वेञ इति। वकारस्य संप्रसारणं प्रथमैक
वचनं ततः स्वावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिरकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद्ध्रस्वा राम॰
न्तत्वाभावात्तुग्न प्राप्नोतीति भावः। यथालक्षणमिति। माभूत्तुगागम इत्यर्थः ॥ ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। अन्तादिग्रहणंच। तत्रयथासंख्य संबन्धात्पूर्वस्यपदस्यान्तस्यपरस्यपदस्यादेश्चैकादेशोऽसिद्धइत्यर्थः संपद्यते। आकारश्चात्रपदादिर्नभवतिनाप्युकारः पदान्तइत्यसिद्धत्वाभावात्तुभवत्येवेत्यर्थः। किमर्थंषत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावताद्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्ग·त्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वंसिद्धम्। एवंतर्हिज्ञापनार्थम्। एतज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्येबहिरङ्ग·स्यापिनासिद्धत्वंभवति। तेनास्यद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेशउपपन्नोभवति॥ आद्गुणः॥ गुणग्रहणमिति। वक्ष्यमाणान्नियमादाद्गुणएवभविष्यतीति प्रश्नः। स्थानेन्तरतमोहिसइति। पूर्वपरयोः कण्ठतालव्य

अथवानैवंविज्ञायते। पूर्वस्यचपदादेः परस्यचपदान्तस्येति। कथंतर्हि। परस्यचपदादेः पूर्वस्यचपदान्तस्येति॥ आद्गुणः॥ गुणग्रहणंकिमर्थम्। नआदेकोभवतीत्युच्येत। आदेकश्चेद्गुणः केन। आदेकश्चेद्गुणः केनेदानींभविष्यति। खट्वेन्द्रोमालेन्द्रः। खट्वोदकंमालोदकम्। स्थानेन्तरतमोहिसः। स्थानेप्राप्यमाणानामन्तरतमआदेशोभवति। ऐदौतावपितर्हिप्राप्नुतः। ऐदौतौनैचितावुक्तौ। ऐदौतौनभविष्यतः। किंकारणम्। एचिऐदौतावुच्येते। इहतर्हिखट्वर्श्यः मालर्श्यः। ऋकारस्तर्हिप्राप्नोति। ऋकारोनोभयान्तरः। उभयोर्योन्तरतमस्तेनभवितव्यम्। नचऋकारउभयोरन्तरतमः। आकारस्तर्हिप्राप्नोति। आकारोनर्तिधातौसः। आकारोत्रनभविष्यति। किंकारणम्। ऋतिधातावाकारउच्यते। तन्नियमार्थंभविष्यति। ऋकारएवधातावेवनान्येति। प्लुतस्तर्हिप्राप्नोति। प्लुतश्चविषयेस्मृतः॥ विषयेप्लुतइत्युच्यते। यदाचसविषयोभवितव्यमेवतदाप्लुतेन। आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः। इदंतर्हिप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्निति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकंखट्वोदकम्। खट्वाईषाखट्वेषा ।

योरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठयोस्तुकण्ठोष्ठ्यओकारः। ऐदौतावपीति। ऐकारस्यापिकण्ठतालव्यत्वादौकारस्यकण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेतिभावः। ऐदौतौनैचीति। ऐदौतोरनेनासिद्धयोर्वृद्धिरेचीतिनियमार्थंभविष्यति। एच्येववृद्धिर्भवतीति। उभयतोनियमश्चव्याख्यास्यते। वृद्धिरेवैचीति। नोभयान्तरइति। अकारस्तुशिष्यमाणएवरपरोभवतीतिस्थानतउभयान्तरः। प्लुत श्चेति। प्लुतविधानेसतियस्मिन्विषयेप्लुतोविहितस्तस्मिन्नप्यनेनैवभाव्यम्। अस्मिन्कर्तव्येआष्टमिकस्यप्लुतस्यासिद्धत्वादितिपक्षेऽनुवादप्रसङ्गात्प्लुतोनभविष्यतीत्यर्थः। त्रिचतुर्मात्राइति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गेप्लुतश्चविषयेस्मृतइतिन्यायेनतुप्लुतप्रसङ्गइतित्रिमात्रप्रसङ्गउच्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपरत्वान्न ते स्मृता इति। सति हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञया विधीयमानस्य तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया अभावात् प्रसङ्ग इत्यर्थः। वृक्षइन्द्र इति। वृक्षइन्द्र इति स्थिते आद्गुण इत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घप्रसङ्गे गुण उच्यते। नवेति। एकपदाश्रयत्वाद्गुणोऽन्तरङ्गः॥ एत्ये॥ एत्येधत्योरेङि पररूपमिति प्र

खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा ऐलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगवः। अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरत्वान्न ते स्मृताः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपरः। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। असंदेहार्थस्तकारः। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। यदि मुखसुखार्थस्तकारस्तदा दकारोऽपि। गुणे ङि शीटामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। ङि वृक्षइन्द्रः प्लक्षइन्द्रः। शी। यइन्द्रं तइन्द्रमाहूटू। अपचइन्द्रम् यजइन्द्रम्। किं प्रयोजनम्। दीर्घत्वबाधनार्थम्। सवर्णदीर्घत्वं माभूदिति। नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा कर्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ आदेकश्चेद्गुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः। ऐदौतौ नैचितावुक्तावरकारो नोभयान्तरः॥ आकारो नर्तिधात्वोः सः प्लुतश्चविषये स्मृतः। आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः॥ एत्येधत्यूठ्सु॥ किमिदमेत्येधत्योरूपग्रहणम् आहोस्विद्धातुग्रहणम्। किं चातः। यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति। उपैषु पैमि प्रैसीति न सिद्ध्यति। अथ धातुग्रहणं सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। इणीकारादौ प्रतिषेधः॥ इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उपेतः प्रेत इति। योगविभागात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। वृद्धिरेचि। तत एत्येधत्योः। एत्येधत्योश्चैचि वृद्धिर्भवति। तत ऊठि। ऊठि च वृद्धिर्भवतीति॥

प्रेऊरुयाद्गुणे च वृद्धिविधानम्। किमिदमिति। एतिरेवात्र विचार्यते। एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः। साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः। यद्येतीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम्। अथ एकृश्तिपाविति श्तिपा निर्देशः। ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः। योगविभागादिति। एकस्मिन्योगे एचीत्यस्योठा संबन्धाभावाय विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागसंश्रयः॥ रामः ४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सायथैवेति। बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्यबाध्याप्रसङ्ग इतिभावः। येननाप्राप्त इति। कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापि
बाधस्यान्याय्यत्वात्। अथवेति। अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधयावचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्द्धायां परत्वादुत्तरं भव
तीत्यर्थः। अक्षादिति। अक्षानूहते ऽवश्यमित्यावश्यके णिनिः। साधनंकृतेति समासः। प्रादिति। प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति। प्रो
ढाशब्द आऊढा ओढा प्र ओठा इतिस्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति। स्वैरीति। स्वेनात्मने ईर्तुं गन्तुं शीलमवश्यमिति णिनिः। इनिने

एवमपि आद्गुण एतः। प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति। आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति। न भविष्यति। नाप्राप्ते पररू
पेइयं वृद्धिरारभ्यते। सायथा एङि पररूपं बाधते एवमाङि पररूपं बाधेता न बाधते। किं कारणम्। येननाप्राप्ते
तस्य बाधनं भवति। नचाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते। आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा पुरस्ता
दपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम्॥ अक्षादूहिन्याम्॥ अ
क्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहिणी॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु॥ प्रात् ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्त
व्या। प्रौहः। प्रौढः। प्रौढिः। प्रैषः। प्रैष्यः॥ स्वादीरेरिणोः॥ स्वात् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या। स्वैरं स्वैरी। ईरिन्ग्र
हणं शक्यमकर्तुम्। कथं स्वैरीति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। स्वैरो ऽस्यास्तीति स्वैरी॥ ऋते च तृतीयासमासे॥
ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्तो दुःखार्तः। ऋत इति किम्। सुखेतो दुःखेतः। तृतीयाग्रहणं किम्। प
रमर्तः। समास इति किम्। सुखेनर्तः॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे वृद्धिर्व
क्तव्या। प्रार्णम्। वत्सतरार्णम्। कम्बलार्णम्। वसनार्णम्॥ ऋणदशाभ्यां च॥ ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या। ऋणार्णं
दशार्णम्॥ आटश्च॥ किमर्थश्चकारः। वृद्धेरनुकर्षणार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि
आटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। पररूपम्। उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रति
षेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। उपसर्गादृति धातौ॥ धाताविति किमर्थम्। इह माभूत्। प्रर्षभं वनम्। उपसर्गाद्वृद्धि
र्यौधातुग्रहणे उक्तम्। किमुक्तम्। गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति ॥

ति। णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः। दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा॥ उपसर्गा॥ प्र
र्षभमिति। प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुरृषभशब्दे नास्ति। उपसर्गादिति। उपसर्गेणेव धातोरा
क्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्तव्यम्। यत्रोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते। यथा नासिकायानस्याभावविधौ नत्वसंभवत्युपसर्गत्वे।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रर्च्छक इति। प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः। यदन्यदिति। सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयत इति पाक्षिकं लं बाध्यते। अग्नेकुत्रमिति। अग्निस्कुत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद्गुणो न स्यात् पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति। द्विपदाश्रयत्वात्। आचार्यदेशीयः पण्डितं

क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रर्च्छक इति प्राप्नोति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति। इदं तर्हि प्रयो जनम्। उपसर्गादृति धाताविति वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वमत्य कइति। ऋति ह्रस्वाद्उपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। छेतुकः संबुद्धिगुणः। छे तुग्भवतीत्यस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः। इच्छति यच्छति। संबुद्धिगु णस्यावकाशः। अग्ने वायो। इहोभयं प्राप्नोति। अग्नेच्छत्रं अग्नेछत्रं। वायोच्छत्रं वायोछत्रम्। संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्ष णत्वात्। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्। अन्तरङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेणापि विप्रति षेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति। किमत्र कर्त व्यम्। परत्वाद्गुणः। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। गुणोऽपि नित्यः। कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नो त्यकृतेऽपि। अनित्यो गुणः। न हि कृते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति। तावत्येव च्छे नानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम्। तस्मा त्सुष्ठूच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणा द यश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन। संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः। हूतः। जीनः। संवीतः। शूनः। तुकोऽवकाशः। अग्निचित्। सोमसुत्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवीशुशकहूषु। णिलोपस्यावकाशः। कारणा हारणा। तुकः स एव। इ होभयं प्राप्नोति। प्रकार्यगतः। प्रहार्यगतः। अल्लोपस्यावकाशः। प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता। तुकः स एव ॥

मन्यत्वादाह। अन्तरेणापीति। आचार्य आह। अनित्यो गुण इति। तस्मादिति। पूर्वोक्तार्थं निगमयति। शकहूष्विति। ह्वयतेः क्विपि संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च। प्रकार्येति। तुकि सति तेन व्यवधानाद्णि लोपाप्रसङ्गः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपचच्छतुरिति। छो छेदने आत्वम्। अतुस्। आतो लोप इटि चेत्यालोपः। तस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम्। छा छा इति स्थिते यदि दीर्घो दिति पूर्वं तुक् स्यात्तदा जन्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यात्। अपचच्छदतुरिति। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् ततत्र ऋकारान्तत्वाभावादुरदित्यत्वं न स्यात्। चिच्छर्दयिषतीति। छर्द वमने चुरादिः। इसोत्रेति। इसस् अत्रेति स्थिते ससजुषोरुः। अतो रोरित्युत्वम्। ततउकारस्याकाराश्रयो यण्प्राप्नोति पूर्वेण सहाद्गुणश्च। ततुरिरिति। आद्गमेतिकि

इहोभयं प्राप्नोति। प्रचिकीर्ष्यगतः। प्रजिहीर्ष्यगतः। अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन। केपुनरभ्यासगुणादयः। ह्रस्वत्वालेलगुणाः। ह्रस्वस्यावकाशः। ययतुः। ययुः। तस्यतुः। तस्थुः। तुकः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छतुः। अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः। चक्रुः। तुकः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। अपचच्छदतुः। अपचच्छदुः। इत्वस्यावकाशः। यियक्षति पिपक्षति। तुकः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति। गुणस्यावकाशः। लोलूयते बेभिद्यते। तुकः सएव। इहोभयं प्राप्नोति। चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते। यणादेशादाद्गुणः। यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन। यणादेशस्यावकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। आद्गुणस्यावकाशः। खट्वेन्द्रः खट्वोदकम्। इहोभयं प्राप्नोति। इसोत्र प्रसोत्र। इह गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन। इहरोरवकाशः। आस्तीर्णनिपूर्त्ताः पिण्डाः। यणादेशस्यावकाशः। चक्रतुः चक्रुः। इहोभयं प्राप्नोति। दूरेह्यध्वा जगुरिः। मित्रावरुणौ ततुरिः। किरति। गिरति। गुणस्द्वोरवकाशः। चेता गौः। यणादेशस्य सएव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनं चायकः। लवनं लावकः। भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन। भलोपस्यावकाशः। गार्ग्यः वात्स्यः। एकादेशयणादेशयोरवकाशः। दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। अचिभलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। अचिभलोपस्यावकाशः। दाक्षी दाक्षायणः। प्लाक्षी प्लाक्षायणः। एकादेशस्यावकाशः। दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति ॥

किनोरन्यतरः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनं बहुलं छन्दसीत्युत्वम्। रपरत्वं च। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ्। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति। दाक्षायण इति। दाक्षेरपत्यं युवा। यञिञोश्चेति फक्। फस्यायनादेशः। ततइकारस्य यणव प्राप्नोति लोपश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गाङ्गेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ढस्य एयादेशः। वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते। गाङ्ग इति। शिवाद्यणा सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते। श्र्यर्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति। श्रीषेति। इषेरिगुपधलक्षणः कः। श्रीरीषायस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः। तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा। अथवा श्रियमिच्छतीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति। अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम्। समानाधिकरणाधिकारे क्तः।

गाङ्गेयो गाङ्गः। धातुस्वरस्यावकाशः पचति पठति। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। श्र्यर्थम् श्रीईषा श्रीषा। प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः आम्रः शालः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अग्न्युदकम्। वृक्षार्थम्। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः चिकीर्षुः। औपगवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षर्थम्। औपगवार्थम्। समासान्तोदात्तस्यावकाशः। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। राजवैद्यर्थम्। राज्ञे वैदी हते। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः। नदी कुमारी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कुमार्यर्थम्। कुमारी हते। अल्लोपाल्लोपौ चार्द्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषेधेन। अल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। जिहीर्षिता। एकादेशस्यावकाशः। पचन्ति। पठन्ति। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। आल्लोपस्यावकाशः। दपिः सोमं ददिर्गाः। एकादेशस्यावकाशः। यान्ति। वान्ति। इहोभयं प्राप्नोति। ययतुः ययुः।

तृतीया पूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति समासः। उदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति। तस्मादग्निरुदकमस्तुष्णत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः। ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिक—स्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति। पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत्। वृक्षार्थमिति। अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिद्ध्यति। पूर्वत्वे कादेशे न सिद्ध्येत्। चिकीर्षर्थमिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम्। औपगवार्थमिति। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम्। राजवैदी हत इति। राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः। ईहत इत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चिक्षियिवेति। चिक्षियेलिट्। क्रादिनियमादिट्। सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ्। येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोपवादावियङुवङौ। सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ। साधुचिनोतीति। साधुचायी। साधुकारिणि चेति णिनिः। सुष्ठु चिनोतीति तच्छीलः सुचायी। सुप्यजाताविति णिनिः। सुपीति वर्त्तमाने सुब्ग्रहणं सुम्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये ह्युक्तम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नंभावुकः। आढ्यसुभगे स्यत्र वर्तमाने कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः। तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः। वृक्षाणामिति। नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः। नहि ह्रस्वलक्षणस्तु टः पञ्चानामित्यादिरवकाशः। क्वचिदग्नी।

इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन। इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ श्रियः। भुवौ भुवः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिक्षियिव। चिक्षियिम। लुलुवुः पुपुवुः। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। साधुचायी। सुचायी। नग्नंभावुकोऽध्वर्युः। शयिता। शयितुम्। टितोऽवकाशः। षण्णां सप्तानां पञ्चानाम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। वृक्षाणाम्। किंतोऽवकाशः। साधुदायी। सुष्ठुदायी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। दायको धायकः। मितोऽवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अस्थीनि। दधीनि। अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामवकाशः। होतापोतारौ। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नेष्टोद्गातारौ। आग्नेन्द्रम्। उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः। समीपं दुरीपम्। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। नीपं वीपं प्रेपं परेपम् ॥

नामिति पाठः। तत्रायं भावः। अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुट्। दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः। दायक इति। येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अस्थीनीति। येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्। अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति। अत्र यण् प्राप्तः। प्रेपमिति। सवर्णदीर्घत्वं चेत्तेन बाध्यते। ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते ॥

औतो॥ ओतस्तिङीति। साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते। सुप एव हि ग्रासोत्र संभवो चीत्यधिकारस्तद्धितस्याग्रह
 णात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप्। अम्भावः। विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः। न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह। गोग्रह

औतोम्शसोः॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। गोग्रहणं करिष्यते। आ गोत इति वक्तव्यम्। गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम्॥ गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्यां गच्छ। समासाच्च प्रतिषेधः॥ समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगुं पश्य। शबलगुं पश्य। ननु च औत इत्युच्यमानेपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आत्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणमात्वम्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। ननु च आ गोत इत्युच्यमानेपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। कथम्। ह्रस्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चौत इत्युच्यमानेपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। नेत्याह। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। आ गोत इत्युच्यमानेपि न दोषः। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति। स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमोतस्तिङि प्रतिषेध इति। सुबधिकारात्सिद्धम्। सुपीति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। वा सुप्यापिशलेरिति। यद्यनुवर्तते इहापि विभाषा प्राप्नोति। सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्। एवमप्यमुपसंख्यानं वृद्धिर्बलीयस्त्वात्। अमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गां पश्य। किं पुनः कारणं न सिध्यति। वृद्धिर्बलीयस्त्वात्। परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति। न वानवकाशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाशमात्वम्। वृद्धिं बाधिष्यते। सावकाशमात्वम्। कोवकाशः। द्यां गच्छ ॥

ण इति। अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति। समासाच्चेति। एकयोगे चेति। यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः।
द्योश्चेति। ओतो णिदिति सूत्रं पठितव्यं गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम्। वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एङि॥ तुन्वोरिति। सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः। तु आवत् त्वावत्। नुवानीति। वातेर्लोडुत्तमैकवचने वानीति रूपम्। एक एवेति। अर्थभेदाभावादेको निपातः। एवे चानियोग इति। नियोगोऽवश्यंभावोऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति। यथाक्वेव भोक्ष्य ते। अत्रानवक्लृप्तावेव शब्दः। यदात्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः। शकन्ध्वुरिति। अन्धुरुदपानम्। कुलटेति। अटतिरिह त्यटापचा घ

घोश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः॥ घोश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया। किं प्रयोजनम्। यद्यावदन्द्रेति दर्शनात्। य
ते यावदन्दँ शतं शतं भूमीरुतस्कु। यावता चेदानीं घोरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते। अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधि
ष्यते॥ एङि पररूपम्॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपात उपसंख्यानम्॥ पररूपप्रकरणे तुनु इत्येतयोर्वकारादौ
निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तु वैत्वै। नु वैन्वै। वकारादौ किमर्थम्। त्वावत्। न्वावत्। निपात इति किमर्थम्। तु वा
नि। नुवानि। नवा निपातैकत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। निपातैकत्वात्। एक एवायं निपातः। त्वैन्वै॥ एवे चा
नियोगे॥ पररूपं वक्तव्यम्। इह एव। इहेव। अद्येव। अनियोग इति किमर्थम्। इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव त्वमिह
वयं सुशेवाः। शकन्ध्वादिषु च॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्। शक अन्धुः। शकन्धुः। कुल
अटा। कुलटा। सीम अन्तः। सीमन्तः। केशेष्विति वक्तव्यम्। यो हि सीम्नोऽन्तः सीमान्तः स भवति॥ ओत्वोष्ठयोः स
मासे वा॥ पररूपं वक्तव्यम्। स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठी। बिम्बौष्ठी॥ एमन्नादिषु छन्दसि॥ पररूपं वक्त
व्यम्। अपां त्वेमन्त्सादयामि अपां त्वोद्मन्त्सादयामि॥ ओमाङोश्च॥ किमर्थश्चकारः। एङीत्यनुकृष्यते। किं प्रयो
जनम्। इह माभूत्। आ अश्यीत्। अश्यीत्। अद्यऽऋश्यात्। अद्यार्श्यीत्। कदार्श्यीत्। कौँ दाँर्श्यीत्। नैतदस्ति प्र
योजनम्। अद्यर्श्यीदित्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। चोऽनर्थकोऽनधिकारादेङः॥ उस्योमाङ्क्ष्वा
टः प्रतिषेधः॥ उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्रीयत्। औढीयत्। औङ्कारीयत्। स तर्हि
प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम्। आटो चिद्वृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यद् प्रा
प्नोति तन्माभूदिति ॥

च्। पश्चात्कुलेन संबन्धः। अन्यथा कर्मण्यणित्यण्प्रसङ्गः। ओत्वोष्ठयोरिति। ओतुर्बिडालः॥ ओमा॥ अद्यर्श्यीदिति। प्रतिपदवि धे
र्बलवत्त्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते। औढायदिति। वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढ इति रूपं ततः क्यचि लङि रूपमेतत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उस्य॥ अर्थवद्ग्रहणमिति। अस्तु त्वन्नं प्रातिपदिकम् उस्लशब्दद्वयस्य आनर्थक्यम्। नैषेति। ननु न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति क्रमनाश्रयणमुपपद्यते। अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः। तच्चानित्यत्वमपृक्तवर्जितिदन्तचोर्भेदेनोपादानेनार्वादेशात् निवृत्तौ ज्ञापितम्। नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गान्निवृत्तेः सिद्धत्वात्। भिन्द्युरिति। अनागमकानां सागमका आदेशार्थेन ज्ञापितम्। नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गान्निवृत्तेः सिद्धत्वात्। भिन्द्युरिति। अनागमकानां सागमका आदेशाद् इति न्यायाद्वा सुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेन तदेकदेशस्यायदार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्त्वर्थवत्त्वमेवोसः। एवं तर्हीति। उस्लशब्दो वसेः स्फायितञ्चीति रकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते। शासिवसीति षत्वं न रपरेति प्रतिषेधात्।

उस्यपदान्तात्। अपदान्तादिति किमर्थम्। का उस्ला कोस्ला। अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति। का उस्ला कोस्ला। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। भिन्द्युः। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। उत्तरार्थं तर्हि पदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति। इह मा भूत्। दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥ इताच नेकाज्ग्रहणं ग्रदर्थम्। इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्रदर्थम्। इह मा भूत्। श्रदिति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि। पररूपं कर्तव्यम्। पटपटायति। अकारान्तानुकरणाद्वा॥ अथवा अकारान्तमेतदनुकरणम्। भवेत्सिद्धं यदा ऽकारान्तम्। यदा तु खलु अच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते॥ अकः सवर्णे दीर्घः॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम्। सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतृ ऋकारो होतृकारः। लृति लृ वा, लृति लृ वा भवतीति वक्तव्यम्। होतृ लृकारः। होतॢकारः।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

न भवति। एवमत्रोसिति लाक्षणिकं रूपम्। नाम्रेडि॥ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रेकैश्चित्प्रक्षिप्तम्। विचित्रा इति। प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः॥ अकः॥ ऋ वेति। ऋ ऌ इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामकारलकाराभ्यां सावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणादर्द्धतृतीयमात्रत्वाद्वाऊकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमशब्दः संनिवेशविशेषापेक्षोभिधेयेवर्त्तते। तत्र विशेषानवधारणात्पृच्छति। कयोरिति। ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसंभवाद्विशेषविषयः प्रश्नो नोपपद्यते। नैष दोषः। दीर्घाज्जसि चेति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वा ग्रहणेस्यतः प्रतिषेधउपपद्यते न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात्। ननु सामान्यग्रहणेपि प्रतिषेधोपपत्तेलिङ्गत्वानुपपत्तिः। नैतदस्ति। प्रथमयोरिति कस्यचिदेव विशेषस्य ग्रहणं न तु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणाम्। सर्वविशेषविषयस्य संनिवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपद्बुद्ध्यापेक्षितुमशक्यत्वात्। प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य। तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्। प्रातिपदिकार्थे स्वादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात्। अन्तरङ्गत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम्। प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्य तु बहिरङ्गम्। तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम्। यथार्द्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्द्धर्चशब्देन। तथा च बहुवचनं कृतम्। अन्ये त्वाहुः। द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षयाद्वितीयत्वं नान्यथा। ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव। तत्र प्रथमयोरिति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशे विभक्ति

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम्। किं विभक्त्योराहोस्वित् प्रत्यययोः। विभक्त्योरित्याह। कथं ज्ञायते। अचीति वर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमौ। अजादीनां वा यौ प्रथमाविति ।

ग्रहणम्। पुल्लिङ्गनिर्द्देशे तु प्रत्ययग्रहणम्। समानश्च निर्द्देश इति सन्देहः। न चाजादी इति। प्रथमयोरिति विशेष्यं तद्विशेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते विभक्त्योस्त्वजादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम्। यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याजादित्वासंभवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याजादिव्यपदेश इति अजाद्योः प्रथमयोरिति संबन्धोपपत्तिः। प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चाप्राथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरिति संबन्धायोगः। अजादी यौ प्रथमाविति। अजादी विशेष्यौ तद्विशेषणं प्रथमयोरिति। तेनायमर्थो भवत्यजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणं न लिङ्गम्। अजादीनां वेति। अचीति वर्त्तते निर्द्धारणसप्तमी चेहाश्रीयते जातौ चैकवचनम्। तुल्यजातीयस्य च निर्द्धारणं भवतीत्यजादीनां प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तौ चौजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः ॥

भा॰ कौ॰ ५६ अथदेति। वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीति वर्त्तते तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सु ६१४
पां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते। सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणि त्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्र
हणं संपत्स्यते। अथ किमर्थमिति। खट्वां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह।
न सिध्यतीति। यत्पूर्वस्मिन्निति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्त्तत इत्यर्थः। एवमपीति। अग्नीँ स्यादिसिद्ध्यर्थं सवर्ण
ग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्। सवर्णग्रहणमिति। ततश्च वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति। कुतो व्यवस्थे

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रति निर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। विभक्त्योर्ग्रहणमिति।
अथवा सुपीति वर्त्तते। अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते। न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम्। न
सिध्यति। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्युच्यमानेऽम्यपि दीर्घः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। यत्पूर्वस्मिन्योगे दीर्घग्र
हणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्। एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्ष
म्। द्विमात्रः प्राप्नोति। नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते। कुतो व्यवस्था। आन्तर्यतः।
यद्येवमग्नीवायूस्त्रिमात्रः प्राप्नोति। वृक्षम्। प्लक्षम्। द्विमात्रः प्राप्नोति। तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रि
यमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम्। तस्मिन्ननुवर्त्तमानेऽमि पूर्व इत्यपि वक्तव्यम्। अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहै
वोच्येत प्रथमयोः सर्वसवर्णोऽमि चेति। यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति अमि चेत्युच्यते तेनाम्यपि
दीर्घः प्रसज्येत। वृक्षम्। प्लक्षम्। नैष दोषः। दीर्घग्रहणं निवर्त्तयिष्यते। एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत। सव
र्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते ।

ति। वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति। तथाहि। यदि पूर्वा व्यक्तिराश्रीयते त
दाऽग्नीँ स्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः। अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः। आन्तर्यत इति। पूर्वाकृति
राश्रीयते प्लुतश्च विषये स्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते। त्रिमात्रः प्राप्नोतीति। प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विष
ये स्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः। तस्मादिति। यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः। अमि चेति। ए॰ म॰
पुनः पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भावः। दीर्घग्रहणमिति। अमि चेत्यत्रेति भावः। एवमपीति। ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः॥ ५६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वस्मिन्योग इति। पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नी इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात्। पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्तदोषः। प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। अमि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत्। तस्मादुभयमिति। अथोभयस्मिन्पृथक्कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम्। यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। नैतदस्ति। व्यक्तिपक्षस्यापि संभवाद् अग्नी इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात्। वृक्षा इति। अत्रादुणः प्राप्तः ततो दीर्घः ततः परत्वपूर्वसवर्णदीर्घः। ततः

पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम्। यदि पूर्वो न दीर्घः। अथ दीर्घो न पूर्वः। पूर्वश्च दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम्। तस्मादुभयमारब्धव्यम्। पृथक्च वक्तव्यम्। प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः। प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः। प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति। ततः पूर्वसवर्णः। पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति। किमर्थो योगविभागः। सवर्णदीर्घार्थः। सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः। एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते। नोत्सहते बाधितुम्। किं कारणम्। आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु। आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः। तत्सर्वबाधकम्। सर्वबाधकत्वात्प्राप्नोति। अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते। योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते। योगविभागोन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अस्यातिप्रसङ्गः। योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यातिप्रसङ्गो भवति। वृक्षम्। प्लक्षम्। यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधत एवममि पूर्वत्वमपि बाधेत। नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥

पररूपप्रसङ्ग इति। आद्गुणेति। तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेपीति। यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशमपि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथामि पूर्वत्वं न बाध्यते। पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदा तस्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथवायमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्यैव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति। योगविभाग इति। चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नलस्येति। तस्माच्छसोनः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्णइत्यनेनविहितस्य परामर्शाद्गिरीन्वायूनित्यादावेवनत्वं स्यात्।नतुवृक्षानित्यादौ प्रथमयोरितियोगविभागेनदीर्घविधीयमानइत्यर्थः। एतच्चभेदेनलक्षणयोरपेक्षामाश्रित्यचोदित म्। यत्त्रोच्यतेअनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति। यदातुसूत्रद्वयसमुदायमेकयाबुद्ध्यापेक्ष्यतस्मादितिपरामर्शः क्रियतेतदानास्तिदोषः। यत्रोच्यतेउभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहइति। एतान्गाइति। औतोम्शसोरित्याकारएकादेशः। इज्ग्रह

नत्वस्यचाभावः। वृक्षान्। प्लक्षान्। किंकारणम्। तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्। तस्मादित्यनेनान्तरोयोगःप्रतिनिर्दिश्यते। प्रथमयोःपूर्वसवर्णः। तस्माच्छसोनःपुंसि। किंपुनःकारणंतस्मादित्यनन्तरोयोगोनिर्दिश्यते। इहमाभूत्। एतान्गाश्चतुरोवलीवर्दान्पश्येति। अस्तुतर्ह्येकयोगएव। ननुचोक्तमेकयोगेहिजश्शसोःपररूपप्रसङ्ग इति। नैषदोषः। इज्ग्रहणंतुज्ञापकंपररूपाभावस्य। यदयंनादिचीतीज्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः। नजश्शसोःपररूपंभवतीति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इहमाभूत्। वृक्षाः। प्लक्षाः। वृक्षान्। प्लक्षान्। यदिचजश्शसोःपररूपंस्यादिज्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। पश्यतित्वाचार्योनजश्शसोःपररूपंभवतीतितत इज्ग्रहणंकरोति। नैतदस्तिज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्याद्दीर्घाज्जसिचेति। यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणंकुर्वीत। इहापिक्रियमाणंयद्युत्तरार्थंनज्ञापकंभवति। एवंतर्हियद्युत्तरार्थमेतत्स्या इहैवायमिज्ग्रहणंकुर्वीतनापिजस्ग्रहणंकुर्वीतएतावदयंब्रूयात् दीर्घाच्छसिपूर्वसवर्णोभवतीतितन्नियमार्थंभविष्यति। दीर्घाच्छस्येवनान्यत्रेति। सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेयदिज्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योनजसिशसोःपररूपंभवतीति। अथवापुनरस्तुयोगविभागः ॥

णंत्विति। यदिजश्शसोःपररूपंस्यात्तदानादिच्येवब्रूयादिचीत्येवपूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चप्रतिषेधस्येतिभावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौवध्वावित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यद्युत्तरार्थमिति। एवंसतिपृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्चदीर्घादिज्जसोरितिलाघवंभवति। इहापीति। सर्वत्रलाघवंप्रत्यनादरादिहापिक्रियमाणस्यइज्ग्रहणस्योत्तरार्थतयाप्रयोजनवत्त्वाज्ज्ञापकत्वाभावइत्यर्थः। दीर्घाच्छसीति। दीर्घादिज्जसोरित्यस्मादपिलघुतरोयंसूत्रन्यासइतिभावः। तस्मादिज्ग्रहणंनोत्तरार्थमेवक्रियतेकिंत्विहार्थमपीतिज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अमियदुक्तमिति।प्रथमयोरितियोगविभागेनदीर्घत्वमित्यर्थः।तस्मादक्कोदीर्घादिति।एकयाबुद्ध्याअकृस्थानिकस्त्रिसूत्रीविहि
तोदीर्घः परामृश्यतइत्यर्थः।अकः सवर्णेदीर्घइत्यनेनविहितस्यदीर्घस्यानर्थकः परामर्शइतिमत्वाह।अथवेति।प्रथमयोरि
त्येवंयोविहितोदीर्घः परामृश्यतेइतिसूत्रद्वयविषयेनत्वंसिध्यति।मध्येपवादाइति।न्यायश्चायंनतुवचनम्।यद्वक्ष्यतिय
द्येतदस्तीति।नहिवचनस्यासक्तासंभावनान्यायस्तुक्वचित्क्वचिदाश्रीयतइतियुज्यतेवक्तुम्।यद्येतदस्तीति।यदाबाध्या

ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यातिप्रसङ्गइति।नैषदोषः।अस्त्यपियोगविभागःकरिष्यते।
अमियदुक्तंतन्नभवतीति।ततःपूर्वः।पूर्वश्चभवत्यमीति।यदप्युच्यतेनकाराभावश्चतस्मादित्यनन्तरनिर्दे
शादिति।कःपुनरर्हतितस्मादित्यनेनानन्तरंयोगंनिर्देष्टुम्।एवंकिलप्रतिनिर्दिश्येततस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घा
दिति।तच्चन।एवंप्रतिनिर्दिश्यते।तस्मादक्कोदीर्घादिति।अथवातस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति।अथवापुनरस्तुअ
स्येकयोगः।ननुचोक्तंयोगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदस्यातिप्रसङ्गइति।नैषदोषः।मध्येपवादाःपूर्वान्वि
धीन्बाधन्तइत्येवमयंयोगविभागःपररूपंबाधिष्यते।अमिपूर्वत्वंनबाधिष्यते।यद्येतदस्तिमध्येपवादाःपु
रस्तादपवादाइतिनार्थएकेनापियोगविभागेन।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तइत्येवंपररूपमकः
सवर्णेदीर्घत्वंबाधिष्यते।प्रथमयोःपूर्वसवर्णत्वंनबाधिष्यते।अथवासप्तमेयोगविभागःकरिष्यते।इदमस्ति।
अतोदीर्घोयञिसुपिचेति।ततोवक्ष्यामिबहुवचने।बहुवचनेचअतोदीर्घोभवति।ततोझल्येत्।एकारश्चभव
तिबहुवचनेझलीति।इहापितर्हिप्राप्नोति।वृक्षाणाम्।प्लक्षाणाम्।तत्रकोदोषः।दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्रा
प्नोति।इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांनुडिति।किमत्रकर्त्तव्यम्।परत्वाद्दीर्घत्वम्।नित्यंखल्वपिदीर्घत्वम्।
कृतेपिनुटिप्राप्नोत्यकृतेपि।नित्यत्वात्परत्वाच्चदीर्घत्वेकृतेह्रस्वाश्रयोनुण्नप्राप्नोति ॥

निलक्षणानिभेदेनापेक्ष्यन्तेतदाक्रमव्यतिक्रमेहेत्वभावात्पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वामध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादा
इतिचाश्रीयते।यदातुलक्षणसमुदायोबाध्यत्वेनापेक्ष्यतेतदातस्यैकत्वान्नास्त्येवैतन्मध्येपवादाइतिपुरस्तादपवादाइति
च।अथवासप्तमइति।वृक्षअसइतिस्थितेपूर्वस्यदीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घःशसितुप्रथमयोःपू
र्वसवर्णइति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF.

एवंतर्हीति। अकारेण चाणत्वादाकारो गृह्यते। कीलालपानामिति। ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वत्वे बहुवचनइति दीर्घत्वे कृते आतो धातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः। नपुंसकस्य नेति। ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराच्छन्दसीत्यतो नेति चानुवर्त्तते। आतो धातोर्लोपइति च ततो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः॥

एवंतर्ह्याद्ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। आज्जसेरसुक्। तेन कृतेपि दीर्घत्वे नुड् भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपां शुभंयाम्। आतो लोपोत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवंतर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातो धातोरित्यातो लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम्। नपुंसकस्येत्यप्यनुवर्त्तिष्यते॥ तस्माच्छसो नः पुंसि॥ किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु। कश्चात्र विशेषः। नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्स्त्रीशब्दादिष्यते स्त्रियाम्। तन्न सिद्ध्यति। भ्रुकुंसान्पश्येति। नपुंसके तथैवेष्टम्। तच्च न सिद्ध्यति। षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्येति। स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते। स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति। चञ्चाः पश्य। वध्रिकाः पश्य। खरकुटीः पश्य। अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति। स्थूरान्पश्येति। कुण्डिन्याः अररकायाः। अपत्ये च न सिध्यति। कुण्डिनान्पश्य। अररकान्पश्य। पुंस्प्राधान्यात्त्र सिध्यति। पुंस्प्रधाना एते शब्दाः। ततो नत्वं भविष्यति। पुंस्प्राधान्येः त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वं चोदिताः। भ्रुकुंसान्पश्य षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्य चञ्चाः पश्य वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति ॥

तस्मात्॥ किमिदमिति। पुंसीति किं शसो विशेषणं पुंबहुत्वे यः शस्तस्यन्नइति अथ प्रकृतेः पुंशब्दाद्यः शसिति प्रश्नः। भ्रुकुंसान्पश्येति। स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रुकुंसार्थस्य मन्यते। षण्ढानिति। षण्ढशब्देन प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम्। चञ्चा इति। चञ्चेव चञ्चा। इवे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन्। लुम्मनुष्यइति लुप्। चञ्चाशब्देन पुंसोभिधानान्नत्वप्रसङ्गः। स्थूरानिति। स्थूराया अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। यञञोश्चेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक्। ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः। कुण्डिनानिति। कुण्डिन्या अपत्यानि। गर्गादिभ्यो यञ्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति यञो लुक्। कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनआदेशः स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात् स्त्रीशब्दः। अररकायाः पूर्ववद्यञादि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्माद्यस्मिन्निति। अर्थपक्षं परत आश्रयिष्यति। द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाभावः। तथाहि। पुंवाची शब्दः पुंशब्द उच्यते। ततो भ्रुकुं
साद्यः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यन्त इति नानयोः पक्षयोः फलभेदः। षण्ढपण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत ए
व नपुंसकरूपोर्थ उच्यते। यथा नपुंसको भवदिति नपुंसकशब्देन। स्त्रीसूत्रे हि न वैयाकरणैः शङ्क्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुमि
त्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम्। स्थूरादयोपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति। व
ध्रिकादिषु युक्तवदिति। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्न त्वाभाव इत्यर्थः॥ अमि॥ वाच्छन्दसीत्येवेति। एत

तस्माद्यस्मिन्न्यक्षेत्यीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रविधेयं दोषेषु। न त्वं पुंसा बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम्। का
नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते। पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्येन सिध्यति। कुण्डिन्यां अररकायाः पुं
स्प्राधान्यात् प्रसिध्यति॥ पुंस्प्राधान्ये तत एव स्युर्दोषाः पूर्वचोदिताः। तस्मादर्थे भवेन्न त्वं वध्रिकादिषु युक्तवत्॥
अमि पूर्वः॥ वा छन्दसीत्येव। यमीं च यम्यं च शमीं च शम्यं च। गौरीं च गौर्यं च किशोरीं च किशोर्यं च॥ संप्रसार
णाच्च॥ वा छन्दसीत्येव। मित्रावरुणौ यज्यमानः। मित्रावरुणौ इज्यमानः। संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समाना
ङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अ
समानाङ्गप्रतिषेधार्थम्। असमानाङ्गस्य माभूदिति। शकहूर्थम्। परिव्यर्थम्। सिद्धमसंप्रसारणात्। सिद्ध
मेतत्। कथम्। असंप्रसारणात्। कथमसंप्रसारणम्। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य ॥

च्च वाक्यभेदेन संबध्यते। अन्यथा भाषायां न स्यात्। शम्यं चेति। विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि
न भवति तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति॥ संप्र॥ समानाङ्गग्रहणमिति। यदि संप्रसारणं तस्माच्च परो जेक
स्मिन्नङ्गे भवतस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा। शकहूर्थमिति। अन्यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाभा
वः। अत्रान्तवद्भावेनोकारस्य संप्रसारणत्वम्। सिद्धमिति। वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा। स तु सं
प्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते। शकहूर्थमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति ना
स्ति संप्रसारणव्यपदेशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णस्य चेति। यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः। अन्तवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रतिषेधात्। अन्तरङ्गत्वाच्च हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः। संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात्संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते। कार्यकृतत्वादेति। शास्त्रस्य स्मिन्विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः। युक्तं यत्तस्यैवेति। परार्थमग्न्याधानं यज्ञसुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते। तस्य योजना

अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव। वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः। कथम्। अन्त्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा सकृत्। कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा। वसन्ते ब्राह्मणोग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति। यदि तर्हि नेदं प्रसारणं हल इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात्। अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति। अन्तवत्वाद्वा। अथवा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति। आटोवृद्धेरियङ्। आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन। आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। इयङोवकाशः। अधीयाते। अधीयते। इहोभयं प्राप्नोति। अध्यैयाताम्। अध्यैयत। इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। कान्तरङ्गता। वर्णाश्रिस्यादोवृद्धिः। अङ्गस्येयङादेशः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामियङादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादियङ्॥

भावान्नानुष्ठीयते। यत्तु तदाश्रयमिति। यस्मात्फलावाप्तिस्तत्फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयत इति भावः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमितिफलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्तयेदिति परिहारः कार्यकृतत्वादिति। अध्यैयातामिति। कृते पुलादेशे घाटू क्रियत इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते। अन्तरङ्गेति। वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते॥ रामः ४९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्य च लक्षणान्तरेणेति। एतत्क्वचिदाश्रीयते क्वचिन्न यथोक्तं तद्ब्राह्मणकुलमित्यादौ त्यदादिभ्यो लुग्वक्तव्य इति। यस्य च लक्षणान्तरेणेति लाश्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्सिद्धस्तस्य ह्यतो मिति लक्षणेन निमित्तं विहन्यते न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैवेति नस्यादनित्यत्वं लुकः। तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः किं लक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा च यस्य च लक्षणान्तरेणेति न्यायः। यदा तु कार्ययोर्विचारः कस्मिन्कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत इति तदा नाश्रयेत यस्य च लक्षणान्तरेणेति। उपद्ग्जतुरिति। पूर्वं सवर्णदीर्घ

नित्य आडागमः। कृतेपीयङि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। इयङपि नित्यः। कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य इयङ्। नहि कृते आटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न चान्नाडेवेयङो निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या। उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादेशः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः। आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। क्व। आङभ्यासयोः। आद्गुणस्यावकाशः। खट्वेन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकम्। खट्वोदकम्। सवर्णदीर्घस्यावकाशः। दण्डाग्रम्। सुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति। अद्य आऊढा। अद्योढा। कदा आऊढा कदोढा। उपइइजतुः। उपेजतुः। उपउँपतुः। उपोपतुः। सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः। अस्त्वत्राद्गुणः। आद्गुणे कृते अयवो च हलादिशेषः पुनराद्गुणो भविष्यति। भवेत्सिद्धमुपेजतुः उपेजुरिति। इदं तु न सिद्ध्यति। उपोपतुरुपोपुरिति। अत्र ह्याद्गुणे कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते। एवं तर्हीत देवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इति। किं कारणम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात् ॥

त्वं भवति पश्चादाद्गुणः। अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति। प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह। अभ्यासेति। हलादिः शेष इति। अभ्यासानभ्यासयोरेकादेश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते तत्स्यानिकोप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः। एकारस्य त्वभ्यासह्रस्वो न भवति। ह्रस्वे कर्त्तव्ये नाभ्यासादिषित्यन्तादिवद्भावनिषेधात्। पदान्तभक्त इति। अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः। इहापीति। विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरदोषस्त्विति। अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आङ् गतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः। शिष्टमनुदात्तम्। तत्रयदि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्तदाद्वयोरुदात्तयोरेकादेशउदात्तस्ततआद्गुणएकादेशउदात्तेनोदात्तः स्वरितोवानुदात्तेपदादाविति पक्षउदात्तः स्यात्पक्षेस्वरितः। यदातुपूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेतिपररूपंतदापूर्वत्रासिद्धमितिपररूपेकर्त्तव्येएकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्याअस्वरस्यैकादेशस्यपूर्वेणोदात्तेनसहैकादेशआन्तरतम्यादुदात्तएवभवति। आङि पररूपवचनंचेति। नकेवलंस्वरदोषोयावदाचार्यवचनमपिव्यर्थमप्रमाणीकृतमित्यर्थः। विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यंपरिहर्त्तुमाह। नानर्थकमिति। यदापूर्वमाद्गुणः प्रवर्त्ततेतदावृद्धिरेचीतिवृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेतिवक्तव्यमित्यज्ञापकम्। वि

स्वरदोषस्तु। स्वरेतुदोषोभवति। अद्योढा एवंस्वरः प्रसज्येत। अद्योढाइतिचेष्यते। आङि पररूपवचनंचेदानीमनर्थकंस्यात्। नानर्थकम्। ज्ञापनार्थम्। किंज्ञाप्यम्। आङि पररूपंतुज्ञापकम्। अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्यैतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गंतुलीयोभवतीति। किंपुनरिहान्तरङ्गं किंबहिरङ्गम्। यावताद्वेपदेआश्रित्यसवर्णदीर्घत्वमपिभवत्याद्गुणोपि। धातूपसर्गयोर्यत्कार्यंतदन्तरङ्गम्। कुतएतत्। पूर्वंसुपसर्गस्यहिधातुनायोगोभवति नाद्यशब्देन। किमर्थंतर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते। अद्यशब्दस्यापिसमुदायेनयोगोभवति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। प्रयोजनंपूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङे यडि स्मिन् ङि णलोलमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात्। पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्। अग्नी अत्र। वायू अत्र। पूर्वसवर्णश्चप्राप्नोतिबहिरङ्गलक्षणश्चवर्णविकारआवादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वंभवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वसवर्ण। पूर्वत्व। शकहूर्थ परिव्यर्थ पूर्वत्वंचप्राप्नोतिबहिरङ्गलक्षणश्चवर्णविकारः ॥

प्रतिषेधेत्वाश्रीयमाणेसवर्णदीर्घेणसिद्धेरूपेपररूपवचनंज्ञापकंभवति। नाद्यशब्देनेति। अद्येत्यस्याधारार्थस्याङासंबन्धोनास्तिक्रियासापेक्षत्वादाधारस्य। अङादित्यवस्यार्थंतुधातूपसर्गौपृथगुपदिष्टौ। परमार्थतस्तुधातूपसर्गसमुदायः संग्राम यतिवत्क्रियाविशेषवाचीतिभावः। अग्नीअत्रेति। अग्निऔअत्रेतिस्थितेविचारः। एवंशकहूआअर्थम्। अकारितअत्र। पचहिइदम्। वृक्षआअत्र। वृक्षएअत्र। अग्निइइदम्। ययाअअत्र। वृक्षाअत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्षअस्अइतिस्थितेकृतेरुत्वेउत्वस्यप्राप्तिः। तच्चरुत्वंपूर्वत्रासिद्धमितिपूर्वसवर्णदीर्घेक्रियमाणेअसिद्धमुत्वेत्वाश्रयात्सिद्धंवृक्षोत्रेति। ततश्चपूर्वसवर्णदीर्घेणैवपूर्वंभाव्यम्। तत्रकृतेअतः परोरुर्नभवतीत्युत्वाभावः ॥ रामः ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri,Funding: MIDF

प्रतिविधेयमिति। पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्रउक्ताः॥ख्यत्यात्। किमिदमिति। किमका
रान्तयोर्ग्रहणमथकृतयणादेशयोः आद्ये पक्षे सुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न
इति लिङ्गादकारान्तयोर्नग्रहणमपितु कृतयणादेशयोः। नसखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशे क्लेशेनतयोः प्रतिपत्तिः। साक्षा
न्निर्देशेतु स्पष्टावगतिः। अतिसखेरिति। अतिक्रान्तः सखायेनेति बहुव्रीहिः। अथवा शोभनः सखा अतिसखा नपूजनादितिसमा

सवर्णदीर्घत्वम्। पूर्वत्वंभवत्यन्तरङ्गतः। पूर्वत्वात् तहिलोप। अकार्यत्र। अहार्यत्र। पचेदम्। तहिलोपोचप्राप्नुतः।
बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। तहिलोपौभवतोन्तरङ्गतः। तहिलोप। टेन। वृक्षेणात्र प्लक्षेणा
त्र। इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। टेना। ङे
र्य। वृक्षायात्र। प्लक्षायात्र। ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः एङः पदान्तादतीति परपूर्वत्वम्।
ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। ङेर्य। ङिस्मिन्। यस्मिन्निदम्। तस्मिन्निदम्। स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च व
र्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः। ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्। अग्नाविदम्। यथावत्र। ङिणलौ
त्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वंभवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि।
विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गल
क्षणश्च वर्णविकारः अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। नचावश्यमिदमेव प्रयोजनम्।
आद्येयोगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥ ख्यत्यात्परस्य॥ किमिदं
ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किंपुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते। नसखिपतिभ्यामि
त्येवोच्येत। नैवंशक्यम्। गरीयांश्चैवनिर्देशः स्यात्। इहचप्रसज्येत। अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। इहचनस्यात्॥

सान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुत्तरएवत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः। अयत्तु विहितविशेषणपक्षआश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहि
तौ ङसिङसाविति तदा त्रीत्वप्रसङ्गः। अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह। इहचेति। अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो नभव
ति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सखीयतेरिति। विद्यमानं खमस्य सखः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्यचि चेतीत्वम्। लूनूरिति। लूनमिच्छतीति क्यच्। अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात्स्य एव्द्वो भवति। अत्र चोदयन्ति। सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिको यणचीति ईकारस्य यणाभाव्यम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दादिश्टदचः पूर्वत्वात्स्थानिवत्वाप्रसङ्गाद्वलोपोव्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः। ततश्च सख्युरित्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति। नैतदस्ति। क्वौलुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ अतो॥ किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानाद्ज्ञापकात्स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्तत्परप्रकरणे नैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। प्रकृतिभाव एव सिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वादुपचारात्स्यान्येवाक्

सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः। पत्युः ।लूनीयतेरप्रत्ययः। लून्युः। पून्युः॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ किमर्थमप्लुतादप्लुत इत्युच्यते। प्लुतात्स्वरस्य प्लुते वा परतो माभूत्। प्लुतात्स्वरस्य सुस्रोता अत्र त्वमसि। प्लुते परत स्तिष्ठतु पय आ३ ग्निदत्त। अतः अतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्स्वरस्य प्लुते वा परतः स्यात्। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। अथाप्लुतादप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लुतभाविनः अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः। अप्लुतादप्लुतवचने अकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयो२ पयोदा न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्गमुत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सुस्रोता अत्र त्वमसि ।अन्तरङ्गोऽत्र प्लुतः ॥

रः। प्लुतशब्देनोच्यत इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः। यदयमिति। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। ततः प्लुतः। पयो३ इति। पयोऽटतीति क्विप्। ततः संबुद्धिः दूराद्धूते चेत्यकारस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति । पयो ददातीति कप्रत्ययः। ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वाद्गुरोरनृतो इति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति निषेधाद्दशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यान्तस्येति। प्लुतो ता३ इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादेः परतो वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उक्त
प्रसङ्ग कथनार्थं चैतत्। उक्तं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुत इति। दूराद्धूतादयर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्वि
विधे सिद्धत्वेऽसंभवति कस्माद्बहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्यते तथा
बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति
प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाह ऊडित्य

बहिरङ्गं सुत्वम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः क्व वा बहिरङ्गं सुत्वं प्लुतो वा बहिरङ्गः वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्त
रङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गं सुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कार
णं बहिरङ्गलक्षणं सुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि। एवं मन्यते
असिद्धः प्लुतः। आश्रयात्सिद्धो भवति। अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायां सुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्या
त्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। असिद्धपरिभाषायाम्। बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च॥ नान्तःपाद
म्॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः। नान्तःपादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः। कथम्। अचीति व
र्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः। नान्तःपद मिति सर्वप्रतिषे
धश्चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। एवं तर्ह्येङीति वर्त्तते। अकाराश्रयं यत्प्रा
प्नोति तस्य प्रतिषेधः। अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम्। अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम्। कालो अस्वः प्रात
धारो यं मणिः ॥

अत्रापि तं च विप्रकृष्टत्वात्सयोडित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्त्या वाश्रया
त्सिद्धत्वाभावः। आश्रयात्सिद्धः स्यादिति। तद्विषयस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम्। अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभिमतम्॥ अ
नान्तः॥ कस्यायमिति। यद्वेङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदा यवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः। सर्वप्रतिषेध इति।
शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति। यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसङ्गः। आकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य
तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाकाराश्रय इति न विप्रतिषिध्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ अयवोऽश्वेति। अयवौ ह्यज्यात्राश्वयोनाकारप्रश्लेषः। उत्वप्रतिषेधइति। एङ्ग्रहणमिहानुवर्तमानमतोरोरप्लुतादप्लुतइत्यत्रा
५२ पिअनुवर्ततइत्येङ्परस्योरुत्वप्रसङ्गः॥ अवङ्॥ गोरग्रवचनमिति। अव्युत्पत्तिपक्षेगोशब्दः फिषित्यन्तोदात्तइत्योकार
स्यान्तोदात्तस्यस्थानेऽवङ्भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीतिअग्निवेयः। सचागमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तः। तेनचौकारस्यपदान्तता

अयवोः प्रतिषेधश्च। अयवोश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः। सुजातेअश्वसूनृतेअध्वर्योअद्रिभिःसुतम्। एङ्प्रकर
णात्सिद्धम्। एङः अतीतिवर्त्तते। एङः अतियत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः। एङ्प्रकरणात्सिद्धमितिचेदुत्वप्रतिषे
धः। एङ्प्रकरणात्सिद्धमितिचेदुत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। अग्नेरत्रवायोरत्र। अतोरोरप्लुतादप्लुतेएङश्चेत्यु
त्वंप्राप्नोति। पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम्। पुनरेङ्ग्रहणंकर्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त
ते। ननुचोक्तमेङ्प्रकरणात्सिद्धमितिचेदुत्वप्रतिषेधइति। नैषदोषः। पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्त्त
ते। नचैङः पदान्तात्परोरुरस्ति॥ अवङ्स्फोटायनस्य॥ गोरग्रवचनंगवाग्रेस्वरसिद्ध्यर्थम्। गोरग्रवक्तव्यः। किंप्र
योजनम्। गवाग्रेस्वरसिद्ध्यर्थम्। गवाग्रेस्वरसिद्धिर्यथास्यात्। गवाग्रम्। अवङादेशेहिस्वरेदोषः। अवङादेशेहि
स्वरेदोषःस्यात्। अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोन्तोदात्तआदेशः प्रसज्येत। कथंपुनरयमन्तोदात्तः। यदाएकाच्व्यपदे
शिवद्भावेन। यथैवतर्हिव्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तएवमाद्युदात्तोपि। तत्रान्तर्यतआद्युदात्तस्याद्युदात्तआदेशःप्र
सज्येत। सत्यमेवतत्। नत्विदंलक्षणमस्तिप्रातिपदिकस्यादिरुदात्तोभवतीति। इदंपुनरस्तिप्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तोभवतीति। सोऽसौलक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्तआदेशःप्रसज्येत। यदिपुनर्गोमेर्ङो
विधीयते किंकृतंभवति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वेकृते आन्तर्यतआद्युदात्तस्याद्युदात्तआदेशोभविष्यति। कथंपुनरय
माद्युदात्तोयदाएकाच्व्यपदेशिवद्भावेन। यथैवतर्हिव्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्तएवमन्तोदात्तोपि। तत्रान्तर्यतोन्तोदा
त्तस्यान्तोदात्तआदेशःप्रसज्येत। सत्यमेवतत् नत्विदंनलक्षणमस्तिप्रत्ययस्यान्तउदात्तोभवतीति। इदंपुनरस्तिप्र
त्ययस्यादिरुदात्तोभवतीति। सोऽसौलक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्तआदेशोभविष्यति ॥

विघातात्पूर्वैकादेशाभावेअवादेशोभवति। गवाग्रमिति। बहुव्रीहिः। तत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वंभवति। तत्पुरुषेतु रामः
समासान्तोदात्तत्वेनभाव्यम्। यदिपुनरिति। आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्तयेव्युत्पत्तिपक्षआश्रीयतइत्यर्थः ॥ ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदपीति। आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशाति— देशत्वदुक्तं स्यात्। यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्येवादित्वेन्तत्वे वा तिदिश्यते तदैकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्वम्। उदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षेऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः। स निपातनस्वर इति। एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाप्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते। एवमपीति परत्वात्पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात्पूर्वमवङि सति पश्चात् समासान्तोदात्तत्वं भवति॥ इन्द्रे॥ इन्द्रादाविति। इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन्परत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप

एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि। एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि। गवाक्षि गवाक्षि। इन्द्रे च॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गवेन्द्रयज्ञे वीहीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते इन्द्रे चेति। कथं तर्हि। अचि भवति कतरस्मिन्। इन्द्रे चेति॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। शाकलम्। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम्। प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इको यणचीति ॥

दिके नेति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः। इन्द्रे चेति। इन्द्रशब्दो विशेष्योऽचीति विशेषणम्। सिद्धान्ते त्वज्विशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावपि इन्द्रशब्दस्थोऽज्भवतीत्यवङ्सिद्धिः। प्लुतः॥ नित्यग्रहणमिति। इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति। इन्द्रे चेत्यत्र। शाकलमिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते। प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति। अथवा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्तुतस्मिन्निति। यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। जानुउअस्येति। उञ्निपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्त्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव। तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः। तस्येकोयणादेशः प्रकृतिभावान्नभवति। मयउञोवोवेति पक्षे वकारः। अथ किमर्थमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात् प्लुतः सिद्ध इति भावः। नवेति। शालेन्द्रे एकादेशोन्तरङ्गः। प्लुतो दूराद्धूतायर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। एवं तु सति देवदत्त अत्रन्वसीति प्लुते

तत्तुतस्मिन्प्रकृतिभावार्थम्। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। प्रकृतिभावार्थम्। तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इह माभूत्। जानुउअस्य रुजति जानूअस्य रुजति जान्वस्य रुजतीति। अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते। स्वरसन्धिर्माभूदिति। उच्यमाने प्येतस्मिन्स्वरसन्धिः प्राप्नोति। प्लुते कृते न भविष्यति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति। प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः। एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति। शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वातिप्रसङ्गः किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः प्लुतः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ आङोनुनासिकश्छन्दसि ॥ आङोनर्थस्य। आङोनर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति आङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्॥ इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ किमर्थश्चकारः। प्रकृत्यैत्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। स्वरसन्धिर्माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥

कादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत्॥ आङो॥ आङोऽनर्थकस्येति। अभ्र आँ अप इत्यादौ सप्तम्या एव तदर्थस्योक्तत्वाँ दर्थे वृत्तिरेवाङनर्थकोऽनर्थान्तरवाचित्वात्। यथा अधिपरी अनर्थकावित्युक्तम्। आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ्॥ इको॥ लुटि च क्लृप इत्यत्र प्रत्याख्यानादधिकारस्यासिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्स्वरसंध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह। किमर्थ इति ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवेदिति। दीर्घा ह्रस्वाश्चैकः सन्ति। कुमारी अत्र दधि अत्रेति। ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्। स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात्। न हि भुक्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात्फलाभावात्पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः। अनैकान्तिकमेतदित्याह। ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेषसद्भावादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम्। इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसन्धिर्माभूदिति। प्रणादेशबाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूप प्रस्यापरस्यार्थं किमित्यर्थः। अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः।

भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद्ध्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति। न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति। न हि भुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते। न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते। कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा। ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचनेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा। अग्निर्यद्दग्धं तद्दहति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्रयोजनं स्वरसन्धिर्माभूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वं चाभिवर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनुकृष्यन्ते। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या। नित्यग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनम्। अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियाम्। वैयाकरणः। सौवश्वः। नित्यग्रहणेन नार्थः। सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम्। ईषाअक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम्। ईषाअक्षाः। का ईमिरे पिशंगिला। यथा अङ्ग इदः॥ ऋत्यकः॥ किमर्थमिदमुच्यते। ऋत्यकः सवर्णार्थः। सवर्णार्थोऽयमारम्भः। होतृऋश्यः। अनिगन्तार्थं च। खट्वऋश्यः। मालऋश्यः। ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥

इहापि पुनर्नैं दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह। कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधिकारविहितः समासो नित्यसमासः। यो वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः। वैयाकरणः सौवश्व इति। प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम्। व्याकरणं स्वश्व इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति। वाप्यश्व इति। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति तु समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अप्लुत॥ अनार्षइति। पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपेऽवस्थापनार्थइतिः प्रयुज्यतइत्यर्थः। अथेति। प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमि
ति प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः। अग्नीइति। अत्र प्लुताश्रयोपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोपि। त
त्र प्लुताश्रये प्रतिषिद्धेपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति। प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात्॥ ईचाक्र॥

ऋतिह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। ऋतिह्रस्वो भवतीत्येतस्यावकाशः। खट्वऋ
श्यः। मालऋश्यः। उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः। विभाषा ह्रस्वत्वम्। यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्गे उभयं प्रा
प्नोति। उपार्ध्नोति प्रार्ध्नोति। उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं तत्र
धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्। उपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति॥ अप्लुतवदु
पस्थिते॥ उपस्थितेइत्युच्यते। किमिदमुपस्थितं नाम। अनार्षइतिकरणः। सुश्लोकाइति। सुश्लोकेति। अथ व
द्वचनं किमर्थम्। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। वद्वचनं क्रियते। प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतकार्यं प्रति
षिध्यते। त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते। किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे
स्वरसन्धिना भवितव्यम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्याप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्। प्लुतप्रतिषेधे हि स
ति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अग्नीइति। वायूइति। किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्र
ताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। अ
न्येन विहितत्वात्। अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते। प्रगृह्यः प्रकृत्येति॥ ईचाक्रवर्मणस्य॥
किमर्थमिदमुच्यते। ईचाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम्। अनुपस्थितार्थोयमारम्भः। चिनुही३इदम्। चिनुहीदम्। सु
नुही३इदम्। सुनुहीदम्। ईकारग्रहणेन नार्थः। अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्य्यस्य प्लुतवद्भवतीत्येव। इदमपि सिद्धं
भवति। वशा३इयं वशेयम् ॥

ई३इति त्रिमात्रस्य निर्देशः। किमर्थमिति। किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्त विभाषेयम्। अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्रा
प्तविभाषा। अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः। अनुपस्थितार्थमिति। उभयत्र विभाषेयं परविप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दिवउत्॥ऊठिकृतइति।द्युभ्यामित्यादौपरत्वादूठिकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानादुत्वंक्रियते।ऊङ्विधौतुक्ङितीतिनानुवर्त्ततइतिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम्।ननुभाव्यमानत्वादुकारोभिन्नकालंनग्रहीष्यतीतिनार्थस्तकारेण।एवंतर्हितपरत्वमेवज्ञापकंभाव्यमानोप्युकारोभिन्नकालंसवर्णंगृह्णातीति।तेनाद्युभ्यामित्यादौदीर्घस्यदीर्घोभवति॥सुट्कात्॥वक्ष्यमाणैःसूत्रैःककारादेरेवधातोःसुड्विधीयतइतिपृच्छति।कात्पूर्वग्रहणमिति।अथवाधातूपसर्गयोःकार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यांपूर्वमे

दिवउत्।किमर्थस्तकारः।तपरस्तत्कालस्येतितत्कालोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।आन्तर्यतोर्द्धमात्रिकस्यव्यञ्जनस्यमात्रिकउकारोभविष्यति।नसिध्यति।ऊठिकृतेआन्तर्यतोदीर्घस्यदीर्घःप्राप्नोतितदर्थंतपरःकृतः।एवमर्थंतपरःक्रियते॥सुट्कात्पूर्वः॥कात्पूर्वग्रहणंकिमर्थम्।कात्पूर्वोयथास्यात्।संस्कर्त्ता।संस्कर्त्तुम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सुडित्यादिलिङ्गोयंक्रियते।करोतिश्चककारादिः।तत्रान्तरेणकात्पूर्वग्रहणंकात्पूर्वएवभविष्यतीति।अतउत्तरंपठति।सुटिकात्पूर्ववचनमककारादौकात्पूर्वार्थम्।सुटिकात्पूर्ववचनंक्रियते।अककारादौकरोतौकात्पूर्वोयथास्यात्।संचस्करतुः।संचस्करुः।सुटिकात्पूर्ववचनमककारादौकात्पूर्वार्थमितिचेदन्तरेणापितत्सिद्धम्।सुटिकात्पूर्ववचनमककारादौकात्पूर्वार्थमितिचेदन्तरेणापिकात्पूर्वग्रहणंसिद्धम्।कथम्।द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन॥द्विर्वचनंक्रियतांसुडितिसुड्भविष्यतिविप्रतिषेधेन।तत्रद्विर्वचनंभवतीत्यस्यावकाशः।विभिदतुः।विभिदुः।सुटोवकाशः।संस्कर्त्ता।संस्कर्त्तुम्।इहोभयंप्राप्नोति।संचस्करतुः।संचस्करुरिति।सुड्भवतिविप्रतिषेधेन।द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेतिचेद्द्विर्भूतेशब्दान्तरभावात्पुनःप्रसङ्गः॥

वसुड्भविष्यतिसचटित्वात्पूर्वइतिप्रश्नः।अथवावक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवेतद्विशेषज्ञानायप्रश्नः।आदिलिङ्गइति।आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारोमत्वर्थीयः।सुटिकात्पूर्ववचनमिति।अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वंमन्यते।द्विर्वचनात्सुडिति।अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्यविप्रतिषेधउच्यते।तत्रसुटिकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानात्स्कृशब्दस्यद्विर्वचनेशर्पूर्वाःखयइतिखयःशेषेसिद्धंरूपम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दान्तरस्येति। स्थाने द्विर्वचने शब्दान्तरत्वम्। व्यक्तौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः। सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गात्। तस्मादाकृतिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेऽपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनःकार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः। सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः। चक्रमिव विपरिवर्तनात् चक्रकम्। इवार्थे संज्ञायामिति कन् प्रत्ययः। पुनर्द्विवचनप्रसङ्गस्यानभ्यासस्येत्यस्य प्रत्याख्यानादुच्यते। अथवा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः। अड्व्यवाय इति। अड्भ्यासव्यवायेऽपीति सूत्रस्यापाठे वार्तिकप्रवृत्तिः। परत्वाद्विकरणान्तस्याडागमे कृते तेन व्यवधानात् समो नन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम्। अभ्यासव्यवाये चेति। नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेव

द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात्। द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनःप्रसङ्गः इति चेद्द्विर्वचनम्। सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति। तथा चानवस्था। पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। नह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था। तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेनावस्थानं भविष्यति। अड्व्यवाय उपसंख्यानम्॥ अड्व्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। समस्करोत्। समस्कार्षीत्॥ अभ्यासव्यवाये च॥ अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। संचस्करतुः। संचस्करुः। किमुच्यते अभ्यासव्यवाय इति। यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति। अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः। अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणः सुट्। अन्तरङ्गं द्विर्वचनम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। कात्पूर्वो यथा स्यात्। क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति। किं कारणम्। नह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम्। किं कारणम्। आदिर्लिङ्गोऽयं क्रियते। करोतिश्च ककारादिः॥

स्याप्यते। अविप्रतिषेध इति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुड्बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम्। कालावधारणार्थं वा। करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुड् भवति। कृते सुड्ड्विर्वचने भवतः। क्रियमाणेऽपीति। परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोः स्थितत्वात्सुटो मध्ये अनुप्रवेशाभावः। करोतिश्चेति। संस्कर्तेत्यादौ। तत्रश्चात्रैव स्यात्। अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोः स्थितत्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् ॥ रामः ५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

दृष्टश्चेति। अड्भ्यासव्यवायेऽपि नित्यर्थः। सहि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यडागमे युक्तोऽप्याति देशिकस्ततश्च कात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेव स्यात् नत्व भ्यासवतइत्यर्थः। सुड्विधौ इतमिति। कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्य वायनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः। अविशेषेणेति। कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः। तस्मिन्करोतौ सु ड्भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवतीत्यडभ्यासविषये निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति। विशेषेण वेति। यत्रानेकलक्षणसंनि पाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते कात्पूर्वः सुट्कर्तव्यः कार्यान्तराच्च प्राग्भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति। तद्यदा द्विः प्रयोग इति। उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरि

दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे। सुड्विधौ इतं भवति। अविशे षेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्यात्। विशेषेण वा विधिरिति। द्विर्वचनविषये चापि दृ तं भवति। स्थाने द्विर्वचनं स्यात् द्विः प्रयोगो वा द्विर्वचनमिति। तद्यदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहित स्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः। यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदायद्यविशेषेण विहितस्य सुटः का त्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थम्। अथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति। द्विः प्रयोगे चापि द्विर्वचनेन दोषः। संपरि भ्यामिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि। तृतीया। संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति व्यवहितस्याप्युपसृष्टो भवति॥ उपदेशिव द्वचनं च॥ उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम् ॥

भ्यामुत्तरो नन्तरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटोऽप्रसङ्गः। यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधि र्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः। स्थाने द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियत इति दोषाभावः॥ विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियत इति प क्षद्वयेऽपि दोषाभावः। उपसृष्ट इति। संबद्ध इत्यर्थः। द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते। समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते। विसुषापेतिकेन न अनर्थ क इति। उपदेशिवद्वचनं चेति। अन्यथा पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात्। चङि चदीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसङ्गः। संयोगोपधग्रहणमिति। ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदमिति। अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते। अनुत्पन्ने चैव तिङि सुधातूपसर्गसंबन्धे सुडाभाव्यमित्यर्थः। करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति। विशेष्यस्यासंनिधानात्। अतः कृञ्कमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेनाक्षिप्तमुत्तरपदं कृञ्शब्देन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं धातुना विशेषणे न तदादिविधिर्भवतीति। युक्तमिति। यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हति तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। पूर्वं हि धातुरिति। विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यत इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः। इतरो लब्धस्वरूपां क्रियां विशेषणमाका

लिटि गुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम्। लिटि गुणार्थं तावत्। संचस्करतुः। संचस्करुः। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च। समचिस्करत्। लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः। वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति। चङि दीर्घप्रतिषेधेनापि नार्थः। पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा। युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति। धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम्। कुत एतत्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः। उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्। एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको भवति। कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम्। यदि पुनरयं सुट् कात्पूर्वो न क्रियते। कात्पूर्वोन्तः क्रियते। कात्पूर्वान्त इति चेद्रुविधिप्रतिषेधः। कात्पूर्वान्त इति चेद्रुः कश्चिद्विधेयः। कश्चित्प्रतिषेध्यः। संस्कर्ता ससो विधेयः। सुरः प्रतिषेध्यः। समस्तावन्न विधेयः ॥

ङ्क्षतीति मत्वाह। नैतदिति। इतरो विशिष्टक्रियासाधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभत इति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह। सत्यमिति। सर्वत इति। धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः। यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टक्रिया प्रतिपाद्यते। अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम्। तत्र संस्कृशब्देऽव्यवस्थित एव सुड्भवति पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा। यदि पुनरिति। सुगिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः। एमः
संस्कर्तेति। समः सुकीत्युच्यमाने संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति। सुकस्तु पदान्तत्वादुत्वप्रसङ्गः। ५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपुंकानामिति।एतच्चयथान्यासेपिवक्तव्यमितिभावः।सुटिसकारादाविति।यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते।सुकि
सकारादावितितुवक्तव्यं तत्रसकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्यासुकोरुत्वाभावः।पौर्वापर्यंचश्रुतिकृतमाश्र
यिष्यते।अभक्तइति।टकारोनुबन्धोनकरिष्यते।स्वरोनसिद्ध्यतीति।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषानास्ति
।कथंतर्हिहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदिति।तदेवमभक्तपक्षेस्वरदोषप्रसङ्गात्परादिःसुट्क्रियते।इड्गुणयोस्तु
प्रतिषेधोवक्तव्यएव।अथवाएकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्यत्रउपदेशग्रहणम्।तच्चसंयोगादेरित्यत्रानुवर्तते।तेनोपदेशेसं

वक्ष्यत्येतत्संपुंकानांसत्वंरुत्वविधौह्यनिष्टप्रसङ्गइति।सुटश्चापिनप्रतिषेधः।समःसुटीतिद्विसका
रकोनिर्देशः।सुटिसकारादाविति।अथवापरादिःक्रियते।परादाविड्गुणप्रसङ्गः।यदिपरादिःइड्गुणौ
प्राप्नुतः।संस्कृषीष्ट।ऋतश्चसंयोगादेरितीट्प्राप्नोति।संस्क्रियते।गुणोर्तिसंयोगाद्योरितिगुणःप्राप्नोति।ए
वंतर्ह्यभक्तःकरिष्यते।अभक्तेस्वरः।यद्यभक्तः।स्वरोनसिध्यति।संस्करोति।तिङ्ङतिङइतिनिघातोनप्रा
प्नोति।ननुचात्रसुडेवातिङ्।नसुटःपरस्यनिघातेनभवितव्यम्।किंकारणम्।नञिवयुक्तमन्यसदृशा
धिकरणेतथाह्यर्थगतिः।नञ्युक्तमिवयुक्तंचान्यस्मिन्सदृशेकार्यंविज्ञायते।तथाह्यर्थोगम्यते।तद्य
था।अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशंक्षत्रियमानयति।नासौलोष्टमानीयकृतीभवति।एवमिहापिअ
तिङितिप्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यंविज्ञास्यते।किंचान्यदतिङ्तिङ्सदृशम्।पदम्॥
अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने॥किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणे
ष्वितिवक्तव्यम्।अपस्किरतेवृषोहृष्टः।अपस्किरतेकुक्कुटोभक्षार्थी।अपस्किरतेश्वाआश्रयार्थी ॥

योगादेरिड्विधानात्सुटिकृतेनभविष्यति।गुणोर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापिनित्यंछन्दसीत्यतोनित्यग्रहणानुवृत्त्यानित्यंयः
संयोगादिस्तस्यगुणविधानात्सुटिकृतेसंयोगादेर्गुणाभावः॥अपा॥किरतेरिति।हर्षादयएवोपाधयउपादातव्याः।नचतु
ष्पाच्छकुनयः।तथाचात्मनेपदविधौहर्षादयएवोपात्ताःनचतुष्पाच्छकुनयः।नचातिप्रसङ्गोविशिष्टहर्षादिविषय
त्वात्सुडात्मनेपदयोःप्रयुक्तानांशब्दानांसाधुत्वान्वाख्यानात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपरस्वराः॥ किमिदमिति। मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयेणेन बाधकल्पान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात्प्रश्नः। इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह। समो हिततततयोर्वेति। अव्यविकन्याश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तु ष्यञिति सांतत्यमिति न भवति। संहितायां समासे चैषां मकारलोप इष्यते नान्यत्रेत्याहुः॥ गोष्पदम्॥ सेवितप्रसङ्ग इति। यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्। यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात्। असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते। तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः। अन्ये त्वविशेषेण गोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति। असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद्गोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम्। इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते। यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः। गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते। यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपे प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देव इत्यसत्यपि पादपूरणे॥ विष्किरः॥ विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्त्तिकारम्भः शकुनौ वा स्यादिति। इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषित इति। नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तर्ह्यालम्भनम्। ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः। यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्। शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति ॥

अपरस्वराः क्रियासातत्ये॥ किमिदं सातत्य इति। संततस्य भावः सातत्यम्। यद्येवं सांतत्ये इति भवितव्यम्। समो हिततततयोर्वा लोपः। समो हिततततयोर्वा लोपो वक्तव्यः। संहितम्। सहितम्। संततम्। सततम्। समस्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः। सकामः। भोक्तुकामः॥ मनसि च। मनसि चेति वक्तव्यम्। समनाः। भोक्तुमनाः। अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः। अवश्यभाव्यम्॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु॥ इदमतिबहु क्रियते। सेवितासेवितप्रमाण इति। सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम्। केनेदानीमसेविते भविष्यति। नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः। नैवं शक्यम्। सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्। असेविते न स्यात्। असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते। अविद्यमानसेविते असेवित इति। तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम्। विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम्। शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवावचनेनेति। सुटो भावो विकल्प्यत इत्यर्थः। आश्चर्यम्। आश्चर्यमद्भुत इति। अद्भुतं विस्मयहेतुः। अनित्य इत्येवेति। निपातनाच्चानित्यविशेषो विस्मयहेतुर्गृह्यते। सा चानित्येति। वृक्षान्तरे तथाविधाया उच्चताया अदर्शनात्। नीलतेति। सा च सदा दिवि न दृश्यत इत्यनित्यता। पतनक्रियेति। नञर्थसुक्तेति भावः। अबन्धनस्यान्यस्य पतनं न दृश्यत इत्यनित्यम्॥ मस्क

नवावचनेन न शङ्कुनिरभिसंबध्यते। किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते। विष्किर इत्येतन्निपातनम्। शङ्कुनौ वा निपात्यत इति॥ आश्चर्यमनित्ये॥ आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। आश्चर्यमुच्चता वृक्षस्य। आश्चर्यं नीला द्यौः। आश्चर्यमन्तरिक्षे अबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अनित्य इत्येव सिद्धम्। इह तावदाश्चर्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते। किं तर्हि। उच्चता। सा चानित्या। आश्चर्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसंबध्यते। किं तर्हि नीलता। सा चानित्या। आश्चर्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते। किं तर्हि। पतनक्रिया। सा चानित्या। तत्रानित्य इत्येव सिद्धम्॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥ मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथं मस्करी परिव्राजक इति। इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी। न वै मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः। किं तर्हि। मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करी परिव्राजकः॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्या नदी। किष्किन्धा गुहा। किष्कुः। तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च वक्तव्यः। तस्करः। बृहस्पतिः॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा॥ प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

र॥ माकृतेति। अयं मा कृत अयं माकृतेत्युपक्रम्य शान्तिः काम्यकर्मपरिहाणिः श्रेयसीत्युपदेशात् मस्करीत्युच्यते। माङ्पूर्वात्करोतेरिनिः। सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते॥ पारस्कर॥ तत्करोतीति तस्करः। तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निर्दिश्य परामृश्यते। अस्कार इति। अस्य स्थानेऽस्कारोऽस्कारः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुदात्तंपदमेकवर्ज्जम्॥ किमनुदात्तानीति। पदमितिजातावेकवचनंमन्यते। यथाग्रहंसंमार्ष्टीति। ग्रहार्थस्यसंस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्यसंस्कार्यत्वात्। अनुदात्तशब्दंचलौकिकंमन्यते। लोकाह्युदात्तंपदमनुदात्तंपदमितिव्यपदिशन्ति। अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम्। तत्राचामनुदात्तयोगेव्यञ्जनमपितत्सहचर्यात्तद्धर्मिगृह्यतइत्यच्हलसमुदायरूपंपदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमितिसामानाधिकरण्येननिर्देशउपपद्यते। एकवर्जमित्यत्रैकशब्देनप्रत्यासत्त्यापदमेवोच्यते। तत्रायंसूत्रार्थोवाक्येपदमेकंवर्जयित्वापदान्तराण्यनुदात्तानिभवन्तीतिपूर्वपक्षः। पदेयेषामिति। यथापशुनायजेतेतिव्यक्तिगतमेकत्वंपशोर्गुणत्वाद्यागस्यप्राधान्याद्विवक्ष्यते। तथापदमित्यत्रापिपदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्यगुणत्वाद्गुणेचसंख्याया अविवक्षितत्वात्। कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रि

अनुदात्तंपदमेकवर्जम्॥ किमनुदात्तानिपदानिभवन्ति एकंपदंवर्जयित्वा। नेत्याह। पदेयेषामुदात्तप्रसङ्गस्तेनुदात्ताभवन्ति एकमचंवर्जयित्वा। सतर्हितथानिर्देशः कर्त्तव्यः अनुदात्ताःपदेअनुदात्ताःपदस्येतिवा। नकर्त्तव्यः। अनुदात्तंपदमेकवर्जमित्येवसिद्धम्। कथम्। मतुब्लोपोत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकाएषांतेपुष्पकाः। कालकायेषांतेकालकाइति। अथवा अकारोमत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दोघाटइति। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। आगमस्यविकारस्यप्रकृतेःप्रत्ययस्यच। पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जेपदस्वरः ॥

मेसंप्रत्ययइतिन्यायादनुदात्तशब्देनाचउच्यन्तेएकवर्ज्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेवगृह्यते। यदिह्येकशब्देनपदंगृह्येत ततोनियमकारणाभावात्सर्वेषांपदानांपर्यायेणवर्जनात्स्वरनियमोनस्यात्। अचस्तुग्रहणेयस्याचःस्वरोबलवान्सवर्ज्यइत्यनियमाभावः। सतर्हीति। अच्हल्समुदायवाचिनःपदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देनसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमितिभावः। मतुब्लोपइति। अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेवमतुब्लोपः। ननुगुणवचनेभ्योलुगितिमतुब्लोपः। अनुदात्तशब्दस्याचिसंज्ञात्वेनविनियोगाद्गुणवचनत्वाभावात्। पुष्पकाइति। त्रसोविन्दवउच्यन्तेतद्योगाद्विडालाःपुष्पकाइत्याहुः। अथवेति। भेदसंबन्धाश्रयेणप्रतिपाद्यते। अर्शआदेराकृतिगणत्वादकारः। किमर्थमिति। पर्याययोगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेनज्ञापकेननिरासान्नार्थःसूत्रेणेतिमत्वाप्रश्नः ॥ रा॰म॰ ५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चत्वार इति। चतेरुरन्निति चतुःशब्द आद्युदात्तः। आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः। अनड्वाह इति। अनो वहतीति अनसि वहेः क्विप् डश्चानस इति क्विप्। अनःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः। अस्थ्नेति। असिसञ्जिभ्यां क्थिन्नित्याद्युदात्तोऽस्थिशब्दः। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः॥ तवै चान्तश्च युगपदिति॥ अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते। तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम्। तत्र युगपद्ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम्। पर्यायस्तर्हीति। ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः। रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्याययौगपद्यनिरा

आगमस्य। चतुरनडुहोरामुदात्तः। चत्वारः। अनड्वाहः। विकारस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अस्थ्ना। दध्ना। प्रकृतेः। गोपायति। धूपायति। प्रत्ययस्य च। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति। दृश्यते चैक एव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यौगपद्यं तवै सिद्धम्। यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति। पर्यायो रिक्तशासनात्। यदयं रिक्ते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात्। स्वरिते न समाविशेत्। स्वरिते न तु समावेशः प्राप्नोति स्वरिते ह्युदात्तोऽस्ति। तस्मान्नार्थो नैन योगेन ॥

से परनित्यादिषु कः स्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण। स्वरिते नेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन्प्रदेशे समावेशप्रसङ्गः। स्वरिते पीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृते प्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम्। मुख्यस्योदात्तस्याचः संज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्। तथा चोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरभ्यमाणेपीति। ज्ञापकादस्पष्टासंदिग्धा वाप्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असंदिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदा आरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामचामनेनानुदात्तत्वं क्रियते तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाशः इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तत्रैषां न निवर्तयेत्। यथा मलकीज इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ङीषः प्रत्ययानुदात्तत्वम्। गतिकारकोपपदात्कृदिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं ज इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्विवचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्यत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथा चान्तश्चतवै युगपदित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते।

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवात्। अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्। जे दीर्घाद्बह्वच इति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। एकस्मिन्युगपत्संभवात्। असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। कथं संभवः। यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिह नास्ति। किं कारणम्। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि। अनुदात्तत्वमनेन क्रियते। अस्ति च संभवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्। अन्येषां चानुदात्तत्वम्। यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायेत। किं कृतं भवति ॥

ते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न भवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति पक्षे प्रतिषेधात्। एकस्मिन्निति। पद इत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति। यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः। एकमचं वर्जयित्वा पूर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियत इति। तत्रायमर्थो यदनुदात्तं पदमेकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदं भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः। आचार्यदेशीय आह। यदि पुनरिति। अस्य सातत्याभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियत इति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने कएकोनुदात्तत्वे वर्ज्यते एको न वर्ज्यत इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। सिद्धं त्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या। यस्या चः स्वरो विधीयते स एवाविद्य मानोदात्तो न भवति शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः संपद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरे यदि प

र्वैव

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः इति योगे योग उपतिष्ठते। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेण वास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति। परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये साप्ताध्यायाः स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एकानुदात्तत्वात्। एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकानुदात्तत्वादिति। न उदात्तः अनुदात्तः। न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम्। एकाननुदात्तत्वादिति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपदसंभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किंकृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जेदीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेण वास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात् ॥

रिभाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तश्रुत्युपादानान्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधानस्यानुपस्थानाद्द्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्विषये संनिपाते कोवर्ज्यतामिति प्राप्नोति विप्रतिषेधः। स्वरितेऽनुदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोनेन विधीयते। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति। परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्थानाभिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत इत्यर्थः। अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति मत्वाह। प्रकृतिप्रत्यययोरिति। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्याया इत्यत इति। काम्यच श्चित्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव आयेयङोस्तु पूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम्। अन्यथा पूर्ववि

अथवा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात्। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः। कुतः। संदेहात्। न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति। सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यावकाशः। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः। पचति। पठति। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः। यत्रानुदात्ता प्रकृतिः। समत्वम्। सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति। नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः। प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादिचित्करणम्। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभावः। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयम्। सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः। सिद्धमेतत्।

प्रतिषेधाद्धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात्। प्रकृतिस्वर इति। धातुस्वरः सतिशिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः। सिद्धमिति। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति समासः। सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति। गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्वराभावः ॥ राम॰ ६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्याशङ्क्याह। तच्चेति। औपगवत्वमिति। एकयोगलक्षणो ऽत्रस्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात्। स्यादिस्वर इति। विकरणस्वर इत्यर्थः। सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत्स्वरः सतिशिष्टः। तासेः परस्येति। परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते। लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुको ऽसत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदा

कथम्। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः। कथम्। प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान्भवतीति वक्तव्यम्। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम्। तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम्। तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च। अनेकप्रत्ययार्थं तावत्। औपगवः। प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते। औपगवत्वम्। त्वस्वरो ऽण्स्वरं बाधते। औपगवत्वकम्। त्वस्वरं कस्वरो बाधते। अनेकसमासार्थम्। राजपुरुषः। राजपुरुषपुत्त्रः। राजपुरुषपुत्त्रपुरुषः। यदि सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते। स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत। सुनतः। धिनुतः। स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात्। स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः। कुतः। तासेः परस्यानुदात्तवचनात्। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सतिशिष्टो ऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाच्च शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम्। अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते। यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्त्तव्याः। पुत्त्रकाम्यति। गोपायति ऋतीयते ॥

त्तविधानस्य। शास्त्रपरेति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति। किं तर्ह्येकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषो ऽप्यर्थ आश्रीयते। यदीति। पुत्त्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। न ह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्स्वरत्वस्येति भावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यत्रोभयोरिति। गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिसृ इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिसृ इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्यथीति। जिदृक्षीति निप्रत्ययः। अ

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स संभवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः। न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। तिसृस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः। अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिसृः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः। चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनड्वाहः। यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सह नञ् निर्दिष्टस्य च। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥ कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थमतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात् इत्येवोच्येत। कर्षात् इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारान्तादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः। पाठः। न क्व चिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति॥

त्राव्यथेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात् पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्यथेति निपातान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्। कर्षात्व॥ यस्य कृषेरिति। विकरणे तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारोत्परो न क्वचित् घञस्तीति सामर्थ्यात् तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युकाव्यवधानमिति।परत्वान्नित्यत्वाच्चयुक्।तेनव्यवधानादानन्तर्याभावः।एवमपीति।घञाधातुराक्षिप्तः।आतइत्यनेनवि
शेष्यतइतितदन्तविधौविज्ञायमानआनन्तर्यासंभवाद्विधानंविशेष्यतइतिमत्तुन्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थंक्रियते।।अनुदा
त्तस्य।।अनुदात्तस्येतिकिमर्थमिति।यत्रोदात्तलोपइत्येवानुदात्तेलोपोलभ्यतेनह्यत्रोदात्तोलुप्यतइतिप्रश्नः।प्रासङ्ग्य इ
ति।प्रासज्यतइतिप्रसङ्गः कर्मणिघञ्।थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्।तद्वहतीतियत्प्रत्ययः।तित्स्वरितइतिस्वरितः।सो
साविति।अत्रोदात्तगुणएवाकारोलुप्यतइत्यर्थः।तदेवमनुदात्तग्रहणंप्रत्याख्यातम्।किंपुनरिति।यद्यन्तग्रहण

इहापिदायोधायइतियुकाव्यवधानम्।एवमपिविहितविशेषणमाकारग्रहणंविज्ञायेत।आकाराद्योविहितइति।स
न्त्वग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपः।।अनुदात्तस्येतिकिमर्थम्।प्रासङ्ग्यंवहतिप्रास
ङ्ग्यः।उदात्तलोपेस्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम्।उदात्तलोपेस्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम्।न
हिकश्चिदुदात्तःउदात्तेस्वरितेवालुप्यते।सर्वोनुदात्तएव।ननुचायमुदात्तःस्वरितेलुप्यते।प्रासङ्ग्यंवहति
प्रासङ्ग्य इति।एषोपिनिघातेकृतेऽनुदात्तएवलुप्यते।इदमिहसंप्रधार्यं निघातःक्रियतांलोपइति।
किमत्रकर्त्तव्यम्।परत्वाल्लोपः।एवंतर्ह्ययमेवनिघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः।नचापवादविषय
उत्सर्गोभिनिविशते।पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः।प्रकल्प्यचापवादविषयंततउत्स
र्गोभिनिविशते।तन्नतावदत्रकदाचिदन्तोदात्तस्याथादिस्वरोभवति।अपवादंनिघातंप्रतीक्षते।तत्र
निघातःक्रियतांलोपइति।यद्यपिपरत्वाल्लोपः।सोसावविद्यमानोदात्तःअनुदात्तेलुप्यते।किंपुनरनुदा
त्तस्यान्तउदात्तोभवति।आहोस्विदादिः।कश्चात्रविशेषः।अन्तइतिचेत्श्नमकस्युष्मदस्मद्इदंकिम्
लोपेषुस्वरोनसिध्यति।श्नम्। विन्दाते खिन्द् ।।

मनुवर्त्ततेततोन्तस्यभवितव्यम्।अथनानुवर्ततेतदाक्रमानुषङ्गनादादेर्भाव्यमितिपक्षद्वयसंभवः।विन्दातइति।
विदविचारणेखिददैन्यइत्यनयोरूपे।तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्।श्नमःप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वंश्न
सोरल्लोपः।तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते।एकारस्यतुप्राप्नोति।नन्वागमाअनुदात्ताभवन्तीतिश्नमोनुदात्तत्वंप्राप्नोति।एवं
तर्हितन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिधातुस्वरःपरत्वादागमानुदात्तत्वंबाधते ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माहिधुक्षातामिति। दुहेर्माङि लुङ्। आत्मनेपदम्। च्लेः क्सः। अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तो
दात्तः। क्सस्याचीत्यकारलोपः। माङ्प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः। अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति। हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघा
तप्रतिषेधार्थः। युष्मभ्यमिति। भ्यसोभ्यमित्यभ्यमादेशः। शेषे लोप इति लोप इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम्। यदा तु भ्यमादे
शः शेषे लोप इत्यत्र लोपस्तदा दोषाभावः। इयानिति। किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप्। सच पित्त्वादनुदात्तः। वकारस्य घः। घस्येयादे
शः। इदंकिमोरीश्की इति ईश्की शब्दावादेशौ। यस्येतीकारलोपः। इन्धीतेति। इन्धेर्लिङ्। तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट्। त
स्यागमत्वादनुदात्तत्वम्। श्नम्। श्नान्नलोपः। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः। द्वयमिति। द्वाववयवावस्य। सं
ख्याया अवयवे तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा देशः। अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः। यस्येति चेतीकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वप्रसङ्गे न्ना

वसामाहिधुक्षाताम्। माहिधुक्षाथाम्। युष्मदस्मद्भ्यां युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। इदम् किम् लोपः। इयान्। कियान्। अस्तु तर्ह्यादिः। आदिरि
ति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तः। आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं विधेयम्। इन्धीत। द्वयम्। त्रयम्। आद्यैः सिद्ध
म्। अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति। ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त इति। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुका
नुदात्तप्रतिषेधात्सिद्धं सिद्धम्। विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्त त्वं लिङि नेति वक्तव्यम्। लिङ्ग्रह
णेन नार्थः। अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येवाद्दमपि सिद्धं भवति। विन्दाते। अय चिकय
म्। अय चित्करणात्। अय चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ धातोः॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहोस्वि
दादिरिति। कश्चात्र विशेषः। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यम्। अभ्य
स्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम्। वग्रहणं च कर्तव्यम्। वान्तस्यापि वतिर्ण्ह्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम् ॥

स्येष्यते तदर्थं चित्त्वमयचः कर्तव्यम्। इहलन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्तव्यमिति मतोपन्यासः। विदीन्धिखिदिभ्य इति। लसार्वधातुकानुदात
त्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः। सीयुडागमत्वादनुदात्तः। अथवा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इति वर्ज्यमानस्वरे
णाप्यमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः। इदमपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः। अयचीति। चित्करणमेव ज्ञापक
मन्त इति इहनसंबध्यते। तत्संबन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात्॥ धातोः॥ किं धातोरिति। यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते। ततोन्तस्योदात्तत्वेन भाव्य
म्। अथ न संबध्यते तदाक्रमादुल्लङ्घ्य नादादेरिति प्रश्नः। अनुदात्त इति। ददातीति श्निते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदा रा॰म॰
त्ते चेति वक्तव्यम्। पिबतीति। लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थः इन्तः पिबिरादेशः। ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ ६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संश्चेति। धातुस्वरबाधनाय। क्रियते न्यास एवेति। अनुदात्ते चेत्येतदेव ज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य। अर्थवद्ग्रहणसिति। अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते। जुगुप्सत इति। सनो यो निर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते। अन्त इति। यस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्ययः स्वार्थे भवति। इहापीति। व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम्। पक्षान्तराश्रयेण परि

संश्वनित्कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। चिकीर्षति। जिहीर्षति। नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। अस्तु तर्ह्यादिः आदावूर्णुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वम्। आदावूर्णुप्रत्ययधातुषन्तोदात्तत्वं न सिध्यति। ऊर्णोति। प्रत्यय धातु। गोपायति। धूपायति। ऋतीयते। अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम्। अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति। ननु चोक्तं धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्त्तव्यमिति। यत्तावदुच्यते अनुदात्ते च वग्रहणं कर्त्तव्यमिति। क्रियते न्यास एव। अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति। वग्रहणं कर्त्तव्यमिति। पिबो निपातनात्। पिबाद्युदात्तनिपातनं क्रियते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। संश्वनित्कर्त्तव्य इति। अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्त्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। सन्यङोरिति। सस्यङोरितीयत्युच्यमाने हंसो वत्सः। अत्रापि प्राप्नोति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। अर्थवानेषः। न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति। कश्चास्य स्वार्थः। प्रकृत्यर्थः। इहापि तर्हि प्राप्नोति। हंसो वत्स इति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यास एव। अथवा धातोरिति वर्त्तते। धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवतः इति ॥

हारः। उणादय इति। एतदनन्तरमथवा धातोरिति वर्त्तत इति ग्रन्थेन भाव्यम्। लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तरे न्यस्तः। पाठक्रमाद्धार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते। लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसो वत्स इत्यादौ द्विर्वचनाभावः सिद्ध इति स्वरार्थ एव सनो नकारः कर्त्तव्यः। स च कृत एव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चितः॥अन्तइतिवर्त्तते। पुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेहग्रहणम्। बहूकजर्थमिति। बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते चितः सप्रकृतेरिति वचनम्। मतुब्लोपइति। चिद्वयवलात्तत्समुदायश्चिदुच्यते। लक्ष्यानुरोधाच्च गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते। अकचश्चित्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम्। अन्यथैकाज्ञादकचश्चित्वं नकुर्यात्। अथवेति। मुख्यएव शब्दार्थएवमाश्रितो भवति। नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह। पूर्वसूत्रनिर्देशइति। पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते। तेन चित्वात्समुदायोन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यतइत्यर्थः। कुण्डिनजादयोपिव्यपदेशिवद्भावाच्चित्वन्तउच्यन्ते॥ तिसृ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहु

चितः॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्॥ चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बह्वकजर्थम्। बहुजर्थमकजर्थं च। बहुजर्थं तावत्। बहुभुक्तम्। बहुकृतम्। अकजर्थम्। सर्वकेः। विश्वकैः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके। विश्वके। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषांते पुष्पकाः। कालका एषांते कालकाः। अथवा ऽकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दो घाटइति। पूर्वसूत्रनिर्देशश्चचितइति॥ तिसृभ्योजसः॥ जसइतिकिमर्थम्। तिसृकाः। तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात्। तिसृभ्यो जस्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्राभावात्। न ह्यन्यत्र तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयति। अन्यदतोजसः। किं कारणम्। बहुवचनविषयएवतिसृशब्दः। तेनैकवचनद्विवचनेन स्तः। शसि भवितव्यम् उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जसएव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्ते ऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते। सम्यथैवानुदात्तौ सुप्पिताविसिर्भृतस्वरं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावितिस्तेतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते। नित्स्वरे पुनः प्राप्ते ऽप्राप्ते च॥

वचननिर्देशः। अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः। स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। ततः परस्य जसोनुदात्तत्वापवादउदात्तत्वं विधीयते। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्रा सर्वनामग्रहणानुवर्त्तनाज्जसउदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम्। तिसृकेति। स्वार्थिकन्प्रत्ययः। तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानमिति तिस्रादेशः। न चाप्राप्तइति। तिसृकेत्यत्रापि टापा सहैकादेशस्यादिवद्भावान्नित्स्वरः प्राप्नोतीति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। पूर्वविज्ञातबाध्यविषयेप्रवृत्त्याचरितार्थविधिविप्रतिषेधात्परोविधिर्बाध्यते। उपसमस्तार्थमिति। समासेपितिसृशब्दात्परःसुबुत्पत्तिरित्यतितिसृ।वित्यत्रातेरकृत्यदइत्यत्रातेर्धातुलोपइतिवक्तव्यमितिवचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वंबाधित्वाविभक्तेरुदात्तत्वंस्यात्। अत्रचोदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितोभवति। अतितिसृइत्यत्रत्विष्यतएवजस्उदात्तत्वमित्युदाहरण

अथवामध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधन्तइत्येवंतिसृस्वरोनुदात्तौसुप्पितावितिस्वरंबाधिष्यतेनित्स्वरंनबाधिष्यते। उपसमस्तार्थमेकेजसोग्रहणमिच्छन्ति। अतितिस्रौ। अतितिस्रः॥ चतुरःशसि॥ शसिस्त्रियांप्रतिषेधोवक्तव्यः। चतस्रःपश्य। चतुरःस्त्रियामप्रतिषेधआद्युदात्तनिपातनात्। चतुरःशसिस्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। शसिस्वरःकस्मान्नभवति। आद्युदात्तनिपातनात्। आद्युदात्तनिपातनंकरिष्यते। सनिपातनस्वरःशसिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। यथैवतर्हिनिपातनस्वरःशसिस्वरंबाधते। एवंविभक्तिस्वरमपिबाधेत। चतसृणामिति। विभक्तिस्वरभावश्चहलादिग्रहणात्। विभक्तिस्वरस्यचभावःसिद्धः। कुतः। हलादिग्रहणात्। यदयंषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिहलादिग्रहणंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्योननिपातनस्वरोविभक्तिस्वरंबाधते। कथंकृत्वाज्ञापकम्। आद्युदात्तनिपातनेहलादिग्रहणानर्थक्यम्। आद्युदात्तनिपातनेसतिहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्। नह्यन्यद्धलादिग्रहणंप्रयोजयति। अन्यद्तश्चतसृशब्दात्। षट्संज्ञास्तावन्नप्रयोजयन्ति। किंकारणम्। बहुवचनविषयत्वात्। तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः। जसिशसिचातोलुप्येते। अन्याःसर्वाहलादयोविभक्तयः॥

त्वेनभाष्यकृतोपन्यस्तम्॥ चतुरः॥ स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेनप्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वेसिद्धेपुनराद्युदात्तनिपातनमस्यस्वरस्यबाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदेशिवद्भावात्सतिशिष्टेनविभक्तिस्वरेणनिपातनस्वरोबाध्यते। बहुवचनविषयत्वादिति। विहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वासमासेनभाव्यमितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ तत्रचतसृशब्दादिति।यदिनिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरोबाध्येततदाहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्।चतस्रःपश्येत्यत्रनि ६११
६४ पातनस्वरेणैवबाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्।किंतन्निवृत्त्यर्थंनहलादिग्रहणेनतत्क्रियमाणंविभक्तिस्वरस्यबली
यस्त्वंज्ञापयतीतिचतसृणामित्यत्रविभक्तिस्वरसिद्धिः।नचैवेति।चतस्रःपश्येत्यत्र।ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपिनकर्तव्य

त्रिशब्दोपिनप्रयोजयति।किंकारणम्।बहुवचनविषयत्वात्।तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः।असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभविष्यति।शसिभवितव्यमेकादेशउदात्तेनोदात्तइति।अन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः।तिसृशब्दोपिनप्रयोजयति।किंकारणम्।बहुवचनविषयत्वात्।तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः।असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यम्।शसिभवितव्यम्।उदात्तयणोहल्पूर्वादिति।अन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः।चतुःशब्दश्चापिनप्रयोजयति।किंकारणम्।बहुवचनविषयत्वात्।तेनद्विवचनैकवचनेनस्तः।असर्वनामस्थानमितिवचनाज्जसिनभवितव्यम्।शसिभवितव्यंचतुरःशसीति।अन्याःसर्वाहलादिविभक्तयः।तत्रचतसृशब्दादेकस्माच्छस्असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति।यदिचात्रनिपातनस्वरःस्यात्हलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्।नैववापुनरत्रशसिस्वरःप्राप्नोति।किंकारणम्।यणादेशेकृतेशसःपूर्वउदात्तभावीनास्तीतिकृत्वा।अवशिष्टस्यतर्हिप्राप्नोति।ऋकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति।यणादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।प्रतिषिध्यतेतत्रस्थानिवद्भावः।स्वरविधिंप्रतिनस्थानिवद्भवतीति।नैषोस्तिविप्रतिषेधः।उक्तमेतत्।प्रतिषेधेस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥सावितिकिमिदंप्रथमैकवचनस्यग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य
कुतःसंदेहः।समानोनिर्देशः।सप्तमीबहुवचनस्यग्रहणम्।कथं ज्ञायते॥

म्।यणादेशेकृतइति।अचिरऋतइत्यनेनस्वरात्पूर्वंपरत्वादितिभावः।अवशिष्टस्येति।तकाराकारस्येत्यर्थः।ऋकारेणेति।पूर्वविधौरेफस्यस्थानिवद्भावात्॥सावेका॥साविति किमिति।यदिशास्त्रीयंसुरूपंगृह्यतेतदाप्राथम्यात्प्रथमैकवचनस्यग्रहणेनभाव्यम्।अथप्रायोगिकम्।ततःसप्तमीबहुवचनस्य।तद्धिप्रयोगेसुरूपंश्रूयते।प्रथमैकवचनंतुविकृतं राम॰
रूपंप्रयोगेनसुरूपमितिसंशयानःपृच्छति॥ ६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यद्यमिति। गोश्वश्वस्विति सप्तमीबहुवचन एकाच्त्वाद्गोभ्यांश्व स्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नर्थकः। प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः। अनुगृहीता इति। प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वेति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्याश्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः। सप्तमीबहुवचने स्विष्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात्स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम्। याद्भ्यामिति। सप्तमीबहुवचने यात्स्विति पदेका

यद्ययं न गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। ननु चार्थसिद्धिरेवैषा। अनुगृहीताः स्मः। यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। स्विना स्विना। अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्विखिनौ न स्तः। उक्तमेतत्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ स्ववान् स्ववानित्येवं भवितव्यम्। इह तर्हि याद्भ्यां याद्भिरिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। सावेकाचस्त्वन्मदोरुदात्तत्वे प्रतिषेधः। सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया। मया। सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मादत्र तृतीयादिर्न तत्सावस्ति। यद्यपि तत्सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

स्तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। न च तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्य ज्ञापकम्। अन्ये त्वन्वादेशे शमुदाहरन्ति। एभ्य एभिरिति। सप्तमीबहुवचन एष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच्त्व। प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः। ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम्। त्वन्मदोरिति। सौ यद्रूपं तस्मादेकाचः परा न तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु साविति अर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतेस्त्विति। सोयदेकाच्त्वमस्यास्तस्मात्तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः॥ अन्तोदा॥ उत्तरपदग्रहणमिति। अनित्यसमा
सइत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते। अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवतीति सूत्रार्थ
आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः। समासविशेषणमिति। अनित्यसमास इति सत्सप्तमी विज्ञायेत। ततश्च समास
स्यश्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः॥ ऊडिदम्॥ पदादिष्विति। पद्न्नो
मासिति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तत इति निशः परे ऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते। यदा त्वल्लोपे कृते ए

प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्। यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सा त्वनेकाच् सा भवति। अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनि
त्यसमासे॥ उत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदं विशेषणं विज्ञायेत। एकाजुत्तरपदादि
ति। अक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। समासविशेषणम्। अस्ति चेदानीं कश्चिदेका
च्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्। अस्तीत्याह। शुनः ऊर्क् श्वोर्क्। श्वोर्जा श्वोर्जे इति॥ ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥
पदादिषु निशः पर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि। ऊठ्युपधाग्रहणम्।
ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। अन्त्यप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्य मा भूदिति। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे॥ अष्टनो दीर्घात्॥ दी
र्घादिति किमर्थम्। अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणा आदधीत। दीर्घादिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु
ब्राह्मणा आदधीतेति। षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति। नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते। स यथैव दीर्घाद्बाधत ए
वं ह्रस्वादपि बाधेत। न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात्। अत उत्तरं पठति। अष्टनो
दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्॥

काचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येष्वाद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेन्तोदात्ता निपात्य
न्त इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधारूपऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः॥ अष्टनो दी॥ दीर्घादिति। अ
ष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात्षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः। अष्ट
स्विति। अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः। अष्टनो दीर्घग्रहणमिति। न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लि
ङ्गमात्वस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वाद नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात् ॥ रामः ६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदेवेति। दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते॥ शतु॥ बृहन्महतोरिति। शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत्। एषदादिभ्यो माभूदित्येवमर्थम्। ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोसौ पाठः। उपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवानेनोदात्तत्वम्। नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति। नैतदस्ति। तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परेनद्यजादी भवतः॥ उदात्त॥ उदात्तयणीति। उदात्तयण इत्यपनीयोदात्त हलइति वक्तव्यमित्यर्थः। वाक्पत्नीति। तत्पुरुषेनभूवाक्दिधिषितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम्। विभाषासपूर्वस्येति न

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। आकारान्तस्य नुडर्थम्। आकारान्तस्य नुट्सिद्धो भवति। अष्टानामिति। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति। यदयं दीर्घग्रहणं करोति। इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात्॥ शतुरनुमोनद्यजादी॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम्। नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। बृहती बृहता। महती। महता॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात्॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम्। अग्नये। वायवे। उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम्। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नकारान्तार्थम्। नकारान्तादपि यथा स्यात्। वाक्पत्नी। चित्पत्नी। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात्। हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायोत्रादेशः। स्वरितत्वे चावचनात्। स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्य चावचनाद्वमन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। यत्तावदुच्यते। उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारार्थमिति। क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः। उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति। अयमस्ति केवल आदेशः।

कारादेशः। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति। यथोरणपर इत्यनेनाणनणसमुदायस्य सोधातकि रित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयण्समुदायो दात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः। स्वरितत्वे चेति। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः। द्विनकारक इति। तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्य नद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भस्त्यति शय्यः सूत्रकारं प्रतिदर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुतितवेति। बहु नितितऊन्मस्माद्तिबहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्रविभक्तेरुदात्तत्व निवृत्तयेहल्पूर्वग्रहणंकृतमुदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनेनतुस्वरितत्वंभवति॥ ह्रस्वनु॥ आरेवानिति। रयिरस्यास्तीतिमतु प्। रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणंपूर्वैकादेशआद्गुणस्ततोह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरोनप्राप्नोतीतिवचनम्। त्रिवतीरिति। छ न्दसीरइतिवत्त्वम्। वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ नाम॥ मतौह्रस्वान्तादिति। मतुपिह्रस्वान्तंयद्दृष्टंतस्मात्परोनामन्यतर

बहुतितवा। बहुतितवइति॥ ह्रस्वनुड्भ्यांमतुप्॥ मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणम्। मतुबुदात्तत्वेरेग्रहणंकर्तव्यम्। आरेवानेतुनोविशः॥ त्रिप्रतिषेधश्च॥ त्रेश्चप्रतिषेधोवक्तव्यः। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्ति॥ नामन्यतरस्या म्॥ इहकस्मान्नभवतिकिशोरीणांकुमारीणाम्। ह्रस्वादितिवर्तते। इहापितर्हिप्राप्नोति। अग्नीनांवायूनाम्। किं कारणम्। दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाभावात्। इदमिहसंप्रधार्यंदीर्घत्वंक्रियतांस्वरइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घ त्वम्। एवंतर्हिनाम्स्वरेमतौह्रस्वग्रहणम्। नाम्स्वरेमतौह्रस्वग्रहणंकर्तव्यम्। मतौह्रस्वान्तादिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। आहायंह्रस्वान्तादिति। नचनामिह्रस्वान्तोस्ति। तत्रभूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तंभूतपूर्वमिति। सांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अयंचास्तिसांप्रतिकः॥ तिसृणांचतसृणामिति। नैतदस्ति। षट्त्रिचतु र्भ्योहलादिरित्यनेनात्रभवितव्यम्। तस्मिन्नित्येप्राप्तेइयंविभाषाआरभ्यते। एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते। त्रिचतुर्भ्योनामुदात्तोभवति। ततोहलादिः। हलादिश्चविभक्तिरुदात्ताभवति। षट्त्रिचतुर्भ्यइति। इदंतर्हित्वं नृणांनृपतेजायतेशुचिः। ननुचात्रापिनृचान्यतरस्यामित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। नसिद्ध्यति। किंकार णम्। झल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। किंपुनःकारणंझल्ग्रहणंतत्रानुवर्तते। इहमाभून्नाने। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्ये षस्वरोत्रबाधकोभविष्यति। इदंतर्हिनरि। नैकमुदाहरणंह्रस्वग्रहणंप्रयोजयति ॥

स्यामुदात्तोभवतीत्यर्थः। भूतपूर्वगतिरिति। अकृतेदीर्घेह्रस्वान्तात्परोनामभूदितिदीर्घेकृतेस्वरःप्रवर्तते। षड्त्रिचतुर्भ्योना मिति। विकल्पेप्राप्तेनित्यार्थोयोगविभागइतिसांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते। नैकमुदाहरणमिति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतु बित्यत्रह्रस्वग्रहणस्यस्वरितत्वमिहार्थंप्रतिज्ञातंतच्चसर्वह्रस्वसंग्रहार्थमितिविषयसंकोचोनयुक्तोन्यथालाघवायनृ चान्यतरस्यामित्यनन्तरंनामितिब्रूयादित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मतौह्रस्वादितिवर्ततइति। मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते। ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते॥ नगोश्व॥ इहापीति। एकप्रकरणे पाठादनादितिभावः। ताभ्यामिति। सप्तमी बहुवचने ते ष्विति वर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। विधिरप्यत्रेति। तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः। ताभ्य इति। तास्विति सप्तमीबहुवचने वर्णान्तत्वात्। तेनेति। स इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं त

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात्। तत्रवचनाद्धूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति। अथवा नैवं विज्ञायते। नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् इति। कथं तर्हि नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादितिवर्ततइति॥ नगोश्वन्त्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यः॥ सावितिकिमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। पुरस्तादेव निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति। इहापि तद्देव भवितुमर्हति। यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणम्। न ह्येतद्भवति यत्सौ भवति रूपम्। इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। विधिश्च सिद्धो भवति। निषेधस्तु न प्राप्नोति। अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव। अस्तीत्याह। इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति। विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च। अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति। न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च तेन ब्राह्मणेन। तया ब्राह्मण्या। तेन कुण्डेनेति। सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः ॥

र्हि रूपान्तरयुक्तात्। तयेति। सेति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया। नपुंसके च तदिति सावर्णान्तमेव न भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। सप्तमीबहुवचनस्यापीति। तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति। तास्विति। स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तयेत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादिति। प्रथमैकवचनस्यलिहग्रहणमितिनिर्णयस्तेनवृक्षवानित्यादावपिमतुपउदात्तत्वप्रतिषेधोभवति। सप्तमी बहुवचनेत्ववर्णान्तावृक्षादयोनभवन्तीतिमतुपउदात्तत्वनिषेधोनस्यात्। तेनेति यदुपन्यस्तंप्राप्तस्तत्रकथंस्वरः। एका एन्तंयदेकाच्सौतस्मादत्रपरोनदः॥ नचाद्गुणेकृतेप्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये॥ विधावन्तादिवत्वस्यचिन्त्यंतस्मादिदंद्वयं॥ ति त्स्वरितम्॥ किरतीति। इताप्रत्यायितःसंज्ञाधर्मेणसंज्ञीकथ्यतेइत्यस्तितिह्यपदेशआदेशस्ययथाऽचोयदितिप्रत्ययस्याइत्वं ज्ञाप्रत्यायकइएवव्यवस्थितस्यप्रवर्त्तते। लोपविधानद्वारेणचतस्यासत्वंप्रत्याय्येप्रतिपाद्यते। तथाचापमर्थोऽजन्ताद्धातोर्यःप्रत्य योभवतिसचतित्कार्यंलभतइतिअनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानांतकारस्तत्कालग्रहणार्थश्चस्यात्स्वरितार्थश्च। प्रत्यया

तस्मादुभाभ्यामपिप्रतिषेधेयत्तदोश्चग्रहणंकर्त्तव्यमिति। नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति॥ तित्स्वरितम्॥ तितिप्रत्ययग्रहणम्॥ तितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यम्। इहमाभूत्। भूतइहातोः। किरति। गिरति। त र्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नैषतकारः। कस्तर्हि। इकारः। यदिइकारः। आन्तर्यतोदीर्घःप्राप्नोति। भाव्यमानेन सवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्यति। यदिभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्युच्यते। अदसोसेर्दादुदोमः अमूभ्या मित्यत्रनप्राप्नोति। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्युकारेणभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणमिति। यदयंदिव उदितिउकारंतपरंकरोति। एवमर्थमेवतर्हिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यमत्रमाभूदिति। नैषतकारः। कस्तर्हिइकारः। यदिइकारोनज्ञापकंभवति। एवंतर्हितपरस्तत्कालस्येतिइकारोपिचर्त्वभूतोनिर्दिश्यते। यद्येवंचर्त्वस्यासिद्धत्वा द्दुशिचेत्युत्वंप्राप्नोति। सौत्रोनिर्देशः। अथवा असंहितयानिर्देशःकरिष्यते। अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययस्तप रस्तत्कालस्येति ॥

प्रत्यययोःप्रत्ययेसंप्रत्ययइतिपरिभाषाभाष्यवार्तिककाराभ्यांनक्वचिदाश्रिता। एवमर्थमेवेति। उकारार्थमित्यर्थः। कस्त र्हिइकारइति। इत्संज्ञायांचकर्त्तव्यायांवावसानइतिचर्त्वस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वा त्तित्वाभावात्स्वरितत्वाभावः। इकारोपी ति। नन्वेवंसतितपरस्तत्कालस्येत्यत्रपञ्चमीसमासस्याश्रयणादृदोरबित्यत्रोकारस्यदपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः। एवं तर्हियकारस्यस्थानेजश्त्वंकृत्वानिर्देशः ऋदोरबितिकरिष्यते। जश्त्वस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादृपरत्वाभावः। अन्यत्रा पिभाष्येयदुक्तंनैषतकारःकस्तर्हिइकारइतितस्यापियस्यजश्त्वेनयोइकारःसविज्ञेयः ॥ राम: ६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तास्यनुदात्ते॥ कथमिति। यदोपदेशोकारेणविशेष्यतेतदातदन्तविधिसद्भावादकारान्तउपदेशइत्यर्थः संपद्यते। यदातूपदेशेनाकारोविशेष्यतेनिपातनाच्चविशेषणस्यपरनिपातस्तदाऽकारउपदेशइत्यर्थइतिपक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। हतइति। हन्तेरकारउपदेशेभवतिततः परंलसार्वधातुकमितिस्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्तउपदेशेनभवतीत्यकारान्तउपदेशइतिविज्ञायमानेनदोषः। तदपीति। अथहकारएवादन्ततयाकस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्यनास्तिहकारस्योपदेशत्वम्। तथाहि। हन्तिर्नकारान्तोऽवस्थितउपदेशेहकारस्तुकल्पितोऽकारान्तत्वेनेतिनासाविहगृह्यते। अर्थवतेति। यः

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः॥ अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते अकारो यउपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति। किं चातः। यदि विज्ञायते अकारो यउपदेश इति। हतो हयइत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति। न दोषो भवति। ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदपि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवत्युपदेशः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते। माहि धुक्षातां माहि धुक्षाथाम् अत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते। तत्र तावत्कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः॥

शब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपादयति। यथेयायेत्यत्रेण धातुस्तत्रैवैकाजिति व्यपदिश्यते। अनर्थकस्तु भेदनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः। माहिधुक्षातामिति। लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति नानुदात्तत्वप्रसङ्गः। उपदेशे यदकारान्तमित्यत्र तु पक्षे क्सस्योपदेशेऽकारान्तत्वात्कृते लोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तदुत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। तत्रवावदन्नेति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 सोसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानु
दात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव। तस्यैवानुदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशे अभ्य
स्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुके चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात्। वचनसामर्थ्याच्च योगपद्यं स्यात्। यथान्तश्चतवे युगपदित्यत्र
पर्यायो वा प्रसज्येत। न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्युच्यमानेऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंभव

यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसाववद्यमानोदात्ते उदात्तो लुप्यते। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिज
र्थः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः। लसार्वधातुक इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अभ्यस्तसिज
र्थम्। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके। लसार्वधातुक
मित्युच्यमाने तस्यैवानुदात्तत्वं स्यात्। स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति।
नैष दोषः। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।
चित्स्वरात् तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन। चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। चितः स्वर
स्यावकाशः। चलनः। चोपनः। तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः। आस्ते। शेते। इहोभयं प्राप्नोति। आसीनः। शयानः।
तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः।
न चात्रैको द्विकार्ययोगः। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम्। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः। किं तर्ह्यसंभवो
ऽपि। न तु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्। आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्।
नैषोऽस्ति संभवः। आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चोदात्तत्वमिति। कथम्। वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भव
ति। मुक्श्चोपसंख्यानम् ॥

न्यसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात्। तास्यादिभ्य इत्येषेति। अकृतार्था हि पञ्चमी सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः। संघातः कार्यीति।
ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं न त्वादेः परस्येति वचनादादेः। तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति पर
त्वात् चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक्ष्यतीति। सप्तमेध्यायेङ्गस्ययोऽकारस्तस्यमुगितिसूत्रार्थव्यवस्थापनात्तत्रत्यावयवे नव्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मु
क्सत्यप्यर्धमात्रत्वेपिप्रवर्ततेनिघातः। आतोङितइतीयादेशस्त्वाकारस्यातइतितपरकरणान्नभवति। स्वरविधौव्यञ्जनम
विद्यमानवदितिपरिहारोनोक्तः। हल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवंव्यवस्थापनात्। इतश्चेति। तुदतइत्यादेरेताव
काशंवचनंपचतइत्यादौनप्रवर्तेत। शपउपदेशेहलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्संज्ञकादनुदात्तार्थम्। अने
कान्तादिति। यद्यपितस्यलोपइत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापिपक्षान्तराश्रयेणात्रपरिहारउक्तः। एकान्तपक्षेप्युदीचामाङ

मुकश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। पचमानोयजमानः। मुकाव्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तंभ
वतीत्यनुदात्तत्वंनप्राप्नोति। ननुचायंमुक् अदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते। नसिध्यति। अ
ङ्गस्यमुगुच्यते। विकरणान्तंचाङ्गं सोऽसौसंङ्घातभक्तः। अशक्योमुक् अदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुम्। अथाय
मतोभक्तः स्याद्गृह्येत। यमदुपदेशग्रहणेन। बाढंगृह्येत। अद्भक्तस्तर्हिभविष्यति। तत्कथम्। वक्ष्यत्येत
स्यपरिहारम्। इतश्चोपसंख्यानम्। इतश्चोपसंख्यानंकर्तव्यम्। इद्विश्चव्यव हितत्वादनुदात्तत्वंप्राप्नोति।
पचतः। पठतः। इतश्चानेकान्तत्वात्। अनेकान्ताअनुबन्धाः। यद्यनेकान्ताअनुबन्धाः। अदिप्रभृत्तिजुहोत्या
दिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः। अत्तः। जुहुतइति। अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वंप्राप्नोति। तत्रादिप्रभृतिभ्योजुहोत्या
दिभ्योऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात्। तत्रादिप्रभृतिभ्योजुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽ
प्रतिषेधः। अनुदात्तत्वंकस्मान्नभवति। स्थान्यादेशाभावात्। नैवात्रस्थानिनंनैवादेशंपश्यामः ॥

इतिकृतात्त्वस्यनिर्देशाज्ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते। अत्तइति। यथापचावइति कृतेपि
दीर्घत्वउपदेशग्रहणान्निघातोभवत्येवंशब्लोपेपिप्राप्नोतीतिभावः। नैवात्रेति। आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्प
रंलसार्वधातुकंनभवति। नचस्यानिवद्भावोस्ति। अल्विधित्वात्। नापिप्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। पचावइत्यत्रतु
दीर्घीभूतोकारोविद्यतएवेतिप्रवर्ततएवनिघातः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति। आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात्। विन्दात इति। विन्दीधिविदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम्। विकरणेभ्य इति। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते॥ आदिः॥ अनिटः पित इति। अनिटः सिचः परः पित्सस्य उदात्तो भवति। पक्षे त्वनुदात्तः। तेन माहिकार्षमिति तिङन्तं पक्ष आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति। अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात्। माहिलाविषमिति पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम्॥ स्वपादि॥

अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुकूस्तु विकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अन्यमर्थमेतत्स्यात्। विन्दाते खिन्दाते। यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति। न ह्यस्मिन्विकरणो ङिदस्ति। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योः प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। चिनुतः। लुनीतः। ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योः प्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योः प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति। सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्। सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तेतः। उपदेशे ङितः। उपदेशेऽकारान्तादिति॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानम्। सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। माहिकार्षम्। अनिट इति किमर्थम्। माहिलाविषम्॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः। ददति। दधति। इहोभयं प्राप्नोति। जाग्रति। अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ अनुदात्ते च॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। अविद्यमानोदात्तेऽनुदात्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। लोपयणादेशार्थम्। लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। माहि स्म दधात्। दधात्यत्र॥

आगणान्ताः स्वपादयः। स्वपन्तीति। पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्॥ अनुदात्ते॥ माहि स्म दधादिति। शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृते चोऽनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात्। बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति। दधात्यत्रेति। अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वस्य॥ सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् यथा स्यादिति। तस्य सुप्याद्यु
दात्तत्वं विधीयते। सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्॥ भी ह्री॥ अ
नुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्। श्न्यादिग्रहणमिति। अनुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते। अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदा
त्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यस्य दर्शनवशाच्छ्न्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः। ददातीति। वचनमन्तरेण वि
षयविभागो न लभ्यत इति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह। अभ्यस्तस्वर इति। सिद्धान्तवाद्याह। अन्तत इति। विरोधा
त्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः। अथवा सर्वेषामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपाद

सर्वस्य सुपि॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्य॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। सर्वकेः॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्रा
जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ श्न्यादिग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ददाति। दधाति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अभ्यस्त
स्वरो ऽत्र बाधको भविष्यति। अन्तत उभयं स्यात्। अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशश्चाभ्यस्त
स्वरः। को ऽवकाशः। मिमीते। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आटः पूर्वस्य मा
भूदिति। बिभयानि। न चैवास्ति विशेषः प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा। अपि च पिद्ग्रहणेन
ग्राहिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। आट एव माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयो
जनम्। पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥

यितुमाह। अनवकाश इति। मिमीत इति। ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम्। अथ प्रत्ययग्र
हणमिति। श्न्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित्त्वं भवतीति प्रश्नः। आटः पूर्वस्येति। आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयत
इति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम्। आट् चागमो न प्रत्ययः। प्रत्ययाद्वेति। अत्र हि यः प्रत्ययात्पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः। अपि
चेति। पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति। ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः। आ
ट एवेति। लोडादेशात्पितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट् सहितस्य प्रत्ययत्वात्। पिद्ग्रहण इति। तदवयवत्वाव
यवेन पौर्वापर्याभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एवं तर्हीति। प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साङ्घास्थितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात्पूर्वस्यैव उदात्तत्वं यथा स्यात्संघातस्य मा भूदित्येवमर्थम्। संघातस्य कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः। यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यी भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः। चित्स्वरादिति। ष्यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं न लादेस्ततो विप्रतिषेध उपपद्यते। एकस्मिन्विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः। पूर्वग्रहणमिति। प्रत्यये पितीति वक्तव्यमिति प्रश्नः। स्वरविधौ सप्तम्य इति। संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः। तदन्तपक्षे चायमर्थः स्यात्। श्यादिविहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवतीति। उपोत्तमं रितीति। अत्र हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसङ्गो रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदा-

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। चित्स्वराच्चास्यादिष्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तं तदुपपन्नं भवति। अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्। न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। उपोत्तमं रितीति रिदन्तस्य। चङ्यन्यतरस्यां चङन्तस्य। यद्येतज्ज्ञाप्यते चतुरः शसि शसन्तस्यापि प्राप्नोति। शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयादूङिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति। अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। जाग्रति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्र पूर्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दरिद्रति। आकारेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ॥

त्तत्वमिष्यते। चतुर्भ्यश्चेति। असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छसेव भविष्यतीति भावः। भवत्येवात्र पूर्वेणेति। अभ्यस्तानामादिरित्यनेन। ननु च स्वरभेदो भवति। अनेन पूर्वस्य ग्रकारस्योदात्तत्वं भवति। ततश्चोदात्तस्वरितयोर्यण इति ———— स्वरितप्रसङ्गोऽभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वे पदमाद्युदात्तं भवति। एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः। ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्यणादेशोऽप्यनित्यः। एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावान्न सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम्। दरिद्रतीति। अत्रेकारस्योदात्तत्वं मा भूदाद्युदात्तमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः। लोपे कृत इति। श्नाभ्यस्तयोरात इति परत्वाल्लोपः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचः कर्त्तृ॥ जायते स्वयमेवेति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः। एवं दुद्‌ह्यादिषु जनि इत्यादौ चान्तर्भावितण्य
र्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः। न कर्त्तव्यमिति। योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। तन्त्रये विभाषेति स्य
कारादिप्रत्ययविषयभावउपदेशे जनादीनामात्वविधानादिह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्त्तनादुपदेशे जन्तस्य कर्त्तृ
य क्याद्युदात्तत्वविधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः॥ थलि॥ सेड्ग्रहणमिति। इड्ग्रहणादेव यल् सेड्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। प

अचः कर्त्तृयकि॥ यकि रपर उपसंख्यानम्। यकि रपर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। स्तीर्यते स्वयमेव। उपदेशवच
नात् सिद्धम्। उपदेश इति वक्तव्यम्। उपदेशे जनादीनाम्। उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति। जायते
स्वयमेव। जायते स्वयमेव। योगविभागात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अजन्तानां कर्त्तृयकि। वा आदिरु
दात्तो भवति। चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव। जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव। ततउपदेशे। उपदेशे वाज
न्तानां कर्त्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति। स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्त्तव्यम्। द
नह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। तास्यनुदात्तेन्ङिदुप
देशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति। ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनामिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते।
उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति। कथं तर्हि। जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्त्तव्यमिति।
तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अनुदात्तोपदेशवनतितनो
त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति॥ थलि च सेटीड न्तो वा॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। न थलीड न्तो वेत्युच्ये
त। इड न्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। पपक्थ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अच इति वर्त्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
ययाथेति ॥

पक्थेति। थलीत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादन्त्याप्यन्तोदात्तत्वम्। पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्यात् लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते। इड्ग्रह
णं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थं स्याद्ययाथ चलुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्था
भावे पिपर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिड भावे पि पपक्थेत्यत्र स्यात् ॥

संज्ञायाम्॥ प्रत्ययलक्षणेनेति। चञ्चेव चञ्चा वध्रिके व वध्रिका स्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुब्विधानात्। अङ्गाधिकार इति। सौवर्यः सप्तम्य इति वचनान्न लुमता तस्मिन्निति न्यासेपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः। अनुबन्धलक्षण इति। अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयं ज्ञापकमित्यर्थः। उष्ट्रग्रीवेति। इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप्। पथिप्रिय इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते। सर्वस्तो

संज्ञायामुपमानम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। नञ्नित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धम्। ञ्नितीत्युच्यते। न चात्र ञ्नितं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति। अत उत्तरं पठति। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। ऊर्वाः। उष्ट्रग्रीवा। वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति। इह वात्र य इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति। यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति। आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। इह च माहि दाता माहि धातामादिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव। कथं पथिप्रियो मथिप्रियः। वक्तव्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति॥

म इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते। अनुबन्धलक्षण इत्येवेति। एवं च कित्स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति। सिज्स्वरामन्त्रितस्वरास्तु न भवन्ति। अत्र यद्यप्यत्र तस्यानिज इति ढकोऽत्रिभृग्वङ्कुत्सेति लुक्। सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सो लुक्। माहि दातामित्यत्र गातिस्थाघुपेति सिचो लुक्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निष्ठा च॥ निष्ठायां यजीति। अनाकारान्ताया निष्ठेत्याश्रित्य वार्त्तिकारम्भः। निर्देश इति। अनात इति भाष्यमित्यर्थः। इह च प्राप्नोतीति। विधिः। प्रतिषेधाभावात्। न चेदाकार इति। तेनाप्नोराङ्इत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्ट इति। एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेप्यवश्याश्रयितव्या बहिरङ्ग-परिभाषेत्याह। तस्मादिति। बहिरङ्ग-लक्षणत्वादिति सुशूच्यते। अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषाया अस्तत्वाद्याष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्ग-त्वादसिद्धत्वादनादिति प्र

निष्ठा च द्व्यजनात्॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः॥ निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्ताभ्यां गुप्ताभ्याम्। न वा बहिरङ्ग-लक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्ग-लक्षणत्वात्। बहिरङ्गोत्र दीर्घः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे। अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। नैवं विज्ञायते। न चेदकारान्ता निष्ठेति। कथं तर्हि न चेदाकारान्ता निष्ठेति। यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते। न ह्येषा आकारान्ता पञ्चमी युक्ता। इह च प्राप्नोति। आप्नोराङ्इति। एवं तर्हि न चेद्वर्णान्ता निष्ठेति। भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति। आप्नोराङ्इति। इह च न प्राप्नोति। यतः रत इति। एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति। एवमपि दत्तः। अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। आप्नोराङ्इति। एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्। न चेदाकारः कार्यी भवतीति। एवमपि अद्याष्टः कदाष्टः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते। निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्ग-लक्षणत्वादिति॥ आशितः कर्त्ता॥ किं निपात्यते। आशिते कर्त्तरि निपातनम् उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च। आशित इति क्तः कर्त्तरि निपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं . निपात्यते। आद्युदात्तत्वमनिपात्यमधिकारात् सिद्धम्। उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्। आङ्पूर्वस्य प्रयोगः। यद्येवमच्ग्रहः प्राप्नोति। न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यम् ॥

तिषेधाभावः॥ आशितः॥ सकर्मकत्वादशेः कर्त्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते। न चाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरि क्तो लभ्यते। पचिदद्दात्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्त्तरि क्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः सोऽकर्मको नान्यः। आङ्पूर्वस्येति। थाथादिस्वरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते। न लक्षणेनेति। संहितैवापौरुषेयी पदानि तु पौरुषेयाणीति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 रिक्ते॥ वेणुरिक्तयोरिति। संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्त्तेत इति भावः॥ उपोत्तमम्॥ नरितीति। रइत्येन्यन्तो वर्णो
रित्युच्यते। तस्मिन्पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः। माहि स्म दधदिति। धेटो विभाषाधेट्श्व्योरिति ङ्ले
श्चङादेशः। तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति। पूर्वग्रहणे क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः
स्यात्॥ चौ॥ चोरतद्धित इति। चौ यः स्वरो विधीयते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः। प्रत्ययस्वरोऽत्रेति। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः स

रिक्ते विभाषा॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि सं
ज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्व्यज्नात् इति च नित्ये प्राप्ते आरम्भः ततः प्राप्ते। अन्यथा त्वप्राप्ते। वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभा
षा प्राप्ते नित्यो विधिः। वेणुरिव वेणुः। रिक्तो नाम कश्चित्॥ उपोत्तमं रिति॥ उपोत्तमग्रहणं किमर्थम्। नरिति पूर्वमि
त्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः। मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। एवं तर्हि उपोत्तमग्रह
णमुत्तरार्थम्। चङ्यन्यतरस्याम् उपोत्तममित्येव। इह मा भूत्। माहि स्म दधत्॥ अन्तोवत्याः॥ ईवत्याः॥ किमर्थमिद
मुभयमुच्यते। नवत्या इत्येवोच्येत। वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती। अत्रापि प्रसज्येत। अथावत्या इत्युच्यमाने क
स्मादेवात्र न भवति। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवती शब्दः। कस्तर्हि। अन्वती शब्दः। यद्येवं तर्हि नलो
पस्यासिद्धत्वान्नावती शब्दः। एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्न वती शब्दः। आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्॥ चौ॥ चोरतद्धिते॥ चुस्व
रः। अतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। दाधीचो माधूच इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रत्ययस्वरोऽत्र बा
धको भविष्यति। स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः। अनुदात्तौ सुप्पिताविति। अनुदात्तौ सुप्पितावे
तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः। स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते। एवं प्रत्ययस्वरमपि
बाधेत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात् ॥

चुस्वरस्यावकाशः। दधीचो दधीचेति भावः। स्थानान्तरप्राप्त इति। अपवादस्थानं प्राप्तो बलवानित्यर्थः। तदेवापवादत्वं द
र्शयति। प्रत्ययस्वरस्येति। प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः।
कृत्स्वरेण चाञ्चतेरकार उदात्तः। न गोश्वन्निति। अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो न तु नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयादिस्वरस्येति। न गोश्वन्नित्यत्र सावेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते। यत्र तर्हीति। तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एवञ्चुस्वर इत्यर्थः। एवं तर्हीति। न गोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्त्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः। ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम्। प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वात्। रुक्मवानिति। मतुपो विभक्तित्वाभावात् प्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति। वेतस्वानिति। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययः। तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्रनिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। ड्मतुप् चैष इति। त

नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। दधीचः पश्येति। एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि। येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् । । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। रुक्मवान् प्लक्षवान्। अत्र न प्राप्नोति। मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति। यदि तदनुवर्त्तते। वेतस्वानत्रापि प्राप्नोति। मतुब्ग्रहणमनुवर्त्तते। ड्मतुबेषः। यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति। वेतस्वानिति वत्वं न प्राप्नोति। सामान्यग्रहणं वत्वे। इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम्। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीची इति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। सतिशिष्टः खल्वपि ञ्चुस्वरः। कथम्। चावित्युच्यते। यत्रास्यैतद्रूपम्। क्व चास्यैतद्रूपम्। यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च। तस्मात्सुष्ठूच्यते। चोरतद्धित इति॥ समासस्य॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजदृषत्। ब्राह्मणसमित् ॥

दनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुब्ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति। वत्वविधौ तु मतोरित्यपकारानुबन्धकनिर्देशात् परिभाषानुपस्थानाद् द्वयोरपि ग्रहणम्। यत्र तर्हीति। ततश्च स्थानान्तरप्राप्तस्य मस्यैव ञ्चुस्वरस्येत्यर्थः। कुमारीति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः। तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव ञ्चुस्वर इति। चोरतद्धित इति वक्तव्यमेव। सतिशिष्ट इति। दधि अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुङ्निमित्तं वेति पूर्वं तद्धितः पश्चाद् च इत्यल्लोपः॥ समासस्य॥ व्यञ्जनान्तेष्विति। उच्चैरुदात्त इत्यत्र अच इत्यनुवर्त्तनाद्धलन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हलस्वरप्राप्ताविति। हल एव प्रकृतत्वाद्विद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते। स्वरप्राप्ताविति। प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते। द्विर्बद्धमिति। उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः। स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति। हलस्वरप्राप्त्यभावाद्धकारस्य व्यवधायकत्वात्। भौरिकिविधमिति। भौरिकीणां विषयो देशः। भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विध

हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥ अथ वा हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न हलस्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत। स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति। यदि हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते। दधि। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति। उदात्तस्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं लिदाद्युदात्तत्वोदात्तविधयः॥ लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति। इहैव स्यात्। भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। चिकीर्षकः। जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कतिरित्यत्र न स्यात्। धातोरन्त उदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। ऊर्णोति। पचतीत्यत्र न स्यात्। इदं तावदयुक्तम्। यदुच्यते हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति ॥

लप्रत्ययः। चिकीर्षक इति। रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात्। अहिचुम्बकायनिरिति। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। आग्निवेश्य इति। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्य इति। हलादित्वाद्यञ आदित्वाभावात् ॥ राम॰ ७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथंहीति। अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम्। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणम नेकोपलक्षणार्थम्। सर्वविभक्तीनामिहानुपयोगात्। अविद्यमानोदात्तमिति। अज्झल्समुदायोनुदात्तउदात्तात्परइ

कथंह्रिहलोनामस्वरप्राप्तिः स्यात्। तच्चापिब्रुवताउदात्ताच्चस्वरितविधावितिवक्तव्यम्। तथानुदात्तादेरन्तो दात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। यदिपुनः स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती त्युच्येत। अथस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतत्किंसि द्धंभवति। व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च। बाढंसिद्धम्। कथम्। स्वरविधिरितिसर्वविभक्त्यन्तः समासः। स्वरेणविधिः स्वरविधिः। स्वरस्यविधिःस्वरविधिः। स्वरतोविधिःस्वरविधिरिति। नैवंशक्यम्। इहहिदोषःस्यात्। उदश्वित्वा न्घोषः। विद्युत्वान्बलाहक इति। ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्येषस्वरःप्रसज्येत। अस्तुतर्हिहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जन मविद्यमानवद्भवतीति। ननुचोक्तंकथंहिहलोनामस्वरप्राप्तिःस्यादिति। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः इत्यत्र षष्ठीतिनिर्दिष्टमज्ग्रहणंनिवृत्तम्। तस्मिन्निवृत्तेहलोपिस्वरप्राप्तिर्भवति। यदप्युच्यतेउदात्ताच्चस्वरितवि धावितिवक्तव्यमिति। नवक्तव्यम्। नेदंपारिभाषिकानुदात्तस्यग्रहणम्। किंतर्हि अन्वर्थग्रहणम्। विद्यमा नोदात्तमनुदात्तंभवति। उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइति। यदप्युच्यतेअनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यतेतद्व्य ञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चनप्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। तत्रसिद्धंतद्भवतिव्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति। यदयंनोत्तरपदेनुदात्तादावित्युक्त्वाअपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधंशास्ति। सातर्ह्येषापरिभाषाकर्त व्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेति। यदयंयतोनावइतिनावःप्रतिषेधंशास्ति ॥ इतिश्री० षष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः ॥

तिदधिशब्देस्वरितःसिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठाध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकम्। पादश्चप्रथमःसमाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै·
७४

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिति। अन्तरेणैतत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासान्तविधेरिति। समासान्तस्यो दात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः। सुकृदिति। शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप्। नञ्सुभ्यामिति। सिद्धे विधि रारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात्। एवमपीति। नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। परस्येति। उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। क्षेपे विधिरिति। अनुदरः सूदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्। सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु। नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्तउदात्तो भवति नान्यत इति। एवमपि कुत एतत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति। परस्य शितिशासनात्। शितेर्नित्याबह्वजित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। शितेरेव नान्यत इति। यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिमि नियमार्थमिति। क्षेपे विधिर्नञो सिद्धः। उदराश्वेषुषु इति। क्षेप इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते। यदप्युच्यते परस्य शितिशासनादिति। परस्य नियमो भवेत्। परस्यैव नियमः स्यात्। शितेर्नित्याबह्वज्जेव नान्यदिति। यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत च प्रियः। वा प्रियः अत्रापि बाधेत। अन्तश्च वा प्रिये सिद्धम्। अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धम्। कुतः। संभवात्। असत्यपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॥

स्याद् ननु नियमार्थम्। विधिनियमसंभवे विधेर्बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणम्। सोऽपि क्षेपविषयत्वसंभवात्। शितेर्नित्याबह्वज्जेवेति। शितिललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः। तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितम्। च प्रिय इति। चादयोऽनुदात्ता इति च वा शब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। अस्ति च संभव इति। उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात्॥ राम:
७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्यपीति। सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद्बाध्यबाधकभावस्य। ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति। न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। एवं तर्ह्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता। इदं तूदाहरणं समपाद इति। समशब्दः सर्वानुदात्तः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त एव। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयेत। प्रकृताद्विधेरिति। उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्व

सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते। एवं तर्हि प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति। किं च प्रकृतम्। उदात्त इति वर्तते। एवमपि कार्यं प्रियः हार्यं प्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति। स्वरिते ह्युदात्तोऽस्ति। अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। तित्स्वरितमिति। बहुव्रीहाविति सिद्धम्। अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम्। तत्पुरुषे कस्मान्न भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति। इगन्ते द्विगाविति एतन्नियमार्थं भविष्यति। द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिष्विति नियमार्थं भविष्यति। अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति एतन्नियमार्थं भविष्यति। एवमपि कृत एतत्। एवं नियमो न भविष्यति। एतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति। न पुनरेवं नियमः स्यादृत एतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति ॥

रेणानुदात्तायमानाच्च प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः। स्वरितेपीति। नन्वच उदात्तसंज्ञाविहिता वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते। एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात्स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते। गौणमुख्यन्यायश्चलक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते। अत एवास्मिन्पक्षे असमाधानस्य पक्षान्तरमाह। अथवेति। बहुव्रीहाविति। विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः। द्विगौ तर्हीति। यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इष्टतश्चेति।प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः।एतेषामिति।तत्पुरुषादीनामित्यर्थः।असतिबहुव्रीहिग्रह
णेसमासान्तोदात्तत्वस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यचैकविषयत्वाद्विरोधाच्चपर्यायःप्राप्नोति।चित्रगुस्तुल्यश्वेतःपञ्चारत्निरित्या
दौयस्मात्तत्पुरुषादिषुतुल्यार्थादीन्येवपूर्वपदप्रकृतिस्वराणिभवन्तिनान्यानीत्येवंरूपोनियमःकृतोनतुप्रकृतिस्वराण्ये
वेतिनियमस्ततश्चपर्यायप्रसङ्गः।द्विपादिति।द्वौपादावस्यद्विपादित्यादौसमासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौपर्यायेणसि
द्धावितिद्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्द्धसुबहुव्रीहावित्यन्तोदात्तविकल्पोनविधेयोविहितस्तुज्ञापयतिबहुव्रीहिरन्तोदात्तोनभवतीति।त

इष्टतश्चावधारणम्।इष्टतश्चावधारणंभविष्यति।एतेषांतर्हिबहुव्रीहेश्चपर्यायःप्राप्नोति।द्विपाद्दिष्टिर्वितस्ते
श्चपर्यायोनप्रकल्प्यते।यदयंद्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्द्धसुबहुव्रीहौदिष्टिवितस्त्योश्चेतिसिद्धेपर्यायेपर्यायंशास्तित
ज्ज्ञापयत्याचार्यःपर्यायोनभवतीति।उदात्तेज्ञापकंत्वेतत्।उदात्तएतज्ज्ञापकंस्यात्।स्वरितेनसमाविशेत्।स्वरितेन
चसमावेशःप्राप्नोति।स्वरितेप्युदात्तोस्ति।बहुव्रीहिस्वरंशास्तिसमासान्तविधेःसुकृत्।नञ्सुभ्यांनियमार्थंतु
परस्यशितिशासनात्॥क्षेपेविधिर्नञोसिद्धःपरस्यनियमोभवेत्।अन्तश्चवाप्रियेसिद्धंसंभवात्प्रकृताद्विधेः॥ब
हुव्रीहावृतेसिद्धमिष्टतश्चावधारणम्।द्विपाद्दिष्टिर्वितस्तेश्चपर्यायोनप्रकल्प्यते।उदात्तेज्ञापकंत्वेतत्स्वरितेन
समाविशेत्॥तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥तत्पुरुषेविभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे
कर्मधारयेप्रतिषेधः।तत्पुरुषेविभक्तिप्रकृतिस्वरत्वेकर्मधारयेप्रतिषेधोवक्तव्यः।परमेकारकम्।परमकार
कम्।परमेणकारकेणपरमकारकेण।परमेकारके।परमकारकेइति।सिद्धंतुलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रति
पदोक्तस्यैवग्रहणात्।सिद्धमेतत्॥

थादिष्टिवितस्त्योश्चेतिज्ञापकम्।येषामिहपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनियम्यतेतेषांसमासान्तोदात्तत्वंपक्षेनभवतीति बहुव्रीहिग्रहणंप्र
त्याख्यातम्।उदात्तेज्ञापकमिति।इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्याद्वयोरुदात्तयोःपर्यायोमाभूत्।कार्येप्रियपट्वित्यादौतूदात्तस्वरितयोःस
मावेशःप्राप्नोत्येवेत्यर्थः।स्वरितेपीति।एतत्पूर्वमेवव्याख्यातम्॥तत्पुरुषे॥कर्मधारयेप्रतिषेधइति।विशेषणसमासानप्र
थमान्तानामेवभवत्यपितुद्वितीयाद्यन्तानामपीतिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणोक्त इति। विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः। नञ्कुनिपातानामिति। निपातत्वा देव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादि बाधनार्थं वा तेन यत्रोपपदं कृति नञ् तस्य च स्वरो बलीयान् भवति सह निर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयान् भवतीति न वक्तव्यं भवति। क्त्वायां वेति। परिगणनं वा कर्तव्यम्। क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः। ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामि कृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः क्त्वा

कथम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीया सप्तमी तृतीया समासस्तस्य ग्रहणम्। लक्षणोक्तश्चायम्। अव्यये परिगणनं कर्तव्यम्। अव्यये नञ्कुनिपातानाम्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्। नञ्। अब्राह्मणः अवृषलः। नञ्। कु। कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु। निपात। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। क्त्वा भूत्। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः। उभयं न वक्तव्यम्। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यम्। तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति॥ सदृश। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्॥ सदृशग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तृतीयासमासवचनात्। सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते। तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम्। षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। पितुः सदृशः पितृसदृश इति। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात्। किं कारणम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। पित्रा सदृशः पितुः सदृशः पितृसदृश इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरेण वृत्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति। पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

यां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत्॥ अवश्यमत्रेति॥ अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः। तेनैवेति। अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः॥ सदृश॥ अविरविकन्यायेनेति। अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुब्लाभावाल्लोपाभावः। अनेनैतद्दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति। किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो भविष्यति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भोजनसदृशइति। हेनाविति भोजनादिभ्यस्तृतीया अत्र षष्ठ्यभावात्षष्ठीसमासाभावः। दास्याःसदृशइति। षष्ठ्या आक्रोशइ त्यलुक्। यदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ इगन्त॥ यणगुणयोरिति। पदस्य स्वरविधानात्सुप्युत्सन्नेऽनित्यत्वाद्य णगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात्प्रकृतिस्वरोन प्राप्नोतीति वचनम्। पञ्चारत्न्यइति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमेषामिति तद्धि तार्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जस्तु जसि चेति गुणो जसादिषु च्छन्दो वा वचनमिति वचनान्न भवति। तयोर्यणादेशः। नवेति। पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते। यणगुणौ तु सुबपेक्षत्वा

अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं भोजनसदृशो ऽध्ययनसदृशइति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति। तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं दास्याःसदृशः वृषल्याःसदृशइति। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानम्। इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः॥ पञ्चारत्नयः। दशारत्नयः। यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गौ यणगुणौ। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ परिप्रत्यु पापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः। परित्रिगर्तम्। परिसौ वीरम्। वनं समासइत्यस्यावकाशः। प्रवणे यष्टव्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवनम्। अपवनम्। वनं समासइत्ये तद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्॥

द्बहिरङ्गत्वात्स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः॥ परिप्र॥ परिप्रत्युपापेभ्यइति। सर्वनिर्देशोऽप्यपपरीएवगृह्येते। तयोरेव व र्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवणइति। तत्पुरुषः। वनं समासइत्येतत्सूत्रं क्रमापेक्षयाप्राप्त स्याद्बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वरविधिः। परिवनमिति। वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिबहिर ञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यथैवेति। बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः। आचार्या। अनेकस्यापीति। द्वयोर्द्वन्द्वेऽस्य च रितार्थत्वाद्बहूनां द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति। लोकविज्ञानादिति। आद्यस्याव्यभिचारि पूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु पराऽपेक्षया पूर्वपदत्वम्। पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम्। सर्वपूर्व इति। सर्वेषां पूर्वो ह्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठी। कि

वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धम् - अन्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचनमेतत्प्रयोजनं ये ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। सर्वथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते। एवमिमम पि बाधिष्यते। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी॥ आचार्योपसर्जने नेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहः॥ आचार्योपसर्जने नेकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि। तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। तद्यथा। लोके मीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते। एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न कर्मधारयेऽनिष्ठेत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्। किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्। इह माभूत्। महानिरष्टो दक्षिणा दीयते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते॥ कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम्। कुरुगार्हपतम्। वृजिगार्हपतम्। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभारादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। देवहूतिः। देवनीतिः। वसुनीतिः। ओषधीचन्द्रमाः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

धायसमासो विधेयः॥ महान्व्रीहि॥ श्रेण्यादिसमास इति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तोऽयं कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः॥ कुरु॥ दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति। दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थं श्रयंमत्वावचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगविभागइति। नायंद्वन्द्वः। किंतर्हिं असमस्तान्येवपदानिनिर्दिष्टानि। तथाचतैलिलकद्रूःपण्यकम्बलइतिविभक्तिरुच्चारिता। तत्रदासीभारशब्दसहचरितेषुतद्रूपापेपाद्बहुवचननिर्देशः। एवंचगणपाठःसंगृहीतोभवति। पण्यकम्बलःसंज्ञायामिति। कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेसिद्धेनियमार्थंवचनम्। संज्ञायामेवपण्यकम्बलःप्रकृतिस्वरपूर्वपदोभवतिनान्यत्रेति। तत्रनियतप्रमाणोनियतमूल्योव्यावहारिकोयःकम्बलस्तस्यपण्यकम्बलइतिसंज्ञेत्याहुः। अपरआहेति। कम्बलएवोत्तरपदेपण्यशब्दःप्रकृतिस्वरोयथास्यादन्यत्रमाभूदितिनियमः। पण्यगवइति। पण्योगौरितिविशेषणसमासः। गोरतद्धितलुकीतिटच्समासान्तः। अत्रतुचित्त्वादेवान्तोदात्तत्वंसिद्धमितिद्वितीयमुदाहरणमुक्तम्। पण्यहस्तीति। कृत्यतुल्याख्याअजात्येति एतत्तुगुणक्रियावाचिनोविशेषणविशेष्यभावस्यानियमात्पूर्वनिपातानियमप्रस

योगविभागःकरिष्यते। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलइति। ततःदासीभाराणांचेति। तत्रबहुवचननिर्देशाद्दासीभारादीनांचेतिविज्ञास्यते। पण्यकम्बलःसंज्ञायाम्। पण्यकम्बलःसंज्ञायामितिवक्तव्यम्। योहिपणितव्यःकम्बलः। पण्यकम्बलएवासौस्यात्। अपरआह। पण्यकम्बलएवयथास्यात्। इहमाभूत्। पण्यगवः पण्यहस्ती। अहीने द्वितीया॥ अहीनेइतिकिमर्थम्। कान्तारातीतः। योजनातीतः। अहीनेद्वितीयाऽनुपसर्गे। अहीनेद्वितीयाऽनुपसर्गइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। सुखंप्राप्तः। सुखप्राप्तः। दुःखंप्राप्तो दुःखप्राप्तः। तत्तर्हिवक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते ।

ङ्गे कृत्यान्तस्यपूर्वनिपातार्थंवचनं नतुजातिप्रतिषेधार्थम्। अजात्येतितुवचनंन्यायसिद्धार्थानुवादएवेतिभाष्यकारमतानुसारिणआहुः। तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषाकृत्येषुयदानाश्रीयते। तदानियमार्थमुच्यते। तदाश्रयणेतुविध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः। नापिपण्यगवइत्यादौप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः॥ अहीने॥ थाथादिस्वरापवादोयोगः। अहीनइतिकिमर्थमिति। प्रत्याख्यानायप्रश्नः। कान्तारातीतइति। कान्तारंस्यक्तवानित्यर्थेद्वितीयाश्रितेतिसमासः। हीनवाच्यत्रद्वितीयान्तमितिथाथादिस्वरोभवति। सुखप्राप्तइति। अत्रापिथाथादिस्वरः। अनुपसर्गग्रहणेचेहक्रियमाणेप्ररूढादिषुस्वरूढशब्देनपठितव्यआरूढशब्दस्यसोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावेथाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्यसिद्धत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गति। अनन्तर इति किमर्थमिति। किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थम्।
प्रकृतिस्वरविधानार्थम् अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः। अ
भ्युद्धृतमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्त उद्धृतशब्दे परतो ऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्। ननु च क्रिय
माणेप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीय
त इत्यदोषः। तद्बाधकमिति। परत्वादिति भावः। तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्र यस्येति। ग
तिर्गताविति निघाते कृते ऽभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति। तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं

अथैतर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते। इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इत्यनुपसर्ग इत्येव सिद्धम्। गतिरन
न्तरः॥ अनन्तर इति किमर्थम्। अभ्युद्धृतम्। उपसमाहृतम्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति
वचनात्। गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गतिर्गताविति वचनात्। गतौ परतो गतेरनुदात्तत्व
मुच्यते। तद्बाधकं भविष्यति। तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। त
त्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति। प्रकृति
स्वरवचनाद्ध्यनन्तोदात्तत्वम्। प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। यदि हि स्यात् प्रकृ
तिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम्। प्रकृतिस्वरवचनं कि
मर्थमिति चेदेकगत्यर्थम्। य एको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात्। प्रकृतं प्रहृतम्॥

प्राप्नोतीति। कथम्। उच्यते। उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततो ऽभेः समासे कृते
कृत्स्वान्तरप्राप्तेः थाथादिस्वरः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात्। तथा हि। समासे कृते समासान्तो
दात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोदात्तत्वं प्राप्नोति। ततस्तदपवादस्थाथादिस्वरप्रसङ्गः। प्रकृतिस्वरवचनादि
ति। नाप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः। य एको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम्। अभ्यु
द्धृतेऽत्र कृत्स्वान्तरप्राप्तत्वात् थाथादिस्वरस्य सति शिष्टत्वाद् बलवत्त्वात् प्राप्नोति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एवमर्थमेवेति। कस्यानन्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः। यत्र ह्येक एव गतिस्तत्रानन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधाने प्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः स्मृत्या प्राप्तिः क्रियते। क्रियमाणेपीति। कुगतिप्रादय इत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुबित्यनुवर्त्तत एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्। तत्र युगपत्सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याप्रसङ्गात् क्रमेणासौ विधेयस्ततो निःशब्दस्याहृतशब्देन समासे सत्यपि निःशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अपूर्वपदार्थं तर्हीति। कृत्स्वप्रकरणं दुर्बलं बाध्यते। तत्र योगविभागः क्रियते। गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति। ततोनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्ये

एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम्। अन्यथा स्यात्। क्रियमाणेपि वै अनन्तरग्रहणे अत्र न सिध्यति। किं कारणम्। गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते। यश्चात्र गतिरनन्तरः नासौ पूर्वपदम्। यच्च पूर्वपदं नासावनन्तरः॥ अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेति प्रसङ्गः। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारके ऽतिप्रसङ्गो भवति। आगतः दूरात्। दूरादागतः। स यथैव गतिपूर्वस्य गतेरपूर्वपदस्य भवति। एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति। सिद्धं तु गतेरन्तोदात्तप्रसङ्गात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यदयम् अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्न प्रसङ्क्ष्यम्। किं कृतं भवति। कृत्स्वरापवादोयं भवति। तत्र गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः। प्रकृतम्। प्रहृतम्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः॥

ति॥ इदानीमतिप्रसङ्गमाह॥ अपूर्वपदार्थमिति चेदिति। दूरादागत इति। अत्र कर्मणि क्तो विधेयः। तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मग्रहणानुवर्त्तनात् कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम्। अन्यथा थाथादिस्वर इष्यते। गतिस्वरोनन्तरग्रहणात् प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्त्तते। तेन गतिग्रहणमस्वरितत्वात् यतश्च गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते। अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति। प्रहृतमिति। अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्धृतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवश्यं गतेरिति। थाथादिसूत्रेऽवश्यानुवर्त्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेदइत्यत्र कृत्स्वरेण घञोञित्वाद्वातोरुदात्तत्वं स्यादन्तोदा
त्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति॥ थाथादिसूत्रात्तक्तग्रहणमपनीय पृथक् कर्त्तव्यम्। गतिग्रहणं निवृत्तमिति। ननु विशुष्क इत्यादौ क्त
स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह।
कारकादिति। तत्र दूरादागत इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् कारकादित्ययं योगो गतिरनन्तर इत्यस्यैव बाध
को विज्ञायते। एवं चेति। कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यम्। कथमिति चेत्। उच्यते। आगत इत्यस्य ग
तिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कृदन्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति। ततः कृत्स्वरस्त

दूरादागतः। दूरादायातः। इहोभयं प्राप्नोति। आगतः दूरात् दूरादागतः। अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रति
षेधेन। अवश्यं गतेस्तत्प्रसङ्गः। प्रभेदप्रभेद इत्येवमर्थम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्।
ततः क्तः। क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते। गतिग्रहणं निवृत्तम्। अथवोपरिष्टाद्योगवि
भागः करिष्यते। इदमस्ति सप्तमीहारिणात्तक्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति। ततो वक्ष्यामि कारकात्। कारकाच्च क्ता
न्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति। ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि कारकादिति। एवं च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन। कथमभ्युद्धृतम्।
उद्धरतिक्रियां विशिनष्टि। उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि। तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गतौ विति च। गतिरनन्तर इत्य
स्यावकाशः। प्रकृतं प्रहृतम्। गतिर्गतावित्यस्यावकाशः। अभ्युद्धरति। उपसमादधाति। इहोभयं प्राप्नोति। अभ्युद्धृत
म्। उपसंहृतम्। उपसमाहृतम्। गतिर्गतावित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

तः क्तस्वरः इत्येवं क्तस्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम्। तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तते। तेनायमर्थः। कारकादेव परं
गतिपूर्वं पदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति। तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वाद्गतिर्गतौ निघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृ
तिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्त्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कथमिति। अपूर्वपदत्वादु
च्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः। उद्धरतिक्रियामिति। अयमर्थः। उच्छब्देन ह
रतेः संबन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः। पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं बा
धित्वा निघातेन भाव्यम्। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोऽनन्तरग्रहणेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथ वोद्दरतिकि यामित्यादिना भेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते। एवं तर्हीति। परविप्रतिषेधमनपेक्ष्यव्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थम
नन्तरग्रहणं क्रियते। यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा नैस्यात्। ततः क्तान्तउत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानोव्यवहितस्यन प्राप्नोती
ति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन तत्कृतमेतापरिभाषां ज्ञापयति। परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परप्रतिषेधोनापेक्ष्यते। ननु च
कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते। उच्यते। पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता। इहानन
न्तरग्रहणेन सैवाभ्यनुज्ञायते॥ तादौ॥ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव संभवति नान्यदिति

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व
स्यापीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रतप्तेन कुलस्यितं तत एतत्। उदके विशीर्णं तत एतत्। सगतिकेन सनकुले
न च समासः सिद्धो भवति॥ तादौ च निति कृत्यतौ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञा
येत। तकारादौ निति कृतीति। अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात्। उत्तरपदविशे
षणम्। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। प्रतरिता प्रतरितुम्। इह न स्यात्। प्रकर्त्ता प्रकर्तुम्। तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थ
क्यम्। तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम्। क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम्। तकारादौ उत्त
रपदे निति कृतीति। अक्रियमाणेपि चेष्टं निद्यस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति यावता क्रियमाणे चानि
ष्टं विज्ञायते। अक्रियमाणे चेष्टम्। अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः। कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम्। कृदु
पदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्त्तव्यम्। कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत। किं प्रयो
जनम्। इडर्थम्। इडादावपि सिद्धं भवति। प्रलपिता प्रलपितुम् ॥

मत्वाह कृद्ग्रहणं किमर्थमिति। यथेति। नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं
स्यात्। कृद्ग्रहणे त्वश्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते। तादौ नितीति। यथोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणवि
शेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निर्दिश्यते न तु तदन्त
म्। कृदुपदेशे वेति। वा शब्दस्तर्ह्यर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनिगं। अनिगन्तेति। प्रतीचे स्यादावर्षेवद् निगन्तग्रहणमिति प्रत्यङि त्यत्र यणादेशे निगन्त्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। अनिगन्तवचनमिति। प्रतीचइत्यादिषु चुस्वरेणभाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणंमन्यते। यत्तर्हिन्यध्योरिति। न्यध्योरेवकृतेयणादेशे प्रकृतिस्वरोनान्यस्येति नियममाश्रीयते। यत्रतर्हीति। अधीचेत्यादावित्यर्थः। यत्तर्हि नेरेवेति। निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचेत्यादौ चुस्वरस्यप्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति। एषहि यणादिष्टार्थ इति। ननु नेर्यणादेशेकृते न चकृत्वाकस्यस्वरः। एवंमन्य

अनिगन्तः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति। प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थंस्यात्। अनिगन्तवचनंकिमर्थमिति चेद्यणादिष्टार्थम्। अयणादेशार्थमेतत्स्यात्। यदा यणादेशो न। कदा च यणादेशो न। यदा शाकलम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। एवंतर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चौ निगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इति। यत्तर्हिन्यध्योः प्रकृतिस्वरंशास्ति। एषहि यणादिष्टार्थमारम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। यदा यणादेशो न। कदा यणादेशो न। यदा शाकलम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। समासे शाकलं न भवतीति। यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते। अधीचः। अधीचा। चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति। अयमेवेष्यते। वक्ष्यत्येतत्। चौ निगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति। यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति। एषयणादिष्टार्थ आरम्भः। एतदप्ययणादिष्टार्थमेव। कथम्। अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येषस्वरः सिद्धो भवति। न्यङ्। तस्मात्सुष्ठूच्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्ग इति। चौ निगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये। चुस्वरान्निगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

ते। यत्र यण्भविष्यति। तस्मिन्विषयेऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति। एवं प्रत्यङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्चाद्यणादेशः। एतदपीति। वचनसामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति। यणि कृते स्वरभाजोऽभावात् प्रत्यङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति। तस्मादिति। न च यणादेशस्यस्यानिवद्भावोऽस्ति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदितावदिति। सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्त्तयति। लक्षणगणना यो ह्ययोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः। अव्ययस्वर इति। तत्पुरुषे तु चुस्वरस्यावकाशः दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यस्यावकाशः। पराङ्। पराञ्चौ। पराञ्चः। इहोभयं प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। नवा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनिप्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसङ्गः। नवा एतद्धि प्रतिषेधेनापि सिध्यति। कथं तर्हि सिध्यति। चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात्। चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः। इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः। अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः। कथम्। प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः। स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते। एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत। यदि तावल्लक्षणव्यासः स्यान्नम्। अयमपि चतुर्थः। समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः। अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः। कृत्स्वरस्यायम्। उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। सतिशिष्टस्तर्हि चुस्वरः। कथम्। चावित्युच्यते। यत्रास्यैतद्रूपं भवति। क्व चास्यैतद्रूपं भवति। यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते। तस्मात्तु शिष्यते। नवा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति। विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः। विभक्तिस्वरात् ईषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः। अस्त्रशौण्डः। स्त्रीशौण्डः। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मव्रश्चनः पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति। पूर्वाह्णे स्फोटकः। अपराह्णे स्फोटकः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः। ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ईषद्भेदः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वराद्धारिस्वरः। चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः। चोपनः। हारिस्वरस्यावकाशः। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। इहोभयं प्राप्नोति। पितृगवः। मातृगवः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृत्स्वरस्यावकाशः। इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। हारिस्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति ॥

त्यार्थे ति प्रकृतिस्वरः। इह चगतिग्रहणमनुवर्त्तते। सतिशिष्ट इति। ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः। कृत्स्वरादिति। पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अश्वहृत इति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। अत्र हि नतौ याकर्मणीत्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति। तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते। न कृत्स्वर इति। परोपीत्यर्थः। अनो भावकर्मवचन इत्यनेनोदात्तत्वं विधीयते। कर्मवाचीहरणशब्दो वाडवहरणमित्युदाहरणम्। किं पुनस्तमिति। कृत्स्वरमित्यर्थः। तस्मादहरणइति प्रतिषेधो येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः। युक्तस्वरश्चेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः। गोसंख्य इति। नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः। एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः। उपमा

अश्वहृतः। वाडवहार्यः हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। न वाहरण प्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वरा बाधकत्वस्य। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। अहरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वरा बाधकत्वस्य। यदयमहरणइति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते। यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादो। नो भावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते। किं पुनस्तं न बाधिष्यते। युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन। युक्तस्वरस्यावकाशः। गोवल्लवः। अश्ववल्लवः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गोसंख्यः। पशुसंख्यः। अश्वसंख्यः। युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ उपमानम्॥ उपमानमिति किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। इह न स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम्। उपमाने प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत। वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ॥

नम्। उपमानमिति किमर्थमिति। योगविभागकरणसामर्थ्यात्क्लिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टाव्यवस्था न लभ्यते। लक्ष्यानुसारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह। शब्दार्थप्रकृतावेवेति। अथ शब्दार्थग्रहणमिति। प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्थप्रकृतिर्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इति मत्वाह। उपमानमिति। वृकवञ्चीति। कर्तर्युपमान इति णिनिः। कृत्स्वर एवात्र भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शब्दार्थप्रकृतिरेव योनिरित्यर्थः । उपसर्गसम्बन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते । यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्यो
६१ त्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः । नभूत ॥ दिवोदासायेति । दिवश्च दासे इत्यलुक् । सर्वं गु ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावः तत्र गुणका
र्त्स्न्यं भवति । यथा सर्वशुक्ल इति । शुक्ले न गुणे न सर्वावयवानां व्यापनात् । परमशुक्ल इति । आश्रयस्याश्याम शुक्लस्यापरस्यमिति ग

शब्दार्थप्रकृतिरेव योनित्यं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । कोकिलाभिव्याहारी । गर्दभोच्चारी । अथैवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति । मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति । शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते । साध्वध्यायी । विलम्बाध्यायी ॥ दीर्घका ॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति । स्येतस्माद् अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः । कुटीजः शमीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः । उपसरजो मन्दुरजः । इहोभयं प्राप्नोति । आमलकीजः । वलभीजः । अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नभूता ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायते । वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥ अन्तः ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ सर्वग्रहणं किमर्थम् । गुणकार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । परमशुक्लः । परमकृष्ण इति । सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् । सर्वं कार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वसौवर्णः । सर्वराजत इति । गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम् । सर्वं गुण इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति । कथं चात्र समासः । षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

णकार्त्स्न्यमस्ति । सर्वसौवर्ण इति । विकारविषय इत्यत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयम् । अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति । सर्वशब्दः कार्त्स्न्य समः
एव वर्तत इति प्रश्नः । सर्वेषां श्वेत इति । सर्वशब्दो न गुणिकार्त्स्न्ये वर्तते । न तु गुणकार्त्स्न्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥ ६१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणान्तरेणेति। गुणान्तरोपसर्जनप्रत्ययान्तेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति। गुणसंबन्धे षष्ठी। परस्य शौक्ल्यमिति। यथा श्वेततर इति। गुणवान्तिनरश्वाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारस्थेद्गुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुणइत्यर्थः। उ

एवं तर्हि गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च॥ गुणान्तरेण समासो वक्तव्यः॥ तरलोपश्च। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ उत्तरपदवृद्धौ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। वृद्धिमत्युत्तरपद इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नैवं विज्ञायते। उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोयमुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति॥ बहुव्रीहौ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः। विश्वदेवः। विश्वयशाः। मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः। कुलमित्रम्। कुलाजिनम्। इहोभयं प्राप्नोति। विश्वामित्रः। विश्वाजिनः। मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। मरुद्वृधः सुवयाउपतस्थौ॥ उदराश्वेषुषु क्षेपे॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्यां उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। उदराश्वेषुषु क्षेप इत्यस्यावकाशः। कुण्डोदरो घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवः। अतिलः। अमाषः। सुयवः। सुतिलः। सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति। अनुदरः सूदरः नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी॥ सोर्मनसोः कपि॥ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात्कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः। सुशर्माणमधिनावं रुहेम। सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः। सुस्रोताः। सुपयाः। सुवर्चाः। कपिपूर्वमित्यस्यावकाशः। अयवकः। अतिलकः। इहोभयं प्राप्नोति। सुशर्मकः। सुस्रोतस्कः। कपिपूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

त्तर॥ वृद्धाविति वृद्धिमद्युत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम्॥ उदरा॥ सूदर इति। प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः॥ म।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ कुण्डम्॥ कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची। अस्ति समुदायवाची। इक्षुकुण्डमिक्षुसमुदाय इत्यर्थः। तत्र शब्देन भाजन
८२ विशेषवाची निवर्त्यते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति। जलपर्यायोऽप्यस्ति। ततश्च यथा तटाकादयो
विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोऽपि यथा नीलं कुण्डमिति। ततश्च वनग्रहणे उपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्ग नि
वृत्तिरित्याह। कुण्डाद्युदात्तत्व इति। तच्छब्देन पूर्वपरामर्शः। वनसमुदायवाचीति॥ वनमेव समुदायोऽत्र

कूलसौवीर॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वम्। पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधे
न। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इत्यस्यावकाशः। परित्रिगर्त्तं परिसौवीरम्। कूलादीनामाद्यु
दात्तत्वस्यावकाशः। अनुकूलम्। अतिकूलम्। इहोभयं प्राप्नोति परिकूलम्। प्रतिकूलम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भव
ति विप्रतिषेधेन। चेलखेटकटुक॥ अकर्मधारये राज्यम्। चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम्। चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्व
रो भवति विप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः। भार्याचेलम्। पितृचेलम्। ब्राह्मणराज्यम्। अव्ययस्वर
स्यावकाशः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति। कुचेलम्। कुराज्यम्। अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषे
धेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति। कुण्डं व
नम्॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे वनसमुदायग्रहणम्। कुण्डाद्युदात्तत्वे वनसमुदायग्रहणं कर्त्तव्यम्। वनसमुदायवाची
चेत्कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम्। इह माभूत्। मृत्कुण्डम्। कुण्डं वनम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

न समुदायः वनशब्दवाच्यत्वाद्वनं समुदाय उच्यते। समुदायवाची वनशब्दो नाश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः। अन्ये
त्वाहुः। वनानां समुदायो वनसमुदाय इति। तेन शरवणसमुदायो वनसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते। मृत्कुण्डमिति।
भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची चात्र कुण्डशब्दः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे एमः
षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गतिका॥ परमकारकमिति। विचार्यं किंचिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः। यथा संप्रदानादयः शब्दा नकारकरूपतां प्रतिपादयन्ति। तथा कारकशब्दोपि। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति॥ एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम्। एतदपीति। नह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्। ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव। यथा कटं करोति भीष्ममित्यादौ। देवदत्तस्येति। शेषविवक्षायां षष्ठी। तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव। नैतत्कारकमिति। कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तूद्भूतां कारक

गतिकारकोपपदात्कृत्॥ गतिकारकोपपदादिति किमर्थम्। इह माभूत्। परमं कारकं परमकारकम्। गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकम्। इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम्। इदं चाप्युदाहरणम्। परमं कारकं परमकारकमिति। ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति। एतदपि हि कारकमिति। नैतत्कारकम्। कारकविशेषणमेतत्। यावद्ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेवैतत्परमकारकमिति। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिरिति। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम् अन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम्। अन्यस्योत्तरपदस्याभावात्। नह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति। अन्यदतः कृतः। किं कारणम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते। तिङः कृतश्च। तत्र कृता सह समासो भवति। तिङा च न भवति। तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति। ननु चेदानीमेवोदाहृतम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

तां प्रतिपादयन्ति। परममित्येतच्च न करोति क्रियाविशेषणम्। यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते। अथ कृद्ग्रहणमिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं भवतीति प्रश्नः। निष्कौशाम्बिरिति। क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः। अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। गतिकारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमासिन्नमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यत इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा० कृत्स्वकृतौ वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः। प्रणीरि
८२ ति अव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः। यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः॥ धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्र
तिगत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। याक्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्
स्वान्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित् केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात् केवल इत्युक्तम्। इ
तरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति॥ ननु चायमिति॥ एषोऽपीति। तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रति

> कृत्स्वकृतौ वा गतित्वाद्धिकार्थं कृद्ग्रहणम्। कृत्स्वकृतौ तर्हि गतित्वाद्धिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ कृत्स्वकृति घो
> तुः। धातुं च प्रति क्रियायोगः। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति इहैव स्यात्। प्रणीः उन्नीरिति। इ
> ह न स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते। यस्य क्रिया यत्क्रिया
> यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ कथं तर्हि। या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसं
> ज्ञे भवत इति॥ न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा
> कृद्धिकस्य भविष्यति॥ ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीः उन्नीरिति॥ एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि
> तस्यैवार्थस्य वाचकः॥ प्रभवनमिति॥ तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ यदि कृद्ग्रहणं क्रियते। आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति॥ प्र
> पचतितरामिति। प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम्॥ असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये
> तरप् उत्पद्यते॥ तरबन्तात् स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित्
> केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति।
> ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति ॥

पादनात् प्रणीप्रणायकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात् कारकासंसृष्टैव क्रियाभिधीयते। प्रप
चतितरामिति। प्रशब्दस्यामन्तेन समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य त्वयमर्थो य
दा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति। तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समा
सः प्रवर्त्तते। नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणेऽत्र स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया रामः
इत्याह। असति पुनरिति ॥ ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्यविशिष्टस्येति।धातुःसाध्यरूपतांप्रतिपादयतिप्रत्ययस्तुद्रव्यधर्मेलिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमितिभावः।द्रव्यवदिति।प्रसिद्धघटादि
द्रव्यापेक्षोवतिनिर्देशोयथाघटादिद्रव्यंघटादिभिःशब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयतेतथापाकादिभिःशब्दैःपाकादि
कोभावः।क्रियावदपीति।तेनभोक्तुंपाकइत्यादौक्रियोपपदाश्रयःप्रत्ययस्तद्देवमव्याप्तिप्रसङ्गात्प्रत्याख्यातंकृद्ग्रहणम्।अन्तः॥
उभयंप्रकृतमिति॥समासस्येत्यपिप्रकृतमुत्तरपदादिरित्यतउत्तरपदग्रहणमपि॥तत्रान्यतरदिति॥अन्तोदात्तविधानेनविशेषेव
स्थापयितुमित्यर्थः।अथवासमासेनोत्तरपदमुत्तरपदेनवासमासइत्यर्थः।इदंप्रथमकाइति॥मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यतेकप
स्तुसमासान्तत्वात्प्राप्नोतीतिकपिचेतिवक्तव्यम्।तेनकपिपरतःपूर्वस्योदात्तत्वंसिध्यति॥अनृचइति।अकारःसमासस्यावयवोनोत्त

एषोपिहिद्रव्यविशिष्टस्यवाचकः।कथम्।कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतिक्रियावदपीति॥अन्तः॥किंसमासस्यान्तउ
दात्तोभवति आहोस्विदुत्तरपदस्य। कुतःसंदेहः।उभयंप्रकृतम्॥तत्रान्यतरच्छक्यंविशेषयितुम्।कश्चात्रविशेषः।
अन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कप्युपसंख्यानम्।अन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कप्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।इदमेतत्तद्धः
प्रथमपूरणयोःक्रियागणनेकपिचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्॥इदंप्रथमकाः।अस्तुतर्ह्युत्तरपदस्य॥उत्तरपदा
न्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वम्॥उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वंवक्तव्यम्॥अनृचोबहृ
चः॥अपरआह॥उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वम्।उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनञ्सुभ्यांसमासान्तोदात्तत्वं
चवक्तव्यम्॥अज्ञकः॥अश्वकः॥कपिपूर्वमित्यस्यापवादःह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति॥तत्रह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वउदात्तभा
वीनास्तीतिकृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वंप्राप्नोति ॥

रपदस्येतितस्योदात्तत्वंनप्राप्नोति॥अपरआहेति।अकारान्तरसङ्गावात्पूर्वस्माद्भेदः।अज्ञकइति।अत्रकपउदात्तत्वमिष्यतेतच्चउत्तरप
दस्यकार्यित्वेनसिध्यति॥समासेतुकार्यभाजिसिध्यति॥कपिपूर्वमित्यस्यापवादइति॥अज्ञकशब्देनञःपरस्यकपिपूर्वस्यएकाच्त्वा
दस्मात्पूर्वउदात्तभावीनास्तीतिनञ्सुभ्यामित्यनेनस्वरेणभाव्यम्।सचस्वरःकपोनसिध्यति।नन्वंन्त्यात्पूर्वोयत्रोदात्तभावस्तिअय
वकइत्यादौतत्रकपिपूर्वमित्येतद्बाध्यतामज्ञकादौतुकथंबाध्यते।नह्यपवादोप्रवर्तमानएवोत्सर्गंबाधते।नैषदोषः।यथाहलादिः
शेषइत्यभ्यासजातेराश्रयणादटतुरित्यादावप्यनादेर्हलोनिवृत्तिर्भवतिएवंह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यत्रापिह्रस्वजातेराश्रयणात्तत्र
कौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्रह्रस्वान्तेकपिपूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथवाह्रस्वान्तेन्त्यादित्येववक्तव्यम्।कपिपूर्वमित्यतःपूर्वग्रहणमनुवर्तिष्यतेत
त्रपूर्वग्रहणंनियमार्थम्।ह्रस्वान्तेन्त्यादेवपूर्वमुदात्तंभवतिनतुकपिपूर्वमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंपक्षद्वयेदोषमभिधायलिङ्गेनसमासस्यकार्यित्वंप्रतिपादयितुमाह।नवेति।अकुमारीकइत्यादौकपिपूर्वस्यउदात्तार्थंकपिपूर्वमित्यु
च्यते॥यदिचनञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंस्यात्ततस्तेनैवसिद्धत्वात्कपिपूर्वमितिनकर्त्तव्यंस्यात्।नञ्सुभ्यामिति।नञ्सुभ्या
मुत्तरपदंतदन्तस्यसमासस्येत्यर्थः॥कारकात्।संज्ञायामनाचितादीनामितिविहितमन्तोदात्तत्वमनेननियम्यतेतेनदेवपालितइत्या
दौनभवति।तृतीयाकर्मणीत्यनेनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति।अनाहतइति।देवदत्तशब्दःशङ्खविशेषस्यसंज्ञा।तत्राशीरभावादन्तो

नवाकपिपूर्ववचनंज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य।नवाएषदोषः।किंकारणम्।यदयंकपिपूर्वमित्याहतज्ज्ञापयत्या
चार्यः।उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंनभवतीति।एवमपिकृतएतत्समासस्यान्तउदात्तोभवतीति।प्रकरणाच्चसमासान्तोदात्त
त्वम्।प्रकृतंसमासग्रहणमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्।चौसमासस्येति।ननुचोक्तमन्तोदात्तत्वंसमासस्येतिचेत्कपिउपसंख्या
नमिति॥नैषदोषः॥उत्तरपदग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्त्तते।क्वप्रकृतम्॥उत्तरपदादिरिति॥तत्रैवमभिसंबन्धःकरि
ष्यते।नञ्सुभ्यांसमासस्यान्तउदात्तोभवतीति।इदमेतत्तद्धः।प्रथमपूरणयोःक्रियागणनेउत्तरपदस्येति॥कारकादत्त॥
कारकादत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधः।कारकादत्तश्रुतयोरनाशिषिप्रतिषेधोवक्तव्यः।अनाहतोनदतिदेवदत्तः।सिद्धं
तूभयनियमात्।सिद्धमेतत्।कथम्।उभयनियमात्।उभयतोनियमःकरिष्यते।कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥आशि
ष्येवकारकादत्तश्रुतयोरिति॥संज्ञायाम्॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रे॥ऋषिप्रतिषेधोमित्रेवक्तव्यः।विश्वामित्रऋषिः॥बहो
र्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥किमर्थंबहोर्नञ्वदतिदेशःक्रियते।ननञ्सुबहुभ्यइत्येवोच्येत।नैवंशक्यम्।उत्तरपदभूम्नी
तिवक्ष्यति।तद्बहोरेवयथास्यात्नञ्सुभ्यांमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।एकयोगेपिहिसतियस्योत्तरप
दभूमास्तितस्यभविष्यति॥कस्यचास्तिबहोरेव।इदंतर्हिप्रयोजनम्।नगुणादयोवयवाइतिवक्ष्यतितद्बहो
रेवयथास्यात्।नञ्सुभ्यांमाभूदिति॥एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।एकयोगेपिहिसतियस्यगुणादयोवय
वाःसन्तितस्यभविष्यति ॥

दात्तत्वाभावः।सिद्धंत्विति।तन्त्रेणसूत्रद्वयस्योच्चारणादेकंसूत्रम्।आशिष्येवेति।भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येतिभावः॥संज्ञायांमि॥ वि
श्वामित्रइति।मित्रेचर्षाविति दीर्घः।परत्वादनेनान्तोदात्तत्वंप्राप्तंप्रतिषिध्यते।ततोबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्त
त्वंभवति॥बहोः॥यस्यगुणादयइति।यस्यविशेष्यादइत्यर्थः॥ननुचागुणःसुगुणइत्यादौनञ्सुभ्यामुत्तरेगुणादयःसन्त्येव॥एवंत
र्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेनपूर्वपदस्यविशेषणाद्बहोरेवपरेषांगुणादीनांप्रतिषेधोभविष्यतियस्योत्तरपदभूम्निवर्त्तमानस्येतिहि
भाष्यकाराभिप्रायः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपसर्गात्॥ नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते। निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाट इति। ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम्। इह तु न भवत्य
न्तोदात्तत्वम् उद्बाहुः क्रोशतीति। न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम्॥ प्रमुख इति। यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः। अत्राहुः। मुखं स्वा
ङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः। उच्यते॥ नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोऽस्त्वथोप
सर्गादिति। तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्त्तते॥ अतेर॥ अतिकारक इति। कारकमतिक्रान्त इति समासः। अ

कस्य च सन्ति। बहोरेव। अत उत्तरं पठति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थं॥ बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते। उत्तरपद
स्याद्युदात्तार्थम्॥ उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। विदेशस्य मपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात्॥ नञो जर
मरमित्रमृताः। अजरः। अमरः। अमित्रः। अमृतः। बहुजरः। बहुमित्रः। बहुमृतः॥ उपसर्गात्॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वा
दुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन। मुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावका
शः। गौरमुखः। श्लक्ष्णमुखः। उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्यस्यावकाशः। प्रस्फिक्। प्रोदरः। इहोभयं प्राप्नोति। प्रमुखः। उपस
र्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः॥ तेन वा सत्यनेन वा। सापवादः स विधिः। अयं पुनर्निरपवा
दः। अन्यथा तस्य प्रतिषेधोपवादः॥ अभेर्मुखम्॥ अपाच्च॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्।
अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम्। अध्रुवार्थोऽयमारम्भः। अबहुव्रीह्यर्थो वा॥ अथवा बहुव्रीहेरिति वर्त्तते॥ अबहुव्रीह्यर्थोऽय
मारम्भः॥ स्फिगपूत॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम्। न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम्। स्फिगपूतग्रहणं च। किं। अध्रु
वार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा॥ अतेरकृत्पदे॥ अतेर्धातुलोपे। अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्। अकृत्पद इति ह्युच्यमा
ने इह च प्रसज्येत। शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति। इह च न स्यात्। अतिकारकः। अतिपदा शक्करी॥ द्वित्रिभ्यां पाद्॥ कि
मिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् ॥

तिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एवात्र लोपः। स्वरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः। यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभ
नः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः॥ द्वित्रि॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः किमिदमिति॥ ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्द्धेति भा
व्यमिति द्वैतानुपपत्तिः। उच्यते॥ न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम्। यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इ
ति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद् भवति। यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अ
नन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नकारान्तस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत्कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः। द्विमूर्धइति। उत्तरपद
पदेोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदाकृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति॥ उदात्तलोपादिति॥ उत्तरपद
स्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघाते प्रत्ययोऽनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। परत्वाल्लोप
इति॥ ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः॥ एवं तर्हि इदमिहेति। यदाकृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदैवं संप्रधारणा। यदा
तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैवात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति॥ ननु कृतेऽपि समासान्ते नकारान्त एव
मूर्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमत्रायुक्तम्। एवं मन्यते। यथा पाद्दिति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्धे षिति समासान्तनिर्देशः एवमन्या

कश्चात्र विशेषः। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम्। द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य॥ नकारान्ते
सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। उदात्तलोपात् सिद्धम्॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। अ
न्तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र क
र्तव्यम्॥ परत्वाल्लोपः॥ एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद
न्तोदात्तत्वम्। नित्यः समासान्तः। कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्। कृतेऽपि समासा
न्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति॥ अनित्यमन्तोदात्तत्वम्। न हि कृते समासान्ते प्राप्नोति। परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। भवत्येव
लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं
लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः। उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्। अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृ
ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्॥ नन्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्। या
वता मूर्धस्वित्युच्यते॥ यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धे षिति ब्रूयात्॥ सैषा समासान्तार्था विचारणा॥

यः। एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते। न चैकृतम्। तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम्। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः स
मासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमभेदाश्रयणं समासान्तस्यार्थवत्। तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते।
तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं स
मासान्तस्योदात्तत्वम्। यदा पुनरुत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम्।
ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्। नैतदस्ति। बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात्। बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.

परादिः॥ व्यत्ययोबहुलंस्मृतइति॥ बहुलग्रहणलभ्यःस्वरव्यत्ययइत्यर्थः। त्रिचक्रेणेत्यादौबहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेऽन्तोदात्तत्वंविधीयते॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चद्वितीयःसमाप्तः॥ अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽयमिति। अन्येष्वधिकारेषुव्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्रतुसामर्थ्यादितिप्रतिपादयितुंचोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः। प्रागानङ इति। उत्तरपदेऽनन्तरस्यऋकारान्तस्यानङ्भाव्यम्। अलुकिचसतिविभक्त्याव्यवधानादृकारान्तयोःपूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यंन स्यादितिसामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुगधिकारः। अथवाकार्यान्तरंप्रकृतस्यविधेर्निवर्तकमित्यलुगधिकारःप्रागानङः। प्रागङ्गाधिकारादि ति। प्रत्ययेपरतोऽङ्गंभवतिनतूत्तरपदइतिसामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः। कानीति। समासएवलुक्प्राप्तःप्रतिषिध्यतइतिसामर्थ्यात्

एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्योविभाषासमासान्तोभवतीति॥ परादिश्छन्दसिबहुलम्॥ अल्पमिदमुच्यते। परादिश्च परान्तश्चपूर्वान्तश्चापिदृश्यते॥ पूर्वादयश्चदृश्यन्तेव्यत्ययोबहुलंस्मृतः॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणेत्रिचक्रादीनांछन्दसि॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणेत्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। त्रिचक्रेणत्रिबन्धुरेणत्रिवृतारथेन॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्। पादश्चसमाप्तः। अलुगुत्तरपदे॥ आकुतोऽयमधिकारः। अलुगधिकारःप्रागानङः। उत्तरपदाधिकारःप्रागङ्गाधिकारात्। कानिपुनरुत्तरपदाधिकारस्यप्रयोजनानि। उत्तरपदाधिकारस्यप्रयोजनम्। स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः। पञ्चम्याःस्तोकादिभ्यः। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। उत्तरपदइतिकिमर्थम्। निष्क्रान्तःस्तोकान्निःस्तोकः। आनङिकोह्रस्वनलोपाःप्रयोजनम्। आनङ्। होतापोतारौ। उत्तरपदइतिकिमर्थम्। होतापोतृभ्याम्। इकोह्रस्वोऽङ्योगालवस्यप्रयोजनम्। ग्रामणिकुलम्। सेनानिकुलम्। उत्तरपदइतिकिमर्थम् ॥

समासाधिकाराद्धोत्तरपदंलभ्यते। कार्यान्तरविधावपिवचनंसमासइत्यतःसमासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभइतिप्रश्नः। निःस्तोक इति। यद्यप्यत्रस्तोकान्तिकेतिप्रतिपदोक्तसमासाश्रयणादलुङ्भवतीतिशक्यतेवक्तुंतथाप्यन्यार्थोऽवश्यंवक्तव्यउत्तरपदाधिकारइतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रिता। होतापोतृभ्यामिति। पोतृशब्दस्यानङ्नभवति। होतापोतारावित्यत्रतुपरत्वाद्गुणेनानङ्बाध्यतइत्युदाहरणान्तरोपन्यासः। अथविभक्त्यपेक्षत्वाद्गुणोबहिरङ्गआनङ्तुतदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथासतिहोतापोतारावित्युदाहरणंभवति॥ ग्रामणिकुलमिति। षष्ठीसमासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रामणीरिति।समासाधिकारेप्यश्रौत्तरपदस्याङ्गस्यप्रसङ्गः।परमनेति।यथानतरामितिप्रतिषेधस्यप्रकर्ष एवंपारम्यस्यापीतिभावः।
नैषोस्तिप्रयोगइति।प्रयुक्तानामिदमन्वाख्या नंप्रवृत्तमितिभावः।नतरांगमनमिति।गमनस्यायुक्ततरस्यप्रतिपादनायप्रतिषे
धप्रकर्षाश्रयस्तरपःप्रयोगः।अत्रतुसमासानुवृत्त्यापिनलोपःशक्यतेपराकर्तुम्।एकवच्चेति।अर्थातिदेशोयंतेनद्वावर्थावि
हवच्चैकवत्समासेभवन्तीतिस्तोकाभ्यांमुक्तःस्तोकेभ्योमुक्तइतिसमासेस्तोकान्मुक्तइत्येवभवति।द्विबह्वोरिति॥भावप्रत्ययमन्तरे
णापिवृत्तिविषयेद्विबहुशब्दौद्वित्वबहुत्वयोर्वर्तेते।यथाद्व्येकयोरिति।अनभिधानादिति।समासउपसर्जनार्थस्यद्वित्वबहुत्वानव
गमाद्भेदैकत्वसंख्यायाएवोपजनाद्विशेषपरित्यागात्संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते।यथासन्तमसेरूपमात्रमव
धार्यतेनतुशुक्लकृष्णादिर्विशेषः।एवंराजपुरुषइत्यत्रसंख्यावान्राजार्थोनलभ्यतयार्थवदसंख्यइत्येतावान्संप्रत्ययोभव

ग्रामणीः।सेनानीः।नलोपःप्रयोजनम्।नलोपोनञः।अब्राह्मणः।अवृषलः।उत्तरपदइतिकिमर्थम्।परमन।
नैषोऽस्तिप्रयोगः।इदंतर्हिनतरांगमनम्।एकवच्च।एकवच्चातुभवतीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।स्तोकाभ्यांमु
क्तःस्तोकेभ्योमुक्तइतिविगृह्यस्तोकान्मुक्तइत्येवयथास्यात्।एकवद्वचनमनर्थकम्।एकवद्भावश्चानर्थकः।
द्विबह्वोरलुक्तस्मान्न भवति।द्विबहुषुसमासः।द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।क
थमनुच्यमानंगंस्यते।उक्तंवा।किमुक्तम्।अनभिधानादिति।तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।एकवद्वच
नेहिगोषुचरेऽतिप्रसङ्गः।एकवचनेहिगोषुचरेऽतिप्रसङ्गःस्यात् ॥

तिनतुसंख्याविशेषप्रतिपत्तिः।अन्येतुसर्वसंख्याविशेषाणामविभागोभेदैकत्वसंख्येत्याहुः।यथौषधिरसाःसर्वेमधु
न्यविभागेनावस्थिताएवमुपसर्जनार्थेसंख्याविशेषाः।क्वचित्तुवृत्तावपिसंख्याविशेषावगमोयथातावकीनइत्यादावादे
शप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः।मासजातःशौर्पिकइत्यादौप्रातिपदिकस्यैवविशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः।कुण्डशोददा
तिवनशःप्रविशतीत्यादौप्रकरणादिवशादेकत्वावसायः।स्तोकाभ्यांमुक्तइत्यादावपितर्ह्यलुग्विधानाद्वित्वबहुत्वावगमा
त्समासोस्तु।नैतदस्ति।प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नचस्तोकाभ्यांमुक्तइतिसमासोलोकेप्रयुज्यते।तन्निबन्धनस्यैकवचनस्याभा रामः
वात्।स्तोकाभ्यांमुक्तइत्यादावपादानेपञ्चमी।नतुकरणेचस्तोकात्स्येत्यनेन।धर्ममात्रवाचित्वेद्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः ८६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोषुचरइति। ——— गोशब्दोबहुवचनान्तएवाप्शब्दवदुदकस्यवाचकस्तत्रैकवद्भावेसतिगविचरइतिप्राप्नोति।एवंव
र्षासुजइतिवर्षाशब्दोबहुवचनान्तएवर्त्तुविशेषवाची।नतुन्क्रतुप्रचयापेक्षमत्रबहुत्वम्।अप्सव्यमिति।अप्सुसाधुःतत्रसा
धुरितियत्॥पञ्चम्याः॥अन्यार्थइति।वृत्तिविषयेचद्वितीयार्थेपञ्चमीवक्तव्येत्यर्थः।युक्तएवेति।आहरणाङ्गे·शंसनेशंसिर्वर्त्त
तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम्।यथाबलाहकाद्विद्योततेविद्युदितिनिस्सरणाङ्गे·विद्योतनेविद्युतिर्वर्त्ततइतिबलाहकोपा

गोषुचरः।वर्षाभ्यश्चजे।वर्षाभ्यश्चजेऽतिप्रसङ्गोभवति।वर्षासुजः।अपोयोनियन्मतिषुचोपसंख्यानम्।अ
पोयोनियन्मतिषुचोपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।जेचरेच।अतिप्रसङ्गोभवति।योनि।अप्सुयोनिः।योनि।यत्।अप्सव्य
म्।यत्।मति।अप्सुमतिः।मति।जे।अप्सुजः।जे।चरे।अप्सुचरोगह्वरेष्ठा॥पञ्चम्याः॥पञ्चमीप्रकरणेब्राह्मणाच्छं
सिनउपसंख्यानम्।पञ्चमीप्रकरणेब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।ब्राह्मणाच्छंसी।अन्यार्थेच।अन्या
र्थेचैषापञ्चमीद्रष्टव्या।ब्राह्मणानिशंसतीतिब्राह्मणाच्छंसी।अथवायुक्तएवात्रपञ्चम्यर्थः।ब्राह्मणेभ्योगृही
त्वाहृत्याहृत्यशंसतीतिब्राह्मणाच्छंसी॥ओजः॥तृतीयायामञ्जसउपसंख्यानम्।तृतीयायामञ्जसउपसंख्या
नंकर्त्तव्यम्।अञ्जसाकृतम्।पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्षइतिच।पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्षइतिचोपसंख्या
नंकर्त्तव्यम्।पुंसानुजः।जनुषान्धः।विकृताक्षः॥आज्ञायिनिच॥आत्मनश्चपूरणे।आत्मनश्चपूरणउपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्।आत्मनापञ्चमः।आत्मनादशमः।अन्यार्थेच।अन्यार्थेचैषातृतीयाद्रष्टव्या।आत्मापञ्चमोऽस्यआत्मना
पञ्चमः।आत्मनादशमः।अथवायुक्तएवात्रतृतीयार्थः।आत्मनाकृतंतस्यतद्द्वयेनासौपञ्चमः।कथंजनार्द
नस्त्वात्मचतुर्थएवेति।बहुव्रीहिरयम्।आत्माचतुर्थोऽस्येति॥वैयाकरणाख्यायाम्॥परस्यच॥आत्मनेभाषपरस्मैभाष
योरुपसंख्यानम्।आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।आत्मनेभाषः।परस्मैभाषः।तत्कथंकर्त्तव्यम्॥

दानम्॥आज्ञायि॥अन्यार्थइति।आत्मापञ्चमोऽस्येत्यत्रार्थेआत्मनापञ्चमइत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः।अत्रचवेतिवक्तव्यंतेनात्म
पञ्चमइत्यपिभवति।आत्मनाकृतमिति।वृत्तिविषयेप्रतीयमानाकरोतिक्रियाकारकत्वनिमित्तंभवति।हेतौवातृतीयाकार्या।अ
थवाद्ध्योदनादेउदपसेकादिनत्।करोतिक्रियायाअन्तर्भावात्करोतेरप्रयोगः।आत्मनापञ्चमइत्युक्तेआत्मनास्यकृतंपञ्चमत्व
मितिसंप्रत्ययात्।आत्माचतुर्थोऽस्येति।एकस्यैववस्तुनोबुद्धिप्रकल्पितभेदस्यवर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वंचनविरुध्यतेवैयाकर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याकरणेभवेति। अण्। गयनादिभ्यइत्यण्। अत्रपक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ वनकेशुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोप्रसङ्गः। अथहीति। आख्याप्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदिनस्तथा तत्त्वैर्वैयाकरणैर्व्या लभाषशब्देनव्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक्सिद्धः स्यादपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः॥ हलदन्तात्॥ हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वेनत्वधिकरण त्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमासहृन्निशसितिच्छान्दसो हृदयस्य हृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायां मपि भवति। लुकोऽवादेश इति। ननु चावादेशोन्तरङ्गो लुक्बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाध

यदि व्याकरणेभवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। अथ द्विर्वैयाकरणाना मावैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्याकरणेभवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति॥ हलदन्तात्॥ हृद्युभ्यां ङे रुपसंख्यानम्। हृद्युभ्यां ङे रुपसंख्यानं कर्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन। वृद्धिस्वरतामवादेश इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः तदृत्यवादेशेन न भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशे लुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः संदिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किं व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याचरितार्थत्वाद्भाविह लन्तत्वाश्रयेणालुकालुको बाधनादेवादेशोऽस्त्वथ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशोऽलुगत्रानुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधि तुमिति लुक्प्रवर्तताम् इत्येवं विधो विप्रतिषेधः। जातौ पदार्थे हृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहल न्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह। लुक इति। अत्रापि यणादेशे कृते हल न्तत्वादलुक्प्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकइति। सप्तम्याः संज्ञायामिति कृत्वा ऽकोतइति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्संध्यक्षरार्थमिति। संध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः। असकृदिति। नाज्विषयमेव निपातनमपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति। गवियुधिभ्यांस्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति॥ कार॥ कारः स्वामिग्राह्यो भागः। यदि संज्ञायामिति। संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ रूढेयं कारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। यस्तु सांप्रतिकः कारः केनचिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते। अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुका भाव्यम्। तदा सांप्रतिककाराभिधायिन्यप्राप्ते विभाषा लुग्विधीयत इति पक्षोवतिष्ठते। तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दोय

लुको ऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशे ऽतिप्रसङ्गो भवति। भूम्यां पाशो भूमिपाशः। अकोतइति वा तत्संध्यक्षरार्थम्। एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा ऽको ऽत इति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। अकोत एव भवति नान्यत इति। तत्संध्यक्षरार्थम्। तेन संध्यक्षराणां सिद्धं भवति॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते। असकृत्खल्वपि निपातनं क्रियते गवियुधिभ्यांस्थिर इति॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते। यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततो ऽप्राप्ते। कश्चात्र विशेषः। कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः। कारनाम्नि वा वचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अविकटे उरणो दातव्यः। अविकटोरणः॥

पदेशमात्राभिधायी। अविकटोरण इति। अवीनां संघातो ऽविकटः। संघाते कटच्। उरणो मेषः। कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते। प्राचामाचार्याणां मते न हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुग्भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते। व्यवस्थितविभाषा च विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुग्भवति देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति। अथवा प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे ऽलुक् न तु देशान्तरे यूथपशुः इत्यादाविति सामर्थ्याद्देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः संपद्यते। यूथपश्वादय उदग्देशे काराः। हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशे। अविकटोरणादयः प्रागुदक्चेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदेवेति।समासमन्तरेणलुक्प्रसङ्गाभावादलुग्विधानादत्रसमासोऽनुमीयतइत्यर्थः।अस्मिन्सूत्रेऽविकटोरणः सांप्रतिककारइत्यभ्युपगमः।यथैवस्तूपेशाणादयः॥ अत्रहलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपिसमासानुमानम्।यद्यपीति।यथापरमेकारके परमकारकेइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवतिलाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्यएवंस्तूपेशाणादावपिपूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः।इतरोयद्यपिसंज्ञायामितिप्रतिपदोक्तःसप्तमीसमासोविधीयतेतथापिस्वरान्तरेणैवात्रभाव्यमित्याह।नैवात्रेति।पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनभाव्यमित्यर्थः।एवंस्थितेनिर्णेतुमाह।किंचभोइति।अयमर्थः।संज्ञाग्रहणानुवृ

अस्तुतर्ह्यप्राप्ते।अप्राप्तेसमासविधानम्।यद्यप्राप्तेसमासोविधेयः।प्राप्तेपुनः सतिसंज्ञायामित्येवसमासःसिद्धः।नैषदोषः।एतदेवज्ञापयतिभवत्यत्रसमासइति।यदयंकारनाम्निसप्तम्याअलुकंशास्ति।यद्यपितावज्ज्ञापकात्समासःस्यात्स्वरस्तुनसिध्यति।यद्धितत्सप्तमीपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येत्येवंतत्।नैवात्रानेनस्वरेणभवितव्यम्।किंतुसप्तमीहारिणौधर्म्येऽहरणइत्येतेनात्रस्वरेणभवितव्यम्।किंचभोःसंज्ञाअपिशास्त्रेक्रियन्तेनलोकःसंज्ञासुप्रमाणम्।लोकेचकारनामसंज्ञा।ननुचोक्तंकारनाम्निवावचनार्थंचेदजादावतिप्रसङ्गइति।नैषदोषः।योगविभागात्सिद्धम्।योगविभागःकरिष्यते।कारनाम्निचप्राचाम्।ततोहलादौ।हलादौचकारनाम्निसप्तम्याअलुग्भवति।इदमिदानींकिमर्थम्।नियमार्थम्।हलादावेवकारनाम्निसप्तम्याअलुग्भवतिनान्यत्र।क्वमाभूत्।अविकटेउरणोदातव्यः।अविकटोरणः॥मध्याद्गुरौ॥गुरावन्ताच्च।गुरावन्ताच्चेतिवक्तव्यम्।अन्तेगुरुः॥बन्धेच॥स्वाङ्गग्रहणमनुवर्त्तते।उताहोन।किंचातः।यद्यनुवर्त्ततेसिद्धम्।हस्तेबन्धःहस्तबन्धः।चक्रेबन्धःचक्रबन्धइतिनसिध्यति ॥

तौस्तूपेशाणादयोरूढाः।तन्निवृत्तौनरूढाःइत्येतन्नक्रियते।एकस्यरूढित्वारूढित्वविरोधात्।लोकेचेति।रूढाएवस्तूपेशाणादयस्तेतुचिरन्तनाःसांप्रतिकावाभवन्त्वित्यर्थः।संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेऽर्थेनामग्रहणंविस्पष्टार्थम्।एवंहिस्फुटाप्राप्तेविभाषाभवत्यन्यथासंज्ञाग्रहणानुवृत्तिःसंदिह्येत।कारनाम्निचप्राचामिति।प्राचामेवकारनाम्नीतिनियमादुदीचांकारेऽविकटोरणेऽलुङ्निवर्त्यतेप्राचामपिकारेऽविकटोरणेहलादावित्यनेनद्वितीयेननियमेनालुग्निवृत्तिः॥बन्धेच॥नेनसिद्धेतिनिषेधस्यास्यचविकल्पस्यविषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति।स्वाङ्गग्रहणमिति।स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्त्तमानेस्वाङ्गादुत्तरस्याःसप्तम्याअलुकोविकल्पःअन्यस्मात्तत्प्रतिषेधइतिविषयविभागसिद्धिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथनिवृत्तमिति।तदाविकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः।सर्वत्रेति।चक्रबन्धनमित्यादौसर्वत्रबध्नाति
धात्वादावुत्तरपदेलुक्प्रतिषेधः।अत्रतुसूत्रेबन्धशब्दोघञन्तउपात्तोनधातुमात्रनिर्देशइत्यर्थः॥तत्पुरुषे॥बहुलवचनादिति।
प्रकृतत्वादलुगितिविज्ञेयम्।न्यायोप्यत्रास्ति।अन्तरङ्गात्कृदन्तवाच्यक्रियानिमित्तासप्तमीगृह्यतेइहतुक्रियान्तरनिमित्तापरमेका
रकेनिधेहीतिबहिरङ्गेतिनगृह्यते।अकृत्स्नत्वादिति।अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः नहिबहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभाग
निश्चयः।इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वंमन्यमानआह।यद्यकृत्स्नमिति।कृत्स्नंचेतिएतावत्युक्तेअवयवसाकल्यमपिकात्स्न्यंग

अथनिवृत्तंसिद्धंचक्रेबन्धःचक्रबन्धः।हस्तेबन्धःहस्तबन्धइति नसिध्यति।किंकारणम्।नेन्सिद्धबध्नातिषि
तिप्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारेतत्पुरुषेकृतिबहुलमितिप्राप्तेनेन्सिद्धबध्नातिषि
तिप्रतिषेधउच्यतेतस्मिन्नित्येप्राप्तेइयंविभाषाआरभ्यते।एवमपिनज्ञायतेकस्मिन्विषयेविभाषाकस्मिन्विषये
प्रतिषेधइति।घञन्तस्येदंबन्धशब्दस्यग्रहणंप्रतिषेधेघुचधातुग्रहणम्।तेनघञन्तेविभाषाअन्यत्रप्रतिषेधः॥
तत्पुरुषे॥तत्पुरुषेकृतिबहुलमकर्मधारये।तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यत्राकर्मधारयइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।
परमेकारकेपरमकारकइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।बहुलवचनान्नभविष्यति।अथकिमर्थंलुगलुगनुक्र
मणंक्रियतेनतत्पुरुषेकृतिबहुलमित्येवसिद्धम्।लुगलुगनुक्रमणंबहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात्।लुगलुगनुक्रमणं
क्रियतेअकृत्स्नंबहुलवचनमिति।यद्यकृत्स्नंबहुलवचनंयदनेनकृतमकृतंतत्।एवंतर्हिनब्रूमोऽकृत्स्नमिति।
कृत्स्नंचकारकंचसाधकंचनिर्वर्त्तकंचयदनेनकृतंसुकृतंतत्।किमर्थंतर्हिलुगलुगनुक्रमणंक्रियते।उदाहरणभूय
स्त्वात्।तेवैखल्वपिविधयःसुपरिगृहीताभवन्तियेषांलक्षणंप्रपञ्चश्चकेवलंलक्षणंकेवलःप्रपञ्चोवानतथाकारकंभवति।

स्यतइत्याह।कारकंचेति।कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नमित्यर्थः।कारकमपिप्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावादकृत्स्नंस्यादि
त्याह।साधकंचेति।साधकमपिकदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नंस्यादित्याह।निर्वर्त्तकंचेति।सर्वदासर्वंकार्यंनिष्पादयतीत्यर्थः।उ
दाहरणभूयस्त्वादिति।भूयांस्युदाहरणानिप्रपञ्चेनज्ञायन्तइत्यर्थः।लक्षणमिति।सामान्यलक्षणंबहुलग्रहणादियुक्तम्।वि
षयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्नतथाकारकम्।प्रपञ्चोप्यानन्त्यप्रसङ्गान्नकारकइतिमध्यमावस्थाश्रीयतइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अवश्यंखल्विति। प्रातिशाख्यसद्भावेपिसर्ववेदसाधारणेनानेनशब्दानांप्रतिपादनंक्रियते तच्चप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद्बहुला
दिग्रहणेनकर्तव्यमित्यर्थः।सर्ववेदपारिषदमिति।अध्येतृसंघःपरिषत्।तत्रभवंपारिषदम्।सर्ववेदानांपारिषदमितिषष्ठीसमासः
नैकइति।वेदेषुवैचित्र्येणव्यवहारात्तद्वद्व्याकरणेपितथैवबहुलादिशब्देनव्यवहारः।तेनैतन्नचोदनीयम्।वाग्रहणमेवक्रिय
तांव्यवस्थिताविभाषाश्रीयतांकिंबहुलग्रहणेनेति॥षष्ठ्याआ॥पश्यतोहरइति।षष्ठीचानादरइतिषष्ठीपश्यन्तमनादृत्यहरती

सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रंतत्रनैकः
अवश्यंखल्वप्यस्माभिरिदंवक्तव्यंबहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति।
पन्थाःशक्यआस्थातुम्॥ षष्ठ्याआक्रोशे॥ षष्ठीप्रकरणेवाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।
वाचोयुक्तिः।दिशोदण्डः।पश्यतोहरः।आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका।आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानंकर्त
व्यम्।आमुष्यायणः।अमुष्यपुत्रिका।अमुष्यकुलिकेतिचैववक्तव्यम्।अमुष्यकुलिका।देवानांप्रियइतिचैउपसं
ख्यानंकर्तव्यम्।देवानांप्रियः।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञायामुपसंख्यानम्।शेपपुच्छलाङ्गूलेषुशुनःसंज्ञाया
मुपसंख्यानंकर्तव्यम्।शुनःशेपः।शुनःपुच्छः।शुनोलाङ्गूलः।दिवश्चदासेउपसंख्यानंकर्तव्यम्।दिवोदासायगा
यते॥ ऋतोविद्यायोनि॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्।विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्त
रपदग्रहणंकर्तव्यम्।विद्यासंबन्धेभ्योविद्यासंबन्धेषुयथास्यात्।योनिसंबन्धेभ्योयोनिसंबन्धेषुयथास्यात्।व्यति
करोमाभूत्।अथैषांव्यतिरेकेनभवितव्यम्।बाढंभवितव्यम्।होतुःपुत्रः।पितुरन्तेवासी॥ आन॥ क्वायंनकारःश्रूयते।न
क्वचिच्छ्रूयते।लोपोऽस्यभवतिनलोपःप्रातिपदिकान्तस्येति।यदिनक्वचिच्छ्रूयतेकिमर्थमुच्चार्यते।रपरत्वंमाभूदि
ति।क्रियमाणेपिवैनकारेरपरत्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।नलोपेकृतेएषोऽपिहिउःस्थानेअण्शिष्यते।नैषदोषः।उः
स्थानेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवतीत्युच्यतेनचायमुःस्थानेअणेवशिष्यते।किंतर्हिअण्चानण्च।कथंपुनरिदं
विज्ञायतेकिमृकारान्तानांयोद्वन्द्वइतिआहोस्विद्द्वन्द्वऋकारान्तस्येति ॥
नैकइति।वेदेषु...

त्यर्थः।शुनःशेपइति।ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्तापिस्तिशेपशब्दोनकेवलंसकारान्तःशुनइवशेपोस्येतिबहुव्रीहिः॥ ऋतो॥ त
त्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति।अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्यव्यतिकरेपिकार्यप्रवृत्तिः।आनङ्॥ क्वायमिति।कार्यार्थःश्रवणार्थोवावर्णाना
मुपदेशइतिमत्वाप्रश्नः।क्रियमाणेपीति।उःस्थानेयःऋतोणसरपरइतिसूत्रार्थमन्यते।इतरःस्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणा
ह।नैषदोषइति।पुत्रेपीति।अनाक्रोशेपिभ्रातुःपुत्रादावित्यभिप्रायः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हा।नैषदोषइति पुत्रे पीति।अनाक्रोशे...

संबन्धमिति।आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् संबन्धान्तरेण पुत्रशब्दो न संबध्यते तन्निवृत्तौ तु संबध्यत इत्यर्थः॥ देवता॥ उभयत्रेति। पूर्वपद
त्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः।लोकवेदयोरिति।साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङित्यर्थः।सहनिर्वापः।सहदा
नम्॥ मातर॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति।सप्तम्यन्तमेतत् तत्र मातरपितराविस्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोऽन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु ऋतो

कस्मात्र विशेषः।ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्रउपसंख्यानम्।ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्रउपसंख्यानं कर्तव्यम्।पितापुत्रौ। कार्यी
चानिर्दिष्टः।कार्यी चानिर्दिष्टो भवति।ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङा भवितव्यमिति।अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्त
स्येति।अविशेषेण पितृपितामहादिषु तिप्रसङ्गः।अविशेषेण पितृपितामहादिषु तिप्रसङ्गो भवति।पितृपितामहा
विति।अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति।ननु चोक्तम् ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्रे उपसंख्यानमिति।नैष दोषः।पुत्रग्रह
णमपि प्रकृतमनुवर्तते।क्व प्रकृतम्।पुत्रेऽन्यतरस्यामिति।यदि तदनुवर्तते विभाषा स्वसृपत्योः।पुत्रे वेति पुत्रेऽपि
विभाषा प्राप्नोति।नैष दोषः।संबन्धमनुवर्तिष्यते।षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्याम्।षष्ठ्या आक्रोशे।ऋतो विद्यायो
निसंबन्धेभ्यः।पुत्रेऽन्यतरस्याम्।षष्ठ्या आक्रोशे।विभाषा स्वसृपत्योः।पुत्रेऽन्यतरस्याम्।षष्ठ्या आक्रोशे।आनङ् ऋ
तो द्वन्द्वे।पुत्रग्रहणमनुवर्तते।षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम्।यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति।कार्यी च निर्दिष्टः।कथम्।
उत्तरपद इति वर्तते।ङिच्चायं क्रियते।सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति।पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः।पु
त्रे च कार्यी निर्दिष्टः।कथम्।ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते।क्व प्रकृतम्।ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति।तद्वै पञ्चमी
निर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः।पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति।तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये
ति॥ देवता॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः।देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः।अग्निवायू।वाय्वग्नी।ब्रह्म
प्रजापत्यादीनां च।ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः।ब्रह्मप्रजापती।शिववैश्रवणौ।स्कन्दविशाखौ।स तर्हि वक्तव्यः।
न वक्तव्यः।द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्।लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात्।कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः।वेदे ये
सहनिर्वापनिर्दिष्टाः।न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः॥ इद्वृद्धौ॥ इद्वृद्धौ विष्णौः प्रतिषेधः।इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः।आग्नावै
ष्णवं चरुं निर्वपेत्॥ मातरपितरावुदीचाम्॥ पितरामातरा च च्छन्दसि॥ किं निपात्यते।पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यारारौ निपात्येते॥
मातरपितरौ भोजयामास।वरपितराव(?)नया।आ मा गन्तां पितरामातरा चामा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्॥ इति श्री० षष्ठाध्यायस्य त० पा० प्रथमम्मा०

ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च।पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्याराशब्दोन्तस्य निपात्यते समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगि
त्याकारः पूर्ववद्गुणरपरत्वे॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ ६० स्त्रियाःपुंवत्॥कथमिदमिति।भाषितःपुमान्यस्मिन्नर्थेप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेसभाषितपुंस्कइतिप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थताश्रयणेतद्योगाच्चशब्दस्यापिभाषितपुंस्कत्वविज्ञानेसमानायामाकृतावित्यर्थोलभ्यते।प्रत्यासत्त्याचयस्यशब्दस्यपुंवद्भावोविधीयतेतेनैवपुमान्भाषितइतिगृह्यते।भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च।शब्दान्तरेणसर्वस्यार्थस्यभाषितपुंस्कत्वादन्ततोर्थशब्देनापीतिव्यवच्छेद्याभावादनर्थकंभाषितपुंस्कग्रहणंस्यात्।यदातुभाषितःपुमान्येनशब्देनसभाषितपुंस्कइतिशब्दोन्यपदार्थआश्रीयतेतदासमानायामाकृतावित्यस्यविशेषणस्यनास्तिलाभः।गर्भिभार्यइति।स्त्रियांवर्तमानस्यगर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबन्धःप्रवृत्तिनिमित्तम्।गर्भोव्रीहिरित्यादौतुपुंसिवर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्धइतिसमानाकृतित्वाभावः।प्रसूतप्र

स्त्रियाः॥भाषितपुंस्कादितिकथमिदंविज्ञायतेसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमाहोस्वित्क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति।किंचातः।यदिविज्ञायतेसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमिति।गर्भिभार्यः।प्रसूतभार्यः।प्रजातभार्यः।अत्रनप्राप्नोति।अथविज्ञायतेक्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति।द्रोणीभार्यः।कुटीभार्यः।पात्रीभार्यः।अत्रापिप्राप्नोति।अस्तुतर्हिसमानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमिति।कथं—गर्भिभार्यः।प्रसूतभार्यः।प्रजातभार्यइति।कर्त्तव्योत्रयत्नः।अथकिमर्थमूङःपृथक्प्रतिषेधउच्यतेनयत्रैवान्यःप्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येतनकोपधायाइत्युक्त्वाततऊङश्चेत्येवोच्येत।तत्रायमप्यर्थः।द्विःप्रतिषेधोनवक्तव्योभवति।नैवंशक्यम्।पठिष्यतिह्याचार्यःपुंवत्कर्मधारयेप्रतिषेधार्थमिति।सपुंवद्भावोयथेहभवति।कारिकावृन्दारिकाकारकवृन्दारिका।एवमिहापिस्यात्।ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिकाब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति।अथपृथक्प्रतिषेधेपुनरुच्यमानेयस्मादेवसप्रतिषिद्धार्थआरम्भःकस्मादेवात्रनभवति।

जातशब्दौस्त्रियांवर्त्तमानौगर्भविमोचनंप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः।पुंसितुगर्भाधानमितिसमानाकृतित्वाभावः।द्रोणीभार्यइति।द्रोणशब्दःपरिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कःसएवचसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तत्त्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वाअभेदेनावसीयमानोगवादन्यांवर्त्ततइतिनास्तिसमानाकृतित्वमेवंकुटशब्दोघटेभाषितपुंस्कोगेहेस्त्रीलिङ्गः।पात्रशब्दोर्द्धर्चादित्वात्भाषितपुंस्कोभाजनविशेषेस्त्रीलिङ्गः।कर्त्तव्योत्रयत्नइति।गर्भिशब्दस्यगर्भसंबन्धःप्रवृत्तिनिमित्तंपुंसिस्त्रियांचसमानमवान्तरभे एम: ६०
दस्त्वविवक्षितः।प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धःसमानंप्रवृत्तिनिमित्तमस्तीतिदोषाभावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृथगिति। पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तरं दैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः। अथवानायमिति। सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्र
सज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षाद्स्य पक्षस्य भेदः। भाष्यकारेण त्वनूङ्ग्रहस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिषि
त्यस्य। तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति। किं पुनरिति। यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भ
वतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेन भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते।
यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति। यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं वस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति। त

पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथवा अनूङिति तत्रानुवर्तिष्यते। अथवा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः। किं तर्हि पर्युदा
सः। योऽन्यदनूङ इति। स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः। किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्र
हणमाहोस्वित्स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे त
त्प्रतिषेधविज्ञानम्। पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं विज्ञायेत। क
स्य। स्त्रीप्रत्ययस्य। किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समा
नाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्रच अनारम्भात्पुंसि। न किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रति
षेधात्। कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोऽयम्। कामचारश्च वतिनिर्दे
शे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति।
एवमिहापि पुंवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिक
रणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न संभवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥

त्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः। शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वाप
र्योपपत्तिः। कथं पुनरिति। पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः। वतिनिर्देशोऽयमिति। उपमानोपमेयभावविष
यो वतिस्तत्रोपमाने सत्ता सत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्री
प्रत्ययस्याभावात् स्त्रियाम् आवोऽतिदिश्यत इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन्पक्षे यदुक्तं तदाह। प्रातिपदिकस्य
चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा० ९५ एनीभार्येति।एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीप्प्रकारस्य च नकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतश ६३२
ब्दात्परईकारइति तन्निवृत्तावपि स्थानिवत्त्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः।ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृ
त्तिर्भविष्यति।एवं तर्हि स्थानिवद्भावात्पुनर्नकारस्योन्मज्जनं नमन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भा
वः।स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति।ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्त्वप्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तत्रैवं व
क्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति।नैष दोषः।अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात्प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिव

प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या।एनी भार्या अस्य एतभार्यः।श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः।पुंवद्भावेन किं
क्रियते।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः।अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्।तस्यानिवृत्तत्वात्केन न शब्दो न श्रूयेत।स्त्रियामित्यु
च्यमानः प्राप्नोति।स्थानिवत्त्वप्रसङ्गश्च।स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति।पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः।पुंवद्भावेन किं क्रि
यते।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः।तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति।किमर्थमिदमुभयमुच्यते।न प्रातिपदि
कस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात्।पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्त्वप्रसङ्गश्चेति त
त्पठितम्।तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति।तदपि पठितम्।न चेदानीमाचार्याः सू
त्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति।वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम्।वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः।के पुनर्वतण्ड्यादयः॥

द्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति।पुरस्तादिदमिति।यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते।
पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात्।तत्पठितमिति।पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः।प्रत्यापत्तिवचनमेव
व्याप्यमुपगम्यतां स्थानिवत्त्वप्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह।न चेदानीमिति।सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां वि
स्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः।तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात्संभावितनिवृ
त्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं नत्वीकारेण नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सहविधानाद्यणादेशस्य तु नि एम:
मित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः॥ ९१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लुगलुगिति। लुगलुकोर्यथायोगमिष्यमाणो न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थातिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। यदि पुनरिति। लुक् स्त्रियामित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदीकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्त्वप्रसङ्गः श्चेति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः। स्त्रीई इति। स्त्रियां यई कारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः। एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रियाइति इयङादेशः ईकारविधावितिः। शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते ततस्त्वाकृते लुकीकारे नास्त्यकृते चेकारे लुको प्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वाच्चेति। उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्ग

लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः। लुक्। गार्ग्यो वृन्दारिकाः। गर्गवृन्दारिकाः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते। लुक्। अलुक्। वातण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियां वातण्ड्याच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति। यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत। तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति। ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति। शार्ङ्गरवादौ वैस प्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते। सर्वे तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति। अलुक्। अस्त्रीविषय। कौन्डीवृसी वृन्दारिका कौन्डीवृस्यवृन्दारिका। पुंवद्भावेन किं क्रियते॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत। अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते। अस्त्रीविषय। द्विस्त्रीप्रत्यय। गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावेन प्राप्नोति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते। यच्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैतदुत्तरपदे यच्चोत्तरपदे न तद्भाषितपुंस्कात्परमिति ॥

त्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति। तत्रैतस्या निमित्ताभावाल्लुक् निवर्त्तिष्यत इति। एतच्च नास्ति। न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यानित्यादौ निवृत्तावामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनाद् सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च। कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति। स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति। गार्ग्यायणीति। ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति। ङीपस्त्वभाषितपुंस्काद्विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वप्रसङ्ग इति। यथाप्रत्ययपक्षेभाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्ययइतिशक्यतेविशेषयितुंनैवंस्त्र्यर्थाभिधायीशब्दोभाषितपुं
स्कात्परइतिशक्यतेविशेषयितुम्। शुक्लचूडादौपुंवद्भावस्याप्रसङ्गात्। नह्यत्रशुक्लाशब्दोभाषितपुंस्कात्परः। अङ्गारकाद्
ति। अङ्गारकशब्देननकदाचित्स्त्रियाअभिधानंकालिकाशब्देनचपक्षिजातौतस्याःस्त्रियाएवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधा

अस्तुतर्हिस्त्रीशब्दग्रहणम्। स्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशइतिचेत्सर्वप्रसङ्गोविशेषात्। स्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशइ
तिचेत्सर्वस्यस्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशःप्राप्नोति। अस्यापिप्राप्नोति। अङ्गारकानामशकुनयः। तेषांकालिकाःस्त्रि
यः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाःप्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयःक्षत्रियाः। तेषांतनुकेश्यःस्त्रियः। तनुकेश्योवृ
न्दारिकाःक्षेमवृद्धिवृन्दारिकाःप्राप्नुवन्ति। हंसस्यवरटा। कच्छपस्यदुली। ऋश्यस्यरोहित्। अश्वस्यवडवा। पुरुषस्य
योषित्। किंकारणम्। अविशेषात्। नहिकश्चित्विशेषउपादीयतेएवंजातीयकस्यस्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशोभव
तीति। अनुपादीयमानेहिविशेषेसर्वप्रसङ्गः। कथंचनामनोपादीयतेयावताभाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्का
नुपपत्तिश्च। ह्यर्थेचायंचःपठितः। सर्वोहिशब्दोभाषितपुंस्कात्परःशक्यःकर्तुम्। अस्तुतर्हिअर्थग्रहणम्। अर्थातिदेशेवि
प्रतिषेधानुपपत्तिः। अर्थातिदेशेविप्रतिषेधोनोपपद्यते। पठिष्यतिह्याचार्योविप्रतिषेधंपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वंखिद्घादि
केष्वितिसविप्रतिषेधोनोपपद्यते। किंकारणम्। द्विकार्ययोगोहिनामविप्रतिषेधः। नचात्रैकोद्विकार्ययुक्तः। शब्द
स्यह्रस्वत्वमर्थस्यपुंवद्भावः। किंचसर्वप्रसङ्गोऽविशेषादितिसर्वस्यअर्थस्यपुंवदर्थःप्राप्नोति। अस्यापिप्राप्नोति।
अङ्गारकानामशकुनयःतेषांकालिकाःस्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाःअङ्गारकवृन्दारिकाःप्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः
क्षत्रियाःतेषांतनुकेश्यःस्त्रियः। तनुकेश्योवृन्दारिकाःक्षेमवृद्धिवृन्दारिकाःप्राप्नुवन्ति। हंसस्यवरटा। कच्छपस्यदुली। ऋ
श्यस्यरोहित्। अश्वस्यवडवा। पुरुषस्ययोषित्। किंकारणम्। अविशेषात्। नहिकश्चित्विशेषउपादीयतेएवंजातीयक
स्यार्थस्यपुंवदर्थोभवतीति। अनुपादीयमानेहिविशेषेसर्वप्रसङ्गः। कथंनामनोपादीयतेयावताभाषितपुंस्कादित्युच्य
ते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्चभवति। नह्यर्थेनपौर्वापर्यमस्ति ॥

रयेत्यनेनार्थतआन्तर्यादङ्गारकशब्दादादेशप्रसङ्गः। शक्यन्तेहिकालिकाअङ्गारकशब्देनसाहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापियोज्यम्। स
र्वोहिशब्दइति। एताःकालिकावृन्दारिकाइतिभवत्येतच्छब्दात्भाषितपुंस्कात्परःकालिकाशब्दइतिपुंवत्त्वप्रसङ्गः। अर्थातिदेशइति। रामः
स्त्र्यर्थस्यपुमर्थोभवतीत्यर्थःअतिदिष्टेतद्वाचीशब्दःप्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तुविप्रतिषेधानुपपत्तिरचोह्रस्वोऽर्थस्यपुंवद्भावः ॥ ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ननु ह्रस्वे प्रवृत्ते प्यर्थस्या निवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते। यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्येत तदाऽकृतमेव तत् स्यादिति परत्वात् प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते तस्मादस्त्विति। शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसंभवात्। भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति। समुदायः समासार्थोऽवयवेन विग्रहः। निपातनादिति। नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपातनादिति परिहारः। लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम्। अपलुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते लुगप्यध्यवसीयतामिति

अयं तावददोषः। यदुच्यते अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवेऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। अयं तर्हि दोषः। सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः। ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति। नैष दोषः। समासनिर्देशोऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति। यद्येवं लुक् प्राप्नोति। निपातनान्न भविष्यति। अथवा अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते। कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नूङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यत्। अनूङ् ऊङ्सदृशं स्त्रीप्रत्यय इति। एवमपि इडविडवृन्दारिका ऐडविडवृन्दारिका। पृथवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका। उशिग्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका। दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका। अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

त्यदोषः। अथवेति। ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः संबन्धः। उच्यते अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत्। इडविडिति। इडविडोऽपत्यं पृथोऽपत्यं जनपदशब्दादित्यञ्। उशिग्दरद्भ्यां द्व्यञ्मगधेत्यण्। सयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति। नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य। लुक् च स्थानिवद्भावात् प्रत्ययो भवत्येव। यदा तु भाषितपुंस्का ६।३।२
६३ दूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव। पट्वीमृदुभार्य इति। पट्वीश
ब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः। इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह। पुंवद्भावः कस्मा
न्न भवतीति। भाषितपुंस्कादिति। एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्षयति तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः।
इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तमिति मत्वाह। ननु चेति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। समानायामिति। आ
कृत्यन्तर इति। पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः। आरभ्यत इति। ततश्च पाटवमार्द

कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्वीभार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः। आहोस्वित् पटुमृदुभार्यः। पट्वीमृ
दुभार्य इति भवितव्यम्। पुंवद्भावः कस्मान्न भवति। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुं
सि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। समानायामाकृतावपि भाषि
तपुंस्कौ। कथम्। आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः। एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणउत्तरपदे पुंवद्भवतीत्यु
च्यते। यस्मात्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणउत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः। यस्य चाकृतो नासौ भाषितपुं
स्कादनूङ् समानाधिकरणउत्तरपदे॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम्॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्।
प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति।
अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रा
त्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

वे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते। इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति। कल्याणप
ञ्चमीक इति। पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोऽपि प्रधानपू
रण्या एव विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यृतश्चेति कप् भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थस्य प्राधान्यं मत्वा पृच्छति। अथेह क
थमिति। रात्रयोऽत्रेति। उद्भूतावयवा रात्रयोऽत्र प्रधानं तत्र यथैव प्रथमादयो रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वृत्तिपदा रामः
र्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥ ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE

तसिला॥ पटुकल्पेत्यपपाठः। घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात्। तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः। वृकतिरिति। लिङ्गविशिष्ट
परिभाषया वृकीशब्दात् वृकज्येष्ठाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः। परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः। अज
थ्येति। पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन्प्रत्ययः। हास्तिकमिति। यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य
यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्वाद् सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धिते इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो वि

तसिला॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते। केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते। येषु पुं
वद्भाव इष्यते। तत्र किं न्याय्यम्। परिगणनं कर्तव्यम्। तसिलादीत्रतसौ। त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां शा
लायां वसति। तत्र वसति। तस्याः ततः। यस्याः यतः। तरप्तमपौ। तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीय
तरा। दर्शनीयतमा। चरड्जातीयरौ। चरड्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। पटुचरी। पटुजातीया। कल्पब्दे
शीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। रूपप् पाशपौ। रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्ट
व्यौ। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। कयाप्रकृत्या कथम्। यया प्रकृत्या यथा।
दार्हिलौ। दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां वेलायां तदा। तस्यां वेलायां तर्हि। तिल्थ्यनौ। तिल्थ्यनौ तसिलादी द्र
ष्टव्यौ। वृकी। वृकतिः। अजथ्या यूथिः। शसि बह्वल्पार्थस्य। बह्वल्पार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्वीभ्यो देहि ब
हुशो देहि। अल्पशो देहि। त्वतलोर्गुणवचनस्य। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। पट्वीभावः पटुत्वम्। मृ
द्वीभावः मृदुत्वम्। पटुता। मृदुता। गुणवचनस्येति किमर्थम्। कठीभावः कठीत्वम्। कठीता। भस्याढे तद्धिते पुंव
द्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति किमर्थम्। श्यैनेयो रौहिणेयः। यद्यढ इत्युच्यते। अग्नायी
देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः। अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। कौण्डिन्यः। सापत्न इति॥

धीयते। ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति. कंसासहचरितस्य ठको ग्रहणात्। श्यैनेय इति। श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति
ङीप्नकारौ। पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात्। अग्नायीति। अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक्। अ
त्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति। कौण्डिन्य इति। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ् तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड्य
इति प्राप्नोति। सपत्नीशब्दादणि सापत्न इति प्राप्नोति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदि पुनररिति। अढ इत्यपनीयानपत्य इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति। एवं तेषां रौहिणेयकौण्डिन्यसा पत्नाश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति। गार्ग्यायण्या इति। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति। सपत्न शब्द इति। व्यस्य सपत्न इति निर्देशोऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टान्ङीन् निकृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्य णि पुंवद्भावे सापत्नः सिध्यति। कर्त्तव्योऽत्रेति। स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्य स्मिन्निति व्याख्येयम्। ठक्छसोरिति। कुत्सः सित्वात् तत्र सिति चेति पदसंज्ञाविधानाद् भत्वाभावाद् वचनम्। तान्तादितिका

यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते। नैवं शक्यम् इह हि न स्यात्। गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः। गार्गीजाल्मः। अस्तु त र्हि अढ इत्येव। कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति। कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम्। किं निपातनम्। आगस्त्यकौण्डिन्य योरिति। सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति। अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव। कथं गार्गीजाल्मः। गार्ग्यन्यैनं संवदेते। कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। ठक्छसोश्च। ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः। भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः। ठग्ग्रहणं किमर्थम्। न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम्। नैवं शक्यम्। अजादिलक्षणो हि माथितिकादिवत् स्यात्। अजादिलक्षणो हि माथि तिकादिवत् प्रसज्येत। तद्यथा। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादितिकादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात्॥ तसिलादि॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणं किमर्थम्। मानिन्ग्रहणमस्व्यर्थमसमानाधिक रणार्थं च। मानिन्ग्रहणं क्रियते। अस्व्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च। अस्व्यर्थं तावत्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः। असमानाधिकरणार्थम्। दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता दर्शनीयमा निनी इयमस्याः॥ न कोपधायाः॥ किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये। आहोस्वित् पुंवद्भावमा त्रस्य। किं चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये ॥

देशो न भवतीति। ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात्। संघातस्य तु स्थानित्वे संनिपातपरिभाषोपस्थाना त्॥ क्यङ्मा॥ मानिन्ग्रहणमिति। स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वाद् यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीय मानिनी देवदत्तेति। अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्त्तृत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम्॥ न कोप॥ आद्यस्येति। पाणिनिपठितसूत्र त्रयस्येत्यर्थः। पुंवद्भावमात्रस्येति। औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माध्यमिकीयइति। मध्यमिकायां भवइति वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्य इति छण्प्रत्ययः तत्रभस्याढइति पुंवद्भावप्रसङ्गः। शालूकिकीयइति। शालूकानि विद्यन्तेऽस्यामिति वुञ्छण्केति कः। शालूकिकायां भवइति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छः। विधिरयोति। नगर्या ग्रामे चाभाषितपुंस्कत्वात्। वैलेपिकमिति। अण् महिष्यादिभ्य इत्यण्। एवं तर्हीति। प्रयोगमूलाद्व्याख्यानादूयथेष्टविषयविभागलाभः। पाकभार्यइति। पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीबपवादोऽजादित्वाट्टाप्। भेकभार्यइति। भेकशब्दः क्रिया

माध्यमिकीयः। शालूकिकीयः। अत्र न प्राप्नोति। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणम्। भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भाषितपुंस्कादनूङ्। इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकं विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति। अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। तत उत्तरसेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्। कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो वोऽश्च यः तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। पाकभार्यो भेकभार्यः॥ स्वाङ्गा॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीष्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति॥ पुंवत्॥ किमर्थमिदमुच्यते। न सामान्येन सिद्धम्। पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम्। प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। न कोपधाया इत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भावो भवति। कारिकावृन्दारिका कारकवृन्दारिका। कारकजातीया। कारकदेशीया। संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति। दत्तावृन्दारिका दत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया। दत्तदेशीया। पञ्चमीवृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका। पञ्चमजातीया। पञ्चमदेशीया। वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भावो भवति। स्रौघ्नीवृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका। स्रौघ्नजातीया। स्रौघ्नदेशीया। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम्॥

शब्दो मण्डूकजातिवाचि तेन तु भेकी भार्य इति भाव्यम्। जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात्॥ स्वाङ्गाच्चेतः॥ स्वाङ्गाच्चेत इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्त्तिकारम्भः॥ पुंवत्॥ किमर्थमिति। कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तखिलादिष्विति मत्वा प्रश्नः। प्रतिषिद्धार्थमिति। प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

भा॰ऽऽदि॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। दीर्घमुखमानी। श्लक्ष्णमुखमानी। यद्यमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमानि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवेति। पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः। स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति। इहतु कथमिति। नहि पुंसा क्षीरस्य संब न्धसंभवः। अत्रापीति। जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिङ्ग विशेष उपकार कस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथाऽजा सूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति। असतश्चेति। विवक्षायाएव वलोमत्वमित्यनेन प्रतिपाद्य ते। समुद्रः कुण्डिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः। वायुवारुणमिति। उभयत्र

तत्रापि पुंवद्भावो भवति। श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका। श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया॥ जाते श्चेत्युक्तम्। तत्रापि पुंवद्भवति। कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका। कठजातीया। कठदेशीया। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंव द्वचनम्। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदं मृगपदम्। काक्याः शा वः काकशावः। नवाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्। नात्र स्त्री पूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम्। उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते व क्तुम्। इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम्। अत्रापि नवा स्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामावि वक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका। अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा। समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्वस्यावकाशः। अग्नीषोमौ। वरुणस्य वृद्धेरवकाशः। वायुवारुणम्। इहोभयं प्राप्नोति। आग्नि वारुणीमनड्वाहीमालभेत। वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे धः नात्रैको द्विकार्ययुक्तः। कथं अग्नेरीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि अस भवोऽपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोऽसावसंभवः। अग्नेरीत्वमसिनिर्वर्त्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते। वरुणस्य वृद्धिर सिनिर्वर्त्तमाना अग्नेरीत्वं बाधते। एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः॥ पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घ्वादिकेषु पुं वद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन। पुंवद्भावस्यावकाशः। पटुभार्यः। मृदुभार्यः। खितिह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः॥

वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यानङ् न भवति। वायुवरुणौ देवते अस्य सास्य देवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। आग्निवारुणीमिति। नन्वी त्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गात् उत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। इद्वृद्धाविति ईत्वस्यापवाद इद्वं विधीयते ततो पवादविषयपेक्षणात्स्यैं ईत्वं अन्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये। वरुणस्य वृद्धिमिति। दीर्घाच्च वरुणस्येति निषेधात् इद्वं बाधकत्वादिति। इद्वृद्धाविति वचनात्। राम: ९५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पवादविषयापेक्षणान्नास्यन्तरङ्गत्वमा [illegible] स्यातिनिषधात् इत्लबाधत्वमिति इहद्वाविति वचनात्। ८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कालिंमन्यइति। कालीमात्मानंमन्यते काल्येवाहमितिमन्यत इत्यर्थः। नर्त्तकितरेति। अत्रनकोपधायाइतिपुंवद्भावः प्रतिषिद्धः। दारदिकेति। दरदोऽपत्यंस्त्री। द्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्यातश्चेतिलुक्। ततः प्रागिवात्क इतिकः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। ननुपरिगणितास्त ‾ सिलादयो नचकप्रत्ययः परिगणितः। एवंतर्हिविप्रतिषेधाभिधानात्कप्रत्ययोपितत्राभ्युपगत इत्यनुमीयतेतेन

कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः। इहोभयंप्राप्नोति। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। ह्रस्वोभवतिविप्रतिषेधेन। घादिषुनद्या ह्रस्वोभवतीत्यस्यावकाशः। न ‾ र्त्तकितरा नर्त्तकितमा। पुंवद्भावस्यावकाशः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। इहोभयंप्राप्नोति। पट्वितरा। पट्वितमा। ह्रस्वोभवति विप्रतिषेधेन। केह्रस्वोभवतीत्यस्यावकाशः। नर्त्तकिका। पुंवद्भावस्यावकाशः दारदिका। इहोभयंप्राप्नोति। पट्विका। मृद्विका। ‾‾‾‾‾‾ ह्रस्वत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। अथेदानींह्रस्वत्वेकृतेपुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्नभवति। सकृद्गतौविप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति॥ घरूप॥ ङीग्रहणंकिमर्थम्। अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्तिप्रयोजनम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते। एवमपिदत्तातरा गुप्तातरा अत्रापिप्राप्नोति। ईतइतिवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति। एवमपिग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापिप्राप्नोति। स्त्रियामितिवर्त्तते॥ एवमपिग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापिप्नोति। स्त्रियाः स्त्रियामितिवर्त्तते। शेषप्रक्लृप्त्यर्थंतर्हिङीग्रहणंकर्त्तव्यम्। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति॥ कश्चशेषः। अङीचयानदी ङ्यन्तं ‾ चयदेकाच्। अन्तरेणापिङीग्रहणंप्रक्लृप्तः शेषः। कथम्। ईतइतिवर्त्तते। अनीचयानदी इदन्तंचापियदेकाच्। शेषग्रहणंचापिकर्त्तुमशक्यम्। कथम्। अविशेषेण घादिषुनद्याः अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच इतिनित्यंह्रस्वत्वमपवादः। तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते ॥

नासौपरिगणितः॥ घरूप॥ ईतइतिवर्त्तत इति। स्वाङ्गाच्चेत इत्यतः। स्त्रियाः स्त्रियांक्षितिवर्त्तत इति। तेनस्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वोविधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य नभविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य। शेषप्रक्लृप्त्यर्थमिति। विशिष्टस्यशेषस्यप्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः। अनीचयानदीति। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति। इदन्तंचेति। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। अविशेषेणेति। ईतोऽनेकाच इतिविशेषानाश्रयात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्येवमिति। यदीतद्वलमनुवर्त्याङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्यायस्त्रियादित्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्रीरीका
रः स्त्रियां न विहित इति नित्यहूस्वत्वं नास्ति। नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रियादित्यनुवर्त्तनात् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति।
सतित्विह ङीग्रहणे स्त्रियाद्दित्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः। इष्टमिति। स
ति इह ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यम सति तु ङीग्रहणे स्त्रियादित्यस्य सूत्रद्वयेप्यनुवृ
त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृत्स्त्रियादतिना स्त्रिलक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदी
पे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ महद्भूत इति। महच्छब्दो भू

यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितरादिति न सिध्यति। लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इति प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीत
रा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ आन्म
हः॥ इह कस्मान्न भवति। अमहान्महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति। अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महा
न्महत्त्वेव॥ अन्यो महान्। अन्यः अमहान्भूतप्रकृतौ वर्त्तते। महान्महत्त्वेव। तस्मादात्त्वं न स्यात्। तस्मादात्त्वं
न भविष्यति॥

तशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तत इति समानाधिकरण्यादात्त्वं प्राप्नोति। अन्यप्रकृतिरिति। अन्यस्स महतः प्रकृतिः
कारणमन्यप्रकृतिरमहान्। भूतप्रकृताविति। भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणमर्थोर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्या
र्थः कारणमुच्यते। तदयमर्थो भूतशब्दार्थो महान्वर्त्तते। अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः। महान्मह
त्त्वेवेति। महच्छब्दो महत्त्वेव वर्त्तते न तु भूतार्थे द्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथा हि। संघी भवन्ति ब्राह्मणाः। पटी भवन्ति त
न्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयं तथा अलं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भव ग्रामः
ति। न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः। ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः कर्त्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति॥ ६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पुंवत्त्विति। वैयधिकरण्यादात्ववत्पुंवद्भावोऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि। सुवर्णपिण्डः खदि
राङ्गारस्सुवर्णं कुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात् तथा कृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते
न प्रकृतेः। मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति। तथा असंघो ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः सं
पद्यत इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूते इत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा
गोमतीभूते इत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसङ्गश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह। एवं तर्हीति। अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्त्त
त इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। महद्वाचीति। अयं भावः। च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययश्च य

पुंवत्तु कथं भवेदत्र। पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी। एवं तर्हि अ
महति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्। अमहति हि महत् शब्दो वर्त्तते तद्वाची भूतशब्दोऽयं प्रयु
ज्यते। किंवाची। महद्वाची। तस्मात् सिध्यति पुंवत्। तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः। यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति।
महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

दा प्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते। परिणामविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य। यदा चैकोऽर्थः प्रकृति
विकारात्मकतया आश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्। जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम्। तत्त्वादप्र
च्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते इति। यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाश्रीयते तदा च्वेरभावस्तन्तवो भवन्ति पटो भवती
ति। उक्तं च हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्। संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयत इति। तत्र
विकारस्य कर्तृत्वाद्भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निवर्त्यमिति। पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रसङ्गात्। तदत्र कृचि ह्यासामानाधिकरण्यं क चिद्वै यधिकरण्यमाश्रित्यप्रयोगाः समर्थ्यन्ते
महद्भूते त्वत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते। गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमाइत्यत्रापि प्रकृतिभागः। संघीभवन्ति
ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्। च्व्यन्तस्य गतित्वादुतीनां त्वक्रियाविशेषकत्वात् संघीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रिया
यां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात्। संघः संपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्त्ता। यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमा
त्रस्य सूत्रं कर्म। व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणमेव मिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्व
म्। तेन च्वौ प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूते त्यत्र तु विकृतेरिति
दोषाभावः। तत्र तु विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरानुमानिकी। महतीसंपन्नाकेति सामर्थ्यादेवा महती विगम्यते। प्रकृते स्तु कर्तृत्वे सा

निवर्त्यमात्वन्तु मन्यन्ते। आत्वमपि प्राप्नोति। नैष दोषः। कथम्। यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदाश्रयं
ह्यात्वम्। कर्त्तव्यं ``` मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तस्यायम्। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे
ति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य ग्रहणम्। कर्त्तव्यं ``` मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तस्यायम्। इहापि तर्हि
न प्राप्नोति महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति। शेषवचनात्तु यो सौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात्सिद्ध्यति
तस्मिन्। यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धः नेकमन्यपदार्थे इत्याहतेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति ॥

मर्थ्यादिकाणवस्था प्रतीयते। अमहान् संपन्नः केन धर्मेणेति महत्त्वेनेति गम्यते। अलंलं संपद्यते लङ्घवतीत्यत्र तु रत्नो
वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति। तदाश्रयः पुरुषो भवति। मध्यमे तु क्रियमाणेष्वुभदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत तत्वमन्यो भ
वसीति सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणं मेव तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवाद् महद्भूतेत्य
त्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्भाष्यकृता नोक्तस्तद्दर्शयति। यस्तु महत इति। सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम्।
महद्भूत इत्यत्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः। शेषवचनादिति। शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा
कर्त्तव्यमन्यतरेणेष्टस्य लाभादुभयोपादानन्तु पुनर्विधानार्थं पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रधानतो वेति। यस्मात्प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद्गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः। गुणादागतो गौणः। मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः। शाखादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः। लोके हि शब्दे उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते। व्याकरणेपि स्वंरूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येऽङ्गीकरणम्। कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य। उच्यते। यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः। अत्यन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थोऽत्राभिधीयत इति महत्त्वमहत्त्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः। पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद्गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः। कथं तर्ह्योदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता। एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावाभावः। गोभवदित्यत्रौदन्तस्य निपातस्य

> प्रधानतो वा यतो वृत्तिः। अथवा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गोस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति। प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थानेऽमशसोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम्। पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः। अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिदधात्यनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसंबन्धस्य। गोत्वं तु क्वचिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति। क्वचित्तु मुख्यम्। यथा रज्जुः सर्प इत्यनाध्यवसायसर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः। तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चार्थे वृद्ध्यात्वेऽनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते। अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति। गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ ६० महद्दालद्इति। केचिद्न्वाच ये च शब्दं मन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति। यथा तु भाष्यं तथा समुच्च ये चशब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते॥ अष्टाकपालइति। अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः। संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगिति लुक्। अष्टकपालमिति। समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषे ६ २ २

महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्। महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः। महत्या घासो महाघासः। महत्याः करो महाकरः। महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टाकपालः। हविषीति किमर्थम्। अष्टकपालं ब्राह्मणस्य। गवि च युक्ते। गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टागवेन शकटेन॥ युक्त इति किमर्थम्। अष्टगवं ब्राह्मणस्य। अन्यप्रकृतिं महान् भूत प्रकृतौ महान्महत्येव। तस्मादात्वं न स्यात्तुं वत्तु कथं भवेत्तत्र॥ असमहति महान्वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम्॥ तस्मात्सिद्धमिति पुंवन्निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते॥२॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्। कर्तव्यं मन्यते न लक्षणे न लक्षणोक्तश्चायम्॥३॥ शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः। तस्मात्सिध्यति तस्मिन्प्रधानतो वा यतो वृत्तिः॥४॥ द्व्यष्टनः॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। द्विशतम्। अष्टशतम्। द्विसहस्रम्। अष्टसहस्रम्॥ विभाषा॥ सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम्। चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात्। द्व्यष्टनः त्रेश्च। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते। यदि तदनुवर्तते। त्रेस्त्रयस्द्व्यष्टनो रपि त्रयआदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

ध इति स्त्रीत्वाभावः। अष्टागवेनेति। अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरद्धितलुकीति टच् समासान्तस्तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययाद् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिरथवा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते॥ विभाषा॥ मण्डूकगतय इति। द्व्यष्टन्शब्दार्थं त्रय आदेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रय आदेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः ॥ रामः ९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। एकाभवतिक्रियाआत्वत्रयआदेशकर्तृकोपादीयते। ततोयस्मिन्कालेद्व्यष्टनोरात्वं तस्मिन्नेवत्रिशब्दस्यत्रयआदेश
इत्यर्थः। अथवोभयमिति। समुदायोः पेक्ष्यतेसतुएकएवेत्यनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेत्यपिनास्ति॥ हृदय॥ रूपग्र
हणमिति। स्वरूपस्यग्रहणंनतुतदन्तस्येत्यर्थः। लेखग्रहणादिति। एतद्वचनान्यथानुपपत्त्याचलेखशब्दोऽणन्तोगृह्यते
नतुघञन्तइतिघञिहृदयलेखइत्येवभवति। सर्वत्रैवेति। प्रकरणापेक्षंज्ञापकमाश्रीयतेनलेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः। कुमा
रीगौरितरेति। उदाहरणदिगियंसमासस्तूदाहार्यः कुमारगौरितरेति। अत्रहिघान्तउत्तरपदेपुंवद्भावंबाधित्वाह्रस्वःस्यात्। सं

अथवाएकयोगःकरिष्यते। द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः त्रेस्त्रयः। ततोविभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषा
मिति। नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवाउभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहे॥ हृदय॥ यदण्ग्रहणमिदंप्रत्ययग्र
हणम्। तत्रप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितः तदादेर्ग्रहणंभवतीतियदणन्तेप्राप्नोति। यदणग्रहणेरूपग्रह
णंलेखग्रहणात्। यदणग्रहणेरूपग्रहणंद्रष्टव्यम्। कुतः। लेखग्रहणात्। यदयंलेखग्रहणंकरोतितज्
ज्ञापयत्याचार्योनयदणन्तेभवतीति। अपरआह। अत्यल्पमिदंज्ञाप्यते। सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारेप्रत्य
यग्रहणेरूपग्रहणंद्रष्टव्यम्। कुतः। लेखग्रहणादेव। किंप्रयोजनम्। कुमारीगौरितरा। घादिषुनद्याह्र
स्वोभवतीतिह्रस्वत्वंप्रसज्येत। यद्येतज्ज्ञाप्यतेखित्यनव्ययस्येति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्यह्रस्वत्वं
प्राप्नोति। खित्यनन्तरोह्रस्वभावीनास्तीतिकृत्वाखिदन्तेउत्तरपदेभविष्यति। ननुचायमस्तिस्तनंधयइ
ति। अत्रापिशपाव्यवधानम्। एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्। एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्था
निवद्भावाद्व्यवधानमेव। अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यःखित्यनन्तरस्यनभवतीतियदयमनव्ययस्येतिप्र
तिषेधंशास्ति। नहिखित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

ज्ञाविधौचप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेःप्रतिषेधउत्तरपदाधिकारेतूत्तरपदस्ययेनविशेषणात्स्यादेवतदन्तविधिः। संज्ञाविधौत
दन्तविधिनिषेधस्यतुफलंदृषत्तीर्णइत्यत्रधातुवकारस्यनत्वनिवारणम्। विशेष्यानिर्देशान्नत्वेनिष्ठातदन्तविध्यभावात्तक्तं
क्तवतुतकारस्यैवनत्वंप्रवर्तते। ननुचायमिति। खशैवकर्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिंमन्यते। अत्रापीति। यथापचतीत्यत्रले
नाभिहितेकर्तरिशप्भवति। एवमत्रापीतिभावः। एकादेशेकृतइति। भयादेशात्परत्वादेकादेशइतिभावः। स्थानिवद्भावादि
ति। श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमितिस्थानिवद्भावोनबाध्यते। अथवेति। नह्यव्ययात्परः खिल्प्रत्ययः संभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पादशब्दो वृषादित्वात् स्वाङ्ग शिटामदन्तानामिति वाद्युदात्तस्तदादेशआन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह। पदादेशइति। पदोपहतमिति। अत्र तृतीयाकर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तोदात्तत्वं भवति। तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः पक्षे तूदात्तः। उपदेशिवद्वचनमिति। यथोपदेशिनः स्वरः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः। समासस्वरेणेति। समासाश्रयेणकृत्स्वरेणेत्यर्थः॥ पद्य॥ पदिकइति। पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन्प्रत्ययः॥ उदक॥ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चाप्रसन्नः प्रसन्नोदमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते। संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनि

पादस्यप॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्। पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पदोपहतार्थम्। पादेनोपहतं पदोपहतम्। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात्। पदाजिः। पदातिः॥ पद्यत्य॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पादेन चरति पदिकः॥ वाघोष॥ निष्के चोपसंख्यानम्। निष्के चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पन्निष्केण। पद्निष्केण॥ उदकस्यो॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च। संज्ञायामुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। लोहितोदः क्षीरोद इति॥ एक॥ एकहलादाविति किमर्थम्। उदकस्थानम्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्वचनेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदप्येकहलादि। किं कारणम्। एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्त्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा। गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक्प्रवर्त्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न तावद्गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न तावद्गकारे नापि औकारे॥ उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति॥

इत्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः। एतदन्ये न मृष्यन्ति। एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात्॥ एक॥ एकहलादाविति किमर्थमिति। अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमिति भावः। एतदपीति। सकारस्यैवादित्वात्। एकैकवर्णवृत्तित्वादिति। यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात्। क्रमोच्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्द्वयोरुपलम्भादादित्वं स्या. द्यतस्तु नोच्चारणेनाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यं तस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रप्रकर्षगतिरिति।असहायवाच्येकशब्द आश्रीयते।समानजातीयश्चसहायत्वेनप्रसिद्धतरइतिसएवनिवर्त्यतेतत्रय
द्यप्युच्चारणउपलब्धौवावर्णोवर्णस्यनसहायस्तथापिबुद्धौकृत्वासर्वाश्चेष्टाइत्यनेनन्यायेनयस्यानन्तरंद्वितीयोहलनो
च्चार्यतेसोऽसहायोहलादिरस्येत्याश्रीयते॥इको॥उत्तरपदमात्रइति।यस्यान्यायेक्ष्याअभिचार्युत्तरपदत्वंतस्मिन्नपी

अथापरःप्रयुज्यतेनवर्णोवर्णान्तरस्यसहायः।एवंतर्हिएकहलादावित्युच्यतेसर्वश्चैवैकहलादिः।तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते।साधीयोयएकहलादिरिति।कश्चसाधीयः।यत्रैकंहलमुच्चार्यांजुच्यते॥इको॥

इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे।इकोह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रेवक्तव्यम्।इहापियथास्या
त्।अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।सर्वान्तेलोकविज्ञानम्।लोकविज्ञानाद्धियदेत
त्सर्वान्तंपदंतस्मिन्पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंस्यात्।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते॥अलाबूश्चकर्कन्धूश्चअलाबुक
र्कन्ध्वौअलाबुकर्कन्ध्वौचदृन्भूश्चअलाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः।अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनांफलमलाबुकर्कन्धुदृन्भुफ
लमिति।यद्येवंदृन्भ्वाःपूर्वनिपातःप्राप्नोति।राजदन्तादिषुपाठःकरिष्यते।अथवाएवंविग्रहःकरिष्यते।दृ
न्भ्वाःफलंदृन्भुफलंकर्कन्धूश्चदृन्भूफलंचकर्कन्धुदृन्भुफलमलाबूश्चकर्कन्धुदृन्भुफलंचअलाबुक
र्कन्धुदृन्भुफलमिति।एवमपिफलेनाकृतोऽभिसंबन्धोभवति।नैषदोषः।प्रत्येकंफलशब्दःपरिसमा
प्यते।इयङुवङ्भयप्रतिषेधः।इयङुवङ्भाविनामव्ययानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।श्रीकुलम्।भ्रूकुल
म्।काण्डीभूतंकुड्यीभूतम्।वृषलकुलम्।अभ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम्।भ्रुकुंसः।भ्रूकुंसः।भ्रुकुटिः।
भ्रूकुटिःअपरआहअकारोभ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम्।भ्रकुंसः।भ्रकुटिः॥एक॥एकतद्धितेकिमुदाहर
णम्।एकत्वमेकतेति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्।कथम्।तसिलादिष्वात्वतलसुचइ
ति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एकस्याआगतमेकरूप्यमेकमयम्।इदंचाप्युदाहरणमेकत्वमेकता।ननुचोक्तं
पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति।नसिद्ध्यति।उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति ॥

त्यर्थः।अलाबुकर्कन्ध्वाविति।जातिपरत्वाभावादेकवद्भावोनकृतः।यद्येवमिति।अल्पाच्तरमित्यनेन।त्रयाणांतुद्वन्द्वेतन्त्रेतरपनि
र्देशेऽल्पाच्तरत्वाभावात्पूर्वनिपाताप्रसङ्गः।प्रत्येकमिति।ओरञित्यत्रःफलेलुकिकृतेनपुंसकाश्रयंह्रस्वत्वमितिप्रकारान्तरेणोक्तं
भवति॥एक॥त्वतलोर्गुणवचनस्येति।एकशब्दोयदासंख्यावाचीतदागुणवचनःयदाअसहायवाचीतदागुणवचनोनभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उक्तमेतदिति। नकोपधायाइति। प्रतिषेधाभावेस्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्रपुंवद्भावोनतुपुंवत्कर्मधारयेत्यनेन। तस्यप्रतिषिद्धार्थी त्वात्। अथोच्येत। परत्वात्कर्मधारयलक्षणेनपुंवद्भावेनभाव्यमिति। मैतदस्ति,परत्वाश्रयणेह्रस्वत्वेनैवानेनपरत्वाद्भाव्यम्। भाष्य कारस्तुतात्पर्येणोदाहरणत्वमस्यनिराकृतवान् रूपस्यान्यथासिद्धत्वात्॥ खित्य॥ खितिह्रस्वाप्रसिद्धिरिति। इहह्रस्वश्रुत्याच्यु पस्यापिते ऽचापूर्वपदस्यविशेषणादजन्तस्यह्रस्वेनभाव्यंपूर्वपदेनत्वविविशेष्यमाणेवाङ्मन्यादिष्वपिह्रस्वप्रसङ्गःस्तत्रमुमि

अथोत्तरपदेकिमुदाहरणम्। एकशाटी। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। कथंपुंवद्भावः। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः। इदंतर्हिएकस्याःक्षीरमेकक्षीरम्। इदंचाप्युदाहरणम्। एकशाटी। ननुचोक्तंपुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति। नसिद्ध्यति। नकोपधायाइतिप्रतिषेधः प्राप्नोति। नैषोऽस्तिप्रतिषेधः। उक्तमेतत्। कोपधप्रतिषेधेतद्धितवुग्रहणमिति॥ खित्य॥ खितिह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात्। खितिह्रस्वस्याप्रसिद्धिः। कालिंमन्या। हरिणिंमन्या। किंकारणम्। अनजन्तत्वात्। मुमिकृते ऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वंनप्राप्नोति। सिद्धंतुह्रस्वान्तस्यमुम्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ह्रस्वान्तस्यमुम्भवतीतिवक्तव्यम्। सन्नियोगाद्वा। अथवासन्नियोगःकरिष्यते। क्वएषयत्नश्चोद्यते सन्नियोगोनाम। चकारः कर्त्तव्योमुम्च। किंच। यच्चान्यत्प्राप्नोति। किंचान्यत्प्राप्नोति। ह्रस्वत्वम्। सिद्ध्यति। सूत्रंतर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंखितिह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति। परिहृतमेतत्। सिद्धन्तुह्रस्वान्तस्यमुम्वचनादिति। तत्तर्हिह्रस्वग्रहणंकर्त्तव्यम्। नकर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्वप्रकृतम्। इकोह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्येति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। खितीत्येषासप्तमीह्रस्वइतिप्रथमायाः षष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति ॥

कृते ऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्रसङ्गः। अथस्तनंधयादिषुसावकाशोमुमागमः कालिंमन्यादिषुह्रस्वत्वेनबाध्यते तथापिमुम्नप्राप्नोतीतिमुमर्थोयत्नः कर्त्तव्यः। अत्रोत्तरमाह। सिद्धंत्विति। सन्नियोगाद्वेति। सन्नियोगोयौगपद्यमित्यर्थः। खितीत्येषासप्तमीति। इहसूत्रेह्रस्वस्यविधीयमानत्वात् खितीतिसप्तम्याषष्ठीप्रकल्पनंनास्ति। उत्तरसूत्रेतुखितिइत्यनुवृत्तासप्तमीह्रस्वइतिप्रथमायाः षष्ठींप्रकल्पयति। तत्रकालिंमन्यादिषुस्तनंधयादिषुचपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याकृतेह्रस्वान्तस्यमुमागमइतिह्रस्व मुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याद्ध्रस्वस्यापि ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वाद्ध्रस्वस्नुमागमयोरुत्सर्गापवादभावाभावात् विरोधाभावाच्च नुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते। तत्रवचनादिति। पूर्वपदेनाञ्चिशेष्यते खितीत्यनेन च। तत्र येन नाव्यवधानमिति न्यायेन नुमि कृते एकहल्व्यवहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः॥ इच्। श्ससहचरितदिति। साहचर्यं विशेषस्मृति हेतुर्भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथा औतोऽम्शसोरित्यत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्याग्रहणाभावः। सामान्यातिदे

अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। अजन्तं यद्भूत पूर्वमिति॥ अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अचइ ति। तत्रवचनादनजन्तस्यापि भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। वाचं मन्य इति। नैतदस्ति। इक इति वर्त ते। एवमपि खट्वं मन्यः अत्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। आप्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ङ्यापोः संज्ञा छन्दसोर्बहुलमिति। एवमपि किलालं यं मन्यः। स्तुभं यं मन्यः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ॥ इ च॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम्। अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्व पूर्वसवर्णगुणेयङुवङादे शाः। अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः प्रयोजनम्। आत्वं प्रयोजनम्। गां मन्यः। पूर्व सवर्णः प्रयोजनम्। स्त्रीं मन्यः। गुणः प्रयोजनम्। नरं मन्यः। इयङुवङौ प्रयोजनम्। श्रियं मन्यः। भ्रुवं मन्यः। अ मः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात्। अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः। किं कारणम्। अप्रथमात्वात्। प्रथमयोरित्युच्यते। न चात्र प्रथमां पश्यामः। किं च भोः आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते। न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति विज्ञायते। कथम्। अम्शसोरित्युच्यते तत एवं विज्ञास्यामः शस्सहचरितो योऽम्शब्दः क्व च शस्सहचरितः। प्रथमैव। ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति। न सिद्ध्यति। किं कारणम्। सामान्या तिदेशे हि विशेषानतिदेशः। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति ॥

श इति। सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति न तु विशेषनिबन्धनम्। विशेषशब्दाश्रयेण त्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन्विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबन्धनं वि शेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते। आत्वपूर्वसवर्णवत्गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकशेषनिर्देशाद्वेति। यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवोऽमागमस्य विधेयत्वात् परस्या मः प्रत्ययविशेषण
त्वात्तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृक्षाद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि तज्ज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते।
अथेति। अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहा
य स्त्रीलिङ्गमुपाददते। नाप्राप्ते लुकीति। अमागमोऽम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्येण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते। विधा
तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशि
ष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि सामान्यं यत् प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैक
वचने भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते। सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। द्वितीयैक
वचनवद्वचनात्। द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवैकशेषनिर्देशोऽयम्। अम्
च अम् च अमाद्वयम् एकाचः अम् भवति अम्प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति। अथेह कथं भवितव्यम्। श्रियमा
त्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम्। श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्। आहोस्वित् श्रिमन्यमिति। श्रियंमन्यमिति भवितव्यम्। स्व
मोर्नपुंसकादिति लुक् कस्मान्न भवति। नाप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते
एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधते। न बाधते। किं कारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽ
पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादि
त्येतन्न बाधते। एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भवि
ष्यति। नैषा परिभाषोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। द्विषन्तपः परन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्या
त्। तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम्। कारे। अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानम्। अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम्।
न सामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते। यथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्तेऽतष्टाः परिधयो भवन्तीति
वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात्। द्विषन्तप इति। संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः। एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रु
तौ विशेषानवधारणादन्ये साधुमन्यमाना अनुस्वारप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः। एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तुंकार इति। अभ्युपगमकरणमुच्यते। सत्यंकारः शपथकरणम्। अशपथे ऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति। अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम्। भक्षंकारस्येति। यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः। धेनुंभव्या शब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते। भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः। लोकंपृणस्येति। पृणतिः पूरणार्थः। लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः। इत्यइति। अ

अस्तुंकारः। सत्यंकारः। अगदंकारः। भक्षस्य छन्दसि। भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। तस्य ते भक्षंकारस्य। छन्दसीति किमर्थम्। भक्षकारस्य तन्मतमिति। धेनोर्भव्यायाम्। धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। धेनुंभव्या। लोकस्य पृणे। लोकस्य पृण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। लोकंपृणस्य धन्वितः। इत्ये ऽनभ्याशस्य। इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। अनभ्याशमित्यम्। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम्। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेः गिलस्य। गिलेः गिलस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। तिमिंगिलः। अगिलस्येति किमर्थम्। गिलगिलः। गिलगिले च। गिलगिले चेति वक्तव्यम्। तिमिंगिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उष्णंकरणम्। भद्रंकरणम्। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा भवतीति वक्तव्यम्। सूतपुत्री। सूतदुहिता। सूता। उग्रपुत्री। उग्रदुहिता। उग्रा। राजपुत्री। राजदुहिता। राजा। भोजपुत्री भोजदुहिता। भोजा। कुलपुत्री। कुलदुहिता। कुला। मेरुपुत्री। मेरुदुहिता। मेरुः। रात्रेः किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते। यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते। अथ नानुवर्त्तते ततो ऽप्राप्ते रात्रेरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः। रात्रिमन्यः। अप्राप्ते विभाषा। रात्र्यटः। रात्रिमटः। नलोपो नञः। किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। न नस्येत्येवोच्यते। नस्येत्युच्यमाने। कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत नैष दोषः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति ॥

नभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः। दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः। तिमिंगिलगिल इति। तिमेर्गिलगिल इति समासः। तिमिंगिलं गिलतीति मूलतो नार्थ उपसंख्यानेन। रात्रेः प्राप्ते नित्य इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। नलोपः किमर्थमिति। चादिषु ननुबन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः। अर्थवद्ग्रहण इति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थकत्वमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारो ऽपि न भवति किं तर्हि णकारः। व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादिति। अथ क्रियमाणेपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति। प्रत्ययजित्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्नि पातजित्त्वस्य त्वनन्यार्थत्वात्। अवक्षेपे तिङीति। अवक्षेपो निन्दा॥ तस्मा। नजएवेति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मा दिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुम् भवति। सप्तमीनिर्दे शोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते। अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्धविवक्षायां तु षष्ठी भवति। तवर्गादिनिर्देश इति। तदो

एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अननुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्ये त्येवमस्य न भ विष्यति। एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्त्तव्यम्। नजो नलोपे अव क्षेपे तिङ्युपसंख्यानम्। नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अपचसि वै त्वं जाल्म। अपकरोषि वै त्वं जाल्म तस्मान्नुडचि। किमर्थं तस्मादित्युच्यते। ननु डचीत्येवोच्येत नुडचीति यत्तूच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्यते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः। तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तन्न हि तवर्गनिर्देशे एत त्प्रयोजनमिह माभूत् अनेषः करोतीति। यावता पूर्वान्तोयं न दोषो भवति। नैवं शक्यम्। इह हि अनु स इति नलोपः प्रा तिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। नुग्वचनान्न भविष्यति। ङमुट् तर्हि प्राप्नोति तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः परादौ च क्रि यमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम्। एकादिश्चैकस्य चादुक्। किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः। एकान्नविं शतिः। एकान्नत्रिंशत्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति। एवं तर्ह्यदुट् करिष्यते। अदुट् चाशक्यः कर्त्तुम्। आनुनासिक्यं हि न स्यात्। यद्वितद्यरोनुनासिकेनुनासिको वेति। पदान्तस्येत्येवं तत्। किं पुनः कारणम्। पदान्तस्येत्येवं तत् इह माभूत् ब्रध्नः ब्रुध्नः। ब्रध्नाति दध्ना गृह्णातीति। एवन्तर्ह्यनुट् करिष्यते। अनुट् चाश क्यः कर्त्तुम्। विभाषा ह्यानुनासिक्यम्। तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति। इदं न स्यादेकाद्न विंशतिरिति। अस्तु तर्ह्यदुगेव ॥

रित्यपनीयतोरित्येवमनिर्देशे इत्यर्थः। अनेषः करोतीति। परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वात्तस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमा णे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्। एकादिः। तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय इत्तिकारैरादुगाश्रितो भाष्यकारेण तु न्या या दुगेवस्थापितः। एवं तर्हीति। अदुक क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वात् आगमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्सरूपाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहनिपाताआद्युदात्तादिति सहस्य शब्द आद्युदात्तः। प्रकृतिस्वरस्येति। आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। एवमपीति। तेनैव तदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। ग्रन्थान्ता यस्तर्हीति। बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम्। सकाष्ठमिति। काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उ

ननु चोक्तमतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव। नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकम्। सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। सहस्य सः संज्ञायाम्। सहस्य हलोपवचनम्। सहस्य हलोपो वक्तव्यः। सादेशे हि सति स्वरदोषः। सादेशे हि स्वरे दोषः। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत सपुत्रः। सभार्यः। सतर्हि लोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते। एवं समासस्वरमपि बाधेत सेष्टि सपशुबन्धमिति। ग्रन्थान्ताधिके च ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्। अव्ययीभावे चाकालत्व इत्येव सिद्धम्। यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं समुहूर्त्तम्। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्यवावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। उपसर्जनस्य वा वचने सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। सिद्धन्तु बहुव्रीहिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्कथं बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः। एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति। बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते। नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम्॥

पाचारस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः। वोपस॥ नन्वेतदपीति। ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्स्वरः सहशब्दो न भवतीत्यवधानाद्युध्वकृत्वशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनास्थितत्वान्नैतद्विचारितम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्यउपसर्जनानामिति।सहशब्दस्यतावदसत्त्ववाचित्वाद्द्वन्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तुसमासेसहशब्दउपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहण
सामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवःसमासःउपसर्जनशब्देनमत्वर्थीयाकारान्तेनवोच्यते।प्रकृत्याअगोवत्सहलेष्वितिभाष्यवा
र्त्तिकदर्शनात्सूत्रेकेनचित्प्रक्षिप्तं चरणे।सब्रह्मचारिशब्देनचरणेनतुल्यउच्यतेअतएवचरणेसभावोविधीयतेतत्रब्रह्मणोग्र
स्यत्वाच्चर्यमाणतानसंभवतीतिनिपातनमाश्रयितव्यमितिमत्वाप्रश्नः।ब्रह्मण्युपपदइति।अवयवनिपातनद्वारेणविशिष्टः

एवन्तर्हिबहुव्रीहौयदुपसर्जनमित्येवंविज्ञास्यते।बहुव्रीहौचयदुपसर्जनम्।बहुव्रीहिंप्रतिचयदुपसर्जनम्।सतर्हिबहुव्रीहिनिर्देशःकर्त्तव्यः।नकर्त्तव्यः।इहकश्चित्प्रधानानामेव समासःकश्चिदुपसर्जनानामेव।कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव।तद्यउपसर्जनानामेवसमासःतदुपसर्जनंतस्येदंग्रहणम्।अथवाऽकारोमत्वर्थीयः।तद्यथा।तुन्दोघाटइति।अथवामतुब्लोपोऽत्रद्रष्टव्यः।तद्यथा।पुष्यकायेषां तइमेपुष्यकाःकालकायेषां तइमेकालकाइति॥प्रकृत्याशिषि॥प्रकृत्याशिष्यगवादिषु॥प्रकृत्याशिष्यगवादिष्वितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।स्वस्तिभवतेसगवेसवत्सायसहलायेति॥चरणेब्रह्मचारिणि॥अत्रचरणेकिंनिपात्यते।ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च।ब्रह्मण्युपपदेसमानपूर्वेव्रतेकर्मणिचरेर्णिनिःप्रत्ययोव्रतलोपश्चनिपात्यते।समानेब्रह्मणिव्रतचारीसब्रह्मचारी॥दृग्दृशवतुषु॥दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानम्।दृग्दृशवतुषुदृक्षउपसंख्यानंकर्त्तव्यम्।सदृक्षासःप्रतिदृक्षासः।समःसमिनहिवृति।किमर्थमञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणंक्रियते।इहमाभूत्।समञ्चनम्।उपनहनम्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।उत्तरपदइतिवर्त्तते।नचान्तरेणक्विपमञ्चतिनह्यादयउत्तरपदानिभवन्तितत्रान्तरेणक्विब्ग्रहणंक्विबन्तएवभविष्यति।तदादिविधिनाप्राप्नोति।अतउत्तरंपठन्ति।अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणानर्थक्यंयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे।अञ्चतिनह्यादिषुक्विब्ग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे।अल्ग्रहणेह्येतद्भवति।नचेदमल्ग्रहणम् ॥

र्थसमुदायस्यैवसाधुत्वमन्वाख्येयमितिमत्वासमुदायमेवनिपात्यत्वेनोपन्यस्यति।समानेसाधारणेब्रह्मणिवेदेयोव्रतंचरतिससब्रह्मचारीत्यर्थः।व्रतलोपश्चेति।गतार्थत्वादप्रयोगएवव्रतशब्दस्यलोपः।ब्रह्मशब्देनहितादर्थ्याद्व्रतमुच्यते।ब्रह्मणश्चसमानत्वात्समानोब्रह्मचारीत्युच्यते॥दृग्दृश॥सदृक्षासइति।दृशेःक्सोवक्तव्यः।जसआज्जसेरसुगित्यसुगागमः।समःविचारस्य
समानत्वान्नह्यादिग्रहणंकृतम्।तदादिविधिनेति।अतःकृकमीत्यादौधातुग्रहणेइष्टस्तदादिविधिरितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0 In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE

एवंतर्हीति।अनलग्रहणेऽपिधातुग्रहणेतदादिविधिर्भवतीतिज्ञाप्यतेसचतदन्तविधिवत्।विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवतितत्रातःकृकमीत्यत्रसमासानुरस्यासमासात्क्षिप्रमुत्तरपदंकरोतिनाविशेष्यतइतिभवतितदादिविधिःसुद्धिधोतुविशे ष्यासंनिधानात्तदादिविध्यभावेन्तरङ्ग‌त्वंधातूपसर्गाश्रयत्वात्तुरउच्यते।अयस्कृदयस्कारइत्यपीति॥अयमपीत्यर्थोऽन्यथा यस्कृदित्यत्रैवस्यात्।विष्वग्देव।विषद्र्यङिति।उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितोऽत्र त्यकारोभवति॥ऊदनोर्देशे।अवग्रहेदोषः

एवंतर्हिसिद्धेसतियदञ्चतिनद्यादिषुक्विन्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योन्यत्रधातुग्रहणेतदादिविधिर्भ वतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।अतःकृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्र।अयस्कृत्।अय स्कारइत्यपिसिद्धंभवति।विष्वक्॥सहस्यसध्रिः॥अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्।अद्रिसध्र्योर न्तोदात्तत्वंवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्।कृत्स्वरोमाभूदिति।विषद्र्यङ्‌विषद्र्यञ्चौविषद्र्य ञ्चः।सध्र्यङ्‌सध्र्यञ्चौसध्र्यञ्चः।तत्रच्छन्दसिस्त्रियांप्रतिषेधः।तत्रच्छन्दसिस्त्रियांप्रतिषेधोवक्तव्यः।विश्वाचीघृ ताची।यदिच्छन्दसिस्त्रियांप्रतिषेधउच्यते।कथंसाकद्रीची।एवन्तर्हिछन्दसिस्त्रियांबहुलमितिवक्तव्यम्। ध्यन्तरुपसर्गेभ्योपईत्।समापईत्वप्रतिषेधः।समापईत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।समापंनामदेवयजनम्। अपरआह।ईत्वमनवर्णादितिवक्तव्यम्।समीपमन्तरीपम्।इहमाभूत्।प्रापंपरापम्।ऊदनोर्देशे।दीर्घोच्चार णंकिमर्थम्।नउदनोर्देशइत्येवोच्येत।कास्पसिद्धिः।अनूपम्।सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धम्।नसिद्ध्यति।अवग्रहे दोषःस्यात्।अषष्ठ्य॥अषष्ठ्यतृतीयाच्छस्येत्युच्यते।तत्रेदंनसिध्यति।अन्यस्येदमन्यदीयम्।अन्यस्यकारको न्यत्कारकइति।एवंतर्ह्यविशेषेणान्यस्यदुक्कुकारकयोरित्युक्त्वाततोवक्ष्यामि।अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीरा शास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति।कोःकत्तत्पुरुषेचि॥कद्भावेत्रावुपसंख्यानम्।कद्भावेत्रावुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। कत्त्रयः।किमिदंकत्त्रयइति।कुत्सितास्त्रयःकत्त्रयः।केवात्रयोनबिभृयुःकत्त्रयइति।पृषोदरादीनि॥पृषोदरादीनीत्युच्यते। कानिपृषोदरादीनिपृषोदरप्रकाराणि।कानिपुनःपृषोदरप्रकाराणि।येषुलोपागमवर्णविकाराःश्रूयन्ते नचोच्यन्ते।अथयथेतिकिमिदम् ॥

स्यादिति।नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याःपदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यंयथालक्षणंपदंकर्त्तव्यमितिप्रदेशान्तरोक्तेनैतत्विरु ध्यते।कोःकत्।केवात्रयइति।किंशब्दस्यक्षेपार्थकस्यकद्भावः।पृषोद॥कानीति।किमादिशब्दःप्रकारेऽथव्यवस्थायामितिसंदेहात्प्र श्नः।पृषोदरप्रकाराणीति।प्रकारआदिशब्दोव्यवस्थार्थेह्यादिशब्देयथोपदिष्टग्रहणमनर्थकंस्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकारवचनेथालिति।येनप्रकारेणोपदिष्टानितेनसाधूनिभवन्तीत्यर्थः।अथेति।उपदेशःशास्त्रेणभवतिसचैषांनास्तिसद्भावेवा
किंनिपातनेनेतिप्रश्नः।प्रागादर्शादिति।आदर्शोदयःपर्वतविशेषाः।प्राचिदेशेप्राक्दिक्शब्देभ्यइत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगि
तिलुक्।अञ्चूत्तरपदलक्षणापञ्चमी।दक्षिणेनेति।दक्षिणस्मिन्देशइत्येनबन्यतरस्यामित्येनप्एनपादिति।येतिद्वितीया।आ
चारमाह।कुम्भीधान्याइति।कुम्भ्यामेवयेषांधान्यंदम्भार्थंकुंभीधान्यंस्यादित्याह।अलोलुपाइति।अगृह्यमाणकारणाइति।दृष्ट

प्रकारवचनेथाल्।अथकिमिदमुपदिष्टानीति।उच्चारितानि।कुतएतत्।दिशिरुच्चारणक्रियः।उच्चार्यहिवर्णा
नाह।उपदिष्टाइमेवर्णाइति।कैंपुनरुपदिष्टाः।शिष्टैः।केपुनःशिष्टाः।वैयाकरणाः।कुतएतत्।शास्त्रपूर्विकाहिशिष्टिः
वैयाकरणाश्चशास्त्रज्ञाः।यदितर्हिशास्त्रपूर्विकाशिष्टिःशिष्टिपूर्वकंचशास्त्रम्।तदितरेतराश्रयंभवति।इतरेत
राश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते।एवंतर्हिनिवासतश्चाचारतश्च।सचाचारआर्यावर्त्तएव।कःपुनरार्यावर्तः।प्रागादर्शा
त्प्रत्यक्कालकवनात्।दक्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रम्।एतस्मिन्नार्यावर्त्तेनिवासेयेब्राह्मणाःकुम्भीधान्या
अलोलुपाअगृह्यमाणकारणाःकिंचिदन्तरेणकस्याश्चिद्विद्यायाःपारङ्गताः।तत्रभवन्तःशिष्टाः।यदितर्हिशिष्टाः
शब्देषुप्रमाणम्।किमष्टाध्याय्याक्रियते।शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी।कथंपुनरष्टाध्याय्याशिष्टाःशक्याविज्ञा
तुम्।अष्टाध्यायीमधीयानोन्यंपश्यत्यनधीयानंयेत्रविहिताःशब्दास्तान्प्रयुञ्जानंसपश्यति।नूनमस्यदैवा
नुग्रहःस्वभावोवायोयंनचाष्टाध्यायीमधीते।येचास्यांविहिताःशब्दास्तांश्चप्रयुङ्क्ते।नूनमयमन्यानपिजानाती
ति।एवमेषाशिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति।दिक्शब्देभ्यस्तीरस्यतारभावोवा वक्तव्यः।दक्षिणतीरम्।दक्षिणतार
म्।उत्तरतीरम्।उत्तरतारम्।वाचोवादेडत्वंवल्भावश्चोत्तरपदस्येति।वाचोवादेडत्वंवक्तव्यंवल्भावश्चोत्तर
पदस्येतिवक्तव्यः।वाग्वादस्यापत्यंवाड्वलिः ॥

कारणमन्तरेणैवसदाचारानुवर्तिनइत्यर्थः।किंचिदन्तरेणेति।विनैवाभियोगादिनासर्वविद्यापारगाःतेहिसाधुत्वपरिज्ञाने
प्रमाणम्।तदुक्तम्।आविर्भूतप्रकाशानामनपप्लुतचेतसाम्।अतीतानागतज्ञानंप्रत्यक्षान्नविशिष्यते।अतीन्द्रियानसंवेद्या
न्पश्यन्त्यार्षेणचक्षुषा।येभावान्वचनंतेषांनानुमानेनबाध्यतइति। दक्षिणतीरमिति।विशेषणसमासः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षोडन्निति। षड्दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः। वयसि दन्तस्य दत्रिति दत्रादेशः। धासु वेति। उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते। पद्यतेऽनेनार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते। उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः। नानाधिकरणवाचीति। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः। तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम्। षड्ढेति। न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः। दूडाश इति। दुःखेन दाश्यते नाश्यते दम्यते इति खल्। दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात्। दुर्ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः। रोहावेति। लोडुत्तमद्विवचनम्। पीवोपवसनानामिति। पीवस्प

षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। षोडन्। षोडश। धासु वा। धासु वेति वक्तव्यम्। उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। षोढा। षड्ढा कुरु। अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत। नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत। इह मा भूत्। षट् दधातीति षड्धेति। दुरो दाशनाशदभध्येषु उत्वं वक्तव्यम्। उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्। दूडाशः। दूणाशः। दूडभः। दूढ्यः। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम्। स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम्। एहि त्वं जाये स्वो रोहावेति। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः। पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानाम्। पयोपवसनानां श्रियेदम्। ढ्लोपे॥ पूर्वग्रहणं किमर्थम्। न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति। न सिध्यति। न हि ढ्लोपेनानन्तर्यमस्ति। अथेह कस्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। ढ्रोर्लोपो ढ्लोपः। ढ्लोप इति। कथं तर्हि। ढ्रोर्लोपोऽस्मिन्सोऽयं ढ्लोप इति। यद्येवं नार्थः पूर्वग्रहणेन। भवति ढ्लोपेनानन्तर्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपद इति वर्त्तते तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात्। औदुम्बरी राजा धूमाकीरथेन। पुनारूपाणि प्रकल्पयन्॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ वर्णग्रहणं किमर्थम्। न हि सहिवहोरोदस्येत्येवोच्येत। वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात्। उद्वोढामुद्वोढमुद्वोढेति ॥

यस इत्येतयोः सलोपः। श्रियेदमिति। श्रियेद इदमिति स्थिते दकारलोपः॥ ढ्लोपे॥ न हि ढ्लोपेनेति। आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति। निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यात् अर्थे मा भूच्छब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः। अर्थस्तु बहिर्भूतो निःशब्दो हि बहिर्भाववाच्याश्रीयते॥ सहि॥ उद्वोढामिति। वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे षोत्वे च रूपम्। अत्रासति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्तु वर्णमात्रस्य भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्वादोत्वमिति। ननु ढ्लोपनिमित्तमोत्त्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्य भावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः। अत्राहुः। वर्णमात्रापेक्षत्वाड्ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात्तु संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाड्ढत्वादिप्रवृत्तेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः। केचित्तु वर्णयन्ति।

अथावर्णग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। ऊढ ऊढवानिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्रौत्वम्। अवर्णे कस्मान्न भवति। पूर्वत्वमस्य भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादोत्वम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्। ओत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादोत्वम्। नित्यं संप्रसारणम्। कृतेप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। ओत्वमपि नित्यम्। कथम्। कृते अपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्यमोत्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम्। उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम्। ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम्। तत्र कार्यकृतत्वात्पुनरोत्वं न भविष्यति॥ इकोवहेऽपीलोः॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। रुचिवहम्॥ चारुवहम्॥ उपसर्गस्य॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रसेवः। प्रसारः। प्रहारः। सादकारयोः कृत्रिमे। सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम्। इहैव यथा स्यात्। एषोऽस्य प्रासादः। एषोऽस्य प्राकारः। कृत्रिम इति किमर्थम्। एषोऽस्य प्रकारः। एषोऽस्य प्रसाद इति। प्रतिवेशादीनां विभाषा। प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम्। प्रतिवेशः प्रतीवेशः। प्रतिकारः। प्रतीकारः॥

संप्रसारणे

ड्लोपस्यौत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। ओत्वे कृते इति। ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तिष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दस्ति॥कथमिदमिति।उत्तरपदमिहसन्निहितंतत्रविशेषणविशेष्यभावेकामचारान्तीत्यनेनपूर्वमुदात्तरपदंविशेष्यते
तदायस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतितकारादावुत्तरपदइतिविज्ञायतेपश्चादिदित्यनेनतकारोविशेष्यतेदःसंबन्धी
यस्तकारस्तदोविरत्यर्थःसंपद्यते।अथतुददित्यनेनपूर्वंतकारोविशेष्यतेतदायोदाशब्दसंबन्धित्वेनसिद्धस्तकारःसोऽ
नूद्यते।चर्त्वस्यचासिद्धत्वाद्दादिभूतोनास्तीतिसामर्थ्याद्दन्तभूतस्यग्रहणमितितकारान्तइत्येषपक्षोऽवतिष्ठते।तत्रनि

दस्ति॥कथमिदंविज्ञायतेदादित्येतस्मिंस्तकारादावितिआहोस्वित्तकारान्तइति।किंचातः।यदिविज्ञायतेत
कारादाविति।नीत्ता।वीत्ता।अत्रनप्राप्नोति॥अथविज्ञायतेतकारान्तइति।सुदत्तंप्रतिदत्तमत्रापिप्राप्नोति॥
यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्तकारादाविति।कथंनीत्तावीत्ता।चर्त्वेकृतेभविष्यति।असिद्धंचर्त्वंतस्यासिद्ध
त्वान्नप्राप्नोति।आश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति॥अथवापुनरस्तुतकारान्तइति।कथम्।सुदत्तंप्रतिदत्तम्।नैत
त्तकारान्तंकिंतर्हिथकारान्तमेतत्॥चौ॥इहान्येआचार्याःचौप्रत्यङ्गस्यप्रतिषेधमाहुः।तदिहापिसाध्यम्।
नैषदोषः।एतदेवज्ञापयत्याचार्यःनचौप्रत्यङ्गंभवतीतियदयंचौदीर्घत्वंशास्ति॥संप्रसारणस्य॥इकोह्र
स्वात्संप्रसारणदीर्घत्वंविप्रतिषेधेन।इकोह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वंभवतिविप्रतिषेधेन।इकोह्रस्वस्याव
काशः।ग्रामणिकुलम्।सेनानिकुलम्।संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशःविभाषाह्रस्वत्वंयदानह्रस्वत्वम्।
सोऽवकाशः।ह्रस्वप्रसङ्गउभयंप्राप्नोति।कारीषगन्धीपुत्रः।कौमुदगन्धीपुत्रः।संप्रसारणदीर्घत्वंभवति
विप्रतिषेधेन।अथेदानींदीर्घत्वेकृतेपुनःप्रसङ्गाद्ध्रस्वत्वंकस्मान्नभवति।सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितं
तद्बाधितमेवेति ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठस्याध्यायस्यतृतीयेपादे
तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्चसमाप्तः ॥

र्णीयायप्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः।नीत्तेति।दाशब्दस्यनिष्ठायामचउपसर्गात्तइत्यन्तस्यतादेशेदकारस्यचर्त्वेटापिचकृतेरूपम्।
थकारान्तमिति।तत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः।क्वचित्प्रदत्तमितिपाठःसोऽयुक्तइकइत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात्॥
चौ॥प्राचादधीचेत्यादौअन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयो कृतयोःरनजन्तत्वाद्दीर्घोनप्राप्नोतीत्याह।इहान्यइति॥इत्युपाध्या
यजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्यतृतीयेपादेतृतीयमाह्निकम्॥पादश्चतृतीयःसमाप्तः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा॥

॥ इतिषष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥अथाङ्काधिकार आरभ्यते॥

॥श्रीविघ्नेश्वरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥श्रीगणेशायनमः॥अङ्गस्य॥आकुतइति।अवधिविशेषनिश्चयेप्रमाणमदृष्ट्वापृच्छति। इतरोववश्चेत्यादिसिद्धिंप्रयोजनम
भिसन्धायाह।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति। इतरोऽस्मिन्पक्षेगौरवमुद्भावयितुमाह।यदितर्हीति।ननुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गा
धिकारविहितेकार्येप्रतिषिध्यमानइतिभावः।ननुमतानस्मिन्नितिपाठेतूभयथादोषप्रसङ्गाद्धलुग्ग्रहणंकर्तव्यमेवा उरदत्व
स्येति।व्रश्चेर्लिटिद्विर्वचनेकृतेरेफस्यसंप्रसारणंचप्राप्नोति। हलादिःशेषेणनिवृत्तिश्च।तत्रहलादिःशेषात्संप्रसारणंविप्रतिषे
धेनेतिपूर्वविप्रतिषेधादुभयेषांग्रहणाद्वासंप्रसारणमुरदत्वम्। तस्याङ्गाधिकारेविधीयमानस्याङ्गेनप्रत्ययस्याक्षेपात्परनि

अङ्गस्य॥आकुतोयमधिकारः॥आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः॥यदितर्हिआसप्तमाध्यायपरिस
माप्तेरङ्गाधिकारःगुणोयङ्लुकोरितियङ्लुग्ग्रहणंकर्तव्यम्।प्रागभ्यासविकारेभ्यःपुनरङ्गाधिकारेसति
प्रत्ययलक्षणेनसिद्धम्।अस्तुतर्हिप्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारःयदिप्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः
वव्रश्च।वकारस्यसंप्रसारणंप्राप्नोति।आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेःपुनरङ्गाधिकारेसतिउरदत्वस्यस्थानिव
द्भावान्नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिप्रतिषेधःसिद्धोभवति॥सचेदानीमपरिहारोभवति॥

मित्तत्वात्तस्यस्थानिवद्भावान्नसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवकारस्यसंप्रसारणनिषेधःसिध्यति।प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गा
धिकारेउरदत्वस्यापरनिमित्तत्वान्नस्थानिवद्भावप्रसङ्गः॥ तत्रयदाप्रतिषेधवचनात्परस्यनावयवाः संप्रसारणंक्रियतेपूर्व
स्यतुप्राप्तंसंप्रसारणंसंप्रसारणेपरतःप्रतिषिध्यतेतदैतदुदाहरणम्।यदातुसंप्रसारणभाविनियणिपरतःपूर्वस्यसंप्रसा रामः
रणप्रतिषेधइतिपक्षःसमाश्रीयतेतदावव्रश्चेतिसिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वेऽङ्गाधिकारस्य। ॥ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति।सन्वल्लघुनि चङ्परे ऽनग्लोपइत्यत्रामीमयदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहा
रोऽङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति।सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोपइत्युच्यते।एतान्यङ्गान्तराणीति तेभ्यास लोपाभावः।सतिचाभ्यास
विकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा।एषतु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते।इहतु सिद्धवदुपन्यस्तः।किंपुनरि
ति।यदाङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति।
अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याः परिभाषायाः।यदात्वर्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्था
नमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः।आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह।एवंभवितुमर्हतीति।चोदकआह।अङ्गस्येति स्थानष

यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्चसिद्धमिति।अस्तुतर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः।ननु चोक्तमिदानींगु
णोयङ्लुकोरिति यङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति।क्रियते न्यासएव।किंपुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थानइति।ए
वंभवितुमर्हति।अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः।अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारः कर्तव्यः।अङ्गादित्यपिवक्तव्यम्।अनुच्यमाने ह्यतोभिसऐस्भवतीति।अतइति पञ्चमी अङ्गस्ये
ति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादतइति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुम्।तत्र कोदोषः।अतोभिसऐसिति
अकारात्परस्य भिस्स्थाने ऽत्रैस्भावो भवतीति इहापि प्रसज्येत।ब्राह्मणभिस्सा।ओदनभिस्सटाइति।अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः

ष्ठीति चेदिति।चशब्दात्पञ्चम्यन्तस्य चेति विज्ञेयम्।तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति।ननु चातइति संबन्धादङ्गस्येत्यस्या
विभक्तिविपरिणामो भविष्यति।यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति।उच्यते।सर्वनामपरामर्शात्तत्र विपरिणामः
।इहतु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः।यद्येवं विशेष्यस्यासंनिधानादका
रान्तादिति कथं तदन्तविधिः।नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्तस्य इमीशोभेद्धेरित्यादेर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति।क्वचिदका
रात्परस्येति पाठः।भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ।अवयवषष्ठ्यादीनामिति।आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहा
र्थः।ठस्येकइत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येकइत्याश्रीयते।ननु च षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते।
उच्यते।ऊदुपधायागोहइत्यत्र गोहइत्येषा षष्ठी स्यादित्येवं तत्र विचारितम्।इहत्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमाना
यां तत्सामानाधिकरण्याद्गोहइत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते।ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येल्लुपसंहारादुपधाग्रहणाच्च
गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्येत उपधामात्रस्य च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आद्यंतावच्चोद्यंपरिहर्तुमाह।सिद्धंत्विति।प्रत्ययोत्पत्तौप्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेणप्रत्ययोनास्ति।प्रत्ययेप
रतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गंनास्ति।तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याक्षेपइत्यर्थः।इ
तरस्तुसत्यपिपरस्पराक्षेपेस्थानषष्ठ्यांसत्यांसंबन्धान्तरस्यविनाशंमत्वाऽऽह।किमतइति।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति।
तत्रायंभावः।प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्यशब्दरूपस्योपस्थानेयत्रविशिष्टसंबन्धोनिमित्तनिमित्तिभावादिकःसंभवति
तत्रपरिभाषायाउपस्थानाभावः।यत्रानेकसंबन्धसंभवस्तत्रसंबन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाःपरिभाषायाउपस्थानम्
।तत्रसंबन्धसामान्येऽनाश्रितविशेषेऽङ्गस्येतिषष्ठीनतुस्थान्यादेशसंबन्धएवेत्ययमर्थःसंबन्धषष्ठीनिर्देशश्चे-

अवयवषष्ठ्यादयश्चनसिध्यन्ति।तत्रकोदोषः।शासइदङ्हलोरितिशासेश्चान्त्यस्यस्यादुपधामात्रस्यच।ऊ
दुपधायागोहइतिगोहेश्चान्त्यस्यस्यादुपधामात्रस्यच।सिद्धंतुपरस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात्।सिद्ध
मेतत्।कथम्।यत्परस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञेभवतः।अङ्गसंज्ञांप्रतिप्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञांप्रत्यङ्ग
संज्ञा।किमतोयत्परस्परंप्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञेभवतः।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च।संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं
कृतोभवति।अङ्गस्ययोमिसृशब्दइति।किंचाङ्गस्यमिसृशब्दः।निमित्तम्।यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति।क
स्मिंश्चैतद्भवति।प्रत्यये।

ति।अस्याधिकारस्यपारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेकसंबन्ध्यनुग्रहायसंबन्धसामान्यमुपादायप्रवृत्ताषष्ठीप्रतियोगमुप तिष्ठमानायथा
संभवंसंबन्धविशेषफलोपतिष्ठते।इहतुप्रतियोग्यनुपादानादपर्यायेणाविशेषमवगमयितुम्।ततोयथादेवदत्तस्यसंबन्धमा-
त्राश्रयेलोपात्ताषष्ठीपुत्रःपाणिःकम्बलइत्येवमादिभिर्विजातीयैःसंबन्धिभिःसंबध्यमानाविशेषावगतिनिमित्ततांयात्येवम
ङ्गस्येत्यपि।तत्रशब्दस्वरूपंवाधिक्रियतामर्थोवासंबन्धमात्रलक्षणः।उभयथादोषाभावात्।तत्राङ्गस्यमिसासंबन्धान्त एमः
रंनसंभवतीतिमिसानिमित्तनिमित्तिभावःसमाश्रीयतइतिब्राह्मणमिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः। ॥ २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरेतरयोक्तमर्थमप्रतिपद्यनिमित्तनिमित्तिभावएवसंबन्धोऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमितिमत्वा पृच्छति। एवमपीति
। इतरः पूर्वोक्ते नाभिप्रायेणाह। अवयवषष्ठ्यादयइति। स्थानसंबन्धः सर्वथापरित्यक्तइतिमत्वाऽऽह॥ एवमपीति। स्था
नमपिसंबन्धएवेति। संबन्धनिमित्तत्वात्संबन्धइत्यर्थः। यत्रषष्ठीति॥ सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठतइत्यर्थः।
ऊदुपधायागोहइत्यवयवस्यऊयादानादङ्गस्यगोहइत्युपधापेक्षाअवयवषष्ठीसंपद्यते। अतोभिसऐसइत्यादौतुनिमित्तष
ष्ठी। संबन्धविशेषावधारणहेत्वभावेतुस्थानषष्ठीत्यर्थः। कानिपुनरिति। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यांसर्वस्येष्टस्यसिद्धिं
मत्वाप्रश्नः। संप्रसारणदीर्घत्वेइति। हलइत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेनहल्विशेष्यते। संप्रसारणेन-

एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिताः भवन्ति। अवयवषष्ठ्यादयोपिसंबन्धएव। एवमपिस्थानमविशे
षितंभवति। स्थानमपिसंबन्धएव। एवमपिनज्ञायतेक्वस्थानषष्ठीक्वविशेषणषष्ठीति। यत्रषष्ठीअन्ययो
गंनापेक्षतेसास्थानषष्ठी। यत्रह्यन्ययोगमपेक्षतेसाविशेषणषष्ठी। कानिपुनरङ्गाधिकारस्यप्रयोजनानि
। अङ्गाधिकारस्यप्रयोजनं संप्रसारणदीर्घत्वे। हलउत्तरस्यसंप्रसारणस्यदीर्घत्वंभवति। हूतः। जीनः। संवी
तः। शूनः। अङ्गस्येतिकिम्। निरुतम्। दुरुतम्। नामसनोर्दीर्घत्वेप्रयोजनम्। नामिदीर्घोभवति। अग्नीनाम्। इन्द्रू
नाम्। अङ्गस्येतिकिम्। क्रिमिणांपश्य। पामनांपश्य

चाङ्गंविशेष्यतइतितदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थोभवति। अङ्गावयवाद्धलोयदुत्तरंसंप्रसारणंतदन्तस्याङ्गस्यदीर्घोभवती
ति। हूतइति। ह्वेञ्क्तः। जीनइति। ज्यावयोहानौक्तः। ग्रहिज्येतिसूत्रेणसंप्रसारणंल्वादिभ्यइतिनिष्ठातकारस्यनत्वम्। संवीतइति
। व्येञ्संवरणेक्तः। यजादित्वात्संप्रसारणम्। संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्धिइत्यादौदीर्घाभावः। निरुतमिति। वेञोनिरुपसृष्ट
स्यनिष्ठायांसंप्रसारणम्। क्रिमिणमिति। क्रिमयोस्यांसन्तीतिपामादित्वान्नप्रत्ययः। टाप्प्रत्ययः। द्वितीयैकवचनम्। णत्वाक्ष
णिकत्वादस्यनभवतीतिचेन्न। अप्रतिपदोक्तस्यनामोऽभावात्। षष्ठीबहुवचनस्यापितुटिकृतेलाक्षणिकमेवनामितिरूपम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दधिसनोतीति। सानुबन्धो यं धातुरिति चेत् प्रत्ययोपि नकारेत्संज्ञकत्वात् सानुबन्धकः। धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति नस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः। पचहि इति। हि तू निपातौ। तत्राशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्। धातोरात्मनेपदे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तावभावो पक्षमेपि तातङ् प्रसङ्गः। तथा चोच्यते। विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढे ति। प्राणइति। प्रपूर्वस्यानितेर्घञि वृद्धौ च रुनायां प्रआन इति स्थिते मुकू प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारे

सनि दीर्घो भवति। चिचीषति। तुष्टूषति। अङ्गस्येति किमर्थम्। दधिसनोति। मधुसनोति। लिङ्येत्वे प्रयोजनम्। ग्लेयात्। म्लेयात्। अङ्गस्येति किम्। निर्वायात्। निर्यायात्। अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम्। वृक्षैः। प्लक्षैः। अङ्गस्येति किम्। ब्राह्मणभिस्सा। ओदनभिस्सया। लुङादिषु डाटि प्रयोजनम्। अकार्षीत्। ऐहिष्ट। अङ्गस्येति किम्। प्राकरोत्। अवैहिष्ट। इयङ्‌वङ्‌ युष्मदस्मत्तातङाम्नु   डानेमुक्‌ह्रस्वयिदीर्घमितत्वानि। इयङ्‌वङौ च प्रयोजनम्। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। अङ्गस्येति किम्। श्र्यर्थं भ्र्वर्थम्। युष्मदस्मदोः प्रयोजनम्। साम आकम्। युष्माकम्। अस्माकम्। अङ्गस्येति किम्। युष्मत्साम। अस्मत्साम। तातङ् प्रयोजनम्। जीवतु। जीवताद्भवान्। अङ्गस्येति किम्। पचहितावत्त्वम्। पचतुतावत्त्वम्। जल्पहितावत्त्वम्। जल्पतुतावत्त्वम्। आमि नुट् प्रयोजनम्। किशोरीणाम्। कुमारीणाम्। अङ्गस्येति किमर्थम्। कुमारी आमित्याह। किशोरी आमित्याह। आने मुक् प्रयोजनम्। यजमानः। पचमानः। अङ्गस्येति किमर्थम्। प्राणः। के ह्रस्वः प्रयोजनम्। कुमारिका। किशोरिका। अङ्गस्येति किमर्थम्। कुमारीकायति कुमारीकः। यि दीर्घः प्रयोजनम्। चीयते। स्तूयते। अङ्गस्येति किमर्थम्। दधियानम्। मधुयानम्। मित्त्वं प्रयोजनम्। अङ्घ्रिः। अङ्घ्रः। अङ्गस्येति किमर्थम्। अब्भारः। अब्भक्षः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि॥

ऽनपेक्षमाणे। ननु धातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्वाच्यं न तु बहिर्ध्याने तदस्ति। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्। तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः। अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुको निरासो वक्तुं शक्यते। कुमारिकेति। अल्पादावर्थे प्रागिवात्कः। कुमारीक इति। अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति॥ राम: ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्वचिदर्थवद्ग्रहणइति। अयं परिहारो निरुतं विद्वद्भ्यां इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वेन संभवति। तत्र क्रिमिणामित्यत्र नाम्नप्रत्ययो नाप्यर्थवान्। प्रत्यययत्र यार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घाप्रसङ्गः। दधिसनोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः। निर्यायादित्यादौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः। अडाटोस्तु नायं परिहारः ब्राह्मणाभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चऐसोप्रसङ्गः। इयङुवङोस्तु नायं परिहारः। वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्यथेकोयणचीतिद्ध्याश्रयती

त्यादावप्रत्ययेप्यनर्थकेप्यचि यणादेशो भवत्येवंश्र्यर्थमित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः। युष्मत्सामेति साम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोप्रसङ्गः। तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वान्तातङोऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्यनुडभावः। प्राणाइ

कथम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम्। अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि। क्वचिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति। क्वचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्येति। अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये। यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे। प्राकरोत्। उपेहि ष्टा उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादितदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः॥

त्यत्रानस्याप्रत्ययत्वान्नुगभावः। भितत्त्वेयं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्। अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाह। अथवेति। सिद्धं त्विति। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्यते। एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम्। यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे। अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते। अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः। हलन्द्वितिसंप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हलः॥ अणग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाह। इह कस्मादिति। अविशेषणमिति। प्रकाश इत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाणविशेष्य इत्यर्थः। अवाचेति। चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घो प्रसङ्गः। यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः संबन्ध एवं योगान्तरेपीति भावः। लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह। नैष दोष इति। एवमपीति। केवलाणग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः। तन्निवृत्तौ त्वच्यभिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति यथालक्षणमिति। माभूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः। अथानन्त्यानुप्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यनेनत्रा

हलः॥ इह कस्मान्न भवति। तृतीयः। अणप्रकरणात् ऋकारस्याप्राप्तिः॥ अणप्रकरण इकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति। अण इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति। तद्वै इकः काश इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। इग्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्। अविशेषणमिग्ग्रहणमणइक इति। यदि तर्हि अविशेषणमिग्ग्रहणम्। चोदीर्घो भवतीति। इह न प्राप्नोति। अवाचा। अवाचे। नैष दोषः। अणग्रहणमनुवर्तते। इग्ग्रहणं निवृत्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अथवोभयं निवृत्तम्। कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात्। किं निपातनम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति॥ नामि॥ किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत। केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति। नुडयमामुभक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अत उत्तरं पठति। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न-नुड् भवेत्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे नुट् स्यात्। अग्नीनाम्। इन्द्रूनाम्

पि ब्रूमः। अथवेति। चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः॥ नामि॥ नुट्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृते ऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेणासनकारकनिर्देशमिति मत्वाह। किमर्थमिति। इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह। केनेदानीमिति। चोदकः स्वाभिप्रायमाह। आमिति। नामि दीर्घ इति। योयं नामि दीर्घ उच्यते स यथामीति सूत्रन्यासे नामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घप्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुडू न स्यादित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरस्त्वनवकाशत्वाच्छक्नोति नुटं बाधितुमिति मत्वाह। इदमिहेति। नन्वनवकाशत्वाद्धि प्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वान्नुडिति। एवं मन्यते द्वावपि नुड्दीर्घावनवकाशौ। तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाभावादवश्याश्रयितव्येऽत्र मेव विप्रतिषेधोपपत्तिः। वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रित्योक्तम्। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध इति। तत्रानवकाशत्वान्नुटः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम्। नित्यं दीर्घत्वमिति॥ तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट् अग्नीनामित्यत्र नित्यत्वाद्दीर्घेण बाध्यते। तत्र वचनादिति। भूतपूर्वगत्यैवेति भावः। वचनादिति। वचनात्स्यादिति चेद् यत्र दीर्घत्वं

इदमिह संप्रधार्यम्। दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यं दीर्घत्वम्। कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याह। यं ह्रस्वान्तान्नुडिति। न च ह्रस्वान्तोऽस्ति। तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनाद्यत्र तन्नास्ति। नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते। तिसृणां च तसृणामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति। तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। त्रेस्त्रय इति। इदं तर्हि। त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः। नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते। ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति। उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम्। नोपधायाश्च चर्मणाम्॥ नोपधाया नामि यथा स्यात्। इह मा भूत्। चर्मणाम्। नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम्॥

नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्। सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण्न स्यादित्यर्थः। तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वाद्ध्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह। नैकमुदाहरणमिति। अन्यथा नृनद्यापो नुडिति ब्रूयात्। तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः। उत्तरार्थमिति। नोपधायाश्चेति। चशब्दस्तर्ह्यर्थे। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इन्हन्पूषा॥ हनः क्वौ विति। वृत्रं हतवान् ब्रह्महा भ्रूणहेति क्विप्। तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति। सर्वनामस्था-
५ ने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ विति प्राप्नोति॥ तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणा वित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यप-
पुंसयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति। तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात् सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्याभाव्यमन्यत्रेति
वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे तु नासिकलक्षणादीर्घप्रसङ्गः। सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रस
ङ्गान्न कश्चिद्दोषः स्यात्। इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति। वृत्रहणा विति। अत्र चे

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ सौ च॥ हनः क्वावुपधादीर्घत्वमसङ्गः। हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती ति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृत्रहणौ वृत्रहण इति। नियमवचनात्सिद्धम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मा- न्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः। नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति। क्वान्यत्र। ब्रह्महणि। भ्रूणहनि। एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान्। दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं स- र्वनामस्थाने विनियम्य इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्।

दीर्घत्वं मन्यसे तन्न। यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः॥ इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह। नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति॥ एवं तर्हीति॥ अत्र तु योगविभागः क्रियते। तत्राद्येन नियमेनान्त रङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते। द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः॥ सुड्ग्रहणं सर्वनामस्थानो पलक्षणमिति शसादेशोपि विशिर्गृह्यते। इति शब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः। नदुष्येदित्यनेन च संबध्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शावेवेति। अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सत् संपद्यते। यदा च शौ सौ चेति यौगपद्येन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते। भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्ट। ततः सौ चेति। एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्य एकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह। शास्मीति। शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः। पूर्ववत्सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते। सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषं प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु। अस्मत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षा कृतः संबन्धः स्यादित्यत इति तन्निवृत्त्यर्थमाह। असमीक्ष्येति। सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः। वृत्रहाणीति। विशेषानाश्रयणात्। वृत्रहे वाचरतीति

इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र। शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्। ततः शौ। शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र। ततः सौ। सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र। भ्रूणहनीति तथा स्यन्न दुष्येत्। तथा स्यम्भ्रूणहनीति न दोषो भवति। शास्मि निवर्त्य सुटीत्य विशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य॥ अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव। ततः सौ। सावेव। वृत्रहाणि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। वृत्रे वृत्रहायते॥ दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यदि दीर्घविधौ च न दोषः॥ उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः। न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम्।

क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। दीर्घविधेरिति। इह यदि येन नाप्राप्तेरित्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात्। अथ मध्येऽपवादा इत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते। तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्त- रामः
स्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः॥ हन्तेर्यः हन्ति यस्तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः। कश्चित्तु हन्तेति निपातोऽभिमुखीक- ५
रणार्थः पठ्यते। यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूतदृत्यादौ चावपि न दोषः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपिदोषंपरिहर्तुमाह। सुड्यपीति। अपिशब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेधदूत्य
नेनसंबध्यते। इहहिद्विविधंसर्वनामस्थानंशिःसुट्च। शिर्नपुंसकसंबन्धी। सुट्स्त्रीपुंसयोः। सुडनपुंसकस्येतिवचनात्।
तत्रतुल्यजातीयापेक्षोनियमःआश्रीयमाणोऽव्यवच्छेद्याभावादनर्थकएवनियमःस्यादितिनियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्यदी
र्घस्यनियमेनव्यावृत्तिरित्यर्थः। यस्यहीति। यस्यनपुंसकस्यसंबन्धिनिशौनियमःक्रियतेसुटिसर्वनामस्थानसंज्ञके एत
न्नपुंसकंनास्त्यनपुंसकस्येतिवचनात्। तेनकारणेननतत्रसर्वनामस्थानेसुटिनियन्तृत्वंदीर्घत्वंनसंभवतीतिसामर्थ्यादवि

सुड्यपिवाप्रकृतेनवकाशःशौनियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे। अथवानुवर्त्तमानेसर्वनामस्थानप्रकरणेऽनवका
शःशौनियमःअप्रकृतस्यापिदीर्घत्वस्यनियामकोभविष्यति। कथम्। यस्यहिशौनियमःसुटिनैतत्तेननतत्र
भवेद्धिनियम्यम्॥ यस्यहिशिःसर्वनामस्थानंनतस्यसुट्। यस्यचसुट्सर्वनामस्थानंनचतस्यशिः। तत्र
सर्वनामस्थानप्रकरणेनियम्यंनास्तीतिकृत्वाऽविशेषेणशौनियमोविज्ञास्यते। दीर्घविधिर्यइहेन्प्रभृती
नांतंविनियम्यसुटीतिसुविद्वान्॥ शौनियमंपुनरेवविदध्याद्भ्रूणहनीतितथास्यनदुष्येत्॥ शास्मिनिवर्त्ये
सुटीत्यविशेषेशौनियमंकुरुवाप्यसमीक्ष्य॥ दीर्घविधेरुपधानियमान्मेहन्तियिदीर्घविधौचनदोषः॥ सु
ड्यपिवाप्रकृतेऽनवकाशःशौनियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे॥ यस्यहिशौनियमःसुटिनैतत्तेननतत्रभवेद्धिनियम्यम्॥

शेषेणनियमआश्रीयते। एतदुक्तंभवति। यदितुल्यजातीयापेक्षोनियमआश्रीयतेतदाशौनपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वंसर्वनाम
स्थानत्वंचास्तीतितदाश्रयेनियमेविज्ञायमानेऽयमर्थःस्यात्। इन्हन्पूषार्यम्णांनपुंसकानांशावेवसर्वनामस्थानेदीर्घो-
भवतिनसर्वनामस्थानान्तरेइति। नचतेषांनपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानमस्तीतिनियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणापन्नं
सर्वनामस्थानत्वंसामर्थ्यप्रापितसंनिधानंचनपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्यप्रत्ययमात्रेस्त्रीपुंनपुंसकसंबन्धि
निदीर्घत्वव्यावृत्तिःक्रियतइतिसर्वमिष्टंसिद्धम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

निदीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्वमिदं सुस्थम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ अत्वसन्तस्येति। सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम्। अत्वन्तविषयं तु वचनम्। अननुबन्धकग्रहण इति। उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम्। भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाह। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यत इति। परिभाषान्तरमाश्रित्याह। एवं तर्हीति। स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः। स चान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः ॥ यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद्ग्रहणं न प्राप्नोति। उच्यते। आनन्तर्यलक्षणोऽनुबन्धानुबन्धवतोः संब-

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम्। अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमान्। यवमान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते। सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम्। एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोऽपि न प्राप्नोति। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। पकारलोपे कृते न अतुबन्तं भवति। अत्वन्तमेव। यद्येव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेव मतुकारलोपे कृते नात्वन्तम्। ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम्। यद्येव तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेव मतुबन्तमपि। एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः ॥ अत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम्।

न्धे तवतुशब्दस्य ककारोऽनुबन्धो न त्व—तुशब्दस्य। मतुपि तु पकारोऽतुपूशब्दस्यानन्तर इति नेनासावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः। पकारलोप इति। अयमत्रार्थः। पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्यानुत इह एकदेशस्य। ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणाद् व्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः। श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात्। न च पकारः श्रूयते। इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोऽपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह। यद्येवेति। इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्यास्त्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह।
यद्येवेति। इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाह। एवं तर्हीति। ॥

भा॰ के॰ ७ इतरस्तुयथोपलब्धिस्मरणंन्याय्यंनचमतुपःक्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमितिमत्वाह। नसिध्यतीति।सानुबन्धकप्रस्तावात्। ६४१
सानुबन्धकेष्वित्युक्तम्।रूपनिर्ग्रहश्चेति।रूपनिश्चयइत्यर्थः।नान्तरेणलौकिकमिति।अव्यभिचाराल्लौकिकस्यप्रयोगस्यप्रा-
धान्येनोपादानम्।तदसंभवेतुशास्त्रीयप्रसङ्गाश्रयइत्याह।तस्मिंश्चेति।उपदेशेचैतदिति।पकारेसत्यत्वन्तत्वाभावात्।अत-
स्त्वेकदेशंयतमाश्रित्यपयतोश्चातदर्थइत्यत्रग्रहणेप्राप्तेतदनुबन्धकपरिभाषयानिवृत्तिःक्रियते।यदिपुनरिति।सूत्रेउका-
रमनुच्चार्येत्यर्थः।तत्राच्छब्दस्यकेवलस्यशास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणंभविष्यतीतिनार्थःपितउपसंख्यानेन।जगदि-
ति।द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेतिक्विप्।गमःक्वावितिमलोपः।जनंगच्छतीतिक्विप्चेतिक्विप्।पचन्निति।अच्छब्दोऽत्रार्थवा

नसिध्यति।इहहिव्याकरणेसर्वेष्वेवसानुबन्धकग्रहणेषुरूपमाश्रीयते।यत्रास्येतद्रूपमिति।रूपनिर्ग्रहश्च
शब्दस्यनान्तरेणलौकिकंप्रयोगम्।तस्मिंश्चलौकिकेप्रयोगेसानुबन्धकानांप्रयोगोनास्तीतिकृत्वाद्वितीयः
प्रयोगउपास्यते।कोसौ।उपदेशः।उपदेशेचैतदतुवन्तंनात्वन्तम्।यदिपुनरच्छब्दंगृहीत्वादीर्घत्वमुच्यते।
नैवंशक्यम्।इहापिप्रसज्येत॥जगत्॥जनगन्।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्यनभविष्यति।इहा
पितर्हिनप्राप्नोति।कृतवान्।भुक्तवानिति।क्वतर्हिस्यात्।पचन्।यजन्।नवेअत्रेष्यते।अनिष्टंचप्राप्नोति।
इष्टंचनसिध्यति।तस्मादुपसंख्यानंकर्तव्यम्।अङ्गनगमासनि॥

नित्यत्रैवदीर्घप्रसङ्गः।तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दंगृहीत्वादीर्घोविधातुमशक्यइतिपित
उपसंख्यानंकर्तव्यमेव।अन्येत्वसेवान्तशब्दसंबन्धोनत्वतुनैवेतिव्याचक्षाणामतुपोग्रहणंसाधयन्ति।अपरेत्वन्तग्रह
णात्सामर्थ्येलब्धेतदन्तविधावधिकत्वाद्यथाकथंचित्तदन्तनागृह्यतइतिमन्यमानामतुपोग्रहणंव्याचक्षते।अङ्गनग राम॰
मासनि॥इहबहवोगमयः।गम्लृगतावितिधातुः।णौगमिरबोधनेसनिचेतीणादेशोगमिः।इएवदिकइतिवक्तव्यमि ७
निइकादेशः।इङश्चेतिइङादेशश्च। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह। गमेर्दीर्घत्वइति। इकइणइङ् इत्यागमिरेकएवादेशइङोपलक्ष्यते। तथा च भाष्यकृत्परतोव क्ष्यति। अचःस्थाने योहनिगमीइति। एवं चेणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपदइङ्भावे दीर्घत्वे न भाव्यमित्याहुः। संजिगांसदिति। संपूर्वाद्गमेः सन्। छान्दसत्वादिडभावः। लङ्। सकर्मकत्वात्परस्मैपदम्। बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। तस्मादिङ् ग्रहणमिति। भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः। ये तु इङ् ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मतेन इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः। योगविभागइति। अचःसनीत्येको योगः। तत्र दीर्घश्रुत्याच्चारि भाषोप

गमेर्दीर्घत्वे इङ् ग्रहणम्। गमेर्दीर्घत्वे इङ् ग्रहणं कर्तव्यम्। इङोगमेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संजिगंसते वत्सोमात्रेति। अग्रहणेह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः। अक्रियमाणेहीङ् ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत। संजिगंसते वत्सोमात्रेति। नवाछन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ् ग्रहणानर्थक्यम्। नवा इङ् ग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात्। छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते। स्वर्गंलोकं संजिगांसत्। छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ् ग्रहणमनर्थकम्। यथैव तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति। एवं भाषायामपि प्राप्नोति। तस्मादिङ् ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अचः सनि। अजन्तानां सनि दीर्घो भवति। ततो हनिगम्योः। हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति। अचइत्येव। अचःस्थाने योहनिगमी। अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किंचातः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनप्रतिषेधः। सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिचीषति। तुष्टूषतीत्येवमर्थम्। एवं तर्हि निवृत्तम्। अनधिकारे उक्तम्। किमुक्तम्। हनिगमि दीर्घत्वेऽज्ग्रहणमिति।

स्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धे अज्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते। अचःस्थाने इति। संभवाद्गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सहनिर्देशात्तूभयोपादानम्। चिचीषतीति। अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्। हनिगमि दीर्घत्वेज्ञिति। अच इत्यत्र तत्क्षेपपक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वै उक्तमेतदिति। ननु छेशोनापि तदपवादः। किं तर्हि। द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते। तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथे
८ ष्टत्वाद्विनिगमिष्यामस्त्विशेष्यतेइति सिद्धम्। च्छ्वोः शूडनुनासिके च। अथेति। च्छ्वोरिति एकापि षष्ठी ह्यग्रहणकवाक्ये श्रुता
प्रक्रियावाक्यसंबन्धिभेदाद्भिद्यते। क्वचित्स्थानषष्ठी। क्वचिदवयवषष्ठी। यथा फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकि
धतश्चेति भावः। अस्त्विति। रूपभेदाभावादङ्गस्य योवकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परतः ऊठिति
सूत्रार्थाश्रयणादूकारस्यादिरूठ् भवति। लोपो भविष्यतीति। ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊठ् लोपस्य बाधकः
प्राप्नोति। अत्र केचिदाहुः। भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो न बाध्यते यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्या

नैष दोषः। उक्तमेतत्। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्॥ च्छ्वोः शूडनु
नासिके च॥ अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति। आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति। कस्य पुनरादिः। वकारस्य।
अस्तु वकारस्य का प्रतिपत्तिः। लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधा
याश्चेति द्वावूठौ स्यातामूठ्। एवं तर्हि नैष टित्। कस्तर्हि। ठित्। यदि तर्हि ठित् धौतः पट इति। एत्येधत्यूठ्स्विति
वृद्धिर्न प्राप्नोति। चर्त्वे कृते भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति।
असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्।

येति दध्नः कम्बलो न बाधकः। अन्ये त्वाहुः। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवर्तनादूठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृ-
तार्थम्। न च तस्मिन्नाश्रयेऽडारभ्यते इति तत्प्रवर्तनतएव। अकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते। संसर्गिभेदाद्धि वका-
रो भिद्यते। द्वावूठाविति। आगमिभेदादेको वकारात्पूर्व ऊट् स्यात्। अपर उपधाया इति दोषः। वृद्धिर्न प्राप्नोतीति। टि नस्त रामः
त्र निर्देशादस्य च ठित्वात्। चर्त्वे कृत इति। धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वं क्रियते कृते चर्त्वेए २
त्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः। असिद्धं चर्त्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमिति। उकारान्तानुकरणे चर्त्वमसिद्धमित्येत्ये
धत्यूठ्स्वित्यत्र वाहऊठित्यस्योठो ग्रहणम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आश्रयादिति। एत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः। अस्ति चान्यदिति। ननु तस्य सौत्रत्वेन निर्देशो युक्तः। तत्रोभयोरिति। धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यदूकारान्तं रूपं यच्च वाह ऊड्डित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वावसान इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते। उभयोस्तु ठित्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृते एत्येधत्यूठ्स्विति निर्देशोपपादनान्न किंचिच्चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत्। अथेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ क्वशांपद इति क्वग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः। ऊठ्त्वे इति। इह क्विंदधिकारे क्विंति तजादेः शकाराभावात्षत्वे क्वग्रहणं कर्तव्यम्।

अस्ति चान्यो वाह ऊडिति। एषोऽपि ठित्करिष्यते। तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। अथ क्विंग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। ऊठ्त्वे क्विंदधिकारश्चेत् छ्वः षत्वम्। ऊठ्त्वे क्विंदधिकारश्चेच्छ्वः षत्वं वक्तव्यम्। प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम्। तुक्प्रसङ्गश्च। तुक्च प्रसज्येत। निवृत्तेऽपि वै क्विंग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। छ्वोरिति तुका सह संनिपातग्रहणं विज्ञायते। ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति।

क्विं न खल्वनुवृत्तौ क्विंति चाक्विंति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ क्वग्रहणं पृथक् कर्तव्यं भवति। तुक्प्रसङ्गश्चेति। क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ क्वग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रत्ष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः। अस्य तु शकारस्यासिद्धत्वात्तुङ् न भवति। निवृत्तेऽपीति। परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतच्चाङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणाय सतुङ्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। ननु चैवमपीति। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति परिभाषाप्रयोजनाभावानादृता॥ सतुकेन वा छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यविधौ सति तुग्निर्देशोनर्थकः स्यात्। वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेत्
वक्ष्यते सत्तत्। यथालक्षणमप्रयुक्त इति। उत्पुच्छयतेरिति। पुतं छादयतीति पुच्छ। न्। कर्मण्यण्। पृषोदरादित्वाद्धातूप
पदयोश्छिलोपः। पुच्छमुदस्यतीति णिङ्। क्विप्। सतकारस्य छकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्पुडिति भवति। यदा तु के
वलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वात् लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति। तथेति। तकारसहितस्य छ
स्य स्थानित्वेन निर्देशेन केवलस्य छकारेण प्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उत्पुडिति वाञ्छा विति चास्ति त्यर्थः। अथवाऽप्रयु
क्तेन किंचिल्लक्षणं प्रवर्तते। प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात्। दिवउद्भावः प्राप्नोतीति। ऊठोऽवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति।

संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। एव
मङ्गस्य न भविष्यति। यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति। उत्पुदिति चेष्यते। तथा वाञ्छतेरप्रत्य
यः। वानूवांशो वांश इति न सिध्यति। यथालक्षणमप्रयुक्तो। तत्र त्वेतावान्विशेषः। अनुवर्तमाने क्विङ्ग्रहणे
छ्वः षत्वं वक्तव्यम्। तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम्। निवृत्ते दिवउद्भावः। अथ निवृत्तं। दिवउद्भा
वः प्राप्नोति। द्युभ्यां द्युभिः। अस्तु। कथं द्युभ्यां द्युभिरिति। ऊठि कृते दिवउदित्युत्वं भविष्यति। न भविष्यति। आ
न्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति। तदर्थं तपरः क्रियते।

उत्वस्यावकाशः विमलद्यु अहरिति। द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः। उत्वं भविष्यतीति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादेकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात् दीर्घः प्राप्नोतीति। भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीति ज्ञात उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात्। तदर्थमिति। दी
र्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम्। किमुच्यते एतावान्विशेष इति। यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिबादिषु भे
दो भवति। ऊठि सति देद्योतीति भवति। असति तु देदेतीति। नैष दोषः। छान्दसो यङ्लुक्। न चैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते॥ एमः
भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात् क्वचिदेव यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। अन्यथा यङो चिचेत्य ९
त्रच्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्व पुनरिति। क्विग्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। सनि झलादाविति। तेनेणिगादेशस्य गमेरजादेः सनि दीर्घो न भवति। जिगमिषतीति अधिजिगमिषन्तीति। यद्ययमिति। वाक्यकारो वच्यादि झजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति। तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्विग्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः॥ इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवत्॥ इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियतेऽयं ब्रह्मदत्त इति। शास्त्रेपि षत्वतुकोरसिद्धः। लिट् कित्। गोतो णित्। इति चात्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः। ॥क्वचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति। इहापि असिद्धवदत्राभादिति। अन्ये त्वाहुः। स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रये कहल्मध्यगतत्वाश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ

क्व पुनः क्विग्रहणं प्रकृतम्। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति। यदि तदनुवर्तते। अज्झनगमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति। नलितावैद्दोषः। सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति। काव्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति। यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ असिद्धवदत्राभात्॥ असिद्धवचनं किमर्थम्।

भवत इति। एतदपरे न मृष्यन्ति। सन्यसनिवाव तावति देशे घानिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यनिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम्। कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते। स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते। श्नसोरल्लोप इति न परकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम्। अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोसिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गात्किं तपरत्वेन। असिद्धवचनं किमर्थमिति। इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम्। तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ इतरेऽव्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वंप्रदेशान्तरेएवंस्थापितंमन्यमानआह।असिद्धवचनेउक्तमिति।उत्सर्गशब्देनसामान्यविष- ६४२
१ यत्वसाधर्म्यात्तस्यान्यभिधीयते।आगहीति।शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्।जहीति।हन्तेर्जः।गतमिति।अवयवलोपिनाम
तोलोपिनालीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्याभाष्यकारःसंपादयिष्यति।एधीति।परत्वान्नित्यत्वाच्चपूर्वमेत्वम्
एधीत्यत्रापिनित्यत्वात्पूर्वंशाभावोऽल्विधित्वाच्चधित्वेनास्तिस्थानिवद्भावः।अथात्रग्रहणमिति।यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिका
राअवध्युपादानमन्तरेणापिव्याख्यानाद्विशिष्टावधयोविज्ञायन्तेतथासिद्धवदधिकारोप्याभाद्विज्ञायते।तत्राभाद्ग्रहण-

असिद्धवच्चेनेउक्तम्।किमुक्तम्।तत्रतावदुक्तम्।षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्ग
लक्षणभावार्थंचेति।इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच।तत्रादेश
लक्षणप्रतिषेधार्थंतावत्।आगहि।जहि।गतंगतवानिति।अनुनासिकलोपेजभावेचकृतेअतोलोपःअ
तोहेरितिचप्राप्नोति।असिद्धत्वान्नभवति।उत्सर्गलक्षणभावार्थंच।एधिशाधीति।अस्तिशास्त्योरेत्वशा
भावयोःकृतयोःझल्लक्षणंधित्वंनप्राप्नोति।असिद्धत्वाद्भवति।अथात्रग्रहणंकिमर्थम्।अत्रग्रहणंवि
षयार्थम्।विषयःप्रतिनिर्दिश्यते।अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रेआभाच्छास्त्रमसिद्धंयथास्यात्।इहमाभूत्।
अभाजिरागः।उपबर्हणमिति।

स्वविषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणंनकर्तव्यमित्यर्थः।अत्रग्रहणंविषयार्थमिति।विशिष्टोयोविषयःसमानलक्षणस्त-
न्निर्देशार्थम्।तेनसमानाश्रयमसिद्धम्।व्याश्रयंतुसिद्धमित्येषोर्थोवार्तिककारस्याभिमतः।भाष्यकारोऽप्यमुमेवार्थम
त्रग्रहणस्यपरस्तात्स्थापयिष्यति।संप्रतित्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्यप्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थंमत्वासिद्धव
द्भावस्याभाच्छास्त्रमेवविषयोऽत्रग्रहणेननिर्दिश्यतइतिव्याचष्टे।अभाजिरागइति।भञ्जेश्चचिणि।रञ्जेश्च।घञिचभा रामः
वकरणयोरितिनलोपोऽनउपधायाइतिवृद्धौकर्तव्यायांनासिद्धोभवति।उपबर्हणमिति।।वृहिवृद्धावित्यस्यबृंहेरच्य- १०
निटीतिनलोपोगुणेसिद्धोभवति।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कानि पुनरिति। अन्यथासिद्धिं मत्वा पृच्छति। शासिहाविति। इहेत्वबाधनाय शास्त्रिरे वादेशः शासो विधीयते। ततोऽसत्त्वलन्तत्वा
त्सिद्धं धित्वमित्यर्थः। धि चेति सकारस्य लोप इति। धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते। चकाधीत्येवं भवतीति निर्णेष्यते। ए
त्वमपीति। श्नसोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एत्वं विधीयते। श्नसोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्तनात्
न लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः संपद्यते तदाह। न च सकारस्येति। कुर्विति। कृ उ हि इति स्थिते हिलुकः परत्वात् प्राग्गुणः उत्वा

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ प्रयोजनं शेत्वं धित्वे॥ शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम्। एधि शाधीति। अ
स्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। शाभावस्तावन्न प्रयोजयति
। एवं वक्ष्यामि। शास इद्धौ शा हाविति। यत्वभूतः सकारः तत्र सात् धित्वं धि चेति सकारस्य लोपः। अथवा आ हावि
ति वक्ष्यामि। एवमपि सकारस्य प्राप्नोति। उपधाया इति वर्तते। तत्रोपधाया आत्वे कृते सात् धित्वं धि चेति सकार
लोपः। अथवा न हाविति वक्ष्यामि। तत्रैत्वप्रतिषेधे सात् धित्वं धि चेति सकारलोपः। एत्वमपि लोपापवादो वि
ज्ञास्यते। न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति। करोतेर्हि लोप उत्वे प्रयोजनम्। कुर्वित्यत्र हिलोपे कृते सार्वधातुके प
र उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य
प्रयोजनम्। सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे यथा स्यादुत्वम्। तास्तिलोपे एण्यणादेशः अडाड्विधौ॥ तलोपोऽस्ति
लोप इणश्च यणादेश अडाड्विधौ प्रयोजनम्। अकारि ऐहि इति। तलोपे कृते लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः। अ
सिद्धत्वाद्भवतः। अस्तिलोप इणश्च यणादेशः प्रयोजनम्। आसन्। आयन्। इणस्तोर्यणलोपयोः कृतयोरन
जादित्वादाडुन प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। लोपादा
ड्बलीयानिति। यदयं श्नसोरल्लोप इति तपरकरणं करोति।

च प्राङ् नित्यत्वाद्धिलुक्। तत उत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति। तलोपे कृत इति। नित्यत्वात्। यदयमिति। तपरकर
णस्य प्रयोजनम् आस्ताम् आसन्नित्यादावाटि कृते वा णीदाङ्बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा माभूद्धाकारस्य लोप इति। यदि प्रा
ग्लोपः स्यात्ततोऽनजादित्वादाटो भावात्लोपनिवृत्त्यर्थं न परत्वं न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एरनेकाचइति। आटमन्तरेणानेकाजिएनभवतीतिपूर्वमाडूभवतीत्यनुमीयते। ईयतुरित्यादौयोगविभागमन्तरेणयणः सि
द्धत्वादाड्विध्यर्थमेवयोगविभागोविज्ञायते तेननित्योपियणादेशोऽकृतआटिनभवति। तत्रोपदेशावस्थायामिति। अ-
न्तरङ्गानपिविधीन्बाधित्वालुङादिषुपदेशएवाडाटौभवतइत्यर्थः। अथवेति। आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृ
तेषुलुङादेशेषुलावस्थायांलब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौभवतइत्यर्थः। सर्वथेति। त्रिष्वपिपरिहारेष्वयजादीनांलाव-

इएयणादेशश्चापिनप्रयोजयति। यणादेशेयोगविभागःकरिष्यते। इणोयणभवतीति। ततःएरनेका
चः। इणोयणभवतीति। ततः। असंयोगपूर्वस्य। असंयोगपूर्वस्ययणभवति। एरनेकाचइत्येव। सर्वेषामेषप
रिहारः। उपदेशइतिवर्तते। तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौभवतः। अथवार्धधातुकइतिवर्तते। अथवालु
ङ्लङ्लृङ्क्ष्वडितिद्विलकारकोनिर्देशः॥ लुङादिषुलकारादिष्विति। सर्वथाप्युत्तओप्यनइ
तिनसिध्यति। वक्ष्यत्येतदजादीनामटासिद्धमिति। अनुनासिकलोपोहिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च॥ अनु
नासिकलोपोहिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चप्रयोजनम्॥ आगहि। जहि। गतः। गतवानिति। अनुनासिकलोपेकृ
तेजभावेचकृतेअतोहेरतोलोपइतिचलोपःप्राप्नोति। असिद्धत्वान्नभवति। अनुनासिकलोपस्तावन्नप्रयोज
यति। अल्लोपेउपदेशइतिवर्तते। यद्युपदेशइतिवर्तते। धिनुतः। कृणुतः। अत्रनप्राप्नोति। नैषदोषः। नोपदे
शग्रहणेनप्रकृतिरभिसंबध्यते। किंतर्हिआर्द्धधातुकमभिसंबध्यते।

स्थायांसंप्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादट्प्राप्नोतीत्यर्थः। अटासिद्धमिति। आटश्चेतियत्सूत्रंतदटश्चेतिक्रियते।
अचीत्यधिकाराच्चहलिवृद्ध्यभावः। कथमायन्नासन्निति। यावतेणस्तोर्यणलोपयोःकृतयोर्वृद्धिर्नास्ति। अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धि
र्भविष्यतीत्यदोषः। नानाश्रयत्वाच्चवार्णादाङ्गंबलीयइतिनास्ति। कृतायांवृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः।
इणोपिवृद्धेरैकारस्ययणनभविष्यतीतिइणोयणएरितियोगविभागात् इकारान्तस्येणोयणविधानात्तदभावाच्चयाडादेशे
कृतेआयन्नितिभविष्यति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्धधातुकोपदेश इति। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः। तत्र धिन्विकृण्व्योरचेति उ प्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्ध्यत्यल्लोपस्यस्य च परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः। प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते न त्वत इति। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्रव्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराकरणायैवं निर्देशः कृतः। आगहीति। अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुगभावः सिद्ध्यति। मघोन इति। मघमस्यास्तीति...

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति। जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते। अतो हेः। ततउतश्चेति। हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्। प्रत्ययादित्युभयोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते। न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। अनुनासिकलोपो हिलोपे पि प्रयोजयति। मण्डूकिताभिरागहि। रोहिदश्व इहागहि। मरुद्भिरग्न आगहि। संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम्। मघोनः पश्य। मघोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। रेभावे आल्लोपे प्रयोजनम्। किंस्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। छान्दसो रेभाव इति।

न्सीवनिपो चेति वनिप्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति। एषा हि परिभाषा नाहड इत्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया। तस्याप्रवर्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा। अव्युत्पन्नमिति। ततश्च तद्धिते विधीयमानो कारलोपो न भवति। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नस्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः। रेभावे कृत इति। नित्यत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लिट्चेति। सार्वधातुके श्नपूर्वोक्तो द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वनिषेधादाकारलोपः। वार्त्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्त्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः। उत्तुत्क्वजइति। सार्वधातुके परइति। अथ सार्वधातुक एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते। नैवं शक्यम्। उकारलोपएव सत्युत्वं स्यात्। कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात्। कुर्व इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमिति चेन्न। वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते। ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीय माणे नित्यत्वात्कृते ण्युकारलोपे न लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति। अत्र हि परत्वाद्गुणे कृते उकारलोपः। तत्र स्थानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः। प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत्। एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्थानिवत्त्वं भाष्यकारेणनाश्रि

लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपित् ङिद्वदिति ङित्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति। यदि तर्हि अयं योगो नास्ति॥ उत्तुत्क्वजः कथमोर्विनिवृत्तौ॥ इह कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इति उत्वं न प्राप्नोति॥ णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः॥ इह चकारयतेः कारिष्यते। णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति॥ अस्तु वनस्तव योगमिमं स्यात् लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य॥ इह चाकारितराम् अहारितरामिति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात्॥ चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः ॥ इह स्यसिचूसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्च॥ किं च णिलोपश्च॥

तम्। अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम्। ततो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम्। ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति न द्विधो नास्ति स्थानिवद्भावः। ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति। म्वोरुकारलोपविधानात्। सार्वधातुके परत उत्वविधानात्। नैतदस्ति। मकारवकारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम्। कारिष्यत इति। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम्। चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम्। इट्चेति। चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्वोरिति। अतउत्सार्वधातुकेइत्यत्र म्वोर्यचेत्यनुवर्त्तनात् कृतेउकारलोपेऽअतउत्वंभविष्यतीत्यर्थः। मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्यविशेषणात्कुर्मइत्यादावुत्वाभावः। आरभ्यमाणेपीति। अनेकपरिहाराश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवंमाभूदित्येवम मर्थमारभ्यमाणइत्यर्थः। पपुषइति। ननुचान्तरङ्गत्वादिटाभाव्यम्। नचसंप्रसारणेकृतेयीटोनिवृत्तिः। निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइत्यस्याः परिभाषायाभाष्यकारेणानाश्रयणात्तथाचचावित्यत्रोक्तमिहान्यैचौप्रत्यङ्गस्यप्रतिषेधमारभन्ते। तदिहापिसाध्यमित्यकारस्यनिवृत्तावपियणाद्यादेशनिवर्त्तनार्थेनदुक्तम्। तथाचक्वोरित्यत्रोक्तमवश्यमत्रनुगभावार्थोय

म्वोरपियेचतथाप्यनुवृत्तौ॥ इहापिकुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। म्वोर्यचेति। एतदप्यनुवर्तिष्यते॥ चिणलुकिचक्ङित एवहिलुकृस्यात्॥ चिणलुक्यपिहिप्रकृतंक्ङिन्नहणमनुवर्तते। क्वप्रकृतमूगमहनजनखनघसांलोपःक्ङित्यनङीति। तद्धैसप्तमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। चिणइत्येषापञ्चमीक्ङितीतिसप्तम्याःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। उत्तुकृञः कथमोर्विनिवृत्तौणेरपिचेटिकथंविनिवृत्तिः॥ अन्नुवतस्तवयोगमिमंस्याल्लुक्चिणोनुकथंनतरस्य॥ त्वंभगवान्कृतवांस्तुनदर्थंतेनभवेद्धिटिणेर्विनिवृत्तिः॥ म्वोरपियेचतथाप्यनुवृत्तौ चिणलुकिचक्ङितएवहिलुकृस्यात्॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगेसिद्धंवसुसंप्रसारणमज्विधौ॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगेवसोःसंप्रसारणमज्विधौसिद्धंवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पपुषःपश्य। तस्थुषःपश्य। निन्युषःपश्य। चिच्युषःपश्य। लुलुवुषः पश्य। पुपुवुषः पश्यइति। वसोःसंप्रसारणेकृतेअचीत्याकारलोपादीनियथास्युरिति।

त्तःकर्तव्योन्तरङ्गत्वाद्धितुकृप्राप्तिरिति। कृतेपिश्कारेकृतस्यतुकोनिवृत्तिंमत्वाचैतदुक्तम्। एवंतर्हिनित्यशब्दद्दर्शने प्रविभज्यावयवेषुकल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोनास्तीतिपपावस्अस्इतिस्थितेनित्यत्वादिटंबाधित्वासंप्रसारणं भवत्यल्विधित्वाच्चस्यानिवत्त्वाभावादिटोप्रसङ्गः। अथवासंप्रसारणंतदाश्रयंचबलीयोभवतीतिअत्रविषयेपूर्वमिटूनप्रवर्तते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पपुष इति। पपुंस नो नीति जनस नेति विट्। विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाला हेतोपेनाश्रीयते। अव्याप्तिप्रसङ्गात्। चाखायितेति। खनतेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्ये विभाषेत्यात्वे द्विर्वचने च तद्विरूपम्। अधिकारादपीति। ततश्चाभाद्ग्रहणं विषयार्थमत्र ग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थं संपद्यते। असि

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणं चैव वहि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च। आत्वं यलोपाल्लोपयोः। पपुषो नवाजान्। चाखायिता। चाखायितुम्॥ आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पपुषो नवाजान्। पपुष इत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतो धातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति। चाखायिता। चाखायितुमिति। आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्य हलइति यलोपः प्राप्नोति॥ समानाश्रयवचनात्सिद्धम्॥ समानाश्रयमसिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। इह तावत् पपुषः पश्य। तस्थुषः पश्य। निन्युषः पश्य। चिच्युषः पश्य। युयुवुषः पश्य। लुलुवुषः पश्येति। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम्। पपुष इति। विटि आत्वं विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः। चाखायिता चाखायितुमिति यङ्यात्वं यङन्तस्य चार्धधातुके लोप इति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अत्र ग्रहणसामर्थ्यात्। ननु चान्यदत्र ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किमुक्तम्। अत्र ग्रहणं विषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति। इह पपुषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वं चेति। तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम्। बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम्। नैष दोषः।

द्धत्वं प्रत्युक्तमिति। समानाश्रयत्वपरिग्रहात्। बहिरङ्गल   क्षणं त्विति। यद्यपि नाजानन्तर्य इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः। ॥

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति।नहिवस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गंबहिरङ्गंवास्वभावसिद्धंकिंचिदस्ति।परस्परापेक्षयायुगपत्प्राप्तौनयोरव
स्थानात्।यथास्योनइत्यत्रयणगुणयोः।पपुषइत्यादौतुयुगपत्प्राप्तिर्नास्ति।संप्रसारणप्राप्तिकालेआल्लोपादीनांनिमित्ता
भावादप्रसङ्गः।आल्लोपप्राप्तिकालेचनिर्वृत्तंसंप्रसारणंनतच्चनिमित्तमेवाल्लोपादीनांसंप्रसारणमितिनास्तिपरिभाषो
पस्थानमित्यर्थः।यद्येवंपपावेदमित्यादावपिनाकृतेआद्गुणेएनतैरित्यैत्वंप्राप्नोतीतिनिमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषा
याअनुपस्थानप्रसङ्गः।एवंतर्ह्यन्यथाव्याख्यायते।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येषापरिभाषावाहऊडित्यत्रज्ञापिते-
त्याभाच्छास्त्रीया।अथवाविप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यत्रोपसंख्यातापिसंज्ञापरिभाषाणांकार्यकालत्वाद्धसुसंप्रसारणदेशात्वा

बहिरङ्गमन्तरङ्गमितिचप्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ।कथम्।सत्यन्तरङ्गेबहिरङ्गंसतिचबहिरङ्गेऽन्तरङ्ग
म्।नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥नानभिनिर्वृत्तेबहिरङ्गेअन्तरङ्गंप्राप्नोति।तत्र
निमित्तमेवबहिरङ्गमन्तरङ्गस्यहृस्वयलोपाल्लोपाश्चयादेशेऽप्यसिद्धावक्तव्याः।प्रशमय्यगतः।प्रत
मय्यगतः।प्रबेभिदय्यगतः।प्रचेच्छिदय्यगतः।प्रस्तनय्यगतः।हृस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्ल्य
पिलघुपूर्वादित्ययादेशोनप्राप्नोति।अत्राप्येषपरिहारः।समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति।कथम्।णावेते
विधयः।णौल्यप्ययादेशः।वुग्युटावुवङ्यणोःसिद्धौवक्तव्यौ॥

दाभाच्छास्त्रीया।आभाच्छास्त्रीयेषाल्लोपादिषुकर्तव्येषुअसिद्धेतिनप्रवर्तते।तदप्रवृत्तौचाल्लोपादीनिभवन्तीतिवाक्यार्थः
।पदान्यस्मिन्नर्थेयोज्यन्ते।सत्यन्तरङ्गइति।बुद्ध्यापेक्षितइत्यर्थः।तत्रनिमित्तमेवेति।परिभाषायाअसिद्धत्वादप्रवृत्ताविति
भावः।वसुसंप्रसारणंचैकंपरिभाषायाआल्लोपादीनांचाश्रयइतिसमानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वंपरिभाषायाः।प्रशमय्यगत
इति।हृस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वोमकारोनभवतीत्ययादेशोनप्राप्नोति।प्रबेभिदय्येति।भिदेर्यङन्तात्णिच्।तत्रयलोपस्या
सिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरोणिज्।नभवतियकारेणव्यवधानादित्ययादेशप्रसङ्गः।प्रस्तनय्येति।अदन्ताधिकारेस्तनगदीदेव
शब्दइतिपठ्यते।तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेणव्यवधानाद्यादेशप्राप्तिः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बभूवतुरिति। भूअतुस् वुक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति। ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः। नैतदस्ति। बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्दृश्यते न तु बाधकेन निवर्तितं न प्रवर्तते। उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्त्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त्तते। तेनोवर्णस्येति। उवर्णस्योपधाया उद्भवतीत्येवमाश्रयणादुवङि चकृते उवर्ण उपधा भवति नान्यथा। इन्धिभव-

बभूवतुः। बभूवुः। वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति। उपदिदीये। उपदिदीयाते। युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति। वुकस्तावन्न वक्तव्यम्। वुकं न वक्ष्यामि। एवं वक्ष्यामि। भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति। अत्रोवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। एवमपि कुतो नु खल्वेतत्। उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्याद्भकारस्येति। नैष दोषः। ओरिति वर्त्तते। तेनोवर्णस्य भविष्यति। भवेत्सिद्धं बभूवतुः। बभूवुः। इदं तु न सिध्यति। बभूव। बभूविथेति। किं कारणम्। गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावात्। नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। कथं कित्त्वम्। इन्धिभवतिभ्यां चेति। नद्वै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका। इह तु कित्त्वेन वुक् प्रत्याख्यायते। किं पुनरत्र न्याय्यम्। वुग्वचनमेव न्याय्यम्। सति हि कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी। किं कारणम्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषेधः। न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः। एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन। स्तामत्र गुणवृद्धी। गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावोश्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्त्वं भविष्यति। कथम्। ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते।

तिभ्यां चेति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह। भवेत्सिद्धमिति। नद्वै कित्त्वं वयमिति। भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्। इह तु कित्त्वेनेति। क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि चकृते उवर्णस्योत्त्वविधानात्। स्यातामेवेति। गुणग्रहणं प्रसङ्गाच्चारितम्। सि गुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः। न चैषेति। अचो ञ्णितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः। ओरित्यत्रावर्णमिति। अकारोकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इहापीति। ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद्यण्प्रसङ्गः। लोपोऽत्रेति। परत्वादिति भावः। आतो धातोरिति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः। अकारप्रश्लेषस्य तु नत्रावकाशः। बभूव। बभूविथेति। कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः। विप्रतिषिद्धे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते। कीलालपाविति। असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गात्। एवं तर्हि य्वोरिति। यदेव योरिति प्रकृतं तदेवेवर्णक्रमव्यत्ययेन य्वोरित्युक्तम्। तत्राकारोकारसमुदायनि-

इहापि तर्हि प्राप्नोति। कीलालपः पश्य। शुभंयः पश्येति। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इह तर्हि प्राप्नोति। कीलालपौ कीलालपा इति। एवं तर्हि य्वोरिति वर्तते। तेनो वर्णं विशेषयिष्यामः। य्वोरोरिति। इहेदानीमोरित्यनुवर्तते। य्वोरिति निवृत्तम्। युटश्चापि न वक्तव्यम्। युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम्। किम्। द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात्। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति। किं पुनः प्राग्भादसिद्धमाहोस्वित्सह तेन। कुतः पुनरयं संदेहः। आङायं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः संदेहं जनयति। तद्यथा आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः किं प्राक् पाटलिपुत्रात्सह तेनेति। एवमिहापि संदेहः प्राग्भात्सह तेनेति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनां भूगुणेषूपसंख्यानम्। प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनां भूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। शुनः पश्य। शुना। शुने। संप्रसारणे कृते ल्लोपोन इति प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेन सिद्धत्वम्। असिद्धत्वात्तस्य न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधो भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ सत्याम्।

र्देशेऽपि य्वोरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति नत्ववर्णस्येति। इहेति। भुवो वुग्लुङ्लिटोरुदुपधाया इत्यत्रा न व्यञ्जनपरस्येति। व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः। श्रुतिभेदपक्षेऽपि यणो मय इति द्विर्वचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति। शुन इति। श्वन्शब्द इति श्विने संप्रसारणं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह। अयमस्तीति। अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य। एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्ते ६४२
१५ नोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति। श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। उपसंख्यानवाद्या
ह। नैवेति। तृतीयादिस्वरस्येति। सावेकाच इति प्राप्तस्य। तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इ
ति विशेषोस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरितिहलादौ विभक्तावस्ति। सएवाह। यत्र न र्हीति। चार्थे तर्हि श
ब्दः। न केवलं शुना शुने इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्रा
प्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। न हि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं येन केनचिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषे

अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति।
किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्व
रस्यायं यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति शुनः पश्येति। एवं तर्हि नायं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन
केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति। यदि पु
नरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति।

ध इति। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः। किं तर्हि। विभक्तेः प्राप्तस्योदा
त्तमात्रस्येत्यर्थः। विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति। अत्रोपसंख्यानवाद्याह। यत्र
तर्हीति। बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः। तत्राल्लोपवादिमतेनानउपधालोपिन इति ङीप्। बहोर्नञ्वदुत्तरपद रामः
भूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भा १५
वः। उपसंख्यानवाद्याह। नैवं शक्यमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। न गोश्वन्नित्यनेन निषिध्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनि ज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः। एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः। विद्यते तु विशेषः। अल्लोपे सत्युपधालोपित्वाट्टुङीपा भाव्यं बहुशुनीति। तदभावे तु बहुश्वेति भवति। गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः। सह तेनासिद्धमित्येतत्त्वान्तेष्वापयिष्यते। तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम्। स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम्। डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम्। क्वचित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीया-

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति। नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति। अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। मघोनः पश्य। मघोना। मघोने। संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं नस्याप्येष न दोषः। कथम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। भूगुणः। भूयान्। भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति। यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः। कथम्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्। भूमेति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति। अथवा पुनरस्तु सह तेनेति।

दिस्वरस्य। एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति। अत्र पाठे न तर्हि शब्दश्चार्थे व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात्। यस्य पुनरिति। ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः। नैष दोषः। गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे कृते भूभावः। न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषश्चक्रके दृष्टत्वाद्व्यवस्थाश्रयणात्। भूमेति। भत्वाभावादत्र गुणाभावः। निपातनादिति। ह्रस्वान्तेप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आभादिति चेदिति। प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानाद्भिविधावाकारो बोद्धव्यः। पपुष इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन्पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम्। सौरी। सूर्येणैकदिगित्यण्। यस्येति लोपस्ततो ङीप्। पुनर्यस्येति लोपः तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यल्लोपाप्रसङ्गः। ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्यासिद्धत्वादुपधा यकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव। स्थानिवद्भावोपि यल्लोपविधौ प्रतिषिद्धः। भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाददोषः। वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यल्लोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते। नित्यत्वेप्यकारलोपस्य। टिले

आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयल्लोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः॥ आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयल्लोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्यात तस्थुषः निन्युषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। युयुवुष इति। वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति। यल्लोपः। सौरी। बलाका। यो सावेयकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् ईतियकारलोपो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। अणि अकारलोपः। अणन्तस्येति यल्लोपः। प्रस्थादिषु। प्रेयान्। स्थेयान्। प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। एवं टिलोपोपि न भविष्यति॥ श्नान्नलोपः॥ अथ किमर्थं श्नमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नान्नलोप इत्येवोच्येत।

पोपीति। नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावो सिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम्। टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति। नैष दोषः। आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः। तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोपः क्रियते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः। उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात्। अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोपि नास्ति॥ श्नान्नलोपः॥ किमर्थमिति। यथान्तरेण मकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यते अन्यस्यासंभवात्तथापि विनापि शिन्निर्देशे नम्नमेव ग्राहिष्यत इति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्दितेति। इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेदुपदेशावस्थायां नुमिसत्यप्रत्ययादित्यकारार्थं तथा नन्नन्दतुरित्यादौ कृतेपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात्। क्ङितिसतीति। अमेवङ्ङिद्दलिङ्गित हि नस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः। कथं पुनः संभवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमीशक्याविज्ञातुम्। यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः। क्ङितिसतीत्येवं हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नाक्ङितक्ङितीत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम्। यदात्वौपश्लेषिकेधिकरणेसप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथपरस्येति अनियमप्रसङ्गे नियमायपरिभाषोपस्थानम्। नन्दमानइति। ताच्छील्यादिषु चानश्कृते शपि च चानशो व्यवहितस्यापि ङित्त्वाभावान्नलोपप्रसङ्गः। क्वचिन्नन्द्यमानइति पाठः। तत्र यगाश्रयेण लोपप्रसङ्गः। अर्थवत्परिभाषानुविकरणेन।

नान्नलोपइती यत्तुच्यमाने नन्दितानन्दकइत्यत्रापि प्रसज्येत। एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपो निदिताम्। ततो हलउपधायाः क्ङितीति। अनिदितामिति। नैवं शक्यम्। इहहि नस्यान्नुहि नस्ति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवं नन्दितानन्दकइत्यत्रापि प्रसज्येत एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते। एवमपि हि नस्तीत्यत्र न प्राप्नोति। नैषा परसप्तमी। का तर्हि। सत् सप्तमी क्ङितिसति। एवमपि नन्दमानइत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि नशब्दएवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते क्ङित्त्वेन शब्दो भवतीति। एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। इदमत्र संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोपइति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपः तस्मान्नशकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अथ क्रियमाणेपि शकारग्रहणेइह कस्मान्न भवति। विश्नानां प्रश्नानामिति।

मानर्थक्यान्नोपन्यस्ता। नशब्दएवेति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणम्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययेसंप्रत्ययइत्यत्र परिहारः संभवति। यज्ञानामिति। पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः परत्वान्नलोपइति। अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हि नस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः यत्तु सुपिचेति दीर्घत्वं तन्न सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात्। यदा तु विकरणानामपि स्वार्थे नार्थवत्ताश्री
 यते तदार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्नानां प्रश्नानामिति न लोपव्यावृत्तिसिद्धिः॥ अनिदितां हल इति॥ विलगित इति। गत्यर्थत्वा
त्कर्तरि क्तः। शकुन्तास्तिरस्त्रोपतापो गृह्यते न तु रोगो हृन्द्वोपतापगर्स्सीदिति यथा। अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्या
त्। विकपित इति। गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते। न तु स्थौल्यादिः कम्पेरतद्विष

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम्॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विलगितः। विकपितः। उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम्। विलङ्गितः। विकम्पितः। वृंहेरच्यनिटि। वृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। निबर्हयति। निबर्हकः। अचीति किमर्थम्। निबृंह्यते। अनिटीति किमर्थम्। निबृंहिता। निबृंहितुम्। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं ज्ञायते। अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीत्युच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। निबर्हितुम्। अजादावपि न दृश्यते। निबृंहयति। निबृंहकः। रञ्जेर्णौ मृगरमणे। रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्तव्यम्। रजयति मृगान्। मृगरमण इति किमर्थम्। रञ्जयति वस्त्राणि॥ घिनुणि च॥ घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। रागी॥ घिनुणि निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। त्यजरजेति। अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। दशनः दंशः करणे। दंष्ट्रा। नैतद्धातुनिपातनम्। किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्। तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति। रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम्। रजकः। रजनं। रजः इति। रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम्।

यत्वात्। वृंहेरिति। बृहि वृद्धावित्यस्य। बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। बृह बृहि वृद्धाविति पाठात्। अजादावपि न दृश्यत इति।
ततश्च दोषाय एवोपसंख्यानं स्यादिति धातुलोप इति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमे
वोपसंख्यानम्। रजयतीति। नलोपे वृद्धौ च जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्त्वाद्ध्रस्वः। प्रत्ययान्तस्येति। शबन्तस्येत्यर्थ
ः। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शब्वनिर्देशः। घिनुणस्तु नाच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्र
ञ्जेर्न भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

औणादिका इति। रजक इत्यत्र क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन्प्रत्ययः। रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। अपुंयोगे तु ङीषानभाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः। रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन्प्रत्ययः। स च बाहुलकात् टिद्द्रष्टव्यः। तेन रजनीति ङीब्भवति। रज इत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति॥ शास इदङ्हलोः॥ शासिमात्रस्येति। शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः। नियमार्थमिति। क्वावेव शास इत्त्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ माभूदित्यर्थः। यस्माच्छासेरिति। शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे त्यत्र परस्मैपदाधिकारात्तत्राङः संसर्गो हि शिष्टस्य

कि न त एवैते औणादिकाः। तद्यथा। रजकः। भुवनं शिर इति॥ शास इदङ्हलोः॥ शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम्। शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आशीरिति। किं पुनरिदं नियमार्थम्। आहोस्विद्विध्यर्थम्। कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम्। यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम्। अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम्। यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव। कथम्। अङ्हलोरित्युच्यते। न चात्र हलादिं पश्यामः। ननु च क्विबेव हलादिः। क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्त्वमिति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादङ्हलोरित्त्वम्। नित्यः क्विब्लोपः। कृतेऽप्यङ्हलोरित्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति।

शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात्। यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते। यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम्। अथ हलोऽप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते। तन्न साधारणासाधारणसन्निपातेऽपि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते। यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः। एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः। यद्यपीति। आचार्यदेशीयस्येदं वचनम्। विध्यर्थे चाशास्त इत्यादावित्त्वमनिवारितं स्यात्। आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदि वेति। यथे वेत्यर्थः। तथा चेति। तथैवेत्यर्थः। यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र प्रत्ययलक्षणेन न भव-
ति। यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः। यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव। यथाऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्व-
धातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः। इत्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङिति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्यय-
लोपेऽपि भवति। अथ वेति। वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते। अविशेषेणेति। प्रत्ययमात्रे क्ङि-
तीत्यर्थः। अङ्क्षो वाजादाविति। तेन शास्ति शशासुरित्यादावित्वाभावः। हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव। तुल्य

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि
प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति। अथैवं वक्ष्यामि। शास इदङ्हलोः। ततः क्वौ। क्वौ च शास
इद्भवति। आर्यशीः। मित्रशीः। तत आङः। आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति। आशीरिति। इदमिदानीं किमर्थम्।
नियमार्थम्। आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव। क मा भूत्। आशास्ते आशास्यते आशास्यमान इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्।
न वक्तव्यम्। अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति। अङ्क्षो वाजा
दौ नान्यस्मिन्नजादौ। इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति। आशास्त आशास्यते आशास्यमान इति। यस्माच्छासेरङ्वि-
हितस्तस्य ग्रहणम्। न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः। कथमाशीरिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। क्षिया
शीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति॥ अनुदात्तोपदेशेऽनु
नासिकलोपो ल्यपि च॥ अनुदात्तोपदेशेनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम्। प्रमत्य। प्रतत्य।

जातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते। इहापीति। शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति। यस्माच्छासेरिति। वाक्यान्तरे-
ऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति। यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते। निपातनादि-
ति। यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्वं भवति। आशीरित्यत्र तु निपातनादेव॥ अनुदात्तो॥
वा ल्यपीति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः। तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां
तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गमः क्वौ। परीतदिति। तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। संयदिति। यमेः क्विप्। ऊङ् चेति। अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च। विनापि ङित्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन। अग्रेगूरिति। ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति। भ्रूरिति। अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात्॥ जन॥ अथ किमयमिति। यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः। अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः।

ततो वामः। वा अम इति वक्तव्यम्। प्रगत्य। प्रगम्य। प्रयत्य। प्रयम्य। प्ररत्य। प्ररम्य। प्रणत्य प्रणम्य। गमः क्वौ। गमादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। परीतत्सह कुण्डिकया। संयत्। सुनदिति। ऊङ् च। ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्। लोपश्च। अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ चेति आहोस्वित् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति। किं चातः। यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति। सिसनिषति। जिजनिषते। चिखनिषति। अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम्। जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्समुच्चयः। ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति। अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम्। कथं जातो जातवानिति। प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्तते। यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन। योगविभागः करिष्यते। जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति। ततः सनि च। सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव। तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन। सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः अन्ये तनोत्यादयः। आत्वस्यावकाशः।

सिसनिषतीति। सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः। ततः सनि चेति। अक्ङिदर्थमेतत्। जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्थो हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः। सनोतेरनुनासिकलोपस्येति। सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इत्यर्थः। सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उः तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येजनादयइति। समुदायस्य कार्यविधौ यथानमवयवानां प्रवर्तते तच्चैकस्याविस्यवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति
भावः। जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदाश्रयोपितबहुत्वजनखनापेक्षः। आत्वं भवतीति। सातः सातवानित्यादौ। सनूग्र
हणं तु सनोन्यर्थमेव सिषासतीति। जनखनाभ्यां तु सनः सेट्त्वादुत्सङ्गादि लाभावः। भवतीह विप्रतिषेधइति। विप्रतिषेधेन

अन्येजनादयः सनोनेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति सातः सातवानिति। आत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो
विप्रतिषेधः। न हि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्यत्र नोत्यादयोवकाशः। सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोनवका
शः। न खल्वप्यात्वस्यान्येजनादयोवकाशः। सनोतेर्यदात्वेग्रहणं तदनवकाशम्। तस्यानवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिषेधः। एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठः सावकाशः। कोवकाशः। अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि। तनादिभ्य
स्तथासोरिति। आत्वेपि ग्रहणं सावकाशम्। कोवकाशः। सनिचाये विभाषा च। उभयोः सावकाशयोर्युक्तो वि
प्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति
। एकस्मिंहि नामाभावेपि विप्रतिषेधो न स्यात्। किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति। नैष दोषः। भवति इह विप्रतिषेधः। किं
वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेधइति। यदयं
पुमःस्याणापाजहातिसांहलीति हल्ग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हल्ला
दावीत्वं यथा स्यात्। इह मा भूत्। गोदः कम्बलद इति। यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादिह हल्ग्रहणमनर्थ
कं स्यात्। अस्त्वत्रेत्वम्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधः
। ततो हल्ग्रहणं करोति।

व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः। गोदइत्यादावाकारस्यात्र हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रिय
ते। असति हि विप्रतिषेधे ह्युभयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृतेपीत्वे आल्लोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैतदस्तीति। हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति। असत्यपि विप्रतिषेधे गोदद्भ्यादिति न सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापकवादी चाह। ननु चासिद्धत्वादिति। ज्ञापकभङ्गवाद्याह। न शक्यमिति। धियाविति। दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुकेपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवति। तस्यासिद्धत्वे आश्रीयमाणे इयङ् प्राप्नोतीति यदि अवश्याश्रयितव्यमीत्वस्यासिद्धत्वमित्यर्थः। ज्ञापकवाद्याह। नैतदीत्वमिति। अभ्युपगम्यापीत्वमाह। समानाश्रयमिति। धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोदद्भ्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ् सिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम्।

नैतदस्ति ज्ञापकम्। व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति। किंच स्यात्। यद्यजादावपीत्वं स्याद् दद्भ्य इयङादेशः प्रसज्येत। ननु चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति। न शक्यमीत्वमियङादेशेऽसिद्धं विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। धियौ धियः पियौ पियः इति। नैतदीत्वम्। किं तर्हि ध्याप्योः संप्रसारणमेतत्। समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। क्वावीत्वम्। क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः। व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। ———— लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्। शास्त्रतो नाम व्यवस्था। तत्रेत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः। लोपेनावस्थानं भविष्यति। न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं भवति।

पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह। व्यवस्थार्थमिति। ज्ञापकवाद्याह। नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति। द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनःप्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः। लोपेनावस्थानमिति। अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्वमाल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति। उच्यते। अस्मिन्नपि क्रमे ईत्वस्यासिद्धत्वात्पुनराल्लोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः। न खल्वपीति। आल्लोपे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्तव्ये। असिद्धमिदमसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य। ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनर्ज्ञापकभङ्ग्या व्याह। व्यवस्थार्थमिति। नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेणावचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते। तदेवेति। व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रेण वासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्त्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः। ज्ञापकवाद्याह। एवं तर्हीति। ई च भवतीति। अत्र क्ङितीत्यपेक्षते॥ सनः क्तिचि॥ इह रूपत्रयं सा

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। हलादावीत्वं यथा स्यात्। अजादौ मा भूदिति। कुतो ह्येतत्। ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनावस्थानं भविष्यति। न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेनाव्यवस्थानं स्यात्। तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति। कथम्। पठिष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्। नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात्। अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत। तदेतत्कथम्। इदमस्ति। आतो लोप इटि चेति। ततः। घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति। इटि च अजादौ क्ङितीति। किमर्थं पुनरिदम्। ईत्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। तत ई त्। ई च भवति घ्वादीनाम्। ततः एर्लिङि। वान्यस्य संयोगादेः। न ल्यपि। मयतेरिदन्यतरस्याम्। ततः यति। यति च ई द्भवति। सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। कथम्। सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति। अपर आह। सर्व एवायं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इह लोपोऽपि प्रकृतः। आत्वमपि प्रकृतम्। विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम्। तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्त्तव्यम्। सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति।

ध्यं सातिः सतिः सन्तिरिति। तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावति सूत्रे विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिद्ध्यतीति मत्वाह। इहेति। सर्व एवायमिति। सनः क्तिचीत्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वात् लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः। बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आर्धधातुके॥ अथद्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैवकस्मान्नोक्ता एवंहि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति। नैवशक्यम्। आभाच्छास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात्। ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्याद् दनादेशस्यैव तु स्यात्। तथाच स्व्यतुरित्यादौ ख्याञोऽसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः। कानि पुनरिति। कानिचिदन्यथापि सिध्यन्तीति प्रश्नः। चिकीर्षतीति। अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषतीत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात्। शप एव तर्हीति। शब्विधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात्। अतो दीर्घो यञीति अस्य सर्वत्राकारलोपे कोऽवकाश इति चेत्। वचनादतो लोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत तत्र च कृतार्थमुपदेशाद्ध सार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुके अतो लोपाभावस्य। कार्यार्थमेव तत्स्यादिति। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यत्तर्हीति। यदि शपोऽतो लोपः स्याद् यावाप्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव प

आर्धधातुके॥ कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि। अतो लोपो यलोप श्च णिलोपश्च प्रयोजनम्। आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि॥ अतो लोपः। चिकीर्षिता चिकीर्षितुम्। आर्धधातुक इति किमर्थम्। चिकीर्षति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्र सनोऽकारलोपः। शपोऽकारस्य श्रवणं भविष्यति। शप एव तर्हि मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानेन शबकारलोपो भवतीति। यदयमदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। कार्यार्थमेतत्स्यात्। विन्तो मृष्ट इति। यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति।

ठ्येरन्नत्वदादिषु। लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात्। ननु शिंशपाचोद्यमिदं पाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। नैष दोषः। विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य। ननु याती ब्राह्मणी यान्ती ब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात्। नैतदस्ति। लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति। लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः। सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजां मदृहनासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुके अतो लोपाभावस्य। कथं तर्हि यातीकुलेदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम्न भवति। शपाकारस्य विशेषणात्। शपो योऽकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति। न च शपि लुप्ते शपोऽकारः संभवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृक्षस्येति। प्रागेव चस्यादतो लोपः। भूतपूर्वगत्या तु सादेशः। ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यतीति तत्र कृते संनिपातपरिभा-
षया तो लोपेन भविष्यति। उच्यते। कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः। पा
चयतीति। णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयितेति। यान्तीति। ननु श्नाभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुके ना
न्यस्येति एवं नियमादत्र न भविष्यति। विपरीतोपि नियमः किं न स्यात्सार्वधातुक एव श्नाभ्यस्तयोरिति। ययतुरित्यादौ

याति। वाति॥ असेश्च। असेश्चश पोलुकं शास्ति। अस्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षस्य। अतो लोपः प्राप्नोति।
यलोपोपि प्रयोजनम्। बेभिदिता। चेच्छिदिता। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। बेभिद्यते। चेच्छिद्यते। णिलोपः
प्रयोजनम्। पाच्यते। याज्यते। कारणा। हारणा। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। पाचयति। याजयति। कारयति
। हारयति। आल्लोपः। पपतुः। पपुः। ववतुः। ववुः। आर्द्धधातुक इति किमर्थम्। यान्ति। वान्ति। ईत्वम्। धीयते।
दीयते। आर्द्धधातुक इति किम्। अदाताम्। अधाताम्। एत्वं ग्लेयात्। म्लेयात्। आर्द्धधातुक इति किम्। ग्ला
यात्। म्लायात्। चिण्वद्भावः स्यसीयुटि। चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम्। कारिषीष्ट। हारिषीष्ट। आर्द्ध
धातुक इति किम्। क्रियेत। ह्रियेत। नैतदुदाहरणम्। यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्ह्युदाहरणम्।
प्रस्नुवीत। इदं चाप्युदाहरणम्। क्रियेत। ह्रियेत। ननु चोक्तं यकाव्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। यक एव
तर्हि मा भूदिति। किं च स्यात्।

न स्यात् श्नाग्रहणमुक्तार्थं स्यात्। अदातामिति। लुङ् नाम् गातिस्थेति सिचो लुक्। प्रस्नुवीतेति। कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्।
तत्र यकः प्रतिषेधात्कर्मणि तु प्रस्नूयेतेति भाव्यम्। ननु चिणोपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः। एवं तर्हि भावकर्मणोश्चि- णमः
णदर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः। असमाप्यस्योदाहरणान्तरमाह। इदं चापीति। येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चि २९
णः प्रतिषिध्यन्ते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृद्धिरिति। एतच्चाणयल्लोपावित्याद्यनपेक्ष्योक्तम्। अत्र हि चिण्वद्भावादातो लोपोऽपि प्राप्तो वृद्धिश्च। यावादिभ्यो हि शपो लुग्वि
धानेन सार्वधातुके आतो लोपाभावो ज्ञापित इति तदाश्रयो नातो लोपो माभूत्। चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव। भाष्यका
रेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम्। अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिरातो लोपेऽपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। वृद्धौ कृतायामानुगास्व-
प्राप्नोतीति युक्च। तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः। इष्टप्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः॥ भ्रस्जो रोः॥ आदेशान्तराणां स्था
नित्वस्य देशानां दर्शनात्पृच्छति। अयं रमिति रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम्। रेफस्य तर्हीति। स्था
नान्तरे प्रवृत्ते न रमाऽनिवर्तितत्वात्। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति। रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयोस्तत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपा
द्यते रोपधयोः प्रसङ्गे रमप्रयुज्यते रोपधो न प्रयुज्येतेत्यर्थः। रमप्रयुज्यमानो मित्त्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः। सं

वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां युक्प्रसज्येत॥ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्॥ अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति।
मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते। रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति। षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात्।
भारद्वाजीयाः पठन्ति। भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयत इति॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधे
न॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति। भ्रस्जादेशस्यावकाशः। भर्ष्टा भर्ष्टुम्। संप्रसारणस्यावकाशः।
भृज्जति। इहोभयं प्राप्नोति। भृष्टः भृष्टवानिति। संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषे
धो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

पद्यते। यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति। तत्प्रसङ्गे तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति त
द्देशेनैवादेशेन भाव्यम्। भारद्वाजीया इति। ते हि सनः क्तिचि लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यत
रस्यां विदधति। भृज्जतीति। आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमोऽप्रसङ्गः। रसोरिति। सान्तस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वा आदे-
शः। तत्र कृते क्ङिति गुणः प्रवर्तते भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति। तदभावपक्षेऽपि संप्र
सारणे सति भृष्टमिति। नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरोत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह। रसोरिति। भ्रस्जेः सिचि रमभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वा-न्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति रमभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव। तेन रूपद्वयं सिध्यति अभ्राक्षीदभार्क्षीदिति। ननु रमभावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या। अ-जाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्यानित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः। अन्तरङ्गं रमभाव इति-

रसोर्वैर्वचनात्सिद्धम्। रसोर्वौ रम्भवतीति वक्ष्यामि। रसोर्वैर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः॥ रसोर्वैर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः। वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात्। अभ्राक्षीत्। इदं न स्यात्। अभार्क्षीत् इति। सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति। इदमिह संप्रधार्यम्। भ्रस्जादेशः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् भ्रस्जादेशः। नित्यत्वात्संप्रसारणम्। कृते भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि। कथम्। योसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेपि प्राप्नोति। अनित्यो भ्रस्जादेशः। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते। एवमप्यनित्यः। कथम्। उपदेश इति वर्तते।

चेत्। न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते। रमभावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्रमि सति सिद्धमभार्क्षीदिति। योसावृकारे रेफ इति। ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात्। मा भूदन्त्यादचः परः। तत्र विषये आदेशो भविष्यति। मित्त्वं तु मर्ष्टेत्यादौ सावकाशम्। उपदेश इति वर्तत इति। भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने र-म्भवति। न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जेरेफो भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरीभृज्यतइति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति रीकोरेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः। भ्रस्जेरुपदेशेतु नासौरेफइति रसभावः। अनन्त्यविकारेइत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम्॥ अतोलोपः॥ यणादेशेनेति। एरनेकाचइत्यनेन। ततश्च यण बाधनादियङः संप्रसारणगोचरत्वाभावः। सखायाविति। सख्युरसंबुद्धाविति णित्वातिदेशपक्षेवृद्धेरयमवकाशोनतु-कार्यातिदेशपक्षेइत्यवसेयम्। णिलोपस्यावकाश आटिटत् इति। यणोणिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। कारणेति। ननु

तस्यावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं वरीभृज्यतइत्येवमर्थम्॥ अतोलोपः॥ एयल्लोपावियङ् यण्गुणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। णयल्लोपावियङ् यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः। णिलोपस्याव काशः। कार्यते हार्यते। इयङादेशस्यावकाशः। श्रियौ श्रियः। इहोभयंप्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम्। इदं तर्हि। अततक्षत्। अररक्षत्। यणादेशस्यावकाशः। निन्यतुः। निन्युः। णिलोपस्य सएव। इहोभयंप्राप्नोति। आटिटत्। आशिशत्। वृद्धेरवकाशः। सखायौ। सखायः। णिलोपस्यावकाशः सएव। इहोभयंप्राप्नोति। कारयते कारकः। हारयते। हारकः। गुणस्यावकाशः। चेता। स्तोता। णिलोपस्यावकाशः। आ टिटत्। आशिशत्। इहोभयंप्राप्नोति। कारणा हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चीयते। स्तूयते। णिलोपस्य सएव। इहो भयंप्राप्नोति। कार्यते। हार्यते। णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन। सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। नवक्तव्यः। सन्वत्त्रे-तेविधयः।

चाऽत्रापि इयङोपवादएरनेकाचइति यण न प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्। गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेने त्यदोषः। एकैकेन सह णिलोपस्य बाधादियङादीनामन्यतमविषयेपि णिलोपस्यावकाशउपन्यस्यते। सन्वत्त्रे तइति। ननु का रणा कारकइत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयादेशे कृते अन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीयइत्यया यौ बाधि त्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रापयतीति। प्रियस्थप्रादेशे वृद्धौ च युगागमः। अनार्द्धधातुकत्वाण्णौ धीनोरविधानादतो लोपस्यात्राप्रसङ्गः॥ यस्य हलः॥ किमिदमिति। यद्यागन्तुनाकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः। अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनात्। कैमर्थक्यादिति। कोर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम्। प्रश्नविषययोः संबन्धोत्र भाव-

एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह यङादेशे हि दोषः स्यात्। किम्। अन्त्यलोपः प्रसज्येत। अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरवकाशः। प्रियमाचष्टे। प्रापयति। अल्लोपस्यावकाशः। चिकीर्षिता। चिकीर्षितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्षको जिहीर्षकः। गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति संप्रधारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। अपि काकः श्येनायते। अल्लोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्यते। अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन। स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे यत्परमिष्टं तद्भवति॥ यस्य हलः॥ किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शुच्यिता। मव्यिता। अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। यदि संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति। सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः। क्व मा भूत्। लोलूयिता। योयूयिता। कैमर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि लोपः सर्वापहारी॥

प्रत्ययवाच्यः। अपूर्व एव विधिरिति। नियमे हि श्रुतार्थत्यागेनाश्रुतार्थो या अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवादद्दोषश्च प्राप्नोति। एवमप्यन्त्यस्येति। अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्यायानिति- अस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संघातग्रहणसामर्थ्यादिति। किं यस्य हलइत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यता मुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति। पारार्थ्यादप्रधानायाः परि
भाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपस्य बाधनम्। समिधितेति। समिधमिच्छत्यात्मन इति क्यच्। ततस्तृज्। इट्। इह
वर्णग्रहणे क्यस्य विभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते। क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोप-
इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति। संघातग्रहणे तु यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यो यल्लोपोपि
क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति। नित्यं यलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात्। ए
तच्च न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्याना यय स्येति योगविभागो व्याख्यानस्तमनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रयेल्लोपस्य सिद्धत्वात्। क्य-

ननु च संघातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। संघातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषः। संघातग्रहणं चे
त् क्यस्य विभाषायां दोषो भवति। समिधिता। समिध्यिता। यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः। यदाऽलोपस्तदा सर्वस्या
लोपः प्राप्नोति। आदेः परस्य वचनात्सिद्धम्। हल इति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्य
ति। अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेद् धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति। नैष दोषः। अ
ङ्गादिति हि वर्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यो यका
रः। किं चाङ्गस्य यकारः। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्रत्यये।

विकल्पे
स्येति कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमविवक्षितमिति-
वदन्तः। एतदपरे नेच्छन्ति। आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लुघ्य्यस्य च तथाशिष्टैरप्रद
र्शनात्। आदेरिति। ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम्। अङ्गादिति वर्तत इति। अङ्गस्येति
निमित्तनिमित्तिभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यन्तलाभात्फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः। इतरो यथाक्रममभिप्रायमप्रतिपद्याह।
न वै अङ्गादिति। संबन्धषष्ठीति। अनेकसंबन्धसंभवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धः परिगृह्यते। प्रत्यय
इति। प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य। ननु च समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रमकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्र-
त्ययत्वाददोषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ २५ णेरनिटि॥ निष्ठायामेव सेटीति। सेडेव निष्ठायामिति नियमो न भवति अनिटो निष्ठाया अभावात्। अयादेशो भवतीति। लोपापवा ६४२
दइत्यर्थः॥ निष्ठायाम्॥ संज्ञपित इति। सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च
पूर्वेणापि न भवति। वादान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनं नाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति। एकाचो हीति। यस्य विभाषेत्यत्र एकाजित्यधि
कारात्। इड्भावार्थं त्विति। इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः। अक्रियमाणे से

णेरनिटि॥ अनिटीति किमर्थम्। कारयिता। कारयितुम्। अनिटीति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति। कारयिता। कारयितुम्। निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति। क्व मा भूत्। कारयिता। कारयितुम्। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां सेटि। जनिता मन्त्रे शमिता यज्ञे। ततः अय्। अयादेशो भवति सेटि। ततः आमन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। अय् भवतीत्येव। निष्ठायां सेटि। अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनिटीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति। संज्ञपितः पशुरिति। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिठि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न सिद्धम्। निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम्। कथम्। अनिड्भावात्। ननु च यस्य विभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः। एकाचो हि प्रतिषेधः। एकाचो हि सप्रतिषेधः। ज्ञपिश्चानेकाच्। इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते। कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम्। किं कारणम्। सेटीत्युच्यते। अवचने हि णिलोपादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। कारितहारितम्।

ड्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति। इट् च। नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति। तत्र कृते एकाजितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। ए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभा राम॰
वाभावापेक्षायां नाश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः। इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्त्तते इट्प्रतिषेधः। निर्वृत्तस्य प्रतिषे २५
द्धुमशक्यत्वात्। एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमित्यनाश्रित्योक्तम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्तमे योगविभाग इति। णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगद्वयं क्रियते तत्क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते। णेरित्येको योगः। तत्र निष्ठायां नेडिति वर्तते। ततोऽवृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम्। अथवा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति। ततोऽध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः। रम्णात्विति। व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः॥ अया॥ किं पुनरिति। यद्यपि ल्नावयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति निर्देशादनुपपत्तिः तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षया विचारे कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति। अथवा किं कृतेड़ागमः ल्नु-

एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण। कथम्। सप्तमे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। निष्ठायां नेड् भवति। ततः। णेः। ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड् भवति। कारितम्। हारितम्। ततो वृत्तम्। वृत्तमिति च निपात्यते। किं निपात्यते। णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र। क मा भूत्। कारितम्। हारितम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति। ततः। अध्ययने। अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तते। रुधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात्। रुधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। किं कारणम्। सार्वधातुकत्वात्। वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे। वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते। बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु। रमयत्विति प्राप्ते। अग्ने शर्धं महते सौभगाय। शर्द्धयेति प्राप्ते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। रुधिरमिश्रधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्द्धधातुकत्वम्। अन्येऽपि हि धातुप्रत्ययाः। उभयथा छन्दसि दृश्यते॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु॥ किं पुनरयं ल्नुः। आहोस्विदित्नुः। कश्चात्र विशेषः। ल्नाविटि णेर्गुणवचनम्। ल्नौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः। गदयित्नुः स्तनयित्नुः। अस्तु तर्हि इत्नुः। इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम्। यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम्।

रिह निर्दिष्टः थ प्रत्ययस्त्वेत्नुरिति विचारः। ल्नाविटीति। स्तनिहृषीत्यत्र यदि ल्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनात् णिलोपो नास्ति। किं तर्हि कित्वान्न गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः। इत्न्वादिति। स्तनिहृषीत्यत्र इत्नुर्विधेयः। कृहनिभ्यां ल्नुर्विधेयः। यदा तु स्तनादिभ्यः ल्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्त्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम्। सर्वेऽपि मे तु नास्ति उभयथा अन्ताद्यन्तवत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयादेशे चेति। णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानपाठेनात्र सूत्रे पाठउच्यते नत्वपूर्ववचनम्। भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथा त्वासं समर्थयितुमाह। उभयमिति। यद्यत्र लुग्ग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च लुग्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम्॥ ल्यपि लघु॥ केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः। अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम्। तत्र षष्ठीमाश्रित्याह। ल्यपीति। प्रशमय्येति। शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं अल्व्यवधिरिति अयादेशो न प्राप्नोति। न चात्र व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति शक्यमाश्रयितुम्। चकास्तेदरिद्रादीनामपि एयन्तानामयादेशप्रसङ्गात् प्रचकास्य गत इति। नचाव्यवहिते संभवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम्। ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यात् तत्रह्य ल्लोपस्यासिद्धत्वा

अयादेशे चोपसंख्यानम्। अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। उभयं क्रियते न्यास एव। ल्यपि लघुपूर्वात्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम्॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ पतिचिकीर्य्य गतः। ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्धम्। ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम्। एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात्। ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। प्रचेच्छिद्य्य गतः। प्रबेभिद्य्य गतः। प्रगद्य्य गतः। प्रस्तनय्य गतः। ह्रस्वादिषु चोक्तम्। किमुक्तम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। कथम्। णावेते विधयः। ल्यप्ययादेशः॥ विभाषापः॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अध्याप्य गतः॥

द्धलघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्। एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात्। अल्लोपे चेति। अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वा लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति। लघुपूर्वादिति वचनादिति। लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः। लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः। एवमपीति। क्व तर्हि स्यात्। मदमाचष्ट इति णिचि प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमदय्य गत इत्यादौ स्यात्॥ विभाषापः॥ अ-
ध्याप्येति। क्रीङ्जीनां णावित्यात्वमर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सानुबन्धकनिर्देशादिति। आपुलिति पठितव्यमित्यर्थः। आप्लृशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋल्लृकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युक्तम्। उरण्रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाच्च परत्वम्। भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह। आप्लृ इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वाद विलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ। तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचसीयुट्॥ कथमिति। किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्मणोर्वर्तन्ते ये स्यादय इति। अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्याममिधीयते-

आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम्। आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते। आप्लृ इति। तेन इङादेशस्य न भविष्यति। स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथमध्याप्यगतः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ कथमिदं विज्ञायते। भावकर्मणोर्ये स्यादय इति। आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते। भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुट् विशेषितः। स्यसिच्तासयोऽविशेषिताः। अथ विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेषिताः।

भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति। तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता। युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति प्रश्नः। यदि विज्ञायत इति। यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः। सीयुट् विशेषित इति। आर्धधातुक इति वर्तते। न च सीयुट आगममात्रस्यार्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्धधातुकं गृह्यते। तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः। स्यसिच्तास इति। भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रे व्यवस्थापितत्वाद्विकरणानामतदर्थत्वात्। अथेति। भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ सीयुड्विशेषितइति। तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमेप्युपजाते सागमकस्य प्र- ६४३
२६ त्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसंबन्धश्चानन्तरवयवस्येति सीयुटोभावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वा
पर्ये। अतोनन्तरं कश्चित्पाठः। उभयथापि चिण्वदिड्वोविशेषितइति। तत्र न दोषान्तरोपन्यासः। किं तर्हि पक्षद्वये दोषो
पसंहारः। अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनादविशेषितश्चिण्वदिड्वदित्यर्थः। स्यादयोपीति। स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव
प्रयोजनं भावकर्मणोः स्यादीनामप्यभिधेये यथास्यातामिति। यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्याद-

सीयुड्विशेषितः। उभयथा च चिण्वदिड्वाऽविशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इ-
ति। ननु चोक्तं सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोऽविशेषिता इति। स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः। कथम्। भावक-
र्मणोर्यैर्भवतीत्यत्र स्यादयोप्यनुवर्तिष्यन्ते। अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। ननु चो-
क्तं स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुड्विशेषितइति। सीयुट्च विशेषितः। कथम्। भावकर्मवाचिनि परतः सी-
युड्नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते। अथ इट् चेत्युच्यते कस्यायमिड्भवति। अङ्ग-
स्येति वर्तते। यद्येवमङ्गस्यादितइट् प्राप्नोति। अडाद्वित्। तद्यथा। अडाद्यौ टित्वादाद्यन्तौ भवतः। एवं तर्हि
स्यादीनां भविष्यति।

योल्लादेशाश्च भावकर्मणोरभिदधतीति न कश्चिद्दोषः। भावकर्मवाचिनि सीयुटीति। तत्त्वादित्याद्याश्रयणादेकं भावकर्मग्र-
हणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते। अथवा विषयसप्तम्येषाश्रीयते। भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं
भवतीति नास्ति दोषावकाशः। कस्यायमिति। स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात्प्रश्नः। स एवाह। अङ्गस्येति वर्ततइति। प्र- राम॰
करणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः। अथवा अङ्गस्येति वर्ततइति सिद्धान्तवादिवचनम्। अङ्गस्य नि- २६
मित्तं यस्तस्येडागम इत्यर्थः। इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति मत्वाह। यद्येवमिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वष्ठ्यभावादिति। इच्छामात्रेणस्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः। ननुचभावकर्मणोरित्येषाषष्ठीतिषष्ठीनिमित्तत्वात्षष्ठी
त्युच्यते। यथानड्वलोदकंपादरोगः। इह भावकर्मवाचिनिपरतोयेस्यादयइतिशब्देनशब्दस्यपौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्नितिनि
र्दिष्टे पूर्वस्येतिपरिभाषोपतिष्ठतइत्यस्तिभावकर्मणोरित्यस्यषष्ठीप्रकॢप्तौनिमित्तभावः। इतरस्तुभावकर्मणोरित्यभिधेयस
प्तमीमत्वाह। नैषाषष्ठीति। इतरस्तुस्वाभिप्रायंप्रकाशयितुमाह। एवंतर्हीति। भावकर्मवाचीप्रत्ययउपचाराद्भावकर्मशब्दवा
च्यः परत्वेनसप्तम्याप्रतिपादितइतिसप्तमीस्यसिचूसीयुट्तासिष्विति सप्तम्याःकार्यातिदेशेचरितार्थायाः षष्ठीप्रकल्पयति।
चोदकोयथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह। नसिध्यतीति। तत्रहिनिःशब्दस्यप्रयोजनंशब्देसप्तमीनिर्दिष्टेपरिभाषोपस्थानंयथास्या

एवमपिषष्ठ्यभावान्नप्राप्नोति। ननुचभावकर्मणोरित्येषाषष्ठी। नैषाषष्ठी। किंतर्हि। अर्थनिर्देशएवासौसप्त
मी। भावेचार्थेकर्मणिचेति। एवंतर्हिभावकर्मणोरित्येषासप्तमीस्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठींप्रकल्पयिष्यतित
स्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपिनसिध्यति। किंकारणम्। नह्यर्थेनपौर्वापर्यमस्ति। अर्थेऽसंभवाद्भावकर्म
वाचिनिशब्देकार्यंविज्ञास्यते। एवमपिसीयुटोनप्राप्नोति। एवंतर्हिसप्तमेयोगविभागः करिष्यते। आर्धधातु
कस्येट्। यावानिएनामसर्वआर्धधातुकस्यभवतीतिविज्ञेयम्। ततोवलादेः। वलादेरार्धधातुकस्येड्भव
तीति। यद्येवंस्यसिचूसीयुट्तासिष्विड्भवति। चिण्वद्भावश्चाविशेषितोभवति।

दर्थेमाभूत्। शब्दश्चशब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थस्तुबहिर्भूतः। निःशब्दोबहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अर्थेऽसंभवादिति। एवमपीति
। नहिसीयुटोभावकर्मवाचिनाप्रत्ययेनपौर्वापर्यमस्तिसीयुटस्तदवयवत्वात्। आर्धधातुकस्येडिति। परिभाषेयंक्रियते। यत्रेड्विधी
यतेतत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते। तेनस्यादीनामेवासत्यामपिषष्ठीप्रकॢप्तावि ड्भविष्यति। रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यत्रविरोधादा
र्धधातुकस्येतिनोपतिष्ठते। यद्येवमिति। स्यादीनामागमविधावुपयोगात्पुनःश्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुकग्रहणे
ह्युपतिष्ठमानेनेनस्यादीनांविशेषणादागमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थःस्यात्। अजूहनूग्रहदृशांवाचिण्वद्भवतियत्रकचि
द्यत्रस्यादयःसन्तितेषामिडिति। यथाकर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्यत्रेतिभावः।

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri:Funding: MIDF

भा·कै· स्यादीनेवेति।तेषामेवश्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्ग·स्येति।सप्तमीनिर्देशसामर्थ्या
२७ द्वाचिएवद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा संबन्धः। केपुनरिति।सर्वेभ्यइष्यतेनचप्रा
प्नोतीति मत्वा प्रश्नः।सएवपराभिप्रायमाशङ्कते।येअनुदात्ताअथयेउदात्तास्तेषां कथंसिद्धं तेनैवपरत्वादिति।किमेवंभवा
न्मन्यतइत्यर्थः।ततः सिद्धान्तवाद्याह।उदात्तेभ्योपीति।अथवाशिष्याचार्यदेशीययोः केपुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचनेपरत्वा
दित्यन्ते।आचार्यआह।उदात्तेभ्योपीति।उदात्तग्रहणंचोपलक्षणम्। ऋद्धनोः स्येइत्यनुदात्तेभ्योपिइड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य
तेभ्योप्यनेनेड्विधिः।इटोसिद्धत्वादिति।ततश्चानिटीतिप्रतिषेधाभावात्सिध्यतिणिलोपः।अपिचेट् संनियोगेनविधीयमा

तत्रकोदोषः।स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति।अजनग्रहदृशांवाचिण्वदिति क्वचिदेवचिण्वद्भावः स्यात्।
एवंतर्हिस्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे।स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवतिअजनग्रहदृशांवाचिण्वत्स्यादिष्विति।
केपुनरिममिटंप्रयोजयन्ति।येनुदात्ताः।अथयेउदात्तास्तेषांकथम्।सिद्धं तेनैवपरत्वात्।उदात्तेभ्योपिअनेनै
वेडेषितव्यः।किंप्रयोजनम्।कारयतेः कारिष्यते।हारिष्यते।इटोसिद्धत्वात्सेरनिटीतिणिलोपो यथास्यात्।
कथंपुनरिच्छताभवताउदात्तेभ्योनेनैवेड्लभ्यः।नपुनरनेनास्तुतेनवेति।तेनैवस्याद्धिप्रतिषेधेन।नित्योय
म्।कृतेपि तस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेपि।नत्वस्मिन्कृतेसमाप्नोति।किंकारणम्।अवलादित्वात्।तस्मादनेनैवेडेषित
व्यः।कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि।वृद्धिश्चिण्वद्युक्चहन्तेश्चघत्वंदीर्घश्चोक्तोयोमितांवाचिणीति॥वृ
द्धिः प्रयोजनम्।चेष्यते।चायिष्यते।युक्प्रयोजनम्।ग्लास्यते।ग्लायिष्यते॥

नश्चिण्वद्भावोपिभवति।अन्यथैतदभावेचिण्वद्भावोनस्यात् संनियोगशिष्टानामन्यतराभावेद्वितीयाभावात्।अन्वाचयेतुविज्ञाय-
मानेस्याच्चिण्वद्भावः।यथाकर्त्तुः कण्डू·स्तलोपाभावेपि।नित्योयमिति।वलादित्वानपेक्षणात्।आकृतिपक्षेचशब्दान्तरप्राप्त्यापिना
स्यनित्यत्वम्।भावकर्मार्थापेक्षणादस्यबहिरङ्गत्वमितिचेत्तस्यापिवलादित्वापेक्षत्वान्नास्यन्तरङ्गत्वमित्यदोषः।कानिपुनरि- रामः
ति।प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येवकार्याणि प्रयोजनान्यथाविशेषेणेतिप्रश्नः।इतरआङ्गान्येवोदाहरति।वृद्धिरिति। ॥ २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विघातीति। अस्मिंश्चिटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावात् प्रवृत्तिलक्षणो विघातस्तत्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः। अथवा वलु निमित्तं इडु विघाती अस्येटो प्रतिबन्धक इत्यर्थः। ऋकारगुणस्येति। अन्येषां तु गुणो जन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः सिध्यति। चायिष्यते। लाविष्यत इति भावः परत्वादिति। द्वयोरप्यनित्यत्वात् वधिभावादिति। ननु चार्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः। नैतदस्ति। लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी तद्विशेषणत्वादार्धधातुक इत्यपि परसप्त

हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम्। हनिष्यते। घानिष्यते। दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति। स च प्रयोजनम्। शमिष्यते। शामिष्यते। तमिष्यते। तामिष्यते॥ इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिः। नित्यश्चायं वलुनिमित्तो विघाती॥ इटोऽसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्। कथमयं नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। कृताकृतप्रसङ्गी ह्ययम्। कृतेऽपि तस्मिंश्चिटि सात्समिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति पुनरनेनायं भवति। अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्सात्समिको न भवति। निमित्तं विहतं भवति। अयं तस्य निमित्तं विहन्ति। तस्मादयं नित्यः। स तु तस्य निमित्तं न विहन्ति। अथोपदेशग्रहणं किमर्थम्। चिण्वद्भावे उपदेशवचनं ऋकारगुणबलीयस्त्वात्॥ चिण्वद्भावे उपदेशवचनं क्रियते ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात्। कारिष्यते। परत्वाद्गुणे रपरत्वे चाजन्तत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाद्भवति॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावाभावो विप्रतिषेधेन॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावाभावो भवति विप्रतिषेधेन। वधिभावस्यावकाशः। वध्यात्। वध्यास्ताम्। वध्यासुः। चिण्वद्भावस्यावकाशः। घानिष्यते। अघानिष्यत। इहोभयं प्राप्नोति। घानिषीष्ट। घानिषीयास्ताम्। चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा।

मी। यत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः। वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येवं ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति। प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति। लुङ्परे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिणिनिमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात्प्राप्नुवन्ति। इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं साक्षान्निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा युगागमः। यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिणिनिमित्तं तदपि। यथा वृद्धिरिति। हनिणिङादेशप्रसङ्गः। अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति। अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात्। न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः। आतो॥ इड्ग्रहणं किमर्थमिति। इहाचिक्रित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनाननुभूत — विशेषणेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसंभवः। तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते। तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते। अजादेरिटो जादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात्। तदा क्ङिदार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते नेटः। हलादेरिटः क्ङित्त्वासंभवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च। ततश्च दासीयेत्या

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च॥ हनिणिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हनिष्यते। घानिष्यते। एष्यते। आयिष्यते। अध्येष्यते। अध्यायिष्यते। लुङीति हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति। अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम्। अङ्गस्येति यत्कार्यं तत्तत्रातिनिर्दिश्यते। न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति॥ आतो लोप इटि च॥ इड्ग्रहणं किमर्थम्।

दावाल्लोपप्रसङ्गः। अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक्संबन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तदायमर्थः। अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति। तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्यरइ इति सर्वत्रैवाल्लोपः प्राप्नोति। अथाक्ङितानुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदाप्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषादिड्वाक्यपि क्ङिदिटावुपतिष्ठतीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते। तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइ इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति। अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धे तु क्ङिते इटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेटि चेति। तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायत इति व्यत्यरइ इत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः। तदा चिक्ङितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्यान्नत्विटः। सार्वधातुकस्येटो ङित्त्वाजादित्वाव्यभिचारात्। अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रैवाल्लोपप्रसङ्गः। तदेवमनेकपक्षसंभवात्प्रश्नः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरः क्ङितानन्तुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयपश्चाद्द्वयोरपि विशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याह। इड्ग्रहणमङ्किदर्थमिति। आदीति।
दानः केवलादाड्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ्लङोरन्यतरः। केचिदत्र पदकारा आ अदीत्यवग्रहन्ति। केचि
चैकपद्यंमन्यन्ते तेषामाडागमइति पक्षः। तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक्। लङि तुछान्दसत्वाच्छपो लुक्। श्नावसति द्विर्वच

इड्ग्रहणमक्किदर्थम्॥ इड्ग्रहणं क्रियते अक्किति लोपो यथा स्यात्। पपिथ। तस्थिवेति॥ सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधि
कारादुपसंख्यानम्॥ सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इयमूर्जमहमित आदीति। ननु च य
थैवक्किती तिवर्तमाने इड्ग्रहणमक्किदर्थमेवमार्धधातुक इत्यपि वर्तमाने इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति। न सिध्य
ति। किं कारणम्। नहि क्किताच्च विशेष्यते। अचि भवति क्ङितरस्मिन्क्किताति। किं तर्हि। अचाक्किद्धि शेष्यते क्किति भवति क
तरस्मिन्नचीति। किं पुनः कारणम्। अचा क्किद्धि शेष्यते यथा इडप्यचग्रहणेन विशेष्यते। अस्ति चेदानीं कश्चिदिडनजादिः
यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। दासीय धासीयेत्यादि। तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आर्द्धधातुकत्वात्सि
द्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथा छन्दसीति वचनात्। अन्येपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते॥ घुमास्था
गा॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतपावान इति दर्शनात्॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। घृतं घृतपावान इ
ति दर्शनात्। इह माभूत्। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति। यदि तर्हि वकारप्रतिषेध उच्यते। कथं
धीवरी पीवरी। धीवरीति चोक्तम्। किमुक्तम्। नैतदीत्वम्। किं तर्हि। ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति।

न प्रकरणे छन्दसि चेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः। दासीयेति। इटः सीयुटि तस्य तद्भक्त
त्वादजादित्वाभावः॥ घुमा॥ ईत्व इति। वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः। वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः। घृत-
पावान इति। आतो मनिन्निति क्वनिप्। वसपावान इति। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः। धीवरीति चोक्त-
मिति। जनसनखनां सञ्झलोरित्यत्रोक्तम्।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वनिबेषइति।क्वनिप्छन्दसिदृष्टानुविधानान्नभविष्यति।भाषायामपिअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात्प्रयोगानुसर
णार्थात्प्रयोगाभावात्यादिभ्योनास्तिक्वनिबितिभाष्यकारस्याभिप्रायः।तत्रवार्त्तिकारम्भोज्यायानित्याहुः।स्थःकचेतिचात्किपिसं
स्याइत्यत्रैतस्यादर्शनात्।भाष्यकारमतेनत्वीत्वंप्राप्नोतिप्रत्ययलक्षणेनयथातृणेढिइत्यत्रेडागमः।नमाङ्॥कस्यायमिति।यदि
द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्याप्रतिषेधस्ततोजादीनामडपिप्राप्नोति।अथानन्तर्यादाटःप्रतिषेधस्तथासतिमाङ्योगेऽनिष्यमाणेपि-
आट्प्राप्नोतीतिमत्वाप्रश्नः।सएवानन्तर्यमाश्रित्याह।आटःप्राप्नोतीति।इतरःसमुदायापेक्षायांदोषाभावेपिस्वरितत्वादधिकारेपि-
दोषप्रतिविधानसंभवादाह।नकर्तव्यमिति।अडपिप्राप्नोतीति।अडाटोर्युगपदेकागम्यपेक्षयादित्वंनसंभवतीतिपर्यायप्रसङ्गोयथा।

सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः।वनिबेषभविष्यतिनक्वनिबिति।नमाङ्योगे॥कस्यायंप्रतिषेधः।आटःप्राप्नो
ति।अटोपित्विष्यते।नतर्हीटोग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदा
त्तइति।यदितदनुवर्तते।आडजादीनामट्चेत्यडपिप्राप्नोति।अस्त्वटिकृतेपुनराड्भविष्यति।इहाप्याटिकृतेपु
नराट्प्राप्नोति।अकार्षीत्।अहार्षीत्।अड्वचनान्नभविष्यति।इहापितर्हिअड्वचनान्नस्यात्।ऐहिष्ट।ऐक्षिष्ट।

लेटोडाटोः।ततःपक्षेऽटिसतिऐक्षिष्टेत्यादिनसिध्यति।एक्षिष्टेत्याद्यनिष्टंप्राप्नोति।इतरस्तुविकल्पेनाप्यडाटोःप्रवृत्तौद्रव्येपदा
र्थेकृतेप्यटिशब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटाभवितव्यमितिमत्वाह।स्त्विति।इतरोयद्येकस्मिन्नागमेकृतेपरस्यप्रवृत्ति-
स्ततोहलादीनामप्यटिकृतेआट्प्रसङ्गइतिमत्वाह।इहापीति।ननुचाटिकर्तव्येऽटोसिद्धत्वादजादित्वाभावः।यद्यपिशास्त्रापे
क्षयाऽसिद्धत्वंतथापिप्रयोगरूपमाश्रित्यचोद्यते।यथोक्तमार्थीदीदाद्यर्थानामिति।परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वंनोक्तम्। रामः
अड्वचनादिति।यदिहलादीनामप्यटिकृतेआट्स्यात्तदालुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपिआडागमंविदध्यात्।इहापितर्हीति।य- २९
द्यटिकृतेआड्भवतिततोत्रापिनस्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आड्वचनादिति। यथाएनस्यान्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति आटि सति न प्राप्नोतीति नै
षदोषः। उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्याटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात्। अथवा संदिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसंदिग्धप्र
वृत्तिनाऽऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः। यथान्यत्रोक्तम्। अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्त-
स्येति। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह। इहापि तर्हीति। अकृतेऽटीति। अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ह्याटि सर्वे
स्याजादित्वादडाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृतेऽकृते वाऽटि आडिति। अ-

आड्वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि आड्वचनात्प्राप्नोति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्वि
ज्ञास्यते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। आड्वचनसामर्थ्यात्। यदि हि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र स्यादा
आड्वचनमनर्थकं स्यात्। अथवोपदेश इति वर्तते। अथवा आर्धधातुक इति वर्तते। अथ वा लुङ्लङ्लृङ्क्षिति लकारको निर्दे-
शः। लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति। सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति। एवं तर्हि॥ अजादीनामटा सिद्धमि
ति॥ अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा। एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड् वक्तव्यः॥ वृद्ध्यर्थमिति चेदटः॥ अटो वृद्धिर्वक्ष्यते। यदि तर्हि
टो वृद्धिरित्युच्यते। अस्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रो रुत्वे कृते॥ धातौ वृद्धिमटः स्मरेत्॥ धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि। त
र्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। आटः। अचि वृद्धिर्भवति। तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भव
ति। ततो धातावित्युभयोः शेषः।

षवेति। उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड् भवति। न च करोतिरुपदेशेऽजादिरिति आडभावः। अथवा आर्द्धधातुक इति वर्तत इति। ते
नार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योऽजादिस्तस्माद्भवति। सर्वथेति। करोतीत्यादिवद्यजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः। अ
सिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्व एवामीप्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः। अस्वप इति
। स्वपेर्लङ्। सिप्। अदादिगार्ग्यगालवयोरित्यट्। श्रप्। लुक्। सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तत्राद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आटीदिति। नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति। पररूपं गुणे नाट इति। आट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। ओमाङोश्च सित्तत्समिति। औकारीयदोढीयदोस्त्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेत्यस्य पदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्। यदा तु पररूपविधौ नाडित्युच्यते तदोस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति। न तु गौरवप्रसङ्गः। अन्तरङ्गत्वादिति। यणलोपौ बहिरङ्गौ। वृद्धौ कृतायामिणो यण्। एरिति योगविभागाश्च यणादयणो भावः। रूपाश्च यणादन्तादिवद्भावो नास्ति। ताद्रूप्यानतिदेशात्। असेरस्त्रोपद इति। तपरकरणाल्लोपाभावः।

एवं तर्हि। आटीत्। आशीत्। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति॥ पररूपं गुणे नाटः॥ आटो नेति वक्ष्यामि। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥ ओमाङोश्च सित्तत्समम्॥ यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ छन्दोऽर्थं तर्ह्याङ्वक्तव्यः। आरैगुरुह्ना। त्रितएनमायुनक्। ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः॥ छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घः॥ छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते। न यथा पूरुषो नारक इति। एवं तर्हि। आयन्। आसन्। इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति॥ इणस्त्योरन्तरङ्गतः॥ अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति। तस्मान्नार्थ आड्ग्रहणेन॥ अजादीनामटासिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः॥ अस्यपोहसतीत्यत्र धातो वृद्धिमटः स्मरेत्॥ पररूपं गुणे नाट ओमाङोरुसितत्समम्॥ छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः॥ अचि श्नु॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तन्वं पुषेम। तनुवं पुषेम। विष्वं पश्य। विषुवं पश्य। स्वर्गं लोकम्। सुवर्गं लोकम्। त्र्यम्बकं यजामहे। त्रियम्बकं यजामहे॥

एतच्च वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यणलोपौ स्याताम्। अटासिद्धे आड्वचनमेवन्नापकमन्ये वर्णयन्ति। भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय इति। तस्यां सत्यां यणलोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न स्यादित्याड्विधीयते॥ अचि श्नु॥ तन्वमिति॥ छन्दसीत्यधिकारादमिपूर्वत्वाभावादियणादेशः। तनुवमिति। अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते। विष्वमिति। विस्तृत इति सत्तूद्विषेति क्विप्। अत्र नित्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते। सुवर्गमिति। अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ्विधीयते॥ रामः ३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एरनेकाचः॥ ब्राह्मणस्यनियाविति। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिनाच्छील्यादिषुनिरुपपदात्तुनियः क्विप्। ततः कर्मणासंबन्धः। सत्यपिपूर्वंक र्मणासंबन्धे परत्वात्सोपपदंसत्सूद्विषेतिक्विपंबाधित्वाताच्छीलिकः क्विब्भवति। गतिकारकपूर्वस्येति। परमशब्दोत्रनगतिर्नच- कारकम्। किंतर्हि। उत्तरपदार्थस्यसमानाधिकरणंविशेषणम्। उद्ध्याविति। भावेकर्तरिचात्रक्विप्। इकारःसंयोगपूर्वः। धातोरिति। अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्ययणित्यर्थः। उपसर्जनमिति। अन्यपदार्थंप्रति। नचोपसर्जनस्येति। संबन्धिशब्दादन्यदुप सर्जनंपदान्तरवाच्येनार्थेनसंबन्धंनोपैतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। गुणप्रधान संनिधौप्रधानस्यसत्यर्थित्वेविशेषणसंबन्धेनभाव्यम

संयोगपूर्वस्य॥

एरनेकाचो॥ इहकस्मान्नभवति। ब्राह्मणस्यनियौब्राह्मणस्यनियइति। अङ्गाधिकारादङ्गस्येतिवर्तते। एवमपियरमनियो परमनियइत्यत्रापिप्राप्नोति। गतिकारकपूर्वस्येवेष्यते। यणादेशःस्वरपदपूर्वोपधस्यच॥ यणादेशःस्वरपूर्वोपधस्यप दपूर्वोपधस्येतिवक्तव्यम्। स्वरपूर्वाचयस्योपधा। पदपूर्वाच। स्वरपूर्वा। निन्यतुः। पदपूर्वा। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। उ भयपूर्वा। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। सेनान्यौ। सेनान्यइति। असंयोगपूर्वेह्यनिष्टप्रसङ्गः। असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमानेत्र निष्टंप्रसज्येत। उन्न्यौ। उन्न्यः। उद्ध्यौ। उद्ध्यः। असंयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधःप्रसज्येत। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। धा तोरितिवर्तते। धातुनासंयोगंविशेषयिष्यामः। धातोर्यःसंयोगस्तत्पूर्वस्यनेति। उपसर्जनंवैसंयोगः। नचोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति। धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापिविशेषणंभविष्यति। अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवृत्तौप्रयो जनम्। किम्। इवर्णोविशेष्यते। नैतदस्तिप्रयोजनम्। यद्धिधातोरिवर्णंभवितव्यमेवतस्ययणादेशेन इकोयणचीति॥

नर्थित्वेप्रधानस्यगुणेविशेषणेनसंबध्यते। यद्धिधातोरिति। यथाकुमार्याविति। ननुचमणीपाणीइत्यादावधातोःपूर्वसवर्णदीर्घ- बाधनार्थोयणमाभूदितिधातुनेवर्णस्यविशेषणेप्रयोजनमस्ति। इवं तर्हिइयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरियङोप्रसङ्गाद धातुनिवृत्त्यर्थाधातुग्रहणस्यानुवृत्तिर्नभवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्षासु भवति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः। दृन्भू शब्दः। अन्दूदृन्भूरिति निपातितः। अत्र भूशब्दस्यानर्थकत्वान्न भू सुधियोरित्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः॥ हुश्नुवोः॥ अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वाह। हुश्नुग्रहणानर्थक्यमिति। भा

वर्षाभ्वश्च॥ वर्षाभूपुनर्भ्वेश्च॥ वर्षाभूरित्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्। पुनर्भ्वौ पुनर्भ्व इति। अपरत्यमिदमुच्यते। वर्षादृन्कारपुनः पूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम्। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके॥ हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात्। हुश्नुग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यस्याभावात्। न ह्यन्यत्सार्वधातुके अस्ति यस्य यणादेशः स्यात्। ननु चायमस्ति याति वातीति। क्ङितीत्यनुवर्तते। इदं तर्हि। यातः वात इति। अचीति वर्तते। इह तर्हि यान्ति वान्तीति। य्वोरिति वर्तते। एवमपि धियन्ति पियन्ति अत्र प्राप्नोति। ओरिति वर्तते। एवमपि सुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। अनेकाजिति वर्तते। एवमप्ययुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। एत द्व्यप्य टोसिद्धत्वादेकाज्भवति। एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति। असंयोगपूर्वस्येत्यनुवर्तते। यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम्। यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम्। युवं योयुवतीनाम्। वृषभं भवतु रोरुवतीनाम्। यङ्लुगर्थमिति चेन्नोन्न। किं कारणम्। आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्। कथमार्धधातुकत्वम्। उभयथाच्छन्दसीति वचनात्। अन्येपि हि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्त इति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यङ्लुग् भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। बेभिदीति। चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपीति॥ ऊदुपधाया गोहः॥ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न गुह इत्येवोच्येत। गोहिग्रहणं विषयार्थम्। गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह माभूत्। निजुगुहतुः। निजुगुहुरिति।

षायामपीति। ततो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत्। ऊदुप॥ किमर्थमिति। लघुं विहाय निर्देशं कस्माद्गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः। गोहिग्रहणमिति। कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अयादेशप्रतिषेधार्थमिति। गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वे कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरेणिर्भवति। न तु लघुपूर्वादिति त्स्यप्य-यादेशो न भवति। गुहदृ इति निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद्बाधित्वा गुणमुकारस्थाने ऊकारः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाल्लघुपूर्वा-दुत्तरेणिर्भवतीति अयादेशः स्यात्। उऊत् ऊदिति। ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद्ध्रस्व-

अयादेशप्रतिषेधार्थं च॥ अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्॥ ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रतिगूह्य गतः उपगूह्य गत इति। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। उऊत् ऊदिति। तत्र ह्रस्वस्यावकाशः। निजुगुहतुः। निजुगुहुः। गुणस्यावकाशः। निगोढा। निगोढुम्। इहोभयं प्राप्नोति। निगूहयति। निगूहकः। साधुनिगूही। परत्वाद्गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घो भवति। अयादेशप्रतिषेधेन चापि नार्थः। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। णावुत्वं णेर्ल्यप्ययादेश इति॥ दोषाणौ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न दुष इत्येवोच्येत। दोषिग्रहणे च। किम्। अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रदूष्य गतः। उपदूष्य गतः। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वाल्ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येवासमानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं चैतत्। णावुत्वं णे-र्ल्यप्ययादेश इति॥

स्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। निजुगुहतुरिति। अत्र कित्वाद्गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः। निगोढेति। अचीत्यधिकारादूकारस्यात्राप्रसङ्गः। निगूहयतीति। उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति ऊकारश्च। तत्र परत्वाद्गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकारादेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन। दोषाणावित्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारो पेक्ष्यते न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्। णिज्व्यवेतानामिति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते। तत्र यदा णयन्ताद्यङन्ताच्च णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङ्कारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम्। प्रयोजितवानिति। यद्यपि चिण्विषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं न त्वत्र कर्ता विवक्षितः। शंशमयतेरिति। शमेर्यङि नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दाण्णिचि अतोलोपयलोपौ। लोपे कृत इति। यद्यपि परस्यापि णिचो लो

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्। चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे च॥ चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। शमयन्तं प्रयोजितवान्। अशमि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः। अशंशमि। अशंशामि। शंशमंशंशमम्। शंशामंशंशामम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते। यश्चात्र णिच् चिण्णमुल्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति। लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवति। स्थानिवद्भावात्र चिण्णमुल्परः। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्। किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। यावद्ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। णौ णिलोपः। णौ चिण्णमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वम्। तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति॥

पस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परो णिः। दीर्घविधिं प्रति नेति। एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात्। यङ्कारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत। हेडृ वेष्टन इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्। दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति सिध्यति। ।अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गः। दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्यादेः॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। इह संख्यान्तरोपजनने आश्रयविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिरिति भावः। यत्र त्रिप्रभृतय इति। वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधो वा कथंभेदेनाश्रीयते। पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्येव स्वोन स्यात्। नवैष इति। संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्यान्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तन्ते। यथा चोक्तमेकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानात् सिद्धमिति। नेधेय इति च पूर्वग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं स्यानिवद्भावे सति श्न्यचूत्वाट्ट्ह्यचूत्वाभावात्तदाश्रयो ढक् न स्यादिति॥ घसिभ॥ अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति

द्यादेर्धे॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समुपाभिच्छादः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः। तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम्। नवैष लोके संप्रत्ययः। नहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते। तस्माददद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। घसिभसोर्हलि॥ हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्॥ हल्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि दर्शनात्। अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते। अग्निर्वे नानिबप्सति। शरावे बप्सतीति॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। रुदिहि। स्वपिहि। झलन्त इति धित्वं प्राप्नोति। हेर्धित्वे हलधिकारादिटो प्रतिषेधः॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। धित्वं कस्मान्न भवति। हलधिकारात्। प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। घसिभसोर्हलीति। तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते। प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तते।

हल्ग्रहणं क्रियते। तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारो चूसंबन्धार्थः क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलि चेति न वक्तव्यम्। अन्यत्रापीति। वचनाद्वार्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते। बप्सतीति। एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन सिःश्लौ द्विर्वचनम्। अदभ्यस्तादित्यदादेशः उपधालोपः खरि चेति चर्त्वम्। अत्रान्तरङ्गत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते। यदि तु झाव एव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात्॥ हुझल्॥ रुदिहीति। शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ अथवेति।यद्यपिसप्तम्याचरितार्थोतथापिहुझल्भ्यइत्यनयापञ्चम्याअचरितार्थयाहेरित्येतदनुगुणाषष्ठीप्रकल्प्यते।ननुष
३३ ष्ठीप्रक्लृप्तौतदादिविधेरसंभवः।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिह्युच्यते।नैषदोषः।हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्‌हलन्त
त्वासंभवाच्चतदादिविधिर्विज्ञास्यते।अथवेति।यत्तुषष्ठ्यानिर्दिश्यतेतस्यैवादेशः।सागमस्यागमानामव्यभिचाराच्छब्दा
न्तरेश्रूयमाणेप्रतीयते।ननूच्चार्यतइतितस्यादेशाभावः।यस्तर्हीति।आगमंविहायहिशब्दस्यादेशोभवत्वित्यर्थः।इटेतितस्मा
दित्युत्तरस्येतिवचनादनन्तरस्यैवषष्ठ्याकार्येणचभाव्यम्‌।तत्रयोनिर्दिष्टोनासावनन्तरोयश्चानन्तरःसागमकोनासौनिर्दिष्ट

अथवाहुझल्भ्यइत्येषापञ्चमीहलीतिसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति।अथवानिर्दिश्यमानस्या
देशाभवन्तीत्येवंनभविष्यति।यस्तर्हिनिर्दिश्यतेतस्यकस्मान्नभवति।इडाव्यवहितत्वात्‌।यद्येवंभिन्धकिछिन्धकी
त्यत्रधित्वंनप्राप्नोति।एवंतर्हिधित्वेकृतेऽकज्भविष्यति।इदमिहसंप्रधार्यंधित्वंक्रियतामकजिति।किमत्रकर्तव्यम्‌
।परत्वाद्धित्वंनित्योऽकच्‌।कृतेपिधित्वेप्राप्नोत्यकृतेपि।अकजप्यनित्यः।अन्यस्यकृतेधित्वेप्राप्नोति अन्यस्याकृ
ते।शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवतीति।उभयोरनित्ययोःपरत्वाद्धित्वंधित्वेकृतेऽकज्भविष्यति।अथवाह
कारस्यैवैतदशक्तिजेनेकारेणग्रहणमिति॥

इतिधित्वाभावः।यद्येवमिति।यदिनिर्दिश्यमानस्यादेशस्तर्ह्यकचिकृतेशब्दान्तरत्वाद्धित्वाप्रसङ्गः।धित्वेकृतेऽकजिति।पुनःप्रसङ्ग
विज्ञानाश्रयणात्‌।नह्यन्यथाज्ञानाद्यर्थावगतिर्भवति।अथवाऽज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्धिरङ्गोऽकजिति पूर्वंधित्वंपश्चादकच्‌।
अथवेति।इकारेणागन्तुनाहेरितिनिर्देशः।हकारमात्रंतुस्थानित्वेननिर्दिश्यते।एवंधिरितिधकारमात्रमादेशः।इकारस्तूच्चा एमः
रणार्थोव्यञ्जनस्यस्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्‌।ततश्चरुदिहीत्यत्रहकारस्येटाव्यवधानादिकाराभावः।सहिसमुदा ३३
यभक्तत्वात्तमेवनव्यवदध्यात्‌।अवयवंतुव्यवदधात्येव।तथाभिन्धकीत्यत्रसत्यपिपूर्वमकचिहकारस्यधकारेकृतेरूपंसिध्यति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिणो॥ नग्रहणमिति। इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणभेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपो लुक् प्राप्नोति। एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः। इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाह। चिणो लुकीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। तलोप इति। तलोपस्यासिद्धत्वादिति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः। अभेदपक्षमाश्रित्याह। कार्यकृतत्वादिति। एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्तस्य लक्षणस्य चरितार्थत्वान्न पुनः प्रवृत्त्यभावः। तद्यथेति। यथैकस्मिन्वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरु

चिणो लुक्॥ चिणो लुकि तग्रहणम्॥ चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अकारितराम्। अहारितराम्। इति। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्। चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम्। संघातस्य लुक् कस्मान्न भवति। संघातस्याप्रत्ययत्वात्। प्रत्ययलुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते। न च संघातः प्रत्ययः। तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति। तलोपस्य चासिद्धत्वात्। असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। कार्यकृतत्वाद्वा। अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात्। यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति। अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ। अथवा क्ङितीति वर्तते। कथं कृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। नैतत्सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॥

ते शास्त्रस्यानुष्ठितत्वात्तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुग्न प्रवर्तते। युक्तं यत्तस्यैवेति। इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते। अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात्पुनर्न क्रियते। काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति। तथेहापि तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत्। अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 उतश्च॥ कथमिति। उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारा यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावा दुकारात्प्रत्ययादिति पक्षोवतिष्ठते। उकारस्य विशेष्यत्वात्तेन नास्ति तदन्तता। न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः। विशेष्यते उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता। आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः। पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। तथेति। तदन्तपक्षे यं दोषः। आद्ये तु पक्षे उकारस्याप्रत्ययत्वात् लुकुप्रसङ्ग एव नास्तीत्यत्र दोषाभावः। ननूकारात्प्रत्ययादिति विज्ञायमाने उकारस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात्। उच्यते। अङ्गविशेषणं स्यात्। तथा चक्षिणुद्दित्यत्र न स्या

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥ कथमिदं विज्ञायते उकारात्प्रत्ययादिति आहोस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति। सिद्धं तनुँ सुनु इति न सिद्ध्यति। अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं चिनु सुनु। तनु कुर्विति न सिध्यति। तथा। असंयोगपूर्वग्रहणे न दूहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहि। तक्ष्णुहि। आप्नुहि। शक्नुहीत्यत्र न स्यात्। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति। कथं चिनु सुन्विति। तदन्तविधिना भविष्यति। अथवा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति। कथं तनु सुनु। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते। तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणे नेहैव पर्युदासः स्याद् अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि॥ आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति।

दित्ययमपि दोषो वक्तव्यः। तदन्तविधिनेति। ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः। विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणान्न्यायादस्य भेदो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्येत दुच्यते। तत्रैकस्मिन्सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते। द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्हि उकारो विशेष्यते इति। ननूकारस्य संज्ञात्वात्संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः। नैष दोषः। यावदस्य विशेषणत्वं न विहतं तावत्संज्ञात्वं नास्तीत्य
प्राधान्याभावः। तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छन्दोग्रहणमिति। नित्यं करोतेरित्यत्र वाक्यभेदेन छन्दसि वेति संबध्यते। अत उत्॥ सार्वधातुक इति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तस्य निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति। इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः करोतेरित्यस्यासंभवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्या

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणे नोकारान्तो विशेष्यते। किं तर्हि। उकारो विशेष्यते। उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। उतश्च प्रत्ययात् छन्दो वा वचनम्। उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। अवस्थिरा तनुहि यातुजूनाम्। धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि। उत्तरार्थं च केचिन्नावदाहुः छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति। अपर आहुः वा वचनं कर्तव्यमिति। लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत उत्सार्वधातुके॥ सार्वधातुक इति किमर्थम्। इह मा भूत्। संचस्करतुः संचस्करुरिति। स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। करिष्यति। करिष्यते। कृञ उत्वे उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः॥ कृञ उत्वे उकारान्तस्य निर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। उत्वं कस्मान्न भवति। उकारान्तनिर्देशात्। अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम्। इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति। इहैव स्यात् संस्करोति। संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्। न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति। किं तर्हि। उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गं संबध्यते। उत इति वर्तते। यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन। कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति। उत इति वर्तते। उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। श्नसोरल्लोप इति। श्नः सार्वधातुक एवास्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्। उत्तरार्थमेव तर्हि श्नाभ्यस्तयोरात इति। श्ना सार्वधातुक एव।

श्रयणीयम्। एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोतीति। स्यग्रहणमुपलक्षणं स्यँ[ता]न्तस्यापि प्रसङ्गात्। कृञ उत्व इति। उत इत्यनुवर्तनादिति भावः। इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणोक्तमिति मत्वाह अशक्य इति। उत इति वर्तत इति। तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके क्ङितीति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ अभ्यस्तमपीति।यत्रनेष्यतेलोपइतिभावः।यत्रत्वस्तितत्रभवत्येवलोपः।ययतुर्ययुरिति।यायावरइति।ननुचातोलोपस्यस्थानिवद्भावा ६४३
३५ त्प्राप्तआकारलोपोवरेङ्जादेशस्यस्थानिवत्त्वंनिषिध्यते।यदिचात्रश्नाभ्यस्तयोरातइत्यालोपःस्यात्स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकःस्या
त्।ईहल्यघोरितीत्वमत्रप्राप्नोतीतिचेदस्त्येवतत्प्राप्तिमितिवक्ष्यमाणाद्दोषाभावः।एवंतर्हिभाष्यकारआलोपप्राप्तिमभ्युपेत्यपरि-
हारान्तरमाह।नैतदाकारान्तमिति।यायइतिस्थितेसन्यङन्तस्यप्रथमैकाचोद्विर्वचनमितियायइत्यस्यद्विर्वचनंततोयायायइत्यभ्य
स्तमाकारान्तंनभवति।ननुयायायशब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायांयलोपेकृतेभवत्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा।एवंतर्हिउपदेशग्रहणानुवृ

अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुकेनास्ति।ननुचेदमस्ति।अप्सुयायावरःप्रवपेतपिण्डानिति।नैतदाकारान्तम्।किंत
र्हि।यकारान्तमेतत्।उत्तरार्थमेवतर्हिईहल्यघोरिति।तत्रापिश्नाभ्यस्तयोरित्येव।अतोऽप्युत्तरार्थमेवतर्हिदरिद्रस्ये
ति।वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्धधातुकेलोपःसिद्धश्चप्रत्ययविधाविति।अतोऽप्युत्तरार्थंभियोऽन्यतरस्याम्।अभ्यस्तस्ये
त्येव।अतोऽप्युत्तरार्थमेवजहातेश्च।अभ्यस्तस्येत्येव।अतोऽप्युत्तरार्थमाचहौ।हाविद्युच्यतेअभ्यस्तस्येत्येव।अतोऽप्युत्त
रार्थमेवलोपोयि।अभ्यस्तस्येत्येव।अतोऽप्युत्तरार्थमेवघ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। हाविद्युच्यते।तदेवतर्हिप्रयोजनं
श्नसोरल्लोपइति।ननुचोक्तंश्नःसार्वधातुकएव अस्तेरप्यार्धधातुकेभूभावेनभवितव्यमिति।अनुप्रयोगेतुभुवा
स्त्यबाधनंस्मरन्तिकर्तुर्वचनान्मनीषिणः।अनुप्रयोगेतुभूभावेनास्तेर्बाधनमिष्यते।ईहामासतुः।ईहामासुः।किं
चस्याद्यद्यत्रलोपःस्यात्।लोपेद्विर्वचनासिद्धिः।लोपेकृतेनचकत्वाद्द्विर्वचनंनस्यात्।स्थानिवद्भावाद्भविष्यति।
स्थानिवदितिचेत्कृतेभवे द्द्वित्वे।स्थानिवदितिचेत्कृतेद्वित्वेलोपःप्राप्नोति।

त्या।उपदेशेयदकारान्तमभ्यस्तंतस्याल्लोपोनतुकृतेयलोपइतिमत्वापरिहारउक्तः।अभ्यस्तस्येत्येवेति।ननुचबिभीवानित्यत्रापि
प्राप्नोति।एवंतर्हिछान्दसःक्सुरितिभाष्यकारस्यदर्शनंछन्दसिचदृष्टमनुविधीयते।कृतेद्वित्वेलोपःप्राप्नोतीति।ननुचनिय- रामः
तकालत्वात्स्थानिवद्भावस्यकृतेद्वित्वेलक्षणप्रवृत्तिमन्तरेणस्वतएवादेशरूपमवतिष्ठतइतिकथंलोपप्राप्तिः।उच्यते।पुनः ३५
प्रवृत्तिर्लक्षणस्येतिस्थानिवद्भावप्रकरणेप्रतिपादितम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्तु तर्ह्यौति। अन्त्यस्य विकारे ऽन्त्यसदेशस्येति वचनात्। अथवा क्ङिति अनन्तरस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः। दीर्घत्वमिति। अत आदेरित्यनेन। प्रत्यङ्गत्वादिति। वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं तत्र कृतेऽल्लोपे च सत्तुः सुरिति प्राप्नोति। दीर्घत्वमिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कुर्विति। अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् तंनस्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकग्रहणाद्भवति॥ श्नसोरल्लोपः॥ आस्तामिति। लङ् ताम्। अल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादाट्। नैतदस्तीति। अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते। श्नसोरल्लेत कारेण ज्ञाप्यते नेत्त्वशासनमिति॥ इद्दरिद्रस्य॥ सिद्धश्चेति। आर्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यर्थः। आकारान्तलक्षण इति। यद्यार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रा-

अस्तु तर्हि परस्य लोपः। अभ्यासस्य योकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति। नैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वाद्धि वेद्धि पररूपम्। न चैवं सिध्यति। कस्मात्। प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते लोपः। पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति। दीर्घत्वं बाधकं भवेत्। तत्रात आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेपि यथा स्यात् कुरुतादिति॥ श्नसोरल्लोपः॥ अथात्र तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। आस्ताम्। आसन्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अटो सिद्धत्वान्न भविष्यति॥ इद्दरिद्रस्य॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ॥ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ। किं प्रयोजनम्। दरिद्राति। दरिद्रः। आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति। न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा॥ अद्यतन्यां वा॥ अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रीत् ॥

तीति। दरिद्र इति। श्याद्व्यधेति णः कृते नेद्वयोरनित्ययोः परत्वात् कः स्यात्। लोपस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। अथाप्याकृतिपक्षे नित्यत्वात् लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्राकावप्रसक्ताविन्त्यन्तोदात्तत्वं न स्यात्। ईषद्दरिद्रमित्यादौ युजितियुच्प्रसज्येत। दिदरिद्रासतीति। तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा विज्ञानाल्लोपपक्षइडागमः। लोपाभावपक्षेत्विडभावः। अदरिद्रासीदिति। यमरमेत्यत्रैकाच इत्यधिकारादेकाचः सगिटाविति कीयमतमित्यनेकाचोपि भवतः। चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायि तद्भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतएक॥ लिटियआदेशादिरिति। नत्वषत्वयोर्नैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तकत्वाभावः। अभ्यासलोपसंनियोगेनेति। अभ्यासलोपश्चेति च-शब्दः समुच्चयेनतत्वन्वाचये। दीर्घत्वमत्रेति। अभ्यासविकारेषु बाधकानबाधन्त इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते। यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग इति विरुद्धत्वादत्र बाधकत्वाभावः। नाप्रा-

अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि॥ एत्त्वकारषकारादेरेत्त्ववचनं लिटि॥ एत्त्वकारषकारादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिटादेशादिं विशेषयिष्यामः। लिटि यः आदेशादिस्तदादेर्नेति। अस्त्यन्यल्लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। इह माभूत्। पक्ता। पक्तुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्ङिति इति वर्तते। पक्वः। पक्ववानित्यत्र प्राप्नोति। अभ्यासलोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते। न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः। एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमारभ्यते। तद्यथा। अन्यानभ्यासविकारान्सो बाधते। एवं दीर्घत्वमपि बाधेत। सत्यमेवैतत्। अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति। तत्र ह्रस्वहलादिःशेषावुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवादः। एवं च। अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति। फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशासिद्धत्वस्य। यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशः सिद्ध एत्व इति। यद्येवं प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः। प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादित्वादेत्वं न प्राप्नोति।

सद्भ इति। क्वचित्ह्रस्वः क्वचिद्धलादिःशेषश्च प्राप्नोति। ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति। मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य प्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः। मध्यमोऽपवादः कस्यचिद्बाधकः कस्यचिद्बाध्यः ज्येष्ठो यो बाधकस्यापि बाधकः। असिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेन। चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पेचतुरिति। प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम्। वचनं तरेणतु येमतुरित्यादौ चरितार्थम्। अभ्यासे चर्चे तिजश्चरोः प्राप्तयोः स्थानेन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति। अनेशम् इति। लुङ् मिपोमुभावः। पुषादित्वादङादेशः छन्दसीति पूर्वेणापि संबन्धाद्भाषायामेत्वाभावः। एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। यदित्विष्यते एपोदरादित्वाद्भविष्यति। मनेराशिषि चेनि वुन् प्रत्ययः। नयासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमितीत्वाभावः। व्येमानमिति। विपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश्। छान्दसः शपोलुक्। पचेरन्निति प्राप्ते पेचिरन्निति छान्दसे एत्वद्र स्त्वे क्रियेते। आयेजे इति। ल

पेचतुः। पेचुः। देभतुः। देभुः। नवाशसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य॥ नवाएष दोषः। किं कारणम्। श सिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य। यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। दम्भ एत्वम्। दम्भ एत्वं वक्तव्यम्। देभुः। किं पुनः कारणम् न सिध्यति। नलोप-स्यासिद्धत्वात्। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्त्वं न प्राप्नोति। नशिमन्योरलिट्येत्वम्। नशिमन्योरलिटि एत्वं वक्तव्यम्। छन्दस्यमिपचोरपि। छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनेशं मेनकेत्येतद् व्येमानं लिङि पेचिरन्। आयता येजे वपा वेपे। यज। आयेजे। वप। आवेपे। दम्भ एत्वमलक्षणम्। असिद्धत्वात्तु लोपस्य दम्भ एत्वं न सिध्यति। श्नसोरल्लेत कारेण ज्ञायते त्वित्त्वशासनम्। अनित्योयं विधिरिति। थलि च सेटि॥ थल्ग्रहणं किमर्थम्। थल्ग्रहणमक्डिदर्थम्। थल्ग्रहणं क्रियतेऽक्डिदर्थम्। अक्डित्येत्वं यथा स्यात्। पेचिथ। शेकिथ। ॥

ङ इत्य शपूछन्दस्यपि दृश्यत इति आट्। दम्भ एत्वमलक्षणमिति। लक्षणेन न प्राप्नोति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। श्नसोरल्लेत इति। असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकारः कृतः। नित्ये त्वसिद्धत्वे आसन्नित्यादावटो सिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेण। तेनासिद्धत्वाभावाद् दम्भ एत्वं सिध्यतीत्यर्थः। थलि च॥ थल्ग्रहणमिति। क्डिति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्सेड्ग्रहणमेवाक्डिदर्थं भविष्यति थल एव च सेड क्डिदिति प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· क्ङितिचसेटीति। यथा पेचिव पेचिमेति इदं वचनं न नियमार्थं सेट्येव क्ङितीति। नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात्। किं तर्हि। एत्वस्य कालावधा ६७३
३७ रणं क्रियते। यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र। तेन पेचिवेत्यादावपि इटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः। अन्यथैकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। य
दोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नैकाज्विशेषणं तदाश्रयमाणादेकाच इतीट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति कृसृभृ इति सूत्रं विध्यर्थं
भवति न तु नियमार्थम्। तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते। क्ङि
ति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् ततोऽभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन। लुलविथेति। अवादेशे कृ
ते एकहल्मध्यगतोऽकार इत्येत्वप्रसङ्गः। समुदायग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे। न चायमकारो गुणश

नैतदस्ति प्रयोजनम्। सेड्ग्रहणमेवात्र क्ङिदर्थं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा स्यात्। थलि च सेटि क्ङिति
च सेटीति। किं प्रयोजनम्। पेचिव। पेचिम। तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। इह कस्मान्न भवति
लुलविथ। गुणस्य नेति प्रतिषेधात्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति पेचिथ। शेकिथ। गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते। ए
वमपि शशरिथ अत्र न प्राप्नोति। गुणस्यैवैषोऽकारः। कथम्। वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽ
भिनिर्वर्तते। अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तृफलभजत्रपश्चेति तृग्रहणं
करोति॥ राधो हिंसायाम्। राधादिषु स्थानिनिर्देशः। राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः।

ब्दाभिनिर्वृत्त इति न शसददेति प्रतिषेधोऽपि नास्तीति मत्वा प्रश्नः। गुणस्य योऽकार इति। वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रीयते। लुल
विथेत्यादावोकारस्यावादेशविधानाद्गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषे-
धाभावः। एवमपीति। गुण एवात्राकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। गुणस्येति। अवयव इत्यर्थः। उःस्थाने अण् प्रसज्यमान ए
व रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः। राधादिष्विति। अलोऽन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः। रामः
३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवातदिति।ततोऽम्मादीनामेत्वमाकारस्यभवति।अकारेणेति।सम्प्रत्ययेऽतदित्यनर्थकंस्यादितिविशेषणविशेष्यभावाश्रयः॥
अर्वणः॥ छान्दसमिति।छन्दसीवनिपावितिवनिबस्तिमतुप्चेतिप्रत्ययद्वयेनरूपद्वयसिद्धत्वान्नार्थःसूत्रद्वयेन।तत्रैतत्स्या-
त्सर्वत्ररूपद्वयप्रसङ्गोऽतआह।दृष्टानुविधिरिति।भाषाशब्दाअपिनियतविषयाः।किंपुनश्छान्दसाः।तत्रऋदित्यस्यविचि

नकर्तव्यः।एकहल्मध्यइतिवर्तते।यद्येवंत्रेसतुःत्रेसुः।रशब्दस्यैत्वंप्राप्नोति।अस्तु।अल्लोन्त्यस्यविधयोभवन्ती
तिअकारस्यभविष्यति।अनर्थकेलोन्त्यविधिर्नेत्येवंनप्राप्नोति।नैतस्याःसन्तिपरिभाषायाःप्रयोजनानि।अ
थवाऽतदितिवर्तते।एवमपिराधेर्नप्राप्नोति।आकारग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।श्नाभ्यस्तयोरातइ
ति।अथवाश्नसोरल्लोपइत्यत्रतपरकरणंप्रत्याख्यायते।तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते।यदितदनुवर्तते।अतएक
हल्मध्येनादेशादेर्लिटि।असश्चेति।अवर्णमात्रस्यैत्वंप्राप्नोति।बबाधे।अकारेणतपरेणाऽवर्णंविशेषयि
ष्यामः।अस्याऽतदिति।इहेदानीमस्येत्यनुवर्ततेअतदितिनिवृत्तम्।अर्वणस्त्रसावनञः॥मघवाबहुलम्।अर्व
णस्तृमघोनश्चनशिष्यंछान्दसंहितत्॥अर्वणस्तृमघोनश्चनशिष्यम्।किंकारणम्।छान्दसंहितत्।दृष्टानुवि
धिश्छन्दसिभवतीति॥मतुब्वन्योर्विधानाच्च॥मतुवनीखल्वपिच्छन्दसिविधीयेते।छन्दस्युभयदर्शनात्।उभयं
खल्वपिच्छन्दसिदृश्यते।इमान्यर्वणःपदानिअनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्॥इतिश्रीमहाभाष्येषष्ठाध्यायस्य
चतुर्थेपादेतृतीयमाह्निकम्॥पादःपत्॥पादउपधाह्रस्वत्वम्।पादउपधायाह्रस्वत्वंवक्तव्यम्।द्विपदःपश्य।

गुणेअरितिरूपंतस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादिभवति।वनिप्यर्वणइत्यादिभवति।मघशब्दादपिप्रत्ययद्वयेयथाविषयंरूपद्व
यंसिद्धम्।एवंचार्वन्मघवन्शब्दस्यभाषायांनास्तिप्रयोगइत्युक्तंभवति॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे
षष्ठाध्यायस्यचतुर्थेपादेतृतीयमाह्निकम्॥पादःपत्॥आदेशेहीति।पादन्तस्याङ्गस्यपदादेशोविधीयमानोऽनेकाल्त्वा
त्सर्वादेशःप्राप्नोति।
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवेति। यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते। तथापि योनिर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव षष्ठीस्थाने योगेति वचना
दादेशो न तु प्रतीयमानस्य। यद्यप्युच्चार्यमाणानुकरणस्यादेशेन संबन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षि-
तत्वादेवमुक्तम्। तत्र यथा लोन्त्यस्येति वचनाद्दुहः पद्दत्सु केरुहि हकारस्य पकारो भवति। एवं पाच्छब्दप्रत्यायिततदन्तस

आदेशो हि सर्वादेशप्रसङ्गः। आदेशो हि सर्वादेशः प्रसज्येत। सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदे
शः प्रसज्येत। येन विधिस्तदन्तस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कार
णम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियते उपधा
ह्रस्वत्वं वोच्यते। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि प्रयोजना
नि। प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु। सुप्। कुमार्याम्। किशोर्याम्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्याम्। आड्याट्स्या
ट्सु कृतेषु आड्याट्स्याट्स्याम्प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यम्। आ
ड्याट्स्याटः क्रियतामामिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाम्। नित्या आड्याट्स्याटः। कृतेप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृ
तेपि। अनित्या आड्याट्स्याटः। कथम्। अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधि
रनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाम्। इदं तर्हि यस्यै तस्यै स्याटिकृते सस्याट्कस्यैभावः प्राप्नोति। निर्दि
श्य—— मानस्यादेशा भव न्तीति न दोषो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते न तस्य कस्मान्न भवति। स्याटा व्यवहितत्वात्।

मुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः। न दोषो भवतीति। तत्रैवं वक्तव्यम्। यो निर्दिश्यते तस्यागमैर्व्यवधानादाम्न प्राप्नोति।- एमः
अत एव परत्वाश्रयेण व्यवधानं कर्तुमाह। इदमिहेति। आडादीनामवकाशः। खट्वायाः। कुमार्याः। सर्वस्यामित्यामोवकाशः ३८
। कृते याडादिषु वचनाद्व्यवधानेपि प्रवर्तनात्। यदि तु नाप्राप्ते याडादिष्वादेश आरभ्यते इत्युच्यते। ततोपवादत्वादामा तेषां
बाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सेड्कस्येति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन्पक्षेऽवध्यनुपादानादव्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते। अन्तरङ्गाद
ति। प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोन्तरङ्गाः। क्रियास्तामिति। परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः। त्कान्तस्ये
ति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमुदायस्यल्यपः प्रसङ्गः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्येषा तु परिभा
षाऽनञ्पूर्व इति वचनान्नोपतिष्ठते। सामान्यशब्दस्यापिल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात्। अतिस्य इति।
शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः। उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः। अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्त-

सुप्तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदितेति इटि कृते सेट्कस्य तां तं तामादेशाः प्राप्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादे
शा भवन्तीति न दोषो भवति। इदमिह संप्रधार्यताम्। इट् क्रियतां तां तं तामइति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः
अन्तरङ्गास्तां तं तामः। इदं तर्हि क्रियास्ताम्। क्रियास्तम्। क्रियास्त। क्रियास्म। यासुटि कृते सयासुट्कस्य तां तं तामः प्रा
प्नुवन्ति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति॥ ल्यब्भावे च॥ ल्यब्भावे च प्रयोजनम्। प्रकृत्य।
प्रहृत्य। त्कान्तस्य ल्यप् प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति। त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविका
रेषु प्रयोजनम्। अतितिस्रः। अतिचतस्रः। त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति न दोषो भवति। युष्मद् अस्मद् अतियूयम्। अतिवयम्। युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति॥ त्यदादिविकारः॥ अतिस्यः। उत्तमस्यः। अतिस्यौ। उत्तमस्यौ। त्यदाद्य
न्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति। किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति। अतिकः। परमकः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भव
न्तीति न दोषो भवति। उदस्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम्। उदस्थात्।

स्यसमुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः सावितिसत्वप्रसङ्गः। अलन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवति इति तत्र विशेषा
भावः। परमक इति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति। ननु सत्वविधौ त्यदादीनामिति न स्थानषष्ठी। का तर्हि। तदोरित्येषैति
। कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते। एवं तर्हि त्यदादीनां गणसन्निविष्टानां यो निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधा
नादतिप्रसङ्गाभावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा० पा० वाह ऊठ्। ऊडादिरिति। यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः। संप्रसारणमित्यनेनेति। वाक्य
३६ स्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थाने ऊड् भवति। अथ यण आदिरूठ् कस्मान्न भवति। संप्रसार
णप्रदेशेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता। यथोक्तं सप्तदशादेशाः स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्तीति।
ठिग्रहणं तु स्वस्वार्थम्। यद्येवमिति। प्रष्ठवाह् अस् ऊठ् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते गुणे ओकारो ण्विप्रत्यय
आश्रयः। तथा वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्ठौहः इत्यादि सिध्यति। अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूहः इत्या
दिसिद्ध्यर्थमप्यूठ् विधानं नोपपद्यते। सत्यपि वा पयोगे वहत्यर्थे प्रवर्तमानस्योहतेः क्विपि शाल्यूहः इत्यादि भविष्यति। उपसर्गे

उदस्थास्ताम्। अटि कृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति। उदः स्थास्तम्भोरिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दो
षो भवति। यस्तर्हि निर्दिश्यते न तस्य कस्मान्न भवति। अटा व्यवहितत्वात्। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या
। उक्तं षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तस्य स्थानेन युज्यते। यतः षष्ठी उच्चारितेति॥ वाह ऊ
ठ्॥ ऊडादिः कस्मान्न भवति। आद्यन्तौ टकिताविति ऊठ् आदिः प्राप्नोति। संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते। यद्येवं वा
ह ऊठ्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात्॥ वाह ऊठ्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। संप्रसारणेन कृतत्वात्। संप्रसा
रणेनैव सिद्धम्। का रूपसिद्धिः। प्रष्ठौहः पश्य। गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात्। प्रत्ययलक्षणत्वाद्गुणो भविष्यति॥ एज्ग्र
हणाद्वृद्धिः॥ एज्ग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परि
भाषा असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्।
असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्त्वं न भवति॥

प्युपपदे वहेर्ण्विः छन्दसि नास्ति। यतो वृद्धिबाधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूठ् विधानं सार्थकं स्यात्। एवं तर्हीति। संप्रसारणं यजा
दिप्रत्ययनिमित्तं भसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे व्याश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न स्यात् तदभावे रूपं न सिध्येदित्यू रामः
ठ्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति। ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात्। प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः। नैतदस्ति। यत्र युगप- ३६
दन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम्। इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्या-
यानवतारः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वयुव ॥ श्वादीनामिति। मघवा बहुलमिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवते त्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। अर्वणस्त्रिति मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः। न वा विभक्ताविति। यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम्। अन इत्युभयोः शेष इति। समुदायापेक्षणात्। न च त्रादेशे कृते अन्नन्तत्वमस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। युवतिशब्दोप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्। श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अनकारान्तस्य माभूत्। मघवता। मघवते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति। एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। उक्तमेतत्। अवर्णस्तमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तदिति। यदप्युच्यते। तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। श्वयुवमघोनामतद्धिते। अल्लोपः। अकारस्य च लोपो भवति। ततो न इत्युभयोः शेषः ॥ श्वयुव ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथं वाल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम्। यद्यविशेषेणाल्लोप   टिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्। अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम्। अत उत्तरं पठति। षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम्।

॥ षपूर्व ॥ अथेति। किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः। यद्यविशेषेणेति। प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः। तत्प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन्। अभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविशेषेणेति। अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ताक्षण्य इति। तल्लोपान्यमिति सेनान्तलक्षणेति णयः। येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। अस्मान्नियमादल्लोपाभावः। सामन इति। साम्न देवतेत्यण्। अत्रान्नितिप्रकृतिभावाट्टिलोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः। अथापीति। तत्रस्याद्वृत्तेर्वाश्रयणात्। सामन्य इति। तत्र साधुरिति यत्॥ आतो॥ समास इति। ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन। एवं तर्हि यद्वा वैयाकरणाः अनुकरणशब्दैर्व्यवहारमिच्छ-

षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थम्। अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभावः। अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपप्रसङ्गः। अवधारणे हि सति अन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत। कथम्। यदि तावदेवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् सामनो वैमन इति। ताक्षण्य इति च प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामण्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्। ताक्षण्य इति। सामनो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि अण्येव षपूर्वादीनामिति। एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपप्रसङ्ग इति॥ आतो धातोः॥ आतो नापः॥ आतोऽनाप इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समासेनस्पूर्वे क्त्वोल्यविति। अ यनाप इति किम्। खट्वायाम्। मालायाम्। यद्यनाप इत्युच्यते कथं त्क्वायामिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। त्क्वायां च प्रतिषेध इति। यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन। कथम्। समासेनस्पूर्वे क्त्वोल्यविति। निपातनादेतत्सिद्धम्। कथम्। हलः श्नः शानज्झाविति। एतदपि निपातनात्सिद्धम्। अथवा योगविभागः करिष्यते। आतः। आकारलोपो भवति। ततो धातोः। धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति॥

न्ति तदर्थो योगविभागः। ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति। त्क्वायामिति। निपातनादाल्लोपाभावो याडागमश्च। सामान्यापेक्षं च निपातनं सप्तम्यपेक्षम्। त्क्वायाद इत्यपि भवति। ततो धातोरिति। इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति। सा च व्यवस्थितविभाषेत्याबन्तस्याल्लोपाभावोऽन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः। कश्चित् स्त्रीलिङ्गं पुल्लिङ्गाश्रयं त्क्वायाद इत्यादिरूपद्वयं व्याचक्षते॥ ॥ आ॰प॰ ४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्त्रे॥ आङि इति पूर्वाचार्यप्रक्रिययैकवचनग्रहणादव्याप्तिं मत्वाह। मन्त्रेष्विति। त्मन्येति। सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः छान्दसत्वादिति। यथा शिवा रुद्रस्येति प्राप्ते शिवा उद्रस्येति रेफलोपः। एवमिहाकारलोपः। एवं च श्रुतत्वात् सूत्रमेव प्रत्याख्यातम्। सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन। आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्त्तनात्। तिविं॥ कुतो नु खल्विति। वचनसामर्थ्यादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात् समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य। तिग्रहणे तु सति तेर्लो

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे। मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। त्मन्या समञ्जन्। त्मनो रत्नरस्य इति। यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते। कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति। तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन। कथं त्मन्या समञ्जन्। त्मनो रन्तरस्य इति। छान्दसत्वात् सिद्धम्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात्॥ आदिग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आत इति वर्तते। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ तिविंशतेर्डिति॥ तिग्रहणं किमर्थम्। न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव। तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भस्तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति। तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति॥ टेः॥ अभस्योपसंख्यानम्॥ अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। उपसरजो मन्दुरज इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कथमुपसरजो मन्दुरज इति। डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्। अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥

पो भवति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते। नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्यनयोर्बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् तिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः॥ टेः॥ डित्यभस्यापीति। चुटू इति वचनादित्संज्ञा नावडुकारस्य प्रवर्तते। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति निर्देशात्। ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद्भस्येति प्रकरणमिह बाध्यते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नस्तद्धिते॥ नकारान्तस्येति। इनण्यनपत्ये अन्निति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम्। सब्रह्मचारिण इति। तस्येदमित्यण्। पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी पूर्ववदण्। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः कलापिनोऽणिति अण्। ततो ध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। कौथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववत्। द्वितीयस्या लुक्। तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यान्नैतिल्यादिशब्दैरुच्यते तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण्प्रत्ययः। तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिकेऽर्थे वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत। केचित्तु तितिलशब्दमत्राधीयते। चार्म इति। तस्य विकार इत्यण्। शौव इति। तस्येदमित्यण्। स्वेग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्ये

नस्तद्धिते॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्॥ नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन्पीठसर्पिन्कलापिन्कौथुमिन्तैतिलिन्जाजलिन्लाङ्गलिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसद्मन्सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सब्रह्मचारिन्। सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः सब्रह्मचारिन्। पीठसर्पिन्। पैठसर्पाः पीठसर्पिन्। कलापिन्। कालापाः कलापिन्। कौथुमिन्। कौथुमाः कौथुमिन्। तैतिलिन्। तैतिलाः तैतिलिन्। जाजलिन्। जाजलाः जाजलिन्। लाङ्गलिन्। लाङ्गलाः लाङ्गलिन्। शिलालिन्। शैलालाः शिलालिन्। शिखण्डिन्। शैखण्डाः शिखण्डिन्। सूकरसद्मन्। सौकरसद्माः सूकरसद्मन्। सुपर्वन्। सौपर्वाः सुपर्वन्॥ चर्मणः कोशे॥ चर्मणः कोश उपसंख्यानम्। चार्मः कोशः। अश्मनो विकार उपसंख्यानम्। अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्मनो विकार आश्मः॥ शुनः संकोचे॥ शौवः संकोचः। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थम्। अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सायंप्रातिकाद्यर्थम्। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः।

ननु प्रत्याख्यातम्। अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनामेव तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते। संकोचादन्यत्र शौवन इति। विकारावयवोः प्राण्यणि प्रकृतिभावाच्छौव इत्येव भवति। सायंप्रातिक इति। सायंप्रातः शब्दाद्द्वन्द्वाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः। यथा कथंचित्कालशब्दादपि ठञ्भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ्भवति। पौनःपुनिक इति। पूर्ववट्ठञ्। आदिशब्दः प्रकारे टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः शाश्वतिक इत्यत्र टिलोपाभावः। ॥ रामः ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निपातनादिति। अत एव निपातनान्नात्वादिति कादेशाभावः। शाश्वतमिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण् प्रत्ययः॥ यस्येति च॥ सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति। इवर्णस्येति। हे दाक्षीति। दाक्षिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तत-स्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः। ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इति ह्रस्वत्वं मन्यते। दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य यणादेशप्रसङ्गः। सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम्। यणादेशेपि कर्तव्ये वर ई इति ईकारप्रश्लेषाद्दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। दाक्षी ई इति स्थिते स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः। परलोपस्य स्था-

न वक्तव्यः। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। येषां च विरोधः शाश्वतिक इति। एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः। शाश्वतम्॥ न तद्धिते॥ यस्येति च॥ इवर्णस्येति किमुदाहरणम्। हे दाक्षि। दाक्ष्या। दाक्षेयः। हे दाक्षि इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत। दाक्ष्या इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। दाक्षेय इति। यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति। अतिसखेः स्वम्। यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते असखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत।

निवद्भावात्तद्धितनिमित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात्। नैतानीति। यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः। यण्ढकौ त्वाङ्गौ न भवतः। इदं तर्हीति। सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसनिटचिगोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावाद्घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वाद्घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात्। ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काण्ड इति। यचि भमिति मत्वा ल्लोपः प्राप्नोति। सौर्य इति। सूर्येणैकदिगिति तेनैकदिगित्यण्। तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्येति यलोपश्च। यथा तु वक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति तथात्र यलोपस्याप्रसङ्गः। इह हस्यामिति। विभाषा ङिश्योरित्यतः शीग्रहणं न संयोगाद्वमन्तादित्यतो नेति चानुवर्तते। तेन वाक्यभेदेन श्यां कार्यं प्रतिषिध्यते। कामण्डलेय इति। चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। एवं वात्सप्रेय इति लैखाभ्रेय इति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। इयङुवङादेश इति। आदेशनमादेशो विधानम्। इयङुवङो।

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः॥ यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे सौर्येनामहिमवतः शृङ्गे। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इह हस्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न। इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन॥ इयङुवङोरवकाशः। श्रियौ। श्रियः। भ्रुवौ। भ्रुवः। लोपस्यावकाशः। कामण्डलेयः। माद्रवाहेयः। इहोभयं प्राप्नोति। वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः। लोपो भवति विप्रतिषेधेन। गुणवृद्धी च॥ गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन। गुणवृद्ध्योरवकाशः। चेता। गौः। इयङुवङोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चयनम्। चायकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। नवेयङुवङादेशस्यान्यविषयवाचनात्॥ नवैष विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। इयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात्। इयङुयङादेशः अन्यविषये —— आरभ्यते। किंविषये। यणादेशविषये। यथैव यणादेशं बाधते। एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः। तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते। गुणवृद्धी न बाधिष्यते॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ सूर्यादीनामणन्तेः प्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात्॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः। सौरी बलाका।

णादेश इति षष्ठीसमासः। यथेह इयङुवङौ सर्वत्रान्यपूर्वकौ। नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। सूर्य॥ सौरीति। तेनैकदिगित्यण्। तदन्तान्ङीप्। ईकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति। किं तर्हि। अणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः। पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाल्लिधानादन्यत्र ङीषि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सूरीति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गान्यत्वादिति। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। यल्लोपविधिमिति। उपधाविधिं प्रतिनेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव। स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् यलोपः सिध्यति। अन्त्य एवेति। अकारस्य यल्लोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात्। तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने अलोन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति। यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते। तदन्तरेण यान्तत्वाभावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य। यातमिति। गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः साधु च यातमिति। अनेन नास्ति इष्टे दोष इति प्रतिपाद्यते। यदि प्रागिति। अकारस्य यल्लोपस्य सिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति। अथेति। इति-

किंकारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति। सिद्धं तु स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। यल्लोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति। एवमपि न सिध्यति। किंकारणम्। अङ्गान्यत्वात्। अन्यो हि सूर्यशब्दः। अन्यः सौर्यशब्दः। नैष दोषः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं भविष्यति। उपधाग्रहणानर्थक्यं च। स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः। किं यातमेतद्भवति। सुष्ठु यातम्। साधु च यातम्। यदि प्राग्भादसिद्धत्वम्। अथ सह तेनासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति। यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्। एवमपि न दोषः। नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति। कथं तर्हि। अङ्गस्य यल्लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति। एवमपि सूर्यचरी। अत्र प्राप्नोति। तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्।

अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः। ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यपीति। न चोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः। इति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः। सूर्यचरीति। सूर्यस्य स्त्री सूरी सा भूतपूर्वेति चरट् प्रत्ययः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

सूर्यमत्स्ययोरिति। मत्स्यस्य ङ्याम्। सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धेऽर्थदर्शनपरत्वाल्लाघवेनादरः कृतः। सौरीयइति। सौर्यस्याय मितिवृद्धाच्छः। अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्। तदन्तान्ङीप्। छश्च। नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः। तिष्यपुष्ययोरित्युभयोपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाभावः। अन्तितइति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। नादेश्चेति। चकारात्कादेश्च। यदा तादेस्तदान्तमः कादिलोपे त्वन्तितमः। तसीत्येषइति। कादिलोपश्च बहुलमित्येवविषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः। दाशतयइति। दशावयवा अस्य दशतयस्तत्र भवो दाशतयः। चतुःषष्ट्याख्यो ग्रन्थः। यौलोपइति। सुशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यते। अन्तिके सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वम्। अयाविति। अनुत्तरपदइत्यर्थः। यो यत्प्रत्यये परतोऽन्तीति कृतकादिलोपो

सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम्। सौरी। मत्सी। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम्। सौरी। सौरीयः। आगस्ती। आगस्तीयः। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः। तैषम्। पौषम्। अन्तिकस्य तसि कादिलोपश्चाद्युदात्तत्वं च। अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्यः आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अन्तितो न दूरात्॥ तमे तादेश्च॥ तमे तादेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्ने त्वं नो अन्तमः। अन्तितमे अवरोहति। तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतये पि हि॥ यौलोपोऽन्तिषदित्यत्र। अन्तिषत्। तथा ऽयौ येऽन्त्यथर्वसु॥ अन्तियेचदूरके। सूर्यो॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इहकस्मान्न भवति। बिल्वकेभ्यः। भस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति। तद्धितस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकस्य विकारः अवयवो वा बैल्वकः। अत्र प्राप्नोति।

न्तिकशब्दो गृह्यते अथर्ववेदे। अन्तिके भवइति भवेछन्दसीति यति कृते अन्तियइति भवति। कादिलोपस्यासिद्धत्वदन्त्राभादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति॥ बिल्व॥ छग्रहणमिति। कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यतइति भावः। बिल्वकेभ्यइति। बिल्वशब्दादृल्यादावर्थेकप्रत्यये सति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निर्ज्ञायेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रसङ्गः। भस्येति वर्ततइति। तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग्भवति। बैल्वकइति। अनुदात्तादेश्चेत्यञ्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धितइति। नस्तद्धितइत्यतस्तद्धितइतिवर्तते। तेनबिल्वकादिभ्योभसंज्ञकेभ्यः परस्यतद्धितस्यतद्धितेपरेलुग्भवतीतिसूत्रार्थः संपद्यते
।एवमपीति। बिल्वाविद्यन्तेस्यामितिउत्करादिभ्यश्छः। नडादीनांकुक्चेतिछः कुगागमश्च। ततस्तत्रभवइत्यण्। तस्मिन्परतश्छ
स्यलुक्। ततोवृद्धाच्छः। असतिछग्रहणेछेपरतोणोलुक्प्रसङ्गः। ततश्चनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे
रूपंनसिध्येत्। नसबिल्वकादिति। विहितइतिशेषः। बिल्वकादिभ्योयोविहितइति। बिल्वकादिभ्यइत्यागन्तुनाकारेणकृतकु
गागमनिर्देशः। तेनायमर्थः। भाविकुगागमेभ्योबिल्वकादिभ्योयोविहितः प्रत्ययस्तस्यतद्धितेलुग्भवति। नचछादन्योभाविकुगा
गमेभ्योबिल्वकादिभ्यःप्रत्ययोविधीयतेइतिनार्थश्छग्रहणेन। एवंतर्हीति। छग्रहणंछमात्रस्यलुग्यथास्यात्। कुगागमोमाभूदितिछं–

तद्धितेतद्धितस्येतिवर्तते। एवमपिबिल्वकीयायांभवोबैल्वकः। बैल्वकस्यकिंचित् बैल्वकीयम्। अत्रप्राप्नोति।
नसबिल्वकात्। बिल्वकादिभ्योयोविहितइत्युच्यते। नचासौबिल्वकशब्दाद्विहितः। किंतर्हि। बिल्वकीयशब्दा
त्। एवंतर्हिसिद्धेसतियच्छग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषा। सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये
उभयोरप्यभावइति। तस्माच्छग्रहणंकर्तव्यम्। छस्यैवलुग्यथास्यात्कुकोमाभूदिति॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ तुःसर्वस्यलोपो
वक्तव्यःअन्त्यस्यमाभूदिति। सतर्हिवक्तव्यः। (नवक्तव्य) सर्वलोपस्यविज्ञानमन्त्यस्यवचनानर्थक्यात्। तुःसर्वलोपोविज्ञायते।
कुतः। अन्त्यस्यवचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्यलोपवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वासर्वस्यभविष्यति। अथवालुक्प्रकृ
तःसोनुवर्तिष्यते। अशक्योलुगनुवर्तयितुम्। किंकारणम्।

तदित्येवमर्थंक्रियते। यदिचैषापरिभाषानस्यात्तदाकुकोनैवनिवृत्तिःप्राप्नोतीति किंतदभावार्थेनछग्रहणेन। क्वचित्त्वेषापरिभा
षानाश्रीयते। यथाश्यैनेयइत्यादौयस्येतिलोपेननिवृत्तेपीकारेतत्संनियुक्तोनकारोननिवर्तते। तथाचस्त्रियाःपुंवदित्यत्रोक्तम्। एतभायिइत्यत्रपुंवद्भावेनस्त्रीप्रत्य
यमात्रस्यनिवृत्तिःक्रियते। अर्थस्यत्वनिवृत्तत्वान्नकारस्यश्रवणंप्रसज्येतेति। तथाचश्रोत्रियस्ययलोपश्चेतिघेविनिवृत्तेपिश्रो
त्रभावोननिवर्ततेइति। तत्रानित्यापरिभाषेतिप्रतिविधेयम्॥ तुरि॥ तुःसर्वस्येति। सर्वस्यतृशब्दस्यलोपोनतुलोन्त्यस्येत्यर्थः। अ
न्त्यस्यलोपइति। टिरित्येवान्त्यलोपस्यसिद्धत्वात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ विजयिष्ठेति। विजेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः। नन्वत्र तुकि सति न तुमतान्ङ्स्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्गुणो न स्यात् पूर्वं तु- ६४४
४४ गुणो न प्रवर्तते। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात्। करिष्ठ इति। तृन्नन्तादिष्ठन्प्रत्ययः। टेः॥ णाविति। प्रातिप-
दिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम्। तेन बहून्याचष्टे भावयतीति लिचो यियिएन भवति। तदभावे भूसावेनापि
न भवितव्यं सन्नियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित्। एतयतीति। न सिलादित्वादिष्ठे पुंवद्भावो विहित इति एा
वपि भवति। टिलोपेनैव संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापना-

विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणादर्शनात्॥ विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते। विजयिष्ठः आसुनिं करिष्ठः॥ टेः॥ णाविष्ठवत्प्रा
तिपदिकस्य॥ णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्। पुंवद्भा
वार्थम्। एनीमाचष्टे एतयति। श्येतयति। रभावार्थम्। पृथुमाचष्टे प्रथयति म्रदयति। टिलोपः। पटुमाचष्टे पटयति।
यणादिपरार्थम्। दूरमाचष्टे दवयति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। श्र
द्ययोपि हीष्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोप
यणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थमिति॥ इष्ठस्य यिट् च॥ किमयमिट् शब्दः आहोस्विद्यकारः। किं चातः। यदि
लोपोप्यनुवर्तेत ततो यिशब्दः। अथ निवृत्तं ततो यकारः॥ ज्यादादीयसः॥ किमर्थं ज्यात्परस्येयसः आत्वमुच्यते। न॥
लोपः प्रकृतः सोनुवर्तते। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्या
त्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा।

र्थं तेन श्यैने यद्भ्यादिसिद्धं भवति। विन्मतोरिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। अङ्ग वृत्त इति वृद्धिरत्र न भवति। यत्र तन्निष्ठितमङ्गं
तत्र वृद्धिर्भवत्येव प्रापयति स्थापयतीति। युवानमाचष्टे ऽल्पमाचष्टे कनयति॥ इष्ठस्य॥ किमयमिति। किमिकारान्तः समुदाय आ रघु॰
गमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थ इति प्रश्नः। किं चातः इति। उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः। तत्प्रतिपादयति। यदीति॥ ज्या ४४
दादीयसः॥ ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तत्रोच्यते। किमर्थमिति। अकृत्सार्वधातुकयोरिति। क्ङितीति तत्र नानुवर्तनेन इति
भावः। उरु येत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घत्वाभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गवृत्त इति। अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति। ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा-
ज्ञापिता। तत्रास्मिन् स्थिते ज्ञापके जाद्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम्। तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्ध्यर्थमाद्वचनम्। अ
न्यथादिलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात्। पिबेरिति। पाघ्रादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः। यदा
त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः॥ रऋः॥ कथमिदमिति। इहाङ्गस्येति प्रकृतम्। ऋत इति च श्रुतम्। तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचा
रात्प्रश्नः। युक्तं पुनरिति। धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवा तदेकसंबन्धाभावा

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति। अथ
किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते। न अकार एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ज्यायान्। आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भवि
ष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्र
हणं नेति॥ रऋतो हलादेर्लघोः॥ कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति आहोस्विद्धलादेरृकारस्येति। युक्तं पुनरिदं
विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम्। कथम्। ऋकारस्य नाम हलादिः स्यात्। अन्यस्यान्यः
। अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची तद्यथा। ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। द
धिभोजनमर्थसिद्धेरादिः दधिभोजनसमीपे। घृतभोजनमारोग्यस्यादिः। घृतभोजनसमीपे। यावता सामीप्येऽपि
वर्तते। जायते विचारणा। हल्समीपस्य ऋकारस्येति। अथवा हलादेरङ्गस्येति। किं चातः। यदि विज्ञायते हलादेर
ङ्गस्येति। अप्रथीयान्। अम्रदीयान्। अत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते हलादेरृकारस्येति। अनृचीयान्। अत्रा
पि प्राप्नोति।

दिति भावः। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति। यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षा वनमिति
तत्रावयवावयविभावो नान्यत्रेत्यर्थः। दधिभोजनमिति। यदृच्छोपनतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः। अपृ
थुशब्दात् पृथुसदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः। अनृचीयानिति। न सन्त्यृचो येषां तेऽनृचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन्देशे सोऽनृचवान्
ततईयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक्। तत्राङ्गं हलादि न भवति। ऋकारस्तत्र हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तृचीयानिति। स्तृचुवच्छब्दादीयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक्। यथेच्छसीति। वक्ष्यमाणपरिगणनाददतिप्रसङ्गनिरासादितिभावः।
नवैसमासादिति। प्रकृताभिप्रायेणेदमुच्यते। ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते। तथाहि। अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहि-
र्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव। अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिस्तन्न बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात्। नापि तत्पुरु-
षान्मतुबुत्पत्तिर्लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात्। भवेद्यदेति। स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद्गुणवचनो न भवति। यदा त्विति। यथा अ-
ब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते। तथा अपृथुरिति पृथुसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते। न च समास इति। गुणमु-
क्त्वा न गुणवचनः यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम्। न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्र-
युज्यते नित्यं द्रव्यवाचित्वात्। अथवाऽपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति पृथुशब्दवत्। अपृथ-

उभयथा स्तृचीयानित्यत्र प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्बहुलादेरङ्गस्येति। कथमप्रथीयानिति। तद्धिता-
न्तेन समासो भविष्यति। न प्रथीयान् अप्रथीयानिति। भवेत्सिद्धं यदि तद्धितान्तेन समासः। यदा खलु समासात्तद्धि-
तोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति। न वै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्याभ-
वेद्यदि बहुव्रीहिस्तदा न स्यात्। यदा तु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमपृथुः अयमप्यपृथुरयमन-
योरतिशयेनापृथुरप्रथीयानिति। न समासादजादिभ्यां भवितव्यम्। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च स-
मासो गुणवचन इति। यदा तर्हि समासाद्धि मतुपो विन्मतुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः। अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः
अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान्। अयमपृथुमान्। अयमप्यपृथुमान्। अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथीयानि-
ति। नैष दोषः। अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव इति।

व एव न सन्तीति। मतुपः प्रकृतय इति शेषः। समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं न तु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण। भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव। गो-
खरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति। अत्र हि जातिविशेषेणेत्ता प्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहु-
व्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते। अन्ये त्वाहुः। अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधाद्वस्तूपाधिकत्वाभावान्मतुन्न भवतीति।
एतदपरे न क्षमन्ते। पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्त्वोपाधिकत्वं न स्यात्। ननु च यथा स्तृची- राम:
यानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्गता विवक्षायां मत्वन्तादीयसुन् भवति तथा पृथुशब्दादपि मतुपा तदन्ताच्चेयसुना भाव्यम्। एवं तर्ह्यनभि- ५५
धानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यते तदेवमप्रथीयानिति तद्धितान्तेन समास इति स्थितम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुचीयानित्येतस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति। इह कस्मादिति। मातयतीति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति पक्षाश्रयणात्तु रिष्ठेमेयस्स्विति दृष्टवद्भावान्नृशब्दस्य तल्लोपः। यदि पुनरिति। टिलोपोप्यनुवर्तते ततश्चान्त्यस्य ऋशब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ णादेशाभावः कृतयतीति। अत्रानन्त्य ऋकारोऽस्तीति रभावप्रसङ्गः। एवं स्रुचीयानित्यत्रापि। एवं तर्हीति। परिगणने च सति हलादेर्लघोरिति न कर्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥ किमिष्ठेमेयःस्विति। किं प्रत्यासत्त्याश्रये-णेष्ठेमेयसोऽपेक्ष्यन्ते। अथवा व्याप्त्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः। स्वीति। स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाद्यस्येति लोपो न प्राप्नोति।

इह कस्मान्न भवति। मातयति। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। लोपः क्रियतां रभाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्रभावः। यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कृतमाचष्टे कृतयति। एवं तर्हि परिगणनं क्रियते। पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामिति वक्तव्यम्॥ प्रकृत्यैकाच्॥ प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु आहोस्विदविशेषेण। किं चातः। यद्यविशेषेण स्वी। स्वी। शौवम्। अधुना॥ अत्रापि प्राप्नोति। स्विः स्विनावेव न स्तः। कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। स्ववानुः स्ववानित्येव भवितव्यम्। शौवमिति। परत्वादैजागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम्। अधुना इति सप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य स्थाने निपातनं क्रियते। इह तर्हि प्राप्नोति द्रव्यम्। यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः। यस्येति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः। न चैतानि यस्येत्यादौ।

शौवमिति। श्वनो विकारावयवयोः प्राण्यञि कृते न तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति। अधुनेति। इदमो धुना प्रत्यये परत इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति। शौवमिति। टिलोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः प्राप्ता द्वारादीनां चेति प्रतिषिध्यते। ऐजागमश्च क्रियते। तत्रानेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः। अधुनेति। इदम इशभावो धुनाप्रत्ययश्च निपात्यते। द्रव्यमिति। द्रोर्विकारो द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः। ओर्गुण इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति। यस्येत्यादाविति। यस्येत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्व इति प्रकृतिभावाभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रियेहितइति।प्राक्क्रीताच्छइतिछः।तत्रयस्येतिलोपोनप्राप्नोतीतीयङःप्रसङ्गः।प्रादीनामिति।असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभावात् प्र
कृतिभावोप्यत्रनास्तिनापिटिलोपः।स्थान्याश्रयष्टिलोपःप्राप्नोतीतिचेत्।विप्रतिषिद्धेतावदसिद्धत्वाभावस्यज्ञापितत्वात्पर-
त्वात्प्रादिषुतेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्नस्थान्याश्रयेणापिपराश्रयष्टिलोपःप्राप्नोति।असिद्धाधिकाराद्बहिःआदिविधा
नादसिद्धत्वाभावः।एकाचउच्चारणसामर्थ्यादिति।अकारउच्चारणार्थोनप्रतिज्ञातोऽपितुश्रवणार्थः।विन्मतोर्लुलुगर्थमि

एवमपिश्रियेहितःश्रीयः।श्रीर्देवतास्यस्थालीपाकस्यश्रः स्थालीपाकइत्यत्रप्राप्नोति।तस्मादिष्ठेमेयस्सुप्रकृतिभावः।अथेष्ठेमेयस्सुप्रकृतिभावेकिमुदाहरणम्।प्रेयान्।प्रेष्ठः।नैतदस्ति।प्रादीनामसिद्धत्वान्नभविष्यति।इदंतर्हिश्रेयान्।श्रेष्ठः।प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सुचेदेकाचउच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः।प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसुचेत्तन्न।किंकारणम्।एकाचउच्चारणसामर्थ्यात्।अन्तरेणापिवचनंप्रकृतिभावोभविष्यति।विन्मतोर्लुगर्थंप्रकृतिभावोवक्तव्यः।स्रग्वितरः।स्रजीयान्।स्रग्वितमः।स्रजिष्ठः।स्रुग्वत्तरः।स्रुग्वत्तमः।स्रुचीयान्।स्रुचिष्ठः।ननुविन्मतोर्लुक्टिलोपंबाधिष्यते।कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यात्।असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति।अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्।यथैवखल्वपिविन्मतोर्लुक्टिलोपंबाधते।एवंनस्तद्धितइत्येतमपिबाधेत।यतरोनौब्रह्मीयान्ब्रह्मवत्तरइति।यत्तावदुच्यतेकथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यादिति।इदंतावदयंप्रष्टव्यः।यदितर्हिविन्मतोर्लुग्नोच्येतकिमिहस्यादिति।टिलोपइत्याह।टिलोपश्चेन्नाप्राप्तेटिलोपेविन्मतोर्लुगारभ्यतेससबाधकोभविष्यति।यदप्युच्यतेऽसतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवति।अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यादिति।सत्यपिसंभवेबाधनंभवति।तद्यथा।ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति।सत्यपिसंभवेदधिदानंतक्रदानस्यनिवर्तकंभवति।एवमिहापिसत्यपिसंभवेविन्मतोर्लुक्टिलोपंबाधिष्यते।यदप्युच्यते।

ति।लुक्यर्थीयस्यतल्लुगर्थम्।लुकिकृतेटिलोपाभावार्थमित्यर्थः।कथमन्यस्येति।विन्मतुवल्लस्ययष्टिलोपस्तंलु
ग्बाधतां।तस्मिन्कृतेयष्टिलोपःप्राप्नोतितंकथंबाधतेनहितस्मिन्प्राप्तेलुगारभ्यतइत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेत्वःयथैवेति।लुकोबाधकत्वात्पुगमेऽति प्रसङ्ग इत्यर्थः।ब्रह्मीयानिति।अतिशयेनब्रह्मवानिति ईयसुनि मतुब्लुकि च नस्तद्धि तइतिटिलोपः।नाप्राप्तइति।यद्यपिविषयभेदेनटिलोपोभिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदंटिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्या येनलुकाबाध्यते।तेनस्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकीभाविनी चटिलोपप्राप्तिः।पटिष्ठादौसावकाशालुकाबाध्यते।त त्रविन्नन्तस्यनान्तत्वान्नस्तद्धितइत्ययमपिटिलोपोलुकाबाध्यते।मतोस्तुलुकानस्तद्धितइतिटिलोपोनबाध्यते।ननुकि मुच्यतेनस्तद्धितइत्यस्मिंस्तुनःप्राप्तेचाप्राप्तेचेति।यावतामतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्तएवनस्तद्धितइतिटिलोपः।नैषदोषः।म तुप्प्रत्ययोनकारान्तादनकारान्ताच्चविधीयते।तत्रयद्यप्यकृतेमतुब्लुकिनस्तद्धितइतिटिलोपोनप्राप्नोतितथापिकृतेम तुब्लुकिप्राप्नोति।एकदेशविकृतंचानन्यवदितियदेवाङ्गंब्रह्मत्वद्धितिनदेवब्रह्मन्निति।तदेवमभेदाश्रयेणोदमुक्तंप्राप्तेचाप्राप्तेचेति।अ

यथैवखल्वपिविन्मतोर्लुकटिलोपंबाधते।एवंनस्तद्धितइत्येतमपिबाधेतनबाधेत।किंकारणम्।येननाप्राप्तेतस्य बाधनम्।नाप्राप्तेटिलोपेविन्मतोर्लुगारभ्यते।नस्तद्धितइत्येतस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्राप्तेच।अथवापुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधी– न्बाधन्तेनोत्तरानित्येवंविन्मतोर्लुकटिलोपंबाधिष्यते।नस्तद्धितइत्येतन्नबाधिष्यते।यदितर्हिविन्मतोर्लुकटिलोपं बाधतेपयिष्ठइतिनसिध्यति।पयसिष्ठइतिप्राप्नोति।यथालक्षणमप्रयुक्तइति॥प्रकृत्याकेराजन्यमनुष्ययुवानः।

यवेति।ननुविन्मतोर्लुगित्येतस्यनस्तद्धितइत्ययमेवयोगोनन्तरः।टेरित्ययंतुव्यवहितः।तत्रकेचिदाहुः।पाठक्रमादर्थक्रमोबली– यानितिटेरित्येषयोगःसर्वविषयस्यव्यापनादनन्तरोभवति।यद्येवंपूर्वमेवायमर्थउक्तोयेननाप्राप्तइतिकिमर्थंपुनरुच्यते।पूर्व मुत्सर्गापवादन्यायउक्तइदानींत्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयणोनोच्यते।येनहिसर्वो॥विषयोव्याप्तःसएवबाधितुंयुक्तः।यस्तुविष यविशेषेप्रवर्ततेनतस्यबाधायुक्ता।सामान्येहिपूर्वंप्रतिपत्तिरुदेतिपश्चाद्विशेषेषु।अन्येतुन्यासभेदाश्रयेणव्याचक्षते।टेरित्य– स्यपश्चान्नस्तद्धितइतिपठितव्यम्।पयिष्ठइति।पयस्विन्इष्ठइतिस्थितेविनोलुकिकृतेअसोलोपोनप्राप्नोति।यथालक्षणमिति।नभवतिटिलोपइत्यर्थः।ततश्चरजस्विनमाचष्टेरजसयति।आयुष्मन्तमाचष्टआयुषयतीतिभवितव्यम्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा·के· राजन्यकमिति। समूहेर्थेगोत्रोक्षोष्ट्रेतिवुञ्। आपत्यस्यचतद्धितेनातीतियलोपाभावार्थंप्रकृतिभावविधानम्। यस्येतिलोपेसत्यस ६।५४
५७ तिवाविशेषाभावान्नतदर्थंप्रकृतिभावः। यौवनिकेति। यूनांभावइतिमनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तत्रनस्तद्धितइतिटिलोपःप्राप्तःप्रकृ
तिभावान्नभवति॥ नमपूर्वो॥ हैतनामनइति। हितनाम्नोऽपत्यमित्यण्। अन्नितिप्रकृतिभावात्यस्येतिटिलोपाभावः॥ ब्राह्मो॥ ब्रह्मशब्दोऽपत्येऽन
पत्येचेष्यते। ब्राह्मोमुहूर्तोब्राह्मोनारदः ब्राह्मःस्थालीपाकइति। जातौत्वपत्येब्राह्मणइतीष्यते। अनपत्येतुजातौब्राह्मीओषधिरि
तिटिलोपइष्यते। एतच्चयथाभिधानंनसिध्यतीतिमत्वापृच्छति। अथकिमिदमिति। यदितावदिति। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण्। अल्लोपो
नइत्यकारलोपःप्राप्तोनसंयोगाद्वमन्तादितिनिषिद्धः। नस्तद्धितइतिटिलोपेप्राप्तेअन्नितिप्रकृतिप्रकृतिभावःप्राप्तोनमपूर्वोपत्येवर्मे

राजन्यमनुष्ययुवानः। अकेप्रकृत्याभवन्तीतिवक्तव्यम्। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। यौवनिका॥ नमपूर्वोपत्येवर्मणः॥ मपू
र्वोन्प्रतिषेधेवाहितनाम्नः॥ मपूर्वोन्प्रतिषेधेवाहितनाम्नइतिवक्तव्यम्। हैतनामः। हैतनामनः। आरोहितोहैतनामः।
समानोहैतनाम इति॥ ब्राह्मोजातौ॥ अथकिमिदंब्राह्मस्याजातौअनोलोपार्थवचनमाहोस्विन्नियमार्थम्। कथंचा
नोलोपार्थंस्यात्कथंचनियमार्थम्। यदितावदपत्यइतिवर्ततेततोनियमार्थमथनिवृत्तंततोनोलोपार्थम्। अतउत्तरंप
ठति। ब्राह्मस्याजातौलोपार्थवचनंक्रियते। अपत्यइतिनिवृत्तम्। तत्राप्राप्तविधानेप्राप्तप्रतिषेधः। तत्राप्राप्तस्यटिलो
पस्यविधानेप्राप्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। ब्राह्मणः। नवापर्युदाससामर्थ्यात्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। पर्युदाससाम-
र्थ्यात्। पर्युदासोत्रभविष्यति।

णइतिप्रतिषिद्धः। ततष्टिलोपेप्राप्तेनियमार्थमिदम्। अजातावेवापत्येटिलोपोभवतिब्राह्मोनारदइति। जातौत्वपत्येनभवतिब्राह्म
णइति। एवमपत्येसिध्यतिव्यवस्था। अनपत्येत्वन्नितिप्रकृतिभावाद्ब्राह्मणशब्दोनभवति। अथनिवृत्तमिति। अपत्यग्रहणेनि
वृत्तेविधिनियमसंभवेविधिरेवज्यायानितिअनपत्येअन्नितिप्रकृतिभावेप्राप्तेजातौटिलोपार्थंनिपातनंभवति। तत्रब्राह्मोमु
हूर्तोब्राह्मःस्थालीपाकइतिसिध्यति। ब्राह्मीओषधिरितिनसिध्यतिअजातावितिप्रतिषेधात्। ब्राह्मणीओषधिरितितुप्राप्नो रामः
ति। अपत्येजातौब्राह्मणइतिनसिध्यतिनमपूर्वोपत्येवर्मणइतिप्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात्। नवेति। वक्ष्यमा- ५७
णोऽभिप्रायः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुध्वाह। अस्त्यन्यदिति। ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मण इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभा
वप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत्। न वै अत्रेष्यत इति। अजाताविति पर्युदासः। न चानिष्टार्थे शास्त्रप्रवृत्तिरिति पर्युदाससा
मर्थ्याद् ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः। इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाह। अनिष्टं च प्राप्नोतीति। ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नो
त्यजाताविति पर्युदासात्। इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इति। एवं तर्हीति। योगविभागः क्रियत इति भावः। तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्या
दपत्य इति न संबध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात्। तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते। अपत्येपि ब्राह्मो नारद इत्यत्र प

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम्। किम्। या जातिश्च नापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति न वै अत्रेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोति
इष्टं च न सिध्यति। एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽपत्य इति। नात्रापत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपा
त्यते अपत्ये ऽजाताविति। किं तर्हि। प्रतिषेधो ऽभिसंबध्यते। ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति॥ कार्मस्ता
च्छील्ये॥ किमर्थमिदमुच्यते। न स्ताद्धिते इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। अणी
त्युच्यते। णश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। ताच्छीलिके ऽणि कृतानि भ
वन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। चौरी तापसी। अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति॥ दाण्डिनायन॰॥ अ
त्र भ्रौणहत्येति किं निपात्यते। यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते। भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृ
तत्वात्। भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र तत्त्वं भविष्यति
। हनस्तोचिण्णलोरिति। ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्त्वं न भवतीति।

त्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति। ततः अजाताविति। तत्रापत्य इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति अपत्य अजातौ ब्राह्मण इष्टे टिलोपो न भवति। अ
जाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो भवति नानञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ कार्मः॥ किमर्थमिति। कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्धं टिलो
प इति भावः। ताच्छीलिक इति। एवं च छत्रादिभ्यो णेति लाघवाय कर्त्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात्। प्रज्ञाश्रद्धे तिज्वलिति कसन्तेभ्य इति तद्-
स्याग्रहणमिति ङीब्भावः प्रयोजनम्। दाण्डिनायन॥ यकारादाविति। भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ज्ञापकं त्विति। धातोः स्वरूपग्रह
णे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्त्वस्याप्रसङ्गात्। ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकत्वमनुपपन्नम्।
नैष दोषः। उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति। अनेकप्रयोजनत्वाद्धि निपातनानाम्। अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ्। उकारलोपो निपात्यते। ञित्वादाद्युदात्तत्वम्। इक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्ते ओर्दे
शे ठञिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चा वृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण्। तत्रान्तोदात्तत्व
म्। तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम्। एकश्रुतिनिर्देशादिति। स्वरभेदप्रत्ययस्तमयेन निपा
तनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः। यथा नपुंसकमिति। सामान्यस्थितानाविर्भावतिरोभावस्थितिविशेषाणामन्तर्भावात्
। मैत्रेय इति। मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ्। मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपे प्राप्ते केकय

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। श्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्वं न भवति। ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन।। ऐक्ष्वाक
स्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम्। ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः। एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम्। एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम। य
था नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम। अथ मैत्रेये किं निपात्यते। मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम्। मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपा
त्यते। इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते। गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते। द्वितीयेऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं
क्रियते। सप्तमेऽध्याये इयादेशार्थम्। इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम्। द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। बिदादिष्वञ्प्रत्ययविध्य
र्थं पाठः कर्तव्यः। तत्रैव वार्थो लुकाऽनापि यादिलोपेन। इयादेशेनैव सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि मैत्रेयकः संघ इति संघा
ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् इत्यण् प्रसज्येत। हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्मये यलोपवचनम्। हिरण्मये यलोपो निपात्यते। हिरण्मयकल
शं बिभर्षि। ऋत्व्या वा। अथ हिरण्मये किं निपात्यते। हिरण्यये छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम्। हिरण्यये छन्दसि मलो
पो निपात्यते। हिरण्ययी नौरभवत्। हिरण्ययाः पन्थान आसन्। हिरण्ययमासनम्।। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम्।। पादोऽध्यायः षष्ठश्च समाप्तः।।

मित्रयु इति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते। तस्योपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावादतो गुण इति पररूपमेकारः। द्वितीय इति
। मित्रयव इति बह्वषु लुगर्थः पाठः। सप्तम इति। ढञोऽन्यत्रेयादेशः मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति। मैत्रेयक इति। मित्रयूनां संघ इति गोत्रे लुग
चीति लुकि प्रतिषिद्धेऽडजन्तात्कौत्रचरणाद्वुञिति वुञ्। यदि तु संघाङ्क इत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यते तदानीं णिग्रहणानि स्युरिति इह निपात राम:
नं न कर्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्। ५८
।। इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः।। ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥श्रीगणेशाय नमः॥ युवोरनाकौ॥ युवोरिति। समाहारद्वन्द्वे युवुन इति प्राप्नोति। इतरेतरयोगे तु य्वोरिति। तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्यनुममकृत्वोकारलोपं वाकृत्वा निर्देश इति न दोषः। केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशो यथा समं चूर्णीकृतैतदिति। एवं युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति। तत्र समुदायस्याङ्गनिमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यं कार्यविज्ञानम्। यथा च भाष्यम्। कयोर्युवोरिति तथेतरेतरयोगे द्वन्द्व इति निर्णयः। अतिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति। कयोरिति। प्रत्यययोरिति। अङ्गाधिकारादङ्गस्य निमित्ते यौ युवू तयोरनाकाविति सूत्रार्थाश्रयणात्। कथं पुनरिति। अङ्गाधिकारादङ्गस्यैव कार्यत्वं युक्तमितिभावः। सिद्धान्तवादिना तु वैयधिकरण्येन संबन्धो दर्शयितव्यः। संप्रति तु सामानाधिकरण्येन संबन्धमाश्रित्य समाधीयते। यु

युवोरनाकौ॥ युवोरनाकावित्युच्यते। कयोर्युवोरनाकौ भवतः। प्रत्यययोः। कथं पुनरङ्गस्येति वर्तमाने प्रत्यययोः स्याताम्। युशब्दवुशब्दान्तमेतद्विभक्तावङ्गं भवति। यदि [इ स्या] युशब्दवुशब्दान्तस्यानाकौ भवतः। सर्वादेशौ प्राप्नुतः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारिकेति। अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः। यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं नास्ति नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति। माभूतां यासौ सामासिकी विभक्तिस्तस्याम्। यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः। न चैतस्यां युशब्दवुशब्दान्तमङ्गं भवति।

शब्दवुशब्दान्तमिति। कृत्तद्धितान्तत्वाद्युवुशब्दान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यङ्गत्वेनाकौ क्रियेते इत्यर्थः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दनाकारिकेति। लौकिके प्रयोगे अत्यन्तमत्र विभक्तेरभावः। अत्राहुः। विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृतयोरकारान्तलक्षणेन टापा भाव्यम्। ततो हल्ङ्यादिलोपेन त्वानुपूर्व्या सिद्धमेतत्। यथा यासेति। ततश्चाग्रन्थोऽयमिति। नन्दनकारकेति पाठो युक्तः। नन्दयुस् इति स्थिते संबुद्धिगुणे कृते ऽकृते वा नित्यत्वादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृते अङ्गत्वाभावादनाकाप्रसङ्गः। नन्दनप्रिय इति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादनाकयोरप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 भवेदिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गे न युवू विशेष्येते। न च तावङ्गान्तौ संभवतः। न चु विशेष्येणानदन्तविधिर्भवतीति यु
 वुभ्यां तदन्तविध्यभावाद्यत्र तत्रस्थितयोरङ्गावयवयोर्युवोरनाकौ भवत इति। नन्द नदधीति। स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि
नित्यत्वात्कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादादेशाप्राप्तिः। न वा परमिति। न हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं दापरं नि
मित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणेनानाकयोर्नास्तीति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः केवलमङ्ग
स्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते। अस्ति हि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा न हि तस्यां विधीयमानायां न लुमताङ्गस्येति निषेधः प्रवर्तते
लब्धाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्तते। न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः। ननु चाङ्गस्येत्यत्रा

भवेद्यो युशब्दवुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्ययोर्न स्याताम्। वयं खल्वङ्गेन युशब्दवुशब्दौ विशेषयि-
ष्यामः। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्र तत्रस्थयोरिति। यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति नन्द नदधि। कारकदधि। ए
वं तर्हि न वा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन। न चेह परं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति।
किं तर्हि। अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति। अङ्गसंज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेन। अथवा न योरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वे
नाश्रयिष्यामः। कथम्। अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य ययोर्युवू।

सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारे वव्रश्चेत्यत्रोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावे सति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वका
रस्य संप्रसारणप्रतिषेध उक्तः स इह त्येनेन न वा परं निमित्तमित्यनेन ग्रन्थेन विरुध्यते। नास्ति विरोधो लक्षणभेदात्। यथोद्देशं सं-
ज्ञापरिभाषमिति पक्षमाश्रित्य न वा अपरं निमित्तमित्याद्युक्तम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य वव्रश्चेत्युक्तम्। तत्र हि पक्षे उ
रदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रोपस्थानात् संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति। अथवेति। भवतु कार्यकालपक्षस्तत्रापि
न दोष इति भावः। निमित्तत्वेनेति। अनाकादेशविधाने। संबन्धसामान्ये षष्ठीति। निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबन्धो नङ्गत्वा
दाश्रीयते। प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चाङ्गव्यपदेशस्य प्रत्यययोरेव ग्रहणं विज्ञायते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धातुप्रतिषेधइति। नन्वधुनैवोक्तं प्रत्यययोर्ग्रहणमिति। सत्यमुक्तं न तु लभ्यते। सामानाधिकरण्येन संबन्धसंभवे वैयधिकरण्यप-
क्षाश्रयणस्यायुक्तत्वाद्द्वे देहिनिमित्तनिमित्तिभावो भवति। अभेदे च संभवति कथं भेद आश्रीयते। अथवा भाष्यकारेण पूर्वं स्वात-
न्त्र्येणोक्तमिदानीं वार्त्तिकमवतारितमित्यदोषः। भुज्यादीनामिति भुज्यादीनां संबन्धिनः प्रत्ययस्येत्यर्थः। सत्यपि वैयधिकरण्येन संब
न्धेऽतिप्रसङ्गः। भुज्युरिति। भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ चेति युक् प्रत्ययः। मृत्युरित्यत्र त्युप्रत्ययो न युरिति मत्वा भाष्यकारेण मृत्युरिति
नोदाहृतम्। कंयुरिति। कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयस इति युस्प्रत्ययः। न तु सित्करणं पदत्वे सति हल्यनुस्वारार्थमिति न तएवादेशो नभ

किंचाङ्गस्य युवू। निमित्तम्। ययोर्युवोरङ्गमित्येतद्भवति। कयोश्चैतद्भवति। प्रत्यययोः। युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रति
षेधः॥ युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधो वक्तव्यः। युत्वा। युतः। युतवान्। भुज्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। भुज्युः। किं
युः। शंयुः। अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम्। अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणम्। न चैतावनुनासिकपरौ। यद्यनुनासिकपरयो
र्ग्रहणम्। नन्दनः। कारकः। अत्र न प्राप्नुतः। नह्येताभ्यां युशब्दवुशब्दाभ्यामनुनासिकं परं पश्यामः। अनुनासिकपरत्वा
दिति। नैवं विज्ञायतेऽनुनासिकः परः आभ्यां ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति। कथं तर्हि। अनुनासिकः
परो नयोस्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति। यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्संज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः
॥ तत्र ङीम्नुमोः प्रतिषेधः॥ ङीम्नुमोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। नन्दनकारकः। नन्दनाकारिका। उगिल्लक्षणौ ङीम्नुमौ प्राप्नुतः॥ धा
त्वन्तस्य च प्रतिषेधः॥ धात्वन्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। दिवुसिवुषिट्टित्करणं तु ज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य। यदयं युश
ब्दवुशब्दौ षिट्टितौ करोति। शिल्पिनि ष्वुन्। ह्युस्युलौ तुट्चेति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञा
पकम्। षिट्टित्करणे एतत्प्रयोजनम्। षिट्टितद्वी कारो यथा स्यात्।

विष्यति। नैतदस्ति। अवग्रहाद्यर्थमित्त्वं स्यात्। अहल्लादावप्यनुस्वारार्थं वा। नह्येताभ्यामिति। रजः क्युन्। वुन्। वुञ्। ष्वुन्। इत्यादीनामेवप्र
सङ्गः। अनुनासिकः परोऽनयोरिति। अवयवान्तरापेक्षया लब्धपरव्यपदेशो वयवर्णो वानुनासिक आश्रीयते नान्यः। न च भुज्यु
रित्यादावुकारस्य सानुनासिकत्वं प्रतिज्ञातमिति दोषाभावः। इत्संज्ञा प्राप्नोतीति। लोपस्तु भवतु मा वा भूदिति न विचार्यते कृते
पि उकारलोपेऽवशिष्टस्यादेशविधानेन रूपनिष्पादनात्। धात्वन्तस्येति। दिवु इत्ययमपि अनुनासिकपर इत्यादेशप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवाषित्करणमिति। ङीपिसतीकारेणुदात्तो भवति ङीषि तु द्वावित्यादि। तस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापकं षित्करणम्। टित्करणमिति। टिड्ढेत्यत्रानुपसर्जनादिति वर्त्तते अतो गित्वलक्षणो ङीप्यविशेषेण प्राप्तेऽनुपसर्जनादेव यथा स्यादिति नियमार्थं टित्करणं स्यादित्यज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। एवं तर्हीति। यदीष्टवाची परशब्दो न गृह्यते नेतराऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदश्चाश्रीयत इत्यर्थः। एवमपीति। एकवाक्यताश्रयणेन पर्यनुयुङ्क्ते तत्रादन्तादुगितः पर्यायेण टाप्ङीपोः प्रसङ्गः। एवं तर्हि सं

यदि चोगित्कार्यं स्यात्। षिद्द्वित्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति। ततो युशब्दवुशब्दौ षिद्दितौ करोति। नवा षित्करणं ङीब्विधानार्थम्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। षित्करणं क्रियते ङीब्विधानार्थम्। षित इति ङीष्यथा स्यात्। टित्करणमनुपसर्जनार्थम्। टित्करणे प्येतत्प्रयोजनमस्ति। अनुपसर्जनादित इति ईकारो यथा स्यात्। टितोनुपसर्जनाद्भवति। उगित उपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च। एवं तर्हि विप्रतिषेधाट्टापोऽबलीयस्त्वं भविष्यति। टापोऽवकाशः। खट्वा। माला। ङीपोऽवकाशः। गोमती। यवमती। _____ । इहोभयं प्राप्नोति। नन्दना। कारिका। टाब्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वश्चटाप् परो ङीप्। ङीपः परष्टाप् करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि उगितो ङीब्भवतीत्यत्रापि अतष्टाबित्यनुवर्तिष्यते। एवमप्यकारान्तादुगित इहैव स्यात्। नन्दना। कारिका॥ गोमती। यवमतीत्यत्र न स्यात्। एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिः करिष्यते। अजाद्यतष्टाप्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। अतष्टाप्। उगितश्च ङीब्भवति अतष्टाप्। वनो र च। वनो ङीब्भवति उगितः अतष्टाप्। पादोऽन्यतरस्यां ङीब्भवति उगित अतष्टाप्।

बन्धानुवृत्तिरिति। यद्यपि वाक्यभेदेन संबन्धे दोषाभावः। उगितो ङीब्भवति। अदन्तादुगितष्टाब्भवति। तथापि परिहारान्तरसद्भावप्रतिपादनायेदमुक्तम्। उगितश्च ङीब्भवतीति। अतष्टाबित्युत्तरार्थमत्रानुवर्तते। वनो र चेत्यत्रातउगितष्टाबिति वर्तते तत्र वन्नन्तस्यानुगित्वाददन्तत्वासंभवाच्च वाक्यभेद आश्रीयते। वन्नन्तस्य ङीब्रौ भवतः। उगितोऽदन्तान्ङीबपवादष्टाबित्यस्योत्तरत्रोपस्थानाय प्रतिसूत्रमनुवृत्तिं दर्शयति। टाबृचीत्यत्र टाब्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति। यद्युत्तरत्रानुवृत्तिरुपयुज्यते टापः स्वातन्त्र्यनिराकरणाय तत उगित इत्येताभ्यां संबन्धः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उगितोऽतद्वितनिवृत्त्यर्थमिति। उगित इत्यस्य निवृत्तिराख्यायते। अत इत्येतत् सर्वत्र प्रकरणेऽनुवर्तते। शितिर्ब्राह्मणीति ङीन्नकारैमाभूत्तामिति। कृकवाकुरित्यत्र जातिलक्षणो ङीष् मा भूदित्येवमर्थम्। धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणादिति। वर्णसमुदायग्रहणमिह न वर्णग्रहणमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः संभवति। एवं गोमतीति। ईकारात्परो नुम् प्राप्तोऽझलन्तत्वान्न भवति। एवं नन्दनः कारक इत्यत्राझलन्तत्वान्नुमभावः। नवा विभक्ताविति। विभ

ततश्चाचि। क्वचिच्चटाब्भवति। उगितोऽतद्वितनिवृत्त्यर्थम्। तत्रायमप्यर्थः। द्विष्टावग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। सिध्यत्येवम्। यत्त्विदं वार्तिककारः पठति विप्रतिषेधाट्टापो बलीयस्त्वमिति। एतदसंगृहीतं भवति। एतच्च संगृहीतं भवति। कथम्। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्युवोर्ग्रहणम्। न च धात्वन्तोऽर्थवान्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणम्॥ नुम्विधौ झल्ग्रहणं कर्तव्यम्। झलन्तस्य उगित इष्यते। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्झल इति। तच्चावश्यं कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। यथेह भवति। गोमान् यवमान्। एवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात्॥ नवा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्॥ नवा वक्तव्यम्। किं कारणम्। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत झल्ग्रहणं वेति। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि। प्रयोजनं शुनः स्वरे। यथेह भवति। शुना शुने। शुन्या इत्यत्रापि स्यात्। यूनः संप्रसारणे प्रयोजनम्। यथेह भवति यूनः पश्येति।

क्तौ यत्कार्यं विधीयते लिङ्गविशिष्टस्य तन्न भवतीत्यर्थः। शुनेति। सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्निति प्रतिषिध्यते। शुन्येति। गौरादित्वान् ङीषि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः। ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वस्येति कथं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ परतः कार्यं तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमिति सर्वत्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं युवतीरिति। एवमर्थमनड्वत्सु भयोः शेष इति नाश्रयितव्यं भवति। पथीति। समासैकदेश उदाहृतः। इतरए तावदेवोदाहृतमि
ति मत्वाहान केवल इति। सुपथीति। शोभनः पन्था अस्यामिति बहुव्रीहिः। न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति
ङीप्। भस्य टेर्लोप इति टिलोपः। सुपुंसीति। शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति बहुव्रीहिः। उगः प्रश्न इति पुमानिति विभक्त्यन्तपाठस्य प्रयोजन-
मुक्तम्। एकवचनान्तस्यैव नित्यः कथं यथास्यादिति। तेनात्र शेषाद्विभाषेति विकल्पो भवति। पातेर्डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्वादुगितश्चेति

एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्। उगिदचां नुम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। गोमान्। यवमान्। एवं गोमती यवमतीत्यत्रा
पि स्यात्। अवुडुह आम्विधौ प्रयोजनम्। यथेह भवति अनड्वानिति। एवमनडुहीत्यत्रापि स्यात्। न वा भवत्यनड्वाहीति।
भवत्यन्येन यत्नेन। आमनडुहः स्त्रियां वेति लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति। पथिमथोरात्वे प्रयोजनम्।
यथेह भवति। पन्थाः। मन्थाः। एवं पथी मथीत्यत्रापि प्राप्नोति। न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसमस्तस्तर्हि वर्तते। सु
पथी। पुंसोऽसुङ्धौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। पुमान्। एवं पुंसीत्यत्रापि स्यात्। न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते। उपसम
स्तस्तर्हि वर्तते। सुपुंसीति। सख्युर्णित्वानङौ प्रयोजनम्। यथेह भवति। सखा। सखायौ। सखायः। एवं सखी सख्यौ सख्य इ
त्यत्रापि प्राप्नोति॥ भवद्भगवदघवतामोऽवेर्प्रयोजनम्। यथेह भवति भोः भगोः अघोरिति। एवं भवती भगवत्यघवती
त्यत्रापि स्यात्। एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। एतस्यां च सत्यां नार्थोऽन्नलुग्रहणे
न। तदेतदनन्यार्थमन्नलुग्रहणं कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। उभयं न वक्तव्यम्। उपरिष्टात्तु अन्नलुग्रहणं क्रियते।

ङीप्सखीसख्याविति। सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्। अनङ्णित्वे अत्र प्राप्नुतः। ङीष्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्। भ
वद्भगवदिति। यदा संबुद्धा भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्यादीनामपि प्रसङ्गः। यदोत्वव शब्दो विशेष्यते तदायेन नाव्यवधा
नमित्येकवर्णव्यवधाने ओत्वं प्रवर्तते। भवत्यादौ तु वर्णद्वयव्यवधानादोत्वाभावः। तदभावात्तत्संनियोगविहितस्य रुत्वस्याप्य
भाव इति केचिदाहुः। नार्थोऽन्नलुग्रहणेनेति। गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुरस्तादिति। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिझलदूनि। ततो युजेरसमासे नपुंसकस्य चेदूति। अत्र झलदूतिवर्तते। उभयोः शेषदूति। युजेर्झलन्तत्वाव्यभिचारादाद्यन्तावेव योगावपेक्ष्येते। झलिति लुप्तषष्ठीकं पदमाश्रीयते। श्यातनितरेति। श्यातिपातिभ्यां करणे ल्युटि कृते गौरादिषु श्यातनयातनेति पाठान्ङीष्। उगितो या नदीति। उगित्शब्दोच्चारणेनेति भावः। इतरो गृहीताभिप्राय आह। उगितएषेति। पूर्वेणैवाभिप्रायेणाह। उगितो या परेति। उगिच्छब्दव्यापारेण विहितो गितः परेत्यर्थः। इतर आह। अत्र चैवेति। इ

तत्पुरस्तादपकृष्यते। एवमपि सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः। युजेरसमासे। ततो नपुंसकस्य। नपुंसकस्य नुम् भवति। झलदूत्युभयोः शेषः। ततोऽचः। अजन्तस्य च नपुंसकस्य नुम्भवति। यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यपरिहृतम्। इदमपरं प्राप्नोति। श्यातनितरा। यातनितरा। उगितो नद्या घादिषु ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं च प्रसज्येत। नित्यं चेष्यते। उगितो या नदी एवमेतद्विज्ञायते। उगितएषा नदी।

चै

उगितो या परा। अत्रैव दोषो भवति। उगितो ह्ये [illegible] षा परा नदी। ऐषुमतितरायां च प्राप्नोति। उगितः परा या विहिता। उगितएषा विहिता। उगित इत्येवं विहिता। एवमपि भोगवतितरायां दोषो भवति। भोगवतितरा। भोगवतीतरा। तस्मादुगितो या नदी। उगितो या विहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते। एवं विज्ञायमाने श्यातनितरायां दोष एव।

षवोऽस्य सन्तीति षुमान्। तस्येदमित्यण्। ङीप्। यस्येति लोपे कृते उगितः परा नदीति विकल्पेन ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नित्यं चेष्यते। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। उगितो या परा विहितेति। ऐषुमतितरायां चाणन्तान्नदी विहिता न तूगितः। इतरस्तु श्यातनितरामाश्रित्याह। उगितएषेति। भोगवतितरेति। शार्ङ्गरवादिषु भोभगवन्नौरिमतोः संज्ञायामिति पाठात् ङीन् प्रत्ययः उगित इत्येवं न विहित इति विकल्पेन ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। उगितस्तु विहित इति विधानाश्रयणाद्विकल्पः सिध्यति। श्यातनितरायां तु विकल्पः प्राप्नोति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धं चेति। भाष्यकारीयमिदं वाक्यमित्याहुः। अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमेवानेन व्याख्यातमित्याहुः। अनुनासिकप्रधान
त्वादिति हि तस्यार्थः। अनुनासिकपरौ युवू इहानुक्तौ इत्यतिप्रसङ्गाभावः। उकारस्तु निरनुनासिक एवेत्युगित्कार्याभावः॥ आ
यन्तेति। आयन्नादिष्विति। अङ्गाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा आयन्नादयः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्ष
त्वादन्तरङ्गमिति तदेव पूर्वं प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम्। शिलेयमिति। शिलेव शिलेयम्। शिलाया ढः। तित्तिरिणा प्रोक्तम
धीतेति तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकेति छण्। अस्वरकाः स्युरिति। प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते। प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभाव

सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणम्। सन्ति हि
यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च॥ आयने॥ ॥आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्॥ आयन्नादि
षूपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उ
पदेशावस्थायामायन्नादिषु दृष्टः स्वरो यथा स्यादिति। शिलेयम्। तैत्तिरीयः। अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्र
त्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः॥

त्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चानिष्टस्वराः प्राप्नुवन्ति। केचित्त्वान्तर्यत इत्यन्यथा व्याचक्षते। यथानुदात्तोच्चार
णे गात्राणां स्रंसनं स्वरस्य स्निग्धता कण्ठविवरस्य च महत्त्वं च भवति। एवं व्यञ्जनोच्चारणेऽप्ययोग्यत्वादनुदात्तधर्मो राम:
पजनो व्यञ्जनेषु नास्तीति तदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरकादृष्टोदात्तत्वरहितत्वादनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः। ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न वेति। सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवायन्नादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञाप्यते। तत्राङ्गानपेक्षत्वादसति बहिरङ्गत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृते घायन्नादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्टस्वरसिद्धिः। तत्रैणादिप्रतिषेध इति। ये त्वनुणादयः खलु घञादयस्तेषु खघयोरित्संज्ञया भाव्यम्। खित्यनव्ययस्य च जोः कुष्ठिएयतोरिति लिङ्गात्। तद्धितेषु सावकाशो नादेशवि-

नवा क्वचिच्चित्करणात्॥ न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। क्वचिच्चित्करणात्। यदयं क्वचिद् घाऽऽदींश्चितः करोति। अग्नायतु। घच्छौ च। तज्ज्ञापयत्याचार्यः उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। चित्करणस्य तत्प्रयोजनम्। चित इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। यदि चोपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति ततश्चित्करणमर्थवद्भवति॥ तत्रैणादिप्रतिषेधः॥ तत्रैणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शङ्खः। षण्ढः। धातोर्वै यङ्वचनात्। अथवा यदयम् ऋतेरीयङिति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। यदि हि स्युः ऋतेश्छङित्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न चर्तेश्छङा सिध्यति। छङि सति वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत। इटि कृतेऽनादित्वादादेशो न स्यात्। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कपि र्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्य आदेशः। कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य आदेशः। न हि कृत इटि प्राप्नोति। किं कारणम्। अनादित्वात्। अन्तरङ्गस्तर्ह्यादेशः। कान्तरङ्गता। इदानीमेवोक्तमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति। तदेतत् ऋतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति। प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम्॥ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

धानेनेत्संज्ञा न बाध्यते॥ नित्य आदेश इति। उपदेशे यः प्रत्ययादिस्तस्यादेश इति कृतेऽपीटि प्राप्नोति। अनादित्वादिति। सांप्रतं प्रत्ययादित्वमाश्रित्यादेशो विधीयते। प्रातिपदिकविज्ञानादिति। पक्षान्तरैरपि परिहाराः संभवन्तीत्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥श्नान्तः॥ इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमाने एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते। तथा च शयान्ते इत्यत्रानादित्वात् श्नस्यान्तादेशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति मत्वाह। श्नादेश इति। श्नकारोपदेशस्तु प्रत्ययद्वलाघवार्थः स्यात्। शयान्तादिति। श्री ङ उपसंवादाशङ्कयोश्चेति लेट्। तस्य झः। लेटोडाटावित्याडागमे टेरेत्वं वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वं श्नान्तादेशः शब्लुक् श्नीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः। कथं पुनरिति। यदार्थाधिकारपक्षस्तु पात्तार्थप्रबद्धाधिकारपक्षो वा तदायं पर्यनुयोगः। वर्तिपदार्थस्य समुदाये-

श्नान्तः॥ श्नादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः॥ श्नादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ङ्क्ष्नितोऽङ्क्ष्नितुमिति। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धम्। प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम्। प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः। अपि नः श्वो वा विजनिष्यमाणः पतिभिः सह शयान्तै। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते आदिग्रहणं निवृत्तम्। कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा निवर्तते। असमासनिर्देशात्सिद्धम्। असमासनिर्देशः करिष्यते प्रत्ययस्यादीनामिति। स तर्ह्यसमासनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः। प्रत्यय आदीनामिति। तत्र शयान्तादित्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः। तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान आदिग्रहणे निवृत्ते शयान्ते इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिद्धमनानन्तर्याद नकारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः॥ सिद्धमेतत्। कथम्। अनानन्तर्याद नकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति।

र्थेऽन्तर्भावात्पृथगनुवृत्त्यसंभवात्। यदा त्वनाश्रितार्थं शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वमनुवर्तत इति पक्षस्तदा नास्ति चोद्यावकाशः। संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो द्विमहायनान्ता चेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात्। तत्रेति। अन्तरङ्गत्वादादिष्टेऽन्तादेशापवादोऽदादेशः प्राप्नोति। अनकारान्तादङ्गात्प्रत्ययस्य परत्वात्। सिद्धमिति। अनकारान्तेनाङ्गेन प्राधान्यात्प्रत्ययकार एव विशेष्यते। तत्र व्यवधानाददादेशाभावः। अन्तादेशस्त्ववधिमनुपादाय विधीयमानो व्यवधानेऽपि भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेरतद्इति। प्रतिपदविधेर्बलवत्वाद्रुटिकृते व्यवधानाददादेशेन प्राप्नोति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनाज्झकारमात्रस्या
देशो विधीयते। न च रुटा व्यवधीयते। रुटि संनियोगवचनादिति। आगमादेशयोः सह विधानादागमेन स्थानिनो व्यवधानाभावः। एव
मपि पर्याय इति। अङ्गावे कृते रुट् न प्राप्नोति झस्य रुड्विधानादल्विधित्वात्स्थानिवत्वाभावाद्रुटि कृतेऽङ्गावो न प्राप्नोति व्यवधानात्। न

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः। अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति
कृत्वा परिहारः। यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति। तत्र रुटि संनियोगवचनात्सिद्धम्। तत्र रुटि
संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। रुट् च। किं चा यस्यान्यस्य प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। अङ्गावः। स
तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। योगविभागः करिष्यते। शीङः। शीङ उत्तरस्य झस्याङ्गावो भवति। रुट्। रुट् च भवति शीङ
इति। एवमपि पर्यायः प्रसज्येत। एवं तर्हि अच्छब्दस्य रुटं वक्ष्यामि। तदच्छब्दग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृत
मनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अदभ्यस्तादिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। शीङ इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमा
याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। शीङो रुट्। रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः। रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति। अ
दृश्रन्नस्य केतवद् इति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः।

तो विरोधात्तुल्यबलत्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः। एवं तर्हीति। अच्छब्दस्य रुटि सत्यवयवावयवोपि समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यव
धानाभावाद्गुणः शीङः प्रवर्तते। शीङो रुट्। अदृश्रन्निति। दृशेर्लुङि क्सेरन्तादेशे इरितो वेत्यङि तत्रान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं रुटि
कृतेऽऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रसङ्गः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· परस्मिन्निति। यदा क्ङिति चेत्यत्र निमित्तसप्तमीपक्षस्त्यक्तः परसप्तमीपक्ष आश्रितस्तदैतदुच्यते। वार्णादाङ्गं बलवदित्यनपेक्षितेव ७ ११
५४ र्णाश्रयत्वादन्तरङ्गे एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् तुङि सार्वधातुकं परमाश्रित्य क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते। ये
न नाप्राप्तिन्यायेन अङ्गनिमित्त एव प्रतिषेधो गुणेन बाध्यते न तु ङि सार्वधातुकनिमित्तः। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीत्युभयप्रस
ङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते। अदृश्रमिति। मिबादेशस्यामः पित्त्वात् ङित्त्वाभावान्नास्ति गुणप्रतिषेधः। एवं तर्हीति। पूर्वान्ते रुटि अलघूपध
त्वाद्गुणाभावः। लघूपधगुणस्यैव हि ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रत्यापत्तिः क्रियते। अथवा गुणश्रुत्येक इत्युपस्थानात्तस्यैवाङ्गादि
शेषणाद् येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति रुटि कृते न भवति। शेरत इति। रुकि सत्यनिगन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गः।

परस्मिन्निमित्ते क्ङिति चेति निषेधो भविष्यति। एवमदृश्रमस्य केतवदित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वा
न्ते शीङो गुणविधिः॥ पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः। शेरते। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं रुटि दृशि
गुणप्रतिषेध इति पूर्वान्तेऽप्येष दोषः। कथम्। अयं दृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथा क्ङिति चेत्येतं प्रतिषे
धं बाधत एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत। तस्मादुभाभ्यामेव दृशेरक्प्रत्ययान्तरं वक्तव्यम्। पितरं च दृशेयं मात
रं चादृशेयमित्येवमर्थम्।

पूर्वान्तेपीति। क्ङिति चेति गुणे प्रतिषिद्धे अपूर्वः ऋदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते। स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथै
वानुपधाया अपीकः प्रवर्तेत। अङ्ग्रहणं चाश्रुतत्वाद् दृशेरेव विशेषणं नेकः। दृशेरक्प्रत्ययान्तरमिति। यश्च लिङ्याशिष्यङ्
। यश्चेरितो वेत्यङ्। तत्प्रसङ्गे छन्दसि दृशेरङ् वक्तव्यः। अथ भाषायामदर्शन्नित्यत्र ङि सार्वधातुकनिमित्तः प्रतिषेधः क-
स्मान्न भवति। ङ्किति निमित्तसप्तमीविज्ञानाद् वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशात् पूर्वमेव गुणविधानाद् वा स्थानिवद्भावाद्वा। एकादे
शस्य व्यवधानात् कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद्गुणेन बाधनात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञादेशोपिनित्यइति। द्वयोश्चनित्यत्वेनचानित्यत्वादाटइतिनशक्यतेवक्तुम्। ज्ञविशेषणपक्षेप्यभेदाश्रयेणाटोनित्यत्वम्। भेद दर्शनेतुशब्दान्तरप्राप्त्याडप्यनित्यः। यदिप्राग्लादेशादिति। तदाप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाडन्तरङ्गः। वेत्तेर्विभाषाबहुलंछन्द

ज्ञादेशादाट्लेटि॥ ज्ञादेशादाट्लेटिभवतिविप्रतिषेधेन। ज्ञादेशस्यावकाशः। लुनतेलुनतामलुनत। अटोवकाशः। पताति दिद्युत्। उदधिंच्यावयति। इहोभयंप्राप्नोति अपिनश्चोवाविजनिष्यमाणाःपतिभिःसहशयान्तै। आट्लेटिभवतिविप्रतिषेधेन। सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ नवानित्यत्वादाटः॥ नवावक्तव्यः। किंकारणम्। नित्यत्वादाटः। नित्यआडागमः। कथंनित्यः। यद्यनकारान्तग्रहणंज्ञकारविशेषणम्। अथहिप्रत्ययविशेषणम्। ज्ञादेशोपिनित्यः। अन्तरङ्गलक्षणत्वाच्च। अन्तरङ्गःखल्वपिआडागमः। कथमन्तरङ्गः। यदिप्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। अथहिलादेशेधात्वधिकारोनुवर्तते। उभयंसमानाश्रयम्। यद्येवमनकारान्तग्रहणंप्रत्ययविशेषणम्। अथापिलादेशेधात्वधिकारोनुवर्तते। उभयथापिपूर्वविप्रतिषेधेननार्थः। कथम्। बहुलंछन्दसीत्येवमत्रशपोलुग्भविष्यति। तत्रानतइतिप्रतिषेधोभविष्यति। वेत्तेर्विभाषा। बहुलंछन्दसि। अतोभिसऐस्। बहुलंछन्दसि। इदंबहुलंछन्दसीतिद्विःक्रियते। एकंशक्यमकर्तुम्। कथम्। यदितावत्पूर्वंक्रियतेपरंनकरिष्यतेअतोभिसऐसित्यत्रबहुलंछन्दसीत्येतदनुवर्तिष्यते। अथपरंक्रियतेनपूर्वंकरिष्यते। बहुलंछन्दसीत्यत्ररुडप्यनुवर्तिष्यते। अपरआह। उभेबहुलग्रहणेएकंछन्दोग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथम्। इदमस्ति। वेत्तेर्विभाषा। ततः। छन्दसिचविभाषा। ततोतोभिसऐस्भवति। छन्दसिविभाषेति॥

सि। अतोभिसऐस्इत्यत्रेति। वाक्यभेदेनसंबन्धाद्भाषायामपिऐस्भवति। छन्दसिचविभाषेति। प्रत्ययमात्रस्यछन्दसिरुड्विधीयतेविभाषा। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चयथाप्रयोगंरुड्विधिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ·कै· अतो भिस ऐस्॥ परत्वादिति॥ एत्वस्यावकाशो वृक्षेष्विति। ऐसोवकाशः कृत एत्वे। प्रागेत्वाद् उभयप्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्गः। मु- ७११
५५। ख्यशब्दार्थाश्रयणे नानवकाशं मत्वा पृच्छति। ऐस्भाव इदानीमिति। कृत एत्व इति। सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयते। ननु
नाप्राप्त एत्वे ऐस आरभ्यमाणस्तस्यापवादो युक्तः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापव।

अतो भिस ऐस्॥ इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्वं प्राप्नोति। एत्वे कृते विहतनिमित्तत्वादैस्त्वं न भविष्यति॥ एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् कं भविष्यति॥ ऐस्भाव इदानीं क्व भविष्यति॥ कृते एत्वे भौतपूर्व्यात्। कृते एत्वे भूतपूर्वमकारान्तमिति ऐस्भविष्यति॥ ऐस्तु नित्यस्तथा सति॥ एवं सति नित्य ऐस्भावः कृतेप्येत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि। नित्यत्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्वं न भविष्यति॥ एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क्व भविष्यति। कृते एत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति॥ नेदमदसोरकोः॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते उभौ शक्याववक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि इदमदसोः कादिति। तन्नियमार्थं भविष्यति इदमदसोः कादेव नान्यत इति॥ टाङसिङसाम्॥ किमर्थमिनादेश उच्यते। न नादेश एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षेण। प्लक्षेण। एत्वे योगविभागः करिष्यते। कथम्। इदमस्ति बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि च। आङि च परतो ऽत एत्वं भवति वृक्षेण। प्लक्षेण। तत आपः। संबुद्धौ च। आङि च ओसि चेति। नैवं शक्यम्। इह हि अनेनेति इदं रूपलोपः प्रसज्येत। झलि लोपः करिष्यते। न शक्यो झलि लोपः कर्तुम्। इह हि दोषः स्यात्।

दमनाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धान्तवादी परिहरति। ऐस्तु नित्य इति॥ टाङसिङसाम्॥ आङि चेति। स्थानिवद्भावान्ना
देश एत्वं विज्ञायते। अनेनेति। तस्य हलादित्वाल्लोपे सत्ये नेति प्राप्नोति। झलि लोप इति। हलि लोप इत्यपनीय झलि लोप इति- राम:
सूत्रं कर्तव्यम्। नकारस्तु झल्न भवतीति लोपाभावः। ५५
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयेति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति यादेशः। तस्माच्चलादित्वादिद्रूपलोपाप्रसङ्गादलि लोप इति वक्तव्यं तथा चानेनेति न सिध्यति। एवं तर्हीति। ।नश्च आवनाप्तस्मिन्परतइदमोनादेशइतिसूत्रार्थ आश्रीयते। लुप्तनिर्दिष्टइति। निर्दिश्यलुप्तइत्यर्थः। यद्येवं नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोति यथा राजेति। नैष दोषः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घत्वाभावः। सौत्रइति। सूत्रे कृतः सौत्रः कृतलब्धेत्यण्। अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा नकार एव विधीयेत। आदेः परस्येत्यादेस्तकारे विहिते संयोगान्तलोपे च वृक्ष दिति सिध्यति। तदेवं भाष्यकारेणनादेशोऽदादेशश्च

अयाविष्ठेति। एवं तर्हि श्रनूलोपापवादो विज्ञास्यते। कथम्। एवं वक्ष्यामि। अनूने च आपि चेति। तन्नकारग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। लुप्तनिर्दिष्टो नकारः। यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते। अथ किमर्थमादित्युच्यते। न अदेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। वृक्षात्। प्लक्षात्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव॥ ङेर्यः॥ किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं कथं ज्ञायते।

व्यवस्थापितः। अन्ये त्वतिजरसिना अतिजरसादिति सिद्धये इन आच्च विहितावित्याहुः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेशं वदन्तः। भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यमिति मत्वा गौरवमुद्भावितवान्॥ ङेर्यः॥ कुतः संदेह इति। प्रयोगे वृक्षायेत्यादौ चतुर्थ्यर्थावगमाद्युक्तः संदेह इति भावः। इतरो लक्षणमात्रशरणो भूत्वाह। समानो निर्देश इति। -

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति रूपं प्रतिपदोक्तम्। सप्तम्येकवचनस्य तु घेर्ङितीति गुणे कृते लाक्षणिकं रूपम्। इहापि तर्हीति। ङेरिति षष्ठ्यन्तं रूपमुपात्तं न चोभयोरपि लाक्षणिकमिति परिभाषाया अयमविषयः। अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि प्रवर्तेत एवं तर्हीति। लिङ्गदर्शनं चास्ति। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति॥ सर्वनाम्नः स्मै॥ अशएकादिष्टत्वादिति। लोकेऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमु–

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात्। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। इह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै॥ ॥अशएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानम्। अशएकादिष्टत्वात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अथो अत्रास्मै। अथो अत्रास्मात्। अथो अत्रास्मिन्। एकादेशे कृते अत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणम्। एकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्मायादयः। न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। नित्यत्वादेकादेशः॥ नित्य एकादेशः॥ कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते अश इति। नाइहापि कर्तव्यम्। अत्रास्मै। अत्रास्मात्। अत्रास्मिन्निति। एकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति। आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्तीति हलादेश्चेद्रूपलोपः। न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोति। तदा आनुपूर्व्यासिद्धम्।

स्वार्थे तेन देवव्याकरणेऽपि विभज्यान्वाख्यायते। ततश्च अत्र अश इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति तस्मिन्कृतेऽदन्तत्वाभावादर्णविधावन्तादिवद्भावाभावात्तद्रूप्यानतिदेशात्स्मायाद्यसिद्धिरिति भावः। आनुपूर्व्येति। अत्र इदम् एइति स्थिते त्यदाद्यत्वे कृते स्मायादयः। ततो नित्यत्वादाद्गुणं बाधित्वा इद्रूपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यतीत्यर्थः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवेति। परद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्स्यायादयोऽन्तरङ्गाः॥ जसः शी॥ शीभावशिभावयोः क्वचिद्रूपाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः। किमर्थमिति॥ औङ आपः॥ किमर्थ इति। औङ इति भूतानुवादः। न कश्चिदौङिति रूपं विज्ञातमभूत्तस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। किमर्थ इति। औ इत्युच्यमान इति। निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः। यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथाप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति दर्शने एकान्ता इति दर्शने वा अवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्य

तन्नह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण एकादेशः। अन्तरङ्गाः स्यायादयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ ॥जसः शी॥ ॥जश्शसोः शिः॥ ॥ किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते। न शिभाव एवोच्येत। का रूपसिद्धिः। ते। ये। के। आद्गुणेन सिद्धम्। नैवं शक्यम्। इह हि त्रपुणी। जतुनी। दीर्घश्रवणं न स्यात्। एवं तर्हि शीभाव एवोच्येत। नैवं शक्यम्। इह हि कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न प्रसज्येत। तस्माच्छीभावः शिभावश्च॥ ॥औङ आपः॥ ॥किमर्थो ङकारः। सामान्यग्रहणार्थः। औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात्। अथापि औडित्युच्यते। एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। ङित्कार्यं तु प्राप्नोति। खट्वे। माले। याडापः इति याट् प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ङकार इद् यस्य सोऽयं ङित् ङितीति। कथं तर्हि। ङकार एवेत् ङित् ङितीति। एवं तर्हि वर्णग्रहणमिदं भवति। वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। न दोषो भवति।

यस्याप्यनुबन्धः स्यात्प्रयोजनाभावात्तत्र त्यानुबन्धो न भविष्यतीति चेदिह तस्य ग्रहणं मा भूदिति प्रयोजनं स्यात्। यद्येवमौङ इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति। ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। ङित्कार्यं त्विति। औङ इति वचनात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङो विधायकं वाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेऽन्त्यत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसङ्गः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· अथवेति। ओङ् इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्तु संदेहार्थो नानुबन्धार्थः। ऋदोरबिति यथा दकारः। अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्यय औ ७११
५१ कारेण विशेष्यत इति औकारान्तस्य शीभावो विधीयमानोऽन्तवद्भावात्केवलस्याप्यौकारस्य प्रवर्तते। प्रत्ययस्य चानुबन्धभा
वाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषा व्यवस्थां करोति न वर्णस्य। अथवेति। पूर्वाचार्यैर्हि अपि द्विवचने ङितीपठिते। न चेह कश्चि
द्प्यौङ् प्रत्ययोऽस्ति। सामान्यग्रहणार्थं च पूर्वसूत्रनिर्देशस्तेन यः पूर्वसूत्रे औङ् तस्य ग्रहणं भवतीति प्रथमाद्वितीयाद्विव
चनयोर्ग्रहणसिद्धिः। वर्णाश्रयमिति। औकारो वर्ण एव निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः। तेन ङित्त्वेन दोष इति। ङित्त्वे सति यो दोषः स ना
स्ति ङित्त्वस्यैवाभावादित्यर्थः॥ अष्टाभ्य औश्॥ औश्याविति। औशादेशो नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणो विशेषाभावात्सर्वस्य लुको बा-

अथवा वर्णग्रहणमिदं भवति। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवति। अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति। अथवा पूर्व
सूत्रनिर्देशोऽयम्। पूर्वसूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते। औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङित्वास्माकं ना
स्ति कोऽयं प्रकारः। सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन्ङित्कार्यं तत्स्यां प्रसक्तं स दोषः॥ ङित्त्वे विद्यादिदर्णनिर्देशमात्रं वर्णो य
त्स्यात्तत्र च विद्यात्तदादौ। वर्णाश्रयं तेन ङित्त्वेन दोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥ ॥अष्टाभ्य औश्॥ औश्यौ॥ औ
श्याविति वक्तव्यम्। किमिदमश्याविति। अनुत्तरपद इति। किं प्रयोजनम्। इह माभूत्। अष्टपुत्रः। अष्टभार्यः। अ
स्तु लुक्तत्र। अस्त्वत्रौश्त्वं लुग्भविष्यति। षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्येति।

धकः प्राप्नोतीति भावः। इतरे येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यस्यैवायमपवादः न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापीति म
त्वाहास्त्विति। भवत्वौशादेशस्तस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः। एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते। नित्यत्वात्पूर्वमेव लुका भाव्य
म्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वा। इतरे लुको विशेषमपश्यन्नन्यद्यपवादे प्रवृत्तेऽउत्सर्गः प्रवर्तते तदातिप्रस एमः
ङ्ग इत्याह। षड्भ्य इति। सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्। षड्भ्यो लुगित्ययमपि नौ लुक् प्राप्नोति। अथ विधानसामर्थ्यान्न भवति त १८
दाष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरोयेननाप्राप्तेतस्यबाधनमित्याश्रित्याहापवादइति।षड्भ्योलुगितिसर्वत्रप्राप्नोतीतिसएवौशाबाध्यतेसुपोधातुप्राति
पदिकयोरित्ययंतुक्वचित्प्राप्नोतीतितंप्रत्यस्यबाधकत्वायोगादन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिपूर्वमेवलुक्
प्रवर्तते।योवातस्मादिति।औशःषड्भ्योलुगित्ययमनन्तरः।द्वितीयाध्यायविहितस्तुव्यवहितः।ननुमध्येपवादाइतिद्वि
तीयाध्यायविहितस्यैवलुकोबाधःप्राप्नोति।नैषदोषः।यत्रद्वावपिव्यवहितौपूर्वोत्तरौतत्रपूर्वानुभवाहितसंस्कारोपज
नितस्मृत्युपारूढस्यपूर्वस्ययुक्तोबाधः।इहत्वनेकाध्यायव्यवहितोद्वितीयाध्यायविहितोलुङ्महतायत्नेनस्मरणीयो
नन्तरस्त्वनुभवनीयइतिसएवबाध्यते।अथवासत्यामसत्यांचोपलब्धौप्रत्यासत्याऽनन्तरस्यैवबाधेनभाव्यम्।एतच्चलु

अपवादः॥अपवादत्वादत्रौश्त्वंलुकंबाधिष्यते।इहापिनर्हिबाधेत।अष्टपुत्रः।अष्टभार्यः॥यस्यविषये॥यस्य
लुकोविषयेऔश्त्वंतस्यापवादः॥योवातस्मादनन्तरः॥अथवाऽनन्तरस्यलुकोबाधकंभविष्यति।कुतएतत्।
अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।अथेहकस्मान्नभवत्यौश्त्वम्।अष्टतिष्ठन्तिअष्टपश्येति॥आत्वंतुय
त्रतत्रौश्त्वम्॥यत्रैवात्वंतत्रैवौश्त्वेनभवितव्यम्।कुतएतत्॥तथाह्यस्यग्रहःकृतः॥तथाह्यस्यात्वभूतस्यग्रहणं
क्रियतेअष्टाभ्यइति।ननुचनित्यमात्वम्।एतदेवज्ञापयत्याचार्यः।विभाषाआत्वमिति।यदयमात्वभूतस्यग्र
हणंकरोतिअष्टाभ्यइति।इतरथाअष्टनइत्येवब्रूयात्।औश्त्वावस्तुलुक्तत्रषड्भ्योप्येवंप्रसज्यते।

कःसमकक्ष्यत्वमभ्युपगम्योक्तम्।भिन्नकक्ष्यौत्वितौलुकौ।एकस्यसर्वत्रप्राप्त्याऽपरस्यक्वचित्प्राप्त्या।अथेहेति।अष्टाभ्यइति
विभक्तौलक्षणवशादाकारोनिर्दिष्टौश्कऔशंविषयविशेषेव्यवस्थापयितुम्।आत्वंतुयत्रेति।कृताकारस्यानुकरणमष्टा
शब्दः।ननुचेति।लक्षणवशाद्विभक्तावात्वंविधायनिर्देशःकृतइतिचोद काशयः।एतदेवेति।लाघवार्थमष्टनइतिवक्त
व्येकृतात्वस्येदमनुकरणम्।तस्यचैतत्प्रयोजनंकृतात्वाद्यथास्यादकृतात्वान्माभूदिति।यदिचनित्यमात्वंस्यात्तदाव्यवच्छेद्या-
भावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकंस्यात्तस्मात्कृतात्वानुकरणनिर्देशआत्वविकल्पस्यज्ञापकः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 स्वमोरिति। उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ नदिति। तदोःसः सावितिसत्वमप्यत्रप्राप्नोति। नित्योलुगिति
। अत्वंतुलुकिकृतेनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्भिमत्त्यभावान्नप्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनित्योलुगिति। यस्यलक्षणान्त
रेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यमित्येतत्तुपाक्षिकम्। यदाद्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणंक्रियतेतदाद्यलक्षणप्रवृत्तावपियस्यद्वितीयस्यल
क्षणस्यप्रवृत्तिर्व्याघातोनास्तितत्प्रतितस्यदौर्बल्यंलक्षणान्तरेणचैतत्प्रवृत्तिनिवारणात्। यथावालिसुग्रीवयोर्युद्धेभगवताराघ
मेणवालिनोवधेपिनसुग्रीवापेक्षंदौर्बल्य मभिदधतिश्लरमानिनः। एतद्दर्शनसंश्रयेणोच्यते। यस्यचलक्षणान्तरेणेति।
यदात्वेषन्यायआश्रीयतेलक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरत्लक्षणंबलवद्भवतिइतरत्तुतदुपसंहृतनिमित्तलक्षणान्त

अपवादोयस्यविषयेयोवातस्मादनन्तरः॥ आत्वंहियत्रतत्रौश्त्वंतथाह्यस्यग्रहः कृतः स्वमोर्लुक्चत्यदा
दीनांकृतेह्यत्वेनलुग्भवेत्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। त
द्ब्राह्मणकुलमिति। किंपुनःकारणंनसिध्यति॥ कृतेह्यत्वेनलुग्भवेत्॥ अत्वेकृतेलुङ्नप्राप्नोति। इदमिह
संप्रधार्यम्। अत्वंक्रियतांलुगिति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादत्वम्। नित्योलुक्। कृतेप्यत्वेप्राप्नोत्यकृते
पि। अनित्योलुक्। नहिकृतेअत्वेप्राप्नोति। अतोमित्यम्भावेनभवितव्यम्। तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।
इदंविचार्यते। शिशीलुङ्लुम्विधिषुनपुंसकग्रहणंशब्दग्रहणंवास्यादर्थग्रहणंवेति।

रोपपादितप्रवृत्तिविघातंदुर्बलमेव। यथाचभगवद्वासुदेवसहायत्वात्पाण्डवाबलिनोदुर्बलान्धार्तराष्ट्रान्विजिग्यिरे तदानास्ये
वयस्यचलक्षणान्तरेणेति। केचित्तुअन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्यत्रापिग्रहणन्नित्यानांचपरेषांचलुकाबाधन-
मिच्छन्तस्त्यदाद्यत्वंलुकाबाध्यतइत्याहुः। तथाचोच्यते। सर्वेविधिभ्योलुग्विधिर्बलवानिति। शिशीति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य
यऔङ्नपुंसकात्परस्तस्यशीतिविज्ञायमानेशब्दग्रहणंभवति। यदाप्यङ्गादितिविभक्तिविपरिणामआश्रीयतेनपुंसकेनचा-
ङ्गंविशेष्यतेनपुंसकान्तादङ्गात्परस्येतितदापिशब्दग्रहणम्। यदातुनपुंसकाद्योविहितइत्याश्रीयतेप्रधानंवानपुंसकमङ्गेन
विशेष्यतेनपुंसकादङ्गात्परस्येतितदार्थग्रहणंशब्दद्वारकंचार्थेनपौर्वापर्यमाश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रियसक्थ्नेति। नपुंसकस्य झलचइत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रे नपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्तते। यद्यपि अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति संज्ञाशब्दानामप्रसङ्गः। तथापि न्यायानुसरणेगौरवप्रसङ्गाद् नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते। उत्तरार्थं च। ईच द्विवचन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेन छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मधोर्गृह्णातीत्यादौ नुमभावसिद्धिः। सिद्धं त्विति। विषयविभागाश्रयेणाभिमतार्थसिद्धिः। शिशीलुङ्नुम्विधिषु

कस्मात्र विशेषः। शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधः॥ शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुत्रपुः। बहुत्रपू। बहुत्रपव इति। अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम्। यद्यर्थग्रहणं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्रानङ् प्राप्नोति। अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव। ननु चोक्तं शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति॥ सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते। किं च प्रकृतम्। अङ्गम्। अङ्गस्य शिशीलुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य। कथं प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम्। अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम्। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम्। न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति। किं तर्ह्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति। अत्राप्यर्थग्रहणमेव।

र्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः। अस्थ्यादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् नपुंसकलिङ्गविशिष्टास्थ्यादिभिरङ्गं विशेष्यत इति नपुंसकास्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्यानपुंसकस्याप्यनङ् भवति। पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं तदुत्तरस्य पदस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति। इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमाक्षिप्यमाण आह। युक्तं पुनरिति। अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभव इति भावः। किं तर्ह्युच्यत इति। नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै· कस्मादिदानींनवक्तव्यमित्याह।अत्रापीति।अर्थधर्मत्वाल्लिङ्गस्यनपुंसकार्थाभिधायित्वादस्थ्यादयोनपुंसकशब्देनाभिधीयन्त ७ ११
५६ इत्यर्थग्रहणमेवभवति।तस्माद्विशेषणविशेष्यभावेकामचारएवयुक्तः।ननुयथेष्टसिद्ध्यनङ्गत्वादसंभवादेकतरपक्षग्रहण-
विचारः।अड्डुतरादिभ्यःपञ्चभ्यः॥अङ्गावद्वति।सुस्थानिकेऽदादेशेऽयंदोषः।अमादेशेत्वदिस्थानिवद्भावादमिपूर्वरूपंसिद्धमिति।
सिद्धंत्विति।अनुनासिकत्वेननिर्दिश्यतेतेनोच्चारणार्थोऽकारोदकारमात्रंत्वादेशः।आदेःपरस्येत्यमआदेर्भवति।मकारस्यतुदे·

अत्रैतावानसंदेहः।कप्रकृतस्यार्थोविशेष्यते।कगृह्यमाणस्येति।शिशीलुङ्म्विधिषुप्रकृतस्यार्थोविशेष्य
तेअस्थ्यादिषुगृह्यमाणस्य॥अड्डुतरादिभ्यःपञ्चभ्यः॥अङ्गावेपूर्वसवर्णप्रतिषेधः॥अङ्गावेपूर्वसवर्णस्यप्रति
षेधोवक्तव्यःकतरत्तिष्ठति।कतरत्पश्यति।सिद्धंत्वनुनासिकोपधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अनुनासिकोपधोऽ
च्छब्दःकरिष्यते॥टुकरणहि॥टुकुडतरादीनामितिवक्ष्यामि॥डित्करणहि॥अथवाडिच्छब्दःकरिष्यते।सत
र्हिडकारःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।क्रियतेन्यासएवाद्विडकारकोनिर्देशः।अड्डुतरादिभ्यःपञ्चभ्यः।नेतराच्छन्दसि
॥इतराच्छन्दसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्र॥इतराच्छन्दसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्रेतिवक्तव्यम्।एकतरंतिष्ठति
एकतरंपश्य।नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेन।नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्या
देशाभवन्तिविप्रतिषेधेन।नपुंसकादेशानामवकाशः॥त्रपुत्रपुणीत्रपूणि।

संयोगान्तलोपः।उच्चारणार्थानांत्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायांबुबोवचिरितिवच्यादीनांनुम्प्रसङ्गः।एतस्मिन्पक्षेहेकतरदित्यत्र
संबुद्धिलोपप्रसङ्गंमत्वाह।टुकरणहीति।कार्यिभेदाच्चटुकालुङ्बाध्यते।द्विडकारकइति।दकारस्यष्टुत्वंस्वरूपविनाशप्रसङ्ग- उ॰
न्नकृतंनापिडकारस्यसंयोगान्तलोपः॥नेतराः॥नपुंसकादेशेभ्यइति।अलिङ्गेयुष्मदस्मदीइत्यनाश्रित्यायंविचारः।सौजसमां ५६
लुक्शीशयःपरत्वादमाबाध्यन्तइत्यर्थः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ किमर्थमिति। अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः परस्येत्यस्यानुपस्थानादलोन्त्यस्येति सकारस्याकारः अतो गुण इति पररूपेण सिद्धमिति भावः। इतरस्त्वस्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाह। शित्सर्वस्येति। अन्तरेण

युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः। त्वं ब्राह्मणः। अहं ब्राह्मणः। युवां ब्राह्मणौ। आवां ब्राह्मणौ। यूयं ब्राह्मणाः। वयं ब्राह्मणाः। इहोभयं प्राप्नोति। त्वं ब्राह्मणकुलम्। अहं ब्राह्मणकुलम्। युवां ब्राह्मणकुले। आवां ब्राह्मणकुले। यूयं ब्राह्मणकुलानि। वयं ब्राह्मणकुलानि। युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन। अथेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु पुनः प्रसङ्गात् शिशीलुङ्नुम्विधयः कस्मान्न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ किमर्थः शकारः। सर्वादेशार्थः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अक्रियमाणेपि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वे सिद्धं रूपं स्यात्। तवस्वम्। ममस्वम्। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यकारस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति। ङस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारवचनानर्थक्यात्॥ ङस आदेशे शित्करणमनर्थकम्। किं कारणम्। अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शिशकारं सर्वादेशो भविष्यति॥ अर्थवत्त्वादादेशे लोपार्थम्॥ अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम्। कोर्थः। आदेशे लोपार्थम्। यः स शेषे लोपः आदेशे स विज्ञायेत।

शिशकारं सर्वादेशो भविष्यतीति। आद्यनुसंहाराभावे अन्त्यानुसंहाराद्द्वयोरकारयोः पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते। यः सशेषे लोप इति। अनादेशे आत्वयत्वविधानादादेशः शेषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु चेति। शेषे लोप इत्यत्र विभक्तावित्यनुवर्तते तद्विशेषणं च शेषग्रहणमित्यादेशो विभक्तिरिति विज्ञायते। न हि तदादिविधिर
स्त्रियत आदेशादाविति विज्ञायेत। तस्मात्स्त्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वान्नैवायं शेषः ततो नास्त्यकारस्याकारवचने प्रयो
जनम्। सर्वे सर्वपदादेशा इत्यादिविकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशा विधीयन्त इति विभक्तेरेवादेशः स्यादिति शित्त्वं सर्वादेशार्थं क्रि
यते। सर्वे पदादेशा इत्यत्र पदशब्देन न सुप्तिङन्तमुच्यते। किं तर्हि। पद्यते प्रतीयतेऽर्थोनेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिता—
भ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदभिधीयते तत्रानन्यार्थादकारविधानादेकदेशद्वारेण विभक्तेरेवादेशः। प्रश्लिष्टनिर्देश इति। त
तश्चाकारद्वयलक्षणः समुदायोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते। तस्मिंश्च कृतेऽतो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टम्। ङे प्रथम
योरम्॥ प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्संनिवेशापेक्षयाद्यस्य तावद्ग्रहणं विज्ञायते तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छ

ननु चादेशो या विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते। आदेश एषा विभक्तिः। कथम्। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणि
नेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते। तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास
एव। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अ अ इति। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति॥ ॥ङे प्रथमयोरम्॥
॥प्रथमयोरित्युच्यते। कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम्। किं विभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः। विभक्त्योरित्याह।
कथं ज्ञायते।

ति। कयोरिति। ॥यदि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणेन भाव्यम्। पुंल्लिङ्गेन निर्देशे तु प्रत्यययोः। तत्र यद्यन्तरङ्गं प्रा
थम्यमाश्रीयते ततः पुंल्लिङ्गेन निर्देशात्प्रत्ययग्रहणम्। वर्गस्यासमाप्तावेव प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात्। अथ तु सपूर्वा
याः प्रथमाया विभाषा प्रथमायाश्च द्विवचने इत्यत्र प्रसिद्धिराश्रीयते ततः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणम्। प्रत्ययग्रहण
पक्षे च युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः सु औ इत्यनयोर्ग्रहणेन भाव्यम्। ननु द्वयोः कथं प्राथम्यं यावता— रामः
द्यापेक्षया परस्य द्वितीयत्वम्। नैष दोषः। राश्यपेक्षया समुदायस्य प्राथम्याविरोधात्। प्रथमसाहचर्याद्वा द्वितीयस्यापि प्र— ६॰
थमव्यपदेशः। यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चव्यपदेशः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यत्रापीति। प्रसिद्धिमाह। अस्तिकारणमिति। यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति। न चाजादी इति। प्रथमयोर्विशेष्यत्वमचीत्यस्य विशेषणत्वमिति भावः। न चाजादित्वं सोः संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते। अजादी यो प्रथमाविति। अजादीविशेष्यो प्राथम्यं विशेषणं तेन चाजादित्वाभावात्सुः परिहृतः औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति। यथा ब्राह्मणपङ्क्तौ ब्राह्मणोऽप्रथमा वा नयेत्युक्ते अब्राह्मणः प्रथमोऽपि चोदनायामनन्तर्भावाद्‌ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः। अजादीनां वेति। अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसप्तम्यन्तं विज्ञायते॥ यदयं शसो नेति। ङे प्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति प्रतिषेधः क्रियते। ततो

अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः। क्वान्यत्र। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति। अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते। किं कारणम्। अचीति वर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते। अजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति। यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति। इहाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहणमिति। यदयं शसो नेति प्रतिषेधं शास्ति नैष प्रतिषेधः। नत्वमेतद्विधीयते। सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसीति। यत्र तेन न सिध्यति। तदर्थम्। क्व च तेन न सिध्यति। स्त्रियां नपुंसके च। युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य। अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य। युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य। अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति।

यो चीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णे तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे युष्मानस्मानिति रूपं सिध्यति। इतरः प्रतिषेधमाश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यात् न स्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाह। नैष प्रतिषेध इति। आदेः परस्येत्यादेर्नकारे कृते सकारस्य संयोगान्तत्वाल्लोपः। एतच्चाभ्युपगम्य लिङ्गवाच्यमुक्तम्।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 यतर्हीति। यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो द्वितीयाया अनादेशत्वात्तस्यामात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं
स्यात्। ननु च योचीति यत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकम्। उच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् योच्यनमोटोरि
ति ब्रूयात्। यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्याभावात्। युष्मानस्मानित्यत्रापि शसो नकारे कृते शेषे लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति॥ भ्यसो
भ्यम्॥ किमयमिति॥ संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः। चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति। भ्यमादेशः शेषे लोपोन्त्यलोपः। भ्यमादेशः
शेषे लोपष्टिलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपोन्त्यलोपः। अभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इति। तत्र यदा भ्यमादेशः तदा शेषे लो
पोन्त्यलोप एवाश्रयितव्यः। टिलोपे रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। अभ्यमादेशे शेषे लोपेन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उ
दात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं भवति। युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वात्। टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणाम

यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां चेत्याह। तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्यार्थग्रहणमिति॥ भ्यसोऽभ्यम्॥ किम
यं भ्यम्शब्द आहोस्विदभ्यम्शब्दः। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चा
न्त्यस्य एत्वं प्राप्नोति। अथाभ्यम्शब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु
तावद्भ्यम्शब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य। ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्ये
ति। अथवा पुनरस्तु अभ्यम्शब्दः शेषे लोपष्टिलोपः। ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। उक्तमेतत्
दादेः सिद्धमिति॥

र्थवत्। अन्त्यलोपेप्येत्वनिवृत्त्यर्थमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयम्। तदेवं द्वितीयपक्षोऽत्य
न्तदुष्टस्तृतीयस्तु निर्दोष इति तत्परिहारेण पक्षद्वयाश्रयो भाष्ये विचारः। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त
इत्यतोन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्रानुवर्तते तत्श्चान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्यते। अङ्गवृत्त
इति। एत्ववत्सुपि चेति दीर्घत्वमपि न भवति। आदेः सिद्धमिति। अन्तग्रहणं नानुवर्तते। उच्चारणसामर्थ्यात्याचादेरेवोदा
त्तत्वम्॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साम आकम्॥ किमर्थमिति। युष्मदस्मद्भ्यामिति स्थिते आदेशेनात्र भाव्यमिति यत्त्वं न प्रवर्तते। आदेशश्चशेष इति अकृत आदेशे शेष त्वाभावाद्दोषाप्रसङ्गः। त्यदाद्यत्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानात् तत्स्थानकारान्तत्वादादेशप्रवृत्तिकाले सुडस्तीति नार्थः ससकारनिर्देशेन। कृते प्याकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे च तथैव सुडस्तीति भावः। इतरः कृत आदेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च सुट् प्राप्नोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कोपादानं कर्तव्यमिति मत्वाह। केनेदानीमिति। स एव परमतमाशङ्कते। आमो यमिति। सुडप्ययमाम्भक्त इति यदि त्वं मन्यसे तत्रेदमुच्यते। सामूग्रहणमिति। निर्दिश्यमानस्येति। यदि ससकारको न निर्दि

साम आकम्॥ किमर्थं सामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आम आकमित्येवोच्येत। केनेदानीं ससकारस्य भविष्यति। आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते। अत उत्तरं पठति। सामूग्रहणं यथागृहीतस्यादेशवचनात्। सामूग्रहणं क्रियते। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति ससकारस्य न प्राप्नोति। इष्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकमेवमर्थमिदमुच्यते। न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः। न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। द्विपर्यन्तानामकारवचनात्। द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यते। तस्मादामि सकारो न भविष्यति॥ सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात्॥ सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः। किं कारणम्। आदेशे लोपविज्ञानात्। यः स शेषे लोप आदेशे स विज्ञायते।

स्येत तन्नादेशविधानकाले संनिहितः पश्चादन्त्यलोपे कृते प्राप्नुवन् सुट् केन निवर्त्येत। इष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमर्थं ससकारग्रहणम्। अथवा त्यदाद्यत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्यादेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति। यस्तु निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यान्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानादव्यवहितस्याकमादेशः प्राप्नोति। स सुड्निर्देशात्ससुट्कस्य भवति। अत्र पक्षे आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यत इति चोदकस्यैव ग्रन्थः। इतरस्तु पूर्वां व्याख्यामनुबोधन्तं रांचदोषवतीमवगम्याह। न वेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा. कै. टिलोप इति। च स्य मा ण मपर्यन्तस्यान्यपेक्षया शेषे विज्ञायमाने टिरेव शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायते। शेष इति स्थानी-
६२ विषयस्तस्यानिर्दिष्टः। लोपस्य चास्मिन्पक्षे उत्सर्गत्वादनादेशे ऽप्यात्वयत्वविधानादादेश एव विभक्तावस्थितः। टाप्प्र
तिषेधार्थमिति। टापो नुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। युष्मदस्मदोर्द्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धादन्त्यलोपे सत्यकारान्त-
त्वाट्टाप् प्राप्नोति। संनिपातपरिभाषा या श्चदोषः पठितस्त्यदाद्यकारस्टाब्विधेरिति टापि सा नाश्रीयते। अलिङ्गे इति। अभिधेय-
स्यालिङ्गत्वादलिङ्गे। शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गरहितरावताभ्यामर्थोऽभिधीयत इति तन्निवृत्तये टिलोपो नाश्रयितव्यः। योऽसौ विशे
षवाचीति। ननु द्योतकाष्टाबादयस्तदुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। नैष दोषः। इह

न वा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम्। न वा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं कारणम्। टिलोपवचनात्। आ
देशे यः स शेषे लोपः स टिलोपो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। टाप्प्रतिषेधार्थम्। टाप् मा भूदिति। स तर्हि टिलोपो व
क्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्।
अलिङ्गे युष्मदस्मदी। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। न ह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः
स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योऽसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्यय
ष्टाप्शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तं समुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु चैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्द
निमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम्।

मप्युक्तम्। अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। अथवा व चिर्द्योतने वर्तते। वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम्। वाचकश्चेत्प्रयो
क्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यतामित्यत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः। न हि शब्दनिमित्तकेनेति। ननु शब्दनिमित्त एवार्थस्तथा चैकरूपोऽप्य
र्थो भिन्नशब्दोच्चारणान्नानारूपः प्रतिभाति। यथा पचति पाकं करोति पाकक्रिया यानिर्वृत्तिं करोतीति। तथा च बलाहकाद्वि
द्योतते बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योतत इति। कंसादीनां च साधनत्वं शब्दोपहितरूपाणां बुद्धिविषयाणां हेतुमति चेत्यत्र राम:
प्रतिपादितम्। एवं तर्हि यः शब्दो लोके ऽत्यन्तमदृष्टप्रयोगस्तन्निमित्तो ऽर्थो न भवतीत्युच्यते। शब्दं प्रयुयुक्षमाणेन लोकस्यानुस ६२
रणात्। स्वसामर्थ्येन हि शब्दो ऽर्थं प्रत्याययति तच्च सामर्थ्यं लौकिकप्रयोगादवधार्यम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थरूपमिति। सत्यपि वस्तुनो लिङ्गवत्त्वे युष्मदस्मद्भ्यां न तत्प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः। युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपं शब्देनोच्यते। न वस्तुरूपम्। तस्यैव वस्तुनो ब्राह्मणादिशब्दैर्लिङ्गयुक्तस्य प्रतिपादनात्। न चायं नियमः सत्त्वभूतोऽर्थोऽवश्यं लिङ्गयुक्तः प्रतीयत इति पञ्चसप्तेति लिङ्गानवगमात्। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधः प्रत्याख्यायते। केचित्तु लिङ्गविशेषनिषेधं मन्यमाना लिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति। तथा च शिशीलुङ्नुमां युष्मदस्मद्भ्यां त्यादेशानां च विप्रतिषेध उक्तः। अन्ये तु दर्शनभेदेन शिशीलुङ्नुमां विप्रतिषेधः पुंसि नत्वं च तिङ्वत्त्वाद्युपगमेन प्रदर्शितम्। सत्त्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिङ्गसंख्यायोगः। तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः कृतः। इहत्त्वलिङ्गत्वेन टाप्यरिहत इति विरोधं परिहरन्ति। तस्मादिति। टाबभा

किं तर्हि। अर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम्। न देतदेवं दृश्यनामर्थरूपमेवैतदेवं जातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययष्टाप् शब्दस्तदसांनिध्यात्तत्र विशेषो न गम्यत इति। इहापि तस्य विशेषो गम्येत द्वषत्समिदिति। तस्मात्सुट्प्रतिषेधः॥ तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम्। अथ क्रियमाणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुट् न भवति। ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते॥ ॥आत औ णलः॥ ॥इह पपौ तस्थाविति। त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति। द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति। तद्यदि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात्।

वेटि लोपानाश्रयणादन्त्यलोपे सति सुटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः। लाघवात्ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम्॥ अथेति। आदेशप्रवृत्तिकाले संनिहित आदेशे न निवर्त्यो नान्यः। ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति। न हि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते। किं तर्हि। अत्यन्ताभावस्तस्मिन्विषये तस्यानेनोपायेनाख्यायते। शास्त्रेणानुप्रसङ्गवतो निवृत्तिराख्यायत इति भाविनः सुटो निवृत्तिः ससुड्निर्देशेन प्रतिपाद्यते॥ आत औ णलः॥ त्रीणि कार्याणीति। लित्स्वरस्तु प्रयोजनाभावान्नोपन्यस्तः। सर्वथान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्। औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति। एकादेशे कृते औत्वाप्राप्तिदोषस्तावत्परिहृत इत्यभिसंधाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कौ॰ ३ द्विर्वचनं लभ्येतेति। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्याद्विर्वचनाप्राप्तिः सा परिहृता भवतीत्येतावता द्विर्वचनसिद्ध्याकृतमित्युक्तम्। पर ७११
त्वादेकादेश इति। वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यम्। नित्य एकादेश इति। यद्यप्यकृते औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृते
तु वृद्धिः तथापि व्यक्तिभेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्याश्रयं नित्यत्वमुच्यते। औत्वं तु कृते एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम्। अनव
काशमौत्वमिति। सावकाशस्य सवर्णदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः। यद्यपीति। वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वं द्विर्वचनं भवति। अथाप्य
ङ्गाधिकारविहितमाङ्गमुच्यते तथापि न दोष इति भावः। स्थानिवद्भावादिति। द्विर्वचननिमित्तेऽचि परतोऽजादेशः स्थानिवद्भव
तीति सूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशे कृतेऽच्परत्वाभावात्स्थानिवद्भावाभाव आशङ्कितः। अचि यो विहितोऽजादेशः स स्थानिवदिति

अथापि द्विर्वचनं लभ्येत न एवमपि कृतं स्यात्। न तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाध
ते। परत्वादौत्वम्। नित्य एकादेशः औत्वं बाधेत। कं पुनर्भवान् औत्वस्यावकाशं मत्वाह नित्य एकादेश इति। अ
नवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते। औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति। यद्यपि परत्वादेकादेशः। स्थानिवद्भावाद्
द्विर्वचनं भविष्यति॥ विदेः शतुर्वसुः॥ ॥विदेर्वसोः कित्त्वम्। विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम्। वसुग्रहणे तु लिडादेशस्यापि
ग्रहणं यथा स्यात्। किं कारणं न स्यात्। अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिडादेशस्य न प्रा-
प्नोति। सानुबन्धको हि स क्रियते।

सूत्रार्थाश्रयणेन तु स्थानिवद्भाव उक्तः। न हि स्थानिवद्भावस्य परभूतोऽच् निमित्तभूत आश्रीयते। किं तर्हि। आदेशस्य। यदि
तर्हि स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं ततो नित्यं तदिति पूर्वमेव तेन प्रवर्त्यम्। नैतदस्ति। एकादेशोऽपि नित्योऽन्तरङ्गश्चेति स एव पूर्वं प्र
वर्तते। क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाशत्वमौत्वस्याश्रितम्। वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौत्वं न बाधते न हि तस्मिन्नप्राप्ते औत्वमारभ्यते। वि
देः शतुर्वसुः॥ वसोः कित्त्वमिति। लिडादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनुरोधेनास्य कित्त्वमुच्यते। अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं सं रामः
पद्यते। अननुबन्धकग्रहणादिति। स्थानिवद्भावादुगित्कार्यस्य सिद्धत्वाद् उकार उच्चारणार्थो नानुबन्ध इति मन्यते। सत्यपि वास्य ६३
सानुबन्धत्वे तदनुबन्धकपरिभाषया क्वसोरग्रहणप्रसङ्गः। परिभाषोपादानं त्वग्रहणोपलक्षणम्। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनः कारणमिति। असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वस्य सिद्धत्वाद्वसु रेव लिटो विधीयताम्। अयमिति। यथा नेरतुरित्यादौ गुणो भवति तथा वसावपि स्यादिति तद्बाधनार्थं कित्त्वं क्रियते। एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः। तेनाञ्जिवानित्यञ्जेः रेधिवानिति रधेर्गुणमिसिद्धं भवति। ननु संयोगान्तार्थत्वे कित्त्वस्य कथं प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणो गुणो बाध्यः। उच्यते। ऋकारान्तेभ्यः परस्य क्सो रेपदेशिकातिदेशिककित्त्वद्वयसामर्थ्यात् क्ङिति चेति गुणनिषेधो ह्यिरुपतिष्ठते। तत्र पुनरुपस्थानं प्रतिषेधविषये गुणनिषेधं विधास्यति। केचिदाहुः। छान्दसः क्वसुः तत्र छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद् ङित्त्वान्नलोपस्य सिद्धत्वात्संयोगान्तार्थं कित्त्वं नोपयुज्यते। द्वि सकारक इति। वसुस इत्यादेशो निर्दिष्टः। तत्र सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ कृतौ ततः सकारेण सानुबन्धकत्वं वसोः संपद्यत इति वसुप्रदेशेषूभयोरविशेषेण ग्रहणं सिध्यति॥ समासेनञ्पूर्वे॥ ल्यबादेश इति। अनेकपदा

किंपुनः कारणं सानुबन्धकः क्रियते। अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स पुनः कित्करणाद्बाध्यते। आतितीर्वान्। आपुपूर्वान्। निपुपूर्वानिति। स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विसकारको निर्देशः। विदेः शतुर्वसुः समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ ल्यबादेश उपदेशवचनम्॥ ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यम्।

अयं समासनिमित्तो ल्यबादेशो बहिरङ्गो हि त्वादयस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति ते पूर्वं प्राप्नुवन्तीति भावः। नत्वोपदेशे समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाश्रीयते। समासे विषयेऽकृत एव तस्मिन् क्त्व उपदेशावस्थायामेव ल्यप् भवति तस्मिन् कृतेऽनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धित्वाद्यभावः। पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारो निर्देशं व्याचष्टे। उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति। उपदेशावस्थायामिति। अत्राप्युपमानोपमेयसंबन्धो द्रष्टव्यः। कृतेऽपि समासे ल्यबभवन्नुपदेशिवद्भवति। अकृतेषु-हित्वादिषु भवतीत्यर्थः। अथवा समास इति विषयसप्तम्याश्रयमेव भाष्यमुपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतदनुवक्तुं व्याख्यानम्। उपदेशावस्थायां ल्यब्भवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनादिष्टार्थमिति। आदेश आदिष्टं तस्याभावो नादिष्टमित्यव्ययीभावः। प्रखन्येति। ये विभाषेति विकल्पेनात्वमिष्यते। जनसनखनां सञ्झलोरित्यनेन तु ल्यबादेशात्पूर्वं नित्यं प्राप्नोति। प्रदीव्येति। पूर्वं ... कृते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति केवलस्य क्त्वो ल्यपि सति नेड्दूटः श्रवणं स्यादिति। अथापि कथं चित्सेट्कस्य ल्यपूस्यात्तथापि स्थानिवद्भावात्क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः प्रसज्येत दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात् परत्वादिति। दृष्टत्वादित्यर्थः। इतरस्त्विष्टानिष्टत्वविभागो नन्वाय तदूति व्यवस्थाशब्द एवानेन परम्पराद्दः प्रयुक्त इति मत्वाह। सन्ति चेति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। समासापेक्षया बहिरङ्गं शास्त्रमस्येति समासः। अथवा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः॥ यदयमिति। निकितीत्येव जग्धिभावस्य ल्यबादेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् ल्यब्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति। स्या

किंप्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृते ह्यादेशे तुल्यव्यथा स्यात्। के पुनरादेशा उपदेशिवद्वचनं प्रयोजयन्ति। हित्वदत्वा त्वित्वेत्वदीर्घत्वशूडिटः। हित्वम्। हित्वा। प्रधाय। हित्वम्। दत्वम्। दत्वा। प्रदाय। दत्वम्। आत्वम्। खात्वा। प्रखन्य। आत्वम्। इत्वम्। स्थित्वा। प्रस्थाय। इत्वम्। ईत्वम्। पीत्वा। प्रपाय। ईत्वम्। दीर्घत्वम्। शान्त्वा। प्रशम्य। दीर्घत्वम्। शत्वम्। एष्ट्वा। आ एच्छ्य। शत्वम्। ऊठ्। द्यूत्वा। प्रदीव्य। ऊठ्। इट्। देवित्वा। प्रदीव्य। इट्। किं पुनः कारणमादेशास्तावद्भवन्ति न पुनर्ल्यप्। ननु परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम्। सन्ति चैवात्र केचिन्नित्या आदेशाः। अपि च बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो ल्यप्। अन्तरङ्गा आदेशाः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति॥ स्नात्वाकालकादिषु प्रतिषेधः॥ स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितक इति॥

निवत्सूत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणं तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ज्ञापकमुक्तम्॥ ल्यब्ग्रहणं त्वलाश्रयेषु कार्येषु तद्धर्मत्वाभावाभावस्य। यं यमर्थमन्तरेणायस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञापकं तद्भवतीत्यनेकोऽप्यर्थो ल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इति विरोधाभावः। स्नात्वाकालकादिष्विति। मयूरव्यंसकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषां पाठः। तत्र समासेन न्पूर्वे योऽव्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति। ॥ रामः ६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदन्तनिर्देशादिति। क्त्वान्तः समासइह निर्दिश्यत इत्यर्थः। समासे इति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम्। अथवाछान्दसं बहुवचनस्य स्थाने। निर्धारणं च समानजातीयस्य भवतीति क्त्वान्तः समासो गृह्यते निर्धार्यमाणस्य क्त्वाग्रहणेन विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययमर्थो भवति समासेष्व नञ्पूर्वेषु क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यप् भवति स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वा एव भवति। समासनिपातनाद्वेति। समुदायानां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते। प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः। येषु चात्र स्नात्वा कालकादिषु न रपरानुपात्तक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः तेषां सापेक्षत्वेपि निपातनात्समासः। अनञो वा परस्येति। अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः। विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद्वा। अनञीति वा लुप्तसप्तमी

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम्॥ तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत्। क्त्वान्तस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चैतत् क्त्वान्तम्॥ समासनिपातनाद्वा॥ अथवा वश्यमत्र समासार्थे निपातनं कर्तव्यम्। तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति॥ अनञो वा परस्य॥ अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यम्। न चात्रानञं पश्यामः। ननु च धातुरेवानञ्। न धातोः परस्य भवितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनञीति नञ्प्रतिषेधादन्यस्मादनञः नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञायते। किं चान्यदनञ्नञ्सदृशम्। पदमित्याह। अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। एवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चेयमपि परिभाषास्ति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। सापीहोपतिष्ठते।

कं एषकम्पदम्। सप्तसप्तमी चेयम्। अनञि पूर्वे सति क्त्वो ल्यप् भवति। अर्थादनञः परस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते। तदन्तविधिश्चात्र नाश्रीयते क्त्वाप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रक्रमाद्विशेषणत्वाभावाद्येन विधिस्तदन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदन्तविधिः परस्ताद्वक्ष्यते। येन नाव्यवधानमिति च धातुनाव्यवधानमाश्रीयते। ननु चेति। असत्त्वभूतार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि नञ्सदृशो भवति। न धातोः परस्येति। पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाश्रीयते न तु धर्मान्तरनिबन्धनम्। नास्त्यत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह। अथवेति॥ क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहात्तदवयवत्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासंभवाद्धातुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ प्रकृत्येति। गतेः क्तान्ते समुदाये तु प्रवेशात्पौर्वापर्याभावात्तद्व्यतिरिक्तनन्तरशब्दान्तराभावात्तुल्यपोप्राप्तिः। परमकृत्वेति। पर ७११
६५ मशब्देन गतिर्न चकारकमिति क्तान्ते अनन्तर्भूतः पूर्वइतितनः परस्य क्तान्तस्य तुल्यपूर्वप्रसङ्गः। गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिश
ब्दात्केवलस्यापिकृत्वेत्यादेः त्वान्तस्य ग्रहणात्। आचार्य आह। नवा अत्रेष्यत इति। तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषात्र नाश्री
यते। चोदक आह। अनिष्टं चेति। आचार्य आह। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति। प्रकृत्यपार्श्वेतः कृत्येत्यादौ त्यबादेशादिष्य
ते। कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यतीति नासौ परिभाषाश्रीयते। चोदक आह। कुतो न्विति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया
अवकाशः उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुक् भवति। कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः व्या

तत्र को दोषः इह न स्यात्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। इह तर्हि स्यात्। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। न वा अत्रेष्यते। अनिष्टं च-
प्राप्नोति इष्टं च न सिध्यति। गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः सम
वस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति। इयमिह परि
भाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। इयं न भवति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति। इयं न भवति कृद्ग्रहण इति।

वलेखी व्याघ्रचर्मीति णचः स्त्रियामञिति गतिपूर्वस्याणजन्तत्वादञि सति वृद्धिस्वरौ भवतः। अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा-
याः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधात्तदुपस्थानाभावः। एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात्पर्यायेण प्रति
पत्तिर्वा प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्रीयमाणायां प्रकृत्येति गतेः क्तान्ते नन्तर्भावात्पौर्वापर्योपपत्तौ ल्यप् सिध्यति। न
तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयण इति फलभेदः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात्परिभाषयोः परत्वेनापिव्य राम॰
वस्था नास्ति। सांकूटिनेत्वेवमव्यवस्थाप्रसङ्गाद्वयोर्देशपक्ष आश्रयितव्यः। तत्र हि परत्वेन व्यवस्थासिद्धिः। प्रत्ययग्रहणपरि ६५
भाषाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता। कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्र अनन्तरग्रहणेन ज्ञापनात्परा भवति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदयमिति। कथं पुनरेतज्ज्ञापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि क्त्वान्तस्य ग्रहणादकृत्वेत्यादौ नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च क्त्वान्तेनान्तर्भावादसत्यनञ्ग्रहणे ल्यप्प्रसङ्गः। अप्रकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनञ्पूर्वस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते। अपिग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते न त्वनञ्पूर्वम्। तत्र समास इति वचनात्केवलस्य क्त्वादेर्ग्रहणाभावादपिशब्दसमुच्चेतव्यस्याभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणं भविष्यतीति किमनञ्पूर्व इत्यनेन। ततः क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनुपस्थानं ज्ञापयति। तदुपस्थाने तु तूष्णींभूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ ल्यब्न स्यात्। तदेवं कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानेन नञ्सहितादव्ययात्यदा सत्यासत्तिन्यायात्समासावयवात्परस्य धात्वादेः क्त्वान्तस्य समासे क्त्वो ल्य-

यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकम्। तत्र कः प्रसङ्गो यन्नञ्पूर्वस्य स्यात्। पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति। इयं न भवति कृद्ग्रहण इति। ततो नञिति प्रतिषेधं शास्ति। किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम्। यावता नञ्पूर्वे तु ल्यब्भावो न भविष्यति। प्रतिषेधात्तु जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते। प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्। युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः॥ दक्षिणायामिति प्राप्ते। तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। लुकि किमुदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। नैतदस्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। यत्सुवीयस आवसन्नुत सप्तऋषयः सप्तसाकम्। ननु चैतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्।

विधीयमानः स्नात्वाकालकः परमकृत्वेत्यादौ न भवति। परमकृत्वेति। सन्महदिति समासः। परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यात्॥ तत्पूर्वमिति गतिकारकपूर्वमित्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद्ग्राह्यं तावद्गृह्यते॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण॥ सुशब्दे आदेशा उच्यमानेन्ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह। सुपां चेति। एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन सिद्ध्यति॥ पूर्वसवर्णेनापीति। चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारः। तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां लोपः। एवं च नङिसंबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति। प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद्विभक्तिनकारस्य न लोपप्रसङ्गात्। पूर्वस्य च नकारस्य लोपस्येष्टत्वात्। यदिति। यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक्। प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभावः। येष्विति प्राप्ते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यदाद्यत्वमिति। सुशब्दस्य पूर्वसवर्णो भवन्नलोऽन्त्यस्येत्युकारस्य दकारः प्राप्नोतीति तत्स्यदाद्यत्वे बहुवचने झल्येदित्येत्वे स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपे च येदिति स्यात्। अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णो दकारः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावा त्सिन्भावः प्राप्नोति। आन्तर्यतन इति। निरनुनासिकस्यैकारस्य सदृशो दकारः। संयोगान्तलोपेनेति। नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधात्संयोगान्तलोपः। अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात्। एवं च नलोपप्रतिषेधे ङिग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रियालाघवाय चर्मन्नित्यत्र लुगेव विधेय इत्याहुः॥ दार्वियेति। दारुशब्दादियादेशः। सुक्षेत्रियेति। सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते। सरसीइति। सरः

त्यदाद्यत्वं प्रसज्येत। इदं चापि उदाहरणम्। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। न सिध्यति। यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् आन्तर्यतो दकारः प्रसज्येत। अस्तु संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। दार्विया परिज्मन्। इया। डियाच्। सुक्षेत्रिया। सुगात्रुया। ईकारात्। दृतिं न शुष्कं सरसीशयानम्। आङ्याजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आङ्। प्रबाहवा। अयाच्। स्वप्नया वावसेचनम्। अयार्। अयारा। स नः सिन्धुमिव नावया॥ अमो मश्॥ किमर्थः शकारः। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। अत उत्तरं पठति॥ अमो मश् नमकारस्य। मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तत्रान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति। वचनादन्यबाधनम्। अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम्। येऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते॥

शब्दात्परस्य ङिशब्दस्यैकारः। प्रबाहवेति। प्रबाहुशब्दात्परस्य टाप्रत्ययस्याङादेशः घेर्ङितीति गुणः। ननु ङित्त्वे विद्यातृ वर्णनिर्देशमात्रं वर्ण्यते यस्मात्तत्त्वविद्या तत्रादाविति युक्तम्। ततश्च गुणो न प्राप्नोति। ङित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः। अथवा ङितीति बहुव्रीहिराश्रीयते। तत्र परिहारान्तरमाश्रयणीयम्। वर्णश्चायन्त्येन ङित्त्वेन दोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादिति। स्वप्नयेति॥ अयाचोऽकारोच्चारणं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। नावयेति। उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति॥ अमो मश्॥ अमो मश् नमकारस्येति। मकारस्य मकारः प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः। वचनादिति। वधीं वृत्रमिसादौ मकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्यादित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मकारस्यानुस्वारे नष्टत्वयाम कारः स्यादित्यर्थः।

ह्रिमकारकइति।अमोम्भितिकरिष्यते भिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं भवति। समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते। ईणन प्राप्नोतीति। ईटि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् एकत्वाभावात्। यकाराद्वा विति। अमोमिति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकाल्त्वात् सर्वादेशोऽयं मो भविष्यतीति प्रत्याख्यातं शित्वम्॥ आज्जसेरसुक्॥ जसो ग्रह

एवं तर्हि ह्रिमकारको निर्देशः करिष्यते॥ ह्रिमकार ईड एके॥ यदि ह्रिमकारकः। अएकाश्रयईडून प्राप्नोति। वधीरत्रं मरुतद्भिर्येण॥ यकारादौ न दुष्यति॥ किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः। अमोमत्र न मकारस्य वचनाद्न्य बाधनम्। ह्रिमकार ईड एके यकारादौ न दुष्यति॥ आज्जसेरसुक्॥ इह। ये पूर्वासो य उपरासः। आज्जसेरसुगिति असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाद् त्रीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते। यदि पूर्वान्तः क्रियते। कारूपसिद्धिः। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्याद् भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। नैष दोषः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव। अथवा असुट् करिष्यते। एवमपि ये पूर्वासो य उपरास इति असुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। असुटा व्यवहितत्वात्। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः। असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं शीभावः क्रियतामसुगिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादसुक्। अथेदानीमसुकि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

णेनेति। तद्ग्रहणस्य ग्रहणेन गृह्यत इति सागमकस्य शीभावप्रसङ्गः॥ पूर्वान्त इति। अस्य जस्य सुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्ते सुक्य कारान्तात्परो जस् न भवतीति शीभावाप्रसङ्गः। अथवाऽसुडिति। असुक्य कारोच्चारणं दध्यस्यतीत्याद्यर्थमिति पररूपं स्यादिति पक्षान्तरोपन्यासः। असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिद्ध्यति॥ परत्वादिति। असुको वकाराः श्रा ह्मणासइति। शीभावस्याभाव विषयो वकाराः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ६० अश्वक्षीर॰। अश्वस्यतीति। मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते। लालसा अतिशयेनाभ्यवजिहीर्षा। यत्तु लवणमैश्वर्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येवं भवति॥ आमि सर्वनाम्नः॥ कस्येदमिति। किमिदं सर्वेषामामां ग्रहणमपि कस्य चिदेवेति प्रश्नः। ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद् घादामो लिश्चामश्च ग्रहणशङ्कैव न युक्ता। उच्यते। इह तयोरसंभवेपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्परयोः संभवादिह विचारः क्रियते। तत्र हि सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्ये प्रतिपत्तिः। ७।१

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। मैथुनेच्छायामिति किमर्थम्। अश्वीयति वृषीयति। क्षीरलवणयोर्लालसायाम्॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्। क्षीरस्यति माणवकः। लवणस्यत्युष्ट्र इति। अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यम्। दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम्। अपर आह सुग्वक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम्॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः। ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ इमे बह्व आमः पठ्यन्ते। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ङसः ओसः आम्। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। कस्येदं ग्रहणम्। षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम्। अथास्य कस्मान्न भवति। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। स तर्हि सैवमर्थोनुबन्धः कर्तव्यः। इहास्य ग्रहणं माभूदिति। ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। प्रत्ययान्तादयं विधीयते। तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इति।

अथवा पूर्वोपात्तसदृशशब्दान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः। नन्तूत्तरसूत्रेपि यस्यैवाम्नदीभ्यां परस्य संभवः स एव ह्रस्वादपि परस्तस्माद्वर्णादूग्रहीष्यते। नैतदस्ति। व्याप्तिन्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात्॥ प्रत्ययान्तादिति। ते चाजन्ताः। ननु हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आमस्त्येव। नैतदस्ति। एकीयमतमेतत्॥ तत्रापि हलन्तेभ्यो नभिधानादाचारक्विबभावः। यस्तर्हीति। ईहेरूहेश्च मध्ये आमि कृते यणादेशप्रसङ्गः। रामः ६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आस्कासोरिति। अन्त्यादचः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः। सति न भवितव्यमिति। रूपान्तराज्ञातुत्वाभावात्। आमद्गति। अकृत एकादेशे इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः। अथापीति। प्रतिधातु भेदादामो यत्रेत्कार्यं न संभवति तत्र माभूदिति संज्ञा। आसि कासि प्रत्ययान्तेषु च धातुषु। ईहाद्यै त्वित्कार्यसंभवात्साद्वेत्संज्ञा। अथवा आसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्ण

अत्रापि आस्कासोराम्वचनं ज्ञापकं नायमन्त्यात्परो भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न ह्यस्ति विशेषः। आम्यचामन्त्यात्परे सत्यसति वा। अयमस्ति विशेषो सति आमि द्विर्वचनेन भवितव्यम्। सति न भवितव्यम्। सत्यपि भवितव्यम्। कथम्। आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात्। तदेतत्कासासोराम्वचनं ज्ञापकमेव नायमामचामन्त्यात्परो भवतीति। अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात्। एवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। आममन्त्रे इति। यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति। शाकन्धुन्यायेन निर्देशः। अथ वाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इहकारयांचकार। हारयांचकार। चिकीर्षांचकार। जिहीर्षांचकार। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपायादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपायादेशौ क्रियेतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। नित्यौ लोपायादेशौ। कृतेपि नुटि प्राप्नुतः। अकृतेपि। न तत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुट् न भविष्यति। अथास्य कस्मान्न भवति। किमेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इति। अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति। स तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन। लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यम्। न चामो लिङ्गविभक्ती स्तः। अव्ययमेषः।

दीर्घत्वं न सादित्संज्ञा तु सादेवा। व्यञ्जनान्तेषु चाचारक्विबन्तेषु इत्कार्यसंभवादित्संज्ञा प्राप्नोति। न हि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्विब्भवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति। कारयांचकारेति। नुटि कृतेऽयादेशाप्रसङ्गः। अव्ययमेष इति। अव्ययत्वात्स्त्रीत्वेन योगाभावादुगितश्चेति ङीम्नास्ति। तदभावादुगिश्चेति घादिषु ह्रस्वविकल्पोपि नास्ति। विभक्तेर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागमउगित्कार्यं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीसमासः। समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्स ११
६८ मासाभावो न चोदनीयः। परित्राणं वा प्रधानं मकारमपेक्षते। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अथापीति। मित्त्वमेवज्ञा-
पकं स्यादन्यतोऽप्ययं भवतीति। ततश्चस्यादेवेत्संज्ञा। एवं तर्हीति। उभयोरनित्ययोः परत्वान्नुटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र
यस्य लोपस्तद्धित इति चानुवर्तते तेन तद्धित आमि ह्रस्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति। अन्यस्य त्वामो नुड् भवति वृक्षाणामि

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिद
चोन्त्यात्पर इति। अचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। नैतदस्ति। धान्ताद्यं विधीयते। तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्प
र इति परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे। अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव। अथ
वाऽऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इह पचतितराम्। जल्पतितराम्। ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। लोपे कृते
न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुट्। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नु
डित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते। अथास्य कस्मान्न भवति ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति। किं च स्यात्। कुमार्याम्। किशोर्या
म्। खट्वायाम्। मालायाम्। तस्याम्। यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत। आट्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति।
इदमिह संप्रधार्यम्। आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाड्याट्स्याटः। अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृते
षु पुनःप्रसङ्गान्नुट्कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ अयं योगः शक्योऽ
वक्तुम्। कथम्। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। अपि तत्र सूतग्रामणीनाम्। इह तावत्श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। विभाषाऽऽमि न
दीसंज्ञा सा छन्दसि व्यवस्थित विभाषा भविष्यति। अपि तत्र सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणि। तत्र ह्रस्वनद्यापो नुट्
इत्येव सिद्धम्॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते भाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम्॥

ति। श्रीग्रामण्योः। विभाषेति। वामीत्यनेन। तत्र दृष्टानुविधिश्छन्दसीति श्रीणामित्येव छन्दसि भविष्यति न तु श्रियामिति। सूताश्च ग्रामण्य रामः
श्च सूतग्रामणीति समाहारद्वन्द्वं कृत्वैकशेषः क्रियत इति बोद्धव्यं न त्वेकशेषे कृते समाहारद्वन्द्वः क्रियते। एवं हि बहुवचनं न स्यात्। अथि- ६८
त्वत्रोभयं कार्यमित्येतावन्निदर्शितम्। क्रमस्तु त्वयमप्यूह्यः। इष्टस्यार्थस्य सिद्धये॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदितो नुम् धातोः॥ धातोरिति किमर्थमिति। किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमथ धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक्प्रत्ययोत्पत्ते र्नुम्विधानार्थमिति प्रश्नः॥ आचार्यदेशीयस्त्वधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं मत्वाह। अभैत्सीदिति। सिचि इदितो नुम् न भवति। उपदेशिवद्भावः इति। यथा नन्द्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्ययविधिकाले संनिहितस्तथा नुममपीत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। नन्दिता नन्दक इत्यादि प्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणेपि सिद्ध्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। इष्टप्रत्ययविध्यर्थमित्यर्थः॥ अनकार इति। असति नकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः। सांप्रतिकेषु शिक्षादिषु गुरुमत्सु संभवत्सु भावि गुरुमत्ताश्रयेण प्रत्ययविधानस्यायुक्तत्वात्। तत्र को दोष इति। नुमि कृतेऽपवादः प्रवर्तमान उत्सर्गं निवर्तयिष्यतीति भा

इदितो नुम् धातोः॥ अथ धातोरिति किमर्थम्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम्। नुम् विधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायां नुम् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययविध्यर्थम्। उपदेशावस्थायां नुमि कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात्। कुण्डा हुण्डेति। इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः॥ अक्रियमाणे हि उपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति सनावत्स्यात् तस्मिन्नवस्थिते नुम्। तत्र को दोषः॥ तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा नदुपदेशे नुम्विधानम्। धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा नदुपदेशे धातूपदेशे नुम् भविष्यति। नँ चान्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किं ननु। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यत्प्रयोजनं नियोगतः स्यात्।

वः। तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। उत्पन्ने उत्सर्गे नुमि कृते सत्यामपि गुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानान्निमित्ताभावे क स्यादपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यैव श्रवणप्रसङ्गः। धातुग्रहणेनेति। अधातोरिदितोऽसंभवाद् धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं न भवतीति धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते तेन सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाश्रयः पूर्वमेव नुम् भवति ततः प्रत्यय इत्यर्थः संपद्यते। प्रयोजनं नामेति। नियमेनावश्यंभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम्। अस्ति च श्नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यो निराकर्तुमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा·कै ६९ यच्चात्रेति। सकारस्योच्चारणार्थ इकारः क्रियते इत्यकारेणापि सजित्येवं सकारः शक्य उच्चारयितुम्। तदेतदुक्तं भवति। निरनु ७२१
नासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इति इत्त्वाभावान्नुमभावः। अमंस्त त्यादौ हन्तः सिजिति नलोपार्थात् कित्त्वविधानाज्ज्ञापका
दसत्यपीत्त्वे नलोपाप्रसङ्गः। नन्वन्यत् कित्त्वविधानस्य प्रयोजनमस्ति। सिजाश्रयो नलोपो यथा स्यात् सार्वधातुकाश्रयो माभूत्
। सिजाश्रयो हि नलोपोऽतो लोपेऽसिद्धो न सार्वधातुकाश्रयः। समानाश्रयं ह्यसिद्धं न तु व्याश्रयम्। नैतदस्ति। असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्ग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे अतो लोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वादतो लोपाप्रसङ्गादुपदेशग्रहणानु
वृत्त्या आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानाद्वा। तासेरयीकार उच्चारणार्थ इति नुमोऽप्रसङ्गः। मन्ता आहन्ता इत्या
दौ असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्त्वेपि नलोपाप्रसङ्गः। शे मुचादीनाम्। शे तृम्पादीनामिति। आदिशब्दः प्र

यच्चात्रेकारेण क्रियते अकारेणापि तच्छक्यं कर्तुम्॥ ॥शे मुचादीनाम्॥ ॥शे तृम्पादीनाम्। शे तृम्पादीनामुपसं
ख्यानं कर्तव्यम्। तृम्पति। तुम्फति। किमर्थमिदम्। ननु मनुषक्ताराएवैते पठ्यन्ते। लुप्तनकारत्वात्। लुप्यतेऽत्र नकारः।
अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। यदि पुनरिमे इदितः पठ्येरन्। न एवं शक्यम्। इह हि लोपो न स्यात् तृपितो दृपित
इति। यदि पुनरिमे मुचादिष्वेव पठ्येरन् न दोषः स्यात्। अथवा नैवं विज्ञायते। इदितो नुम्धातोरिति।

कारो नेन नोपधा गृह्यन्ते तेषां नलोपे कृते नुमागमः। तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राभादिति वा नलोपस्यासिद्धत्वादुपधा-
त्वाभावाद्वा लोपाभावः। किमर्थमिति। यद्येवोपदेशे नकारः पठ्यते तत्स्थैव नुमश्रवणं भविष्यतीति प्रश्नः। ननु मनुषक्ता इति। नुम्ग्रहणं
नकारोपलक्षणार्थम्। यदीति॥ इदित्त्वे नुमः सिद्धिर्न च लोपः प्रसज्यते॥ यदि पुनरिति। नोपधानां मुचादिषु पाठे नुमः सिद्धिरि
त्यर्थः। अथवेति। मुचादिषु तावन्न पठिताः गौरवप्रसङ्गश्च॥ नोपधानां मुचादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः। अनोपधानामन्यत्र रामः
पाठे अर्थनिर्देष्टव्य इति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः। ६९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदितोनुमिति।नन्वेवंधातूपदेशावस्थायांनुम्नलभ्यते।नैषदोषः।धिन्विकृण्व्योरचेतिज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायांनुम्भविष्यति।अत्र
हिआगन्तुरिकारउच्चारणार्थइत्यङ्गत्वाभावेपिनुमनुषक्तपाठस्येदमेवप्रयोजनंधातूपदेशावस्थायामेवनुम्यथास्यादिति।
यदिधातोरितियोगविभागःक्रियतेतदासर्वस्यसर्वत्रनुम्प्रसङ्गः।नैषदोषः।शेमुचादीनामितिशेग्रहणस्यधातोरित्यत्रसिं
हावलोकितन्यायेनापेक्षणाद्योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्वा।अन्येतुभाष्येयोगविभागोदिक्प्रदर्शनमित्याहुः।तेनशेमुचा
दीनामित्यत्रशेइतियोगविभागःक्रियते।तत्रचधातोरितिवर्तते।ततोमुचादीनामिति।पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थ
म्।तेनेष्टविषयेनुमःसिद्धिः।नेद्यलिटिरधेः।लिट्येवेति।इद्येवलिटीत्येवंतुनियमोनभविष्यति।शास्त्रस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वा
त्।कसौरेधिवानितिभवति।द्विर्वचनेसत्येत्वाभ्याससलोपयोःकृतयोर्लिटिनुमागमस्तस्योपदेशेकिकित्वाश्नयोलोपः।येतुक्वसुं

कथंतर्हि।इदितोनुम्।जतोधातोरिति।।नेद्यलिटिरधेः।।इमौद्वौप्रतिषेधावुच्येते।उभौशक्याववक्तुम्।कथम्।एवंवक्ष्या
मि।इटिलिटिरधेर्नुम्भवतीति।तन्नियमार्थंभविष्यति।लिट्येवेडादौनान्यस्मिन्निडादाविति।।आङोयि।।इहकस्मा
न्नभवत्यालभ्यते।अस्तु।अनिदितांहलउपधायाःक्ङितीतिलोपोभविष्यति।इहतर्ह्यालम्भ्यागौः।पोरदुपधादिति
यत्यवस्थितेनुम्।तत्रकोदोषः।आलम्भ्याइत्येषस्वरःप्रसज्येत।आलम्भ्याइतिचेष्यते।नैषदोषः।उक्तमेतद्धातुग्रहण
सामर्थ्यादुपदेशेनुम्विधानमिति।।नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम्।।अथकेवलग्रहणंकिमर्थम्।नानसुदुर्भ्यामित्येवोच्ये
त।सुदुरोःकेवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम्।सुदुरोःकेवलग्रहणंक्रियते।अन्योपसृष्टान्माभूदिति।प्रसुलम्भम्।

छान्दसमेवमन्यन्तेतेषांविचारएवायंनास्तिछन्दसिदृष्टानुविधानात्।।आङोयि।।यत्यवस्थितइति।यकारादेःप्रत्ययस्यनिमित्तत्वेनोपा
दानात्पूर्वमेवतेनोत्पत्तव्यमितिभावः।एषस्वरइति।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणयतोनावइत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः।अन्तस्वरितत्वंचेष्य
तइत्यर्थः।।धातुग्रहणसामर्थ्यादिति।यीतिविषयसप्तमीतेनधातूपदेशावस्थायामेवयकारादौप्रत्ययेविषयभूतेनुमागमस्ततोऽदु-
पधत्वस्यविघातात्पण्यत्प्रत्ययेसतीष्टःस्वरःसिध्यति।नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम्।उपसर्गात्खल्घञोरितिप्राप्तोनुम्प्रतिषिध्यते।केवलग्रह
णमिति।इहकेवलग्रहणात्समानजातीयउपसर्गएवनिवर्तयितव्यइष्यते।सचसुदुर्भ्यांपूर्वोनास्त्यनभिधानात्प्रत्ययाभावाद्वासुदुर्भ्यां
परेतुनास्मिन्पञ्चमीनिर्देशादेवव्यवधानेप्रतिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः। ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैषोस्ति प्रयोग इति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वनेनापूर्वः शब्द उपजनः क्रियते। अपि च प्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुकरत्वं दुष्करत्वं च प्रतिपाद्यमिति पूर्वं श्रेण धातोः संबन्धः पश्चात्तद्वि... शिष्टस्य सुदुर्भ्याम्। अतिसुलभमिति। सोकयोर्द्विविशिष्टधात्वर्थस्य अतिविशेषणमिति पूर्वं सुदुर्भ्यां संबन्धः पश्चादतिना। दूतरस्तु पूजायामतिक्रमणस्य वा द्योतकोऽतिशब्द इति मत्वाह। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। ततश्चोपसर्गत्वाभावादतेः केवलावेवात्र सुदुरावितितुम् प्रतिषेधेन भाव्यम्। न हि विजातीयः केवलत्वं विहन्ति। यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां केवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्ते पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशः। ननु शुकादेरेवं सुदुरौ परस्परसहितौ विजातीयसहितावेकाकिनौ च केवलावेव भवतः। सुदुर्लभमतिसुलभं सुलभं दुर्लभमिति। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ च सुदुरौ क्रियाया विशेषकत्वादुपसर्गावेव खलु निमित्ततां प्रतिपद्येते। यदा तर्हीति। पूजातिक्रमण

नैषोस्ति प्रयोगः। इदं तर्हि सुप्रलम्भम्। श्रेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अतिसुलम्भम्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति। यदा तर्हि नातिक्रमणं न पूजा। इदं चाप्युदाहरणम्। सुप्रलम्भम्। न नुचोक्तं श्रेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यतीति। नैष दोषः। सुदुर्भ्यामिति नैषा पञ्चमी। का तर्हि तृतीया। सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येति। व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति। विभाषा चिण्णमुलोः। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य। चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रालम्भि। प्रलम्भं प्रलम्भम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं तेनेत्यपि। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। विभाषा चिण्णमुलोः उपसर्गान्नेति॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥ अधातोरिति किमर्थं

मूं उखास्रत्पर्णध्वत्। अधातोरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति उखास्रत्पर्णध्वत्। उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्।

योरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्तत्सहितयोः सुदुरोः केवलत्वाभावान्नुम् भवत्येव। का तर्हीति। पञ्चमीपक्षेपि केवलग्रहणमतिसुलभमित्येवमर्थं कर्तव्यमिति क्रमानुल्लङ्घनाय तृतीयैवाश्रयितव्येति भावः। वाक्यकारेण पठितं सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्व... णत्वेष्विति अतस्तन्मतेनातिसुलभमिति सोऽप्युपसर्गत्वाभावान्नुम् न प्राप्नोति। भाष्यकारेण च अत्र नुमागमोऽभ्युपगतस्तस्माद्वाक्यकारस्यापि केवलसुदुःशब्दविषय एव नुम्विधावुपसर्गसंज्ञानिषेधोऽभिमतः षत्वेपि पूजायामेव। तथा च सुषिक्तं नाम किं तवात्रेति षत्वं च क्षेपे भवत्येव। विभाषा चिण्णमुलोः। लभेश्चेति नित्ये नुमि प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। चिण्णमुलोरिति। सोपसर्गस्य तु नित्यमेव नुम् भवति। उपसर्गान्नेति। वाक्यभेदेन विकल्प एव प्रतिषिध्यत इति नित्यमेव नुम् भवति॥ उगिदचाम्। अधातोरिति किमर्थमिति। अञ्चतिग्रहणान्नियमार्थाद्धातोर्निवृत्तिः सिद्धेति भावः।

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोमानिति॥ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातुरयमित्यञ्चतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात्। अधातुग्रहणान्नुम् भवति। तस्य ह्येतत्प्रयो
जनम् अवस्थान्तरेऽपि यस्य धातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वेऽपि नुम् यथा स्यादिति। अथात्र कथं दीर्घत्वं यावता त्वसन्तस्य चाधातोरि
त्यधातोस्तद्विधीयते। उच्यते। अधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते। तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पर्युदासाभावः॥ नपुंसक
स्य॥ गोमन्तीति। परत्वाज्झल्लक्षणे नुमि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चेति। व्यक्तौ पदार्थे
धे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति भावः। इतर आकृतिपक्षमाश्रित्याह। कथमन्यस्येति। उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्परप्र
तिबन्धादप्रतिज्ञो(?) प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनेन परो नुम् विधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वं नुमं नैव शक्नो
ति बाधितुम्। तथा चोच्यते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। अन्यस्येति। अनुमः। अन्यस्येति। स नुमद् इत्यर्थः। स्यादेतत्। अन्यस्य प्रयुच्य

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अधा
तुभूतपूर्वादपि यथा स्यात्। गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान्॥ नपुंसकस्य झलचः॥ झलचो
नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः। झलचो नुम्विधावुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि श्रेयांसि भूयां
सि। ननु च झल्लक्षण उगिल्लक्षणं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे
बाधकं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। किं च स्यात्। यद्यत्रोगिल्लक्षणोऽपि स्याद्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं
प्रसज्येत। न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति। ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति। श्रुतिभेदेऽसति किं
प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति। श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति। इह तावत्। श्रेयांसि भूयांसि।

मानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति यथोक्तमग्नेरीत्वादरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेत्यत आह। असति खल्वपीति। क्रमेण च नुमो विधानाद
न्त्यादचः परत्वं संभवति यथा पचन्तीति धात्वपेक्षं लटूत्रापोः(?)। प्रतिज्ञाभेद इति। एकस्य प्रतिज्ञा एको नकार इति। अपरस्य द्वौ नका
राविति। श्रुतिभेदे सतीति। कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो यावतानेकहलुच्चारणे नाधिकः कालो व्याप्यते एकहलुच्चारणे च प्लुत उच्य
ते। अत्र कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाक्षिपन्तीति दर्शितम्(?)। श्रयेणेतदुक्तम्। यत्तु शास्त्रे व्यञ्जनानां कालः परिगण्यते तद्गुरु
लाघवनिरूपणाय। अनेकोच्चारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति। लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादरात् श्रुत्यभेद उच्यते। अन्ये तु व्यञ्जनानां
कालभेदमिच्छन्त्येव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कौ परस्यानुस्वारइति।अयोगवाहानामट्सूपदेशाच्छल्त्वाभावात्पूर्वस्यनकारस्यानुस्वारोनास्ति।ननुचवर्णग्रहणेजातिग्रहणाद्द्व ७२१
७१ योर्नकारयोरेकोनुस्वारआदेशोविधास्यते।नैतदस्ति।स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात्।नन्विति वा गुणत्वादेकत्वसंख्याया
विवक्षितत्वादेकस्यैवनकारस्यानुस्वारःस्यान्नतुद्वयोः।णत्वमतिक्रामतीति।नप्राप्नोतीत्यर्थः।अनुस्वारेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमि
ति णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारोनकारस्यभवतिनतुणत्वंणत्वेचकर्तव्येसिद्धएवानुस्वारइतिणत्वाभावः।असिद्धेचपरसवर्णे-

परस्यानुस्वारेकृतेपूर्वस्यश्रवणंप्राप्नोतितथाकुर्वन्तिकर्षन्तीतिपरस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोःपूर्वस्यण
त्वंप्राप्नोति।अथैकस्मिन्नपितुम्मिणत्वंकस्मान्नभवति।अनुस्वारीभूतोणत्वमतिक्रामति।कृतेतर्हिपरसवर्णे क
स्मान्नभवति।असिद्धेचपरसवर्णे।विप्रतिषेधात्सिद्धम्।विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्।झल्लक्षणःक्रियतामुगिल्लक्ष
क्षण इति।झल्लक्षणोभविष्यतिविप्रतिषेधेन।झल्लक्षणस्यावकाशः।सर्पींषि।धनूंषि।उगिल्लक्षणस्यावकाशः।
गो मान्यवमान्।इहोभयंप्राप्नोति।गोमन्तिब्राह्मणकुलानियवमन्तिब्राह्मणकुलानि।श्रेयांसिभूयांसि।झल्ल-
क्षणोभविष्यतिविप्रतिषेधेन।ननुचपुनःप्रसङ्ग चिज्ञानादुगिल्लक्षणःप्राप्नोति।पुनःप्रसङ्गइतिचेदमादिभि
स्तुल्यम्।पुनःप्रसङ्गादितिचेद् अमादिभिस्तुल्यमेतद्भवतितद्यथायुष्मदस्मदोरमादिषुकृतेषुपुनःप्रसङ्गाच्छि-
शीलुङ्नुमोनभवन्ति।एवं झल्लक्षणेकृतेपुनःप्रसङ्गादुगिल्लक्षणोनभविष्यति।यदप्युच्यतेऽसतिखल्वपिसं
भवेबाधनंभवति।अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यादिति।सत्यपिसंभवेबाधनंभवति।तद्यथा।दधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रं
कौण्डिन्यायेतिसत्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदानंनिवर्तकंभवति।एवमिहापिसत्यपिसंभवेझल्लक्षणउगिल्लक्षणंबा
धिष्यते।अथवास्त्वत्रउगिल्लक्षणोपि।ननुचोक्तंद्वयोर्नकारयोःश्रवणंप्रसज्येतेति।परिहृतमेतद्व्यञ्जन परस्यै
कस्या नेकस्यवाश्रवणंप्रतिविशेषोस्तीति।ननुचोक्तंप्रतिज्ञाभेदोभवतीति।श्रुतिभेदेसतिप्रतिज्ञाभेदःकिंकरिष्यति।न
नुचश्रुतिकृतोपिभेदउक्तः।इहतावत्श्रेयांसिभूयांसीति।

इति।असिद्धप्रकरणेपरसवर्णस्यविधानाद्णत्वेकर्तव्येतस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः।विप्रतिषेधादिति।व्यक्तिपदार्थाश्रयसहितात्।तद्यथा राम:
दधीति।यद्यपिदृष्टान्तेसामान्यविशेषभावोबाधकहेतुर्दार्ष्टान्तिकेतुविप्रतिषेधेपरमेवेतिनियमस्तथापिविनापिविरोधेनदृष्टंबा ७१
धकत्वमितिप्रदर्शनायदृष्टान्तोपन्यासः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परस्येति॥ अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशाश्रयणादनुस्वारस्य झल्त्वात्पूर्वस्याप्यनुस्वारो भवतीति ततो द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतिं प्रति विशेषाभावः। कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्णत्वस्यातिक्रमः। न च द्वयोरिति॥ ननु च यस्यापि प्रयोगे पूर्वेण नुमा परस्य नुमोऽन्त्याजपेक्षमानन्तर्यं विहन्यते तथापि क्रमेण विधाने द्वयोः संभवत्येव परत्वमित्युक्तम्। नैष दोषः। प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तम्। प्राधान्यात्प्रयोगस्यान्त्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इत्यानन्तर्यमेवात्र संश्रितम्।

परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत। कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अयोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितः। तत्रेह तावत्। श्रेयांसि भूयांसीति। परस्यानुस्वारे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति। कुर्वन्ति कृषन्तीति। परस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः। नैव वा पुनरत्रोगिल्लक्षणः प्राप्नोति। किं कारणम्। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते। न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति। कथं तर्हि। इमौ द्वौ मितौ अचामन्त्यात्परौ स्तः। बहूनड्वांहि ब्राह्मणकुलानीति। विनिमित्तावेतौ॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः॥ तत्र बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहूर्ज्जि ब्राह्मणकुलानि। अन्त्यात्पूर्वं नुममेके॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति। किमविशेषेण आहोस्विद्बहूर्जावेव। किं चातः। यद्यविशेषेण काष्ठतङ्क्षीति भवितव्यम्। अथ बहूर्जावेव काष्ठतक्षीति भवितव्यम्। एवं तर्हि बहूर्जावेव। बहूर्ज्जि तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अच इत्येषा पञ्चमी। अच उत्तरो यो झल् तदन्तस्य नपुंसकस्य नुमा भवितव्यम्। यश्चात्र अच उत्तरो नासौ झल्। नापि तदन्तं नपुंसकम्। यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः। इह तर्हि न प्राप्नोति। काष्ठतङ्क्षीति। अत्र यः अच उत्तरो झल् न तदन्तं नपुंसकं यदन्तं नपुंसकं नासावच उत्तरः। नैतदस्ति। झल्जातिः प्रतिनिर्दिश्यते। अच उत्तरा या झल्जातिरिति।

न च द्वयोर्नुमोरेकाजपेक्षमानन्तर्यं संभवति। पचतीत्यत्र तु सार्वधातुके परतः शब्विधानाद्विकरणव्यवधानमाश्रितमेव॥ विनिमित्ताविति भिन्ननिमित्तावित्यर्थः। उकारात्पर आम्। आमः परो नुम्। तत्रेति। झलच इति द्वन्द्वाश्रयणे दोषः। बहव ऊर्जो येषामिति बहुव्रीहिः। यद्यविशेषेणेति। काष्ठं तक्ष्णुवन्तीति क्विपि कृते जसः शिभावे च कारषकारयोर्मध्ये नुम्प्राप्नोति तस्य झल्परत्वादनुस्वारप्रसङ्गः। अच इत्येषेति। झलच इति न द्वन्द्वः। किं तर्हि। झलिति लुप्तषष्ठीकं पदम्। अच इति तु पञ्चम्यन्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुण्डानीति। इगन्तस्येति रस्त्रेणसिध्यतीत्यकारान्तस्यैवनुमोप्राप्तिरुच्यते। एवंतर्हीति॥ वाक्यभेदेनाजन्तस्यसर्वनामस्थानेनुविधीय ते। सर्वनामस्थानेइत्येषेति। ननुपञ्चमीसप्तम्योर्द्वयोरपिसावकाशत्वात्परत्वात्पञ्चम्यैवप्रकल्पिकयाभाव्यम्। एवंतर्हीत्यवाचीपरत्रा- न्दुः अतः सप्तम्यपिकचित्प्रकल्पिकाभवतीत्यदोषः। इकोचि॥ अज्ग्रहणमिति। हलादौनुमोलोपविधानात्तन्निवृत्त्यर्थम जग्रहणंनोपयुज्यतेइतिप्रश्नः॥ स्वरेणप्राप्नोतीति। नुमेगन्ततायाविधानात्। लुप्तेकिन्नेति। स्वरेकर्तव्येनलोपस्यत्रास्त्रेणे वा सिद्धत्वंप्रतिपाद्यतेमनुप्रयोगेनकारस्यसद्भावः। ततश्चनुमः सद्भावेपियत्रस्वरोभवतितत्रासद्भावेकथंनस्यादित्यर्थः। संघात भक्तइति। अङ्गस्यविधानादिहहिरङ्गत्वात्नुमोन्तरङ्गः स्वरः पूर्वमेवप्रवर्तते। अतिराभ्यामिति॥ अतिरिभ्यांइतिस्थितेनुमिकृतेने

यदिपञ्चमीकुण्डानिवनानिइत्यत्रनप्राप्नोति। एवंतर्हिइकोचिविभक्ताविन्यत्राचः सर्वनामस्थानेइत्येतदनुव र्तिष्यते। एवमपिषष्ठ्यभावान्नप्राप्नोति। सर्वनामस्थानेइत्येपासप्तमीअचइतिपञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्येति। इकोचिविभक्तौ॥ अज्ग्रहणंकिमर्थम्। इकोविव्यञ्जनेमाभूत्। इकः अचीत्युच्य तेव्यञ्जनादौमाभूत्। त्रपुभ्यांत्रपुभिः। अस्तुलोपः। अस्त्वत्रनुम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपोभविष्यति । स्वरः कथम्। पत्पञ्च त्रपुभ्याम्। पञ्चत्रपुभ्यः। इगन्तेद्विगाविति एषस्वरोनप्राप्नोति। स्वरोवैश्रूयमाणेऽपिश्रू यमाणेपिनुमिस्वरोभवति। पञ्चत्रपुणा पञ्चत्रपुणेइति। लुप्तेकिंनभविष्यति। लुप्तेइदानींकिंनभविष्यति। किं पुनःकारणंश्रूयमाणेपिनुमिस्वरोभवति। संघातभक्तोसौनोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततांविहन्तुमितिकृत्वा। ततःश्रूय माणेपिनुमिस्वरोभवति। इदंतर्हिअतिराभ्याम्। अतिराभिः। नुमिकृतेरायोहलीत्यात्वंनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधा र्यंनुम्क्रियतामात्वमिति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादात्वम्। इहतर्हिप्रियतिसृभ्यांप्रियतिसृभिः। नुमिकृतेतिसृ भावोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यंनुम्क्रियतांतिसृभावइति।

नव्यवधानादित्रास्यात्वंनप्राप्नोति। सुब्विधौनलोपस्यासिद्धत्वाच्च। अपिपदाङ्गाधिकारेतस्यचग्रहणंभवतितदुत्तरपदस्यचेति रैत्राद्यन्तस्याङ्गस्यात्वंविधीयतइतिनास्तिनुमाङ्गस्यव्यवधानंतथापिनकारस्यात्वंप्राप्नोतितस्मिन्पूर्वस्ययणिसतिअतिर्याभ्या मितिप्राप्नोति॥ परत्वादात्वमिति॥ आत्वमनित्यंनुमिकृतेतेनव्यवधानादप्रसङ्गादथवात्राद्यन्तरप्राप्त्यानुमिकृतेनकारस्य प्रसङ्गात्। अकृतेत्विकारस्यानुमप्यनित्यः। कृतेआत्वेप्राप्त्यभावात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्वात्तिसृभाव इति। शब्दान्तरप्राप्त्या नुमनित्यः। तिसृभावे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। स हि यद्यपि त्रिश-
ब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तदुक्तत्वाच्च नुम् अव्यवधायकस्तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रेरेव तिसृभावेन भाव्यं स
च नुमा व्यवहित इति तिसृभावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः। त्रपूणामिति॥ सत्यजुग्रहणे द्वयोर-
पि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्धि प्रतिषेधे सति नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति पूर्वविप्रतिषेधान्नुड् भवति। तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्व-
म्। असति त्वजुग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात्। नुडर्थो यत्न इति। अजुग्रहणं च कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषे-

किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नुम् कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्र-
तिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। अत उत्तरं पठति। इकोऽचि विभक्तावजुग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थम्॥ इकोऽचि वि-
भक्तौ अजुग्रहणं क्रियते नुमो नुट् विप्रतिषेधेन यथा स्यात्। त्रपूणां जतूनाम्। इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुड-
भावः। अक्रियमाणेऽपि वै अजुग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः। पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
नुटि कृते नुम्मा भूदिति। किं च स्यात्। त्रपूणां जतूनां नामीति दीर्घत्वं न स्यात्। मा भूदेवं नोपधाया इत्येवं भविष्यति। इह
तर्हि नुचीनाम्। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। सौ च इत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोति दीर्घत्वम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भवि-
ष्यति। नैषा परिभाषा शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्याद्वाग्मीति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥
उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम्। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अजादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। अ-
स्थिभ्याम् अस्थिभिः। यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवायमज्ग्रहणं कुर्वीत। इह हि क्रियमाणे यदि किंचित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम्।

धश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयं तत्राजुग्रहणमकृत्वैव एक एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः। नुटि कृत इति। यत्नान्तरेण नुटि कृ-
ते नुम् प्राप्नोतीत्यर्थः। किं च स्यादिति। नलोपे कृते दोषाभावं मन्यते। नामीति नलोपस्य सुब्विधावसिद्धत्वादजन्तत्वाभावात्। इह तर्हीति।
। इन्हन्निति नियमः सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घत्वस्येति व्याख्यातम्। नैषेति। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनेति वचनात्। तथा
च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दीर्घाभावः। तत्रैवायमि ति। एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भवति। प्रत्यक्षश्रुतिसंभवे चानुमानं नाश्रयि-
तव्यं भवति॥
॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· हेत्रपुहेत्रपोदूति। हेत्रपुदूति प्राप्ते हेत्रपोदूतिर्भवतीत्यर्थः। केचित्तु रूपद्वयमिष्यत इत्याहुः। कचित्प्रत्ययलक्षणं लुमता लुप्ते यामपि १ १२
७३ संबुद्धौ भवतीत्येतदज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न तु सर्वत्रेति तेवदन्ति॥ तृतीयादिषु॥ किमिहेति। अन्यत्र पराश्रयाणि कार्याणि अतिदिश्यन्ते
न तु स्वाश्रयकार्याभावः। इह तु विपर्यय इत्यस्मत इति मत्वा प्रश्नः। कथं पुनरिति॥ पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽत्राक्यातिदेशुं नहि पुंसि नु
म्प्रति-षेधो विहितः। कामचारश्चेति यत्र क्रियात्र शब्देनोपात्ता तत्र कामचारः। न तु ब्राह्मणवत्क्षत्रियेवर्तितव्यमित्यादावु यात्रक्रिये

इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति। किम्। अजादौ यथा स्यात्। इह माभूत्। त्रपुजतु। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विभक्ताविव
त्युच्यते। न चात्र विभक्तिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि सिद्धे सति
यदज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति। किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनम्। हेत्रपुहेत्रपो। अत्र गुणः सिद्धो भवति। इको चिव्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम्। स्वरो वै श्रूयमाणेपि लुप्ते
किं न भविष्यति। एयाचितिस्वभावश्च व्यवधाना नुमा अपि। तु ह्याच्य उत्तरार्थं तु इह किंचितत्रपोदूति॥ तृतीयादिषु भाषित
पुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ किमिह पुंवद्भावेनातिदिश्यते। नुम्प्रतिषेधः। कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञा
तुम्। भवति निर्देशोयम्। कामचारश्च भवति निर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति
न सन्ति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्याम
हे। यथा पुंसो न नुम्भवति एवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति। किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि
पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। अनारम्भात्पुंसि। नहि किंचित्पुंसि प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत। नुम्कृतस्तत्रापि किमन्यच्छक्यं विज्ञातुम्। अन्यदतो नुम्प्रतिषेधात्।
पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वप्रतिषेधः॥ पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्त्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

निर्देशो प्रतिपन्नाचोप मानेभावाभावयोरन्यतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति। तत्र पुंसि नुमभावदर्शनान्न पुंसके पुंवदतिदेशान्नुम-
भावः प्रतीयते। तत्रेदृशास्त्वेव यथालक्ष्यं कचिद्भवतीत्यस्या-ध्याहारः। कचिन्न भवतीत्यस्य। कचिदुभयस्य। यथास्या निवदतिदेशो। त एमः
थाचवायोरित्यादौ स्वाश्रयलोपाभावः। नहि किंचिदिति। तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वातिदेशस्तृतीयादिषु पुंवद्भावातिदेशात्पूर्वे स ७३
वर्णदीर्घाभावा च्चेह न संभवति। नुम्कृत इति। अनेन प्रत्यासत्तिमाश्रयति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति। तस्याप्रकृतत्वात्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। यद्यपिप्रकरणमनपेक्ष्यव्याख्याश्रयेणापिह्रस्वाभावः सिध्यतितथापिसंभवात्परिहारान्तरमाश्रितम्। यदिकार्यातिदेशः स्यात्तदाप्रकृतत्वाप्रकृतत्वलक्षणोभेदः स्यादर्थेत्वतिदिश्यमानेनास्त्ययंभेदः। नैवंविज्ञायतइति। यदाशब्देऽन्यपदार्थेकार्यातिदेशः स्यात्तदाप्रकृतस्यैवनुमः प्रतिषेधः स्यान्नह्रस्वस्य। भाष्यतेपुमानस्मिन्नर्थेइति। अर्थोन्यपदार्थआश्रीयतेसचार्थोनपुंसकलक्षणोविरोधान्नाश्रीयते। नहिनपुंसकेर्थेपुंसोभाषणमुपपद्यते। तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते। तद्योगाच्चाभिधेयंनपुंसकंतदपिभाषितपुंस्कमुच्यते। तस्यार्थस्यपुंस्त्वातिदेशाद्रूद्भावपिनुम् ह्रस्वौनभवतः। पुंसिह्वयोरप्यभावात्। अर्थस्यचापौरुषेयत्वादतिदेशासंभवात्तदतिदेशद्वारेणानेककार्यी

गुणः। ग्रामण्येब्राह्मणकुलाय। गुणः। नाभावः। ग्रामण्याब्राह्मणकुलेन। नाभावः। नुट्। ग्रामण्यांब्राह्मणकुलानाम्। नुट्। औत्वम्। ग्रामण्यांब्राह्मणकुले। ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धम्। ह्रस्वाश्रयाश्चैतेविधयः प्राप्नुवन्ति। ह्रस्वाभावार्थंच। किंचानुम्प्रतिषेधार्थंच। कथंपुनस्तत्राप्रकृतस्या असंशब्दिनस्यह्रस्वत्वस्यप्रतिषेधः शक्योविज्ञातुम्। अर्थातिदेशात्सिद्धम्। नैवंविज्ञायते। भाष्यतेपुमाननेनसोयंभाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यशब्दस्यपुंशब्दोभवतीति। कथंतर्हिभाष्यतेपुमानस्मिन्नर्थेसोयंभाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्यपुंवदर्थोभवतीति। नद्धितलुक्प्रतिषेधश्च। नद्धितलुक्यप्रतिषेधोवक्तव्यः पीलुर्वृक्षः पीलुफलम् :पीलुनापीलुनेइति। नवासमानायामाकृतौभाषितपुंस्कविज्ञानात्। नैवावक्तव्यम्। किंकारणम्। समानायामाकृतौभाषितपुंस्कविज्ञानात्। समानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कम्।

तिदेशएवायंसंपद्यते। तत्रपद्यप्यन्तरङ्गोह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गाणांप्रवर्तनान्नात्रप्रवर्तते। ह्रस्वाभावाच्चगुणादीनांनिमित्ताभावादप्रवृत्तिःसिद्धा। नद्धितलुगिति। अर्थातिदेशस्यैवप्रयोजनान्तरंचोद्यमुखेनोपन्यस्यते। फलेलुगित्यारभ्योलुकिकृतेपीलुशब्दोवृक्षाकृतौपुंलिङ्गः। फलाकृतौनपुंसकलिङ्गइतिपुंवद्भावान्नुमोऽप्रसङ्गः। नवेति। नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाश्रिता। भाषितपुंस्कशब्दस्यतुभाषितपुंस्कव्यपदेशोनैवाश्रितः। सत्यम्। साक्षाच्छब्दस्यभाषितपुंस्कव्यपदेशोनास्त्यभिधेयद्वारकस्तुकेननिवार्यते। तत्रपीलुशब्दोवृक्षाकृतौपुंल्लिङ्गः। फलाकृतौनपुंसकलिङ्गइतिपुंवद्भावाप्रसङ्गः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ई्चद्विवचने। पूर्वसवर्णेनेति। अक्षिऔ इति स्थिते छान्दसात्पुंवद्भावाच्छ्रीभावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन। नुमा व्यवहित
त्वादिति। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्तते तेनागचोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधानेनास्तीत्यक्षिणी इति प्रा-
प्नोति परत्वाच्च नुमप्राप्नोति। ईकारस्तु विधीयमानः परत्वान्नुमं बाधते तेन स्त्रीभावे कृते पूर्वसवर्णेनाक्षी इति सिध्यति। नुमि निवृत्ते
इति। अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः। स्त्रीभावोपि पुंवद्भावान्न भवति। स्वरार्थ इति। उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकार उदात्तः। नपुंसकस्वर
इति। नद्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्। ननु चेति। अव्युत्पत्तिपक्षे चोद्यते। व्युत्पत्तिपक्षे त्वक्ष्णोर्निदितीति नित्वादाद्युदात्त

आकृत्यन्तरे चैतद्भाषितपुंस्कम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम्॥ ई च द्विव
चने॥ किमुदाहरणम्। अक्षीते इन्द्रपिङ्गलेनेतरस्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि अक्षीभ्यां तेनासिकाभ्याम्। इ
दं चाप्युदाहरणम्। अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले। ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति। नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्रा-
प्नोति। छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गृभ्णामि मधोस्तृप्ता इवासते। इत्येवमर्थम्। पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः।
नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम्। स्वरार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः। उदात्तस्वरो यथा स्यात्। नपुंसकस्वरो मा भूत्। ननु च पुंव
द्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति। अवश्यं पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्। मधस्मिन्नस्ति। मधुमी
स इति। स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। प्रकृतं पुंवदिति वर्तते। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायं प्रतिषेधः। नुम इत्या
ह। तन्नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। इदितो नुम्धातोरिति। तद्वै अनेकग्रहणेन व्य
वच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम्।

त्वेन भाव्यम्। मधुमीस इति। मत्वर्थे मासतन्वोर्मधोर्ञ्चेति यत उत्पन्नस्य लुगकारेकारयोः रेफादेशश्च वक्तव्याद् इति लुकि कृते मासे पुंसि म
धुशब्दो वर्तत इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्। तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं तस्यास त्यपि नपुंसकत्वआद्युदात्तत्वमिष्यत इति पुंवद्भावेपि स्वरा
निवर्तनात्स्वरार्थ ईकारो विधेयः। स तर्हीति। मधोर्गृह्णीत्येवमाद्यर्थः। प्रकृतमिति॥ वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते। छन्दसि नपुंसकं पुं
वदित्येकं वाक्यम्। अस्थ्यादीनां छन्दसि द्विवचन ईकारो भवतीति द्वितीयं वाक्यम्। नाभ्यस्ताच्छतुः॥ कस्यायमिति॥ आच्छीनद्योर्नुमि
ति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितस्यानुवृत्तिर्नाश्रितानचानन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तर्हीति। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरित्यतः सर्वनामस्थानं निषेध्यलक्षणार्थं विज्ञायते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तदस्य स्था-
च्छतुर्न भवतीति नुम एव प्रतिषेधः संपद्यते। बहुतरकेणेति। नुमागमश्च तुर्भिर्योगैर्विच्छिन्नः। सर्वनामस्थानं तु पञ्चभिरि
तिप्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः। आच्छीनद्योर्नुम्। इह कस्मादिति॥ सर्वत्र एवावर्णस्य निवृत्त्या भाव्यम्। क्वचिल्लुका क्वचित्श्लुना। क्वचि
देकादेशेन। क्वचित्तु श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपेन। तत्रावश्यंभूतपूर्वगतिराश्रयितव्या। अवर्णनिवृत्तिशास्त्रस्य वा नुमागमविधाना
त्पूर्वं प्रतिबन्धादप्रवृत्तिस्ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इति भावः। लोपे कृत इति। नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदय

एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति वर्तते। सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। तद्वै बहुतरकेण ग्रहणेन व्यवच्छि
न्नमशक्यमनुवर्तयितुम्। अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुम्। नुमेवानुवर्त्येत इहार्थमुत्तरार्थं च। इह
चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति। इह च आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥ आच्छीनद्योर्नुम्। इह कस्मा
न्न भवति। अदती घ्नती लुनती पुनतीति। लोपे कृते चावर्णाभावात्। किं तर्ह्यस्मिन्योगे उदाहरणम्। याती यान्ती। अ
त्राप्येकादेशेऽवयवर्णाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रये नान्तादिवद्भावः। नोभय
त आश्रयः करिष्यते। नैवं विज्ञायते अवर्णान्ताच्छतुर्नुम्भवतीति। कथं तर्हि। अवर्णान्नुम्भवति। तच्चेदवर्णं शातुरन
न्तरमिति॥ शप्श्यनोर्नित्यम्॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धोऽत्र पूर्वेणैव। तत्रा
रम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। तदेतन्नित्यग्रहणं सान्न्यासिकं तिष्ठतु तावत्॥ सावनडुहः॥ अनडुहः सावाम्प्र
तिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात्। अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। नुमोऽनवकाशत्वात्। अनवकाशो नुम्
आमं बाधते।

ति। किं तर्हीति। इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं दर्शयितुमाह यान्तीति। नैवं विज्ञायत इति। एवं विज्ञायमाने वर्णेनाता चोभयमाश्रितं स्यात्।
अवर्णान्नुम् भवतीति। अवर्णात्पर इत्यर्थः। अत्रावयवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते। आदित्युपादानसामर्थ्यात्। तच्चेदवर्णमिति।
शात्रवयवस्सकारः शातशब्देनोच्यते। नह्यन्यथा एकादेशे कृते शातुरनन्तरमवर्णो भवति। उभयत आश्रये च नान्तादिवदित्युक्तम्। न
स्माच्छत्रवयवस्सकारः शातशब्देनोच्यते। अत्र वा यकारव्यतिरिक्तं चावर्णमेकादेशात्मकमाश्रीयत इति न कश्चिद्दोषः। सावनडुहः
॥ आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽन्यत्र सावकाशो निरवकाशो न नुमा बाध्यत इति मत्वाह॥ अनडुहः साविति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवर्णोपधस्येति।नचामाविनावर्णोपधत्वसंभवद्गतिनिमित्तमेवनुमआमितिबाध्यबाधकभावाभावः॥अनडुहि यावन्तीति।अनडुहोकारान्तत्वासंभवादनडुहावर्णोविशेष्यतेनत्ववर्णो नानडुच्छब्दस्ततः सर्वावर्णानांनुम्प्रसङ्गः।यद्येवंसत्यामप्यादित्यस्यानुवृत्तौयदेवसन्निहितमवर्णंतस्यैवनुम्स्यात्तथाचनुमाआम्बाध्येतनैषदोषः आगमिभेदात्।आमनडुहोनुम्त्ववर्णस्यतस्मात्सर्वावर्णानांनुम्प्रसङ्ग एवदोषः।मिदचोन्त्यादिति।मित्त्वलिङ्गाच्चमि त्परिभाषोपत्तिष्ठतेतदुपस्थानादुकारात्परोनुम्प्रसक्तआ दित्यधिकारादवर्णादन्त्यात्परः क्रियते।नचाम्यकृतेवर्णोन्त्योभवतीतिसामर्थ्यादामिकृतेनुम्विधीयते।अथवोकारात्य

नवावर्णोपधस्यनुम्वचनात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अवर्णोपधस्यनुम्वचनात्।अवर्णोपधस्यनुमंवक्ष्यामि।तदवर्णग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।कप्रकृतम्। आच्छीनद्योर्नुमिति। यदितदनुवर्तते।अनडुहि यावन्त्यवर्णानिसर्वेभ्यःपरोनुम्प्राप्नोति।मिदचोन्त्यात्परइत्यनेनयस्सर्वोन्त्यमवर्णं तस्मात्परोभ विष्यति।पुनःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वासिद्धम्।अथवापुनःप्रसङ्गान्नुमिकृतेआम्भविष्यति।यथाआत्त्वादिषुद्विर्वचनम्।तद्यथाजग्लेमम्लेईजतुरीजुरिति।आत्त्वादिषुकृतेषुपुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनंभवति।एवमत्रापिनुमिकृतेआम्भविष्यति।नैषयुक्तःपरिहारः।विप्रतिषेधेपुनःप्रसङ्गः।विप्रतिषेधश्चद्वयोःसावकाशयोर्भवति।इहपुनरनवकाशोनुमामंबाधते।एवंतर्हिवृत्तान्तादेषपरिहारःप्रस्थितः।कस्माद्वृतान्तात्।इदमयंचोद्योभवति।अनडुहःसावाम्प्रतिषेधोनुमोनवकाशत्वादितितस्यपरिहारोनवावर्णोपधस्यनुम्वचनादिति।ततो।यंचोद्योभवति।यत्रतर्ह्यवर्णप्रकरणंनास्तितत्रतेआमानुमोबाधनंप्राप्नोति।बहूनड्वांहिब्राह्मणकुलानि।ततउत्तरकालमिदंपठितंपुनःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वासिद्धमिति॥दिवऔत्॥दिवऔत्वेधातोःप्रतिषेधः।दिवऔत्वेधातोःप्रतिषेधोवक्तव्यः

रएवविधीयते।तत्रादित्यधिकारादयमर्थोभवति।यथावर्णात्परोनुम्भवतितथाकर्तव्यमेवंचावर्णात्परोभवति।यदिकृतेनुम्यामुक्रियते।एवंचसत्यादित्याधिकारोनुगृहीतोभवति।परिभाषाचनत्यक्ताभवति॥पुनःप्रसङ्ग विज्ञानाद्वेति।चार्थेवाशब्दः।बहूनड्वांहीति।परत्वादामिकृतेपुनःप्रसङ्ग विज्ञानान्नपुंसकस्यझलचइतिनुमुक्रियतेइतिवाक्यार्थः।भाष्यकारस्तुन्यायव्युत्पादनार्थंविकल्पार्थेवाशब्दंव्याख्यायदूषयित्वासमुच्चयार्थमेवव्याचष्टे।वृत्तान्तादिति।प्रसङ्गोवृत्तान्तस्त्रोद्यप्रसङ्गादित्यर्थः।अथवावृत्तोऽतिक्रान्तोयः प्रबन्धश्चोद्यसमाधानलक्षणः।तदन्तेव्य वस्थितंपश्चोद्यंतदपचाराद्वृतान्तशब्दवाच्यंतस्मादित्यर्थः॥दिवऔत्॥दिवऔत्त्वइति।विशेषानुपादानाद्धातोरपिप्राप्नोति। ॥ रामः ७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्षय्यूरिति। कुठिकृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दोषप्रसङ्गः॥ अननुबन्धकग्रहणइति। अव्युत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम्। व्युत्पत्तिपक्षेप्यवयवानां प्रत्ययादीनां सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्य संबन्धमिति। उगिदचामित्यनेन। दि[illegible]व ओदित्यत्र त्व धातोरि- तिवर्तते। उगिदचामिति निवृत्तम्॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने॥ इतोद्वचनमिति। क्वचिदेकादेशविधानात्क्वचिद्दीर्घविधानाच्च ह्रस्वस्य श्रवणे न न भाव्यमित्याकार एव प्रकृत इतो विधेय इत्यर्थः। षपूर्वार्थमिति। वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिरेकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्यादिति दीर्घविकल्पस्तु तक्षणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात्॥ पुंसोऽसुङ्॥ असुङीति॥ पातेर्डुम्सुन्नित्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्याविध

अक्षय्यूरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धम्। अधातोरिति निवर्तते क्व। प्रकृतम्। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति। अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति। काष्ठतक्षि कूटतक्षि नपुंसकस्य झलचः अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अननुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्येति। अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ इतोत्सर्वनामस्थाने॥ इतो द्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात्। इतो द्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आदिति वर्तते। षपूर्वार्थं तु। षपूर्वार्थं तर्ह्यद्वक्तव्यः। ऋभुक्षणमिन्द्रम्। ऋभुक्षाणमिन्द्रम्॥

इ पुंसोऽसुङ्॥ असुङ्ङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात्। असुङ्ङुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरसिद्ध्यर्थम्। उपदेशावस्थायामसुङि कृते इष्टः स्वरो यथा स्यात्। परमपुमानिति। अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तोदात्तत्वे असुङ् आन्तर्यतः अस्वरकस्यास्वरकः स्यात्। किं पुनः कारणं समासान्तोदात्तत्वं तावद्भवति। न पुनरसुङ्। न पुनरसुङा भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षणो सुङ् अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

मानोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थानेऽसुङि क्रियमाणे आन्तरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्धा अनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः। परमपुमानित्यत्र त्वन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थाने उत्पन्ने ऽसुङ् क्रियमाणोऽनुदात्तः प्राप्नोति उदात्त इष्यते ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृते ऽनन्यत्वान्नव्यवतिष्ठते नैन दस्ति। अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वान्निर्वृत्तस्य वा निवर्तनादुपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ्भवति। प[illegible]त्समासान्तोदात्तत्वम्। अस्वरकः स्यादिति। प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तप्रसङ्गाच्चास्वरक इत्युच्यते। न त्वस्वरकस्याचउच्चारणं संभवति। अथवोदात्तत्वाभावादस्वरक इत्युच्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। यस्मादुदात्तनिपातने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः। प्रकृतिस्वरमिति। पुमानित्यादौ आद्युदात्तत्वमित्यर्थः॥ प्रकृतिस्वरस्य-
कोऽवकाश इति चेत् पर्यायः स्यात्॥ गोतो णित्॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षास्ते सर्वे इहसंभवन्ति। तत्र णकारस्येतः सर्वनामस्थाने अ-
भावाद्भाववान्तदनुवादे प्रयोजनाभावात् णित्वव्यपदेशाभावः। संज्ञाकरणेऽपि णिज्ञ्ह (?) संज्ञिनोऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्भावनापक्षेणका-
रआदेशः प्राप्नोति। ण्वुलादि वा प्रसिद्धणित्वं प्राप्नोति। तद्वदतिदेशस्तु निर्दोषत्वादाश्रीयते। भाष्ये तु भावनापक्षए वाशङ्क्य निराकृतः पक्षः।

सतर्हि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। असुङ् आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनः स्वरः समासस्वरस्य बा-
धको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधते। एवं प्रकृतिस्वरमपि
बाधेत॥ पुमान्। तस्मात्सुष्ठूच्यते। असुङि उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ गोतो णित्
॥ किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यते। आहोस्वित्सर्वनामस्थाने परतो णित्कार्यमतिदिश्यते॥
कश्चात्र विशेषः। गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः। गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते। सर्वनाम-
स्थाने णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः। षष्ठ्यनिर्देशात्सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणम्। षष्ठ्यनि-
र्देशात्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। एवं तर्हि वतिनिर्देशोऽयं गोतो णिद्वदिति। स तर्हि वति-
निर्देशः कर्तव्यः। नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः अब्र-
ह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यते। अथ
वा पुनरस्तु गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वम्। ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति। नै-
ष दोषः। गोत इत्येषा पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति।

तस्यापि तस्य। किमिदमिति। णकारस्य तण्णित् तस्य भावो णित्त्वम्। तेनायमर्थः। अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनामस्थानमादे-
शो भवति ण्वुलादयस्तु तदर्थाभिधानेऽसमर्थत्वान्न भवन्ति। एतद्व्याख्याश्रये गाङ्कुटादिसूत्रेऽपि भावनापक्षे न कश्चिद्दोषः। गोत
इत्येषेति। भावनापक्षे गोत इति पञ्चमी। तद्वदति---देशपक्षे तु षष्ठी॥ तपरकरणमिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादानर्थक्यमिति प्रश्नः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चित्रगुरिति। तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणितिनानुवर्ततेइति अनणोपि तत्कालस्य ग्रहणम्। इतरथा हीति॥ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीय
ते तदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्त्वं स्यादित्यर्थः। प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते
गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाण्णित्वाप्रसङ्गः॥ अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणेतदुच्यते। व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः। नहीदानीमिति। स्वा
ग
श्रयां प्राप्तिं ४ सा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा वशान्मा भूत्। स्थानिवत्त्वनिमित्तानुस्यादेव प्राप्तिः। न हि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्य
ते। स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ अथात्र विभक्ताविति। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सवेनामस्थानाधिकाराद्विभक्त्यधिका

अथ तपरकरणं किमर्थम्। इह माभूत्। चित्रगुः शबलगुरिति। नैतदस्ति। ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति।
अत उत्तरं पठति। तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात्। तपरकरणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्।
प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वत्वणित्वात्त्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति सचावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि सं
बुद्धिजसोः प्रतिषेधः॥ यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। हे चि
त्रगो चित्रगवइति। अथेदानीं सत्यपि स्थानिवत्प्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भविष्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह॥ नहीदानीं क्वचिदपि
स्थानिवत्स्यात्॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियां च॥ अथात्र विभक्ताविति अनुवर्तते उताहो न। किं चातः। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रो
ष्ट्रीभक्तिर्न सिध्यति। तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिरिति न सिध्यति। एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि। तदीकार
ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव।

रस्य न दोषो न प्रयोजनम्। विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्राप्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्विभक्तय एव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति स्त्रि
यां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते। इष्टतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावात्। क्रोष्ट्रीभक्तिरिति। क्रोष्ट्रीभक्तिरस्येति बहुव्रीहिः। भक्तिशब्दस्य
प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्राप्नोतीति तदभावादृकारान्तत्वनिमित्तो ङीबपि न प्राप्नोति। एवं तर्हीति। विभक्तिर्निमित्तत्वेन नाश्रीयते किं तर्हि ईकारः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰ कै॰ स्त्रीईस्त्रीति। स्त्रियाईस्त्रीत्वस्य योनकईकार इत्यर्थः। षष्ठीसमासः। अर्थगतं च स्त्रीत्वं ईकारे आरोप्य नदीसंज्ञानिमित्तात्वमारोक्षियते। गौरा
७७ दिपाठादिति। पृथिवीक्रोष्टुपिप्पल्यादयश्चेतिच्छेदाध्यायिनः पठन्ति। नहि किंचिदिति। संहिताध्यायिनो न पठन्ति। सर्वात्मना पाठंप्रति
पादयितुमेतदुच्यते। ङीपोङीषो वेति। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ङीनपीति। ततश्चाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। ननु
ईकारे तृज्वद्भावविधानात्सतिशिष्टश्चित्स्वरो नित्स्वरं बाधिष्यते तेन तत्स्थो दात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तविधानान्नास्ति विशेषः। नैतद
स्ति। क्रोष्टुशब्द आद्युदात्त एव। तत्र ङीनि कृते प्रयोजनाभावादकृते तृज्वद्भावे नित्स्वरो न प्रवर्तत इति पूर्वं तृज्वद्भावः परत्वाद्वा त
त्र कृते नित्स्वरः सतिशिष्टः चित्स्वरं बाधेत। यदि तु ज्ञापकेन पिप्पल्याद्यन्तर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः। अपूर्वस्यत्वीका

प्रश्लिष्टनिर्देशोयं स्त्रीईस्त्री स्त्रियामिति। ईकारे तन्निमित्तः सः। ईकारे चेत्। तत्रा किं कारणम्। तन्निमित्तस्सः। तृज्वद्भावनिमि
त्तः स ईकारः नाकृते तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति। किं कारणम्। ऋन्नेभ्यो ङीदित्युच्यते। ईकारे च तृज्वद्भावः। तदितरेतराश्रयं
भवंति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। एवं तर्हि गौरादिपाठादीकारो भविष्यति। गौरादिषु न पठ्यते। नहि किंचित्तु न्नन्तं गौ
रादिषु पठ्यते। एवं तर्हि एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्र ईकार इति। यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति। तेनैव भावनं चेत्तृस्ता
दनिष्टोपि प्रसज्यते। यद्यपिनास्ति विशेषो ङीपो वा ङीषो वा ङीन पि तु प्राप्नोति। इह च न प्राप्नोति।

नॅ
रस्यानुमानमित्यर्थः श्लोकवार्तिककारेण दोषउपात्तः श्लाईरवाद्यन्तर्भावानुमानमपि स्यादिति तदाशयः। पञ्चभिरिति। तद्धितार्थेति समासः। अ
र्हादिति ठक उत्पन्नस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादी
कारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात्पूर्वमेव तृज्वद्भावो न लभ्यते तन्न्यायेन सर्वनामस्थाने तृ रामः
ज्वद्भावोऽस्येनत्वजादिषु तृतीयादिषु विकल्पेनेति हलादौ मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते। ७७

॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चक्रोष्टुभिरिति। केचिदाहुः। भस्याढे तद्धिते इति कृत्वसोश्चेति वा प्राप्तः पुंवद्भावो जातेश्चेति निषिध्यते। तदयुक्तं। भत्वाभावात्। स्त्र्यस्य सहचरि-
तस्य ठकोपहरणात्तिरेव पुंवद्भावस्य नास्ति। जातेश्चेति प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येवाय आह हस्तिनीनां समूहो हा-
स्तिकमिति। अङ्गसंज्ञा चेति। लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तन्न लुमताङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते। न चाङ्गसंज्ञा अङ्गस्य कार्य-
मिति प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव॥ तत्र स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य तृज्वद्भावे सति ङीप्। प्रत्ययः कार्यः कार्यका-
लत्वे तु संज्ञापरिभाषस्याङ्ग आश्रिते प्रत्ययोप्याश्रितो भवति यथा वव्रश्चेति तदाङ्गस्येत्येतदत्र नापेक्ष्यम्। किं पुनरिति। शास्त्रस्य शास्त्र-

पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टुभीरथैरिति। एवं तर्हि न त्वापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणम्। न चापरं निमित्तमाश्री-
यते अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति। किं तर्हि अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति। अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन। किं पुनः
अयं शास्त्रातिदेशः तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते आहोस्विद्रूपातिदेशः तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यत इति। कश्चात्र विशे-
षः। तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तद्वत्प्राप्नोति। कथं चिणि। उक्तं तत्रा-
ङ्गस्येति तु प्रकरणादङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति आङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यते। एवमिहाप्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि।
रपरत्वमनतिदिष्टम्। तत्र को दोषः। तत्र रपरवचनम्। तत्र रपरत्वं न सिध्यति तद्वक्तव्यम्। नैष दोषः। गुणे निर्दिष्टे रपरत्व-
मपि अतिदिष्टं भवति॥ कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणो भव-
ति। उपस्थितमिदं भवति उरण्रपर इति। एवं तर्हि अयमन्यो दोषो जायते।

प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति॥ प्राधान्यात्तु रूपातिदेशप्रसङ्गः रूपार्थत्वात् शास्त्रप्रवृत्तेः। कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेशादभि-
न्नत्वान्न पृथक्त्वेनोपन्यस्तः। तृज्वदित्यादि। रूपे निर्दिश्यमाने सूत्रसन्निवेशस्यानपेक्षणात् प्रकरणकृतव्यवस्थाभावः। शास्त्रातिदेशे तु प्रत्या-
सत्त्याङ्ग प्रकरणसन्निकृष्टस्यैव शास्त्रस्यातिदेशः स्यात्। न विप्रकृष्टस्य यथा चिण्वद्भावेन वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति न हन्तिणिडादेशः। रपर-
त्वमिति। यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरे संनिवेशादिति भावः। कार्यकालमिति। प्रधानदेशत्वाद्गुणानामङ्गाधिकारेँ पर परिभाषायाः सन्निधानादीत्यर्थः॥

एवर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कौ॰ आहत्येति। उच्चार्योद्दिश्येत्यर्थः। शास्त्रशब्दस्याशासनक्रियाशास्त्रकरणिका तदपेक्ष्य पौर्वकाल्याश्रयः क्त्वाप्रत्ययः तत्र यदि तृज्व
७८ द्वच्छास्त्रमतिदिश्यते तदाहत्य यच्छास्त्रमिति पक्षोऽयमकारणवत् तृच्छब्दे विवक्ष्यते चकारः स्वरार्थस्तकारस्त्वप्रसिद्धार्थकानि
तृत्यर्थः। तृज्वदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः संभाव्येत तृच्छब्दनिबन्धनसमासान्तशास्त्रातिदेशविषयः संदेहो वा स्यात्। त-
स्मात्तकारमात्रप्रतिबद्धशास्त्रातिदेशेनाहत्येति पक्षस्तु उद्भवति। अनङ्गुणरपरत्वानीति। ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङ्।
ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः। उरण् रपर इति रपरत्वम्। दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति। नहि तृन्तङ्गुच्यते किं तर्हि अप्तृन्
तृच् इति तृच्छब्दोच्चारणेनानयोरवयवसमुदाययोर्युगपद्विवक्षा। यतस्तृच्प्रतिबद्धप्रकारप्रतिबद्धं च शास्त्रमतिदिश्येत। न चाकृतेष्वि
ति। अचो दीर्घेण भाव्यम्। न च क्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्याजुपधा संभवति। तत्र क्रोष्टेत्यत्रानङि कृतेऽजुपधा भवति। क्रोष्टारौ इत्यादौ तु गुण

आहत्य तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अनाहत्य वेति। किं चातः। यद्याहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टम्। अनङ्गुणरपरत्वा
न्यनतिदिष्टानि। अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि। दीर्घत्वमनतिदिष्टम्। अस्त्वाहत्य। ननु चोक्तं दीर्घत्वम
तिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानीति। नैष दोषः। दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि भवन्ति। क
थमुपधाया इति वर्तते। न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घत्वभाविन्युपधा भवति। कुतो नु खल्वेतत्। एतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा
तस्याः उपधायाः दीर्घत्वं भविष्यति। न पुनः क्रोष्टुर्योऽन्तरतमो गुणस्तस्मिन्कृतेऽवादेशे च या उपधा तस्याः दीर्घत्वं भवि
ष्यति नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। तत्र तृज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु या उपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति।

रपरत्वयोः कृतयोः। न पुनरिति। क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेत्युकारस्य गुणोऽस्त्येव तस्यावादेशे कृतेऽकारस्य दीर्घः स्यात्। ततश्च क्रोष्टावइति स्यात्। नैक
मिति। अन्यथा दीर्घविधावेव क्रोष्टुशब्दं निर्दिशेत्। ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्दे उपादीयमाने स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तृज्व-
त्क्रोष्टुरिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात्। नैष दोषः। अचि र ऋत इति रादेशप्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवं रादेशविधानाद्गौ
रवाभावात्। ननु रादेशे क्रोष्टुः क्रोष्ट्रीति न सिध्यति। नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः। एवं तर्हि द्विः क्रोष्टुग्रहणं योगविभागात्तु लघु॥ तदुक्तं। राम॰
अक्षराधिक्यादपि योग—विभागो गरीयानिति। तदेवं तृज्वद्भावविधानसामर्थ्यादृशीन्नचउपधायादृशान्यनिमित्ता तादृश्या एव नाट ७८
श्यान्यनिमित्तायाः क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीत्यनङ्गुणरपरत्वेषु कृतेषु दीर्घो भवति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्मिन्परिहारे पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गात् असमाप्तमन्यपरिहारान्तरमाह। अथवेति। तृज्वदिति समुदाय एवाश्रीयते तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यत्किं-
चित्तृचो दृष्टं शास्त्रं तत्सर्वमतिदिश्यते। एवंभूयो लक्ष्यं लक्षणं चानुगृहीतं भवति। नन्वेवं प्रकरणे पात्तएव शास्त्रे तिदिश्यमाने क्रोष्ट्रीति य-
णादेशशास्त्रस्यानाङ्गत्वादतिदेशो न स्यात्। एवं तर्हि स्त्रियामाङ्गशास्त्रातिदेशासंभवादनाङ्गस्याप्यतिदेशः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि
क्रोष्ट्रीत्यत्र गुणविधावतिदेशस्य चरितार्थत्वात्क्रोष्ट्रा क्रोष्टोरिति यणादेशप्रसङ्गः क्रोष्टुरित्यत्र ऋत उदिति शास्त्रं न प्रवर्तेत। तत्रापि तृती-
यादिग्रहणसामर्थ्यादनाङ्गस्याप्यतिदेशोऽन्यथा विभाषाङ्गाविरत्येव ब्रूयात्। स्यादेतत्। अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात्। ततश्च वि-
लक्षणे गुणेनाभावो न स्यात् तां क्रोष्टवे क्रोष्टुने ति तत्र वक्तुरधीनेवा कयशे भावातिदेशस्यैवाश्रयणात्। एवं तर्हि क्रोष्ट्रीति स्त्रियामीकारेण न प्रा-
प्नोति। अनाङ्गमपि ईकारशास्त्रमतिदेशसामर्थ्यादतिदेक्ष्यत इति एषोऽप्यदोषः। अथवा उत्तरयोर्योगयोरारम्भसामर्थ्याद्रूपातिदेश एव

अथवा किं न एते नाहत्यानाहत्य चेति। आहत्य ... अनाहत्य च तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते। अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः
अथैतस्मिन् रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु। किं चातः। यदि प्रागादेशे-
भ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते ऋकार एकोऽतिदिष्टः॥ अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानि।

आश्रीयते पूर्वस्मिन्नेतु पक्षभेदविचारः। अथवेति। सूत्रेऽत्र येषकरसप्रवृत्तिर्भवति सर्वरूपसंग्रहश्चेति भावः। प्रागादेशेभ्य इति। क्रोष्टृ इत्येतदकार-
न्तम्। कृतेष्विति। क्रोष्टाराविति रेफा ... न्तम्। तत्र प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तन्नान्यत्र संतृज्वद्भिस्तुच्चारणाद्व्यापकं लघु च तस्मिन्नतिदिष्टे तन्निमित्तानां
अनङादीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेण प्रवर्तनात्कृतेषु चादेशेषु यद्रूपं लौकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादितरस्य प्रक्रियालाघवं च भवतीति पक्षद्वय-
संभवः। ऋकार एक इति। तदतिदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्यादिति मन्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा-कै- ऋकारोऽनतिदिष्ट इति। किं पुनः ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनं प्रयोगसमवायिरूपातिदेशेन गतत्वात्। अत्र केचिदाहुः। यत्र ऋकारस्य नि- ७१२
७९ कारभावः पञ्च क्रोष्ट्रीभिः रथैरिति तत्र ऋकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति। तदयुक्तम्। नहीदं वचनं कृतेष्वादेशेष्विति लौकिकप्रयोगरूपेऽप-
लक्षणान्वेतव्यम्। यथा च कश्चित्कृतेष्वादेशेषु लौकिकं रूपं तथा च कश्चिदकृतेष्विति नास्ति विशेषः। अत्रोच्यते। यदि ऋकारमनतिदिश्य
कृतेष्वादेशेषु यद्रूपं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्यादुदात्तयणोऽभावात्। सति हि ऋकारातिदे-
शे तत्स्थानिकस्य यण उदात्तत्वात्स्वरः सिद्ध्यति। ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राभिधीयते अत्रैकतरपक्षाश्रयेण स्वरदोष
उच्यते परस्तात्तु पक्षद्वयेऽपि वक्ष्यते। नहि स्वरो रूपवानिति। ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्य भावो रूपम्। स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपमे-
वापास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति नहि स्वरो रूपवानित्युच्यते तदात्तरूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्येत। रूपातिदेश-

अथ कृतेष्वादेशेषु ऋकारोऽनतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि। उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टः। किं कार-
णम्। नहि स्वरो रूपवान्। अथ प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते। ननु चोक्तं ऋकारोऽतिदिष्टः। अनङ्गुणरपरत्वदी-
र्घत्वान्यनतिदिष्टानीति नैष दोषः। ऋकारेऽनतिदिष्टे स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति।

अथ प्रक्रान्तो न रूपवदतिदेशः। अत्रोच्यते। प्रागादेशेभ्यो यद्रूपमित्यत्र तावत्पक्षे स्वरोऽशक्योऽतिदेष्टुं नह्ययं रूपं शास्त्रीयम्। न च स्वरो रूपत्वे-
नाश्रितः शास्त्रे एवं लत्वचावित्यस्मिन्नुच्चारणे स्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाश्रयणात्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यादावुदात्तादिग्रहणात्। यापि
चितोऽन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिः सावप्यनुमानान्नतूच्चारणात्। कृतेष्वादेशेष्वित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारणे उदात्तादिगुणानां भेदकत्वं
ज्ञापितं तथापि यथा आन्तरतम्यात्स्वर आश्रीयमाणो भेदकः। न तथातिदेशादपि किन्तूदात्तयण्व्यपदेशाभावात् स्वरासिद्धिः। यद्येवं रूप-
वानिति किमुच्यते। रूपमिति हि वक्तव्यम्। तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात्स्वार्थिको मतुप्। अथवा स्वरवानेव स्वरः अर्शआदित्वादच्। राम:
नहि स्वरवानकार उदात्तादिना रूपेण रूपवान् शास्त्रे आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्। ऋकारोऽनतिदिष्ट इति। तदर्थं चात्र ऋकारातिदेशस्ये- ७९
ति भावः। स्वाश्रय इति। स्वं निमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सचकारेति। अन्यथा तत्वदिति ब्रूयात्। न च तत्तृज्भ्यां मन्योर्थवानस्त्यच्छब्दोस्ति यस्य ग्रहणे दोषः स्यात्। तस्मादनुमेयोपिस्वर उच्चारणेना-
श्रीयमाणोपि चकारोच्चारणाद्भवति। सर्वादेशप्रसङ्ग इति। रूपातिदेशशब्दात्स्यान्यादेशभावोभ्युपगतो भवतीत्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशः
तृशब्दः प्राप्नोति सिद्धमिति। तृजन्तरूपातिदेशादित्यर्थः॥ आन्तरतम्यादिति। अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः। तज्विषय इति। तज्वद्भावविष
य इत्यर्थः। घरतिरिति। गृ घृ सेचने इति भौवादिकः। जिघर्मीत्येतत्तु। घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्य बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वे कृते रूपम्। र

यदप्युच्यते। उभयथा स्वरोऽनतिदिष्टः। नहि स्वरो रूपवानिति। सचकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति। रूपाति
देश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्गः। रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशः प्राप्नोति॥ सर्वस्य तु नन्तस्य तृशब्द आदेशः प्राप्नोति। सि
द्धं तु रूपातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशात्। रूपातिदेशोयम्। ननु चैवमेवक्त्वा चोद्यते रूपातिदेश इ
ति चेत्सर्वादेशप्रसङ्ग इति॥ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादि तदन्तविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्येवं तु नन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति। एवमपि किंचिदेव तृजन्तं प्रा
प्नोति इदमपि प्राप्नोति पक्ते ति। आन्तरतम्यात्तु सिद्धम्। क्रोष्टुर्यदन्तरतमं तद्भविष्यति। किं पुनस्तत्। क्रुशेर्यस्तज्विहि
तस्तदन्तम्। तज्वद्वचनमनर्थकं तज्विषयेतृचोम्गवाचित्वात्। तज्विषये एतत्तृजन्तम्मृगवाचि। तुनो निवृत्त्यर्थं न
हीदं वक्तव्यम्। तुनः सर्वनामस्थाने वनिवृत्तिर्यथा स्यात्। तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेन्नासिद्धं यथान्यत्रापि। तुनो निवृत्त्यर्थ
मिति चेत्तदन्तरेणवचनात्सिद्धं यथान्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते। कान्यत्र। तद्यथा। घरतिरस्मा
यविशेषेणोपदिष्टः स घृतं घृणा घर्म इत्येवं विषयः। रश्मिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः स रश्मिः रश्मिः रशना इत्येवं वि
षयः। लुशिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवं विषयः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विभाषां वक्ष्यामीति। विभाषा तृ
तीयादिष्वचीति।

शिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद्धातू बोद्धव्यौ प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न तस्मादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरिति नियतविषयत्वमुच्यते। अ
नेनैव न्यायेन अस्तेर्भूरित्यादीन्यपि प्रत्याख्येयानि। अबुधबोधनार्थं तु किंचिद्वचनेन प्रतिपाद्यते। न्यायव्युत्पादनार्थं च आचार्यैः किंचित्प्रत्या
चष्टेन हस्त्रैकः पन्थाः समाश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ ८० अतिसखीनीति। अतिक्रान्तः सखायैरितिबहुव्रीहिः॥ कृष्टक्रोष्टुनेदूति। क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्ग इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वं प्रदर्श्यते
। क्रोष्टूनामिति। तृज्वद्भावः कृते नुट्यनजादित्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यो नुडागमोपिकृते तृज्वद्भावे सन्निपातपरिभाषया न प्राप्नोतीत्यनित्यः

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्। वावचनं चानर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभाव एव तत्तीयादिषु अ
जादिषु विभक्तिषु तृजन्तं तुन्नन्तं च मृगवाचिदूति। गुणवृद्धी त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम्। गुणवृद्धी त्वतृज्व
द्भावेभ्यो नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। तत्र गुणस्यावकाशः। अग्नये वायवे। नुमोवकाशः। त्रपुणी। जतुनी। इहोभयं-
प्राप्नोति। त्रपुणे। जतुने। वृद्धेरवकाशः। सखायौ सखायः। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अतिसखीनि ब्राह्मणकुला
नीति। औत्वस्यावकाशः। अग्नौ वायौ। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। त्रपुणि जतुनीति। तृज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टा
क्रोष्टुना। नुमः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। कृष्टक्रोष्टुने अरण्याय। हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय। नुम्भवति पूर्वविप्रतिषे
धेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। नुमचिरतृज्वद्भा
वेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन वक्तव्यः। नुमोवकाशः। त्रपूणि। जतूनि। नुटोवकाशः। अग्नीनां वायूनाम्। इहोभयं प्राप्नोति। त्र
पूणां जतूनाम्। अचिरादेशस्यावकाशः। तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति। नुटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। तिसृणां। चतसृणां।
तृज्वद्भावस्यावकाशः। क्रोष्टा। क्रोष्टुना। नुटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। क्रोष्टूनां। नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्र
तिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। न वा नुड्विषये रप्रतिषेधात्। नवैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणां चतसृणामिति। कथं तर्हि
सिध्यति नुड्विषये रप्रतिषेधात्। नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः। इतरथा हि सर्वापवादः। इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः।
स यथैव गुणं पूर्वसवर्णं बाधत एवं नुटमपि बाधेत। तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधश्च। तस्मान्नुड्विषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्त रामः
व्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधत इति॥ ८०

नवेति। नुड्रेफयोर्विप्रतिषेध उक्तस्तेनेत्यर्थः। स यथैवेति। मध्येपवादा इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तं। तत्र ह्याश्रीयमाणे गुणं न बाधेत गुणपूर्व
सवर्णग्रहणं उपलक्षणं कृतउदित्युत्वस्यापि बाधनात्प्रियतिस्रः स्वमित्यादौ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यमिति। नहि राडे रेफ्कृते दीर्घस्य प्राप्तिः। अनजन्तत्वान्नुडभावाच्च। एवं च विप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः। ज्ञापकादेवनुड्भावात्॥ चतुरन डुहोरामुदात्तः॥ गौरादिष्वनडुही अनड्वाहीति पाठोऽपौराणिकः। अनडुह्शब्द एव ङीषर्थः पठितइतिमत्वा वार्तिकमारब्धमनडुहः स्त्रि यांवेति। ऋतइद्धातोः। नित्योगुणइति। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनाश्रित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृ त्येदमुक्तम्। लक्षणभेदापेक्षायां तु लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तावपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्या अनित्यत्वमेव॥ इत्युपाध्याय जै यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ ॥सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धा विति। इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकूपरिभाषोपस्थानादोकारस्य नास्ति प्राप्तिः। वदव्रजेत्यत्रत्व च इतिस्थानिनिर्देशादिक्परिभाषानु पस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम्। तत्र सिचि वृद्धावित्यनेन प्रकरणं प्रदर्श्यते। अथवा सिचि या वृद्धिर्वदव्रजहलन्तस्याचइत्यनेन तस्या

यद्यं न तिसचतस्त इति प्रतिषेधं शास्ति नामि दीर्घत्वस्य॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ आमनडुहः स्त्रियां वा॥ आमनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम्। अनडुही। अनड्वाही॥ ऋतइद्धातोः॥ उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्र तिषेधेन॥ इत्वोत्वयोरवकाशः आस्तीर्णं निपूर्ताः पिण्डाः। गुणवृद्ध्योरवकाशः चयनं चायकः। लवनं लावकः। इहोभयं प्राप्नोति। आस्तरणम् आस्तारकः। निपरणं निपारकः। गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। योऽयं गुणस्ये त्वोत्वयोश्च। कथम्। नित्योगुणः। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये सप्तमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं पादश्च स माप्तः॥ ॥सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः॥

मित्यर्थः॥ ननु च वृद्धौ कर्तव्यायां पूर्वत्रासिद्धमिति सिज्लोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्ध्याभाव्यम्। ततः सिज्लोपेन हतो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेष्वोत्वेनेति वृद्धिविधानकाले ओकारस्याभावान्नार्थः प्रतिषेधेनोच्यते॥ वृद्धिरङ्गापेक्षत्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गाः सि ज्लोपादयस्तु वर्णनिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्यासिद्धविषयस्याभावात्स लोपादीनामसिद्धत्वन्नास्ति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सलोपादीनामसिद्धत्वादन्तरङ्गलक्षणस्य विषयस्याभावात्तदपेक्षबहिरङ्गत्वस्या पि बहिरङ्गस्याभावादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषापरिभाषा न प्रवर्तते। तदेवं परस्परप्रतिबद्धस्य परिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तौ परत्वात्स लोपादीन्कृत्वा अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमोत्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्य चोदयति। वदव्रजेत्यत्र चान्तरेणान्तग्रहणं तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणमो पदेशिकहलन्तप्रतिपत्त्यर्थमन्यते। प्रत्ययलक्षणेन च सिच्परत्वम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओकारादिति॥ न च अन्तरङ्ग ओकारः बव्हपेक्षत्वात्। उक्तं तत्रेति। ओदसेत्युच्यमानेनादपि परत्वपरद्रूत्यकारस्य तपरत्वाद्धिन्नकालस्य-
ग्रहणं न स्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं वर्णग्रहणं कृतमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्त्वं प्रवर्तते। प्रवृत्तत्वाच्च लक्षणस्य पुनर्वृद्धिः प्रवृत्तिर्न भ
वति। सौढामित्रिरिति। सोढा अमित्रा येनेति बहुव्रीहिः। विभज्यान्वाख्याने सढ अमित्र इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिं मन्यते। बहिरङ्ग लक्षणत्वा
दिति। यत्र विप्रतिषेधः तत्र पुनः प्रसङ्ग विज्ञानम्। इह तु वृद्धिनिमित्तेऽनुपजात एव अन्तरङ्गमोत्त्वं प्रवर्तते ततोऽर्थान्तराश्रयतद्धितनिमि-
त्ता वृद्धिः॥ अतो ल्रान्तस्य॥ अन्तग्रहणमिति। अवयववचनोऽन्तशब्दः तदन्तविधिनैव च तदर्थो लब्ध इति मत्वा प्रश्नः। तद्यः सामीप्यद्र

सिचि वृद्धौ ओकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। ओका
राद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन। ओत्त्वं क्रियतां वृद्धिरिति। वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्वाभावः। ओ
काराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्त्वस्याभावः। उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। नैष दोषः। उक्तं तत्र वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृ
द्धावपि कृतायामोत्त्वं यथा स्यात्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथ वा पुनः प्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्त्वं भविष्यति।
यथा प्रसारणादिषु द्विर्वचनम्। तद्यथा। जग्ले। मम्ले। ईजतुः। ईजुरिति। प्रसारणादिषु पुनः प्रसङ्ग विज्ञानाद् द्विर्वचनं भ
वति। इहापि तर्हि पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादोत्त्वं स्यात्। सौढामित्रिरिति। सौढामित्रौ बहिरङ्ग लक्षणत्वात्सिद्धम्। बहिरङ्ग
लक्षणा वृद्धिरन्तरङ्गमोत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ अतो ल्रान्तस्य॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। न अतो ल्र इत्येवोच्येत। के
नेदानीं तदन्तस्य भविष्यति। तदन्तविधिना। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वस
नान्तः। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा
विज्ञायते। अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योऽकारस्तस्य यथा स्यात्॥ इह मा भूत्। अम्वहीत्। अवमीत्॥

ति। अन्तशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणम्। अङ्गान्तावित्ति। लश्च रश्च ल्रौ अन्ते ततः षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक्। तत्र ल्रे णाङ्गस्य वि
शेषणात्तदन्तविधौ ल्रान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य वृद्धिर्भवति। ततो ल्रान्तस्येत्ययमकारो विशेष्यते। सन्निधानाच्च ल्रापेक्षं सामीप्यमकारस्य
विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्ते रेफलकारसमीपस्थाकारस्य वृद्धिरित्यर्थः संपद्यते॥ अम्वहीदवमीदिति। अत्राङ्गान्त्ययो रेफलका
रयोः समीपे अकारो नेत्यनेन वृद्धिर्न भवति। हलन्तलक्षणा नेटीति प्रतिषिद्धा॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थमिति। अज्ग्रहणादेव हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति प्रश्नः। अङ्गेन चाचो विशेषणाद्यत्र तत्र स्थितस्याचो
वृद्धिर्विधीयमाना हलन्तस्य प्रवर्तते। अजन्तस्य मा भूदिति। असति हल्ग्रहणेऽचाङ्गस्य तदन्तविधिर्विज्ञायेत। ततश्चाल्लोपादीन्बाधित्वा वृद्धिः
स्यात्। लोपोऽत्रेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते। तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरतो लोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बा-
ध्यते। एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य इति। अचा तु अङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशाऽतो लोपं बाधेत। आकारस्य तर्हीति। स्थानेन्तर
तमपरिभाषया अत्राप्रवृत्तिं मन्यते। तत्प्रवृत्तौ हि प्रधानं विफलत्वादुपरुध्येत॥ नास्त्यत्र विशेष इति। विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्यगु

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ हल्ग्रहणं किमर्थम्। समुच्चयो यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योर्हलन्तस्य चाच इति। नैतदस्ति प्रयोज
नम्। अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति। वदिव्रज्योश्चाचश्चेति। अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनम्। वदिव्रजिविशेष
णं यथा विज्ञायेत। वदिव्रज्योरच इति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। वदिव्रज्योरत इत्येव ब्रूयात्। अथवा एतदपि न ब्रूयात्।
अत इति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति। अकारस्य।
अचिकीर्षीत्। अजिहीर्षीत्। लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः स
त्यां वा वृद्धावसत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैवं संध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवो
ढम् उदवोढेति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। अत उत्तरं पठति। हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थम्। हल्
ग्रहणं क्रियते। इटि प्रतिषेधार्थम्। नेटीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यात्। अजन्तस्य मा भूत्। अलावीत्। अपावीत्।
न वानन्तरप्रतिषेधात्। न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते।

णेन कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्वृद्धेर्विशेषाभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः॥ संध्यक्षरस्येति। ओकारस्य
ओकारः प्राप्नोतीत्यस्ति विशेषः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यमिति। ननु मा भूदन्त्यम् अनन्त्यस्याप्यविशेषविधानात्प्राप्नोति। एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृ
त्तिपरमेतत्। परेण संध्यक्षरस्यान्त्यत्वमभ्युपगतं निवार्यते अनन्त्यत्वे लोकारस्य यथा वृद्धिर्न भवति तथाद्यसूत्रे प्रतिपादितम्। हल्ग्रहणमि
ति। असतीह हल्ग्रहणे नेटीत्यत्राज्ग्रहणानुवृत्तावपि याकाचिदचो वृद्धिः प्रतिषिध्येत। यदि त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादच इत्येवं विहिता
या वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायेत तदा न स्याद्दोषः॥ परिहारान्तरसद्भावात्तु नेदमुक्तं तदाह॥ न वेति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा· कै· अन्त्यस्य वचनानर्थक्यादिति। क्वचिदन्त्यो विधिभाङ्न संभवति। अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः। तदेवमिहार्थो हल्ग्रहणस्य नास्तीति मत्वाह।
८२ अतो विभाषार्थमिति। असति हल्ग्रहणेऽकार्षीदकाणीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरचिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत। अथवा अनाङ्गस्य वि
शेषणं तदन्तस्यैव स्यान्न त्वकाणीदित्यादौ॥ कृतायामपीति। आतो लोप इटि चेत्यनेनेति भावः। अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च ना-
श्रिता। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लोपाख्यस्य कार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितम्। परत्वादिति॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्य

कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। तच्चानन्त्यार्थम्। तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। कथं पुनर्ज्ञायतेऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थमिति। अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्। अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते। अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत्। अचिकीर्षीदजिहीर्षीदिति। अतो विभाषार्थमिति चेत्तन्न सिद्धम्। वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। अतो विभाषार्थमिति चेत्तदन्तरेणापि हल्ग्रहणं सिद्धम्। कथम्। वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। वृद्धेर्लोपो बलीयान्भवतीति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपः। न हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति। परत्वात्सगिड्भ्यां भवितव्यम्। नात्र सगिटौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। एकाचः सगिटावुच्येते। अथवा बलीति तत्रानुवर्तते। किं पुनः कारणमेकाचः सौ बलीति वा दरिद्रातेर्मा भूदिति। दरिद्रातेर्न सगिड्भ्यां भवितव्यम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिड्विधौ।

तेन तदनित्यमिति नाश्रितम्। लोपेनात्र वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येतावदाश्रित्योच्यते। वृद्धिरेवा पवादनिमित्ततामुपयान्ती
लोपं विहन्तीति तदपेक्षया भवत्येव लोपस्या नित्यत्वम्॥ एकाचः सौ बलीति। एकीयमतमेतत्। तथा च वाचायतन्यामिति यदाकारलोपो रा·म·
दरिद्रातेर्नेष्यते तदादरिद्रासीदिति सगिटावुदाहृतावेव। सिद्धश्चेति। आर्धधातुकविषयभूत एव लोपविज्ञानात्॥ ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमर्थमिति। अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिटौ मा भूतामतो लोपस्य नित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्। तत्र नित्यत्वाल्लोपे कृते नापारिशेष्याद्धलन्त एव वृद्धेरवस्थानान्नार्थो हल्ग्रहणेन। अनताङ्गस्य तदन्तविधिं मत्वाह। कं पुनरिति। नित्यादप्यनवकाशं बलवदिति लोपं बाधित्वा वृद्धिः स्यादित्यजन्तनिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। इतरस्त्विष्टसिद्धये विशेषणविशेष्यभावे कामचाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चाङ्गेनाविशेष्यत इति प्रतिपादयितुमाह। भवेदिति। अदरिद्रासीदित्यादिसिद्धये सगिड्विधावेकाच इति यदा नानुवर्त्यते तदा उभयोरनित्य-

एवमर्थमेव तर्हि एकाज्ग्रहणमनुवर्त्यमत्र सगिटौ मा भूतामिति। स एष नित्यो लोपः वृद्धिं बाधिष्यते। कं पुनर्भवान् वृद्धेरवकाशं मत्वाह नित्यो लोप इति। अनवकाशा वृद्धिर्लोपं बाधिष्यते। सावकाशा वृद्धिः। कोऽवकाशः। अनन्त्यः। अकणीत् अकाणीत्। कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। भवेद्यो नाङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्यस्य न स्यात्। वयं तु खल्वङ्गेनाकारं विशेषयिष्यामः। तत्रानन्त्यो वृद्धेरवकाशः। अन्त्यस्य लोपो बाधको भविष्यति। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयस्त्वात्। एवं वृद्धेर्लोपो बलीयान्। अथवा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सा तर्हि एषाऽनन्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत्। अपिपठिषीत्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कथम्। हलादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी हल् आदिर्यस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति। का तर्हि। इयं कर्मधारयात् पञ्चमी हल् आदिः हलादिः हलादेः परस्येति। यदि कर्मधारयात् पञ्चमी। अचकासीदत्र प्राप्नोति। सिचा आनन्तर्ये विशेषयिष्यामः हलादेः परस्य सिच्यनन्तरस्येति। यदि सिचा आनन्तर्ये विशेष्यते। अकणीत् अकाणीदत्र न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति। अचकासीत्।

योः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपे कृते हलन्त एव वृद्धिरवतिष्ठते। अथवा लक्षणभेदाच्छब्दान्तरप्राप्त्या वा लोपस्यानित्यत्वं यो मन्यते तं प्रत्युच्यते। अथवारभ्यत इति। अपिपठिषीदिति। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादजन्तमेतदङ्गं तत्र यशब्दाकारस्य वृद्धिः प्राप्नोति। हल्ग्रहणान्न भवति। अचकासीदिति। चकाराद्धल आदेः परो ककारो भवतीति वृद्धिप्रसङ्गः। बहुव्रीहावप्ययं दोषः। ननु चाटि कृते हल आदित्वं नास्ति नैष दोषः। सिजन्तस्याङ्गस्याडागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं निवर्तयति। न तु सिचि यदङ्गं तस्य।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

येन नाव्यवधानमिति। ननु वचनादतो लोपो बाध्येत सिचा ह्यानन्तर्य आश्रितेऽनन्त्यो नैव वृद्धेरवकाशः स्यात्। नैतदस्ति। लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्याद्व्यवच्छेद्याभावात्। ततश्चानन्त्यस्य वृद्ध्यवकाशत्वादन्त्यस्य नित्यत्वपूर्वविप्रतिषेधाभ्यां लोपाद्व्यवधान एव वृद्ध्याभाव्यमिति निर्दिष्टग्रहणादधिकव्यवधाननिवृत्त्यर्थो येन नाव्यवधानमित्याश्रीयते। तदेवमुत्तरार्थं हल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थिते दूरमुच्यते। एवं तर्हीति। प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रयोजनकथनप्रसङ्गेन हल्ग्रहणमतिसृतं दूरमपगतमित्यर्थः। क्वचिदनुसृतमिति पाठः। तत्रायमर्थो दूरं यातं सदनुसृतं न परित्यक्तम्। एतदुक्तं भवति। अत्रैव सूत्रे हल्ग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीति दर्शयति। हल्ग्रहणमनन्त्यार्थमिति। केचिदाहुः। सति हल्ग्रहणे भवति। अगवीदिति। केचित्तु तद्धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्त्या अगवीदित्यत्र अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धिर्न भवतीत्याहुः। सिचा धातावाक्षिप्ते पुनर्धातुग्रहणाद्यस्य नित्यं धातुत्वं स गृह्यते। तस्मादयमर्थो येन नाव्यवधानमित्येकेन हलाव्यवधा

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न च भवति। यदि सिचा आनन्तर्ये विशेष्यते। अस्तु बहुव्रीहेः षष्ठी। कस्मान्न भवति। अपिपठिषीदिति। व्यवहितत्वात्। एवं तर्ह्यतिदूरमेवेदं हल्ग्रहणमनुसृतम्। हल्ग्रहणमनन्त्यार्थम्। अज्ग्रहणमनिगर्थम्। ह्म्यन्तक्षण ॥ किमर्थं जागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेध उच्यते। सिचि वृद्धिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। जागर्तेर्गुण उच्यते। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति।

नेति जचो वृद्धिः स्यात्। ननु संयोगे नाराङ्क्षीदमाङ्क्षीदित्यादौ। हल्ग्रहणेऽनुसृते वर्णग्रहणे जातिग्रहणात्संयोगान्तस्यापि हल्ग्रहणसामर्थ्याद्भवति। अनन्त्यार्थमित्यस्यायमर्थोऽनन्त्योऽपि हल्कथं नाम गृह्येत। अन्तग्रहणं तु विस्पष्टार्थम्। तदन्तेनापि तदन्तविधिलाभात्। किन्तु हलोऽचवदुच्यमाने जन्तस्याङ्गस्य हलन्तस्यानेर्वृद्धिरित्ययमप्यर्थः आशङ्क्येत। अज्ग्रहणमनिगर्थमिति। अन्यथेक्परिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेव स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादौ॥ ह्म्यन्त॥ किमर्थमिति। गुणेन बाधिता वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मन्यते। सिचि वृद्धिर्मा भूदिति। अतो ल्लान्तस्येत्यनेनेति भावः। इतरस्तु सिचि वृद्धिरिति प्राप्तिरनेनोक्ता सा चायुक्तेति मत्वाह। नैतदस्तीति। वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र सामान्यलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वाज्जागरो विचिण्णल्ङित्स्विति गुणविधानं वृद्धिप्रतिषेधविषयार्थं संपद्यते। ॥

रामः ८३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणेतर्हीति। अङ्गवृत्तइत्येतत्तुनिष्ठितत्वदुर्ज्ञानत्वादनाश्रितम्। यदितर्हिगुणोरपरत्वेचकृतेलक्षणान्तरेणवृद्धिर्भवतितदाजागरकइ
त्यादावजन्तलक्षणांवृद्धिंबाधित्वागुणेप्रवृत्तेरपरत्वेचानडुपधायाइतिवृद्धिःप्राप्नोति। नैषदोषः। चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधाल्लिङ्गादुपधा
लक्षणावृद्धिर्नभवतीत्यवसीयते। अन्यथाचिण्णलोर्गुणारपरत्वयोःकृतयोरुपधालक्षणायावृद्ध्यासिद्धत्वान्निरूपमितिप्रतिषेधंनवि
दध्यात्। यदिचगुणेकृतेवृद्धिमात्राप्रवृत्तेर्लिङ्गंचिण्णलोःप्रतिषेधआश्रीयतेतदाजागर्ग्रहणंशक्यमकर्तुम्॥इयंतर्हीति। आर्थोय-
मुत्सर्गापवादयोःक्रमः। नेटीतिप्रतिषेधेप्राप्तेऽतोल्रान्तस्येतिवृद्धेरारम्भात्प्रतिषेधोत्तरकालेत्युच्यते। पाठक्रमेणपूर्वकालापि। अप
रआहेति। पूर्वोक्तएवार्थोवाचोयुक्त्यन्तरेणोच्यते। कक्ष्ययेति। कक्ष्यांविशिष्टदेशस्थंतुलासूत्रंवणिजोव्यवहरन्ति। अत्रतुकक्ष्येवक
क्ष्या। यथाकक्ष्याद्रव्याणांगुरुत्वंपरिच्छिनत्तितथाशास्त्रंकार्याणांसामान्यविशेषावस्थाभावेनबलाबलंव्यवस्थापयति। हर्म्यावस्था

गुणेनर्हिकृतेरपरत्वेचहलन्तलक्षणावृद्धिःप्राप्नोति। नेटीतितस्याःप्रतिषेधोभविष्यति। इयंतर्हिप्रतिषेधोत्तरकाला
वृद्धिरारभ्यतेअतोल्रान्तस्येति। अपरआह। कक्ष्ययाकक्ष्यानिमातव्या। सिचिवृद्धिश्चप्राप्नोतिगुणश्च। गुणोभवति। गु
णेकृतेरपरत्वेचहलन्तलक्षणावृद्धिःप्राप्नोति। नेटीतिचतस्याःप्रतिषेधोभवति। प्रतिषेधोत्तरकालमतोहलादेर्लघो
रितिविभाषावृद्धिःप्राप्नोति। नचकिंचित्। अतोल्रान्तस्येतिचवृद्धिःप्राप्नोति। नचकिंचित्॥ नेड्वशिकृति॥ किमर्थंपुरस्ता
त्प्रतिषेधउच्यते। नविध्युत्तरकालःप्रतिषेधःक्रियते। तद्यथा। अन्यत्रापिविध्युत्तरकालाःप्रतिषेधाभवन्ति। कान्यत्र।
कर्तरिकर्मव्यतिहारेनगतिहिंसार्थेभ्यइति। देवताद्वन्द्वेचनेन्द्रस्यपरस्य॥

वचनोवाकक्ष्याशब्दउपचारादिहावस्थावचनस्तत्रकिंकार्यंसामान्यावस्थंकिंविशेषावस्थमित्येवंकक्ष्ययाकक्ष्यानिमातव्येत्यर्थः॥ बलंवा
कक्ष्यायथातुल्यकक्ष्याविति। तत्रजागृइइसूईतृइतिस्थितेवार्णादाङ्गंविधिर्बलीयानितियणादेशंबाधि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणःप्राप्तस्तमपवादत्वाद्बाधित्वासिचिवृद्धिरितिवृद्धिःप्राप्तातामपवादत्वाद्बाधित्वाजाग्रइतिगुणःप्राप्नोति। भाष्यकारस्तुदुर्बलत्वादु
त्सर्गंपरिहृत्यवृद्धेरारम्भगणयति॥ नचकिंचिदिति। तस्याःपाक्षिक्यावृद्धेरपवादभूतंनकिंचिद्गुणविधानमस्तियतोजागर्ग्रहणमकर्त
व्यंस्यात्। गुणोवृद्धिर्गुणो वृद्धिःप्रतिषेधोविकल्पनम्॥ पुनर्वृद्धिर्निषेधश्चयणपूर्वाःप्राप्तयोनवेतिसंग्रहःश्लोकः॥ नेड्वशि॥ प्राप्तिपूर्वक
त्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वंविधिप्रकरणंपठितव्यंपश्चात्प्रतिषेधप्रकरणंक्रमव्यतिक्रमेप्रयोजनाभावादितिपृच्छति॥ किमर्थमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· तत्रायमप्यर्थ इति। न्याय्यक्रमाश्रयणादुपचयोऽप्यस्तीत्यर्थः। इडर्थमिति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र यत्सार्वधातुकग्रहणमिड्विधावुपा ७१२
८४ त्तं तदानन्तर्यात् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येत्यत्र शक्यते अनुवर्तयितुम्। यदि त्विड्विधेः परस्तादीडजनोर्ध्वे चेत्यस्यानन्तरं नेड्वशि कृतीत्यादिप्र
तिषेधप्रकरणं क्रियेत तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणं सलोपविधौ नानुवर्तेत। तुष्टोथेति। यथा पपिथ ययिथेत्यादौ आर्धधातुक-
स्येतीट् प्राप्त एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्तु नः प्राप्तोऽचस्तास्वत्थल्तीति प्रतिषिद्धस्तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति निय
मात्पक्षे इड्भवति। एवं स्तुद्रुस्रुश्रुभ्योऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाहि। क्रादिनियमस्य बाधकं म चस्तास्वदिति प्रतिषेधमृतो भारद्वाजस्येति नियमो
बाधेत स कथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत। ननु च मध्येऽपवादा इति न्यायेन भारद्वाजनियमोऽचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधिष्यते न तु क्रादिप्रतिषेध

तत्रायमप्यर्थः। इडितीड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। नैवं शक्यम्। इडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं तद्विच्छिद्येत। यदि पुनर्नेड्वश्यस्तुभ्य इत्यत्रैवोच्येत। किं कृतं भवति। विध्युत्तरकालस्यैव प्रतिषेधः कृतो भवति। इडिश्चेड्ग्रहणं न कर्तव्यम्। इडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे सन्निहितं भवति। तत्रायमप्यर्थः। इडिः प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति। नैवं शक्यम्। इह हि तुष्टोथ दुद्रोथेति। ऋतो भारद्वाजस्येत्येतस्मान्नियमादिट् प्रसज्येत। कृसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति। यद्येष योगः प्रतिषेधार्थः य एतस्माद्योगादिट् परिप्राप्यते नियमात्स न सिध्यति। पेचिव पेचिम। शेकिव शेकिम। एवं तर्हि कृसभृ इत्येषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थम्। वृङ्वृञोर्ज्ञापकार्थम्।

म्। नैतदस्ति। पाक्षिक एष परिहारो भेदेन लक्षणपेक्षायाम्। कार्यमात्रे तु बाध्यत्वेनापेक्षिते नैष परिहारः। किंच नेड्वश्यस्तुभ्य इत्यस्मादूर्ध्वमि
दं प्रकरणं पठितव्यमिति प्रक्रान्तं न तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति। ततो भारद्वाजनियमात्पूर्वमिदं न तु परमिति कुतो मध्येऽपवादा इ
ति न्यायावतारः। व्याप्तिन्यायाश्रयेण च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम्॥ यद्येष इति। थलि भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधे विधेये संभव
ति सति नियमार्थत्वस्यानुपपत्तिः॥ एवं तर्हीति। योगैकदेशः पूर्वयोगशब्देनोक्तः श्लोकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थोऽनेनोक्त इति मत्वा
चोदितं यद्येष इति। तत्र क्रादीनामकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमादिट्प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणम्। स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु भारद्वाज राम:
नियमात् क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः प्रतिषेधार्थम्॥ वृङ्वृञोरिति। एकयोगस्था अपि नावश्यमेकधर्माणः तत्र प्रत्ययाश्रयोऽपीट् प्रति ८५
षेधो नियम्यत इति वृङ्वृञ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमपीति। स्तुद्रुश्रुस्नुभ्यः प्रतिषेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तमेवेटं निवर्तयेत् न तु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः। स हि थल्येव प्राप्तः न तथा सौ स्यादेव॥ पुरस्तादिति। इड्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः। यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियेत। मध्येऽपवादा इति चाश्रीयेत। तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः। अथ कृञ्ग्रहणमिति। अकृतिक्रादिनियमात् इट् भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। नात्रेति॥ भिन्नजातीयत्वादिति भावः। क्रादिनियमो हि प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत्। बिभेदिथेति। नेड्वशि कृतीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः तद्विषये क्रादिनियमाभावात् इड् न भवेत्। विभिदिवेतीति कृद्ग्रहणमकृतिप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्॥ वृङ्वृञोर्ग्रहणादिति। सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं संपद्यत इति प्रदर्शनार्थं वृङ्वृञोरिति भेदेनोपादानम्। वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृढ्व वहे इत्यादाविट्मा

एवमपि सामान्यविहितस्यैवेटः प्रतिषेधो विज्ञायेत। विशेषविहितस्त्वायं थलीति। पुरस्तात्तु नः प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोऽयं भवति। तेन यावानिण् नाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियत इति। पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तन्न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति नेड्वशि कृतीति। ततो वक्ष्यामि आर्धधातुकस्य वलादेरिति। इडित्यनुवर्ततो नेति निवृत्तम्। अथ कृञ्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। बिभिदिव बिभिदिमेति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रु-श्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड् भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य सप्रत्यारम्भः। प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः सप्रत्यारम्भः। कथं ज्ञायते। वृङ्वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति तु आचार्य उभयोः सप्रत्यारम्भ इति ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति।

भूदिति। यदि च क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं तदा नेड्वशि श्र्युकः कितीति योगद्वयेन यथायोगं सिद्धत्वात्प्रतिषेधस्य नार्थो वृग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रतिषेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति। ननु यस्त्वर्थं वृग्रहणं स्यात् तस्य ह्यकित्वादववृणादित्वाच्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिः। नैतदस्ति। ववर्थेति निगम इति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरियेति इटमभ्यनुजानाति। स्यादेतत् तुल्यजातीय एव प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकैकाश्रयस्तु कथं बाध्येतेत्याशङ्क्याह। न खल्वपीति। रुदस्भ्यो लिटि प्रकृत्याश्रय एव एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। केवलायाः प्रकृतेः शब्देनोपादानात्। अथोच्येत चकृषेत्यादौ सृजुकः कितीतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स चोभयवान् प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयणादिति तत्राह। अप्राप्तत्वाच्च प्रकृत्याश्रय एव प्रतिषेधः। तस्यैव नियमे विज्ञायमाने च ग्रहणमनर्थकं स्यात् तस्मात्प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र च प्रग्रहणं लिङ्गम्। प्रकृतं रुदस्भ्य पेक्षया च न खल्वपीत्युच्यते तत्तूभयवान्नास्ति प्रतिषेधः रुदिवः रुदिमः इति। असति क्रमग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्येटोऽत्र प्रतिषेधः स्यात् तस्य त्वस्त्रादिरवकाशो रोदितीत्यादौ। यदेतदिति। प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः। ततः सार्वधातुक इडप्रतिषेधाभावः। यद्यन्यार्थमार्धधातुकग्रहणं कर्त्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते। यदा त्वस्या-

किंच। न खल्वपि कश्चिदुभयवान् प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। ततः किम्। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह मा भूत्। रुदिवः रुदिमः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। आर्धधातुकस्य। यदेतदनुक्रान्तं तदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम्। ततः इड्वलादेरिति। तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यम्। यदि किंचित्तत्रान्यदपि आर्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति। अथ न किंचिद्वा इह वा क्रमग्रहणं क्रियते तत्र वार्धधातुकग्रहणम्। को न्वत्र विशेषः। नेड्वरमनादौ कृति। वरमनादौ कृति इट्प्रतिषेधं प्रयोजयति। ईशिता ईशितुम्। ईश्वरः। वारः। दीपिता दीपितुम्। दीप्रः। भसिता भसितुम्। भस्म। ना। यतिना। यतितुम्। यत्नः। अथान्ये येवशादयः तत्र कथमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥ तितुत्र तथसि सुसरकसेषु च॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। निगृहीतिः। उपस्निहितिः। निकुचितिः। निपठितिरिति॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। एकाज्ग्रहणं किमर्थम्।

न्यप्रयोजनाभावः तदा लाघवार्थं क्रद्ग्रहणमेव कर्त्तव्यम्। प्रत्याख्यास्यते च तत्रार्धधातुकग्रहणम्। भस्मेति। नन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय इति। ततश्चाव्युत्पत्त्याश्रयणादेवेड् न भविष्यति। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यनेनात्र मनिन् प्रत्यय इत्यदोषः॥ तितुत्र॥ निकुचितिरिति। कुश्चेः क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन्। कुच शब्दे तार इत्यस्माद्वा स्त्रियां क्तिन्॥ एकाच उप॥ एकाज्ग्रहणमिति। एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनुदात्तग्रहणेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात्प्रश्नः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरउत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याह। एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति। स जागर्तेर्मा भूदिति। जागर्तेरेव गन्तोऽनेकाच्त्वं संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणम्। ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावात्प्रतिषेधो भवत्येव। चोदकः प्रतिषेधप्राप्तिकारणमन्यद्दर्शयति। एतदपीति। स बाधक इति। इट्प्रतिषेधस्येत्यर्थः॥ उपदेशाधिकारादिति। अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यमुपदेशे च जागर्तिरुगन्तो भवतीति प्रतिषेधप्रसङ्गः। इतर उपदेशाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपश्यन्नाह। उपदेशग्रहणं निवर्तिष्यत इति। स्तीर्त्वापूर्त्वेति। इत्यादिषु कृतेष्वनुगन्तत्वात्तुल्यत्वेन्यादौ च संप्रति कोगन्तसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्तूपदेश उगन्तत्वासंभवेऽप्यनुगन्तत्वेऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते। आनुपूर्व्येति। स्तृत्वा इति स्थिते कित्वनिषेधाश्रयत्वादिडाश्रयश्च कित्वनिषेध इति प्रागेव संनिहितं कित्वमाश्रित्येट्प्रतिषेधः प्रव

एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम्। एकाज्ग्रहणं क्रियते। जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत्। जागरिता जागरितुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते। जागर्तिश्चोपदेशे उदात्तः। नन्वूमः इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। किं तर्ह्युत्तरार्थम्। श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति। जागरितः जागरितवानिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। जागर्तेर्गुणो वृद्धिरित्युच्यते। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति। तत्र गुणे कृते रपरत्वेऽनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति। ननु च उपदेशाधिकारात्प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं निवर्तयिष्यते। यदि निवर्तते। स्तीर्त्वा पूर्त्वा इत्वोत्वयोः कृतयोः रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृत इट्प्रतिषेध इत्वोत्वे प्राप्नुतः। किं कारणम्। न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधात्। इदं तर्हि आतिस्तीर्षति। निपुपूर्षति। इत्वोत्वयोः कृतयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति।

र्तते तत इत्यादीनीत्यर्थः। अत्र चोद्यते। कृतेष्वित्वादिषु प्रति षेधनिमित्तोगन्तत्वापगमात्पुनरिट् प्राप्नोति। तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधाद्गुणे सति रित्वे इति प्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वमेव प्रसक्तस्येट उक्तलक्षणप्रतिषेधेन बाधितत्वात्... संस्कृतत्वाल्लब्धावसरत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात्। आतिस्तीर्षतीति। श्र्युकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः। सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र तु सामान्यादितिविशेषमाश्रित्यायोपन्यासः। अत्रेत्वरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यादुपदेशाधिकारात्त्वनुगन्तावस्थायामपि भवति। सनिग्रहगुहोश्चेत्यत्र च शब्देनोगनुकृष्यते श्र्युकः कितीत्यनेन तत्र प्रतिषेधो नास्ति। इट्प्रतिषेधाश्रयत्वाज्झलादित्वस्य ॥
झलादित्वाश्रयत्वात्कित्वस्य कित्वाश्रयत्वादिट्प्रतिषेधस्येति इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इड्भावे त्विति इट्प्रतिषिध्यते ऋकारान्तावस्थायामेव पक्ष इड्भावः॥ तथाहि इड्विकल्पस्य निरवकाशत्वात्तस्यां प्रतिकाभावे भूतपूर्वग त्याश्रयणात्तु नित्यत्वाद्वा नतावद्गुणस्य प्रवृत्तिः। तत्र इट्पक्षे वृतो वेति दीर्घविकल्पे रूपद्वयम्। आस्तरिषति। आस्तरीषतीति इड्भावपक्षे तु आस्तीर्षतीति। अत्र चोद्यते। इड्भावपक्षे कित्वाद्गुणे निषिद्धे इत्त्वरपरत्वयोः कृतयोः पुनरिट् प्राप्नोति। न चेट् सनि वेति विकल्पविधानमन र्थकम्। ऋकारान्तावस्थायां पक्षे इड्भावे कित्वे सति इत्त्वरपरत्वयोः कृतयोरिटि सति गुणे च सति आस्तरि षतीति रूपसंपादनार्थत्वाद्विकल्पस्य। अत्र समाधिः। नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पस्य विधानाल्लब्धावसरत्वात्तल्लक्ष्यस्यासिद्धत्वात्पुनरिट् लक्षणं न प्रवर्तते। आस्तीर्णमिति। कृते। कृते चेटि किदेव निष्ठेत्यनेन विशेषेणास्योपन्यासः। यस्य विभाषेति। ननु ऋकारान्तस्य सनि वि कल्पविधानान्नित्यत्वादित्त्वोत्त्वयोः कृतयोरकारान्तत्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। नैष दोषः। सनि विकल्पविधाने ऋकारान्तत्व स्यापेक्षणेऽपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य क्वचिदिड्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते न तु विकल्पकारणमृकारान्तत्वम्। भवति चेत्त्वोत्त्वयोः कृ

माभूदेवं श्रुकः किति तीर्ष सनि वेत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आस्तीर्णो निपूर्तः पिण्डाः इत्त्वोत्त्वयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। इट्सनि वेति सनि विभाषा। यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भ विष्यति। इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणम्। वधइट्प्रतिषेधो माभूत्। वधिषीष्टेति। एतदपि नास्ति प्र योजनम्। क्रियमाणेऽपि वै एकाज्ग्रहणे वधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति। किं कारणं वधइट्प्रतिषेधः।

तयोरपि सएव धातुरिति प्रवर्तते प्रतिषेधः। तदेवमुपदेशग्रहणस्य उक्तरत्यानुपयोगादननुवर्तनाज्जागरितइत्यत्र गुणरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वाच्छ्रुकः किति निप्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं न कर्तव्यम्। वध्यर्थमिति। वधशब्दोऽकारान्तोऽनेकाजादेशः। इ तरउपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैव विशेषणं न त्वेकाच इति मन्यमान आह। एतदपीति। वधिषीष्टेति। आशिषि लिङ्। कर्मण्यात्मनेपद मतो लोप इत्यकारलोपे कृते वधिरेकाच्। अकारोच्चारणं त्ववधीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिर्निवृत्त्यर्थं स्यात्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति। यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुदात्ता तस्याश्चोपदेशावस्थायाग्रह्यते। सैव चानेन रूपेणावस्थितेति संप्रत्ययस्ततः प्रतिषेधः प्रा
प्नोति। ननस्वद्धतमप्येकाज्ग्रहणमनर्थकम्। किं पुनरिति। उभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तु। ततो वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्र
सङ्गः। बेभिदितेति। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं भवतीति भिदिरुपदेशेऽनुदात्त उपदेश एकाजित्यतो लोपे कृते संप्रत्यनेकाच्त्वेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गः। श्रू
यमाणत्वेकाच्त्वाश्रीयमाणे आवृत्तिसंख्ययैकत्वसंख्याया बाधनात्प्रतिषेधाभावः। समुदायस्य चैकाङ्ग संज्ञा न तु प्रत्येकमित्येकाचोऽङ्गादित्या
श्रयणात्परमिरूपाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति। अनुदात्तविशेषणं चेदिति। उभयविशेषणेऽप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्त
स्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यम्। असतीति नियम इति। क्रादिसूत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु। एवमपि चक्षुषइत्यादिसिध्यतीति विभिदिवेत्या

सन्निपातात्एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात्। संनिपाते चैव हि विधिरेकाच्छ्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता। किं पुनः कारणमेवं वि
ज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थम्। यङ्लोपे मा भूदिति। बेभिदिता। बेभिदितुम्। चेच्छिदिता।
चेच्छिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्त
त्वात्प्रतिषेधस्य। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति उपदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत्कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानु
पपत्तिः। किं कारणम्। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्रा
प्नोति। असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनम्। तत्र पचादिभ्य इड्वक्तव्यः
पेचिवाशेकिम। स्नस्यैवेट्प्रतिषेधः। स्नस्यैवेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। बिभित्सति। चिच्छित्सति। द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्ता
देकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह च नीतः। नत्वेऽनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः

द्रो च एकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट्सिध्यतीति भावः। पेचिवेति। एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रस
ङ्गः। नीत इति। ददातेः क्तप्रत्ययेऽच उपसर्गात्त इति तत्वे कृतेऽनच्कत्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः। तत्वस्य द्विपदाश्र
यत्वाद्बहिरङ्गत्वादन्तरङ्ग इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति परिहारः। परिहारान्तरस्य सद्भावान्नाश्रितः। ||

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तदेव दर्शयति। आनुपूर्व्यासिद्धमिति। थलुग्रहणस्येति। आरम्भसामर्थ्यादत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चान्तरेणापि थलुग्रह-
णं थल्येव सेट्येत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात् थलुग्रहणं क्ङितासमुच्चयार्थम्। ततश्चेटि कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेचिवेत्यादीनि रूपाणि
सिध्यन्तीति नार्थः क्रादिनियमेन। उभयविशेषणत्वादिति। एवं सत्युभयविशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति। एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये
पठितम्। उभयविशेषणे च क्रादिनियमात्पचादिभ्य इटः सिद्धत्वात् थलि च सेटीत्यत्र थलुग्रहणं विस्पष्टार्थम्। सन्यङन्तस्येति। सन्यङोरिति षष्ठी
। तत्र भिद्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तरआदेशे कृतेऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादिट्प्रतिषे
धाभावः। नन्वेवं बिभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधाप्रसङ्गः। इडप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः। अथ वात्रासमाश्वासात्पक्षान्तराश्रयेणाह। अथा
पीति। नह्यस्येति। आचार्यस्य भिद्युपदेशाश्रये ह्येकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्चेट्प्रतिषेधः स्यात्। यङन्तस्य तूपदेशे गृह्यमाणे तस्यानेकाच्त्वादुदा

आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्। नानाकृते इट्प्रतिषेधे तत्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। तिकितीत्युच्यते। यदप्युच्यते एकाच उप
देशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्क्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति। मा
भून्नियमः। ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति। नैष दोषः। उक्तं तत्र थल्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। समुच्चयो यथा वि
ज्ञायेत। थलि च सेटि क्ङिति च सेटीति। यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति। उभयविशेषणात्सिद्धम्। उभयमुपदेश
ग्रहणेन विशेषयिष्यामः। उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति। यङ्लोपे कथम्। यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात्। सन्य
ङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाचुपदेशे अनुदात्तः। अथापि
द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः। नह्यस्य भिद्युपदेश उपदेशः। किं तर्हि बेभिद्युपदेश उपदेशः।

त्त्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च प्रत्ययसमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्। यङादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति न तु तदन्तानां शब्दानामनुमे
यरूपाणाम्। नैष दोषः। संकीर्णो वृद्देशोपदेशावित्यपि तन्त्रोक्तमत एव वचेः संज्ञायां करणसाधन उपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः। इह
तु भावसाधन आश्रीयते। तेन प्रतिपादनमात्रं गुरोर्वा प्रत्यक्षेणवोपदेश उच्यते। यङ्विधानद्वारेण च वेभिद्य इत्यस्य समुदायस्य कि
याविशेषवचनस्याद्यप्रतिपत्तिरस्तीति वेभिद्युपदेश इत्युक्तम्। वेभिद्यशब्दादिकुप्तिपावितिङ्क्प्रत्ययेऽल्लोपयलोपयोर्वेभिदिङ्गिति
भवति। अथ चेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति। इह तु प्रतिपादनवचन इति वि
रोधाभावः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथापिभिद्युपदेशइति। उच्चारणवचनेप्युपदिश्यमाने प्रत्यक्षमाख्यानवचनेवानदोषइत्यर्थः। द्विप्रकारउपदेशउक्तेपृच्छति। कःपु
नरिति। किंभिद्युपदेशोऽथवेभिद्युपदेशइत्यर्थः। यःकृत्स्नइति। कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नः सचभिद्युपदेशएव। सहिसर्वसाधारणोभेत्ताबेभिद्यते
इत्येवमादीनांप्रतिपत्तिहेतुत्वात्। उभयोरिति। केवलस्यभिदेर्वेभिद्यादेश्चतद्वयवसमुदायस्यधातोर्ग्राहकइत्यर्थः। एतदुक्तंभवति। भिदा-
दीनामेवोपदेशोक्तिनतुसनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामु पदेशशब्दस्यसाक्षात्प्रतिपत्तिहेतुशास्त्रवाचिन आश्रयणात्। वधइत्यप्र
तिषेधइति। भिद्युपदेशस्थानीयोहन्त्युपदेशस्तत्रहन्तिरेकाजनुदात्तश्चेतिसत्यपिवधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वेहन्त्युपदेशधर्माश्रयइट्प्रतिषेध

अथापिभिद्युपदेशउपदेशएवमपिनदोषः। अकारेणाव्यवहितत्वान्नभविष्यति। ननुचलोपेकृतेनास्तिव्यवधानम्। स्थानिव
द्भावाद्व्यवधानमेवानसिध्यति। पूर्वविधौस्थानिवद्भावः। नचायंपूर्वविधिः। पूर्वस्मादपिविधिःपूर्वविधिः कःपुनरुपदेशो
न्याय्यः। यःकृत्स्नः। कश्चकृत्स्नः। यउभयोः। यदितर्हियउभयोःसकृत्स्नःसचन्याय्यः। वधइट्प्रतिषेधःप्राप्नोति। वधिषीष्टेति।
नैषदोषः। आद्युदात्तनिपातनंकरिष्यते। सनिपातनस्वरःप्रकृतिस्वरस्यबाधकोभविष्यति। एवमपिउपदेशिवद्भावोवक्त
व्यः। यथैवहिसनिपातनस्वरःप्रकृतिस्वरंबाधतएवंप्रत्ययस्वरमपिबाधेत। आवधिषीष्टेति। नैषदोषः। आर्धधातुकीयाःसा
मान्येनभवन्त्यनवस्थितेषुप्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्येवधिभावेकृतेसतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरोभविष्यति। अथकेपुनर
नुदात्ताः। आदन्ताः। अदरिद्राः। इवर्णान्ताश्चश्रिश्विडीशीदीधीवेवीङः। उकारान्ताः। युरुणुक्षुक्ष्णुस्नूर्णुवर्जम्। ऋदन्ताश्चजा
गृवृङ्वृञः। शक्लिः। कवर्गान्तानाम्। पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छि यजिभजिसृजित्यजिभुजिभ्रस्जिमस्जिरुजियुजिणिजि
विजिसञ्जिस्वञ्जयःश्चवर्गान्तानाम्।

प्रसङ्गः। नचाकारलोपस्ययङ्न्तइवा त्रापिस्थानिवद्भावेनव्यवधानम्। सत्यपिस्थानिवत्त्वेप्रकृतिप्रत्यययोरानन्तर्याघङ् नेतुस्थानिव
त्वादकारेणभिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदात्। आद्युदात्तनिपातनमिति। तत्सामर्थ्यादुपदेशविषयानुदात्तत्वाश्रयइट्प्रतिषेधोन
भवति। नह्येतदाद्युदात्तत्वंप्रयोगसमवायि। प्रत्ययस्वरेणतस्यबाधनात्॥ आर्धधातुकीयाइति। आर्धधातुकेभवाइतिवृद्धाच्छः। यदितर्ह्यार्ध
धातुकविशेषनिमित्ताः अप्यनवस्थितेषुप्रत्ययेषुभवन्ति। तदायदुक्तंवधिभावात्सीयुटिचिण्वद्भावोविप्रतिषेधेनेतितद्विरुध्यते। अन्त
रङ्गत्वाद्वधेर्बहिरङ्गत्वाच्चिण्वद्भावस्यविप्रतिषेधायोगादितिचिन्त्योऽत्रसमाधिः। तु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥कृसृभृवृ॥ क्र्यजोऽसुट् इति। क्तेऽपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः। गुणोक्तेरिति। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगादेर्गुणविधा
ने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वचनेन। अनुगन्तत्वादिति। श्र्युकः कितीत्यत्र उग्ग्रहणमिहानुवर्तत इति मन्यते। एवमपीति। यद्यपि सं
प्रति नोगन्तस्तथाप्युपदेश उगन्त इति स्यात्प्रतिषेधः। किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्तत इति चेत् तुष्टोयेत्यादौ क्तेऽपि गुणो इट्प्रतिषेधार्थम्। यद्ये
वमुक इत्यपि नानुवर्त्यम्। एवं तर्हि तदनेनोक्तं भवति। सत्यसति वा उगधिकारे क्र्यजोऽसुट् इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण॥ श्वीदितो–

सदिशदिहदिच्छिदितुदिनुदिखिदिभिदिस्कन्दि क्षुदिखिद्यति विन्दति विन्ति वियति राधिसुधिबुधिशुधिक्रुधिरुधिसाधिव्यधिबन्धि
सिध्यति हनिमन्यत यस्तवर्गान्तानाम्। तिपितपिवपिशपिक्षुपिलुपिलिपिसृप्याप्तिक्षिपिस्पृतृपिदृपि यमिरमिलभिय
मिरमिनमिगमयः पवर्गान्तानाम्। रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशि दृशिक्रुशिमृशिदंशि त्विषिमृषिकृषि श्लिषिवि
षिपिषि तुषिदुषिद्विषिघसिवसिदहिदिहिवहिदुहिनहिरुहिलिहिमिह यश्चोष्मान्तानाम्। वसिः प्रसारणी॥ कृ
सृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥ क्र्यजोऽसुटः। क्र्यजोऽसुट् इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। संचस्करिव। संचस्करिम। तर्हि वक्तव्यम्। न
वक्तव्यम्। गुणोक्तेरपरत्वेनानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति। एवमप्युपदेश धिकारात्प्राप्नोति। तस्मादसुट
इति वक्तव्यम्॥ श्वीदितो निष्ठायाम्॥ श्विग्रहणं किमर्थम्। न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वेन उगन्तादित्येव सिद्धम्।
अत उत्तरं पठति।

निष्ठायाम्॥ स्तीर्त्वा स्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाह। श्विग्रहणं किम
र्थमिति। ननु नश्वि तद्वि इति श्विते संप्रसारणात्परत्वादिट् प्राप्नोति। नित्यत्वात्संप्रसारणं भविष्यतीति मन्यते। यस्य लक्षणान्तरेणाति कश्चिन्ना राम॰
श्रीयत इति पूर्वमेवोक्तम्। संप्रसारणनिमित्तत्वादिडभावस्य तस्मिन्कृते इटोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम्। संप्रसारणस्यनुकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नि ८८
त्यत्वम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्विग्रहणमिदन्तत्वादिति। एकाज्ग्रहणेनेत्तरार्थता प्रत्याख्याना यानुपूर्व्या सिद्धमित्यादि तत्रोक्तम्। तच्चैकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्थितं सदुत्तरत्रापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहाराय अनुवर्त्यम्। ततश्च जागरितइत्यत्र श्युकः किती तीट् प्रतिषेधो न भवति। ननु वध्यर्थमप्येकाज्ग्रहणं प्रत्याख्यातमेवाद्युदात्तनिपातनाश्रयेण। हन्त्युपदेशे गृह्यमाणे तदुक्तम्। वध्युपदेशेत्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणेनैव वधेरिट् साध्यते। आद्युदात्तनिपातनेत्वाश्रीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङीति विषयसप्तम्याश्रयणीया तथा च घानिषीष्टेति विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावानुपपत्तिरन्तरङ्गत्वाद्वधिभावप्रसङ्गात्। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं चैकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन्हि क्रियमाणे यत्रैकाज्ग्रहणं किं   चित्पश्चैतानि नयङ्लुकीति वचनाद्भिदितेत्यादावपीट् सिध्यति। उपदेशग्रहणमपि श्युकः कितीत्यत्रानुवर्त्यम्। अन्यथा सीर्वे

श्विग्रहणमिदन्तत्वादुपदेशस्य। श्विग्रहणं क्रियते इदन्तत्वादुपदेशस्य। उपदेशे उगन्तादित्युच्यते। श्वयतिश्च उपदेशे इदन्तः॥ यस्य विभाषा॥ यस्य विभाषाऽविदेः। यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। विदितः। विदितवानिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः। शब्विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणश्चायम्॥ आदितश्च॥ विभाषाभावादिकर्मणोः॥ किमर्थो योगविभागः। न आदितो विभाषाभावादिकर्मणोरित्येवोच्येत। केनेदानीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति। यस्य विभाषेत्यनेन।

त्यादिसिद्धयेऽनन्तप्रकारपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषङ्गः। इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञापकम्। अन्ये त्विह श्विग्रहणं सर्वविधिभ्य इड्विधिर्बलवानित्यस्य ज्ञापकमाहुः॥ यस्य वि॥ विभाषा गमहनविदविशामिति क्वसौ विकल्पविधानादेत्तेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति मत्वाह। यस्य विभाषाऽविदेरिति। वित्तिरत्र विवक्षितः विद्लृ लाभे इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येवेति वित्त इति। विद्यतिविन्त्योस्त्वनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः। यदुपाधेरिति। उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः। शब्विकरणस्य विभाषेति। विशिनात्तौदादिकेन साहचर्यात्तौदादिकस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदिरूपत्वे अर्थस्य भेदकत्वेन रूपवदाश्रयणात्प्रतिषेधाभावः। यद्यपिह त्विना साहचर्यं विदेरस्ति तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिर्व्यवस्थाहेतुर्न हन्तिः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदितश्चएवंतर्हीति। तृषाभेदेऽपिययुपाधीनांभेदकत्वंनस्यात् योगविभागोनर्थकःस्यात्। भेदकत्वेतुतेषांभावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तरि निष्ठायांप्रतिषेधोनस्याद्भावादिकर्मणोरपिविकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधोनस्यादितिकर्तृकर्मनिष्ठार्थोयोगविभागः। यदितर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत्उदितोवेति क्त्वाप्रत्ययेभाववाचिनिविकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेवनिष्ठायांप्रतिषेधःस्यान्नकर्तृकर्मवाचिन्याम्। नैषदोषः। तेननिर्वृत्तंनिर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यइतिलिङ्गात्प्रत्ययार्थोभेदकत्वेननाश्रीयते॥ क्षुब्ध ॥ क्षुब्धमिति। यदिधात्वर्थोपाधित्वेनमन्थादयआश्रीयेरन्मन्थादिसाधनेधात्वर्थेक्षुब्धादयोनिपात्यन्तेइतितदाक्षुभितंमन्थेनेत्यत्रापिभावेक्तस्येट्प्रतिषेधःस्यादितिसमुदायाना

एवंतर्हिसिद्धेसतियद्योगविभागंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः। यदुपाधेर्विभाषातदुपाधेःप्रतिषेधइति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। यस्यविभाषाअविदेरित्युक्तंतन्नवक्तव्यंभवति॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त॥ ॥क्षुब्धंमन्थाभिधानेइतिवक्तव्यम्। क्षुभितंमन्थेनेत्येवान्यत्र। क्षुब्धाः। स्वान्तंमनोभिधानइतिवक्तव्यम्। स्वनितंमनसेत्येवान्यत्र। स्वान्तः। ध्वान्तंतमोभिधानइतिवक्तव्यम्। ध्वनितंतमसेत्येवान्यत्र॥ धृषिशसीवैयात्ये॥ किमिदंवैयात्यइति। वियातभावोवैयात्यम्। दृढस्थूलबलयोः। दृढनिपातनंकिमर्थम्। नदृहेर्नेड्वतीत्येवोच्येत। दृढनिपातनंनकारहकारलोपार्थंपरस्यचढत्वार्थम्। दृढनिपातनंक्रियतेनकारहकारलोपार्थम्। नकारहकारलोपोयथास्यात्। परस्यचढत्वंयथास्यात्।

मभिधेयभावेनमन्थादयइहोपात्ताइतिप्रदर्श्यते। द्रवद्रव्यसंपृक्ताःसक्तवोमन्थः। क्षुब्धांगिरिनदीमिवेत्यादयस्तुप्रयोगाअसाधवइत्याहुः। अन्येतूपमानमाश्रित्यसमर्थयन्ते। स्वान्तशब्देनबाह्येषुविषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलंमनउच्यते॥ धृषिशसी॥ वियातभावइति। विरूपंयातंगमनंचेष्टनंयस्यसवियातोऽविनीतः॥ दृढस्थूल॥ नदृहेरिति। दृहदृहिवृहवृहिवृद्धावितिधातुषुपठ्यते। तत्रदृहःस्थूलबलयोरितिइट्यएवप्रतिषेधोविधेयइतिमत्वाप्रश्नः। दृढनिपातनमिति। दादेर्धातोर्घइतिघत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनि ड्वचनेहीति। यद्येटो घत्वस्यच प्रतिषेधोविज्ञायेततत्तोढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु यद्यपिदृढइतिरूपंसिध्यतितथापि पूर्वत्रासिद्धमितिढलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगेगुर्विति गुरुसंज्ञायां सत्यांतन्निबन्धनकार्यप्रसङ्गोलघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रसङ्गश्च। द्रढीयानिति। रविधौएष्वसुम्‌द्विल्यादिपरिगणनमनपेक्ष्योच्यते। परिगणनेहिविशेषणानांप्रत्याख्यानाद्रभावःसिध्यति। नलोप वचनंचेति। दृंहेरिदित्वान्नलोपोनप्राप्नोति। दृहेस्तुस्थूलबलयोरपिदृहितमितीष्यते। दृहिदृंहिरुद्धावितिद्वावेवधातूपठ्ये तेइतिवार्तिककाराभिप्रायंकेचिदाहुः। तथाचदृंहेरव्यनिटीतिनलोपमुक्तवान्। भाष्यकारस्त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाद्धातुच तुष्टयमिच्छेष। पारिदृढीति। इतोमनुष्यजातेरितिङीष्॥ प्रभौपरि॥ परिवृढय्येति। कथंपुनरत्रल्यबादेशोयावतापरिवृढमा

अनि ड्वचनेहिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। अनिड्वचनेहिरभावस्याप्रसिद्धिः। द्रढीयान्। किंकारणम्। अलघुत्वात्। नलोपवचनंच। नलोपश्चवक्तव्यः। दृहचपरिदृढय्यगतः। ल्यपिलघुपूर्वस्येत्ययादेशोन स्यात्। इहचपारिदृढीकन्यादितिगुरूपोत्तमलक्षणःष्यङ् प्रसज्येत॥ प्रभौपरिवृढः॥ परिवृढइतिकिमर्थं निपात्यते। नपरिपूर्वाद्दृहेःनेड्वतीत्येवोच्येत। परिवृढनिपातनंच। किम्। नकारहकारलोपार्थम्। परस्य चढत्वार्थम्। अनिड्वचनेहिरभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्। नलोपवचनंचेत्येव। परिवृढीयानिति। रऋतोहलादे र्लघोरितिरभावोनस्यात्। इहचपरिवृढय्यगतइतिल्यपिलघुपूर्वस्येत्ययादेशोनस्यात्। इहचपारिवृढी कन्येतिगुरूपोत्तमलक्षणःष्यङ् प्रसज्येत॥ घुषिरविशब्दने॥ किमर्थमविशब्दनइत्युच्यते। नविशब्दनेचुरा दिणिचाभवितव्यम्। एवंतर्हिसिद्धेसतियदविशब्दनइत्याहतज्ज्ञापयत्याचार्योविशब्दनेघुषेर्विभाषाणिज्भवतीति।

चष्टइतिणिचिकृतेक्त्वाप्रत्ययेचक्त्वान्तस्यकृदन्तत्वात्तत्रैवपरेरन्तर्भावात्पुनःसमासाभावः। नैषदोषः। संग्रामयतेरेवसोपसर्गा त्स्यत्योत्पत्तिनीन्यस्मादितिनियमात्परिशब्दंपृथक्कृत्वावृढशब्दादेवणिच्क्रियतेततोवृढिशब्दस्यधातुत्वात्क्त्वाप्रत्ययेकृ तेपरेःक्त्वान्तेनकृदन्तेनसमासइतिसिद्धोल्यबादेशः। णाविष्ठवद्भावाद्रभावः॥ घुषिरवि॥ किमर्थमिति। घुषिरविशब्दार्थइतिभू वादौपठ्यते। सविशब्दनेनैवनवर्तते। यस्तुघुषिर्विशब्दनइतिचुरादौपठ्यतेतस्माण्णिचाभवितव्यम्। केवलश्चेहघुषिरूपात्तइतिना र्थोविशब्दनप्रतिषेधेन। विशब्दनंस्वाभिप्रायस्यशब्देनप्रकाशनमुच्यते। एवंतर्हीति। अविशब्दनएवेडभावेसिद्धेइत्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किमेतस्येति। किन्निशयामेवघुषितंघोषितमितिरूपद्वयसिद्धिःप्रयोजनमथान्यदपीतिप्रश्नः। जुघुषुरिति। घोषयाञ्चक्रुरित्यपि भवति। अन्येत्वनित्यण्यन्ताश्चुरादयइतिसामान्येनज्ञाप्यतइत्याहुः। केचित्त्विति स्मृत्यामितिइदित्वं चुरादिणिचोनित्यत्वस्यज्ञापकमाहुः। इदित्वेनतुम्विधानेप्रयोजनंचिंतितइत्यादौनलोपाभावः। यदिचचुरादिणिच्नित्यःस्यात्तदाचिन्तस्मृत्यामित्येवपठेत्तणि विसतिनलोपाप्रसङ्गात्। णेर॥ किंपुनरिति। किमभिधेयत्वेनक्रान्तस्याध्ययनमाश्रीयतेअथधात्वर्थसाधनत्वेनेतिप्रश्नः। अध्ययनेचेदिति। अध्ययनविषयेधात्वर्थइत्यर्थः। वृत्तोगुणइति। अध्ययनसामान्यंवृत्तशब्दस्याभिधेयंनतुतद्विशेषइतिविशेषवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः। गुणः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः वृत्तोनिष्पादितइत्यर्थः। वृत्तंगुणस्येति। भावेनिष्ठातस्याअध्ययनंनाभिधेयमितिवृत्तशब्दप्रयोगाप्रसङ्गः। नसिध्यतीति। ण्यन्तस्येतिभावः। ण्यन्तस्यसकर्मकत्वाद्वृत्तंगुणस्येतिभावेनिष्ठायाअप्रसङ्गात्तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रभावेऽकर्मकेभ्यइत्यनुवर्त्तनात्॥ वृतिरयमिति। केवलस्यसकर्मकत्वाशङ्कांनिराकृत्यण्यन्तस्यस

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। महीपालवचःश्रुत्वाजुघुषुःपुष्यमाणवाः। एषप्रयोगउपपन्नोभवति॥ णेरध्ययनेवृत्तम्। किंपुनरिदमध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियते आहोस्विदध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइति। किंचातः। यद्यध्ययनाभिधायिकायांनिष्ठायांनिपातनंक्रियतेसिद्धंवृत्तोगुणःवृत्तंपारायणं। वृत्तंगुणस्य। वृत्तंपारायणस्येति। नसिध्यति। अथविज्ञायतेअध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइतिनदोषोभवति। यथानदोषस्तथास्तु। अध्ययनेचेद्वृतिर्वर्त्ततइत्यपिवैविज्ञायमानेनसिध्यति। किंकारणम्। वृतिरयमकर्मकः अकर्मकाश्चापिण्यन्ताःसकर्मकाभवन्ति॥ अकर्मकश्चात्रवृतिः। कथंपुनर्ज्ञायतेअकर्मकोत्रवृतिरिति। अकर्मकाणां भावेक्तोभवतीत्येवमत्रभावेक्तोभवति ॥

कर्मकत्वंप्रतिपादयति। प्रयोज्यमन्तरेणणिचोभावात्तेनास्यसकर्मकत्वम्। तन्नैतस्माद्भवतुसकर्मकत्वंकर्मण्येवात्रनिष्ठाभवत्वित्याह। अकर्मकश्चात्रेति। वृत्तंगुणस्येत्यादावित्यर्थः। अकर्मकाणामिति। भावेक्तविधानादकर्मकत्वंप्रतीयतइत्यर्थः। कर्मणिक्तेवृत्तोगुणइतिसामानाधिकरण्येनभाव्यंभावेतुक्तेशेषविवक्षायांषष्ठीभवति। तस्मान्नैतद्ण्यन्तस्यवृतेरूपमपितुकेवलस्यतस्यचयस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधोस्येवा। एवंचाध्ययनमभिधेयंभवतुविषयोवेतिनकश्चिद्दोषः। अत्राहुः। वृत्तंगुणस्येतिसकर्मकादपिण्यन्तान्नपुंसकेभावेक्तइतिभावेक्तोस्त्येव। यस्तुनिष्ठेतिभूतेक्तःसएवाकर्मकेभ्योभावेभवतिवृत्तंगुणस्येत्यत्रचवर्तमानत्वंप्रतीयतेनभूतत्वम्। अत्रोच्यते। नपुंसकेभावेक्तइत्ययमपिक्तःसकर्मकेभ्योनभवतितयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रग्रहणात्तत्रचभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनादवश्यंचैतद्बोद्धव्यमन्यथानपुंसकेभावउपसंख्यानमित्यस्मिंश्चेषविज्ञानात्सिद्धमितिप्रत्याख्यातेसकर्मकाद्भावेक्तेविधीयमानेकर्मणोद्वितीयाप्रसज्येत। ग्रामंगतमोदनंभुक्तमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथणिग्रहणमिति।केवलस्ययस्यविभाषेतिप्रतिषेधस्यसिद्धत्वात्सामर्थ्याद्ण्यन्तस्यनिपातनंविज्ञास्यते।वृत्तनिपातनइति।अ
सतिणिग्रहणेण्यन्तस्यैवेदंनिपातनंनतुसनन्तस्ययङन्तस्यवेतिनिश्चयाभावाद्विधिरशक्योऽभ्युपगन्तुमितिनियमोविज्ञायेत।णि
लोपार्थमिति।निष्ठायांसेटीतिवचनादनिटि निष्ठायांणिलोपोनप्राप्नोति।णेरनिटीत्यनेनापितक्रकौण्डिन्यन्यायेनसेटिनिष्ठायांविधी
यमानेनणिलोपेनानिटिनिष्ठायांणिलोपस्यबाधनात्प्रत्ययलक्षणेनप्राप्तस्यगुणस्येटश्चाभावोनिपात्यते॥वादान्त॥उपधादीर्घत्व

तत्रउदितःक्त्विविभाषायस्यविभाषेतिइट्प्रतिषेधोभवति।अथणिग्रहणंकिमर्थम्।वृत्तनिपातनेणिग्रहणमण्य
न्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम्।वृत्तनिपातनेणिग्रहणंक्रियते।अण्यन्तस्यावधारणंमाभूदिति।कैमर्थक्यान्नियमोभ
वतिविधेयंनास्तीतिकृत्वा।इहचास्तिविधेयंण्यधिकाद्वृत्तेरिट्प्रतिषेधोविधेयः।तत्रापूर्वोविधिरस्तुनियमोऽस्त्विति
अपूर्वएवविधिर्भविष्यति।ननियमः।कुतोनुखल्वेतदधिकार्थआरम्भेसतिण्यधिकस्यभविष्यतिनपुनःसनधिक
स्यवास्याद्यङधिकस्यवेति।तस्माण्णिग्रहणंकर्त्तव्यम्।अथकिमर्थंनिपातनंक्रियते।निपातनंणिलोपेइड्गुणप्रतिषे
धार्थम्।निपातनंक्रियतेणिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थंच॥वादान्तशान्त॥दान्तशान्तयोःकिंनिपात्यते।दान्तशान्तयोः
रूपधादीर्घत्वंच।किंच।णिलोपेइट्प्रतिषेधौच।उपधादीर्घत्वमनिपात्यंवृद्ध्यासिद्धम्।नसिध्यति।मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वे
नभवितव्यम्।एवंतर्ह्यनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङितीत्येवात्रदीर्घत्वंभविष्यति।नसिध्यति।किंकारणम्।णिचाव्यव
हितत्वात्।णिलोपेकृतेनास्तिव्यवधानम्।स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावोदीर्घविधिं
प्रतिनस्थानिवदिति।अथस्पष्टच्छन्नयोःकिंनिपात्यते।स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वंच।किंच।णिलोपेइट्प्रतिषे
धौच॥रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन॥घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्र
तिषेधाद्भवतिविप्रतिषेधेन।घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशः।असंपूर्वादविशब्दनम्।घुष्टारज्जुः।घुष्टोमार्गः।वावचन
स्यावकाशः।संपूर्वाद्विशब्दनम्।संघुष्टंवाक्यं संघुषितंवाक्यम्।संपूर्वाद्विशब्दनेउभयंप्राप्नोति ॥

मिति।पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिवक्तव्यम्।तस्मिंश्चोच्यमानेद्विर्वचन... दीनिवरेयलोपस्वरवर्जनवक्तव्यानीतिदीर्घविधौ
स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङितीतिदीर्घत्वाप्रसङ्गः।सूत्रारम्भाश्रयेणतुदीर्घसिद्धिंभाष्यकृन्मन्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हृषेर्लोमसु॥सूत्रकारेलोमशब्दंसामान्यशब्दंमत्वाकेशग्रहणंनकृतवान्।तथाचलोमनखंस्पृष्ट्वाशौचंकर्तव्यमित्युक्तेकेशस्पर्शे
ऽपिशौचंक्रियते।वार्तिककारस्तुमूर्ध्वजाःकेशाः।अङ्गान्तरेजातानिलोमानीतिभेदंमत्वाआह।हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येति।अपचि
त॥चिभावइति।एतच्चोपलक्षणमिट्प्रतिषेधस्यापिनिपातनात्।क्तिनीति।क्तिन्नावादिभ्यइतिक्तिन्प्रत्यययोरन्यथागुरोश्चहल

संघुष्टारज्जुः।संघुषितारज्जुः।वावचनंभवतिविप्रतिषेधेन।स्वनइट्प्रतिषेधस्यावकाशः।अनाङ्पूर्वान्मनोऽभि
धानम्।स्वान्तंमनः।वावचनस्यावकाशः।आङ्पूर्वादमनोभिधानम्।आस्वान्तोदेवदत्तःआस्वनितोदेवदत्तः।आङ्
पूर्वान्मनोभिधानउभयंप्राप्नोति।आस्वान्तंमनः।आस्वनितंमनः।वावचनंभवतिविप्रतिषेधेन॥हृषेर्लोमसु॥हृषे
र्लोमकेशकर्तृकस्येतिवक्तव्यम्।हृष्टानिलोमानि।हृषितानिलोमानि।हृष्टंलोमभिः।हृषितंलोमभिः।हृष्टाःके
शाः।हृषिताःकेशाः।हृष्टंकेशैः।हृषितंकेशैः।विस्मितप्रतिघातयोरितिवक्तव्यम्।हृष्टोदेवदत्तः।हृषितोदेवदत्तः।
हृष्टादन्ताः।हृषितादन्ताः अपचितश्च॥अपचितइतिकिंनिपात्यते।चायश्चिभावोनिपात्यते।अपचितः।क्तिनिनित्य
मितिवक्तव्यम्।अपचितिः॥आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥आर्धधातुकग्रहणंकिमर्थम्।वलादिग्रहणमार्धधातुकविशे
षणंयथाविज्ञायेत।वलादेरार्धधातुकस्येति। अथाक्रियमाणेआर्धधातुकग्रहणेकस्यवलादिग्रहणंविशेषणंस्या
त्।अङ्गस्येतिवर्तते।अङ्गविशेषणम्।तत्रकोदोषः।अङ्गस्यवलादेरादितइट्प्रसज्येत।अडाड्वत्।तद्यथा।अडा
टावङ्गस्यादितोभवतस्तद्वत्।क्रियमाणेऽपिआर्धधातुकग्रहणेऽनिष्टःशक्योविज्ञातुम्।वलादेरार्धधातुकस्यय
दङ्गमिति।अक्रियमाणेचेष्टमङ्गस्ययोवलादिरिति।किंचाङ्गस्यवलादिर्निमित्तम्।यस्मिनङ्गमित्येतद्भवति।क
स्मिंश्चैतद्भवति।प्रत्यये।यावताक्रियमाणेपिचानिष्टंविज्ञायतेअक्रियमाणेचेष्टंतत्राक्रियमाणएवेष्टंविज्ञास्या
मः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।इहमाभूत्।आस्ते।शेते।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।रुदादिभ्यःसार्वधातुकइत्येतन्निय
मार्थंभविष्यति।रुदादिभ्यएवसार्वधातुकइट्भवति।नान्येभ्यइति।एवमपिरक्षस्त्वंरक्षता।अत्रप्राप्नोति।धा
तोरितिवर्तते।एवमपिलूभ्यांपूभ्यामत्रप्राप्नोति ।

इत्यकारःस्यात्॥आर्धधातु॥रुदादिभ्यएवेति।सार्वधातुकएवेतिनियमोरुदविदेतिक्त्वासनोःकित्त्वविधानान्नभविष्यत्यनि
टःसनोरुदेर्हलन्ताच्चेतिकित्त्वस्यसिद्धत्वात्क्वोप्यनिट औपदेशिककित्त्वसद्भावात्।लूभ्यामिति। क्विबन्ताधातुत्वंनजहतिरूपा
र्थावेकत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विहितविशेषणमिति। यद्यपिकृतद्वातोरित्यत्रधातुशब्दोर्थपदार्थकस्तथापिसदृशशब्दान्तरानुमानादिहधातोरित्येतत्स्वरूपपदा
र्थकमाश्रीयते। धातोरित्ये वंविहितस्येति। पञ्चमीनिर्दिष्टेनेति। पञ्चम्यन्तानुकरणेधातोरितिअस्मिन्धातोरित्येवंविहितस्येतिलभ्यतेना
न्यथा॥ अथेदानीमिति। धातुशब्दोत्रधातुशब्दस्यानुकरणंतेनधातुशब्दस्यषः संबन्धीप्रत्ययस्तस्येड्भवति। यश्चधातुशब्दव्यापारोत्यन्तः
सततसंबन्धीभवति॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममान्हिकम्॥ स्नुक्रमोरना॥ स्नु
क्रमोरुदात्तत्वादिटिसिद्धेनियमार्थंवचनमनात्मनेपदनिमित्तत्वेएवेड्यथास्यात्। आत्मनेपदनिमित्तत्वेमाभूत्। कितिसनिचप्रस्नुतःप्र
सुस्नूषतीतिक्रमेश्चनिष्ठायांक्रान्तइतिश्रयुकः किति सनिग्रहगुहोश्चेत्यस्यविभाषेतिप्रषेधएवभवति। पुरस्तात्प्रतिषेधस्यह्येतदेवप्रयो
जनस्यादिड्मात्रस्यप्रतिषेधोयथास्यादिति। तेनप्रतिषेधबाधनार्थमेतन्नभवति। अथवा आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यानुवर्त्तनादय

एवंतर्हिविहितविशेषणंधातुग्रहणम्। धातोर्योविहितः ननुचधातोरेवायंविहितः। नचायंधातोरित्येवंविहितः।
कृपुनर्धातुग्रहणंप्रकृतम्। कृतद्वातोरिति। तद्वैषष्ठीनिर्दिष्टंपञ्चमीनिर्दिष्टेनचेहविहितंशक्यतेविशेषयितुम्। अ
थेदानींषष्ठीनिर्दिष्टेनापिविहितंशक्यतेविशेषयितुम्। शक्यमार्धधातुकग्रहणमकर्तुमिति॥ इतिश्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येसप्तमाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममान्हिकम्॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ स्नु
क्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्यानम्। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्। प्र
स्नविता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। प्रक्रमिता। प्रक्रमितुम्। प्रक्रमितव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। अवि
शेषेणस्नुक्रमोरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरेनेतिवक्ष्यामि। आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतस्यरपरसीयुडेकादेशे
षुप्रतिषेधः॥ आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतस्यरपरसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः ।

मर्थोभवतियत्रपूर्वेणइड्विहितस्तत्रैवानेनभवति। पूर्वसूत्रेणचप्रतिषेधविषयपरिहारेणइड्विधानात्तत्रैवायंविधिःप्रवर्तमानोनिय
मायसंपद्यते। अथवा आत्मनेपदनिमित्तत्वेनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रीयतइतिकिदादौनदोषः। प्रस्नवितेति। यएवात्मनेपदवि
षयः स्नौतिः सएवात्रापियोग्यताश्रयणेननिमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तंभवतीतिइण्नप्राप्नोतीतिवचनम्। कर्मकर्तृविषय
श्चात्रस्नौतिरितिकर्मकर्तर्यात्मनेपददर्शनाद्भवतितद्योग्यः। एवंप्रस्नवितुंप्रस्नवितव्यमितिभावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदोप
लम्भादात्मनेपदनिमित्तंस्नौतिः। प्रक्रमितेति। आदिकर्मणोन्यत्रप्रशब्दोविज्ञेयः। आदिकर्मणितुकर्तरिचात्मनेपदविषयात् क्रतीतिप्रति
षेधेनभाव्यम्। प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यमिति। भावकर्मविषयत्वात्प्रारम्भविषयत्वाद्वा आत्मनेपदनिमित्तत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसुस्नूषिष्यतइति। आत्मनेपदपरः स्यस्तत्परः सन्निति स्येनव्यवधानात्सनइट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। ननु चव्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तनात्प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। आत्मनेपदेपरे नेति न सूत्रन्यासः किंतर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत्। स्नुक्रमोर्नात्मनेपदइतिसूत्रन्यासः तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः। ननु च सनिग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधो भविष्यति। नह्ययमिड्विधिः पूर्वप्रतिषेधविषयइति प्रागेवोक्तम्। यद्यप्युक्तमविशेषेणेति। तस्यायमर्थः। पूर्वसूत्रेणयः स्नुक्रमोरविशेषेणोक्तस्तमनूद्यात्मनेपदपरे प्रतिषेधो विज्ञेयः। एवंतर्हि प्रचिक्रंसिष्यतइत्येतदेवात्रोदाहरणम्। स्नौतिस्तु साहचर्यादुदाहृतः। प्रस्नोषीष्टेति। आत्मनेपदमेवात्र सीयुडाद्यार्धधातुकंसीयुट स्तद्भक्तत्वान्नत्वात्मनेपदपरमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः। प्रस्नोष्यन्तइति। अत्रान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशेन भाव्यमिट्प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गोऽनित्यश्च। वार्णादाङ्गं बलीयइत्यनेन नलेकनिमित्ताप्रवृत्तिर्वर्णस्य प्रतिषिध्य

तत्परपरेतावत्। प्रसुस्नूषिष्यते। प्रचिक्रंसिष्यते। सीयुटि। प्रस्नोषीष्ट। प्रक्रंसीष्ट। एकादेशे। प्रस्नोष्यन्ते। प्रक्रंस्यन्ते। एकादेशेकृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयतआश्रयेनान्तादिवत्। एवंतर्ह्येकादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। तत्परपरसीयुटोस्तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेड्भवतीति वक्तव्यम्। यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवा वचरातिप्रस्नवित्रीयतेऽत्र न प्राप्नोति। बहिरङ्गत्वाच्च। बहिरङ्गलक्षणमत्रात्मनेपदम् ।

तेन तु भिन्ननिमित्तेति स्यादेवेडागमः। अतएवेड्व्यपिकर्तव्ये वार्णादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम्। एकादेशः पूर्वविधाविति। ननु चार्धधातुकस्येट्प्रतिषेध उच्यते। न चार्धधातुकमेकादेशात्पूर्वं व्यपवर्गाभावात्। अत्राह। पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणाददोषः। प्रस्नवित्रीयतइति। तृजन्तात्क्यङ्। रीङ् ऋतइति रीङादेशः। बहिरङ्गलक्षणमिति। तृजन्तादाचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यङ्। ततआत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तृजन्तावस्थायामुत्पन्नो न शक्यो निवर्तयितुमित्यर्थः। यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्राप्यात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नैष दोषः। समानपदस्थस्येति वचनादिडागमेन पदावस्थापेक्षणीया। तत्र तु चिविभक्त्या वुस्यनार्यालब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासन्निधानादिडागमः प्रवर्तते। प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्र तु पदावस्थायामेवात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

आत्मनेपदविषयादिति। तयोर्यादित्यर्थः। प्रक्रन्तेति। प्रारम्भविषयत्वात् क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वम्। स्नु
क्रमी एवेति। आत्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनं न सप्तमी। सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याश्रयणात् प्रस्नवितव्यमि
त्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्। कथं पुनरिति। वृत्त्यादिरर्थ आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः। धातुरेवेति। वृत्त्याद्यर्थविशिष्टः। भा
वकर्मवृत्तादिति। भवकर्मणी धातोरेव विषयभावेन विशेषणे इत्यर्थः। सत्यात्मनेपदे इति। न योग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वम्

क्रमेश्च॥ क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। अथ किमर्थं क्रमेः पृथग्ग्रहणं
क्रियते। न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृतीति वक्ष्यति तत् क्रमेरेव यथा स्या
त्। स्नोर्मा भूत्। व्यतिप्रस्नविता। व्यतिप्रस्नवितारौ। व्यतिप्रस्नवितारः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति प्र
तिषेधः। कर्तरि चात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। तत्तर्हि इदं बहु वक्तव्य
म्। स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् न भवतीति वक्तव्यम्। क्रमेश्चेति वक्तव्यम्। कर्त्तरि चात्मनेपदविष
यात्। कृतीति वक्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत् कृ
त्युपसंख्यानमिति। नैष दोषः। स्नुक्रमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः। न चेत् स्नुक्रमी आत्मने
पदस्य निमित्ते इति। कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्। धातुरेव निमित्तम्। आह हि भगवाननुदा
त्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति। यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते भावकर्मणोरिति। अत्रापि धा
तुरेवाश्रीयते। भावकर्मवृत्तात् धातोरिति। कथं प्रक्रमितव्यम्। सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते। कथं प्रक्र
न्ता। उपक्रन्ता। तस्मादसत्यपि॥ कथं प्रक्रमितव्यम्। उपक्रमितव्यम्। तस्मात् सत्येव॥ कथं प्रक्रन्ता उपक्र
न्ता। वक्तव्यमेवैतत्। कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात् कृतीति ॥

श्रीयते किं तु कार्यं कुर्वतः॥ यद्येवमर्थेऽपि निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे दोषाभावात् कस्मात् स्नुक्रमी एवेत्युक्तम्। उच्यते। अर्थनिमित्तत्वेना
श्रीयमाणेऽनुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसङ्गृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाश्रितः॥ यदि सति कार्ये निमित्तमा
श्रीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्त्तव्यमनात्मनेपद इति सत्सप्तम्याश्रयणात्। नैतदस्ति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषा
यां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवाकृतीतिवर्तत इति। तस्येड्ग्रहणं वाक्यभेदेन क्रमिणैव संबध्यते नस्लौतिना। अनात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्य प्रतिषेधस्तेनायमर्थो यदात्मनेपदयोग्यः क्रमिस्तदा ततः परस्य कृत इड् न भवति॥ ग्रहोलि॥ इड्ग्रहणमिति। आदेशस्य स्थानिनिर्देशार्थमिड्ग्रहणं कर्तव्यम्। एवमपीति। सत्येव प्रथमान्त इड्ग्रहणे षष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः। अक्रियमाणे हीति। प्रथमान्तमिड्ग्रहणमयोग्यत्वान्न संबध्यते अच्यरिभाषोपस्थानाच्चाज्मात्रस्य ग्रहेः परस्य दीर्घप्रसङ्गः। असंप्रत्यय इति। ग्रहेः परस्य इटो दीर्घ इत्ययमिष्टः संप्रत्ययो न स्यात्। क्रियमाण इति। प्राकरणिकमिटमनपेक्ष्येट् इत्युच्यमाने सर्वस्येटो विशेषाभावाद्दीर्घप्रसङ्गाच्चिण्वदिटो दीर्घः प्रतिषेध्यः। जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्तृच इट्। अल्लोपयलोपयोः कृतयोर्ह्रिः प्रयोगे द्विर्वचने

अथवाकृतीतिवर्तते॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः॥ ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्रहणम्। ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्रहणं कर्तव्यम्। इटो दीर्घ इति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। एवमपि कर्त्तव्यमेव। अकरणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात्। अक्रियमाणे हि इड्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात्। किं कारणम्। षष्ठ्यभावात्। षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। क्रियमाणे चापीड्ग्रहणे चिण्वदिटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्राहिष्यते। यङ्लोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता। जरीगृहितुम्। जरीगृहितव्यम्। यदि पुनरिड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत। इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धम्। इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं भवति। यदि इण्न दीर्घः। अथ दीर्घो नेट्। इड्दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम्। प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः। प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः। वु वूर्षते। विवरिषते ॥

स एव ग्रहिरिति इटो दीर्घप्रसङ्गः। दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादकारेण व्यवधानाभावः। यदि पुनरिति। इडिति वर्तते दीर्घ इति च निर्दिश्यते तत्र दीर्घ इड् भवतीति सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराश्रीयते दीर्घग्रहणाच्च दीर्घव्यक्तिसमवेतत्वसावधीयते। टकारो देशविध्यर्थ इति सामर्थ्यादिडागमविधिः। एवं च षष्ठीनिर्दिष्टमिड्ग्रहणं न कर्तव्यम्। चिण्वदिट् चास्यापवाद इति तत्र दोषाभावः। न च कस्य चित्स्थानिनो दीर्घत्वं विधीयत इति स्थानिवत्त्वानिषेधात्पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाच्च यङ्लोपे इटो प्रसङ्गः। अथ त्वागमान्तरेऽपि दीर्घत्वमस्तीत्येवायं दीर्घविधिस्तदा यङ्लोपे दोषो न परिहृतः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेणाह। इड्दीर्घ इति चेदिति ॥ राम: टी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवरीषतइति। सनीटि प्राप्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे ईटि च प्रसक्ते सनिग्रहगुहोश्चेत्यनेनोभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि वेति पक्ष
इड् विधीयते ततः पुनरीटो विधानाभावाद्दीर्घ ईकारः पक्षे न श्रूयेत। इट्सु पक्षे दीर्घविधौ दोषाभावः। अत्रापीति। इट् सनि वेत्यत्र
दीर्घइतिवृवइतिचानुवर्तत इति सिद्धं त्रैरूप्यम्। विदेशस्थमिति। दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासंभवः। जरीतेति। उदात्तत्वादिट् प्रा
प्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे ईड् श्युकः किती ति प्रतिषिद्धः। इकारजात्याश्रयणादीटोऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते। ततो जॄव्रश्च्योः क्त्वीत्यनेनेटि
विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात्। एतत्परिहरति ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति। वृतो वेत्यनेन पक्षे ईडागमो विधीयते श्युकः कितीत्य
नेन तु नेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च निषेध इटो न त्वीटः। पाठान्तरं तु प्रकृतेऽर्थे दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपन्यस्तम्। सन्नार्यस्सम्भ
विवरीषते। अत्रापीड् दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते। यत्तर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तन्न सिध्यति। जॄव्रश्च्योः
क्त्वि श्युकः किती त्यनेन प्रतिषिद्धे दीर्घत्वं न प्राप्नोति। जरीत्वा ईटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथा प्राप्त इड् दीर्घो भविष्य
ति। यदि तर्हि टोग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवति। जरीत्वा न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीदिति इ
ट ईटीति सिज्लोपो न प्राप्नोति। इह चाग्रहीत्। नेटीति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति। माभूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं भविष्यति।
अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते। तत्रावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमभाक्षीदित्येवमर्थम्। तथाऽग्रहीध्वमग्रहीढ्वं विभाषे
ट इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुमिटो ग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवतीति। भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य पुन
र्विधाने दीर्घाभाव इत्येव। तस्माद्ग्रशक्य इड् दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते इटो ग्रहणं कर्तव्यम्। न क
र्तव्यम्। आर्धधातुकस्येति वर्तते। ग्रहः परस्यार्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि। इहापि तर्हि प्राप्नोति। ग्रहणम्। ग्रह
णीयम्। वलादेरिति वर्तते। एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुमत्र न प्राप्नोति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥
वेको हि विमार्गमतिमान्भजेत्। यद्वि तर्हीति। इट्प्रतिषेध ईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसङ्गः। तस्मान्नैतदिति। इड्ग्रहणे इ
काराकृतिराश्रयणीया न तु व्यक्तिः। भवति चेदिति। जॄव्रश्च्योः क्त्वीति द्वितीयो दोष एवेत्यर्थः। नन्वनुवाद इव विधावपि इकाराकृत्याश्र
यणाज्जरित्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति। नैतदस्ति। विधौ जात्याश्रयेऽलविधित्वाद्वापि दीर्घः स्यात्। तस्माद्धि हितस्य दीर्घस्येड्ग्र
हणेन ग्रहणं न तु विधेयस्य। ग्रह इति। इडागमे कृते तदादेरार्धधातुकस्यादेः परस्येटो दीर्घः। वलादेरिति। वलादिर्यदृष्टमित्याश्री
यते। इतरः सांप्रतिकं वलादित्वमाश्रितमिति मत्वाह। एवमपीति। भूतपूर्वगत्येति। सांप्रतिकाभावाद्वलिटीति निषेधाच्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इट् प्रतिघातेनेति। येननाप्राप्तिन्यायेनेदं बाधित्वाऽकृतेद्व्यस्यैवार्धधातुकस्य दीर्घत्वमच्परिभाषोपस्थानाद्यत्रतत्रस्थितस्या च:स्यात्। नचेति। जॄवृञ्भ्योः त्क्वीत्यनेनतुवलादिलक्षणएवेट् प्रतिप्रसूयतइति अप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति। यङ्लोपे चेति। सन्यङन्तस्यस्थानेद्विर्वचनमित्यत्रपक्षेप्रकृतिप्रत्ययसम्मोहान्नष्टः सग्रहिः। ननुवृद्धिः प्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षस्त त्रस्थितस्तत्कथमस्थितपक्षाश्रयेणपरिहारः। अत्राहुः। यङ्लोपेचोक्तमित्य‾त्राप्ययमभिप्रायोवार्तिककारस्यद्विः प्रयोगे द्वि र्वचनेपूर्वस्मादपिविधावल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाद्कारेणव्यवधानाद्दीर्घाभावः। नपदान्तेत्यत्रपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिव क्तव्यम्। तस्मिन्नुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्ज्जद्विर्वचनादीनिनवक्तव्यानीतिसाप्तमिकेदीर्घविधौस्थानिवत्त्वंभवत्ये

एवमपिग्राहकः। अत्रप्राप्नोति। किंच। इट्प्रतिघातेनखल्वपिदीर्घत्वमुच्यमानमिदंबाधेत। तस्मादिटोग्रहणंक र्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति। ननुचोक्तमेवमपिकर्तव्यम् ग हणेह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति। नैषदोषः। ग्रहइत्येषापञ्चमीइडितिप्रथमायाः षष्ठींप्रकल्पयिष्यति। त स्मादित्युत्तरस्येति। एवंचकृत्वासोऽप्यदोषोभवति। यदुक्तंचिण्वदिटः प्रतिषेधइति। कथम्। प्रकृतस्येटइदं दीर्घत्वम्। नचचिण्वदिट्प्रकृतः। यङ्लोपेकथम्। यङ्लोपेचोक्तमिटिसर्वत्र। क्वसर्वत्र। यद्येवंप्रकृतस्येटोदीर्घ त्वमथापीडीर्घआगमान्तरंविज्ञायते। यङ्लोपेचोक्तम्। किमुक्तम्। तदन्तद्विर्वचनादिति॥ स्वरतिसूतिसूयति धूञूदितोवा॥ अथवेतिवर्तमानेपुनर्वावचनंकिमर्थम्। पुनर्वावचनंलिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। पुनर्वावचनं क्रियते। लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। अथकिमर्थंसूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणंक्रियते। सुवतेर्माभूत् ॥

वा। सूत्रकारमतेऽपिग्रहेर्विहितस्येत्येवंविहितविशेषणाश्रयणाद्यङ्लोपेदीर्घाभावासिद्धिः। भाष्यकारेणत्वस्थितमपिपक्षमाश्रि त्यतदन्तद्विर्वचनादितिविवृतम्। अन्यत्राप्यस्यदोषस्यसम्यक्परिहाराभिधानादनादरात्॥ स्वर॥ अथवेति। इट्सनिवेत्यतः लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति। ननुस्वरतिग्रहणाल्लिङ्सिचोरनुवृत्तिर्नभविष्यतिऋतश्चसंयोगादेरितीड्विकल्पस्यसिद्धत्वात् नैतदस्ति। नित्यार्थंस्वरतिग्रहणमित्यज्ञापकंलिङ्सिन्निवृत्तेः। अथकिमर्थमिति। सूग्रहणमेवक्रियतामितिभावः। सुवते रिति। अननुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येतिसुवतेरेवग्रहणंस्यात्। सूङ्ग्रहणेलुक्क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलु ग्विकरणस्यैवग्रहणमितिसूयतेरेवग्रहणंस्यात्। अस्याश्चपरिभाषायाः सूङ्ग्रहणेकर्तव्येसूतिसूयतीतिभेदेनोपादानमेवज्ञापकम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धूञ् इति। धूञ् कम्पन इति स्वादिषु क्र्यादिषु च पठ्यत इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम्। धू विधूनन इत्यस्मात्तु नित्यमिड् भवति। किं पुनरिति। स्वरत्युद्देशेनायं विचारोऽन्येषां तूदात्तत्वात् प्राप्तविभाषायां निश्चयाद्देशाभावाच्च। स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः। ऋतां च वृङ्वृञ्‌ावितिपरिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातम्। तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञाने दोषः परिह्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः। यदि स्वरतिरुदात्त इति। ननु किति प्रत्यये श्र्युकः कितीति प्रतिषेधाच्चत्राप्राप्तविभाषेयं स्यात्। नैतदस्ति। अल्पविषयत्वप्रसङ्गात्स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु महाविषयत्वं भवति। किमर्थमिति। यदि पक्षद्वयेऽनिवृत्त्यर्थं तदा ऋद्धनोः स्ये इतीममपीटं पक्षे निवर्तयेदिति प्रश्नः। निवृत्त्यर्थमिति। निवृत्तिः किंचिदेव विधिं बाधते न सर्वमिति भावः। सवि

अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते। धुवतेर्मा भूदिति। किं पुनरियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते। यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते। अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते। स्वरतिरुदात्तः पठ्यते। किमर्थं तर्हि वावचनम्। वावचनं निवृत्त्यर्थम्। वावचनं क्रियते। निवृत्त्यर्थम्। अनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः। प्रतिषिध्य पुनर्विधानात्। अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत। स्तृत्वा। किं कारणम्। प्रतिषिध्य पुनर्विधानात्। प्रतिषिध्य किलायं पुनर्विधीयते। स यथैवैकाज्लक्षणं बाधत एवं श्र्युकः कितीत्येतमपि बाधेत। यदि तर्हि उदात्तः। पठिष्यति। विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेट्त्वात्तत्स्ये विप्रतिषेधेनेति तन्नोपपद्यते। किं कारणम्। सविधिरयं प्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते। स यथैवैकाज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते॥

धिरिति। ऋद्धनोः स्य इत्येषः। अयं प्रतिषेध इति। प्राप्तविभाषापक्षे यथा वलादिलक्षण इट् प्रतिषिध्यते तथा स्यलक्षणोऽपि प्रतिषिध्येत। अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः। सोऽपीति। वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथा मृदुकार्पासकृतो रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवं ऋद्धनोः स्य इत्ययं विधिः। स यथैवेति। करिष्यतीत्यादौ। एवमिममपीति। न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्तिन्यायोऽस्ति येनैकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम्। यद्येवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः स्यलक्षणस्य विधेरपवादत्वात्। अन्यथापीष्टस्य सिद्धत्वाद्वोपपादि विप्रतिषेधः। अथवा सविधिरयं प्रतिषेध इति विधेर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतम्। तत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। परिभाषाश्रयणादुत्सर्गापवादभावेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेनव्यवस्था। उदात्तत्वेदोषं प्रतिविधायाऽनुदात्तत्वे प्रतिविधत्ते। अथवेति। नचाप्राप्तएकाजूलक्षणादिति। अयमेव पाठो युक्तः। केचित्तु वलादिलक्षणादिति पठन्ति। वलादिमात्रविषयत्वाद्वलादिलक्षणमितिव्याचक्षते। श्र्युकः किती त्येतस्मिन्निति। तत्रस्थत्वे त्वत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधोभवतीति वक्तव्यम्। येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति। प्रतिषेधकाण्डस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वेड्प्रतिषेधार्थत्वात्। यदयमिति। यद्युगल्लक्षणं प्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सनिग्रहगुहोश्चेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादनेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तन्न विदध्यात्। इ

अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते स्य लक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्षणमिटं बाधिष्यते स्य लक्षणं न बाधिष्यते। अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः। ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानादिति। नैष दोषः। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते। श्र्युकः किती त्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा श्र्युकः किती त्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट् प्राप्यते तद्बाधनार्थश्च। अथवा श्र्युकः किती तीहानुवर्तिष्यते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नेयं विभाषा उगल्लक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति। यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति स्वृग्रहणं करोति॥ इण्निष्ठायाम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। नित्यार्थोयमारम्भः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव। तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति। नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति। किं कारणम्। यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्। तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडेवेति॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। इह माभूत्। प्रेषिता। प्रेषितुम्। प्रेषितव्यम्॥ वसतिक्षुधोरिट्॥ इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थम्। पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम्। नित्यार्थोयमारम्भः॥

त्विना। सिद्धेति। निरङ्कुश इत्यनेन॥ तीष। इषुइच्छायामिति केचित्तौदादिकमुदितमधीयते। अन्ये तूदित्वस्य प्रयोजनमपश्यन्त इषइच्छायामिति पठन्ति। ये त्विह तीषुसहेति पठन्ति तन्मते नेह विशेषणार्थ उकारस्तत्र वार्तिककारमते नत्रयोऽपीषयोऽननुबन्धकादिह च तीषसहेति पाठस्तदाह। इषेरिति। इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्य क्र्यादिकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्तिककारः तौदादिकस्य तु उदित्वेऽभ्युपगम्यमाने तीषसहेति पाठेऽननुबन्धकपरिभाषया क्र्यादिकस्यैव ग्रहणं स्यात्। इह माभूदिति। विकल्पः। तेन इषगताविल्यस्मान्तकारादौ नित्यमिड्भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गमेः॥सिद्धंत्विति॥इहतुजिगमिषितेवाचरतिजिगमिषिन्नीयतइतिबहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्यप्रतिषेधाभावः॥केचित्तुयोगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः॥गमेः।सकारादाविड्भवतीत्येकोयोगः।ततःपरस्मैपदेष्विति द्वितीयोयोगोनियमार्थः।तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चनियमस्यात्मनेपदविषयएवेण्निवर्त्यतइतिक्तिपरस्मैपदलुकिचेड्भवत्येव।जिगमिषितुम्।जिगमिषितव्यम्।जिगमिषत्वमिति।

गमेरिट्परस्मैपदेषु।गमेरिट्परस्मैपदेषुचेत्कृत्युपसंख्यानम्॥गमेरिट्परस्मैपदेषुचेत्कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।जिगमिषिता।जिगमिषितुम्।जिगमिषितव्यम्।तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।अविशेषेणगमेरिडागममुक्त्वाआत्मनेपदपरेनेतिवक्ष्यामि।आत्मनेपदपरप्रतिषेधेउक्तम्।किमुक्तम्।आत्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधइति।इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधेतत्परसीयुडेकादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः॥तत्परपरेतावत्।संजिगंसिष्यते।सीयुटि।संगंसीष्ट।एकादेशे।संगंस्यन्ते।एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नप्राप्नोति।सिद्धंतुगमेरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।गमेरात्मनेपदेनसमानपदस्थस्यइड्नभवतीतिवक्तव्यम्॥नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥वृतादिप्रतिषेधेच।किम्।कृत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।विवृत्सिता।विवृत्सितुम्।विवृत्सितव्यम्।तत्तर्ह्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।अविशेषेणवृतादिभ्यइट्प्रतिषेधमुक्त्वाआत्मनेपदपरइड्भवतीतिवक्ष्यामि।आत्मनेपदपरवचनेतत्परसीयुडेकादेशेषुइड्वचनम्।आत्मनेपदपरइड्वचनेतत्परसीयुडेकादेशेष्विड्वक्तव्यः।तत्परपरेतावत्।विवर्तिषिष्यते।सीयुटि।वर्तिषीष्ट।एकादेशे।वर्तिष्यन्ते।वर्धिष्यन्ते।सिद्धंतुवृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येड्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।वृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येड्भवतीतिवक्तव्यम्।चतुस्तासिकृपिग्रहणानर्थकंच।चतुर्ग्रहणंचानर्थकम्।सर्वेभ्योवृतादिभ्यःप्रतिषेधइष्यते।तासिग्रहणंचानर्थकम्।किंकारणम्।निवृत्तत्वात्सकारस्य।निवृत्तंसकारादाविति।तास्ग्रहणेचेदानींमक्रियमाणेकृपिग्रहणेनापिनार्थः।एषोऽपिहिवृतादिःपञ्चमः।भवेत्कृपिग्रहणंनकर्तव्यम्।तास्ग्रहणंतुकर्तव्यम्॥

नवृद्भ्यः॥सिद्धंत्विति।तेनपरस्मैपदलुक्यपिप्रतिषेधोभवति।विवृत्सत्वमिति।अन्यथानलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधःस्यात्।विवृत्सिन्नीयतइत्यत्रतुपूर्ववदात्मनेपदस्यबहिरङ्गत्वादिडभावः॥चतुर्ग्रहणंचेति।कृपूसामर्थ्यइत्यस्यानन्तरंवृत्करणंपठ्यतेतद्वृतादीनांवृतादीनांचसमाप्त्यर्थंभविष्यति।एकस्यानेकप्रयोजनाविरोधात्।सर्वेभ्यइति।संकल्प्यमानीत्यादौकृपेरपीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भवेत्तासिग्रहणमिति।क्रुपिग्रहणाकरणपरमेतन्नतुतासिग्रहणंकरणपरम्।तथाचास्यापिप्रत्याख्यानंकरिष्यते।परस्मैपदेष्वितिव
र्तत इति।वृतादीनामनुदात्तेत्वात्स्यसनौविहायक्रुपेस्तासिंचार्द्धधातुकं वलादिपरस्मैपदंपरंनास्ति।एतच्चयथान्यासाश्रयेणोच्यते।
यदात्वात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येड्भवतीत्युच्यते।तदापरस्मैपदेष्विति नानुवर्त्यमिति।सइत्येतदवश्यमनुवर्त्यंतस्मिन्ननुवर्तमाने
तासिचेत्सपिकर्तव्यम्।क्रुपइत्येतत्तुनकर्तव्यंक्रुपेरन्येभ्योवृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदपरत्वादिटोभावात्॥उपदे॥तासाविति।तासावि
डभावेसत्यत्वतस्यलिप्रतिषेधेविधीयमानद्वल्यर्थः।सिद्धंत्विति।उपदेशग्रहणेनद्वयंसंबध्यते।उपदेशेयोऽत्वान्हलादिश्चेति।नचघ

यद्यितत्सकारादाविति नतच्छक्यंनिवर्तयितुम्।तव्यपिहिप्रसज्येत।वर्तितावर्धिता।तास्ग्रहणेचेदानींक्रिय
माणेक्रुपिग्रहणमपिकर्तव्यम्।अन्येभ्योपिवृतादिभ्यस्तासौमाभूदिति।भवेत्तासिग्रहणंकर्तव्यम्।क्रुपिग्रहणंतु
नैवकर्तव्यम्।अन्येभ्योपिवृतादिभ्यःतासौकस्मान्नभवति।परस्मैपदेष्वितिवर्तते।क्रुपेरेवचतास्परस्मैपदपरः
नान्येभ्योवृतादिभ्यः।यद्येवंतास्ग्रहणेनापिनार्थः।तृचिकस्मान्नभवति।परस्मैपदेष्वितिवर्तते॥उपदेशेऽत्वतः॥
तासावत्वत्प्रतिषेधेघसेःप्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात्।तासावत्वत्प्रतिषेधेघसेःप्रतिषेधःप्राप्नोति।जघसिथ।
किंकारणम्।अकारवत्त्वात्।सोऽप्यकारवान्।सिद्धंतुहलादिग्रहणात्।सिद्धमेतत्।कथम्।हलादिग्रहणंकर्त
व्यम्।तच्चावश्यंकर्तव्यम्।अद्यशीप्रयोजयतः।अद्यशीतावन्नप्रयोजयतः।किंकारणम्।तासावनिडित्युच्यते।से
टौचेमौतासौ।अज्व्यभूतर्हिप्रयोजयतः।अज्व्यभूवापिनप्रयोजयतः।तासौनित्यानिटइत्युच्यते।विभाषितेटावे
तौ।आदिस्तर्हिप्रयोजयति।आदिथ।क्रियमाणेपिवैहलादिग्रहणेअत्रप्राप्नोति।जघसिथ।एषोपिहलादिस्तस्यचाभा
वात्तासौ।तासावनिटइत्युच्यते।नचघसिस्तासावस्ति।ननुचयस्तासौनास्ति।अनिडप्यसौतासौभवति।नैवंविज्ञाय
तेयस्तासावनिडिति।कथंतर्हि।यस्तासावस्तिअनिट्चेति।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते॥

सिराद्युपदेशेहलादिः।अज्व्यभूत हींति।अभूव्याप्तावित्यस्यानुदात्तेत्वात्सत्यभावादुपन्यासोऽयुक्तः।क्रियमाणेऽपीति।यद्यपि
स्यान्नुपदेशेघसिर्हलादिर्नभवतितथापिस्वोपदेशेहलादिरेव।तस्यचाभावादिति।उपमानेदृष्टानांधर्माणामुपमेयेभूतानांभाविनां
वासंप्रत्ययः।तत्रतास्वत्यलिनेट्भवतीत्युच्यमानेयदिघसिस्तासौस्यात्तस्यलिनिषेधोऽतिदिश्येत।यतस्तुतासौनास्तिततोस्यता
सावनिट्त्वमशक्यंप्रतिपत्तुमितिथल्यतिदेशोनप्रवर्तते।अनिड्प्यसाविति।असत्वादेवेडभावात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्तम्यर्थइति।तासाविवतास्वदित्यौपश्लेषिकमधिकरणमाश्रीयते।तासौपरतःपूर्वस्ययथेण्नभवतितथाथल्यपीत्यर्थः।ननुचा
स्यस्थान्यदिस्तासावस्तिसचानिड्इतितदादेशस्यापिस्थानिवद्भावात्तस्यानिट्त्वेस्याताम्।नैतदस्ति।स्थानिवद्भावःशास्त्रीयेष्वेव
कार्येषुप्रवर्तते।नचतासौसत्त्वंशास्त्रीयंकार्यम्।अतएववव्येस्थस्तुवयिथेतिप्रतिषेधाभावः।क्रमेरपिचक्रमितेतिभाष्यम्।नहि
तासौनित्यानिट्क्रमिः।आत्मनेपदइड्भावात्परस्मैपदेसेट्त्वात्॥ऋतो॥गुणोक्तइति।जहर्थेत्यादौनह्ययमजन्तोनाप्युपदेशेऽ
त्वात्।असतिनियमइति।जहर्थेत्यादावित्प्रतिषेधार्थएवयोगोऽस्त्वितिभावः।तत्रपचादिभ्यइति।पूर्वयोगाभ्यांपचादिभ्यस्थलि
नित्येप्रतिषेधेप्राप्तेपक्षेइड्विधेयः।जहर्थेत्यादौचनित्यःप्रतिषेधइष्यते।तत्रभारद्वाजस्येतिवचनात्।सूत्रान्तरानुसन्धानादिकल्पः

सप्तम्यर्थेऽपिवैवतिर्भवति।तद्यथा।मथुरायामिवमथुरावत्।पाटलिपुत्रइवपाटलिपुत्रवत्।एवंतासाविव
तास्वत्॥ऋतोभारद्वाजस्य॥किमर्थमिदमुच्यते।नअचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यमित्येवसिद्धम्।एवंतर्हिनिय
मार्थोऽयमारम्भः।ऋतएवभारद्वाजस्यनान्यतोभारद्वाजस्येति।क्वमाभूत्।ययिथववियेति।ऋतोभारद्वाजस्ये
तिनियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य।ऋतोभारद्वाजस्येतिनियमानुपपत्तिः।किंकारणम्।अप्राप्तत्वात्प्र
तिषेधस्य।गुणोक्तेरपरत्वेचानजन्तत्वात्प्रतिषेधोनप्राप्नोति।असतिनियमेकोदोषः।तत्रपचादिभ्यइड्वचन
म्।तत्रपचादिभ्यइड्वक्तव्यः।पेचिथशेकिथेति।यदिपुनरेवंभारद्वाजःपुरस्तादपकृष्येतअचस्तास्वत्थल्यनि
टोनित्यंभारद्वाजस्य।उपदेशेऽत्वतःभारद्वाजस्य।ततःऋतः।भारद्वाजस्येतिनिवृत्तम्।सिध्यत्येवमपितुभारद्वाजः
स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितोभवति॥

प्राप्नोति।नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह।यदिपुनरिति।पूर्वयोगेभारद्वाजग्रहणंकृत्वातदेवद्वितीयेयोगेऽनुवर्त्यते।स्वस्मा
न्मतादिति।भारद्वाजस्यमतंपेचिथपपिथेतिद्वयंभवत्येव।अन्येषांतुमतम्।पपक्थपपाथेतीडभावः।न्यासविपर्ययेतुमतविप
र्ययःप्रदर्शितःस्यात्।ननुचनित्येषुशब्देषुविकल्पितेविधौविकल्पमात्रंप्रदर्शयितव्यम्।तत्रकस्यकिंमतंयत्प्रच्यावितंस्यात्।उच्य
ते।विकल्पप्रतिपादनायवाग्रहणेएवकर्तव्येपूजार्थमाचार्योपादानम्।साचैवंपूजाभवति।यदियेनाचार्येणयःशब्दःस्मृतःसतेनैव
स्मृतत्वेनोपदिश्यते।एवंहितस्यसर्वत्वेनप्रमाणत्वेनस्तुतिःकृताभवत्येवंचाङ्गार्ग्यगालवयोरित्यादावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति।
विकल्पस्यैकाचार्योपादानेनापिसिद्धत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योगविभाग इति। ततश्च हरत्यादीनां गुणापरपरत्वयोरनजन्तत्वेऽप्युपदेशे जन्तत्वात्सिद्धे प्रतिषेधे अस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः। आदेशोपदेशोऽप्याश्रीयते न तु स्थान्युपदेश एवेति अजन्तादेशस्य वीशब्दस्य च सिङादेशस्य च रत्वो विकल्पस्य स्हलि भवति। विवेथ विवयिथ। आचरिथ आचरिथ॥ बभू॥ रग्रहणमिति। एकदेशाक्षेपद्वारेण वर्थशब्दसमुदाय एवाक्षिप्यते॥ वसे॥ किमर्थमिति। यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च प्रतिषेधस्य निवर्तकः तत इदं नियमार्थम्। अथ प्रकृत्याश्रयस्यैव ततो नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते

एवं तर्हि योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे। ततः अत्वतः। अत्वतश्चोपदेश इति॥ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे॥ रग्रहणं किमर्थम्। न क्रसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येव सिद्धम्। एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः। निगम एव यथा स्यात्। क्व माभूत्। ववरिथ॥ वस्येका जाद्घ। साम्॥ किमर्थमिदमुच्यते। वस्येकाजाद्घसां वचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। वसौ एकाजाद्घसामेव। क्व माभूत्। बिभिद्वान्। किमुच्यते नियमार्थमिति। न पुनर्विध्यर्थमपि स्यात्। प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति नेड्वशि कृतीति। क्व चैवायं वशादिश्च। एवं तर्हि क्रसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येतस्मान्नियमादत्रेड्भविष्यति। नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्स सप्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः। उभयोः सप्रत्यारम्भः कथं ज्ञायते। वृङ्वृञोर्ग्रहणात्। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इमौ वृङ्वृञौ उदात्तौ। तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति। पश्यति त्वाचार्य उभयोः सप्रत्यारम्भ इति। ततो वृङ्वृञोर्ग्रहणं करोति। न खल्वपि कश्चिदुभयथा प्रतिषेधः। प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च। तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवति एवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति। अथ यावता वसावेकाजाद्घसिभ्य इड्भवितव्यम्। को न्वत्र विशेषः। नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहो पुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति। वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ॥

विध्यर्थमित्युभयसंभवात्प्रश्नः। न खलु कश्चिदिति। उभयथैकाजाद्घसिभ्य इडा वसोर्भाव्यं नान्येभ्यो बिभिद्वानित्यादावित्यर्थः। आहोपुरुषिकामात्रमिति। अहो अहं पुरुष इति यस्याभिमानः सोऽहोपुरुष उच्यते। यथा पर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो बभूवुरित्युक्तम्। तस्य भावो मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। क्वचिदभिप्रायेणैतदुच्यते। न खलु कश्चिद्विशेष इति। अन्यत्र विशेषोऽस्त्येव। यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रतिषेधस्य स्यात्। ततो शुश्रुविवेत्यादौ श्र्युकः कितीति प्रतिषेधः स्यात्। वृग्रहणं च क्रादिसूत्रे व्यर्थं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः क्रादिनियमेन निवर्त्यत इति सूत्रमिदं नियमार्थमेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथैकाज्ग्रहणमिति। क्रियमाणमप्येकाज्ग्रहणमनिष्टनिवृत्तये नालमिति मत्वा प्रश्नः। बिभिद्वानिति। कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यपि नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वादिण् न भवतीति परिहारो ऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावान्नोक्तः। तथा हि द्विर्वचनस्यावकाशः। पपाचेति। इटो ऽवकाशो ऽत्र कृते द्विर्वचने एकाच्त्वं पेचिवान् आदिवानिति। बिभिद्वानित्यादौ तु नित्यत्वाद् द्विर्वचनं पूर्वम्। जागर्तेरिति। उषविद्जागृभ्यो ऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वादामो जागर्तेः परः कसुः। चिरिजिरिचकास्यादिभ्यस्तु कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति आमाभाव्यमिति कसोः परस्यासंभवः। जागृवांसइति। द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। नदरिद्रातेरिति। दरिद्रातेरनित्यआमित्यात औणलइति ओकारे विधातव्ये औकारविधानेन

अथैकाज्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। बिभिद्वान्। चिच्छिद्वानिति। क्रियमाणे ऽपि वै एकाज्ग्रहणे अत्र प्राप्नोत्येषो ऽपि ह्येकाच्। एवं तर्हि कृते द्विर्वचने एकाच्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात्। नहि कश्चिदकृते द्विर्वचने अनेकाजस्ति। यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते। ननु चायमस्ति जागर्तिः। जागृवांसो ऽनुग्मन्। यत्तर्ह्याकारग्रहणं करोति। नहि कश्चिदकृते द्विर्वचने आकारान्तो ऽनेकाजस्ति। ननु चायमस्ति दरिद्रातिः। न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तमेतत्। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यस्तेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धो ऽसाविड्विधौ। एवमपि भूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत। आकारान्तो यो भूतपूर्वइति। एकाज्ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम्। ननु चोक्तं जागर्त्यर्थमेतत्स्यात्। नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति ॥

ज्ञापितमोकारस्य प्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवं भवत्यौकारस्य तु विश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवृततरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः। तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां ययाविवादि सिध्यति। ददरिद्राविति त्वाकारलोपेन सिध्यति। तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्यादामो ज्ञापयति। सिद्धो ऽसाविड्विधाविति। क्वचित्तु सिद्ध सिद्धइति पाठः। सिद्धश्चासौ सिद्धइति विशेषणसमासो ऽत्यन्तसिद्धइत्यर्थः। एकेन सिद्धशब्देन सामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः। एवमपीति। सांप्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाचआकारान्तस्याभावाद् दरिद्राग्रहणे कर्तव्ये लाघवार्थमाद्ग्रहणं स्यादिति नैकमुदाहरणमाद्ग्रहणं प्रयोजयतीति नोक्तम्। नैकमुदाहरणमिति। ऊर्णोतेर्गुणवद्भावादेकाच्त्वादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जागर्तेर्णेति। सूत्रमिदं नियमार्थम्। तत्र यद्यस्य जागर्तिरेव निवर्त्यः स्यात्तस्यैव साक्षात्प्रतिषेधं कुर्यात्। लघीयसी हि साक्षात्प्रतिपत्तिः। नच दरिद्रातिर्द्वितीयो निवर्त्योऽस्यांह्यवस्थायामाद्ग्रहणस्याकृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थत्वाद्भूतपूर्वान्ताकाराश्रयात्स्यादेवततइडागमः। यदा त्वेकाज्ग्रहणे न कृतद्विर्वचनाएकाचो गृह्यन्ते तदाद्ग्रहणं कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थं पपिवानिति। सांप्रतिकाकारान्तसद्भावे भूतपूर्वगतिरयुक्ताश्रयितुम्। अथ घसिग्रहणमिति। द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। तत्र घस्लृ वस इति स्थिते घसिभसोर्हलि चेति परमप्युपधालोपं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा द्विर्वचनं भवति। तत्र कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुपधालोपस्ततः कृतद्विर्वचन एकाज्भवतीति सिद्ध इडागम इति मत्वा पृष्टः। इतरस्तु स्थानिवद्भावस्यास्पूर्वविप्रतिषेधो नाश्रितस्ततः परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधालोपे कृत एकाच्त्वाभावान्न द्विर्वचनं स्यान्नापी

यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्तेर्णेत्येव ब्रूयात्। अथ घसिग्रहणं किमर्थम्। न एकाच इत्येव सिद्धम्। घसिग्रहणमनच्कत्वात्। घसिग्रहणं क्रियते। लोपे कृतेऽनच्कत्वादिण्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यमिट् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिडागमः। नित्यो लोपः। कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि। इडपि नित्यः। कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। अनित्य इट्। न हि कृते लोपे प्राप्नोति। किं कारणम्। अनच्कत्वात्। एवं तर्हि द्विर्वचने कृतेऽभ्यासे योकारस्तदाश्रय इड्भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। द्वित्वाल्लोपस्य परत्वाद्द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। लोपेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। घसिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। कथम्। वचनादिड्भविष्यति। इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति। यद्यपि परत्वाल्लोपः। स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति ॥

डागम इति मत्वाह। घसिग्रहणमनच्कत्वादिति। नित्यो लोप इति। हल्यचि च विधानादिट्तु लोपे कृतेऽनच्कत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। इडपि नित्य इति। कृते द्विर्वचने उपधालोपे चाभ्यासाकाराश्रयेणैकाच्त्वात्। स्थानिवद्भाववाद्याह। अनित्य इडिति। पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह। एवं तर्हीति। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति सर्वत्र नाश्रीयत इति स्थानिवद्भावादनेकाच्त्वमिति निन्दनीयम्। स्थानिवद्भाववाद्याह। न सिध्यतीति। परत्वादिति। नित्यत्वादित्यपि बोद्धव्यम्। वचनादिति। अपवादत्वादिति न बोद्धव्यम्। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपद्विर्वचनयोरिटा बाधप्रसङ्गात्। किं तु क्रमः प्रदर्श्यते। घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसङ्गित्वादिडागमो नित्यः। कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तनात्सावकाशश्च लोपोऽपि नित्यः। तत्र परत्वादिडागमः ततो लोपः ततो द्विर्वचनमिति रामः ९८
सिद्धं जक्षिवानिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभाषाग्रहणविदं विशाम्॥ ह्रशेरितिवर्ततइति। विभाषासृजिदृशोरित्यतः इड्ग्रहणमिति योगप्रयोजनाभावादुल्लङ्घ्य व
लेकाजाद्गुणामित्यत्र विभाषाग्रहणसंबद्धं दृशिग्रहणमनुवर्तते॥ यमरमनमातांसक्च॥ किमुदाहरणमिति। वृत्तिकारैरेकवचनान्तान्युदा
हरणान्युपन्यस्तानि। तत्र विशेषं सगिटोरबुध्वा पृच्छति। इतरस्तु वृध्यभावं स्वरे च विशेषमत्वैकवचनमेवोदाहरति। अयंसीदिति। अयंसिष्टा
मिति। न केवलमत्र वृध्यभावो विशेषो यावत्सगिटोः श्रवणमपि। माहियासीदिति। अयासीदित्यत्राट् स्वरो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थो माङ्प्र

विभाषागमहन॥ दृशेश्चेतिवक्तव्यम्। दृदृश्वान्। दृदृशिवान्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। दृशेरितिवर्त
ते॥ ऋद्धनोः स्ये॥ स्वरतेर्वेट्त्वादतः स्येविप्रतिषेधेन। स्वरतिलक्षणाद्धा वचनाद्धृतः स्ये इत्येतद्भवतिविप्र
तिषेधेन। स्वरतिलक्षणस्य वा वचनस्यावकाशः। स्वर्ता। स्वरिता। ऋतः स्य इत्यस्यावकाशः। करिष्यते। हरिष्यते।
इहोभयं प्राप्नोति। अस्वरिष्यत्। ऋतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ यमरमनमातांसक्च॥ किमुदाहरणम्। अ
यंसीत्। व्यरंसीत्। अनंसीत्। अयासीत्। अवासीत्। नेदमस्ति। नास्त्यत्र विशेषः सतिवाइट्यसतिवा। इदंतर्ह्ययंसिष्टा
मयंसिषुः। व्यरंसिष्टां व्यरंसिषुः। अनंसिष्टामनंसिषुः। अयासिष्टामयासिषुः। अवासिष्टामवासिषुः। इदं चाप्युदाहरण
म्। अयंसीत्। व्यरंसीत्। अनंसीत्। अयासीत्। अवासीत्। ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सतिवाइट्यसतिवेति। अयमस्तिवि
शेषः। यद्यत्रेण्नस्याद्वृद्धिः प्रसज्येत। इटिपुनः सतिनेटीति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। माभूदेवं ह्म्यन्तानामित्येवं भवि
ष्यति। अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते। तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम्। अधाक्षीदित्येवमर्थम्। आकारान्तस्यापि पदपूर्वमए
कवचनउदाहरणम्। माहियासीत्। यद्यत्रेण्नस्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत। इटि पुनः सत्युक्तमेतत्। अर्थ
वत्तु सिचश्चित्करणसामर्थ्यादिट उदात्तत्वमिति। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति॥ ईशः से॥ ईडज
नोर्ध्वे च॥ किमर्थो योगविभागः। नईशीडजनां स्ध्व इत्येवोच्येत। दृशोध्वेमाभूदिति ॥

योगः हि शब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः। इट् सत्याद्युदात्तं पदं स्यात्। सति तु तस्य सिज्वत्त्वादुदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनो दा
त्त इत्यन्तोदात्तं पदं भवति तत्रादिः सिचोन्यतरस्यामिति पक्षआद्युदात्तं पदं पक्षेअन्तोदात्त म् एतच्चानिटः पित उपसंख्यानमित्युपसंख्या
नमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तम्। तेन यथा माहिकार्षमित्यत्र पर्यायेणाद्यन्तयोरुदात्तत्वं भवत्येवं माहियासीदित्यत्रासत्यपीटि भविष्यतीती
टोभावाभावयोः स्वरे भेदाभावः॥ ईशः से॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयतितराम्। श्रीवक्रतुण्डो जयतितराम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इष्यतइ्र्टशिध्वेइति। एतदर्थमेव चकारेणेशिरनुकृष्यते। ईडजनोस्तर्हीति। कथंपुनरीडजनोस्ध्वेचेतिसूत्रपाठेयोगविभागेनेडजनोः
सेशब्देइदृशक्यतेनिवर्तयितुम्। उच्यते। चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौसेशब्दइतिदृष्टिसिद्धेईशःसइतिनियमार्थंविज्ञायते। ई
शेरेवसेशब्दइणन्तीडजनोरिति। सइति। पासःसइत्यस्यानुकरणंसुपांसुलुगितिसप्तमीलुकानिर्दिष्टस्मादिष्यतइति। नचानिष्टार्थो
योगविभागः। जनिषइति। व्यत्ययेनश्यप्तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक्छान्दसत्वादुपधालोपाभावः। जायसइत्यत्रतुनित्यत्वाद्विकरणे
कृतेतेनव्यवधानादिडभावः। ईशेस्तर्हिस्वेमाभूदिति। चकारेणेशेरनुकर्षणात्। सकारादौध्वशब्देचेटःसिद्धेईशःसइतिनियमःक्रि
यते। ईशेःसेशब्दएवसकारादाविण्नान्यस्मिन्सकारादाविति। यद्यप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिस्वशब्दःसेशब्दएवभवतितथा
प्यन्यस्यसकारादेर्भावस्यासंभवादन्यत्वमाश्रित्यस्वशब्दोव्यावर्त्यते। सेतर्हीति। ईडजनोस्ध्वेचेत्यनेनसर्वसकारादेरिटिविहिते

इष्यतेईशिध्वेइति। ईडजनोस्तर्हिसेमाभूदिति। इष्यते ईडिषे। जनिषे। ईशेस्तर्हिस्वेमाभूदिति। इष्यते। ईशिषेति।
सेतर्हियःस्वशब्दःतत्रयथास्यात् क्रियासमभिहारेयःस्वशब्दःतत्रमाभूदिति। अत्रापीष्यतेसभवानीशिषेशिषे
त्येवायमीष्टइति। आतश्चेष्यते। एवंह्याहसिद्धंतुलोणमध्यमपुरुषैकवचनस्यक्रियासमभिहारेद्विर्वचनादिति॥
अतोयेयः॥ किंसार्वधातुकग्रहणमनुवर्ततउताहोन। किंचार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्यकारात्परोयाशब्दःआर्धधा
तुकमस्ति। ननुचायमस्तिचिकीर्ष्याज्जिहीर्ष्यात्। लोपोत्रबाधकोभविष्यति ॥

ईशःसइत्यनेननियमःक्रियतेसेशब्दएवसकारादावितितेनेशिषइत्यत्रभवति। ईशिषेत्यत्रापिस्वानिवद्भावाद्यस्तुलोटएवस्वानेस्व
शब्दोनासौसेशब्दइतिव्यावर्त्यते। अत्रापीति। लोट्धर्मिणोहिस्वौलोटोभवतइत्युक्तम्। तेनयथान्यलोडादेशस्यस्वशब्दस्यसेग्रहणेन
ग्रहणादिड्भवत्येवंक्रियासमभिहारेसमुच्चयेचलोडादेशस्यस्वस्य। अत्रैवार्थेवार्तिककारवचनंसाक्षित्वेनाह। आतश्चेष्यतइतितदे
वंदोषवान्गुरुश्चयोगविभागइत्येकएवयोगःकर्तव्यः। ईडीशिजनीनांसेध्वयोरिति। अतो॥ केषांचिदतोयाइतिसकारान्तानुकरण
त्वात्पाठोऽन्येषांतुसौत्रत्वान्निर्देशस्ययलोपस्यासिद्धत्वानाश्रयणादतोयेयइति। किंचार्थइति। आचार्यदेशीयआह। प्रयोजनाभी
नाद्यधिकारानुवृत्तिरितिमन्यते। आचार्यआह। बाढमर्थइति। चोदकआह। यद्यकारादिति। किंतुनास्तीतिभावः। चिकीर्ष्यादिति। लिङ्
शिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा। लोपोत्रेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्योलोपः इयादेशस्तुलोपेकृतेऽनकारान्तत्वान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरस्त्वियादेशस्य सावकाशत्वे लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यथेति मत्वाह। किं तर्हीस्मिन्निति। सयथैवेति। न च येन नाप्राप्तिन्या
येन दीर्घस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुम्। यस्मात्सार्वधातुके विधीयत इति सिद्धान्तः। तथा च ज्ञाजनोर्जा इत्यत्र वक्ष्यते। जानातीत्यत्रा
प्यतो दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यतीति। यदि तिङि दीर्घो विधीयेत कथं जानातीत्यत्र स्यात्। यत्तु वक्ष्यते तिङीत्येवं तदितिना सो सि
द्धान्तः मध्येपवादादूत्यनाश्रित्यैतदुक्तं तस्मिन्नाश्रीयमाणे लोपमेवेयादेशो बाधेत न दीर्घम्। दीर्घस्तु परत्वात्स्यादिति सर्वथा सार्व
धातुकानुवृत्तिः सप्रयोजना॥ आने॥ मुकीति। पूर्वान्तकरणे दोष इत्यर्थः। अदुपदेशादिति स्वरो न सिध्यति। अग्निचित्वानित्यादौ ह्रस्व
नुड्भ्यां मतुबित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति दूषयित्वाह हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परि

किं तर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम्। पचेत्। यजेत्। अत्राप्यतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स यथैवेयादेशो दीर्घत्वं
बाधत एवं लोपमपि बाधेत। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम्॥ आने मुक्॥ मुकि स्वरे दोषः। मुकि सति स्वरे दोषो
भवति। पचमानो यजमानः। मुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति। ननु चायं मुगदुपदेशभक्तः अदुपदेशग्र
हणेन ग्राहिष्यते। न सिद्ध्यत्यङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गम्। सोयं संघातभक्तोऽशक्योऽदुपदेशग्रहणे
न ग्रहीतुम्। एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते च किं स्वरे दोषो भवति। पचमानो यजमानः। मुकाव्यवहितत्वादनुदात्त
त्वं न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ दीर्घप्रसङ्गः। यदि परादिः क्रियते अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति।
नैष दोषः। तिङीत्येवं तन्न सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं मुकि स्वरे दोष इति। परिहृतमेतत्। अ
दुपदेशभक्तः अदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते। ननु चोक्तमङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोयं संघातभक्तः अशक्यः अदुप
देशग्रहणेन ग्रहीतुमिति। अथायमङ्गभक्तः स्याद्गृह्येत अदुपदेशग्रहणेन। बाढं गृह्येत। अङ्गभक्तस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्॥

भाषाभाष्यकारेण व्यवस्थापितेति व्यवधानेव मुगागमः। ननु चायमिति। अकार उपदेश इत्याश्रीयते न त्वकारान्त उपदेश इति मु
कृचाकारमात्रभक्त इति व्यवधानाभावः। अङ्गस्येति अङ्गाधिकारादङ्गस्य मुग्विधीयमानोऽङ्गमेव न व्यवदधाति अवयवान्तरं तु व्य
वदधात्येव। एवं तर्हीति। ककारमनुबन्धमकृत्वा विकरणवदकारान्तादङ्गात्परआने परतो मध्येमः करिष्यते। मुकेति। यथान्यासा
श्रयेणोक्तमभक्तत्वान्मकारेणेति युक्तं वक्तुम्। एवं तर्हीति। आनस्य मुडिति सूत्रन्यासेन। तिङि इत्येवं तदिति। मुटि क्रियमा
णे सार्वधातुकमननुवर्त्य तिङीत्यनुवर्त्यमेवेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चमीनिर्दिष्टमिति। पूर्वसूत्रएवातदित्यनेनाङ्गं नविशेषितमितितदन्तविध्यभावइत्युक्तंभवति। तेनाङ्गस्ययोकारस्तस्मात्स
रस्यपासइपूइत्यङ्गं यथापूर्वसूत्रेविशेषणंतथेहापीत्यङ्गावयवस्याकारस्यानेमुग्भवति। तत्प्रकृतमिति। विशेष्यंतत्प्रधान
मेवेत्यर्थः। आनइत्येषेति। अकृतार्थासप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठींप्रकल्पयतिनतुपञ्चमीसप्तम्याः। यद्येवमङ्गस्या
तइतिसमानविभक्तित्वात्तदन्तविधिप्रसङ्गः। नैषदोषः। विशेषणविशेष्यभावेकामचारादङ्गे नातोविशेषणात्ततोमुगकारमात्र
मकृत्वानव्यवधायकः। यद्यपिमुकिकृतेऽध्यर्धमात्रोकारस्तथाप्युपदेशग्रहणादुपदेशेमात्रिकत्वाग्रयःस्वरःप्रवर्तते। तथा
चपचावइत्यादौदीर्घेऽपिकृतेभवतिपचमानइत्यादौत्वातोङितइतिइयादेशाभावोऽतइतितपरकरणात्। अष्टनः। सौत्रत्वान्नि
र्देशस्याल्लोपोऽनइत्यकारलोपोनकृतः। समानविचारत्वात्प्रकरणान्तरविहितमपिअनुनासिकस्थानिकमाकारमिहैवोपन्यस्य

अतोयेयइत्यत्रअकारग्रहणंपञ्चमीनिर्दिष्टंअङ्गस्येतिचषष्ठीनिर्दिष्टंतत्राशक्यंविविभक्तित्वादतइतिपञ्च
म्याअङ्गं विशेषयितुंतत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते। एवमपिषष्ठ्यभावान्नप्राप्नोति। आनेइत्येषासप्तम्यतइतिपञ्च
म्याःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मिन्निितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति॥ अष्टनआविभक्तौ॥ अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरत
म्यादनुनासिकप्रसङ्गः। अष्टन्जनादिपथिमथ्यात्वेषुआन्तरतम्यादनुनासिकःप्राप्नोति। अष्टाभिःआष्टाभ्यःजातःजा
तवान्‌पन्थाःमन्थाः। सिद्धमनण्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनण्त्वात्। कथमनणत्वम्। अणसवर्णान्नगृह्णातीत्यु
च्यतेनचआकारःअण् ॥

ति। अष्टन्निति। यत्रतपरत्वमस्तितत्रतपरस्तत्कालस्येतिवचनाद्गुणान्तरयुक्तस्यतत्कालस्यग्रहणात्स्थानेन्तरतमइतिवचना
च्चानुनासिकस्थानेऽनुनासिकएवाकारःप्राप्नोति। यत्रापितपरत्वाभावः तत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्चह्रस्वप्लुता
ग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्तिप्रसङ्गेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः। सिद्धमनण्त्वादिति। अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राण
ग्रहणेनप्रत्याहारसन्निविष्टाअकारादयोगृह्यन्तेनत्वाकारादयोऽसन्निविष्टत्वान्नचप्रत्याहारेऽकारादिभिराकारादयोगृह्यन्ते।
नाप्यणुदित्सूत्रेऽङ्गेषुस्वात्मनिचग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तनात्स्वात्मनिक्रियाविरोधाच्चग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च। क
थमनणत्वमिति। अकारेणगृह्यमाणआकारोऽणभवतीतिसत्वाप्रश्नः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। अणसवर्णान्निति। अनणत्वादेव
भाव्यमानोऽणसवर्णान्नगृह्णातीतिपरिहारोनोक्तः। ग्राह्यासद्भावाच्चान्तरतमपरिभाषानोपतिष्ठते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उच्चारणसामर्थ्यादिति। यद्यनुनासिकोऽभविष्यत्स एवोदचारयिष्यतइति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्रवर्तते। तत्र पूर्वः प
रिहारोऽण्‌शब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः उत्तरस्तु जनाद्याकाराभिप्रायेण। चोदकस्तु विषयविभागमबुध्वाह। नैतौ स्त इति। कथं तर्ही
ति। अणितिच तत्रानानुवर्तते। उत्तरार्थमिति। इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिक उत्तरत्र कर्तव्य इति लाघवाय्यानुनासिकोच्चार
णं स्यादित्यर्थः। इतरः स्वाभिप्रायमाह। एवं तर्ही ति। अष्टन आत्वेन द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यात्वे किंतु विषयविभागेन। एक इति। यद्य
पि द्वावेतौ परिहारौ वा शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथापि समुदायापेक्षयासंभवापेक्षयाचैवमुक्तम्। अथवैको सहायः क्वचित्किञ्चिद्न्य
निरपेक्षः परिहार इत्यर्थः। स एवाह। यद्येवमिति। यदि भवान्संमन्यते परिहारसमुदायेयथासंभवमवयवौ परिहारत्वेन तदा

उच्चारणसामर्थ्याद्वा। अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यति। नैतौ स्तः परिहारौ यत्तावदुच्यतेऽनण्त्वादिति न
ब्रूमः अण्सवर्णान्गृह्णातीति। कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति। यदप्युच्यते। उच्चारणसामर्थ्यादिति। अस्त्यन्यदुच्चा
रणे प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थं रायो हलीति। एवं तर्हि नेमौ पृथक् परिहारौ। एकपरिहारः। एक परिहारोऽयं सिद्धमनण्त्वादुच्चार
णसामर्थ्याद्वेति। इह तावदष्टाभिः अष्टाभ्य इति। अनण्त्वात्सिद्धम्। जातः जातवान्। पन्थाः मन्थाः उच्चारणसामर्थ्या
त्सिद्धम्। यद्येवं पृथक् परिहारयोरपि न दोषः। यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादे
शग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। हलीत्यनुवर्तते। न चादेशो हलादिरस्ति। तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्ना
सिकम्॥ यो ऽचि॥ अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः॥ शेषे लो
पः॥ शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

समुदायकल्पनयानार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते॥ युष्म॥ हलीति वर्तत इति। रायो हलीत्यतः। न चादेशो हला
दिरिति। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यसादेशो न तु भ्यमिति भावः। तदेतदिति। उत्तरत्रोपयुज्यते। यो ऽचीति यत्वमादेशे ऽजादौ मा भूत् त्वमहमि
त्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च॥ यो ऽचि॥ यत्वमुत्सर्ग इति। अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गो हलादौ त्वात्वम
पवाद आदेशे तु लोप इत्यसंकरेणात्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति। अज्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं
कर्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्ग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्॥ शेषे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 अविशेषेणेति। विभक्ताविस्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति। तस्यानादेशे विभक्तौ यत्वमपवादो यत्व

स्यापि हलादावात्वमिति विशेषग्रहणं पूर्वत्र चाज्ग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः। तस्याजादाविति। हलादावात्व

विधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत्॥ सपर्य॥ अयमन्तशब्द इति। अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम्। क्वचिदन्तर्भूतान्तार्थो

न्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः क्वचिदनन्तर्भूतान्तार्थ इत्यर्थः। मर्यादान्तमिति। मर्यादायाः क्षेत्रावयवत्वात्क्षेत्रे ऽन्यपदार्थे ऽनुप्रवेशः।

नद्यन्तमिति। नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थे ऽनुप्रवेशाभावः पर्यन्तशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सह तेन वर्तत इति परिग्रह

णं कृतं तेन युष्मअस्मद्इत्येतयोरादेशा भवन्ति। युष्मअस्मद्इत्येतयोः। सर्वत्रेति। अन्तशब्दो ऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः सम्

कथमविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्य अजादौ यत्वमपवादः हलादावात्वम्॥ सपर्यन्तस्य॥ परिग्रहणं शक्यमक

र्तुं मान्तस्येत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात्। कथम्। अयमन्तशब्दः अस्त्येव सह

तेन वर्तते। तद्यथा मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रं सह मर्यादयेति गम्यते। अस्ति प्राकृतस्माद्वर्तते। तद्यथा नद्यन्तं दे

वदत्तस्य क्षेत्रमिति प्राग् नद्या इति गम्यते। तद्यः सह तेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत। नैतदस्ति प्रयोज

नम्। सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते। अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति। नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृ

त्वा प्राङ्नद्या इति गम्यते। अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्ये त्युच्यमाने ॥

दायः समासार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थे ऽन्तर्भावः। नद्यन्तं क्षेत्रमित्यत्र त्वन्तशब्दः सामीप्यवाचीत्यन्यपदार्थे नद्या अन

न्तर्भावः। यत्तूच्यते सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेनेति वर्तत इति तत्संभवापेक्षम्। यस्यावयवत्वं सामीप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमे

वाश्रीयते। अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्यस्य त्ववयवत्वासंभवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते यथा

नद्यन्तं क्षेत्रमिति। अन्ये त्वाहुः। सर्वत्रैवान्तशब्दो ऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यमवयवत्वं कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभि

प्रायेणेदं भाष्यम्। ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यन्तस्यादेशलाभ ‾ न्नार्थः परिग्रहणेन। अवधिद्योतनार्थमिति। यद्युष्म

दस्मदी मान्ते अथाप्यमान्ते सर्वथा आदेशा स्यास्तुरेवमर्थं परिग्रहणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्रैवेति। सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात्। अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मान्तस्येति
तथापि यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात्परिग्रहणे तु तदु
पादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवयोरपि युष्मदस्मच्छब्दो वर्तत इति सर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येन वा संबन्धे परिग्रहणोपा
दानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मदस्मदोरादेशसिद्धिः। युष्मयतेरिति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे
त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः। इष्ठवद्भावाट्टिलोपः। क्विपि णिलोपः। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदी ततः कृदन्तत्वा
त्स्वादयः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः। तत्र सौ त्वमहमिति भवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विव
चने भाषायामिति मकारस्यात्वे प्राप्ते परत्वाद्युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादात्वे कृते युवामावामिति भवति। तृतीया

यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः। क्व च मान्ते युष्मदस्मदी युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्ट इति। णिचि युष्मयते अस्म
यतेश्चाप्रत्यये॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ किमर्थमिदमुच्यते। नत्वमावेकवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं का
रणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्र
त्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादे
शाः। नित्यो लुक् कृतेष्वादेशेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि। अन्तरङ्गा आदेशाः। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्व
मौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा बहिरङ्गो लुग् भवतीति ॥

द्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति। भिसि युष्माभिरस्माभिरिति। ङे प्रत्यये तुभ्यं मह्यम्। भ्यसि युष्मभ्यमस्मभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः। प
ञ्चमीभ्यसि युष्मदस्मदिति मपर्यन्तापेक्षे तु शेषे आश्रीयमाणे मात्परस्यान्त्यस्याभावाल्लोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति। इह त्वा
माचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्वमयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसिति टिलोपे अत उपधाया इति वृद्ध्या
भाव्यम्। अथ लङ्वृत्त इत्याश्रीयते तदा वृद्ध्यभावः। तत्र त्वद् मद् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ सावित्यस्याप्रवर्तनाद्वृद्धिपक्षे त्वाद
म् मादमिति भवति तदभावे त्वदं मदमिति। केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशानेच्छन्ति। मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टस्य द्वावस्तत्रा
देशार्थमिति परिशिष्टाभावेन भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्ति॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ अन्तरङ्गानिति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयांस्तथाचो
क्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोमत्प्रियइति। अत्रान्तरङ्गत्वादेकपदाश्रयत्वात्सुलोपादयःस्युः पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो लुगिति गोमान्प्रियइतिस्यात्। अस्मिंस्तु ज्ञापके सत्यन्तरङ्गाण्यपि कार्याणि बाधित्वा लुग्भवति। ततो न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम्दीर्घाभावे गोमत्प्रियइति सिध्यति। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते तस्यैवेह संभवात्। केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वाश्रयात् लुङ्मात्रस्य बलवत्त्वाश्रयेण व्यवहारदर्शनाल्लुङ्मात्रं बाधकं ज्ञाप्यत इत्याहुः। येऽन्यइति। एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां न तु ज्ञापकावित्यर्थः। यत्तु हीति। केचिद्व्याचक्षते। यद्यादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्य त्वमौ सिद्धाविति किं तदनुवृत्त्या। अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव लुकि कृते विभक्त्यभावादसत्त्वादेशान्तरेषु त्वमौ विधीयेते इति। एतच्चा

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गोमान्प्रियो यस्य गोमत्प्रियः यवमत्प्रियः। गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते। अन्तरङ्गानपि नुमादीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। येऽन्ये एकवचनादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमेतत्स्यात्। तद्यथा तव पुत्रः त्वत्पुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः। तुभ्यं हितं त्वद्धितं मह्यं हितं मद्धितमिति। यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति। यद्यत्रान्ये एकवचनादेशाः स्युः मपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिका स्यात् ॥

युक्तम्। नायं नियोग उत्सर्गसमानदेशोऽपवाद इति। अमम्बहुजकचांभिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात्। ततश्चासत्यां मपर्यन्तानुवृत्तौ आदेशान्तराणामपि बाधकौ त्वमौ सर्वादेशौ स्याताम्। अनेकाल्त्वादिति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः तस्मादन्यथा व्याख्यायते। तवममादय आदेशाः स्थानिप्रक्लृप्त्यर्थमिहानुवर्तन्ते। तत्र तवादीनां प्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं त्वत्कृतमित्यादावर्थाभवन्ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति। ततश्च तवाद्यनुवृत्तिसहिता मपर्यन्तानुवृत्तिर्ज्ञापनाय भवति। केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात्। गरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीतिः। ततो ज्ञापनायन प्रभवेत् तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेण यथोक्तार्थज्ञापनायालम् ॥ एमः १०२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिचतुरिति।स्त्रियांद्विवचनएकवचनइतियेऽर्थोनिर्दिष्टास्तेषूच्यमाणानामेवशब्दानांविशेषणंनलङ्गस्येत्यर्थः।प्राप्तविशेषण
संबन्धैस्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्भिरङ्गं विशेष्यते।तत्रपदाङ्गाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यग्रहणंभवतीतिकेवलानांतदन्तस्यचादेशप्र
वृत्तिर्द्विवचनैकवचनेचपारिभाषिकेनगृह्येतेकिंतर्हिद्वयोर्वचनमभिधानंद्विवचनमेकस्यवचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः।प्रि
यतिसेति।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्यकृतएवतिसृभावेलुकिकृतेसमासाद्याविभक्तिस्तस्यांतिसृभावः।सच

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणंशब्दविशेषणम्।त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणंशब्दविशेषणंद्रष्टव्यम्।
त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृ।यद्यपिसमासःपुंसिनपुंसकेवावर्ततेत्रिचतुरौचस्त्रियांवर्तेतेभवत्येवतिसृचतसृभा
वः।प्रियास्तिस्रोब्राह्मण्योस्यब्राह्मणस्यप्रियतिसाप्रियतिसौप्रियतिसः।प्रियचतसाप्रियचतसौप्रियचतसः।प्रि
यास्तिस्रःब्राह्मण्योस्यब्राह्मणकुलस्यप्रियतिसृप्रियतिसृणीप्रियतिसृणि।प्रियचतसृप्रियचतसृणीप्रियचत
सृणि।यदाहिसमासःस्त्रियांवर्ततेत्रिचतुरौचपुंसिनपुंसकेवातदामाभूतामिति।प्रियास्त्रयोब्राह्मणाअस्याःब्रा
ह्मण्याःप्रियत्रिः।प्रियत्रीप्रियत्रयः।प्रियचत्वाःप्रियचत्वारौप्रियचत्वारः।प्रियाणित्रीणिब्राह्मणकुलानिअस्याब्राह्म
ण्याःप्रियत्रिःप्रियत्रीप्रियत्रयः।प्रियचत्वाःप्रियचत्वारौप्रियचत्वारः॥युवावौद्विवचने।यद्यपिसमासःएकार्थो
वाभवतिबह्वर्थोवाभवतिद्व्यर्थेचयुष्मदस्मदीभवतएवयुवावौ।किमविशेषणेनेत्याह।यूयवयौजसिलाहौसौ
तुभ्यमह्योङ्यितवममौङ्सि।इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वाअतिक्रान्तोयुवामतित्वमत्यहम्।अतिक्रान्तौयुवाम्अति
युवामत्यावाम्।अतिक्रान्तायुवाम्अतियूयमतिवयम्।अतिक्रान्तंयुवाम्अतियुवामत्यावाम्।अतिक्रान्तौयुवामति
युवामत्यावाम्।अतिक्रान्तान्युवाम्अतियुवान्अत्यावान्।अतियुवयाऽत्यावया।अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्।
अतियुवाभिरत्यावाभिः ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतित्रिशब्दस्यैवभवति।प्रियतिस्राविति।अचिरऋतइतिरादेशः।प्रियतिसृइति।कथंपुनरत्रतिसृ
भावोयावतानित्यत्वात्स्वमोर्नपुंसकादितिलुकिकृतेनलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनभाव्यम्।उच्यते।इकोदिविभक्ताचि
त्यत्राज्ग्रहणंज्ञापकंक्वचिल्लुमतालुप्तेपिप्रत्ययलक्षणम्।तथाचहेत्रपोदुतिसंबुद्धिगुणोभवतिक्वचित्प्रियत्रीतिपाठः।सप्रत्यय
लक्षणप्रतिषेधाश्रयः।इतीति।एतेविधयःपरत्वाद्युवावयोर्बाधकाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शेषइतिवर्तत इति। अन्यथा अतिक्रान्तो युष्मानतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्ता युष्मानतितुभ्यमतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्य युष्मानति तवातिममेत्यनेकार्थत्वे युष्मदस्मदोः समासे सावकाशाः त्वाहादयो ऽसमासे समासे ऽपि युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे परत्वात्त्वमाभ्यां बाधनान्न प्राप्नुवन्ति। त्वमहं तुभ्यं मह्यं तव ममेति। शेषग्रहणानुवृत्तौ तु यत्र यूयादयो न भविता रस्तत्र त्वमौ भवतो न

अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुष्मभ्यमत्यावभ्यम्। अतियुवदत्यावत्। अतियुवाभ्यामत्यावाभ्याम्। अतियुवदत्यावत्। अतितव अतिमम। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवाकमत्यावाकम्। अतियुवयि अत्यावयि। अतियुवयोरत्यावयोः। अतियुवास्वत्यावासु॥ त्वमावेकवचने॥ यद्यपि समासः द्व्यर्थे भवति बहुर्थे वा एकार्थे च युष्मदस्मदी भवत एव त्वमौ किमविशेषणा नेत्याह। तानेव विधीन्वर्जयित्वा। अतिक्रान्तस्त्वां मां वा अतित्वमत्यहम्। अतिक्रान्तौ त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तास्त्वामतियूयमतिवयम्। अतिक्रान्तं त्वामतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तौ त्वमतित्वामतिमाम्। अतिक्रान्तान्त्वामतित्वान् अतिमान्। अतित्वया ऽतिमया। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वाभिरतिमाभिः। अतितुभ्यमतिमह्यम्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यमतिमभ्यम्। अतित्वदतिमत्। अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतित्वदतिमत्। अतितवातिमम। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वाकमतिमाकम्। अतित्वयि अतिमयि। अतित्वयोरतिमयोः। अतित्वास्वतिमासु। यद्येवं यूयवयौ जसित्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसीत्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति। सावकाशा ह्येते विधय इदानीं भवन्ति। को ऽवकाशः। अनेकार्थे युष्मदस्मदी त्वमावेकवचन इत्यस्यावकाशः। अन्यानि वचनानि। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोः। एतेषु वचनेषु उभयं प्राप्नोति। परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति। नैष दोषः। शेष इति वर्तते। कश्च शेषः। जसादिभिरव्याप्तं यदेकवचनं तस्मिन्शेषे ऽशेषत्वान्न भविष्यति। अथवा त्वमावेकवचन इत्यत्र यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

तु यूयादिविषये। तत्र शेषग्रहणं लोपग्रहणसंबन्धानुवृत्त्या यूयादिभिर्न संबध्यते त्वमावेकवचन इत्यत्र तु लोपग्रहणं निवृत्तं शेषग्रहणमनुवर्तत इति न कश्चिद्दोषः। अथवेति। वाक्यभेदेन त्वमयोर्विषये यूयादयो विधीयन्ते ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिच॥ तिसृकेति।तिसृएवतिसृकास्वार्थेकन्प्रत्ययः।ह्रस्वत्वेकुत्सितत्वेवाविवक्षितेसंज्ञायांकनितिवा।तत्रविभक्तेर्हुकिंकृते विभक्तौविधीयमानस्तिसृभावोनप्राप्नोतीतिवचनम्।तत्रकेचिद्बहुवचनान्तःतिसृकाशब्दःसंज्ञेत्याहुः।अपरेत्वेकवचनान्तइ ति।ग्रामस्यह्येकत्वात्तिसृकेतिसंज्ञेतिनास्तिबहुवचनप्रसङ्गः।चतस्रइति।चतुरःशसीत्यनेनस्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वंप्रा प्नोति।ततउदात्तयणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वप्रसङ्गः।चतसृणामिति।उपदेशावस्थायामाद्युदात्तेचतस्रादेशेकृतेषट्त्रिचतु र्भ्योहलादिरितिसतिशिष्टस्वरःप्रवर्तते।यद्येवंचतस्रःपश्येत्यत्रापिचतुरःशसीतिसतिशिष्टत्वात्प्राप्नोति।नैषदोषः।आन्तरत म्यादाद्युदात्तत्वेसिद्धेपुनराद्युदात्तत्वंनिपात्यमानंचतुरःशसीत्यनेनविधीयमानंस्थानिवद्भावात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वंबाधते।त त्रबाधितत्वात्पुनःप्रसङ्गाभावात्कुतःसतिशिष्टत्वम्।उक्तमिति।चतुरःशसीत्यत्र॥हलादिग्रहणंचतस्रःपश्येत्येतद्व्यावृत्त्य

त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ॥तिसृभावेसंज्ञायांकन्युपसंख्यानम्।तिसृभावेसंज्ञायांकनिउपसंख्यानंकर्तव्यम्। तिसृकानामग्रामः।चतसर्याद्युदात्तनिपातनंच।चतसर्याद्युदात्तंनिपातनंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।चतस्रःप श्य।शसिस्वरोमाभूदिति।किंचान्यद्उपदेशिवद्वचनंच।उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।स्वरसिद्ध्य र्थम्।उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातनेकृतेविभक्तिस्वरेणबाधनंयथास्याच्चतसृणामिति।सतर्ह्युपदेशिव द्भावोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।उक्तंवा।किमुक्तम्।विभक्तिस्वरभावश्चहलादिग्रहणात्।आद्युदात्तनिपातनेहिहला दिग्रहणानर्थक्यमिति ॥

र्थमेवक्रियते।यदिचनिपातनस्वरेणविभक्तिस्वरोबाध्येततदाहलादिग्रहणमन्तरेणापिविभक्तेःस्वरोनभविष्यतीतिकिंहलादि ग्रहणेनतत्क्रियमाणंनिपातनस्वरस्यविभक्तिस्वरोबाधकइतिज्ञापयति।अथवाहलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेवनकर्तव्यमि तिप्रतिपाद्यते।यदिचतस्रःपश्येत्यत्रचतुरःशसीत्यनेनान्तोदात्तत्वंस्यात्ततउदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्यादेवविभक्तेराद्युदात्तत्व मितितद्व्यावृत्त्यर्थेहलादिग्रहणमनर्थकंस्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रःपश्येत्यत्रचतुरःशसीत्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते।तत श्चाद्युदात्तस्यचतुःशब्दस्याद्युदात्तएवान्तर्याच्चतस्रादेशोभवति।चतुःशब्दोन्त्रःसंख्यायाइतिवाचतेरुरन्नितिनित्वादाद्युदात्तः। चतसृणाम्।नित्यत्रतुषट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वंभवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अचिरऋतः॥अचिरादेशइति।मध्येऽपवादाइतिपूर्वसवर्णदीर्घस्यऋतउदित्युत्वस्यचबाधः प्राप्नोतिनतुजसिचऋतोङि सर्व
नामस्थानयोरितिगुणस्येतिभावः।नवेति।मध्येऽपवादाइतिपरिभाषानाश्रयेणोच्यते।विध्यन्तरपूर्वकत्वादस्यसर्वापवादत्व
मित्यर्थः।गुणोऽप्यनवकाशइति।सोऽपिविध्यन्तरपूर्वकः।कर्तारावित्यत्रपूर्वसवर्णदीर्घःप्राप्नोतिकर्तारइत्यत्रजसिचेतिगु
णःसिद्धः।कर्तारमित्यत्रापिअमिपूर्वइतिप्राप्नोति।तत्रद्वयोर्विध्यन्तरापवादयोरपवादविप्रतिषेधात्परत्वाद्गुणप्रसङ्गः।इ
तरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावंगुणस्यदर्शयति।सावकाशइति।हेकर्तरिति।संबुद्धौह्रस्वस्यगुणइतिगुणंपरत्वादृतोङीतिगु
णोबाधतइतिमन्यते।तत्रकर्तारावित्यादौयद्यपिपरत्वात्पूर्वसवर्णादिकंबाधित्वागुणोभवतितथाऽपिविध्यन्तरपूर्वकेण
रादेशेनबलीयसानस्पर्द्धतइतिभावः।नैषइति।एतदर्थोगुणस्यनारम्भोलक्षणान्तरेणसिद्धत्वादित्यर्थः।हेमातरिति।संबु

अचिरऋतः॥अचिरादेशेजस्युपसंख्यानंगुणपरत्वात्॥अचिरादेशेजस्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।तिस्रस्तिष्ठन्ति
चतस्रस्तिष्ठन्ति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।गुणपरत्वात्।परत्वाद्गुणःप्राप्नोति।तत्तर्हिकर्तव्यम्।नवाऽनवकाश
त्वात्।नवाकर्तव्यम्।किंकारणम्।अनवकाशत्वात्।अनवकाशोरादेशःगुणंबाधिष्यते।सावकाशोरादे
शः।कोऽवकाशः।तिस्रःपश्यचतस्रःपश्य।नैषोऽस्त्यवकाशः।अत्रापिपूर्वसवर्णदीर्घःप्राप्नोति।सयथैवपूर्वसवर्णं
बाधतेएवंगुणमपिबाधिष्यते।गुणोऽप्यनवकाशः।सावकाशोगुणः।कोऽवकाशः।हेकर्तः।नैषसर्वनामस्थानेगु
णः।कस्तर्हिसंबुद्धिगुणः।अयंतर्हिहेमातः।एषोऽपिसंबुद्धिगुणएव।नात्रसंबुद्धिगुणःप्राप्नोति।किंकारणम्।अ
म्बार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेनभवितव्यम्।भवेद्दीर्घाणांह्रस्ववचनसामर्थ्यान्नस्यात्।ह्रस्वानांतुखलुह्रस्वत्वंक्रिय
तांसंबुद्धिगुणइति।परत्वात्संबुद्धिगुणेनभवितव्यम् ॥

द्धिनिमित्तोगुणोऽत्रनास्ति।अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वेनबाधनात्।एषोऽपीति।गुणोह्रस्वत्वंपरत्वाद्बाधतइतिभावः।अम्बार्थे
ति।अस्मिंश्चसतिऋतोङीतिगुणःप्रवर्तते।भवेद्दीर्घाणामिति।ननुदीर्घाणांह्रस्वविधानंह्रस्वस्यगुणइतिगुणविधानार्थमे
वस्यात्।ह्रस्वानांतुह्रस्वविधानंगुणबाधनार्थंस्यात्।नैतदस्ति।एवंहिदीर्घाणामेवगुणंविदध्यात्।नदीह्रस्वयोर्गुणइतिप्र
क्रियागौरवमेवंपरिहृतंभवति।परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति।गुणस्यावकाशःअग्नेवायो।ह्रस्वस्यावकाशः।अम्बअक्क।हेमातरि
तिपरत्वाद्गुणः।एवंचसर्वनामस्थानगुणःपूर्वसवर्णापवादएवेतिअपवादविप्रतिषेधात्तिस्रस्तिष्ठन्तीतिपरत्वाद्गुणप्रसङ्गः।
सचनजसिचेत्यनेन।किंतर्हिऋतोङीत्यनेन।जसिचेत्यस्मात्परत्वात् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथापीति। ह्रस्वस्य गुण इति यदि योगविभागः क्रियते। अम्बार्थस्य ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वो भवति। ततो गुण इति। ततश्च हे मातरित्यत्र ह्रस्वे कृते सर्वनामस्थानगुणः क्रियते। एतच्चाभ्युपगम्योच्यते न तु योगविभागस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। सर्वनामस्थानगुणमिति। यद्यप्यबाधिते सर्वनामस्थानगुणे जसि गुणः फलतो न बाधितस्तथापि लक्षणव्यवस्थानुसारेणैतदुच्यते। नह्ययं रादेशो नवकाशो यतः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरित्येतं गुणं बाधेत। जसि चेति गुणबाधनेन ऋत उदित्युत्वबाधनेन शसि पूर्वसवर्णबाधनेन च सावकाशत्वात्। तस्मादिति। जसिग्रहणं ङिसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः। तथा च प्रियतिसावितिरादेशो भाष्य उदाहृतः। तेन प्रियतिस्रि निधेहि इत्यत्रापि रादेशो भवति। केचित्त्वाहुः चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यत्र वार्तिके रादेशस्याङावकरणाज्जसोऽन्यत्र गुणविषये रादेशं वार्तिककारो नेच्छतीति नोपलक्षणं जसग्रहणम्॥ जराया॥ प्रियसक्थ्नेति। नपुंसके नाङ्गस्य

अथापि कथंचित्सावकाशो गुणः स्यात्। एवमपि न दोषः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इति। एवमपं रादेशः जसि गुणं बाधते। सर्वनामस्थानगुणं न बाधिष्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति॥ जराया जरसन्यतरस्याम्॥ नुमो नङ् जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन॥ नुमोवकाशः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। अनङोवकाशः। प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन। इहोभयं प्राप्नोति। दध्नासक्थ्ना अनङ् भवति विप्रतिषेधेन। जरसोवकाशः। जरसा जरसे। नुमोवकाशः। कुण्डानि वनानि। इहोभयं प्राप्नोति। अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि। अनङ्जरसौ नुमो विप्रतिषेधेन। अथेह लुक्कस्मान्न भवति। अतिजरसं पश्येति। किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि। अतिजरसं तिष्ठतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नात्राकृते ऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्। अचीत्युच्यते॥

विशेषणान्नुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्ङोपि त्वस्यादीनां विशेषणं नपुंसकेमित्यनङ् भवति। अतिजरांसीति। अतिजरस इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात् स च पूर्वाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न त्ववयवः स्यात्। अवयवस्य तु जराशब्दस्याव्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति। अथापि स्यात्तथापि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात्। तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरस्भाव एष्टव्यः। तत्र कृते झलन्तलक्षणो नुमागमः। अतिजरसं पश्येति। अतिजरसम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् प्राप्नोति। ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वाददोऽमित्यम्भावेन लुग्बाधितः कथं प्राप्नोति। नैतदस्ति। नात्राम्भावः प्रवृत्तः। परत्वान्नित्यत्वाद्वा जरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशे कृते ऽकारान्तत्वादम्भावाप्रसङ्गाल्लुक्प्राप्तिश्चोद्यते। न पुनरिति। सोरपि हि लुक् नेष्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदा च जरसभाव इति। या पूर्वं लुक्प्राप्तिः साऽपवादेन बाध्यते। कृते तु जरसभावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जर
सभावो निष्पन्नो नोत्सहते अजाद्यानन्तर्यं विहन्तुम्। यद्येवमिति। सो भिसश्चाकारान्तसन्निपातेनाजादिरादेशो ऽकारान्तं विघा
तिं न जरसादेशं प्रति अनिमित्तं स्यात्। इष्टमिति। सन्निपातपरिभाषा वशादतिजरसैरित्यत्र तु नाकारान्तसन्निपातकृतमजा
दित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः। सत्त्वजादिसन्निपातनिमित्तत्वादजादेर्लुकं प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः॥ त्यदादीनामः॥
युष्मदस्मदन्तानामिति। युष्मद् भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठः तदपेक्षयैतदुक्तम्। यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाप्यत्यन्तसा
हचर्याच्छब्दे युष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः। भवदन्तानां वेति। युष्मद् अस्मद् भवत्विति पाठापेक्षमेतत्। किंशब्दस्य तु का

यदा च जरसभावः कृतस्तदा लुग् न भविष्यति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। यद्येवमति
जरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। गोनर्दीय आह। इष्टमेवैतत्संगृहीतं भ
वति। अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्। सत्यामेव तस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति॥ त्यदादीनामः॥ त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्। त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम्। किं प्र
योजनम्। युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्म
दोः शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राकृततो दिति। यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः प्राकृततः अत्वं भवतीति न सर्वेषामिति। अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात् कृतं भवेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उपस
मस्तार्थमेतत्स्यात्। अतियूयमतिवयम्। उपसमस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते। अतितत् अतितदौ अतितदः॥

देशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामन्त्योऽपि किमः पाठे किमन्तानामिति नोक्तम्। केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दमधीयते। तेन किंसर्वना
मबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्र भवच्छब्दस्यात्वापत्तिर्दोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वयत्वलोपैरत्वं बा
ध्यत इति दोषाभावः। शेषे लोपस्य लोपेनेति। यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्संबन्धिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः। क्वचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पा
ठः। तत्रायमर्थः। शेषे विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन। तत्तो ऽदिति। वृत्तपूरणार्थस्तपरनिर्देशः। सूत्रे त्वतपर एवाकारो नि
र्दिष्टः। अपि चेति। ज्ञापकत्वं विघटयति। उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावादुपसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात्। अतियूयमिति।
त्वामतिक्रान्ता इति प्रादिसमासः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टिलोपइति। अत्वेसतिटाप्प्रसङ्गात्तदभावार्थः शेषेलोपष्टिलोपः सतिप्रयोजनेनज्ञापकम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यैत
दुच्यते। एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य शब्दान्तराभिव्यङ्ग्यं त्वं दृश्यते। अम्बुस्त्वं ग्राममितिलिङ्गवत्वं कैश्चित्तयोरभ्युपगतम्। अतएवन
पुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा इति विप्रतिषेधः पठितो नषट्स्वस्रादिभ्य इति च स्त्रीप्रत्ययनिषेधः षड्भ्यः कृतः। सतर्ही
ति। नन्वत्वेनसिद्धत्वाद्वचनाट्टिलोपो भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वादेशः स्यादुपसर्जनस्य चात्वासिद्धिरुक्ता। अथवेति। उक्तमेतल्लोपसु
त्सर्गविधायानादेशे हलादावात्वमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम्। तत्क्रियते लो
पस्य विषयार्थमपर्यन्ताद्योन्यः सशेषः स च टिरेव तस्य लोपस्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः। नन्वेवं तवममेत्यादावादेशेष्वमपर्यन्ता
भावात्तदपेक्षया अच्छब्दस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रागादेशविधानाट्टच्छब्दः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति प

टिलोपश्चाबभावार्थः कर्तव्य इति वक्ष्यते। यस्तु शेषेलोप ष्टिलोपः स वक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। टाप्प्रतिषेधार्थम्।
टान्माभूदिति। स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अथवा शेषसप्तम्या शेषेलोपो विधीयते। इह युष्मदस्मदोर्लो
प इति। इयता। अन्त्यस्य लोपः सिद्धः। सोयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो
यथा स्यादिति। लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनाम
त्वं भवतीति। यदयं किमः क इति कादेशं शास्ति। इतरथा हि किमः अद्भवतीत्येव ब्रूयात्। सिद्धे विधिरारभ्यमा
णो ज्ञापकार्थो भवति। न च किमोऽत्वेन सिध्यति। अत्वे हि सति अन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धमन्त्यस्य पूर्वेणैव। तत्रार
म्भसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्। अनन्त्यार्थ आरम्भे सति इकारस्य भविष्यति। न पुनः ककार
स्य स्यात्। यत्तर्हि किमो ग्रहणं करोति। इतरथा हि कादद्भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

दित्त्वेदायोपादानादत्वमत्वं सपर्यन्तस्य। लुप्तशिष्टे हीति। लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यं स्यात् टाबभावस्य सिद्धिः। तवममादिषु चादे
शेषु कार उच्चारणार्थो हलन्त्वा एवत्वादेशा इति न कश्चिद्दाप्प्रसङ्गः। पदयमिति। किंसर्वनामबहुभ्य इति किम्शब्दस्य भेदेनोपा
दानाद्द्विशब्दात्परः किम्। शब्दो गणे पठ्यत इति निर्णयः। यदि च द्विशब्दात्परेषामत्वं स्यात् किमः कं न विदध्यात् किमद् इत्येव ब्रूया
त्। पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्त्या पूर्वेणान्त्यस्यात्वे कृते इकारस्य तु किमद् इत्यनेन द्वयोरकारयोः पररूपेण कद् इत्यादेः सिद्धत्वा
त्। न पुनः ककारस्येति। अनन्त्यस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्येति तु परिभाषाप्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता। कादद्भवतीति। ककारेऽका
र उच्चारणार्थः। कादित्येतावत्सूत्रं क्रियते। अकारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्तते। स चादेः परस्येति इकारस्य भवति। मकारस्य तु पूर्वेण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ककारमात्रादिति। कृकवाकुरित्यादावपि। नवान्यदिति। यद्यपि सर्वाणि त्यदादीन्यकचाककारवन्ति तथापि तेषां कात्यरोऽक। र एवेति नास्ति विशेषः। द्विकिशब्दस्य तु त्यदाद्यत्वं भवत्येव। एवमपीति। विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात्। साकचूका र्थ इति। सर्वस्य साकच्कस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं किमः क इति कर्तव्यम्। तेनाज्ञातार्थविवक्षायां क इत्येव भवति न तु कक इति भवति। ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति साकच्कस्य कादेशो न प्राप्नोति। न च शक्यो वक्तुं किमः क इति वचनसामर्थ्याद्भ वतीति। किम इति स्थानिनिर्देशस्यान्यार्थत्वात्। एवं तर्हि तन्त्राश्रयणात्साकच्कस्यापि भवतीत्यदोषः॥ क्वाति॥ किमर्थमिति।

एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति। त्यदादीनामिति वर्तते। न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति। एव मप्यनेकान्तिकं ज्ञापकम्। एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति। तत्र कुत एतद् द्विपर्यन्तानां भ विष्यति। न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद्भवदन्तानां वा। किं च। अवश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम्। कुतिहोः क्वातीति। कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः। कः। कौ के इत्येवमर्थम्। तस्माद् द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम्। त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः। शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राकृततो दिति। अपि वोपस मस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत्। टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम्। अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधी यते। लुप्तशिष्टे हि तस्याद्भ्युः कार्यसिद्धिं मनीषिणः॥ क्वाति॥ किमर्थं क्वादेश उच्यते। न कुतिह्वाल्विरित्येवोच्येत। कारूपसिद्धिः। क्व। यणादेशे न सिद्धम्। न सिध्यति। ओर्गुणः प्रसज्येत॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः॥ किमर्थमन न्त्ययोरित्युच्यते। अन्त्ययोर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अत्वमन्त्ययोर्बाधकं भविष्यति। अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति। सावकाशं चात्वम्। कोऽवकाशः। द्वि शब्दः। सत्वमपि सावकाशम्। कोऽवकाशः। अनन्त्यम्।

कुभावे कृते अङ्ग इत्यत इति वचनादोर्गुणो न भवति। यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्भविष्यतीति भावः। न सिध्यतीति। निष्ठितस्य दुर्ज्ञान त्वात्॥ तदोः॥ किमर्थमिति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्त्यदादीनां च द्विपर्यन्तानामध्ये तकारान्तस्य कस्यचिदसंभवात्त्य दादिमि र्विशेषितयोस्तदोः सत्वविधीयमानमनन्त्ययोः सावकाशमन्त्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः। अन्त्ययोरिति पर त्वात्प्राप्नोतीति तकारस्यान्त्यस्यासंभवेऽपि सूत्रे द्वयो रूपादानादन्त्ययोरित्युक्तम्। नैतदस्तीति। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति। द्विशब्द इति। उदाहरणमात्रमेतत्। अन्यत्र सोः सर्व एव त्यदादयोऽवकाशाः। सत्वमपीति। उभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथंपुनरिति। आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिज्ञानायपृच्छति। समुदायावयवसन्निधौउभयोरनुग्रहायावयवेनसमुदायोवि
शेष्यते। एवंहिसमुदायस्यापिकार्येणसंबन्धः प्रतिपादितोभवति। अलोन्त्यस्येतिवचनादवयवस्यापि। भवेदिति। व्याप्तिन्याया
श्रयणात्तकारान्तासंभवाच्च त्यदादिभिस्त‍ दोविशेष्यते। एवमपीति। सिद्धान्तवादी। अथवासत्वमपीतिचोदकस्यग्रन्थः। सचपू
र्वविप्रतिषेधंमन्यते। कथंपुनरिति। चोदकमाचार्योबुद्धिपरीक्षार्थंपर्यनुयुङ्क्ते। भवेदितिचोदकः। एवमपीत्याचार्यः। अथवाकथं
पुनरित्यस्यायमर्थः। अनन्त्यस्यैवकथंसत्वंलभ्यते यावताअन्त्यस्यापिपरत्वात्प्राप्नोति। चोदकस्त्वगृहीताभिप्रायआह। भवेदिति।
आचार्यः स्वाभिप्रायमाह। एवमपीति। किंचस्यादिति। अन्त्यस्यापिदस्यसत्वेहलङ्यादिलोपेनसिध्यतीतिमत्वाप्रश्नः। लोपोनस्या
दिति। सत्वेसतिह्रस्वान्तत्वाभावात्। ननुत्यदाद्यत्वेऽपिकृतेसन्निपातपरिभाषयासंबुद्धिलोपाप्रसङ्गः। अनित्यत्वादस्याः परिभाषा

कथंपुनः सत्यन्त्येअनन्त्यस्यसत्वंस्यात्। भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामङ्गं विशेषयेत्। तस्यानन्त्ययोर्नस्यात्। वयंतु
खल्वङ्गेनतकारदकारौविशेषयामः। एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वंप्राप्नोति। किंचस्यात्। यद्यन्त्ययोः
सत्वंस्यादिहहेसइति एङ्ह्रस्वादितिसंबुद्धिलोपोनस्यात्। इहचयासा अतइतिटाबुन्नस्यात्। तस्मादनन्त्ययोरि
तिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। एवंवक्ष्यामि। तदोः सः सौ। ततोऽदसः। अदसश्चदकारस्यसोभवतीति। इदमिदानीं
किमर्थम्। नियमार्थम्। अदसएवदकारस्यनान्यस्यदकारस्येति। यदिनियमः। द्वीयतेरप्रत्ययः। द्वइतिप्राप्नो
ति। स्वइतिचेष्यते। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अदसऔसुलोपश्च। अदसः सोर्भवेदौत्वंकिंसुलोपोविधीयते। अदसएवसो
र्भवेदौत्वंकिमर्थंसुलोपोविधीयते। ह्रस्वाल्लुप्येतसंबुद्धिः इहहेअसाविति एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरितिलोपः प्रसज्येत ॥

या नायंदोषः। इहचेति। नयासयोरितिलिङ्गआश्रीयमाणेअनेकार्थः कल्पनीयः स्यात्। ततोऽदसइति। तत्रतदोः सः साविति वर्त
ते। तकारोऽसंभवात्त्यज्यते। द्वीयतेरिति। द्वाविच्छतीतिद्वीयति। ततः क्विप्। अकारयकारयोरक्तलोपास्ततः सावीकारस्यत्यदा
द्यत्वेसतिसइतिभवति। तदभावेतुद्वइतिप्राप्नोति। यथालक्षणमिति। उपसर्जनत्वान्नात्रत्यदादिकार्येणभाव्यमितिद्वीरित्येवभवति।
अथवाप्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भाद्द्विशब्दस्यचकाजन्तस्यक्विपिप्रयोगाभावान्नकेनचिल्लक्षणेनप्रवर्तितव्यम्। अदसः॥ अद
सइति। अदसः परस्यसोरेवौत्वंविधीयताम्। तत्रत्यदाद्यत्वेवृद्धिरेचीतिवृद्धौ चासाविति सिध्यति। ह्रस्वादिति। यदित्यदाद्यत्वं
क्रियतेतदाह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः। तस्मादौत्वसुलोपौविधीयेते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नहलइति। नायं दोषः यस्मादसौ हल्लोलोपो विधीयते तेनौकारस्य न भविष्यति। हे असाविति। अत्वे टापि च सति वार्णादाङ्गं बली यइति वृद्धिरेचीति वृद्धिमेकादेशं बाधित्वा आङि चापइत्येत्वं प्राप्नोति। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयमिति। अकाररूपोऽयः श्रूयते आपूतत्रैत्वं भवति। इह तु वृद्धौ कृतायामौकाररूपमाकारिकेति। औङ आपइति शीभाव आद्गुणे च कृते एकारः श्रूयत इति इत्वं न प्राप्नोति। संबुद्धौ वा कारिके इति रूपम्। ननु चान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेरित्वं भविष्यति। असकाविस्यत्र तु प्राक् सुबुत्पत्तेः शङ्कास्ति। एवं तर्हि टापि कृत एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीयइति इत्वं प्राप्नोतीत्याकाररूप एवाविति किं प्रश्लेषनिर्देशेन तस्मात्सामर्थ्या

नहलः॥ हल्लोलोपः संबुद्धिलोपः तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतं हि तत्। प्रकृतं हल्ग्रहणम्। क्व प्रकृतम्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। आप एत्वं भवेत्तस्मिन्। इह हे असौ ब्राह्मणि। आङि चापः संबुद्धौ चेति एत्वं प्रसज्येत। न झलीत्यनुवर्तनात्। झलीति तत्रानुवर्तते। क्व प्रकृतम्। सुपि च बहुवचने झल्येदिति। प्रत्ययस्थाच्च कादित्वम्। इह च असकौ ब्राह्मणीति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। आ आप् आविति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। कारिके। हे हारिके इति। शीभावश्च प्रसज्यते। इह च शीभावश्च प्राप्नोति। असौ ब्राह्मणी। आप उत्तरस्य औङः शी भवतीति शीभावः प्राप्नोति। तस्मात्सोर्लोपो वक्तव्यः। सौ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा सादुत्वं च। सौ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः। सादुपरस्य उत्वं वक्तव्यम्। असकौ असुकः। उत्तरपदभूतानामादेशउपदेशिवद्वचनम्। उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। परमाहं परमायं परमानेन। किं प्रयोजनम्। अनादिष्टार्थम्। अकृते एकादेशे आदेशा यथा स्युरिति। किं पुनः कारणम्। एकादेशस्तावद्भवति। न पुनरादेशाः। न परत्वादादेशैर्भवितव्यम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्॥

यथा वार्णादाङ्गमिति बाधित्वा एकादेशो भवत्येवं कारिके इत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसङ्गः। शीभावश्चेति। औङ इति वचनादौकारस्य यदाङिदादेशानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वा ङकारस्तूच्चारणार्थस्तदा शीभावप्रसङ्गः। यदा तु पूर्वसूत्रेण निर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीभावेन भाव्यमिति दोषाभावः। इत्वमपि प्रश्लेषनिर्देशेन शक्यं परिहर्तुम्। न च कारिके इत्यत्र दोषः। समानकालप्राप्तिकमेव ह्येकादेशमित्वं प्रतीक्षते। न तु भिन्नकालप्राप्तिकम्। साकच्कादिति। साकच्कात्यः सुर्विहितः तस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधसन्नियोगेन सात्परस्याकारस्योत्वं भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहिरङ्गा आदेशा इति। समासाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु
परमहं परमयमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः॥ मृजे॥ कंसपरिमृड्भ्यामिति। विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति। क्ङिति चेति प्रतिषेधः क्ङिन्निमि
त्ताया एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते। रज्जुसृड्भ्यामिति। प्रत्ययो झलादिरकिद्भवतीत्यमागमप्रसङ्गः। प्रणड्भ्यामिति। नशेर्वेति कुत्वम
प्यत्र न भवतीति केचिदाहुस्तदयुक्तम्। पदत्वनिबन्धनत्वादस्य प्रत्ययानपेक्षणाद्व मस्जिनशोर्झलीति नुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वा

बहिरङ्गा आदेशाः। अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। आचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृ
त्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैकोऽयस्येति लोपेनापह्रियते। अपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः संवृत्तस्तत्र कोऽवृद्धेः प्रस
ङ्गः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। अद
सः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते। ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत्। आपरत्वं भवेत्तस्मिन्झलीत्यनुवर्त
नात्। प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते॥ मृजेर्वृद्धिः॥ मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङित्प्रतिषेधः। मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङित्स्य वा
प्रतिषेधो वक्तव्यः। कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिः। धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धम्। अथवा धातोः स्व
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम्। धातुप्रत्यये कार्यं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाष
याः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरत्यर्थम्। सृजि। रज्जुसृड्भ्याम्। रज्जुसृड्भिः। सृजि। दृशि। देव
दृग्भ्याम्। देवदृग्भिः। दृशि। मस्जि। उदकमग्भ्याम्। उदकमग्भिः। मस्जि। नशि। प्रणड्भ्यां प्रणड्भिः। नशि। हन्ति। वार्त्रघ्नः। भ्रौ
णघ्नः। हन्ति। गिरि। देवगिरौ। देवगिरः। गिरि। यदि स्वरूपग्रहण इत्युच्यते प्रसड्भ्यां प्रसड्भिः। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतर
स्यामित्यम् प्राप्नोति। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं भ्रौणहत्ये तत्त्वं शास्ति॥ अचो ञ्णिति॥ अज्ग्रहणं किमर्थम् ॥

दधातुप्रत्यये न भवति। वार्त्रघ्न इति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति तत्वं न भवति। कुमति चेति णत्वं कुव्यवाये ह्यादेशेषु प्रतिषेध इति
न भवति। देवगिराविति। अचि विभाषेति लत्वं न भवति। अम् प्राप्नोतीति। तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानात्॥ अचो ञ्णिति॥
अज्ग्रहणमिति। अन्तरेणाज्ग्रहणमिकः परिभाषोपस्थानादिगन्तस्य वृद्धिः सिध्यति। अकारस्य तु चिकीर्षक इत्यादावतो
लोप इति लोपेन भाव्यम्। आकारस्य तु विशेषो नास्ति सन्ध्यक्षराणामात्वे न भाव्यमिति प्रश्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा॰कै॰ गोऽर्थमिति। असत्यज्ग्रहणइकपरिभाषोपस्थानाद्गौरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात्। अथ योगविभाग इति। यद्यपि गौरित्युक्तेनोदा १२२
१०८ हरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञाप्यते तथाप्यनेकप्रयोजनोपन्यासाय प्रश्नप्रतिवचने। सखायाविति। सखिऔ इति स्थिते
वृद्धेरप्रसङ्गः णित्त्वे तु सखाय इत्यत्र जसि गुणे यादेशे च कृते ऽत उपधाया इत्यर्थः स्यात् सखाय इत्येतच्चु प्रसङ्गे नोदाहरणं णि
त्वावकाशदर्शनार्थं वा। व्यञ्जनाद्यर्थ इति। व्यञ्जनादि यः प्रत्ययः तत्र वृद्ध्यर्थः जैत्रमिति। जिशुभ्यां सो णादिकष्ट्रन्। च्यौत्नमिति। ज

वृद्धावज्ग्रहणं गोऽर्थम्। वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते। गोर्नो वृद्धिर्यथा स्यात्। गौरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। णित्करणसा
मर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यणित्करणस्य प्रयोजनम्। किम्। गावौ। गाव इत्यत्रात उपधाया इति वृद्धि
र्यथा स्यात्। अथ योगविभागः किमर्थः न ञ्णित्यत उपधाया इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। चायको लावकः कारकः
गुणे कृते यवोरपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम्। योगविभागः सखिव्यञ्जनाद्यर्थः योगविभागः क्रियते सख्य
र्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च। सख्यर्थस्तावत् सखायौ सखायः। व्यञ्जनाद्यर्थः जैत्रं यौत्रं च्यौत्नम्। योगविभागे चेदानीं सखि
व्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणेऽज्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति। किं प्रयोजनम्। गोऽर्थम्। ननु चोक्तं णित्करणसामर्थ्यादेवा
त्र वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यण्णित्करणे प्रयोजनम्। किं। गावौ गावः। अवादेशे कृते ऽत उपधाया इति वृद्धिर्यथा स्या
त्। यत्तु सोर्णित्करणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति। यथैव खल्वपि णित्करणसामर्थ्यादनि
को वृद्धिः प्रार्थ्यते एवं तत्त्वमपि प्राप्नोति। तत्त्वमपि हि ञ्णित्युच्यते तस्मादज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ तद्धितेषु॥ अज्ग्रह
णं कर्तव्यम्। ननु च क्रियत एव। द्वितीयं कर्तव्यम्। यथा चामादि ग्रहणमज्विशेषणं विज्ञायेत अचामादेरच इ
ति। अथाज्ग्रहणे क्रियमाणे कस्याचामादिग्रहणं विशेषणं स्यात्॥

निदाम्बुलिति लिलण्। तत्त्वमिति। हनस्तोऽचिण्णलोरिति हन्तेरुच्यमानं गोरपि स्यात्। नैष दोषः। प्रापदित्यज्ग्रहणं क्रियते॥ तद्धि॥ अ
ज्ग्रहणं कर्तव्यमिति। अचामित्यनेन निर्द्धारणषष्ठ्यन्तेन सामानाधिकरण्येनादेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिक्परिभाषोपस्थाना
दिक एवाचो वृद्धिप्रसङ्गः। अथाक्रियमाण इति। निर्धारणं तुल्यजातीयस्य भवति यथा कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रती रामः
यते तथा चाचामादिरजेव प्रत्येष्यत इति भावः॥ १०८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इग्विशेषणमिति। तुल्यजातीयनिर्द्धारणेऽपि इक इत्यस्योपस्थानं न निवार्यते। अज्ग्रहणे तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकः परिभाषानुप
स्थानं यथाऽचो ञ्णितीत्यत्र। अज्मात्रस्येति। नन्विग्ग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति। तत्सामर्थ्यात्तर्हि निवृत्तिरेवाज्ग्रहणस्य स्यान्नियमा
र्थं वाऽज्ग्रहणं स्यात्। अकारस्यैव ह्रस्वस्य नान्यस्येति दीर्घस्य त्वीहक इत्यादावुपधायाः स्यादेव। अकारेणेति। विशेषणस्याजन्तरनिवृत्तिः
प्रयोजनम्। अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्ये व्यापारादन्यत्रोपस्थानाभावः। क्रोष्टुरिति। क्रो

इग्विशेषणमित्याह। अचामादेरिक इति। तत्र को दोषः। इहैव स्यात्। ऐतिकायनः। औपगवः। इह न स्यात्। गार्ग्यो वात्स्य इति। तत्तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम्।
न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अचो ञ्णितीति। यदि तदनुवर्तते ऽत उपधाया अचश्चेति। अज्मात्रस्योप-
धाया वृद्धिः प्रसज्येत भेदं छेदं इति। अकारेण तपरेणाचं विशेषयिष्यामः अचः अत इति। इहेदानीमच इत्यनुव
र्तते अत इति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवै
कयोगः करिष्यते अचो ञ्णित्यत उपधायाः। ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति। न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। तद्धितेष्वचामादिवृ
द्धावल्लोपधालक्षणप्रतिषेधः। तद्धितेष्वचामादिवृद्धावल्लोपधालक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्रोष्टुः। जागत इति। ननु चा
चामादिवृद्धिरल्लोपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात्। असति खल्वपि संभवे बा
धनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्। लोकविज्ञानात्सिद्धम्। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो
दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादिवृद्धि
रल्लोपधालक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते। विषम उपन्यासः। नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्ते आरभ्यमाणं बा
धकं भविष्यति। इह पुनरप्राप्तायामल्लोपधालक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते। सुश्रुत्। सौश्रुत इति।

इष्टशब्दात्तज्जन्तात्तस्येदमित्यण्। जागत इति। जगच्छब्दादण्। ननु चाचामादिवृद्धिरिति। अङ्गंकार्यमिमन्यते तत्र तक्रकौण्डिन्यन्यायावतारः इ
तरस्तु स्थानिभेदं मत्वाह। कथमन्यस्येति। आमलकीज इत्यादावन्यस्याऽपि स्वरेण विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याह। असति-
खल्वपीति। लोकविज्ञानादिति। अङ्गंकार्यं तदेवावयवद्वारेण संस्क्रियते। ततश्चैकस्य कार्यद्वयं न प्रवर्तते। कौण्डिन्य इव दधितक्रं च ॥
।नाप्राप्त इति। सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति। वाशब्दस्त्वर्थे। पूर्वस्य हेतोरनवस्थितत्वात्। ननु च ठगर्थः पुष्करसदः पाठः स्यात्। पुष्करस दाचरति पौष्करसादिकइति।
ञित्यत उपधाया इति वृद्धेर्विधानाट्ठक्यप्रसङ्गात्। एवं तर्हि ठगतो नभिधानान्न भवति। यद्वा प्रतिपदविहितत्वेऽपि च पुष्करसद उभयपदवृ
द्धिर्नान्यत्र केचिदाहुः। लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो यथा झलचोर्नुम् विधावुगित्प्रतिषेधात् सिद्धमिति।
अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः पाचक इति। अस्या अवकाशः सौश्रुतइति। कौष्ट्राजागतइत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भ
वति सकृद्गतपरिभाषाश्रीयते न तु पुनः प्रसङ्ग विज्ञानम्। एवं च पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति विकल्पार्थ एव वाशब्दो बाधकत्वसामान्याभिप्रा
येण च शास्त्रविज्ञानमेव लोकविज्ञानमुक्तम्। अथ यत्रादिवृद्धिः। प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा कस्मान्न भवति। व्यसोर्भावो वैयसव

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा। अथवा यदयमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽचामादिवृद्धावन्त्यो
पधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ देविका॥ देविकादिषु तदादिग्रहणम्। देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम्।
इहापि यथा स्यात्। दाविकाकूलाः शालयः। शांशपास्थलादेवाः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अन्यत्र तद्ग्रहणे तदन्तग्रहण
द्वा। अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा। न चेदं तद् नापि तदन्तम्। आद्यज्विशेषणात्त्वा सिद्धम्। आद्यज्विशेष
णं देविकादयः। नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गानामचामादेराकारो भवतीति। कथं तर्हि ञ्णित्यङ्गस्याचामादेर
च आकारो भवति स चेद्देविकादीनामाद्यज्भवतीति।

मिति इग्गन्ताच्चेत्यण्। व्यापदिभवं वैयापदमिति। अत्रापि चौपरत्वाद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिः। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृ
ते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः। देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्।
देविकादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदाङ्गेन देविकादीनि विशेष्यन्ते तदा तेषामङ्गमन्ते न संभवतीति तदन्तविध्य
भावादङ्गानि देविकादीन्याश्रीयन्ते। यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते। तदा तदन्तविधिना देविकाद्यन्तमङ्गं गृह्यते। न तु कथं चित्तदादि
विधिसंभवइति तदादिग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र केवलानां देविकादीनां तदादीनां चाकारो भवतीति वक्तव्यम्। अन्यथा केवलानां न स्यात्। रामः
दाविकमुदकं शांशपश्चमसइति। न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्ति। अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात्। यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधस्तदा
केवलानां व्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति। आद्यज् विशेषणमिति। अङ्गस्य देविकादिभिः संबन्धाभावः। ॥

अन्तरतमनिवर्तकत्वादिति। ञ्णितीति किती तिवर्तते। तत्र स्थानेऽन्तरतम इति वचनादैकार ऐ वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आदिति वचनेन निवर्त्यते। नत्त्व पूर्वं
आकारो विधीयते। अनेन हि स्थानेऽन्तरतम इति नियमं बाधित्वा नियमान्तरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्या॥ परिहारान्तरमिति।
परिभाषेयम्। देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमाना कारएवं भवतीति केवलानां तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति नत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः। सुदे
विकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकादिशब्दस्य किंतु तदन्तस्येति परिभाषानुपस्थानादौकार एव भवति। यथोद्देशं परिभाषाश्रीयते। न कार्यका-
ला अन्यथाऽङ्गप्रकरणे देविकादीनामादित्यस्योपस्थानाद्व्याख्यति व्याख्यो: पूर्ववदन्यतरप्रसङ्गः स्यात्। इह तु प्रदेशे सूत्रे नित्यत्वात्। विधिरवाका

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्। अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते किं तर्ह्यन्तरतमानेन निवर्त्यते। सिद्धात्र वृद्धिस्तद्धितेष्व
चामादेरित्येव। तत्रानेनान्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्याद् यदि नाद्यज्
विशेषणं देविकादयः। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति। यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि
प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति। अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति नन्विमौ यत्र क्रियमा
णे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यं क च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ वृद्धिरादैजिति देविका
दीनामाकार इति सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्रहणात् तदन्त
ग्रहणादिति परिहृतमेतत्। आद्यज्विशेषणत्वात्। इह तु न्यग्रोधे च केवलग्रहणात्। न्यग्रोधे च केवलग्रहणान्न्याय्यमह आद्यज्विशेषणं देविकादय
इति। न स्य केवलग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्। इह माभूत्। न्यग्रोधमूलाः शालय इति। यद्याद्यज्विशेषणं देविकादयः ततः केव
लग्रहणमर्थवद्भवति।

रस्य भवति। अर्थोऽन्त्यैकारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते अन्तरतमनिवर्तकत्वादिति। सूत्रं तर्हीति। अष्टाध्यायीलक्षणं सूत्रं स-
निवेशान्तराश्रयणेऽभिद्यते। अथवास्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति। आद्यज्विशेषणत्वादिति। द्वितीयः परिहारो दूषितः। पूर्वस्तु स्थि
त एव। अत्रैवार्थे लिङ्गदर्शनम्। न्यग्रोधे चेति। केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यज्विशेषणमिति ज्ञापयति। अन्यथा तदनर्थ-
कं स्यात्। न च तदन्तविधिनिरासार्थं अङ्गे न न्यग्रोधस्य विशेषणात् तदन्तविधेरप्रसङ्गात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰वै॰ तदेतदिति। अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य च केवलस्येति वृद्धिनिषेधस्यैच्चविधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति। व्युत्पत्तिपक्षे तु न स्वा ७।२१
११० भ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात्। न्याग्रोधमूलाः शालय इत्यादौ मा भूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भव
ति। नहि न्यग्रोधस्येत्येतावताऽभिमतनियमसिद्धिः। नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाङ्गादेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येवानेन तदस्ति। अनिष्टोऽ
पि नियमः स्यात्। न्यग्रोधस्यैव निरुक्तात् परस्य वृद्धिप्रतिषेध इति। तथा च नैयायिको नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात् केवलग्रहणमभिमत
नियमसाधनाय। श्वादेरित्ययं तु निषेधउक्तार्थे ज्ञापको भवति। वहीनरस्येति। वहोऽस्यास्तीति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासोऽन्ये
षामपि दृश्यत इति दीर्घः। तस्यापत्यमतइञ्। तत्रादिवृद्धेरपवाद इकारो विधीयते। इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव। न च तस्यां प्राप्तायामित्त्वं विधी
यते। यतः सापि बाध्येत विहीनो नर इति। पृषोदरादित्वान्नलोपः। नय्वाभ्याम्। य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ वै जित्येव सूत्रं कार्यं नार्थो वृद्धिनिषेधेन। अ

तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति। अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः। न ततो नियमार्थं पदा
न्त इति कृत्वा न ज्ञापकं भवति। वहीनरस्येद्वचनम्। वहीनरस्येत्त्वं वक्तव्यम्। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। कुणरवाडवस्त्वाह नै
ष वहीनरः कस्तर्हि विहीनर एषः। विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः। विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। नय्वाभ्यां — पदान्ता
भ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वम्। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वं सिद्धम्। कुतः। अपवादौ वृद्धेर्हि तौ। अपवादौ वृद्धेस्तावैचावुच्येते। नित्यावैचौ त
योर्वृद्धिः। अथवा नित्यावैचौ कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतः अकृतायामपि। नित्यत्वादैचोः कृतयोः यद्यपि वृद्धिस्तयोरेव। किम
र्थं नेति शिष्यते। अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नियुक्तं वचनम्। ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्नि
योगेनैवैचावुच्येते यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेयेयानतौ।

पवादाविति। एकस्मिन्नङ्गविशेषे विधीयमानावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्बाधकौ। सत्यपि संभवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाध
कभावदर्शनात्। इदानीं विषयभेदादसत्यप्यैज्वृद्ध्योर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधातुमाह। यद्यपीति। अभ्युपगमवादेनोच्यते न हि वृद्धेरस
त्त्वां सर्वेष्टसिद्धिः। वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात्। तस्माच्छब्दान्तरप्राप्तां वृद्धिमनित्यां बाधित्वा
नित्यावैचौ भविष्यतः। बाधितत्वाच्च पुनर्वृद्धिर्न भविष्यतीत्यभ्युपेयम्। ऐचोर्विषयार्थमिति। याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ता रामः
भ्याम्। पूर्वौ वै चौ यथा स्यातामन्याभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रतिषेधविधानम्। आध्यश्वेयेयानताविति। स्यातामिति वाक्यशेषः। अध्यारू ११०
ढोऽश्वमिति प्रादिसमासः। अतइञ्। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह। अचामादेरिति। अचामादेरचः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वौ ऐचौ भवत इत्याग्नीध्रमायणेराध्यग्निरित्यादा
वैचोरप्रसङ्गः। द्व्याशीतिक इति। द्वे अशीती भृत इति तद्धितार्थे समासः तत ठञ्। अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्राहीदित्यधिकाराल्लुगू न भवति। अ
त्राचामादेरचो यकारस्य विधानात्ततः पूर्व ऐकारः प्राप्नोति। नावितिं। द्विवचनं द्व्याशीतिकस्योपलक्षणत्वादुपात्तम्। यद्यपि य्वोरचामादिनावि
शेषणाभावेऽप्यत्र दोषस्तथापि विशेषणे सर्वं न सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्यते। एतत्परिहरति। यत्रेति। अचामादेरिति या वृद्धिः प्राप्नोति तद
पवादावैचौ विधीयेते। अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येति वृद्धिर्विधीयते। अचामादेरिति वर्तते। तत्रैणाचेतद्वे अचामादेरित्येतदाग्नी
यते। तत्रैकं स्वरूपपरम्। तेनाचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्यां प्राप्तायां तदपवादावचामादेः स्थाने य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थः संपद्यते। उत्त

यत्र य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वमुच्यते तत्रैचौ यथा स्यातामिह मा भूतामिति। आध्यग्निः माध्वश्विरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अ
चामादेर्य्वोभ्यां हितौ। अचामादिनात्र य्वौ विशेषयिष्यामः अचामादेर्यौ य्वाविति। कथं द्व्याशीतिकेन तौ। द्व्याशीतिक इ
त्यत्र कस्मान्नेतौ भवतः। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवावनयोर्हिंसा॥ यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते। अत्र य्वोरित्येवं वृ
द्धिः। किमिदं य्वोरिति उत्तरपदस्येति। उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमेजागमोनुवर्त्यः। पूर्वत्र्यलिन्द्रेभवः पूर्वत्रैयलिन्द्र इत्येवम
र्थम्। नैष दोषः। उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामः। अचामादिना य्वौ उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति। अथ कस्मात्प
दान्ताभ्याम्। अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते। यथेह न भवेद्यणः इणो यणादेशे मा भूद्। यतश्छात्रा यातादिति। इह वै
याकरणः सौवश्व इति शाकलं प्राप्नोति द्योश्चस्थानिवद्भावादाया वौ प्राप्नुतः। शाकलायावादेशेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। शाक
लेनावदुक्तम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति। आयावोः किमुक्तम्। अचः पूर्वविज्ञानादैचोः &c सिद्धमि
ति। य्वाभ्यां परस्या वृद्धित्वमपवादो वृद्धेर्हितौ। नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते।

रपदाधिकारेऽपीति। तथा च द्व्याशीतिके दोषः। पूर्वत्रैयलिन्द इति। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते। नैष दोष इति। द्व्याशी
तिक इत्यत्र। तदेवं नेति प्रत्याख्यातम्। यातादिति। अचामादरचः स्थाने भवत्ययं यकार इति ऐच् प्राप्नोति। ननु चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव यणाभाव्य
म्। इहापि व्याकरणं स्वश्व इति पूर्वमेव यण् भवति। ततो यथाभूतपूर्वगत्यात्राचामादेर्यणो भवतस्तथा यणादेशो भवतीत्यदोषः। अचः पूर्व
विज्ञानादिति। योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्यर्थः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वार॰। पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेधः प्रतिपत्तिलाघवाय कृतो न ह्येकेनाचामादेरित्यनेनोभयं विशेषयितुं शक्यम्। नाप्यप्रतिषिध्यमाना वृद्धिरचामा
देरित्यनेन शक्या विशेषयितुमिति। यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते। परस्येति। यदीति। यत्रैव वृद्धिप्रतिषेधस्तत्रैवैजभ्यां भाव्यं नान्यत्रा
शौवमिति। शुनो विकार इति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। श्वन्शब्दस्य तु पाठस्तदाद्यर्थः। एवं च शौवहानमिति। यावन्तो यण इति। अपदान्ता
र्थत्वादस्य सर्वेभ्यो यणभ्यः पूर्वावैचौ प्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विधीयमाने याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वावैचाविति नास्ति स
र्वप्रसङ्गः। प्रकृत्यैकाजिति। इष्टेमेयःसु प्रकृतिभावः। तथा च द्वारे वृत्तान्तस्य दत्त इत्यत्र न भवति। इष्टत्वविशेषेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्त
म्। परिहारदिक्प्रदर्शनार्थम्। अत्र हि परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः। सुष्ठु वा अध्य

यत्र य्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यैर्यथा नतौ। अचामादेर्य्वाभ्यां हि तौ कथं द्व्याशीति केनतौ। यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचा
वत्र यो हि सा। अथ कस्मात् पदान्ताभ्यां यथेरणो न भवेद्यणः॥ द्वार॰॥ अथ परस्याद्वृद्धिरित्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। य
द्यनुवर्तते शौवं मांसं टिलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति॥ अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो
यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्तते। कथं शौवं मांसम्। आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत्। ना-
नाकृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यम्। तदेतदानुपूर्व्यात् सिद्धम्। अथवा पुन
रस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते। तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोतीति। कः पुनरर्हति स्वा
ध्यायशब्दं द्वारादिषु पठितुम्। एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति। तच्च न। सुष्ठु वा अध्ययनं स्वाध्यायः। शोभनं वा अ
ध्ययनं स्वाध्यायः। अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्यायः। एवमपि न दोषः। अचामादेरिति वर्तते। श्वादेः॥ श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्य
ते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्। नैव प्राप्नोतीति नार्थः प्रतिषेधेन तदादिविधिना प्राप्नोति न वै तदादिविधिरस्ति। अत उत्तरं पठति
प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थम्।

यनमिति। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। आङ्वा मध्ये प्रक्षेप्तव्यः। अचामादेरिति वर्तत इति। तत्रैवं सम्बन्धोऽचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां पूर्वावै
चौ भवत इति तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात् पूर्व ऐज् भवति न तु यकाराभ्यामित्यर्थः। यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्याय
शब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेश्चेष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोऽ
भिहितः। श्वादेः। तदादिविधिनेति। आद्यन्तविशेषणत्वाद् द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। नैव तदादिविधिर
स्तीति। श्वन्ग्रहण इति। श्वन्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादेतत्प्रकरणनिर्दिष्टैर्दैविकादिभिर्द्वारादिभिश्वादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भ
वतीति ज्ञाप्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शौवहानमिति। जिहतेऽस्मिन्निति ल्युट्। शुनां हानमिति षष्ठीसमासः। श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण्। वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च द्वारादित्वात्। शौवादंष्ट्र इति। शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा। शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। तत्र भव इत्यण्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावो न भवति। इकारादिग्रहणमिति। श्वादेरितीति सूत्रं कर्तव्यम्। तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तदादिविधिर्भवति। श्वागणिक इति। श्वगणाट्ठञ्चेति ठञ्। तदन्तस्येति। इञन्तस्य। श्वाभस्त्रमिति। इञश्चेत्यण्। ब्राह्मणत्वनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरङ्गत्वादेकयइञाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिति। तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भ

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्राप्यनु ग्रहणेन तदादिविधिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। शौवहानाद्यर्थम्। शौवहानं नगरं शौवादंष्ट्रो मणिरिति। इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम्। इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। श्वागणिकाद्यर्थम्। श्वगणेन चरति श्वागणिकः। तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रम्॥ उत्तरपदस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। अवयवादृतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यात्। अचामादेर्मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति। उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति। सुसर्वार्धादिति पञ्चमी। दिशोऽमद्राणामिति दिश इति पञ्चमी॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्। दिश इत्येव। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। संख्याया इति पञ्चमी। वर्षस्याभविष्यति। संख्याया इत्येव। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति। संख्याया इत्येव। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जे प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत्। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः। तद्धितेष्वचामादेर्वृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन स्यादिति कार्यर्थम्। तद्धितेष्वचामादेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। स्यादिति कार्यर्थम्।

विष्यतीति प्रश्नः। आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह। अवयवादृतोरिति। जे प्रोष्ठपदानामिति। पञ्चमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य नस्यात्। वचनं त्वनाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात्। नियमार्थं वा स्यात्। जातार्थ एव प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव वा जातार्थ इति। प्रोष्ठपाद इति। प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यण्। लुबविशेष इति लुपि कृते सन्धिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण्। अत्राङ्गस्याचामादेर्वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदाधिकारः। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विषाष्टिकमिति। नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोतीति कथमयमनवकाशः। अथात्र येन नाप्राप्तिन्यायेनादिवृद्धिर्बाध्यते। तदा द्याशीतिके वि
प्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधोपन्यासो न युक्त इति चिन्त्यमेतत्। यद्यत्रेति। सा च प्र
तिषिध्येत ततस्तत्प्रतिषेधसन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदवृद्धेस्तु यथात्र प्रतिषेधो न भवति तथा नद्याभ्यामित्यत्र प्रतिपा
दितम्। प्राचां ग्रामनगराणाम्। नगरग्रहणमिति। यद्यपि समुदायवचनोपि ग्रामशब्दोस्ति भूतग्राम इन्द्रियग्राम इति तथापि जनवि
कायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः ग्रामे नाध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः। अन्यो हि ग्राम इति। विशे
षेण विशेषान्तरस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणम्। साधीयस्त इति। नगरस्याशुचितरत्वात्। संस्त्यायविशेषमिति। सामान्यशब्दस्यापि

अचामादिवृद्धेरवकाशः ऐतिकायनः औपगवः। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः द्विषाष्टिकम्। त्रिषाष्टिकम्। इहोभयं प्राप्नोति। द्या
शीतिकः उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ सत्यामुत्तरपदवृद्धौ वा। अयमस्ति विशेषः।
यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यात् ऐजागमः प्रसज्येत॥ प्राचां ग्रामनगराणाम्। नगरग्रहणं किमर्थम्। न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्ध
म्। न सिध्यति। अन्यो हि ग्रामः अन्यन्नगरम्। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आह
न ग्रामान्नगरादिति। ननु च भोः य एव ग्रामः तन्नगरं कथं ज्ञायते ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते। साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते। तद्य
था। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इति उक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते। तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो न
गरेऽपि नाधीयते। तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम्। कथं यदुक्तं एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात्। स आ
ह न ग्रामान्नगरादिति॥ संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे। संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति। एवं तर्हि सिद्धे सति य
द्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नम्। विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति।

प्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते संस्त्यायाच्चागमने निर्ज्ञाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति। प्रष्टव्ये ग्रामशब्दोच्चारणाद्विशेषवा
ची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते। संस्त्यायो निवासः ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः। गोमहिष्यादियुक्तो घोषः प्राकारपरि
खान्वितम्। श्रेणीधर्मयुक्तं संस्थानं नगरं प्राकारपरिखायुक्तश्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः। न च नगरशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायेन वि
शिष्टग्रामग्रहणाय संवाहादिनिवृत्तये नगरग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात्। ग्राम॰ ११२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदीच्यग्रामाच्चेति। मानगरमित्याद्यवन्त्यर्थम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति। शाकलिकइत्याद्यर्थम्। दिक्शब्दाइति। पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम्। अतिनिर्बन्धइति। अतिगौरवमानलाभइति। लाघवम्॥ संख्यायाः॥ संवत्सरग्रहणमिति। कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः। द्वैरात्रिकइति। द्वे रात्री अधीष्टइति तद्धितार्थे समासे राजाहःसंवत्सराच्चेति वाखविधानात्पक्षे ठञ्। द्वैसमिकइति। अधीष्टादिषु समायाः खः द्विगोर्वेति पक्षे ठञ्। अचामादेर्वृद्धिर्नस्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भव

यथैतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्राच्च बहूचोन्तोदात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम्। वाहीकग्रामेभ्यश्च। नगरग्रहणं कर्तव्यम्। दिक्शब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरग्रहणं कर्तव्यम्। इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम्। तत्रातिनिर्बन्धो न लाभः। तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। संवत्सरग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणान्तस्येति कृतत्वात्। परिमाणान्तस्या संज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धम्। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। अत्र वृद्धिर्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा। इदं तर्हि द्वैसमिकः त्रैसमिकः। इदं चापि प्रयोजनम्। द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः। ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति। अयमस्ति विशेषः। यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। अचामादेर्वृद्धिर्न स्यात्। अपर आह। ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः

परिमाणान्त कालपरिमाणग्रहणे न ग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। द्विवर्षा त्रिवर्षा। परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति। प्रवाहणस्य ढे॥ परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः।

तीति न्यायात्। अपर आहेति। पूर्वं विशेषविषयं ज्ञापनमाश्रितम्। इदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूता तन्मधी ष्ट इति ठञ् तस्य वर्षाल्लुक्चेति पक्षे लुक् द्विगोरिति ङीप् प्राप्तोऽपरिमाणेति प्रतिषिद्धः॥ प्रवा॥ पूर्वस्य तु वेति वर्तते तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति तदोत्तरपदस्य वृद्धिभावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः। परस्येति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कौ॰ प्रवाहणेयीति। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्। ननु वृद्धेर्निमित्तं यस्तिन्नणकारादिः स्ववृद्धिनिमित्तभूत्याश्रितम्। ततोऽसत्यामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तत्व
११३ पदेशसद्भावात्पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यतीति नैतदस्ति। अणकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रति निमित्तत्वं नान्यदा। यथा स्रुक्कमोरनात्म
नेपदनिमित्तदूत्यत्र सत्येवात्मनेपदे स्रुक्कमोरनात्मनेपदनिमित्तत्वादिड्भावो नासति। जातेरिति। गोत्रं च चरणैः सहेति जातिवाचित्वात्।
।अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः। यथा। न यथातथेति। यथातथेत्ययं निपातो द्विपदी तार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः। अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्
सुपेति समास एतदर्थ इत्याहुस्तेनो नञिति समासे कृते ब्राह्मणादित्वर्शनात्ष्यञ् स्वरेऽपि नास्ति विशेषः। आयथातथ्यमित्यस्य ञित्वादाद्यु
यदनुवर्तते प्रवाहणेयीभार्यस्येति प्रवाहणेयीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। अथ निवृत्तं
न दोषो भवति। यथानदोषस्तथास्तु। अथवा पुनरस्त्वनुवर्तते। ननु चोक्तं प्रवाहणेयीभार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धि
निमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। माभूदेवं जातेरित्येवं भविष्यति॥ यथा तथयथापुरयोः पर्या
येण॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम् याथातथ्यमायथातथ्यम्। अयाथापुर्यमायथापुर्यम्। यदा तावत्पूर्वपदस्य वृ
द्धिः तदैवं विग्रहः करिष्यते। न यथातथा अयथातथा। अयथातथाभावः आयथातथ्यम्। यदोत्तरपदस्य वृद्धिस्त
दैवं विग्रहः करिष्यते। यथातथाभावः। याथातथ्यम्। न याथातथ्यम्। अयथातथ्यम्॥ हनस्तः॥ हन्तेस्तकारे तद्धिते
प्रतिषेधः। हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः। वार्त्रघ्नं शैग्रघ्नम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र
येकार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। आतो युक्। क्ङ्ग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। दद्दौ दधौ। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अचि स्नलो
रिति वर्तते। यद्यचि स्नलोरिति वर्तते अदायि अधायि इत्यत्र न प्राप्नोति। वचनाच्चिणि भविष्यति। अचि स्नलोरिति वर्तते। ए
वमपि चोदि वीलाकिरित्यत्र प्राप्नोति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां युगिति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्युक्
दात्तत्वाद्याथातथ्यमित्यस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्। प्रत्ययान्तरार्थत्वे तन्न भवति अनभिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात्॥ आ
तो॥ ददावितिं। उत्तमस्य णलो णित्वाभावपक्षे सावकाशमौत्वं णित्वे परत्वाद्युक् बाधेत। अदायीति। सूत्रे चिणो निमित्तत्वेनोपादानाद राम॰
चिण्णलोरित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात्। वचनादिति। आतो युक् चिणि चेति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति चिणि ११३
विधिः प्रत्यक्षशिष्टत्वादसंदिग्धः निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्तते। अथ चिणर्थोऽपीति संदिग्ध इत्यसंदिग्धो विधिरेव प्रवर्तते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचामादेरितिवर्ततइति। नन्वेवंहरिद्रायकेयुङ् प्राप्नोति। एवंतर्हिदोषान्तरोपन्यासादयंदोषोनोक्तस्तदाह। एवमपीति। आदिवद्भावादत्रप्रसङ्गो
यथादायइत्यादौ॥ नोदात्त॥ कामइति। आयादयआर्धधातुकेवेति यदाणिङ् नास्ति तदायन्त्रिरद्धिनिषेधस्यपर्युदासः विश्रामशब्दस्त्वसाधुरे
वोपमोपरमौसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्ध्यभावात्॥ शाच्छा॥ पातेर्लुगिति। यद्यपिपालरक्षणइत्यस्यपालयतीतिसिध्यति तथापिपातेर्युङ्क्ति च
नयेलुगागमविधानम्। लुग्विकरणत्वात्तस्ययुकोप्रसङ्गः॥ प्रत्ययस्था॥ स्थग्रहणमिति। कादितिवर्णग्रहणंनचवर्णमात्रंककारः प्रत्ययोऽस्ती
तिसामर्थ्यात्प्रत्ययावयवेप्रत्ययशब्दोवर्तिष्यतइतिप्रश्नः। इतरः पक्षान्तरेप्रयोजनमाख्यातुमाह। इदमिति। वक्ष्यमाणस्यबुद्ध्याप्रत्यक्षीकृ
त्यपरामर्शः। इहापीति। अन्यथादन्तिकेत्यादावेकस्यादक्षाणायर्थविवक्षायामत्रप्रत्ययः। स्थग्रहणेतुक्रियमाणेसर्वत्रभवतिप्रत्ययस्थापिव्यप
देशिवद्भावेनप्रत्ययस्थत्वात्। असुप इति। नसुबसुबिति नञ्समासोऽसुपइत्यसबहुव्रीहित्वप्रदर्शनायभाष्यकारेणलाघवंनाश्रितंन-

एवंतर्ह्याचामादेरितिवर्तते। यत्राचामादिणकारस्तत्रयुगिति। एवमपिद्राक्षेवनाक्ष्यस्थालीपाकस्यद्रः स्थालीपाकः अ
त्रप्राप्नोति। तस्मात्क्रग्रहणंकर्तव्यम्। नोदात्तोपदेश——स्यमान्तस्यानाचमेः॥ अत्वस्यमिदमुच्यते अनाचमे—रिति। अ
नाचमिकमिवमीनामितिवक्तव्यम्। आचामः कामः वामः। शश्वासाहृव्याप्यावेपांयुक्॥ णिप्रकरणेधूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्। णि
प्रकरणेधूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयतिप्रीणयति। पातेर्लुग्वचनम्। पालयति॥ प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः।
। स्थग्रहणंकिमर्थम्। इदंविचारयिष्यते इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंवास्यात्तत्रवर्णग्रहणंवेति। तद्यदासंघातग्रहणंतदा
स्थग्रहणंकर्तव्यम्। इहापियथास्यात्नुकारिकाहारिका। यदाहिवर्णग्रहणंतदाकेवलः ककारः प्रत्ययोनास्तीतिकृत्वा
वचनादुविष्यति। अथासुपइतिकथंइदंविज्ञायते असुब्वतोङ्गस्येति। आहोस्विन्नचेत्सुपः परआबिति। किंचातः। यदिविज्ञा
यते असुब्वतोङ्गस्येतिबहुचर्मिका अत्रनप्राप्नोति। अथविज्ञायतेनचेत्सुपः परआबितिनदोषोभवति।

दाश्रयणेबहुव्रीहिरेवन्याय्योनतुमत्वन्तः समासः तत्रायंप्रश्नः। किमसुपइतिबहुव्रीहिराश्रीयते। नविद्यतेसुप् यस्मिंस्तदसुबिति। अथ
नतुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च। नचेत्सुपः परआबिति। प्रत्ययग्रहणेनतदन्तविधेः सुबन्तादितिबोद्धव्यम्। बहुचर्मिकेति। बहूनिचर्माण्यस्यामि
तिबहुव्रीहिः प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तदेतदङ्गमितिइत्वंनप्राप्नोति। नलुमताङ्गस्येतिनिषेधोत्रनास्ति लुमतालुप्तेयदङ्गंतस्यकार्येसप्रति
प्रतिषेधः। इदंतुटाबङ्गम्। नदोषोभवतीति। चर्मशब्दः सुबन्तोनचतस्मात्परआपूर्व्यवधानात्। बहवः परिव्राजकाअस्यांसाबहुप
रिव्राजकाइत्यत्रतुप्रत्ययलक्षणेनसुबन्तात्परिव्राजकशब्दात्परआबितिप्रतिषेधः प्रवर्तते। पर्युदासाश्रयणेसमासादसुबन्ता
त्परआबितिस्यादेवात्रेत्वम्। तथासुपइत्यनर्थकंस्यादितिप्रसज्यप्रतिषेधआश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्वदिति। यद्यकारान्तस्य शब्दस्य कादिति निर्देशः ततः संघातग्रहणम्। अथागन्तुकाकारेण उच्चारणार्थेन निर्देशः ततो वर्णग्रहणम्। ननु वर्णग्रहणेऽस्य ग्रहणस्यानर्थक्यात् स्यग्रहणात् संघातग्रहणेन भाव्यम्। नैतदस्ति। कोऽत्र निर्दोषः पक्ष इति विचार्यते। यदि च संघातग्रहणपक्षो दोषवान्। तन्मा कारिस्यग्रहणमुपचयो भविष्यति। एतिकादिति। एतदोऽकच्चिजसित्यदाद्यत्वे टापीत्वे च रूपम्। अकचो कार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः। तेन धकिद्धिरकुदित्यादि सिध्यति। वचनादिति। यथैव कारिकेत्यादावेकादेशे कृतेऽनक्कोककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या भवत्येवमकज्विधिसूत्रे कशब्दः संघात उच्चारित इति तदाश्रयादित्वप्रवृत्तिः। अस्तीति। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथवा वचनादित्यस्यायमर्थः। नयासयोरितीत्वा यकात्तु वचनाद्भविष्यति। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। अस्तीति। ततश्चाभिप्रायमप्रकाश्य पक्षान्तरमाश्रयति। अस्तु-

यथा न दोषस्तथास्तु। इदं विचार्यते। इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं स्याद्वा वर्णग्रहणं वेति। कश्चात्र विशेषः। इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेत्। एतिकाः सम्प्राप्तिः। इत्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकाः सम्प्राप्तिः। एतिका भवन्ति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति ह्यन्यद्वचने प्रयोजनम्। किम्। कारिका हारिकेति। अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम्। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः। वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। कारिका हारिका। अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। एवं तर्ह्याहायं प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येति न च क्वचिद्व्यवधाने तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेत् रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्गः। वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति। रथकट्या गर्गकाम्या। नैष दोषः।

तर्हीति। व्यवहितत्वादिति। ननु चापीत्यनेन ककारो न विशेष्यते किं तर्ह्यकारः। आपि च परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि पूर्वत्वादित्त्वं प्रवर्तिष्यते। नैतदस्ति। रथकट्यादावप्येवं प्रसङ्गात्। किं च कात्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणं कृतं न त्वापि पूर्वस्येति। ततश्च निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् व्यवधानेन न प्राप्नोति॥ तत्र वचनादिति। आनन्तर्यमसंभवान्नाश्रीयते। रथकट्येति। रथानां समूह इति इनित्रकट्यचश्चेति कट्यच्। गर्गकाम्येति। गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच्। प्रत्ययान्तात् प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येन नाव्यवधानमिति। नानन्तर्यं परित्यज्यते किंतु यावत्संभवति तावदाश्रीयते। यद्येवमेतिकादित्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न प्राप्नोति। एकस्तु संबन्ध्यकारो द्वितीयस्त्यदादीनामद्भ्यकारः। नैष दोषः। द्वयोरकारयोरेकादेशे कृते टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्येतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्याताम्। सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्॥ व्यपवर्गाभावादिति॥ वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदनाश्रित्योक्तम्। उभयत इति। आपियः कप्रत्यय इत्येवमुभयमाश्रीयते। अथत्वापि परतो कारस्य कार्यं पूर्वस्येत्याश्रयिष्यते तथाप्युभयमेवाश्रितं तुल्यकालं भवति। एवंजातीयकानामिति। प्रकारवचने जातीयर्प्रत्ययः। अकच्च

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन नाव्यवधानम्। वर्णेनैकेन। संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति च न भवति च। अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तमित्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदतिकाप्राप्तिरिति। परिहृतमेतत्। वचनाद्भविष्यतीति। ननु चोक्तमस्त्विवचने प्रयोजनम्। किम्। कारिकेति। अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति। अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रयेऽनन्तादिवत्। एवं तर्हि एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामपीत्वमिति। यदयं नयासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति। मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मामिका नरिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रत्ययस्थत्वात्। त्यकृत्यपोश्च प्रतिषिद्धत्वात्। त्यकृत्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। दाक्षिणात्यिका। किं पुनः कारणं न सिध्यति। प्रतिषिद्धत्वात्। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति प्रतिषिद्धत्वात्॥ नयासयोः॥ नयत्तदोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् यकामधीते।

दक्षिणा :

तामित्यर्थः। मामिकेति। ममेयं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यन्यतरस्यांग्रहणात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्। तवकममकावेकवचन इति ममकादेशः। केवलमामकेत्यनेन संज्ञाछन्दसोर्ङीपो नियमादन्यत्र टाप्। नरं कायतीति नरिका। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणास्मिन्देशे दक्षिणादाच् तत्र भवा दाक्षिणा पश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक्। अज्ञातार्थविवक्षायां कः। इह भवेहत्यिका। अव्ययात्त्यप्। पूर्ववत्कः। उदीचामात इति पाक्षिकप्रतिषेधप्रसङ्गे वचनम्॥ नयासयोः॥ यासेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधाप्रसङ्गादाह। नयत्तदोरिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ उपत्यकेति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्। नैवंजातीयकानामिति। येऽनेकाचो व्यञ्जनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामि ७.३.१
१९५ त्यर्थः। यदयमिति। ननु च तद्धितलुगर्थमिकारोच्चारणं स्यात्। अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्याहीदिति ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि
कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यात्। पञ्चमृत्तिक इति। अन्तरङ्गाश्च विधीन्बहिरङ्गो लुक् बाधते न लुगेव
तथा च सनी संसदित्यादौ नलोपो न भवति पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ दापासहे कादेशो न भवति। अन्यथैकादेशः स्यादिव
द्वावादाबूग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि कृतेऽकारस्य श्रवणं न स्यात्। तदेवं सति प्रयोजनेन ज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत्। त्यिकन्नि

तकां पचामह इति। प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। उपत्यका अधित्यका। तत्तर्हि कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामित्त्वं भवतीति। यदयमदसि कन्निति तत्वभूत निर्देशं करोति। पावकादीनां छन्द
स्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। क्षका अलोमकाः। छन्दसीति किमर्थम्। पाविका अ
लोमिका। आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। जीवतात् जीवका नन्दतान्नन्दका भवताद्भवका। उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं
कर्तव्यम्। देवदत्तिका देवका यज्ञदत्तिका यज्ञका। क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। क्षिपका ध्रुवका धुवका। चटका
॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। तारका। ज्योतिषीति किमर्थम्। तारयतीति तारिका। वर्णका तान्तवे उपसंख्यानं कर्त
दासी
व्यम्। वर्णका। तान्तव इति किमर्थम्।

ति प्रक्रियालाघवाय स्त्रीविषयत्वादुक्तव्येत्यकनित्यकारोच्चारणमित्वाभावस्य न ज्ञापकम्। पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इ
त्यादौ तद्धितलुकि अकारश्रवणार्थत्वात्तस्य॥ पावकाद इति। पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः। जीवकेति। आशिषि चेति वुन्। देवकेति। अनजा
दौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति। दत्तशब्दस्य लोपः। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधात्वात्के कृते अज्ञातादिषु कः। अथवा कुत्सिते ल्पिसंज्ञयोरि रामः
ति कुन्। ध्रुवकेति। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। धुवकेति। धू विधूनने। वर्णकेति। वर्णयति महत्त्वादिकं गुणमिति। वर्णका। प्रावरणविशेषः तन्तूनां १९५
विकारस्तान्तवम्। ओरञित्यञ्।
॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णिकेति। व्याख्यात्रीत्यर्थः भागुरीटीकाविशेषः। अष्टकेति॥ इष्यश्चिभ्यां तकन्निति तकन्। पितरश्च देवताः पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यदिति यत्। अष्टिकेति। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अति शदन्तायाः कन्निति कन्। सूतकेति। नसामिवचन इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्स्वार्थिकन्। पुत्रिकेति। पुत्रशब्दाच्छाङ्र्गरवादित्वात् ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थिकन्। केणः इति ह्रस्वः तस्य पक्षे अकारो विधीयते। वृन्दारिकेति। वृन्दमस्यास्तीति शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन्। उदीचाम्। स्त्रीविषय इति। अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य निर्देशः कृतः। शुभंयिकेति। शुभं याति भद्रं यातीति क्विप्। शुभंभद्रंशब्दौ निपातौ। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः केऽण इति ह्रस्वः। यकपूर्व इति। धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातः स्थानेऽकारस्येत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्त्वं भवत्येव। शोभना नयोऽस्याः सुनया। नास्ति शोकोऽस्या अशोका पूर्ववत्कः

वर्णिका भागुरी लोकायतस्य। वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। वर्तका शकुनिः। शकुनाविति किमर्थम्। वर्तिका भागुरी लोकायतस्य। प्राचामिति किमर्थम्। वर्तिका। अष्टका पितृदेवत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अष्टका। पितृदेवत्य इति किमर्थम्। अष्टिका खारी। वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका। वृन्दारका। वृन्दारिका॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते। न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत। स्त्रीविषयो यश्चाकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत्। शुभं याति शुभंयाः। शुभंयिका। भद्रंयाः भद्रंयिका। यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सुनयिका सुशयिका। अशोकिका अपाकिका॥ भस्त्रै॥ एषाद्वेतत्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति प्रतिषेधात्। अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थम्। न अभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। उपसर्जनार्थोपमारम्भः।

॥भस्त्रै॥ पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरम्भः। एषाद्वे इति। नएषकानद्वके इति विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्युक्तेषु त्यदाद्यत्वादिषु समासे कृते सुब्लुकि समासाद्याविभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं त न्नष्टाप् सच प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां पर इत्यसुप इतीत्वप्रति— षेधस्य व्यापारादनेषकाद्वित्येव भवति। तस्मादनन्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः। एषका एषिका। द्वके द्विके इति। एवेति प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र नित्यमित्त्वमेति काश्चरन्तीति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभस्त्रिकेति। नास्तिभस्त्रा अस्या इति बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते यष्टापुत्पत्तौ यते सभाषितपुंस्कात् भस्त्रशब्दात्परइत्युत्तरसूत्रेणपाक्षिकः।
प्रतिषेधाप्रसङ्गादुसाग्रहणम्। नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। अपिग्रहणेन केवलानां समुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसङ्गान्न कर्तव्यं नञ्पूर्वग्रह-
णम्। तत्रपराङ्गाधिकारेतस्यच तदुत्तरपदस्य च ग्रहणात्सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य तृ
तीयेपादे प्रथममाह्निकम्॥ ठस्येकः॥ किमिदमिति। किंव्यञ्जनमात्रं प्रतिपिपादयिषितमागन्तूनातूच्चारणार्थेन अकारेण निर्देशोऽथसंघातए
वस्थानी निर्दिष्ट इति प्रश्नः। धात्वन्तप्रतिषेध इति। संघातग्रहणे त्वेषनदोषः। पठतीत्यत्रापि ठस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्संघा
तग्रहणादप्रसङ्गः। वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अव्यापारः वर्णग्रहणपक्षे च ठगादिष्वकार उच्चारणार्थो वर्णमात्रं प्रत्ययः। कण्ठ इति
। कणेष्ठः। शण्ठ इति। शमेर्जनिदाच्युत्तिनिठः। पण्ठ इति। पणोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ठः। वर्णपक्षेऽप्युणादीनां प्रसङ्गः सत्यपि संघातस्य प्रत्य

अभस्त्रका अभस्त्रिका। नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात्। नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। उत्तरप
दमात्रस्येत्ववचनात्। उत्तरपदमात्रस्येत्वं वक्तव्यम्। निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका। इति श्रीमहाभाष्ये सप्तमस्य
तृतीयेपादे प्रथममाह्निकं समाप्तम्॥ ठस्येकः॥ किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम्। कश्चात्र विशे
विशेषः। ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तप्रतिषेधः। ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पठति। पठितुम्।
अस्तु तर्हि संघातग्रहणम्। संघातग्रहणं चेद् उणादिमाथितिकानां प्रतिषेधः। संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः। उणादीनां तावत्। कण्ठः शण्ठः पण्ठः। इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते ता
न्तादितिकादेशः प्राप्नोति। वर्णग्रहणे पुनः सत्यल्विधिरयं भवति।

यत्त्विह च संघातग्रहणे ठगादयः संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायन्ते। माथितिक इति। सन्निपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्य चोद्य
ते। अन्यथाजादिसन्निपातेन तान्तता उपजाता कथमजादिविघातनिमित्तं स्यात्। वर्णग्रहणे त्वनल्विधावितिस्थानिवत्त्वनिषेधादिक
स्यकादेशप्रसङ्गः। ननु तान्तादङ्गात्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते न चैतत्तकारान्तमङ्गं तकारान्तात्प्रत्ययस्याविधानात्। नैतदस्ति। ए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति तकारान्तं चेति कादेशः प्राप्नोति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति। नहि तस्य ठादेशे कइति कर्तव्यम्। एवं च माथितिक इत्यत्र ठादेरिति वचनाद् द्विविधित्वात् स्थानिवद्भावाभावा
त्कादेशस्याप्रसङ्गः। अङ्गादिति वर्तत इति। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः। एवं तर्हीति। सामर्थ्यात् पञ्चम्यन्तमूह्यते। इतरो-
न कचित् पञ्चम्यन्तं प्रकृतमिति मत्वाह। क्व प्रकृतमिति। अर्थादिति। ठस्येति षष्ठ्यन्तेन संबन्धानुषष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामः। कर्मणि
घटते कर्मणि घटोऽठजित्यठच्। अङ्गस्येति। संबन्धषष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः संबन्धो विवक्षितः। तेना

तस्माद्विशिष्टग्रहणम्। तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। अस्तु तावद्वर्णग्रहणम्। ननु चोक्तं ठा
देशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तप्रतिषेध इति। नैष दोषः। अङ्गादिति वर्तते। न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति। एवं तर्हि प्रत्यय
स्य स्येति वर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति। तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः।
अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्त
स्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानि
र्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात् पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थात् षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति। एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्त
व्यः। न वक्तव्यः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि कर्मठ इत्यत्र प्राप्नोति। एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्ध
षष्ठी विज्ञास्यते। अङ्गस्य यष्ठकारः। कश्चाङ्गस्य ठकारः। निमित्तम्। यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति। कस्मिंश्चैतद्भवति। प्र
त्यये। अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम्। ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध इति। उणादी
नां तावत् प्रतिषेधो न वक्तव्यः। परिहृतमेतत्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। यदप्युच्यते इह च मथि
तं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते नान्तादिति कादेशः प्राप्नोतीति।

ङ्गावयवस्याप्रसङ्गः। अङ्गव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात् कर्मठ इति प्रत्ययावयवस्य न भवति। ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्या-
पि निमित्तत्वमाश्रीयते। तथा च चक्रतुश्चक्रुरित्यत्र द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति। एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह गृह्यते। स्थानिवत्त्वे
तु लक्ष्यवशाद्यथाकथंचिन्निमित्तमाश्रीयते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पूर्वस्मादपिविधिरिति।सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्यपूर्वशब्दस्यविधिशब्देनसमासआश्रीयते।अथवावर्णग्रहणात्तदन्तस्येल
ब्धे।नान्तादित्यन्तग्रहणंप्रत्ययेपरेपूर्वकालेनान्तग्रहणार्थमितिमाथितिकेकादेशप्रसङ्गः।अथापीति।सर्पिषायजुषेत्यादौष-
त्वादयर्थव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यङ्गीक्रियते।क्रियतेन्यासएवेति।येषांशब्दानामिकइष्यतेनेषुकारःस्वरितउच्चारितस्तदनुकरणेस्व
रितमेवठस्येतिनचोणादिठस्याकारःस्वरितइत्यादेशप्रसङ्गाद्दृ॥आशिषेति।आङःशासुइच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरि
तिसंपदादित्वाद्भावेक्विप्।आशासःक्वावुपसंख्यानमितीत्वम्।उषेति।वसेःक्विप्।वचिस्वपीतिसंप्रसारणम्।षत्वस्यासिद्धत्वादिसु
सोभवनइतिकादेशप्रसङ्गः।लक्षणेति।लाक्षणिकमनुमेयरूपम्।प्रतिपदोक्तंतुप्रत्यक्षरूपम्।अयेति।दौष्कइतिदर्श्यतेनचप्रा

नैषदोषः।अकारलोपस्यस्थानिवद्भावान्नभविष्यति।नसिध्यति।पूर्वविधौस्थानिवद्भावः।नचायंपूर्वविधिः।अ
यमपिपूर्वविधिः।पूर्वस्मादपिविधिःपूर्वविधिरिति।अथाप्युणादयोव्युत्पाद्यन्ते।एवमपिनदोषः।क्रियतेन्यास
एवविशिष्टग्रहणंठस्येति।इसुसुक्तान्तात्कः।इहकस्मान्नभवति।आशिषातरतिआशिषिकः।उषातरतिऔषि
कः।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति।अथेहकथंभवितव्यंदोर्भ्यांतरति।दौष्कइतिभवितव्यम्।कथम्।
यदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्ते।होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु॥किमिदंञ्णिन्नकारग्रहणंहन्तिविशेषणम्।ञ्णिन्नकार
परस्यहन्तेर्योहकारइति।आहोस्विद्धकारविशेषणम्।ञ्णिन्नकारपरस्यहकारस्यसचेद्धन्तेरिति।

न्नेतीतिप्रश्नः।दौष्कइति।तरतीतिठक्।उपसंख्येयोत्रकादेशइतिभावः।कश्चित्तुकथंयदिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तइतिपाठः।तत्रय
दीतिनिपातोनसंदेहार्थउपात्तः।किंतर्हियदेत्यस्यार्थेवर्तते।ओकारेयउकारःसउकारग्रहणेनगृह्यते।यत्रचसमुदायाश्रयंकार्यंनास्तितत्रा
वयवाःस्वकार्यस्यप्रयोजकाएव।तथाचतुङ्घिधिलादेशविनामात्रृकारावयवाश्रयाःप्रवर्तन्ते।अग्रहणपक्षेतुयथानुङ्घिधिलादेशविनामे
षुप्रतिविधीयतेतथादोषउपसंख्यानंकर्तव्यमितिसंदेहार्थोपियदिशब्दोव्याख्येयः।होहन्तेः॥किमिदमिति।हन्तिरपीहोपात्तोहकारोऽपित राम:
त्रकिंहकारस्यप्राधान्याद्विशेषणसंबन्धोऽप्रधानोपकारायगुणस्यापिहन्तेःपक्षद्वयेऽपिदोषदर्शनात्प्रश्नः।इन्द्वनिर्दिष्टास्तुञ्णिन्नाएक- ११७
योगक्षेमान्यायाद्इतिभिन्नेनसंबन्धिनासबन्धंप्रतिपत्तुमनर्हाञ्णितिहन्तेर्नकारेहकारस्येति। ॥

हन्तेरिति। स्वावयवेन पौर्वापर्ययोगात्। ञ्णित्यप्राप्तिरिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धकारस्य च ञ्णितानन्तर्यासंभवा
त्। वचनादिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवायो निवर्त्यते। इतरस्तु व्यवधानसंभवान्निर्दिष्टाङ्गविक
लपरिभाषोपस्थानं मत्वाह। इहापीति। स्थानिवद्भावाच्चेति। अचो य आदेशो लोपस्तस्येत्यर्थः नकारग्रहणेति। सर्वत्र व्यवहितो न
कारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्यादिति ञ्णिद्ग्रहणसामर्थ्याच्छ्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रयिष्यते। सिद्धं त्विति। नकारग्रहणमपनी

कस्मान्न विशेषः। हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु तर्हि हकारविशेषणम्। हकारस्येति चे
द् ञ्णित्यप्राप्तिः। घातयति घातकः। किं कारणम्। व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति
। हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति। स्थानिवद्भावाच्चेन नकारे प्रसिद्धिः। स्थानिवद्भावाच्चा
चो नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु वचनाद्भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद् अलोपे प्रतिषेधः। वचनप्रामाण्यादिति
चेदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्ता हन्तुम्। नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपे न भविष्यति। अस्त्यन्यन्नकारवचनस्य प्रयो
जनम्। किम्। श्रूयमाणविशेषणम्। यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। हतो हथ इति। सिद्धं तूपधालो
प इति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उपधालोपे चेति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु
चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेद् नकारे प्रसिद्धिरिति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु हकारविशेषणम्। ननु चोक्तं हका
रस्येति चेद् ञ्णित्यप्राप्तिरिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति। नैष दोषः। येन ना
व्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्। न कश्चिद्धात्ववयवेनाव्यवधानम्। एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति
च न च भवति। यदप्युच्यते स्थानिवद्भावान्नकारे प्रसिद्धिरिति।

य उपधालोपग्रहणं कर्तव्यम्। वचनाद्भविष्यतीति। एकग्रहणकवाक्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कारकाण्युपप्लवन्ते। होह
न्तेर्ञ्णिति होहन्तेर्णिति होहन्तेर्नेति। सह विवक्षायां द्वन्द्वेऽपि यथासंभवं विशेषणविशेष्यभाव इति ञ्णिता णिता च हन्तिर्विशेष्यते नकारेण ह
कारः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन धात्ववयवेन नित्यव्यवायाच्छब्दान्तरेण व्यवधानं निवार्यते ॥

नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपेन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनादिति। सत्यपि स्थानिवद्भावकृतेऽव्यवधाने श्रुतिकृतानन्तर्याश्रयणात्। नापि शास्त्रकृतमिति। यथामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथा कारस्य शास्त्रेणाव्यवधायकत्वं न क्वचित्प्रतिपादितमित्यर्थः। कुतश्चिदिति। निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात्। अभ्यासात्॥ असुपइति। असुबन्तावय वस्य हन्तेरभ्यासात्परस्य कुत्वं न तु सुबन्तावयवस्येत्यर्थः। हन्तेरभ्यासादिति। अङ्गाधिकारेण चाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमिति भावः। इतरस्त्वशब्दीनाभिप्रायमाह। हन्तेरिति। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। हन्तेरङ्गस्येति। तथा चोक्तम्।

वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेध इति नैष दोषः। आनन्तर्यमिहाश्रीयते। हकारस्य नकार इति। क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यं क्वचिच्च न सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतं लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमानन्तर्यम्। अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः। अभ्यासाच्च॥ अभ्यासात्कुत्वमसुपः। अभ्यासात्कुत्वमसुप इति वक्तव्यम्। इह माभूत्। हननमिच्छति हननीयति हननीयतेः सन्। जिहननीयिषतीति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। हन्तेरभ्यासादित्युच्यते न चैष हन्तेरभ्यासः। हन्तेरेवाभ्यासः। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते। न चैष हन्तेरङ्गस्याभ्यासः। हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः। कथम्। एकाचो द्वे प्रथमस्येति। एवं तर्हि यस्मिन् हन्तिरङ्गं तस्मिन्योऽभ्यासः तस्मादित्युच्यते यस्मिंश्चात्र हन्तिरङ्गं न तस्मिन्नभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो न तस्मिन्हन्तिरङ्गं भवति॥ हेरचङि॥ अचङीति किमर्थम्। प्राजीहयद्दूतम्। हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। हेश्चङि प्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। अङ्गान्यत्वात्। एयन्तमेतत्। अङ्गमन्यद्भवति। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वम्। ज्ञापकं त्वन्यत्र एयधिकस्य कुत्वविज्ञानात्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र एयधिकस्य कुत्वं भवतीति।

सिद्धं तु परस्वरं प्रत्यङ्ग प्रत्ययसंज्ञाभावादिति। न चैष हन्तेरङ्गस्येति। अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तिरत्र नाङ्गमित्यर्थः। इतरोऽङ्गमात्रमाश्रित्याह। हन्तेरिति। आचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति। एवं तर्हीति। यथा जघानेत्येतिथलि हन्तिरङ्गं तस्मिन्नेव चाभ्यासः॥ हेर॥ अचङीति किमर्थमिति। यस्मिन् हिनोतिरङ्गं तस्मिन्नभ्यासे विज्ञायमाने णौ हिनोतिरङ्गं चङ्यभ्यास इति कुत्वं न भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। अन्यत्रेति। सनादावित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्लिटो॥ जिज्यतुरिति। ज्या वयोहानौ लिट्यतुसि ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यद्यपि हलः इति दीर्घत्वं क्रियते तथा
प्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्यथा जयतेर्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं भवत्येवं जिनातेः प्राप्नोति॥ अध्यापयेति। विभाषा यङ्त्ययादेशः इङ्गादे
शात्पुगन्तात्परस्य णेर्न भवति॥ नक्वादेः॥ क्वाद्यजीति। चजोः कु घिण्यतोर्निष्ठायामनिट इति वक्तव्यं तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सि
द्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः। ननु ग्रुचुग्लुचुग्रुञ्चुकुञ्चुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात् घिण्यतोः कुत्वं वार्तिककारमते न प्राप्नोति। सूत्रकारमते न तु
नक्वादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। तथा जिह्मजितजीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः। उच्यते। वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वात् तन्मते-
न तु कुत्वस्य भावाभावावगन्तव्यौ। नन्वसत्यजेः प्रतिषेधे वीत इति निष्ठायामनिट्त्वात् समाज इति कुत्वं प्राप्नोति। नैतदस्ति। व्यादेशो निष्ठा-

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति॥ सन्लिटोर्जेः॥ जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधः। जिग्रहणे
ज्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। जिज्यतुः जिज्युरिति। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति एवमेतस्य न भविष्य
ति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। अवश्यं कर्तव्या। अध्यापयत इत्येवमर्थम्॥ नक्वादेः॥ क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीना
मप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः।
कुत्वं कस्मान्न भवति। निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्। निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि सेटश्चैते निष्ठायाम्। यदि निष्ठाया
यामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति। शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्वं वक्तव्यम्। कथमर्कः। अर्चेः कविधानात्सिद्ध
म्। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कशब्दः तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥

यामनिण्णत्वजिः न च स्थानिवद्भावो निष्ठायामनिडिति लौकिके व्यपदेशेऽस्ति शास्त्रीये च कार्ये पुस्थानिवत्त्वात्। वलादावार्धधातुके विक-
ल्प इष्यत इति वीभावाभावपक्षे अजित इति निष्ठायामजिः सेडेवा कथमिति। शुचुब्जी निष्ठायां सेटौ। ईदुपुचित् पूतिभाव इति यद्यपि निष्ठा-
यामनिट् तथाप्यर्थभेदात्क्षयन्नक्षः। शुचुब्जोर्घञीति यथान्यासेऽपि यन्त्र्येव यथा स्यात् एयनिमाभूदिति नियमार्थं वाच्यं तदेव न्यासमेदं विध्यर्थ-
मिति भावः। यद्यपि गमेर्दुपसर्गाट्ड प्रत्यये सति समुद्ग इति सिध्यति तथापि उब्जेर्घञि जकारनिवृत्तये कुत्वमभ्युपेयम्। औणादिक इति। क
दाधारा र्चिभ्यः कः घिण्यतोः स्वर्चेऽर्च्यमिति भवति। भुजः। भुजेः क्तौ दादिकस्य शब्देधादिकस्य वा अजिगुणकुत्वनिषेधो निपात्यते। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भुजः पाणाविति। न्युब्जोपतापग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। लोके बाहौ भुजशब्दो भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते। कर्तृप्रत्यय इति। पचाद्यच्। न्युब्जा
तीति। न्युब्जन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणं प्रदर्शनीयम्। भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम्। एषोऽपीति। यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिताः श्लेष्मरहिताः शेरते स व्याधि
स्तान्न्युब्जयतीत्यच्। न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः। थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानात्। भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवत्यचि त्वन्तोदात्तः
स्यात्। घञ्। अविवाक्यस्येति। यद्ययं नियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यान्न त्वविवाच्यमिति। इयमपि चैतद्विषयविभागेनेष्यत इति
यत्नान्तरं कार्यं न त्वयं नियमः। अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एव। दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते। यस्मि

भुजः पाणौ॥ भुजः पाणाविति वक्तव्यम्। कथं न्युब्ज उपताप इति। न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रति
षेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। कर्तृत्वात्। नैतद्घञन्तम्। कर्तृप्रत्यय एषः। न्युब्जतीति न्युब्जः। अधिकरणसाधनो वै ल-
क्ष्यते। न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति। एषोऽपि हि कर्तृसाधन एव। कथं न्युब्जयतीति न्युब्जः। यजयाचरुचप्र
ववर्चश्च॥ प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। प्रवचिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्। व
चोऽशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधः उच्यते। प्रपूर्वश्च वचिः शब्दसंज्ञायां वर्तते। उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। प्रपूर्वस्यैव वचे
रशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत्। अविवाक्यमहरिति। उपसर्गनियमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचना
त्सिद्धम्। विशेषत एव तद्वक्तव्यम् अविवाक्यमहरिति। क्व मा भूत्। अविवाच्यमेवान्यदिति। ण्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं
कर्तव्यम्। त्याज्यम्॥ भोज्यम्॥ भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। भोज्यः सूपः। भोज्या यवागूरिति। किं पु
नः कारणं न सिध्यति। भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति। नावश्यं भक्षिः खरविशदे वर्तते किं तर्ह्यन्यत्रापि व
र्तते। तद्यथा। अब्भक्षो वायुभक्ष इति॥

न्त्यात्रिकान्विप्लवतेन नानावाक्यान्युच्चारयन्तीत्यर्थः। तत्र पृषोदरादित्वात्कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। त्यजेरिति।
पूज्यमिति तु रयत्नस्य पूजेरूपम्॥ भोज्यम्॥ नावश्यमिति। भाष्यकारः सूत्रन्यासं समर्थयते। अब्भक्ष इति। न च शब्दान्तरसन्निधिगम्यं सामान्य
वाचित्वमिति प्रकृतं वक्तुम्। न हि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य। भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं पेयमि
त्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्वं भुजिभक्ष्योर्ज्ञेयम्॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वोर्लि॥ भाष्यकारेणावेतिप्रत्याख्यातम्। केचित्त्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति। अनित्यत्वात्तस्य घ्रसतिदद्दाश्रि
तिन स्यादिति तस्मिन्नुद्धये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति॥ ओतः॥ ओत इति। नहि श्यनोऽन्य ओतः श्यिदस्ति। तत्रायमप्यर्थ
इति। न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः। भ्रमत्विति। वाभ्राशेति वचनात्पक्षे श्यप्। मदत्विति। व्यत्ययेन श्यप्। शमादिभ्यो
यो विहित इति। श्यन्नेव सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते। एवमपीति। शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्देशाभावा
त्। अष्टानामिति। अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते ते च सन्निधानाच्छमादय एव विज्ञायन्ते। ष्ठिवु॥ ष्ठिवक्लमुचमां शिती

घोर्लोपो लेटि वावचेति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तदिति रन्तये ददात्। अस्त्वत्र लोपः। आटः श्रवणं भविष्यतीति तेनोभ
यं भविष्यति दधद्रत्नानि दाशुषे दधातु॥ ओतः॥ ओतः शितीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उक्तस्तत्र शिद्ग्रहणाभावायात्रा
यमप्यर्थः। ष्ठिवुक्लमुचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। ननु च भो श्यन्ग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं वक्तव्यम्। शमामष्टा
नां दीर्घः श्यनीति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत्राप्यस्तु शितीत्येव। यदि शितीत्युच्यते। अनुत्वेन्द्रो भ्रमतु मदतु अत्रापि प्रा
प्नोति। शमादिभिस्तु शितं विशेषयिष्यामः। शमादीनां यः शिदिति। कश्च शमादीनां शित्। शमादिभ्यो यो विहितः। एवमपि तस्य
तिर्यस्यति। अत्र प्राप्नोति। अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति। ष्ठिवुक्लमुचमां शिति। दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम्। आच
मति। इह मा भूत्। उच्चमति विचमतीति॥ इषुगमियमां छः॥ इषेश्छत्वमहलि॥ इषेश्छत्वमहलीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्।
इष्णाति। इष्णाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अचीति वर्तते। एवमपीषाणेत्यत्र प्राप्नोति। अहलीत्युच्यमाने क (अलह)
स्मादेवात्र न भवति। नैवं विज्ञायते न हल अहल अहलीति। कथं तर्हि। विद्यमानो हलस्मिन्सोऽयमहलीति। यद्येवमचीत्य
पि वर्तमानेन न दोषः। नह्यचा शिद्विशेष्यते शिति भवति कतरस्मिन्नचीति। कथं तर्हि शिताज्विशेष्यते अचि भवति कत
रस्मिञ्छितीति।

तिसूत्रपाठादाह। दीर्घत्वमाङि चम इति। अथवा सूत्रे तन्त्रमाङ्। न तु यथोपेयिवाननित्यत्रोपशब्दोऽतन्त्रमिति प्रदर्शनाय वार्त्तिकारम्भः॥ इषु॥ इ
षुगमिष्विति पाठोऽनार्ष इत्याह। इषेश्छत्वमहलीति। इषाणेति। इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्माद्धलः श्नः शानज्झाविति शानच्। स चाजादिरिति च्छत्व
प्रसङ्गः। अथेति। अहलीति तत्पुरुषे शानजजादिरिति भावः। नह्यचेति। विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा द्विशेष
णे न भवति न विशेष्येण। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पा८१॥ धातोरन्त इति चेदिति। धातोरित्यत्र द्वौ पक्षावुक्तौ अन्त इति वर्तते न वा। यद्यनुवर्तते तदा अनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं दद्गातीत्याद्युदात्तार्थं तथापि वतीत्यादावाद्युदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं बान्तस्य धातोर्वक्तव्यमन्तग्रहणनिवृत्तौ तु क्रमप्राप्तत्वादादेरेवोदात्तत्वं सिध्यति। तत्रायं निर्णयः अन्त इति वर्तते ङ्‌र्णौत्याद्यर्थम्। अनुदात्ते चेति कृतमेव। पिबतेश्चाद्युदात्तनिपातनमिह कार्यम्। अथवेति। सत्यपि हलन्तत्वे गुणाभावः। पिबादेशेनैवाङ्गस्य प्रयोगार्हत्वात्। ज्ञाजा॥ अतो दीर्घो यञीति। अत्र सार्वधातुकग्रहणं तु रुस्सुसूत्रादनुवर्तनेन तुति

पा८१। घ्रास्याम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः॥ पिवेर्गुणप्रतिषेधः। पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः। पिबति। लघूपधगुणः प्राप्नोति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। पिबतिरदन्तः। अदन्त इति चेदुक्तम्। किमुक्तम्। धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणमिति। अथवाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति। ज्ञाजनोर्जा॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्। नज्ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। जानाति जायते। अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबतेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ जुसि च॥ जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेधः। जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः सुनुयुरिति। न वक्तव्यः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः जुसि चेति। कथं तर्हि मिदेर्गुणोऽजुसि चेति। किमिदं अजुसीति। अजादावुसि अजुसीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रुर्जह्रुरिति। एवं तर्हि श्नीति वर्तते। एवमप्यजुहवुरबिभयुरित्यत्र न प्राप्नोति।

ज्ञीति। अत एवानेमुक्पूर्वान्तः कृतो न परादिः दीर्घप्रसङ्गात्। अङ्गवृत्त इति। ज्यादादीयस इत्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चारणं दीर्घश्रवणार्थमेतद्दीर्घोच्चारणे तु ज्ञापके तदाकारविधानमाकारश्रवणार्थम्॥ जुसि च॥ चिनुयुरिति। तङ्कत स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति
गुणप्रसङ्गः। श्नीतीति वर्तत इति। ष्ठिवुक्लम्वु चमां ष्ठितीत्यतः। न च लिटि श्निरस्ति॥ एवमपीति। उसि श्नीतीति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मन्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरस्तूसि यः श्नित् तस्मिन्निति संबन्धं मत्वाह। भूतपूर्वगत्येति। प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति न लुमताङ्गस्येति निषेधात्। उकारादाविति। या-
सुडादेरनुकारादित्वान्न ग्रहणाभावः। अनुबन्धनिर्देशाच्च लिङादेशस्योसो ग्रहणाभावः। अचीति वर्तत इति। क्सस्याचीत्यतः॥ जाग्रोऽवि
॥इहेति। अङ्ग वृत्त इत्यनाश्रित्योच्यते। गुणस्यावकाशः जागरित इति। अचो ञ्णितीति वृद्धेरवकाशः कारक इति। जागरयतीत्यादावुभय-
प्रसङ्गे परत्वाद्गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। गुणभूतस्येति। गुणशब्दः स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भूतो निष्पन्नो गुणभूत ए-
वं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तो गुणाभिनिर्वृत्तः। यद्यनेन गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्कृते गुणे वृ-

भूतपूर्वगत्या भविष्यति। न सिध्यति। न हि उसः श्नित्भूतपूर्वः। उसः शिद्भूतपूर्वो नास्तीति कृत्वा उसि यः शिद्भूतपूर्वस्तस्मिन् भविष्यति। अथवाक्रियत एतन्न्यास एव। अविभक्तिको निर्देशः। नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो ज्युसि चेति। कथं तर्हि। मिदेः गुणः उः ज्युसि चेति। किमिदमुज्जुसीति। उकारादौ जुसि उज्जुसीति। अथवा अचीति वर्तते तेन जुसं विशेषयिष्यामः अजादौ जुसीति॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु॥ इह जागरयति जागरक इति गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः। यदयमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यद्धि चिण्णल्ङिद्भ्य इति। आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः विचिण्णल्ङित्सु नेति। कश्चात्र विशेषः। प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेध उत्तमे च णलि। प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति। अजागरुः। उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति। अहं जजागर। न वानन्तरस्य प्रतिषेधात्॥

द्यारूपस्यासिद्धत्वान्न स्याच्चिण्णलोः प्रतिषेध उपधावृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः। तथा च ह्म्यन्तक्षणेत्यत्र जागृग्रहणम
जागरीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थं कृतम्। अन्यथा गुणे कृते अतो ल्रान्तस्येति अनेन वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जागृग्रहणेन। अजागरुरिति। लङ्सि-
जभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः। न स ङित्त्वाज्जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य निषेधः प्राप्नोति। तथा जजागरेत्यत्र णित्त्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्धधा-
तुकयोरित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसङ्गः। पर्युदासपक्षे तु न दोषः। तत्र विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यत्र गुणो विधीयते न च तेषु निषिध्यत ॥
इति लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तत एव॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा· कै· जागर्विरिति। इह जागृभ्यो विन्निति सूत्रपाठाभिप्रायेणाचोद्यते। यदा तु जॄम्भूतॄजागृभ्यः क्विन्निति पाठस्तदा। क्वित्वादेवार्धधातुकलक्षणगुण ७।३।२
१२९ प्रसङ्गः। यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्ययं दोषोऽनन्तरस्य निषेधात्। अपि पर्युदासे दोष एवेति प्रतिपादनायेदमुच्यते। नवेति। यदि जागृवि
रित्यत्र लक्षणान्तरेण गुणः स्यात्तदा पर्युदासोऽनर्थकः स्यात्। क्विबर्थमिति। नहि लक्षणान्तरेण गुणप्रसङ्गः। न चात्र तदनुबन्धकपरि
भाषोपतिष्ठते। अनुबन्धस्यानिर्देशादिति विग्रहणेन क्विबपि गृह्यत इति भावः। शुद्धपरस्येति। विशब्दे इकारो निरनुनासिकः उच्चारि
त इति क्विपो ग्रहणं नास्ति। तस्य हीकारोऽनुनासिकः। क्वस्वर्थमिति। विशब्दः सप्तम्यन्तो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अलुक्। यथा वरेयलो

नवाणषदोषः। किं कारणमनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यद्गुणविधानं तस्य प्रतिषेधः। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति जुसि पूर्वेण विधानम्। जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते। जुसि चेति। णलि च। किम्। नवानन्तरप्रतिषेधादित्येव। णलि च पूर्वेण गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। अतोन्यत्र विधाने वा अगुणत्वम्। अतोन्यत्र विधाने वा अगुणत्वं वक्तव्यम्। जागर्विः। न वा पर्युदाससामर्थ्यात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति। अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम्। किम्। क्विबर्थं पर्युदासः स्यात्। शुद्धपरस्य विशब्दस्य प्रतिषेधग्रहणम्। अनुनासिकपरश्च क्वौ विशब्दः। क्वस्वर्थं तर्हि पर्युदासः स्यात्। जागृवांसो अनुग्मन्। कथं पुनर्वेः पर्युदास उच्यमानो क्वस्वर्थः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यात् क्वस्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। क्वस्वर्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। सार्वधातुकत्वात्सिद्धम्। कथं सार्वधातुकसंज्ञा। छान्दसः क्वसुः। लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्वान्पर्युदासो भविष्यति।

पेति। अथवा इकार उच्चारणार्थ इति तन्त्रतादिविधानात् क्वसोर्ग्रहणं भवतीति भावः। इतरस्तु यथोक्तमप्रतिपद्य विरिति समुदायो निर्दिष्ट
इति मत्वाह। कथं पुनरिति। इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। सामर्थ्यादिति। औणादिकोन पर्युदस्यते लक्षणान्तरेण प्रसङ्गादिति सामर्थ्या रामः
दुकारादेः क्वसोर्ग्रहणमित्यर्थः। छान्दस इति। भाषायां सदवसश्रुभ्य एव क्वसुर्नान्येभ्य इति भावः। केचित्तु भाषायामपि क्वसुमिच्छन्ति तएवं १२१
परिहरन्ति। असंयोगाल्लिट् किदिति सिद्धे कित्त्वे क्वसोः कित्त्वं प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमिति क्वसौ गुणाभावः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। अनक्कस्य हलउच्चारयितुमशक्यत्वादुइकार उच्चारणार्थो निर्दिष्ट इति वकारादेर्ग्रहणं क्ङौ च प्रतिविहितमिति औणादिकरावपर्यु
दस्यते तत्सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणापि गुणो न भवति क्विपसुलोपाद्वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति। अन्ये तु यथाऽतृणे
डिति प्रत्ययलक्षणेन इडागमो भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वादेवं क्विपोऽपि पर्युदास इत्याहुः॥ पुगन्त॥ संयोग इति। धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्ह
लोरानन्तर्ये संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनाद्भेत्तेति गुणो न भवति। अजादौ च भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणः। विध्यपेक्षमि
ति। गुणविधानमिति शेषः। लघूपधाये विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः। ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भविष्यति
। उच्यते। षष्ठीपक्षेऽपि लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्द्धधातुके के च तस्य ये तस्माद्विधीयेते इत्युपपद्यते विधानविशेषणम्। ननु सांप्रतिकल
घूपधसंभवे कथं विधानं विशेष्यते व्याप्तिन्यायाश्रयादेवं हि हलादावजादौ च गुणः सिध्यति। कथं कुण्डिरिति। अङ्गाधिकारे नुमो वि-

अथवा वकारस्यैवेदमशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम्॥ पुगन्तलघूपधस्य च॥ संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति। संयो
गे गुरुसंज्ञायां भेत्ता भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति। विध्यपेक्षं लघोश्चासौ। विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतम्। लघोश्चासौ विहितः
। कथं कुण्डिर्न दुष्यति। कुण्डिना हुण्डिना। अत्र कस्मान्न भवति। धातोर्नुमः। धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयो
जनम्। धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीति। कथं रञ्जेः रूपधालक्षणा वृद्धिः आश्चर्यो रागः। स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्॥
यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योरवृद्ध्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति। विचित्रो रागः।

धानादकृत एव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विधीयते तस्मिन्परतो नुमि गुणः प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। तेन कुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारः सिध्यति अन्य-
था किं स्यात्। कथं रञ्जेरिति। यदि षष्ठीनिर्देशेऽपि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः। ततश्चाकारोपधाद्विहिते प्रत्यये वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जे
ः प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्तान्नकारोपधत्वाद्वृद्धिं न प्राप्नोति। राग इति। रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः। ननु चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्य
ते न च ततः प्रत्ययविधिसंभव इति विध्यपेक्षत्वं नाश्रयिष्यते एवं मन्यते। आकारोपधाद्यो विधीयते सोऽवयवादनुमानाद्विहितो भवति। स्यन्दि
श्रन्थ्योरिति। नलोपार्थं वृद्ध्यभावार्थं निपातनम्। यदि हि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं न क्रियेत नलोप
सिद्धये विधिरेवाश्रीयेत अनेकप्रयोजनसिद्धये निपातनाश्रयणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ अनङ्लोपेति। अल्लोपो नदृत्यत्र षष्ठीनिर्देशेऽन्नन्ताद्विहिते प्रत्यये लोपो विधीयमानो राज्ञदृत्यादावेव स्यान्नास्मादङ्गेत्यादौ। शिदीर्घत्वञ्च ७।३।२
१२२ सामानीत्यादावेव स्यान्नतु कुण्डानीत्यादौ तस्मात्षष्ठीनिर्देशे विधानविशेषणे दोषप्रसङ्गाद्गुणो मे तु नैसिध्यति। अभ्यस्तस्येति। अजग्रह-
णस्य प्रयोजनं नेनेक्तीत्यादौ गुणप्रतिषेधो मा भूत्। यदि च हलादावलघूपधा वा द्गुणो न स्यात्तदा गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निषेधनि-
वारणार्थेनाजग्रहणेन। लङर्थमिति। लुङि प्रत्यये गुणप्रतिषेधनिवारणार्थाजग्रहणं न ज्ञापकम्। अनेनेगिति। णिजिरशौच पोषणयोरित्य-
स्माल्लङि तिपूश्लप्श्लुः द्विर्वचनं निजां त्रयाणां गुण श्लावित्यभ्यासस्य गुणः हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः प्रत्ययलक्षणेन लघूपधागुणः
। क्नुसनोरिति। ननु सनः कित्वममभावार्थं स्यात् सिसृक्षति दिदृक्षत इति कथं ज्ञापकम्। उच्यते। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्सृजिदृशोर्झल्य-

अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षेन सिध्यतः। अनङ्लोपः द्ध्यासक्थ्ना। शिदीर्घत्वं कुण्डानि वनानि। एवं तर्हि। अभ्यस्तस्य यदाहावि
। यदयं नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इत्यजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति। लङ-
र्थं तत्स्यात्। न भवेत्। लङर्थमेतत्स्यात्। अनेनेक्। क्नुसनोर्यत्कित्वं तत्किं त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः इ-
को झल् हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति। संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो मे तु
नैसिध्यति। विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्नेदुष्यति। धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्। अनङ्लोपशिदीर्घ-
त्वे विध्यपेक्षेन सिध्यतः। अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्स्यान्न भवेत्। क्नुसनोर्यत्कित्वं तत्किं त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे॥ नाभ्यस्त
॥ अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचिपस्पशाने चाकशीमिवावशातीरिनिदर्शनात्। अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम्।
किं प्रयोजनम्।

म कित्सनोरित्येव ब्रूयात् तस्माद्गुणप्रतिषेधार्थमपि कित्वं ज्ञापकमेव किं तु घिप्सति धीप्सतीत्यत्र नलोपार्थं सनः कित्वं स्यादिति क्नोरेव कित्वं
ज्ञापकम्॥ नाभ्य॥ अभ्यस्तानामिति। गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं सर्वं सिद्ध्यदिति भावः। किं प्रयोजनमिति। गुणनिषेधे ह्रस्वे- रामः
नाविशेषं मत्वा प्रश्नः। पस्पशात इति। स्पशिर्वार्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुस्तस्माल्लेटो व्यत्ययेनात्मनेपदं टेरेत्वं लेटोडाटावि- १२२
त्याडूप्शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः द्विर्वचनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चाकशीमीति। काशृदीप्तौ यङ्लुगन्तात् लट्। मिपि शपो लुक्। यङोवेतीडागमः। वावशतीरिति। वाशृ शब्दे यङ्लुकि लट्। शतरि ङीप्। जुजोषदिति। जुषी-
प्रीतिसेवनयोः। लेट्। व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यट्। व्यत्ययेन शपः श्लुः। द्विर्वचनं गु-
णे कृते ह्रस्वाभावः। यदि तर्हीति। यदि गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वो विधीयते तदा नर्नर्तीति गुणरपरत्वयोः कृतयोः ह्रस्वभाविन्युपधा
नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एव व्याख्यातः। ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनर्गुणो न भवि-
ष्यति। एवं तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्गुणः स्यात्। स्वशिकशिवशय इति। स्वश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति। अन्ये
तु कस गतिशासनयोरिति तन्मते न कशिः सौत्रो धातुः कशेर्मुट्। प्रतिकशश्च कशेरिति पाठाद्दशकान्तो। भूग एकाज्ग्रहणमिति। द्विर्वचने कृ-

पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात्। पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते। कपोतः शरदं पस्पशाते।
अहं भुवनं चाकशीमि वावशतीरुदाजदिति। बहुलं छन्दसि आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात्। बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमुप
धाह्रस्वत्वम्। किं प्रयोजनम्। आनुषक् जुजोषदिति दर्शनात्। यस्त आतिथ्यमानुषक् जुजोषत्। यद्युपधाह्रस्वत्वमुच्यते। प्रियां
मयूरः प्रतिनर्नर्तीति। यद्युत्वं नरवरनर्नर्तीति विहृष्टः। अत्र गुणः प्राप्नोति तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन। कस्मान्न भवति पस्पशा
ते चाकशीमि वावशतीरिति। स्वशिकशिवशयः प्रकृत्यन्तराणि। भूसु। भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं बोभवतीत्यर्थम्।
भूसुवोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। बोभवतीत्यर्थम्। इह मा भूद्बोभवतीति। यद्येकाज्ग्रहणं क्रि
यते अभूत्। अत्र न प्राप्नोति। का तर्हि स्यात्। माभूत्। तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन। कस्मान्न भवति बोभवतीति। बोभूत्वित्ये
तन्नियमार्थं भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति।

तेऽनेकाच्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम्। बोभवतीति। यङ्लुगन्ताल्लेट्। तिप्। लेटोऽडाटावित्यट्। माभूदिति। न माङ्योग इत्यट्प्रतिषेधादे-
काच्त्वम्। अत्रैवेति। सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम्। यद्येवं सोषवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति। उच्यते। भाष्यं यथा तथा भवत्ये-
व योगापेक्षं ज्ञापकमिति वक्तव्ये नियमार्थमिति वचनादथवा नियमार्थेन निपातनेन द्वयोरपि भूसुवोर्यङ्लुकि गुणनिषेधो नि-
वार्यते। यद्वा छान्दसो यङ्लुक्। न च सुवो यङ्लुगन्तस्य छन्दसि प्रयोगः। भाषायां तु कश्चिद्यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तरणह॥ किमर्थमिति। तहूङ्गत्यस्यनिवृत्त्यर्थोविकरणनिर्देशोभवतिततःपरस्यहलादेःपितःसार्वधातुकस्यविकरणेनव्यवधानादिति प्रश्नःनह्यसतङ्गति। व्यवस्थार्थमित्येवंब्रुवतापूर्वंश्नमोभावःपश्चादिमुडित्युक्तंभवति।श्नमोभावायेतितूच्यमानेक्रमोनप्रदर्शितःस्यात्॥तु सु॥अपिदर्थमिति। नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुकइतिसार्वधातुकग्रहणंपिद्विशेषणसंबद्धमितितदनुवृत्तौपितोऽप्यनुवृत्तिःस्यादितित निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितोऽपिईड्भवति।हलग्रहणमनुवर्ततेनहितत्सार्वधातुकग्रहणेनसहनिर्दिष्टंयतस्तन्निवृत्तौ

क्तमाभूद्रुवोभवतीति॥तरणह॥ किमर्थंतर्हिराणतश्नमुकोग्रहणं। नतहेरिमुभवतीत्येवोच्येत। तरणाहिग्रहणंश्नमिमोर्व्य वस्थार्थम्। तरणाहिग्रहणंश्नमिकतेइत्यथास्यात्। तर्हिग्रहणेहीश्विषयेश्नमभावोनवकाशत्वात्। तर्हिग्रहणेहिसतिइ मुविषयेश्नमोभावःस्यात्। किंकारणम्। अनवकाशत्वात्। अनवकाशइमुश्नमंबाधेत। इदमयुक्तंवर्तते। किमत्रायु क्तम्। तर्हिग्रहणंश्नमिमोर्व्यवस्थार्थमित्युक्त्वाततउच्यते। तर्हिग्रहणेहीविषयेश्नमभावोनवकाशत्वादिति। नत्रवक्त व्यं तरणाहिग्रहणंश्नमिमोर्भावायतर्हिग्रहणेहीश्विषयेश्नमभावोनवकाशत्वादिति। नन्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। व्यव स्थार्थमित्येवसिद्धम्। नह्यसतोव्यवस्थेति॥तुरु॥सार्वधातुकइतिवर्तमानेपुनःसार्वधातुकग्रहणंकिमर्थम्। पुनःसार्वधातु कग्रहणमपिदर्थम्। अपिदर्थोयमारम्भः। अघ्निगोशमीध्वंसुशमिशमीध्वंशमीध्वमघ्निगो॥बहुवचने॥अतोदीर्घाद्ब- हुवचनएत्वंविप्रतिषेधेन। अतोदीर्घाद्बहुवचनएत्वंभवतिविप्रतिषेधेन। अतोदीर्घोयञिसुपिचेत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम्। बहुवचनेझल्येदित्यस्यावकाशोवृक्षेषुप्लक्षेषु। वृक्षेभ्यःप्लक्षेभ्यःइहोभयंप्राप्नोति। एत्वंभवतिविप्रतिषे धेन॥अम्बार्थ॥डलकवतीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। अम्बाडे। अम्बाले। अम्बिके। नलङ्ह्रस्वत्वंवाडिःसंबुध्योः। नलेह्रस्वत्वं वाडिःसंबुध्योरितिवक्तव्यम्॥देवत॥

हलोनिवृत्तिःस्यात्। शमीध्वमिति। शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषेलोट्व्यत्ययेनात्मनेपदंशप्तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक्॥अम्बा॥डल कवतीनामिति। अर्थगतेनस्त्रीत्वेनाम्बार्थाःशब्दानिर्दिष्टाः। श्रुत्यपेक्षयावास्त्रीत्वेननिर्दिष्टाः। असंयुक्तानाचडलकानांग्रहणाद- क्काल्लेतिह्रस्वोभवत्येव। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवतद्रिति। डौ ह्रस्वे कृते ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्वनिषेधादाम्याडागमौ न भवतः। अम्बार्थमिति। द्व्यच एवाम्बार्थस्य ग्रहणाड्डलकवतामर्थानां प्रतिषेधः कृतो भवति। अवश्यमिति। व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः। मातॄणामिति। पूर्वपदे बहवो मातर इत्याद्ति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थे पुत्रमभिधातुमुपादीयते बहुव्रीहौ चवर्तिपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयत इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः। गार्गीमातेति। गार्गी माता यस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति कप् येन नाप्राप्त इति मातजा बाध्यते। यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातजादेशो नान्यत्र। गर्गवत्साभ्यां गर्गादिभ्यो यञ् यञश्चेति ङीप् ह्र

देवते। देवतायां देवते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। स कथं न वक्तव्यो भवति। अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि। यद्यम्बार्थं द्व्यक्षरं गृह्यते। तत्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम्। मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते। मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते। गार्गीमात वात्सीमात॥ ह्रस्व॥ इह कस्मान्न भवति नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु। ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्। अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनम्। पृथग्विभक्तिं मा श्वीचरमिति। शक्यं पृथग्विभक्तिमनुच्चारयितुम्। कथम्। एवमयं ब्रूयात्। अम्बार्थानां ह्रस्वः नदीह्रस्वयोर्गुण इति। यद्येवमुच्यते जसि चेत्यत्र नद्या अपि गुणः प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ततो ह्रस्वस्य। ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति। किमर्थमिदम्। गुणं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो गुणः गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति। अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते।

स्व॥ इह कस्मादिति। ह्रस्वविधानं नद्या गुणविध्यर्थमेतस्मात्। पृथगिति। यद्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्तान् नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तत्तदा पृथगुच्चारयितव्या भवति। एवमयं ब्रूयादिति। ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात्। नद्या अपीति। एकसमासनिर्देशाद्द्वयोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गात्। ह्रस्वस्य चेति। ह्रस्वस्येत्यत्राम्बार्थनद्योरिति वर्तते न नद्या ॥
ह्रस्वे कृते तस्य गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते। अथवेति। सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुवृत्त्यात्तद्विधानं गुणबाधनार्थम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जसि चाजसादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारवाची प्रकरणेऽस्मिन्येषु कार्यं विधीयते ते जसादय इति। पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम्। द्वीति। हृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीषि धानास्ति ध्यति रूपद्वयम्। ङीषु विकल्पं त्वनपेक्ष्यैतदुक्तम्। शतक्रत्व इति। जसि चेति गुणाभावपक्षे यण्। यणयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घो ऽपि वा छन्दसीति वचनान्न भवति यणादेशः प्रवर्तते। किकिदीविशब्दः कृविघ्वत्विनुणादिषु निपातितः॥ घेः॥ कुरुत इति। शेषो घ्यसखीति यस्य नदी संज्ञा नास्ति स घिसंज्ञ इति कुरुशब्दो घिः॥ याड॥ अतिखट्वायेति। खट्वामतिक्रान्त

जसि च। जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः। जसादिषु छन्दसि वेति वक्तव्यम्। किमविशेषेणेनेत्याह। प्राङ् णौ चङ्युपधायाः। किं प्रयोजनम्। अम्बे दर्वि शतक्रात्वः पश्वे किकिदीव्या। अम्बे अम्ब। दर्वे दर्वि, शतक्रत्वः। शतक्रतवः। पश्वे पशवे। किकिदीव्या किकिदीविना॥ घेर्ङिति॥ घेर्ङिति गुणविधाने ङी सार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वी। मृद्वी। कुरुत इति सुबधिकारात्सिद्धम्। सुबिति वर्तते। क्व प्रकृतम्। सुपि च बहुवचने झल्येदिति॥ याडापः॥ इहातिखट्वायातिमालायेति। ह्रस्वत्वे कृते स्यानिवद्भावाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। याड्विधाने तिखट्वायेत्यप्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात्। याड्विधानेऽतिखट्वायातिमालायेत्यप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। याट्कस्मान्न भवति। ह्रस्वादेशो यम्। उक्तं चैतत्। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति। अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते आबसौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट्कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे नयापरिभाषयाशक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्॥ ङेराम्॥ ॥

इद्दुद्भ्यामाम्विधानमौत्वस्य परत्वात्। इद्दुद्भ्यामाम्विधेयः।

इति प्रादिसमासे ह्रस्वे च कृते चतुर्थ्येकवचनस्य ङेः यदिति प्राप्नोति याडापइति च तत्र परत्वाद्याट् प्राप्नोति तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायैदे राम: वदन्तायेति प्रसङ्गः। ह्रस्वादेशत्वादिति। यतो ह्रस्वादेशः कृतस्ततो रूपभेदादापू ग्रहणेन तस्य ग्रहणाभावात्। स्यानिवत्वं च नास्तीत्याह। उक्तं १२४ चैतदिति। लक्षणेति। अकारस्य दीर्घे सत्यादिति लाक्षणिकं रूपमिति न तस्य ग्रहणम्। ननु चेति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति न वक्तव्यमिति चोद्यते नेत्याहेति। परिहारः। ङेः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शकट्यामिति। शकटिशब्दस्य ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञाविधानात्तदभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति। नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति। आमोऽवकाशः कुमार्यामिति। औत्वस्यावकाशः सख्यौ पत्याविति। अत आह। इदुद्भ्यामिति। पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्यर्थः। ननु कृते औत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम् भविष्यति। पुनरौत्वं न भविष्यति। चक्रकेऽपि इष्टतो व्यवस्थापनात्। नैतदस्ति। द्रव्यपदार्थपक्षे सकृद्गतिपरिभाषया न स्यात्। योगविभाग इति। इदुद्भ्यामित्यत्र योगे नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्यौ पत्याविति अत्राम्प्रसङ्गः। औत्॥

शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। किंपुनः कारणं न सिध्यति। औत्वस्य परत्वात्। परत्वादौत्वं प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। ततः इदुद्भ्याम्। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेराम्भवतीति। शकट्यां पद्धत्यां धेन्वामिति। तत औदच्च घेः। औत्वे योगविभागः कर्तव्यः। औत्। औद्भवतीदुद्भ्याम्। ततः अच्च घेरिति। अकारश्च भवति घेरिति। किमर्थो योगविभागः। सखिपतिभ्यामौत्वार्थः। सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात्। सख्यौ पत्यौ। एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्वसन्नियोगात्। एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। अत्वसन्नियोगात्। अत्वसन्नियोगेनौत्वमुच्यते तेन यत्रैवात्वं तत्रैवौत्वं स्यात्। न वाकारस्यान्वाचयवचनाद्यथा क्यङि सलोपः। न वार्थ औत्वे योगविभागेन। किं कारणम्। अकारस्यान्वाचयवचनात्। प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वम्। यथा क्यङि सलोपः। तद्यथा। प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति। यत्र च सकारस्तत्र लोपः।

औत्वदिति। एकयोगे त्वत्वौत्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं स्यात्। सख्यौ पत्याविति। असखीति प्रतिषेधानुपपत्तिः समास एवेति नियमाच्चानयोर्नास्ति घिसंज्ञा। अस्त्र्याख्यत्वाच्च नदीसंज्ञा नास्ति। यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङी-षाभाव्यं पतिशब्दस्य तु स्त्रीवृत्तेर्यज्ञसंयोगादन्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति। न वेति। अन्वाचये चशब्दः। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्भवति यत्र तु घिसंज्ञास्ति तत्र तस्यात्वमिति अत्वानपेक्षमौत्वं प्रधानशिष्टम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्वइति। टापि सत्योङ आप इति शीभावः प्राप्नोति। यदा तत्र सामान्यग्रहणार्थो ङकारो वर्णनिर्देशो वा। यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीविधानादस्याप्रसङ्गः। अन्ये टापि याडू प्रसङ्गमाहुः। नवेति। याडित्यादौ टाबू भवति। त्यदाद्यकारस्याद्विधेरिति दोषेषु परिगणना तु ङित्करणादिति। अन्तोदात्तेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति। ङित्वउदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभाव्यम्। अङित्वे तु एकादेश उदात्तेनोदात्त इति। ननु ङित्वे सस्योपत्याविति टिलोपप्रसङ्गः। नैतदस्ति। औत्ङिच्चघेरिति न्यासः क्रियते। पत्यावैश्वर्य इति निपातनाद्वाऽघेष्टिलोपाभावः। विंशतावित्यत्र ति विंशतेर्डितीति टिलोपो न भवति। न खल्वङ्कित इति योगविभागात्तद्धित इत्यत्र ति विंशतेर्डितीतिनइति चानुवर्तते। टेरित्येतत्तु नानुवर्तते। अतद्धितानां ङित्करणसामर्थ्यात्। अथवा टेरित्यनुवर्तताम्। तथाप्यतद्धितानां ङित्करणसामर्थ्यादियथैवह्य

अत्वेटापू प्रतिषेधः। अत्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शाकटौ। पद्धतौ। धेनौ। अत्वे कृतेऽनदिति टापू प्राप्नोति। न वा सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्। न चावक्तव्यः। किं कारणम्। सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एवं न भविष्यति। ङित्करणाद्वा। अथवा ङिदौकारः करिष्यते। आङो ना॥ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते। नाङो ना पुंसीत्येवोच्येत। का रूपसिद्धिः। त्रपुणा। जतुना। तुमासिद्धे नैवं शक्यम्। इह ह्यमुना ब्राह्मणकुलेनेति मुभावस्यासिद्धत्वात् त्वम्। न स्यात्। अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति। वक्तव्यं तन्न्नमुटादेशादिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः॥

भस्य लोपो भवति एवमतद्धितेष्वपि॥ आङो॥ किमर्थमिति। आङो ना पुंसीत्युच्यमाने मात्रालाघवं भवतीष्टं च सिध्यतीति प्रश्नः॥ तुमेति। इको चि विभक्तावित्यनेन। अमुनेति। पुंसीत्युच्यमाने न पुंसके नाभावो न स्यात्। नुमपि गुल्लक्षणो मुत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति। न मुटादेशादिति। टाया आदेशस्तायामादेश इत्यनेक विभक्त्यन्तसमासाश्रयेण नाभावे कर्तव्ये नेच परतो दीर्घमुत्वस्यासिद्धत्वाद्घिलक्षणो नाभावो भवत्यतो दीर्घा यञि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। अथ णिग्रहणमिति। ह्रस्वग्रहणादुपधाग्रहणाच्च चङ्गा णिरसिद्धो न स एषन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधास्ति। ह्रस्वस्तु या णेश्चारिभाषोपस्थानाद्‌ चङुपधाया ह्रस्वेन भाव्यम्। नन्विहुत्सुपेट्म्वीनामनुपधा। कमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा। तत्र णावन्तरङ्गत्वाद्वृद्ध्यादिषु कृतेषु चङ्युपधा ह्रस्वभाग् नास्तीति सामर्थ्याच्चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञास्यत इति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंभवाच्चङि-यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेतेति मत्वाह। चङ्युपधाया इति। इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्त-स्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारे शास्त्रार्थसंभवादयुक्तान्तरङ्गं बाधेतेति मत्वाह। वृद्धिरत्रेति। इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाह। औकारस्येति। नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात्। एतदेव नह्युच्यते वृद्ध्या त्वनभाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिमुच्यते॥ वृद्धौ तर्हि कृतायामिति। अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृद्धेर्बाधक आवादेशस्य चेति भावः। इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाह। नैतदस्तीति। इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवाद

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ अथ णिग्रहणं किमर्थम्। न चङ्युपधायाः ह्रस्व इत्येवोच्येत। चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत्। अपीपवत्। उकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति। वृद्धौ तर्हि कृतायामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति। अन्तरङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति। नहीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यम्। अथ चङ्ग्रहणं किमर्थम्। न णावुपधाया इत्येव सिद्धम्। णावुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयतीत्यत्रापि प्रसज्येत।

नवकाशतामेव मत्वाह। नहीदानीमिति। ननु वृद्धिं बाधित्वा भवन्नूकारस्य ह्रस्वस्तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वान्माभूद्वृद्धिः। गुणस्तु केन वार्यते। ततो गुणे वादेशे च सिद्धमलीलवदिति। नैतदस्ति। गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्वृद्धेश्च ह्रस्वेन भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरिति उवङ् प्रसज्येत। अ अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुग् बाध्येत। अपीपवदित्यादौ चनैव ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते। यदा चङ्परे णिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यम्। सूत्रकारेण चङ्परे निर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम्। अथेति। मितां ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र ———— णौ ह्रस्वो भविष्यति। प्रयोगदर्शनाच्चेष्टा व्यवस्थाश्रयितव्येति मत्वा प्रश्नः। इतरो वचनमन्तरेणेष्टानिष्टविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाह। णावुपधाया इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मा॰कौ॰ अथोपधाग्रहणमिति। न्यायान्त्राग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधाच्च लिङ्गादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रश्नः। चङ्युपधाग्रहणमिति। ७५१
१२६ असत्युपधाग्रहणेऽच्परिभाषोपस्थानाद् चाङ्गस्य विशेषणाद् अजन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यस्य स्यात्। लूङ् अत् इ ति स्थि
ते ऋकारस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यतीति पूर्ववत् सर्वमत्रानुपञ्जनीयं न्यायव्युत्पत्तये त्वन्यदपि धातुमाह। नैतदस्तीति। इतरो ह्र-
स्वेऽनिरवकाशत्वादन्तरङ्गाणां बाधकं मत्वाह। न तर्हीदानीमिति। इतरो विशेषणाविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते अङ्गस्य यत्र त
त्र स्थितस्याचो ह्रस्वो भवतीत्येवं विध्यन्तराण्यपि न बाधितानि भवन्ति। ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति मत्वाह। अन्त्यो ह्रस्वभावीति। अङ्गस्ये
त्वं नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न णावेव ह्रस्वत्वं भवतीति। यदयं मितां ह्रस्वत्वं शास्ति। इहापि तर्हि न प्रा
प्नोति। अचीकरत् अजीहरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनात् प्राप्नोति। कारयति हारयति। तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्य
म्। अथोपधाग्रहणं किमर्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य ह्रस्वत्वं
मा भूत्। णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत्। अपीपवत्। अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्त
रङ्गत्वादत्रावादेशो भविष्यति। न तर्हीदानीं ह्रस्वभाव्यस्त्यस्ति। अन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्य
ति। इहापि वचनात् प्राप्नोति। अचकाङ्क्षत् अववाङ्क्षत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधा
नम्। न वर्णेनैकेन। एतेन पुनः सङ्घातेन व्यवधानं भवति च न भवति च। उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। लोपः पिबते
रीच्चाभ्यासस्य उपधाया यथा स्यात्।

ति चावयववषष्ठीविज्ञानादलोन्त्य सेत्यस्योपस्थानाभावः। येन नाव्यवधानमिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन श
ब्देन अवश्यं व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधानेन प्रवर्तते एयङ्भ्यां ह्यज्विशेष्यते णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति सा रामः
मर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यंभावित्वादाश्रीयते। एकस्मिंस्तु विषयेऽन्त्यसदेशेऽसदेशयोर्ह्रस्वभाविनोरसंभवादनन्त्यविकारेऽन्त्यस १२६
देशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः। नेन्त्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपीप्यदिति। अल्लोन्त्यस्येति युक्तो लोपप्रसङ्गः। तुन्नरार्थमुपधाग्रहणम्। ननु ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्गदेशत्वादपवादानामु-
पधाया एव भविष्यति। नैतदस्ति। ह्रस्वश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादङ्गे न चाचो विशेषणात् युक्तं यदुपधाह्रस्वः स्यात्। लोपविधौ तु पिबतेरि-
ति स्थानषष्ठ्या अन्येऽ लुपसंहारात्। अन्त्यस्यैव लोपः स्यात्। भिन्नदेशावप्युत्सर्गापवादौ दृश्येते यथाश्वपूषमौ काकचौ सत्यपि संभवे
बाधनं भवतीति न्यायाद्भिन्नदेशोऽप्यपवाद उत्सर्गं बाधते। यदि तर्हि तुन्नरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमाह्लोपः पिबतेरीच्चाभ्या-

अपीप्यत्। अपीप्यताम्। अपीप्यन्। अथेह कथं भवितव्यम्। मा भवानाटिटत्। आहोस्विन्मा भवानटिटदिति। मा भवानाटिटदि-
ति भवितव्यम्। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति। द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रि-
यतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यत्वाद्द्विर्वचनम्। कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। एवं तर्ह्या-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीयदिति। यदयमोणिमृदितं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। ऋदित्करण एत-
त्प्रयोजनमृदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात्। द्विर्वचने कृते परेण व्य-
वहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीयदिति तत ओणिमृदितं करोति। तस्मान्मा भवानटि-
टदिति भवि[illegible]तव्यम्। उपधाह्रस्वत्वे णौ णिच्युपसंख्यानम्। उपधाह्रस्वत्वे णौ णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वी-
णां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। णिचा व्यवहितत्वात्। णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्य-
ते स्थानिवद्भावश्चङ्परनिर्ह्रासेन स्थानिवदिति। एवमप्यग्लोपिनां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः। तन्नाग्लोप्य-
ङ्गं भवति। इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नो-
त्यकृतायामपि। अनित्यो लोपोऽन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति
उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः। तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति।

तस्येति। नैतदस्ति। अन्तरङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वाद्ध्रस्वो लोपेन बाध्येत उपधाग्रहणे त्वनन्तरङ्गत्वाद्युक्तिकृते आकारस्योपधाया लोप इति न
कश्चिद्दोषः। अथेहेति। न्यायप्रयोगविरोधात्प्रश्नः। स एव प्रष्टा न्यायाश्रयेणाह। मा भवानाटिटदित्येवमिति। इत एवास्य भाष्याल्लिङ्गाच्चङ्गे
नेच्छन्ति। ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवतीति। एवं तर्हीति। ज्ञापकात्पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्द्विर्वचनमिति क्रमः। कृतायामपीति। स्थानिवद्भावात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

एवं तर्हीति। सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वकः। अत्यरराजदिति। राजानमतिक्रान्तवानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति णि
चि कृतेऽत उपधाया इति वृद्धौ कृतायामगेव लुप्यते। यत्र हीति। प्रत्याहारग्रहणाल्लिङ्गात्पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो भवति। ननु प्रत्याहा
रग्रहणं स्वामिनमाख्यदसस्वामत्। गोमिनमाख्यदजुगोमदित्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावाल्लोपे ह्रस्वनिषेधार्थं स्यादिति कथं ज्ञापकमि
ति चिन्त्यमेतत्। अत्राहुः। अनभिधानाण्णिजत्र नास्तीति भाष्यकारस्याभिप्रायः। एवं तु ज्ञापकेन लोपस्य बलीयस्त्वे यदुक्तं हलिक
ल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति तद्विरुध्यते असत्यपि अत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वेकारस्य लोपे सति सन्वद्भावस्या
प्रसङ्गात् तदनाश्रित्य ज्ञापकत्वमत्वनिपातनमुक्तम्। ज्ञापकाश्रयणं तु न्यायः। पटुमाख्यदपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। यदयमग्लोपिनां नेति निषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्य
देतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते। अत्यरराजत्। यत्र तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्य
ग्लोपिनां नेति ब्रूयात्। एवं तर्हि वृद्धेर्लोपो बलीयानिति। अथवा आरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः। णेरल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धि
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् इति। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥ नाग्लो॥ अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात्। अ
पिप्रतिषेधोऽनर्थकः। किं कारणम्। स्थानिवद्भावात्। स्थानिवद्भावादत्र ह्रस्वत्वं न भविष्यति। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो
नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः।

सन्वद्भावस्य प्रसङ्गाभावार्थम्। अथवेति। हलिकल्योरत्वनिपातनमेव ज्ञापकं लोपात्पूर्वं वृद्धिर्भवतीति। णिलोपस्तु वाचनिके न पूर्वविप्रतिषे
धेन वृद्धेः पूर्वं भवति। एवं पटुमाख्यदपीपटदिति सन्वद्भावप्रसङ्गात्प्रत्याहारग्रहणमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं तेन न वृद्धेः प्रागग्लोपो विधेयः। ना
ग्लो॥ अग्लोपीति। मालामाख्यदममालदित्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः। ननु प्रति
षिध्यते तत्र स्थानिवत्त्वं किलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति। नैतदस्ति। यदर्थः स प्रतिषेधः। तस्य रोर्सिच्युपसंख्यानमित्यनेन साधित
त्वान्न वक्तव्यः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हलचोरादेश इति। यथा सुधातुरकङ् चेत्यादेशे समुदाये अवयवस्यानादेशत्वादणो रपरत्वं न भवति सौधातकिरिति। तथा समुदाये स्थानि-
न्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भावः। किं पुनरिति। अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य तस्मिन्स्थानिन्यवयवाना-
मपि स्थानित्वादजादेशत्वाद्भाव्यमेव स्थानिवद्भावेन। तथा च खट्वर्श्य इति ऋस्थानिकत्वात् प्रथमं रणो रपरत्वं भवतीति भावः। इतरः पूर्वो-
क्तेनैवाभिप्रायेणाह। अजादेश इति। इतरस्त्वनुमीयमानोऽवश्याश्रयितव्यः स्थान्यादेशभाव इति मत्वाह। अग्लोपिनामिति। इत उत्तरमिति।
पञ्चपाद्यामित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्ध इति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव। यद्वा ज्ञापकज्ञापिता विधयोऽनित्या इति संयो-
गादिलोपलत्वणत्वेषु स्थानिवद्भावो भवत्येव। अचः परस्मिन्नित्यत्र विचारितं हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्धिंश्नेस्तिलोपएकादेशद्व-
त्यादि तत्र निर्णीतम्। हलचोरादेशो न स्थानिवदिति। इह तु प्रतिषेधवचनमर्थान्तरज्ञापनायोक्तमिति ग्रन्थविरोधस्तस्मादन्यायाश्रयेण

वाच स्थानिवद्भावो नास्ति यो हलचोरादेशः। अत्यरत्नजतु। किं पुनः कारणम्। हलचोरादेशो न स्थानिवदित्युच्यते। अ
जादेशः स्थानिवदित्युच्यते। न चायमच एवादेशः। किं तर्हि अचश्चान्यस्य च। अग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नो
ति। किं कारणम्। अग्लोपिनां नेत्युच्यते। न चात्राग्लेव लुप्यते किं तर्ह्यक्चान्यश्च। योत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भ
विष्यति। यथैव तर्हि योत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति। एवं योत्राग्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति।
एवं तर्हि सिद्धे सति यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति। कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तम्। तन्न वक्तव्यं भवति। यदेतज्ज्ञाप्यते आदीधयतेः। आ
दीधकः। आवे[illegible]तेः। आवेवकः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न प्राप्नोति।

हलचोरादेशो न स्थानिवदित्ययं पक्षो ग्राह्यः। इह तु प्रतिषेधस्य स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमाश्रितम्। शिष्यबुद्धिव्युत्पादनायाऽस्थितोऽपि पक्षः कश्चिदु-
पन्यस्त इत्येवं विरोधः परिहार्यः। अग्लोपिग्रहणसामर्थ्याच्च समुदायलोपेऽप्यग्लोप आश्रीयते केवलाग्लोपे प्रतिषेधस्यानर्थक्याद्[illegible] इयदि-
त्यत्र त्वेकः पूर्वपरयोरित्यवयवावेव शब्देन चोदिताविति रपरत्वं प्रवर्तते। तदुक्तम्। यो ह्युभयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थानी भवति लभतेऽसावन्यतर
व्यपदेशमिति। आदीधक इति। दीधीङ् णिचि दीधीवेवीटामिति गुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो ण्वुलि लोपे कृते। न तस्य स्थानिवद्भावाभावाद्यीवर्णयोरिति
लोपो न प्राप्नोति। यद्यप्यन्तरङ्गत्वाल्लोपः सिध्यति तथापि वर्णग्रहणस्यानन्यार्थस्य प्रयोजनाख्यानायोपक्षेपः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्प्रलुनीह्यत्रेति। तिङ्ङतिङ इति निघातो निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः। हेरपित्त्वाद्धातुदात्तत्वान्न विकरणस्वरेण सार्वधातुकस्वरं बाधत इति प्रासस्याभावस्तत्र यणादेशे कृते उदात्तत्वाभावात्स्वरितत्वाभावाच्च निघातो न प्राप्नोति। वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति। वर्णग्रहणाद्धि तपूर्वं गतिराश्रीयते। अन्तरङ्गत्वाच्चु लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न तु केचिद्ज्ञापकं वर्णयन्ति। उत्तरत्र स्वानिवत्त्वाभावस्याऽग्लोपिग्रहणं तु सतिप्रयोजनेन ज्ञापकमसार्थस्य। अन्तरङ्गः स्वर इति। यद्यप्युभयं पदद्वयाश्रयं तथापि पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धः पश्चादधिकरणवाचिमात्रशब्देनेति यणादेशो बहिरङ्गः। भ्राज॥ काण्यादीनां वेति। आदिशब्दः प्रकारे येषां ह्रस्वविकल्पो दृश्यते ते काण्यादयः। काणिश्राणिराणि

इह च यत्प्रलुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। आदीधयतेः। आदीधकः। आवेवयतेः। आवेवकः। यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति। यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति। यदप्युच्यते यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति बहिरङ्गो यणादेशः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। भ्राज॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्। के पुनः काण्यादयः। काणिराणिश्राणिभाणिहेठिलोठयः। अचकाणत्। अचीकणत्। अरराणत्। अरीरणत्। अशश्राणत्। अबभाणत्। अबीभणत्। अजीहिठत्। अजिहेठत्। अलुलोपत्। अलूलुपत्॥ दय॥ इहावदिग्येऽवदिग्यातेऽवदिग्यिरे। दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। ननु च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति।

हेठिलोठिप्रभृतयः॥ दय॥ दिग्यादेशे कृत इति। यद्यपि प्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेश आरभ्यते तथापि बाध्यबाधकभावे द्वैतं लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते लक्ष्यं वा। तत्र यदा द्विर्वचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसङ्गः। यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तदा द्विर्वचनं-दिगिना बाध्यते दिगेस्तु न स्यान्नोति शास्त्रस्याबाधितत्वात्। ततश्च यथा चख्यावित्यादौ ख्याञादेशे कृते द्विर्वचनं भवति। एवं दिग्यादेशे कृते प्राप्नोति। साभ्यासस्येति। तेन कृते द्विर्वचने दिग्यादेशे न पुनर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष्यस्य चरितार्थत्वात्। साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च। ननु चेति। पूर्वविप्रतिषेधाद्वा द्वयसिद्धये सूत्रक्रमाश्रयणादिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नसिध्यतीति। विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्व्यवस्थाहेतावसत्येव क्रमो दुर्लभः। तत्र द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति। कृते द्विर्वचने इयतिसद्भावाद्दिग्यादेशस्य। अकृते तु द्विर्वचने तूभयप्रसङ्गे परत्वाद्दिग्यादेशः। एवं तर्हीति। नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारम्भात्। इतरस्तु बुद्धिपरीक्षार्थं विप्रतिषेधाश्रयेण सकृद्गताइत्येवं दिग्यादेशो द्विर्वचनस्य तथा बाधक उक्त इत्यारोप्य कथयति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति। इतरोऽप्यभ्युपगम्य ताव द्विप्रतिषेधं सकृद्गतावित्याश्रित्याह। पुनःप्रसङ्गादिति चेदिति। यथा यूयं ब्राह्मणकुलानि युवां त्वमित्यमादेशे कृते शिशीलुको न भवन्तीति दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनाभावः। इदानीं न्याय्यं परिहारमाह। अथवेति। क्वचित्पाठो नैव युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इति। योऽयं मदुक्तार्थस्य दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्यस्य तथा परिहारोऽभिहितः पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः। अनवका

न सिध्यति। किं कारणम्। दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्यादेशवचनम्। दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति। परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यम्। तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम्। एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यम्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति। तद्यथा अमादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुङ्नुमो न भवन्ति। एवं दिग्यादेशे कृते पुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनं न भविष्यति। अथवा विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इत्युच्यते। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः। इह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति। बभूव। भूभावो द्विर्वचनं बाधेत। सावकाशो भूरादेशः। कोऽवकाशः। भविता। भवितुम्। इह तर्हि चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति ख्याञ् द्विर्वचनं बाधेत।

शो दिग्यादेश इति। पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम्। इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेण नाप्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमाणस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते। यदि तर्हीति। नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम्। अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात्। एवं तर्ह्यनवकाशाभिमता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात्। अथ पुनरेवमप्यनवकाशत्वं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्गः। बभूवेति। अस्तेर्भूरिति भूभावः। सावकाश इति। यत्र द्विर्वचनाभावः। इह तर्हीति। आचख्यावित्यत्र कृतेऽपि द्विर्वचने ख्याञः प्रवर्तनादनवकाशत्वाभावो यदा तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा ख्याञि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 सर्वादेश इति। स्थानिवद्भावादलिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः। पूर्वस्य श्रवणमिति। अयं दोषो नोत्स-
र्गापवादपक्षे उपात्तो भूभावस्यावकाशदर्शने नोत्सर्गापवादभावनिराकरणात्। द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते बभूवेति न सि-
ध्यतीति प्रतिपाद्यते। तत्रार्धधातुकसामान्य इति। द्विर्वचननिमित्तस्य लिटोऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्वं भूभावः पश्चाल्लिटि परतो द्वि-
र्वचनमित्यदोषः। योयतः प्राप्नोतीति। विषयसप्तमीफलं त्वापितं व्याख्यातुं विधावपि विषयसप्तम्याश्रीयते इति येन नाप्राप्त इत्यस्य न्याय-
स्यानवतारात् कृते ल्याणि द्विर्वचनं भवत्येव दिग्यादेशे तु लिटीति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगिरारभ्यमाणस्तं बाधते॥ ऋते-

इह चापि बभूवेति। यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनम्। भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोति। अथ द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्। परस्य भूभा-
वे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति। अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुक-
सामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रह-
णं कृञर्थम्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम्। किमर्थम्। कृञर्थम्। इहापि यथा स्यात्। संचस्कर-
तुः संचस्करुः। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुः। संयोगोपधस्येत्येव
सिद्धम्। भवेत्सिद्धम्। सस्वरतुः सस्वरुरिति। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं कारणम्। सुटो बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्। बहिरङ्गः सुडन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्र-
हणमनन्यार्थं विज्ञायते। ऋतो लिटि गुणाद्गुणो वृद्धिर्विप्रतिषेधेन।

श्च संयोगादेरिति। इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगाद्याश्रीयते न च स्कृ इत्येतदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः। उपधाग्रहणं संयोगस्यादेर्वि-
शेषोपलक्षणमल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात् संयोगस्योपधात्वासंभवात्। अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्तते तेन सोपधात्वमस्त्ये-
व बहिरङ्ग सुडिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेष-
णेन संबन्धो भवति सुट् कात्पूर्व इत्यत्र तूक्तं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येवं च सुटोऽन्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुण इति नार्थ उपसंख्यानेन संस्क-
षीष्ट संस्क्रियत इत्यत्र विड्गुणयोः प्रतिषेधः। अनन्यार्थमिति। कृञर्थमेवेत्यर्थः। तत्र वचनादसिद्धत्वं बाध्यते। यथान्यत्रोक्तमाश्र-
यात्सिद्धत्वं यथारोरुत्वमिति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्भवति। अस्तु परविप्रतिषेधेन गुणस्तस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति। अनाश्रित्य लक्षणमिदं च वृद्धिमात्रमेकत्वेनाश्रित्यैतदुक्तम्। पुनःप्रसङ्गो नामेति। वाचोयुक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्मिन्कार्ये विहिते निमित्तसंभवात्पूर्वस्य लक्षणस्य पुनःप्राप्तिः पुनःप्रसङ्ग उच्यते न तु पूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनःप्रसङ्गः। नत्स्यादिति। ननु यदि नाम पुनःप्रसङ्गवाचोयुक्तिर्न घटते किमेतावता गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधावृद्धिर्न हि न प्राप्नोति सत्यां च प्राप्तौ किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेत्यत्र चिन्त्यमेतत्॥ न गुणो वेत्युच्यते ति। गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तो विकल्पनीयस्तत्र गुणपक्षे विशशरतुरित्यादि

ऋतो लिटि गुणाद्णिति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः। णितीति वृद्धेरवकाशः स्वारकः ध्वारकः। इहोभयं प्राप्नोति सस्वार दध्वार। णितीति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथवा पुनःप्रसङ्गाद्गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिर्भविष्यति। नैष युक्तः परिहारः पुनःप्रसङ्गो नाम स भवति यत्र तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते। अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति। अकृते चाणितीति तस्मात्सूच्यते ऋतो लिटि गुणाद्णिद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। शृदृप्रां ह्रस्वो वा॥ किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते। न गुणो वेत्युच्येत तत्रायमप्यर्थः। गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति। ऋतो ह्रस्वत्वमित्त्वप्रतिषेधार्थम्। ऋतो ह्रस्वत्वमुच्यते। इत्त्वप्रतिषेधार्थमित्त्वं मा भूदिति। गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्ते इत्त्वं प्रसज्येत ह्रस्वो वेति पुनरुच्यमाने ह्रस्वत्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो गुणो भविष्यति।

भविष्यति। तदभावपक्षे तु यणादेशेन विशश्रतुरित्यादीति भावः। तत्रायमपीति न केवलं गुणविधानप्रकरणमनुसृतं भवति। यावल्लाघवमपीत्यर्थः। इत्वं प्रसज्येतेति। वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वेत्त्वं स्यात् ह्रस्वविधाने तु यणादेशः सिध्यति। विशश्रवान् विददवान् विपप्रवानिति क्वसौ च सिध्यति गुणविकल्पे त्वेतद्रूपासिद्धिः। क्वसोः कित्त्वेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः। उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति ह्रस्वविधावपि उत्तरत्र ह्रस्वविधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति पूर्वोक्तो विशेषः। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ उपसर्गा॥ प्रोह्यतइति। अकृतेएकादेशेह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादन्तरङ्गत्वाच्चप्रागेकादेशेनभाव्यम्। वार्णादाङ्गमित्येतत्तुसमाना- ७।४।१
९९० श्रयाङ्गवार्णविषयंतस्मादेकादेशेकृते ऽन्तादिवद्भावेनह्रस्वप्रसङ्गःप्रोद्यते। एकादेशेकृतइति। उपसर्गात्परस्योहतेर्ह्रस्वोविधीयमानएत
कादेशेकृतेभेदाभावाद्भेदनिबन्धनपौर्वापर्यानुपपत्त्योभयतआश्रयेअन्तादिवद्भावाभावाच्चह्रस्वत्वाभावः। आऊह्यतइति। धातूपसर्ग
योरसंहितानास्ति। तदुक्तम्। संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोरिति। एवंचलौकिकेप्रयोगेविग्रहाभावान्नित्यैकादेशेनभाव्यम्
। एवंचआउह्यतइतियेह्रस्वंपठन्तितेनसम्यग्न्यायविदःलौकिकप्रयोगसंपादनायहिह्रस्वोविधीयते। तस्माद्लौकिकेनप्रक्रियावा-

केणः॥ केणोह्रस्वत्वेतद्धितग्रहणंकृन्निवृत्त्यर्थम्। केणोह्रस्वत्वेतद्धितग्रहणंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। कृन्निवृत्त्यर्थ
म्। कृतिमाभूद्द्रका। धाकाइति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि॥ उप॥ इह
कस्मान्नभवति। प्रोह्यते। उपोह्यते। एकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्। एवमपिआऊह्यतेओह्यतेसमोह्यतेइत्यत्रप्रा
प्नोति। अणइतिवर्तते॥ एतेः॥ एतेर्लिङ्युपसर्गात्। एतेर्लिङ्युपसर्गादितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। ईयात्। तत्तर्हिव
क्तव्यम्। नवक्तव्यम्। उपसर्गादितिवर्तते। एवंतर्ह्याचार्योन्वाचष्टे। उपसर्गादित्यनुवर्ततइति। नैतदन्वाख्येयमधि
अ कारानुवर्तन्तइति। एषएवन्यायोयदुताधिकाराअनुवर्तेरन्। रीङृतः॥ दीर्घोच्चारणंकिमर्थम्। नरिङृतइत्येवोच्येत।
काऽरूपसिद्धिः। मात्रीयतिपित्रीयति। अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वंभविष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतियद्दीर्घोच्चारणं
करोतितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाऽङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति।

कैयेनाकृतह्रस्वेनाङाप्रश्लेषप्रदर्शनमात्रंक्रियते। अथवलौकिकेप्रक्रियावाक्येह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते। तथापिनकाचित्क्षति सत्त्रै
कादेशस्यादिवद्भावाद्द्विग्रहणेनग्रहणात्समः परस्यह्रस्वत्वप्रसङ्गः। अणइतिवर्ततइति। एवंचरूपाश्रयोयंविधिरितितादृप्यान
तिदेशादणत्वाभावाद्ध्रस्वाभावः॥ एतेः॥ ईयादिति। आशिषिलिङ्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। नैतदन्वाख्येयमितिवार्तिककारणेनेत राम॰
दन्वाख्येयंसर्वोधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गादितिकारस्त्वधिकाराणांप्रवृत्तिनिवृत्तीव्याचष्टे॥ रीङृतः॥ दीर्घत्वंभविष्यतीति। ननु- १३०
नाप्राप्तेदीर्घेरीङारभ्यमाणस्तस्यबाधकःस्यात्। नैतदस्ति। ऋवर्णस्यबाध्यतां रीङ्लुकयंबाध्यतेनहितस्यदीर्घेप्राप्तेसआरभ्यतेतत
श्चद्रव्येपरतोथरिङिकृतेदीर्घःप्रवर्ततएव॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यङि च॥ यङ्प्रकरणादिति। हिंसायास्त्वन्यत्र जङ्घन्यत इत्येव भवति। अभ्यासरूपं न सिध्यतीति। उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वादिति द्विर्वच
नं प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ईकोधातुभक्तत्वादिति द्विर्वचननिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभावात्। एवमपीति। अजादौ प्रत्यये विधानात्। एवं तर्ही
ति। प्रक्रियालाघवाय घकारादेशविधानादिति घीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात्। व्यक्तिपदार्थाश्रयणे च घीभावे कृते द्वि
र्वचनं प्रवर्तते। आकृतिपक्षे तु द्विर्यादेशेनेव घीभावेन द्विर्वचनबाधप्रसङ्गात्। नच्छन्दः॥ जनीयन्त इति। जनमिच्छन्तीति क्यच्। लटः शत्रादे
शः। जस्। उगिदचामिति नुम्। छन्दसीति। आनन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोतीति न तस्यापवादेऽपनीते उत्तरो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रति

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॥ यङि च॥ यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसाया
मीट्। यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीड् वक्तव्यः। जेघ्नीयते। यदीट् अभ्यासरूपं न सिध्यति। एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्ते
र्हिंसायामीक्। एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नी। नच्छन्दः॥ अत्यल्पमिदमुच्य
ते अपुत्रस्येति। अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। जनीयन्तोन्वग्रवः। पुत्रीयन्तः सुदानवः। छन्दसि प्रति
षेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संस्वेदयुः मित्रयुः। न वाश्वाघस्यात्वचनमवधारणार्थम्। न वा वक्तव्यम्। किं कार
णम्। अश्वाघस्यात्वचनमवधारणार्थं भविष्यति। अश्वाघयोरेव छन्दसि दीर्घो भवति नान्यस्येति॥ शा॥ श्यतेरित्वं
व्रते नित्यम्। श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्। संशितं व्रतम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्।

षेधो विधेयः। संस्वेदयुरिति। क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। न चेति। अश्वाघयोरनेनेत्वे प्रतिषिद्धे कृत्सार्वधातुकयोरित्याकारे सिद्धे पुनराद्वचनं
नियमार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति॥ शाच्छोः॥ श्यतेरिति। व्रत इति विषयनिर्देशस्तेन तत्र रपरं ते न संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि नित्यमित्वं भ
वति। यद्येवमित्वेन व्रतस्य द्योतितत्वात् संशितव्रतमिति व्रतशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीति नैष दोषः। अन्यत्रापीत्वविधानात् संशितशब्दः सामान्य ॥
शब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः। व्रते तु नित्यमित्वं विधीयते।

॥ कै॰ नवक्तव्यमिति। साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वादत एव तुल्यधर्मणः शब्दानुपन्यस्यति देवत्रातइति। तुदविदोन्दत्रेति नत्वं संज्ञायां न भव ७ ५१
१३९ ति। देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थं तेन भवत्रातइत्यादावपि संज्ञात्वान्नत्वाभावः। यदा तु क्रियाशब्दस्त्राणं त्रातइति तदा नत्वविकल्पः
। गलइति। अचि विभाषेति लत्वं प्राप्यङ्गेनित्यं भवति विषेतु गरइति लत्वाभावः क्रियाशब्देतु सर्वं भवति गरो गलइति। ग्राहइति। विभाषा
ग्रहइति णप्रत्ययो जलचरे नित्यं भवति ज्योतिषि पचाद्यच्। ग्रहइति। इति योगइति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृ शान ज्विधि र्हि-
न्तीति पलायते वर्षतीति धावतीत्यादाविति प्रयोगेन भवति। मित्रइति। एकस्मिन्विषयेन विकल्प्यन्ते किंतु विषयभेदेन। एतच्चाकृतिप
क्षे उपपद्यते। तत्र हि सर्वलक्ष्यमेकविध्यमापाद्य उभयमुपदिश्यते तत स्योभयं भवतीत्येतावतैव लक्षणस्य व्यापारः। असंकीर्णंतु प्रयोग

नवक्तव्यम्। देवत्रातो गलो ग्राहइति योगे च सद्विधिः। मित्रस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥ दोदद्घोः॥ अवदत्तं
विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥ किं पुनरयं तकारान्त आहोस्विद्दकारान्त उत
धकारान्तः अथवा थकारान्तः कश्चात्र विशेषः। तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्। यदि तान्तः दत्तीति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दान्ते
दोषो निष्ठानत्वम्। अथ दकारान्तः। रदाभ्यां निष्ठातो नइति नत्वं प्राप्नोति। धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः। अथ धान्तः। झषस्तथो
र्धोधइति धत्वं प्राप्नोति। थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः। अथ थकारान्तो न दोषो भवति॥

वशात् प्रतीयते। गवाक्षइति। वातायने अवङ् स्फोटायनस्येति नित्यमवङ् भवति प्राप्यङ्गेतु गोरक्षि गोक्षीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन। ए
तच्चोदाहरणं न तु व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनेमन्या सामपि संभवात्। दोदद्घोः॥ अवदत्तमिति। आदिकर्मग्रहणं प्रदत्तशब्दस्यैव संभ
वाद्विशेषणमवदत्तादिसिद्ध्यर्थत्वाद्वचनस्यावदत्तादयोपि भवन्ति तथा च उपसर्गादित्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति वक्ष्यते। न स्या
न्निदत्तमिति चेष्यतइति च शब्देनावदत्तादयोपीष्यन्तइति सूच्यते॥ किं पुनरिति। यद्यपि दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनाम राम॰
पि तस्य रूपस्य संभवात्प्रश्नः। तान्ते दोषइति। यदा दइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तत्र दीर्घइति सूत्रार्थस्तदायं दोषः। यदा तु नकार १३९
स्ते दादेशे दीर्घस्तदा न दोषः। तस्मात्थान्तइति सन्निपातपरिभाषाश्रये तु दान्तधान्तयोर्न दोषः। ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचउ॥ यदीति। दाशब्दाकारस्य दद्भावे दत्तमितिसंयोगादिरूपेण नासौ सूत्रभेद इति दोषायेति शेषः। तदेवं सूत्रं लघुक्रियमाणं प्रत्यु
तगुरुतां संपादयति। अथवेति। लघुकरणोदियदिन्यासान्तरत्वात्स्पष्ट एव सूत्रभेद इति मतं तदेवमुत्तरम्। अलोन्त्यस्य दद्भावपवादो आदेः
परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येति तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते। अचइति वर्तत इति। नेनापूशब्दस्य योऽचूतस्मात्परस्य यकारस्य हित-
कार आदेशस्तत्रान्त्यहलां जशोन्त इति जश्त्वं पूर्वस्य झलां जशू झशीति। लवाभ्यामिति। लूञ् कृ दोरवित्यप्। अस्यापि भकारादे
तः प्राप्नोति अज्ग्रहणानुवृत्तौ तपूशब्दस्य योचूतस्मात्परो भकारादौ न कश्चिदस्तीति तत्त्वाभावः। अथवेति। तत्र तकार इयात्मक आ

अचउपसर्गात्तः॥ अचउपसर्गात्तत्वे आकारग्रहणं कर्तव्यम्। अलोन्त्यविधयो भवन्ती त्यस्य भविष्यति। न सिध्यति।
किं कारणम्। आदेर्हि परस्य ।अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति दकारस्य प्राप्नोति। नैष दोषः। अ वर्णप्रकरणात्सि
द्धम्। अस्येति वर्तते। क्व प्रकृतम्। अस्य च्वाविति। यद्यवर्णग्रहणमनुवर्तते दद्भावे दोषो भवति। तत :। ए
वं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दोदद्घोरिति। दोर्य आकारस्तस्याद्भवति। ततः अचउपसर्गात्तः। असेत्येवा एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति। नासौ
सूत्रभेदः। सूत्रभेदं नमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत्तुल्यं क्रियतेभूयो वा। यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः। अथवा
हितकारको निर्देशः क्रियते सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति अद्भिरब्भ इति। अचइति
वर्तते। नत्वावश्यमज्ग्रहणमनुवर्त्यं लवाभ्यामित्येवमर्थम्। अथवाद्रित्तकारको निर्देशः करिष्यते इहार्थौ द्वौ उत्तरा
र्थश्चैकः। घ्वेतेरित्वाद च स्तः। घ्वेतेरित्वाद च स्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। घ्वेतेरित्वस्यावकाशः। निर्दितं निर्दितवान्। अच
स्त इत्यस्यावकाशः। प्रत्तमवत्तम्।

देशः एष्यम्विभक्तिकइहार्थो यस्तु साचूकस्तकारः तस्याचः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्पुनरत्रानुवृत्तिः। लवाभ्यामित्यादौ तु तत्वं न भवति पकारलोपादपू
शब्दाभावात्। न च भूतपूर्वगत्याश्रयो न्याय्यः। अद्भिरित्यादौ सांप्रतिकापूशब्दं संभवेगौणस्याग्रहणादत एव समकस्तत्त्वाभावात्तेत्यत्र यवोः प्रत्यये
तं प्रत्यय इति नावतिष्ठते। अद्भिः संस्कृतमिति लिङ्गाद्वा। न हि प्रत्ययस्यैव ग्रहणोऽद्भिरिति निर्देशोपपत्तिः। घ्वेतेरित्वादिति। पुरस्तादपवादा इतिन्या
यादिहत्वं दद्भावस्यैव बाधकं न तत्त्वस्य। तत्र श्वेत्वतत्वयोर्दद्भावापअदयोर्विप्रतिषेधे परं तत्त्वं प्रवर्तते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपो॥ माद्भिरिति। पदन्नोमासितिमासशब्दस्यमासादेशस्तच्छन्दस्येवविधानान्मासश्छन्दसीतिच्छन्दोग्रहणंनकर्तव्यंतत्क्रियमाणंभाषायामपिक्वचित्पदादयः प्रयुज्यन्तइतिज्ञापनायेत्याहुः॥ आपूज्ञात्तुपेरिति। इहाज्ग्रहणमनुवर्ततेतेनतत्त्वौविशेष्यमाणोऽजन्तस्यज्ञपेरीत्वंविधीयमानमलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यप्राप्नोतीतिभावः। लोपान्त्यस्येति। तुपिनाज्विशेष्यतेयथाएधिभ्यामेवंचैकप्रस्यानो विशेषणविशेष्यभावोभवतितत्रानन्त्यस्याचःसावकाशमीत्वंपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपोबाधते। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायआह। अनवकाशइति। ईत्वमेवत्वनवकाशत्वाद्बाधकंप्राप्नोति। एवमपीति। ति। नन्वसुपरत्वादीत्वंतस्यस्थानिवद्भावाण्णिलोपो-

इहोभयंप्राप्नोति। नीत्तम्। वीत्तम्। अचस्तइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन॥ अपोभि॥ अपोभिमासश्छन्दसि। अपोभीत्यत्रमासश्छन्दसुपसंख्यानंकर्तव्यम्। माद्भिरिष्टाइन्द्रोवृत्रहा। अत्यल्पमिदमुच्यते। स्ववस्स्वतवसोमासउषसश्चतइष्यते। स्ववद्भिः स्वतवद्भिः समुषद्भिरजायथाः। माद्भिरिष्टाइन्द्रोवृत्रहा॥ सनिमी॥ इत्त्वंसनिराधोहिंसायाम्। इत्त्वंसनिराधोहिंसायामितिवक्तव्यम्। प्रतिरित्सति। हिंसायामितिकिमर्थम्। आरित्सति। आपूज्ञपू। ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य। ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्येतिवक्तव्यम्। ज्ञीप्सति। नत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। लोपोऽन्त्यस्यबाधकोभविष्यति। अनवकाशाविधयोबाधकाभवन्ति। सावकाशश्चणिलोपः। कोवकाशः। कारणाहारणा। एवमपीत्वमन्त्यस्यलोपस्यबाधकंस्यात्। अनवकाशाहि विधयोबाधकाभवन्ति। ईत्वमपिसावकाशम्। कोवकाशः। अनन्त्यः। कथंपुनःसत्यन्त्येऽनन्त्यस्येत्वंस्यात्। भवेद्योऽचाङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्यनस्याद्वयंतुखल्वङ्गेनाचंविशेषयिष्यामः। अङ्गस्याचोयत्रतत्रस्थस्येति। एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वादीत्वंप्राप्नोति। तस्मादनन्त्यस्येतिवक्तव्यम्॥ अत्रलोपो॥ अभ्यासस्यानचि। अभ्यासस्येतियदुच्यतेतदनचिद्रष्टव्यम्। पतापतः चराचरः चलाचलः वदावदः॥

भविष्यतिईत्ववचनंत्वनन्त्यस्यश्रवणार्थंस्यात्। नैतदस्ति। सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितमितिलोपाप्रसङ्गात्॥ अत्रलोपो॥ चराचरइति। चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येतिद्विर्वचनमगागमश्चेतिहलादिशेषोऽत्रनभवति। नन्वागागमविधानसामर्थ्याद्धलादिःशेषोन भविष्यति। नहिहलादिशेषे आगमेदेशस्यवाविशेषोऽस्तीत्यादेशएवअकारोविधेयःस्यात्। नैतदस्ति। सत्यपिहलादिःशेषेविगृहीतश्रवणार्थमाग्विधानंस्यादित्यनचीत्युच्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हलादिः शेषः॥ हलामादिरिति। विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। अजादिष्विति। अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्ष्यादित्वे हल आश्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति। आनक्षेति। अक्ष्यादेः संघाते चेत्यस्माल्लिट्। अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति। कर्मधारये त्वभ्यासापेक्षमादित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति। आदिशेषनिमित्तत्वादिति। शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे पपाचेत्यादावादेर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र। अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम्। न च प्रधानाभावे आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिरानक्षेत्यत्रापि ककारषकारयोरसमवस्थायां निवृत्त्यप्रसङ्गः। षष्ठीसमासेऽप्याटतुः आटुरित्यत्र टकारस्यादिवद्भावे शेषप्रसङ्गस्तु चप्रयुक्त एव। तत्र यथाकृतिपक्ष आश्रीयते तेन-

हलादिः॥ किमयं षष्ठीसमासः हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। आहोस्वित्कर्मधारयः हल् आदिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति। कश्चात्र विशेषः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः। हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति। आनक्ष आनक्षतुः आनक्षुः। अस्तु तर्हि कर्मधारयः। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम्। कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे आद्यस्य हलोऽभावे लोपो वक्तव्यः। आटतुः आटुः। तस्मादनादिलोपः। तस्मादनादिर्हल् लुप्यत इति वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति। अयमिदानीं स प्रतिविधानकालः। इदं प्रतिविधीयते। इदं प्रकृतम्। अत्र लोपोऽभ्यासस्येति। ततोवस्यामि। ह्रस्वः। ह्रस्वो भवत्यादेशः। अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते। तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वः। लोपभाविनां लोपो भविष्यति। ततो हलादिशेषश्चेति॥

दाभ्यासाकृतौ वर्तमानो हलादिः सर्वस्यामभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हल आदेरवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः। ह्रस्वभाविनामिति। ह्रस्वश्रुत्या च परिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनाच्च एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थं विज्ञायत इति। हल्विषय एवादिशेषनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठते। ततश्चादेरपि हलो लोपे प्राप्ते तद्बाधनार्थं हलादिः शेष इति सूत्रम्। एतदेवाह पक्के लोपविधावलोऽन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यानक्षेत्यादावनन्त्यस्यापि हलो लोपो भवतीति न कश्चिद्दोषः॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 अहल् चेति। अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः॥ शर्पूर्वाः॥ उचिच्छिषतीति। उच्छी विवासे। छे चेत्यन्तरङ्गत्वात्तुक् सन्नुड्दूपूर्वत्रासिद्धमिति तु
 त्वस्यासिद्धत्वात्तन्न ल्हि शब्दो द्विरुच्यते नकारस्य शेषे प्राप्ते छ शेषार्थं वार्तिकम्। ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति ष्णुत्वे कृते च्छि शब्दस्य द्विर्व
चने चकारशेषे रूपं सिध्यति। न चेदमस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्तेत। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्ये
तदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनात्। अन्यथा कृतणत्वस्य द्विर्वचने प्राणिणदित्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण। तथा चोजढदित्यसिद्धत्वे स्योदा-
हरणं प्रदर्शयिष्यते। इतरेऽव्यवस्थितस्य समुदायस्य प्रविभज्यान्वाख्याने ऽन्तरङ्गत्वं तुकोऽनपेक्ष्यान् कृत एव तुकि द्विर्वचनं मत्वाह। चर्त्वे कृत

अथ वै वं वक्ष्यामि ह्रस्वोऽहल्। ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति। ततोऽहल् च भवत्यभ्यासः। तत आदिशेषः। आदिशेषश्च भवत्य
भ्यासस्येति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य। ततः हल्। हल् च लुप्यतेऽभ्यासस्य। तत आदिशे
षः। आदिशेषश्च भवत्यभ्यासस्य॥ शर्पूर्वाः॥ शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणम्। शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। खर्पूर्वाः खयः शि
ष्यन्ते। खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उचिच्छिषति तुकः श्रवणं मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
चर्त्वे कृते तुग् न भविष्यति। असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक् प्राप्नोति। सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुकोरिति।
एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एत्त्वतुग्ग्रहणं न करिष्यते। अभ्यासजश्त्व
चर्त्वं सिद्धमित्येव। आदिशेषप्रसङ्गस्तु। आदिशेषस्तु प्राप्नोति। तिष्ठासति। ननु चानादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते। कथम
न्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि संभवे बाधनं भवतीति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। यद्या
दिशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपप्रतिषेधार्थम्। शर्पूर्वव
चनं किमर्थमिति चेत्खयां लोपो मा भूदिति।

इति। अभ्यासे चर्चेति चर्त्वे कृतस्य कृते तुगभावाद्रूपं सिद्ध्यति। असिद्धमिति। तुकि कर्तव्ये। एवमप्यन्तरङ्गत्वादिति। शब्दनित्यत्वेऽप्युपाया
नामवश्याश्रयणीयोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः। एत्वतुग्ग्रहणमिति। तदकरणे हलादिशेषेऽपि कर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वा
भावात्तकारस्य चकारे कृते हलादिशेषेण निवर्तिते छकाररूपं सिध्यति॥ आदिशेषप्रसङ्गस्त्विति। विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावा
योगः। शर्पूर्ववचनमिति। अपवादाः वाक्यार्थद्वयं साधयन्त्यपवादं च विदधत्युत्सर्गं च निवर्तयन्ति। तत्रोत्सर्गाभ्युपगम एकार्थवत्त्वादिती-
त्यर्थस्य त्यागादानर्थक्यप्रसङ्ग एवेत्यर्थः। हलादिः शेष इत्यनेन खयां निवृत्तौ प्राप्तायामवस्थानविधानादानर्थक्यं नास्ति। ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यपकर्षविज्ञानादिति। व्यपकर्षणमुत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः। एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गोप-
वादभावः॥ दाधर्ति॥ श्लाविति। बहुलं छन्दसीति श्लुः। तूतुजानवदिति। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः। पर्णीभुषिवदिति। य

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम्। व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत्। किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति। अपवादविज्ञानात्। अपवाद
त्वादनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते। ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदि
तत्रोच्येत किमिह स्यात्। हलादिशेषः। हलादिशेषश्चेन्नाप्नोति हलादिशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदप्युच्य
ते असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति। अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा दधि
ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभ भ्या
वेऽनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते॥ दाधर्ति॥ दाधर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अ सस्य दीर्घत्वं णिलुक् च। अ
निपात्यम्। तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं पर्णीभुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा श्लौ अ—भ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च। अ
निपात्यम्। तूतुजानवदभ्यासदीर्घत्वं युध्यति वत् परस्मैपदं भविष्यति। दर्धर्तीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अभ्यासस्य
रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुहृवत् रुक् भविष्यति पर्णीभुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासस्य च रुक्
परस्मैपदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुहृवद्रुट् युध्यतिवत् परस्मैपदं च भविष्यति। दर्धर्षीति किं निपात्यते। धारयतेः श्लौ अ
भ्यासस्य रुक् णिलुक् च। अनिपात्यम्। देवा अदुहृवद्रुट् पर्णीभुषिवत् णिलुक् च भविष्यति। धृङो वा अभ्यासरुक् परस्मै
पदं च। अनिपात्यम्। देवा अदुहृवद्रुट् युध्यतिवत् परस्मैपदं भविष्यति। बोभूतु इति किं निपात्यते। भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुण
त्वं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति। च

था पर्णानि शोषयन्ति पर्णीभुषो वाता इत्यादौ क्विपि बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोरिति णिलुक् भवत्येवं दाधर्तीत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः
। धृङ् इति। धृङ् अवस्थान इत्यस्य श्लौ प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। युध्यतिवदिति। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः। रुडिति। शीङो रुट्। बहुलं छन्द ॥
सीत्यनेन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ बोभवीतीति। लिङ्यैलेट् लेटोडाटावित्यट्। सिद्धमत्रेति। प्रत्ययलक्षणेनयद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं ७ ५ ९

१३८ तथापि लोलूयत इत्यादौ यद्यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्त्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। एतन्नियमार्थमिति। एवं चादादिषु चर्करीतं पर

स्मैपदमिति लिङ्गं सिद्धानुवादः परस्मैपदग्रहणं कर्तर्येव चेदात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव। इयु

ति॥ किमर्थमिति। स्वपिरेवसौत्रत्वान्निर्देशस्य दीर्घकत्वान्निर्दिष्ट इति पूर्वः पक्षः। तत्र च लिटि किति वचिस्वपीति संप्रसारणविधानात्कृत-

संप्रसारणस्य द्विर्वचने सत्यभ्यासस्य संप्रसारणं श्रूयते अकिति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं सनो रुदविदेति कित्त्वविधानाद् वचिस्वपीति

एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति। क्व मा भूत् बोभवतीति। तेति कोऽड इति किं निपात्यते। तिजे

र्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदमिति। नियमार्थं भवि

ष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति। नान्यत्रेति। क्व मा भूत् बेभिदीति चेच्छिदीति॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि॥ स्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्॥ कि

मर्थं स्वपेरभ्यासस्य संप्रसारणमुच्यते। यदा सर्वे षभ्यासस्यानेषु स्वपेः संप्रसारणमुक्तम्। स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थम्। स्वा

पिग्रहणं क्रियते व्यपेतार्थम्। व्यपेतार्थोऽयमारम्भः। सुष्वापयिषतीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः। तत्र कृदन्ते अ

तिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति स्वापकमिच्छति स्वापकीयति। स्वापकीयतेः सन् सिस्वापकीयिषतीति। सिद्धं तु णिग्रहणात्। सिद्ध

मेतत्। कथम्। णिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। निर्देशादेव हि व्यक्तं ण्यन्तस्य ग्रहणमिति। नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं क

र्तुम्। यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत। स्वापं करोति स्वापयति। स्वापयतेः सन्। सिष्वापयिषतीति। तस्माण्णिग्रहणं-

कर्तव्यम्।

संप्रसारणं स्वपिस्यमिव्येञां यङीति यङि च ङि स्वापेश्चङीति। व्यपेतार्थमिति। स्वपेः सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिचा व्यवधानेन प्राप्नो

तीति स्वापेर्ण्यन्तस्याभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते। सुष्वापयिषतीति। स्वापयितुमिच्छतीति सन् इट् गुणा यादेशाः। णेर्लोपः स्वस्यानिवत्त्वा

त्स्वापेर्द्विर्वचनमभ्यासस्य संप्रसारणं स्तौतिण्योरिति षत्वम्। इतरस्तु ण्यन्तस्य ग्रहणमबुध्यमानेन केनचित्प्रत्ययेन व्यवहितस्य स्वपेरभ्यासस्य सं रामः

प्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाह। अस्ति प्रयोजनमिति। स्वपितीति स्वापकः स्वापकमिच्छतीति क्यच्। निर्देशादेवेति। ण्यन्त एव स्वपिः सूत्रे निर्दि- १३४

ष्ट इत्यर्थः। स्वापं करोतीति। स्वपेर्घञन्तात्तत्करोतीति णिच्। तस्माण्णिग्रहणमिति। स्वपेर्णाविति वक्तव्यम्। तेन स्वपेर्यो णिर्विधीयते तदन्तस्य ग्र

हणं तु घञन्तात्स्वग्रहणाभावः॥

॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

निजाम्॥ त्रिग्रहणमिति। हल्करणपरिच्छिन्नात्त्रय एव निजादय इत्यर्थः। एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिकूपरिभाषोपस्थानार्थं तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थान एकारः स्यात्। अथाभ्यासविकारेऽपवादा नोत्सर्गान्बाधन्त इत्याश्रीयते तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम्॥ अर्त्ति॥ अर्त्तिग्रहणमिति। ऋ सृ गताविति जुहोत्यादौ पठ्यते गा स्तुतौ च छन्दसीति छन्दोग्रहणं पूर्वेषाम

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात्। त्रिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणान्तत्वात्। त्रय एव निजादयः। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम्। भृञामित् त्रयाणां यथा स्यात्। इह माभूत् जहाति॥ अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च॥ अर्त्तिग्रहणं किमर्थम्। न बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धम्। न ह्यन्तरेण छन्दोऽर्त्तेः श्लुर्लभ्यः। एवं तर्हि सिद्धे सति यदर्त्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्त्तेः श्लुर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। इयर्तीत्येतत् सिद्धं भवति॥ गुणो यङ्लुकोः॥ रोचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। एचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति। डोढौक्यते तोत्रौक्यत इति। ननु च ह्रस्वत्वे कृते गुणो भविष्यति। दीर्घत्वं न भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम्। ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमिति। परत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यम्। न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्। अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम्। अचीकरत् अजीहरत्। सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते। मान्प्रभृतीनामित्त्वस्य। मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्त्वं न बाधते। गणेरीत्वं हलादिशेषस्य। गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते।

पिप्रभृतीनां शेष इति छान्दस एवार्त्तेः श्लुर्विषय इयर्तीति। तिप् शप् शपः श्लुः द्विर्वचनमुरदित्यत्वमित्त्वमभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ्यङ्गुणारपरत्वे॥ गुणो॥ रोचोरिति। ह्रस्वस्यावकाशः यथा वित्यादि दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः कृते कृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति। डोढौक्यत इत्यादौ तु परत्वादोकारस्य दीर्घ ओकार एव प्राप्नोति। एकारस्योदाहरणं पेपेण्यत इति। ह्रस्वत्वे कृत इति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। गुणश्च दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰ कै॰ इदमयुक्तमिति। परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गमुक्त्वोत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकत्वाभावः प्रतिपाद्यत इत्ययुक्तं प्रयोजनमपि किंचिन्न वचनानुरू
१३५ पमिति पौर्वापर्यविरोधादयुक्तम्। नच सन्वद्भावमिति। सन्वद्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदिति। दीर्घस्यावकाशोऽदीदपदिति। इहोभयं
प्राप्नोति। अचीकरदिति तत्र परत्वाद्दीर्घः प्राप्नोति। नखल्वपीति। सन्प्रत्ययोऽभ्यासदीर्घत्वं च सन्नियोगेन विधीयते इत्यन्तरङ्गं दीर्घत्वम्।
इत्वं तु बहिरङ्गं सनि परतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानात्। नखल्वपीति। आदेःशेषो विधीयतेऽन्यस्य त्वीत्वमिति नास्त्यु
त्सर्गापवादभावो हलादिशेषे अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी। ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठीति भिन्नविषयावीत्वहलादिशेषावन

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्। ऐचोर्यङि दीर्घत्वप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्ता न तदुच्यते नवाभ्यासविकारे
ष्वपवादस्योत्सर्गो बाधकत्वादिति। तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते। प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वमान्म
भूतीनामित्वस्य गणोरीत्वं हलादिशेषस्येति। नच सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते किं तर्हि परत्वात्। नखल्वपिमा
न्म्भूतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं बाधते किं तर्ह्यन्तरङ्गत्वात्। नखल्वपि गणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते। किं त
र्हि नवकाशत्वात्। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येषा परिभाषेति। यदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति॥ दीर्घो॥ अकित इति किम
र्थम्। यंयम्यते रंरम्यते। अकित इति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति। नुकि कृतेऽनजन्तत्वात्।
अत उत्तरं पठति। अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोऽन्त्यविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं ह्रस्वलालैत्वगुणेषु।

वकाशत्वात्तु बाधकमीत्वं हलादिशेषस्य निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्त इति न्यायाद्यदा तु येन नाप्राप्त इति न्यायः तदास्त्ये
वोत्सर्गापवादभावः। अभ्यासविकारेषु बाधका इति। बाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः। यदयमिति। यथा चाकित इ
ति ज्ञापकं तथोत्तरत्र वक्ष्यते। दीर्घो॥ नुकि कृत इति। दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादच्चाभ्यासस्य विशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीय एमः
ते। स चालोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो भवति। अकिद्वचनमिति। यद्यचाभ्यासो विशेष्यते। अकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्तस्मादभ्या १३५
सेनाज्विशेष्यते ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठत इत्येतज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवचच्छतुरिति। छोश्छेदनेआत्वंलिट्छाशब्दस्यद्विर्वचनमन्तरङ्गत्वात्तुकिकृतेऽनन्त्यस्याप्यचोह्रस्वत्वम्। चच्छृदतुरिति। उच्छृदिरदी
प्तिदेवनयोः। च्छृदो द्विर्वचनं च्छेचेतितुकिकृतेउरदित्यत्वमभ्यासेन ऋवर्णस्यविशेषणात्। चिच्छादयिषतीति। छृदसंवरणे। परत्वादेतेवि
धयइति। नह्येतेषूदाहरणेषुतुगन्तरङ्गः प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वात्तुकह्रस्वादीनाम्। तदन्तग्रहणाद्वेति। ज्ञा
पकमन्तरेणापिविशेषणविशेष्यभावे कामचारात्कृतेऽपितुकेयेतेविधयः सिध्यन्ति। एवंचकृत्वेति। ननश्चाकितइतिवचनंदीर्घनिषेधाय

ह्रस्वत्वम्। अवचच्छतुः अवचच्छुः। अतत्वंच च्छृदतुः चच्छृदुः। इत्वं चिच्छादयिषति चिच्छृदयिषति। गुणः। चे
च्छिद्यते चोच्छुप्यते। तुकिकृतेअनन्त्यत्वादेतेविधयोनप्राप्नुवन्ति। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। नैतानिसन्तिप्रयोजना
नि। विप्रतिषेधेनाप्येतानिसिद्धानि। तुक्क्रियतामेतेविधयइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादेतेविधयइति। तदन्त
ग्रहणाद्वा। अथवानैवविज्ञायतेअभ्यासस्याजन्तस्यऋकारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति। कथंतर्हि अभ्यासेयोऽच्। अभ्यासेय
ऋकारः अभ्यासेयोऽकारः अभ्यासेयइगिति। एवंचकृत्वादीर्घत्वंप्राप्नोति॥ एवंतर्हीदमिहव्यपदेश्यंसदाचा
र्योनव्यपदिशति। किम्। अपवादोनुकदीर्घत्वस्येति। एवंतर्हिसिद्धेसतियदकितइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापय
त्याचार्योभवत्येषापरिभाषाऽभ्यासविकारेषुबाधकानबाधन्तइति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। ऐचोर्यङिदी
र्घप्रसङ्गः ह्रस्वाद्धिपरंदीर्घत्वमित्युक्तंसनदोषोभवति। नुग॥ नुकियंयम्यतेरंरम्यतइतिरूपासिद्धिः। नुकिसतियं
यम्यतेरंरम्यतइतिरूपंनसिध्यति। अनुस्वारागमवचनात्तुसिद्धम्। अनुस्वारागमोवक्तव्यः। एवमपीदमेवरू
पंस्याद्ययंयम्यतेइदंनस्यात्यंयम्यते। पदान्तवच्चेतिवक्तव्यम्। वापदान्तस्येति॥ रीगृ। दुपधस्यच॥ रीगृत्वतः सं
योगार्थम्। रीगृत्वतइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। संयोगार्थम्। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। वरीवृश्च्यतेपरीपृच्छ्यतेवरीभ्रज्ज्यते॥

ननुज्ञापकाय। अपवादोनुगिति। नाप्राप्तेदीर्घेनुकआरम्भात्। एवंतर्हीति। ओहाकृत्यागइत्यस्यतुनिषेधायाकितइतिनभवति। धातु
र्हियंकिदन्तत्वभ्यासः। ककारोहिहश्वश्रीहिकालयोरित्यत्रहाङ्हाकोः सामान्यग्रहणार्थः॥ नुग॥ नपरकरणंभूतपूर्वस्यापिदीर्घस्यनि-
वृत्त्यर्थंतेनबाभाम्यतइतिनुङ्नभवति। नुकियंयम्यतइति। अज्झल्परत्वादनुस्वारोनप्राप्नोति। एवमपीति। नित्यंपरसवर्णः प्राप्नोतिविक
ल्पेनचेष्यते। पदान्तवच्चेति। तेनवापदान्तस्येतिपरसवर्णविकल्पः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रुग्निकौ॥मर्मृज्यतइति।रुग्निकौ चलुकीतिरुग्विधीयमानोन प्राप्नोतीतिवचनमुक्तम्॥अङ्गविशेषणमिति।यद्यप्यभ्यासविशेषणीभूत-पूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणाङ्गविशेषणम् तदुक्त्याश्रितम्।पचतीति।लटउपलक्षणं तेन लङि चाकर्तीत्यादिरूपाणि किरतिं योनयेदित्यर्थः।प्राप्तिज्ञमिति।तपरकरणादङ्गविशेषणम् तदुक्ति तेनरुगादीनां विषयविभागेन प्राप्तिं संजानातीत्यर्थः।प्रारब्ध इति।संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दराशिः स तेन प्रारब्ध इति योग्यतानिश्चयो

रुक्षि॥मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासइति चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः॥ऋतश्च॥किमिदमृकारग्रहणमङ्गविशेषणमृकारान्तस्याङ्गस्येति।आहोस्विदभ्यासविशेषणमृकारान्तस्याभ्यासस्येति।अङ्गविशेषणमित्याह।कथं ज्ञायते।यदयं तपरकरणं करोति।कथं कृत्वा ज्ञापकम्।नहि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियते।अथाङ्गविशेषणे ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे किं प्रयोजनम्।इह मा भूत् चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरति।किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र योनयेत्।प्रातिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥सन्वत्॥इह कस्मान्न भवति।अजजागरत्।लघुनि चङ्परइत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम्।इहापि तर्हि न प्राप्नोति।अचीकरत् अजीहरत्।वचनाद्भविष्यति।इहापि वचनात्प्राप्नोति।अजजागरत्।येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्।केन च नाव्यवधानम्।वर्णेनैकेन।एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च। एवमप्यचिक्षणद् अत्र न प्राप्नोति।एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति।यदयमत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामितीत्वबाधनार्थं मत्वं शास्ति।सन्वद्भावदीर्घत्वे णौ चङ्युपसंख्यानम्।सन्वद्भावदीर्घत्वे णौ चङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्।अवीवदद्वीणां परिवादकेन।किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति।णिचा व्यवहितत्वात्।

ज्ञावनेन स्तूयते॥सन्वत्॥चङ्परइति बहुव्रीहिणान्यपदार्थो णिराश्रीयते तेनाचकमत इति केवले चङि सन्वद्भावो न भवति।नहि णिजृव्यतिरेकेणान्यश्चङ्परः संभवति तेन चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति।इह कस्मादिति।न कश्चिदभ्यासो लघोरनन्तरः संभवतीति सत्सप्तमी विज्ञाना दत्रापि प्रसङ्ग इति भावः।इतरः परसप्तम्याश्रयेणेनाव्यवधानमित्याश्रीयत इत्याह।लघुनीति।एवंजातीयकानामिति।संयोगव्यवहितानामित्यर्थः।णिचाव्यवहितत्वादिति।चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः।यस्मिंश्चात्र णौ लघुनि णौ चङ्परः यस्तु चङ्परः न तस्मिन्परतो लघु॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीर्घविधिं प्रतीति। न तु दीर्घे कर्तव्ये भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः। सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः। एवं तर्हि दीर्घभावित्वादिकारोऽप्युपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। किं तु मुख्ये दीर्घे संभवति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिन्त्यमेतत्। वृद्धौ कृतायां लोप इति। एतच्चाच इति सूत्रभाष्येण विरुध्यते तत्र ह्यगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात्कृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम्॥ मीमादीनां त्विति। स नियत इष्टमभ्यासकार्यं न त्वतिदिश्यते मीमादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। नेह कार्यमतिदिश्यते अपि तु रूपं लोपश्चाभावः रूपं लोपो न भवतीति नातिदिश्यते। किं चात्र लोपोऽभ्यासस्येति। अत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थं तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लो-

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यनग्लोप इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोपीत्यङ्गं भवति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। लोपोऽप्यनित्यः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोपीत्यङ्गं भवति। मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः। मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति। अमीमपत्। सिद्धं तु रूपातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। रूपातिदेशोऽयं सनि यादृशमभ्यासरूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति। अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम्। अथ वा ण्यन्तमेतदङ्गमन्यत्। लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम्। स्थानिवद्भावादङ्गमन्यत्। कथमजिज्ञपत्। अत्र सन्यपि ण्यन्तस्यैवोपादानमाप्ज्ञप्यृधामीदिति। तत्राङ्गान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात्। तस्मात्पूर्व एव परिहारः। सिद्धं तु रूपातिदेशादिति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

पो भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावान्न भवति। अङ्गान्यत्वादिति। मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितः अयं त्वभ्यासो ण्यन्तानामिति न लुप्यते। अन्ये तु व्याचक्षते चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमादीन्येवाङ्गानि युक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः। येषामङ्गानां मचङ्इत्यादि विधीयते तेन तदभ्यासस्यात्र ग्रहणाद्विषयावधारणाल्लोपो नान्येषामिति इसादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाद्यभावादभ्यासलोपाभावः। अथ वा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ श्रीसंकर्षणाशिष्यैनमः ॥

॥ इतिसप्तमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वराराय नमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषंसद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योद्योनिराकुर्याद्विद्यातिमिरं सदा ॥

॥ अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषं सुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे॥ सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः। द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा सर्वं स्वं ददातीति। प्रकारकार्त्स्न्ये यथा सर्वान्नं भक्षयतीति। सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते। अवयवकार्त्स्न्ये यथा। सर्वः पटो दग्ध इति। इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्यासंभवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् द्विःप्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा। तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति। सर्ववचनमिति। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति। ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराभावः। स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इत्युक्तत्वात्। कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति। यावता अनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भाव्यम्। उच्यते। परेर्वर्जन इत्यादौ तावत्षष्ठी विद्यत एव। नित्यवीप्सयोरित्यत्रापि सामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी। य

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे। सर्ववचनं किमर्थम्। सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। सर्वग्रहणं क्रियते अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति। क्व पुनरलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन। नित्यवीप्सयोरिति। नित्यवीप्सयोरित्युच्यते न चान्त्यस्य द्विर्वचने नित्यता वीप्सा वा गम्यते। इह तर्हि परेर्वर्जन इति अत्र अन्त्यस्यापि द्विर्वचने वर्ज्यमानता गम्येत षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ ॥ ॥

थोक्तमनेकाल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यतीति। हलन्तेष्वेतत्स्यात्। अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति। ननु द्व्यविकारे सर्वस्य स्यात्। तां यथा। डा आडा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते। द्व्यविकारो हि तैकादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्यनेकाल्त्वादादेशोऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। डा स्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्धि गृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्यते सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते। क्व पुनरिति। नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भावः। अन्त्यस्यापीति। यथान्तरेण द्विर्वचनं परिवर्जनार्थः प्रसज्यते परि त्रिगर्तेभ्य इति। अत एवोच्यते परेर्वर्जने वा वचनमिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचने परेर्वर्जनं प्रतीयेत। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। इष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः॥ राम १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्येति। नित्यवीप्सयोर्थः शब्दस्तस्य द्वे इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भावः। इतरः शब्दमन्तरेणा नन्वर्थादिरपि संबन्धः सामर्थ्याद्धि ज्ञायेतेति मत्वाह। स्थानेयोगत्वस्येति। क्व पुनरिति। षष्ठी सर्वत्र विद्यत इति भावः॥ ननु चैषैवेति। नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः। अर्थनिर्देश इति। भयो न्तृधर्मो वीप्साया याभावाधानत्वभिधेयधर्मः। यद्वृत्तस्य तेवीप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति। वीप्साया आर्थत्वेनित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव ग्राह्यो द्वन्द्व निर्देशाद्भिन्नविभक्तिकत्वा योगात्। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति। ननु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितः। तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते। परेर्वर्जन इत्यादिह्युपादेयं प्रकरणोपलक्षणार्थत्वात्सर्वे

कस्य। स्थानेयोगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन॥ यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते। परेर्वर्जने। प्रसमुपोदः पादपूरणे। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। वाक्यादेरामन्त्रितस्येति। इह न काचित् षष्ठी नित्यवीप्सयोरिति॥ ननु चैषैव षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एषः। नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति। अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विशब्द आदेशो भवतीति। यदयं तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। द्विशब्दो यमेकाच् तस्य एकत्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चैत्येतन्नास्ति। पश्यति त्वाचार्यो न द्विशब्द आदेशो भवतीति ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह। यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हीदानीं द्वे भवतः। द्विशब्देन यदुच्यते॥ ॥ ॥ ॥

षुवा सूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः। कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः संभाव्यते यावता ग्रामो ग्राम इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्त्तते। पराभिप्रायेणैतदुच्यते। यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रसद्भावमात्रेणालोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा स्वं रूपं शब्दस्येति शास्त्रप्रामाण्याद् द्विशब्दः प्राप्नोति न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति। आचार्यप्रवृत्तिरिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनम्। नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्त्तते। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदि तर्हीति। पृष्टे द्विशब्दे न यदुच्यत इत्युत्तरमुक्तेऽपि सामान्याभिधानाद्विशेषो दुर्ज्ञान इति पृच्छति॥१॥१॥ किं पुनस्तदिति। संख्येयमर्थ इति॥ अभिधेयमित्यर्थः॥ यदुच्यते। आदेशभ्यः संख्या संख्येयौ वर्त्तेते। अतः उक्तं तरं संख्याने संख्येये चेति। पदे इति। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः॥ यदा तावन्मात्रे इति। यदुक्तम्। ह्वाविकारो कृते कादेशाविकालादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोतीति। तदयुक्तम्। न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति प्रवृत्तिकाले चानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमिति नास्त्यलोऽन्त्यविधिः॥ यदा तर्हीति। परिशब्देकारस्य द्वे अर्धमात्रे। अल्ग्रहणेनार्द्धमात्राया अग्रहणादनेकाल्त्वाभावात्प्राप्नुतः॥ इहेति। विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणायोगाद् अशक्य आदेशः कर्त्तुम्। तस्मादितउदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यने

किं पुनस्तत्। द्विशब्दोयं संख्यापदम्। संख्यायाश्च। संख्येयमर्थः। संख्येये द्वे भविष्यतः। के पुनस्ते। पदे। वाक्ये। मात्रे वा। तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदानेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः सिद्धः। यदा तावद् मात्रे अपि तदानेकालशित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। यदा तर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति। नैष दोषः। तदापि सिद्धः। न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते। किं कारणम्। इह व्याकरणे यः सर्वाल्पीयान् स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति। नार्धमात्रयाव्यवहारोस्ति। तेनार्द्धमात्रे न भविष्यतः। एवमपि कुत एतत् पदे द्वे भविष्यत इति। न पुनर्वाक्ये स्याताम्। मात्रे वा। नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत इत्युच्यते। न च वाक्यद्विर्वचने मात्राद्विर्वचने वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते। षष्ठीनिर्दिष्टार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्त्तव्यम्। न वा पदाधिकारात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। पदाधिकारात्। पदस्येति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थं च। समासनिवृत्त्यर्थं तावत्। सप्तपर्णोऽष्टापदम्। तद्धितनिवृत्त्यर्थम्।

१ ननु ह्रस्वादिवर्णस्याया अर्द्धमात्राया गुणाख्यानं क्रियते। न च वाक्यद्विर्वचन इति। नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते स्थानेऽन्तरतम इत्युपस्थानाच्च शब्दतोर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः। परेर्वर्जन इत्यादौ तु पर्यादिशब्दसन्निधानाद् द्विशब्दः पर्यादीनेव संख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि येकेचिन्न प्रवर्त्तेते। न वेति। शब्दान्तरं षष्ठ्यन्तमुपादेयम्। को विशेष इति चेदाह। तच्चेति। सप्तपर्ण इति। सप्तसंख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृक्ष इति वीप्साया मेकत्वस्यानन्तर्भावात्प्रागेव विभक्ते र्द्विर्वचनं प्राप्नोति। सप्तपर्णस्सप्तपर्ण इति। पदाधिकारात्तु न भवति॥ राम॰ २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विपदिकेति। द्वित्वसंख्यायुक्तः पदार्थो वीप्स्यते इति वीप्सायां स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक्
तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावाद् द्विर्वचनाभावः॥ ग्रामे ग्रामे पानीयमिति। वाक्यस्यापदत्वाद् द्विर्वचनाभावः। अ
थेति। सप्तपर्ण इत्यत्र संख्यायाः वीप्सा। अथ पर्णानाम्। अथ संख्याविशिष्टानां पर्णानाम्। तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा
समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ त्ववयवार्थवीप्सा तदावयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनं इति समासे विग्रह
स्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एवं वाक्यतद्धितयोर्योज्यम्। यदि विज्ञायत इति। यदि समुदायो वीप्सायुक्त इति पक्षः। सिद्धं स

द्विपदिका त्रिपदिका। माषशः। कार्षापणशः। वाक्यनिवृत्त्यर्थम्। ग्रामे ग्रामे पानीयम्। माषं माषं देहि इति।
अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते। समासस्य निवृत्त्यर्थं समास
निवृत्त्यर्थमाहोस्वित् समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्य
र्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सिद्धं सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति। सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति
। अथ विज्ञायते समासेन निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति। सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि न प्राप्नोति
। तथा तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति कथमिदं विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्वित्तद्धि
तेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति।
सिद्धं द्विपदिका इति। द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्याम्। माषशः। कार्षापणश इत्यत्र न प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते
तद्धितेन निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति। द्विपदिकाः त्रिपदिकाः इत्यत्रापि न प्राप्नोति। तथा वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति
कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति। आहोस्विद्वाक्येन निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमि
ति। किं चातः। यदि विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति॥

सप्तपर्ण इति। विभक्तावुपरतः समासस्यापदत्वात्। सप्तपर्णाभ्यामिति। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। अथेति। यद्यवयवा
र्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनावयवस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः। उत्तरपदस्य तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययल
क्षणप्रतिषेधान्न पदत्वाभावः। सिद्धं द्विपदिका इति। हल्ङ्याब्भ्य इत्यादिलोपे तद्धितान्तस्य पदत्वाद् द्विपदिका इति बहुवचनान्तं पठितव्य
म्। द्विपदिकाभ्यामिति। एकादेशस्यान्तवद्भावात्तद्धितान्तं स्वादिष्विति पदं त्व। माषश इति। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं तद्धितान्तं च॥॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 वाक्यंवीप्सायुक्तमिति। वाक्यार्थस्यवीप्सायोगाभावाद्वीप्साग्रहणंद्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेनप्रपचतिप्रपचतीति नित्य
तायांवाक्यस्यद्विर्वचनं भवत्येव। अर्थेनेति। यदाग्रामार्थस्यवीप्सातदाग्रामेग्रामे पानीयमितिभवति। यदापानीयस्यत
दाग्रामेपानीयंपानीयं स्वाद्विनिभवति। तदेतदिति। अतिव्याप्तिर्नकथंचित्परिहर्त्तुं शक्यते। सगतिग्रहणंचेति। पदाधि
कारेक्रियमाणेसगतिग्रहणमधिकंकर्त्तव्यम्। भाष्यकारः पदाधिकारेणविनापिसमासादिनिवृत्तिप्रतिपादनायाह। समा
सेनेति। सप्तपर्णइतिरूढिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषोवृक्षविशेषेवर्त्ततइत्यर्थः। किंचभोइति। ननुनवचनादर्थश
ब्दः प्रत्याययतिकिंतर्हिस्वसामर्थ्यात्। एवंमन्यतेवाक्येद्विर्वचनेनवीप्साव्यज्यतेसप्तसप्तपर्णान्यस्येति। एवंसमासेपि

यदिवाक्यंवीप्सायुक्तंभवितव्यमेवद्विर्वचनेन॥ अथाप्यवयत्नः भवत्येव। तदेतत्क्रियमाणेपिपदग्रह
णेआलूनविशीर्णंभवति। किंचित्संगृहीतंकिंचिदसंगृहीतंच। सगतिग्रहणंचकर्त्तव्यम्। प्रपचतिप्रपच
तिप्रकरोतिप्रकरोतीति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। नहिसगतिकंपदंभवति। समासनिवृत्त्यर्थेनतावन्ना
र्थः पदग्रहणेन। समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायाःद्विर्वचनं नभविष्यति। किंचभोःसमासोवीप्सायामित्युच्यते
।नखलुवीप्सायामित्युच्यते। गम्यतेतुसोर्थः। ततःकिमुक्तः समासेनेतिकृत्वाद्विर्वचनंनभविष्यति॥ य
त्रचसमासेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनम्। तद्यथा ऐकैकविचिताःअन्योन्यसहायाइति॥ अथवा
यदत्रवीप्सायुक्तंनादःप्रयुज्यते। किंपुनस्तत्। पर्वणिपर्वणिसप्तपर्णान्यस्य। पङ्क्तौपङ्क्तौअष्टपदान्यस्येति॥ तद्वि
तनिवृत्त्यर्थेनचापिनार्थः पदग्रहणेन॥

वीप्साप्रतिपादनायद्विर्वचनस्यप्रसङ्गात्प्रतिषेधोविधेयोनित्यवीप्सयोरसमासइति। यथावस्यतेपरैरसमासइति॥ न
खल्विति। रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थोयथात्रिदशाइत्यादावाक्षिप्तसुजर्थोन्येहिवाक्यधर्माअन्येवृत्तिध
र्मास्ततःसमासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः समासेनाभिव्यक्तत्वादिति। यत्रचेति। योनरूढिशब्दःऐकैकविचिताइति।
ऐकैकेनविचिताःअन्योन्यसहायाइति। अन्योन्यस्यसहायाइत्यर्थः। अत्रकर्मव्यतिहारेद्विर्वचनद्योत्यः। अथवेति। न
चाप्रयुज्यमानस्यद्विर्वचनसंभवः। गतार्थत्वाच्चपर्वादिशब्दस्याप्रयोगोरूढिशब्दत्वाच्चगतार्थत्वम्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धितेनेति। तद्धितस्य स्वार्थिकत्वात् अभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया। एकैकश इति। केचिदाहुरल्पार्थेप्येकशब्दोऽस्तितस्य
वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्ययोऽन्ये त्वाहुरेकैकमेकैकस्मै ददातिकर्मसंप्रदानवीप्साद्वयप्रतिपादनाय
शस् द्विर्वचने भवत इति। नदयुक्तम्। एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याभिधानाऽसंभवात्। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति
। आधारवीप्सया धेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाभावः। यत्रचेति। अड्डादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः

तद्धितेनोक्तत्वात् वीप्साया द्विर्वचनं भविष्यति। तद्धितः स्वल्पपि वीप्सायामित्युच्यते। यत्र तद्धितेनानुक्ता
वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा। एकैकशो ददातीति। वाक्यनिवृत्त्यर्थे न चापि नार्थः पदग्रहणेन। प
दद्विर्वचनेनोक्तत्वात् वीप्सायां वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च पदद्विर्वचनेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र
द्विर्वचनम्। तद्यथा। प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति। उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्य
परमाम्रेडितमनुदात्तं चेति वक्ष्यते। तत्पदद्विर्वचने यथा स्यात्‌· वाक्यद्विर्वचने यथा स्यात्‌· वाक्यद्विर्वचने माभू
त्। महां ग्रहीष्यति महां ग्रहीष्यति मामभिव्याहरिष्यति मामभिव्याहरिष्यतीति। कथं चात्र द्विर्वचनम्। छान्द
सत्वात्। स्वरोपि तर्हि छान्दसत्वादेव न भविष्यति· उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। पदस्य पदा
दिति वक्ष्यति तत्पदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं मनुदात्तं सर्वमपादादाविति वक्ष्य
ति तत्सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। उभयं क्रियते तन्त्रे व·॥

पृथक्कल्पनेपि परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यताप्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विर्वचनमित्यर्थः
वीप्सयात्र नित्यत्वं लक्ष्यते। मह्यमिति। आबाधे चेति द्विर्वचनमित्याहुः। कथमिति। आबाधस्यासंप्रत्ययाद्दर्शान्तर
स्य च द्विर्वचननिमित्तस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसङ्गः। स्वरोऽपीति। अनुदात्तत्वाभावे प्रकृतिस्वरो भवति। उत्तरार्थ
मिति। सर्वस्येत्यपनीयपदस्येति क्रियमाणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै दूहार्थमेवेति॥ ननुसामीप्यादिसं बन्धप्रतीतिवारणमप्यन्यतरोपादानस्यप्रयोजनंकस्मान्नभवति।। उच्यते। नित्यवी ८११
४ प्सयोरित्यर्थनिर्द्देशेनशब्दस्याक्षेपान्नित्यवीप्सयोर्योवर्त्ततेशब्दस्तस्यद्वेभवतइतिप्रक्रियावाक्यस्योपप्लवनाद्विशिष्ट
षष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसं बन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः। पक्षद्वयसं भवेतुषष्ठीनिर्द्देशेनषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभा
षोपस्थानाद्वृद्धिः प्रयोगोनिवर्त्तते। द्वेइत्येतावत्युच्यमानेसंख्येयमुच्चारणंयद्यपेक्ष्यतेशब्दस्यद्वेउच्चारणेभवतइ
ति। तदाशब्दस्यक्रियायाश्चस्थान्यादेशभावायोगाद्वृद्धिप्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षः। यदातुशब्दरूपंसंख्येयं
तदाद्वेशब्दरूपेएकस्यप्रसङ्गेभवतइतिस्थानेद्विर्वचनंविज्ञायेत। अथैकाचोद्वेप्रथमस्येत्यत्रषष्ठीनिर्द्देशात्स्थाने
द्विर्वचनेकस्मान्नभवति। अभ्यासाच्चेत्यनेनाभ्यासादुत्तरस्यहन्तिहकारस्यकुत्वविधाना जिघ्नांसति। नहिस्थानेद्वि
र्वचनेऽभ्यासादुत्तरोहन्तिः संभवति। शब्दान्तरत्वादादेशस्यस्थानिवद्भावादपिसमुदायोहन्तिग्रहणेनगृह्यतेनतुत

इहार्थमेवतर्हिषष्ठीनिर्द्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्यम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानेद्विर्वचनंयथास्यात्। द्विःप्र
योगोमाभूदिति। किंचस्यात्। आम्पचसिपचसिदेवदत्ता३ आमएवकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइत्ये
कान्तरतानस्यात्। इहचपौनःपुन्यंपौनःपुनिकइतिअप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्नस्यात्॥ ॥ ॥

दवयवः। एकान्तरतेति। आवृत्तिभेदनिबन्धनयाद्वित्वसंख्ययास्वाश्रयस्यैकत्वस्यनिवर्त्तनात्। तथाचोक्तम्। एकाज
नेकाज्ग्रहणेषुचावृत्तिसंख्यानादिति। ऋषिसहस्रमेकांकपिलांदत्वासर्वेतेसहस्रदक्षिणाः संपन्नास्ततएकदक्षि
णाआनीयन्तामित्युक्तेसहस्रदक्षिणात्वान्नतआनीयन्ते। तत्रआम्शब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तः एकस्यपचसिश
ब्दस्यतिङ्ङतिङइतिनिघातोद्वितीयस्यातुदात्तंचेति· आमन्त्रितस्यपदात्परस्यनिघातेप्राप्तेमतिषिद्धे आमएकान्त
रेत्यनेनआमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम्। प्लुतस्याप्युदात्तत्वम्। अथस्थानेद्विर्वचनेकथमेकान्तरतायावतैकस्य ८ राम
स्थानेद्वौशब्दावादेशौविधीयेते। उच्यते। एकपदादेशत्वात्स्थानिवद्भावादेकपदत्वम्। पौनःपुन्यमिति। पुनःपुनर्भवि
तरिवर्त्तमानात्पुनःशब्दाङ्गचेप्रत्ययोयथानानात्वमितिनानाभूतवृत्तेर्नानाशब्दात्। पौनःपुनिकइति। पुनःपुन ४
र्भवइतिकालाट्ठञ्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र द्विष्प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थवाचित्वादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवतः समुदायस्य समासग्रहणान्नियमा-
र्थाद्प्रातिपदिकत्वम्। स्यादेतदनुत्पन्न एव सुपि पुनः शब्दस्य नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याव्ययस्य द्विष्प्रयोगो वि-
धास्यते ततोऽसुबन्तसमुदायत्वादव्याहतं प्रातिपदिकत्वं यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य। तच्च न। द्विर्व-
चनस्य नित्यत्वाद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वात्कृदुत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिव-
द्भावात्प्रातिपदिकत्वम्॥ ननु स्थान्येव सुबन्तत्वान्न प्रातिपदिकम्। नैतदस्ति। सुब्लुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वात्। न च प्र-
त्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गादन्यथा प्रातिपदिकत्वा-
भावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावान्निषेधो न कर्त्तव्यः स्यात्। राजा राजेति। पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तद्-

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनम्। राजाराजा। वाक्वाक्। पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति॥ इदमिह
संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वान्नलोपादीनि। पूर्वत्रासिद्धे
नलोपादीनि। सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्ष्यामि
। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। विभाषिताः प्रयोजयन्ति॥ द्रोग्धा द्रोग्धा। द्रोढा द्रोढेति। इह तर्हि।
बिसंबिसम्। मुसलंमुसलम्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। आदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः स-
कार इत्येवमेतद्विज्ञायते। इह तर्हि नृभिर्नृभिः। रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

वयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः। अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षे च चोद्यसमाधाने। नलोपादीनि हि पदत्वमात्रनिबन्ध-
नत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गमेवं विभाषिता अपि विधयोऽन्तरङ्गाः विभाषिता इति। न-
नु नह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति। एवं मन्यते
धात्वाकृतिः प्रत्ययाकृतिश्चैकैव प्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति यथा गवां स्वाम्यश्वेषु चेति। नित्यत्वविरोधिनी च वि-
भाषा शक्या चात्र युगपदेकत्र प्रयोगे सा विधातुमिति तस्याः प्रसङ्गः एतन्न्यायानपेक्षया वैतदुच्यते। आदेश इति।
सकारस्यादेशस्य षत्वं न त्वादेशावयवस्य। प्रत्ययो यः सकार इति। आदेशात्तु रोधे नैतदुक्तं प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य
षत्वं व्यवस्थापयिष्यते। नृभिर्नृभिरिति। स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वाण्णत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ समानमेवेति। यत्रनिमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्रणत्वमिहतु वीप्साभावे द्विर्वचनाभावान्नभिरिति रेफं पूर्वमन्तरेणापि
१ नकारस्य प्रयोगात्सर्वदा समानपदस्थत्वाभावः। अथवास्यानिवक्षावादेकपदत्वं तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मकआदेशः स
मानग्रहणमिति। रषाभ्यांनोणः पद इत्येव वक्तव्यं तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवाद्गुणेसंख्या याविवक्षित
त्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थमाश्रीयत इत्यत्र यात्वं न भवति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति। अर्थरूपसा
मान्यात्सएवपच्शब्दः सएवचतिङिति यः पूर्वस्मात्तिङ्विहितः सपरस्मादपि यः परस्मात्सपूर्वस्मादपि तदादिग्रह
णं चानुवर्त्तते। तेनपचसिपचसीतिसमुदायः यच्छब्दादिः पदसंज्ञइतिसिद्धमेकान्तरत्वम्। ननु चेति। ततो नैकंप

समानपद इत्युच्यते॥ समानमेवयन्नित्यम्। नचैतन्नित्यं समानमेव। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनु
च्यमानंगंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्। चासमानंयदिह्यिपत्समानंचतत्रस्यात्समानग्रहणमनर्थकंस्यात्॥
अथवापुनरस्तुद्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्। ननु चोक्तमामूपचसिपचसिदेवदत्ता३ आमएकान्तरमामन्त्रितमनं
न्तिकइत्येकान्तरतानप्राप्नोतीति। नैषदोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः सुप्तिङन्तपदं यस्मा॰
त्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुप्तिङन्तंचपदम्॥ ननु चैकैकस्मादेवात्र सुप्तिङ्विधिः समुदायेयावाक्य
परिसमाप्तिस्तयापदसंज्ञा। कुतएतत्। शास्त्राहानेः॥ एवंहिशास्त्रमहीनंभवति। यदप्युच्यते इह पौनः
पुन्यं पौनपुनिक इति अप्नोति पदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्नप्राप्नोति। माभूदेवं समर्थादित्येवं भविष्यति॥ ॥

दम्। समुदायइति। यथासमुदायस्यावयवानांचैकाचूते तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां पपाचेति तथेहा
पिपदसंज्ञा। एवंहिशास्त्रमिति। मत्स्ववयवंतु पदसंज्ञायांपदसमुदायस्यत्यागात्तद्विषयं शास्त्रहीनंस्यात्। तदादिग्रहणा राम॰
नुवृत्तिश्चानर्थिकास्यात्। माभूदेवं समर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौहितं विभक्त्यन्ताद्धोत्पत्तिः तदवयवात्प्राति पदिकाद्धेतित
च विभक्त्यन्तादुत्पत्तिरिति पक्षआश्रीयते समुदायस्य पूर्वोक्तेनन्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा॥ ९ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिस्तथाप्यप्रातिपदिकादपि हि रुक्ताञ्ज्ञापकात् तद्धितोत्पत्तिः। कुतः। कुतआ
गत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनात् व्ययलक्षणस्य भावे अण्प्रत्ययः॥ नित्यवीप्स। इहेति। यदानाश्रितप्रवृत्तिनिमित्त
विशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यते ङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदात्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषाङ्गीकरणे प्याभी
क्ष्ण्यमङ्गीकृतं न तु कूटस्थत्वमिति विशेषप्रमाणाभावइति मत्वा प्रश्नः। अथवा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मु
ख्योर्थः शब्दान्तरसंनिध्यनपेक्षणात् आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोर्थो विच्छेदोपलब्धिसामान्य
माश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययइति कूटस्थवाचिना मेव द्विर्वचनेन भाव्यम्॥ येषां च प्रयो

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति। यदयं कस्कादिषु कौतस्कु
तशब्दं पठति॥ नित्यवीप्सयोः॥ इहकस्मान्न भवति॥ हिमवान्। वाडवः। पारियात्रः। समुद्रइति। निं
त्येहे भवतइति प्राप्नोति। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्त्तते। तद्यथा। निं
त्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति॥ अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्त्तते॥

कृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्यास्तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च निस्यं कौटिल्ये गतौ कृत्वमपायइत्यादिनिपा
तनाच्च क्योर्द्विर्वचनाभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति। हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपाद
नं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं कूटस्थेष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत यस्मान्नह्यायो न क्रियते। तथा चोच्यते।
कूटस्थं राशिं कुरु नास्माद्व्ययः कर्त्तव्यइति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति न दा तस्य नित्य
त्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु येर्थाउत्पादविनाशरहितास्ते नित्याइत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालि
त्वेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदिति।आभीक्ष्ण्यवचनएवात्रनित्यशब्दोगृह्यतेनकूटस्थवचनः।कूटस्थग्रहणेहितद्वाचिनां।सुबन्तानांस्वार्थएवद्विर्वच
नंस्यात्।नचैवंलोकेप्रयोगोऽस्तिप्रयुक्तानांचेदमन्वाख्यानंहिमवान्हिमवानित्युक्तेवीप्साप्रतीयतेनतुस्वार्थः।सुबन्ता
नामेवचेन्नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेनतिङन्तानिनानुगृहीतानिस्युराभीक्ष्ण्यलक्षणेतुनित्यत्वेगृह्यमा
णेतल्लक्षणंद्विर्वचनंतिङन्तानांवीप्सालक्षणंतुसुबन्तानामित्युभयानुग्रहःकृतोभवतिगौणोऽपिचार्थोलक्ष्यद
र्शनवशादिहाश्रीयतेयथाशीतोष्णाभ्यांकारिणिपार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ।यद्याभीक्ष्ण्येद्विर्वचनंविधीयतेकिम
र्थंवार्तिककारःक्रियासमभिहारेद्वेभवतइतिवक्तव्यमाभीक्ष्ण्येद्वेभवतइतिवक्तव्यमितिवक्ष्यति।क्रियासमभिहा
रेद्विर्वचनविधीयमानेयथालोडन्तस्यभवतिलुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनातीति।तथापापच्यतइत्यादौयङन्तस्य
कस्मान्नभवति।उच्यते।कारणमुलायाभीक्ष्ण्येविषयेविहिताविति ताभ्यामेवतस्यद्योतितत्वादृशंद्विर्वचनंम

तद्यथा।नित्यप्रहसितोनित्यप्रजल्पितइति।तद्यआभीक्ष्ण्येवर्त्ततेतस्येदंग्रहणम्।

तातद्विधानम्।प्रत्ययद्विर्वचनाभ्यांसहिताभ्यामाभीक्ष्ण्यंद्योत्यतइतिवार्तिककारःप्रदर्शयति।क्रियासमभिहारस्तुद्वि
विधोभृशार्थःपौनःपुन्यंच॥तत्रभृशार्थेद्विर्वचनस्याप्रसङ्गएवाभीक्ष्ण्यमपिलोटाभिव्यक्तमितितत्रापितन्नप्राप्नो
तीतिविधीयते।तत्रयङःक्रियासमभिहाराव्यभिचाराभावाद्यङैवस्वार्थिकेनक्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य
नभवति।यदातुभृशार्थेयङ्तदापौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषायांद्विर्वचनंभवत्येव।पापच्यतेपापच्यतइति।लोडपिभवति
पापच्यस्वपापच्यस्वेति।लोट्तुविषयान्तरेऽपिविधानान्नव्यभिचरतिक्रियासमभिहारमिति।द्विर्वचनसहिताएवतंद्योतयतीति
तदन्तस्यैवक्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः।अथनित्यतायांद्विर्वचनंविधीयमानंधातुमात्रस्यकस्मा
न्नभवतिधातुर्हिक्रियावाचीक्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम्।नैतदस्ति॥गृहीतसाधनाक्रियाव्यवहारोपयोगिनीतिङ
न्तस्यैवभवति।नचधातुमात्रद्विर्वचनेननित्यत्वंद्योत्यतइतिधातुमात्रस्यद्विर्वचनाभावः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आप्नोतेरिति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरो रूढत्वमबुध्वाह। यद्येवमिति। करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां याप्तुमिच्छा तत्रापि चेत्वा चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गः रूढत्वाश्रयेणाह। नैष दोष इति। चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम्। नाभिधेयावीप्सा शब्दाह तेवीप्सा वा विनोद्भवतइति। किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो यथा आबाधो गतगतइति ह्युक्ते प्रियस्य चिरगमनेनपीडितो वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः। वीप्सश्चेत्कर्तेति॥ अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः। यदा पृथक् संख्यया यु

अथ किमिदं वीप्सेति॥ आप्नोतेरयं विपूर्वात् इच्छायामर्थे सन् विधीयते। यद्येवं चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः॥ नैवं विज्ञायते वीप्सायामभिधेयायामिति। कथं तर्हि कर्तृविशेषणमेतत्। वीप्सतीति वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्ता भवतीति। कः पुनर्वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः॥ अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति। व्रीहिर्यव इति॥ ॥

कानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्तुं वक्तुं वाक्यं वक्ति तदा स वक्ता स्य इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यत्ते। कः पुनर्वीप्सार्थ इति। अर्थः प्रयोजनमेवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः॥ अनवयवाभिधानमिति। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवै कार्थत्वादिति। यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ त्यक्तभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिरुभयथा भेदाभावाज्जातेर्लक्षण एको ऽर्थः तत्र यथा ग्रामानयने चोदिते चोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वाद् ग्रामानयनस्योपादीयते न तथा जातौ चोदितायां द्व्यक्तियाङ्गभावेन प्रतीयते ततो नवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाभावः एकशेषेप्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनाद् अनवयवाभिधानाभावाद्द्विर्वचनाभावः। ग्रामो ग्रामो रमणीय इति तूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः। तथास्मिंश्च वने वृक्षो वृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं संनिवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः। सर्वे वृक्षाः शोभनाः इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद् द्विर्वचनाभावः। इह तु सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तादिति यद्यपि कस्मैचित्र यो दत्ताः कस्मै

नवैकार्थत्वाज्जातेः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। एकार्थत्वाज्जातेः। एकार्था हि जातिः। एकमर्थं प्रत्याययिष्यामीति जातिशब्दः प्रयुज्यते। अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः। अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा। अनेकार्थं संप्रत्याययिष्यामीति। वीप्सा प्रयुज्यते॥ एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः जात्याख्यायां द्विर्वचनं न भविष्यति। निवर्त्तकत्वाद्वा॥ अथवा नानेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते किं तर्हि अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते। यावन्तस्ते ऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति॥ तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये॥

चित्पञ्च तथापि प्रयोगाद्वीप्साभावो यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासंभवान्माषो माषो दत्त इति द्विर्वचनं भवति। वृत्तिकारैरप्युक्तम्। नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति। नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाविवक्षितानां पृथक्संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककालं व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा। तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः। युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासः यथाऽस्मिन्वने ऽयं वृक्षः शोभनो ऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते। वीप्सा प्रयुज्यत इति। वीप्साविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्सा शब्देनोच्यते। निवर्तकत्वाद्वेति। नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जातिशब्दानां द्विर्वचनाभावः। द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते॥ ॥ ॥ ७ राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति जातिशब्दानां हि र्वचनाभावः। द्रव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगप्राप्तेर्द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते॥ ॥ ॥

नातिबह्विति। बहुशब्दस्यैवैपुल्यार्थत्वाद्बहुवचनाभावः। सर्वपदेति। यदानिर्वर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तः तेषां द्विर्वचनेनासौ निवर्त्यते तेन चावयवस्यापदस्यागतिसन्निधावगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः। अथ परेर्वर्जन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाभावः। उच्यते। परेर्भवत इत्युक्ते समुदायसन्निधौ हि शब्दः श्रुतः प्रत्यासत्त्या समुदायमेव संख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन॥ किं पुनरिति। अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति मत्वा प्रश्नः। ग्रामो ग्राम इत्येकवचनं श्रूयते अर्थास्तु बहवस्तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोऽथार्थवशाद्वीप्साविषयस्य शब्दस्य बह्वर्थत्वं यथैकशेषशब्दस्य ह्यर्थत्वं

नातिबहु प्रयोक्तव्यमिति॥ सर्वपदगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात्। सर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। सर्वस्यैव हि द्विर्वचने नार्थो वगम्यते नावयवस्य। पदग्रहणं चानर्थकम्। पदस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो वगम्यते नापदस्य॥ सगतिग्रहणं चानर्थकम्॥ सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो वगम्यते नागतिकस्य। किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते। आहोस्विदेकम्। कस्चात्र विशेषः॥ वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिः॥ वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनं न सिध्यति। ग्रामो ग्रामः। जनपदो जनपद इति। बहवस्ते र्थास्तत्र बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्येकम्॥ एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिः॥ एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति॥ अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम्। ननु चोक्तं वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाप्रसिद्धिरिति। न वा पदार्थत्वात्॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। पदार्थत्वात्॥

बह्वर्थत्वं वा। कस्चात्र विशेष इति। परिगृहीतैकत्वानां बहूनामर्थानां वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधान एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः। वीप्सायामिति। सर्वे चेत् ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदेकत्वविरोधिबहुत्वसंख्योपजननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति। एकाभिधानेः सर्वद्रव्यगतिरिति। यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति॥ अस्तु तर्हीति। परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदस्यार्थइति। निर्ज्ञातसंख्यस्यार्थस्यवीप्सायोगइत्यर्थः। उत्तरकालन्तु सत्यपिबहुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनाभावो यथा पश्य मृगो धावतीति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाभावः। नचैतदिति। सुबन्तत्वाद्प्रत्ययइतिप्रतिषेधात्। एतदपीति। नङिसंबुद्ध्योरिति तु नलोपविषयमेवज्ञापकंमन्यते॥ अपरआहेति। पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभावउक्त इदानीमन्यथोच्यते संख्यान्तरेणानाविष्टस्य यत् बहुत्वं तस्यवाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजनादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्तिः॥ ततो नचैतत्प्रातिपदिकमित्यस्यायमर्थः। संख्यान्तरानाविष्टंप्रातिपदिकमत्र नास्तीति। यत्तर्हीति। अर्थाभावात्त्वभावतोनिवृत्तस्यप्र

पदस्यार्थोवीप्सा सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते॥ नचैतत्प्रातिपदिकम्। यत्तर्हि प्रातिपदिकम्। द्वषट् द्वषत्समित्समिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तम्। न च प्रातिपदिकम्। अपर आह नवा पदार्थत्वात्॥ नवा एष दोषः किं कारणम्। पदार्थत्वात्। पदस्यार्थो वीप्सा॥ सुबन्तं च पदम्। ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते॥ नचैतत्प्रातिपदिकम्॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकम्। द्वषद् द्वषत् समित्समिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम्॥ अथेह कथं भवितव्यम्। पचति पचतितरां निष्ठति। आहोस्वित् पचतितरां पचतितरां तिष्ठतीति॥ पचति पचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम्॥ कथम्। द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिकस्तु। द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन। इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्विर्वचनं स्यात्॥ अद्यतरमाढ्यतरमानयेति॥ अस्त्यत्र विशेषः। अन्तरङ्ग आतिशायिकः। कान्तरङ्गता। ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः। पदस्य द्विर्वचनम्। आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः॥ कथम्। समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन॥

त्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रातिपदिकमिति भावः। एतदपीति। प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणमेकत्वं तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति निवृत्ते हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति। यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याप्रतीतिः। एकैकमित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति। बहुत्वप्रतीते स्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाभावः। एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम्। अथेहेति। विनापि चशब्देन पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः। राम·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येतु तिष्ठतीतिशब्दन्तमाहुः। तिष्ठतिदेवदत्ते यज्ञदत्तः पक्तृन्तरापेक्षया पचतितरामित्यर्थः। नित्यवीप्से चातिशायने चेति। यद्यप्येते त्रयोऽर्थाः तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तं तिङन्तेषु नित्यत्वातिशयौ द्वावर्थौ सुबन्तेषु वीप्सातिशयौ॥ नचैकस्येति। यद्यपि वृत्त्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते। नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानासंभवः। प्रयोक्तृर्यधीनमिति। नन्वध्युत्तरपदात्खविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयोगः। अवृत्तिजाः वृत्तिजसदृशाः अधीनादय इत्यदोषः। इनशब्देन वाधिशब्दस्याव्ययीभावः परायत्तताप्रतिपादनपरः॥ क्वचित्काचिदिति। क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इति अन्तरङ्गं पौनःपुन्यं पूर्वं विवक्ष्यते। इह त्वाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्धप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते। किंच। कृतद्विर्वचनात्तरपि

अथवा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते। नचान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते। एवं तर्हि द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चातिशयश्च। नचैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति। तदेतत्प्रयोक्तृर्यधीनं भवति एतस्मिंश्चापि प्रयोक्तृर्यधीने क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति। इह तावत्पचति पचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रसृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वातिशाय उच्यते॥ इह इदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गतिः यदतिशायमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते॥ परेर्वर्जने। परेरसमासे' परेः समासे इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। नतर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। परेर्वर्जन इत्येव सिद्धम्। परेर्वर्जन इत्युच्यते। नचात्र परिर्वर्जने वर्तते। कस्तर्हि समासः॥

सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाष्यम्। तत्रश्च प्रकारो योगम्येत। नतु वीप्सा। तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टसिद्धिः॥ परेर्वर्जने। परित्रिगर्तमिति। त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो वर्षत्रिगर्तानां संबन्ध इति परेः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गः। कस्तर्हि समास इति॥ जहत्स्वार्थावृत्तिरिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्तते। अवयवौ त्वनर्थकौ यदाप्यजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दाद्द्व्यर्थः परिः केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाभावः। अत्र पक्षेन चात्र परिर्वर्जने वर्तत इत्यस्यायमर्थः। शुद्धवर्जने न वर्तते अन्य एव ह्यर्थः परेः समासे। अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः कस्तर्हि समास इति। समासविषयत्वात्परिरेव समासः। अन्य एव परिर्द्योत्य इत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्ये नित्यद्विर्वचनप्रसङ्गादाह। परेरिति॥ वाक्य॥ असूयाकुत्सनयोरिति। यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं द्रष्टव्यं। तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति॥ न ह्यनसूयन्निति। तत्र कुत्सनभर्त्सनाभावेप्यसूयाकोपश्च भवतो न तु कोपासूयाभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः। ननु चेति। कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः॥ अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति। अन्तत इति। यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम्। कुत्सनभर्त्सन

परेर्वर्जने वावचनम्। परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम्। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक् निर्देशानर्थक्यम्। असूयाकुत्सनमित्येकोऽर्थः। कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः। असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक् निर्देशोऽनर्थकः। न ह्यनसूयन्कुत्सयति न चाप्यकुपितो भर्त्सयते॥ ननु च भोः। अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः। अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति॥ एवं तर्ह्याह सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः॥ लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः॥ एकं बहुव्रीहिवत्॥ इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति। एक इति॥

ग्रहणसमर्थनायाह। सामृतैरिति॥ गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनं कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्प्रतियन्ति तान्। विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्कृतयोः निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना॥ एकम्। इह कस्मादिति। केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयते अनिर्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः। किं पुनरत्रानिष्टं यावता कृतेपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावात्परः सुब्भविष्यति। समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थमिति प्रत्ययान्तत्वादेकइत्यस्याप्रातिपदिकत्वान्नैव वा सुब्लुक् प्राप्नोति। एवं तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शिता इदं तूदाहरणम् एकेति अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकस्येति। हे इत्यधिकारात् द्विर्वचन सन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावेन भवति। द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीतिमत्वाह। एकस्येति। नवेति। वीप्साशब्दः स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परेर्वर्जनइत्याद्यवर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्संबन्धमननुभूयैवैवोपतिष्ठते सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वीप्सायां विधीयमानेन बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते॥ अथेति। किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वकार्यमतिदिश्यते अथ किंचिदेवेति प्रश्नः॥ एकैकमिति॥ सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः। गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावः॥ अवग्रहेत्वत्रापि विशेषोस्ति॥ न चात्र नित्यासंहिता। एकैकयेत्येकइत्यवग्रहकरणात् अग्रेअग्रेसूर्यस्यदित्युदाहरणाच्च। ननसुसुइति॥ आबाधे चेति

एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते। नचात्र द्विर्वचनं पश्यामः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः। एकस्य द्विर्वचनसंबन्धेनेति चेत्। अर्थनिर्देशः कर्तव्यः। द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति॥ तस्माद्वाच्यमस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवत् चेति॥ न वा वीप्साधिकारात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। वीप्साधिकारात् नित्यवीप्सयोरिति वर्तते॥ अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम्। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ॥ सुब्लोपः॥ एकैकम्। पुंवद्भावः। गतगता। यद्येवम्। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः। सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति॥ सर्वनामविधौ दोषो भवति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। सर्वनाम। स्वर-नन। सुसु। नञ्सुभ्यामित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर॥

द्विर्वचनम्। ननकरोति सुसु जागर्तीत्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृतः॥ अथ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते सति केन स्वरेण भाव्यम्॥ अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति। समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च। तत्र कार्यातिदेशइदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते॥ शास्त्रातिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशो न निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडितानुदात्तत्वेन॥ यथा च नञ्सुभ्यामित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्या नातिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः॥ उच्यते। नञ्सुभ्यामित्यत्रैव च नं समासइत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते न तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋक् ऋगिति। समासमात्रविधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात् प्राप्नोति। उक्तं तत्रेति। विभाषा
१० दिक्समास इत्यनो न बहुव्रीहावित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद् बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञा
निषेध इत्यतिदेशान्न प्रवर्तते॥ स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे व्याख्यातम्। समासान्ते व्याख्यायते समासान्ता इत्यत्र
समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात् समासान्ताप्रसङ्गः। समास
मात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद् बहुव्रीहेरपि विशेषणात्तेन बहुव्रीहिविशेषयिष्याम इत्येतज्ज्ञाप्यमुपपद्यते। अ
न्ये त्वाहुः बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादित्यतः ऋक्पूरब्धूरित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं समासाच्च तद्विषयादित्यतः समा
सग्रहणं च संबन्धानुवृत्त्यानन्तरैर्योगैः संबन्धमगच्छदनुवर्तते तदुभयं वाक्यभेदेन संबध्यते तेन ऋगाद्यन्तात्समासा

समासान्तः। ऋक्कृक्कृ। पूःपूः। ऋक्पूरब्धूः पथामानस इति समासान्तः प्राप्नोति॥ सर्वनामविधौ तावन्न
दोषः॥ उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् तु बहुव्रीहि
वद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। स्वरसमासान्तयोरपि प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेष
यिष्यामः॥ समासो यो बहुव्रीहिरिति॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। कर्मधारयवत्त्वे
प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि॥ सुब्लोपः। पटुपटुः। पुंवद्भावः। पटुपट्वी। अन्तोदात्तत्वम्। पटुपटुः।
॥प्रकारे गुणवचनस्य॥ गुणवचनस्येति किमर्थम्· अग्निर्माणवको गौर्वाहीकः॥ ॥ ॥

इकारप्रत्ययो भवति बहुव्रीहेस्तु समासादेव नत्वनिदेशादित्यर्थः संपद्यते। अयन नेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न
भवति· वनं समास इत्यतः समासग्रहणं संबन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपे ऽनुवर्तत इत्यदोषः॥ कर्म॥ कालक्रफा
लिके स्यादौनकोपधाया इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधा
रयवद्भावाधिकारः॥ प्रकारे॥ गुणवचनस्येति किमर्थमिति। क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणे ऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अ राम·
ग्निर्माणवक इति· अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोयमिति सादृश्यनिमित्ताद् भेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं संवृत्तः संप्र
त्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाभावान्न द्विरुच्यते एवं गौर्वाहीक इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्वं वाहीके वर्त्तते॥ १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकारेसर्वेषामिति। अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यभावः। सिद्धं त्विति। द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्व्यभिचाराभावान्न ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये योऽर्थस्तस्मिन्द्वे भवत इति सूत्रार्थः। ननु वक्ष्यत्येतत् तत एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः। उच्यते। इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं सिद्धं त्विति तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिरिति। सामर्थ्याद्गुणवचनत्वेल॰।

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमानाः गुणवचनाः संपद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति। अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति। सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्। प्रकृत्यर्थो विशेष्यते। नैवं विज्ञायते। प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति। कथं तर्हि गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्त्तमानस्येति॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः संपद्यते॥ तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यो गुणवचन इति। कश्च साधीयः। प्राक् प्रकारेच प्रकारात्॥ अथवा प्रकारे गुणवचनस्येत्युच्यते॥ सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्त्तमानो गुणवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः॥ प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन इति। आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्। मूले मूले स्थूलाः। अग्रे अग्रे सूक्ष्माः॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेनेकस्मिन्। स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ ॥ ॥

ध्येपुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः। प्राक् प्रकारादिति। गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद्वस्थाविशेषः परिगृह्यते। इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृशः प्रतीयते। प्रकारवचने जातीयरित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मतेन गृह्यते ऽन्येषां तु भेदः प्रकारः। अत्र केचिदाहुः। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि द्विर्वचनं भवति शुक्लशुक्लः पट इति। गुणमात्रवाचिनोपि शुक्लशुक्लं रूपमिति। अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव द्विर्वचनं मन्यन्ते। मूलेमूल इति। अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागाः तत्रैकमेव मुख्यमग्रं मूलं च अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशो ऽधः संनिवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः। उपरिसंनिवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः। न चैकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा किं तर्हि यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यं यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभावः॥ स्वार्थ इति। स्वार्थग्रहणमर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्मात्कार्षापणादिति॥ अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः। तत्र सर्वैर्माषैर्दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्सा-
भावः। भिन्नार्थत्वाच्चानेन द्विर्वचनेनैकशेषो न बाध्यते। इह भवद्भ्यां माषौ देहीति उक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते। माषं माषं
देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः। द्वौ देहीति। माषं माषौ माषान् देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत्। माषशब्दस्य हि द्विर्वचना-
भावः प्रदर्शयितव्यः। तत्र यथेच्छं देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याभावः॥ माषमेव देहीति। अवधारणमत्रास्तीति प्र-
तिपादयति। किं पुनरिति। यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा माषं माषं देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति

अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि। अवधार्यमाण इति किमर्थम्। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां
माषं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि ।अनेकस्मिन्निति किमर्थम्। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि। मा-
षमेव देहि· किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इत्युच्यते। अवयवाभिधानं चात्र गम्यते॥ आ-
तश्चावयवाभिधानम्। यो ह्युच्यतेऽस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति। माषं माषमसौ दत्वा पुनः शेषं
पृच्छति किमनेन क्रियतामिति। यः पुनरुच्यते इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यो माषं माषं देहीति माषं माषमसौ द-
त्वा तूष्णीमास्ते। चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व न चावश्यं द्वे एव यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्य-
ते तावन्तः प्रयोक्तव्याः। अहिरहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥ क्रिया-
समभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। पुनीहि पुनीहीत्येवायं पुनाति॥

एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः॥ इतर आह॥ अनवयवा-
भिधानमिति। एवं मन्यते वीप्सायां संनिहितस्यार्थस्य न कस्यचिद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साया अभावः। इमं कार्षाप-
णमिति। अत्र वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः। चापल इति। आशुप्रतिपादनं चापलम्। अहिरहिरिति। यद्यहमेनं न
बोधयामि तदा हन्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाशुप्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः। न चावश्यमिति। एवं च ब्रुवतानेनानेदंशास्त्रीयं द्वि-
र्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्वतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति। एवं चाहिरहिरित्याम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो राम
भवतीत्याहुः॥ क्रियासमभिहार इति। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य लोटः समुच्चयेऽपि विधानात् क्रियासमभिहाराभि-
व्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्। यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति न द्योतनेऽस्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्॥ ॥ ॥ ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आभीक्ष्ण्यइति। ननुचाभीक्ष्ण्यंनित्यतेतिनित्यवीप्सयोरितिसिद्धंद्विर्वचनम्। नैतदस्ति। पुनःपुनः क्रियायाउत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम्। तथाहि। भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्तेसत्यपिक्रियाविच्छेदेपुनर्भुङ्क्ते पुनर्व्रजतीतिक्रियावृत्तिः प्रतीयते। नित्यताक्रियाया अविच्छेदोयथाजीवतिजीवतीत्युक्तेजीवत्येवायमितिप्रतीयतेनत्वावृत्तिः न ह्यसौजीवित्वाम्रियते मृत्वावाजीवतिजीवनमेवदीर्घमविच्छिन्नंप्रतीयते। यत्तूक्तंभाष्येतद्यआभीक्ष्ण्येवर्ततइति। नित्यशब्दस्यविषयोपलक्षणार्थमाभीक्ष्ण्यविषयोयोनित्यशब्दःतस्यग्रहणमित्यर्थः। तथाचवृत्तिकाराआहुः। यांक्रियांकर्तृप्राधान्येनानुपरमन्करोतितन्नित्यम्। अन्येत्वाहुः भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्यादौक्त्वाणमुलन्तस्यद्विर्वचनंप्राप्नोतितिङन्तस्यच। तत्राभीक्ष्ण्यसंशब्देनयोविहितस्तदन्तस्य यथास्यात्तिङन्तस्यमाभूदितिनियमार्थमिदम्॥ अन्येतुप्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्यद्योतनादप्राप्तंद्विर्वचनंविधीयतइत्याहुः। अथक्रियासमभिहारेद्वेभवतइतिसिद्धेआभीक्ष्ण्येद्वेभवतइतिकिमर्थमुच्यते। क्रियासमभिहारसंशब्देनयोविधीयतेतदन्तस्यैवद्विर्वचनमिति

आभीक्ष्ण्येद्वेभवतइतिवक्तव्यम्। भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति। भोजंभोजंव्रजति। डाचिच॥ डाचिचद्वेभवतइतिवक्तव्यम्। पटपटायति। मटमटायति। शरशरायति॥

कस्मिन्द्विपर्यस्येदितिवाक्यद्वयोपन्यासः। डाचीति। विषयसप्तमीयम्। तेनानुत्पन्नएवडाच्यकृतटिलोपस्यपटदित्यादेर्द्विर्वचनंततोऽव्यक्तानुकरणादितिडाच्। ततष्टिलोपः। ततोनित्यमाम्रेडितेडाचीतिपररूपत्वम्। केचित्तुपररूपविधानमच्छब्दस्यडाचीतिपरसप्तम्यामपिटिलोपात्प्राक्द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्यज्ञापकमाहुः॥ तदयुक्तम्। पटदित्यादेःकृतटिलोपस्याप्यच्छब्दस्यसंभवात्तस्माद्डाचीतिविषयसप्तम्येवाश्रयणीया। प्रयोगदर्शनवशाच्चाव्यक्तानुकरणाद्डाचीदंद्विर्वचनं नतुसूत्रान्तरविहितइतिद्वितीयाकरोतीत्यादौद्विर्वचनाभावः केचित्तुनित्यमाम्रेडितेडाचीतिपररूपविधानमेवाव्यक्तानुकरणाद्डाचिद्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः॥ यदातुपररूपमकारान्तानुकरणाद्वेतीति प्रत्याख्यायतेतदाद्विर्वचनंवक्तव्यमेव। बहुलग्रहणमत्रान्यैराश्रीयतेतेनद्वितीयाकरोतीत्यादौद्विर्वचनाभावोडाचीतिपरसप्तम्यामपिनित्यादपिटिलोपात्पूर्वंद्विर्वचनंचसिध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा.वै. पूर्वप्रथमयोरिति॥ केचिदाद्यादिविवक्षायामिति पठन्ति॥ अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति। तत्रभिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनाति ८११
१२ शायिकोन बाध्यत इत्याहुः। तथाहि पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वं प्रथमोत्क्रान्त
रसाध्यभोजनापेक्षमिति संदेहः। एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्ययमप्यर्थो गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। पू
र्वंपूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीति अर्थः प्रतीयते। अतएवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते॥ आदे
रादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः॥ डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः। आढ्यत्वा
दिनासमेन तुल्येन गुणेन संप्रधारणायां निरूपणायां विषये। तथाहि। उभाविमावाढ्यावित्युक्ते ऽनेकप्रकाराढ्यत्वसंभ

पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायाम्॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्। पूर्वंपूर्वं
पुष्प्यन्ति॥ प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते॥ डतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे। डतरडतमयोः सम
संप्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ उभाविमावाढ्यौ। कतराकतरानयोराढ्य
ता। सर्व इमे आढ्याः कतमाकतमाएषामाढ्यतेति कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवच्च बहुलं यदा न समासव
त्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। समासवच्च बहुलम्। य
दा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति॥ अन्योन्यस्य भो
जयन्ति॥ इतरेतरं भोजयन्ति॥ इतरेतरस्य भोजयन्ति॥

वात् प्रतिपत्ता किं तत्तमनयोराढ्यत्वमिति संदिहानः पृच्छति कतराकतरानयोराढ्यतेति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। स्त्री
निगदो भावः। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः ऋद्धिः संपत् आढ्यतेति। निगद्यत इति निगदः। नौ गदेत्यप्। स्त्रिया निग
दः स्त्रीनिगदः॥ कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र राम
बहुलग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक् न भवति नापि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भव
ति। इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक् समासस्वरौ भवतः॥ १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीनपुंसकयोरिति। उत्तरपदस्य याविभक्तिस्तस्या आमूभावोऽन्यथानेकाल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्यामूभावः स्यात्। तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आमूविधिः। वार्तिके तु कर्मधारयवदिति न संबध्यत इति सुब्लोपादि न भवति॥ द्वन्द्वम्॥ अत्यन्तसहचरित इति। अभिव्यक्तिग्रहणादिति प्रसङ्ग इति वचनम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति। लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ न त्वत्यन्तसहचरितौ। पूर्वपदस्येति। द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्यामूभावः उत्तरपदावयवस्यात्वं समासान्तोदात्तत्वं च भवति॥ पदस्य॥ अथ किमर्थं पदस्येति अधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येवार्थे प्रयुक्तस्यैव वेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते। न च समर्थपरिभा

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वामूभावः॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वामूभावो वक्तव्यः॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः॥ इतरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः॥ इतरेतरां भोजयतः॥ अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥ अन्योन्यां भोजयतः॥ इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥ इतरेतरां भोजयतः॥ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम्॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वन्द्वम्। स्कन्दविशाखौ। द्वन्द्वम्। नारदपर्वतौ। अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम्। द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। लोकविज्ञात इति किमर्थम्। द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ। अथ द्वन्द्वमिति किं निपात्यते॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चामूभाव उत्तरपदस्य चात्वम्॥ पूर्वपदस्य चामूभावो निपात्यते। उत्तरपदस्य चात्वम्। नपुंसकत्वं च॥ नपुंसकत्वं च वक्तव्यम्॥ उक्तं वा। किमुक्तम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम्॥ पदस्य॥ पदात्॥

षोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते। पस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कृत्वा दीनित्येकपदनिबन्धनान्येव। न च भसंज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थः पदाधिकारोऽवयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमाद्व्यक्तरिं लोगधरीति। उच्यते। नलोपाद्यर्थं पदाधिकारः। असति हि तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजानावित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपः। तथा संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ न तु गोमन्तावित्यादौ। मो नो धातोरिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति। न तु प्रशामावित्यादौ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भा कै॰ आकुतइति। कस्यचित्कार्यस्यासिद्धिं मत्वा पृच्छति॥ प्रागिति। अपदान्तस्येतिविरोध्युपादानात्प्रागतःपदाधिकारः। प्राक्सु
१२ पिकुत्सनादिति। यदित्वत्रपदादित्यनुवर्तेत देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्यनिघातः स्यान्नतु पचति पूतीत्यत्र।
यणेकादेशस्वरइति॥ उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्येति यणाश्रयःस्वरएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकादेशस्वर
श्चेडाया वेत्यस्मात्परौ कर्तव्यौ। इहवचनेह्नीति। पदस्येतिस्थानषष्ठीत्युदात्तस्वरितयोर्यौ यण् ततःपरयोःऽनुदात्तस्तदन्त
स्यपदस्यस्वरितत्वमलोन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः। एवमुदात्तानुदात्तयोर्यएकादेशस्तदन्तस्यपदस्यालोऽन्त्यस्योदा
त्तआदेशइतिस्यात्। कुमार्यइति। हलःस्वरप्राप्तिरत्रनास्तीतिव्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाभावः॥ नवेति। इहपदस्येतिसंब

आकुतःपदाधिकारः॥ प्रागपदान्ताधिकारात्। अपदान्तस्यमूर्धन्यइतिवक्ष्यत्यतः प्राक्पदाधिकारः। आकुतःप
दादिति॥ प्राक्सुपिकुत्सनात्पदादित्यधिकारः। प्राक्सुपिकुत्सनात् कुत्सनेचसुप्यगोत्रादाविति वक्ष्यते प्रागेव
तस्मात्॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वपदाधिकारात्। यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वपदाधिकारात्कर्तव्यः॥ इहवचनेह्यपदा
न्तस्याप्राप्तिः। इहक्रियमाणे अपदान्तस्याप्राप्तिःस्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति इहैवस्यात्।
कुमार्यौ। किशोर्यौ। इहनस्यात्। कुमार्यः। किशोर्यः। एकादेशउदात्तेनोदात्तः। इहैवस्यात्। वृक्षौ प्लक्षौ। इहनस्यात्। वृक्षाः
प्लक्षाः॥ नवापदाधिकारस्यविशेषणत्वात्। नवाऊर्ध्वपदाधिकारात् कर्तव्योयणेकादेशस्वरः। किंकारणम्। पदाधिकार
स्यविशेषणत्वात्। पदस्येतिनैषास्थानषष्ठी। कातर्हि। विशेषणषष्ठी। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते।
प्रत्याख्यायतेस्थानषष्ठी॥

न्धसामान्येषष्ठीअष्टाध्यायेषु यथायोगंसंबन्धविशेषेवतिष्ठते। क्वचित्स्थानेषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी तत्रयणेकादेशस्वरयोःपदस्ये
त्यनुवृत्तंकार्यिविशेषणार्थंनतु कार्यिप्रतिपत्त्यर्थं तेनपदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोःस्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति। किंव
क्तव्यमिति। षष्ठीस्थानेयोगेतिनियमादलभ्याविशेषणषष्ठीतिप्रश्नः। प्रत्याख्यायतइति। योगेप्रत्याख्यातेयत्रान्यःसंबन्धो
स्तियथोदुपधायागोहइतितत्रविशेषणविशेष्यभावआश्रीयतेगोहोऽङ्गस्ययोपधातस्याऊद्भवतीति। यत्रतुविशिष्टःसंबन्धोन राम॰
प्रतीयतेतत्रस्थानसंबन्धएवाश्रीयते। यथास्तेर्भूरिति। तदुक्तंभाष्येशब्दस्यतुशब्देनकोऽन्यःसंबन्धोऽन्यदतःस्थानादिति।
एवंयणेकादेशस्वरयोःस्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी। मोनोधातोरित्यादौस्थानषष्ठी। प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरण १२
स्मृतेर्यथाप्रयोगंलक्षणव्यवस्थापनात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तग्रहणाद्वेति। पच्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यते इति लिङ्गेनासौ प्रतिपाद्यते यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात् तदा अ
लोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात् क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते॥ प्रा
तिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशः तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः॥ अनुदात्तम्॥
सर्ववचनमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। सर्ववचनमनादेरिति॥ असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पद
स्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्पत्वसंहारादादेरेवोदात्तस्यानुदात्तत्वं स्यात् न त्वनादेः सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणषष्ठी
विज्ञानात् पदस्य सर्वोवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते। पचनीति। धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं शप्तिपोः पित्वादनुदा

अन्तग्रहणाद्वा नलोपे॥ अथवा यदयं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः।
विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठीति॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ सर्ववचनं किमर्थम्॥ सर्ववचनमनादेरनु
दात्तार्थम्॥ सर्ववचनं क्रियते अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति। तिङ्तिङ इति इहैव स्यात्। देवदत्तः प
चतीति। इह न स्यात्। देवदत्तः करोतीति। सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्। स
र्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्॥ यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनादेरप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति
स्ति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्तु। अलोन्त्यविधिस्तु प्राप्नोति॥ यत्र ह्यादिविधिर्न भवति अलोन्त्यस्य विधिना तत्
त्र भवितव्यम्। तत्र को दोषः। तिङ्तिङ इति इहैव स्यात् देवदत्त यज्ञदत्तौ कुरुतः। इह न स्याद् देवदत्तः करोति।

त्तत्वात्॥ करोतीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं त्वम्। न हि लुडन्तमिति। लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति स्व
कर्त्तव्या दौ निघाताप्रसङ्गात् किं न लुडिति निषेधेन निषेधात्तु लिङ्गात्पदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्था
नषष्ठी शेषस्यादेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावात् अनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति। अलोऽन्त्यप्रसङ्गस्त्विति। अलोऽन्त्यस्येत्य
स्यापवाद आदेः परस्येति तत्र लिङ्गादपवादे पनीते उत्सर्गेण प्रवर्त्त्यमिति भावः॥ कुरुत इति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदा
त्तत्वं विकरणस्य तु शेषनिघातः। न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते। तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रापि लिङ्ग्रुच्यते लृटीति। गत्यर्थलोटेत्यनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लृडन्तं लसार्वधातुकानुदात्तत्वे नमध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाभावान्नार्थो निषेधेन तदेतस्माल्लिङ्गादलोन्त्यविध्यभावः॥ भोक्ष्यइति॥ एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यन्तोदात्तमेतत्। ततश्चात्र निघाताभावार्थत्वादलिङ्गं लृटि निषेधइत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम्। उक्तं वेति। असत्यपि सर्वग्रहणे भूयोलक्ष्यसिद्धये अनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते न तु स्थानषष्ठीत्यर्थः॥ सविभक्तिकस्येति। अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरादेशाः स्युः तत्र षष्ठ्येकवचनेङसिङसोश्चेति अशिपूर्वैकादेशेदोषाभावेपि वचनान्तरेषु दोषप्रसङ्गः सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्भ्यां तदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य स

लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम्। यदयं न लृडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नहि लृडन्तमन्तोदात्तमस्ति। ननु चेदमस्ति भोक्ष्यइति। उक्तं वा। किमुक्तम्। न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो र्वान्नावाविति वक्ष्यति। ते वान्नावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्युरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पदस्येति हि वर्तते। विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति॥ भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदम्। यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति। ग्रामो वां दीयते। ग्रामो नौ दीयते॥ जनपदो वां दीयते। जनपदो नौ दीयते- ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति॥ अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत॥

र्वस्य पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति॥ पदस्येति हि वर्तत इति। तेन युष्मदस्मद्भ्यां तदन्तः पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थः॥ भवेत्सिद्धमिति। यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तदन्तः प्रतिपत्तेरयोगादिति भावः॥ स्थग्रहणमिति। षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहणनिमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिः यथाश्वस्थ आनीयतामित्युक्ते सहैवाश्वेनानीयते। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति। यत्र श्रूयते विभक्तिः तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदोर्न तु तस्यां लुप्तायाम्। प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्रे वातिदिश्यते न तु तात्स्थ्यं तस्यापौरुषेयत्वात् तदेवमन्यार्थत्वात्स्थग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतियुष्मत्पुत्रइति।इतिशब्दात्सदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौनभवतः।समानवाक्यइति॥अर्थैकत्वादेकं
वाक्यंसाकाङ्क्षंचेद्विभागेस्यादितिलौकिकंवाक्यलक्षणम्।इहतुवाक्यंपरिभाषितम्।आख्यातंसाव्ययकारकविशे
षणंवाक्यमिति।आख्यातमित्येकत्वंविवक्ष्यते।अयंदण्डोहरानेनेति वाक्यद्वयमेतत्। अयंदण्डोस्तिहरानेनेतितिङ
न्तद्वययोगात्‌ तत्रानेनेतिसर्वनाम्नादण्डस्यपरामर्शात्‌ करणत्वादस्तिसामर्थ्यमितिनिघातप्रसङ्गः॥ ओदनंपचेतित्व

यत्रविभक्तिःश्रूयतेतत्रयथास्युरिहमाभूवन्।इतियुष्मत्पुत्रोददातिइत्यस्मत्पुत्रोददातीति।समानवाक्येनिघातयुष्म
दस्मदादेशाः।समानवाक्यइतिप्रकृत्यनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।किंप्रयोजनम्।नानावाक्येमाभूवन्नि
ति। अयंदण्डोहरानेन। ओदनंपचतवभविष्यतिममभविष्यति॥ पश्यार्थैश्चप्रतिषेधः॥समानवाक्यइतिप्रकृत्यवक्त
व्यः।इतरथाहियत्रैवपश्यार्थानांयुष्मदस्मदीसाधनंतत्रप्रतिषेधःस्यात्। ग्रामस्त्वांसंप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्यगतः।इह
नस्यात।ग्रामस्तवस्वंसंप्रेक्ष्यगतः॥ सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा॥युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे।युष्मदस्मदोरन्यतर
स्यामनन्वादेशइतिवक्तव्यम्।ग्रामेकम्बलस्तवस्वम्।ग्रामेकम्बलस्तेस्वम्।ग्रामेकम्बलोममस्वम्।ग्रामेकम्बलोमे
स्वम्।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्।अथोग्रामेकम्बलस्तेस्वम्। अथोग्रामेकम्बलोमेस्वम्। अपरआह।स
र्वएववान्नावादयोऽन्वादेशेविभाषावक्तव्याः।कम्बलस्तेस्वम्।कम्बलस्तवस्वम्। कम्बलोमेस्वम्।कम्ब
लोममस्वम्।अनन्वादेशइतिकिमर्थम्। अथोकम्बलस्तेस्वम्। अथोकम्बलोमेस्वम्।नतर्हीदानीमिदंवक्त
व्यंसपूर्वायाविभाषेति। वक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्॥

त्कर्तृकेणपाकेनत्वत्स्वामिकोमत्कर्तृकेणपाकेनमत्स्वामिकश्चौदनोभविष्यतीत्येवंरूपपाकस्ययुष्मदस्मदर्थस्यचव्यपे
क्षास्तीत्यादेशप्रसङ्गः।पश्यार्थैश्चेति।विधौसमानवाक्यग्रहणंकृतंप्रतिषेधश्चायमितिवाक्यान्तरारम्भः।तेनसमानवाक्येप
श्यार्थैर्युक्तेयुक्तयुक्तेचयुष्मदस्मदर्थेआदेशप्रतिषेधः।संप्रेक्ष्यसंदृश्यसमीक्ष्येतिपर्यायत्वाद्विकल्पेनैषांप्रयोगः।भाष्येतुप
श्यार्थैरित्यर्थग्रहणप्रयोजनकथनायैषामुपादानम्॥सपू॥युष्मदस्मदोरिति।सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषेतियोविकल्पःसोऽ
नन्वादेशेभवतिअन्वादेशेतुनित्यआदेशविधिरित्यर्थः व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तंभवति॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वादेशार्थमिति। विरोधात्पूर्ववाक्यं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति बाध्यते तेनान्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति॥ तिङो॥ पाठविशेषणमिति-यदुच्यत इति पाठः संनिवेशविशेषो ग्रन्थसंदर्भ उच्यते एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। अयं चार्थो योगविभागेन लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो गोत्रादीनीत्यस्यानुवृत्त्या परिभाषार्थः। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्या

अन्वादेशार्थम्॥ अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्। अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्॥ अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥ किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति। आहोस्विदनुदात्तविशेषणम्। तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीति। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पाठविशेषणम्। पाठो विशेष्यते। अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्। अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेरिति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति वक्तव्यं स्यात्॥ अनुदात्तग्रहणं वा॥ अथवा यान्यनुदात्तानीति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते। तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं अनुदात्तविशेषणे हि अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्॥ अनुदात्तग्रहणं वेति॥ तिङ्ङतिङः॥ अतिङ इति किमर्थम्। पचति करोति। अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। समानवाक्य इति वर्तते। न च समानवाक्ये द्वौ तिङन्तौ स्तः॥

णीति। तिङ्ङतिङः॥ पचति करोतीति। विनापि चशब्देन समुच्चयावगमात् संबन्धसद्भावः॥ नचेति। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति निघातादिव्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकैकस्याख्यातस्य वाक्यत्वाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताभावः॥ आख्यातमित्येकत्वस्याविवक्षाशङ्कास्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्ष- राम·
णं वाक्यकारेण पठितमेकतिङ् वाक्यमिति अत्रैकशब्देन यत्नेन संख्या प्रतिपाद्यते॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निपातैः। यत्कूजतीति।। इणः शतरिङ्गणो यणिति यणि रूपम्। यतीति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राप्तिः।। यन्निति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्राप्तिः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारणं प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण। प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीयः।। यावदिति। यत्तदेतेभ्यः परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कृणवदित्यस्य लेडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात्तु निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात्।। तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते। शास्त्रापेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्षत्वाश्रयणे।। तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे ए

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्।। निपातैरिति किमर्थम्। यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्तूरथः कूजति।। निपातैरिति शक्यमवक्तुम्।। कस्मान्न भवति यत्कूजति शकटम्। यती कूजति शकटी। यन्तू कूजति रथ इति।। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इहहि दोषः स्यात्।। यावद्यथाभ्याम्। इह न स्यात्। यावदस्य न्नेषः सरोजनेभ्यः कृणवत्। चण् णिद्धि शिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः।। अयं च वै मरिष्यति। अयं चेन्मरिष्यति। नच पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति।। अग्नायश्चित्ति रुचौ च स्याताम्।। छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्।। किमुदाहरणम्। यदाहि अग्नीषोमत्तो भवति। अथ यजमानपति। नैतदस्ति। एकमत्र हि युक्तमपरं यद्युक्तम्। तत उभयोः रध्यः निघातः।। इदं तर्हि अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति। एकं खल्वपि। अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रो नूदजयदिति।।

तत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम्। चेदर्थ इति।। आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः।। अयं चवैमरिष्यती त्याशङ्कागम्यते।। अपचयो वा अपिमरिष्यत्ययं नच दास्यनीति।। छन्द इति। हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हि रित्यनेकमपि तिङन्तं हि युक्तं भवति। उभयोरप्यनिघात इति। लक्षणान्तरेण हि चेतिनिपातैर्यद्यदीति। यद्यपि द्वे हियुक्ते तथापि द्वितीयस्यानिघातकारणान्तरसङ्गावादेकं हि युक्तम्।। इदं तर्हीति।। अनिघातकारणान्तराभावात्। पाप्मा एनं उच्यते।। यस्मान्मत्तोनृतं वदति तस्मादनृतवदन्दोषेण नपुज्यते इत्यर्थः।। उदजयदिति।। एकमजयदितिपदं मद्धस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम्। तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था।। ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तुपश्य॥ अनिघातेति। यावद्यथाभ्यामित्यनेनानिघातः प्राप्तः पूजायां नानन्तरमिति प्रतिषिद्धः। इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पू
जाग्रहणम्। एहि। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपू हिरादेशः। एहिमन्य इति॥ अप्रहासेपि वै यधिकरण्यात् उत्तमप्रयोगः एहि
त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः। यास्यसीत्यस्य निघातो भवत्येव। उत्तमस्यातन्त्रत्वादेहि मन्ये से रथेन यास्यामीति
अत्रापि नियमादनिघाताभाव इति केचिदाहुः॥ जात्व॥ किमिदमिति। निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संदेहात् प्रश्नः। कथं ज्ञा

तुपश्य पश्यतार्हैःपूजायाम्॥ पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम्॥ अनिघातप्रतिषेधाभिसंबद्धं तद्भू
त्। यदितदनुवर्त्तते॥ इहाप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत। इष्यते चात्र निघातप्रतिषेधः। यथा पुनस्तत्र यावद्यथा
इत्येताभ्यामनिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनानिघाते प्राप्ते अनिघातप्रतिषेध उच्यते। इ
हापि यद्वृत्तान्नित्यमित्येवमादिभिः॥ एहि मन्ये प्रहासे लृट्॥ किमर्थमिदमुच्यते। न शत्यर्थे लोटा लृडि स्येव सिद्धम्। नियमा
र्थोयमारम्भः॥ एहि मन्ये प्रहास एव। क्व मा भूत्। एहि मन्ये रथेन यास्यसीति॥ जात्वपूर्वम्॥ किमिदमपूर्वग्रहणं
जातु विशेषणम्। जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्तमिति॥ आहोस्वित्तिङन्तविशेषणम्। जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व
मिति॥ जातुविशेषणमित्याह। कथं ज्ञायते। यदयं किंवृत्तं च चिदुत्तरमित्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्॥ अत्राप्य
पूर्वमित्येतदनुवर्तते। न चास्ति संभवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चापूर्वम्॥ अत्रापि तिङन्तविशेषण
मेव स्यात्। कथम्। किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति॥

यत इति। निमित्तस्याप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसंबन्धयोग्ये न युक्तो विशेषणसंबन्ध इति प्रश्नः। तिङन्तं चापूर्वमिति
। चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात्। अत्रापीति। कश्चिद्भुङ्क्ते इत्यादावेवानिघातो यथा स्यात् कश्चि
त्पुरुषो भुङ्क्ते इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तर्हीति। तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेनानन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादेवानिघातो न भविष्यतीति
किमनन्तरग्रहणेन तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते· तथा चाहो देवदत्तः पचतीति सपूर्वत्वादनिघातः
स्यादिति कर्त्तव्यमनन्तरग्रहणम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पा
दे प्रथममाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थ। लृट इति। निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः। कर्तुरिति पञ्चमी कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि
तस्यान्यत्वे इत्यर्थः। आगच्छेति॥ भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभे

यत्तर्ह्याहो उताहो चानन्तरमित्यनन्तरग्रहणं करोति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। शेषप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्या
त्। शेषे विभाषा। कश्च शेषः सान्तरे शेष इति। अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः। कथम्। अपूर्वमिति वर्तते। शे
षे विभाषा। कश्च शेषः सपूर्वः शेष इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसंख्यानं का र
कान्यत्वात्। लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यदन्यत्कारकं तस्यान्यत्व उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। आगच्छ देवदत्त ग्राम मोदनं
भोक्ष्यसे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कारकान्यत्वात्। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्युच्यते। सर्वान्यच्चात्र का
रकम्। किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयते कर्त्रा चात्रासर्वान्य
त्कारकम्। तत्र कर्तृसामान्यात्सिद्धम्। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत् तद्भेदेऽप्यन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्र
सङ्गः। कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे कर्तृभेदे अन्यस्मिन्कारके समाने प्रकृतिभावः प्राप्नोति। आहर
देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यते। एवं तर्हि व्यक्तमेव पठितव्यम्। न चेत्कर्त्ता सर्वान्यो भवतीति॥

दादनिघाताप्रसङ्गः। कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभे
दः। किं पुनरिति। कारकमत्र न सर्वमन्यत्कर्मभेदेऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यतीत्यर्थः। आहरेति। अत्रापि न स
र्वान्यत्कारकं शालिलक्षणकर्मैकत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ अन्याभिधान इति॥ यदैकमेव कर्मलकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाप्य निघातइष्यते। कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति। एक ८ १२
१७ ग्रहणं न विकल्पार्थमपि त्वागमपारंपर्यप्रतिपादनार्थम्। सिद्धं त्विति। एकद्रव्यं कारकशक्त्या विशिष्टं कर्म कर्तृ वा यदा लो
ट्लृटृभ्यामुच्यते तदा निघातः। न चेदमपूर्वं कर्तव्यम्। सूत्रेणैवास्यार्थस्य संग्रहात् तथाहि। लोट्लृटोः संनिधानात्तद्वाच्य
मेवात्र कारकमाश्रीयते लोडन्तलृडन्तयोश्चार्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभावः॥ आमएः॥ कस्यायमिति। आम् भो देवदत्ते
त्युदाहरणम्। आमिति निपातत्वादाद्युदात्तं भो इति भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति रुत्वे ओत्वे च
रूपं तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निघातः देवदत्तेत्यस्य निघातः प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते भोशब्दस्यानामन्त्रितत्वेन

न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके॥ न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेत् अन्याभिधाने प्रतिषेधमेके
इच्छन्ति। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते भोक्ष्यन्त इति प्राप्नोति। भोक्ष्यन्त इति चेष्यते॥ सिद्धं
तु तिङोरेकद्रव्याभिधानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तिङोरेकद्रव्याभिधानात्। यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते
तेनत्रेति वक्तव्यम्॥ आमएकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके॥ कस्यायं प्रतिषेधः॥ आमएकान्तरएकश्रुत्यप्रतिषेधः॥ आ
मएकान्तरऐकश्रुत्यस्यायं प्रतिषेधः कथं पुनरप्रकृतस्या संशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्।

नाविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वं निघाते च निषिद्धे एकश्रुति दूरात्संबुद्धाविस्यैकश्रुतिः प्राप्नोति दूराद्धूते चेति प्लुतोदात्त
त्वं च। तत्र स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिसिद्धा
र्थमिति वचनात् प्लुतोदात्ते कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात् प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैत्त्येकश्रुतिः तत्रानेकप्रतिषे
धसंभवात्प्रश्नः। यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्यं नैकश्रुतेः अथ सामर्थ्यात्साप्तस्य निषेधः। तदैक राय
श्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य। ऐकश्रुत्यस्येति। एकाश्रुतिर्यस्य तदेकश्रुतिः तस्य भाव ऐकश्रुत्यम्। कथं पुनरिति। अप्रकृतस्य
वाप्रतिषेधो भवति यथा नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञायाः संशब्दितस्य वा यथा न संप्रसारणे संप्रसारणमिति॥ ॥ ॥ १७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह। अनन्तिक इत्युच्यत इति। ततश्चार्थादेकश्रुतिः संनिहिता। कथं पुनरनन्तिकं दूरम्। उच्यते। कश्चिन्न
ञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचकः। यथा नादूर इति परिभवः अब्रह्मानं वोच्यते न त्वादराभावः। एवमन्तःनामित्राधर्मादयोऽर्थान्त
राभिधायिनः। तथानन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी। तत्रानुदात्तत्वं पचसि देवदत्तेत्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्रा
प्तानेन प्रतिषिध्यते॥ निघातस्त्विति। अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात्। सिद्धं त्विति। निघातप्रतिषेधाधि
कारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते अन्यथैकश्रुतिदूरात्संबुद्धावित्युक्तानाम एकान्तरं इत्युच्येत एवं ह्यामन्त्रितमन
न्तिक इति न वक्तव्यं भवति। केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात् प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्याद् उभयप्रतिषेधः। न

अनन्तिक इत्युच्यते। अनन्तिकं च किम्। दूरम्। दूरात्संबुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥ नि
घातप्रसङ्गस्तु॥ निघातस्तु प्राप्नोति। आम्भो३ देवदत्ता३ आमन्त्रितपदानुदात्तत्वं प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रतिषेधाधि
कारे प्रतिषेधवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति। नै
वं वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति। किं कारणम्। अनन्तिक इत्युच्यते। अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम्। यद्येवं प्लुतो
ऽपि तर्हि न प्राप्नोति। प्लुतोऽपि हि दूरादित्युच्यते। इष्टमेवैतत्संगृहीतं माम्भो देवदत्त इत्येव भवितव्यम्॥ ॥

तु चैकश्रुतिनिर्देशे देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमाम्भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका स्यात्। तु न परत्वादेकश्रुते
र्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यस्तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव। नैष दोषः पद
द्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाधिकनिमित्तं दूरात्संबोधनमपेक्ष्यमाणा एकश्रुतिः सन्निशिष्टस्वरो भवतीति तथैव व्याख्येयम्। अ
न्यच्चेति। अन्तिकसदृशं यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते। अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात्। अथवा दूरमध्ययोः सामा
न्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः। स्वरव्यङ्ग्यं चाम्भो देवदत्तेत्यादौ
अन्तिकानन्तिकत्वम्। अन्तिके निघातस्य विधानात्। अनन्तिके निषेधात्॥ ५ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ यह्नि। यदाद्यैरिति॥ निपातैर्यद्यदीतिह्नि चेति तु पश्येति सूत्रे॥ जाये स्वो रोहावेहीति॥ आङ्पूर्वादिणो लोटः सिपो हिः गत्यर्थलो ८ १ २
१८ टा युक्तः स्यरोहावेत्यस्य लोट् चेत्यनिघातः प्राप्तः। नेन नियमेन निवर्त्यत इति स्वः शब्दाश्रयो निघातो भवति। ननु परमपि
छन्दसीति वचनात् स्वः शब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वरित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वान्नि
घातो नैव प्राप्नोति। नैष दोषः। अव्ययानां प्रतिषेध इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्वाभावादव्ययस्य। यह्नि। षष्ठ्यामन्त्रित
कारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावो न हि स्वः शब्दः षष्ठ्यन्तो नाप्यामन्त्रितकार
कं नापि तन्निमित्तम्। स्वरे वा पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाविद्यमानवत्वे॥ अथेदानीमिति। आङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते

यह्नितु परं छन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते॥ यदाद्यैः सर्वैरेतैर्निघातकारणैर्योगे ऽनिघात उच्यते। यथैव पूर्वैर्योग एवं परैरपि। अत
उत्तरं पठति॥ यह्नि तु परस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः। यह्नि तु परस्य च्छन्दसि अनिघात उच्यते अ
न्यपरस्य प्रतिषेधार्थः। अन्यपरस्य प्रतिषेधो माभूदिति। जाये स्वो रोहावेहि। अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्त ए
हीत्यस्य कस्मान्न भवति॥ लोट् च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति॥ न हि रुहिर्गत्यर्थः॥ कथं ज्ञायते। यदयं ग
त्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति पृथग्रुहिग्रहणं करोति॥ ॥ ॥

न च प्राप्नोति लोट् चेति निषेधात् केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यत इत्याङ्गणा योगो न रुहिणा। छन्दसि परेऽपीति
वचनात्। यदि तु रुहिणाङो योगः स्यात्तदा नानावाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात्। ननु नित्यत्वादेकादेशे कृतेऽव्यपवर्गाभा
वादुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते प्राङ्निघातस्तत
एकादेश इति॥ न हि रुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिर्हेतुत्वं ते गत्यर्थाः रुहिस्तूपसर्गयोगे गतिवाची।
यद्वावष्टम्भवाची रुहिः गतिस्तु नदवयवक्रियेति भावः। यदयमिति॥ अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः सिद्धः राम॰
सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वा दिति किं रुहिग्रहणेन तत्क्रियमाणमुपसर्गयोगे न विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्य
न्ते। अथवा रुहिरवष्टम्भवाची तदवयवस्तु गतिः सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यत इति ज्ञापयति॥ ॥ १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदीति। उपसर्गयोगेपियेयदर्थास्तेतदर्थग्रहणेनगृह्यन्ते यथा हरतिरभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थइतितद्ग्रहणेनगृह्यतेतथाचह
क्रोरन्यतरस्यामित्युभयत्रविभाषाप्रतिपादितातस्माद्रुहेर्गत्यर्थग्रहणेनावश्याभ्युपेयंग्रहणंकेवलोऽपिरुहिश्छन्दसिग
तौप्रयुज्यतइतिप्रागेवोक्तंगतिरेवरुहेरर्थोऽवष्टम्भस्तुतत्फलमित्यभ्युपेयंगत्यर्थाकर्मकेत्यत्रतुरुहिग्रहणंप्रपञ्चार्थम्॥च
न॥शुक्लीकरोतिचनेति॥अगतेरितिप्रतिषेधाभावादत्रानिघातोभवत्येव॥यत्काष्ठमिति॥शुक्लीशब्दस्यतुनिघातोनभ
वति॥सर्वत्रेति॥चादिषुचचवायोगेप्रथमेत्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्ततइतितत्राप्युपसर्गाएवगतिः॥यदृत्तं॥यद्वृत्तादि

यदिनगत्यर्थः आरोहन्तिहस्तिनंमनुष्याः। आरोहयतिहस्तीस्थलंमनुष्यान्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मा
कर्मकाणामणिकर्तासणाविति कर्मसंज्ञान प्राप्नोति॥तस्मान्नेनच्छक्यंवक्तुनरुहिर्गत्यर्थइति। कस्मात्तर्हिरोहावेत्य
नेनयुक्तेएहीत्येतस्यनभवति। छान्दसत्वात्॥चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥आम्रेडितेष्वगतेःसगतिरपितिङ्इ
त्यत्रगतिग्रहणंउपसर्गग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूत्। शुक्लीकरोतिचन। कृष्णीकरोतिचन। यत्काष्ठंशुक्लीकरोति। अपरे
आहसर्वत्रैवाष्टमिकेगतिग्रहणेउपसर्गग्रहणंद्रष्टव्यंगतिर्गतौतिङ्श्चोदात्तवतिवर्जमिति॥यद्वृत्तान्नित्यम्॥यद्वृत्ता
दित्युच्यते तत्रेदंनसिध्यति॥ यःपचति। यंपचति। येनपचतीति॥ वृत्तग्रहणेनतद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्॥ कथं
यतरःपचतियतमःपचतीति। डतरडतमौचप्रतीयात्। कथंयदादरानीति॥ एषोपिविभक्तिसंज्ञः। कथं
यावद्स्यउषःसरोजनेभ्यःकृणवत्॥ यावद्यथाभ्यामित्येवंभविष्यति। कथंयद्यङ्‌वायुःपवतेयत्कामास्ते
जुहुमः॥

त्युच्यतेइति॥वृत्तमुच्चारणमुच्यते॥यथात्पदादिवृत्तमिति। ततश्चेहैवस्याद्यस्पचतीति॥ वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकर
णसाधनोवर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तंयदोवृत्तंयद्वृत्तमधिकरणवाचिनाचेतिप्रतिषेधेप्राप्तेऽतएवनिपातनात्समासः॥यदाद
रानीति।स्वादयएवविभक्तित्वेनप्रसिद्धाइतिप्रश्नः। एषोऽपीति॥ प्राग्दिशोविभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञाविधानात्॥ याव
द्यथाभ्यामिति। निपातैर्यद्यदीतिनिपातग्रहणाल्लिङ्गाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषानाश्रीयतइत्युक्तम्॥ य
द्यङ्गितिायदञ्चतीतिक्विन्। विष्वग्देवयोश्चेतिटेरद्र्यादेशः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

आ कै॰ यदस्मिन्निति। सर्वपदं यच्छब्दवद् वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः॥ पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति पूजनात्
१९ पूजितमित्यत्र पूजनग्रहणस्य संबन्धिशब्दत्वात् पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणे न ज्ञाप्यते॥ वा यथाथाकाम्य इति। य
थाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिः। देशकालावनपेक्ष्य। तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः॥ पूजनात्॥ काष्ठादिग्रहणमिति। का
ष्ठादिभ्य इति सूत्रे वार्तिके दर्शनात्कैश्चित्प्रक्षिप्तम्॥ दारुणाध्यापक इति। क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तो य
था ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूतायामपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि। तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभा

एवं तर्हि यदस्मिन्वर्तते यद्वृत्तं यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति॥ वा यथाकाम्ये॥ वा यथा काम्य इति वक्तव्यम्। यत्र क्वचन
यजते तद्देव यजन एव यजते॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम्॥ पू
जितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम्। काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। शोभनोऽध्यापकः॥ म
लोपवचनं च॥ मलोपश्च वक्तव्यः॥ दारुणाध्यापकः॥ दारुणाभिरूपक॥ सगतिरपि तिङ्॥ सगतिग्रहणं किमर्थ
म्। सगतिग्रहणमपदत्वात्। सगतिग्रहणं क्रियते॥ अपदत्वात्। पदस्येति वर्तते। न च सगतिकं पदं भवति॥
उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं चापि सगतिग्रहणं क्रियते॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ पचति पूति। प्रपचति पूति॥ अथापिग्र
हणं किमर्थम्। अगतिकस्यापि यथा स्यात्। यत्काष्ठं पचतीति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं पूर्वेणागतिक
स्य। न सिध्यति। मलोपाभिसंबद्धं न तत्। यदिति तदनुवर्तते। इहापि मलोपः प्रसज्येत। दारुणं पचतीति॥ ७॥

वाद् मलोपो विधीयते। दारुणाभिरूपक इति॥ आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वं पूर्ववत्स
मासाभावः॥ सगतिः॥ सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे तेन गतिरपि निहन्यते॥ अपदत्वादिति। नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्यं न राम
हि सगतिस्तिङन्तो भवति॥ उच्यते॥ अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति
स्यादेव चोद्यं तत्रेदमेवाभिधानीयं स्यात् अपदत्वादिति॥ तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तरं तदेवोक्त १२
मपदत्वादिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिङ्निघातादिति। पूजनात्पूजितमिति नीहानुवर्ततइत्यनेनसहविप्रतिषेधोपन्यासो ननु पूर्वेण सहतस्य सबन्धविषयत्वात् तत्रैवमल्लोपस्येष्टत्वात्। काष्ठाध्यापकइति। पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात्पूजनात्पूजितमित्येनदभिसंबन्धाच्चाभेदमाश्रित्यावकाशः प्रदर्शितः। यत्काष्ठपचतीति। निपातैर्यद्यदीतितिङ्निघाते प्रतिषिद्धे अनेननिघातः प्रवर्तते। ननु च तिङ्ङतिङ इतिनिघातस्य प्रतिषेधोपवादस्तस्यापिसगतिरपितिङित्यपवादः। तत्रापवादापवादत्वाद्विप्रतिषे

उत्तरार्थं चापिग्रहणं क्रियते। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ। अगतिरपीति। पचतिपूतीति। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। तिङ्निघातस्यावकाशः। देवदत्तः पचति। पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः। काष्ठाध्यापकः। काष्ठाभिरूपकः। इहोभयंप्राप्नोति। काष्ठपचति। पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कः पुनरत्र विशेषः तेन वास्यनेनवा। सापवादकः सविधिः। अयंपुनर्निरपवादकः। यदि ह्यनेन स्यात्। इह न स्यात्। यत्काष्ठपचति॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः क्रियायाः कुत्सन इति वक्तव्यम्। कर्तुः कुत्सने माभूत्॥

धातुपपत्तिः नैतदस्ति। गतेरप्राप्तएवानेननिघातोविधीयतइतिनास्यपवादापवादत्वम्। अपिग्रहणंतूत्तरार्थं सपिस्यादित्यपिग्रहणाद्दपिनास्यापवादापवादत्वम्। यद्वा पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेककार्यत्वादभेदंविवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। तत्र येननाप्राप्तइति वामध्येऽपवादाइतिवा तिङ्ङतिङ इत्यस्यैव नलुडिस्यादिः प्रतिषेधोऽपवादः नत्वस्येति सापवादकः सविधिरित्युक्तम्। कुत्सने॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ पचति पूतिरिति। पूतिः कर्तुर्विशेषणं नक्रियायाइति क्रियाकुत्सनाभावः। ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणे
२० न योगः साधनस्य नोपपद्यते। नैतदस्ति॥ यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमुपसर्जनीभूतस्वार्थं वाऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भव
ति विशेषणेन योगो यथा राजपुरुष इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य। वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति वि
शेषणयोगो यथा मद्राणां राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति॥ एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि एका
र्थीभावाभावाद् विशेषणेन युज्यते। तथा कृदन्ते क्रियाउपलक्षणभावेनोपात्ता तथैव विशेषणे युज्यते शोभनमध्याप
क इति। यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोतीति तत्र यदुक्तं नहि भवति पचति पठतीति तद्वि
रुध्यते॥ अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्नमाख्यातवाच्यं साधनं क्रियान्तरेण न संबध्यत इति विशेषणे
नाप्येवं न संबध्येत संबध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नपुंसकेन विशेषणेन संबध्येत। नैष दोषः। यथा भार्या पत्यु

पचति पूतिर्गिरति पूतिः। पूतिश्चचानुबन्धः। पूतिश्चचानुबन्धो द्रष्टव्यः। पचति पूति विभाषितं चापि बह्वर्थम्
॥ विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम्। पचन्ति पूति। पचन्ति पूति सुपि कुत्सने क्रियायाम् अकारलोपोऽतिङीति चो
क्तार्थम्॥ पूतिश्चचानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम्॥

र्वनितान्तरसंबन्धं न सहते स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते। तथा क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यङ्गत्वं गमयितुं तस्य वि
शेषणेन संबन्धं न प्रतिबध्नाति। क्रियान्तराङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नानुजानाति॥ पूतिश्चेति॥ पूतिरयमिति
सामानाधिकरण्यदर्शनात्पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तो संज्ञात्वात्तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्॥ तत्र प्रातिपदिक
स्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः। नन्वाद्यु
दात्तत्वलक्षणाभावात्कथं स्यात्। एवं तर्हि वसेस्तिबिति तिकन्तो बाहुलकादुत्पाद्यः। विभाषितमिति। बह्वर्थे तिङन्तं वि
भाषा निहन्यते यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः। अतिङीति। तिङन्ते मलोपो न भवति दारुणं पचतीति॥ उ २०
क्तार्थमिति। आचार्यपरंपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गतिः॥ गतेः सुप्युक्ते वा तिङन्ते प्रयोगे गतिसुप्युक्ते वा। एवं कृदन्ते। रूढिशब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नास्ति गतेः प्रयोगः। तत्र कृदन्ते स गतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तत्प्रसङ्गात् पारिशेष्याद् गतावेव भविष्यतीति मत्वाह। गताविति किमर्थमिति। तिङ्युदात्तवत्येवेति। विपरीतनियमस्तु न भवति। तिङ्ङ्चोदात्तवत्ति नान्यत्र प्रकारकद्द्वत्यादाविति इष्टसिद्धये शास्त्रारम्भादनन्तरस्य वा नियमाच्छेषनिघाताव्याघातात्। आमन्द्रैरिति। ते प्राग्धातोरित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः संज्ञानियमो वा तत्र यदा प्रयोगनियमः धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या इति। तदा छन्दसि परेऽपि व्यवहिताः

गतिर्गतौ॥ गताविति किमर्थम्। प्रपचति। प्रकरोति॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्ग्रवधारणात्। गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। तिङ्ग्रवधारणात्॥ तिङि चोदात्तवतीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति। छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम्। छन्दसि गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यात्। मन्द्रशब्दे मा भूत्॥ आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः॥ छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वात्। छन्दोऽर्थमिति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अगतित्वात्। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि याहिशब्दं प्रति इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभ्युद्धरति। समुदानयति उपसमादधातीति॥ ॥

ध्येत्यारब्धव्यम्। तत्रैव चेदमुक्तं प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः छन्दसि परव्यवहितवचनं चेति॥ अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः। यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता इति तदात्राङो गतित्वाभावान्निघातप्रसङ्गः। न चात्राङ्ग इति। मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वात् क्रियावाचित्वाभावात्। ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति कथं लभ्यते। उच्यते। पदस्येति अधिकारात् पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात्तद्विशेषलाभः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· नाभेरुदं प्रतीति।उच्छब्दस्यक्रियावाचित्वाभावात्। उदमिति। उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः तत्रा ११२
२१ न्वयव्यतिरेकाभ्यांधातुः क्रियावचनः उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायं क्रियाविशेषवचनं प्र
त्यभेर्गतित्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाभावादवयवमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः। इहापीति। मन्त्रादिकरणमिन्द्र
कर्तृकं यानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति गताविति वक्तव्यम्। पूर्वं धातु
रिति। यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्त्रादिभिः साधनैः संबध्यत इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु याहीत्येतत्प्र
दं प्रतीत्यर्थः। अभिनिर्वृत्तस्येति। सतो ह्यर्थस्य विशेषणे न संबन्धो दृश्यते। साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः

अत्रापि न अभेः रुदं प्रति क्रियायोगः। किं तर्हि हरतिं प्रति क्रियायोगः। नैष दोषः। उदं प्रत्यत्र क्रियायोगः। क
थम्। उद् इरति क्रियां विशिनष्टि। उद्विशिष्टां अभिर्विशिनष्टि। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं
प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि मन्त्रसाधना क्रिया आङाभिव्यज्यते। आ याहि मन्त्रैरिति। ननु च पूर्वं धातु
रुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम्। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। किं कारण
म्। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्।
सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धः तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते॥ ७९ ॥

प्राक्साधनेन योगः पश्चादुपसर्गेण। कथमसती साधने नाभिसंबध्यत इति चेत्। साधनेन तस्या उत्पाद एव संबन्धः। त
तश्च साधनाद् वा तज्जन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति। यस्त्वसाविति। न हि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो
विशेषं लभते अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोत्पाद्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन संबन्धं प्रतिपाद राम·
यितुं धातूपसर्गसमुदायं प्रयुङ्क्ते यथैव यानस्येदं साधनं नपाकादेरिति प्रतिपादनाय यानेति प्रयोग एवमागमनस्येदं
साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची पृथ
गुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरडादिव्यवस्थार्थः ततश्चान्तरङ्ग उपसर्गयोः बहिरङ्गः साधनयोगः॥ ॥ ॥ २१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आस्यतइति॥केवलआसिरकर्मकइतितस्मात्कर्तृभावयोर्लकारउत्पद्यतेउपसर्गयोगेतुअर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मक
त्वात् कर्मणिलकारोत्पत्तिः।यदितुप्राक्साधनेनसंबन्धःस्यात्ततोऽकर्मकत्वात्कर्मणिलकारोनोपपद्यते।त
स्मात्क्रियाविशेषप्रतिपादनायपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतइत्याश्रयणं।मन्द्रंप्रत्यगतित्वाद्गतागितिनकर्त्तव्यम्॥गति
नेति॥ऊर्ध्वताविशिष्टाहरतिक्रियागतिनाविशेष्यतेअभ्युद्धरतीत्यत्रेत्यर्थः।साधनइति। गताविस्यस्मिन्नसत्या
मद्रे रित्यत्रमन्द्रशब्देसाधनाभिधायिनिपरतोनिघातःकथंनस्यादितिचोद्यम्।उत्तरमाह।बाह्यमिति।साधनंबाह्यं
तत्संबन्धस्यबहिरङ्गत्वात्।धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्गइतिमन्द्रंप्रत्यगतित्वान्निघाताभावः॥तिङिचोदात्त।।तिङ्ग्रहणमिति।या

अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।योहिमन्यतेपूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेति॥आस्यतेगुरुणेत्य
कर्मकःउपास्यतेगुरुरितिकेनसकर्मकःस्यात्॥गतिनातुविशिष्टस्यगतिरेवविशेषकः॥साधनेकेनते
नस्याद्बाह्यमाभ्यन्तरोहिसः॥तिङिचोदात्तवति॥तिङ्ग्रहणंकिमर्थम्।तिङ्ग्रहणमुदात्तवतःपरिमाणार्थ
म्।तिङ्युदात्तवतियथास्यात्।मन्द्रशब्देमाभूत्।आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहि।यद्योगाद्गतिः।यत्क्रियायुक्ता
स्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतःनचाङःमन्द्रशब्दंप्रतिक्रियायोगः।किंतर्हि।याहिशब्दंप्रति।यद्योगाद्गति
रितिचेत्तत्स्योदात्तत्वेअप्रसिद्धिः।यद्योगाद्गतिरितिचेत्तस्योदात्तत्वेअप्रसिद्धिःस्यात्।यत्नंकरोति।तस्मा
त्तिङ्ग्रहणंकर्त्तव्यम्॥

क्रियायत्क्रियायत्क्रिययायुक्तायत्क्रियायुक्ताइत्याश्रयणादव्याप्तिर्नभविष्यतिक्रियमाणेचतिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिःप्रपचतितरामित्यामन्त्र
निघाताप्रसङ्गादितिप्रश्नः।परिमाणार्थमिति।असतितिङ्ग्रहणेसर्वस्मिन्नुदात्तवतिनिघातःस्यादितितत्परिच्छेदायतिङ्ग्रहणमि
त्यर्थः॥आमन्द्रैरिति।मन्द्रशब्दोरक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः।यद्योगादिति।गतिशब्दःपित्रादिशब्दवत्संबन्धिशब्दत्वात्संब
न्धिनमाक्षिपतीतिक्रियावाचिनएवोदात्तवतोग्रहणनान्यस्येत्यर्थः।प्रत्ययोदात्तत्वइति।धातुरेवक्रियावाचित्वाद्गतिसं
ज्ञानिमित्तमितिधातावेवोदात्तवतिगतेनिर्घातःस्यान्नतुप्रत्यये।तिङ्ग्रहणात्तुपरिमाणार्थात् प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्त
वतितिङन्तनिर्घातोभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै प्रपचतितरामिति। यदा गतिकारकोपपदात्कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदामः स्वरेणोदात्तव- ८ १२
२२ त्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोत्यतिङन्तत्वादामन्तस्य। यदा त्वविशेषेण गतीनां समासः प्राक्
सुबुत्पत्तेरिति पक्षः तदामन्तेन प्रशब्दस्य समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शेषनिघातेन च भाव्यम्। यदा तु गतिकारको-
पपदात्कृदिति अत्र कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिदो-
षो न चोदनीयः। कस्मादिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति दर्शने संघातं प्रति अस्य गतित्वात्प्राप्नोति।
यद्योगादिति। पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात्। यस्य क्रियते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्य

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्तेन प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रजल्पतितराम्। असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमा-
ख्यातं तस्मादतिशये तरप् उत्पद्यते तरबन्तात्स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इ-
ति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन। कस्मान्न भवति। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि म-
यूररोमभिः। यद्योगाद्गतिरिति। यद्योगाद्गतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रिया-
योगः। ननु चोक्तं यद्योगाद्गतिरिति चेत् प्रत्ययोदात्तत्वे अप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं वि-
ज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रि-
यायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ वत्करणं किमर्थम्॥

क्रियाधातोरेवासौ क्रियावाच्येति तमेव प्रति गतित्वं स्यात्। यदा तु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थ आश्रीयते त-
दार्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति तत्रार्थे कार्यासंभवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन्प्रत्ययो-
दात्तत्वेन धातूदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति॥ आमन्त्रि॥ वत्करणमिति। वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा गोतो णिदि- राम
ति प्रश्नः। नन्वसति वत्करणे पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात्। नैष दोषः। अर्थप्र-
त्यायनाय शब्दप्रयोगात् निवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यसंभवात्। अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्प्येत २२
तथापि राजदत्तादिषु परमामन्त्रितं चेति वक्तव्यं स्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाश्रयमपीति। यत् स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते तद्बाध्यते यथा चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्यमित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणाभोज्यत्वामित्युक्ते नासौ भोज्यते॥ तथाच पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणमुक्तं सति स्थानिवत्त्वे व्यञ्व्यपदेशेन ह्यञ्व्यपदेशस्य बाधनात् ढकोऽप्रसङ्गात्। एवमिहाप्येकान्तरताविद्यमानवत्त्वेन विरोधान्निवर्तेत वक्ष्यमाणात्तु यत्नान्नानिवर्तते॥ आम् भो देवदत्तेति। नामन्त्रित इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत्। पूर्वप्रतीति। पूर्वश

न स्वाश्रयमपि यथा स्यात्॥ आम् भो देवदत्त। आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता यथा स्यात्। पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यप्रसिद्धिः॥ पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्याप्रसिद्धिः स्यात्॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतिशुतुद्रि। गङ्गाशब्दो यं यमुनाशब्दं प्रति अविद्यमानवद्भवति। तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति अनुदात्तत्वं न स्यात्॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। पदपूर्वस्येति वचनात्। पदपूर्वस्य च आमन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम्। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः। आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवतीतीहैव भवति पचसि देवदत्त। देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्र न भवति। अविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इतीहैव भवति। ग्रामो वां स्वम्। जनपदो नौ स्वम्। देवदत्त यज्ञदत्तौ युवयोः स्वमित्यत्र न भवत्यविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। तिङ्ङतिङ इतीहैव भवति देवदत्तः पचतीति। देवदत्त पचसीत्यत्र न भवति। अविद्यमानत्वादामन्त्रितस्य। पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावत्पचति शोभनम्। यावद्देवदत्त पचसी त्यत्रापि सिद्धं भवति। जात्वपूर्वं प्रयोजनम्। जातु पचति। देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। आहो उताहो चानन्तरं विधौ प्रयोजनम्। आहो पचति। उताहो पचति। आहो देवदत्त पचसि। उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ ॥

ब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात् पूर्वाश्रयकार्याप्रसङ्गः॥ सिद्धं त्विति॥ पूर्वयत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाभावः॥ अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः। पूर्वत्वस्य परापेक्षत्वात् परस्य कार्ये स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा कर्तव्ये आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् मेशब्दात्परोऽनन्तरो भवति यमुनेशब्द इति निघातसिद्धिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ नामन्त्रिते॥ इहेति। नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रं पठितं ततः सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचन इति द्वितीयं ततश्च
२३ पर्यायशब्दानामपि सामानाधिकरण्याद् विद्यमानवत्त्वनिषेधान्निघातप्रसङ्गः॥ योगविभाग इति। पर्यायत्वाच्च सामान्य
वचनत्वाभावः। सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्। एवं चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं सर्वेषामेतेषां भवति॥ सामान्यवचनं विभाषित
म्॥ इहेति। बहुवचनग्रहणमपाणिनीयमिति प्रश्नः॥ बहुवचनमिति॥ तेन ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा निघातः। ब्राह्मण

आमएकान्तरविधौ प्रयोजनम्। आँ पचसि देवदत्त। आम् भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि सिद्धं भवति अविद्यमानत्वादामन्त्रि
तस्य॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ इह कस्मान्न भवति अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये
नामानि॥ योगविभागः करिष्यते। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ततो विभाषितं विशेषवचन इति॥
सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने॥ इह कस्मान्न भवति। ब्राह्मण वैयाकरण। बहुवचनमिति वक्ष्यामि॥
सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम्। कथम्। विभाषितं विशेषवचन इत्युच्यते। तेन यत्प्रति विशेषवचनमि
त्येतद्भवति तस्य भविष्यति। किं च प्रत्येतद्भवति सामान्यवचनम्। अपर आह। विशेषवचन इति शक्यमव
क्तुम्। कथम्। सामान्यवचनं विभाषितमित्युच्यते। तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति।
किं च प्रत्येतद्भवति विशेषवचनम्। विभाषितं विशेषवचन इति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक
रणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥ ॥ ॥

वैयाकरणेत्यत्र नित्यम्। सामान्यवचनमिति। विशेषवचन इत्यस्य पूर्वेण संबन्धात् पर्यायस्य विशेषवाचित्वाभावात्पू एम-
र्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अघ्न्ये देवीत्यादौ सर्वेषामामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धये॥ ॥ इत्युपा
ध्याय जैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥ पादश्च प्रथमः॥ २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयमिति। वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्यासिद्धत्वं शास्त्रस्य संनिवेशात् पौर्वापर्यसंभवात् कार्याणां तु प्रयोगसमवायात् पौर्वापर्ययोगाच्छास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्ये शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षण कार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति। एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनो बोधकस्य बोध्यत्वाभावादेतस्य चासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात् सूत्रारम्भ एवानर्थकः स्यात्। यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति एतस्यापि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न स्यादित्यनर्थकमेवैतद्वाक्यं स्यात्। यदीति-यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य चोद्य

पूर्वत्रासिद्धम्॥ येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो वेदितव्यः। यदि सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादो नोऽध्यायः असिद्ध इत्युच्यते यद् इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेप्यसिद्धाः स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलि। ह्रस्वादङ्गात्। संयोगान्तस्य लोप इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थानेयोगा इत्येताः परिभाषाः न प्रकल्पेरन्॥

ते॥ यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतया गृहीतस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्य सूत्रस्य यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येतमर्थं प्रतिपद्यते स तु सप्तमीनिर्देशः क्वस्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति तदेकोयणचीत्येवमादौ प्रदेशवाक्ये सप्तमीश्रवणात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते अस्मिन्पक्षे झलो झलीत्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्यासिद्धत्वात् परिभाषाफलाभावप्रसङ्गः। तथा संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगेति एतत्फलाभावात् तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्यापि फलाप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् स्थानसंबन्धविज्ञानेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः॥ " " "

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै यद्यपीदमिति॥ यथोद्देशपक्षे॥ तत्त्विह सिद्धमिति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने संज्ञापरिभाषाणां ह्यत्यन्त ८ १२
२४ पारार्थ्यान्न स्वातन्त्र्येण कार्यविगमहेतुत्वम्। केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गभावप्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृत
। ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनेन केवलेन न किंचित्क्रियते नापि झलो झलीत्यनेन किं तर्हि संहत्य कार्यं क्रियते ततो
झल्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावः। पूर्वत्रा
सिद्ध इति॥ गुणे दीर्घस्यासिद्धत्वाद्युगपत्प्रसङ्गाभावाद्विप्रतिषेधस्य निमित्ताभावात् परिभाषानुपस्थानाद्गुण एव

नैष दोषः॥ यद्यपीदं नत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यम्। झलो झलि, ह्रस्वादङ्गात्। संयोगान्तस्य लोपः। उपस्थितमिदं भवति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
। तस्मादित्युत्तरस्य। षष्ठी स्थानेयोगेति॥ यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्युच्यते। इयमपि परिभाषा अस्ति
। विप्रतिषेधे परमिति। सापीहोपतिष्ठेत। तत्र को दोषः। विस्फोर्यं मवगोर्यमिति। गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन
॥ अत उत्तरं पठति। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः। किं कार
णम्। अभावादुत्तरस्य। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धे परं पूर्वं
प्रति भवति॥ यद्येवं दोग्धा दोग्धुं घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोति। काष्ठतट् संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्
संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। अपवादो वचनप्रामाण्यात्। अनवकाशा वेतौ विधी तौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः॥
तस्मात्कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति न दोषः॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारो यं द्रष्टव्यः॥

प्रवर्तते॥ यद्येवमिति॥ अभावादुत्तरस्येति न्यायाद्ढत्वे घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वप्रसङ्गः॥ अपवाद इति। योऽपवादः स ए
व भवति वचनसामर्थ्यात् प्रकरणस्य श्रुत्याबाधनात्। पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति। न तु विधिः। तथा हि। वक्ष्यमाणत्रिपादी
लक्षणात्समुदायाद्यत्पूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षालब्धपरव्यपदेशो नपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्योऽ राम
सिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वं संपद्यते। सकलशास्त्र
व्यापित्वनिरासार्थं तु परिभाषात्वं नाश्रितं तेन नैतेस्त स्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येषु षत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ताइनादयो न स्युः॥ २५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतएव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह। स्वरे ऽवधारणाच्चेति। स्वरे लोपस्यासिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम्। केचित्तु पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधाय षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यत इत्याहुः। तत्र नान्तत्वात्पूर्वं ङीप्प्राप्तो निषिध्यते ततो जसो लुकि नलोपे चाकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते। स्त्रियां यदुक्तं तत् षट्स्वस्रादिभ्यो न भवतीति सामान्येन निषेधविधानात्। अत्रान्ये आहुः। स्त्री समानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः। अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेन। अस्यापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नास्ति टाप्प्राप्तिः। सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः। तुग्विधौ चोक्तमिति। वृ

स्वरे ऽवधारणाच्च संज्ञाग्रहणमनर्थकम्। स्वरे ऽवधारणं क्रियते स्वरविधिं प्रतीति। इदं तर्हि दण्डिहस्तौ हस्तदण्डिनौ। तुग्विधौ किमुदाहरणम्। वृत्रहभ्याम्। वृत्रहभिः। नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। तुग्विधौ चोक्तम्। किमुक्तम्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृतीति वक्ष्यामि। इह मा भूत्। ब्रह्महच्छत्रम्। भ्रूणहच्छाया। न ह्येष संनिपातलक्षणः॥ नलोपः॥ न मु ने। इह ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते॥

यमत्रास्ति संनिपातलक्षणत्वं बहिरङ्गलक्षणत्वं च। विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः ह्विन्निमित्तस्तु कृत् संनिपातपरिभाषाया तुक्। तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे। सन्निपातेति। इदं तर्हीति। नियमार्थमिदं कृल्लक्षण एव तुग्माभूत् तच्छलक्षणस्तु यथा स्यादित्यर्थः। इह माभूदिति। तुगभावः। न ह्येष इति। पदत्वमात्रनिबन्धनत्वान्नात्र बहिरङ्गे नलोपः॥ न मु ने॥ ने यत्कार्यमिति। भूतस्य सप्तमीनिर्देशो मुज्यते परसप्तमी च शास्त्रे प्रसिद्धेति निष्पन्ने नाशब्देपरतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्यासिद्धत्वं न्याय्यमिति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· नाभावश्चैवेति। नाभावे कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वाद्दीर्घलक्षणो नाभावो न प्राप्नोतीति तत्श्च सूत्रमेवैतदसंबद्धं नाभावस्यै
२५ वाभावात् तत्कुतस्तस्मिन्परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र सुभावस्यासिद्धत्वमुच्येत। इहेङ्गितेनेति। ननिर्देशादेवार्थप्रतिपत्तिः
किं तर्हि आचार्य एवं स्मरतीत्येतावत्सूत्रनिर्देशादवसीयते। ततश्च यदाचार्यो नेयत्प्राप्नोति तत्र सुभावस्यासिद्धत्वं शास्ति
तस्मान्नाभावेऽपि सुभावस्यासिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते अथवेति। तन्त्रेण योगद्वयमुच्चारितम्। अथवा एकस्याप्यने

नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोति। एवं तर्हि न सुटादशे। न सुटादेश इति वक्तव्यम्। किमिदं टादेश इति टाया आदेशः टा
देशः। यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशे अप्रतिषिद्धं भवति। तत्र को दोषः अमुनेत्यत्र सुभावस्यासिद्ध
त्वात् अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। टादेश इति सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समासः। टाया आ
देशः टादेशः। टायामादेशः टादेश इति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं नेयत्कार्यं
प्राप्नोति तस्मिन्सुभावो नासिद्ध इत्युच्यते। नाभावश्चैवतावन्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इहेङ्गितेन चेष्टितेन नि
मिषितेन महता च सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते॥ तदेतदेवज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्र नाभाव
इति यदयं ने परतः असिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति। अथवा द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः
पितरश्च प्रीणिता भवन्ति। तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते। श्वेतो धावति॥ अलंबुसानां यातेति॥ अथवा
वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे ब
हुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति। न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो वा गावः कुतो धा
न्यम्। तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति॥ एवमिहापि ने असिद्धत्व
प्रतिषेधं ब्रूवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति॥

कशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः। वाक्यान्यपीति। न केवलमर्थस्यानेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्या
पीत्यर्थः। श्वेतो धावतीति। किंजातीयो धावति किंवर्णो धावतीत्येवमेकेनानेकेन वा पृष्टः कौशल्यादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपा राम
दयति। अथवेति। अशब्दार्थस्यापि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनम
ग्न्यानयनेऽन्तर्भवति। एवमिहापि ने परतः प्राप्तं कार्यं प्रति सुभावस्यासिद्धत्वं ब्रूवतार्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम्। २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनधिकारेहीति। यदिस्वतन्त्रोविधिरयंस्यादित्यर्थः। यद्यप्यवयवाएवकार्येषुव्याप्रियन्तेनसमुदायः। तथाप्यवयवद्वारक
स्तस्यापिव्यापारोस्तीतिवक्ष्यमाणस्यसमुदायस्यातिक्रान्तेसमुदायेऽसिद्धत्वंस्यात्। अधिकारेतुसर्वेष्टसंग्रहः। अय
थेष्टमिति। अयथेष्टमपिप्राप्नोतिनतुयथेष्टमेवेत्यर्थः। गोधुङ्मानिति। गोदुहोस्यसन्तीतिमतुप्दादेर्धातोर्घइति घत्वंजश्त्व
स्यासिद्धत्वादेकाचोबशइतिभष्भावः ततोजश्त्वंगकारः परोनुनासिकत्वेप्रत्ययेभाषायांनित्यवचनमितिङकारः। अ
सिद्धवचनमिति। किंशास्त्रस्यासिद्धत्वं मथकार्यस्येतिप्रश्नः। अथवायच्छास्त्रमुच्चारितंतस्यासिद्धत्वमशक्यंकर्तुमितिप्र

किंप्रयोजनम्। परस्यपरस्यपूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थंपरःपरःयोगः पूर्वंपूर्वंयोगंप्रतिअसिद्धोयथास्या
त्। अनधिकारेहिसमुदायस्यसमुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम्। अनधिकारेहिसतिसमुदायस्यसमुदायेअसिद्ध
त्वविज्ञायेत। तत्रकोदोषः। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः। तत्रायथेष्टंप्रसज्येत। गोधुङ्मान्गुडलिण्मानिति। घत्वढत्व
योःकृतयोःझयइतिवत्वंप्रसज्येत। तस्मादधिकारः। तस्मादधिकारोयंद्रष्टव्यः। अथासिद्धवचनंकिमर्थम्।
असिद्धवचनउक्तम्। तत्रतावदुक्तम्। षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभा
वार्थंचेति। एवमिहापिआदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थंतावत्।
राजभिः। तक्षभिः। राजभ्याम्। तक्षभ्याम्। राजसु। तक्षसु। नलोपेकृतेअतइत्यैसभावादयःप्राप्नुवन्ति। असि
द्धत्वान्नभवन्ति। उत्सर्गलक्षणभावार्थंच। अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुष्मिन्निति। अत्रमुभावेकृतेऽ
तइतिस्मायादयोनप्राप्नुवन्तिअसिद्धत्वाद्भवन्ति। सुपर्वाणौ। सुपर्वाणः। णत्वेकृतेनोपधायाइतिदीर्घत्व
नप्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति॥

श्नः। असिद्धवचनउक्तमिति। सिद्धस्यासिद्धवचनादतिदेशआश्रीयतेशास्त्रस्यचासिद्धवद्भावआश्रीयतेनतुकार्यस्य।
अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यंनसिध्येत्। षत्वतुकोरिति। कोस्येत्यादौषत्वंनभवति। अधीत्येत्यादौपूर्वंतुग्भवतिपश्चादेका
देशः। राजभिरिति। नलोपशास्त्रमैसादिषुकर्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यंनप्रदर्शयतिइत्यैसाद्यभावः। अमुष्मादिति।
अदसोविभक्तौत्यदाद्यत्वेकृतेपरत्वान्नित्यत्वाद्वोत्वप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धस्मायाद्यप्रसङ्गः। उत्वशास्त्रस्या
सिद्धत्वात्। अप्रवर्तनात्पूर्वंस्मायादयः पश्चादुत्वम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नलो॥ सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। अथवा अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः सर्वविभक्त्यन्तोवयवोस्यास्तीति। सर्वग्रहणंचानेकोपलक्षणं द्वितीयाद्यसंभवात्। ननुचैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथंसर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते। उच्यते। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्योर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते। अथवासंबन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासः क्रियते। नतुस्थान्यादेशसंबन्ध एवाश्रीयते तेन सुपि यो विधिः ससुपः संबन्धी भवति इति तत्राप्यसिद्धत्वं भवति। सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते। नचात्र सुपः कार्यं विधीयते। तेन षष्ठीस्थाने योगे स्य स्योपस्थानाभावः। उदीचामातः स्थाने इति स्थानग्रहणाल्लिङ्गाद् अनुवादेऽस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः। यदात्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तदापि संबन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं संबन्धः संनिकृष्टोयं विप्रकृष्ट

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। सुब्विधिं प्रति नलोपः असिद्धो भवतीत्युच्यते भवेदिह राजभिरिति नलोपे कृते तद्दृष्टैस्य भावो न स्यात्। इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति नलोपे कृते दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। सुब्विधिरिति सर्व विभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः सुपि विधिः सुब्विधिरिति। अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम्। पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा न प्राप्नोति॥ असिद्धत्वाद्भवति। संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। संज्ञाग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य। नाकृतायां षट्संज्ञायां जश्शसोर्लुक् नचाकृते लुकि पदसंज्ञा नचाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति। तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पञ्चभिः सप्तभिरिति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्येष स्वरो यथा स्यात्॥ ॥

इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति। पञ्चेति। लौकिकात्प्रयोगान्नकारासंभवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते। तन्निमित्तत्वादिति। यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीनः। एवं नलोपः। ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः। षट्त्रीति। अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाभावात् असत्यां षट्संज्ञायां झल्युपोत्तममिति स्वरो न स्यात्। ततश्च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयेत। नचात्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते। षट्त्रीत्यस्य षड्भिरित्यादौ सावकाशत्वात् झल्युपोत्तममित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ। समुदाये ह्यनुवर्तमाने केषुचिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति। तथा चवान्यस्य संयोगादेरित्यत्र घ्वादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कृतम्॥ राम॰ २३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उदात्त॥ यणः स्वर इति। यण्निमित्तत्वाद्यणः संबन्धी स्वरो यण्स्वरः। खलप्ध्यटतीति। खलंमुनानीति क्विप्। उपपदसमासः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। ङौ परतः ओः सुपीति यणादेशः। तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषिद्धे ऽनेन स्वरितत्वं तस्य यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितयणः परो ऽटतिशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातस्याकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणः स्वरस्यासिद्धत्वमुच्यते। केचिदाहुः एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः ततो ऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणो ऽसिद्धत्वात् पूर्वेणेति

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य॥ यणः स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम्। यण्स्वरः यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः किं प्रयोजनम्। स्वरितयणः स्वरितार्थं स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात्। खलप्ध्यटति। खलप्ध्याति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आहायं स्वरितयण इति। न चास्ति स्वरितः सिद्धस्तत्राश्रयासिद्धत्वं भविष्यति॥ आश्रयासिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेत्। उदात्तात्स्वरिते दोषो भवति। दध्याशाम्। मध्वाशाम्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। ततः स्वरितयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। अथवा स्वरितग्रहणं न करिष्यते। केनेदानीं स्वरितयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति। उदात्तयण इत्येव। ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्। अथवा नैवं विज्ञायते स्वरितस्य यणः स्वरितयण इति॥

निर्दिष्टविषयाभावाद् यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीति। तदयुक्तम्। नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषायाः निषेधात्। कोयणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात्। दध्याशामिति। दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति इकारः स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः। उदात्तयण इत्येवेति। तेनोदात्तयण इत्येवं योनिवृत्तः स्वरितः तस्य यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः ततश्चास्यैव स्वरितस्याश्रयासिद्धत्वं भवति॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा०कै० स्वरिते यणीति। उदात्तस्वरितयोरिति सप्तमी उदात्तस्य यो यण् उदात्ते ऽपि भवति तद्विषयत्वात्। स्वरिते यणीत्येषा तु पर ८२१
२७ सप्तमी तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन्परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवती त्ययमर्थो न च दध्याशामित्याकारो लौकिके स्वरित इति न कश्चिद्दोषः। लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्त्तव्ये तस्या सिद्धत्वाभावः॥ स्वरितो। गाङ्गे ऽनूप इति। गङ्गाया इदमिति तस्येदमित्यण्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ततो ङिः सुप्त्वादनु दात्तः तयोरेकादेश उदात्तः। अपो ऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अ नो रप्रधानकनीयसीत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातः एङः पदान्तादतीत्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः

कथं तर्हि स्वरिते यण् स्वरितयण् स्वरितयण इति॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥ स्वरितग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। कथम्। अनुदात्ते परत उदात्त इत्येव सिद्धम्। केनेदानीं स्वरितो भविष्यति। गाङ्गे ऽनुप इति। आन्तर्यतः उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तेन वर्ज्यमानता मा भूदिति। अ शक्रियमाणे ऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति। कन्यानूप इति। ब हिरङ्गलक्षणत्वात्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति। यथैव तर्हि क्रियमाणे यः सिद्धः स्वरित स्तेन वर्ज्यमानता न भवति एवमक्रियमाणे ऽपि न भविष्यति। तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन। असिद्धं बहिरङ्ग लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्येव सिद्धम्।

पक्षे उदात्तः। तेन वर्ज्यमानतेति। आन्तरतम्याद्यत् स्वरितत्वं तत् सिद्धमिति शेषनिघातेन पेशब्दो ऽनुदात्तः प्राप्नोत्युदात्तश्चे ष्यते। अस्य तु स्वरितस्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः। कन्यानूप इति। कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्य न्तः स्वरितः ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यतः स्वरितः तस्य सिद्धत्वात् वर्ज्यमानस्वरे सत्युदात्तस्वरित रामं०
योर्योगपद्यं न प्राप्नोति। ततश्चात्रयः परिहारः स एव गाङ्गे ऽनूप इत्यत्र भविष्यतीति भावः। असिद्धमिति। पदद्वयाश्र २७
यत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरो ऽपि तदीयो बहिरङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu .

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकादेशस्वर इति। एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि। उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितो भिनिर्वृत्तः। तस्य स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेशः क्रियत इत्येकं दर्शनम्। स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम्। एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषायत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते। तत्रायमर्थो भवत्याद्गुणो भवत्युदात्तानुदात्तयो‍ रत्वाद्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम्। चतुर्थदर्शनं तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति। स्वरितगुणः प्राप्तः तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः संपद्यते। तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्व

एकादेशस्वरोन्तरङ्गः। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अयवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। अय्। वृक्ष इदम्। प्लक्ष इदम्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति। तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्तः अयादेशो यथा स्यात्। अवादेशो नास्ति। आय्। कुमार्या इदम्। किशोर्या इदम्॥ । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकादेशे कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वादुदात्तत्वम्। नित्य एकादेशः। कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्य एकादेशः। अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्य एकादेशः। पदस्य उदात्तत्वम्॥

यादिषु। इतरेषु पक्षेष्वसिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते। उदात्तोऽयादेश इति। अन्यथा स्वरितः स्यात्। कुमार्या इदमिति। कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। कुमारी ए इति स्थिते आडागमे कृते यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडेकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादेशः। एकादेश इति। आडेकारयोरनुदात्तयोः प्रागेकादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः। पदस्योदात्तत्वमिति। विभक्तेरुदात्तत्वविधानात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ आद्रुक्रियतामिति। एकादेशस्थानिनासहविभक्त्युदात्तत्वंविचार्यते। ननुचयणादेशेकृतेविभक्तिस्वरेण भाव्यंततश्च प॰ २ १

२८ नदीसंज्ञायाअभावान्नुआण्नप्राप्नोति। विहितविशेषणंनदीग्रहणंनद्यायोविहितोङिः तस्याद्दित्यदोषः। अन्तरङ्गएक

देशइति। वर्णाश्रितैकादेशःपदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन। तस्मान्नार्थःसिद्धत्ववचनेन। गाङ्गेनूपइति। एक

एवंतर्हिइदमिहसंप्रधार्यं माड्क्रियतामुदात्तत्वमिति। किमत्रकर्त्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्यमुदात्त त्वम्। कृतेप्याटिप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति। आडपिनित्यः। कृतेप्युदात्तत्वेप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति। अनित्यआ ट्। अन्यथास्वरस्यकृतेउदात्तत्वेप्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति। उ दात्तत्वमप्यनित्यम्। अन्यस्यकृतेआटिप्राप्नोत्यन्यस्याकृतेप्राप्नोति। शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन् विधिर नित्योभवति। उभयोरनित्ययोःपरत्वादाडागमः। आटिकृतेअन्तरङ्गएकादेशः। आवृ। वृक्षाविदम्। उदा त्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येतद्भवतितस्यसिद्धत्वंवक्तव्यम्। आन्तर्यतउदा त्तआदेशोयथास्यात्। एकादेशस्वरः। गाङ्गेःनूपइति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः तस्यैकादेशउदात्ते नोदात्तइत्येतद्भवतितस्यसिद्धत्वंवक्तव्यंस्वरितोवानुदात्तेपदादाविल्येषस्वरोयथास्यात्। शतृस्वरः। तुदती। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येतद्भवति। तस्यसिद्धत्वंवक्तव्य म्। शतुरनुमोनद्यजादीत्यन्तोदात्तादित्येषस्वरोयथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय तिसिद्धएकादेशस्वरःशतृस्वरेइति। यदयमनुमइतिप्रतिषेधंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। नह्यन्तरेणो दात्तानुदात्तयोरेकादेशंशत्रन्तंसनुम्कंमन्तोदात्तमस्ति। ननुचेदमस्तियान्तीवान्तीति॥ ॥ ॥

रोदात्तत्वस्यासिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशआन्तर्यात्स्वरितएवस्यान्नतुकदाचिदुदात्तः। तुदतीति। तास्यनुदा त्तेदितिशतानुदात्तः। शप्रत्ययउदात्तःशतुरनुमइत्यत्रान्तोदात्तादितिवर्त्तते। नह्यन्तरेणेति। असिद्धत्वेचान्तोदात्तत्वा राम॰

भावादेवतुदन्तीत्यादाउदात्तत्वंनभविष्यतीतिकिमनुमइतिप्रतिषेधेनप्रतिषेधात्तुनुमिसिद्धत्वमनुमीयते। ननुचेति। अत्र

ल्सार्वधातुकानुदात्तत्वस्यनिमित्ताभावाद्द्वयोरुदात्तयोरेकादेशउदात्तइतिभावःशेषनिघातःपदस्येतिमन्यते॥ ॥ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदपीति। प्रत्ययस्वरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वात्। एवमनुमदिति ज्ञापकं स्थितमेव। एकाननुदात्तेति। एकाननुदात्तग्रहणे
नानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवस्वरे ऽभिधीयते तत्र ह्युक्तं सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वादिति। तुदन्तीति। विकरण उदात्तो लसार्वधा
तुकमनुदात्तं तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरे ऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताप्रसङ्गाद्धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात्।
ननु चोदात्तत्वासिद्धत्वे ऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति। सत्यम्। सिद्ध्यति। यदा स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्षः।
यदा तु स्वरितापवाद उदात्त इति पक्षः तदैकादेशस्योदात्तत्वं विधीयते तस्य चासिद्धत्वे स्वरान्तराभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्या

एतदपि निघाते कृते नान्तरेण उ-दात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं समनुमूकं मन्तोदात्तं भवति। इदमिह संप्र
धार्यं निघातः क्रियतामेकादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्निघातः। नित्य एकादेशः। कृते ऽपि निघाते प्राप्नो
त्यकृते ऽपि प्राप्नोति। एकादेशो ऽपि अनित्यः। अन्यथा स्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते निघाते।
स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः। कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्य एकादेशः।
पदस्य निघातः। निघातो ऽप्यन्तरङ्गः। कथम्। उक्तमेतत्पदग्रहणं परिमाणार्थमिति। उभयोरन्तरङ्गयोः पर
त्वान्निघाते एतदपि नान्तरेण उदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति। शतृस्वरः। एकाननुदात्त। तुदन्ति
। लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। ते
न वर्ज्यमानता यथा स्यात्। सर्वानुदात्ता। ब्राह्मणास्तुदन्ति। ब्राह्मणा लिखन्ति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः
। तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तिङ्ङतिङ इति निघातो
यथा स्यात्। किमुच्यते अन्तरङ्ग इति। यो हि बहिरङ्गः असिद्ध एवासौ भवति। प्रपचतीति ॥ ॥

दृ इति सिद्धत्वमुच्यते॥ ब्राह्मणास्तुदन्तीति॥ अत्रापि स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियत इति दर्शने उदात्तस्यासिद्धत्वे ऽपि
स्वरितस्य निघातविधानाद् उदात्तस्याप्रयोगः सिद्ध एवेति स्वरितापवाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्य
ते। अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत। प्रपचतीतीति। बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्त्व
रो बहिरङ्गः तस्यासिद्धत्वात्तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातो न भवति॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सोमसुत्सचतीतीति। तिङ्ङतिङ इतिनिघातः ईकारस्यनभवति। सर्वत्रैवेति। तस्यापेक्षयासामान्यविषयमनुमानमाश्री तो अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य। तत्रैकपदाश्रयैकादेशस्वरः सिद्ध इत्यनुमइतिप्रतिषेधेनज्ञाप्यते। अथवाएकादेशउदात्ते नोदात्त इतिपरिभाषाश्रयितव्येतिज्ञाप्यते। यस्तुबहिरङ्ग एकादेशस्वरः तस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वंभव स्त्येव। हरिवइति। हरयोस्यसन्तीतिमतुप्छन्दसीरइतिवत्वंसुत्रुम् संयोगान्तलोपरुत्वानि। यदातुछन्दसीवनिपावि तिवनिप्प्रत्ययः क्रियतेवनउपसंख्यानमितितस्यचरुत्वंतदानार्थः सिद्धवचनेन। यदिपुनरिति। इट इटीत्यत्रात्स

सोमसुत्सचतीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। सर्वत्रैवानुमप्रतिषेधोज्ञापकः। सिद्धएकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग इति॥ संयोगान्तलोपोरोरुत्वे। संयोगान्तलोपोरोरुत्वेसिद्धोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। हरिवोमेदिनंत्वा। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् हशीत्युत्वंनप्राप्नोति॥ प्लुतिश्च। प्लुतिश्चउत्वेसिद्धावक्तव्या· सुस्रोता३अत्रत्व मसीत्यत्रप्लुतेरसिद्धत्वात् अप्लुतादप्लुतइत्येतन्नवक्तव्यं भवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। क्रियतेन्या सएव॥ सिज्लोपएकादेशेसिद्धोवक्तव्यः॥ अलावीत्। अपावीत्। सिजलोपस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घत्वंनप्राप्नोति। यदिपुनरिडादेः सिज्लोपउच्येत। नैवंशक्यमिहहिमाहिलावीत्माहियावीत्। यद्यत्रइण्नस्यात् अनुदात्तस्यईटः श्रवणंप्रसज्येत। इटिपुनः सत्युक्तमेतत्। अर्थवत्तुचित्करणसामर्थ्यादीटउदात्तत्वमिति। तत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वंसिद्धंभवति। संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे। संयोगादिलोपःसंयोगान्तस्यलोपेसिद्धोवक्तव्यः। काष्ठतट्। संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। नैषदोषः। उक्तमेतत्। अपवादोवचनप्रमाण्यादिति। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषुसिद्धोवक्तव्यः। वृक्णः। वृक्णवान्।

स्येत्यतःसस्येतिवर्ततेइटइतिषष्ठीनतुपञ्चमी। तेनेडादेःसस्यलोपोविधीयमानइटोभवति॥ यद्यत्रेति। यदिलोपेन निवर्त्ततेत्यर्थः। ननुचउदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमीटोभविष्यति। नैतदस्ति। उदात्तनिवृत्तिस्वरेकर्त्तव्येलोपस्यासिद्धत्वात्। संयोगादिलोपइति। ननुचोक्तमपवादोवचनप्रामाण्यादिति। एवंमन्यतेप्रवर्ततांसंयोगादिलोपः। तस्मिं स्तुकृतेतस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपःप्राप्नोति। उक्तमेतदिति। असिद्धस्यैवापवादः संयोगादिलोपः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इट्प्राप्नोतीति। यदा तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते इति पक्षः तदेट् प्राप्नोति। ननु चेति। इडभावाश्रयत्वात् प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेडभाव आश्रित एवेति पृथगिड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्। सिद्ध इति। सुतरां सिद्ध इत्यर्थः। अथवा नासिद्धो वचनेन सिद्धः किं तर्हि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्यर्थः। क्रियते न्यास एवेति। येषां दत्वं नास्ति तदर्थं चर्मवस्ते चर्मवः पिण्डं ग्रसते पिण्ड

निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् झलीति षत्वं प्राप्नोति। स्वर। क्षीबः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् इट्सहितस्य निष्ठा तस्य निपातनलोपरूपत्वात् निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति। प्रत्ययः। क्षीबेन तरति क्षीबिकः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्द्व्यचष्टन्निति ठन्न प्राप्नोति। इड्विधिः। क्षीबः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वाद्धलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोसाविड्विधौ। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ओलस्जी लग्नः। निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यः। निष्ठादेशस्यासिद्धत्वात् नेड्वशि कृतीति इट्प्रतिषेधो यथा स्यात्। ईदित्करणं न वक्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे। वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। दत्वस्यासिद्धत्वात् अत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति। अधातोरिति न वक्तव्यं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी आसते। अमी अत्र। अमू आसाते। अमू अत्र। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वात् एच इति अयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति। किमुच्यते बहिष्पदलक्षण इति। यो ह्यन्यः सोऽसिद्ध एवासौ भवति। अमुया अमुयोरिति। प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमू आसाते। ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रगृह्यसंज्ञायामित्येव स्वरेपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्वरे बहिष्पदलक्षण इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रगृह्यसंज्ञायां चेति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छ्वे च। प्लुतिस्तुग्विधौ छ्वे च सिद्धा वक्तव्या॥

ग इति। अदस इति। स्वरो च। तद्विशेषणं बहिष्पदलक्षण इति। बाह्यपदावयव इत्यर्थः॥ अथवा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्त्तव्ये स्वरे प्रत इत्यर्थः। यो ह्यन्य इति। बाह्यपदावयवेन भवतीत्यर्थः। असिद्ध एवासौ भवतीति। असौ स्वरो सिद्धत्वविषये भवति। तत्रासिद्धत्वं भवतीत्यर्थः। अमुयेति। अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे टाप् एकादेशः उत्वस्यासिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वं मयादेशः ततो मुत्वम्। न चेति। व्याख्यानसूत्रे पुनराघनानादरात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्ना३इच्छत्रमिति।एचोऽप्रगृह्यस्येत्याकारः प्लुतः इदुतौ तु मात्रिकौ तत्र इदुतोरसिद्धत्वादेकाराश्रयो विकल्पेन तुकूप्राप्नो
ति। ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते।प्लुतिशब्देन तत्संहिताविदुतौ लक्ष्येते।अग्निची३ दिति प्लुतस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्येति तुग्भव
तिद्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति च।अट्श्च्योततीति।श्च्युतिरक्षरणे इति धातुः सकारादिः प्रतिज्ञा
यते मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि मधुगिति रूपं यथा स्यात्।शकारादौ मधुडिति स्यात्। उचिच्छिषतीति।उ
च्छी विवासे तुक्सन् इट् अजादेर्द्वितीयस्येति च्छिशब्दस्य द्विर्वचनं शपूर्वाः खय इति शेषः छस्य अभ्यासे चर्त्वे इति च का

अग्ना३इच्छत्रम्।पटा३उच्छत्रम्।प्लुतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग् न प्राप्नोति।किमुच्यते छे चेति।योह्यन्यो।
सिद्ध एवासौ भवति।अग्निचीउत्।सोमसू३त्।। श्चुत्वं धुड्विधौ।श्चुत्वं धुड्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्।अट्श्च्योत
ति।पट्श्च्योततिश्चुत्वस्यासिद्धत्वाड्डः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत।।अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः।। अभ्यास
जश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्।बभणतुः बभणुः।अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वा देत्वं प्राप्नोति। उचि
च्छिषति। अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति।द्विर्वचने परसवर्णत्वम्।द्विर्वचने परसवर्णत्वं
सिद्धं वक्तव्यम्।सय्यँन्ता।सँव्वत्सरः। यल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति।प
दाधिकारश्चेल्लत्वषत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि।पदाधिकारश्चेल्लत्वषत्वढत्वनत्वरुत्व
षत्वणत्वानुनासिकच्छत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि।लत्व· गलोगलः।गरोगरः।लत्व।घत्व।द्रोग्धा।घत्व।ढत्व
।द्रोढा।द्रोढा।ढत्व।नत्व।नुन्नोनुन्नः।नुत्तोनुत्तः।नत्व।रुत्व।अभिनोअभिनः।अभिनत्।अभिनत्।रुत्व। ।।

त्तस्यासिद्धत्वा च्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति। सय्यन्तेति। अनुस्वारस्यायोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहारउपदेशकरणाचो
र्नाद्यर्थाद्द्विर्वचने च सिध्यति रूपमेतदनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम्।पदाधिकारश्चेदिति।यदि लत्वादिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा
लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकक्षत्वाद् द्विर्वचने कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सत्यनिष्टोऽपि प्रयोगः स्यात्। यदा
तु लत्वादिषु पदस्येति नापेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादन्तरङ्गे षु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचने सतीष्टं सि राम·
ध्यतीति नार्थः सिद्धवचनेन ।गल इति। अचि विभाषेति लत्वम्। द्रोग्धेति। वा द्रुहमुहेति वा घत्वं पक्षे होढ इति ढत्वम्।नु
न्न इति। नुदविदेति वा निष्ठानत्वम्।अभिन इति। भिदेर्लङि सिपि श्नमि अटि हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपे सिपि धातोस्वर्दिश्चेति वा रुत्वम् ३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मातुःष्वसेति। मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम्। माषवापाणीति। प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम्। वाङ्नयनमिति। यरोऽनुनासिक इति वा गकारस्य ङकारः। वाकूछ्यनमिति। शश्छोटीति शकारस्य वा छत्वम्। लत्वादीनि निवर्त्तेरन्निति। द्विर्वचनात्प्राग्न प्रवर्त्तेरन्। कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोपि तद्विकल्पः स्यात्। ततश्च गलोगरो गरोगल इत्याद्यपि प्रसज्येत॥ नलोपः प्राति। अन्तग्रहणमिति। नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्त्तते। तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्य

षत्व।मातुःष्वसा मातुःष्वसा। मातुःस्वसा मातुःस्वसा। पितुःष्वसा पितुःष्वसा। पितुःस्वसा पितुःस्वसा। षत्व।णत्व। माषवापाणि माषवापाणि॥ माषवापानि माषवापानि। णत्व। अनुनासिक। वाङ्नयनं वाङ्नयनम्। वाग्नयनं वाग्नयनम्। अनुनासिक। छत्व। वाकूशयनं वाकूशयनम्। वाकूच्छयनं वाकूच्छयनम्। उभयथाचार्यं दोषः। यद्यपि स्थाने द्विर्वचनम्। अथापि द्विःप्रयोगः। कथम्। यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुग्धत्वात्प्रकृति प्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः। तेनैष दोषः सिद्धः। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धत्वाल्लत्वादीनि निवर्त्तेरन्॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। नलोपे अन्तग्रहणं किमर्थम्। नलोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। नलोपे अन्तग्रहणं क्रियते। किं कारणम्। पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्। पदाधिकारो विशेषणम्। कथम्। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी। का तर्हि विशेषणषष्ठी॥ अन्हो नलोपप्रतिषेधः। अन्हो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अहोभ्याम्। अहोभिरिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। रुरत्र बाधको भविष्यति। असिद्धो रुः तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति। अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते। सावकाशो रुः। कोवकाशः। अनन्त्य अकारः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानन्त्यस्य रुर्भवतीति॥

तीति प्रश्नः। नलोप इति। असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य

लोपः स्यात्। ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात्। अन्ह इति। अहन् रोऽसुपीति रुत्वरत्वयोः संबुद्धौ सावकाशत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते। अनन्त्य इति। अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः। कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव अहःशब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 यदयमहन्ग्रहणमिति। नकारापरित्यागेननिर्द्देशस्यैतत्प्रयोजनंनकारान्तस्यस्थानित्वंयथास्यात्। अन्यथाहइतिब्रूयात्। संबुद्ध्यर्थमिति। संबुद्धौनलोपस्यप्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्द्देशः स्यादितिनलोपाभावोनज्ञाप्येत। यत्तर्हिरुत्वमिति। हेअहरितिअत्ररोऽसुपीतिरादेशःक्रियते। अहन्नित्यनेनतुरुत्वंविधीयते। तत्राकृतनलोपनिर्द्देशोनलोपाभावस्यज्ञापकएवेतिभावः। हेदीर्घाहोऽत्रेति॰ दीर्घाण्यहानियस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः। प्रत्ययलक्षणेनसुप्परत्वादुत्वम्। यत्तर्हीति। वार्तिककारवचनंज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। नह्यस्तीति। अतःपरस्यरोरुत्वमुच्यतेअकारस्यतुरोरेफे

यदयमहन्ग्रहणंकरोति। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थवचनम्। अहन्ग्रहणादितिचेत्संबुद्ध्यर्थमेतत्। हेअहरिति। यत्तर्हिरुत्वंशास्ति। एतदपिसंबुद्ध्यर्थमेवस्यात्। हेदीर्घाहोऽत्र॥ यत्तर्हिरूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानंकरोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नानन्त्यस्यरुर्भवति। कथंकृत्वाज्ञापकम्॥ नह्यस्तिविशेषोरूपरात्रिरथन्तरेषुअनन्त्यस्यरोवारेवा॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ नङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे। नङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलइति। राजन्वृन्दारकराजवृन्दारकेति। वानपुंसकानामितिवक्तव्यम्। हेचर्मन्॥ हेचर्म। तत्तर्हिअनुत्तरपदइतिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। ङिसंबुद्ध्योरित्युच्यतेनचात्रङिसंबुद्धीपश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। नक्वचिद्ङिर्लोपेनलुप्यते। सर्वत्रलुमतैव। सयथैवेहभवति। आर्द्रेचर्मन्लोहितेचर्मन्निति। एवमिहापिस्यात्। चर्मणितिलाअस्यचर्मतिलः चर्मतिलइति। तस्मादुपसंख्यानंकर्त्तव्यम्। एवंतर्हिङ्यर्थेनतावन्नार्थः।

वाविशेषाभावाद्रादेशमेवविदध्यादितिरुत्वविधानान्नलोपाभावोऽनुमीयतइतिनकारस्यैवरुत्वरत्वाभ्यांतत्रभाव्यमितिसिद्धमिष्टम्॥ नङि॰॥ चर्मतिलइति। नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञायाअभावात्सुबन्तत्वात्पदत्वान्नलोपः। राजन्वृन्दारकेति। अवयवार्थसंबोधनेनसमुदायार्थसंबोधनंप्रतीयतइतिसंबुद्ध्यन्तयोरेवसमासः। यथैवेहेति। वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणाश्रयात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्। संबुद्ध्यन्तानामिति। पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षण सामर्थ्यायोगात्। यद्यपिहे राजन्नित्यादौ लोपशब्देन संबुद्धेर्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वात् नलोपनिषेधः प्रवर्त्तते समासे तु लुमता लोपान्न लुमता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परिहारोस्ति तथापिन्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम्। वानपुंसकानामिति - प्रत्ययलक्षणे सति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं प्र

भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम्। ङौ प्रतिषेधो नर्थकः। किंकारणम्। भत्वात्। भसंज्ञात्र भवति। यदि तर्हि भसंज्ञात्र भवति रथन्तरे सामन्नित्यत्र अल्लोपोन इत्यल्लोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तं सुभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। ससुष्टुभा स ऋक्कता गणेन। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वादल्लोपो न इति लोपो न भत्वान्नलोपो न भविष्यति। तस्मान्नार्थो ङिग्रहणेन। संबुद्ध्यर्थेनापि नार्थः। कथम्। संबुद्ध्यन्तानां न समासः राजवृन्दारकेति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित् समासेन गम्यते। अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेन। वा पुंसकानामित्येतदुक्तव्यमेव। मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः॥ रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः। अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः। निष्ठामतुपोरादेशस्तु अनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम्। भिन्नवन्तौ। भिन्नवन्तः। वृक्षवन्तौ। वृक्षवन्तः। नवा वक्तव्यम्। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। भिन्नवान्। वृक्षवान्। नार्मते प्रतिषेधः। नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः। नृमनोपत्यं नार्मत इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। निष्ठामतुपोस्तावदुक्तम्। नवा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। नार्मते प्युक्तम्। नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥ संज्ञायामासंदीवदष्ठीवत्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥

त्ययलक्षणप्रतिषेधे त्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम्॥ मादु॥ अनन्त्ययोरपीति। मतुन्निष्ठाभ्यां पदस्य विशेषणात्तदंतस्यैव पदस्य संप्रत्ययः स्यादिति वचनम्। नवेति॥ पदेन मतुन्निष्ठे विशेष्येते न तु ताभ्यां पदमिति तदन्तविध्यभावः॥ संज्ञायाम्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किमयमिति। तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभात्संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थं नानायोगत्वे संज्ञायामिति वत्वे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थमासन्दीवदादीनां निपातनम्। यत्त्वयमिति। ननु चासंदीवदाद्यर्थमीवत्याद्इति स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैतदस्ति। स्त्रियामेषां प्रयोगाभावादीवतीशब्दान्तत्वाभावात्। यवादिष्विति। आदिशब्दः प्रकारार्थः तत्राश्रीयतइत्यर्थः॥ छन्दसीरः॥

किमयमेकयोगः। आहोस्विन्नानायोगौ। किं चातः। यद्येको योगः॥ अहीवती कपीवती। अत्र न प्राप्नोति। अथ नानायोगौ। इक्षुमती। द्रुमती। अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदेकयोगः। कथमहीवती कपीवती। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येवंजातीयकानां वत्वमिति यदयमन्तोवत्याद्वत्याईत्याह। अथ वा पुनरस्तु नानायोगौ। ननु चोक्तमिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोति। यवादिषु पाठः करिष्यते॥ छन्दसीरः॥ छन्दसि इरइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति। तत्र ते विश्वकर्मणस्ते सप्तर्षिमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते छन्दसि इरइति। कथं तर्हि छन्दसी ईरइति। एवमपि त्विषीमान्नूयतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। विहितविशेषणमीकारग्रहणम्। ईकारान्तात्यो विहितइति। एवमपि सूर्यं ते देवा पृथिवीमन्तमित्यत्रापि प्राप्नोति। इह च न स्यात्। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्तीति। एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्यम्। त्रिहर्यधिपत्यग्निरेभ्यः। त्रि। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्याभवन्ति। त्रि। हरि। हरिवो मेदिनं त्वा। हरि। अधिपति। अधिपतिवती जुहोति। अधिपति। अग्नि। चतुरग्निवानिव। अग्नि। रे। आरेवानेतु नो विशः इति। यदि तर्हि परिगणनं क्रियते। सरस्वतीवान्। अपूपवान्। दधिवान्चरुरित्यत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम्॥ अनोनुट्॥ यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत अनोनुगति। अनोनुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः। अनोनुकि सति विनामो विधेयः॥

त्विषीमानिति। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः। विहितविशेषणमिति। लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात्। एवं तर्हीति। बहुलग्रहणाद्रेशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति। अथ वा रयिशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति कृतसंप्रसारणस्य रूपमारेवानिति॥ अनोनुट्॥ यदीति। यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्षण्वानिति।अक्षिशब्दस्यमतुपिच्छन्दस्यपिदृश्यतइत्यनङादेशः।नुकोसिद्धत्वात्पूर्वंनलोपेभूतपूर्वगत्यानुट्।सुपथिन्तरइति।नाह्नस्यतिनुकिसतिपदान्तत्वान्नकारस्यरुत्वप्रसङ्गः।परादाविति।नुटोमतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेनग्रहणाद्रुत्वप्रसङ्गः।भत्वादिति।अयस्मयादित्वात्॥अल्लोपइति।एतच्चाल्लोपेनुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते।नुकोऽसिद्धत्वाद्धिनन्तत्वाभावेनलोपस्त्वल्लोपेसिद्धोनलोपःसुप्स्वरेतिनियमात्।नापिनलोपापवादत्वान्नुकोनाऽन्नन्तत्वमि

अक्षण्वान्।पदान्तस्येतिनिषेधःप्राप्नोति।रुत्वप्रतिषेधश्च।सुपथिन्तरः।नश्छव्यप्रशानितिरुःप्राप्नोति।अस्तुतर्हिपरादिः।परादौवत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्च।यदिपरादिर्वत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।अक्षण्वानिति।मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यइतिवत्वंप्राप्नोति।अवग्रहश्चअनिष्टेदेशेप्राप्नोति।अक्षण्वान्।अस्तुतर्हिपूर्वान्तः।ननुचोक्तम्।अनोनुकिविनामरुविधिप्रतिषेधइति।भत्वात्सिद्धम्।भसंज्ञावक्तव्या।यदितर्हिभसंज्ञाअल्लोपोनइत्यल्लोपःप्राप्नोति॥अनस्तुप्रकृतिभावेमतुप्ग्रहणं छन्दसि।अनस्तुप्रकृतिभावेमतुप्ग्रहणंछन्दसिवक्तव्यम्-इहतर्हिसुपथिन्तरः।नान्तस्यटिस्तद्धितेलुप्यतइतिलोपःप्राप्नोति॥घग्रहणंच।घग्रहणंचकर्त्तव्यम्।तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्।नुग्वक्तव्यः।भसंज्ञाचवक्तव्या।अनस्तुप्रकृतिभावेमतुब्ग्रहणंछन्दसिकर्त्तव्यम्।घग्रहणंचकर्त्तव्यमिति।नकर्त्तव्यम्।यत्तावदुच्यतेनुग्वक्तव्यइति।नुकएषपरिहारः।भत्वात्सिद्धमिति।यदप्युच्यतेभसंज्ञावक्तव्येति।क्रियतेन्यासएव।अयस्मयादीनिच्छन्दसीति।यदप्युच्यते।अनस्तुप्रकृतिभावेमतुब्ग्रहणंछन्दसि।घग्रहणंचकर्त्तव्यमिति।नकर्त्तव्यम्।उभयसंज्ञान्यपिहिच्छन्दांसिदृश्यन्ते।तद्यथा।सस्रुष्टुभासऋक्वतागणेन।पदत्वात्कुत्वम्।भत्वाज्जश्त्वंनभवति।एवमिहापिपदत्वादल्लोपटिलोपौन।भत्वाद्धिनामरुविधिप्रतिषेधोभविष्यतः।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्याससमेवास्तु।ननुचोक्तम्।परादौवत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चेति।यत्तावदुच्यतेवत्वप्रतिषेधइति।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्येवंनभविष्यति।यत्तर्हिनिर्दिश्यतेतस्यनप्राप्नोति।किंकारणम्।नुटाव्यवहितत्वात्॥

तिशक्यतेवक्तुम्।अक्षण्वानितिपूर्वस्यनकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वेकृतेपरस्यष्टुत्वेनसिद्धत्वाद्विनामविधानस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात्।घग्रहणंचेति।घेनान्तस्यटिलोपप्रसङ्गेप्रकृतिभावोविधेयः।नुकएषइति।आश्रित्येनुकंभत्वात्सिद्धमितिपरिहाराभिधानान्नुग्वक्तव्यइतिचोद्यमयुक्तमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असिद्धोनुडिति। अतोऽपिनुटोवत्त्वाभावः। नलक्षणेनेति। पौरुषेयत्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः॥ नाद्घस्य॥ ईद्रथिन इति। नुडपवाद ईकारो विधीयते स च न लोपे कृते ऽङ्कारस्य विधेयः। यदि तु नलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूपं न सिध्येत्। भूरिदावत्तर इति। भूरि ददातीति क्विनिप्॥ कृपो॥ कृपण इति। रुञ्जेः क्युन्निति बाहुलकात् क्युन्। कृपाण इति। युधिबुधिदृशः किच्चेति बाहुलकादानच्। कृपीटमिति। कृकपिभ्यां कीटन्निति कीटन्। कृपेस्ते तत्तु कृपेः सम्प्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति॥ ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाभावः। अथ क्लृप्सामर्थ्य इत्येव कस्मान्न पठ्यते लत्वं हि न विधेयं भवति। नैतदस्ति। अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत्। ऋकारलृकारयोः

असिद्धो नुट् तस्यासिद्धत्वाद्भविष्यति ऽवग्रहेऽपि न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यम्॥ नाद्घस्य॥ ईद्रथिनः॥ रथिन ईद्वक्तव्यः। रथीतरः भूरिदाव्नस्तुट्। भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्यः। भूरिदावत्तरो जनः॥ कृपो रो लः॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः। कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृपणः। कृपाणः। कृपा। कृपीटम्। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां बा लो रमापद्यते। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां बा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम्। बाल। अश्ववालः। अश्ववारः। बाल। मूल। मूरदेव। मूलदेव। मूल। लघु। वरुणस्य लघुस्यदः। वरुणस्य रघुस्यदः। लघु। अलम्। अलं भक्ताय। अरं भक्ताय। अलम्। अङ्गुलि। सुबाहुः स्वङ्गुलिः। सुबाहुः स्वङ्गुरिः। संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम्। संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम्। कपिलकाः। कपिरकाः। तिल्पिलिकम्। तिर्पिरिकम्। कल्मषम्। कर्मषम्। लोमानि। रोमाणि। पांसुलम्। पांसुरम्। कल्म। कर्म। शुक्लः। शुक्रः॥

सवर्णविधिरिति लृकारस्य ऋकारे कृते चीकृपदिति स्यात्। यदा तु लत्वं क्रियते तदा पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभावः। तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोपि लत्वसिद्धिः। बालेति। बल संवरणे बल्यत इति बालः। मूल प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधलक्षणः कः। लंघिबंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये लघुशब्दः। अङ्गेर्ऋतन्यञ्जीत्युलिप्रत्यये ऽङ्गुलिशब्दः। अमेर्गुरिश्च लो वेति नापेक्षितम्। कपिलकादिषु वा रस्य लः। रोमाणीति। रुशब्द इत्यस्मान्मनिनि रोमन्। नामन्निति निपातनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यासः। पांसु रस्मिन्नस्ति नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः। कर्मेति। कृञो मनिन्। शुक्लः शुक्र इति। ऋज्रेन्द्राग्रेति निपातनात् शुक्रः पाठः॥ राम॰ ३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपसर्ग॥ किमिदमिति। रइतिवर्तते। तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायतिर्विशेषणमुतश्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्नः। पल्ययत इति। यकारेण व्यवधानाल्लत्वाप्राप्तिः। वचनादिति। सर्वत्र व्यवधानसद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायात्। नच निर्दुरावकाश इति वक्तुं शक्यमेवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात्। प्लायत इति। एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वाद्यतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाभावं मन्यते। अस्त्विति। प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति इण एव तेनयोग इत्याहुः। दोषा इति। ततोऽस्ति

उपसर्गस्यायतौ॥ किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम्। अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवतीति। आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्। अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवतीति। कश्चात्र विशेषः। रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानम्। रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पल्ययत इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। प्लायते। पलायते। अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम्। उपसर्गस्येति चेदेकादेशे प्रसिद्धिः॥ उपसर्गस्येति चेदे   कादेशे अप्रसिद्धिर्भवति। प्लायते। पलायते। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयताविति लत्वं न प्राप्नोति॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः॥ उभयत आश्रयेनान्तादिवत्। एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति। अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम्। ननु चोक्तं रेफस्यायताविति चेत्सरेरुपसंख्यानमिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनं प्लायते पलायत इति। अत्राप्ययकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ अचि विभाषा॥ णावुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यान्निगार्यते निगाल्यते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन॥

स्थानिवद्भावदित्युभयथाप्यदोषः॥ अचि॥ णाविति॥ पदस्य लत्वविधानाल्लत्वस्यातरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वास्मिं लोपे कृते लत्वाप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णाश्रय इति। विशेष्यस्य प्रत्ययस्यासंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः॥ परेश्च॥ सङीति। सनः सकारादारभ्या महिङोङकारेण प्रत्याहारः। गिराविति। गिरतेः क्विबन्तादौजसौ। वक्ष्यत्येतदिति। इदं विरुद्धमेव स्यत्येतच्चकाधीत्येव भवितव्यमिति। तस्मादिदं वक्तव्यमेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे रुत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद्रुत्वमेवासिद्धत्वाभावात्प्रवर्तते। अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावाद्गो लोपाभावः

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद् भविष्यति। प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। अत उत्तरं पठति। गिरतेर्लत्वेणानुक्तम्। किमुक्तम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ परेश्च घाङ्कयोः॥ योगे च। योगे चेति वक्तव्यमिहापि यथा स्यात्। परियोगः। सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि॥ सङीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनम्। गिरौ। गिरः। पयोधावति। द्विष्टराम्। दृषत्स्थानम्। काष्ठशकुस्थाता। कुञ्चा। धुर्यइति। गिरौ गिर इत्यत्र अचि विभाषेति लत्वं प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति। पयोधावतीत्यत्र धि चेति सलोपः प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। धि सकारे सिचो लोप इति। द्विष्टरामित्यत्र स्कोः संयोगाद्योरिति सुचो लोपः प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येतदनुवर्तिष्यते। दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलीति सलोपः प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि सिच इत्येवानुवर्तिष्यते। काष्ठशकुस्थातेत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्॥

द्विष्टरामिति। द्वौ वारौ द्विः सुच् प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम् प्रत्ययः। दृषत्स्थानमिति। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य झलो झलीति सलोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः। अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात्॥ राम· ३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

काष्ठशगेवेति। दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात्। पक्तस्यातेस्तत्र तु पचेः कुत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गः। कुतो यः काष्ठशकीत्यनेन न सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति। पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम्। एवञ्च पयोधावतीत्यत्र सलोपाभावः॥ संयोगान्तस्य लोपः॥ वाक्यर्थमिति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेष्विति वचनात्स्थानिवद्भावादपि लो

काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत्। क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुः झलीति कुत्वं प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चामिति। धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सङीति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न भकुर्छुरामिति प्रतिषेधो भविष्यति॥ संयोगान्तस्य लोपः॥ संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः। संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति। संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। किमर्थम्। वाक्यर्थम्। वास्वर्थम्। न वा झलो लोपात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। झलो लोपात्। झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा। अथवा बहिरङ्गो यणादेशः। अन्तरङ्गो लोपः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। संयोगान्तलोपे सग्रहणम्। संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम्। संयोगान्तलोपः सस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्रेयान्। भूयान्। ज्यायान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। परत्वाद्रुः प्राप्नोति। असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्। रुविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशो यं रुर्लोपं बाधेत। सावकाशो रुः। कोऽवकाशः। पयः शिरः। ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति। स यथैव रुर्जश्त्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत। न बाधते। किं कारणम्।

पः परिहर्तुं शक्यः न वेति। झलो झलीत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन झल्ग्रहणमिहानुवर्तते। तत्षष्ठ्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाभावः। स्कोः संयोगाद्योरित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव संबध्यते तेन झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यणः पूर्वयोर्लोपाभावः। अन्तरङ्ग इति। एकपदाश्रयत्वात्। स यथैवेति। यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वकार्यं बाध्यमिति भावः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येननाप्राप्त इति। यदा लक्षणं बाध्यत इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तः तदेव बाध्यते न हि तद् बाधित्वा रुर्विषयं लभते। यस्य तु क्वचित् प्राप्तिस्तद्बाधेनापि विषयलाभान्न तद्बाध्यते॥ अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। अरादिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्। यथा। मातुः पितुरिति। श्रेयानित्यादौ रुत्वबाधनार्थम्। नन्वानन्तर्यात् प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत् स्यात् नूनं तु रुत्वस्येत्याशङ्क्याह। अथवेति। अथवा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते। लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा योगविभागात् सिद्धम्। अथ वा योगविभागः करिष्यते। एवं वक्ष्यामि संयोगान्तस्य लोपः रात्। संयोगान्तस्य लोपो भवति रात्। ततः। सस्य। सस्य च लोपो भवति। संयोगान्तस्य। किमर्थमिदम्। प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च। अथवा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते। संयोगान्तस्य लोपः सस्य। सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति। ततः। रात्। रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति। अथवा रात्सस्येत्यत्र संयोगान्तस्य लोप इत्येतदनुवर्तिष्यते॥ धि च॥ धि सकारे सिचो लोपः॥ धि सकारे सिचो लोपो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्। चकाद्धीति प्रयोजनम्। इह मा भूत् सलोपः। चकाद्धि पलितं शिर इति। आशाध्वं तु कथं न स्यात्। यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते आशाध्वं तु कथम्। आशाध्वमित्यत्र लोपो न प्राप्नोति। जश्त्वं सस्य भविष्यति। जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति। सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्। सर्वत्रैवं जश्त्वेन सिद्धं स्यात्। इहापि आयन्ध्वमारन्ध्वमिति जश्त्वेनैव सिद्धम्। श्रुतिश्चापि न भिद्यते। श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति। लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणम्। तत्रायमप्यर्थः। इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। इहापि अच्योढ्वमप्लोढ्वमिति षत्वे सिचो धस्य ष्टुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम्। सेटि दुष्यति। सेटि दोषो भवति। इदमेव रूपं स्यात्। अलवि-ढ्वम्। इदं न स्यात्। अलविध्वमिति। तस्मात् सिचो ग्रहणं कर्तव्यम्। यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियेत॥ घसिभस्योर्न सिध्येत्तु। घसिभस्योर्न सिध्यति।

संबन्धः। रात्सस्यैव लोपो भवतीत्येकं वाक्यम्। संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयम्॥ धि च॥ धि सकार इति। स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमी निर्देशः। चकाद्धीति। हे शिरः पलितं सच्चकाद्धि शोभस्वेत्यर्थः। जश्त्वमिति। झलां जश् झशीत्यनेन। श्रुतिश्चापीति। एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते। लुङश्चापीति। श्लोकवार्त्तिककारस्यायुक्तमिदं वचनम्। अहृढ्वं म भृ-ढ्वमित्यादौ ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपे सति मूर्द्धन्यस्याविधाने रूपं न सिध्येत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सग्धिरिति। अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः तत्र झलो झलीति सलोपो न प्राप्नोतिइ
ष्यते च। बब्धामिति। भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः। सघेरिति। सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोपिनास्ति
क्तिन्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सघिर्वर्तत इत्यर्थ
भेदोपिनास्ति। बन्धेरिति। बध बन्धन इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि ता मिव्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन ध

सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। बब्धां ते हरी धाना इत्यत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो
ग्रहणं न कर्तव्यम्। कथं च काद्धि पलितं शिर इति। एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ कथं सग्धिश्च मे सपीति
श्च मे बब्धां ते हरी धाना इति। नैष दोषः। इह तावत् सग्धिरिति नैतद्घसे रूपं किं तर्हि सघेरेतद्रूपम्। बब्धां ते हरी
धाना इति। नैतद्भसे रूपं किं तर्हि बन्धेरेतद्रूपम्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे। अथवा छान्दसो वर्णलोपो
भविष्यति। यथेष्कर्तारमध्वरे। निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते। यथा तुभ्येदमग्ने। तुभ्यमिदमग्ने इति प्राप्ते॥ आम्बानां च
रुः। नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते आ व्याधिनीरुगणाः। आ व्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते। शिवा उद्रस्य भेषजी। शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते।
तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते। क
थम्। रात्सस्येत्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोस्ति अन्यदतः सिचः। ननु चायमस्ति मातुः पितुरिति। तस्मा
त्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मान्न भवति चकाद्धि पलितं शिर इति। इष्टमेवैतत्संगृहीतं च काधीत्ये
व भवितव्यम्। धि सकारे सिचो लोप श्चकाद्धीति प्रयोजनम्। आशाध्वं तु कथं ते स्यादुजश्त्वं सस्य भविष्यति
। सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते। लुङश्चापि न मूर्द्धन्यग्रहणं सेटि दुष्यति। घसिभस्योर्न सिद्ध्येत्तु त
स्मात्सिज्ग्रहणं न तत्। छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे। रादेर्धातोर्घः॥

कारस्य बकारे बब्धामिति भवति। क्वचिद्बधेरिति पाठः। स त्वयुक्तः बधेः सन्विषयत्वादित्याहुः। छान्दस इति। घसिभस्योः स
कारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः। इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी। यदेतदिति। तदे
व चोत्तरत्रानुवर्तत इति भावः। मातुरिति। उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशादुः स्थानिकत्वाद्रपरत्वे स
ति सकारस्य लोपः॥ रादेः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

३६ घत्वस्यासिद्धत्वादिति। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यप्रतियोगसुपस्थानादेतत्सूत्रारम्भाच्च ढत्वघत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गः। उक्तमिति। नह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्तः द्रुहेश्चविकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। अदादेरिति॥ असमर्थसमासो दादेर्नभवतीति

इहदोग्धादोग्धुमितिघत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वंप्राप्नोति। नैषदोषः। उक्तमेतत्। अपवादोवचनप्रामाण्यादिति। अथवाएवंवक्ष्यामिह्रोढोः दादेः। हःढोभवति। अदादेः। ततोधातोर्घः। दादेरितिवर्तते नेतिनिवृत्तम्। एवमपिघोदादेरित्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यति। अधोक्। क्तर्हिस्यात्। मास्मधोक्। नैषदोषः। धातोरितिनैषादादिसमानाधिकरणषष्ठीदादेर्धातोरिति। कातर्हि। अवयवयोगैषाषष्ठीधातोर्योदादिरवयवइति॥ साचावश्यमवयवयोगाषष्ठीविज्ञेया। उत्तरार्था। किंप्रयोजनम्। एकाचोबशोभष्झषन्तस्यस्ध्वोरितिइहापियथास्यात्। गर्दभयतेरप्रत्ययः। गर्धबिति। यद्यवयवयोगाषष्ठीदोग्धादोग्धुमित्यत्रनप्राप्नोति। एषोऽपिव्यपदेशिवद्भावेनधातोरवयवोभवति। हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्य। हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्यभत्वंवक्तव्यम्॥ गर्दभेनसंभरविमरुद्स्यगृभ्णाति। सामिधेन्योजभ्रिरे। उद्ग्राभञ्चनिग्राभञ्चब्रह्मदेवाअवीवृधन्। दधस्तथोश्च॥ किमर्थश्चकारः। स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते। नैतदस्तिप्रयोजनंसिद्धंस्ध्वोःपूर्वेणैव। नसिध्यति। किंकारणम्। अबशादित्वात्। ननुचजश्त्वेकृतेबशादिः। असिद्धंजश्त्वंतस्यासिद्धत्वान्नबशादिः। एवंतर्हिसिद्धकाण्डेपठितंअभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोरिति। एत्वतुकोर्ग्रहणंनकरिष्यते। अभ्यासजश्त्वचर्त्वंसिद्धमित्येव। एवमप्यझषन्तत्वान्नप्राप्नोति। लोपेकृतेझषन्तः। स्थानिवद्भावान्नझषन्तः। अतउत्तरंपठतिदधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यंस्थानिवत्प्रतिषेधात्॥ दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम्। किंकारणम्। स्थानिवत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्रस्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। सचावश्यंप्रतिषेधआश्रयितव्यः। इतरथाह्यल्लोपेप्रतिषेधः। योहिमन्यतेअनुकर्षणसामर्थ्यात्तेत्रभवति। अल्लोपेतेनप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्। दधाति। तथोश्चापिग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथम्। ॥ ॥

राम·

।धातोर्घइत्यत्रदादिग्रहणमनुवर्त्ततेनतुनञ्। एषोपीति। प्रयोगभेदाद्भिन्नस्यधातोरयमवयवइतिबुद्ध्यापरिकल्पनात्। दधस्त॥ एत्वतुकोर्ग्रहणमिति। फलिभजिग्रहणंसामान्येनसिद्धत्वस्यज्ञापकमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

झलिझषन्तस्येति। झषन्तग्रहणानुवृत्तौ सत्यां झषन्तत्वान्यथानुपपत्त्याकृतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवत्त्वकृतत्तुव्य वधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः॥ झष॥ तत्रजश्त्वइति। पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावे जश्त्वस्यासिद्धत्वाद्झषन्तत्वं धत्वे तु परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमिति भावः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्याय स्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥रदा॥ विचारसद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः॥ अत्र प्राप्नोतीति। निष्ठेत्यसमस्तं लुप्त

झलिझषन्तस्यत्युच्यते॥ तयोश्चायं झलिझषन्तो भवति नान्यत्र। अथाप्येतन्नास्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि वदिति। एवमपि नार्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण नापि तयोर्ग्रहणेन। आनन्तर्यमिहाश्रीयते झलिझषन्त॰ स्येति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं क्वचिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृत म्। लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः। झषस्तथोर्धोऽधः॥ अधइति किमर्थम्। धत्तः। धत्थ॥ अधइति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति धत्तः धत्थइति। जश्त्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति दधस्तथोश्चेति। ततो वक्ष्यामि झलां जशः झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः ततः। अन्ते। अन्ते च झलां जशो भवन्तीति। तत्र॰ जश्त्वे कृते अझषन्तत्वान्न भविष्यति॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्ट मस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम्॥ ॥रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ रदाभ्यामिति किमर्थम्। चरि तं मुदितम्। ननु च रदाभ्यामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति॥ अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा॥ न रेफदकारा भ्यां निष्ठा विशेष्यते। किं तर्हि तकारो विशेष्यते॥ रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठा॰ या इति। अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्॥

ष्ठीकं पदं तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्वमिति सूत्रार्थाश्रयणात्। नरे फेति। निष्ठात इति समासनिर्देशः। त त्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनासंबन्धः। प्रधानस्य तु तकारस्य संबन्धः। अथेति। भिन्नवद्भ्यामित्यादौ निष्ठादकार स्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निष्ठादेशइति। असतिपूर्वग्रहणे पाठक्रमेनिष्ठाप्रत्यासन्नेतितद्दकारस्यैवनत्वेनभाव्यंनान्यस्येतिबहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम्। किञ्च। पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्यदस्यनत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वंनास्तिकेवलस्यचवर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषुलक्षणोक्तपरिभाषायाअव्यापारः। पञ्चमीनिर्दिष्टादिति। यद्यपिप्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यतेतथापिरदाभ्यांपरस्यदस्यनत्वेनभाव्यमितिसामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैवनत्वप्रसङ्गः। क्षैतिरिति। वृद्धिरेवात्रनत्वस्यनिमित्तंक्षियोदीर्घादितिवचनात्। का

निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंपरस्यादेशप्रतिषेधार्थम्। निष्ठादेशेपूर्वग्रहणंक्रियतेपरस्यादेशोमाभूदिति। भिन्नवद्भ्याम्। भिन्नवद्भिः। छिन्नवद्भ्याम्। छिन्नवद्भिः। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्य। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धिपरस्येतिपरस्यप्राप्नोति॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः। वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोजनंकार्त्तिक्षैतिफौल्लयः। कार्त्तिरितिवृद्धौकृतायांरदाभ्यामितिनत्वंप्राप्नोति। क्षैतिरितिवृद्धौकृतायांक्षियोदीर्घादितिनत्वंप्राप्नोति। फौल्लिरितिवृद्धौकृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेनलत्वमुच्यमानंनप्राप्नोति। अथोच्यमानेऽपिप्रतिषेधेवृद्धिनिमित्तादितिकथमिदंविज्ञायते। वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। आहोस्विद्वृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेवृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। क्षैतिःसंगृहीतः। कार्त्तिरसंगृहीतः। अथविज्ञायतेवृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। कार्त्तिःसंगृहीतः। क्षैतिरसंगृहीतः। उभयथाचफौल्लिरसंगृहीतः। यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावद्वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंक्षैतिःसंगृहीतःकार्त्तिरसंगृहीतइति। कार्त्तिश्चसंगृहीतः। कथम्। वृद्धिर्भवतिगुणोभवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्यते। अथवापुनरस्तुवृद्धिर्निमित्तमस्यसोयंवृद्धिनिमित्तःवृद्धिनिमित्तादिति। ननुचोक्तंकार्त्तिःसंगृहीतःक्षैतिरसंगृहीतइति। क्षैतिश्चसंगृहीतः। कथम्।

र्त्तिरिति। नत्वस्याकारोननिमित्तंकिंतुरेफइतिप्रतिषेधोनप्राप्नोति। उभयथेति। नहिवृद्धिर्लत्वस्यनिमित्तंनापिवृद्धिहेतुकात्परो निष्ठातकारः। नचात्रलत्वनिषेधदृश्यते। रेफशिराइति। ननुचोक्तरूपस्याक्तपरिमाणस्यचवृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्स्यवृद्धिसंज्ञा। अथपूर्वान्तत्वाद्रेफस्यवृद्धिग्रहणेनग्रहणमित्युच्यतेतदाकिमनेनोक्तेनरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकइति। य राम॰
द्यपिप्रसज्यमानोणप्परो नभवेदपितूत्तरकालंरत्वं विधीयते। तथापितद्भक्तत्वात्कार्त्तिःसंगृहीतएव॥ ॥ ॥ ३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंतर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावः। यत्तदिति। एवंप्रतिषेधस्यव्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणःश ९
ब्दार्थआश्रीयते। फौल्लिसाधारणंपरिहारंब्रवीति। नवेति॥ त्वादिभ्यः॥ कीर्णिरिति। कॄगॄलूपूञांरूपाणि। दुग्वोरिति। दुग
तावित्यस्यदोर्ग्रहणंनतुटुदुउपतापइत्यस्य। सानुबन्धकत्वात्। पूनाइति। अनेकार्थत्वाद्धातूनांपूञ्विनाशार्थः। सि
नोग्रासइति। बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तत्कर्मापिग्रासः कर्तृत्वेनविवक्ष्यते॥ क्षियो॥ अक्षितमिति। क्षयःक्षितमितिभावे

यत्तद्वृद्धिशास्त्रंतस्मिन्वृद्धिशब्दोवर्तते। सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः। नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यः
।किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गावृद्धिः॥ अन्तरङ्गंनत्वम्। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। एवंचवृ
त्वालत्वमपिसिद्धंभवति फौल्लिरिति॥ त्वादिभ्यः॥ ऋकारल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठावत्। ॠकारल्वादिभ्यःक्ति
न्निष्ठावद्भवतीतिवक्तव्यम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। पूनिः। दुग्वोर्दीर्घश्च। दुग्वोर्दीर्घश्चेतिवक्तव्यम्। आदूनः।
विगूनः। पूञोविनाशे। पूञोविनाशइतिवक्तव्यम्। पूनायवाःविनाशइतिकिमर्थम्। पूतंधान्यम्। सिनोतेर्ग्रा
सकर्मकर्तृकस्य। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनोग्रासःस्वयमेव। ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिकि
मर्थम्। सितापाशेनसूकरी॥ क्षियोदीर्घात्॥ दीर्घादितिकिमर्थम्॥ अक्षितमसिमामेक्षेष्ठाः। दीर्घादितिश
क्यमवक्तुम्। कस्मान्नभवति अक्षितमसिमामेक्षेष्ठाइति। निर्देशादेवेदमभिव्यक्तंदीर्घस्यग्रहणमिति। य
दिह्रस्वस्यग्रहणंस्यात् क्षेरित्येवब्रूयात्। नात्रनिर्देशःप्रमाणंशक्यंकर्तुम्। यथैवह्यत्राप्राप्ताविभक्तिः। ए
वमियङादेशोपि। नात्राप्राप्ताविभक्तिः। सिद्धात्रविभक्तिःप्रातिपदिकादिति। कथंप्रातिपदिकसंज्ञा। अर्थव
त्प्रातिपदिकमिति। ननुचाधातुरितिप्रतिषेधःप्राप्नोति। नैषधातुः। धातोरेषोनुकरणम्॥ यद्यनुकरणमि
यङादेशोनप्राप्नोति। प्रकृतिवदनुकरणंभवतीति इयङादेशोभविष्यति॥

क्तःभावश्चण्यदर्थइतिदीर्घाभावान्नत्वाभावः। क्षेरिति। इयङादेशात्परत्वाद्घेर्ङितीतिगुणस्यन्याय्यत्वात्। नात्रनिर्देश
इति। नहीयङादेशाद्दीर्घस्यग्रहणंप्रत्येतुंशक्यते इयङ्निमित्तस्यविभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोप्राप्तायथाविभक्तिः सौत्रत्वान्नि
र्देशस्यभवत्येवंह्रस्वस्यापीयङादेशःस्यादितिदीर्घग्रहणमर्थवत्। नैषधातुरिति। क्रियावाचिनोधातुसंज्ञाविधानात्तन्नि
र्देशेचाक्रियावाचित्वात्। प्रकृतिवदिति। अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकःकार्यातिदेशः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै स्वाद्युत्पत्तिर्नेति। अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात्। आतिदेशिकानामिति। अतिदेशः
३ प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकान्यतिदेशभाञ्ज्युच्यन्ते। ननु यदतिदेशकार्येणाविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवृतत्। यत्तु विरु
द्धं तत्कथं न निवर्तेत। एवं तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याभावाद्धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया
प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात्। इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्
भवति स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्॥ अथापीति। यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः। अवश्यमिति। य
स्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः। नेर्विश इति। नेरिति लुप्तविभक्तिकाव्यया
नुकरणान्निर्देशार्था विभक्तिर्विश इति निर्देशादेवाप्राप्ता विभक्तिरियङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम्। अ

यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते
। अथाप्येतन्न अस्ति आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्त इति। एवमपि न दोषः। अवश्यमत्र सर्वतो नै
र्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या। तद्यथा। नेर्विशः। परिव्यवेभ्यः क्रियः। विपराभ्यां जेरित्येवमर्थम्। अथाप्येतन्नास्ति प्र
कृतिवदनुकरणं भवतीति। एवमपि न दोषः। धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते॥ अञ्चेोनपादाने॥ अञ्चेर्नत्वे व्य
क्तप्रतिषेधः। अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्यक्तमनृतं कथयतीति। आज्ञिविज्ञानात्सिद्धम्। नैतद
ञ्चे रूपम्। अञ्जेरेतद्रूपम्। अञ्चत्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरञ्चत्यर्थः। अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते। अञ्चितं गच्छ
ति। प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते। न वै लोके अञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते। किं तर्हि। समाधानं गम्य
ते। समाहितो भूत्वा गच्छतीति॥

थापीति। इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम्। तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्य
स्य सामान्ये ऽभावात् प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभावः। यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तते। त
त्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङो प्राप्तिरिति चिक्षियतुरित्यादौ कृते यङादेशस्येदमनुकरणमिति दी २।म·
र्घादिति कर्तव्यम्॥ अञ्चो॥ अञ्चेरिति। प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्देन नत्वं प्राप्नोति न चेष्यत इति वचनम्। अञ्चितं गच्छतीति। ग
मनक्रियाविशेषणमेतत्। प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः। न वै लोक इति। सर्वस्य गन्तुस्त ३८
त्समयेतस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः। समाधानमिति। गमनस्याव्याकुलत्वमित्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाचनागाश्वाञ्चितगामिनइतिप्रयोगोदृश्यते। गमनस्यचसमाधानमेवपूजा। अङ्कश्चेति। प्रकाश्यतेनेनेतिल्युट्। अङ्क इत्यत्रतु हलश्चेतिकरणे घञ्। अङ्कपदलक्षणयोरित्यस्याप्येतद्रूपंभवति। अञ्जेस्त्वङ्क इतिनसिध्यति। अङ्किताइति। अङ्कयुक्ताः कृताइत्यर्थः। मत्वन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीतिणिचिकृतइष्टवद्भावान्मतुब्लुकिटिलोपेचरूपम्। अञ्जेरिति। ननुयद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेः सोर्थोभवतीतितस्यव्यक्तमितिनसिध्यतिव्यक्तमितिप्राप्नोति। एवंतर्हिव्यक्तमित्युक्तेप्रकाशनंनगम्यतइतिव्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्जिरेवप्रकाशने वर्ततेनत्वञ्चिरित्यदोषः। कथंपुनरिति। अर्थान्तरेरूढोऽन्योऽन्यस्यार्थान्तरवाचिनोऽर्थेकथंप्रवर्त्ततइत्यर्थः। अनेकार्थाइति। धातुपाठेतुक्रियावाचित्वप्रदर्शन

एवंतर्हि अञ्चेः अङ्कः। अङ्कश्चप्रकाशनम्। अङ्किताःगावइत्युच्यतेअन्याभ्योगोभ्यः प्रकाशन्ते। अञ्चत्यर्थे इतिचेदञ्जेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्। अञ्चत्यर्थेइतिचेद् अञ्जिरपिअञ्चत्यर्थेवर्तते। कथंपुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्ततेकथमञ्जिरञ्चेरर्थेवर्तते। अनेकार्थाअपिधातवोभवन्तीति। अस्तिपुनः क्वचिदन्यत्रापिअञ्जिरञ्चत्यर्थेवर्तते। अस्तीत्याह। अञ्जेरञ्जनमञ्जनं चप्रकाशनम्। अङ्क्ते अक्षिणी इत्युच्यतेयत्तत्सितं चासितं चैतत्प्रकाशयति। तथाञ्जेर्व्यञ्जनव्यञ्जनं चप्रकाशनम्। यत्तत्स्नेहेनमधुरेणचजडीकृतानामिन्द्रियाणांस्वस्मिन्नात्मनिव्यवस्थापनंसरागः। तद्व्यञ्जनम्। अन्वर्थेखल्वपिनिर्वचनंव्यज्यतेऽनेनेतिव्यञ्जनमिति॥ निर्वाणोवाते॥ अवाताभिधाने। अवाताभिधानइतिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। निर्वाणोग्निर्वातेन। निर्वाणःप्रदीपोवातेन॥

परोर्थनिर्देशोनतुनियमार्थः। तथाचकुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्येवकारः पठितः। अस्तिपुनरिति। अन्यत्रदर्शनेव्यक्तशब्देपितदर्थत्वमञ्जेः शक्यतेसाधयितुंनान्यथेतिप्रश्नः। अञ्जनमिति। अज्यतेयेनाक्षिणीतदञ्जनम्। तत्रैतत्स्याद्रूढिशब्दोयम्। रूढिषुचव्युत्पत्तिनिमित्तमेवक्रियानतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य रूढिशब्दमुदाहरति। अङ्क्त इति। व्यत्ययेनछन्दस्यात्मनेपदम्। यत्तत्सितं चेति। सितासितेसुतरांविभागेनप्रकाशयतीत्यर्थः। तथेति। व्यज्यतेनेनरसइतिव्यञ्जनम्। रागइतिरज्यतेऽनेनेतिरागोव्यञ्जनमेव। अन्वर्थमिति। योगिकोव्यञ्जनशब्दइत्यर्थः॥ निर्वाणोऽवाते॥ अवाताभिधानइति। तेननिर्वातोवातइत्यत्रैवनत्वनिषेधोनतुभावेनिष्ठायामितिनिर्वाणंवातेनेतिभाव्यमितिवार्तिककारस्यदर्शनम्। अन्येतुवातकर्तृकेधात्वर्थेसर्वत्रनिषेधमिच्छन्ति। निर्वातोवातोनिर्वातंवातेनेति। निर्वाणःप्रदीपोवातेनेत्यत्रतुवातःकरणमितिप्रतिषेधाभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुपस॥ यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचीगुपधलक्षणे केचसिध्यन्ति तथापि निष्ठाच ह्यजनादित्यादिकार्यसिद्धये फुल्लिताघनि
वृशब्दनिवृत्तये च निपातनम्। स्वरइति। तनूकरणवृत्तेः कर्मणि क्ते गतिरनन्तरइत्याद्युदात्तं पदं भवति। तनूभवनवृत्तेस्तु
कर्तरि क्ते नोदात्तं पदं स्यात्। पदस्येति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोगएव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिरुपसर्गो न तु क्लशिमित्यनुपस
र्गत्वात्परेर्निष्ठान्तएव क्लृशशब्दः। अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः परिक्लशशब्दः परेर्गतित्वाभावात्। जगतीति। येयं परिक्लृशशब्द

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ अनुपसर्गादित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। परिकृशमिति। कृशेः कएष विहि
तइगुपधात्। नैतन्निष्ठान्तम्। किं तर्हि कृश एष इगुपधात्को विहितः। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे।
नैवं शक्यम्। इह हि परिकृशाइति स्वरे दोषः स्यात्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः प्रसज्येत। प
दस्य लोपो विहितइतिमतम्। एवं तर्हि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। पर्यागतः कार्श्येन परिकृशः। जगत्यनूना भव
ति हि रुचिरा। फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानम्॥ फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। उत्फुल्लोऽनृतं कथय
ति। अल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति। उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्। उत्फुल्लः। संफुल्लः। कृशः कएष हि वि
हितइगुपधात्। स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे। पदस्य लोपो विहितइति मतम्। जगत्यनूना भवति हि रुचिरा॥
नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम्॥ किमयं विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः। किं चातः। यदि तावद्विधिः नकारग्र
हणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दइति। तद्वै अनेकेन नि
पातेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। अथ प्रतिषेधः ह्रीग्रहणमनर्थकं भवति न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति।
यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्विधिः। ननु चोक्तं नकारग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं रदा
भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दइति तद्वै अनेकेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ ॥

स्यव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाभावात्॥ नुदविद॥ किमयमिति। कश्चिद्विधिनार्थी क
श्चिन्निषेधेन ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। नकारग्रहणमिति। प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्यन्तरेणा
पि नकारग्रहणं सिध्यति। प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादिति प्रसङ्गाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्निनकारकइति।वापदान्तस्येतिपरसवर्णाभावपक्षेएकोनकारआदेशोद्वितीयोनञःसंबन्धीपरसवर्णपक्षेतुहलोयमांयमिलोपइतिमध्यमनकारलोपः। ॥एतदेवेति॥नह्यप्रसक्तस्यप्रतिषेधःसंभवति॥वित्तोभोगप्रत्यययोः॥यस्यविदेरिति।नुदविदेत्यत्रोन्दिनारौधादिकेनसाहचर्याद्धिदविचारणइत्यस्मान्नत्वविकल्पः।यद्यपिनुदिनातौदादिकेनसाहचर्यंतथापिशब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्रव्यवस्थाहेतुर्नतुनुदिः।विद्लृलाभइत्यस्मात्तुभोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्रनत्वम्।विदसत्तायामित्यस्माचुनत्वम्।विदज्ञानइत्यस्मात्त्विटाव्यवधानान्नत्वाभावः।तौदादिकात्तुविभाषागमहनेतिक्व

अथवाक्रियतेन्यासएवह्निनकारकोनिर्देशः॥नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यान्नध्याख्यापॄमूर्च्छिमदामिति।अथवापुनरस्तुप्रतिषेधः।ननुचोक्तंह्रीग्रहणमनर्थकंनह्येतस्माह्निधिरस्तीति।नानर्थकम्।एतदेवज्ञापयत्याचार्योभवत्येतस्माह्निधिरिति।यदयंह्रीग्रहणंकरोति॥वित्तोभोगप्रत्यययोः॥बहवइमेविदयःपठ्यन्तेतत्रनज्ञायतेकस्यनित्यंनत्वंकस्यविभाषाकस्यप्रतिषेधःकस्यइडितिति।अतउत्तरंपठति।यस्यविदेःश्नशकौतपरत्वेतनवचनेतदुवाप्रतिषेधौ।श्नविकरणस्यविभाषाशविकरणस्यप्रतिषेधः।श्यन्विकरणान्नविधिःछिदितुल्यः।श्यन्विकरणाद्धिदेर्नविधिःछिदिनातुल्यः।लुग्विकरणोवलिपर्यवपन्नः।लुग्विकरणोविदिर्वलादौपर्यवपन्नः।एषएवार्थः।ययोर्विदोःश्नशावुक्तौतयोर्नत्वस्यवानञौ।ययोस्तुश्यन्लुकौताभ्यांछिदिवच्चेड्लीष्यते।अपरआह।वेत्तेस्तुविदितोनिष्ठाविद्यतेर्विन्नइष्यते।वित्तेर्विन्नश्चवित्तश्चवित्तोभोगेषुविन्दतेः॥भित्तंशकलम्।भित्तंशकलमित्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यतिभित्तंभिन्नमिति।नैषदोषः। ॥ ॥

सौविकल्पविधानाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः।तनवचनइति।तस्यनस्तनस्तस्यवचनमितिसमासः।तदुइति।तदिति लुप्तषष्ठीकमुइत्यनर्थकोनिपातःपादपूरणार्थः।वित्तेरिति।वित्तइतितिङन्तानुकरणात्षष्ठी॥भित्तंभिन्नमिति।शकलवाचिनाभित्तशब्देनसामानाधिकरण्याद्भिन्नशब्दस्यापिशकलार्थवृत्तित्वान्नत्वाप्रसङ्गः।ततश्चभित्तंभित्तमित्येवस्यान्नतुभित्तंभिन्नमितिचोद्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वत्रेति। शकले घटादौ च। विदारणसामान्यइति। ततश्च सामान्येऽर्थे पदे संस्क्रियमाणे शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यः शकला- र्थो बहिरङ्गत्वान्नत्वाभावस्यानिमित्तम्। तत्रावश्यमिति। सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमिति भावः। विशेषोपक्रमे प्यभि- धाने भित्तशब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथवा ययाविदारणक्रियया श- कलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति या तु निष्पन्नस्य शकलस्यान्या विदारणक्रिया तत्प्रतिपादनाय नेकक्रियासं- बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्याप्यविरुद्धः प्रयोगः। तत्त्वमिति। भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्यु- गपत्प्रयोग इत्यर्थः॥ क्विन्। प्रत्ययग्रहणमिति। क्विनः प्रत्ययत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः। वकारस्यैवेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स

सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः भिन्नं किं भित्तमिति। तल- मभिधायकं चेत् शकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात्। शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमयामः॥ क्विन्प्र- त्ययस्य कुः॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। न क्विनः कुरित्येवोच्येत। क्विनः कुरितीयत्युच्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत। ननु च लोपे कृते न भविष्यति। अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत। सावकाशं कुत्वम्। कोऽवकाशः। अ- नन्त्यः। कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति। यद- यं क्विनः कुरिति कवर्गनिर्देशं करोति इतरथा हि तद्गुणमेवायं निर्दिशेत्॥ इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः क्विन्प्रत्य- यो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात्। ॥ ॥ ॥

तदादेस्तदन्तस्येति वचनाल्लोपापवादो वकारस्यैव कुत्वं स्यात्। लोपे कृत इति। अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं पदस्ये- ति विधानात्। अनवकाशमिति। क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः। अनन्त्य इति। क्विन्प्रत्य- यापेक्षयानन्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम्। पदस्येति स्थानषष्ठ्या अन्त्ये ल्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पद- स्येत्यवयवषष्ठी स्यात् तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात्। कथं पुनरिति। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपं बा- राम धित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः। पदयमिति। अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्त्यै वर्गग्रहणं वकारस्यैव तु स्थानित्वे घ- कार एव निर्दिश्येत। वर्गाणां तृतीयचतुर्था इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्। इदं तर्हीति। क्विन्प्रत्ययस्त- ४० त्सकृति धातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तत्सकृते धातोः पदस्य कुत्वं भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्राग्गिति। सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ्। तिप्। सिच्। बहुलं छन्दसीति विधानादीण्न भवति। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपः। सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमः। वदव्रजेति वृद्धिः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमः॥ संयोगान्तस्य लोपः। व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे शासे कुत्वं जस्य गः। शस्य खः। वावसान इति चर्त्वं ककारः। पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं षत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वाद्यपवादत्वात् कुत्वस्य॥ अहन्॥ रुत्वविधाविति। समासासमासयोर्लुमता लोपाद्वा देशे प्राप्ते रुत्वमुत्त्वार्थमुच्यते॥ अहोरूपमिति। अह्नो रूपमिति षष्ठीसमासः। गतमहो रूपं पश्येति असमासः। अहोरात्र इति। इकारलोपे कृते प्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वम्। रात्रग्रहणं तु न कृतं गतमहो रात्रिरागता इत्यत्रापि रुत्वार्थम्॥ रोसुपि॥ असुपि रादेश इ

मानो अस्माकम्। मानो अह्नाक्। क्विनःकुरिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं कृतम्। क्विन् प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते॥ अहन्॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानम्। रुत्वविधौ अह्नः रूपरात्रिरथन्तरेषु उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अहोरूपम्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरं साम॥ रोसुपि॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधो लुकि। असुपि रादेश उपसर्जनसमासे अलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ दीर्घाह्ना निदाघ इति। सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सुपि प्रतिषेधात्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः सुपि नेति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति॥ अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्त इति। लुकि चोक्तम्। किमुक्तम्। अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम्। छन्दसि भाषायां च प्रचेतसः राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ प्रचेतो राजन्। प्रचेता राजन्॥ अहरादीनां पत्यादिषु॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

तिपर्युदासं मत्वेदमुच्यते। दीर्घाह्ना निदाघ इति॥ अत्र च सुप्स्वदृशो हल्परो स्तीति रादेशप्रसङ्गो रुत्वं चात्र यत्वार्थमिष्यते पर्युदासे चाहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः। सिद्धं त्विति। प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्र सुपूपरत्वाद्रत्वाभावः पूर्वत्रासिद्धमिति रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घः पश्चादुत्वमहरित्यत्र तु र एव भवति। इहापीति। प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः॥ अम्न॥ प्रचेताराजन्निति। सकारस्य रेफः तस्य रो रीति लोपः ढ्रलोप इति दीर्घः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अह र्पतिरिति। रेफस्यरे फोविसर्जनीयबाधनायपक्षेछन्दोभाषयोर्विधीयते॥ वसुस्रंसु ध्वंसनडुहां दः॥पपिवानिति। सस्येत्यस्यानुवृत्तौनकारस्यदत्वंप्राप्नोतितदनुवृत्तौतुलोपंबाधित्वासकारस्य दत्वंप्राप्नोति। लोपे कृतइति। पूर्वत्रा सिद्धमितिदत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः॥अनवकाशमिति। कार्यान्तरेण सर्वस्यविषयस्याक्रान्तत्वात्। येन नाप्राप्तइति। स र्वविषयव्यापिलक्षणंदत्वेनबाध्यतेनतुसर्वकार्यसर्वं वालक्षणम्। यदितर्हीति। एकसमासनिर्दिष्टानांवस्वादीनांस

अहर्पतिः। अहः पतिः। अहᳲपतिः। अहर्पुत्रः। अहः पुत्रः। अहᳲपुत्रः। गीर्पतिः। गीः पतिः। गीᳲपतिः। धूर्पतिः। धूःपतिः। धूᳲपतिः॥ वसुस्रंसुध्वंसनडुहां दः॥ इह कस्मान्नभवतिपपिवान् तस्थिवानिति। सस्येतिवर्तते। एवमप्यत्र प्राप्नोति। लोपेकृतेनभविष्यति। अनवकाशंदत्वंलोपंबाधेत। सावकाशंदत्वम्। कोवकाशः॥ पपिवद्भ्यांपपिवद्भिरिति। नैषोस्यावकाशः। अत्रापिरुः प्राप्नोति। तद्यथैवरुंबाधतेएवंलोपमपिबाधेत। न बाधते। किंकारणम्। येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्तेरौदत्वमारभ्यतेलोपेपुनः प्राप्तेचाप्राप्तेच। य दितर्हिसस्येतिवर्ततेअनडुद्भ्याम नडुद्भिरित्यत्रनप्राप्नोति। वचनादनडुहिभविष्यति। यद्येवमनडुहोदत्वेन कारप्रतिषेधः। अनडुहोदत्वेनकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। अनड्वान्॥ सिद्धंतुप्रतिपदविधानान्नुमः॥ सिद्धमे तत्। कथम्। नुमः प्रतिपदविधानात्॥ नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्दत्वंनभविष्यति॥ यदितर्हियद्यदनडु हः प्राप्नोतितत्तन्नुमः प्रतिपदविधानसामर्थ्याद्बाध्यते रुरपिनप्राप्नोति। अनड्वांस्तत्रेति। नैषदोषः॥ यंवि धिंप्रत्युपदेशोनर्थकः सविधिर्बाध्यते यस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यते॥ दत्वंचप्रतिनुमः प्रतिपद विधिरनर्थकः रोः पुनर्निमित्तमेव॥

र्वेषांविशेषणसंबन्धस्यन्याय्यत्वात्॥ वचनादिति। एकस्माद्ग्रहणकवाक्यादनेकस्यप्रक्रियावाक्यस्योपप्लवात्संभव व्यभिचाराभ्यांचविशेषणसंबन्धादनडुहोऽसंभवात्सस्येतिविशेषणेनायोगः। सिद्धंत्विति। यदिनकारस्यदत्वंस्या त्तनुमोऽनर्थकः स्याद्विधिरितिहकारस्यैवदत्वंविधीयते। यदितर्हीति। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेनतुमाभवित व्यमितिभावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपधायांच॥ पूर्वस्मिन्निति। र्वोरुपधायादित्यत्रेत्यर्थः। उत्तरत्रेति। हलिचेत्यत्र। कुर्कुरइति। पदावयवस्यरेफस्यउपधा यादिकोदीर्घोविधीयमानोत्रापिप्राप्नोति। धात्वधिकारेतुरेफवकारान्तस्याधातुत्वान्नभवति। रेफवकारान्तस्येकइति। अन्तशब्दः समीपवाचीरेफवकारयोर्हल्परयोर्योपधेक्तस्यधात्ववयवस्यदीर्घोविधीयमानोमूर्च्छितेत्यादौभविष्यति न तुकुर्कुरइत्यादावित्यर्थः॥ कुर्कुरीयतीति॥ क्यजन्तस्यधातोरवयवइगितिदीर्घप्रसङ्गः। तस्मादिति। रेफवकारान्तस्य

उपधायांच॥ किमर्थमिदमुच्यते। न। हलीत्येवसिद्धम्। नसिध्यति। धातोरितिवर्ततेतत्ररेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यते। रेफवकारान्तस्यधातोरिति। किंपुनःकारणंपूर्वस्मिन्योगेरेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यतेनपुनःपदंविशेष्यते। इहमाभूत्॥ अग्निर्वायुरिति। एवंतर्हिपूर्वस्मिन्योगेयद्धातुग्रहणंतदुत्तरत्रनिवृत्तम्। एवमपिकुर्कुरः मुर्मुरइत्यत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्ह्यनुवर्ततेधातुग्रहणंनतुरेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यते। किंतर्हिइग्विशेष्यतेरेफवकारान्तस्यइकः धातोरिति। एवमपिकुर्कुरीयतिमुर्मुरीयतीत्यत्रापिप्राप्नोति। तस्माद्धातुरेवविशेष्यः। धातौचविशेष्यमाणेउपधायांचेतिवक्तव्यम्। उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णांप्रतिषेधः॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिव्रिचतुर्णांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ अभ्यास। रिर्यतुः। रिर्युः। संविव्यतुः। संविव्युः। अभ्यास। जिव्रिः। चतुर्यिता। चतुर्यितुम्। उणादीनांप्रतिषेधश्च। उणादीनां चप्रतिषेधोवक्तव्यः। किर्यः। गिर्योरिति। अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः। हलीत्युच्यतेनचात्रहलादिंपश्यामः। यणादेशेकृतेप्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। प्रतिषिध्यतेअत्रस्थानिवद्भावः। दीर्घविधिंप्रतिनस्थानिवदिति। नैषोस्तिप्रतिषेधः॥ उक्तमेतत्प्रतिषेधेस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशइति। जिव्रिप्रतिषेधश्चनवक्तव्यः॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि। चतुर्यिताचतुर्यितुमितिसुपिनेतिवर्तते। यद्येवंगीर्भिरित्यप्रसिद्धः।

धातोर्हल्परस्योपधायाइकोदीर्घोविधीयमानोमूर्च्छितेत्यादौनप्राप्नोतीतिवचनम्। तेनधातोरुपधेयौरेफवकारौतयोरुपधायाइकोदीर्घः॥ उपधादीर्घत्वइति। जिव्रिशब्दोजीर्यतेःक्रिन्रश्चवइतिव्युत्पन्नः। तत्रोणादिप्रतिषेधश्चेतिसिद्धेप्रपञ्चार्थःपाठः। चतुर्यितेति। चतुरइच्छतीतिक्यच्। तृच्। इट्। अतोलोपेकृतेधातोरुपधारेफइतिदीर्घत्वप्रसङ्गः। स्वरेति। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्थानिवत्वनिषेधाद्दीर्घःप्राप्नोतितस्मादभ्यासप्रतिषेधोवक्तव्यएवेत्याहुः॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नत्रुपइति। सुपः परो यो हल्तत्परयोर्वादीर्घो न भवतीत्यर्थः॥ अदसोसे॥ ओकारात्पर इति॥ सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तर-कालं तु यथेष्टमभिसंबन्धे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपप्लवमानमभिमतमर्थं संपादयति॥ असेरिति। यत्र सकारस्य त्य-दाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः॥ यद्येवमिति। त्यदाद्यत्वाभावान्मुत्वाप्रसङ्गः॥ अदमुयङिति॥ अः सेर्यस्येत्येवम-नाश्रयणेऽपि नैवामुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः॥ अदसोऽद्रेरिति। येन सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्त्यस

न। सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः॥ उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य इति परिहृतमेतत्। उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति॥ अदसोसेर्दादुदोमः॥ अदसोनोस्त्रेः। अदसः अनोस्त्रेरिति वक्तव्यम्। किमिद मनोस्त्रेरिति। अनोकारस्य असकारस्य अरेफस्येति। अनोकारस्य। अदोऽत्र। असकारस्य। अदस्यति। अरे फस्य। अदः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियते न्यास एव॥ अविभक्तिको निर्देशः अदस् ओ असेरिति। ओ कारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः। ततः सकारः। ततो रेफ इति॥ अथवा नैवं विज्ञायते अदसः असकारस्येति। कथं तर्हि। अः अस्य सकारस्य सोयमसिः असेरिति। यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति। अदद्र्यङ्ङिति प्राप्नोति। अद मुयङ्ङिति भवितव्यम्। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति॥ अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छ-न्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते। तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याप्राप्तिः। तत्र पदाधिका राद पदान्तस्य न प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। सिद्धं तु सकारप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। सकारप्रतिषे धात्। यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अपदान्तस्यापि भवतीति॥ अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् । दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्। दाद्ग्रहणं क्रियते। अन्त्यस्य मा भूत्। अमुया अमुयोरिति॥ ॥ ॥

देशपरिभाषां तेऽमुमुयङितीच्छन्ति। यथा चलीक्लृप्यत इति रेफद्वयस्य लत्वम्॥ अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङि-ति। ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङिति मन्यन्ते। असेर्हीति। अः सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः। यदयमि ति। अदस्यतीत्यत्र नः स्यादिति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन निषेधात्तु अपदस्याप्यदसो मुत्वं भ वत्यमुयेति पदस्याप्यमुष्या मूभ्यामिति॥ अन्त्यस्येति। अलोन्त्यस्येति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात्॥ ॥ ॥ राम·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतईद्बहुवचने॥ ईत्वमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेसंप्रत्यय इतिवचनात्प्रत्ययस्यबहुवचनस्यग्रहणेनभाव्यंतत्तश्चत स्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानाद्बहुवचनेपरतएकारस्येत्वेनभाव्यममीभिरित्यादौनत्वमीइत्यत्रेतिभावः। नेदमिति। उभयगतिरिहशास्त्रेभवतीतिप्रतिपादितंतत्रन्यायिन्यायाश्रयादिहार्थग्रहणम्॥ वाक्यस्यटेः॥ वाक्यस्थस्यैवपदस्यप्रयोगोनकेवलस्येति मत्वाह। वाक्याधिकारइति। पदनिवृत्त्यर्थइति। पदस्येतियत्प्रस्तुतंतन्निवृत्त्यर्थइत्यर्थः। नहिकाकइति। नहिवाक्यग्रहणस्यपदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्यायथाकाकवाशितस्येत्यर्थः। विरोधाभावाच्चाशक्यःपदाधिकारोनिवर्ती

एतईद्बहुवचने॥ ईत्वंबहुवचनान्तस्य। ईत्वंबहुवचनान्तस्येतिवक्तव्यम्। बहुवचनइतीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्॥ अमीभिः। अमीषु। इहनस्यात्। अमीअत्र। अमीआसतेइति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नेदंपारिभाषिकस्यबहुवचनस्यग्रहणम्। किंतर्ह्यन्वर्थग्रहणमेतत्॥ बहूनामर्थानांवचनंबहुवचनंबहुवचनइति॥ वाक्यस्यटेः॥ वाक्याधिकारःकिमर्थः॥ वाक्याधिकारःपदनिवृत्त्यर्थः। वाक्याधिकारःक्रियतेपदनिवृत्त्यर्थः। पदाधिकारोनिवर्त्यते। नहिकाकोवाश्यतइत्यधिकारानिवर्त्यन्ते। दोषःखल्वपिस्यात्। यदिवाक्याधिकारःपदाधिकारंनिवर्तयेदिष्यन्तएवोत्तरत्रपदकार्याणितानिनसिध्यन्तिनश्छव्यप्रशानिति। पदनिवृत्त्यर्थमितिनैवंविज्ञायते। पदस्यनिवृत्त्यर्थंपदनिवृत्त्यर्थमिति। किंतर्हिपदेनिवृत्त्यर्थंपदनिवृत्त्यर्थमिति। वाक्येयावन्तिपदानितेषांसर्वेषांटेःप्लुतःप्राप्नोतीष्यतेचवाक्यपदयोरन्त्यस्यस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थोवाक्याधिकारः। अथटिग्रहणंकिमर्थम्। टिग्रहणमलोन्त्यनियमेव्यञ्जनान्तार्थम्। टिग्रहणंक्रियतेअलोन्त्यनियमेव्यञ्जनान्तस्यापियथास्यात्। अग्निचीऽ३त्। सोमसुऽ३त्। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। ॥ ॥ ॥

यितुंवाक्यस्थपदस्यैवकार्याभ्युपगमादित्याह। दोषइति। नश्छवीति। हन्तीत्यादावपदान्तस्यरुर्नभवति। नैवमिति। पदस्येत्यनुवर्ततएवपदस्यटेःप्लुतोमाभूत्पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैवयथास्यादित्येवमर्थंतुवाक्यग्रहणमित्यर्थः। टिग्रहणमिति। असतिटिग्रहणेप्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानाच्चातदन्तविधौसत्यजन्तस्यैववाक्यस्यालोऽन्त्यस्येतिवचनादन्त्यस्याचोनपुंसकह्रस्वइवप्लुतःस्यात्। टिग्रहणेतुतदुपादानसामर्थ्याट्टिनाजविशेष्यतेनत्वचादिरितिहलन्तस्यापिप्लुतःसिध्यति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति॥ अचश्चेत्ययमलोऽन्त्यशेषइति भावः॥ अचइतिवचनादिति। इहतस्यानुपस्थानादितिभावः। सर्वादेशइति। हलन्तस्यटेः सर्वस्यस्थानइत्यर्थः॥ उक्तंवेति। द्वितीयाषष्ठ्योश्चइतिप्रादुर्भाव्यतेतत्रहिनाचोविशेषणादचएवस्थानेप्लुतोभवति॥ प्रत्यभिवादे॥ गार्ग्योहंभोइति। केचिदाहुः। नस्त्र्यभिवादयतेपादोपसंग्रहणान्येवतुकरोति। अन्येत्वाहुः। अभिवादयतेनतुस्वनामगृह्णातिअभिवादप्रत्यभिवादौचनामगोत्राभ्यामितिस्त्रीप्रतिषेधोनविधेयः॥ येतुस्त्रियानाम्नाभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्तितन्मतेनायंप्रतिषेधः। नैषाममेति॥ असूयकःप्रत्याचष्टेप्रत्यभिवादवाक्या

सर्वादेशप्रसङ्गस्तु। सर्वादेशस्तुटेः प्लुतः प्राप्नोति। किंकारणम्। अचइतिवचनादन्त्यस्यन। अन्त्यस्येतिवचनाद्चोन। उच्यतेप्लुतः सर्वादेशः प्राप्नोति। उक्तंवा। किमुक्तम्। ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतियत्रब्रूयादचइत्येतत्तत्रोपस्थितंद्रष्टव्यमिति॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे॥ अशूद्रइतिकिमर्थम्। कुशल्यसितुषजक॥ अल्पमिदमुच्यतेअशूद्रइति॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विितिवाच्यम्। तत्रशूद्रउदाहृतम्। स्त्रियांगार्गीअहंभोः॥ आयुष्मतीभवगार्गि। असूयके। स्थालीअहंभोः। आयुष्मानेधिस्थालीऽन्। नैषाममसंज्ञास्थालीति। किंतर्हि। दण्डिन्यायोममविवक्षितः। सवक्तव्यः। स्थालीअहंभोः आयुष्मानेधिस्थालिन्। नममदण्डिन्यायोविवक्षितः। किंतर्हिसंज्ञाममैषा। असूयकस्त्वमसिजाल्मनत्वंप्रत्यभिवादनमर्हसिभिद्यस्ववृषलस्थालिन्॥ भोराजन्यविशांवा॥ भोराजन्यविशांवेतिवक्तव्यम्। देवदत्तोहंभोः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभो३ः। आयुष्मानेधिदेवदत्तभोः। राजन्य। इन्द्रवर्माहंभोः॥ आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्। इन्द्रवर्मन्। राजन्य। विट्। इन्द्रपालितोहंभोः। आयुष्मानेधीन्द्रपालित३। इन्द्रपालित। अपरआह सर्वस्यैवनाम्नः प्रत्यभिवादने भोःशब्दआदेशोवावक्तव्यः॥ देवदत्तोऽहंभोः। आयुष्मानेधिभो३ः। आयुष्मानेधिदेवदत्ता३इतिवा। इहकस्मान्नभवतिदेवदत्तकुशल्यसीति।

न्तस्थस्यनाम्नोगोत्रस्यचप्लुतइष्यतेनान्यस्येतियौगिकस्यप्लुतोनविधेयः। तत्रप्रत्यभिवादयित्रास्थालीशब्दंसंज्ञांमत्वाप्लुतोविहितः॥ यदातूपहासार्थमसूयकस्तमाक्षिपतितदासौप्रत्यभिवादंनार्हत्याशीर्वचनंहिप्रत्यभिवादोगृह्यतेप्रतिसम्भाषणमात्रंतुप्रत्यभिवादंमत्वावार्तिककृताअसूयकेप्रतिषेधउक्तः। शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावात्प्रतिषेधोनविधेयइतिकेचिदाहुः। सवक्तव्यइति॥ अभिवादयिताप्रत्यभिवादयित्रेवंवक्तव्यइत्यर्थः। भिद्यस्वेति॥ कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्॥ भोराजन्यविशांवेति। भोःशब्दोभवच्छब्दः संबुद्ध्यन्तोनिपातोवासर्वैति। नामगोत्रशब्दमन्तरेणप्रत्यभिवादोनास्तीतिसमाचारेभोःशब्दस्यासाधुत्वेप्राप्तेवचनम्। राम ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इहकिंचिदिति। पदस्येतिवर्ततेतद्विशेषणंप्रत्यभिवादइतितेनप्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनःपदस्यवाक्यान्तस्यटेःप्लुत्याभा
व्यंनान्यस्येत्यर्थः॥प्रधानस्यस्येति। संस्क्रियमाणस्यप्राधान्यंकुशल्यसीति।साध्यायाअपिक्रियायाःसंस्कारिकात्वेन
विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्वचित्पाठःअप्रधानमुच्यतेप्रधानंप्रत्युच्यतइति।तस्यार्थोऽभिवादवाक्येश्रुतोदेवदत्तादिरेव
प्रत्युच्यतेकुशल्यसीत्येतत्तुपूर्वमश्रुतत्वात्नप्रत्युच्यतेकिंत्वपूर्वमेवैतदुच्यते॥ इहापीति। द्रव्यस्यविचार्यमाणत्वाऽ
त्प्राधान्यंमन्यते॥ नैतदिति। नह्याधानानाधानकर्मविशेषविषयोविचारोनाप्यग्निविशेषविषयः किमाहवनीयोथद

इहकिंचिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते ।प्रधानमुच्यते अप्रधानंप्रत्युच्यते ।तत्रप्रधानस्यस्यचटिसंज्ञ॰
स्यप्लुत्याभवितव्यम्। नचात्रप्रधानस्यटिसंज्ञम्। इहापितर्हिनप्राप्नोतिआधेयोऽग्नि ३र्नाधेय ३ इति। नैतद्वि
चार्यतेआधेयोऽनाधेयः अग्निश्चेद्भवतीति। किंतर्हि। अग्निसाधनाक्रियाविचार्यतेआधेयोग्नि ३ र्नाधेय ३ इ
ति। यद्येवंद्वितीयोह्यग्निशब्दस्यप्रयोगः प्राप्नोति। उक्तार्थानामप्रयोगइतिनभविष्यति। आधेयशब्दस्यापि
तर्हिद्वितीयस्यप्रयोगोनप्राप्नोतिउक्तार्थानामप्रयोगोभवतीति। नैषदोषः । उक्तार्थानामपिप्रयोगोदृश्यते।
तद्यथा। अपूपौद्वावानयब्राह्मणौद्वावानयेति॥ ॥ दूराद्धूतेच॥ दूराद्धूतइत्युच्यतेदूरशब्दश्चायमनवस्थितप
दार्थकः॥ तदेवहिकिंचित्प्रतिदूरंकिंचित्प्रत्यन्तिकंभवति। एवंहिकश्चित्कंचिदाहएषपार्श्वतःकरकस्तमान
येति । सआहउत्थायगृहाणदूरंनशक्ष्यामीति। अपरआहदूरंमथुरायाःपाटलिपुत्रमिति।सआहनदूरमन्ति
कमिति। एवमेषदूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकः तस्यानवस्थितपदार्थकत्वान्नज्ञायतेकस्यामवस्थायांप्लुत्या
भवितव्यमिति। एवंतर्हिह्वयतिनायंनिर्देशःक्रियतेह्वयतिप्रसङ्गेयद्दूरम्। किंपुनस्तत्। यत्रप्राकृतात्प्रय॰
त्नाद्विशेषेणुपादीयमानेसंदेहोभवतिश्रोष्यतिनश्रोष्यतीतितद्दूरमिहावगम्यते॥ ॥ ॥

२ दृष

क्षिणाग्निरिति। किंतर्ह्याधानंकर्तव्यंनकर्तव्यमितितत्साधनक्रियाविचारःयद्येवमिति। नाधेयोग्निरित्येवमग्निशब्दोनिर्दे
श्यः॥ उक्तार्थानामिति। अग्निरेवप्रकृतत्वादपेक्ष्यतइत्यर्थः॥उक्तार्थानामपीति॥ उक्तार्थाभिमताः उक्तार्थाःसादृश्यादुच्य
न्तेतत्वतस्तुयथावृषभशब्दोभिन्नौतथापूपावानयअपूपौद्वावानयेत्येतौसमुदायावेवार्थवन्तौलोकेप्रयुज्येतेप्रयोगानुसारे
णलक्षणव्यवस्थाश्रीयतेतेनोक्तार्थानांप्रयोगेऽव्यवस्थानोद्भावनीया॥ दूराद्धूतेच॥ ॥तदेवेति। दूरस्यानवस्थितत्वात्तुतस्य
विषयविभागोनव्यवतिष्ठतइत्यर्थः। ह्वयतीति। ह्वानक्रियापेक्षंदूरत्वमाश्रीयतेनतुश्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ पूर्वेणहूयमानार्थस्यपदस्यवाक्यान्तस्यटेः प्लुतविधानाद्धैहयोर्नप्राप्नोतीतिवचनम्। हैहयोः प्लु
त्यर्थमिति। अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्यापिहूयमानवाचिनएवप्लुतःस्याद् देवदत्तहै ३ इत्यादौ। अनर्थकयोर
पीति। यदातुप्राक् संबोधनपदं प्रयुज्यतेतदाहैहयोर्द्योत्यार्थाभावादानर्थक्यंयदातुतयोः प्राक्प्रयोगः तदामन्त्रणाभि
व्यक्त्यर्थत्वादर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथावाक्यस्यटेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्नस्यात्॥ गुरो॥ गुरोः प्लुतवि

हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ हैहेग्रहणंकिमर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थम्। हैहेप्रयोगेहैहेग्रहणंक्रियते। है
हयोः प्लुतिर्यथास्यात्। देवदत्तहै ३ देवदत्तहे ३ अक्रियमाणे तयोः प्रयोगेन्यस्यस्यात्। अथप्रयोगग्रहणंकिम
र्थम्। प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनर्थकार्थम्॥ प्रयोगग्रहणंक्रियते। अर्थवद्ग्रहणेअनर्थकयोरपियथास्यात्। देवदत्त
है ३। देवदत्तहे ३॥ पुनर्हैहेग्रहणंकिमर्थम्। अनन्त्ययोरपि यथास्यात्। है ३ देवदत्त· हे ३ देवदत्त इति॥ गुरोरनृतोऽन
न्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्॥ गुरोः प्लुतविधानेलघोरन्त्यस्यप्लुतप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वात्। गुरोः प्लुतविधाने
लघोरन्त्यस्यप्लुतः प्राप्नोति· दे ३ वदत्त· किंकारणम्। अन्येनवि हितत्वात्। अन्येनहिलक्षणेनलघोरन्त्यस्यप्लुतो
विधीयतेदूराद्धूतेचेति। नवानन्त्यस्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थम्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अनन्त्य
स्यापीतिवचनमुभयनिर्देशार्थंभविष्यति। अनन्त्यस्यापिगुरोः। अन्त्यस्यापिटेरिति। अथप्राग्वचनंकिम
र्थम्। प्राग्वचनंविभाषार्थम्। प्राग्वचनंक्रियते विभाषायथास्यात्॥

धानइति। अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देनगुरोः सन्निधानात्सएवान्त्यः समुच्चीयतेतेनयत्रगुरुरन्त्यस्तत्रैवपर्यायःस्याल्ल
घौत्वन्त्ये पूर्वेणतस्यस्यादनेनचानन्त्यस्यगुरोरित्यर्थः। नचेति। अपिशब्देनप्रकृतटेः समुच्चीयतेनगुरुरेवान्त्यइत्य
र्थः॥ विभाषार्थमिति। तेनपक्षेनकस्यचित्प्लुतोभवति। इतरस्तुपक्षेऽनन्त्यस्यप्लुतः पक्षेत्वन्त्यस्यटेरित्येवमर्थंप्राग्
ग्रहणमनेनोक्तमितिमत्वाह।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राग्गिति। यद्यपीदमिति। यद्योदेशपक्षे इहापीति आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशेद्विवर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात्। यदा चामएकान्तरमित्यनेन निघातैकश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम्। सिद्धासिद्धाविति। आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति॥ स्वरितेऽपीति। अनुदात्तं पद

प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात्। प्राग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। एकैकस्येति वचनात्। एकैकग्रहणं क्रियते तद्धि भाषार्थं भविष्यति। अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। युगपत्प्लुतो मा भूदिति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम्। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचामुपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्ता ३। सिद्धासिद्धावेतौ यो हि सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः। यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। स्वरितमाम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति। स्वरिते प्लुदात्तोऽस्ति। यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्॥ येयज्ञकर्मणि॥ येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गः। येयज्ञकर्मणीत्यतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति। ये देवासो दिव्येकादश स्थ इति। सिद्धं तु येयजामह इति ब्रूह्यादिषूपसंख्यानात्। सिद्धमेतत्। कथम्। येयजामहेशब्दो ब्रूह्यादिषूपसंख्येयः॥

मेकवर्जमित्यत्राविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाश्रीयते न च पारिभाषिक उदात्तो गृह्यते किं तर्ह्युभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्यौगपद्याभावः॥ यस्तर्हीति। उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशान्नत्वस्यार्थमेकैकग्रहणम्। प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रणवष्टेः॥ कः प्रणवइति। शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः। पादस्येति। शास्त्रान्तरेप्रसिद्ध आश्रीयतेदेवतावत्। अक्षरमन्त्य
अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः। तदाद्यक्षरशेषस्येति। अक्षरंच शेषश्चहल् अक्षरशेषंतदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादितदा
दिचतदक्षरशेषंच तदाद्यक्षरशेषंटिसंज्ञकमित्यर्थः। अथेति। टिस्थानिकयोरैचौकारौंकारयोः शास्त्रान्तरेप्रणवसं
ज्ञाविधानात्प्रश्नः॥ ओंकारइति। असतिटिग्रहणेऽलोन्त्यस्येतिवचनादृयोंन्त्योहल् तस्योकारः स्यात्। प्लुतत्वेनप्रण
वस्यव्यभिचाराभावात् अविशेषणात्संज्ञयाचविधानेच्परिभाषोपस्थानात्। अथाप्यच्परिभाषोपस्थानाट्टिनाज्विशेष्य
ते तथापिटेर्योच् तस्यस्यान्नतुसर्वस्यटेः। ओंकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात्प्लुतोनभवतीतिसर्वस्यटेरित्यधिकारात्सि

प्रणवष्टेः। प्रणवइत्युच्यतेकः प्रणवोनाम। पादस्यवाअर्द्धर्चस्यवाअन्त्यमक्षरमुपसंहृत्यतदाद्यक्षरशेष
स्यस्थानेत्रिमात्रमोकारमोंकारंवाविदधतितत्प्रणवमित्याचक्षते॥ अथटिग्रहणंकिमर्थम्। टिग्रहणंसर्वा
देशार्थं यदाओकारस्तदासर्वादेशोयथास्यात्। यदाहिओंकारस्तदानेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभवि
ष्यति॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रहणंकिमर्थम्। याज्यानामऋचः वाक्यसमुदायस्तत्रयावन्तिवाक्यानिसर्वेषां
टेःप्लुतःप्राप्नोति। इष्यतेचान्त्यस्यस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम्॥ अग्नीत्प्रे
षणेपरस्यच॥ अग्नीत्प्रेषणइत्यतिप्रसङ्गोभवतिइहापिप्राप्नोति॥ अग्नीदग्नीन्विहर। सिद्धंत्वौश्रावयेपर
स्येतिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। ओंश्रावयेपरस्यचेतिवक्तव्यम्॥ ओ३श्रा३वय। अपरआह ओंश्रा
वयाश्रावययोरितिवक्तव्यम्। ओ३श्रा३वय। आ३श्रा३वय। बहुलमन्यत्रापीतिवक्तव्यम्।

ध्यति। केचित्तुटिस्थानिकस्यैवौकारस्यप्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमितिप्रतिपन्नाः॥ याज्यान्तः॥ अन्तग्रह
णमिति। वाक्यस्यटेरित्यधिकारादन्त्यस्यैवभविष्यतीतिप्रश्नः। याज्यानामेति। ऋक्समुदायोयाज्यास्तत्रप्रत्यृचंप्लुतः राम
प्राप्नोतिऋक्समुदायस्ययोन्त्यस्तस्यप्लुतार्थमन्तग्रहणंतेनायमर्थोयाज्यानामन्त्योयष्टिस्तस्ययोऽचृतस्यप्लुतः॥ अग्नी॥
बहुलमिति। तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणेबहुलंप्लुतोभवतिबहुलवचनाच्चनादेर्नपरस्यअपित्वरैस्य ४५
वप्लुतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्धर ३ उद्धरेति॥ चापलेद्विर्वचनम्। योगविभागइति। व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयतेइतिभावः। एवम्। उद्धर ३ उद्धरेत्यन्त्यस्य प्लुतो न लभ्यतइति केचिदाहुः। व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्ततइति भाष्यकाराभिप्रायमन्ये आहुः। साहसमिति। शास्त्रत्यागः साहसं तेन शास्त्रमत्यजताभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेयइत्यर्थः॥ एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र संबन्धात्सिध्यतीति मन्यन्ते॥ स्वरित॥ असूयादिष्विति। सर्वएव प्लुतइति वचनमन्यदीयमिति वचनम्। प्लुतावैच॥ लक्षणान्तरेणैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम्। एचारिति। समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुतोर्ग्रहणे न ग्रहणम्। किमुच्यतइति। उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्त

उद्धर ३ उद्धर। आहर ३ आहर। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा। ततः पृष्टप्रतिवचने हेर्विभाषत्येव॥ अपरआह सर्वएव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः॥ आम्रेडितं भर्त्सने॥ भर्त्सने पर्यायेण। भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम्। चौर ३ चौर। चौरचौर ३ कुशील ३ कुशील। कुशीलकुशील ३॥ स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥ असूयादिषु वावचनम्। असूयादिषु वेति वक्तव्यम्। कन्ये ३ कन्ये। शक्तिके ३ शक्तिके। कन्येकन्ये ३। शक्तिकेशक्तिके ३॥ प्लुतावैच इदुतौ॥ किमर्थमिदमुच्यते। एचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम्। एचोः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुत उच्यते। किमुच्यते उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। यदा नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। नैष दोषः।

विरोधमुद्भावयति विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते तादवस्थ्यं हि नित्यता। यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु उच्चरितप्रध्वंसित्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवेमामवस्थां प्राप्तइति शुज्यते वक्तुं तथा च दीर्घीभूतइति चिह्नानिर्देशः क्रियते नित्यत्वे तद्विरुध्यते। कूटस्थैरिति। कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते युगपत्तु प्रयोगे केनचिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेष उच्यते॥ तत्र कूटस्थशब्देन स्वभावापरित्याग उक्तः स चावयवविचालेऽप्यस्ति नित्या पृथिवीत्यविचालिग्रहणे नावयवाविचालः प्रतिपाद्यते। अविचालित्वस्य हेतुकथनमनपायेति। इतरः शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्विवृद्धिरिवोभयोर्लक्ष्यतइत्याह॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नैवमिति। तद्यथेति। यथा गर्भेनावस्थिता एवावयवा विवर्धन्ते किं तर्हि पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिरेवं शब्दान्तरमे
वोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते। चतुर्मात्र इति। प्लुतावयवत्वान्न प्लुत उच्यते नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञास्ति ऊकालोऽजि
तिवचनात्॥ तदेतदिति॥ भाष्यकारो वार्त्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्त्तिककारेण समप्र

उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति नैवं विज्ञायते उभयोर्विवृद्धिः उभयविवृद्धिः। उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। कथं तर्हि उभ
योर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा अवर्णस्य मा
त्रा इवर्णोवर्णयोरिति तयोः प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति॥ तद्यथा गर्भो वर्धमानः सर्वाङ्गपरिपूर्णो
वर्धते॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रायथेष्टप्रसङ्गः॥ तत्रायथेष्टं प्रसज्येत। चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति
। सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भव
ति॥ यदि समः प्रविभागः मात्रा अवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः॥ अथ हि अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अध्यर्धमात्रा इ
वर्णोवर्णयोः अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति॥ अथ हि अध्यर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः अर्द्धचतु
र्थमात्रः प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति। तत्र सौर्य भगवतो
क्तम निष्टिज्ञो वाडवः पठति इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥

विभागित्वं नेष्टमिति भावः। इष्यत एवेति। ऊकाल एवाजिति नियमो नाश्रीयते तेन चतुर्मात्रस्याप्यच्कार्यं भवति प्रत्यङ्ङिति
कायनेति ङमो ह्रस्वादिति ङमुट् भवति ग्लौत्रा तेत्यत्रा न चिचेति तकारस्य द्विर्वचनं भवति॥ सौर्य भगवतेति। सौर्यं ना
म नगरं तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एचो॥ गौ३रिति। अथ यदासावपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति। उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति। विसर्जनीयश्चात्र वाक्य
स्यान्तो न त्वेच् पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते पद्यते प्रतीयते तेनार्थ इति पदमित्यन्वर्थग्रहणात्। एतच्च या
ज्यान्त इत्यतोन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। अग्निभूता३यिति। अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम्॥ आमन्त्रित इति। अग्नाइ३ व

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम्। एचः प्लुतविकारे पदान्तग्र
हणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति। विषयपरिगणनं च। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्। प्रश्नान्ताभि
पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्। प्रश्नान्ते। अगमः पूर्वान्ग्रामान् अग्निभूता३इ प
टा३उ। प्रश्नान्त। अभिपूजित। सिद्धोसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ। अभिपूजित। विचार्यमाण। होत
व्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। विचार्यमाण। प्रत्यभिवाद। आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ। प्रत्यभिवाद। याज्यान्त। उ
क्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम्। आम
न्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब॥ तयोर्य्वावचि
संहितायाम्॥ अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते। इदुतोरित्याह। तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतम
नुवर्तते। क्व प्रकृतम्। पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अचीत्
त्येषा सप्तमी इदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। किमर्थमिदमुच्य
ते। न। इकोयणचीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकारौ चेमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु॥ कथं
ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्ये
ण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्॥ दीर्घं च शाकलं मा भूत्। अग्नाइ३ यिन्द्रम्। पटाउ३ द
कम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यतेऽप्लुतपूर्वस्य यणादेशः प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थमिति॥

प्लुते वचनम्॥ तयोः॥ कयोरिति। प्रश्नद्वारेण तयोरिति प्रत्याख्यायते तदन्तरेणाप्यधिकारात् स्थानिलाभात्। प्लुतविकारावि
ति। प्लुतविषयत्वान्प्लुतविकारावुच्येते तौ चासिद्धकाण्डपाठात् यणादेशे कर्तव्ये ऽसिद्धौ। सिद्धः प्लुत इति। ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे क
थमिदुतोः सिद्धत्वम्। उच्यते॥ प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात्॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ भो ३ यिन्द्रेति। इशब्दस्य निपातत्वान्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थो ऽपि यण्विधिः वर्णव्यत्ययेनात्र छान्दसः प्लुतः॥ स्वरार्थमिति। आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः इइतौ तु सर्वत्रोदात्तौ तत्रानयोर्य्वोरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरितकर्तव्ये ऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति। प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसंधिषु सिद्धमिति ज्ञापितं स्वरस्तु स्वरसंधिर्न भवतीति तत्रासिद्धत्वं य्वोर्भवत्येव। छान्दसमेतदिति। ततश्चोपसंख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण् सिद्धः॥ यत्तर्हीति॥ अप्रतिपन्नविकारस्यानुकरणत्वाद् अच्छान्दसत्वाद्यण् न प्राप्नोति॥ एषो ऽपीति। कृतयणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः। पूर्वोक्तार्थसं

४७

तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतौ अप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो ३ इइन्द्र भो ३ यिन्द्रेति। यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम्। इदं न वक्तव्यम्। इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्। स्वरार्थम्। तेन हि सति उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येति एष स्वरः प्रसज्येत॥ अनेन पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। हो ३ इइन्द्र। हो ३ यिन्द्र। छान्दसमेतद् दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति॥ यत्तर्हि न छान्दसम्। भो इन्द्र सामगायति। एषो ऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति॥ तौ च मम स्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ॥ १॥ इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणाविदधात्यपवादम्॥ तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः॥ २॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च द्वितीयः॥

ग्रहश्लोकद्वयम्। किं तु यणेति। इकोयणचीति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतद् इदुतौ य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एवं तर्हि इको ऽसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावः प्राप्नोति सवर्णदीर्घश्च तन्निवृत्तये य्वौ विधीयेते। एतदपि न प्रयोजनमिकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात्। एवं तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधीयेते॥ ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च द्वितीयः॥ राम॰ ४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥मतुवसो॥ वन इति। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणमनुबन्धस्यानिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात् क्वनिपोपिग्र
हणम्। प्रातरित्व इति। प्रातरतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्त इति क्वनिप्। भो ब्राह्मणा इति। जसि रुत्वौत्वेन प्राप्नुतो नापि रुत्वौत्वयो
र्भ इति रूपं सिध्यति॥ तथा भो ब्राह्मणीत्यत्रापि भवतिशब्दे कारस्य रुत्वे अवस्य चौत्वे कृते संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्या॰
सिद्धत्वाद्रूपासिद्धिः। विभक्तिस्वरेति। केचिदाहुः भूशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्रूपं रेफान्तं तत्प्रतिरूपको निपातः तत्र रेफ

॥मतुवसोरु संबुद्धौ छन्दसि॥ मतुवसोरादेशे वन उपसंख्यानम्। मतुवसोरादेशे वन उपसंख्यानं कर्तव्य
म्। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य। भवत् भगवत् अघवत् इत्येतेषां
विभाषा रुर्वक्तव्यः ओच्चावस्य वक्तव्यः। भोः। भवन्। भगोः। भगवन्। अघोः। अघवन् इति। संबुद्धौ विधीयमानमु॰
च्यते तत्रेदं न सिध्यति। भो ब्राह्मणा इति। तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेति इह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि। नै
ष दोषः। अव्ययमेव भोः शब्दः नैष भवतः प्रकृतिः। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भ
वन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा॥ समः सुटि॥ पुमः खय्यम्परे॥ कानाम्रेडिते॥ संपुं॰
कानां सत्वम्। संपुंकानां सत्वं वक्तव्यम्॥

स्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापि भोः शब्दसिद्ध्ये वार्तिकारम्भः तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त
इति भवदादियोगे विधीयमानाः तसिलादयस्ततो भोस्तत्र भो इत्यादावपि भवन्ति। एवं च भवच्छब्दप्रकृतिक भोः शब्द
प्रतिरूपकत्वमेव निपातत्व माश्रयणीयं भवतेर्विज दर्शनादित्याहुः॥ समः सुटि॥ तुल्यविचारत्वात् भाष्ये त्रिसूत्रीं
पठित्वा वाक्यं पठितम्। संपुंकानामिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्स्कर्त्तेति। मकारस्यसत्वेकृतेयदापूर्वस्यानुनासिकः तदासत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावादनच्चिचेतिसकारस्यद्विर्वच
नेझरोझरिसवर्णइतिपाक्षिकेलोपेद्विसकारकः त्रिसकारकोवाप्रयोगोयदात्वनुस्वारोयोगवाहानांचप्रत्याहारेषुवि
शेषेणोपदेशस्तस्मिन्पक्षेएकसकारकोयदात्वनुस्वारस्यहल्त्ववदत्त्वमपीष्यतेतदाततः परस्यसकारस्यद्विर्वचनेस
कारत्रयमपिभवति। यदात्वेकीयमतेनमकारलोपस्तदानुस्वारानुनासिकौकेचिन्नेच्छन्ति। तत्त्वयुक्तंमन्यन्ते। रुत्वप्रकर
णेविधीयमानसन्नियोगेनतयोर्विधानात्मकारलोपेपिसत्वद्रुत्वताभ्यांभाव्यमेवंचषट्रूपाणिभवन्ति॥ अनुनासिक
पक्षेत्रयः सकाराद्वौवाएकोवा॥ एवमनुस्वारपक्षेपि। षट्स्वपिरूपेषुशरः खयइतिवाद्विर्वचनेककारस्यकृतेद्वादश

संसस्कर्ता। पुंस्कामा॥ कांस्कानिति। रुविधौह्यनिष्टप्रसङ्गः॥ रुविधौहिसस्यनिष्टंप्रसज्येत॥ इहतावत्संस
स्कर्तावाशरीतिप्रसज्येत। पुंस्कामेतिइदुदुपधस्येतिषत्वंप्रसज्येत। कांस्कानितिकुप्वोः ᳵकᳶपावितिᳶकः
प्रसज्येत॥ तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। क्रियतेन्यासएव। समः सुसुटीतिद्विसकारकोनिर्देशः। समः
सुटिसकारोभवति॥ तस्सकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। यदितदनुवर्ततेतेनश्छव्यप्रशानित्यत्रापिप्राप्नो
तिभवांस्तत्र। संबन्धमनुवर्तिष्यते। समः सुटि। पुमः खय्यम्परे। सोभवति। नश्छव्यप्रशान्। सर्भवति। पुमः ख
य्यम्परेसकारः। उभयथर्क्षु। दीर्घादटिसमानपादे। नॄन्पे। स्वतवान्पायौ। सर्भवति। पुमः खय्यम्परेसकारः।
कानाम्रेडितेसकारः पुमः खय्यम्परइतिनिवृत्तम्॥ समोवालोपमेकइच्छन्ति। संस्कर्ता। संस्कर्ता॥ ॥ ॥

रूपाणिभवन्ति॥ तत्सकृतमिति॥ ननुचानच्कस्यनिर्देशात्तत्रस्वरितत्वंप्रतिज्ञातुमशक्यम्। उच्यते॥ अचांस्वरितत्वंप्र
तिज्ञायतेतत्रसमुदायानुवृत्तिः सकारस्यानुवृत्त्यर्थंभविष्यति॥ यदीति॥ भवांस्तरतीत्यादौसत्वेरुत्वेचविशेषोना राम·
स्तिदीर्घादटीत्यत्रतुविशेषामहांइन्द्रइत्यत्र। तुसत्वेसतितस्यासिद्धत्वादुत्वाभावाद्रूपंनसिध्येत्। संबन्धमिति। संबन्धंन
हास्यतीत्यर्थः। अनुपूर्वस्यवृत्तेः सकर्मत्वात्संबन्धमितिद्वितीया॥ कर्मणिवाघञ्सचनपुंसकेपिबाधकाभावाद् ४८
भवतिस्त्रियांतुक्तिन्नादिभिर्बाध्यमानत्वान्नभवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ढोढे॥ ढ लोपइति। क्वचित्स्थानी नास्ति क्वचिन्निमित्तं नास्तीति वचनसामर्थ्यादिह चनान्तरबाधनादुभयत्र प्रसङ्गः। जश्त्वम
त्रेति। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वत्रासिद्धमिति वा लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याप्राप्तिरेव बाधः॥
जश्भावादितिचेदिति॥ उत्तरत्र ढे यो लोप इष्यते स न प्राप्नोति लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् परस्य ढत्वाभावादित्यर्थः
।जश्त्वइति। लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते श्वलिड्ढौ
कत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते ततो जश्त्वे कृते ऽस्य

ढोढेलोपः॥ ढलोपअपदान्तग्रहणम्। ढलोपे अपदान्तग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौक
ते। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ जश्भावादि तिचेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवा
दप्रसङ्गः॥ जश्भावादिचेद् उत्तरत्र ढकारस्याभावादपवादोयं विज्ञायेत। कस्य। जश्त्वस्य। तस्मात् सिद्धव
चनम्॥ तस्मात् सिद्धत्वं वक्तव्यम्॥ कस्य। ष्टुत्वस्य। सड्ग्रहणं वा। सड्ग्रहणं वा कर्तव्यम्। सडिढ इतिवक्तव्य
म्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। आनन्तर्यमिहाश्रीयते ढकारस्य ढकार इति। क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्त
र्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्। क्वचिच्च नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शा
स्त्रकृतमनानन्तर्यम्। जश्त्वे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। यत्तु कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः॥
॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे। विसर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यम्॥ इह माभूत्
।नार्कुटो नार्पत्य इति। तत्तर्हिवक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति।

तिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति लोपस्यायमविषयः॥ खरव॥ विसर्जनीयइति। उत्तरपदे सति
योरेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तः कस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते। तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव। नह्यत्र सकार
स्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः। नार्कुट इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं तदपेक्ष
त्वादृकारस्यादित्वस्य। नार्कुटइति। नृकुट्यां भव इत्यण्। नार्पत्य इति। नृपतेरपत्यमिति दित्यदितीति ण्यः तत्र रपरत्वे कृतायां
रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· नवेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्त ८३ १
४९ स्यासिद्धत्वात्स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाभावः। अन्तः अङ्गं यस्य बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिस्ततः सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गश
ब्दावुपपन्नौ अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वं युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं
तत्र भवतो वश्यमित्यावश्यके णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति बहिरङ्गे चापेक्षिते
तदपेक्षयान्तरङ्गं भवत्यन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। नचात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदेकस्यां बुद्धावपे
क्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावाद्रेफस्य तदपेक्षबहिरङ्ग
त्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीयः। नानभिनिर्वृत्त इति। वस्तुतत्त्वकथनम्। तत्रनिमित्तमेवेति।

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा वक्तव्यम्। किंकारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो रेफः। अन्तरङ्गो विसर्ज
नीयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्य
न्तरङ्गे बहिरङ्गं सति बहिरङ्गे अन्तरङ्गं भवति। नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति। किंकारणम्।
असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वम्। पूर्वत्रासिद्धमिति॥ नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्रनिमित्तमेव ब
हिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति। अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य। किंकारणम्। असिद्धत्वात्। कथमसिद्धत्वं यावता
पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषा। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥

पराभ्युपगमे नान्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गमन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येति भावः। असिद्धत्वादिति। बहि
रङ्गस्य रेफस्यान्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाभावः। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति। राम·
पूर्वत्रासिद्धमिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायामसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात् कथं रेफस्यासिद्धत्वमित्यर्थः। अप्र
वृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः। बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यानात्तद्देशा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वात् ४९
तद्देशा वेति पूर्वा। इतरः कार्यकालत्वमाश्रित्याह। असिद्धमिति। यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथमिति। इतर आह। कार्यकालमिति। तत्र काचित्परिभाषाविधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गत्वा स्वकार्यं निष्पादयति यथेकूपरिभाषामि
देरिकोगुणं व्यवस्थापयति। काचित्तु विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्येन्याश्रियते यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति। एषा
हि वृक्षेभ्यित्यादौ बहुवचने झल्येदित्यस्मिन् प्रवृत्ते वृक्षेभ्यइत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति। तद्वदसिद्धपरिभा
षा वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयं
न्ती विषयं संस्कुरुते। न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन् सिद्धा क्रियते॥ प्रधानसन्निधौ गुणानां
परस्परेण संबन्धात्। तदुक्तम्। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति। विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपति
ष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीये नैकवाक्यभावात् पौर्वापर्याभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नासिद्धा क्रियते पूर्वो
क्ता द् गुणत्वाद्वा। कुतो तु खल्विति। अस्ता आदित्य इत्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यावकाशः। पचवेद मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः।

कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति खरवसानयोर्विसर्जनीयः उपस्थितमिदं भवति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति ए
वमेषा परिभाषा सिद्धा भवति। कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतया व्यवस्था भवि
ष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्॥ अतः किम्। अतो युक्तः
परिहारः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

नार्कुट इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः। यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारः तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्ध
त्वापादनात् परिभाषा साधर्म्यात् परिभाषाव्यवहारः। तत्रैतयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात् तुल्यबलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां
नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः। पर्यायेणाश्रीयमाणे पक्षे निष्टविसर्जनीयप्राप्तिः। अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात् परस्परस्यो
पमर्दकत्वम्। तथाहि। बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाभावात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या अप्रवृत्तिं साधय
ति। पूर्वत्रासिद्धमित्येषापि विसर्जनीयासिद्धिविधाने नान्तरङ्गाभावाद्रेफस्यापि तदपेक्ष बहिरङ्गत्वाभावाद् बहिरङ्गपरिभाषा
याः प्रवृत्तिं विहन्ति। ततश्चायुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम्। ततश्च विसर्जनीयो नुत्तरप
द इति वक्तव्यमेव। यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरङ्गपरिभाषाश्रीयते यथा चक्रकेऽविष्टतो व्यवस्था तदा युक्त एव परिहारो न वा
बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥रोः सुपि॥ नियमार्थ इति। अथ सुपीति प्रत्याहारग्रहणात् पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थः कस्मादारम्भो न भवति। खरीत्यनुवृत्त्या खरादेः सुपो ग्रहणात्। न च सप्तमीबहुवचनादन्यः खरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः रोरेवेति। रोः सुप्येवेति तु नियमो न भवति हलोनन्तराः संयोग इत्यादेर्निर्देशात्॥ भोभगो॥ अन्यत्राभावादिति। यत्राशोऽन्यः रुः भवति तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमित्यशेऽपि रुरस्तीत्यर्थः। स्थानिवद्भावादिति। ननु च

॥रोः सुपि॥ किमर्थमिदमुच्यते। खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि। क्व मा भूत्। गीर्षु। धूर्षु॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि॥ अशिग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्। अशिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्राभावात्। न ह्यन्यत्र रुरस्ति अन्यदतः अशः। ननु चायमस्ति। छन्दःसु। पयःस्विति। किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र। प्लक्षस्तत्रेति॥ अस्त्यत्र विशेषः। विसर्जनीयेऽकृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीयेऽकृते न भविष्यति। छन्दः सुपयःस्विति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशिग्रहणमवक्तुम्। बाढं शक्यम्। अल्विधिस्तर्हि भविष्यति। कथमिदमस्ति रोरीति। ततो वक्ष्यामि। खरवसानयोर्विसर्जनीयः रः। ततो रोः सुपि विसर्जनीयः र इत्येव। उत्तरार्थं तर्हि अशिग्रहणं कर्तव्यं हलि सर्वेषां हलि अशि इति यथा स्यात्।

रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफः स्थानीत्यल्विधित्वात् स्थानिवद्भावेन न भाव्यम्। उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते। अल्विधिस्तर्हीति। रुर्नैव स्थानी किं तु तद्विशेषणं रोर्यो रेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः॥ राम॰
ततो वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः॥ ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृक्षवयतेरिति। केचित्तु वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमिच्छन्ति। तदयुक्तम्। इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं न टिलोपेन। तस्माद्वृश्चतीति क्विपि संप्रसारणे कृते वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच् प्रत्ययः क्रियते। क्विपि तु सत्येकदेश विकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। लोपो व्योर्वलीति लोपो वा। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति प्रतिषेधात्। विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति हलि सर्वेषामित्यनेन न तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमशग्रहणं क्रियते। वेतेर्वा वृक्षं वेति वृक्षवीः वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववण्णिजादिः॥ अथ ककारे परतो लोपो व्योर्वलीति लोपः कस्मान्न भवति

दृहमाभूत वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षवृकरोति॥ ओतो गार्ग्यस्य। किमर्थमिदमुच्यते। न। लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम्। ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम्॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते। किमर्थम्। नित्यार्थम्। नित्यार्थोऽयमारम्भः॥ उञि च पदे॥ पद इति किमर्थम्। तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्रउतम्। पद इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्रउतमिति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति अपदे माभूत्। दण्डिना। शकटिना॥ हेमपरे वा॥ यवलपरे यवला वा॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम्। किं ह्यः। कियँ ह्यः। किं ह्वलयति॥ किवँ ह्वलयति। किं ह्लादयति। किलँ ह्लादयति॥

। न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति। पदान्तविधौ तन्निषेधात्॥ नैष दोषः। पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो न च लोपः पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात्। अशग्रहणानुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम्। तथा हि। लुप्यत्रोक्तं न पदान्ताः हलो णः सन्तीति॥ ओतो॥ किमर्थमिति। लोपः शाकल्यस्येत्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपो नेनापि गार्ग्यस्य मते न लोपो नान्येषामिति विकल्पे नैव विधेय इति प्रश्नः। ओकारादिति। गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छतीत्येवं च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भो यत्रेति॥ उञि च पदे॥ अयमपि नित्यार्थो योगः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 ङः सिधुट्॥ योयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः संस्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विरोधाभावात्कृतः। ततोयदेके चोदयन्ति पूर्वान्तपक्षेहि तत्सहितेन पूर्वेणार्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षेहि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति। तदसंबद्धम्। सत्यप्यस्मिन्भेदे संहितायां वाक्यार्थभेदात्। नियोगत इति॥ परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्र नकारस्या

ङःसिधुट्॥ नश्च। शि तुक्। ङ्णोः कुक्टुक्शरि। ङमो ह्रस्वादचि ङमुट्। इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचित्परादयः। यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा परादयः। कश्चात्र विशेषः। धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः। धुगादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ष्टुत्वस्य तावत्। श्वलिट्त्सायो मधुलिट्त्सायो। ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं प्राप्नोति॥ परादौ पुनः सति न पदान्ताट्टोरनामिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ णत्वस्य। कुर्वन्नास्ते। कृषन्नास्ते। रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। परादौ पुनः सति पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ सन्तु तर्हि परादयः। परादौ छत्वविधिप्रतिषेधः। यदि परादयः छत्वं विधेयम्। षत्वं च प्रतिषेध्यम्। छत्वं विधेयम्। कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते॥ यद्धि तत् शश्छोऽटीति झयः पदान्तादित्येवं तत्। किं पुनः कारणं झयः पदान्तादित्येवं तत्॥ इह मा भूत्। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति॥ षत्वं प्रतिषेध्यम्। प्रत्यङ्क्सिञ्च। उदङ्क्सिञ्च। आदेशप्रत्ययोरिति षत्वं प्राप्नोति। पूर्वान्ते सति सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः। अयं तु खलु शि तुक् छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः। तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेत इति रषाभ्यां नो णः समानपद इति णत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः॥ श्चुत्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति। स्तुभ्नादिषु च। न णकारो भवति॥ ततः। स्तोः श्चुना। स्तोः श्चुना सन्निपाते न णकारो भवति। ततः श्चुः। श्चुर्भवति स्तोः श्चुना सन्निपाते॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥ ङमुटि पदादिग्रहणम्। ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्॥ दण्डिना शकटिनेति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पदादिति वर्तते। एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेति प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। एवमपि पदादिति वक्तव्यम्। यद्धि तत्प्रकृतं शाक्रसुपिकुत्सनादित्येवं तत्॥

पदान्तत्वात् णत्वप्रसङ्गेन चन श्वा पदान्तस्य झलीति नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति। अनुस्वारे कर्तव्ये तु कोऽसिद्धत्वात्॥ श्चुत्व इति। णत्वप्रतिषेधे च श्चुत्वमाश्रयात् सिद्धम्॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंतर्हीति। ङमा पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो दण्डिनेत्यादौ ङमन्तस्यापदत्वान्न भवति। यद्येवं पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति। नैष दोषः। ह्रस्वादित्यनेन ङमा ह्रियते ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङमूतस्य ङमुट् भवति। नवेति। नहि पदस्येत्येतद्विशेष्यं किं तर्हि विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ ङमुट्प्रसङ्गः॥ एवंतर्हीति। संबन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्वसंबन्धाद्गुडलिट्त्वित्यादौ धुडादयो पदेपि भवन्ति॥ मय उञो वो वा॥ किमर्थमिति॥ उञ इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः॥ प्रगृह्य इति। उञ इत्यत्रेता

एवंतर्हि ङमएवायं ङमुट् क्रियते। कथम्। पदस्येति वर्तते ङम इति चैषा पञ्चमी। का तर्हि संबन्धषष्ठी। पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति ह्रस्वादुत्तरस्याचीति। यदि ङमएव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते रषाभ्यां नो णः समानपदे इति णत्वं प्राप्नोति। पदान्तस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। पदान्तस्येत्युच्यते नैष पदान्तः। पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणे न ग्राहिष्यते। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। उक्तमेतत् न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति। तेन दण्डिनाशकटिनेति अत्र प्राप्नोति। एवंतर्हि पद इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। उञिच पदे इति॥ मय उञो वो वा॥ किमर्थं मय उत्तरस्य उञः वो वेत्युच्यते। न इको यणचीत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रकृतिभावः प्राप्नोति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत इको यणचि मय उञो वेति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् किम्वावपनं महत्। मोनुस्वारः हलीति अनुस्वारः प्रसज्येत। वत्वे पुनः सति असिद्धत्वान्न भविष्यति॥

वित्यनुवर्तनादनिति परस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसंज्ञा। यदि पुनरिति। यण्ग्रहणानुवर्तनाद्व्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः। वत्व इति॥ अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावो हल्परत्वाभावात्॥ यदा त्विति परउञ् भवति तदा। किंविति। किम्विति। किमु इति। किमूँ इति। इति रूपचतुष्टयं भवति। प्रगृह्यसंज्ञाभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम्। ऊँ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावाद्दान्तरतम्यादनुनासिके पक्षे वकारे सति रूपपञ्चतयेन भाव्यमित्याहुः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विसर्जनीयस्य॥ इहेति। स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः॥ संहितायामिति। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता न चात्र परमस्तीति संहिताया अभावोन्यथा दधि अत्रेतीमचोर संहितायामपि द्विकः पूर्वेणाच्चः परेण च संहितास्तीति यण् प्र॰ सज्येत। एवमप्यत्रेति। विशेषानुपादानादिति भावः। इकोयण चीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते। एवं तर्हीति। एकसंज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहितासंज्ञा विशेषविहितयावसानसंज्ञया बाध्यते। ननु संज्ञिभेदा॰ न्नाधानुपपत्तिः। परस्य सन्निकर्षस्य संहितासंज्ञा अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा। उच्यते। संहितावसान॰ कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात् कार्यार्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावं मन्यते॥ अथवेति। सन्नि

विसर्जनीयस्य सः॥ इह कस्मान्न भवति। वृक्षः। प्लक्ष इति॥ संहितायामिति वर्तते। एवमप्यत्र प्राप्नोति। किं कारणम्। परः संनिकर्षः संहितेत्युच्यते यथैव परेण परः सन्निकर्षः एवं पूर्वेणापि। एवं तर्हि अनवकाशा अव॰ सानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते। अथवा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यः परः सन्निकर्ष इति कश्च साधीयः। यः पूर्वपरयोः। यद्येवानवकाशा अवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते। अथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिताकार्याणि तानि न सिध्यन्ति। अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति। यदयं खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्याह॥ इतरथा खरवसानयोः सो भवतीत्येव ब्रूयात्। तच्च लघु भवति। विसर्जनी॰ यस्य स इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति॥

कर्षः संहितेतीयता सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थ उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः संहितासंज्ञो भवति। यद्येवेति। संज्ञि भेदात्संज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोनुपपन्न इति भावः॥ अणोप्रगृह्यस्येति। वावसान इति तत्रानुवर्तते संहिताधिकारश्चोत्तरार्थो विस्पष्टानुवर्त्यस्तो लीति परसवर्णः संहितायां माभूदग्निचित् लुनातीति लतश्च संहितावसानाश्रयोनुनासिको दधि मधु इत्यत्र सिद्धो भवति। यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्र वावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणे नासंबन्धः। उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः किं तु भवतियोगिनाविच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थाने संदिह्येतेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः संज्ञयोरिष्ट इत्यभिप्रायः॥ ग्राम॰ ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकृतिनिर्देशार्थमिति॥स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः।अन्यथाकस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात्॥अथेदानीमिति।एवंसूत्रसन्निवे
शः क्रियते रोरिखरवसानयोः सः रोः सुपि शर्परे विसर्जनीय इति॥तत्र शर्पर इत्यत्र र इति वर्तते न तु रोरिति॥एवमपीति।
यदि रोः सुपीत्यस्यानन्तरं शर्परे विसर्जनीयः वा शरि कुप्वोः ᳲक ᳳपौ चेत्यादि रस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा भोभगो इति य
त्वं रस्य स्थाने विधीयते तदा स्वरत्वेत्यादावपि प्राप्नोति रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः।एवम
पीति।यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणमन्यथा न्यासे तु द्वे ग्रहणे रुग्रहणं सग्र

अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम्। अथेदानीमेतदपि सान्निध्या
र्थं पुरस्तादपकृष्यते खरवसानयोः स इत्यत्रैव॥एवमपि कुप्वोः ᳲक ᳳपौ चेत्येवमादिनानुक्रमणे न व्यवच्छि
न्नं भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशीत्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात्।एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति सो
यमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं
भवतीति।एवमपि अनैकान्तिकं ज्ञापकमेतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति॥तत्र
कुत एतदिह भविष्यति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति।इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति।एवं तर्हि आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति॥

ग्रहणं च। तत्र खरवसानयोः स इति सग्रहणं खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयग्रहणे न निर्मीयते रुग्रहणं विसर्ज
नीयस्य स इति सग्रहणे न तत्र विसर्जनीयस्येति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो भवति।अजेः क्षेपार्थस्य घञि
रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः।अथवा व्याजो न नु नसु व्यते।आनर्थक्यादनृतं भवति न कर्तव्यं भवतीत्य
र्थः॥तस्मात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य सकारो न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदयमिति। विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावाद्विसर्जनीयो स्येवेति किं तद्विधानेन। ननु ॅकॅप निवृत्त्यर्थं विसर्जनीयविधानं स्याद् वासः क्षौममद्भिः प्सातमिति। नैतदस्ति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वो ॅकॅपौ चाशरीति ब्रूयात्। अथ वेति। लोपसंबद्धं हल्ग्रहणमनुवर्तत इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न संबध्यते इह तु हली-
ति वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः॥ कुप्वोॅकॅपौ च॥ सस्येति। ब्राह्मणः पचति ब्राह्मणः करोतीत्यादावुपध्मानीयजि-
ह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते। वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एवेष्यते। एतच्च स-

यदयं शर्परे विसर्जनीय इत्याह। अथवा हलीति वर्तते। क्व प्रकृतम्। हलि सर्वेषामिति। यदि तदनुवर्तते।
मय उञो वो वा हलि चेति हल्यपि वत्वं प्राप्नोति। शसुनः शसुयोस्तु। एवं तर्हि विसर्जनीयस्य स इत्यत्र खरी-
त्यनुवर्तिष्यते॥ अथवा संबन्धमनुवर्तिष्यते॥ वा शरि॥ वाशर्प्रकरणे खर्परे लोपः। वाशर्प्रकरणे खर्परे लो-
पो वक्तव्यः। वृक्षास्थातारः॥ वृक्षाः स्थातारः॥ कुप्वोॅकॅपौ च॥ सस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोप-
ध्मानीया वक्तव्याः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः। विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेव कुप्वोॅ
कॅपौ स्याताम्। अद्भिः प्सातम्। वासः क्षौमम्॥

स्येति स्थानिनिर्देशो सिध्यति। यो विसर्जनीयस्य सस्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुप्वोः सकारापवाद
विसर्जनीयविधानात्सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः। यदा तु विसर्जनीयस्थाने अनेन आदेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयो-
रेव कुप्वोः प्राप्नोत्यश   र्परयोस्तु कुप्वोः पूर्वत्रासिद्धमिति ॅकॅपयोरसिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति। न च सकारस्य
स्थानिवद्भावो स्त्ययोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादल्विधित्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनादिति। यदि शर्परे विसर्जनीयवद्भूतस्य विसर्जनीयस्य ᳲकᳲपौ स्यातां तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्॥ अस्तीति। यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य ᳲकᳲपप्रसङ्गः। यदेतदिति। विसर्जनीयस्य सद्भूतस्य सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः स द्विविधः संभवति खरवसानलक्षणः शर्परलक्षणश्च तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सत्त्वे शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते स एव चेहानुवर्तते तदर्थो वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्त्वे कर्तव्ये ऽपवादयोः ᳲकᳲपयोरसिद्धत्वाभावात् प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः। शर्परलक्षणश्च विसर्ज-

वचनान्न भविष्यतः॥ अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। पुरुषः त्सरुकः। तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥ यदेतद्विसर्जनीयस्य सद्भूतस्य विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्धः। नासिद्धः। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति॥ अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत्॥ अपरोधिकारः

नीय आदेशोऽपूर्वं विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्त्वबाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाभावाद् अयुक्तो नन्तरोऽर्थः स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत् नयोगे योगोऽसिद्धः किं तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे शर्परे विसर्जनीयद्भूतस्यासिद्धत्वं नास्ति। नैष दोषः। कार्यभेदात्प्रकरणभेदाद् एकेन हि सकारो विधीयते अन्येन विसर्जनीयः कश्चिदिति। यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलनं परिभाषाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद् भेदापरामर्शेनैतदुक्तम्। तद्वदिति। चकारेणेति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा·कै· प्रतियोगमिति। यस्यस्वरितत्वमासज्यतेतत्सदृशानिशब्दान्तराणियोगान्तरैःनुमीयन्तेसादृश्यात्तुतत्त्वाध्यवसायः ८ ३ १
५५ ।।योगान्तरोपयोग्यर्थस्यवातस्यैवानुमानमर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापिभेदावसायस्तत्रविसर्जनीयस्यसइतिलिङ्गाभा
वान्नपरिभाषानापिचकारेणोत्तरत्रस्थानिनोनुकर्षःस्वरितत्वात्त्विहसंबध्यमानोपिविसर्जनीयशब्दःसिद्धं॰
विसर्जनीयंस्थानित्वेनप्रतिपादयतीतिशर्परेविसर्जनीयइत्यस्यैवᳵकᳶपप्रसङ्गः।सहिᳵकᳶपयोःकर्त्तव्ययोः

प्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयोगेउपतिष्ठते।नद्यदैषपक्षःप्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थइतितदाहि॰
यद्येतद्विसर्जनीयस्यसइत्यत्रविसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवृत्तंसदन्यत्संपद्यते।तस्मिंश्चशर्परेवि
सर्जनीयःसिद्धः।एवंच कृत्वाशर्परयोरेवकुप्वोःᳵकᳶपौस्याताम्।वासःक्षौममद्भिःप्सातमिति।एवंत
र्हियोगविभागःकरिष्यते।शर्परेविसर्जनीयः।वाशरि।ततःकुप्वोः।कुप्वोश्चशर्परयोर्विसर्जनीयस्यवि
सर्जनीयोभवतीति।किमर्थमिदम्।कुप्वोःᳵकᳶपौवक्ष्यतितद्बाधनार्थंततःᳵकᳶपौचभवतः।कुप्वोरि
त्येव।शर्परयोरितिनिवृत्तम्।। अथशर्परेविसर्जनीयइत्येतत्कुप्वोःᳵकᳶपौचेत्यत्रानुवर्तिष्यते।।सो
पदादौ।।सोपदादावनव्ययस्य।सोपदादौअनव्ययस्येति वक्तव्यम्।इहमाभूत्।प्रातःकल्पम्।पुनः
कल्पम्।।रोःकाम्येनियमार्थम्।रोःकाम्यइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।नियमार्थम्।रोरेवकाम्येना
न्यस्य।पयस्काम्यति।क्वमाभूत्।गीःकाम्यति।पूःकाम्यति।।उपध्मानीयस्यच।।सत्त्वंवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।

सिद्धः।अथवेति।योगविभागेप्रसक्तयोःᳵकᳶपयो र्निवृत्तिरनुवृत्तौतुप्रसङ्ग एवनास्तीतिविशेषः।।सोपदादौ।।प्रातः राम·
कल्पमिति।यद्यपिप्रातःशब्दोधिकरणवाचीतथापिवृत्तिविषयेशक्तिमद्वाचीतिईषदसमाप्त्यायोगउपपद्यते।य॰
५४ थाशेषाभूत्महर्द्दिवाभूतारात्रिरित्यादावभूततद्भावः।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपध्मानीयोपधइति। उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वात् उब्जआर्जवे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यतेनतुश्रवणार्थइत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य। कुप्वोः प्रकरणाद्यत्रजकारस्यकुत्वंतत्रैवोपध्मानीयस्यसकारोन्यत्रभ्रस्जाहारउपदेशचोदनात् झलांजश्झशीतिजश्त्वंबकारः निपातनादिति। यत्रजकारःश्रूयतेतत्रदकारस्यस्तोःश्चुनाश्चुरितिचुत्वेप्राप्तेझलांजश्झशीत्यनेनानन्तरतमोपिबकारोभवतीति निपातनेनकुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयतइ

अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधःपठ्यतेतस्यसत्वेकृतेजश्भावेचअभ्युद्गःसमुद्गइत्येतद्रूपंयथास्यात्। यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यतेउब्जिजिषतीतिउपध्मानीयस्यद्विर्वचनंप्राप्नोति॥ दकारोपधेपुनःसतिनन्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधः सिद्धोभवति। यदिद्कारोपधः पठ्यतेकारूपसिद्धिः उब्जिताउब्जितुमिति॥ असिद्धेभउब्जेः। इदमस्ति। स्तोःश्चुनाश्चुः। ततोवक्ष्यामि। भउब्जेः। उब्जेश्चश्चुनासन्निपातेभोभवतीति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। निपातनादेतत्सिद्धम्। किंनिपातनम्। भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोरिति॥ इहापिप्राप्नोति। अभ्युद्गः॥ समुद्गः। अकुत्वविषयेनिपातनम्। अथवानैतद्गेरूपम्। किंतर्हि गमेः ह्युपसर्गात्‌डो विधीयते। अभ्युद्गः। समुद्गः॥ इणः षः॥ किमविशेषेणसत्वमुत्काद्इणउत्तरस्यसकारस्यषत्वमुच्यते॥ आहोस्विदिणउत्तरस्यविसर्जनीयस्यैवषत्वंविधीयते। किञ्चातः। यद्यविशेषेणसत्वमुत्काद्इणउत्तरस्यसकारस्यषत्वमुच्यते॥

तिभावः तेनपूर्वत्रासिद्धमितिनन्द्राःसंयोगादयइतिद्विर्वचननिषेधेबत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारस्यद्विर्वचननिषेधः॥ गमेरिति। एवञ्चदकारोपदेशोद्विर्वचननिषेधार्थएवेतिद्विर्वचनेकृतेबत्वमितिरूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते। नभिधानाच्चघञभावादुब्गइतिनभवति। नचाभ्युद्गइत्यत्रगमेर्डेघञिचोब्जेःस्वरेविशेषः। डेकृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् घञ्यपिथाथादिस्वरेण॥ इणः षः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सत्वस्यासिद्धत्वादिति। इणः षइत्यनेनयदासस्यषत्वं विधीयतेतदासोपदादावित्यस्यैवसस्यसर्पिष्कादौ षत्वं स्यात्। वक्ष्य
माणयोगेनविधीयमानस्यतुसस्यषत्वेऽसिद्धत्वात् षत्वं नप्राप्नोतीत्यर्थः॥ असमासेपिग्रहणमिति। अन्तरेणाप्यसमासेपि
ग्रहणंविशेषानुपादानात् समासासमासयोर्णत्वंसिध्यति। नचसमासेपूर्वपदात्संज्ञायामगइतिनियमेनणत्वस्याप्राप्तिः। नि

निष्कृतंनिष्पीतमित्यत्र सत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वंनप्राप्नोति॥ अथइणउत्तरस्यविसर्जनीयस्यैवषत्वमुच्यते सत्वम
प्यनुवर्त्तते। उताहोन। किंचातः॥ यद्यनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति अथनिवृत्तंनमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्रसकारस्य
ग्रहणंकर्त्तव्यम्। तस्मिंश्चक्रियमाणेषत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहोन। किंचातः। यद्यनुवर्त्ततेषत्वमपिप्राप्नोति॥ अथनि
वृत्तम्। इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येत्यत्रषकारग्रहणंकर्त्तव्यम्। तस्मिंश्चक्रियमाणेसत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहोन।
किञ्चातः। यद्यनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति। अथनिवृत्तंतिरसोन्यतरस्यामित्यत्रसकारग्रहणंकर्त्तव्यम्। तस्मिं
श्चक्रियमाणेषत्वमप्यनुवर्त्तते। उताहोन। किञ्चातः। यद्यनुवर्त्ततेषत्वमपिप्राप्नोति। अथनिवृत्तम्। द्विस्त्रिश्च
तुरितिकृत्वोर्थइसुसोःसामर्थ्येनित्यंसमासेनुत्तरपदस्यस्येतिषकारग्रहणंकर्त्तव्यम्। तस्मिंश्चक्रियमाणेसत्व
मप्यनुवर्त्तते। उताहोन। किञ्चातः। यद्यनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोति॥ अथनिवृत्तम्। अतःकृकमिकंसकुंभपात्रकु
शाकर्णीष्वनव्ययस्येतिसकारग्रहणंकर्त्तव्यम्॥ यथेच्छसितथास्तु॥ अस्तुतावदविशेषेणसत्वमुक्त्वाइणउत्तर
स्यसकारस्यषत्वमुच्यते। ननुचोक्तंनिष्कृतंनिष्पीतमित्यत्रसत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वंनप्राप्नोतीति। नैषदोषः।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनयोगेयोगोसिद्धः किंतर्हिप्रकरणेप्रकरणमसिद्धमिति। यदयमुपसर्गाद्समासेपि
णोपदेशस्येत्यसमासेपिग्रहणंकरोति॥ अथवापुनरस्तुइणउत्तरस्यविसर्जनीयस्यषत्वविधीयते ननुचोक्तं
सत्वमप्यनुवर्त्ततेउताहोनयद्यनुवर्त्ततेसत्वमपिप्राप्नोतीति। नैषदोषः॥

यमेकर्त्तव्येउपसर्गादित्यस्यणत्वस्यासिद्धत्वान्नियमाभावात्तदेतदसमासेपिग्रहणंयथोक्तमर्थंज्ञापयति। यद्यपिस्थान
निभेदआदेशभेदश्चसस्यविसर्जनीयस्थानित्वात् षस्यसकारस्थानित्वात् तथापिकुप्वोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रक
रणत्वावसायः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संबन्धमिति। नचेणः परस्य सकारः प्राप्नोति षकारेण तस्य बाधनाच्चकाराकरणाच्च। तत्र स इति ष इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तते। उत्तरेपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित् षकारसंबद्धाः केचित्सकारसंबद्धाः अनुवर्त्तन्ते इतियथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ पुंमुहुसोरिति॥ अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते। संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात् षत्वं न भविष्य तीतिनार्थः पुंसः प्रतिषेधेन। सकारश्चावश्यं वक्तव्यः। रुत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेपि षत्वे ᳲकᳲपविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः। ननु सकारस्यापि षत्वं प्राप्नो

संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। सोपदादौ इणः षः नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः इण उत्तरस्य षकारः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः। नमस्पुरसोर्गत्योः सकारः। तिरसोन्यतरस्यां सकारः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य षकारः। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे इसुसोः सामर्थ्ये नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षकारः तिरसोन्यतरस्यां सकारः। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य सकारोनुवर्त्तते षकारग्रहणं निवृत्तम्॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत् पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुंस्कामः। मुहुः काम इति। इहि भूतानां षत्वं वक्तव्यम्। दौष्कुल्यम्। नैष्पुरुष्यम्। प्लुतानां तादौ च। प्लुतानां तादौ कुप्वो श्चेति वक्तव्यम्। सर्पी३ष्टर। बही३ष्टरनी३ष्कुल। दू३ष्पुरुष। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। इव्वृद्धेः बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः। इह कस्मान्न भवति। मातुः करोति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयः रात्यस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य॥ ॥ ॥

तिसकारस्य षत्वमित्येषोपि स्थितः पक्षः। नैतदस्ति। सकारविधानसामर्थ्यात् षत्वं न भविष्यति। षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाभावात् किं सत्वविधानेन। मातुरिति। उभयादेशस्यान्यतरतोन्यपदेशाद्रपरत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वप्रसङ्गः। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति। उभयादेशत्वान्नायमुः स्थान इति रपरत्वाभावात् सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयो मन्यते। लुप्यत इति। पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव च॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्कादिष्विति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण दूषणार्थः प्रश्नः। इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रत्युदाहरति। पञ्च कृत्व इति। अत्र सकारः प्रसज्येत। अथेति। द्विस्त्रिः शब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्नः। इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह। चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं भवत्यव्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्य

यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे॥ द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। पञ्च कृत्वः करोति। अथ कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। चतुष्कपालश्चतुष्कण्टक इति। नैतदस्ति॥ अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति। नाप्राप्ते पूर्वेणेयं विभाषा आरभ्यते सा यथैवेह बाधिका भवति। चतुष्करोति चतुः करोतीति। एवं चतुष्कपालेपि बाधिका स्यात्। नात्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्॥ लुप्यतेत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति पंचकृत्वः करोतीति। इदुदुपधस्येति वर्त्तते॥ नैवं शक्यम्। अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत। तत्र को दोषः। इहैव स्यात् द्विष्करोति द्विः करोति त्रिष्करोति त्रिः करोति। इह न स्याच्चतुष्करोति चतुः करोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते। द्वित्रिचतुर्णां कृत्वोर्थे वर्त्तमानानां यो विसर्जनीय इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। परस्येति वर्त्तते तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः॥ ८

चतुसाहचर्येणाव्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्। प्रत्ययविसर्जनीय इति। सकारस्य रुत्वे पूर्वस्य रोरि इति लोपः क्रियत इति भावः। लुप्यत इति। रात्सस्येति लोपे कर्त्तव्ये रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरीति लोपे चढ्लोप इति दीर्घप्रसङ्गः॥ द्विस्त्रिश्चतुर इति। चतुःशब्दः सुजन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवादृष्टत्वादाम् न कृतः। द्विस्त्रिश्चतुर्णामित्यत्र तु सुजन्तस्यानुकरणत्वात् नुट् कृतः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुत्वसुजर्थेषत्वंब्रवीतिकस्माच्चतुष्करोतीतिनित्यंषत्वप्रसङ्गः। नैषदोषः। प्रकरणेप्रकरणम
पदस्यरुत्वोर्थइति। ननुपूर्वत्रासिद्धमितिविकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीतिनित्यंषत्वप्रसङ्गः।नैषदोषः।प्रकरणेप्रकरणम
पदस्यरुत्वोर्थइति। ननुपूर्वत्रासिद्धमितिविकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुष्करोतीतिनित्यंषत्वप्रसङ्गः। अपवादत्वमितिअपवादो
सिद्धंनतुयोगेयोगइत्युक्तत्वात्॥ अथवाइदुदुपधस्यरुत्वोर्थवृत्तेर्नाशःसेनित्येषत्वेऽस्यारम्भादस्यापवादत्वमितिअपवादो
सिद्धंनतुयोगेयोगइत्युक्तत्वात्॥ अथवाइदुदुपधस्यरुत्वोर्थवृत्तेर्नाशःसेनित्येषत्वेऽस्यारम्भादस्यापवादत्वमितिअपवादो
वचनप्रामाण्यान्नासिद्धोभवति॥ नित्यंसमासे॥ अथेदानीमिति। इहसमासग्रहणादेकार्थीभावएवसामर्थ्यंगृह्यतेपूर्वसू
त्रेतुविशेषाश्रयणेप्रमाणाभावाद्द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्यन्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यत्वाभावे पूर्वेणविकल्पःप्रा
प्नोत्येव। नानापदार्थयोरिति॥ नानाभूतयोःपदार्थयोर्यौशब्दौवर्त्तेतेतयोर्योयोगोव्यपेक्षालक्षणःसख्यायतेज्ञायतेनत्वे
कार्थीभावोगृह्यते॥ तस्मिन्निति। व्यपेक्षालक्षणेसंबन्धइत्यर्थः। तद्युक्तमिति। व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यमाश्रयितुंयुक्तंल

स्रुत्वसुजर्थेषत्वंब्रवीतिकस्माच्चतुष्कपालेमा। षत्वंविभाषयाभू
पदस्यरुत्वोर्थेवर्तमानस्ययोविसर्जनीयइति॥ रुत्वसुजर्थेषत्वंब्रवीतिकस्माच्चतुष्कपालेमा।षत्वंविभाषयाभू
न्ननुसिद्धंतत्रपूर्वेण॥१॥ सिद्धेह्ययंविधत्तेचतुरःषत्वंयदापिरुत्वोर्थे।लुप्तेरुत्वोर्थेयेरेफस्यविसर्जनीयोहि॥२॥
एवंसतित्विदानींद्विस्त्रिश्चतुरित्यनेनकिंकार्यम्।अन्योहिनेदुदुपधःरुत्वोर्थेकश्चिदप्यस्ति॥३॥ अक्रियमाणेग्रह
णेविसर्जनीयस्तदाविशेष्येत। चतुरोनसिध्यतितदारेफस्यविसर्जनीयोहि॥४॥ तस्मिंस्तुगृह्यमाणेयुक्तंचतुरोविशे
षणंभवति॥ प्रकृतंपदंतदन्तंतस्यापिविशेषणंन्याय्यम्॥५॥ नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्य॥ अनुत्तरपदस्थस्येति
किमर्थम्। परमसर्पिःकुण्डिका। अथेदानीमनेनमुक्तेपूर्वेणषत्वंविभाषाकस्मान्नभवति। इसुसोःसामर्थ्यइति॥ ना
नापदार्थयोर्वर्तमानयोःख्यायतेयदायोगः॥ तस्मिन्षत्वंकार्यंतद्युक्तंतच्चमेनेह। व्यपेक्षासामर्थ्येपूर्वयोगः। नचा
त्रव्यपेक्षासामर्थ्यम्। किंपुनःकारणंपूर्वस्मिन्योगेव्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयतेनपुनरेकार्थीभावोयथान्यत्र॥ ॥

स्यानुरोधात्। अथवापदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्येलब्धेपुनःसामर्थ्यग्रहणाद्धिशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः
। तच्चेति। व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यमिह। परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौनास्तीतिषत्वाभावः॥ यथान्यत्रेति। समासतद्धितसुब्धा
तुष्वेकार्थीभावआश्रीयतेतथेहकस्मान्नाश्रीयतइत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऐकार्थ्यमिति। यद्येकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात्। ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्राश्रयितुं द्विविधस्य सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। उक्तमत्रोत्तरम्। अयं चेह समासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात् पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते सं प्रेक्षितार्थं समर्थमिति॥ अथ चेदिति। स्यादेतत्। द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे लक्षणयोरिसोर्ग्रहणात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति। तदयुक्तम्। परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाप्रसङ्गात्। वाक्ये चेति। अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधात् ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वं भविष्यतीत्यर्थः॥ यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपास्थास्यतानुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो नव्यथास्यत। केचित्तु नित्यं

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत। ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात् सर्पिष्करोति। सर्पिः करोतीति। तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते॥ अथ चेत्कृदन्तमेतत् ततोधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः॥ यदि कृदन्तमेतत् ततोधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति॥ वाक्येपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति। वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत॥ यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति वाक्ये विभाषेति॥ अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम्। अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते विभाषा आरभ्यते॥ सिद्धं च मे समासे किमर्थं तर्हीदमुच्यते॥

समास इत्येको योगः। अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याश्रयेपि न दोष इत्याहुः॥ अथ चेदिति। यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं वा चकं तदा प्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इत्यनेन विकल्पः क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाभावात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति। किमर्थमिति। इसुसोः सामर्थ्य इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात् समासे इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थं नित्यं समास इति सूत्रमिति प्रश्नः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिषेधार्थइति। उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः। नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यम्। समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम्। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति षत्वाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेह सुसन्न्यस्याश्रयणीयः॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ मूर्द्धन्यग्रहणं शुर्विति प्रश्नः। इणः षीध्वमिति। इहाक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे इणः षीध्वमित्यत्र ढग्रहणं कर्त्तव्यं ततः समासेऽङ्गुलेरित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम्। अपदान्ताभिसंबद्धमिति। रषाभ्यामित्यत्रापदान्त

प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम्॥ अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः रव्यायतेयदायोगः॥ तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह॥१॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत। तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्ये साधु मन्यन्ते॥२॥ अथ चेत् कृदन्तमेतत् ततोऽधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः। वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत॥३॥ अथ चेत् संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम्। सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम्॥४॥ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः॥ अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थम्। नापदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत। तत्रायमप्यर्थः॥ षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्व प्रकृतम्। इणः ष इति॥ नैवं शक्यम्। अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च॥ इहार्थं तावत्। इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गादिति। अत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उत्तरार्थम्। रषाभ्यां नो णः समानपद इति॥ अत्र णकारग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तत्रायमप्यर्थः। पदान्तस्य नेति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति॥ अपदान्ताभिसंबद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तत इति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ सहेः साडः सः॥ सग्रहणं किमर्थम्। न सहेः साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्येवोच्येत॥ सहेः साडो मूर्द्धन्यो भवतीत्युच्यमाने अन्त्यस्य प्रसज्येत। ननु च अन्त्यस्य मूर्द्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥

ग्रहणानुवर्तनाद् अपदान्तस्येति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीति लाघवं संपद्यते॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाह्निकम्॥ सहेः साडः सः॥ प्रयोजनं नास्तीति। ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात्। नैतदस्ति। स्थानेऽन्तरतम इत्यस्य बाधप्रसङ्गात् अपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुतो नु खल्वेतदिति। ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति। अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु। स्थानेऽन्तरतम इ-
ति। षग्रहणमिहानुवर्त्तत इति भावः। मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति। भवेदिति। यद्यन्तरतम इति सप्तम्याश्रीये
त तदायं परिहारः षग्रहणानुवृत्तौ स्यात्सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनात्त्यक्तः सप्तम्यां ही कोयणचीति यणो द्विमात्राकालस्य मात्रिक
एवान्तरतमः स्थानी स्यान्न द्विमात्रः। चितमिति। मूर्द्धन्यानुवृत्तौ तकारस्य टः प्रसज्येत। षकारानुवृत्तौ तु षः॥ साड इति। दण्ड

कुतो नु खल्वेतत्॥ अनन्त्यार्थ आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति सका
रस्य भविष्यति॥ भवेत्स्वकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात्। आदेशतस्तु अन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्र
सज्येत॥ तस्मात्सकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ उत्तरार्थं च सकारग्रहणं क्रियते। आदेशप्रत्यययोः सकारस्य यथा स्यात्
॥इह मा भूत्। चितम्। स्तुतम्॥ अथ सहिग्रहणं किमर्थम्। न साडः सो भवतीत्येवोच्येत सहे रेव साड्रूपं भवति नान्यस्य।
यद्येवं साडः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः। साडः षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ साडो दण्डः साडो वृश्चिक इति
॥अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम्। अर्थवतः साडशब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान्॥ अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेत् तद्धितलो
पेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः॥ अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। सह अडेन साडः साड
स्यापत्यं साडिः। अत्र प्राप्नोति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वात् नैष साड्शब्दः। एवम
पि सह डेन सडः सडस्यापत्यं साडिः। अत्र प्राप्नोति। तस्मात्सहिग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ इण्कोः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये
पि॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधः। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। निंस्से निंस्स्वेति।
तत्तर्हि वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥

स्य वृश्चिकस्य वा अडो वयवविशेषः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ निंसेरिति॥ यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलप्रवेशनिषेधप
रत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं सहितानां च प्रवेशाभाव एवं नुमादीनां षत्वाप्रतिबंधहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च
व्यवाये षत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ नुमैवेति। एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये षत्वाप्रसङ्गः। ननु चायमिति। सर्वैश्च व्यवायासंभवाद् यथासंभवं क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः॥ एवं तर्हीति। योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाभावः। इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशाद् आनन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात्। प्रत्येकमिति। लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपक्लृप्तानीति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः॥ आदेशप्रत्यय॥ रुसर इति। अशेः सरन्नित्यतः सरन् प्रत्ययो रुधू

नुमैव व्यवाये विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाय इति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ एवं तर्हि योगविभागात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। नुम्व्यवाये। ततो विसर्जनीयव्यवाये। ततः शर्व्यवाये। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते॥ आदेशप्रत्यययोः॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः। आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुसरः। धूसरः। अत्यल्पमिदमुच्यते सरक इति। सरकादीनामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वर्सं तर्समिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। न वा एतत्सत्त्वे शक्यं विज्ञातुम् उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति। इह न स्यात्। सर्पिषो यजुष इति॥ एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धम्। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति॥

मादिभ्यः किदित्यत्रानुवर्त्तते कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यलाभाद्भाष्यवार्त्तिकयोः सरकूपठितः। सर्वमिति। वृतॄवदिह्निति सप्रत्ययः। उणादय इति। अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते अतः कुकमिकंसेत्यत्र पृथक् सग्रहणात्। न वा एतदिति॥ षत्वव्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवश्याभ्युपेयं सर्पिषा रक्षसद्भ्यादि सिद्ध्यर्थमित्यर्थः॥ एवं तर्हीति। कुसरादिषु षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ५९ अथेति। अव यवषष्ठ्यामस्यां सइत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येणात्वादेशप्रत्यययोरसंबन्धः सकारविशे- ८ ३ ३
षणत्वात्। सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति
साम्यात्पक्षद्वयसंभावना॥ क्सिसं विसमिति। स्थानेद्विर्वचनमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एषइति। एतद् अम् तकारस्य तदोः सः साव
नंत्ययोरिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति। एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो न तु तदवयवः। सिषेचेति।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति। आहोस्वित् समानाधिकरणा आदेशो यः सकारः
प्रत्ययो यः सकार इति। कश्चात्र विशेषः॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधः। आदेशप्रत्यययोरित्यवयव
षष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः। विसंक्सिसम्। मुसलं मुसलम्। समानाधिकरणानां च्वाप्राप्तिः॥ समानाधिकरणानां ष
त्वस्य अप्राप्तिः। एषो कार्षीत्। अस्तु समानाधिकरणा। यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप अत्र न प्राप्नोति। न धातुद्विर्वचने
स्थानेद्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्। इहापि तर्हि प्रसज्येत सरीसृप्यत इति। तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्। इह तर्हि करि
ष्यति हरिष्यति प्रत्ययो यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः। प्रत्ययस्य यः सकार इति। इह तर्हि अ
कार्षीत् प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति। माभूदेवमादेशो यः सकार इत्येवं भविष्यति। इह तर्हि जोषिषत् मन्दि
षदिति प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति॥

स्थानेद्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न त्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गो यथा क्सिसमित्यादौ। सरीसृप्यत इति। ननु समानाधिकरणपक्षे षत्व
स्यात्राप्रसङ्गः। उच्यते। सिषेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थानेद्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति। द्विःप्रयो
गे त्वत्र न दोषः॥ सिषेचेत्यादौ तु धात्वादेः षः स इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति॥ जोषिषदिति। लेट्व्य
त्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिब्बहुलं लेटीति सिप्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इटिकृतइति। सागमकस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः। वक्षद्यक्षदिति। वच्चियजिभ्यां लेट्॥ नानाविभक्तीनामिति। आदेशस्येति षत्वापेक्षयास्यानषष्ठी प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाऽभावात् द्वन्द्वानुपपत्तिः॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति। ननु सिप्सिचोरर्थवत्वादर्थस्यत्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः इडागमभावाभावाभ्यामनेकरूपत्वाद्वा। एषइस्तत्र तु सकारस्यानर्थक्याद्युक्तः। तथाचोक्तमर्थवता व्यपदेशिवद्भावइति। एवं तर्ह्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः स्यः सः

एषोपीटिकृते प्रत्ययस्य सकारः। इहतर्हि इन्द्रो मावक्षत् सदेवान् यक्षत्। नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः। नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते। आदेशप्रत्यययोरिति। योगविभागात्सिद्धम्॥ योगविभागः करिष्यते॥ आदेशस्य षो भवतीति। ततः प्रत्ययस्य। सकारस्य षो भवतीति। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथम्। अस्तु तावदवयवषष्ठी। ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेध इति। नैष दोषः। द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्। षाष्ठ्यपुच्यते समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। अथवा पुनरस्तु समानाधिकरणा। कथं करिष्यतिहरिष्यति॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॥ भवत्येवं जातीयकानां षत्वमिति। यदयं सात्पदाद्योरिति सात्प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्त्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति। कथमिन्द्रो मावक्षत् सदेवान् यक्षत्। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं वा। किमुक्तम्। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थमित्वे चादेशसंप्रत्यार्थम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति। यदपि नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिरिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नानाविभक्त्योरेष समास इति यदयं शासिवसिघसीनां चेति घसिग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्॥

एषोसाविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैष इत्यन्त्यसकारोवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते॥ यदयमिति॥ प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते। नानाविभक्त्योरिति। नन्वाचार्यस्यार्थे ष्वैविभवात्कथं भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः। उच्यते। एकविभक्त्योरयं द्वन्द्वो नानाविभक्तितुल्यफलत्वान्नानाविभक्तिरुक्तः साङ्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नोभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं वा। तत्र प्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येपि वैयधिकरण्यफललाभः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 स्तौति॥ नियमार्थ इति। विशिष्टे ष्टनियमार्थ इत्यर्थः। सुषुपिषइन्द्रमिति। स्वपेर्लिट्। छान्दसत्वाद्धस्त्ययेनथास्। थासः से। तस्यषत्वे॰
अयादेशे यलोपे च नियमाभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव। अभिषिषिक्षतीति। स्थादिष्वभ्यासेनेति वर्तमान
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वस्य असिद्धमिति। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्येतन्नाश्रितम्। सनियोऽभ्यास इति। यथा तत्र एक
हल्मध्य इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवेति। तेन यङि योऽभ्यासस्तस्माद्धात्व

यदि हि आदेशस्य यः सकार इत्येवस्यात् घसिग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः आदेशो यः सकारस्तस्य षत्वमि
ति। ततो घसिग्रहणं करोति॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्॥ स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम्। अस्तौतिण्यन्तानां माभूत्। सि॰
सिक्षति। अथ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्य
माणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत स्तौतिण्योरेव षणीति। मैवं विज्ञा
यि। स्तौतिण्यन्तयोः षण्येवेति। इह न स्यात्। तुष्टाव। षणीति किमर्थम्। सेषिच्यते। कोऽविनते ऽनुरोधः। अविनते नियमो
माभूत्। सुषुप्सतीति। कः सानुबंधेऽनुरोधः। षशब्दमात्रे नियमो माभूत्। सुषुपिषइन्द्रम्। सुषुपिषइहेति। अभ्यासा
दिति किमर्थम्। अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो माभूत्। अभिषिषि
क्षति। नैतदस्ति। असिद्धमुपसर्गात्षत्वम्। तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। सनि योऽभ्यास
स्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्। यङि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो माभूत्। सोषुप्यते सन्। सोशु
पिषते। अथवा अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्। धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो माभूत्। अधीषिषति॥ ॥

त्स्यापि षणि षत्वं भवति। सोषुपिषत इति॥ अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गं षत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सि
द्धं षत्वम्। अथवा सनः षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम्। यङ्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्ये ऽविनते नियमाभावो यथा सु
षुप्सतीति॥ अधीषिषतीति। इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाभावः॥ अजादेर्द्वितीयस्येति सशब्दस्य द्विर्वचनम्। सन्यत इती
त्वम्। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाभावात्प्रवर्तते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु च षणि इति। षणीति परसप्तमी ततश्च षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्वमिति नियमः क्रियमाणः तुल्यजातीयस्य षण्परस्य सिसि
सतीत्यादौ षत्वं व्यावर्तयत्यधीविषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात् षण्परत्वाभावात्तस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति ना
र्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः॥ सन्यङन्तमिति। समुदाय एव सन्यङन्तो वयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः॥ सत्सप्तमीति। तुल्यजाती
यस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजीयस्याधीविषतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासग्र

ननु च षणीत्युच्यते। षणीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते तस्मादेषा सत्सप्तमी षणि सतीति।
सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ किमर्थमिदमुच्यते। स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम्। निय
मार्थोयमारम्भः। स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। अभिसुसूषति॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते
।तद्व्यवाये चाषोपदेशार्थम्। तद्व्यवाये अभ्यासव्यवाये चाषोपदेशस्यापि यथा स्यात्॥ अभिषिषेणयिषति॥ अवर्णा
न्ताभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं च। अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्। अभितष्ठौ। षणि प्रतिषेधार्थम्। अभिषिषिक्षति॥
उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्॥ उपसर्गात्षत्वे निसउपसंख्यानम
णिन्तत्वात्॥ उपसर्गात्षत्वे निस उपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्षुणोति। निष्षिञ्चति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनिण
न्तत्वात्। इणन्तादुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणान्तः। न वा वर्णाश्रयत्वात्। षत्वस्य तद्विशेषकउपसर्गो धातुश्च॥

हणम्। यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यतङ्इतीत्वमधीविषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात्पौर्वापर्याभावात्॥ स्थादिष्व
भ्यासेन चाभ्यासस्य॥ अभिसुसूषतीति। पूर्वेरणे सन् सनिग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः॥ अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरितिनियमात्ष
त्वाभावः अभ्यासकारस्यत्वस्मान्नियमात्। अभिषिषेणयिषतीति। अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः॥ अथवा सह इनेन सेना सहस्य सः संज्ञाया
मिति सादेशो यदा तु स्कन्दिरीति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेना शब्दो व्युत्पाद्यते तदास्त्येव षोपदेशत्वम्॥ उपसर्गात्। अनिणन्तत्वादिति। इण्ग्र
हणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात् षत्वेन भाव्यम्। न वेति॥ उपसर्गेणेण् विशेष्यत इति तदन्तविध्यभा
वः। शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम्। वर्णाश्रयत्वादिति। वर्णौ इवर्णसकारौ वाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्येवमिति॥यद्युपसर्गेणेण् विशेष्यते ननु सुनोत्यादयस्तदातिप्रसङ्गः॥ सुनोत्यादिभिरिति॥ सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते। अपितूपसर्गः। सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेणः परः सकारः सामर्थ्यात् सुनोत्याद्यवयव एव भवति॥ उपसर्गस्थस्यत्तु सकारस्यापदान्तस्येत्यधिकारान् षत्वस्याप्रवर्तनम्। ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात् कथमिण् विशेष्यते। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः। सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोषः। सुनोत्यादीनां षत्वइति। यथा विसेचकइत्यत्र गमेरुपसर्गो वि शब्दो न सिचेरिति षत्वं न भवत्येवं ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसस्य

नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य। वर्णाश्रयं षत्वम्। तद्विशेषकउपसर्गो धातुश्च। नैवं विज्ञायते इणन्तादुपसर्गादिति। कथं तर्हि। इण उत्तरस्य सकारस्य चेदिणुपसर्गस्य स चेत्सकारस्सुनोत्यादीनामिति। तत्र शर्व्यवायेइत्येव सिद्धम्। यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसंबन्धोऽकृतो भवति। तत्र को दोषः। इहापि प्राप्नोति विगताः सेचका अस्मात् ग्रामात् विसेचको ग्रामः। धातूपसर्गयोश्चाभिसंबन्धः कृतः। कथम्। सुनोत्यादिभिरत्र उपसर्गं विशेषयिष्यामः। सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य उपसर्गस्य य इणिति। सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकृत्वात्। सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभिषावयति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अधिकत्वात् व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वा उपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति॥ न वावयवस्यानन्यत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। अवयवस्यानन्यत्वात्। अवयवोत्र अनन्यः॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधः। नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः। सावकमिच्छति अभिसावकीयति। परिसावकमिच्छति परिसावकीयति॥ न वाउपसर्गत्वात्। न वा वक्तव्यम्। किंकारणम्। अनुपसर्गत्वात्। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः॥

र्गइति षत्वाप्रसङ्गः। हेतुमति चेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणापक्षेर्थाधिक्याद्धिकत्वमुच्यते॥ नवेति। ण्यन्तस्य योऽवयवोणिचू प्रकृतिस्तस्यानन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं षत्वम्। नामधातोरिति। तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्गः॥ नवेति। अभिः क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोतेः सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव षत्वम्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नासावेवमिति। यदाप्यर्थस्याभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदानास्तिषत्वं यस्मातूपसर्गविशिष्टायांक्रियायांप्रयोज्योनियुज्य
ते तदाप्रतिबन्धकाभावात्षत्वंप्रवर्ततएवेत्यर्थः। सुनुअभीति। नायंलौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्यप्रयोगाभावात् किंत
र्हि सुनोतिसंबन्धाभावप्रदर्शनायकल्पितः प्रयोजकव्यापारेणाभेः संबन्धोनसुनोतिनेति ह्यनेनप्रतिपाद्यते॥ अनुवि॥ देवा इति
पण्डिताः पर्युदासंमन्यन्तेसंभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदाश्रयणस्यायुक्तत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदः वश्यंभावी॥ इणः

किंतर्हि। सावकीयतिंप्रति। इहापितर्हिनप्राप्नोति। अभिषावयति। अत्रापिनसुनोतिंप्रतिक्रियायोगः किंतर्हिसावय
तिंप्रति। सुनोतिंप्रत्यत्रक्रियायोगः। कथम्। नासावेवंप्रेष्यते। सुनुअभीति। किंतर्हि। उपसर्गविशिष्टमसौक्रियां
प्रेष्यतेअभिषुण्विति॥ स्तन्भेः॥ अप्रतेरितिवर्तते उताहोनिवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथंज्ञायते। योगविभा
गकरणसामर्थ्यात्। इतरथाहिसदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येवब्रूयात्। अस्त्यन्यद्योगविभागकरणेप्रयोजनम्। ८
किम्। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरितिवक्ष्यतितत्स्तन्भेरेवयथास्यात्सदेर्माभूत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ ९९
एकयोगेपिसतियस्यालम्बनाविदूर्ययोस्तः तस्यभविष्यति। कस्यचालम्बनाविदूर्येस्तन्भेरेव॥ अनुविपर्यभि ९
निभ्यःस्यन्दतेरप्राणिषु॥ अथयःप्राणीअप्राणीचकथंतत्र भवितव्यम्॥ अनुष्यन्देतेमत्स्योदके। आहो
स्विदनुस्यन्देतेमत्स्योदकेइति। यदितावदप्राणीविधिनाश्रीयते॥ अस्त्यत्राप्राणीतिकृत्वाभवितव्यंषत्वेन।
अथप्राणीप्रतिषेधेनाश्रीयते। अस्त्यत्रप्राणीतिकृत्वाभवितव्यंप्रतिषेधेन। किंपुनरत्रार्थसतत्त्वं देवाएतज्ज्ञातु
मर्हन्ति॥ परेश्च॥ अथानिष्ठायामितिवर्तते। उताहोनिवृत्तम्। निवृत्तमित्याह॥ कथंज्ञायते। योगविभागकरण
सामर्थ्यात्। इतरथाहिविपरिभ्यांचस्कन्देरनिष्ठायामित्येवब्रूयात्॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात्॥ विभाषेटः॥ इ
णग्रहणंकिमर्थम्। इण्ग्रहणंढत्वेकवर्गनिवृत्त्यर्थम्॥ इण्ग्रहणंक्रियतेकवर्गात्तुढत्वंमाभूदिति। पक्षीध्वम्। प
क्षीध्वम्। किंपुनरिदमिण्ग्रहणंप्रत्ययविशेषणम्। इण उत्तरेषांषीध्वंलुङ्लिटांयोधकारइति। आहोस्विद्धकारवि
शेषणम्। इणउत्तरस्यधकारस्यसचेत्षीध्वंलुङ्लिटान्धकारइति॥

षी॥ इण्ग्रहणमिति। इण्कोरित्यतइण्ग्रहणमनुवर्त्तनएवेतिप्रश्नः। कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति। पूर्वयोगेपुद्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येणइ
हानुवृत्तिर्दुर्लभा॥ ॥किंपुनरिति॥ वार्त्तिकानुसारेणेङ्ग्रहणमितिपाठोयुक्तः। इण्ग्रहणमितितुभाष्येप्रायेणपाठः। किंषीध्वमादयोवि
शेषणेनप्राक्संबध्यन्तेपश्चात्तधानेनधकारेणाऽथधकारएवविशेषणद्वयेनसंबध्यतइतिप्रश्नः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा॰कै॰ ६२ प्रत्ययपरत्वेइति। इटः परेषांषीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येतिविज्ञायमानइटोलिङ्गत्वात्पौर्वापर्यायोगाद्विकल्पाप्रसिद्धि ३१
लिङ्ग्रहणंचोपलक्षणंषीध्वमोःपिइटापौर्वापर्यायोगात्॥वचनादिति।लिङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः॥अस्तिवचनइति
॥समुदायानुवृत्तौक्वचिदेकदेशेप्रवृत्तंकार्यंसमुदायेप्रवृत्तंभवतीत्यर्थः॥ धकारपरत्वेइति॥इटःपरस्यधकारस्येतिव्या
ख्यानेषीशब्देनव्यवधानात्साक्षिकढत्वाप्रसङ्गः॥वचनादिति।षीध्वमोऽनुवृत्तौयेननाव्यवधानमाश्रियतइत्यर्थः॥अस्ति
वचनेप्रयोजनंकिंलुलुविढ्वेलुलुविध्वेइत्यस्यानन्तरमिण्ग्रहणस्येतियुक्तःपाठः।क्वचित्तुनैषदोषःइणउत्तरस्येत्यादिपञ्च

कस्यात्रविशेषः॥तत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्॥तत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंनप्राप्नोति।लुलु
विढ्वे।लुलुविध्वइति।किंकारणम्।परादित्वात्।इट्परादिः।वचनाद्भविष्यति॥अस्तिवचनेप्रयोजनम्॥अलविढ्व
म्।अलविध्वम्।अस्तुतर्हिधकारविशेषणम्॥धकारपरत्वेषीध्वम्यनन्तरत्वादिटोविभाषाभावः।धकारपरत्वेषी
ध्वमिअनन्तरत्वादिटोविभाषानप्राप्नोति।लविषीध्वम्।लविषीढ्वम्।वचनाद्भविष्यति॥अस्तिवचनेप्रयोजनम्।
किम्।लुलुविध्वेलुलुविढ्वे इति।इण्ग्रहणस्यचाविशेषणत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वप्रसङ्गः।इण्ग्रहणस्यचाविशेष
णत्वात्ष्यादिमात्रेढत्वंप्राप्नोति।पक्षीध्वमिति॥नैषदोषः॥अङ्गादितिवक्ष्यामि॥अङ्गग्रहणाच्चदोषः।इहनप्रा
प्नोति।उपदिदीयिध्वेउपदिदीयिढ्वेइति।योह्यत्रअङ्गान्त्यइण्नतस्मादुत्तरइट्।यस्माच्चोत्तरइट्नासावङ्गान्त्यइ
णिति।यथेच्छसितथास्तु॥अस्तुतावत्प्रत्ययविशेषणम्।ननुचोक्तंतत्रप्रत्ययपरत्वेइटोलिटिढत्वंपरादित्वात्
॥लुलुविध्वे।लुलुविढ्वेइति। वचनाद्भविष्यति।ननुचोक्तमस्तिवचनेप्रयोजनंकिमालविढ्वम्।अलविध्वमिति॥

तेतदयुक्तम्।ग्रन्थसंगत्यभावात्।इण्ग्रहणेनयदाधकारोविशेष्यतेनतुप्रत्ययस्तदाषीध्वमोधकारइणःपरोनभवति
षीशब्देनव्यवधानादीकारेणषीशब्दावयवेनव्यभिचाराभावाद्धकारस्यविशेषणायोगः॥अङ्गादितिवक्ष्यामीति।इण राम॰
न्तादङ्गादुत्तरस्यधकारस्यषीध्वमोऽवयवस्यढत्वंभवतीत्यर्थः।तत्रयेननाव्यवधानमितिन्यायोषीढ्वमित्यादौढत्वंभव
तिपक्षीध्वमित्यादौत्वङ्गस्यानिणन्तत्वाढ्ढत्वाभावः॥उपदिदीयिढ्वइति।युटःपरादित्वादिणन्तादङ्गात्परइण्नभवति ६२
युटाव्यवधानात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदेतस्मिन्निति। सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः॥ पूर्वस्मिन्निति॥ अङ्गग्रहणाननुवृत्तौ युट एवेण उ
त्तर इड्ग्रिति ढत्वविकल्पः सिध्यति॥ अथवेति। इणः परो यो धकार इट्श्च तस्य षीध्वंलुङ्लिटां संबन्धिनो विभाषा मूर्धन्य इत्यर्थः॥
तत्र येननाव्यवधानमिति षीध्वमिषीशब्देनव्यवधानमाश्रीयते ऽपदिक्षीयिढ्ढ इत्यत्र पकारादेवेणः परो धकार इति सिद्धो ढत्व
विकल्पः॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घादिति। देवताद्वन्द्वेषत्वं भवतीत्यर्थः॥ गौणमुख्ययोरिति। लौकिक एवायं न्यायः शा
स्त्रे आश्रीयते स्वं रूपं शब्दस्येति रूपग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः। तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मु
ख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाभावः॥ शब्दाश्रये त्वेति॥ प्रातिपदिकस्य गृह्य

यदेतस्मिन्योगे लिङ्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति॥ अथवा पुनरस्तु धकारविशेषणमिति। ननु
चोक्तं धकारविशेषणत्वे षीध्वमित्यनन्तरत्वादिटो विभाषाभावः लविषीध्वं लविषीढ्वमिति। वचनाद्भविष्यति। ननु चो
क्तमस्ति वचने प्रयोजनं किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति। यदेतस्मिन्योगे षीध्वंग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्व
चनाद्भविष्यति॥ यद्प्युच्यते इण्ग्रहणस्य चाविशेषणत्वात्प्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु
चोक्तमङ्गग्रहणाच्चदोष इति॥ पूर्वस्मिन्योगे यदङ्गग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम्॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे इण्ग्रहणं प्रत्ययविशे
षणमुत्तरत्र धकारविशेषणम्॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य। अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम्॥ अग्नीषोमौ।
इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः॥ इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। अग्निसोमौ माणवकाविति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। गौणमुख्ययोर्मु
ख्ये संप्रतिपत्तिः। तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्त्वे भवतः॥ गौस्तिष्ठ
ति गामानयेति॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति॥ यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे॥

त्वे प्रातिपदिकं तु न लौकिकेनार्थेनार्थ‍वत् किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पिते न तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वा
भावाद्गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते न तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वार्थे प्रयोगः॥ अथवा शब्दो न कदाचित्स्वार्थं
परित्यागेनार्थान्तरे प्रवर्तते ऽर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारस्तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थ
एव वर्तमानं वृद्ध्यात्त्वे प्रतिपद्यते पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयण
म्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भा०कै ॥मातुः॥ सान्ताभ्यामिति। रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति। एकदेशविकृतस्येति। स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं वा शरी ३१
६२ तिपक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात् पक्षे विसर्जनीयस्य सइति सकारविधानात्तस्माद्रेफनिर्देशस्त द्विकारप्रतिपत्त्य
र्थः॥ उपस॥ अस्तिग्रहणमिति॥ अस्तिसकार एवाकारेलुप्ते क्रियावाचित्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यां परः संभवति नान्य इति प्रश्नः। न
ह्यस्तिरिति। परिस्पन्दनरूपस्यैवार्थस्य क्रियात्वादिति भावः॥ क्रियावचन इति। न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति भावः। कर्मस्थ

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातुः ष्वसा। मातुस्स्वसा। पितुःष्व
सा। पितुस्स्वसा। मातुःपितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। मातुःपितुरिति सान्तग्रहणं
मनर्थकम्। किं कारणम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति सान्तस्यापि भविष्यति॥ उ
पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ अस्तिग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अनुसृतम्। विसृतमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्।
यत्क्रियायुक्ताः स्तेप्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतं सकारं प्रति क्रियायोगः॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अभिषन्ति।
निषन्तीति। न ह्यस्तिः क्रियावचनः। कः पुनराह नास्तिः क्रियावचन इति॥ क्रियावचनोस्तिः। आतश्च क्रियावचनः।
व्यत्यनुषते। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यनेनात्मनेपदं भवति। कर्मव्यतिहारश्च कः। क्रियाव्यतिहारः। प्रादुःशब्दात्त
र्हि मा भूत्। प्रादुःशब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति। इष्यते उपसर्गा
त्स्यतेः षत्वम्। आतश्चेष्यत एवं ह्याह। उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज
स्वञ्जामिति। प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत्। प्रादुःशब्दश्चानियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनमि
ह मा भूत्। अनुसूतेरपत्यम्। अनुसूः। अनुसूः अपत्यं मानुसेयः॥

भावकानां कर्मस्थक्रियाणामित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्दो यत्क्रि राम॰
यायुक्ता इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोधः। व्यत्यनुषत इति। व्यत्यनुभवत इत्यर्थः। प्रादुःशब्दश्चेति। केषांचिच्छब्दा
नामनियतविषयत्वदर्शनात्। अनुसूतेरिति। अनुसूत इत्यनुसूः सप्तसूद्विषेति क्विप्॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ्। ढे लोपोऽकद्रवा ६३
इत्युकारलोपे कृते सकारमात्रं क्रियावाचीति सत्वप्रसङ्गः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुवि॥ विस्वप्नगिति। स्वपितृषोर्नजिङ्ङितिनजिङ्प्रत्ययः॥ ताच्छीलिकेष्वपि क्वचिदस्तिक्रियाणामुपसर्गयोगः। आगामुक-
मित्यादौ। साधुकारिणिवाप्रत्ययविधानात्॥ विसुष्वापेति। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते अकृत एव हलादिशे-
षे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्षत्वप्रसङ्गः कृते वा हलादिःशेषे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। हलादिशेषादिति
॥ संप्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेषः॥ इष्टं पूर्वमिति। विव्याधेत्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्याससकार-
स्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाभावः। स्थादीनामिति। स्थादीनां संबन्धी नियमो नात्र प्रवर्तते। यस्मात्स्थादिसूत्रे प्रा-

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ किमर्थं स्वपेः कृतसंप्रसारणस्य ग्रहणं क्रियते। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्। सुपेः षत्वमुच्यते। स्व-
पेर्माभूदिति विस्वप्नो विस्वप्नगिति॥ विसुष्वापेति केन न। विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति। हलादिशेषान्न सुपिः। हला-
दिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति। इदमिह संप्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्ध-
लादिःशेषः। इष्टं पूर्वं प्रसारणम्। इष्यते हलादि शेषात्पूर्वं संप्रसारणम्। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह॥ अभ्यास सं-
प्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति। एवं तर्हि स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति॥
स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः॥ प्राक्सितसंशब्दनात्स नियमः॥ उत्तरश्च सुपिः पठ्यते। एवं तर्ह्यर्थव-
द्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति॥ अनर्थके विषुषुपुः यद्यर्थवतो ग्रहणं विषुषुपुरिति न सिध्यति। नैष दोषः।
कथम्॥ सुपिभूतो द्विरुच्यते। सुपिभूतस्य द्विर्वचनम्। सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूद्विसुष्वापेति केन न॥ हलादि शेषान्न सु-
पिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम्॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः॥ अनर्थके विषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते॥ ॥
षु

क्सितादिति वर्तते तेन प्राक्सिताद्ये धातवः तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमित्येवं नियमेन सुनोति सुवति स्यन्त्य एव निवर्त्यन्ते सुपि-
स्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते॥ अर्थवद्ग्रहण इति॥ स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवार्थवान वयवयोश्चानर्थक्यं द्विःप्रयोगे प्यर्थ-
स्यानावर्तनाद्द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम्॥ सुपिभूत इति। परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम्। न त्रस्यानिवत्वा-
त्स्वपेर्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्धं षत्वम्। द्विःप्रयोगेपि स एव सुपि द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम्। विसुष्वापेत्यत्र तु स्वपेर्द्विर्व-
चनं तत्र स्थानिवत्वात्स्वपेरिति षत्वाभावः। केचित्तु सुपिभूतो द्विरुच्यत इति पठन्ति॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्व-
चनमिति तेषां भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥कपिष्ठलो॥ कपिष्ठल इति॥ गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य स्थलसकारस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः। यस्माद् गोत्रं प्रक्रियते भवत्ति गोत्रस्य वा या प्रकृतिः कारणं तदभिधाने षत्वं तेन सर्वमिष्टं सिद्ध्यति। नैवं विज्ञायत इति। न गोत्रं षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधुर्भवतीति। तेन कपिस्थानवाचिनः षत्वं न भवतीत्युक्तं भवति। अथ वा प्रवराध्यायपठितं गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणे न दोषः॥अम्बा॥ किमिदमिति॥ यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते स्थशब्दः सकारस्य मूर्द्धन्यं प्रतिपद्यत इति

॥कपिष्ठलो गोत्रे॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ। कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम्। गोत्र इत्युच्यमाने इहैव स्यात्। कापिष्ठलिः। इह न स्यात्। कपिष्ठलः। कापिष्ठलायनः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत इति। कथं तर्हि गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वेति॥अम्बाम्ब गोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः॥ स्थ इति किमिदं धातुग्रहणम्। आहोस्विद्रूपग्रहणम्। किं चातः। यदि धातुग्रहणम्। गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति॥ अथ रूपग्रहणम्। सव्येष्ठाः परमेष्ठी। सव्येष्ठासारथिरित्यत्र न प्राप्नोति॥ यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावद्धातुग्रहणम्। कथम्। गोस्थानमिति॥ सवनादिषु पाठः करिष्यते॥ अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम्। कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठासारथिरिति॥ स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम्॥ सुषामादिषु च॥ अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥ ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधः। ह्रस्वात्तादौ तिङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिन्द्युस्तराम्। छिन्द्युस्तरामिति॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थकवचनं पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्॥

तदा रूपग्रहणम्। अथ स्थः षष्ठ्या निर्दिश्यते ततो धातुग्रहणमिति भावः। सवनादिष्विति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वाः सर्वे सवनादयः। स्थः स्थास्थिन्स्थॄणामिति। स्थाशब्दः क्विबन्तः ईत्त्वेवकारप्रतिषेध इति वचनात् प्रत्ययलक्षणेन त्वं भवति। स्थिन्निति इन्प्रत्ययान्तः। स्थॄशब्दः ऋप्रत्ययान्तः॥ स्तुतस्तो॥ पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति। पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्वं प्रवर्तते। तदत्र स्तुतस्तोमग्रहणं प्रत्याख्यायते छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव॥ राम ६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सनोतेरनः॥ सिसनीशिति॥ एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावात् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याहुः॥ नरपर॥ माषइति॥ मानंमामांसनोतीति जनसनेति विट् विड्वनोरित्यात्वम्। विभक्तौ ङसि परत आतो धातोरित्या

स्तुनस्तोमयोः छन्दसि वचनमनर्थकम्। किंकारणम्। पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम्॥ सनोतेरनः॥ सनोतेरनइति च। किम्। वचनमनर्थकमित्येव। किंकारणम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धत्वात्। नियमार्थं तर्हि इदं वक्तव्यम्। सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यात्॥ इह माभूत्। गोसनिमिति॥ सनोतेरनइति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्॥ सनोतेरनइति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम्। सवनादिषु पाठः करिष्यते॥ सन्नर्थं तु॥ सन्नर्थं त्विदं वक्तव्यम्। सिसनिषति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति एतस्मान्नियमान्न भविष्यति। ण्यर्थं तर्हि इदं वक्तव्यम्। सिसानयिषतीति। कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्तः शक्यो विज्ञातुम्। सामर्थ्यादण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यन्ते विज्ञास्यते। अथवा अयमस्ति अण्यन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः सिसनीः॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्॥ किमर्थं सवनादिषु अश्वसनिशब्दः पठ्यते। पूर्वपदादिति षत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इणन्तादिति तत्रानुवर्तते। अनिणन्तश्चायं नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिषु अश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनिणन्तादपि षत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। जलाषाहं माषइत्येवं सिद्धं भवति। अथवा एकदेशविकृतार्थोयमारम्भः अश्वषाइति॥ सिचोयङि॥ अथ उपसर्गादिति या प्राप्तिः भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेन। उताहो न। न भवितव्यम्। किंकारणम्। उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधविषये आरभ्यते॥ तद्यथैव पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेत। न बाधते। किंकारणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति॥ न चाप्राप्ते सात्पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते॥ सिचो यङीत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते। सिचो यङीत्येतन्न बाधिष्यते॥

लोपः॥ एकदेशविकृतार्थइति॥ अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकमनिणन्तादप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति माषोजलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात् षत्वसिद्धिः॥ सिचोयङि॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मादभिसेसिच्यत इति। ननु पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति॥ उच्यते॥ प्रकरणे प्रकरणमसि
द्धं न तु योगे योगो विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्या
ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णा
न्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह॥ रषाभ्यामिति। योऽसावृकारइति। येषां दर्शने मर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारेऽस्तीति तन्मतेन केवलस्या

तस्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम्॥ सोढः॥ किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्। इह माभू
त्। परिषहतइति॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात्। स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्य
म्। किं प्रयोजनम्। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात्॥ अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति
। पर्यसीषहत॥ सुनोतेः स्यसनोः॥ सनि किमुदाहरणम्। सुसूषति। नैतदस्ति प्रयोजनमस्तीति ण्योरेव षण्यभ्यासा
दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि। अभिसुसूषते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्मा
न्नियमान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अभिसुषूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूः। निसुसूः॥ सदेः परस्य लिटि॥ सदो लि
टि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्। सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। परिषस्वजे॥ इति श्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः॥ ॥रषा
भ्यां नो णः समानपदे॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम्॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्॥ रषाभ्यां नो णः स
मानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातॄणाम्। पितॄणामिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।
योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति। न सिध्यति। किं कारणम्॥

प्रयोगाद्दास्तीर्णादिषु वर्णान्तराश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येवं मातॄणामित्यादावपि भविष्यति। येषामपि दर्शने मात्राचतुर्भागो रे
फ ऋकार इति तन्मते। पिरषाभ्यामिति रेफो गृह्यमाणोऽणूत्वाद्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्यस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति।
यत्तूच्यते रेफो घ्नणां सवर्णा न सन्तीति तद्भिन्नास्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया। अथवा रषाभ्यामिति रेफाकृति निर्दिश्यत इति
ऋकारस्यापि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नहिवर्णैकदेशाइति। नाव्यपवृक्तस्यावयवेतद्विधिर्यथाद्र्व्येष्विस्युक्तंसंध्यक्षरवार्त्तिकेयथाच मांसंनविक्रेतव्यमितिसत्यपिनि षेधेगावोविक्रीयन्तेतत्रमांसबुद्धेरभावात्। यदप्युक्तं॥ अणत्वाद्रेफऋकारस्थंरेफंसावर्ण्याद्गृह्णातीति। तदयुक्तं। नहिऋ कारस्थरेफस्यस्थानप्रयत्नवत्त्वंतस्मादसतिसावर्ण्येकुतोग्राह्यत्वम्। यथाचनरसिंहावयवानांनरत्वसिंहत्वजातियोगा भावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः॥ एवंवर्णग्रहणेवर्णैकदेशयोरपीतिभावः। नुडादिषुचोक्तमिति। अग्रहणप क्षेनुडादिषुऋकारग्रहणंकर्तव्यंभवेदितिग्रहणपक्षआश्रीयते। इहसमुदायस्यकार्येषुव्यापारेअवयवस्यस्वनिमित्तेकार्येमाभू द्व्यापारः यथाअग्नइन्द्रइत्यादावेकारोऽयादेशंप्रतिपद्यतेनतुतदवयवइकारःसवर्णदीर्घत्वमिहतुमातॄणामितिसमुदाय

नहिवर्णैकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्ते॥ एकदेशेनुडादिषुचोक्तम्। अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहण मिति। नस्माद्गृह्यन्ते। एवमपिनसिध्यति। किंकारणम्। अननन्तरत्वात्यत्तद्रेफात्परंभक्तेस्तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति॥ अड्व्यवायेइत्येवंभविष्यति॥ नसिध्यति। किंकारणम्। वर्णैकदेशाःकेवर्णग्रहणेनगृह्यन्तेयेव्यपवृक्ताअपिवर्णाभव न्ति। यच्चात्ररेफात्परंभक्तेर्नतत्क्वचिदपिव्यपवृक्तंदृश्यते। एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते॥ रषाभ्यांनोणःसमानपदे। ततोव्यवाये। व्यवायेचरषाभ्यांनोणोभवतीति। ततअट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानींकिमर्थम्। नियमार्थम्। ए तैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरिति॥ अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिऋकाराण्णत्वमिति॥ ॥

स्यनक्वचिद्विधौनिषेधेवाव्यापारइत्यवयवःस्वाश्रयकार्यंप्रतिकस्मान्निमित्तत्वंनप्रतिपद्यतेभेदेनचोपलम्भान्नाव्यपवृक्तस्ये तिन्यायोनास्ति। यत्तद्रेफादिति। रेफएवभक्तिस्तस्यायत्परमित्यर्थः। ऋकारभागंत्वव्यवधायकमिच्छन्ति। नतत्क्वचिदि ति॥ मात्राचतुर्थस्यपृथगभावात्। एतैरेवेति। येऽक्षरसमाम्नायेपठ्यन्तेऽकारादयःयेचवैर्गृह्यन्तेआकारादयःसर्वेतेआ क्षरसमाम्नायिकाः॥ अत्रचव हूचोऽन्तोदात्तात्नुत्तिभवार्थेग्नप्रयोजनमित्यनेनवा॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्ययमिति। इदं ज्ञापकमृकारादपि नोणो भवतीत्यनुमापयति॥ अथवावर्णैकदेशोपीह रेफो गृह्यते॥ रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते
भक्तिव्यवधानेपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते॥ अट्कुप्वा॥ अड्व्यवाय इति। एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राडादिव्यवा
यविषये तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषा निर्दिष्टाङ्गविकलोपतिष्ठत इति यत्राडादिव्यवायोन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः॥
॥नवेति॥ रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवायेण त्वाप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादिव्यवायेण त्वम

यदयं सुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यान्नार्नमनिरिति॥ यत्तर्हि नन्दै वतृन्नोति
शब्दं पठति यश्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति। बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वमसिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति छन्दस्यृदवग्रहादिति। ऋतः। ऋत उत्तरस्य
नोणो भवति। ततः छन्दस्यवग्रहात्। ऋत इत्येव॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥ अटा व्यवायेन णत्वेऽन्यव्यवाये प्रति
षेधः। अड्व्यवायेण णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आदर्शेन। अक्षदर्शनेन। न वान्येन व्यवेतत्वात्। न वा व
क्तव्यम्। किं कारणम्। अन्येन व्यवेतत्वात्। अन्येनात्र व्यवायः॥ यद्यप्यन्येनात्र व्यवायः। अटापि तु अस्ति व्य
वायः। तत्र अड्व्यवाय इति प्राप्नोति॥ अटैव व्यवाये भवति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ अ
ड्ग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। व्यवाये नोणो भवतीत्येव ब्रूयात्॥
अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। यो अनिर्दिष्टैरेव व्यवायः तत्र मा भूत्। कृत्स्नं मृत्स्नेति॥ यद्येतावत्प्रयो
जनं स्यात्॥ शर्व्यवायेनेत्येव ब्रूयात्॥ तत्समुदायेण त्वाप्रसिद्धिर्यथान्यत्र॥ तत्समुदाये व्यवायसमुदायेण त्वस्या
प्रसिद्धिः॥ अर्केण। अर्घेण। यथान्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति॥

नु जानाति नान्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः॥ अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति। सामर्थ्येनाव्यनन्तरोक्तमर्थं प्रति
पादयति। अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायासंभवादड्व्यवाय इत्येवाड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमटैव व्यवाय इत्य
वधारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः॥ अनिर्दिष्टैरिति॥ अडादिव्यतिरिक्तैः शर्व्यवायेनेति। अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवायेण त्वमुपास्यते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्येवमेकेनेति। द्वाभ्यामपि व्यवायेन प्राप्नोत्यर्केणेति॥ उभयथेति॥ व्यवायोपलक्षणार्था याङादीनां सुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथासंभवं व्यवायेन णत्वं भवति॥ वृत्रघ्न इति। प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्गः। सुघ्न इति। स्नुचोर्हन्यन्तेस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः। प्रेन्वनमिति। इजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः। नकारेऽनुस्वार इति। द्विनकारको निर्देश इति भावः॥ नुमोयोऽ

कान्यत्र। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। निंस्से। निंस्स्वेति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति॥ तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति। किरिणा। गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते॥ तद्यथा। गर्गैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च। कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधः। कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्॥ प्रयोजनं वृत्रघ्नः। सुघ्नः। प्राघानीति॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति। नुम्व्यवायेण णत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधः। नुम्व्यवायेण णत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रेन्वनम्। प्रेन्वनीयम्। अनागमे च णत्वम्। अनागमे च णत्वं वक्तव्यम्। तृम्फणम्। तृम्फणीयम्॥ अनुस्वारव्यवायवचनात्सिद्धम्॥ अनुस्वारव्यवायेनेति णो भवतीति वक्तव्यम्। तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्॥ क्रियत एव न्यास एव। नकारेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति। प्रेन्वनम्॥ प्रेन्वनीयम्॥ अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम्॥ नुमो योऽनुस्वार इति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। तृम्फणं तृम्फणीयम्। एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः। तत्रानुस्वारे कृते अड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन। अनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम्॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धितपूर्वपदस्था प्रतिषेधार्थम्॥ तद्धितस्यस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत्॥

नुस्वार इति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपातः॥ पूर्व॥ तद्धितेति। पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खारपायणा इति॥ खरपस्यापत्यं गोत्रं नडादित्वात्फक्। संबन्धिशब्दाविति॥ पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते समुदाये हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव॥ समानपदमेवेति। समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षयाभिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसङ्गः। एवं च विध्यर्थमेतत् सूत्रं न नियमार्थम्। अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति न तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति॥ अ

खारपायणः करणमिति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति॥ सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद् भवति तत्स्थस्य नियम इति॥ किं च प्रत्येतद् भवति। उत्तरपदं प्रति। संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः। संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते। अग इति। तत्र को दोषः॥ तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः। तत्र पूर्वपासंज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। पूर्वपदात्संज्ञायाम्॥ ततः अगः। गान्तात्पूर्वपदाद्याचयावती च णत्वप्राप्तिः तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम्। न वार्थः प्रतिषेधेन। णत्वं कस्मान्न भवति। यथा सर्वनामसंज्ञायाम्॥ उक्तं च सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः। यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति॥ इहेदानीं किं निपातनम्। इहापि निपातनमस्ति। किम्। अषृगयनादिभ्य इति। नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। समानपद इत्युच्यते॥ न चैतत्समानपदम्। समासे कृते समानपदम्। समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथं नुच्यमानं गंस्यते। समानग्रहणसामर्थ्यात्॥ यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्॥ देवदारुवनम्। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इरिकावनम्। तिमिरवनम्॥

राम

आहुः। यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः॥ इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते। समानग्रहणमिति। पद इत्येवा पदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात् सामर्थ्यादेकत्वसङ्ख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इत्यर्थः॥ ६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अह्नोदन्तात्॥पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति। पूर्वाचार्याः कार्यभाजः षष्ठ्यान निरदिक्षन्नित्यर्थः॥अथवेति॥अवश्यकर्तव्यश्च क्षुभ्नादिषु पाठः प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं माभूत्॥वाह॥आहितोपस्थितयोरिति॥आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम्। स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वाद्भूतकालस्येहाविवक्षेत्यन्ये आहुः। वाहनं वाह्यादिति। वहनीयवाचिन इत्यर्थः। अपविद्धमिति। वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः। यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते

अह्नोऽदन्तात्॥ अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। दीर्घाह्नी शरदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैषा अहन्शब्दात् षष्ठी। का तर्हि। अह्नशब्दात् प्रथमा। पूर्वसूत्रनिर्देशश्च॥ अथवा क्षुभ्नादिषु पाठः करिष्यते॥ वाहनमाहितात्॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम्॥ इहापि यथा स्यात्। इक्षुवाहणम्। शरवाहणम्॥ अपर आह। वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम्। यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा माभूदिति गर्गवाहनमिति॥ वाभावकरणयोः॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम्। वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रणितम्बा। चक्रनितम्बा॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम्॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। असमासान्तप्रतिषेधार्थम्। असमासान्तस्य माभूत्। गर्गभगिनी॥ दक्षभगिनीति॥ न वा भवति। गर्गभगिणीति॥ भवति। यदा सतद्वाक्यं गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभगोऽस्या अस्तीति॥ यदा त्वेतद्वाक्यं भवति। गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति। तदा न भवितव्यम्। तदा माभूत्। यदि समासान्तग्रहणं क्रियते। माषवापिणीति। अत्र न प्राप्नोति।

ननु स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव॥प्रातिप॰। समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः॥ गर्गभगिनीति॥ भगिन्नित्येतस्य प्रातिपदिकस्यान्त्यो नकार इति णत्वप्रसङ्गः। अन्तशब्दश्चावसानवर्त्येकदेशवाची। यथा वस्त्रान्त इति॥ गर्गभगोऽस्या अस्तीति। खारपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयोः पूर्वेणैवात्र णत्वं न त्वनेन। माषवापिणीति। ईकारान्तत्वेन समास इति पूर्वपक्षः। नकारान्तेन समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रपक्कानीति। अत्रकुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति॥ कुमतिच॥ अथेति। विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः। विग्रहद्वयेप्यर्थभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वात्। नचात्रणत्वेन भाव्यम्। पदव्यवाय इति प्रतिषेधात्। केचिदाहुः। यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषे

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्। किमुक्तम्॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आर्ययूना। क्षत्रिययूना॥ प्रपक्कानि। परिपक्कानि। दीर्घाह्नी शरदिति॥ कुमतिच॥ अथेह कथं भवितव्यं माषकुम्भवापेण। व्रीहिकुम्भवापेण। किं नित्यं भवितव्यम्। आहोस्विद्विभाषया॥ यदा तावदेतद्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः माषाणां कुम्भवापः माषकुम्भवाप इति तदा नित्यं णत्वे न भवितव्यम्। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति माषाणां कुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापः माषकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम्॥ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य॥ असमासग्रहणं किमर्थम्। समास इति वर्तते। असमासेपि यथा स्यात्। प्रणमति। परिणमति॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम्। पूर्वपदात्संज्ञायामग इति। कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम्। पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात्॥ समास एतद्भवति। पूर्वपदमुत्तरपदमिति॥ अथापिग्रहणं किमर्थम्॥ समासेऽपि यथा स्यात्। प्रणामकः। परिणामकः। यदि तर्हि समासे चासमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेपिग्रहणेन। निवृत्तं पूर्वपदादिति। अविशेषेणोपसर्गाद्‌णत्वं वक्ष्यामि॥

धात्पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः। कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध इति॥ उपसर्गा॥ समास एतद्भवतीति। ननु सुबामन्त्रित इत्यत्रोक्तम्। अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वपदमिति तेनच मेन मन्नित्यत्र णत्वं न भविष्यतीति। उच्यते। स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समासेनियमादिति। यदापूर्वपदात्संज्ञायामगइतिसूत्रंनियमार्थमितिपक्षः तदैतदुच्यते। समासपदेहिसमानेनिमित्तनिमित्तिनो र्भावात्सिद्धंणत्वंनियम्यते। यदातुसमानग्रहणात्समानमेवयन्नित्यंपदंतदाश्रीयतेतदापूर्वपदादित्यस्यविध्यर्थत्वाद् समासेपिग्रहणस्यज्ञापकत्वानुपपत्तिः। न्यायात्तुप्रकरणेप्रकरणस्यासिद्धत्वंव्यवस्थाप्यतेप्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तद् न्तर्गतानांयोगानामानर्थक्यायोगेयोगस्यासिद्धत्वायोगात्। असिद्धत्वेनकार्यासंपादनादनर्थकत्वमितिभावः। प्रकरणासि

समासेनियमान्नप्राप्नोति। असिद्धमुपसर्गाण्णत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति॥ एवंतर्हिसिद्धेसतियदस मासेपिग्रहणंकरोतितद्ज्ञापयत्याचार्यः नयोगोयोगेऽसिद्धः। किंतर्हिप्रकरणेप्रकरणमसिद्धमिति। किमेतस्यज्ञा पनेप्रयोजनम्। यत्तदुक्तंनिष्कृतंनिष्पीतमित्यसत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्राप्नोतीतिसनदोषोभवति। णोपदेशं प्रतिउपसर्गाभावादनिर्देशः॥अगमकोनिर्देशः। अनिर्देशः। यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः॥ नचणोप देशंप्रतिक्रियायोगः॥ एवंतर्हिआह्वायंउपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्यनचणोपदेशंप्रतिउपसर्गोऽस्ति। तन्नवचनाद्भ विष्यति। वचनप्रामाण्यादितिचेत्पदलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यः। प्रगतानायकाअस्माद्ग्रामात्प्रनायकोग्रामइति। सि द्धंतुयंप्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येतिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यंप्रत्युपसर्गः तत्स्थस्यनोणोभवतीतिवक्तव्यम्। सि ध्यति॥ सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंणोपदेशंप्रत्युपसर्गाभावादनिर्देशइति। नैषदोषः। नैवंविज्ञा यतेण. उपदेशःणोपदेशः णोपदेशस्येति। किंतर्हिण उपदेशोऽस्यसोऽयंणोपदेशःणोपदेशस्येति॥ हिनुमीना॥ हिनुमीनाग्रहणेविकृतस्योपसंख्यानम्। हिनुमीनाग्रहणेविकृतस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यम्॥ प्रहिणोति। प्रमीणी ते। वचनाद्भविष्यति। अस्तिवचनेप्रयोजनम्। किम्। प्रहिणुतः। प्रमीणाति॥

द्धत्वेपितस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम्। अथवानिष्कृतमित्यादौविसर्जनीयस्यैवसत्त्वंविधेयंनतुसकारस्य। णोप देशंप्रतीति। उपदिश्यतइत्युपदेशोणश्चासाउपदेशोणोपदेशइतिकर्मधारयंमत्वाचोद्यते। नैवंविज्ञायतइति। उपसर्गग्रह णस्यमाभूद्गौणार्थत्वमितिमुख्यार्थग्रहणायबहुव्रीहिराश्रीयते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनिलोट्॥आनिशब्दमिति। क्रियायोगग्रहणस्यैव यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीतिव्याख्यानम्। योगश्चार्थलक्षणः तत्र प्रयोगविषयात्क्रियाश्रीयते सा च न कचिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रीयतइति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः तत्रायं सूत्रार्थः उपसर्गस्थरस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति। तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम्॥ नेर्गद॥ तदिति

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अचः स्थानिवत्त्वात्। स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति। प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। दोषा एवैतस्याः परिभाषायाः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥ आनिलोट्॥ लोडितिकिमर्थम्। प्रह्निमानि कुलानि। प्रवपानि मांसानि॥ आनि लोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात्॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतः आनिशब्दस्य ग्रहणम्। नैषोऽर्थवान्॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रयाणि। परियाणीति। अत्रापि न आनिशब्दं प्रति क्रियायोगः। आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोग। कथम्। नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रियायत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि। याः क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानम्। नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रण्यगदत्। आङ्चेति वक्तव्यम्। प्रण्यागदत्। ननु चायमड् गदादिभक्तः गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति॥ अङ्गस्याड् उच्यते। विकरणान्तं चाङ्गम्। सोऽसौ सङ्घातभक्तः अशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम्॥ एवं तर्हि अड्व्यवाय इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति। तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः। तत्रापि निमित्तविशेषणमेव॥ अनितेः॥ अन्तः॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्।

तत्र हि निमित्तयो रेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याटाद्यव्यवाय आश्रितः। इह तु नेः परे गदादयो ऽव्यवहिता इति णत्वाप्रसङ्गः। तत्रापीति। यत्र यन्निमित्तं तत्राप्यडादिभिर्व्यवायेण त्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवायेण त्वं सिध्यतीत्यर्थः॥ अनितेः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संबुद्ध्यर्थमिति। अनितेर्नकारोऽन्तए वेऽत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात् पदस्यान्तो विज्ञायत इति पदान्तस्येति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते। अपर आहेति। पाठभेदं दर्शयति। वस्तुतस्तु नास्ति भेदः। योवा तस्मादिति। अस्मिन् पक्षे प्राणितिसंबुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम्। तद्यः सामीप्य इति। एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते। पर्य्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाभावः। उभौ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिति। उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति। उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने क्वचन॥

अनितेरन्तग्रहणं संबुद्ध्यर्थम्। अनितेरन्तग्रहणं क्रियते। संबुद्ध्यर्थम्। हे प्राण्। अपर आह। अनितेरन्तः पदान्तस्य। अनितेरन्तग्रहणं क्रियते पदान्तस्य नेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्। योवा तस्मादनन्तरः। अथवा अथ मन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तो वसनान्त इति। अस्ति सामीप्ये वर्त्तते। तद्यथा। उदकान्तं गतः। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते। अनितेः समीपे यो रफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्। प्राणितीति। इह माभूत्। पर्यनितीति॥ उभौ साभ्यासस्य॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम्॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते। प्राणिणिषति॥ हन्तेरत्पूर्वस्य॥ अत्पूर्वस्येति किमर्थम्। प्रघ्नन्ति। हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्। कुव्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेध इति॥ उपसर्गादनोत्परः॥ कथमिदं विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्परः आहोस्विदोकारः परः अस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। किं चातः। यदि विज्ञायते ओकारात्परः ओत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रनोमुञ्चतम्। अत्रापि प्राप्नोति॥ अथ विज्ञायते ओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः न ओत्परः अनोत्पर इति। प्रणो वनिर्देवता अत्रापि निषेधः प्राप्नोति। उभयथा च प्रक्रमेदोषो भवति। प्रनः सुञ्चतम्। प्रनोमुञ्चतम्। प्रउनः प्रोनः।

सामर्थ्याच्चपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते। नन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्यसिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिदं णत्वं स्यादनन्तरस्य तु तत्र कौण्डिन्यन्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते॥ उपसर्गादनोत्परः॥ उभयथा च प्रक्रम इति। प्रक्रमो ग्रन्थपरिचपार्थः क्रमपाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 भाविन्यपीति। यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्त्तते। सांप्रति कसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पा ८ ४ १
गन्तरमाश्रितम्। अथवोभयथाच प्रक्रमे इत्यस्यायमर्थः। उभयथा चाश्रीयमाणे दृष्टदोष इति। भाविनीति। ओकारार्थ उक्ता
र ओशब्देनोच्यत इत्यर्थः। मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः॥ कृत्यचः॥ निर्विणस्येति। अचः
परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम्। तत्र परस्य णत्वं पूर्वस्य णत्वम्॥ णेर्वि॥ णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरएव कृति णत्वं ॰
स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः। साधनव्यवाय इति। साधनाभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः साधनशब्देनोच्यते।

भाविन्यप्योतिणत्वं नेष्यते। भाविन्यप्योकारेण त्वं नेष्यते॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम्॥ कृत्यचः॥ कृत्स्थस्य
णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम्॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। निर्विण्णोहमनेन वासेन॥ णे
र्विभाषा॥ णेर्विभाषा साधनव्यवाये उपसंख्या वणो र्विभाषा या साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्राप्यमा
णम्। प्राप्यमानम्। तद्विधानात्सिद्धम्। विहितविशेषणम् णिग्रहणं ण्यन्ताद्यो विहित इति। अडधिकाराद्वा॥ अथ
वा अड्व्यवाय इति वर्तते॥ इजादेः सनुमः॥ किमर्थमिदमुच्यते न कृत्यचइत्येव सिद्धम्। नियमार्थोयमारम्भः। इ
जादेरेव सनुम्का दिति। क्व माभूत्। प्रमङ्गनम्। सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावात्। सनुमो णत्वेऽव
धारणस्याप्राप्तिः। किंकारणम्। विधेयभावात्। कं मर्थं क्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधे
यम्। किम्। ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता। तत्र नित्यं णत्वं विधेयम्। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति। अपूर्वो विधिर्भ
विष्यति न नियमः। सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रह॰
णात्। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। नभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपिसनुमामिति॥

विकरणः साधनाभिधायीति केषांचिन्मते नवा। तद्विधानादिति। सूत्रे श्रुयथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराद् ण्यन्ताद्यो विहितः कृदित्याश्रीयते
। अड्धिकाराद्वेति। ण्यन्तात्सरीयः कृदिस्येवमाश्रीयमाणे न दोषो ण्यन्तस्य कृतां चाड्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात्॥ इजादेः॥ सनुमो णत्व इ राम·
ति। नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवाददोषश्च। विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विनियमसंभवे विधिरेव ॰
ज्यायानिति भावः। सिद्धं त्विति। तेन प्रमङ्गनमित्यादौ णत्वं न भवति। न तइजादेः सनुम इति योगो विध्यर्थः संपद्यते॥ ॥ ७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रनार्थोन्तविशेषणेनेति। इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हलग्रहणम्॥ तत्रनार्थइति। इजादेर्हैला
दित्वासंभवादन्तविशेषणं हलग्रहणं संपद्यतइति। हलन्तादिजादेः सनुमोयोविहितः कृत् तत्स्थस्येत्येवंविज्ञायमाने ण्यन्ता
द्ध्यर्थेयंयोगेन भवतीतिनियमार्थसंपद्यते॥ नभाभूपूकमिगमि॥ ण्यन्तस्यचेति। ण्यन्तस्य धातोरन्तत्वान्निषेधो न प्राप्नोती
तिवचनम्॥ षात्॥ षात्पदादीति। पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवतीत्यर्थः। पदे अन्तइति।

इहापितर्हि न प्राप्नोति। प्रेङ्खणीयम्। प्रेङ्खणम्। कृत्स्थस्य चणत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं न
र्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सनुमो णत्वे ऽवधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति। नैष दोषः। हलइति वर्त्त
ते। क्व प्रकृतम्। हलश्चेजुपधादिति। न हि तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः। कथं पुनर्ज्ञायते तत्रादिविशेषणमिति। इजु
पधादित्युच्यते। तत्रनार्थोन्तविशेषणेन तत्रआदिविशेषणं सदिहान्तविशेषणं भविष्यति। कथम्। इजादेरित्युच्य
ते। तत्रनार्थ आदिविशेषणेन॥ अथवा इजादेः सनुमइत्यत्र णेर्विभाषेत्येतदनुवर्त्तिष्यते॥ नभाभूपूकमिगमिप्या
यीवेपाम्। भादिषु पूञ्ग्रहणम्। भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह माभूत्। प्रपवणं सोमस्येति। ण्यन्तस्य चोपसंख्यानं
कर्त्तव्यम्। किं पूञएव। नेत्याह॥ अविशेषेण। प्रभापनं परिभापनम्॥ षात्पदान्तात्॥ षात्पदादिपरवचनम्। षात्पद
दिपरग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ इहैव यथा स्यात्। निष्पानं दुष्पानम्। इह माभूत्। कुसर्पिष्केण। अयजुष्केण। तत्तर्हि वक्त
व्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तादिति। कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तादिति॥ नशेर्वा
न्तस्य॥ नशेरशः। नशेरइति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रनङ्क्ष्यति। परिनङ्क्ष्यति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इ
हपुनः नशेः षइतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्या
पि यथा स्यात्॥

षात्पदादित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात् षान्तात्पदादिति लभ्येर्थेन्तग्रहणात्सप्तमीसमासआश्रीयते॥ नशेः॥ प्रनङ्क्ष्यतीति।
नशेः षत्वे षढोः कः सीति कत्वे कृते रूपं मस्जिनशोर्झलीति नुमागमः स च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते। पूर्वत्रासिद्धवचनात्। षान्ते
ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादृयस्य संप्रतिशान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेधः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 क्षुभ्नादिषु च॥ अविहितेति। नभाभूपूङ्कमिगमीत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः॥ अनर्चिच॥

पदव्यवायेपि॥ पदव्यवाये तद्धितोपदव्यवायेभ तद्धितइति वक्तव्यम्। दृढमाभूत्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवायइति। कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवायइति॥ क्षुभ्नादिषु च॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः॥ स्तोः श्चुना श्चुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते। नश्चावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्। यज्ञः याच्ञा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातानुदेशो नेति। यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति॥ ष्टुना ष्टुः॥ किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते॥ नष्टावित्येवोच्येत। आनन्तर्यमात्रे ष्टुत्वं यथा स्यात्। पेष्टा। लेढा। अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेह संख्यातानुदेशो भवतीति। यदयं तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति॥ न पदान्ताट्टोरनाम्॥ अनामिति किम्। षण्णां भवति काश्यपः। अत्यल्पमिदमुच्यते अनामिति। अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः॥ यरोनुनासिकेनुनासिको वा॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्। यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्यम्। वाङ्मयम्। त्वङ्मयम्॥ अनचि च॥ द्विर्वचने यणो मयः। द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी॥ उल्कावल्मीकमित्युदाहरणम्। अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी। दध्यत्र मध्वत्रेति उदाहरणम्। शरः खयः। शरः खय इति वक्तव्यम्। किमुदाहरणम्। यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी। स्थाली स्थातेत्युदाहरणम्। अथ खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी। वत्स्सरः क्षीरम्। अप्सराः इत्युदाहरणम्। अवसाने च। अवसाने च द्विर्भवनइति वक्तव्यम्। वाक्क्। वाक्। त्वक्क्। त्वक्। स्रुक्क्। स्रुक्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। पाठोयं लेखकप्रमादान्नष्टः। पर्युदासे ह्यच्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याप्रसङ्गात्। तस्मान्नायं पर्युदासो यदन्यदच इति। किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोः अचि नेति अयं पाठस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते अचमन्तरस्य यरो नूनं द्विर्वचनं सर्वत्रास्ति यतः प्रतिषिध्यते। एवं चानैमित्तिकं द्विर्वचनमवसानेपि भवति॥ वे-त्यधिकाराच्च वा भवति॥ नादि॥ वाहतजग्धपुरइति। हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो राजदन्तादित्वात्क्तपरशब्दस्य प्राग्

रानपातः पुत्रहता॥ ता॥ वक्तव्यम्॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः अचि नेति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यदच इति॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति न तत्परे च॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तत्परे चेति वक्तव्यम्। पुत्रपुत्रादिनी। वाहतजग्धपरे च। वाहतजग्धपरे इति वक्तव्यम्। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः। चयो द्वितीयाः भवन्ति। शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन। वथ्सरः। अफ्सराः॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। अग्ध्ये दूरमुत्कन्दः। रोगे चेति वक्तव्यम्॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम्॥ छत्वममीति वक्तव्यम्॥ उत्कन्दको रोगः॥ शश्छोटि॥ छत्वममितच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम्॥ किं प्रयोजनम्। तच्छ्लोकेन। तच्छ्मश्रुणेति॥ अभ्यासे॥ प्रकृतिचराः प्रकृतिचरो भवन्ति। चिचीषति॥ प्रकृतिजशः प्रकृतिजसश्च भवन्ति॥ जिजनिषति॥ बुबुधे॥ ददौ॥ झरो झरि सवर्णे॥ सवर्णग्रहणं किमर्थम्॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं समसंख्यप्रतिषेधार्थम्॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते। संख्यातानुदेशो माभूदिति। किं च स्यात्॥ इहन स्यात्। शिण्ड्ढि। पिण्ड्ढि। अ अ इति॥ किमर्थमिदमुच्यते। अकारोयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य संवृतताप्रत्यापत्तिः क्रियते॥

यथासंख्याश्रयणे तु न स्यात् सवर्णग्रहणात्तु यथासंख्याभावो न हि यथासंख्ये सत्य सवर्णोस्तरस्ति यद्वात्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात्॥ अ अ इति॥ किमर्थमिति॥ अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावात्प्रश्नः॥ अकारोयमिति॥ सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टः तस्य प्रयोगे संवृतस्यैवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम्। अक्षरसमाम्नायग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंपुनरिति। कस्मात्पुनः कारणादित्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिप्रथमा। श्लोकोपन्यासायप्रश्नः। प्रयोजनं त्वकारस्य विवृत्तोपदेश आकारग्रहणार्थः तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्त्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितम्॥ आदेशार्थमिति॥ अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम्। वृक्षाभ्यामिति। यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यत इति तथापि

किंपुनः कारणं विवृत उपदिश्यते। आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः। आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेरअ॥ आदेशार्थं तावत्। वृक्षाभ्याम्। देवदत्ता ३। आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम्। सवर्णार्थं च॥ अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृह्णीयात्॥ आकारस्य तथा ह्रस्वः॥ तथा अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्थं प्रत्यापत्तिः॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्॥ किं तर्हीति॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वा माला। नैष दोषः। तथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणं एवमादेशतोपि भवितव्यम्। तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम्। आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति॥ केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्॥

प्रयोजनान्तरसद्भावाद्धि ह प्रत्याख्याना---स्योनकृतः पूर्वमेवास्य प्रत्याख्यानात्॥ आकारस्येति। इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनम्। नैव लोके न च वेदे अकारोऽस्ति विवृत इति। दीर्घप्रतिषेध इति। दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात् प्लुतस्यापि प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्वचित्तु दीर्घप्लुतप्रतिषेध इति पाठः। इह स्थान्यकारो विवृतोऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। आदेशस्येति॥ संवृताकारोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्रहणं प्राप्नोति। भाव्यमानत्वाच्च॥ उदात्तेति। तत्तश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितः तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः इष्टं च न सिध्यतीति सर्वगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वात्॥ राम: ७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धं त्विति॥ अद् इति सूत्रं कर्त्तव्यम्। तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोकारस्तपरः तस्मात्परस्तपर इति एवं द्वितीयस्तपरः ततः स्थान्यकारो भिन्नकालो दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति। आदेशास्तु तत्कालान् गुणान्तरयुक्तान् ग्रहीष्यति॥ केचिद् द्विति द्वावपि तपरोपदिष्टव्यावित्याहुः। एकशेषनिर्देशाद्वेति। षट्। मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते। एवमादेशा अपि षडेव। ततश्चैकशेषस्तत्र

सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। अद् इति। अपर आह। अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ खट्वा माला॥ नैष दोषः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ इदं तर्हि वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम्। अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। इदं तर्हि अपि काकः श्येनायते। ननु चात्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम्। किम्। दधीयति। मधूयति॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम्॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्॥ कथम्। तपरनिर्देशात्। तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः। अद् दिति। एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम्। एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम्॥ एकशेषनिर्देशोऽयम्॥ अ अ इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥ अध्यायश्चाष्टमः॥ १

षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालो दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते। तत्र यथासंख्यं षण्णां विवृतानां स्थाने षडादेशाः संवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादश्चतुर्थः॥ अध्यायश्चाष्टमः समाप्तः॥ श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु॥ शुभं भवतु॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः ॥

॥ इत्यष्टमः ॥

॥ श्रीविश्वेश्वरायनमः ॥

॥ सहस्रांशुरिवाशेषमुद्राकिरणराजिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu